7/2 VII/2339

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

XI. ÉVFOLYAM

1969. 1—2. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

KISS ALBERT, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN
SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Fügedi Erik: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején 1
Kolossváry Szabolcsné: A magyar erdészeti kutatásügy a második világháború előtt 20
Bellér Béla: Mezőgazdasági szakoktatás a Tanácsköztársaság idején 47
Donáth Ferenc: Földreformellenes hangulat a birtokos parasztságban 85

KÖZLEMÉNYEK

É. Kiss Imre: Adatok a szarvaskerep magyarországi termesztésének történetéhez 102
Kirilly Zsigmondné—N. Kiss István: Adatok a paraszti gabonatermelés kérdéséhez a XVI—XVII. századi Magyarországon 111
Dávid Zoltán: A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar megyei adatok 1789-ből) 128
Kulcsár Imre: A magyaróvári Gazdasági Akadémia alapításának előzményei 160
Tóth Tibor: Adatok az igali járás nagyüzemeinek helyzetéhez 1919 tavaszán 174
Kávássy Sándor: A földművelő nép földhözjuttatása Somogyban 1919-ben 193

VITA

Kováts Zoltán: A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez 218

SZEMLE

Agrártörténeti Adatok az 1966—1967. évi magyar régészeti irodalomból (Ism.: *Nováki Gyula)* 228
A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész. 1—192. térkép (Ism.: *Balassa Iván)* 234
Lippay János: Posoni kert (Ism.: *ifj. Barta János)* 237
Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848 (Ism.: *Simonffy Emil)* 239
Vörös Károly: Vas megye 1744. évi adóösszeírása (Ism. *Simonffy Emil)* 242
Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc (Ism.: *ifj. Barta János)* 244
Barbarits Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei Magyarországon (Ism.: *Pintér János)* 246
Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben (Ism.: *Veliky János)* 247
Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941 (Ism.: *Gunst Péter)* 248

VII/2389

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELME A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

1. A magyar történettudomány kereken 30 év előtt megrajzolta a XV. század végi magyar külkereskedelem képét, amelyet az alábbiakban a középkori magyar külkereskedelem hagyományos képének fogunk nevezni. Ez a kép semmiképpen sem volt örvendetes. Kiderült, hogy külkereskedelmi mérlegünk erősen passzív volt, az évi veszteség 400 000 aranyforintra rúgott, míg az áruforgalom értéke 1 360 000 forintot tett ki. A hagyományos képet megrajzoló kutatás kiindulópontja egy keltezetlen, de általában 1480-ra datált pápai legátusi jelentés volt, amely a külkereskedelmi vám bevételét évi 80—100 000 ft-ra becsülte. A kutatás azt állította, hogy ebből 9000 forint az erdélyi vámhelyekre esett, minden egyéb az ország nyugati részén levő vámhelyekre. A *Kováts Ferenc* által mintaszerűen feldolgozott 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyv alapján a külkereskedelmi forgalom megoszlását a kutatás a következőképpen határozta meg:

Behozatal (az összérték kétharmada)		Kivitel (az összérték egyharmada)	
Textília	70—75%	Élő állat	55—60%
Fém- és nürnbergi áru	10%	Réz	20—25%
Fűszer	10%	Állati termék	10%
		Bor	5— 6%

E szerint a feldolgozás szerint a külkereskedelem passzivitását magyar nemesfémmel, elsősorban magyar aranyforinttal, tehát pénzzé vert nemesfémmel egyenlítette ki az ország, s évente hatalmas összegeket vesztett.[1]

A magyar külkereskedelem hagyományos képe azokon a gyér forrásokon alapult, amelyek akkor rendelkezésre álltak. Kováts Ferenc említett műve a nyugat-magyarországi 1457/58. évi forgalomról[2] és az erdélyi vámjegyzékek már nyomtatásban megjelentek,[3] de még nem voltak feldolgozva. Időközben *Kubinyi András*nak sikerült bebizonyítania, hogy a legátusi jelentés nem 1480-

[1] *Paulinyi O.:* Ipar, kereskedelem. Magyar Művelődéstörténet (Szerk. Domanovszky S.). Bp. é.n. II. 170—71. l.

[2] *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902.

[3] Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen I. Kronstadt 1886., Quellen zur Geschichte Siebenbürgens I. Hermannstadt 1880.

ból, hanem 1462-ből származik.[4] Amikor az új egyetemi tankönyv az ötvenes évek elején a kutatási eredményeket összefoglalta, a passzivitást évi 200 000 ft-ra becsülte.[5]

Az általunk tárgyalt korszakban (1500—1521) a távolsági kereskedelem útvonalainak megfelelően az ország nyugati felén Szlavóniában, Fehérvárott és Budán, Sopronban és Pozsonyban, az ország északi határán Trencsénben és Kassán, a keleti részeken Besztercén, Brassóban és Nagyszebenben, délen Nándorfehérvárott és Temesvárott működtek harmincadhivatalok. A felsorolt hivatalok irattárából csupán elenyésző töredékek maradtak fenn. Összefüggő harmincadkönyvekkel csak Bártfáról és ott is csak négy esztendőről (1504—1507) rendelkezünk,[6] a többi harmincadról csak egy-egy esztendőből ismerünk harmincadkönyveket, Pozsonyból (1497),[7] Brassóból (1503), Nagyszebenből (1500). Ezeken kívül néhány harmincadbérleti szerződés, ill. bérletösszeg és elszórt okleveles adat nyújt némi útbaigazítást.

Új források tehát nem állnak rendelkezésre, ezért a kutatás módszerét kellett megváltoztatnunk, s a történeti statisztikára kellett támaszkodnunk. Úgy látszik, hogy az egyetlen mentség, ha a számok belső logikáját igyekszünk megtalálni, ebből kiindulva a magyar külkereskedelem képét megrajzolni. Az erdélyi és az idézett bártfai harmincadkönyveket dolgoztuk fel, a pozsonyi második (1497) és a soproni (1483—1490) még feldolgozásra vár. A történeti statisztika mindig nehéz utat jelent, a harmincadkönyvek feldolgozása pedig különösen. A munka során terjedelmes dokumentációt kellett készíteni, s reméljük, hogy ennek részleteit külön kötetben tehetjük közzé.

2. Kiindulási pontul azt a velencei követjelentést választottuk, amely szerint Mátyás király idejében a harmincadjövedelem Magyarországon 50 000 aranyforintra tehető.[8] Másutt — reméljük — bebizonyíthattuk,[9] hogy a követ értesülései meglehetősen megbízhatóak voltak. Az említett összeget tiszta bevételnek tekintjük, azaz ezt az összeget ki kell egészítenünk a kezelési költségekkel, melyeket *Paulinyi Oszkár* 25%-ra becsült.[10] Ha a tiszta bevétel 50 000 ft volt, akkor a teljes bevétel 66 667 ft lehetett, tehát 1 333 340 ft áruforgalomnak felelt meg (1. tábla). A harmincadkönyveket és bérleti összegeket kell segítségül hívnunk, hogy ezt az összeget a harmincadhivatalok között felosztha ssuk.

Időszakunkban a nyugati harmincadokat 16 500, a két keletit 7000 ft-ért adták bérbe.[11] A bérleti összegeket minimális bevételnek kell tekintenünk, mert egyébként senki sem vette volna bérbe a harmincadot. A bérlet nyereségéről sajnos forrásaink egyáltalán nem tájékoztatnak, ezért meg kell elé-

[4] *Kubinyi A.*: A XV—XVI. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. Századok 99/1965. 515—16. l.

[5] Magyarország története (Főiskolai tankönyv). Bp. 1957.

[6] Bártfa város lt. No. 3978.

[7] Pozsony város lt. Gazdasági könyvek. Mindkettőt az Országos Levéltárban található filmmásolatban használtuk.

[8] *Balogh I.*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500—1526). Szeged 1929.

[9] *Fügedi E.*: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle XI/1965. 381—82. l.

[10] *Paulinyi* i. h.

[11] Pozsony és Sopron harmincadát 1494/95. gazdasági évre 5000, Buda és Fehérvár harmincadát 6000 ft-ért adták bérbe (*J. Chr. v. Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle 1797. 126—27. l.). A szlavóniai harmincad bérleti összege 1500-ban 5500 forint volt (*Thallóczy L.—Horváth S.*: Jajcza története 1450—1527). Bp. 1915. 143—44. l.

1. TÁBLÁZAT

A harmincadjövedelem megoszlása a harmincadhelyek között

Harmincad	Tiszta jövedelem, ill. bérlet	Kezelési költség	Összesen
Nyugati körzet			
Szlavónia	5 500		
Fehérvár	6 000		
Pozsony	5 000		
Összesen:	16 500	5 500	22 000
Keleti körzet			
Brassó			
Nagyszeben			
Összesen:	7 000	2 333	9 333
Északi körzet			
Kassa			
Bártfa			
Szepesi városok			
Összesen:	3 000	1 000	4 000
Kiegészítések			
Rézkereskedelem	3 854	1 284	5 138
Beszterce	2 000	667	2 667
Összesen	32 354	10 784	43 138
Marad a déli körzetre (Nándorfehérvár és Temesvár)	17 646	5 883	23 529
Mindösszesen	50 000	16 667	66 667

gednünk azzal, hogy a bérleti összeget tiszta bevételnek tekintjük és 25%-kal (kezelési költség) növeljük, hogy a vámbevételt (tiszta bevétel + kezelési költség), ill. ennek alapján az áruforgalom nagyságát megállapíthassuk. A bérleti összeg a kassai harmincadra vonatkozólag is ad némi útbaigazítást. Tudjuk, hogy ezt 800 ft-ért adták bérbe,[12] két tényt azonban tekintetbe kell vennünk. Egyrészt ez az összeg csak a fele a rendes harmincadnak, mert a kassaiaknak félharmincad-mentességük volt. Másrészt tudjuk, hogy a bártfai fiók bevétele évi 300 ft körül mozgott,[13] és hogy ez az összeg ugyancsak a harmincad fele, mert a bártfaiak is félharmincad-mentességet élveztek.[14] A második tény következtében a 800 ft kizárólag Kassa város (és nem a kassai főharmincad) évi bevétele volt. Mindaz, amit Kassa, Bártfa és a szepesi városok nagyságáról és gazdasági tevékenységéről tudunk,[15] ellentmond az 500 (Kassa) : 300 (Bártfa) aránynak. Valóságban Bártfa évi harmincadjövedelme 300, Kassáé egyedül 800, a szepesi városoké pedig legalább 400 ft lehetett, s ezt az összeget (1500 ft)

[12] *L. von Schedius:* Ætwas über den Zustand der ungrischen Finanzen am Anfange des XVI. Jahrhunderts. Zeitschrift von und für Ungarn III/1803. 101. l.

[13] A vámbevétel összege a következő volt: 1504: 250, 1505: 298, 1506: 348, 1507: 334 ft.

[14] Ez már abból a tényből is világos, hogy a tarifált áru után a tarifa felét szedték, pl. egy ló után csak 20 dénárt stb.

[15] *E. Fügedi:* Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt. Studia Slavica II/1956. 185—213. l.

duplán kell számításba vennünk, tehát 3000 ft-ként táblánkba beállítanunk, tekintettel a félharmincad-mentességre. További kiegészítést az erdélyi Beszterce harmincada jelent. Erről semmiféle adatunk nem maradt fenn, tudomásunk van azonban arról, hogy Besztercén át nagy számban hajtottak be Moldvából ökröket.[16] Ezért Besztercét kiegészítésként 2000 ft-tal vettük fel táblánkba. Ki kell egészítenünk a nyugati körzetet is, mivel a magyar réz egyik harmincadkönyvben sem szerepel.[17] Értékét a táblába a termelési adatok alapján vettük fel.[18]

A bérleti összegek és kiegészítések három országrészre vonatkoznak, összegük 33 638 ft, a déli határ forgalmára tehát 16 362 ft marad fenn. Mielőtt még ebből bármiféle következtetést vonnánk le, még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a bérleti összegek a minimális bevételt képviselik. Kisebb a jövedelmük nem lehetett. Ez azonban azt jelenti, hogy a déli két harmincadhivatalra eső összeg maximumot jelent, a tiszta bevétel nem lehetett magasabb. Ha pl. a három országrész bérleti összegét nagyon szerényen 10% haszonnal növeljük, akkor a déli két harmincad bevétele 3000 ft-tal csökken. Ennek ellenére hangsúlyoznunk kell: történettudományunk mindeddig nem vette tudomásul, hogy a törökkel folytatott kereskedelmünk már Mohács előtt jelentős volt, az ország külkereskedelmi forgalmának 20%-át tette ki. Az állandó háborúk ellenére élénk kereskedelem folyt az ország déli határán, és igen kívánatos lenne a hiányzó magyar adatokat török forrásokból pótolni.

Az 50 000 ft tiszta bevételnek a harmincadok szerinti felosztása után meg kell kísérelnünk az egyes harmincadokra eső összegeknek kivitelre és behozatalra való szétválasztását. Itt a fennmaradt vámjegyzékeket kell segítségül hívnunk, éspedig a nyugati területre vonatkozóan az 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyvet, a keletire a kumulált brassói és nagyszebeni huszadjegyzékeket, az északi harmincadokra a bártfai harmincadkönyveket. Az ezekben a forrásokban megmutatkozó tényleges arányokat használjuk bázisul az említett 66 667 ft felosztására (2. tábla). Ez ellen az eljárás ellen azt lehet felhozni, hogy a kivitel—behozatal arányában idővel eltolódás következett be,

2. TÁBLÁZAT

A kivitel és behozatal aránya (%)

Ténylegesen	Kivitel	Behozatal	Összesen
Pozsony 1457/58	33,3	66,7	100,0
Bártfa 1504/1507	54,1	45,9	100,0
Brassó 1503 Nagyszeben 1500 }	43,8	56,2	100,0
Ennek alapján valószínű (fl.):			
Nyugati körzet	7 326	14 674	22 000
Északi körzet	2 164	1 836	4 000
Keleti körzet	5 256	6 744	12 000
Összesen:	14 746	23 254	38 000

[16] *G. Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/7. 86.
[17] *Paulinyi* i. h.
[18] *Paulinyi O.:* A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünneplésére. Bp. 1933. 408. l. 9. j.

s ez főképpen a nyugati országrészre érvényes, ahol a bázisul szolgáló számok kereken ötven esztendővel korábbiak. Valóban éppen a nyugati részeken lebonyolított külkereskedelemben került sor nagyobb mérvű eltolódásokra. Egy korrekciót — a magyar réz kiviteli értékének beiktatását — már elvégeztünk.

A 2. táblába foglalt számok elsősorban a magyar külkereskedelem passzivitását bizonyítják szinte majdnem minden égtáj felé. A kassai harmincad kivételével, a rézkivitel ellenére is, mindhárom országrész (a nyugati, déli és keleti) vámhelyein át 33 960 ft-tal nagyobb értékű árut hoztak be, mint amennyit kivittek. A déli határ forgalmára vonatkozóan — már mondottuk — nem maradt fenn adat. Némi fogalmat azonban talán mégis alkothatunk róla. A külkereskedelmi partnerek itt ugyanazok voltak, mint keleten, azaz magyarok és az oszmán birodalom népei; fel kell tehát tennünk, hogy az áruk, forgalmuk és a külkereskedelmi mérleg ha nem is volt azonos, de nagyban-egészben hasonló volt. Más adatok, melyeket később idézünk majd, ugyancsak azt mutatják, hogy — legalábbis a kivitelben — azonos áruk szerepeltek. Ha ennek megfelelően a keleti terület arányait vetítjük a déli harmincadokra, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarország külkereskedelme ugyan passzív volt, de nem abban a mértékben, mint eddig feltételezték. Ahhoz ugyanis, hogy a 400 000 ft passzivitást az ország elérje, az egész déli országrész kereskedelmének 74,5%-ban passzívnak kellett volna lennie, ami valószínűtlen. A passzivitás valószínűleg 100—150 000 ft között mozgott.

3. A 3. táblán a fenti elvek alapján kiszámítottuk a külkereskedelem összetételét, hogy a struktúrát meghatározzuk. Utalnunk kell itt arra, hogy a számoknak van bizonyos belső logikája. Az összetétel pl. azt mutatja, hogy a nyugati országhatáron 4029 ft vámot fizettek élőállat után, ami teljesen megfelel annak a más forrásokból ismert ténynek, hogy évente 40—50 000 ökröt hajtottak ki az országból nyugat felé.[19]

Az általunk kiszámított külkereskedelmi forgalomban három árufajtát világosan megkülönböztethetünk: *a)* a tranzitárut (jobban mondva olyan árut, amelyet részben továbbszállítottak), *b)* importcikkeket, amelyeket az országban fogyasztottak el és *c)* exportcikkeket, amelyeket Magyarországon termeltek.

a) A tranzitárukhoz tartoztak a posztók és a fémáruk, főképp a kések. Köztudomású, hogy a nyugati és északi harmincadokon át nagymennyiségű posztót szállítottak be. A két országrész azonban annyiban különbözött egymástól, hogy míg a nyugati határon elsősorban drága olasz, angol, németalföldi és rajnai posztót hoztak be, addig a kassai harmincadon szinte kizárólag gyengébb minőségű cseh és lengyel posztót vámoltak el. A posztóbehozatal struktúrája északon és nyugaton teljesen eltérő volt. És itt megint korrigálnunk kell adatainkat. A szlavóniai és fehérvári harmincadokon át futó posztóimport összetételét ugyan nem ismerjük, mégis bizonyosnak kell tartanunk, hogy eltérő volt a pozsonyitól, mivel itt több itáliai árut hoztak be. Közvetetten ez a 4. táblából is világos. A török birodalomba főképpen elsőosztályú itáliai és nyugat-európai posztót szállítottak ki Magyarországról, a gyengébb minőségi cseh és lengyel posztónak úgy látszik nem volt felvevő piaca, ami egyébként könnyen érthető, hiszen a törökök a tengeren át élénk kapcsolatban álltak az olasz kikötővárosokkal. A brassói huszadon át kivitt posztók nagy

[19] *Takáts S.:* Osztrák határvásárok a XVI. század első évtizedében. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1906.

3. TÁBLÁZAT

A XVI. század eleji külkereskedelem valószínű árustruktúrája

Kivitel

Árunem	Nyugati körzet	Északi körzet	Keleti körzet	Összesen
Tényleges %-ban				
Élőállat	55	13	—	
Állati termék	10	—	—	
Hal	16	—	—	
Bor	11	85	—	
Réz	5	—	—	
Textília	—	—	21	
Fém- és nürnbergi áru	—	—	79	
Egyéb	3	2	—	
Összesen	100	100	100	
Valószínű vámjövedelem				
Élőállat	4 029	281	—	4 310
Állati termék	733	—	—	733
Hal	1 172	—	—	1 172
Bor	806	1 840	—	2 646
Réz	5 504	—	—	5 504
Textília	—	—	1 104	1 104
Fém- és nürnbergi áru	—	—	4 152	4 152
Egyéb	220	43	—	263
Összesen	12 464	2 164	5 256	19 884

Behozatal

Árunem	Nyugati körzet	Északi körzet	Keleti körzet	Összesen
Tényleges %-ban				
Élőállat	—	—	7	
Állati termék	—	1	1	
Hal	—	15	6	
Fűszer	3	—	45	
Textília	78	79	35	
Fém- és nürnbergi áru	15	2	—	
Egyéb	4	3	6	
Összesen	100	100	100	
Valószínű vámjövedelem				
Élőállat	—	—	472	472
Állati termék	—	18	67	85
Hal	—	275	405	680
Fűszer	440	—	3 035	3 475
Textília	11 446	1 451	2 360	15 257
Fém- és nürnbergi áru	2 201	37	—	2 238
Egyéb	587	55	405	1 047
Összesen	14 674	1 836	6 744	23 254

száma kétségtelennné teszi, hogy a nyugati vámhelyeken át több itáliai és elsőosztályú nyugat-európai posztót hoztak be, mint ahogyan azt az 1457/58. évi pozsonyi vámkönyv alapján feltételezhetnénk.[20]

4. TÁBLÁZAT

A posztó összetétele

A posztó származása	Vám/vég ft	Nyugati körzet		Északi körzet		Keleti körzet	
		vég	%	vég	%	vég	%
1. Lombardiai	1 1/2	74 1/2	0,5	—	—	26	2,2
2. Angliai és németalföldi	1	628	4,1	9 1/2	0,7	586 1/2	44,1
3. Alsórajnai elsőrendű	2/3	82	0,6	—	—	—	—
4. Alsórajnai másodrendű	1/2	5 984 1/2	39,5	15 1/2	1,1	99	7,5
5. Délnémet első- és másodrendű	1/3	1 362	9,0	—	—	465	35,0
6. Arrasi és cseh elsőrendű	1/4	1 670 1/2	11,0	—	—	—	—
7. Cseh, morva, sziléziai és lengyel másod- és harmadrendű	1/6	5 337 1/2	35,3	1336	98,2	149	11,2
Összesen		15 139	100,0	1361	100,0	1328 1/2	100,0

A posztó struktúráján kívül bennünket most elsősorban az a tény érdekel, hogy a behozott posztómennyiségnek 12,2%-át tovább exportálták. Tegyük mindjárt hozzá, minimálisan ennyit, mert minden jel szerint a nándorfehérvári és temesvári harmincadon át is nagyobb mennyiségű posztót kellett hogy kivigyenek. Ha ugyanis a vámbevételt a vám értékére számítjuk át, akkor kiderül, hogy a nyugati határon 168 760, az északin 11 520 ft értékben importáltak posztót. Ha ezt az összeget az átlaggal elosztjuk, megkapjuk a behozott posztók körülbelüli számát. Átlagnak északon a bártfai harmincad tényleges átlagát (3,07 fl/vég) választottuk, nyugaton azonban a pozsonyi harmincad 1457/58. évi tényleges átlagát (6,575 fl)7 ft-ra növeltük, mivel itt a fehérvári, ill. szlavóniai harmincadon több itáliai árut hoztak be, ennek pedig magasabb volt az értéke. A megadott összegeket az átlaggal elosztva eredményünk azt mutatja, hogy nyugaton 24 100, északon 3750 vég posztót importáltak. Ha ugyanezt a műveletet a brassói huszad átlagával (amely az exportált posztók nagyobb értéke folytán magasabb, 9,626 fl) elosztjuk, akkor eredményként 2290 véget kapunk. Az országban tehát évente maximum 25 560 vég posztó maradt. Elképzelhetetlen, hogy a hazai fogyasztás ennyi posztót vett volna fel. Abban az országban, ahol a legnagyobb fogyasztó, a kincstár költségvetésében 1510-ben 1700 vég posztót igényelt a katonák zsoldjára, s ahol széles néptömegek maguk állították elő ruházatukat, a fogyasztás nem érhette el az évi 25 560 véget. Már csak ezért is fel kell tennünk, hogy a déli harmincadokon át is nagy tömegben vittek ki posztót.

A brassói harmincadkönyv rámutat arra a *Szücs Jenő* által már régebben hangsúlyozott tényre,[21] hogy a hazai kézművesipar lehetőségei igen kicsinyek voltak. Brassón át abaposztót is exportáltak. Nemcsak a végek száma volt szánalmasan kicsi (mindössze 17), hanem értékük is (összesen 22 fl).

[20] *Thallóczy—Horváth* i. m. 183. l.

[21] *Szücs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 124. s köv. l.

A „steier" késekből 1 161 700 db-ot szállítottak ki egyedül Brassón át 14 038 ft értékben. Sajnos nem tudjuk, hogy a többi közelebbről meg nem határozott 1 259 950 kés között volt-e importáru és ha volt, akkor mennyi. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a déli határon is vittek ki késeket.[22] Az 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyv szerint ebben az esztendőben 1 617 282 kést és ezenkívül 60 ft értékben másfajta („lange" és „fleyschmesser") késeket hoztak be.[23]

Összefoglalóan itt még arra kell rámutatnunk, hogy a tranzitkereskedelem Magyarországon nem játszott nagy szerepet. Magyarországon a középkorban nem futottak át nagy távolsági kereskedelmi útvonalak, a „dunai kereskedelem legendáját" *F. Bastian* cáfolta meg,[24] s nincs okunk arra, hogy a XVI. század elején jelentős tranzitkereskedelemről beszéljünk. Az összforgalom értékével szembeállítva, a tranzitáru mindössze 26 855 ft értéket képviselt, s az összforgalom értékének 5%-át még akkor sem lépte túl, ha feltesszük, hogy a déli harmincadokon át ugyanilyen arányt ért el a tranzitáruk értéke. Még technikai értelemben sem nevezhetjük ezt tranzitkereskedelemnek, mert a nagy kereskedelmi utakat az országon belül is megszakították. Az itáliai vagy nyugat-európai posztót, ill. a steier kést a legjobb esetben egy budai nagykereskedő (Gewölbherr) hozta be, ő maga szállította Váradig, ahol egy erdélyi kereskedőnek adta el, aki aztán tovább exportálta, legtöbbször azonban szülővárosában adta tovább egy román kereskedőnek. Az északról (legtöbbször Krakkóból) származó árukat is csak Váradig vihették a felső-magyarországi kereskedők.[25] Ez a technika messze elmaradt az olasz tengeri kereskedelemtől, magas szállítási költségei és a vámok miatt pedig nem volt versenyképes.

b) Két árut importáltak a XVI. század eleji Magyarországra, amelyet itt fogyasztottak el, éspedig fűszert és keleti textíliát.

A fűszer — főképpen a bors — az akkori élelmezés mellett nélkülözhetetlen volt, értéke az összforgalom értékének 5,2%-a. Kisebb mennyiségben más fűszereket (köményt, szerecsendiót, cimetet) is behoztak. A *H. Ammann* által említett sáfránykivitelnek nem találtuk nyomát.[26]

A török birodalomból textíliákat (selymet, teveszőrből készült könnyű szöveteket, szőnyegeket stb.) importáltak. Értékük ugyan az összértéknek mindössze 3,5%-a, de amint a tranzitáruknál is számításba kellett vennünk a déli határ forgalmát, úgy most itt is tekintetbe kell vennünk, hogy keleti textíliákat is importáltak a nándorfehérvári és temesvári harmincadon át. Keleti textíliákkal a királyi udvar számadáskönyveiben is találkozunk,[27] s ezek bizonyára annak a folyamatnak a kezdetét jelzik, amelynek során a magyar ízlés török színezetet nyert, ami már a század végén nyilvánvaló volt, különösen öltözködésben és lakásberendezésben.

c) Magyarország exportcikkei bánya- és agrártermékek voltak. A legjobban a bányatermékekről vagyunk tájékozva, elég itt *Kováts Ferenc* és

[22] Monumenta Vaticana Historiam Hungariae illustrantia II/I. 146.
[23] *Kováts* i. m. 125. l.
[24] *F. Bastian:* Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXII/1929. 289. l.
[25] *Fügedi:* Kaschau 207—08. l.
[26] *H. Ammann:* Die Diesbach-Watt-Gesellschaft. Ein Beitrag zur Handelsgeschichte des 15. Jahrhunderts. St. Gallen 1928. 85, 131. l.
[27] Magyar Történelmi Tár, XXII/1877.

Paulinyi Oszkár munkáira utalnunk.[28] Összesen 143 860 ft értékben szállítottak ki rezet, s ha ehhez a 100—150 000 ft passzivitást kiegyenlítő magyar aranyforintot is hozzászámoljuk, akkor azt állíthatjuk, hogy a bányatermékek az összforgalom értékének 18—22%-át tették ki. Annyit azonban újra meg kell jegyeznünk, hogy a réz ipari félkészáruként került a rézművesek dél-német központjaiba.

Az agárártermékek közül elsőnek a marhakivitelről kell szólnunk. A XVI. század elejéről sajnos nincsenek megbízható adataink a marhaexport nagyságáról. Az 1497/8. évi, csak a pozsonyi polgárokra vonatkozó harmincadjegyzék még túlnyomórészt marhabőrt említ,[29] a legfontosabb harmincad, a budafehérvári anyaga pedig nem maradt fenn. Valószínűnek látszik, hogy az Alföldön és a tiszántúli nagybirtokokon már a XV. század utóján nagyméretű marhatenyésztés folyt,[30] s mivel a Hunyadi-birtokok is ezek közé tartoztak, nem meglepő, hogy Mátyás maga is foglalkozott vágómarha exportálásával,[31] mint ahogyan az sem látszik szokatlannak a középkori viszonyok között, hogy ezt utódai is folytatták.[32] Kivitelük útjáról Velence felé feljegyzés is maradt fenn.[33] Ha arra a kérdésre nem is tudunk válaszolni, hogy az ország déli részén át már ekkor is hajtottak-e át marhát Moldvából Velencébe; biztos, hogy a moldvai marha már ekkor megjelent Magyarországon is.[34] Számszerű becslés a további kutatás feladata.

Halat Magyarországon nagy mennyiségekben tenyésztettek, az ország északi és délnyugati határán ennek ellenére importálták, éspedig az északi határon keleti-tengeri, a délin dunai halat. A hal mint élelmiszer a böjti időszakokban elengedhetetlen volt; mégis felmerül a kérdés, hogy egy halban gazdag ország, amely ráadásul nyugat felé maga is exportált halat (1457/58-ban 2240 ft értékben), miért szorult halbehozatalra? Első oknak a középkori általános élelmezési helyzetet hozhatjuk fel, amikor az alacsony gabonahozamok következtében nagy területet kellett fenntartani a gabonatermelés részére, aminek következtében az állattenyésztés korlátozott volt, hal azonban bőven állt rendelkezésre. Az emberek tehát kénytelenek voltak halat enni, hogy élelmezésük bőségesebbé és változatosabbá váljon. Ahol pedig ehhez nem állt hal rendelkezésre, ott be kellett hozni. A másik okot a földrajzi helyzetben találjuk meg. Magyarországon a haltenyésztést a mocsarak és nagy folyók mentén, főleg az utóbbiak holtágaiban művelték. Erdély nem volt gazdag nagy folyókban, de az ország északi része sem. Ide tehát halat kellett behozni. Nemzeti piac és az azzal összefüggő intézkedések ismeretlenek voltak a középkorban, nem csoda hát, hogy a halat a legközelebbi nagyobb kereskedelmi központban vagy termelőtelepen szerezték be, tehát Krakkóban és az Al-Dunán. A magyarázat ellenére is megmarad a kérdés: miért részesítették előnyben a külföldi halat; sezt a kérdést annál nehezebb megválaszolni, mert a halat a kor eljárása szerint

[28] *Kováts F.:* A magyar arany világtörténeti jelensége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal. Történelmi Szemle 1921.; *Paulinyi O.* i. h., *Uő:* A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. Bp. 1967.

[29] Pozsony város lt. Városi könyvek.

[30] *Elekes L.:* Hunyadi. Bp. 1952. 306—07. l.

[31] *Kubinyi A.:* Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Bp. Rég. XIX/1959. 104. l.

[32] *Kropf L.:* Magyar ökrök Ausztriában 1493. MGtSz. VII/1900. 90. l.

[33] *Kardos T.:* Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból, 1502—1518. Századok 1951. 434—42. l.

[34] MGtSz. IV/1897. 316—17. l.

(sózással) Magyarországon is tartósítottak, tehát a külföldihöz hasonló árut állítottak elő. További kutatásoknak kell megállapítani majd, hogy hogyan lehetett a távoli vidékről jövő keleti-tengeri és al-dunai hal versenyképesebb, mint a hazai sózott hal.

A haltenyésztéssel már az ország agrárviszonyait érintettük. Középkori mezőgazdaságunk két exportcikket produkált nagy mennyiségben: élőállatot és bort. Különösen a borexport vizsgálata nyújt lehetőséget arra, hogy a magyar gazdasági viszonyokba betekintést nyerjünk, s a bártfai borkivitel különösen alkalmas erre.

A középkori Magyarország legészakibb bortermő területét a Tokaj-Eperjesi hegység alkotta, s a XV. század végére itt monokultúrás szőlőművelés alakult ki.[35] Ettől a vidéktől északra már nem volt mód a szőlő telepítésére, így Sáros, Szepes megyékben és Lengyelországban nagy borfelvevő piac jött létre. A termelő- és felvevőterület között Kassa, Bártfa, Eperjes és a szepesi városok közvetítettek, ezek polgárai a tokaji szőlővidéken maguk is birtokosok voltak.[36] Ugyanezek a városok közvetítették a megyében termelt borokat is Lengyelország felé. Az egész bortermő terület Hevestől Zemplénig az egri egyházmegyéhez tartozott, s a tizedet a püspök maga hajtotta be vagy bérbe adta.

Első kérdésünk a termés nagysága. Pontos választ sajnos nem adhatunk, de megkísérelhetjük, hogy a tizedek segítségével közelítsük meg a feltett kérdést. A polgárság számadásai a XV. század végéről, ill. a XVI. század elejéről maradtak fenn.[37] A tizedbérlet összege természetesen nem jelenti a termelt bor értékének tizedét, hanem annál kisebb mennyiséget. Amint azt más helyen bemutattuk, általános gyakorlat volt, hogy az egyháziak a tizedet alacsonyabb összegért adták bérbe, részben azért, hogy a kezelés költségeitől és terheitől megszabaduljanak, részben azért, hogy korábban jussanak készpénzhez.[38] Az 5. táblán feltüntetett bérleti összegek tehát a minimális termelési érték tizedrészét mutatják, amelyért rossz termés esetén is érdemes volt a tizedet bérbe venni. Ha szemügyre vesszük a bérleti összegeket, feltűnő, hogy azok éveken át változatlanok maradtak. Úgy tűnik, hogy az 1494. évi sebtében bevezetett emelés után a bérleti összegeket már csak itt-ott emelték tovább. Biztos azonban, hogy a bérleti összegek nem követték azokat a nagy termésingadozásokat, amelyeket a bártfai városi szőlők számadásából ismerünk[39] (6. tábla). Ugyanilyen bizonyos, hogy ha a tizedbérletek első és utolsó évi összegét figyelembe vesszük, lassú emelkedés állapítható meg. Nem tudunk a bortermő terület nagyobb kiterjesztéséről, így ennek az emelkedésnek csak egy oka lehet, ti. a borárak emelkedése. Ugyanezzel az áremelkedéssel találkozunk az említett bártfai szőlők számadásában is.

Az egri egyházmegye bortermelő területén a tizedbérletek szerint évente legalább 38 000 ft értékű bort termeltek. Egyedül Bártfán át 580 félhordót

[35] *Gecsényi L.:* Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485—1563. Agrártörténeti Szemle. 1966. 495. l.

[36] *Gecsényi* i. h. 496. l., *Fügedi:* Kaschau, 202. l.

[37] Adatainkat a *Kandra Kabos* által kiadott (Adatok az egri egyházmegye történetéhez. II. Eger, 1887. 333—452. l.) Bakócz-féle és az ún. Hippolit-kódexből vettük. Archivio Stato di Modena (filmmásolatuk az Országos Levéltár filmtárában).

[38] *E. Fügedi:* Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhunderts. Acta Historica Hung. VII/1960. 263—69. l.

[39] Bártfa város levéltára, No. 2444.

5. TÁBLÁZAT

Az egri püspökség bortizedbérletének összege

(Tizedbérlet forintban)

Tizedkerület	1493	1494	1495	1500	1501	1503
Heves megye						
Pata	100	120	120	120	120	120
Debrővölgye	100	105	105	—	100	110
Sár	130	141	150	140	150	150
Tarján	100	110	110	—	121	120
Apc	100	100	120	100	120	120
Pásztó	125	150	150	150	150	150
Borsod megye						
Daróckövesd	65	72	72	30	70	70
Kaszavölgye	160	166	163	155	165	165
Szendrő	40	50	50	50	50	50
Sajószentpéter	150	160	160	—	170	170
Csaba	160	—	175	165	175	175
Miskolc	125	145	—	—	170	170
Szentmárton	20	22	22	20	22	22
Varbóvölgye	225	235	235	—	240	240
Emőd	—	120	100	—	120	120
Zemplén megye						
Nagymihály	50	58	58	60	60	60
Bari	100	110	110	110	122	120
Homonna	25	26	26	20	26	26
Varannó	30	35	35	—	35	35
Tolcsva	210	220	220	—	225	225
Patak-Olaszi	80	85	85	—	—	—
Zemplén	90	120	150	136	136	136
Gálszécs	25	28	28	27	28	28
Szerdahely	25	27	27	—	27	27
Liszka	260	270	275	—	300	300
Bénye	80	90	90	90	90	90
Abaúj megye						
Gagyvölgye	50	54	54	—	60	60
Telkibánya	75	75	75	—	75	75
Nádasd	50	56	56	—	60	60
Széplak	25	25	25	25	25	25
Huszka	75	75	80	—	90	90
Szikszó	210	220	210	—	210	210
Füzéralja	75	75	75	75	75	75
Boldogkőalja	75	80	80	80	80	80
Szaláncalja	—	—	10	—	10	10
Bereg megye						
Kisvárda	34	38	45	45	45	46
Kászon	100	104	—	—	—	—

(vina media) exportáltak. A harmincadkönyvek alapján ennek értéke 5500 ft volt, de tekintetbe kell vennünk, hogy ekkoriban egy félhordó ára nem 10 ft volt (mint ahogyan azokat a harmincadkönyvekben tarifálták), hanem 5,5—8 ft között mozgott, helyesebben 5,5 ft-ról 8 ft-ra emelkedett. Ha a félhordók számát a legmagasabb árral (8 ft) szorozzuk be, akkor eredményünk 4640 ft lesz, azaz egyedül Bártfán át a termés 12,2%-át vitték ki. Ha még azt is tekin-

6. TÁBLÁZAT

Bártfa város szőlőinek termése 1496–1522

Év	Tálya és Szántó		Újhely	
	félhordó	egy félhordó ára (fl)	félhordó	egy félhordó ára (fl)
1496	17	6,00	7	5,14
97	6	6,00	4	—
98	21	7,50	20	6,25
99	60	4,50	50	4,00
1500	20	5,50	18	4,50
01	39	5,00	36	5,50
02	38	6,00	26	5,00
03	25	6,00	27	5,00
04	52	5,50	38	3,60
05	21	7,00	19	6,00
06	23	8,00	12	6,50
07	20	8,00	12	6,00
08	12	8,00	15	5,50
09	11	9,50	8	7,00
1510	24	8,50	10	7,00
11	14	9,00	4	6,00
12	24	8,50	14	6,50
13	42	8,00	21	6,00
14	31	8,00	—	—
15	19	9,00	—	—
16	21	7,50	—	—
17	28	6,50	—	—
18	34	8,50	—	—
19	6	10,00	—	—
1520	1	10,00	—	—
21	25	8,00	—	—
22	14	9,00	—	—

tetbe vesszük, hogy Eperjes ugyanolyan mértékben kereskedett borral, mint Bártfa, Kassa pedig még nagyobb mértékben, akkor úgy látszik, hogy a termésnek legalább a felét Lengyelországba szállították ki. Ezzel talán kulcsot kaptunk a kezünkbe. Ha ugyanis Lengyelország már a XVI. század elején olyan nagy fogyasztó volt, mint a század végén, akkor az áremelkedés okát is Lengyelországban kell keresnünk.

A termelés és kivitel közötti más összefüggések is ebbe az irányba mutatnak. Mint már említettük, zártan csak a bártfai harmincadkönyvek 4 éve (1504—07) áll rendelkezésünkre. A kivitel 1504—06 között emelkedett, azután csökkent, de még mindig felülmúlta az 1504. évit. Ugyanezekben az években a termelés állandóan csökkent, 1507-ben érte el a mélypontot, az 1504. évi termés 35,6%-át. Az ár először követte a termés esését, 27,3%-kal emelkedett, 1506-ban 145,5%-ot ért el, ott azonban megállt és nem vett tudomást arról, hogy a termelés 38,9%-ról 35,6%-ra esett. Összefoglalva tehát: mialatt a termelés folyamatosan csökkent, az áralakulás csak vontatottan követte a termelés csökkenését, a kivitel pedig egyáltalán nem reagált rá, s csak két év múlva esett vissza. Helytelen lenne ezeket a jelenségeket egyetlen okra visszavezetni. Bizonyára szerepe volt ebben a lengyel keresletnek. Ugyanígy biztos azonban — s ez jellemző a magyar gazdasági életre —, hogy olyan intézkedések történtek, amelyek lehetővé tették a termelés csökkenésének bizonyos

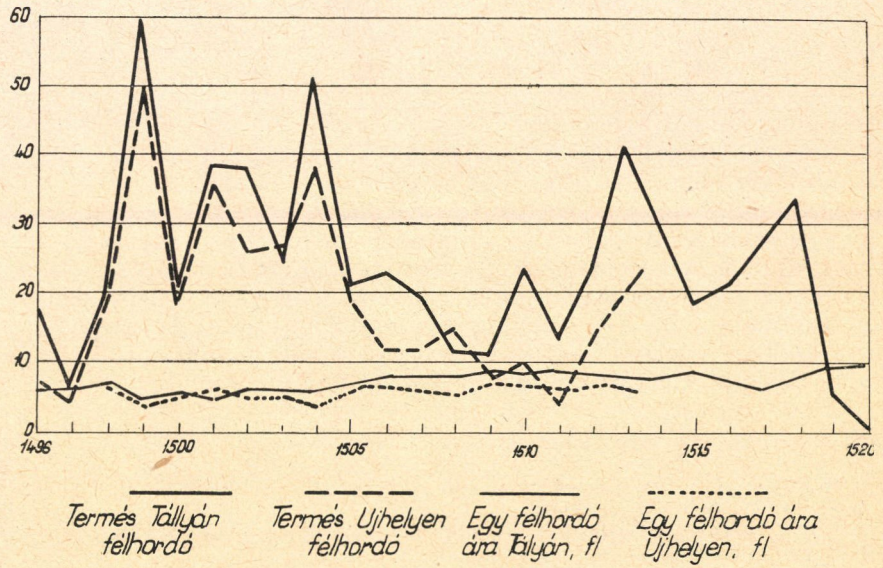
7. TÁBLÁZAT

Bortermelés, -ár és -kivitel Bártfán át 1504—1507

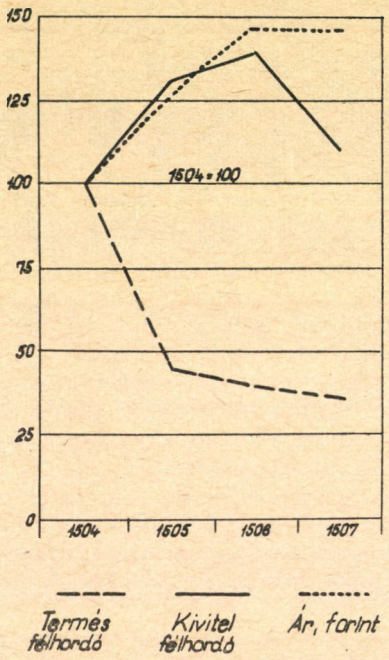
	1504	1505	1506	1507
Termelés				
félhordó	90	40	35	32
1504 = 100,0	100,0	44,4	38,9	35,6
Ár				
félhordó	5,50	7,00	8,00	8,00
1504 = 100,0	100,0	127,3	145,5	145,5
Kivitel Bártfán				
félhordó	465	606	648	509
1504 = 100,0	100,0	130,3	139,4	109,5

kiegyenlítését. Első helyen a városgazdaságot kell megemlítenünk. A három város minden évben nagyobb mennyiségű bort vásárolt fel, s valószínűleg nemcsak az volt a céljuk, hogy borkiméréssel nyereségre tegyenek szert, hanem az is, hogy bizonyos tartalékokat építsenek ki. Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy a tizedet a termelőtől végső fokon mindig természetben hajtották be, ugyanez áll a kilencedre is. Így magánosok (elsősorban földesurak és egyházi méltóságok) és a városok kezén bizonyos tartalékok halmozódtak fel, amelyek szükség esetén külkereskedelmi célokra felszabadíthatók voltak. Mindez együttesen lehetővé tette, hogy a kivitelt még akkor is növeljék, ha a szüret gyenge volt, de a lengyel kereslet változatlan maradt vagy nőtt. Talán még egyéb tényezőkre is rámutathatnánk, ha az áralakulást jobban ismernénk.

1. BORTERMÉS ÉS ÁR A BÁRTFAI VÁROSI SZŐLŐKBEN

2. BORTERMÉS EXPORT ÉS ÁR 1504-1507

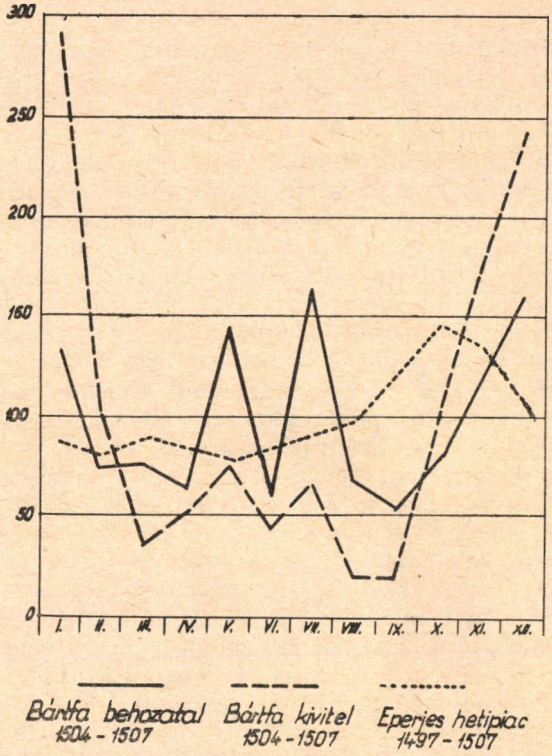

Az ország agrárstruktúrája a kereskedelem idényingadozásaira is hatott. Az 7. táblán bemutattuk Eperjes város hetipiac-jövedelmének másutt kidolgozott szezonindexét 1497—1507 időszakból[40] és a bártfai kivitel és behozatal 1504—07 közötti szezonindexével állítottuk szembe. Eperjesen a hetipiac jövedelme, azaz forgalma az aratás és a szüret után októberben érte el a csúcspontot, amikor a parasztok árujukat piacra hozták. Eperjes közel van Bártfához, a bártfaiak által behozott textília legnagyobb felvevő piaca mégis a váradi László-napi (jún. 27.) vásár volt.[41] A bártfaiak ennek megfelelően importáltak. A behozatal az első csúcsot májusban érte el, amikor a váradi vásárra készültek. A másodikat júliusban látjuk (még magasabb, mint a májusi), amikor a közelebb fekvő vásárokra szereztek be árut. A behozatal még egyszer, decemberben futott fel, amikor a forgalom a belső piacon már túl volt csúcspontján. A kivitel független volt a behozataltól, mozgását a borexport határozta meg. Ezért szeptembertől januárig állandóan emelkedett, mélypontját pedig a szüret előtt, augusztusban és szeptember elején érte el.

[40] *Fügedi E.:* Eperjes város piacjövedelme 1497—1526. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965. (megjelenés alatt).

[41] *Kerekes Gy.:* A kassai kereskedelmi társaság feljegyzései 1502 és 1503. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 9/1902. 106—08. l.

3. EPERJESI ÉS BÁRTFAI KERESKEDELMI SZEZONINDEXEK

A kivitel és behozatal ugyanúgy az agrártermelés üteméhez igazodott, mint a belkereskedelem.

4. Ha a magyar külkereskedelemről fentebb mondottakat össze akarjuk foglalni, akkor a legtanácsosabbnak az látszik, ha az ország középkori gazdaságföldrajzi adottságaiból indulunk ki.

A középkori Magyarország Nyugat- és Kelet-Európa határán feküdt, annak a Nyugat-Európának, amely ebben az időben már iparosodottnak volt tekinthető és arra törekedett, hogy a kézműiparhoz szükséges nyersanyagot megszerezze, s annak a Kelet-Európának a határán, amely gazdag volt nyersanyagban, de sem társadalmi, sem gazdasági tekintetben nem érte el Nyugat-Európa színvonalát. A középkori Magyarország földrajzi szempontból zárt medence volt, melyet kívülről jelentős kereskedelmi utak vettek körül. A déli útvonal a tengeren közvetlen összeköttetést teremtett Itália és a Boszporusz között, az északi nagy útvonal a Kárpátok gerincén kívül Krakkón át vezetett Kelet-Európába. Kereskedelmi-földrajzi szempontból aligha volt ez szerencsés helyzet. Bár a medencébe minden égtáj felől hatolt be útvonal, ezek tulajdonképpen mégis csak két irányt jelentettek: az egyik Nyugat-Európából érte el Magyarországot, akár Pettaun, Bécsen vagy Krakkón át érkezett, a másik irány keletről és délről jött ugyancsak egy nagy kézművesiparral rendelkező

területről, Kisázsiából és a volt bizánci birodalom területéről, akármilyen agrárvidéken vitt is keresztül. Fontos tranzitutak nem keresztezték a medencét; a Dunát ugyan víziútként használták, de jelentőséget aligha tulajdoníthatunk neki. A nagy távolsági útvonalak hálózata eleve csökkentette a tranzitkereskedelem lehetőségeit. Dél felé tulajdonképpen csak olyan árukat adott tovább az ország, melyeknek felvevőpiaca a magyar határ közvetlen közelében és a tengeri útvonal felvevőpiacán kívül fekvő terület ellátásához volt szükséges. Nyugat felé a tranzitkereskedelmet az Itália és Dél-Németország közötti útvonal egyenesen lehetetlenné tette. Élénk tranzitkereskedelemről, amely távoli vidékek árujának kicserélését segítette volna elő, nem beszélhetünk, nemcsak mert a nagy távolsági kereskedelmi útvonalak még a magyar királyság megalapítása előtt kialakultak, hanem abból a gyakorlati okból kifolyólag sem, hogy a szárazföldi szállítás akkoriban sem volt versenyképes a tengeri kereskedelemmel szemben.

Nyugat- és Kelet-Európából egyaránt iparcikkeket hoztak be, Magyarország pedig bánya- és agrártermékekkel fizetett. Ebből a szempontból az általunk megrajzolt kép alig tér el a dolgozatunk elején bemutatott hagyományos képtől, még akkor sem, ha a passzivitás mértékét csökkenthettük, s a tranzitárukat közelebbről meg tudtuk határozni.

A történésznek az a benyomása, hogy Magyarországnak valóban iparcikkekre volt szüksége, s agrártermékeket csak ott hoztak be, ahol ez a földrajzi helyzet miatt elengedhetetlen volt. Így aztán az agrártermékek közül csak a fűszerek voltak azok, amelyek itt nem teremtek meg, és ezért behozataluk szükséges volt. Minden egyéb nagy mennyiségben behozott nyugat- vagy kelet-európai iparcikk volt, amelyért bánya- és agrártermékekkel fizettek. Itt talán sikerült az ország belső gazdasági viszonyait és gazdasági mechanizmusát jobban megközelíteni. Úgy látszik, hogy Magyarországnak — középkori értelemben véve — mindene megvolt ahhoz, hogy népességét eltarthassa. Az ország nagyjairól megállapíthattuk, hogy tartalékokkal rendelkeztek és jövedelmükből mindent megengedhettek maguknak, amit a kor elő tudott teremteni: hazai arany, elsőrangú élelmezés, bor és búza, hús és hal, olasz selyem, elsőrangú nyugati posztó állt rendelkezésükre. A fényűzési cikkeket ugyanolyan egykedvűen fizették meg, mint ahogyan a külkereskedelem passzivitását tudomásul vették. Mátyás király a reneszánsz királyi udvarok egyik legfényesebbjét hívta életre, megpróbálta az állatkivitelt növelni, de az alapvető tényeken nem tudott változtatni; a réz továbbra is nyersanyagként hagyta el az országot, a kereskedelmi mérleg továbbra is passzív maradt. És itt a történész abba a kísértésbe esik, hogy hipotéziseket gyártson s így oldja meg a talányos kérdést, hogy egy gazdag ország egyetlen lépést sem tesz gazdagságának kiaknázására. Ilyen hipotéziseket nincs szándékunk felállítani, célunk csupán ténymegállapítás volt.

Ezután a statikus kép után csábító lenne a külkereskedelem trendjét megállapítani. Sajnos ehhez nincs elegendő adatunk. Elszigetelt adatok kiértékelésénél nem lehetünk elég óvatosak. Ha pl. azt látjuk, hogy Bártfán a bor- és lókivitel növekedése ellenére 1522-ben a kivitel 8844, a behozatal 9972 ft volt, akkor ebből még nem következtethetünk a külkereskedelmi mérleg passzivitásának növekedésére. Ugyanez vonatkozik a fehérvári harmincad bérleti összegének az 1494/95. évi 6000 ft-ról az 1523. évi 16 000 ft-ra való emelkedésére is, amelyből már többször következtettek a marhaexport hirtelen növekedésére, mondhatnánk dömpingjére anélkül, hogy meggondolták volna,

hogy ez akkora állománybeli növekedést feltételez, hogy évi 40 000 ökörrel többet lehetett kiszállítani. Megváltozhatott-e egy ország gazdasági helyzete és struktúrája a középkorban ilyen alapvetően másfél nemzedék alatt?

Erre és más kérdésekre véleményünk szerint csak két feladat megoldásával kaphatunk választ. Az egyik a kutatásnak a szomszédos országokra való kiterjesztése, az ottani eddig ismeretlen források feltárása, a belőlük levonható következtetéseknek saját eredményeinkkel való összevetése. A másik feladat módszertani természetű. Magyarország középkorvégi gazdasági életét csak gondosan mérlegelt, következetesen és józanul végrehajtott kvantitatív vizsgálattal ismerhetjük meg. Ez a módszer még mindig megvilágíthat olyan tényeket és összefüggéseket, amelyekről okleveles adataink mélyen hallgatnak.

FÜGEDI ERIK

ЭРИК ФЮГЕДИ

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ ВЕНГРИИ В НАЧАЛЕ XVI ВЕКА

Резюме

Итоги внешней торговли средневековой Венгрии точно 30 лет тому назад были подведены О. Паулиньи, главным образом на основе историко-статистической работы Ф. Ковача, посвященной товарообороту западной Венгрии 1457/58 годов. Казалось, что Венгрия вывозила в первую очередь горнозаводские и аграрные продукты, взамен чего ввозились продукты западных ремесленников. Венгрия свои большие пассивы оплачивала ежегодно 200 000 золотыми флоринами. Развитие внешней торговли Венгрии автор желает представить отчасти на основе разработанных уже раньше источников, и отчасти на основе оценки данных таких новых источников, как таможенные книги городов Бартфа (Бардейов) (1504—1507), Брашшо (Брашов) (1503) и Надьсебен (Сибиу) (1500).

Источники, к сожалению, и в этом случае являются неполными, так как о таможенном осмотре направленной на запад (в первую очередь в Венецию) торговли точно так не имеются источники, как о таможнях, расположенных на южной границе страны. Автор данные белые пятна старался восполнить так, что имея ввиду факт откупа таможенной пошлины в центр внимания ставил внутреннюю логику данных.

Исходным пунктом послужило донесение вообще хорошо информированного венецианского посла, по которому во время короля Матяша (1458—1490) ежегодный доход страны, полученный путем таможенного осмотра, равнялся 50 000 флоренам. Данная сумма представляла собой ежегодный чистый доход. Вместе с управленческими расходами, которые равнялись приблизительно 25%-ам, ежегодный валовой доход от таможень таким образом можно рассматривать в сумме 66 667 флоренов. Так как в виде пошлины взялась одна двадцатая часть стоимости товаров, выходит, что товарный оборот страны равнялся 1 333 340 флоренам. На основе имеющихся контрактов об откупе таможень, автор весь таможенный доход разделил по отдельным областям страны, предполагая, что таможенный доход в связи с товарооборотом на западной границе равнялся по всей вероятности 22 000 флоренам, на восточной границе 12 000 флоренам, на северной границе 6667 флогенам, а на южной границе 23 259 флоренам. Полученные путем приблизительной оценки данные подтверждаются теми, полученными из других источников известиями, по которым, несмотря на постоянную политическую напряженность, и даже мелких столкновений, велась оживленная торговля с турецкой империей.

На основе имеющихся таможенных книг автор товароборот различных таможень страны — исходя из приблизительной оценки — разделил на вывоз и ввоз, и в согласии с мнением более ранней литературы пришел к выводу, что хотя внешняя торговляя страны и являлась пассивной, однако, ежегодные пассивы не превышали сумму 100—150 000 флоренов.

Среди предметов внешней торговли ясно различаются те товары, которые отчасти были переданы дальше, импортные предметы, которые были употреблены здесь, и экспортные продукты, которые были произведены в Венгрии.

В числе транзитных товаров на первом месте следует говорить о сукне, которое ввозилось в большом количестве и в большой стоимости (при таможнях на западной

границе в сумме 168 760 флоренов, на севере в сумме 11 520 флоренов), однако, часть которого (наверно больше чем 12,2%) передавалась в турецкую империю, так как если сукно не вывозилось бы, то в стране ежегодно оставалось бы 25 560 целных кусков сукна, что — принимая во внимание число населения (4 миллиона) — означает чрезвычайно большое количество. Другим важным предметом транзитной торговли являлись изготовленные из железа товары, в первую очередь нож. Несмотря, однако, на это, стоимость транзитных товаров оставалась низкой, не достигая даже 5%-ов всего товарооборота.

Из числа употребленных в Венгрии импортных товаров в первую очередь следует говорить о пряностях (черный перец, тмин, мускатный орех, корина) и восточных изделиях (кавер, шелк, и верблюжье сукно).

В числе экспортных товаров страны большую роль играли горнозаводские продукты (медь в стоимости 143 800 флоренов), и если принимать во внимание изготовленных из венгерского золота 100—150 000 флоренов, которые служили для оплаты пассивов, то выходит, что горнозаводские продукты представляли собой 18—22%-ов всей стоимости экспорта. Остальные 68—72% вывоза были почти исключительно аграрные продукты. К сожалению, очень мало данных сохранилось о торговле с крупным рогатым скотом в начале 16 века. Несомненно, что в венгерских крупных имениях и на оставленных крестьянами землях уже тогда в крупном масштабе велось скотоводство, однако, автор не в состоянии дать об этом даже основанные на приблизительной оценке данные. Несомненно также, что следует говорить и о транзитной торговле волов, импортированных из Молдавии. Экспорт в первую очередь направлялся в северную Италию (в Венецию) и в южную Германию (Нюрнберг). Взаимоотношение между вывозом и производством вина можно исследовать на примере северовосточной части страны, то есть на примере направленного в Польшу вывоза вина и виноделия токайской области. Можно установить, что здесь, то есть в районе токайских гор ежегодно производилось вино в стоимости 38 000 флоренов, и половина данного количества вывозилась в Польшу. Наблюдаемые взаимные зависимости между количеством произведенного и вывезенного вина, и так же между ценой его, указывают на то, что значительную роль играли те запасы, которые в результате сбора церковной десятины и помещичьего налога (так же 10%-ов урожая) накоплялись в руках отдельных землевладельцев. В результате наличия запасов с одной стороны и в случае неурожаев становилось возможным удовлетворять вывоз в прежнем количестве, а с другой стороны оказывать влияние на образование цен.

Географическое положение средневековой Венгрии в известной мере определило и ее роль в области торговли. К северу от Карпатского бассейна была расположена соединяющая города Краков—Львов дорога, а к югу от страны велась торговая дорога через Адриатическое и Средиземное моря, факт который заранее исключил возможность более-менее значительной транзитной торговли. Как с запада, так и с юго-востока в страну ввозились изделия ремесленников, взамен чего Венгрия давала горнозаводские и аграрные продукты. Так как в Венгрии как горнозаводские, так и аграрные продукты имелись в изобилии, а ввоз был сравнительно значительным, промышленность не могла получить более-менее значительного развития.

ERIK FÜGEDI

UNGARNS AUßENHANDEL ZU BEGINN DES 16. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

O. Pauliny hat vor rund 30 Jahren die Außenhandelsbilanz des mittelalterlichen Ungarns, hauptsächlich auf dem Grunde der historisch-statistischen Aufarbeitung von F. Kováts über den Warenverkehr Westungarns von 1457—58, gezogen. Es hat sich erwiesen, daß Ungarn in erster Linie Bergwerks- und Agrarprodukte exportiert, in Tausch gegen sie westliche Industrieartikel importiert und die große Passivität jährlich mit 200 000 Goldforint befriedigt hat. Die Gestaltung des Außenhandels des Landes versuchten wir teils auf dem Grunde der schon früher aufgearbeiteten Quellen, teils mit der Auswertung neuerer Quellen, so mit der der Angaben der Zollbücher von Bártfa (1504—1507), Brassó (1503) und Nagyszeben (1500), darzustellen. Unsere Quellen sind aber leider noch immer mangelhaft, wir haben nämlich über den Zoll des westlichen Handels (in erster Linie über den des Handels nach Venedig), sowie über die Zollstätten an der Südgrenze des Landes, keine Quelle. Wir versuchten diese Mängel nachzuholen, indem wir, die Zollpachten in Betracht gezogen, das Gewicht auf die innere Logik der Zahlen gelegt haben.

Unser Ausgangspunkt war der Bericht des im allgemeinen gut unterrichteten Gesandten von Venedig, nach dem das Zolleinkommen des Staates zur Zeit des Königs Mathias (1458—1490) jährlich 50 000 Gulden war. Da dieser Betrag das Reineinkommen bedeutet, stellten wir das jährliche Bruttoeinkommen mit den auf 25% geschätzten Behandlungskosten zusammen, in 66 667 Forint fest, was, da das Zwanzigstel des Warenwertes als Zoll erhoben wurde, einem Warenumsatz vom Werte 1 333 340 Gulden entspricht. Das Zolleinkommen haben wir auf dem Grunde der erhaltenen Pachtverträge unter den einzelnen Bezirken des Landes aufgeteilt und wir haben gefunden, daß der Umsatz der Westgrenze wahrscheinlich 22 000, der der Ostgrenze 12 000 Gulden, der der Nordgrenze 6667 Gulden einbrachte, auf die südliche Grenze aber 23 259 Gulden fiel. Das Ergebnis der Schätzung bekräftigt unsere aus anderen Quellen stammende Information, daß ein lebhafter Handel mit dem Türkenreich, trotz der beständigen politischen Spannung, ja sogar kleinerer Kämpfe, betrieben wurde.

Auf dem Grunde der uns zur Verfügung stehenden Zollbücher zerlegten wir schätzungsweise den Verkehr der verschiedenen Zollstätten des Landes in Ausfuhr und Einfuhr, und wir kamen in Übereinstimmung mit den Ergebnissen der früheren Literatur zur Feststellung, daß der Außenhandel des Landes zwar passiv war, aber das Maß der Passivität sich jährlich wahrscheinlich nur zwischen 100—150 000 Gulden bewegte.

Unter den Artikeln des Außenhandels können wir Waren, die teils weiterbefördert, Importartikel, die hier verbraucht und Exportartikel, die in Ungarn hergestellt wurden, klar unterscheiden.

Unter den Transitwaren müssen wir in erster Linie das Tuch erwähnen, das in großer Menge und großem Wert (in den westlichen Zollstätten in Wert von 168 760 Gulden, in den nördlichen im Wert von 11 520 Gulden) importiert, aber ein Teil dessen (sicherlich mehr als 12,2%) nach dem Türkischen Reich weiter befördert wurde, weil, wenn nichts davon durch die südlichen Zollstätten wäre exportiert worden, 25 560 Stück Tuch jährlich im Lande geblieben wäre, was, im Vergleich mit der Zahl der Einwohnerschaft (4 Millionen), eine widersinnig große Menge wäre. Die andere wichtige Transitware war die Eisenware (in erster Linie Messer). Der Wert der Transitwaren blieb trotzdem niedrig, er machte nicht einmal 5% des Gesamtumsatzes aus.

Von den in Ungarn verbrauchten Importartikeln müssen wir die Spezereien (Pfeffer, Kümmel, Muskatnuß, Zimt) und die östlichen Textilien (Teppich, Seide, Kamelhaarstoff) hervorheben.

Von den Exportartikeln des Landes spielten die Bergbauprodukte eine große Rolle (Kupfer im Werte von 143 800 Gulden) und wenn wir auch die Passivität ausgleichende, aus ungarischem Gold geprägte 100—150 000 Gulden dazurechnen, so machten die Bergbauprodukte gemeinsam 18—22% des Exportwertes aus. Die weiteren 68—72% waren beinahe ausschließlich Agrarprodukte. Vom Anfange des 16. Jahrhunderts haben sich nur sehr wenige Angaben bezüglich des Viehhandels erhalten. Es ist bestimmt, daß eine großzügige Viehzucht schon damals auf den einheimischen Großgrundbesitzen und den von den Bauern verlassenen Ländern betrieben wurde, wir können aber keine Angaben, nicht einmal schätzungsweise, geben. Auch das ist sicher, daß wir auch mit dem Transit der aus der Moldau importierten Ochsen rechnen müssen. Der Export richtete sich in erster Linie nach Norditalien (Venedig) und Süddeutschland (Nürnberg). Wir können den Zusammenhang zwischen dem Weinexport und der Produktion im nordöstlichen Teil des Landes am Beispiel des Weinexportes nach Polen und der Tokajer Weingegend untersuchen. Es ist festzustellen, daß man Wein jährlich im Werte von wenigstens 38 000 Gulden produzierte, dessen wenigstens die Hälfte nach Polen exportiert wurde. Der Zusammenhang zwischen der Ertragsgröße und der ausgeführten Quantität, sowie dem Weinpreise beweist, daß die Vorräte, die sich als kirchlicher Zehnte und gutsherrliche Steuer (ebenfalls 10% der Ernte), in den Händen einzelner Gutsherren aufgehäuft haben, eine bedeutsame Rolle spielten. Sie haben einesteils die Erhaltung der Quantität des Exportes im Falle schlechter Ernte möglich gemacht, anderenteils haben sie die Preisgestaltung beeinflußt.

Die geographische Lage des mittelalterlichen Ungarns hat bis zu einem gewissen Grade auch seine Handelstätigkeit vorgeschrieben. Das Karpatenbecken wurde vom Norden durch die wichtige Verkehrslinie Krakau—Lwov, vom Süden durch den Seeweg des Adriatischen—Mittelländischen Meeres umgeben, was die Möglichkeit eines größeren Transitverkehrs von vornherein ausgeschlossen hat. Man führte sowohl vom Westen, als auch vom Nordosten Industrieartikel ein und Ungarn zahlte dafür mit Bergbauprodukten und Agrarprodukten. Da es an beiden einen Überfluß hatte und der Import von verhältnismäßig großem Volumen war, konnte die Industrie keinen kraftvollen Aufschwung nehmen.

A MAGYAR ERDÉSZETI KUTATÁSÜGY A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A második világháborúig a hazai erdészeti kísérletügy tevékenységét az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségéhez, a mai nevén IUFRO-hoz (International Union of Forestry Research Organisation) fűződő kapcsolata jellemzi. Roth Gyula 1926-ban az Országos Természettudományi Kongresszuson elhangzott előadásában még azt a megállapítást is tette, hogy a magyar erdészeti kísérleti állomás a nemzetközi kapcsolat, az Erdészeti Kísérleti Állomások Nemzetközi Szövetsége révén jött létre és ez a kapcsolat tartotta fenn.[1] A hazai erdészeti kísérletügynek a Nemzetközi Szövetséghez felzárkózását tárta fel 1958-ban megjelent történeti áttekintésében is.[2]

Az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének megalakulása

Európa erdészetében a XVIII. század második felétől az első világháborúig Németországé volt a vezető szerep. Ennek alapját „klasszikusai" — H. Cotta, G. L. Hartig, F. W. L. Pfeil, J. Ch. Hundeshagen, C. J. Heyer — vették meg, akik rendszerbe foglalták az erdők kezelése terén addig kialakult tapasztalatokat, valamint a kameralisták elméleti jelentőségű megállapításait. A XIX. század folyamán az erdészet főleg természettudományi alapjai tekintetében ment nagy fejlődésen keresztül. Ennek során megkezdődött az egyes szakterületek elkülönülése, önálló fejlődése. A korábbi enciklopédikus és gyűjteményes munkák helyébe az egyes szakterületek monográfiái léptek.

Az erdészeti kutatás feladatait és módszereit a dél-német erdőgazdák Darmstadtban 1845-ben tartott gyűlésének megbízásából C. J. Heyer foglalta össze a Giessenben 1846-ban megjelent „Anleitung zu forststatischen Untersuchungen" c. munkájában.[3] A kísérleti tevékenység ezután kb. egy évtizeddel kezdődött. Az erdészetre sajátos hosszúlejáratú kísérletek azonban csak állami támogatással voltak végezhetők. Egyes német államok erdészeti kísérleti intézményeket létesítettek, amelyek 1872-ben a Német Erdészeti Kísérleti Állomások Szövetségébe (Verein der forstlichen Versuchsanstalten Deutschland) tömörültek.

[1] Erdészeti Lapok, 1926. 6. l.

[2] *Roth Gy.:* A magyar erdészeti kutatásügy története 1898-tól 1940-ig. Erdészeti Kutatások, 1958. 3—4. sz. 5—18. l.

[3] *Baur, F.:* Ueber forstliche Versuchsstationen. Stuttgart 1868. 36—37. l.

Az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének (továbbiakban IUFRO) keletkezési időpontjára vonatkozó megállapítások eltérőek. Megalakulását általában a Mező- és Erdőgazdák 1890-ben Bécsben tartott kongresszusára vezetik vissza, ahol bizottság alakult az erdészeti kutatásban a nemzetközi együttműködés megvizsgálására.[4] Az együttműködés célja a kísérletek egységes vitelére és az eredmények egységes módszer szerinti értékelésére törekvés volt. A bizottság 1891-ben részt vett a Német Erdészeti Kísérleti Állomások Szövetségének Badenweilerben tartott közgyűlésén. Javaslatában feltétlenül szükségesnek jelentette ki egy nemzetközi szövetségnek szűkebb keretek közötti megalakulását.[5] Macdonald[6] ettől az időponttól kezdve számítja az IUFRO megalakulását. Legújabban Richter és Schwartz[7] az eberswaldei erdészeti akadémia levéltári anyagából kimutatták, hogy az IUFRO 1892-ben, a Német Erdészeti Kísérleti Állomások Szövetségének Eberswaldeban tartott közgyűlése alkalmával alakult meg. A jegyzőkönyv szerint az IUFRO-ba a Német Erdészeti Kísérleti Állomások Szövetsége, továbbá Svájc[8] és Ausztria erdészeti kutatóintézetei léptek be. A Szövetség azonban kívánatosnak tartotta más államok, főleg Magyarország és Franciaország[9] kutatóintézeteinek belépését is.

A magyar erdészeti kísérletügy megszervezése és szervezetének alakulása

Magyarország erdőgazdasága az 1867. évi gazdasági kiegyezés után

A XIX. század második felében az erdők Magyarország területének 26%-át foglalták el. Az erdőterület 7 398 976 ha volt.[10] Ennek 15,3%-a volt állami, 33%-a magánerdő, a többi különböző tulajdonjogi kategóriák között oszlott meg. Az erdőgazdálkodást a nagy magán-földtulajdon jellemezte.

A gazdálkodást az 1879. évi XXXI. tc. — az erdőtörvény — volt hivatott szabályozni. Intézkedései a megyei önkormányzati szerven át szűrődtek, Végrehajtása során az állami erdészeti vezetésben az a felfogás érvényesült. hogy az erdőgazdaság legfőbb célja az erdőtulajdon szabad élvezetének szolgálata és az erdőtulajdonosok vagyonszerzési törekvéseinek támogatása. A törvény a korszellemnek megfelelően a mechanikus üzemvitelt biztosító térszakozás, tarvágás és mesterséges felújítás alapján állott.[11]

1894-ben a magyar korona országainak évi fatermését 28 millió m^3-re becsülték.[12] A fát és az egyéb erdei termékeket feldolgozó ipari üzemek száma

[4] A bizottság magyar tagja Sóltz Gyula erdőakadémiai tanár volt.

[5] *Mantel, K.:* Aus der Geschichte des internationalen Verbandes forstlicher Forschungsanstalten. Der Forst- und Holzwirt 1965. 23. sz. Klny.

[6] *Macdonald, J.:* L'Union internationale des Instituts de recherches forestières. Unasylva 1961. 1. sz. 3—32. l.

[7] *Richter, A.—Schwartz, E.:* Zur Gründung des internationales Verbandes forstlicher Versuchsanstalten in Eberswalde 1892. Archiv für Forstwesen 1967. 557—61. l.

[8] A svájci erdészeti kísérleti állomás 1888-ban kezdte meg működését.

[9] Nancyban 1882-ben szervezték meg az erdészeti kísérleti állomást. Vö. *Kováts B.:* A franczia erdészeti kísérletügyről. Erdészeti Lapok 1890. 21. l.

[10] *Lesenyi F.:* A magyar erdőgazdaság. Erdészeti Kísérletek 1927. 109. l.

[11] *Kaán K.:* Eddigi erdőgazdasági politikánk. Erdészeti Lapok 1920. 41—42. l.

[12] *Marchet, J.:* Holzproduktion und Holzhandel von Europa, Afrika und Nord-Amerika. Wien 1905. 323. l.

394 volt. Ezek 3 632 462 m^3 fát dolgoztak fel (ennek 14%-a Horvát-Szlavóniára esett).[13] A fa és az egyéb termékek értékesítésében azonban — az ország gazdasági és politikai helyzetének is megfelelően — a külkereskedelem állott az előtérben. Ennek eredményeként 1885-ben a kiviteli érték 37,96 millió, 1904-ben pedig 48,91 millió Koronával haladta meg a behozatali értéket.[14] Az egész Osztrák—Magyar Monarchia külkereskedelmében a századforduló utáni években (1905—1909) a fakivitel meghaladta a cukor, a tojás, a barnaszén, a tenyész- és vonóállat, valamint a konfekciócikkek kivitelét. Évi átlagos értéke 230 millió K volt.[15]

Lépések az erdészeti kísérletügy megszervezése terén

Magyarországon is az erdészeti kísérletügy megszervezésére a Mező- és Erdőgazdák Bécsben, 1873-ban tartott kongresszusa[16] adott impulzust. Ekkor kezdték meg Ausztria erdészeti kutatóintézetének, a mariabrunni kísérleti állomásnak felállítását, amely 1875-ben kezdte meg működését.[17] A kongresszuson résztvett magyar küldöttség egyik tagja, Fekete Lajos selmecbányai erdőakadémiai tanár az Országos Erdészeti Egyesület 1874-ben Kalocsán tartott közgyűlésén — a kitűzött napirendnek megfelelően — javaslatot tett hazánkban az erdészeti kísérletügy létrehozására. Határozati javaslatát, amelyben a kísérleti állomásoknak állami úton való megszervezését ajánlotta, a közgyűlés elfogadta.[18]

A kor erdőgazdasága nem támasztott igényeket a természettudományi alapokon álló, erdőművelési irányú erdészeti kutatással szemben. Az általános fejlődéssel azonban lépést kívánt tartani. Ezt az ország politikai és gazdasági helyzetével is megegyező német—osztrák irányzat képviselte, amely az IUFRO-t is létrehozta és ebben vezető szerepet töltött be.

1893-ban, az IUFRO Mariabrunnban tartott első kongresszusán Magyarország négy küldöttel vett részt. Közülük Vadas Jenőt, a selmecbányai Bánya- és Erdőakadémia erdőtenyésztési, erdővédelmi, növénytani és állattani tanszékének vezetőjét Bedő Albert országos főerdőmester Németországba és Svájcba is kiküldte az erdészeti kísérleti állomások tanulmányozására. Ugyanakkor intézkedett, hogy a selmecbányai új akadémiai épületben a megszervezendő kísérleti állomásnak is helye legyen.[19]

A nemzetközi szövetség kongresszusa többek között azt javasolta, hogy tagintézetei végezzenek megfigyeléseket az erdei fanemek földrajzi elterjedésének megállapítására. A megfigyeléssorozatba Magyarország 1896-ban szintén bekapcsolódott,[20] bár ekkor a Szövetségnek még nem volt tagja, erdészeti kísérleti intézménye még nem volt.

[13] Erdészeti Lapok 1903. 709. és 720. l.

[14] *Marchet, J.* i. m.

[15] *Engel, M.:* Österreich—Ungarns Holzhandel und Holzexport. Wien 1910. 1. és 32—33. l.

[16] A mező- és erdőgazdák nemzetközi congressusának határozatai. Erdészeti Lapok 1873. 381—88. l.

[17] *Seckendorff, A.:* Das forstliche Versuchswesen. Wien 1881. 81—95. l.

[18] *Fekete L.:* Az erdészeti kísérleti állomások ügyében. Erdészeti Lapok 1874. 576—82. l. L. 582. l. lábjegyzetét is.

[19] *Vadas J.:* A m. kir. erdészeti kísérleti állomások keletkezése, eszközei és berendezése. Erdészeti Kísérletek 1899. 1—2. sz. 2—9. l.

[20] *Fekete L.:* Az erdészeti növényföldrajzi megfigyelések ügye és jelen helyzete hazánkban. Erdészeti Kísérletek 1902. 39. l.

Vadas Jenő 1893-ban tette közzé a hazai erdészeti kísérletügy szervezetére vonatkozó javaslatát. Azt indítványozta, hogy addig is, amíg külön intézet nem létesül, a selmecbányai akadémián legyen a kísérletügy központja, az erdőőri szakiskolák mellett pedig külső kísérleti állomások létesüljenek. Ez a megoldás ugyanis kevesebb anyagi megterheléssel jár, mert egy önálló intézet szervezése a költségek miatt elodázná a kísérletügy megvalósítását.[21] Javaslatát a földművelésügyi minisztérium hozzászólás végett megküldte az erdőakadémiának. Fekete Lajos — az akadémia tanácsával egyetértésben — teljesen önálló budapesti központi kísérleti állomásra tett ellenjavaslatot.[22] Vadas ezután 1896-ban az Országos Erdészeti Egyesület közgyűlésén ismertette javaslatát. A kísérleti állomások feladatát így határozta meg: „Önálló kísérletekkel, kimutatásokkal és megfigyelésekkel az okszerű erdőgazdaságnak biztos alapot teremteni, vagyis útmutatást adni arra nézve, hogy miképpen kell különböző talaj- s éghajlati viszonyok között a legértékesebb erdőket nevelni".[23] A közgyűlés a következő határozatot hozta: „Az erdészeti kísérletügy megszervezése a magyar erdők, mint a nemzet vagyonosodását előmozdító kincs értékének fokozása s ennélfogva az erdőgazdaság jövedelmének gyarapítása szempontjából feltétlenül szükséget képez".[24]

Az első világháború előtti szervezet

Fekete Lajosnak 1874-ben az erdészeti kísérleti állomások megszervezésére tett javaslata után 24 év telt el, amikor 1898-ban a magyar erdészeti kísérleti állomások megkezdhették működésüket. Az erdészeti kísérleti állomások felállításáról szóló földművelésügyi miniszteri rendelet 1897. december 31-én jelent meg. Selmecbányán közvetlenül a földművelésügyi minisztérium alá tartozó központi kísérleti állomás létesült,[25] vezetője Vadas Jenő erdőakadémiai tanár lett. A központi állomás megalakulásakor a vezetőn kívül egy kísérleti adjunktusból állt. 1914-ben, amikor az IUFRO kongresszusára készült fel, az említetteken kívül még egy segéderdőmérnökből és szolgálattételre berendelt két erdőmérnökből állott. Görgényszentimrén, Királyhalmán, Liptóújvárott és Vadászerdőn az erdőőri szakiskolák mellett külső kísérleti állomások létesültek. Vezetőik a szakiskolák igazgatói voltak, akikhez egy-egy kísérleti asszisztenst osztottak be. A központi kísérleti állomáshoz a kisiblyei telep tartozott, ahol egy főerdőőr dolgozott. A görgényszentimrei állomásnak ugyancsak az erdélyrészi Mezőségben, Szabédon volt kísérleti telepe, amelyet 1908-ban vett át a minisztériumtól. A szervezethez tartozott továbbá a gödöllői fenyőkísérleti telep, amelyet 1907-ben vett át ugyancsak a minisztériumtól.

Az állam a kísérleti költségeket az Országos Erdei Alapból fedezte, részben pedig a kincstári erdőhatóságok hozzájárulásaiból. A kísérleti területeket elsősorban a kincstári erdőkben kellett létesíteni. Ezeknek dologi kiadásai az illető erdészeti hatóság költségvetését terhelték. Az Országos Erdei Alapból

[21] *Vadas J.*: Szervezzük az erdészeti kísérletügyet. Erdészeti Lapok 1893. 545—74. l.
[22] *Vadas J.* 19. j.-ben i. m.
[23] *Vadas J.*: Az erdészeti kísérletügy szervezésének és tárgyának kérdése. Erdészeti Lapok 1896. 737—46. l.
[24] *Bund K.*: A magyar erdészeti kísérleti állomások. Erdészeti Lapok 1898. 301—7.l.
[25] *Vadas J.* 19. j.-ben i. m. *Bund K.* i. m.

a személyi járandóságokat fizették. Ez 1899-ben összesen évi 1400 Ft volt. A felszerelés, berendezés költségeit az FM engedélyezte.[26]

Az alapító rendelet előírta, hogy a kísérleti állomások tevékenysége elsősorban a gyakorlati erdészetre közvetlenül kiható kérdésekre terjedjen ki; elméleti kutatások és kísérletek olyan terjedelemben voltak végezhetők, amennyire a gyakorlati célú kísérletek eredményeinek tudományos megvilágításához szükség volt rájuk.[27] A központi kísérleti állomás az akadémia tanári karával közvetlen kapcsolatban állott.[28] A tanárok kutatómunkásságának eredményei is az erdészeti kísérletügy Vadas Jenő által 1899-ben alapított hivatalos kiadványában, az Erdészeti Kísérletek-ben jelentek meg.

Magyarország erdőgazdasága az első világháború után

A trianoni békeszerződéssel Magyarország erdőterülete 1 174 554 ha, erdősültsége 12,6% lett. Az ország erdeinek 5,2%-a volt állami, 45,1%-a magánerdő, a többi egyéb tulajdonjogi kategóriák között oszlott meg.[29] Az erdőgazdálkodást változatlanul a nagy magán-földtulajdon jellemezte.

A békeszerződés előtt a gazdálkodás — különösen a kincstári erdőgazdálkodás — súlypontja a hegyvidéki területekre esett. A mezőgazdasági jellegű Alföld és a dombvidék erdei háttérbe szorultak. Az ország faellátási viszonyaiban beállott nehézségek következtében az állami erdészeti vezetés az erdőterület növelésére törekedett. Ezt a célt szolgálta az Alföld fásításáról hozott törvény (az 1923. évi XIX. tc.), amely elrendelte, hogy az Alföldön tervszerű elosztással a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan vagy csak nagy költséggel alkalmassá tehető területeken erdőket, szélfogó pásztákat, facsoportokat és fasorokat kell telepíteni. A nagy lendülettel megkezdett fásítások kivitelezése a gazdasági válság következtében megakadt.

Az erdőgazdálkodást az új erdőtörvény — az 1935. évi IV. tc. — szabályozta. Ez elvileg haladást jelentett a régi erdőtörvényhez képest, mert az üzemterv szerinti kezelés kötelezettségét minden magán-erdőbirtokra kiterjesztette. E pozitívumot azonban ellensúlyozta az, hogy igen tág határok között rendkívüli fakitermelések engedélyezésére adott lehetőséget.

Magyarország fabehozatalra szorult. Az átlagos fabehozatali érték 1922—29 között évi 101 206 000 Pengőt ért el. 1930-ban az ország külkereskedelmi mérlege a passzívumból aktívumba váltott át, amit a faimport letörésével értek el. A hiányzó famennyiséget a fakitermelés fokozásával, rendkívüli fahasználatokkal pótolták. Ugyanakkor az erdők felújítása és az erdősítés terén jelentős lemaradások álltak elő. Voltak évek, amikor az újraerdősítés 40—60%-ban maradt el az előírástól.[30]

Az erdészeti kísérletügy helyzete a két világháború között

1919 elején a selmecbányai központi erdészeti kísérleti állomás a Bánya- és Erdőmérnöki Akadémiával együtt átköltözött Sopronba. Vadas Jenő 1922-ben meghalt, tanszékén Roth Gyula követte, akit a földművelésügyi

[26] Erdészeti Kísérletek 1899. 1—2. sz. 5. l.
[27] *Vadas J.:* Megnyitó. Erdészeti Kísérletek 1899. 1—2. sz. 1.
[28] Erdészeti Kísérletek 1899. 1—2. sz. 6. l.
[29] *Lesenyi F.* i. m. 110. l.
[30] *Barlai E.:* Erdőgazdaságpolitikai irányelvek. Bp. 1946. 11—16. l.

minisztérium később a kísérleti állomás vezetésével is megbízott. Az újjászervezés első jele volt, hogy 1926-ban ismét megjelent az „Erdészeti Kísérletek".[31] Ebben az évben a soproni állomás személyzete a vezetőn kívül egy adjunktusból és egy díjnokból állott.[32]

Anyagi ellátottságára jellemző volt, hogy míg például az FM 1929/30. évi költségvetésében a mezőgazdasági kísérleti intézmények 2 771 090 P tétellel szerepeltek, addig az erdészeti kísérletekre átmenetileg összesen 8000 P-t irányoztak elő.[33] Méltán fakadt ki Fehér Dániel, a főiskola növénytani tanszékének vezetője 1926-ban a Természettudományi Országos Kongresszuson: „. . .pirul az arcom, ha látnom kell elmaradottságunkat a külföld tudományos munkásságával szemben. Ott is vannak, mélyen tisztelt Uraim, legyőzött államok, de náluk úgy az államhatalom, mint a társadalom önzetlen támogatással mozdítja elő a tudományos kutatások lehetőségeit, mert nagyon jól tudják, hogy az elveszett anyagi javaknak a pótlása a változott idők folyamán mindig lehetséges lesz, de az elvesztett kultúrfölény egy nemzet sülyedését, szellemi életének a dekadenciáját és tekintélyének a hanyatlását jelenti".[34] Az Erdészeti Kísérletek 1932. évfolyama Intézeti ügyek rovata arról tudósított, hogy az állomás költségkerete az utolsó 3 év alatt kb. felére csökkent, úgyhogy működését az addigi nívón sem tudja tartani.

Az első világháborút követően az állami erdészeti vezetés a kísérletügy elé az Alföld-fásítás tudományos alapjainak kidolgozását állította feladatul. Ezért a központi kísérleti állomás irányítása alá helyezte 1926-ban a püspökladányi szikkísérleti telepet, 1931-ben pedig a kecskeméti homokfásító kísérleti telepet. Irányítása alá tartozott továbbra is a gödöllői fenyőkísérleti telep.

Az erdészeti kutatások helyzetét jellemezte, hogy 1933-ban Tury Elemér, a püspökladányi kísérleti telep kutatója a telep fenntartását az általa nyújtott munkaalkalommal törekedett megindokolni. „A 15 000 lelket számláló Püspökladány község határának $^3/_4$ része nagybirtok. A nép nagyon kicsiny %-ának van csak saját földecskéje, a többi bérlő, iparos, de legnagyobbrészt napszámos ember. A nép itt sohasem élt gond nélkül, elképzelhető tehát, hogy a mai viszonyok között hogy él" — írta. Majd rámutatott arra, hogy a telep évenként átlag 70 nap munkaalkalmat adott 87 családfenntartónak, és ez olyan időre esett, amikor jobb viszonyok között sem volt már semmi munka. Így tehát „a telepre ráfordított évi átlagos 10 000 pengőt elvonni nem célirányos, mert ezt az összeget bizonnyal ínségbúza vagy ínségmunka alakjában kellene az itteni napszámosoknak kiadni".[35]

Ugyanebben az évben, vagyis 3 évvel az IUFRO Magyarországon rendezendő kongresszusa előtt Fehér Dániel emlékiratot tett közzé a magyar erdészeti kísérletügy átszervezéséről. Hangsúlyozta: egyetért ugyan azzal a nézettel, amely nem akarja a kísérleti állomást és annak osztályait kizárólag főiskolai tanárokkal irányíttatni, ezért csak átmenetileg — amíg az ország viszonyai a

[31] Az Erdészeti Kísérletek 1926-tól 1934-ig a kísérletügy és az erdészeti felsőoktatás közös kiadványa volt. 1934-ben a Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola beolvadt a József Nádor Műegyetembe és ezzel kikerült a földművelésügyi minisztérium hatásköréből. Ezután az Erdészeti Kísérletek ismét csak mint az erdészeti kísérletügy kiadványa jelent meg 1945-ig.

[32] *Roth Gy.:* Az erdészeti kísérleti állomások kutatási rendszere és szervezete. Erdészeti Kísérletek 1926. 1—2. sz. 13—26. l.

[33] *Bíró Z.:* Reflexiók. Erdészeti Lapok 1929. 187. l.

[34] Erdészeti Lapok 1926. 13—14 l.

[35] *Tury E.:* Lehet kísérleteznünk? Erdészeti Lapok 1933. 541—48. l.

kísérletügy fejlesztését nem teszik lehetővé — a szervezendő kutatóintézet és a főiskola Erdőmérnöki Osztályán rendszeresített intézetek és laboratóriumok összevonását, illetve közös munkaterv alapján működését javasolta. A kísérleti állomásnak ugyanis nem voltak talajtani, növényélettani, növénykórtani és erdővédelmi, valamint fatechnológiai laboratóriumai és berendezései. Ezért — állapítja meg — „lehetetlen lesz 1936-ban a mostani kísérleti állomásunkkal a nem kielégítő primitív és az erdészeti tudományos kutatás mai színvonalának már meg nem felelő szervezetével és teljesítőképességével a világ közvéleménye előtt kiállunk". Szervezeti javaslatában — mint írja — személyes indokok nem vezetik, ezért az eddigi vezető személyében a Nemzetközi Szövetség Magyarországon rendezendő kongresszusáig és annak tartama alatt változást nem tart kívánatosnak és okszerűnek, már csak arra a kapcsolatra tekintettel sem, amely az ő személyén keresztül Magyarország és az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetsége között fennáll.[36]

1933-ban a soproni erdészeti kísérleti állomás a M. Kir. Erdészeti Kutató Intézet megnevezést vette fel.[37] Legnagyobb létszáma a Nemzetközi Szövetség 1936-ra tervezett kongresszusára felkészülés előtti években volt. Kutatói ekkor a következők voltak: dr. Magyar Pál egy. magántanár (növénytársulástan, erdőtelepítés), Ijjász Ervin (talajvíz-kutatás, meteorológia), Tury Elemér (szikfásítás), Gerlai Andor (erdészeti irodalom, csemetekerti munkák), Pammer Dezső és Stefaits István (felújítási és gyérítési kísérletek). A kongresszusra való felkészülést az egyes tanszékektől szolgálattételre beosztottak is segítették. A kongresszus után az FM a kutatók többségét áthelyezte, a szolgálattételre beosztottak visszakerültek munkahelyeikre. 1940-ben Roth Gyula megvált az intézet vezetésétől. Az intézet vezetőjének dr. Magyar Pált nevezték ki. Kutatók és anyagi eszközök hiánya miatt, valamint a háborús viszonyok között a kutatómunka szinte megbénult, majd a második világháborúval abbamaradt.

A magyar erdészeti kísérletügy és az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetsége

Magyarországon az erdészeti kísérletügy már akkor is, amikor az erdők még jelentős jövedelmet hoztak, csekély anyagi és erkölcsi támogatásban részesült. A két világháború között körülményei még nehezebbek lettek. Mind Vadas Jenő, mind Roth Gyula a szellemi irányítás, a kutatómunka fejlesztésének lehetőségét és a nemzetközi elismerést az IUFRO-val való kapcsolatban látta.[38] Ezzel a kapcsolattal a magyar erdészeti kutatásügy felzárkózni törekedett a nemzetközi színvonalhoz, amelynek megismerését a Szövetség kongresszusain elhangzott beszámolók, a tanulmányutakon szerzett tapasztalatok és személyes kapcsolatok, továbbá a nemzetközi kísérletsorozatokban és egyéb közös munkákban való részvétel biztosított számára. Bár az erdészeti kísérleti állomások nevében a központi kísérleti állomás csak 1903-ban lépett be a tagok sorába, a Szövetséghez — mint már rámutattunk — régi szálak fűzték. A tevékenységébe való bekapcsolódást maga a földművelés-

[36] *Fehér D.:* Emlékirat a magyar erdészeti kísérletügy és az erdészeti kísérleti állomás újjászervezéséről. Erdészeti Lapok 1933. 128—58. l.

[37] Vö. Erdészeti Kísérletek 1930. 120. l.

[38] *Roth Gy.:* A m. kir. kísérleti állomás. Erdészeti Lapok 1932. 826. l. Vö. *Roth Gy.* 2. j.-ben i. m.

ügyi kormányzat építette ki és támogatta a továbbiakban is, amiben feltétlenül szerepe volt Magyarországnak a Szövetségben hangadó Németországgal fennállt politikai kapcsolatának is. Az FM az egyébként elhanyagolt erdészeti kísérletügyet a Nemzetközi Szövetség Magyarországon rendezendő kongresszusai alkalmából anyagi támogatásban részesítette, létszámát megnövelte, a tanulmányutakra berendezkedett. Ezért az erdészeti kísérletügy munkásságának fő momentumai az Erdészeti Kutató Intézetek 1914-re tervezett, majd 1936-ban Magyarországon megtartott kongresszusai lettek.

Az IUFRO az első világháború előtt utolsó kongresszusát 1910-ben Brüsszelben tartotta. Ekkor tagjai a német államok — Baden, Bajorország, Hessen, Poroszország, Szászország, Türingia, Württemberg, továbbá Ausztria és Magyarország, Svájc, valamint Belgium, a Brit Egyesült Királyság, Bulgária, Dánia, Franciaország, Hollandia, Japán, Kanada, Oroszország, Portugália, Románia, Spanyolország és az USA kutatóintézetei voltak. Macdonald[39] szerint ezzel a kongresszussal ért véget a Szövetség fejlődésének első korszaka, amely alatt a kifejezetten német nyelvterülethez tartozó tagokból alakult Szövetség bár viszonylag nem nagy, de valóban nemzetközi szervezetté vált. Ezen a kongresszuson hívta meg először a magyar kormány a Szövetséget, hogy legközelebbi — 1914-re tervezett — kongresszusát Magyarországon tartsa meg.[40] A kongresszus megrendezését a háború meggátolta.

Az első világháború és az ezzel járt változások következtében az IUFRO tevékenysége szünetelt. 1926-ban a Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet Rómában megrendezte az I. Nemzetközi Erdészeti Kongresszust. Ezt megelőzően a dán, német, finn, francia, norvég, svéd, svájci és amerikai kutatóintézetek képviselői Zürichben gyűltek össze és elhatározták a Nemzetközi Szövetség újraalakítását. A Szövetséget az I. világháborúban semleges Svédország hívta meg kongresszusának megtartására. Erre már nemcsak az állami erdészeti kutatóintézeteket, hanem a világon erdészeti kutatással foglalkozó egyéb intézményeket is meghívott. A Stockholmban 1929-ben megtartott kongresszuson 31 állam mintegy 200 képviselője vett részt, a négy szakülésen 81 előadás hangzott el. A Szövetség új alapszabályt fogadott el. Eszerint minden országnak — tekintet nélkül arra, hogy hány taggal vesz részt a Szövetségben — csak egy szavazati joga van. Ezzel Németország elvesztette szavazati többségét. Eddig a Szövetség legfelsőbb fóruma a kongresszus volt. Az új alapszabállyal a Szövetség vezetését a Nemzetközi Bizottság vette át. Ebbe minden ország — tagintézeteinek számától függetlenül — egy képviselőt delegálhatott. Az elnök megbízatása kongresszustól kongresszusig szólt.

Miután az 1914-re tervezett kongresszus elmaradt, a magyar földművelésügyi kormány — Roth Gyula javaslatára — meghívta a Szövetséget, hogy tartson Magyarországon kongresszust.[41] Az 1936. évi magyarországi kongresszust az 1932-ben Nancy-ban rendezett kongresszus előzte meg. Itt szóba került a római Mezőgazdasági Intézet által kezdeményezett nemzetközi

[39] *Macdonald, J.* i. m.

[40] *Roth Gy.:* Az erdészeti kísérleti állomások nemzetközi szövetségének 1910. VI. közgyűlése Belgiumban. Erdészeti Kísérletek 1912. 22—36. l.— A kongresszuson Vadas Jenő az akác jelentőségéről, Roth Gyula az erdő tápanyagfelvételéről tartott előadást.

[41] *Roth Gy.:* Az erdészeti kísérleti állomások nemzetközi szövetségének 1929. évi VII. nagygyűlése. Erdészeti Kísérletek 1930. 119—34. l. és 1932. 192—98. l. — A magyar küldöttek közül Roth Gyula a felújítás kérdéseiről, Magyar Pál a szikfásítás problémáiról, Fehér Dániel az erdő CO_2-táplálkozásáról és az erdő N-anyagcseréjéről tartott előadást.

erdőgazdasági kongresszus megrendezése is, amelyet a kísérletügyi kongresszussal egy helyen és időben kívántak megtartani. A magyar kormány elvállalta ennek megrendezését is.[42] A kísérletügyi kongresszus új elnökének Roth Gyulát, a magyar erdészeti kutatóintézet vezetőjét választotta meg.

A magyar erdészeti kísérletügy kutatási célkitűzései

Vadas Jenő 1896-ban a kutatómunka célkitűzéseit a következőkben jelölte meg: természetes és mesterséges felújítási kísérletek (ide tartoztak a csemetekerti és a magvizsgálati munkák is); a különböző felújítási módokból keletkezett állományok tenyészeti és növekedési viszonyainak vizsgálata; nemes füzek telepítése, külföldi fafajok meghonosítása; gyérítési kísérletek (a gyérítéseknek a növekedésre, a fa műszaki tulajdonságaira, az állomány egész értékére kifejtett hatásának vizsgálata, a növőtér, a záródás befolyásának vizsgálata); alakszám fatömegtáblák összeállítása.[43]

Az 1867. évi kiegyezéstől az első világháborúig a magyar erdőgazdaság az erdők kihasználásával kapcsolatban a műszaki fejlesztést tartotta legfőbb feladatának: a felmérést, térképezést, az erdők becslését és berendezését, a vízi építkezést (gátak, gerebek, biztosító és szabályozó művek), majd utak, vasutak és egyéb szállítóeszközök létesítését. Ilyen irányú kutatómunkával az erdészeti kísérletügy nem foglalkozott. A műszaki fejlesztés gyakorlati szakemberek, erdőrendezők, valamint a selmeci akadémia egyes neves tanárainak érdeme volt.

Roth Gyula szerint ez a kor „a fatermés minőségi és mennyiségi fokozását, az erdő talajának és állományának megóvását, javítását, értékének növelését, az előállított termékek kémiai és mechanikai feldolgozásának fejlesztését elhanyagolta. Az erdő élettani tanulmányozása a múltban alig került szóba". Ennek okát abban jelölte meg, hogy a tudományos kutatás eszközei és lehetőségei korlátozottak voltak. Emiatt nem a tudományos kutatás vezette a gazdaságot, hanem a gazdaság követelményeihez kellett alkalmazni a tudományos kutatást, ami ezért meglehetősen szűk keretek között maradt.[44] Ezek a megállapítások bátran kiterjeszthetők a két világháború közötti korra is.

Mind az első világháború előtt, mind a két világháború között Roth Gyula az erdészeti kísérletügy munkásságának előterébe saját természetes felújítási és gyérítési kísérleteit állította. A két világháború között Roth ezt azzal indokolta, hogy az erdőápolás és a természetes felújítás a „többtermelés"-re törekvésnek felel meg. Ezért — igen helyesen — azt javasolta, hogy az erdőápolást mint előhasználatot a legnagyobb területre ki kell terjeszteni és addig a mértékig fokozni, amit az erdő nemcsak elbír, hanem egyenesen meg is követel. Hasonló jelentőséget tulajdonított a természetes felújításnak, rámutatva arra, hogy a munkaerő, az eszközök, a mag megdrágultak, és már ez is szinte teljesen kizárja a mesterséges felújítás gazdaságosságát.[45]

Nagy látókörének és a hazai problémák ismeretének bizonyítéka 1920-ban közzétett cikke, amelyben fentieken kívül a kísérletügy feladatait a következőkben jelölte meg: Fejleszteni kell az entomológiai és patológiai kutatást,

[42] Erdészeti Kísérletek 1932. 210. l.
[43] *Vadas J.* 23. j.-ben i. m.
[44] Erdészeti Lapok 1926. 3—4. l.
[45] *Roth Gy.*: A magyar erdészeti kísérletügy mai feladatai. Erdészeti Lapok 1920. 152—60. l.

mert az erdő biológiai alapokra helyezett védelmével és a technikai védekezéssel kapcsolatban ezeknek sorsdöntő szerepe lesz. Az erdők felújításában és ápolásában a természet követelményei háttérbe szorultak és bizonyos mesterkéltség kapott lábra, amely a fabetegségek számára kedvező viszonyokat teremtett. Ezért olyan betegségek, amelyek eddig érezhető kárral nem jártak, sok helyen súlyos járvánnyá fejlődtek.

Az erdők fatömege és az erdők összetétele a gyakorlati erdőgazdaság egyik legértékesebb és legkeresettebb adata. Ezért Roth különösen fontosaknak tartotta a fatömegtáblákat, amelyek az állomány összetételében rejlő törvényszerűségeket tárják fel. Nagy jelentőséget tulajdonított az ilyen irányú kutatások élettani vonatkozásainak, a biometriának, továbbá a fejlődés törvényeinek a termőhellyel való kapcsolatának.

A kutatómunkát ki kívánta terjeszteni a fa vegyi és ipari technológiájára is. Rámutatott arra, hogy a fának lepárlással, erjesztéssel vagy egyéb vegyi úton való feldolgozása külföldön hatalmas iparág, amelynek alapanyagát jórészt Magyarországról kapja, és a készáru drága pénzen kerül vissza Magyarországra. Ezen a téren a speciális kutatásnak bőséges és hálás tere kínálkozik — állapította meg —, amelynek eredményei a gyakorlati erdőgazdaságra és a faiparra felette értékesek.

Meg kell indítani a speciális erdőgazdasági szempontból vett növényfiziológiai és biológiai kutatásokat — javasolta a továbbiakban. Az erdők felújítása, ápolása, védelme fiziológiai, biológiai vonatkozásokkal sűrűn átszőtt. Ezeknek tanulmányozása nélkül az említett területeken való kutatás csak bizonytalan tapogatózás.

Hiányzanak a „sylvo-geológiai kutatások", vagyis a termőhely beható vizsgálata — állapítja meg. Ennek egyik ágazatában, a növényzet talajjelzésében, a gyakorlat megelőzte a kutatást. A jól bevált kutatás tudományos kiépítése a magyar erdészeti kísérleti állomás erkölcsi kötelessége, mert a kezdeményezés Magyarországról származik. Ez a munka azonban a termőhelyvizsgálatnak csak egyik ága, pedig a termőtalaj beható megismerése a termelés alapfeltétele.

Speciálisan magyar erdőgazdasági munka a futóhomoki erdőgazdálkodás részletes, a tudománynak és a gyakorlatnak egyaránt eleget tevő leírása — folytatja tovább. Abból, amit a mai magyar erdőgazdaság felmutathat, a homoki erdőművelés a legérdekesebb és a legszebb. Ezért a kísérleti állomás kötelessége, hogy kiépítésében részt vegyen, hogy eredményeit és hatásait tudományosan feldolgozza. A termőhelynek megfelelő fafajok megválogatása, az akác- és fenyőkérdés, az árnyékoló és talajjavító aljnövényzet telepítése, továbbá külföldi fafajoknak a homokon kipróbálása hálás területet kínál. Teljesen feltáratlan még a talajvíz és a harmat kérdése, pedig kétségtelen, hogy mindkettőnek sajátságos és fontos szerepe van a futóhomokon, és ez szoros összefüggésben áll az erdőgazdálkodással. Megoldásra vár a szikes talajok erdőgazdasági hasznosítása is. Ezen a téren a kísérleti állomás még a kezdő lépéseket sem tette meg.

Végül rámutatott Roth Gyula arra is, hogy régen vajúdó munka a magyar erdészeti bibliográfia. Most legalább a magyar erdőgazdasági irodalmat kell mielőbb feldolgozni, mert tény, hogy a külföld adatait még ma is könnyebb megszerezni, mint a hazai régibb irodalomét. Mivel az erdészeti kísérleti állomás a kérdéssel az IUFRO javaslatára már régebben foglalkozik, a terv megvalósítását szintén a teendők közé sorolta.

Roth fentebb ismertetett, 1920-as kutatási programja feltétlenül kor szerű volt, a körülmények folytán azonban csak részben valósulhatott meg.

A régi és az újabb eredmények felmérésére — mint már rámutattunk — legjobb alapot az IUFRO Magyarországon 1914-re tervezett és 1936-ban megtartott kongresszusai adnak. Ezekhez csatlakoznak azok a kutatások, amelyek ugyan a kongresszusok programjában nem szerepeltek, de ugyancsak tudománytörténeti jelentőségűek. Mivel a nagy témacsoportokban a kutatómunka viszonylag folyamatos volt, az első világháború előtti és a két világháború közötti kutatási tevékenység között határt vonni nem szükséges.

A magyar erdészeti kutatásügy munkássága az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetsége Magyarországon 1914-ben megtartani tervezett és 1936-ban megtartott kongresszusai tükrében

A kísérleti területek

Az 1914-ben megrendezni kívánt kongresszusra a kísérletügy a következőkkel készült fel: a Liptó megyei likavkai erdőgondnokságban 180 ha-on természetes felújítási, gyérítési és honosítási kísérleteket folytatott, két arborétumot kezelt (Gödöllőn és Selmecbánya mellett Kisiblyén), luc-, jegenye-, erdei- és vörösfenyővel, valamint tölggyel 23 származási kísérlete folyt, 9 páros (erdőben és szabad területen) meteorológiai állomása működött, 13 exótatelepe, 4 gyérítési kísérleti telepe és 7 talajvíz-megfigyelő állomása volt.[46]

Tevékenységét szinte már 1926-tól a nemzetközi kongresszusra felkészülés határozta meg. Roth Gyula a természetes felújítási és gyérítési kísérleteket a következő helyeken állította be: Farkasgyepű 145, Füzér 40, Iharos 30, Lillafüred/Hollóstető 30, Parád 197, Pécsvárad 115, Pornóapáti 40, Sopron 20 ha. Mindezeken a helyeken negyedhektáros gyérítési kísérleti területeket is létesített. Ezenkívül Erdőcsokonyán és Röjtökön is gyérítési kísérleteket állított be. Püspökladányban szikfásítási, Kecskeméten homokfásítási kísérletek folytak. A soproni intézet irányította a gödöllői fenyőkísérleti telep munkáját. Erdészeti meteorológiai megfigyelő állomás működött Gödöllőn, Kecskeméten, Püspökladányban, Sopronban, továbbá Ágfalván, Brennbergben, Csanyikon, Hollóstetőn, Királyhalmán. Ezek közül az említett első négy páros, 6 pedig egyszerű állomás volt (csak erdőben). Talajvíz-megfigyelést 115 helyen végeztek. Gödöllőn, Sümegen, Szentendrén különböző gyantázási módszerek kipróbálását végezték.[47]

A termőhely tényezőinek vizsgálata

Erdészeti növényföldrajzi megfigyelések

Az erdészeti kísérletügynek az első világháború előtti időszakban az egyik legjelentősebb munkája a főbb hazai fafajok tenyészeti határainak megállapítása volt. A megfigyeléseket az IUFRO 1893-ban tartott első kong-

[46] *Roth Gy.:* Das forstliche Forschungs- und Versuchswesen in Ungarn. IX. Kongress des Internationalen Verbandes forstlicher Forschungsanstalten, Ungarn, 1936. Als Handschrift gedruckt.

[47] Erdészeti Lapok 1936. 831. l.

resszusa kezdeményezte. Ezekbe Magyarország 1896-ban kapcsolódott be, és vitelükkel az FM Fekete Lajos erdőakadémiai tanárt bízta meg, aki ezt a munkát a soproni kísérleti állomás keretében folytatta. A munkába 1906-ban Blattny Tibor is bekapcsolódott.

Fekete Lajos már a nemzetközi megfigyelési sorozat előtt is oglalkozott a hazai fafajok földrajzi elterjedésével[48] és az FM megbízásából az 1881—89. évek nyarán bejárta a hazai erdőségeket. A nemzetközi kutatómunkához az adatfelvételt 1897-ben kezdte meg, az összefoglaló 1908-ra készült el.[49] Blattny Tiborral közösen írt és német nyelven is kiadott nagy kétkötetes „Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén" c. munkája 1913-ban, az IUFRO 1914-re tervezett kongresszusa alkalmából jelent meg. Adatai Magyarországon évtizedekig egyedülálló alapot szolgáltattak az erdészeti növényföldrajzi kutatásokhoz és a fafajok tenyészeti adottságainak megállapításához.

A növénytársulások termőhely-jelző értéke

Az 1930-as években az erdészeti kutatásban talán egyik kérdés sem váltott ki olyan nagy érdeklődést, mint a talajtakaró növényzet talaj-, illetve termőhely-jelző értéke. Az erdőművelésben a növénytársulástan alkalmazása terén úttörőnek G. F. Morozovot és A. K. Cajandert tekintik. Közép-Európában a növényszociológia Braun-Blanquet 1928-ban megjelent „Pflanzensoziologie" c. munkájával vált ismertté. A második világháborúig határozottan körvonalazott erdőtipológiai rendszer nem alakult ki.

Magyarországon a gyakorlati erdőművelés szolgálatába állított erdőtipológiai vizsgálatokat dr. Magyar Pál kezdte meg a Börzsöny- és a Bükkhegységben.[50] Növénytársulástani-ökológiai kutatásaival kimutatta, hogy a talajtakaró növényzet (aljnövényzet) hasznos útmutatást adhat a természetes felújításhoz. Megállapította, hogy a felújító vágásos üzemmódban kezelt állományokban az újulat fennmaradását nem annyira a fény, mint inkább a talaj nedvességgazdálkodása határozza meg. A felszabadítás mindig előbb ott történjék, ahol az anyafák gyökérkonkurrenciája miatt az újulat elpusztulna, tehát előbb a szárazabb vagy sekélyebb, később a nedvesebb, ill. mély talajokon. Ilyen mielőbb felszabadítandó újulatot jelez a tölgyesekben a bokros, a Genista pilosa, a Luzula nemorosa és a Melica uniflora típus.[51]

Az erdészeti kísérletügy az Alföld fásításával kapcsolatos kutatásokat akkor kezdte meg, amikor az erdőtelepítések kivitelezése már folyamatban volt. Ezekhez az állami erdészeti vezetés gyors tudományos útmutatást igényelt. Dr. Magyar Pál a talaj jellemzését a növényszövetkezetekre alapozta.

A Duna—Tisza közi homokon először Kerner[52] mutatott rá a növénytársulások fokozatos és lassú szukcessziójára és azt javasolta, hogy a homokkötés és fásítás során a természetes szukcessziót kell utánozni és lerövidíteni.

[48] Vö. Erdészeti Lapok 1875. 49, 115, 192, 213, 259. l.

[49] *Blattny T.:* Az erdészeti növényföldrajzi megfigyelések jelen állásáról. Erdészeti Kísérletek 1909. 152—61. l.

[50] *Magyar P.:* Erdőtípusvizsgálatok a Börzsönyi- és Bükkhegységben. Erdészeti Kísérletek 1933. 396—439. l.

[51] *Magyar P.:* Növényszociológia és az erdőművelés. Erdészeti Lapok 1935. 5. és 6. sz. Klny.

[52] *Kerner, A.:* Das Pflanzenleben der Donaulaender. Innsbruck 1863.

Ezt a gondolatát alkalmazták a gyakorlatban már a delibláti homokon is, majd Illés Nándor és Kiss Ferenc a Szeged környéki homokvidéken. A fejlődés következő lépése dr. Magyar Pál munkássága volt, aki a Duna—Tisza közi homokvidékre a könnyebb tájékozódás céljából kétféle buckatípust és 7 növényszövetkezetet különböztetett meg, valamint megjelölte az ezek útmutatásának megfelelő, telepítendő fafajokat.[53]

A szikfásítás terén az erdészetnek nagy gyakorlati tapasztalatai még nem voltak. Az úttörő kutatómunkát dr. Magyar Pál végezte, aki a szikeseken a talaj és a talaj vízgazdálkodásának jelentőségét is figyelembe véve, a 'Sigmond-féle talajosztályozással összhangban álló, a talajminőséget jelző négy növényszövetkezetet határozott meg.[54]

A talaj-, illetve termőhelytérképezés kérdése

Az 1930-as években a mezőgazdaság nagy lépésekkel haladt előre a talajtan, a talajvizsgálatok terén. Talajlaboratóriumai analízisekkel látták el a hozzájuk fordulókat, Kreybig Lajos és munkatársai pedig elkészítették Magyarország mezőgazdasági talajtérképét. A térképen az erdőségek talajai „fehér foltok"-ként szerepeltek. Ugyanis amikor a Földtani Intézet Magyarország talajtérképének készítését megkezdte, az FM Erdészeti Főosztálya a felajánlott munkaközösséget elutasította. „Ennek eredményeképpen e téren végzetesen elmaradtunk és ma a magyar erdészeti tudomány és erdőgazdaság a termőhelyi felvételek terén a kezdet kezdetén áll" — állapította meg 1955-ben Fehér Dániel.[55]

Az erdőgazdaságban a talajtérképezésre, mint a termőföldben rejlő tőke legelőnyösebb kamatozását elősegítő módszerre 1930-ban Bencze Pál[56] is felhívta a figyelmet, valamint rámutatott a fafajok termőhelyi igényének megállapításában is a talajvizsgálatok jelentőségére. Ijjász Ervin[57] a megoldás módszerét másképpen látta. Véleménye szerint az erdészetben a helyi természeti adottságoknak megfelelő, a legtöbb és legértékesebb fatömeget szolgáltató fafajok érdekében a térképezésnek nem annyira a talaj egyes tulajdonságainak egzakt feltárására kell irányulnia, hanem azokat a területeket (termőhelyeket) kell elhatárolnia, amelyek tenyészeti adottságai közel azonosak. Az orosz és az amerikai tudományos és a mezőgazdaság szolgálatába állított térképezési módszerekkel ellentétben az erdőgazdaság szempontjainak megfelelőbb német erdészeti irányzatot fogadta el. Eszerint az erdőgazdaság szolgálatába állított talajtérképeknek tulajdonképpen nem a talajt, hanem a termőhely összhatását kell ábrázolniuk. Ezért helyesebbnek tartotta, ha ezeket nem talaj-, hanem termőhelytérképeknek (Standortskarte) nevezik. A német irányelveknek megfelelően adta meg a termőhelytérképezés irányelveit, módszereit. Felhívta továbbá a figyelmet arra is, hogy hazai viszonyaink között az altalajt lehetőleg a talajvíz szintjéig fel kell tárni, mert a

[53] *Magyar P.:* A homoki növényzet, mint a homokfásítás útmutatója. Erdészeti Lapok 1933. 281—313. l.

[54] *Magyar P.:* Adatok a Hortobágy növényszociológiai és geobotanikai viszonyaihoz. Erdészeti Kísérletek 1928. 26—63. l.

[55] *Fehér D.:* Az akáckérdés. Az Erdő 1955. 84. l.

[56] *Bencze P.:* Erdőtalajok térképezése. Erdőgazdasági Szemle 1930. 113—17. l.

[57] *Ijjász E.:* Az erdőgazdasági talajtérképezés alapvonalai. Erdészeti Lapok1936. 290—301. l.

legnagyobbrészt síkvidéki erdőtenyészetnek az altalajvíz a legfontosabb tenyészeti tényezője.

Az erdő és a víz

Az IUFRO nagy figyelmet fordított az erdő és a víz kölcsönhatásainak vizsgálatára. Ezen a téren az első világháború előtt a svájci és az orosz kísérletügy[58] járt az élen. A Szövetség bizottságot alakított az erdőnek a vizek állására kifejtett hatásával kapcsolatos vizsgálatokra, amely az 1903-ban tartott kongresszuson terjesztette elő jelentését. Három év múlva Stuttgartban Engler (Svájc) számolt be mérési eredményeiről, 1910-ben pedig Brüsszelben G. F. Morozov tartott előadást az erdő és a talajvíz szintje közötti összefüggésekről.

Roth Gyula az orosz módszer alkalmazására már 1908-ban javaslatot tett.[59] A megfigyelések 1913-ban Királyhalmán kezdődtek, ahol 7 kút épült a talajvíz szintjének változó magasságát önműködően jelző szerkezettel.[60] Ijjász szerint ezzel Magyarországon az erdészet vetette meg a rendszeres talajvíz-megfigyelések alapját. A mérések az első világháború után az Alföld fásításával kapcsolatban nagy lendületet vettek. Ekkor az erdészetnek az Alföld egészére kiterjedő talajvíz-megfigyelő hálózata volt. Az altalajvíz-megfigyelések 1923—36. évi adatait Ijjász Ervin dolgozta fel és értékelte.[61] Megállapításai Kiss Ferenc megállapításaival ellentétesek.[62]

Az erdőnek a természet vízháztartásában betöltött szerepét tudományos módszerekkel hazánkban először ugyancsak Ijjász Ervin vizsgálta. Kutatásai az alföldi talajvízszint ingadozására vonatkozó megfigyeléseire épülnek fel. Megállapításai természetszerűen az Alföldön túlnyomórészt termesztett akácosok és egyéb lombfaállományok, kisebb részben a fenyőállományok és az altalajvíz közötti kapcsolatokat tárták fel.[63] Általános érvényű megállapítása: a síkvidéki erdők a talajvíz-háztartásban hol pozitív, hol negatív szerepet töltenek be aszerint, ahogy hatásukra a talajvíz-háztartás bevételei fokozódnak vagy csökkennek. Ha az erdő által okozott vízveszteségek a bevételeket meghaladják, az erdő hatása negatív, ellenkező esetben pozitív.

[58] A XIX. század utolsó évtizedében Oroszországban a következő erdészeti kísérleti intézmények működtek: a jekatyerinoszlávi kormányzóságban az 1843-ban szervezett Veliko-Anadol-i sztyeppi erdészet a petrovszkojei Földművelési és Erdészeti Akadémia — a mai moszkvai Tyimirjazev Mezőgazdasági Akadémia — erdészeti kísérleti állomása amelyet 1862-ben állítottak fel. 1892-ben V. V. Dokucsajev expedíciója a voronyezsi kormányzóságban Hrenovojében (Kamennaja-sztyep), a harkovi kormányzóságban Derkulban, a jekatyerinoszlávi kormányzóságban pedig Mariupoljén szervezett kísérleti állomásokat. Lesznoe Hozjajsztvo 1966. 12. sz. 3. l.

[59] *Ijjász E.:* Az erdészeti altalajvíz-megfigyelések rövid ismertetése. Erdészeti Lapok 1936. 290. l.

[60] Erdészeti Kísérletek 1914. 1—2. sz. 125. l.

[61] *Ijjász E.* 59. j.-ben i. m. és *Ijjász E.:* Beiträge zu den Grundwasserverhältnissen des Alföld. Zusammenfassung der angemeldeten Vorträge. IX. Kongress des Internationalen Verbandes Forstlicher Forschungsanstalten, Ungarn, 1936. 42—44. l.

[62] Vö. *Kiss F.:* A Duna—Tisza közi vadvizek s gazdasági jelentőségük. Föld és Ember 1930. 2. sz. 1—12. l.

[63] *Ijjász E.:* A fatenyészet és az altalajvíz, különös tekintettel a nagyalföldi viszonyokra. Erdészeti Kísérletek 1939. 1—4. sz. 108—16. l.

Biológia

Fenológiai megfigyelések

A kísérleti állomások 1899—1901 között kezdték a megfigyeléseket. Az adatokat az Erdészeti Kísérletekben főleg a királyhalmi állomás tette közzé. 1932-ben a soproni kísérleti állomás az ország egész területére kiterjedő adatgyűjtést szervezett meg. Az 1937—43. évek adatait már az ERTI dolgozta fel és hasznosította a fafajok termőhelyi igényeinek megállapításához.

Honosítás, arborétumok. Származási kísérletek

Az 1914-ben tervezett nemzetközi kongresszuson a kísérletügy több olyan objektumot is bemutatni és ismertetni kívánt, amelyek az akkori nemzetközi kutatások előterében állottak és éppen a Szövetség által kezdeményezett kísérletsorozatok részei voltak. Az előbbiekhez tartoztak a külföldi fafajok meghonosítása, ill. kipróbálása céljából létesített arborétumok és exótatelepek, az utóbbiakhoz a származási kísérletek.

1910—13-ban Tuzson János és Roth Gyula Kisiblyén 7,7 ha-on arborétumot létesítettek. Ezt csoportokra és csoportonként 15×15 m-es téregységekre osztották. A 350 téregységen — rendszertani sorrendben — összesen 282 fafajt telepítettek, főleg a Föld É-i mérsékelt övezetéből. Egy-egy téregységen a lomb- és tűlevelű, bel- és külföldi fafajokat közel egyenlő arányban elegyítették. A cél az volt, hogy a hazai fafajokkal összehasonlításban bírálják el a külföldi fafajok fejlődését és elegyíthetőségét. A 60 éves arborétum fafajait M. Holubcik[64,65] értékelte.

A gödöllői arborétum ma az erdészeti kísérletügy legrégibb objektuma. Az FM 1902-ben létesítette. A telepítések azonban 1904-ben, majd 1905-ben a szárazság miatt pusztulni kezdtek. Ezért 1907-ben a kezelés irányítását a selmecbányai kísérleti állomásra bízta, amely azt javasolta, hogy a betelepítendő területeket előbb helyi fafajokkal ültessék be tág hálózatban, és ezek védelmében telepítsék az igényesebb exótákat. Megerősödésük után a védőállományt meg lehet bontani. Ezzel az eljárással — bár az első világháború kárt okozott — az arborétumot annyira rendbehozták, hogy 1936-ban a nemzetközi kongresszus résztvevőinek is bemutathatták. Az arborétum leírását, fafajgyűjteményét 1935-ben Roth Gyula tette közzé.[66]

Az első világháború előtt a fafajokkal folytatott származási kísérletsorozatok leglényegesebb része az erdeifenyő származási kísérletek voltak. A múlt század elején egyes északibb országok elzárták határaikat a délebbről származó erdeifenyő-mag előtt. Az IUFRO kísérletsorozatot kezdeményezett annak megállapítására, milyen hatással van az erdeifenyő-mag származása az állományok további fejlődésére, illetve az idegen származékra milyen befolyással van az új környezet. A tagintézetek saját területükön tobozt gyűjtöttek, ezt Eberswaldeban kipergették, a magot a kísérletben részt vevő

[64] *Holubcik, M.:* Sestdesiat rokov lesnickeho arboréta v Kyshybli. Les 1960. 195—200. l.

[65] *Holubcik, M.:* Smreky (Picea sp.) v lesnickom arboréte VULH v Kyshybli pri Banskej Stiavnici. Vedecké Práce VULH v Banskej Stiavnici 1964. 5. sz. 19—35. l.

[66] *Roth Gy.:* A gödöllői József főherceg arborétum. Erdészeti Kísérletek 1935. 3—4. sz.

országoknak megküldték. A soproni központi kísérleti állomás a 12-féle származékot 1909—12 között a rohrbachi pagonyban, Malackán, a gödöllői arborétumban, a királyhalmi kísérleti állomáson, valamint kisebb részben Likaván ültette el. Az utóbbi kivételével valamennyi kísérlet megsemmisült. A likavai kísérlet eredményeit T. Stastny értékelte és tanulmányát 1958-ban — a magyar erdészeti kísérletügy 60 éves fennállása alkalmából — felajánlotta az Erdészeti Tudományos Intézetnek.[67]

Ugyancsak Likaván Roth Gyula a vörösfenyő kárpáti (Teplicska), szudéta (mély fekvésből) és tiroli (magas fekvésből) származékaival, valamint japán vörösfenyővel szintén származási kísérletet állított be. Az 50 éves kísérletet ugyancsak T. Stastny értékelte.[68] Ezenkívül jegenyefenyővel Garamréven, Erdőbádonyban és Mihálytelkén, kocsányostölggyel Vadászerdőn (dán maggal), akáccal pedig Királyhalmán állítottak be származási kísérleteket.[69] Értékelésük nem történt meg.

1941-ben — a Szövetség által kezdeményezett erdeifenyő kísérletsorozatok folytatásaként — dr. Magyar Pál Bugacon 11 ország 19 vidékéről származó csemetékkel állított be kísérletet. Az adatok értékelését 1964-ben tette közzé.[70]

Részben a magszármazás kérdéséhez kapcsolódott, részben pedig kereskedelmi vonatkozású volt Mihályi Zoltán kutatása. Azt vizsgálta, van-e a magvizsgálat keretein belül lehetőség az erdeifenyő különböző klimatikus válfajai magjának minden kétséget kizáró elválasztására, nevezetesen a magyar magnak a külföldiektől való megkülönböztetésére.

A magvizsgálat jelentőségére Vadas már 1889-ben felhívta a figyelmet.[71] A magbeszerzés és -vizsgálat kérdéseivel az IUFRO 1906-ban Stuttgartban tartott kongresszusa is foglalkozott (Mayr — Németország). A selmeci központi kísérleti állomás vetőmagvizsgáló intézete 1908-ban létesült[72] az erdőgazdaság által beküldött mag használati értékének és külön kívánságra egyéb jellemzőinek megállapítására.

Mihályi Zoltán a fentebb említett kísérletével az erdeifenyő hazai őshonos elterjedésének régiójából (Kőszeg, Körmend, Szentpéterfa) származó és az IUFRO útján kapott magminták felhasználásával matematikai-statisztikai számításokkal kimutatta, hogy a klimatikus válfajok elkülönítéséhez megfelelő biztos alapot ad az ezermagsúly változékonyságának ismerete, elsősorban a sűrűség (D-mode) értéke. Ez azonos évi termések keretein belül következetesen fellépő „kritikus jellegnek" látszik, és az őshonos származású erdeifenyőmagot jól megkülönbözteti a külföldiektől.[73]

[67] *Stastny, T.:* Az 1909—1912-ben létesített erdeifenyő származási kísérletek értékelése Likavkáról. Erdészeti Kutatások 1958. 3—4. sz. 68—103. l.

[68] *Stastny, T.:* Hodnotie 50-rocného proveniencného pokusu so smrekovcom Larix sp. v polesi Likavka. VULH Banska Stiavnica 1960. l. k. 115—75. l.

[69] Erdészeti Kísérletek 1912. 1—2. sz. 43. l.

[70] *Magyar P.:* Erdeifenyő származási kísérletek Bugacon. Erdészeti Kísérletek 1964. 1—3. sz. 5—31. l.

[71] *Vadas J.:* A magvizsgálás fontossága erdőművelési szempontból. Erdészeti Lapok 1889. 209—19. l.

[72] A m. kir. központi erdészeti kísérleti állomás vetőmagvizsgáló intézetének szabályzata. Erdészeti Kísérletek 1908. 1—2. sz. 67—70. l.

[73] *Mihályi Z.:* A csonkamagyarországi erdeifenyő-telepítések származástani problémái a magvizsgálat szempontjából. Erdészeti Kísérletek 1936. 1—2. sz. 1—114. l.

Az erdészeti növénynemesítés problémája

A problémát, illetve problematikát 1925-ben Fehér Dániel vetette fel,[74] hivatkozással a mezőgazdaságban elért eredményekre. Az erdészeti növénynemesítés céljának a termőhelyi tényezőket a legjobban értékesítő, a legszebb és legegyenesebb növekedést felmutató, jó minőségű fát adó termőhelyi vagy tájfajták kiválasztását és ezek szaporítását jelölte meg. Erre a célra erdészeti növénynemesítő kísérleti állomásokat javasolt felállítani, amelyek irányítását az erdészeti kísérletügyre kívánta volna bízni, a következők megállapításával: „. . .az erdészeti kísérleti állomást a maga csekély személyzetével, hiányos felszerelésével és még hiányosabb anyagi dotációjával hasonló munkák végzésére alkalmasnak nem tartom, márpedig ezeknek a vezetésére egyedül az állomás hivatott, mert gyakorlati szervektől teljesen lehetetlen egy ilyen bonyolult elméleti kérdésekkel összefüggő probléma irányítását követelni".

Magyarországon — mint általában világszerte — az erdei fafajok nemesítését mezőgazdasági kutatók kezdték meg. Hazánkban az erdészeti nemesítés úttörője Fleischmann Rudolf volt, a mezőgazdasági növénynemesítés egyik kiemelkedő vezéralakja, az F-búza, F-zab és az F-kukoricafajták létrehozója. Kísérleteit az akáccal folytatta, célja a nemesített fajtákkal a fahozam megjavítása és növelése volt. A kísérleteket 1930-ban Kompolton kezdte 47 elit anyafáról gyűjtött mag felhasználásával, összehasonlítás céljából pedig az USA különböző részeiből szerzett magot. Az eredményekről 1933-ban és 1934-ben,[75,76] majd az IUFRO 1936. évi magyarországi kongresszusán is beszámolt.

Erdőművelés

Természetes felújítási kísérletek

Az első világháború előtt Magyarország hegy- és dombvidéki erdeiben két, esetleg három részből álló fokozatos felújító vágásos üzemmódot alkalmaztak. A természetes felújítást 10 éves keretbe igyekeztek beszorítani, ami nem sok eredménnyel járt (magtermés hiánya, az újulat hirtelen felszabadítása stb.). Ez a vágásmód sablonos és természetellenes volt, de térbeli rendet biztosított. A gyakorlat mindinkább eltért ettől. Ch. Wagner mutatott rá először a természetes felújítás jegyében álló erdőművelési rendszereknek arra a hibájára, amelyet a térbeli rend elvesztése jelent. Ennek érdekében alakította ki a térbeli vonalakhoz kötött eljárását, a szálaló szegélyvágást (Blendersaumschlag).

Magyarországon a két világháború között érvényben volt 1920. évi erdőrendezési utasítás a hegy- és dombvidéki erdőkben a szálalóvágásos eljárást igyekezett meghonosítani. Erre az eljárásra a Schwartzwald szálalóvágásos haszonfagazdaságáról 1903-ban megjelent cikkében Kaán Károly hívta fel a figyelmet, de lényegében ezt az eljárást alkalmazták már régtől a volt bányaerdőkhöz tartozó óhegyi erdőgazdaságban is. A szálalóvágásos eljárás

[74] *Fehér D.:* A növénynemesítés problémája az erdőgazdaságban. Erdészeti Lapok 1925. 326—42. l.

[75] *Fleischmann R.:* Beiträge zur Robinienzüchtung. Der Züchter 1933. 85—88. l.

[76] *Fleischmann R.:* Akácnemesítési kísérletek Kompolton. Erdészeti Lapok 1934. 221—32. l.

gen jól bevált a diósgyőri kincstári uradalomban is. Ezenkívül legismertebb volt Ferenc bajor királyi herceg sárvári gazdaságában Scherg Lőrinc által a tölgyesekben alkalmazott eljárás, amelyet a Spessartból vett át. Általában az eljárások többsége az egyenletes, ernyős (csoportos) bontáson alapult, amely az újulatnak megfelelően egyenlőtlenné, többé-kevésbbé csoportossá alakult.

Roth Gyula 1905-ben a Liptó megyei likavai erdőgondnokság fenyőállományaiban fokozatos felújító vágással, a Gayer-csoportos felújítással és a Wagner-féle szálaló szegélyvágással állított be kísérletet. Az első világháború után most már nagyrészt lombfaállományokban csak a Gayer- és a Wagner-féle eljárásokat alkalmazta. Ennek során a soproni főiskola tanulmányi erdejében és a parádi Haluskás erdőben olyan szálaló erdőt törekedett kialakítani, amelyben a szálalás során a térbeli rend érvényesül, és Wagner nyomdokain haladva bevezette a vonalas szálalást. Az általa kialakított Roth-féle vonalas szálalás (Linienblenderung)[77] lényege az, hogy a felújítás alá vett területet „támadási vonalakkal" kisebb részekre, ún. szálaló egységekre osztotta fel. A támadási vonalak kitűzése során azonban Wagnerrel ellentétben nem az égtáj szerinti fekvést, hanem a fahasználat technikai követelményeit: a terepviszonyokat, a döntés és a közelítés szempontjait vette figyelembe.

Magyarország erdőgazdasága tűzifagazdálkodást folytatott, amely csak kezdetleges üzemmódot igényelt. Ez a körülmény nem kedvezett a felújító vágások és a szálaló erdő terjedésének. Így — néhány kivételtől eltekintve — nem hódítottak tért.

A termesztendő fafajok megválasztása. Alföldfásítási kísérletek

Vadas Jenő — mint 1898-ban kiadott Erdőműveléstanában és az erdészeti kísérletügy szervezeti programjában is kifejtette — a sajátos hazai problémák megoldására törekedett. Ezt a célt szolgálta a magyar fáról 1911-ben megjelent, világviszonylatban is legismertebb munkája: Az ákác monográfiája, amelyet az 1914-re tervezett kongresszus tiszteletére német nyelven is kiadtak. Az akácnak Magyarország erdőgazdaságában betöltött jelentőségéről tartott előadást a Nemzetközi Szövetség 1910-ben Brüsszelben tartott kongresszusán is.[78] Vadas az említett művében leszűrte és rendszerezte az akác termesztése során a század első évtizedéig gyűjtött tapasztalatokat, amelyeket saját kísérleti — főleg a fa műszaki tulajdonságaira vonatkozó — megállapításaival egészített ki. Az akác jelentőségét azzal indokolta, hogy igen gyorsan növekszik, terjedelmes, messze elágazó gyökere van, amely a laza talajt megköti. A későbbiekben sok kudarcot okozó probléma, az akác termőhelyi igénye tekintetében nézete — a talajvizsgálatok hiánya miatt — az volt, hogy az akác megelégszik a soványabb, táplálóanyagokban szegényebb talajokkal is.

A termesztendő fafajok megválasztása különösen a két világháború között az Alföld fásításával, illetve a faellátás nehézségeivel küszködő erdő-

[77] *Roth Gy.:* Linienblenderung bezw. Linienblenderschlag. IX. Kongress des Internationalen Verbandes Forstlicher Forschungsanstalten, Ungarn, 1936. Als Manuschrift gedruckt.

[78] Megjelent a Nancyban kiadott Annales de la Sciences agronomique française et étrangère 1911. évi februári számában is.

gazdaságnak a piachoz igazodásával váltott ki vitát. A tudományos jellegű vita középpontjában az alföldi homokon az akác és a fenyő telepítése, a fenyők közül pedig az erdei- és a feketefenyő számára a megfelelő termőhely megválasztása állt.

Az erdészeti kutatásügy részéről dr. Magyar Pál az alföldi homokvidékre az általa meghatározott 7 növényasszociációnak megfelelően határozta meg a telepítendő fafajokat. A silányabb talajokra, a szárazabb és magasabb fekvésekbe a feketefenyőt, a kedvezőbb, mélyebb és a közepes fekvésekbe az erdeifenyőt javasolta telepíteni. A homokfásítás másik két fafajának a szürke- és a fehérnyárat jelölte meg, amelyeket az alacsonyabb fekvésekbe javasolt ültetni. A tiszántúli szárazabb jellegű szikes talajokon a termesztendő fafajokat ugyancsak a növénytársulások útmutatása alapján határozta meg. A jobb szikeseken fő fafajnak a kocsányostölgyet ajánlotta.[79]

A gyakorlati erdőgazdaság — a minél rövidebb idő alatt minél nagyobb fatömeg termelésére törekvésnek megfelelően — a síkvidéki viszonyok között főleg két gyorsan nővő fafajt: az akácot és a kanadai nyárfát kívánta termeszteni.

1918 után az erdészeti vezetés hadat üzent az akácnak. Az akácerdők művelésének pozitívumairól és negatívumairól számos cikk jelent meg. Vadas álláspontját, az akáctermesztés felkarolását igazoló cikkek közül leginkább figyelemre méltó Rónai György állásfoglalása, aki kimutatta, hogy egyetlen fafaj fája sem használható fel olyan sokoldalúan, mint az akácé, és egyetlen fafaj termesztése sem olyan jövedelmező. A háborús évek viszonyai között végzett vizsgálataival, a talajjáradék, a pénzügyi erdőgazdaság elvén állva, összehasonlította a termesztett főbb hazai fafajokra (I. és II. termőhelyi osztályú állományok) alkalmazott vágásfordulók esetén elérhető talajgazdasági értékeket, valamint az erdő 1 kat. holdjára eső jövedelmet. Megállapította, hogy az akác szál- és sarjerdő talajának gazdasági értéke több mint ötszöröse a 120 éves vágásfordulóban kezelt tölgyszálerdőének, több mint hétszerese a 100 éves vágásfordulójú bükk-, négyszerese a 100 éves lucfenyőerdőének és kétszerese az 50 éves vágásfordulóban kezelt tölgy sarjerdőének.[80]

A 30-as évek második felében a kereskedők és a gyárak legalább 30—35%-kal nagyobb egységárat ígértek a kanadai nyárért, mint a fekete- és szürkenyárért, valamint a fűzért. Alkalmas volt a rétegelt lemez alapanyagának, a faipar bármilyen mennyiségű rönköt átvett. A gyufagyár is nagy kihozatalt tudott elérni a kanadai nyárból. Telepítését az erdőbirtokosok felkarolták.[81]

A vizsgálatok kimutatták, hogy a kanadai nyár és az ugyanazon név alatt szereplő Populus monilifera és P. robusta erősen álgesztes. Dr. Magyar Pál megállapította, hogy a dugványozással létesített telepítések a különböző betegségeknek valóságos melegágyai. Az azonos talajon álló ritkább állományokat aránylag egészségesebbeknek és jobb fejlődésűeknek találta. Felhívta a figyelmet, hogy általában az idegen, gyors növésű fafajokat tápanyagban gazdagabb termőhelyekre kell telepíteni, a nyárak esetében pedig inkább tág, mint sűrű hálózatot és növekedésük folyamán gyakori és szakszerű ápolást javasolt.[82] A gyakorlati erdőgazdaság az erdészeti kutatás feladatát ezzel kapcsolatban a következőkben látta: „Nem volna helyes, ha az erdészeti tudo-

[79] Vö. *Magyar P.:* Az alföldfásítás és növényszociológiai alapjai. Erdészeti Lapok 1949. 6. sz. 130—34., 7. sz. 145—52. l.

[80] *Rónay Gy.:* Igazságot az akácnak! Erdészeti Lapok 1944. 109—22. l.

[81] *Ilölomy I.:* Telepítsünk-e kanadai nyárt? Erdészeti Lapok 1938. 456—61 .l.

[82] *Magyar P.:* A kanadainyár-kérdésről. Erdészeti Lapok 1937. 432—45. l. 445. l.

mányos körök munkássága a kanadai nyárral kapcsolatban csak arra szorítkoznék, hogy adatokat gyűjtsön a kanadai nyár alkalmatlan voltának bizonyításához, abból az elgondolásból indulva ki, hogy minden idegen fafajnak rossznak kell lennie. Ezt a merev álláspontot ugyan már az akác esete is megcáfolja, mert jól tudjuk, hogy sok egzisztenciát alapított már meg az akácfásítás. Szerény véleményem szerint csak az lehet a tudományos és gyakorlati körök célja, hogy adatokat gyűjtsenek a kanadai nyár fejlődésére, műszaki alkalmasságára, fatömegére és főleg a termőhelyi igényére vonatkozólag."[83]

A két világháború között — mint már említettük — az állami erdészeti vezetés a kísérletügy fő feladatává az Alföld fásításához a tudományos alapok kidolgozását tette és a már megkezdett erdőtelepítésekhez kísérletekkel alátámasztott útmutatást kívánt. Ehhez irányítása alá utalta a püspökladányi és a kecskeméti kísérleti telepeket.

A püspökladányi telep 1924 őszén kezdte meg működését, eleinte kis területen, igen szerény viszonyok között. A tudományosan megalapozott szikfásítási kísérletek úttörője, dr. Magyar Pál 1924-től 1927-ig dolgozott a telepen. Ezután mint a soproni kísérleti állomás kutatója, majd 1940-től mint az intézet vezetője irányította a kísérleteket. 1928-tól 1944 végéig Tury Elemér volt a telep vezetője, aki az első, még kisparcellás kísérletek eredményeinek felhasználásával már üzemi méretű, állományszerű kísérleti objektumokat létesített, amelyek hosszúlejáratú megfigyeléseket és a gyakorlat részére a fásításokhoz módszerek adását is lehetővé tették.[84]

A kísérletek kezdettől fogva a talaj és vízgazdálkodásának megismerésére irányultak. Talajvizsgálati laboratórium nem állt rendelkezésre. A talajviszonyok megismerésére dr. Magyar Pál a talajminőséget jelző növényszövetkezeteket határozott meg. A különféle minőségű szikes talajok fásítási lehetőségeinek tisztázására fizikai és biológiai talajjavítással kísérleteket állított be. A telepítendő fafajok gyors megállapítása céljából gyökérfeltárásokhoz folyamodott abból kiindulva, hogy az egyes fafajok olyan mértékben tekinthetők megfelelőeknek, amennyire gyökérzetük a káros befolyásokkal és akadályokkal szemben ellenállóképességet mutat. Ez a módszer azóta is egyik legfőbb eszköz a sziki és kötött talajokon a telepítendő fafajok megválasztásában.

A szikfásítási kísérletek első értékelését 1929-ben tette közzé.[85] Kimutatta, hogy megfelelő módszerekkel — a szélsőségesen kedvezőtlen talajoktól eltekintve — a szikeseket is eredményesen lehet fásítani. A vízgazdálkodás megjavításának és ezzel a fásítás sikerének alapvető feltétele a teljes talajelőkészítés és a teljes talajápolás. A mezőgazdasági előhasználattal kapcsolatos digózás vagy más meszezéses talajjavítás az erdőtelepítés hatékony eszköze.

A továbbiakban az első kisüzemi jellegű kísérleteket a nagyobb méretekben végzett fafaj-összehasonlító kísérletek követték, amelyeket az Alföldön tenyésző vagy itt számításba jöhető fafajokkal végeztek. A kocsányostölgy szívóssága meglehetősen hamar megmutatkozott, ezért ezzel újabb kísérleti területeket létesítettek. A gyengébb szikes talajokon az ezüstfa és a tamariskafélék telepítése bizonyult eredményesnek. A későbbi kutatások

[83] *Zólomy I.* i. m.

[84] *Tury E.*: A szikes fásítás gyakorlati keresztülviteléről. Erdészeti Lapok 1935. 237—45. l.

[85] *Magyar P.*: Szikes fásítási kísérletek a püspökladányi telepen. Erdészeti Kísérletek 1929. 24—62. l.

ennek az időszaknak kísérleteiből levont következtetések messzemenő figyelembevételével folytak.[86]

A kecskeméti homokfásítási kísérleti telepet az FM 1920-ban állította fel. A helyszíni szemlét Tuzson János műegyetemi tanár végezte és a lágyszárú növényzet útmutatása alapján tett javaslatot az erdősítésre.[87] A kísérleti telep a szegedi erdőigazgatósághoz tartozott és csak 1931-ben került az erdészeti kísérletügy irányítása alá. Ez a homokfásítási kísérleteket anyagi nehézségek miatt pedig 1933-ban kezdte meg. A telepen kutatója nem volt.

A telep három részből — Csalános 216 ha, Ballószög 52 ha, Fehértó 77 ha—, összesen 345 ha-ból állt. 1920-ban a területnek mintegy a fele volt erdősült. 1923-ban az erdősült terület 200 ha lett, ennek 70%-át akác, 14%-át nyár, nyír és éger, 14%-át erdei- és feketefenyő, 2%-át szil, tölgy, kőris foglalta el. A későbbiek során az akácot az általa elfoglalt terület 1/3-adára szorították vissza, az erdősítések során az erdei- és feketefenyő telepítése állt az előtérben. Az erdőigazgatóság arra törekedett, hogy a területet minél gyorsabban beerdősítse, és nagy területeken elegyetlen állományokat létesített.

A kísérleti telepet az 1936-ban tartott kongresszus tanulmányútja során Zsámbor Zsolt Pál[88] ismertette. A telepről eddig más leírást megtalálni nem sikerült. Eszerint a homokfásítási kísérleteket részben idegen fafajokkal (pl. duglászfenyővel), általában azonban azokkal a fajokkal végezték, amelyek a gödöllői arborétumban jól növekedtek. A termőhelyi viszonyok megítélésére dr. Magyar Pál nyomán a növénytársulásokat vették alapul, de a tanulmányút során talajgödröket is bemutattak. Felújító vágásos üzemmódot kívántak bevezetni, gyérítéseket is végeztek. A bemutató során Zsámbor a különböző talajelőkészítési, ültetési és vetési módokkal, a különböző ültetési hálózatok alkalmazásával folytatott kísérleteket, a természetes felújulást, a gyökérfeltárásokat, az elegyítési és az alátelepítési kísérleteket ismertette az egyes erdőrészletekben. Beszámolója azonban természetszerűen még konkrét megállapításokat nem tartalmazott.

A kongresszust követő időszakban a telepen folyt kutatómunkáról, a kísérleti eredmények értékeléséről közlemény nem jelent meg, némely tapasztalatra dr. Magyar Pál Alföldfásítás c. könyvének második kötetében (1961) helyenként kitér.

Dr. Magyar Pál a két világháború közötti időszakban az erdészeti kísérletügynek az Alföld fásítása terén végzett kutatómunkásságáról is a legteljesebb áttekintést ebben az említett jelentős munkájában tette közzé.

Gyérítési kísérletek

A gyérítés a XIX. század második felében abban a mederben folyt, amelybe a XVIII. század végén G. L. Hartig terelte: csak a száraz vagy félig elhalt törzseket távolították el az állományból a koronazáródás szigorú

[86] *Tóth B.:* A 40 éves püspökladányi erdészeti szikkísérleti állomás munkássága és eredményei. Az ERTI Tiszántúli Kísérleti Állomáson 1964. okt. 28-án elhangzott előadás. Kézirat.

[87] *Tuzson J.:* Jelentés a kecskeméti erdősítési és fásítási kísérleti telep tárgyában. Erdészeti Lapok 1920. 580—83. l.

[88] *Zsámbor Zs. P.:* Das kön. ung. Flugsand-Aufforstungs-Versuchsfeld bei Kecskemét. IX. Kongress des Internationalen Verbandes Forstlicher Forschungsanstalten, [illegible] 1936. Als Handschrift gedruckt.

fenntartásával. Az erdészeti tudomány mind jobban eltávolodott Hartig elveitől (C. Heyer: „Korán, gyakran, mérsékelten"), a gyakorlatban azonban Hartig elvei érvényesültek.

1873-ban a Német Kísérleti Állomások Szövetsége a gyérítési kísérletek egyöntetű végzése céljából előírást dolgozott ki, amely merev és sablonos volt. A fejlesztési törekvések során C. Kraft hannoveri erdőmester modernebb és szabadabb elveket vallott és olyan faosztályozást dolgozott ki, amely nagyrészt ma is érvényben van. A Kraft-féle elvekből fakadt a Heck-féle gyérítési eljárás, amely szakított a német kísérleti állomások előírásainak sablonosságával és ezért „freie Durchforstung"-nak nevezték. Kraft és főleg Heck hatására a Német Kísérleti Állomások Szövetsége 1902-ben a gyérítési kísérletekhez újabb előírást adott ki. Ezt az előírást, amely alsó és felső gyérítést írt elő, fogadta el általánosságban az IUFRO is az 1903-ban Mariabrunnban tartott kongresszusán. A felső gyérítés csaknem megegyezett Heck eljárásával. Heck szerint a gyérítések során minden fát törzsalakja és az állományban elfoglalt helyzete szerint külön kell értékelni. Ezért a fákra ún. törzsalak-osztályokat határozott meg és ezekkel kiegészítette a korona alakján és a fa helyzetén alapuló faosztályozásokat. A gyérítés minden törzsosztályra kiterjedt, mert minden olyan fát el kellett távolítani az állományból, amely nála értékesebbet a növekedésben gátolt. A fő cél természetesen az uralkodó állomány legszebb egyedei növekedésének fokozatos elősegítése volt azzal, hogy ezeket szabadabb állásba hozták.

Roth Gyula 1907-ben a már említett likavai erdőgondnokságban a Heck-féle és a német kísérleti állomások által előírt gyérítéssel (az elhaló, elhalt, elnyomott, hibás kimagasló és beteg fák kiszedése) állított be kísérletet 90 éves, 10%-ban lucfenyővel elegyes jegenyefenyvesben összesen 10,53 ha-on. Az első világháború után — a kísérleti területek ismertetésében felsorolt helyeken — nagyrészt lombfaállományokban a kísérleteket újra beállította és az 1936. évi nemzetközi kongresszuson bemutatta. A gyérítésekhez Heck nyomán olyan faosztályozást dolgozott ki, amely a törzsek értékelésén alapult. Az 1936-ban bemutatott kísérleteivel is azt a gyakorlati megállapítását támasztotta alá, hogy az üzemtervekben az állományokból előhasználatként 10—20 évre előírt néhány m^3 elnyomott és elhalt fa kivágásával nem lehet elérni a gyérítés fő célját, a lábon hagyott fák megsegítését. Ezt csak a koronába való belevágással, a záródás megbontásával lehet biztosítani.

Az 1914-re tervezett kongresszusra a Roth-féle gyérítési kísérletek adatait Rónai György dolgozta fel és értékelte.[89] Ezt könyvalakban is közzétették. Az 1936. évi kongresszusra a Roth-féle új gyérítési kísérleti területek adatainak értékelése elmaradt, amit Roth azzal indokolt, hogy Rónai György, akit a kísérletügy az 1914. évi kongresszusra felkészüléshez kapott, 1919-ben kivált a kísérleti állomás kötelékéből és az 1936. évi kongresszushoz hasonló munkaerőt nem kaptak.[90]

A Roth-féle gyérítési kísérleti területeken kívül a két világháború között az erdészeti kísérleti állomásnak más gyérítési kísérlete nem volt. Az első világháború előtt a likavai területen kívül 1909-ben a görgényszentimrei állomás a mocsári erdőgondnokság tölgyerdejében 5 területből álló kísérletsoro-

[89] *Rónai Gy.*: A likavai erdőlési kísérletek eddigi eredményei. Selmecbánya 1914. Joerges Ny.

[90] Erdészeti Lapok 1940. 698—99. l.

zatot kezdett, továbbá Vadászerdőn a szakiskola fiatal tölgyeseiben és a Bisztra erdőrész idősebb elegyetlen kocsányostölgy-erdejében is állított be gyérítési kísérleteket. Értékelésük közzétételre nem került.

Fatermestan

Az erdészeti kísérletügy a gyérítési kísérleteket nem kapcsolta össze fatermési táblák készítésével. Fekete Zoltán szerint az első fatermési kísérleti területet 1911-ben a besztercebányai erdőigazgatóság óhegyi erdőgondnoksága idős elegyes jegenye-lucfenyves erdeiben jelölték ki a fokozatos felújító vágásnak a fatömeg gyarapodására kifejtett hatása megállapítása céljából.[91]

1916-ban Rónai György a német erdészeti kísérleti állomások által elfogadott munkaterv alapján tett javaslatot a hazai fatermési táblák kidolgozásának munkatervére.[92] Végrehajtására nem került sor. Magyarországon a második világháborúig túlnyomó többségben német fatömeg- és fatermési táblákat használtak.

Az 1914-re tervezett kongresszus alkalmából az erdészeti kísérletügy megjelentette Rónai György tangens-törzstömegtábláit. A Rónai-féle „vastagfákra vonatkozó tangens-tömegtáblák" azon a korábbi megállapításon alapulnak, hogy egyöntetű állományok esetében a faegyedek körlap szerint rendezett fatömegei az egyenes egyenletében fekszenek. A tangens-törzstáblákkal az egyöntetű, közel egykorú — tehát jóval fiatalabb és idősebb fákból álló foltok nélküli — állományok fatömegét vastagsági fokonként vagy tetszés szerint alkotott vastagsági vagy értékosztályok szerint lehet meghatározni. Kevesebb próbatörzs döntését kívánta meg, mint a többi próbateres eljárás, továbbá nem általános átlagokkal dolgozott, hanem a vizsgált faállományból vett mintatörzsek adataira támaszkodott.

Rónai Györgynek az erdészeti kísérletügy szervezetében folytatott munkássága Fekete Lajosnak a törzsszám-megoszlás törvényszerűségeire vonatkozó megállapításaihoz kapcsolódott. Fekete Lajos az egykorú lucfenyvesek fatömegtényezőinek feldolgozásával kimutatta a fák vastagság szerinti megoszlásában rejlő törvényszerűségeket (1901—02). Kutatásai alapján a törzsszám és az átlagos átmérő ismeretében a faállomány törzsszámának vastagsági fokok szerinti megoszlása meghatározható. A Fekete által megjelölt úton haladt tovább A. Schiffel, aki a törzsszám-megoszlást egy redukciós görbével fejezte ki, majd ennek alapján az alakszámra és a fatömegre is redukciós görbéket szerkesztett. Ezek segítségével az átlagátmérő, a törzsszám, az átlagmagasság és a fatömeg ismeretében a fatömeget vastagsági osztályok szerint tudta kimutatni. Rónai György[93] Schiffel eljárását fatömeg-összegező görbék szerkesztésével fejlesztette tovább, és ezzel lehetővé tette a fatömegnek választékok szerinti részletezését. A módszerrel a továbbiakban a Műegyetem Erdőmérnöki Osztályán Kovács Ernő foglalkozott.

[91] *Fekete Z.:* Az óhegyi „fatermési kísérleti terület". Erdészeti Kísérletek 1913. 17—28. l.

[92] *Rónai Gy.:* A hazai fatermési táblák felállításának munkaterve. A német erdészeti kísérleti állomások által elfogadott német munkaterv nyomán. Erdészeti Kísérletek 1916. 3—4. sz. 93—123. l.

[93] *Rónai Gy.:* A Fekete-féle görbék általános jelentősége, a Schiffel-féle redukciós görbék kiigazítása és elméletük gyakorlati továbbfejlesztése. Erdészeti Kísérletek 1917. 1—2. sz. 69—104. l.

A két világháború között az erdészeti kísérletügy faterméstani kutatásokat nem végzett.

Erdővédelem

A kísérleti állomások, majd a kutatóintézet rovartani, növénykórtani, valamint erdővédelmi kutatásokat nem folytatott, munkatársai — főleg Roth Gyula — alkalomadtán szakértőként véleményt adtak a károknak általában erdőművelési intézkedésekkel elhárítására.

Az erdővédelemben alkalmazott biológiai védekezés vonatkozásában azonban figyelmet érdemel a Sopron melletti Brandmajorban 1929-ben létesített madárvédelmi mintatelep. Ezzel a közvetlen cél az volt, hogy csemetekert közelében fekvő és a rovarvilág elszaporodásának melegágyát képező idős tölgy legelőerdőnek a csemetenevelésre kifejtett kedvezőtlen szomszédságát közömbösítsék, további célja a gyakorlati madárvédelem propagálása és a hasznos madarak életének tanulmányozása volt. A csemetekert kerítése körül a bokorlakó madarak részére Berlepsch-sövényt telepítettek, a csemetenevelésre alkalmatlan területeken ugyancsak madárvédelmi remizeket alakítottak ki. Az odúlakó madarak részére a Madártani Intézet bocsátott rendelkezésre műodvakat. Az etetéshez Berlepsch-rendszerű etetőket állítottak fel, továbbá itató- és fürdőhelyeket létesítettek.[94,95]

Erdei mellékhaszonvételek

Az erdészeti kísérletügy az első világháborút megelőző években karolta fel a gyantatermelési kísérleteket. A nyers gyanta feldolgozására először Franciaországban létesült gyár. Magyarországon először a szobi vegyigyárban kíséreltek meg kapart lucfenyőgyantát használni. A tuskó- és gyökérfából extrahalálás terén Magyarország végzett úttörő munkát: a malackai gyantagyár volt az első olyan gyantatermelő üzem Közép-Európában, amely erdeifenyő tuskó- és gyökérfából állított elő gyantát.[96,97] A törzs gyantázására, ill. csapolására irányuló kísérleteket Roth Gyula Malackán, Kisiblyén és Szerbiában végezte. A külföldi és az általa továbbfejlesztett eljárásokra a gyakorlat figyelmét is felhívta.[98] Az 1936. évi nemzetközi kongresszus alkalmával a Szentendrén és Sümegen bemutatott kísérleti területeken a különböző eljárások hatékonyságát vizsgálták. Az erdészeti kísérletügy kezdeményező és fejlesztő szerepet töltött be a korszerű és hatékony eljárások gyakorlati meghonosításában.

A magyar erdészeti bibliográfia

Az IUFRO 1903-ban nemzetközi erdészeti bibliográfia összeállítására tett javaslatot. Erre bizottságot alakított, amelynek elnöke Ph. Flury volt. Az általa kidolgozott tervezet nemzetközi végrehajtását az első világháború

[94] *Ijjász E.:* A brandmajori madárvédelmi mintatelep. Erdészeti Lapok 1933. 872—77. l.

[95] *Ijjász E.:* Madárvédelem az erdészet szolgálatában. Erdészeti Kísérletek 1933. 320—33. l.

[96] *Roth Gy.:* A gyantatermelésről. Erdészeti Kísérletek 1917. 1—2. sz. 1—32. l.

[97] *Austerweil G.:* Gyantatermelés tuskó- és gyökérfából. Erdészeti Kísérletek 1917. 1—2. sz. 33—40. l.

[98] Erdészeti Lapok 1916. 219—59. l.

megakadályozta. Végleges határozatot a Szövetség csak 1929-ben hozott, amelyben magyar nemzeti bibliográfia elkészítését is tervbe vette.

A Nemzetközi Szövetség 1936-ban Magyarországon tartott kongresszusa alkalmából az Erdészeti Kutató Intézet közzé tette A magyar erdészeti irodalom könyvészete 1934-ig c. munkát, amelyet Gerlai Arnold állított össze. Ehhez Flury 1934-ben kidolgozott útmutatóját vette alapul. A kötet az 1933 végéig megjelent szakirodalmat a szerzők betűrendjében tartalmazza. Az idő rövidsége miatt a feldolgozott anyag tárgyak szerinti csoportosítása a kongresszus idejére nem készült el és azóta is hiányzik.

*

Az IUFRO Magyarországon 1936 augusztusában megtartott kongresszusán[99] 43 államból 112-en vettek részt, 116 előadás hangzott el, ebből 31-et a hazai szakemberek tartottak. Roth Gyulát a kongresszus eredményes megrendezéséért a Szövetség 1953-ban Rómában tartott kongresszusán tiszteletbeli örökös tagjának választotta.[100]

A kísérletügyi kongresszust ugyanazon év szeptember 10—14-én a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet kezdeményezésére szervezett II. Nemzetközi Erdőgazdasági Kongresszus[101] követte, amelyet a Magyar Tudományos Akadémián tartottak. Ezen 300 külföldi vendég vett részt, a magyar résztvevők száma csekély volt. 114 előadás hangzott el. A kongresszus a Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet keretében működő állandó Nemzetközi Erdőgazdasági Bizottság létesítését határozta el. Feladataként a további nemzetközi erdőgazdasági kongresszusok összehívását, szervezését és a hozott határozatok végrehajtásáról való gondoskodást jelölte meg. A legközelebbi kongresszust — a kísérletügyi kongresszussal ugyancsak egy időben és helyen — 1940-ben Finnországban szerették volna megtartani.

A Budapesten hozott határozatra hivatkozással 1939-ben Berlinben megalakult a Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet Nemzetközi Erdészeti Központja (Centre International de Silviculture — CIS).[102] Ennek munkájába azonban a magyar erdészeti kísérletügy már nem kapcsolódott be.[103] Szervezetét az említett nemzetközi rendezvények lezajlása után a földművelésügyi minisztérium a lehető legminimálisabbra apasztotta, tevékenysége így szűk keretek között folyt, hivatalos kiadványa, az Erdészeti Kísérletek a főiskolai tanárok és a határos tudományágak képviselőinek tanulmányait közölte.

KOLOSSVÁRY SZABOLCSNÉ

[99] *Roth Gy.*: Az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének kongresszusa hazánkban. Erdészeti Kísérletek 1936. 337—444. l.

[100] Erdészeti Kutatások 1958. 3—4. sz. 14. l. *Roth Gyula* (1873—1961) egyetemi tanár 1944-ben történt nyugdíjbavonulásáig volt az erdőmérnöki főiskola erdőművelési tanszékének vezetője. 40 éven át dolgozott a magyar erdészeti kísérletügy szolgálatában. 1935-ben megjelent Erdőműveléstana korának egyik legszínvonalasabb műve volt. Ennek folytatásaként A magyar erdőművelés különleges feladatai c. könyve 1953-ban jelent meg. 1952-ben a mezőgazdasági tudományok doktora lett, 1954-ben a Munka Érdemérem arany fokozatával, 1955-ben Kossuth-díjjal tüntették ki.

[101] Erdészeti Lapok 1936. 846—70. l.

[102] A CIS megalakulásakor a Nemzetközi Erdőgazdasági Bizottság elnöke báró Waldbott Kelemen, az Országos Erdészeti Egyesület elnöke lett, akit később Alpers német birodalmi főerdőmester váltott fel. A szervezet kiadványa 1941—44-ben az Intersylva volt, ezenkívül Silvae orbis címen tanulmánysorozatot jelentetett meg.

[103] A CIS 1940-ben és 1943-ban az FM meghívására Magyarországon tanulmányutakat tett.

МАРТА КОЛОЖВАРИ

ДЕЛО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ЛЕСОВОДСТВУ В ВЕНГРИИ ДО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Лесное опытное дело в Венгрии было организовано в 1898 году. В городе Шэльмэцбаня была создана Центральная опытная станция, подлежащая непосредственно надзору Министерства сельского хозяйства, а при четырёх профессиональных школах лесников были учреждены местные опытные станции. После первой мировой войны Центральная опытная станция продолжала свою деятельность в городе Шопрон. Здесь она опять выдавала, начиная с 1926 года, свою официальную публикацию имени «Эрдэсети Кишэрлэтэк» (Лесоводственные Опыты), которая была создана в 1899 году профессором Йенэ Вадаш, организатором нашего лесного опытного дела.

Как до первой мировой войны, так и после этой, названное учреждение занималось прежде всего проблемами, касающимися лесоводства. В оба эти периода опыты профессора Дьюла Рот, связанные с методами возобновительных рубок и ухода за лесом, явились наиболее обширными. Но после первой мировой войны первичной задачей стала выработка научных основ для облесения засолённых и песчаных площадей, негодных для сельскохозяйственного использования. В этой области профессор Пал Мадьяр совершил пионерскую научную деятельность.

Автор трактует обстоятельства создания и деятельность лесного опытного дела в Венгрии, в связи с лесной экономической политикой страны, так же как с научной жизнью данной эпохи. Результаты исследований, главным образом, сообщены им на основе материалов, разработанных исследовательским институтом для конгресса Международного союза лесохозяйственных научно-исследовательских институтов, планированного устроить в Венгрии в 1914, но проведённого только в 1936 году. Деятельность института являлась самой обширной именно во время подготовки к этим съездам. После конгресса 1936 года — ставшего последним съездом этой международной организации до второй мировой войны — Министерство сельского хозяйства довело наличный состав и бюджет института до минимума. Таким образом его деятельность, начиная с периода подготовки ко второй мировой войне до взрыва этой войны, ограничилась очень тесной сферой.

FRAU MARTHE KOLOSSVÁRY

DAS UNGARISCHE FORSTLICHE VERSUCHSWESEN VOR DEM ZWEITEN WELTKRIEG

Zusammenfassung

In Ungarn ist das forstliche Versuchswesen im Jahre 1898 organisiert worden. In Selmecbánya wurde die unter die unmittelbare Aufsicht des Ackerbauministeriums gehörende Zentralversuchsstation, bei den vier Forstwartsschulen wurden die Außenstelle ausgerichtet. Nach dem ersten Weltkrieg setzte die Zentralversuchsstation ihre Tätigkeit in Sopron fort. Da gab sie von 1926 an auch ihre offizielle Publikation, »Erdészeti Kísérletek« heraus, das vom Professor Jenő Vadas, vom Organisator unseres forstlichen Versuchswesens im Jahre 1899 gegründet wurde.

Sowohl vor dem ersten Weltkrieg, als auch nachher, beschäftigte sich das Institut hauptsächlich mit den in den Bereich des Waldbaues gehörigen Problemen. In beiden Zeitperioden waren die mit dem Naturverjüngungsverfahren, sowie mit dem Durchforstungsverfahren verbundenen Versuche des Professors Gyula Roth die umfassendsten. Nach dem ersten Weltkrieg war aber die unverzüglichste Aufgabe die Ausarbeitung der wissenschaftlichen Grundlagen für die Aufforstung der Alkali- und Sandböden der Großen Ungarischen Tiefebene, die zur landwirtschaftlichen Nutzbarmachung nicht geeignet waren. Auf diesem Gebiet hat Professor Pál Magyar eine bahnbrechende Arbeit geleistet.

Verfasser behandelt die Umstände des Zustandekommens und die Tätigkeit des ungarischen forstlichen Versuchswesens in Zusammenhang mit der forstlichen Wirtschaftspolitik des Landes, sowie mit dem wissenschaftlichen Leben der damaligen Zeit. Er bespricht die Forschungsergebnisse hauptsächlich auf der Grundlage der Materialien, die das Forschungsinstitut für die Kongreße ausgearbeitet hatte, welche das Internationaler Verband Forstlicher Forschungsanstalten für das Jahr 1914 in Ungarn geplant, später im Jahre 1936 in Ungarn abgehalten hat. Die Tätigkeit der Anstalt war nämlich in der Zeit der Vorbereitung für diese Kongreße am umfassendsten. Nach dem Kongreß vom Jahre 1936 — der auch der letzte Kongreß der internationalen Organisation vor dem zweiten Weltkrieg wurde — hat das Ackerbauministerium den Personalstand und das Budget der Anstalt auf das Minimum herabgesetzt. So hat sich ihre Tätigkeit von der Vorbereitungszeit für den zweiten Weltkrieg bis zum Ausbruch des Krieges bloß auf einen sehr engen Kreis beschränkt.

MEZŐGAZDASÁGI SZAKOKTATÁS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

„Amikor Magyarország proletárjai március 22-én a maguk kezébe vették sorsuk intézését, nyilvánvaló volt, hogy a hatalommal együtt rendkívüli munka terhét is vállalták. E munka nagy része, talán java része szellemi téren volt elvégzendő. A kizsákmányoló osztály el volt távolítva a hatalom közeléből, de sem anyagi, sem szellemi erőszakszervezete nem szűnt meg önmagától. Feladatunk volt: az anyagi erőszakszervezettel együtt megsemmisíteni a szellemit is azokkal az eszközökkel, amelyeket a proletáruralom kezünkbe adott, hogy felszabadítsuk a kizsákmányolt osztály teremtő energiáját, és előkészítsük a lelkében az osztály nélküli társadalmat."[1]

A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919 júniusában kiadott jelentésének e racionalista szellemű, a szokásos forradalmi pátoszt is nélkülöző szavai világosabban állítják elénk, mint bármi más, azokat a roppant feladatokat és nehézségeket, amelyek kultúrpolitikai téren a Tanácsköztársaság elé tornyosultak. Akármerre vetette is szemét egy kultúrpolitikus: a „kívül-belül bedűlt" épületű, nagyrészt egyházi kézben levő elemi iskolákra, az oktatás-nevelés áporodott, konzervatív klerikális szellemére, elavult módszereire, a tanoncoktatás nyomorúságos állapotára, a középfokú oktatás humán ferdevállúságára, a korszerűtlen tudomány egyetemi bagolyváraira, a népművelés elhanyagoltságára; a szerény eredményeket mindenütt óriási feladatok borították árnyékba, amelyeknek még fontossági sorrendjét sem volt könnyű megállapítani. Mégis a Tanácsköztársaság kultúrpolitikusai csalhatatlan érzékkel választották ki azt a két arkhimédeszi pontot, amelyeknek segítségével ki lehetett fordítani sarkaiból a régi világot s helyébe újat lehetett teremteni: a nyolcosztályos népiskolát és a szakoktatást. Feladatunk ez utóbbi neveléstörténeti szempontból eddigelé legelhanyagoltabb részének, a mezőgazdasági szakoktatásnak vizsgálata.

Már a kortársak is tisztán látták: a kapitalista társadalom legsúlyosabb öröksége, amit a proletariátus újjáépítő munkájára hagyott, a szakmunkáskérdés volt. A társadalomfenntartó munkásosztály és parasztság utánpótlásának biztosítását, a szakmunkások nevelését a kiegyezéskori magyar közoktatásügyi politika nem tekintette fő feladatának. Különösen sivár képet mutat a mezőgazdasági szakmunkásképzés. Paradoxonnak tűnik, pedig igaz, hogy az agrár-ipari Magyarországon a szakoktatás legelhanyagoltabb területe a mezőgazdasági szakoktatás volt. Rendszeresen és teljesen kiépült mezőgazda-

[1] Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről. Bp. 1919. 4.1.

sági szakoktatásunk tulajdonképpen a világháborúig és a forradalmakig nem is volt. Volt fejlett főiskolai hálózatunk (1 állatorvosi főiskola Budapesten, 5 gazdasági akadémia: Magyaróvárott, Debrecenben, Keszthelyen, Kolozsvárott, Kassán), de a középfokú szakoktatás csak töredékekben mutatkozott (2 gazdasági szaktanítóképző: Komáromban és Kecskeméten, 1 tejüzemi üzletvezető tanfolyam Sárvárott, 1 gazdasági középiskola Budapesten). És különösen kevés volt az ország agrár-ipari jellegéhez képest az alsófokú szakoktatási intézmény (25 földművesiskola, 2 kisebb gazdasági iskola, 1 tejgazdasági szakiskola Sárvárott, 2 tejmunkásképző iskola: Kisbéren és Csákon, 21 gazdasági tanári tanszék tanítóképzőknél és tanfolyamok vezetésére, 1 női háztartási iskola Putnokon és 6 állandó vándortanfolyam).[2] Az agrárszakoktatás tehát a kiegyezéskori Magyarországon (fejlett főiskolai hálózat, alig létező középfokú szakoktatás és fejletlen, elmaradott alsófokú oktatás) olyan bizarr képet mutatott, amely leginkább a gyermekrajzokból ismert nevetséges figurára emlékeztet: egy nagyfejű, pálcika lábú, törzs nélküli torzszülöttre.

A hosszú háború súlyos károkat okozott a mezőgazdasági szakoktatásnak. Az intézetek egy része lassan elsorvadt, nem működött; más részüket a háborús összeomlás és az ország nemzetiségi, sőt részben magyar területeinek megszállása vitte el. A Tanácsköztársaság idejére elveszett 2 gazdasági akadémia, 1 gazdasági szaktanítóképző, 17 földművesiskola; a 2765 gazdasági továbbképző népiskolából 936; a 82 önálló gazdasági népiskolából — ahol viszonylag még legeredményesebben folyt a mezőgazdasági oktatás — mindössze 45 maradt meg.[3] Az agrárszakoktatás elesett állapota a tanulólétszámból még jobban kiviláglik. Az 5 (!) gazdasági főiskolán az 1918/19. tanév végén összesen 1336, a 2 gazdasági tanítóképző- és női gazdasági tanintézetben 54, a 8 földművesiskolában 188, 8 egyéb gazdasági tanintézetben összesen 100 növendék volt. A 3 vincelléri iskola és szőlészeti tanfolyam szünetelt. Ha ezekhez a szakiskolákhoz még hozzávesszük a mezőgazdasági irányú általános ismétlőiskolákat látogató 75 879 és a gazdasági népiskolákba járó 24 495 tanulót,[4] akkor sem zárkózhatunk el ama szomorú következtetés elől, hogy a mezőgazdasági szakoktatási hálózat gyönge teherbírásánál fogva nem volt képes eleget tenni a túlnyomóan mezőgazdasággal foglalkozó lakosság agrárkultúrája fejlesztése terén rá váró megsokasodott feladatoknak.

A statisztikai adatok természetesen nem az agrárszakoktatás képét mutatják, hanem annak csupán kereteit. Magának az életszerű képnek megfestéséhez azonban sajnos nem rendelkezünk elegendő adattal. Némiképp mégis megvilágítja a tényállást a Földművelésügyi Népbiztosság Szakoktatási Osztályának 1919. május 10-én a mezőgazdasági szakoktatásról adott áttekintése. Falusi lakosságunk, úgymond, az iskolában alig kapott mezőgazdasági oktatást. A mezőgazdasági tantárgyakat csak a múlt esztendőben vezették be az oktatásba. Addig az agrárszakoktatásnak úgyszólván egész terhe az ismétlőiskolákra nehezedett. Az önálló gazdasági iskolák száma kevés volt az iskolaköteles korú falusi lakosság általános mezőgazdasági oktatásának ellátására. A földműves- és más mezőgazdasági szakiskolákban végzett növen-

[2] *Vincze Frigyes:* Szakoktatásunk múltja és jelene. Bp. 1937. 36. l.
[3] Uo.
[4] Magyar Statisztikai Évkönyv XXVII—XXX. k. 1919/1922. Bp. 1925. 154—55, 162, 201. l.

dékek nagy része nagyobb gazdaságokban vállalt állást, s így nem a maga falujában, kis gazdaságában gyümölcsöztette mezőgazdasági szakismereteit. A gazdasági szervezetek által rendezett téli gazdasági tanfolyamok száma egyrészt kevés volt, másrészt ezek nem voltak tekintettel a speciális helyi gazdasági és kulturális viszonyokra; ezenkívül nem is voltak kellőképp megszervezve és más művelődési lehetőségekkel összehangolva. Mindebből a Szakoktatási Osztály azt a következtetést vonta le, hogy az elmúlt rendszer — eminens nemzeti és mezőgazdasági érdekek kárára — a mezőgazdasági termelés döntő részét előállító felnőtt lakosság, elsősorban a falusi lakosság nagy többségének intenzív mezőgazdasági oktatását teljesen elhanyagolta.[5]

Bár a Károlyi-féle népköztársaság — különösen 1919 januárja, a kispolgári demokrata, ill. szocialista irányzat kibontakozása óta — egyre jobban látta az agrárkérdés és a parasztság szövetségesként való megnyerésének jelentőségét, s ennek bizonyos kultúr-, sőt iskolapolitikai következményeit is levonta; az agrárszakoktatás kérdését nem tudta kimozdítani a holtpontról. Erre csupán az 1919. márc. 21-én megszületett Magyar Tanácsköztársaság volt képes. A magyar közoktatásügy minden munkását, a szakoktatás minden hívét valamilyen csodálatos optimizmus, hegyeket is megmozgatni képes hit töltötte el aziránt, hogy azok a nagyszerű pedagógiai tervek, amelyekbe egész pedagógus nemzedékek legjobb tudásukat, lázas tettvágyukat öntötték, most sorra-rendre megvalósulnak. A korabeli pedagógus nemzedék egyik legsokoldalúbb és legragyogóbb tehetsége, Sas Andor szinte vergiliusi ihlettel prófétálta ezt az új kulturális „aranykort": „Amint ettől a naptól (ti. márc. 21-étől, *Szerző*), a tavaszi napéjegyenlőség időpontjától kezdve az éjszaka, a sötétség egyre rövidebbre zsugorodik, s a nap útja egyre hosszabbá válik az egek ívén, úgy életünkbe is egyre több fény és teremtőerő költözik ezentúl. A ránk köszöntő új világban közösek lesznek a föld és a munka gyümölcsei, mint ahogy a nap szeme közösen pihen mindannyiunk felett. A kommunista nevelés pedig a megnyomorítástól szabad egész embert, akinek a maga módján elképzelt formáit a görög szobrászat márványba véste, a hús és vér valóságában akarja megalkotni. A tömegeket ezért oly messzenéző törekvések és oly emelkedett óhajtások mozgatják, hogy a tanítóság csak minden erejének megfeszítésével lehet méltó hozzájuk."[6]

Az a két fókusz, amely körül a Tanácsköztársaság egész közoktatásügyi politikája keringett — mint már említettük —, a népiskola és a szakoktatás volt. Ezek elmaradottságának megszüntetése és világszintre való felemelése volt legelsőrendű feladata. A továbbiakban vállalt feladatunknak megfelelően csupán a mezőgazdasági szakoktatás helyzetével foglalkozunk.

Az eddigi szakirodalomból az olvasónak az a benyomása támad, hogy a Tanácsköztársaság általános kultúrpolitikáján belül az agrárnépesség, szakoktatásán belül pedig a mezőgazdasági szakoktatás nem kapta meg az őt megillető helyet.[7] Ez a benyomás jogosult is, de csak annyiban, amennyiben a Tanácsköztársaság általános kultúrpolitikáját s ezen belül az iskolapolitikát, ill. a mezőgazdasági szakoktatást egyenlővé tesszük a Közoktatásügyi Népbiztosság vonatkozó tevékenységével. Ezt az egyenlősítést alátámasztani

[5] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) FN 1919—IX—545

[6] *Sas Andor:* Minden tanítóhoz! Néptanítók Lapja 1919. ápr. 17. Közli: Új tavaszi seregszemle. Szerk. *Székely Endréné*. Bp. 1959. 67. l.

[7] A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Szerk. *Sarlós Márton*. Bp. 1959. 152—54. l.

látszik a március 28-án kiadott kormányzótanácsi rendelet, amely kimondta, hogy az ifjúmunkások nevelési és oktatási ügyei a Közoktatásügyi Népbiztosság hatáskörébe tartoznak.[8] A rendelet alapján a Közoktatásügyi Népbiztosság tényleg vett is át más tárcától, így pl. a kereskedelemügyi tárcától oktatási intézményeket, s nyilván ez volt szándéka a Földművelésügyi Népbiztosság hatáskörébe tartozó mezőgazdasági szakoktatási intézményekkel is.[9] Ez a szándék azonban nem vált valóra. A Tanácsköztársaság egész fennállása alatt valamennyi mezőgazdasági szakoktatási intézmény a Földműveslésügyi Népbiztosság, ill. később a Népgazdasági Tanács II. Földművelésügyi Főosztálya hatáskörébe tartozott, mégpedig nemcsak az épületeket, helyiségeket,[10] hanem az oktatás-nevelés elvi irányítását és gyakorlati szervezését tekintve is. Pedagógus oldalról a kommunista köznevelés egységes rendszerére, a szakoktatási intézmények és a mezőgazdasági üzemek közti tárgyi kapcsolatok hiányára s az alsó- és a közép-, valamint felsőfokú mezőgazdasági szakképzés közt tátongó űr betemetésének szükségességére hivatkozva hevesen támadták ezt a szakoktatási dualizmust.[11] A dualizmus ennek ellenére mindvégig fennállt. És ha a Közoktatásügyi Népbiztosság mezőgazdasági szakoktatási tevékenysége mellett nem vesszük tekintetbe a Földművelésügyi Népbiztosság, sőt részben a Hadügyi Népbiztosság hasonló jellegű tevékenységét, akkor szükségképpen töredékes és egyoldalú kép alakul ki bennünk a Tanácsköztársaság agrárszakoktatásának helyzetéről, sőt ezen túlmenően kedvezőtlen megvilágításba kerül a Tanácsköztársaság egész művelődési politikája is. Ezt elkerülendő a mezőgazdasági szakoktatás helyzetét mindkét oldalról, a Közoktatásügyi és a Földművelésügyi Népbiztosság oldaláról egyaránt meg kell világítanunk.

A Közoktatásügyi Népbiztosság mezőgazdasági szakoktatási tevékenységével kezdve, megállapíthatjuk, hogy a népbiztosság kétségkívül tisztában volt ennek a szakoktatási ágnak jelentőségével, s megfelelő apparátust állított fel szervezésére, irányítására. A Közoktatásügyi Népbiztosság szervezetileg először 9, később 10 csoportra és a csoportokon belül ügyosztályokra oszlott. Ezek közül a IV. csoport látta el a mezőgazdasági szakoktatás ügykörét Farkas Geiza vezetésével. Ennek egy osztálya volt a Mezőgazdasági Szakmunkásképzés, melynek élén Gerényi Jakab állt.[12] Az ügybeosztásból néhány fontos személyi és tárgyi következtetés vonható le. A személyi összetétel a régi érdemes szakemberek megbecsülésének és az újak bátor kiemelésének követésre méltó példáját mutatja. Az újak közé tartozik a csoportvezető, Farkas Geiza egyetemi tanár, a neves szociológus, a régiek közé Gerényi Jakab osztályvezető, volt min. osztálytanácsos, a gazdasági oktatásügynek a minisztériumban immár 11 éve referense, aki még 1918 decemberében javasolta a mezőgazdasági oktatás fejlesztésére külön szakosztály felállítását. Mégnagyobb jelentőségű az ügybeosztás szakszempontból. Ezzel ugyanis megvalósult a szakoktatás

[8] XVIII. KTE sz. rendelet. Tanácsköztársaság 1919. márc. 30.
[9] OL FN 1919—IX—01153
[10] 36 FN sz. rendelet. Tanácsköztársaság 1919. ápr. 30. (31.) sz.
[11] A kertészeti szakoktatás. Néptanítók Lapja 1919. júl. 10, 5—6. l.
[12] Vörös Újság 1919. ápr. 5, 8. l. Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban: PI Arch.) A II. 7/92. — Itt jegyezzük meg, hogy jún. 24-én a Közoktatásügyi Népbiztosság ügybeosztását módosították, három nagy főcsoportot hozva létre. A szakoktatás ügyei ettől fogva az Antal Márk vezette I. ún. Oktatási Főcsoport hatáskörébe tartoztak. (PI Arch. A II. 6/16)

magasabb, középfokú oktatási szintre való emelésének régi pedagógus követelése. A IV/1. ügyosztály hatásköre elvileg kiterjedt az egész mezőgazdasági oktatásügyre, beleértve a korábban a Földművelésügyi Minisztérium irányítása alá tartozó iskolákat is. Ez utóbbiak átvétele azonban — mint mondottuk — gyakorlatilag nem történt meg.

A Közoktatásügyi Népbiztosság fenti szervezeti formája — a szakoktatás vonatkozásában is — egy szigorúan centralizált, központilag irányított mechanizmus benyomását kelti. Ez a benyomás bizonyos mértékig jogos. A társadalmi rend alapvető megváltozása idején elkerülhetetlen az igazgatás nagyfokú centralizációja; ez alól a kulturális igazgatás sem lehet kivétel. A Közoktatásügyi Népbiztosság centralizációja azonban kezdettől fogva elsősorban kultúrpolitikai, vagyis elvi és nem igazgatási jellegű volt, s átmenetinek tartották addig is, míg a jún. 22—23-i alkotmány aztán véglegesen a demokratikus centralizmus elvi alapjára nem helyezte az egész államapparátus működését. Mindenesetre a központi és a helyi igazgatás viszonya a Közoktatásügyi Népbiztosság egész fennállása idején egészséges alapokon nyugodott.[13]

A helyi művelődésügyi igazgatás — mint ismeretes — a tanácsrendszeren épült föl. Még az ápr. 2-án kiadott kormányzótanácsi rendelet a falusi, városi, járási és megyei tanácsok kötelességévé tette a területükön élő dolgozó népesség gazdasági és kulturális jólétének fejlesztését. Az ápr. 13-án megjelent kormányzótanácsi rendelet pedig részleteiben is szabályozta a művelődés és oktatás ügyeinek igazgatását, kimondván, hogy ezt a munkás-, katona- és földművestanácsok kebelében alakuló művelődési osztályok látják el intézőbizottságaik, esetenként alosztályaik segítségével, az illető tanács irányítása mellett. A Közoktatásügyi Népbiztosság a pedagógiai elvek egységes keresztülvitelére 2—2 művelődésügyi megbízottat küld ki a megyék, nagyobb városok, Budapesten a központi tanács művelődési osztályaiba, külön megbízottakat pedig egyes fontosabb szakkérdések (szakmunkásképzés stb.) megoldására.[14] Mindkétfajta megbízott jogkörét és tevékenységét később külön utasításban szabályozták.[15]

A közoktatásügyi igazgatás fenti rendszerébe illeszkedett be a mezőgazdasági szakoktatási apparátus, de hogy milyen szerveken, áttételeken keresztül, azt — ellentétben az ipari szakoktatás teljesen kiépített szervezetével — nem tudjuk. A mezőgazdasági szakoktatás szervezete teljesen nem is igen épült ki; valószínűleg embrionális állapotban maradt. Ami mármost a mezőgazdasági szakképzés szerkezetét és szervezetét illeti, ennek alapjait a nyolcosztályos elemi népiskolában kívánták lerakni. A Közoktatásügyi Népbiztosság úgy tervezte, hogy az agrártömegek szakképzésére meghagyja a VII—VIII. elemi osztályokat felölelő ismétlő iskolából mezőgazdasági irányba kiképzett ún. önálló gazdasági népiskolákat, megfelelő területű tangazdasággal felszerelve, a gyakorlati gazdasági tanító vezetésével. Ezzel kapcsolatban szó volt agrárkörzetekben a nyolcosztályú elemi népiskola mezőgazdasági irányú kiképzéséről és tangazdasággal való összekapcsolásáról, amelynek

[13] *Sarlós* i. m. 133—58. l.
[14] LIV. FK sz. rendelet. Tanácsköztársaság 1919. ápr. 13. (17.) sz.
[15] 88886/1919 IX/1. KN sz. rendelet. Bp.-i. 2. sz. Áll. Lvt. Pest m. Direktórium 1919. Vegyes iratok. — OL. VKM Iparisk. 1919—9—96985

közvetítenie kellett volna azt a gazdasági szaktudást, „amire a még megmaradó kisgazdának és földművesproletárnak szüksége van".[16]

Magát a középfokú mezőgazdasági szakoktatást az ipari analógiájára, négyéves mezőgazdasági szakmunkásképző iskolák keretében kívánta a népbiztosság megoldani. A környék mezőgazdasági jellegének, termékeinek figyelembevételével erdőgazdasági, kertgazdasági, ipari növényeket termelő stb. mezőgazdasági szakiskolákat kívántak felállítani.[17] Ezeknek az iskoláknak tantervei is elkészültek, kapcsolatban a gazdasági szakképzésnek a nyolcosztályos népiskola felső tagozatába bevezetni kívánt tantervével. A mezőgazdasági szakmunkásképző ügyosztály rendelettervezetet készített a gazdasági oktatáshoz szükséges gyakorlati területek biztosítása tárgyában.[18] Oktatókat érettségizett ifjakból akartak képezni. Egy ilyen tanfolyam áprilisban meg is indult.[19] Az 1919 július végén a megyei művelődési megbízottakhoz a szakmunkásképző iskolák felállítása tárgyában intézett rendelet külön kitért a mezőgazdasági szakmunkásképző iskolák kérdésére, felhíván a figyelmet arra, hogy ilyen iskolákat a rendelkezésre álló tanerők csekély számára való tekintettel egyelőre csak azokban a városokban, ill. községekben lehet felállítani, amelyekben megfelelő számú olyan mezőgazdasági pályára készülő 14 éves tanuló van, akik a polgári, ill. a középiskola 4 osztályát elvégezték. Ezenkívül az elméleti oktatáshoz megkívánt tanhelyiségeknek és a gyakorlati bemutatáshoz szükséges tangazdaságoknak is rendelkezésre kell állni. Végül arra is figyelmezni kell, hogy a tanulóknak a mezőgazdasági szakmunkásképző iskolába való beutalása és a teljes 4 éves tanfolyam elvégzése a szülők, ill. a hozzátartozók részéről minél kisebb ellenállásba ütközzék.[20]

Ha a megvalósulás útjában álló fönti speciális objektív és szubjektív nehézségeket nem is, hanem ezek helyett csupán azt vesszük tekintetbe, hogy a fönti rendelet a Tanácsköztársaság megdöntésének előestéjén, júl. 31-én jelent meg, nem érhet bennünket meglepetésként az a megállapítás, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság ténylegesen egyetlenegy mezőgazdasági szakmunkásképző iskolát sem szervezett meg.[21]

A mezőgazdasági szakmunkásképző iskola a Közoktatásügyi Népbiztosság legnagyobb, sajnos meg nem valósult terve volt a mezőgazdasági szakmunkásképzés terén. Ezen túlmenően a népbiztosság még két területen igyekezett a szakképzésbe bekapcsolódni: a földműves-propaganda és a felnőttoktatást szolgáló ún. „szabadiskolák", vagyis a mezőgazdasági szaktanfolyamok területén. Ami az elsőt illeti, a népbiztosság már április közepén Földműves Propaganda Osztályt állított fel, melynek legfőbb feladata egy parasztagitátor-iskola felállítása és egy hetenként megjelenő parasztagitátorlap megindítása volt. Az iskola megkezdte működését, s négy — egyenként háromhetes — tanfolyamon kurzusonként 30—40 hallgatót képzett ki. Július közepén már két párhuzamos tanfolyamon kívánta oktatni hallgatóit; addigra

[16] *B. B.:* A földművesoktatás Magyarországon. Fáklya 1919. ápr. 26. Közli: *Székelyné* i. m. 133. l.

[17] A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920. Szerk. *Kelen Jolán.* Bp. 1958. 146—147. l.

[18] PI Arch. A II. 7/92

[19] Uo.

[20] 159500/1919. KN sz. rendelet. Hivatalos Közlöny 1919. júl. 31. (33.) sz.

[21] PI Arch. A II. 7/92

azonban a falusi propaganda irányítása a népbiztosságról átkerült a párttitkárságra.[22]

A felnőttoktatás céljait szolgáló „szabadiskolákra", vagyis a mezőgazdasági szaktanfolyamokra vonatkozó rendeletet április 30-án adta ki Szabados Sándor, az egyik közoktatásügyi népbiztos. A rendelet kimondja, hogy a felnőttoktatás egységes megszervezésével az eddigi polgári jellegű szabadoktatási szervek megszűnnek. A Szakszervezeti Tanács kiküldötteiből alakult Országos Ismeretterjesztő Bizottság azonban megfelelő átszervezés után tovább folytatja működését. A Közoktatásügyi Népbiztosság Munkás Szabadiskolájának célja „a felnőtt munkásságot mindenkor a helyi viszonyokhoz alkalmazott, állandóbb jellegű rendszeres alsó- és középfokú oktatásban részesíteni". A szabadiskolákat a rendelet 6 csoportra osztja; közülük a harmadik a mezőgazdasági szaktanfolyam, amelyet a Közoktatásügyi Népbiztosság a Földműveslésügyi Népbiztossággal karöltve kíván megrendezni. A rendelet a továbbiakban a szabadiskolák szervezetét, vezetését, a bizalmi rendszert ismerteti; a szaktanfolyamok anyagát azonban nem részletezi.[23]

Ennyi az, amit a Közoktatásügyi Népbiztosság a mezőgazdasági szakoktatás terén tervezett, ill. részben megvalósított. A teljesítmény elég szerény és messze elmarad mindattól, amit a népbiztosság az ipari vagy akár az elosztó üzemi szakmunkásképzés terén tervezett vagy megvalósított. Nyilvánvaló, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság — sok más egyéb, valóban fontos és nélkülözhetetlen teendőjéhez képest — másodrendű feladatának tekintette a mezőgazdasági szakoktatást, és nem is ért el ezen a területen számottevő eredményeket.

Az agrárszakoktatás terén a Közoktatásügyi Népbiztosságnál sokkal jelentősebb tevékenységet fejtett ki a Földművelésügyi Népbiztosság, ill. utóbb a Népgazdasági Tanács II. Földművelésügyi Főosztálya IX/A Szakoktatási Osztálya. Erre valóban eredeti értelemben is ráillik a Néptanítók Lapja cikkírója által malíciózusan használt kifejezés: fiók oktatási minisztérium. A Szakoktatási Osztályt a népbiztosság 1919. április 11-én kibocsátott rendelete alapján április 15-én szervezték meg, és augusztus 8-áig működött. Feladata volt a mezőgazdasági szakoktatásügy felső fokon történő intézése. Hatásköre — iratainak tanúsága szerint — a következő területekre terjedt ki: a mezőgazdasági szakoktatás átszervezése, alsó-, közép- és felsőfokú szakiskolák; továbbá tejgazdasági, gépkezelői, gyümölcs- és zöldségfeldolgozó tanfolyamok; a mezőgazdasági szakoktatási intézmények személyi és dologi (gazdasági, költségvetési stb.) ügyei és végül a tanítók mezőgazdasági képzése. Ami a mezőgazdasági szakoktatás terén a Tanácsköztársaság idején ténylegesen történt, az nagyrészt ennek az osztálynak az érdeme.[24] Vezetője a nagytudású Krolopp Alfréd gazdasági akadémiai igazgató lett.

A Földművelésügyi Népbiztosság Szakoktatási Osztálya munkakoncepciója és munkastílusa gyökeresen más volt, mint a Közoktatásügyi Népbiztosságé. A Közoktatásügyi Népbiztosság a mezőgazdasági szakoktatás terén korántsem rendelkezett olyan átfogó tapasztalatokkal s kiépített iskolaszervezettel, mint a Földművelésügyi Népbiztosság. A Közoktatásügyi Népbiztosság a mezőgazdasági szakoktatás leggyengébb, sőt valójában hiányzó

[22] *Sarlós* i. m. 153. l.
[23] OL FN 1919—IX—743
[24] Földművelésügyi Minisztérium Levéltár 1889—1945. III. Repertórium. Készítette: *Kiss Dezső*. Levéltárak Orsz. Közp., Bp. 1961. 584. l.

láncszemének, a középfokú mezőgazdasági szakoktatásnak pótlására fordította minden energiáját; az alsó- és a felsőfokú szakoktatás kevésbé érdekelte. Viszont éppen a középfokú mezőgazdasági szakoktatás terén volt a legkevesebb felhasználható hagyomány, életképes iskolatípus. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági szakmunkásképző iskola valóban úgy — ha nem is teljes fegyverzetben — pattant ki a Szakmunkásképző Osztály agyából, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből. Ezzel szemben a Földművelésügyi Népbiztosság értékes oktatási hagyományokkal és egy többé-kevésbé jól kiépített szakoktatási hálózattal rendelkezett; további terveiben tehát ezekből a realitásokból indulhatott ki. Ezért nem annyira gyökeresen új intézmények létrehozására, mint inkább a meglevők célszerű fejlesztésére törekedett. Ezért ért el társnépbiztosságánál többet a szakoktatás terén.

A Földművelésügyi Népbiztosság a mezőgazdasági szakoktatás ügyét nem önmagában, elszigetelten, hanem a gazdasági közigazgatással szoros kapcsolatban vizsgálta. Dr. Ornstein Lipót külön tanulmányban hívta föl erre a Szakoktatási Osztály figyelmét. És hogy az osztály egyetértett a tanulmányban kifejtett koncepcióval, bizonyítja, hogy Ornsteint tanulmánya alapján berendelték szolgálattételre a népbiztosság IX/B Kísérletügyi Osztályára.[25] Ornstein előterjesztésében abból indult ki, hogy a liberális-kapitalista társadalomban a gazdasági közigazgatás három minisztérium közt oszlott meg: a Földművelésügyi, a Kereskedelmi és a Pénzügy Minisztérium között. Ezek közül a legkevésbé az ország agrár jellegének leginkább megfelelő földművelésügyi gazdasági közigazgatás volt kiépítve. Az ország megváltozott helyzete megköveteli a mezőgazdasági termelés fokozását. Ez a feladat a szűkebbre vont határok között is megoldható, ha a mezőgazdasági szaktudás megfelelően működő gazdasági közigazgatással párosul. Mindkettő megvalósítására Ornstein szerint a Földművelésügyi Népbiztosság hivatott. Predesztinálja őt erre az ország agrár jellege, ebből következőleg az agrárpolitika súlya és szakoktatási intézményeinek felkészültsége.[26]

A mezőgazdasági szakoktatás egész rendszerének átalakítására vonatkozólag — mint már említettük — a Földművelésügyi Népbiztosság Szakoktatási Osztálya nem dolgozott ki átfogó, eredeti koncepciót. Az elméleti konstrukció nem volt a legerősebb oldala az osztálynak; a gyakorlat szakemberei egy kissé nyilván le is nézték az elméleti munkát.[27] Az azonban kétségtelen, hogy az osztály ilyen átfogó reformterv nélkül is olyan változtatásokat tervezett, ill. hajtott végre a szakoktatás szervezetén, hogy ezek fölértek egy telivér reformmal.

A Szakoktatási Osztály iskolapolitikájában mindenekelőtt arra törekedett, hogy intézményeit a maga fennhatósága alatt megtartsa, és önállóságukat minden külső beavatkozással szemben megvédje. Ez nem volt éppen könnyű feladat. Nemcsak az új hatalmi és közigazgatási szerveknél természetszerűleg jelentkező expanziós törekvés, hanem, úgy látszik, a haladó és szocialista tanítómozgalom által sikeresen kialakított, az összes oktatási intézményeket a Közoktatásügyi Népbiztosság kezében látni kívánó pedagógiai közszellem is akadályozta a szándék megvalósulását. Az osztály azonban nem riadt vissza a nehézségektől, s végtére el is érte célját. Ahol kellett, kemény

[25] OL FN 1919—IX—01676

[26] *Orstein Lipót:* Kivonatos tanulmány a többtermelés megteremtésének gazdasági közigazgatásáról. (OL FN 1919—IX—1041)

[27] *Czapáry Bertalan:* A kertészeti szakoktatás. Néptanítók Lapja 1919. júl. 24, 6. l.

kézzel beavatkozott. A jászberényi földművesiskolának éppúgy védelmet nyújtott a helyi direktórium beavatkozásával szemben,[28] mint a putnoki háztartási iskolának.[29] A volt Festetich-féle újmajori és fenékpusztai birtokoknak tangazdaság céljaira a keszthelyi gazdasági akadémiának történt átadásával kapcsolatban figyelmeztette a birtokra szintén igényt tartó keszthelyi tanácsot az akadémia zavartalan működésének az oktatás és a közellátás szempontjából való fontosságára s a népbiztosság kizárólagos intézkedési jogára. Minden ezzel ellenkező eljárást mint ellenforradalmi tényked ést szigorú megtorlással fenyegetett meg.[30]

Az alsófokú szakoktatási intézményeknél a Szakoktatási Osztály elsősorban az adminisztráció megjavítására és a személyi, valamint a tárgyi feltételek biztosítására törekedett. Az iskolák ügyintézését és gazdasági kezelését egyszerűsítették. A földbirtokviszonyokban bekövetkezett forradalmi változást igyekeztek a tangazdaságok kibővítésére, gazdasági szempontból is rentábilissá tételére, sőt a tangazdaságoknak a közellátásba való bekapcsolására felhasználni. Az önálló gazdasági népiskolákkal kapcsolatban 20—25 holdas tangazdaságok felállítását tervezték.[31] Ezek létesítésére azonban aligha került sor. Szerencsésebben alakult a földművesiskolák birtokkiegészítése. A Földművelésügyi Népbiztosság április végén rendeletet intézett a földművesiskolák és a sárvári tejgazdasági szakiskola vezetőségéhez, hogy az iskolák földbirtokterületeit „a termelés fokozása, oktatása, kísérletügy fejlesztése és mai szövetkezeti gazdálkodás elsajátítása" érdekében legalább 300 holdra egészítsék ki, s az erre vonatkozó tervezetet — az iskolához csatolandó szomszédos birtok leírásával együtt — legkésőbb 48 órán belül (!) terjesszék fel hozzá. Bár a rendeletet nem mindenütt kapták meg, s a lehetetlenül rövid határidőt nyilván nem is lehetett betartani, a rendelet végrehajtása megkezdődött. A kecskeméti földművesiskola május derekán 138 hold új földre terjesztett be igényt, amelynek teljesítése esetén a tangazdaság területe 331 holdra nőtt volna, s a növekedéssel együtt a gazdaság művelési ágak szerinti megoszlása is előnyösebben alakul.[32] A kecskeméti munkástanács július végén tárgyalta a kérdést, s határozatot hozott a tangazdaságnak a városi földből 108 holddal való kiegészítéséről. (Az iskola által kért többi föld magántulajdonban volt.) A kibővített területen a munkástanács véleménye szerint alkalmasabban folyhatott volna a gazdasági szakoktatás az állattenyésztés, a baromfinevelés stb. tárgyköreiben.[33] A pápai földművesiskola tangazdaságának egy földbirtokos volt tulajdonát képező 135 kh-dal való bővítéséhez a népbiztosság azzal a feltétellel járult hozzá, hogy a birtok jelenlegi kisbérlőit a szövetkezeti gazdaságok kisbérletek nyújtásával kárpótolják.[34] Folyamatban volt a jászberényi földművesiskola 220 kh-as gazdasága 150 magyar holddal való kiegészítésének ügye is.[35] Ezeket a birtokkiegészítéseket nyilván nemcsak, sőt elsősorban nem is pedagógiai szempontok indokolták, hanem gazdasági, közellátási szempontok. Hogy erre a megváltozott feladatra egy-

[28] OL FN 1919—IX—40
[29] OL FN 1919—IX—3103/a
[30] OL FN 1919—IX—01232
[31] OL FN 1919—IX—3293
[32] OL FN 1919—IX—988
[33] OL FN 1919—IX—80
[34] OL FN 1919—IX—1399
[35] OL FN 1919—IX—988, 3491

részt a tangazdaságok munkaszervezete alkalmas volt-e, másrészt a többtermelés szempontjának előtérbe állítása esetenként nem keresztezte-e az oktatási célt, erre — összesítő adatok híján — nem lehet egyértelmű választ adni.

A Földművelésügyi Népbiztosság Szakoktatási Osztálya az oktatás tárgyi feltételeinek javítása mellett az oktatás tartalmi reformját is tervbe vette. Május elején már munkában volt a földművesiskolák új óra- és munkarendje. Ez azonban aligha készült el. Hogy mégis némi fogalmat adhassunk az akkori födművesiskolák óra- és munkarendjéről, közöljük a jászberényi földművesiskola 1918/19. tanévi nyári félévének jóváhagyott órarendjét azzal a megjegyzéssel, hogy az órarendbe még nincs beállítva a közgazdaságtan, amelynek tanítását ugyan elrendelték, de tankönyvet nem lehetett kapni.[36]

Tantárgy	I. osztály	II. osztály	Napirend	
			4,30	
1. Állattenyésztés		5	5—7	ka
2. Gazd. könyvvezetés		2	7—7,.	geli
3. Növénytermesztés	4		7,30—10	munka
4. Állattenyésztés			10—13	tanítás
Hasznos és káros állatok	4		13—14,30	ebéd, pihe-
5. Gazd. építészet		2		nés
6. Kertészet	3	3	14,30—16,30	munka
7. Méhészet és selyemhernyó-tenyésztés		2	16,30—17	uzsonna
8. Számtan, földmérés	2		17—19	munka
9. Magyar nyelv és úriratok	2		19—20	rendelkezés
			20	vacsora
	15	14	21	lefekvés[37]

A földművesiskola reformja nemcsak a Szakoktatási Osztályt, hanem a széles közvéleményt is foglalkoztatta. A Közoktatásügyi Népbiztosság napilapjában, a Fáklyában 1919. május 15-én Földmíves iskola c. kisebb közlemény jelent meg: „Keszthelyről jelentik, hogy ott legközelebb földműves iskolát állítanak fel, amely teljesen új alapon fogja a földműves munkásokat kiképezni. A tanfolyam egy esztendeig tart; a tananyagot az új termelőszövetkezetek modern alapján állítják össze. Az iskolába csak falusi szegényeket és földmunkásokat vesznek fel, akiknek teljes ellátásáról és az iskolába járásuk tartama alatt segélyezésükről is az intézet gondoskodik." A Szakoktatási Osztály tudakozódására kiderült, hogy az egyesztendős földművesiskola terve a keszthelyi munkástanács egyik ülésén merült fel; érdemleges intézkedés azonban nem történt.[38]

A Szakoktatási Osztály fontos szerepet szánt a földművesiskoláknak a tanítók mezőgazdasági oktatása terén is. 1919 júliusában 5 földművesiskolában hat félhónapos tanfolyamon 450 tanító tanult.[39] A gazdasági tanítónőképzésnek külön középfokú intézménye volt Kecskeméten. Az intézet 1919 május elején leverő képet mutatott. A Szakoktatási Osztály kiküldötte elha-

[36] OL FN 1919—IX—360
[37] OL FN 1919—IX—360
[38] OL FN 1919—IX—992
[39] OL FN 1919—IX—3293

nyagolt gazdaságot, közönyt és érdektelenséget, rossz munkabeosztást s elhibázott gyakorlati oktatást talált itt. Ez a körülmény, nemkülönben a mezőgazdasági szakoktatás növekvő feladatai is megkövetelték az intézet reformját. Az igazgató is szükségesnek látta iskolája átszervezését az intézet nívójának emelése, nagyobb autonómiája, az elméleti előadások (háztartás, kertészet, mezőgazdaság) bővítése, a gyakorlati oktatás új alapokra fektetése (munkáltatás helyett a munka szakszerű ismertetése, a kézfogások begyakoroltatása) alapján. A képzőnek — mondotta — olyan gazdaságra van szüksége, amely alkalmas az elmélettel összefüggő demonstrációkra, a gyakorlati oktatásra, az intézet mezőgazdasági termény- és termékszükségletének fedezésére. Az igazgató új felvételi, tanulmányi és fegyelmi szabályzat bevezetését sürgette. A tantestületnek az volt a kívánsága, hogy az épülő baromfikeltető ne tartozzék az intézethez, mert állítólag zavarja annak normális működését. Ez a kívánság nemcsak az intézmény jellegével nem volt összhangban, hanem az igazgató önellátási elképzeléseivel is ütközött.

A gazdasági tanítónőképző reformja június elejére elkészült; tantestületi értekezlet tárgyalta meg és fogadta el. Az igazgató a reform célját egy rugalmas, a változó viszonyokhoz alkalmazkodó, jól felkészült tantestületre építő s az intézet autonómiáját bővítő szervezet létrehozásában jelölte meg. A reformtervezet szerint az intézet címe maradjon változatlan (Gazdasági Tanítónőképző Intézet), s álljon továbbra is a Földmüveslésügyi Népbiztosság közvetlen felügyelete és ellenőrzése alatt. Feladata gazdasági nőtanerők kiképzése legyen a kertészeti, háztartási és gazdasági tantárgyak tanítására, megfelelő elméleti és gyakorlati kiképzés útján. Hivatása ezenkívül a háztartási ismeretek kísérletek és tapasztalatok útján való fejlesztése, szaktanácsadás az érdeklődő közönségnek és végül szakirodalmi tevékenység.

Az iskola növendékei tanítónői oklevéllel rendelkező, legfeljebb 24 éves egészséges, gazdasági tanpályára alkalmas tanítónők lehetnek, akiket szóbeli és írásbeli vizsga alapján vesznek fel, évfolyamonként 20-at, s valamennyit internátusban helyezik el. A tanfolyam kétéves, féléves beosztással. Elméleti tantárgyak: kertészet, háztartás és szabás-varrás. A gazdasági tantárgyak sorában a növénytermesztés, állattenyésztés, gazdasági üzem- és számviteltan, a vegyes tantárgyak közt szociológia, egészségtan, gyermekápolás, közgazdaságtan szerepel. A gyakorlati tárgyak a kertészetre, háztartásra, szabás-varrásra, gazdaságra terjeszkednek ki. A féléveket kollokviumok, magát a tanfolyamot oklevél zárja le.

A gazdasági tanítónőképző reformjának végrehajtása megkezdődött. A Szakoktatási Osztály megbízottja július eleji kiszállása alkalmából minden téren örvendetes változást tapasztalt, bár tárgyilagosan azt is megjegyezte, hogy az iskola rendeltetésszerű működéséhez még sok fizikai és szellemi erőkifejtésre lesz szükség. A megbízott több javaslatot terjesztett elő a személyi és tárgyi feltételek, a pedagógiai felkészültség megjavítására. Ezenkívül egy szervezeti változtatást is javasolt: a gazdasági tanítónőképző intézetnek a földművesiskolától való elválasztását, továbbá a tanítónőképző gyakorlóiskolájaként egy gazdasági nép-, ill. gazdasági nőiskola felállítását.[40] A baromfikeltető telep a tanári kar érthetetlen tiltakozása ellenére is az intézet kebe-

[40] OL FN 1919—IX—1968(890)

lében maradt. Az intézet foglalkozni kezdett kerti növények szántóföldi termesztésével is.[41]

A Szakoktatási Osztálynak az alsó- és a középfokú szakoktatás mellett igen intezíven kellett foglalkoznia a főiskolai szakoktatással is. A főiskolai agrárszakoktatás a politikai és pedagógiai jellegű bírálatok kereszttüzében állott. Felrótták, hogy a múltban a legridegebb földesúri osztályérdekek szolgálatában állt: a nagy uradalmaknak képezett gazdatiszteket s nem a parasztságnak gazdasági vezetőket.[42] De tudományos színezetű kritikák is ostromolták az agrárszaktudás fellegvárait. A már említett Ornstein Lipótnak is az volt a véleménye, hogy míg egészében véve az Állatorvosi Főiskola kiállta a tudomány és a gyakorlat próbáját, s az elméleti képzés körül semmi pótolnivalója nincsen, csupán a közgazdasági érzéket kell hallgatóiban kifejleszteni; ezzel szemben a mezőgazdasági akadémiák fölött eljárt az idő. „Nem diplomagyárakat, hanem mezőgazda tanítómestereket, specialista állattenyésztőket, kiváló szarvasmarha-, ló-, juhszakértőket kell nevelnünk — hangoztatta Ornstein. Emellett egy gazdasági főiskolára, amely a szükséges tanítószemélyzet pótlásáról és a mezőgazdasági főintézésre hivatott személyzet neveléséről gondoskodnék, természetesen okvetlenül szükség volna."[43]

Ezek a politikai és szakmai jellegű kritikák világossá tették, hogy a főiskolai szakoktatási hálózat csupán úgy maradhat meg, ha alapos reformálásnak veti alá magát. Érdekes viszont, hogy elsőnek az az Állatorvosi Főiskola készítette el a maga reformtervezetét, amelyet kívülről a legkevesebb kritika ért. Úgy látszik, nem hiányzott az a belső önkritikai szellem, amely a dr. Hutyra Ferenc rektor által április 30-án fölterjesztett, Az állatorvosi szakoktatás reformja címet viselő reformtervezetben olyan szépen öltött testet. A tervezet abból indult ki, hogy az új társadalmi rend a mezőgazdasági termelés és értékesítés új alapokra fektetésével növelni fogja az állatorvos hatáskörét az állattenyésztés irányítása, az állati eredetű élelmiszerek egészségügyi ellenőrzése és az emberre veszedelmes állati betegségek leküzdése, de egyúttal — mint a néppel közvetlenül érintkező szakembernek — az új társadalmi rend népszerűsítése terén is. Ezért a tervezet a szakmai sovinizmus határait átlépve, a szorosan vett szaktárgyakon kívül taníttatni kívánja a szociológiát, a társadalmi gazdaságtant, a szövetkezeti termelés, a jószágcsere és állatbiztosítás tantárgyait a tanfolyam elején és végén, „hogy a hallgatók tanulmányaik folyamán kellőképpen tájékozódjanak hivatásuk és a társadalomban reájuk váró szociális feladataik felől".

A szakképzésre rátérve a reformtervezet kiemeli, hogy a szakképzésnek a háborús nehézségek által visszavetett gyakorlatias irányát újból érvényre kell juttatni. Az elméletet benső kapcsolatba kell hozni a gyakorlattal anélkül, hogy az empíria szintjére süllyednének le, és lemondanának a rendszeres elméleti kiképzésről. Az állatorvosnak kellőképpen ismernie kell a gazdasági alaptárgyakat (állattan, növénytan, fizika, kémia), bár ezek főiskolai tanításának kereteit a középiskolai reform eredményeinek megfelelően szűkíteni lehet.

Az új szaktárgyak — köztük a szociológia — beiktatása és a gyakorlati oktatás kiszélesítése és mélyítése megköveteli a tanulmányi idő 10 félévre

[41] OL FN 1919—IX—3293
[42] A kertészeti szakoktatás. Néptanítók Lapja 1919. júl. 10, 5—6. l.
[43] OL FN 1919—IX—1041

való felemelését s új tanterv bevezetését. Az I—IV. félévben a hallgatók a betegségek tanulmányozásához szükséges alapvető elméleti és gyakorlati ismereteket s az állattenyésztést sajátítanák el. Az V—VIII. félévben a klinikákon és a kórbonctani intézetben a betegségek tanulmányozásával és azok orvoslásának módszereivel foglalkoznának. A IX. félév fő tárgya a szülészet és az állati eredetű élelmiszerek egészségügyi ellenőrzése, továbbá néhány elméleti szakma lenne. A X. félévre esnék végül a valamely nagyobb gazdaságban eltöltendő gyakorlati tanfolyam, a gyakorlati szülészet, az állattenyésztés, takarmánytermelés és -felhasználás s általában a mezőgazdasági üzem tanulmányozása.

Az új tanterv természetesen maga után fogja vonni a szigorlati rend módosítását, a tan- és segédszemélyzet növelését, egy sereg új intézet és berendezés felállítását, a tanszékek felszerelésének fejlesztését s végül tankönyvek díjtalan rendelkezésre bocsátását. A reformot természetesen csak fokozatosan lehet bevezetni; de már a jövő tanévtől lehet oktatni a szociológiát és a társadalomgazdaságtant, intenzívebbé lehet tenni a gyakorlati oktatást, át lehet csoportosítani a tantárgyakat, meg lehet reformálni a szigorlati rendet, és elő lehet készíteni a féléves gyakorlati tanfolyamot.

Mint látnivaló, a reform szakmai és politikai szempontból egyaránt jól átgondolt, organikus alkotás. Nincs benne semmi fantasztikum, sőt még a megvalósítás szakaszos menetére vonatkozólag is világos elképzelései és konkrét javaslatai vannak. Nem lehet csodálni, hogy megnyerte az illetékes előadó, dr. Kovács Ferenc tetszését, aki helyeslőéről és támogatásáról biztosította a tervezet szerzőit, a tanszemélyzet, a hallgatóság és az Állatorvosok Szakszervezete képviselőinek koncepciózus és agilis kollektíváját. Egyben felhívta a rektort egy átmeneti és egy végleges tanítási és vizsgarend elkészítésére, úgyszintén a tan- és segédszemélyzet növelésére vonatkozó javaslat előterjesztésére.[44] Ez volt a Szakoktatási Osztály utolsó intézkedése az Állatorvosi Főiskola ügyében.

A mezőgazdasági akadémiák vonatkozásában nem készült ilyen átfogó és mélyreható reformterv, noha ennek szükségességét több oldalról is hangoztatták, sőt a reform konkrét irányát is megpróbálták kitűzni a többtermelést elősegítő dán főiskolai rendszer átvételében.[45] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mezőgazdasági akadémiák minden változás nélkül álltak az idő sodrában, s részleges reformokon sem mentek keresztül. A Szakoktatási Osztály az akadémiák esetében sem mulasztotta el az előnyös változásokat kihasználni a szakoktatás személyi és tárgyi feltételeinek javítására. Ami az utóbbiakat illeti, mint az önálló gazdasági népiskolákkal, ill. a földművesiskolákkal, úgy az akadémiákkal kapcsolatban is fölmerült a tangazdaságok megnagyobbításának terve. Különösen érdekes, bizonyos általános történeti tanulságokat is magában rejtő eset a keszthelyi mezőgazdasági akadémia tangazdaság-bővítésének históriája. Az egész akciót még a Károlyi-féle népköztársaság idején, 1919. február elején a keszthelyi hitbizomány ura, Festetich Tasziló herceg indította el. Intézője útján közölte az akadémia igazgatóságával, hogy az uradalom kénytelen lesz földosztás céljára átengedni a Keszthely város és a szomszédos Cserszeg-Tomaj és Gyenesdiás hegyközségek közelében levő szántóterületeit s így esetleg az akadémia által bérelt birto-

[44] OL FN 1919—IX—362, 430, 657
[45] OL FN 1919—IX—1041

kot is. Ehelyett az uradalom hajlandó lenne a jobb talajú újmajori gazdaság megfelelő részét Újmajorral együtt az akadémiának átengedni. Az akadémia tantestülete szakbizottságot küldött ki az ajánlat megvizsgálására, s ennek helyeslő véleménye után a tantestület március 10-i értekezletén magáévá tette a javaslatot. Ennek alapján az akadémia igazgatója a Földművelésügyi Minisztérium sürgős intézkedését, ill. jóváhagyását kérte az új szerződés megkötésére, mivel — s az indokolás a Búza Barna-féle földreformtörvény végrehajtásához is fontos adalékot szolgáltat — „. . . a földosztó bizottság már Keszthelyen megkezdte működését, s különösen a kísérleti tér és botanikus kert áthelyezésére és a tervezett tanári lakásokul óhajtott területeket másoknak oszthatja ki . . .".[46]

A politikai helyzet megváltozása, a Tanácsköztársaság kikiáltása s ezzel kapcsolatban a nagybirtokrendszer forradalmi megdöntése természetesen tárgytalanná tette a herceggel a szerződés megkötése érdekében indított tárgyalásokat. A keszthelyi járási munkástanács direktóriuma a Földművelésügyi Népbiztosság ebbeli határozatának leérkeztéig ideiglenesen az akadémia felügyelete alá helyezte a volt Festetich-féle újmajori és fenékpusztai gazdaságokat. A tantestület ezt tudomásul véve megkezdte a gazdaságok leltározását.[47] Végleges hovatartozandóságuk, ill. az akadémia eddigi gazdaságával való elcserélésük tisztázatlansága azonban zavarta a gazdaságok normális vezetését. Ezért a tantestület küldöttség útján kérte a Földművelésügyi Népbiztosságtól, hogy az újmajori gazdaságot Fenékpusztával s az akadémia faszükségletét fedező erdőrésszel együtt véglegesen bocsássa az akadémia kezelésébe, s az építkezésre, gazdasági felszerelésre utaljon ki 2 millió K-t. A gazdaságok berendezési és kezelési munkálatainak irányítására négytagú bizottságot küldött ki Fáber Sándor mint elnök irányításával.[48] A küldöttségjárás eredményes volt, és végre tiszta helyzetet teremtett. A Földművelésügyi Népbiztosság 1919. május 27-én az újmajori és fenékpusztai birtokok egész területét összes felszerelésével együtt tangazdaság céljaira igénybe vette, és figyelmeztette a keszthelyi katona-, munkás- és földművesszegények tanácsát az akadémia zavartalan működésének oktatás és közellátás szempontjából való fontosságára s egyben a népbiztosság kizárólagos intézkedési jogára. Minden ezzel ellenkező eljárást a népbiztosság ellenforradalmi tényked ésnek tekintene, és szigorúan megtorolna.[49]

A népbiztosságnak emez éles hangú figyelmeztetésre komoly oka volt. Időközben ugyanis nemcsak hogy megromlott, de egyenesen feszültté vált a keszthelyi akadémia és a munkástanács viszonya. Az a munkástanács, amely március végén — mint láttuk — még maga bízta az akadémiára az újmajori és fenékpusztai gazdaságokat, alig két hónappal később már más álláspontot vallott, sőt egyenesen reakciós szellemmel, a többtermelés szabotálásával vádolta az akadémiát.[50] Természetesen erről szó sem volt. Az ellentétek mélyén különböző gazdaságpolitikai elképzelések és eltérő gazdasági érdekek rejtőztek. Az akadémia régóta melengetett tervét felelevenítve, szőlészeti-borászati tagozattal kívánta bővíteni az intézményt, s a tervezet kidolgozására az

[46] OL FN 1919—IX—1237
[47] OL FN 1919—IX—43
[48] OL FN 1919—IX—65712
[49] OL FN 1919—IX—01232, 02051
[50] OL FN 1919—IX—02051

igazgató elnöklete alatt egy háromtagú bizottságot küldött ki.[51] Ezzel szemben a munkástanács az akadémiának juttatott gazdaságokban előbb egy nagy tehenészetet és földművesiskolát,[52] majd egy roppant költséges, összesen 200 360 K-t felemésztő nyúltenyésztő és méhészeti együttes telepet,[53] végezetül pedig cukor-, keményítő-, szesz-, textil-, bőr- és gyufagyárakat, tehát egy valóságos mezőgazdasági és ipari gócpontot akart létesíteni, iparvasúttal kötve össze a két majort.[54]

A munkástanács kezdeményezésétől aligha lehet elvitatni a jószándékot vagy képzelőerőt, de a realitásérzéket és a pedagógiai megfontolást már inkább. Nyilvánvaló, hogy ha az általa tervezett mezőgazdasági-ipari kombináthoz még meg is lettek volna az anyagi, pénzügyi lehetőségek — tudjuk, hogy nem voltak meg! —, a terv megvalósítása az akadémia oktatóintézmény jellegének megszűnésével lett volna egyértelmű. A keszthelyi munkástanács tagjai — nyilván az akadémia tantestületével való hiányos kapcsolat miatt — annyira nem voltak tisztában az akadémia rendeltetésével, működésének pedagógiai feltételeivel, hogy az akadémiának külön tangazdasághoz való jogát is kétségbevonták, mondván, hogy az akadémiai hallgatók gyakorlati kiképzésére ott van a tsz; így külön tangazdaságra nincs szükség, csupán botanikus- és kísérleti kertekre. Nyilvánvaló, hogy a keszthelyi munkástanács tagjai a termelőszövetkezetek szervezésének és vezetésének erejüket meghaladó feladatával vívódva egyszerűen nem bírtak kellő érzékkel a termelési érdekekkel ellenkezni látszó speciális oktatási szempontok iránt. Számukra az a tény, hogy az akadémia tangazdaságai beékelődtek a Festetich-uradalmon létesített termelőszövetkezetbe, s így annak létét fenyegették (?),[55] ellenszenvessé tette magának a tangazdaságnak pedagógiai szempontból nélkülözhetetlen gondolatát is.

A keszthelyi munkástanácsnak azonban — mint láttuk — nem sikerült keresztülvinnie tervét. A Földművelésügyi Népbiztosság szigorúan ragaszkodott még április vége felé kibocsátott rendeletéhez, amely kimondta, hogy „. . .az állami tulajdonban lévő, tudományos célt szolgáló gazdasági telepek, tehát a gazdasági akadémiák és földműves iskolák gazdaságai, telepei, kísérleti terei termelőszövetkezetek céljaira le nem foglalhatók, sem azokból a termelés biztosítása érdekében kiadott rendelet alapján kivételesen engedélyezett 5 holdig terjedő területek nem hasíthatók ki".[56] Így a keszthelyi akadémia a munkástanács ellenzése dacára is nyugodtan birtokba vehette és művelés alá foghatta az újmajori és fenékpusztai gazdaságokat, amelyek közel 2000 kh-dal növelték tangazdaságát. A növekedés megkívánta ügyviteli költségekre a népbiztosság elszámolási kötelezettség mellett 100 000 K előleget engedélyezett.[57]

A tangazdaság kikerekítése a magyaróvári mezőgazdasági akadémia tantestületében élénk vitára adott okot. A tangazdaságot a volt főhercegi uradalom egy kb. 50 holdas táblájával, a 108 holdas fülesi taggal, azonkívül a volt főhercegi uradalomhoz tartozó 1200 holdas majorral s egy megfelelő

[51] OL FN 1919—IX—65712
[52] OL FN 1919—IX—02051
[53] OL FN 1919—IX—3465
[54] OL FN 1919—IX—02051
[55] OL FN 1919—IX—02051
[56] OL FN 1919—IX—3103
[57] OL FN 1919—IX—2836

nagyságú erdőrésszel, tehát jelentős területekkel akarták kibővíteni. A tantestületen belül azonban néhányan kételkedtek e nagyarányú bővítés célszerűségében, s elegendőnek tartották volna a tangazdaságnak 600 holdra való kiegészítését. A tantestület öttagú bizottságot bízott meg a birtokszemle megejtésével és a végleges terv elkészítésével.[58] Végül is az akadémia tangazdasága 205 hold földdel gyarapodott.[58a] Hogy a debreceni akadémia tangazdasága bővült volna, arról nincs pozitív tudomásunk.

A magyaróvári akadémiára egy vonatkozásban még vissza kell térnünk, nevezetesen a közgazdasági és jogi tárgyak reformjával, valamint a szociológia bevezetésével kapcsolatban. Ezek szükségességét az élet minden területén bekövetkezett változások, a gazdaság és a társadalom tudományos tervezésének célkitűzései teljes mértékben igazolták. Helyet kaptak ezek a tárgyak — mint említettük — az Állatorvosi Főiskola reformjában is. Azonban egyetlen főiskolától sem ismerünk olyan részletes tematikát e tantárgyak tanítására vonatkozólag, mint a magyaróváritól. (A keszthelyieknek a magyaróvárival egybehangzó reformtervét a Dokumentumok között publikáljuk.)

A közgazdasági, jogi tárgyak és a szociológia óvári reformtervét, dr. Marton Andor tanár figyelemre méltó munkáját természetesen nem abból a szempontból érdemes elemezni, hogy mennyiben közelítik meg a marxizmus ideálisnak tekintett képletét, hanem főként abból a szempontból, hogy milyen gondolati modell jelentette akkoriban a marxizmust. Éppen ezért nem kívánunk kitérni az — egyébként az adott helyzetből tökéletesen érthető — terminológiai, sőt részben elvi bizonytalanságokra (így pl. a tőke kifejezés használatára munkatermék helyett stb.), hanem csupán a marxizmus három fő részére, a tudományos szocializmusra, a marxi gazdaságtanra és a marxi világnézetre, a dialektikus materializmusra vonatkozó felfogást kívánjuk rekonstruálni. Ami a tudományos szocializmust illeti, a tervezeten — hogy saját szavaival jellemezzük — vörös fonálként húzódik át a különböző szocialista és kommunista felfogások, elvek, berendezések ismertetése, az ellenkező felfogások bírálata. A történeti áttekintés nagyvonalúsága még akkor is figyelmet érdemel, ha nem párosul mindenütt elvi tisztánlátással. (A tervezet pl. a kereszténység „szocializmusáról" beszél.) A marxi gazdaságtanra vonatkozó nézeteket az a felfogás uralja, amely Marxot és Engelst beleértve, három egymást váltó marxista nemzedéknek egyformán sajátja volt (Lenine is az új gazdaságpolitika, a NEP kidolgozásáig), hogy ti. a szocialista gazdaság egy áru- és pénzviszonyokat nem ismerő, modern naturális gazdaság lesz.[59] A pénz, a hitel nem szűnik ugyan meg egy csapásra (a tőkekamat igen), de szerepe a munkajegyek és a munkaosztalék mellett erősen korlátozott. A fogyasztás a szocialista társadalomban központi szétosztás alapján, fogyasztási társulatok, szövetkezetek közbejöttével történik. Ezért a kereskedelem területe erősen összezsugorodik. A külkereskedelem, gabonakereskedelem állami monopólium lesz, a magánkereskedelem eltűnik; nacionalizálják. Éppen ezért a kereskedelemtan mint önálló tantárgy megszűnik, s csak bizonyos részek — elsősorban a mezőgazdasággal összefüggő jogviszonyok és intézmények — maradnak meg belőle a jogismereti részben. Ez utóbbi sem nyújt rendszeres

[58] OL FN 1919—IX—1102

[58a] OL FN 1919—IX—3293

[59] *Imre Ottó:* Lenin a szocialista gazdaság irányításáról. Tiszatáj 1967. 11. sz. 1043—1048. l.

áttekintést, hanem csupán az általános műveltség körébe tartozó s ezenfelül még azon ismereteket taglalja, amelyek a bizonyos korlátok közt (földbirtokot, illetőleg 100 magyar holdig) még megmaradó magántulajdonra vonatkoznak. A földbirtok uralkodó formája a föld államosítása útján létrejött köztulajdon lesz. A termelés kisrészben magán, nagyrészt azonban kommunizált birtoktesteken folyik, utóbbiakon szövetkezeti (kommün) keretben. A szocialista társadalomra vonatkozó politikai gazdaságtani nézetek részletes kifejtésével szemben a világnézeti kérdésekre a tervezet csak szűkszavúan utal. A szociológiával kapcsolatban hangsúlyozza a társadalmi ismeretek fontosságát. A szociológiát ugyan a történelmi materializmus alapján tárgyalja, de a tárgyalásból nem derül ki, hogy minek tekinti a történelmi materializmust: világnézetnek-e vagy csupán módszernek. Mindenesetre a Marton-féle tervezet hiányosságaival és nyitott kérdéseivel együtt világos képet ad arról, hogy mennyire hatolt be a marxizmus az agrárértelmiség tudatvilágába.

Az agrárszakoktatás kérdései a közvéleményben korántsem keltettek olyan élénk figyelmet, mint a közoktatás általános kérdései vagy akár az ipari szakoktatás. Volt azonban egy agrárszakoktatási kérdés, amely nemcsak a közvélemény érdeklődésének homlokterébe került, hanem egyben heves viták kereszttüzébe is. Ez a 3000 holdasra tervezett kertészeti főiskolának, „Európa legnagyobb kertészeti szakiskolájának" nagyszabású terve volt. A terv még 1919 február derekára, a Búza Barna-féle földreform időszakára datálódik, amikor úgy látszott, hogy a földosztás, a kisbirtokok térhódítása következtében gyökeresen megváltozik a mezőgazdaság struktúrája. Ebből a meggyőződésből kiindulva Nagymélykúti Ferenc okleveles műkertész azzal a javaslattal állt elő, hogy kertészeti, ill. kertgazdasági egyetemet kellene létesíteni. A Ménesi úti kertészeti tanintézetet — elgondolása szerint — akadémiává kellene fejleszteni, s be kellene vonni az oktatásba a nagytétényi állami zöldségtelepet (130 kh) és a budaőrsi Erzsébet törzsgyümölcsöst (68 hold). A nagytétényi telepet ki lehetne egészíteni a mellette fekvő 300 holdas földterülettel, amely alkalmasnak látszik a kertészeti üzemmel kapcsolatos intenzív mező-, ill. kertgazdaság céljaira. A Ménesi úti 13 holdas telepet meg kellene hagyni díszkertészeti, kertépítkezési részlegnek, modern ipari kertberendezéssel felszerelve. Ide kellene áttelepíteni a Bölcsészettudományi Kar mezőgazdasággal kapcsolatos részlegét vagy a közgazdasági fakultást. Részükre diákszállót vagy menzát kellene létesíteni. A Budapesten felállítandó kertészeti egyetem mellett Nagymélykúti egy szegedi mezőgazdasági főiskola tervét is felvetette arra való hivatkozással, hogy Debrecent kivéve az egész Alföldön nincs egyetlen mezőgazdasági főiskola.[60]

A Nagymélykúti által felvetett, a Károlyi-féle népköztársaság által megvalósítani már nem tudott nagyszabású tervet a Földművelésügyi Népbiztosság örökébe lépő Földművelésügyi Főosztály Kertészeti Osztálya felkarolta. 1919 július elején két helyen is közlemény jelent meg arról, hogy a Kertészeti Osztály a Ménesi úti kertészeti tanintézetet rövidesen áthelyezi Ercsibe egy 2500 kh-as telepre. Itt az intézettel kapcsolatban konyha- és virágkertészetet, tehenészetet, baromfi- és nyúltenyésztést rendeznek be. A növendékek és a munkások száma el fogja érni a 10 000-et. A telep javarészt fedezni fogja a főváros fönti árucikkekben mutatkozó szükségleteit. Maga az iskola

[60] ELTE Rektori Hiv. Lvt. Az egyet. ügyek kormánybizt. 46/1919

hároméves alsó-, kétéves közép- és négyéves felsőfokú iskolára oszlik. A főiskolát végzettek specialistákká képeztethetik ki magukat. Az iskolához internátus fog tartozni külön férfi és női részleggel. A főiskolához, ill. inkább az internátushoz gőzfürdőt, gőzmosodát, olvasótermet, könyvtárat és hangversenytermet építenek.[61]

A kertészeti főiskola terve onnan kapta a leghevesebb támadást, ahonnan a legkevésbé lehetett várni: a pedagógusok, ill. a Néptanítók Lapja részéről. A kertészeti főiskola kétségtelenül nagyszabású, de a realitásoktól távoleső, kissé fantasztikus tervét a lap jó alkalomnak találta arra, hogy mint pedagógiaellenest diszkreditálja a Földművelésügyi Főosztály szakoktatási tevékenységét, és meghódítsa a köznevelés, ill. minisztériuma, a Közoktatásügyi Népbiztosság számára a szakoktatást. Ezt a nyilvánvaló tendenciát felismerve is, a Néptanítók Lapja kritikáját megalapozottnak fogadhatjuk el. Az ismeretlen cikkíró kereken elutasítja a kertészeti főiskola „monstruózus" tervét, amely — megítélése szerint — „. . . egyfelől a halvaszületettségnek, másfelől a mesterséges dédelgetésnek nyilvánvaló jelei szerint sok energia- és pénzáldozat árán fogja gazdagítani a meddő kísérletek pantheonját".[62] Ez a 2—3000 holdon terpeszkedő főiskola nyilvánvalóan a megalománia szülötte (hiszen a 70 milliós Németország 3 kertészeti főiskolájának együttesen sincs 150 holdnál több földje); azonkívül a fölösleges és túlzott koncentráció, a pedagógiát fumigáló tanterv (biológia nincs, de van könyvvitel, közgazdaságtan, idegen szavak értelmezése és szociológia!), az elmélet gyakorlattól, az iskola élettől való elszakításának iskolapéldája. A gigantomániás főiskola helyett sokkal nagyobb szüksége lenne az országnak 3—4, az ország különböző gazdaságföldrajzi típusaihoz alkalmazkodó mezőgazdasági szakiskolára.

A Néptanítók Lapja cikkére a Kertészeti Osztály vezetője, Czapáry Bertalan válaszolt, komoly ellenérvek helyett komolytalan személyeskedéssel. Ebben természetesen a Néptanítók Lapja újból megszólaló cikkírója sem maradt el vitapartnere mögött.[63] Végül is a grandiózus tervből nem lett semmi, természetesen nem a kritika, hanem ennél súlyosabb gazdasági és történelmi okok következtében.

A mezőgazdasági főiskolák reformjára vonatkozó tervek végül is egy Budapesten létesítendő gazdasági főiskola, bátran mondhatjuk: mezőgazdasági egyetem tervében tetőződtek. Ennek öt fakultása lett volna, mégpedig: 1. állatorvosi, 2. mezőgazdasági-kertészeti-szőlészeti, 3. erdészeti, 4. mezőgazdasági ipari technológiai és 5. kultúrmérnöki. Az egyetem célja a legfelső agrártudományos szakképzés mellett egyben a szaktanárképzés is lett volna. A gyakorlati oktatást a főiskola üzemébe beállított gazdaságokban bonyolították volna le. Erre a célra a gödöllői uradalom 500 holdas részlegét, a martonvásári és ráckevei uradalmakat szemelték ki.[64] Nemcsak a IX/A Szakoktatási, hanem a IX/B. 4. Kísérletügyi Osztály is intenzíven foglalkozott a nagyszabású tervvel. 1919 július derekán sürgős tárgyalást indítványozott a testvérosztálynak, a mezőgazdasági egyetem mezőgazdasági ipari szakosztályának már az ősztől való beindítása céljából arra való hivatkozással, hogy „Magyar-

[61] A Munka 1919. júl. 4, 3—4. l. Szakszervezeti Értesítő 1919. júl. 12. — Közli: *Székelyné* i. m. 134—35. l.

[62] A kertészeti szakoktatás. Néptanítók Lapja 1919. júl. 10., 5. l.

[63] *Czapáry Bertalan:* A kertészeti szakoktatás. Néptanítók Lapja 1919. júl. 24., 6. l. — Viszontválasz. Uo. 7. l.

[64] OL FN 1919—IX—3293

ország blokád alatt levő területe teljesen mezőgazdasági-ipari terület. A jövő közgazdasági útja — csak mezőgazdasági ipari út lehet . . . Súlyos közgazdasági helyzetünk nem engedi meg ezen a téren a legkisebb késést sem, annál kevésbé, mert a múlt keserű hibái után az őszi kezdet is a tizenkettedik óra után van." Vajon tudta-e a IX/B. 4. ügyosztály, hogy ezzel kasszandrai jóslatot mondott?

Bár a Szakoktatási Osztály nem tévesztette szem elől az iskoláskorúak szakoktatását, s az alsó-, közép- és felsőfokú agrárszakoktatást egyaránt bekapcsolta reformterveinek áramkörébe, legodaadóbb figyelemmel és legnagyobb reményekkel mégis a felnőttoktatás fejlődését figyelte. Ha más bizonyítékunk nem is lenne, már pusztán ez a tény is igazolhatná, hogy a Szakoktatási Osztály — minden gyanúsítás ellenére[65] — lényegében megbízható sáfára volt a Tanácsköztársaság agrárszakoktatásának. Buzgalmát ezen a téren az sem lohasztotta le, hogy — mint láttuk — a Közoktatásügyi Népbiztosság április 30-án kelt, Szabados népbiztos által aláírt rendeletében saját hatáskörébe vonta ezt az ügyet, amit egyébként a Földművelésügyi Főosztály a Népgazdasági Tanácshoz intézett előterjesztésben igyekezett megvétózni.

A felnőttoktatásra vonatkozó rendkívül körültekintő és alapos tervezeteket 1919 május elejére dolgozta ki a Szakoktatási Osztály. A felnőttoktatás alapját ezek szerint a Német-, Franciaországban és egyes USA-államokban jól bevált vándortanári intézmény képezné, legfontosabb szervezeti formái pedig a mezőgazdasági tanfolyamok és a mezőgazdasági szabadiskolák lennének. A gondosan kiválasztott, alaposan kiképzett és megfelelő fizetéssel, hatáskörrel 2—3 faluhoz vagy falucsoporthoz beosztott vándortanár feladatát olyan széleskörűen és sokrétűen állapították meg, hogy az intézmény beválása esetén a falu nemcsak szakavatott agrár-, hanem egyetemes szellemi vezetőt is kapott volna. A vándortanár feladatának szánták a gazdasági szaktanácsadást; a helyi követelményeknek megfelelő előadássorozatok tartását a nagyobb gazdaságokban, ill. termelőszövetkezeteknél dolgozó cselédség és munkásság, valamint a községi földműves szegények és kisbirtokosok részére; a helyszíni kiszállásokat; közreműködést kiállítások, versenyek, kirándulások szervezésében; földművesszövetkezeti és egyéb gazdasági intézmények szervezését és irányítását; a gazdasági tudósítói tiszt ellátását; iskolabirtokok szervezését, kiválasztását, berendezését; mintaterületeken való gazdálkodást s végül az előadások tantervének elkészítését. Persze kérdés, hogy a vándortanító ilyen sok és szerteágazó feladat mellett mennyi időt és energiát tudott volna szentelni a tanításnak.

Ami mármost a felnőttek mezőgazdasági oktatásának szervezeti kereteit illeti, a Földművelésügyi Népbiztosság a felnőtt földmunkások és földműves szegények (férfiak és nők) részére mezőgazdasági tanfolyamokat, gazdasági kerületenként pedig mezőgazdasági szabadiskolákat kívánt létesíteni. A mezőgazdasági tanfolyamokat a vándortanítók vezetik, akik a helyi közművelődési osztállyal egyetértőleg intézik a mezőgazdasági oktatás ügyeit. A tanfolyam tárgyai: növénytermesztés, állattenyésztés, gazdasági gép- és eszköztan, mezőgazdasági termékek feldolgozása, mezőgazdasági szövetkezetek, háztartástan. A tanfolyamok hallgatása díjtalan. A felnőttoktatás másik szervezeti formája, a mezőgazdasági szabadiskola nagyobb gazdasági körzetekben működik tangazdasággal, konviktussal egybekötve. A nagyobb gazdasági

[65] Néptanítók Lapja 1919. júl. 10., 5—6. l.

gyakorlattal és ismeretekkel rendelkező felnőtt férfiakat és nőket képezik tovább az élet és a termelőmunka, tehát nem a felsőbb oktatás vagy hivatalok számára. Vizsga nincs, a szabadiskola csupán látogatási bizonyítványt ad. Feladatának tekinti hallgatóiban a „szellemi élet iránti érzéket" felkelteni a növénytermesztés, állattenyésztés, gazdasági, gép- és áruismeret, a szövetkezetügy, háztartástan, a községi igazgatás, valamint a történelem, irodalom és társadalmi gazdaságtan oktatása által. Az oktatás formái: elméleti előadások, gyakorlati bemutatások, kirándulások, megbeszélések, gyűjteménytárak és könyvtár. A férfiak tanfolyama október közepétől március közepéig, a nőké a nyári időszakban három hónapig tart. A tanfolyam díjtalan, sőt a hallgatók teljes ellátásban részesülnek.[66]

A Szakoktatási Osztály később kidolgozta külön a nők és külön a férfiak részére szánt mezőgazdasági szabadiskolák részletes tantervét. Az utóbbiból figyelmet érdemel a mezőgazdasági szabadiskolában tanítandó tantárgyakhoz készült sillabus, vagyis vezérfonál. A tantárgyak közt első helyen a községi igazgatás áll, amelynek tananyagát azonban a közigazgatás teljes átszervezésére való tekintettel csak később állapítják meg. Második tantárgyként a kulcsfontosságú mezőgazdasági szövetkezetek szerepelnek. Ennek tematikája a következő tételeket tartalmazza: Termelés és jószágcsere az új társadalmi gazdálkodásban. Tsz-ek szervezete. Gazdasági, háztartási fogyasztási szövetkeztek. Feldolgozó és értékesítő szövetkezetek. Különféle szövetkezetek (amelyeken hitel-, biztosítási és egyéb szövetkezeteket kell érteni.) A többi tantárgy: a növénytermesztés, állattenyésztés, gazdasági gép- és eszköztan, mezőgazdasági áruismeret, gazdasági és szövetkezeti könyvvitel, gazdaságok üzemvitele, egészségtan a szokványos szakanyagot tartalmazzák. Az irodalom tananyaga sajnos nincs részletezve, viszont a történetszemlélet megítélése szempontjából annyira lényeges társadalom- és gazdaságtörténet igen. Ez a következő témákat öleli fel: Emberi szükségletek. Az ember társas természete. Családok, törzsek, nemzetek és államok kialakulása. Földközösség a letelepedések idején. Magántulajdon kialakulása. Birtokmonopólium. Jobbágyság és azok felszabadulásra irányuló küzdelmei. Ipari forradalom s annak hatása. Szocializmus fejlődése, annak képviselői, különös tekintettel az agrárszocializmusra. Az új gazdasági élet kialakulása és szervezete. Növénytermesztés, állattenyésztés, mezőgazdasági ipar fejlődéstörténete. Termelés és jószágcsere az új társadalomban.[67] Anélkül, hogy e tematika részletes elemzésébe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy általában jól tükrözi a gazdasági és társadalmi fejlődés fő kérdéseit, s bár néhány fogalmat nem marxista értelemben használ (pl. család, nemzet), az egészen világosan látható a marxizmus kézjegye.

A szakoktatás szervezeti formáit a Szakoktatási Osztály július elején még egy újabbal gazdagította, bár ennek megvalósítására sem futotta már idejéből: a mezőgazdasági szövetkezeti iskolával. Az osztály megállapítása szerint a „napról napra nagyobb arányokat öltő" szövetkezeti gazdálkodás halaszthatatlanná teszi egy szövetkezeti szakiskola felállítását Budapesten. Ennek célja: 1. mezőgazdasági szövetkezetek alkalmazottainak továbbképzése 1—2 hónapos tanfolyamon; 2. szövetkezeti ügyekkel foglalkozó földműves szegények továbbképzése szintén 1—2 hónapos tanfolyamokon; 3. szövet-

[66] OL FN 1919—IX—545
[67] OL FN 1919—IX—996

kezeti alkalmazottak képzése féléves tanfolyamokon. Az iskola keretében a továbbképzés céljait szolgáló szakkönyvtár felállítását tervezték. A mezőgazdasági szövetkezeti szakiskolák ügyét Vántus és Nyisztor népbiztosok július közepén kívánták tárgyalni,[68] de erre már nem került sor.

A felnőttoktatás fenti formái, bár kétségkívül a legjelentősebbek voltak, korántsem merítik ki a felnőttoktatásnak a Szakoktatási Osztály által kidolgozott gazdag lehetőségeit. A rokkantak gazdasági oktatásának intenzívebbé tételére az osztály átvette a 2000 kh-as giczi gazdasági rokkantiskolát tangazdaság céljaira, s új tantervet s elhelyezési tervet dolgozott ki számára. A 2000 kh-as államosított csákvári v. magángazdasági iskolát is a felnőttoktatás szolgálatába állították. Elsősorban a Dunántúlon újabb tejgazdasági szakiskolák és tanfolyamok felállítását tervezték. A felnőtt nők számára a gazdasági tanítónők székhelyükön és annak környékén a háztartási tanfolyamokon kívül külön előadásokat készültek tartani a konyhakertészet, baromfitenyésztés, gyümölcsfeldolgozás, egészségtan, csecsemőápolás, szabás-varrás tárgyköreiből. A kertészeti oktatást — a kertészeti főiskolán kívül is — fejleszteni kívánták megfelelő területek és szakképzett kertészek biztosításával. Az időszaki, főleg téli tanfolyamok szervezési munkálatai nagyrészt befejeződtek. Serényen folyt mind a városokban, mind vidéken a már meglevő, ill. újonnan létesített nagy telepeken a mezőgazdasági háziipar oktatása. Budapesten pl. 4 nagy kosárfonó műhely működött 400 rokkanttal, Kalocsán egy gyékényfonó üzem. A kosárfonás olyan eredményesen folyt, hogy az ország egész gyümölcstermelésének kosárszükségletét ki tudta elégíteni.[69]

A Földművelési Főosztály ezen kezdeményezései mellett figyelmet érdemel a Hadügyi Népbiztosság Albertfalván létesített, elsősorban a fővárosi lakosság és a katonacsaládok ellátására berendezkedő 24 kat. holdas mintagazdasága is, amely a hajtatás speciális módszerével iparkodott meggyorsítani a növények fejlődését s egyben megakadályozni a talaj kizsarolását, védeni azt szárazság ellen. A mintagazdaság állítólag nagyon rentábilis volt, és saját jövedelméből képes volt fedezni az oktatási költségeket. A Közoktatásügyi Népbiztosság a mintagazdasággal kapcsolatban szabad tanfolyamot állított fel, melynek hallgatói részt vettek a gyakorlati bemutatás és oktatás céljából a birtokon rendezett, a kertgazdaság vezetője által tartott előadásokon.[70] Tudomásunk van a gödöllői baromfitenyésztő munkásnőképző intézet konyhakertészeti, méhészeti ágakkal való kibővítéséről is. Ide 18—30 esztendős proletárlányokat kívántak felvenni teljes intézeti ellátással és zsebpénzzel.[71]

A szakoktatás 1919-i helyzetének és reformjának tárgyalása után természetszerűleg vetődik fel a kérdés: milyen volt a szakoktatási intézmények belső élete, az oktató-nevelőmunka állapota a Tanácsköztársaság idején? Bár a kérdésre a rendelkezésre álló adatok hézagossága miatt nem tudunk teljes értékű választ adni, még töredék adatok alapján is érdemes vele foglalkozni, már csak azért is, mert új és az eddiginél kedvezőbb megvilágításba helyezik a Tanácsköztársaság — ha nem is éppen a Közoktatásügyi Népbiztosság — ezen a téren követett politikáját. Lássuk ennek az időszaknak egyik legvitatottabb kérdését, az osztályozás és a vizsga reformját! Ismere-

[68] OL FN 1919—IX—02569, 3293
[69] OL FN 1919—IX—3293
[70] Mezőgazdasági szakiskola Albertfalván. A Munka 1919. júl. 21. Közli: *Székelyné* i. m. 135—36. l.
[71] Proletárlányok új pályája. Fáklya 1919. ápr. 22. Közli: *Székelyné* i. m. 132. l.

tes, hogy különböző — köztük a Nagy László által vezetett Magyar Gyermektanulmányi Társaság által is képviselt — reformpedagógiai elgondolások és a polgári radikális, sőt a szocialista diákmozgalom által is fölvetett avantgardista jellegű követelések nyomására a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. május 12-én rendeletet bocsátott ki az év végi osztályozás reformjáról és mindenféle vizsga — év végi, érettségi, javító — eltörléséről.[72] Az osztályozási reform lényege az volt, hogy nem tantárgyanként,[73] hanem általában, a tantárgyak összességét tekintve osztályoztak, mégpedig csupán két jeggyel („megfelelt" és „nem felelt meg"); a magatartási osztályzatot teljesen megszüntették. Ezt követték a katonai szolgálatot teljesítő, ill. a szocialista diákmozgalomban részt vett tanulóknak nyújtott különböző tanulmányi kedvezmények, az osztály-, ill. az évfolyam-bizonyítvány, ill. amennyiben az utolsó osztályt végezték, az érettségi bizonyítvány, ill. a tanítói oklevél kiadása, mindössze hathetes tanfolyamokon egy egész osztály, ill. évfolyam elvégzésének lehetővé tétele stb.[74] Ismeretes, hogy ezek az intézkedések — bár a rendkívüli körülményekben rejlő relatív létjogosultságukat nem lehet tagadni — demoralizálólag hatottak, s a tanulmányi eredményeket is nivellálták.

Az intézkedések káros hatása az általános oktatás terén csak hosszabb távon és fokozatosan mutatkozott volna meg, a szakoktatás vonalán azonban azonnal és rohamosan. Éppen ezért a Földművelésügyi Népbiztosság Szakoktatási Osztálya alapos vizsgálat alá vette a kérdést, s arra az álláspontra jutott, hogy ellentétben a mezőgazdasági rokkantiskolákkal, amelyekben az osztályozás a múltban is csak igen egyszerű volt, a földművesiskoláknál fenn kell tartani az osztályozásra, a vizsgaminősítésre és általában a záróvizsgára vonatkozó régi rendelkezéseket. Álláspontját azzal indokolta, hogy a földművesiskola végzett növendékei a kisebb mezőgazdasági üzemeknél önálló, a nagyobbaknál segédmunkaerő beosztást kapnak. „A termelés érdekében áll, hogy a jelzett munkakörbe a (kezdő egyént) *elméleti és gyakorlati készültsége, ügybuzgalma, megbízhatósága* alapján a megfelelő termelési ághoz kiválasszuk, mely a kezdőknél az iskolai osztályozás és minősítés alapján történhet csak. — Az osztályozás eltörlése tehát közgazdasági kárt (elmaradt haszon) jelent, és visszhatással lenne a tanulnivágyó ifjúsága törekvése, (megbízhatósága) fegyelmezettségére [sic!] és az iskola rendjére a szakiskoláknál." Mindezek alapján az eddigi vizsga- és osztályozási rend fenntartására utasították a földművesiskolákat.[75] Ugyancsak fenntartották a régi vizsgarendet a gazdasági tanítónőképzőnél,[76] a tejmunkásképző szakiskolánál[77] és magától értetődően az akadémiáknál[78] is, ha a vizsgák lefolytatására a Tanácsköztársaság megdöntése miatt már nem is kerülhetett mindenütt sor.

[72] 28 KN sz. rendelet. Tanácsköztársaság 1919. máj. 13. (41.) sz. — 30 KN sz. rendelet. Uo.

[73] 126306/1919 KN sz. rendelet. Hivatalos Közlöny 1919. 273. l.

[74] 4. és 8. KN sz. rendelet. Tanácsköztársaság 1919. ápr. 5. (10.), 16. (19.) sz. — A teljes igazsághoz tartozik az is, hogy a megszállt területeken lakó és tanulmányaikat folytatni nem tudó középiskolás diákok is megkaphatták a fenti módon az osztály-, sőt az érettségi bizonyítványt is. (3. KN sz. rendelet. Tanácsköztársaság 1919. ápr. 5. [10.] sz.) — OL. VKM Polg. 1919—5—84660. — 84660/1919. IV. KN sz. rendelet. (O.L. VKM Egyet. 1920—8—27770). — Bp.-i 1. sz. Áll. Lvt. A bp.-i X. ker. kőbányai áll. főgimn. iratai. 280/1919

[75] OL FN 1919—IX—3461, 2890

[76] OL FN 1919—IX—3146, 3182, 2812

[77] OL FN 1919—IX—2461

[78] OL FN 1919—IX—43, 02051, 2488, 2836

A fönti — egyáltalán nem népszerű, de mindenesetre megfontolt és célszerű — intézkedéseknek meglett az az üdvös hatása, hogy a Földművelésügyi Népbiztosság, ill. Főosztály fennhatósága alatt álló szakiskolai hálózatban nem következett be a tanulmányi eredmény olyan zuhanásszerű romlása vagy a fegyelmezetlenség olyan mérvű elharapódzása, mint a Közoktatásügyi Népbiztosság fennhatósága alá tartozó intézményeknél.[79] A ténylegesen lefolytatott vizsgák minden iskolafokon megfelelő színvonalú tudást mutattak. Ezt állapították meg a vizsgaelnökök, ill. a tanári kar a kecskeméti gazdasági tanítónőképző tanfolyam képesítő vizsgájáról[80] éppúgy, mint a kisbéri tejmunkásképző szakiskola év végi vizsgájáról vagy a keszthelyi akadémia kollokviumairól és vizsgáiról. A kisbéri tejmunkásképző szakiskolában az év végi vizsgán olyan jó eredmény mutatkozott, hogy a vizsga után a Szakoktatási Osztály teljes elismerését fejezte ki a tanári karnak s a ménesbirtok vezetőségének azért, hogy az év végi vizsga „úgy a tanítás, mint a gyakorlati munkákat illetőleg mindenben, a teljes mértékben megfelelt a követelményeknek . . .".[81] A keszthelyi akadémia tanári kara is mindvégig teljes mértékben meg volt elégedve a vizsgaeredményekkel és a tanulók magatartásával; legföljebb egyesek húsvét — vagyis a honvédő háború kitörése — utáni hiányzását rótták fel, de ezeket is nagyon komolyan bírálták és bírál*hatták* el.[82]

Bár a Szakoktatási Osztály mindvégig következetesen ragaszkodott elvi álláspontjához, az egyre növekvő és sajnos a Közoktatásügyi Népbiztosságtól is duzzasztott vizsga és osztályozás elleni hullám bizonyos területeken visszavonulásra kényszerítette. Így elrendelte a katonai szolgálatra jelentkezett földművesiskolai tanulók II. félévi, ill. végbizonyítványának kiadását,[83] de még itt is ügyelt arra, hogy az „ingyen" bizonyítványok osztogatásával elkerülhetetlenül jelentkező demoralizáló hatást csökkentse. Ezért a bizonyítványokat a katonai hatóságok útján juttatta el az érdekeltekhez, helytállónak találván az egyik tantestületnek azt a véleményét, hogy az illető tanulóknál — 6 pápai diákról van szó — „. . . a Vörös Hadseregbe való belépés indítóoka csak a bizonyítvány idő előtti megszerzése volt".[84] Ugyanígy bevezettette a keszthelyi akadémia tanári karával a leckekönyvbe — mindenesetre a hallgatók addigi szorgalma és előmenetele alapján — az alap-, ill. szakvizsgának megfelelő eredményt, ill. kiadatta az oklevelet azoknak a hallgatóknak, akik a sorozás alkalmával alkalmasnak találtattak, s azonnali bevonulásra kötelezteltek.[85]

Az agrárszakoktatás 1919-i helyzetéről adott képet mindaddig még forma szerint sem tekinthetjük befejezettnek, míg meg nem válaszoljuk azt a kérdést, hogy milyen volt az agrárszakoktatás tanulóinak és oktatóinak viszonya a magyar történelem első munkás—paraszt hatalmához, a dicsőségben soha el nem halványuló Magyar Tanácsköztársasághoz? Adataink nem elég széleskörűek és egyértelműek ahhoz, hogy teljes bizonyosságú választ tudnánk adni erre a kérdésre, de mégis úgy érezzük, hogy a rendelkezésünkre álló töre-

[79] Bp.-i 1. sz. Áll. Lvt. A bp.-i I. ker. áll. tanítóképző 1919. júl. 7-i tantest. értek. jkv. (B—I—21)
[80] OL FN 1919—IX—2812, 3182
[81] OL FN 1919—IX—2461
[82] OL FN 1919—IX—43, 02051, 2488, 2836
[83] OL FN 1919—IX—153, 01445
[84] OL FN 1919—IX—01445
[85] OL FN 1919—IX—2836

dékes, elszórt adatokat sem hallgathatjuk el, minthogy ezek is mutatnak egy-egy színes kockát abból a mozaikképből, amelyet az adatok megsemmisítése miatt teljesen talán már sosem tudunk rekonstruálni. A tanulók és tanárok magatartásának ha nem is jellemzésére, de legalább jelzésére álljon itt a magyaróvári akadémiáról adott érdekes és hitelesnek látszó hangulatjelentés: „. . .a gazdasági akadémiai és iskolai tanítói kar teljesen beléilleszkedett az új rendbe, aminek bizonysága a tanulók és tanítók közti és személyesen tapasztalt jó viszony és az a körülmény, hogy a tanítói kar egy része kénytelen volt tanszéke mellől egyelőre eltávozva, a direktóriumok, termelést biztosító tanácsok munkájába belékapcsolódva az új rend megerősítését előmozdítani."[86] Természetesen tévednénk, ha ezt a kedvező képet valamennyi akadémiára általánosítanók. A debreceni mezőgazdasági akadémia tanári kara pl. — ha lehet hinni egy, már a fehérterror időszakából származó s kétségkívül utólagos önigazolást is tartalmazó, az egykorú jegyzőkönyv által egyébként semmiképpen sem igazolható[87] jelentésnek — általában a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedett a Tanácsköztársasággal szemben. Itt is akadtak azonban az új rendszernek bátor és meggyőződéses képviselői, mint pl. Rapaics Raymund, aki még a Tanácsköztársaság előtt eredményesen szorgalmazta a tanári kar, az ifjúság és a munkásság szakszervezetekbe való tömörülését, indítványozta a tanári értekezleten a munkás- és katonatanács üdvözlését, támogatását és a vele való szoros együttműködést, lelkesítette az ifjúságot a Vörös Hadseregbe való belépésre, részt vett a cselédség minden gyűlésén, és előadást tartott nekik a szovjet alkotmányról, aminthogy állandó kapcsolatot tartott fenn a debreceni szocialista párttal is. A növény- és ásványtani órákat is felhasználta a kommunizmus népszerűsítésére. „Kifejtette volna ez alkalommal, hogy milyen szép a kommunizmus, egy új és szebb világot fog teremteni a régi romlott világ helyett, amikor csak az igazság győz, s nem a nagytőkések és a kizsákmányolók kezében lesz a hatalom, hanem a munkás- és proletárelemek kezében."[88]

*

A mezőgazdasági szakoktatás 1919-es helyzetét vizsgáló dolgozatunk végén megállapíthatjuk, hogy az eddigi neveléstörténeti irodalom által méltatlanul mellőzött agrárszakoktatás fontos helyet töltött be a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájában, ha nem is pontosan azon a helyen, ahová eddig lokalizálták. Anélkül, hogy csökkenteni akarnók a Közoktatásügyi Népbiztosság ezen a területen elért eredményeit, meg kell állapítanunk, hogy a közhittel ellentétben nem a Közoktatásügyi Minisztérium IV/1. ügyosztálya, hanem a Földművelésügyi Népbiztosság, ill. Főosztály IX/A. Szakoktatási Osztálya, ez a „fiók közoktatásügyi minisztérium" volt a valódi gazdája az agrárszakoktatásnak. Így a Tanácsköztársaság agrárszakoktatásának súlyát és jelentőségét elsősorban ennek az osztálynak a tevékenységén keresztül lehet leérni. A Szakoktatási Osztály tevékenységére nem annyira a látványos nagy tervek, a meglepő koncepciók a jellemzők, bár — mint láttuk — éppen ezek sem hiányoztak; hanem elsősorban a meglevő eredmények és vívmányok

[86] OL FN 1919—IX—3293
[87] OL FN 1919—IX—15
[88] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Debrecen. 1959. 346—48. l.

szívós és következetes továbbépítése. Az osztály nem csupán a maga szűkebb szakterületének, az agrászakoktatásnak volt megbízható gazdája, hanem olykor általános érdekű pedagógiai kérdésekben is tudott és mert önálló, néha népszerűtlen, de helyes álláspontra helyezkedni. Mindenképpen megérdemli, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság mellett neki is nyissunk néhány új lapot az 1919-es művelődésügy ragyogó históriájában.

DOKUMENTUMOK

1.

Budapest, 1919. április 30.

A budapesti Állatorvosi Főiskolának az állatorvosi szakoktatás reformja tárgyában tett felterjesztése

Az új világrend, mely alapjában megváltoztatja a mezőgazdasági termelést és a termények értékesítését, az eddiginél szélesebb hatáskört szab meg az állatorvosoknak, és fontos új feladatokat ró reájuk. A betegségek elhárítása és gyógyítása mellett fokozottabb közreműködésre lesznek hivatva az állattenyésztés irányítása, az állati eredetű élelmiszerek egészségügyi ellenőrzése és az emberre veszedelmes állati betegségek leküzdése terén, egyben pedig feladatuk lesz az új társadalmi berendezés vezérlő eszméit és az új kor szellemét a velük szorosan érintkező mezőgazdák és munkások körében ápolni és terjeszteni.

Az állatorvosi főiskola tanári kara feladatának és kötelességének tekinti, hogy az állatorvosképzés rendjét és irányát a megváltozott viszonyokhoz és az új kor szelleméhez mérten módosítsa. Evégből a tanítószemélyzet összes tagjainak, valamint a hallgatóság és az állatorvosok szakszervezete képviselőinek bevonásával beható megbeszélés tárgyává tette az állatorvosképzés módozatait, majd az elhangzott vélemények számbavételével új tantervet készített, melyben megjelöli azokat az irányító elveket, melyek szerint az állatorvosi tanfolyam menete a kitűzött cél érdekében módosítandó és fejlesztendő volna.

A tanári kar mindenekelőtt szükségesnek tartja, hogy a szoros értelemben vett szaktárgyakon kívül a szociológiából, a társadalmi gazdaságtanból, a szövetkezési termelés- és jószágcseréből és az állatbiztosításból rendszeres előadások tartassanak. Ezeket az előadásokat részben a tanfolyam kezdetén, részben annak végén kellene tartani, hogy a hallgatók tanulmányaik folyamán kellőképpen tájékozódjanak hivatásuk és a társadalomban reájuk váró szociális feladataik felől.

A tulajdonképpeni szakképzés terén a múltban is követett gyakorlati iránynak még fokozottabban kell érvényesülnie. A főiskolának elsősorban és mindenekelőtt gyakorló állatorvosokat kell nevelnie, s ezért a gyakorlati oktatásra kell a fősúlyt helyezni. Ezt az irányt követte a főiskola a múltban, és ennek a célnak érdekében bővültek a régi és létesültek az új épületek s ezekben a gyakorlati oktatásra alkalmas előadó, boncoló és klinikai termek és laboratóriumok; ugyanezt a célt szolgálták továbbá a gödöllői gyakorlati tanfolyam, a különböző tanulmányi kirándulások, a bejáró betegek rendelője, másrészt az előadók számának szaporítása és a magántanári intézmény fejlesztése. A nagy haladás ellenére még sok fejleszteni és alkotni való maradt, de a vonatkozó tervek megvalósítását az időközben kitört háború hirtelen megakasztotta, új intézetek kész építési tervei papíron maradtak, a gödöllői gyakorlati tanfolyam szünetelt, a tanítószemélyzet megfogyatkozása és a tanításhoz szükséges anyagok és eszközök folyton fokozódó hiánya folytán pedig az oktatás kevésbé intenzívvé alakult. Ilyen körülmények között a tanári kar arra volt kénytelen szorítkozni, hogy új tanrendet és szigorlati szabályzatot készített, mely a tantárgyak célszerűbb csoportosításával és néhány új gyakorlati tárgynak fölvételével legalább a fennforgó viszonyokhoz mérten gyakorlatiasabbá tegye az oktatást.

A kialakulóban levő új társadalmi rendben az eddiginél sokkal kiadóbb módon fognak rendelkezésre állni a tudományok mívelésének és a tudományos pályákra való képzés feltételei, s ezért meg lesz adva a lehetőség arra, hogy az állatorvosképzés terén is megvalósuljanak a minden irányban lehetőleg gyakorlati oktatásnak irányelvei. Ezeknek megfelelően ajánlatos az elméleti ismereteket csak annyiban és olyan terjedelemben előadni, amennyiben az állatorvosi gyakorlattal szoros vonatkozásban állnak. Ebben a tekintetben azonban be kell tartani a helyes arányt, mert semmiképpen sem volna helyes az elméleti fejtegetéseket egészen mellőzni, vagy csak túlságosan szűk térre is szorítani. A tudományos szakembert ugyanis éppen alapos elméleti tudása különbözteti meg az empirikustól, s nevezetesen a tudományosan képzett állatorvost elméleti ismeretei képesítik arra, hogy szakműködését, így a betegségek és gyógyításuk lényegét is, kellőképpen átértse, minden elhatározásának és véleményének okát tudja adni, és általában egész ténykedésében céltudatosan és okszerűen járjon el. Ezért szükséges, hogy az állatorvos megfelelő előismeretekkel bírjon a természettudományi alaptárgyakból (állattan, növénytan, fizika, kémia), de ezeknek keretei szűkíthetők lesznek különösen akkor, ha a középiskolai oktatás várható reformja esetén a hallgatók e tárgyakból az eddiginél kielégítőbb előismeretekkel fognak rendelkezni.

E tárgyakból az előadások kereteinek szűkítése könnyebbíti majd a hallgatók munkáját, viszont azonban a szaktárgyak mélyebbre ható tárgyalása, új szaktárgyak és szociológiai előadások beillesztése a tantervbe, különösen pedig a gyakorlati oktatás mélyítése és szélesebb alapokra fektetése nagyobb munkát ró reájuk. Az oktatás ilyen irányú módosításának terve semmiképpen sem valósítható meg négy tanév (nyolc félév) keretein belül még akkor sem, ha, amint ez biztosra vehető, a tanulásra szánt idő, ennek meghosszabbításával és a fölösleges szünnapok kiküszöbölésével az eddiginél sokkal jobban fog kihasználtatni. Már az eddigi széles terjedelmű és változatos tananyag túlságosan terheli meg a hallgatókat, különösen a VII. és VIII. félévben, olyannyira, hogy az előadások és gyakorlatok látogatása testileg és szellemileg kifárasztja őket, s egész napi idejüket lefoglalja annyira, hogy nem marad szabad idejük az otthon való ismétlésre és utánolvasásra. Az elvégzendő anyag közel egyforma, sőt egyik-másik tekintetben még terjedelmesebb annál, melyet az orvostanhallgatóknak tíz félév alatt kell elvégezniök, és az orvosi karon mégis minduntalan felhangzik a panasz a hallgatók túlságos megterhelése és ki nem elégítő gyakorlati kiképzése miatt.

Már két év előtt, a most érvényes tanterv egybeállítása alkalmával beható megfontolás tárgya volt a tanfolyam meghosszabbítása, de akkor el kellett ettől tekinteni, mert kizártnak látszott, hogy atanulmányi föltételek ilyen tetemes megnehezítése esetén elegendő számban jelentkeznének hallgatók az abban az időben még kevés erkölcsi és anyagi előnnyel kecsegtető állatorvosi pályára. Emellett számba jött az a körülmény is, hogy ezt a pályát nagyon gyér kivétellel szűkös anyagi viszonyok között élő szülők fiai keresték föl, akikre nézve a tanulmányi idő meghosszabbítása túlságos anyagi megterhelést jelentett volna.

Ezek a nehézségek és akadályok jórészt elesnek a jövőbeli társadalomban. Egyrészt ugyanis az állatorvosi tudomány képviselői más tudományszakok képviselőivel egyforma elbírálás alá esvén, és az állatorvosi foglalkozás közgazdasági jelentősége emelkedvén, joggal várható, hogy az állatorvosi pálya a jövőben jobban fogja vonzani a középiskolát végzett ifjúságot, másrészt annak folytán, hogy az állam gondoskodik majd a leendő szakemberek ellátásáról, a hallgatóknak nem áll majd annyira érdekükben, hogy minél előbb jussanak keresethez, és minél hamarább lépjenek ki a gyakorlati életbe.

Ez okokból s mindenekfölött a leendő állatorvosok egészen alapos elméleti és gyakorlati kiképzése érdekében a tanári kar most elérkezettnek látja az időt arra, hogy az állatorvosi tanfolyam 8 félévről 10 félévre hosszabbíttassék meg, és ezen az alapon készítette el a tanulmányi rend új tervét.

Az új tantervnek következő az alapbeosztása:

az I—IV. félév azoknak az alapvető elméleti és gyakorlati ismereteknek megszerzésére szolgál, melyek föltétlenül szükségesek arra, hogy a hallgatók kellőképpen előkészülve foghassanak a betegségek tanulmányozásához, egyúttal pedig az állattenyésztéstani ismereteket is elsajátítják;

az V—VIII. félévet a hallgatók a klinikákon és a kórbonctani intézetben töltik el, vagyis ez idő alatt, másirányú teendők által le nem kötve, a betegségek tanulmányozásával és azok orvoslási módszereivel foglalkoznak;

a IX. félév főtárgya a szülészet és az állati eredetű élelmiszerek egészségügyi ellenőrzése, ezenkívül néhány elméleti szakma;

végül a X. félévre esnék a gyakorlati tanfolyam, melyet a hallgatók valamely nagyobb gazdaságban töltenének el szakszerű vezetés alatt főképpen a gyakorlati szülészet, az állattenyésztés, a takarmányok termelése és felhasználása, valamint általában a mezőgazdasági üzem tanulmányozása végett.

Az egyes tárgyak csoportosításánál és beosztásánál az volt a vezérelv, hogy a kötelező elméleti előadások lehetőleg a délelőtti órákra osztassanak be, a délutánok pedig a gyakorlatok számára tartassanak fenn, részben pedig szabadon maradjanak, hogy a hallgatók ezalatt otthon vagy a könyvtár olvasótermében tanulhassanak, közben pedig nem kötelező kollegiumokat hallgathassanak. Gondoskodás történt továbbá tanulmányi kirándulások beillesztéséről a tantervbe, hogy a hallgatók a szakmájukba vágó intézményeket (köz- és állategészségügyi intézményeket, mezőgazdasági üzemeket, termelő és feldolgozó telepeket, állattelepeket stb.) közvetlen tapasztalásból megismerhessék. Egyébként a részletek felől a mellékelt tanrend tájékoztat.*

A tanítás tervének módosítása természetszerűen a szigorlati rend módosítását is teszi szükségessé. Az erre vonatkozó részletes javaslatot a tanári kar akkorra tartja fenn, midőn teljesebb áttekintése lesz arról, hogy a tanterv célbavett módosítására mennyiben fognak a szükséges előfeltételek rendelkezésre állni, és hogy az minő időbeli sorrendben lesz végrehajtható; egyébként a szigorlati rend az új tanterv életbeléptetésével fokozatosan is lesz megállapítható. Már most is azonban azt tekinti irányelvül, hogy a hallgatók az egyes kötelező tárgyakból közvetlenül azután tegyék le a vizsgákat, amint azokból az előadások befejeződtek, s hogy az egyik tanévről a következőbe csak a megelőző év végén előírt vizsgák sikeres letétele után lehessen előlépni, mert csak az ilyen vizsgarendszer nyújthat biztosítékot aziránt, hogy a hallgatók az egyes tanévben előadott szakmákkal valóban foglalkoznak, és hogy csak a pálya iránt hivatottságot érző, komoly törekvésű és szorgalmas hallgatók szerezzék meg az oklevelet. Kívánatos továbbá, hogy a növendékek csak az összes vizsgák, illetve szigorlatok letevése után látogassák a féléves gyakorlati tanfolyamot.

A tervbe vett reformok természetszerűen egyrészt a tanítói és segédszemélyzet arányos szaporítását, másrészt új intézetek és berendezések létesítését teszik szükségessé, és csakis ilyen feltételek alatt lesznek egyáltalában végrehajthatók. Szükséges lesz egyrészt az új, valamint az önállósított tárgyak (szociológia, társadalmi gazdaságtan, szemészet, élelmiszerek vizsgálata, klinikai propaedeutika stb.) előadásával külön előadókat, s ezek sorában lehetőleg a gyakorlatban működő állatorvosokat is megbízni, másrészt a gyakorlati szakmákhoz több segéderőt alkalmazni. A gyakorlati oktatás ugyanis csak akkor eredményes, ha a hallgatók kis csoportokban veszn·k részt a gyakorlatokon, és ha mindegyik csoportnak külön oktatója van, aki annak minden egyes tagjával foglalkozik, és őt munkájában irányítja. A mostani személyzet, amidőn a tanszékeknek csak egy-két segédjük van, erre teljességgel elégtelen, és a meglevő magántanárok belevonása is az eziránvú munkába csak kevéssé enyhítené a hiányt, mert számuk csekély, és mert csak kevés szakmát képviselnek.

Új intézmények közül szükségesek lesznek főképp és mindenekelőtt a következők:

1. Járványtani intézet megfelelő helyiségekkel és berendezésekkel élő beteg állatok bemutatására és a vizsgálati módszerek begyakorlására.
2. Állattenyésztési intézet fajtaistállóval, hogy a tanár előadásai során különböző fajú és fajtájú állatokat mutathasson be, és ilyeneken gyakoroltassa a bírálati módszereket, szintúgy a takarmányozást. Ugyanitt nyerhetne elhelyezést a tejhygienei tanszék.

Ennek a két intézetnek vázlatos tervei több év óta készen vannak, s mindkettő a főiskola telkén volna elhelyezhető.

3. Szülészeti klinika vagy a főváros területén vagy valamely nagyobb birtokon, pl. a gödöllői uradalomban, esetleg a fajtaistállóval kapcsolatban.
4. Hygiene-intézet az állati eredetű élelmiszerek, úm. hús és húskészítmények, zsír és faggyú, tojás, méz, halak, konzervek stb. egészségügyi ellenőrző vizsgálati módszereinek bemutatására és begyakorlására. Ez intézet, melynek céljaira az állami ojtóanyagtermelő volna berendezhető, abban az esetben, ha ott az ojtóanyagok termelése megszűnik, egyúttal mint vizsgáló állomás is fontos hivatást teljesítene.
5. Internátus kb. 60 hallgató részére menzával, könyvtárral és olvasóteremmel a főiskola telkén vagy annak közelében.
6. Gyakorlati tanfolyam céljaira több nagyobb gazdaságban (termelő szövetkezetben) internátusok a hallgatók részére és állatkórházak.

* Itt nem közöljük. [A szerző]

Minthogy a tanszékek mostani felszerelése nem felel meg az intenzívebb gyakorlati oktatás igényeinek, azért gondoskodni kell majd a felszerelések gyarapításáról és a gyakorlatokhoz szükséges anyagok rendelkezésre bocsátásáról.

Végül mindenképpen szükséges gondoskodni minden szakmából tankönyvekről, melyeket díjtalanul kellene a hallgatók rendelkezésére bocsátani és éppúgy el kellene őket látni a legszükségesebb műszerekkel is. A tanári kar kívánatosnak tartja, hogy a tankönyvek kiadásáról, minthogy magánvállalkozás útján ez alig lehetséges, a kormány gondoskodjék.

Az ezekben röviden vázolt tanterv csak a megfelelő személyi és anyagi előfeltételek alatt valósítható meg. Bármennyire kívánatos is tehát, hogy az állatorvosképzés már a legközelebbi jövőben az új tanterv szerint történjék, azt mégis csak fokozatosan és abban az irányban lehet életbeléptetni, amint az előfeltételek elő lesznek teremthetők. Addig is azonban s nevezetesen már a jövő tanévtől kezdve belé lehet majd illeszteni a szociológiai és társadalomgazdaságtani előadásokat, gondoskodni lehet legalább a legfontosabb tárgyakban a gyakorlatok intenzívebbé tételéről, és meg lehetne kezdeni a tantárgyak új beosztását és átcsoportosítását, ezzel kapcsolatban pedig a szigorlati rend átszervezését is. Ezenkívül mindenképpen arra kellene törekedni, hogy a féléves gyakorlati tanfolyam céljaira szükséges berendezés létesüljön, és ennek megtörténtével azonnal kötelezővé lehetne tenni ezt a tanfolyamot a hallgatókra.

Dr. Hutyra Ferenc
e. i. rektor

Eredeti gépelt példány. Országos Levéltár. FM 1919–IX–430.

2.

Budapest, 1919. május 23.

Dr. Ornstein Lipót:

Kivonatos tanulmány a többtermelés megteremtésének gazdasági közigazgatásáról

Magyarország mezőgazda állam; az állattenyésztés kardinális része. A többtermelés célja a mezőgazdaságunkban és állatállományunkban rejlő javak fokozása.

A javak megsokszorosításának problémája a szaktudásnak a termelésbe való megfelelő bekapcsolása révén oldható meg.

A szakemberek bekapcsolása a gazdasági életbe a gazdasági közigazgatás feladata.

A mezőgazdasági többtermelés kérdése és Magyarország jövője szoros összefüggésben van; kétségtelen tény, hogyha sikerülni fog a nép széles rétegeiben az igazi tudást elhinteni és a többtermelést megteremteni, úgy Magyarország jövője elé — bárminők legyenek határai — nyugalommal nézhetünk.

E körülmények figyelembevételével vizsgáljuk meg a múlt kormányok gazdasági közigazgatásának szóbanforgó ágát, és a tényeken okulva, figyelemmel a társadalom evolúciójára, építsük fel a követendő gazdasági közigazgatás rendszerét, mint a többtermelés bázisát.

A kapitalista liberális társadalomban a gazdasági közigazgatás főleg 3 minisztérium ügykörére esett éspedig a földművelésügyi, a kereskedelmi és a pénzügyminisztérium hatáskörére.

Agrárállami mivoltunk dacára a Földmívelésügyi Minisztérium hatásköre volt a múlt rezsimben leggyengébben kiépítve. A Földmívelésügyi Minisztérium gazdasági közigazgatása és munkaköre úgy volt megszervezve, hogy főleg a nagybirtokosok érdekszövetségét szolgálta. Ez a körülmény a minisztérium gazdasági közigazgatásának struktúrájában fog szembetűnően beigazolódni. A mezőgazdaság és állattenyésztés forrásánál, a termelés helyén, a községnél vagy akár csak a járásnál semmi néven nevezendő szervvel nem találkozunk, amely pártatlanul, akár csak az ügyek ellenőrzésére is hivatva lett volna. Mezőgazdasági kamarákra gondolok, melyek a múlt társadalomban is többékevésbé feladatukat teljesíthették volna.

A Földmívelésügyi Minisztérium egyetlen szerve a vármegye székhelyén működött; ezek az állattenyésztési, később gazdasági felügyelőségek, melyekre a gazdasági közigazgatás igen széles és nagy horderejű problémáinak elintézése hárult. Hogy a gazdasági felügyelői intézmény e feladatok elvégzésére elégtelennek bizonyult, az csak természetes és mindenki előtt ismeretes tény. A vármegyei gazdasági egyesületek nem voltak a minisztérium szervei.

A Földmívelésügyi Minisztérium gazdasági közigazgatásának egy másik, az előbbinél szélesebb alapra fektetett intézménye: az állatorvosi kar. Ezek a munkások a nép széles rétegeiben a tudomány és minden józan ész mellőzésével szerkesztett 10—20—30 éves poros törvények és rendeletek rendőri végrehajtói voltak. Az állatorvosok részéről megnyilatkozott minden jóakarat, tehetség kárba veszett, mert önzés, az adminisztráció nehézsége és a protekciós rendszer minden igazi munkát megakasztott, és a közérdek háttérbe szorult.

Kísérleti és vizsgáló állomások szerveivel az életben csak ritkán találkoztunk. Mint látjuk, a régi rend alatt a Földmívelésügyi Minisztériumnak gazdasági közigazgatása tétlenségre volt kárhoztatva, és csak azon intézményei emelkedtek jól a horizont fölé, amelyekbe a „napi politika" mérgező sugarai ritkán hatoltak be — hisz ez nem úri munka —: tudományos kísérleti intézményei.

A helyzet objektív vázolása után visszatérek tulajdonképpeni feladatom megoldására. A megoldás, hogy hogyan kell becsületes szándékkal a többtermelés problémáját megvalósítani, egyszerű, tiszta. Fejtegetésem elején rámutattam, hogy a többtermelés kulcsa a szaktudás érvényesülésén fordul meg, kellő gazdasági közigazgatással.

Agrár mivoltunk kétségtelenné teszi, hogy e feladat csakis és kizárólag a Földmívelésügyi Népbiztosság keretén belül vár megoldásra, de ettől a reszorttól kell a feladat megoldását annál is inkább elvárni, mert, mint mondám, ez a népbiztosság rendelkezik azon intézményekkel, amelyek tökéletessége a külföld előtt is önzetlen, becsületes munkájukkal elismerést arattak, és csak az ismert agrárpolitikának, karöltve a Földmívelésügyi Minisztérium gazdasági közigazgatási rendszerével, tudható be, hogy — talán — a külföld ez intézmények munkásságának eredményeiből nagyobb hasznot húzott, mint jómagunk. Nem vonom kétségbe, hogy ezek az intézmények is bizonyos kiegészítésre szorulnak. Egyesek talán bizonyos fokú megszorításra, de föltétlenül jelentékenyen decentralizálandók.

Ami a Földmívelésügyi Népbiztosság tudományos intézményeit illeti, azokat 3 csoportba lehet osztani éspedig: főiskolák, kísérleti intézmények és alsó szakoktatások. Nem feladatom ezek mindegyikével részletesen foglalkozni.

Az első csoportba a főiskolákat sorolom: állatorvosi, erdészeti stb. és a mezőgazdasági főiskolákat. Míg az állatorvosi főiskola tanárainak messze országokra menő hírnevük kitűnő garancia a szakismeretek elméleti képzésére, eddig a gyakorlati feladatok, de különösen a közgazdasági érzék fejlesztése körül sok pótolni valója volna.

A mezőgazdasági akadémiáknak, melyek főiskolai jellegűek voltak, a múlt társadalom bukásával ideje lejárt, és a Dániában honos rendszerre kellene áttérnünk, amely állam — tudvalevőleg — szakoktatásának is köszönheti a világ többtermelésében fölényét. Nem diplomagyárakat, hanem mezőgazda tanítómestereket, specialista állattenyésztőket, kiváló szarvasmarha, ló, juh szakértőket kell nevelnünk. Emellett egy gazdasági főiskolára, amely a szükséges tanítószemélyzet pótlásáról és a mezőgazdasági főintézésre hivatott személyzet neveléséről gondoskodnék, természetesen okvetlenül szükség volna. A többi főiskolák működéséről nem nyilatkozom.

És most áttérek a többtermelés gerincére, a Földmívelésügyi Népbiztosság ügykörébe tartozó kísérleti és vizsgáló állomásokra. Ezekkel kapcsolatosan decentralizált intézeteiben volna megoldandó az alsófokú gazdasági szakoktatás olyképp, hogy ez állomások (termelőszövetkezetek) szakemberei néhány még oda beosztott hivatásos gazdasági tanítóval együtt a mezőgazdasági munka szüneteltetése idején rendes oktatásban részesítené a falu minden ily foglalkozású emberét.

A kísérleti és vizsgáló állomásokra a jövő gazdasági közigazgatásban a leghatalmasabb munka vár. Reájuk háramlik a feladat az ország összes létező természeti tényezőinek alapos vizsgálata, kísérlete, kipróbálása, a módok és eszközök kiválogatása, a gazdasági tényezők kikalkulálása és a legjobb módszerek és rendszerek apodiktikus megszövegezése és gyakorlati megvalósítása és a már előbb említett elsőfokú oktatásügy intézése és ellenőrzése.

A kísérleti és vizsgáló állomások feladatuknak már a múltban is megfeleltek. Egész rendszereket alkottak és dolgoztak ki; most az új többtermelési rendbe bekapcsolódni második, talán még az előbbinél is hatalmasabb feladatuk; ami röviden összefoglalva: a rendszeres tudásnak és a szakismereteknek a gyakorlati életbe való hasznosítását és átplántálását jelenti.

E feladatok elvégzésére egy hatalmas, munkától duzzadó, munkaképes gárdára van szükség. Ez a gárda csak akkor fog feladata magaslatán állni, ha elsősorban maga is feladatköre igazi munkása lesz. Ha kellő közgazdasági és szociális érzékkel fog rendelkezni és a termelés legalsóbb forrásánál, a gazdaságban fogja a tudományos és kísérleti állomások eredményeit világosan, egyszerűen, baráti kézszorítással átplántálni.

A többtermelés igen széleskörű feladatát csak fokozatosan, de forradalmi elánnal tudja megvalósítani.

Nézetem szerint a legközvetlenebb feladat, mely nemcsak közegészségügyi, de fontos közellátási célokat van hivatva sürgősen pótolni, a tejkísérleti és tejvizsgáló állomások megszervezése — a szükséghez képest a termelő szövetkezetek keretén belül — és zzel egyúttal a tejhiány és tejgyűjtő állomások problémájának megoldása. A tejkísérleti és tejvizsgáló állomások megszervezésének részleteit külön tanulmányban terjesztettem elő.

Ezen állomások haladéktalan megszervezése nemcsak a fővárosnak egyik legsürgősebb szükségletét van hivatva soronkívül kielégíteni, de megadja a módot a többi feladatok fokozatos felvételére is. Tanulmányom egész fonalán mindenhol csak szakemberekről beszéltem. Kötelességem rámutatni, hogy bár a múlt társadalma a szakembert diplomája révén ismerte meg, én munkája alapján ismerném el, hogy egyik másik hivatottságát diplomája döntötte el, én az életre való rátermettségéből döntenék.

A többtermelés szempontjából az állatgazdaság terén általában véve a rátermettség mellett a szakembernek a mezőgazdasági, az állattenyésztési és az állatorvosi ismeretek alapelemein kívül főleg az áttekintő közgazdasági ismeretekre van szüksége.

Ezekkel az alapismeretekkel az új oktatási rendszer mellett úgy a mezőgazdasági vegyésznek, mint a mezőgazdasági főiskolának, valamint az állatorvosnak is kell rendelkeznie. Ebből következik, hogy a szakembereket ezekből a foglalkozási ágakból kell kiválasztani arravalóságuk és speciális hajlamaik szerint úgy, hogy egyik osztály sem tarthat kizárólagos igényt a többtermelés intézésére az állattenyésztés és a vele kapcsolatos gazdasági ágak terén. Ha ezek közül egyformán alkalmas vegyész is, mezőgazdász is, állatorvos is rendelkezésre áll, akkor világos, hogy a vegyészt laboratóriumba, a mezőgazdát a földmíveléshez, az állatorvost az állatgazdaságba helyezzük el. Ha egyik vagy másik szakember hiányzik, akkor a meglevőnek kell a hiányt pótolni tudnia.

El nem vitatható tény, hogy a vegyészek tudományos munkássága kellő közgazdasági érzékkel párosulva minden mértéken elöl jár; de hogy az orvos, állatorvos, gazdász is hasonló feladatkört tölthetne be, az azt hiszem minden komoly ember előtt bizonyos.

A szakemberek között dühöngő versengés mindig az ügy kárára szolgált. Nem lehetetlen, hogy a jövőben, ha a protekciórendszer és a magánérdekek háttérbe fognak szorulni, ha egyes „korifeusok" nem lesznek kénytelenek tudatlanságukat uralkodói tébollyal palástolni, a megélhetési gondok súlya alatt a bankok jól jövedelmező stallumai felé kacsintani, ha a jogászok túltengése az ő feltétlenül értékes munkakeretükre fog szorulni, akkor a többtermelés problémája gazdasági közigazgatásának felépítése meg fogja teremni gyümölcseit.

Itt akarom végül még leszögezni azt a tényt, hogy éppúgy, mint már agrár mivoltunkból folyik, hogy mind e feladat a Földmívelésügyi Népbiztosság és csakis ennek működési körébe esik; ugyanúgy a termelt javak elosztása a közellátás ügyköréhez tartozik és az egész működés pártatlan kontrollja a statisztika feladata.

Hinni akarom, hogy a személyi érzelgések, de különösen hatásköri összeütközések, melyek a múltban és talán még a közelmúltban sok jó eszme megölői voltak, a mai szocialisztikus társadalmi rendben el fognak tűnni, és helyüket az ernyedetlen, becsületes, önzetlen munka váltja fel.

Gépelt másolat. OL FM 1919—IX—1041.

3.

Keszthely, 1919. július 5.

A keszthelyi Gazdasági Akadémia reformjavaslata a közgazdasági és szociológiai tantárgyak tananyagára vonatkozólag

KÖZGAZDASÁGTAN

III. tanév, heti 4 óra

Az előadásra vonatkozó utasítások, a használandó könyvek és egyéb eszközök megnevezése.

Bevezetés

A közgazdaságtan fogalma: tárgya, feladata.

A gazdasági élet és gazdasági kultúra fejlődésének vázlata történeti alapon.

A közgazdaságtan módszerei; felosztása, kiegészítő tudományágak, gazdaságtani törvényszerűségek.

Elméleti közgazdaságtan

Első fejezet

I. *Emberi társadalom.* A társadalom fogalma. Társadalmi rend, gazdasági jelenségek.

II. *Ösztönök és az értelem.* Általában. Egoizmus. Altruizmus. Az értelem.

III. *A szükségletek.* Lényegük és felosztásuk. A szükségletek törvényei.

IV. *A javak.* Fogalma, felosztása, a javak tulajdonságai, a javak értéke; használati, csereérték, határérték. Tulajdon fogalma; fajai. Magántulajdon és korlátjai. Vagyoni állapot.

V. *Gazdálkodás, gazdaság, közgazdaság.* Gazdálkodás, Gazdaság. Közgazdaság.

VI. *Népesség.* Népesség fogalma, népsűrűség. Halandóság. A népesség szaporodása. A népességi tanok: malthuzianismus, neomalthuzianismus, egyéb irányzatok.

Második fejezet

Közgazdasági irányzatok; irodalom.

I. Az ókor irányzata; a középkor irányzata; az újkor irányzata; A merkantilizmus; bírálata; A fiziokratizmus; bírálata. Smithianizmus; bírálata. A társadalmi-erkölcsi iskola bírálata.

II. *Szocialisztikus rendszerek.* A szocializmus fogalma és lényege. Az ókori szocializmus. A kereszténység szocializmusa. Az újkori szocializmus a francia forradalomig.

A szocializmus fejlődése a francia forradalom után a marxizmusig: Saint-Simon, Fourier, Louis Blanc, Proudhon, Owen eszméi.

A marxizmus; Marx és Engels jelentősége.

Történelmi materializmus — amoralizmus, államelmélet.

Kommunizmus, internacionálé. Nemzeti szocializmus, Lassalle és követői.

A német szocialista irányzatok: Fichte Marlo (foederalizmus), Rodbertus.

Syndicalismus.

Utópisztikus szocializmus, államregények.

Anarchismus, fajai.

A legújabb szocialisztikus és kommunisztikus irányzatok, neomarxizmus (kautskyanizmus), újkantianismus, bolsevizmus.

Harmadik fejezet. A termelés

I. *A termelés és annak tényezői.* A termelés általában. A termelés fogalma. Technikai és gazdasági termelés. Termelékenység és jövedelmezőség. Termelőképesség. Termelő foglalkozások. Termelési tényezők.

A) *A munka* mint termelési főtényező. A munka és munkás fogalma. A munka különböző nemei. A munka szerepe a termelésnél. A munka megosztása és annak fajai. A munkamegosztás hatása. Munkaegyesítés. Munkarendszerek. A munka hatályát befolyásoló egyéb körülmények. Munkanélküliség. A munkához való jog és a munkakötelezettség.

B) *A természet mint termelési segédtényező.*

A természet általában. Természeti erők.

A föld szerepe a termelésnél. A köztulajdonba vett természeti javak mint termelési erő.

A magántulajdonba vett természeti javak mint termelési erő.

II. *A tőke.* A tőke fogalma, különböző nemei, a tőke képződése. Kapitalizmus, kapitalisztikus termelés. A tőke szerepe a kapitalisztikus termelésnél, bírálata.

A tőke a marxizmus megvilágításában.

Viszonylagos értékalak, egyenértékalak. Egyszerű értékalak, teljes értékalak.

Kereskedelmi tőke, uzsoratőke. Többletérték, abszolút és relatív. Nyereség (profit), profitráta. A tőke köztulajdonban.

III. *A termelés szervezése.*

A) Kapitalisztikus termelésnél. Bel- és külterjes termelés. Vállalkozó és vállalat. Kis- és nagyvállalat. Magánvállalat. Társas vállalat és alakjai (közkereseti, betéti, részvénytársaság, szövetkezet).

Verseny, szabad verseny. A szabad verseny gazdasági hatása. A szabad verseny társadalmi hatása. A szabad verseny korlátai általában. Az egyesülés általában. Közönséges egyesületek. Kartell, ring és tröszt.

B) Szocialisztikus-kommunisztikus termelésnél. A kapitalisztikus termelés hibái. A kommunisztikus termelésre való áttérés okai.

A termelés szocializálásának (kollektív termelésnek) fogalma, keresztülvitele.

Nagyüzemek, kisiparok, munkásellenőrzés; központi igazgatás.

Egyéni kezdeményezés, feltalálói tevékenység.

A verseny a kommunisztikus társadalomban; gazdasági hatásai.

Negyedik fejezet

A forgalom I. A forgalom és annak eszközei.

A) A forgalom általában. A forgalom lényege és jelentősége. Forgalomképesség. A forgalom nemei és eszközei.

B) Az ár. Az ár fogalma. Az ár különböző nemei. Áralakulás szabad verseny mellett. Áralakulás a verseny megszorítása esetén. Áralakulás a verseny kizárásával. Termelési költségek tana.

C) A pénz. A pénz fogalma. A pénz szerepe. Pénzjószágok. A pénzforgalom szabályai. A pénz szerepe a kommunisztikus társadalomban. A munkajegyek.

D) A hitel. A hitel fogalma. A hitel alapja és a hitelképesség. A hitel fajai. A hitel szerepe a kapitalisztikus gazdasági életben. A hitel szerepe a szocialisztikus társadalom gazdasági életében.

Ötödik fejezet. A javak megoszlása

I. A jövedelem általában. A jövedelem fogalma. A jövedelem megoszlása. A jövedelem fajai. Az állam és a megoszlás.

II. *A munkabér.* A munkabér fogalma. A munkabér fajai. A munkabér alakulására ható tényezők. — A munkabér törvénye. A munkabéralap elmélete. A munkabéralap szocialisztikus elmélete.

Munkásosztalék rendszer. A munkabér történeti fejlődése.

III. *Földjáradék.* A földjáradék fogalma. Földjáradék elmélete, ezek bírálata. A földjáradék nemei. A földjáradék fejlődési törvényei. A földjáradék eltörlése.

IV. *A tőkekamat, vállalkozói nyereség.* A tőkekamat fogalma, létezése a kapitalisztikus társadalomban, kamatelméletek.

A kamatláb, uzsora. A tőkekamat történeti alakulása, megszűnése a kommunisztikus társadalomban.

A vállalkozói nyereség fogalma. Elméletek, ezek bírálata.

Hatodik fejezet

A fogyasztás. A fogyasztás fogalma és nemei. Hiány, károk. Biztosítás. Túltermelés és fogyasztás-hiány. A fogyasztás rendszere. Életmód.

Gyakorlati közgazdaságtan

Alapfogalmak. Közgazdasági politika fogalma, feladata. A közgazdasági politika ágai és intézői.

Első fejezet. Termelési politika

I. *Őstermelés.*

A) A földmívelés általában. Az őstermelés fogalma és ágai. A földmívelés és annak ágai.

B) *Tulajdonrendszerek.* A földtulajdon és földközösség. Középkori birtokrendszer. A jobbágyság. Birtokrendezés. Nagy-, közép- és kisbirtok. Örökösödés és átruházás. Hitbizomány. Homestead. Inkorporáció. Járadékbirtok. Egyéb birtokreform-javaslatok.

A földbirtok mint köztulajdon, a föld államosítása.

C) *Mezőgazdasági termelés.* Gazdálkodási rendszerek, önkezelési rendszer, felesés haszonbérleti rendszer. Szövetkezeti (kommün) termelés kommunizált birtoktesteken. Művelési rendszerek. Gazdasági üzemrendszerek kialakulása. Thünen-féle körök.

D) *Mezőgazdasági termékek forgalma.* Gabonakereskedelem és politikája. Gabonakereskedelem mint állami egyedáruság. Gabonavámok. Állatok és állati termékek forgalombahozatala.

E) *A mezőgazdaságot előmozdító intézmények.*

A mezőgazdasági hitel és biztosítás. Ennek szervezése központi (állami) alapon. Mezőgazdasági szövetkezetek. Mezőgazdasági szakoktatás és érdekképviselet.

F) *Mezőgazdasági munkásügyek.* A mezőgazdasági munkások általában. Alkalmazottak, napszámosok, munkásszerződések, munkásintézmények. Mezőgazdasági munkások mint termelési szövetkezeti tagok.

G) *Az őstermelés egyéb ágai.* Állattenyésztés. Erdészet. Vadászat és halászat. Szőlő- és gyümölcstermelés. Mezőgazdasági ipar.

II. *Ipar.* Az ipar és jelentősége. Iparszervezet és fejlődése. Az ipari üzem alakjai. Iparfejlesztő intézmények.

III. *Kereskedelem.* A kereskedelem és jelentősége a kapitalisztikus társadalomban, A magánkereskedelem megszüntetése (nacionalizálása) a kommunisztikus társadalomban.

Mérték- és súlyrendszer. Külkereskedelem mint állami monopólium.

Második fejezet. Forgalmi politika

I. *Valutaügy.* Érmerendszer. Valuta és nemei. Papírpénz. Agio. Készfizetés felvétel. A kommunista társadalom munkajegyei, kapcsolatban a valutakérdéssel.

II. *Bankügy.* A bankok fogalma és fajai. Banküzletek. Jegybankok. Bankjegy. forgalom és ércfedezet. Bank kamatláb. A bankok nacionalizálása, központosítása. A bankok mint a szocialista termelés központi könyvelősége.

III. *Közlekedésügy.* A közlekedés fogalma és rendszere. Utak. Vízi utak. Vasutak. Vasúti politika. Vasúti tarifák. Posta, távíró és távbeszélő.

Harmadik fejezet. Munkásügyi politika

A munkáskérdés fejlődése. Munkásvédelemi intézmények, munkaidő szabályozása. Vasárnapi munkaszünet.

Munkásbiztosítás. Munkásközvetítés. Munkásszövetségek, szakszervezetek. Sztrájk. Munkásválasztmányok. Munkabérrendszerek. Munkabérpolitika.

Negyedik fejezet. Fogyasztási politika.

A fogyasztás jelenségei. Élelmezés, lakásügy.

A fogyasztás szocialisztikus társadalomban. Központi szétosztás. Fogyasztási társulatok, szövetkezetek.

Munkanélküliek és munkaképtelenek ellátása. — Válságok.

GAZDASÁGI STATISZTIKA

Az előadásra vonatkozó utasítások, a használandó könyvek és egyéb eszközök megnevezése.

Első fejezet

A statisztika fogalma. A statisztika tárgya és célja. A statisztika viszonya a tudományokhoz. A statisztika fontossága és felosztása.

Második fejezet

A statisztika módszere. Általában. A statisztika módszerének technikai része. A statisztika módszerének matematikai része. A statisztika módszerének logikai része.

Harmadik fejezet

A statisztika szervei. Állami és társadalmi szervek. Nemzetközi szervek.

Negyedik fejezet

A statisztika története. Történeti fejlődés külföldön és Magyarországon.

Különös rész. Gazdasági statisztika

Ötödik fejezet

A gazdasági foglalkozások statisztikája. I. A föld. Magyarország földrajzi fekvése és éghajlata. Földmív. zónák. Termő és terméketlen terület. Földbirtokmegoszlás, köztulajdonba vett és magántulajdonban meghagyott birtokok szerint. Mezőgazdasággal foglalkozó népesség. Talajjavítások. Épületek.

II. *Növénytermelés.* Gabonaneműek. Kapásnövények. Takarmánynövények. Ipari és kereskedelmi növények. Kaszáló és legelő.

III. *Állattenyésztés.* Szervasmarhatenyésztés. Lótenyésztés. Juhászat. Sertéstenyésztés. Apróállatok tenyésztése. Tejgazdaságok és tejszövetkezetek. — Tejtermékek értékesítése. Állatforgalom. Állategészségügy.

IV. *Mezőgazdasági ipar.* Szeszgyártás. Olajgyártás. Sörgyártás. Cukorgyártás. Dohánygyártás. Liszt- és malomipar. Más mezőgazdasági iparágak. Mezőgazdasági iparcikkek forgalma és értékesítése.

V. *Kerti gazdálkodás.* Kertészet, szőlészet és borászat.

VI. *A mezőgazdaság egyéb ágai.* Erdészet. Vadászat. Halászat.

Hatodik fejezet

Ipari statisztika. Iparral foglalkozó népesség. Az ipar állapota az egyes iparok szerint. Ipart előmozdító intézmények.

Hetedik fejezet

Forgalmi statisztika. A forgalom szolgálatában álló népesség. Forgalmi intézmények: utak, vasutak, víziutak, posta és távírda. Külkereskedelmi forgalmunk.

A SZOCIOLÓGIA ALAPFOGALMAI

Heti 1 óra

Bevezetés. A társadalom általában. A szociológia fogalma, tárgya, feladata. — Kutatásának módszerei, eredménye.

Első fejezet

Az egyén élete. Az emberi élet általában. Az egyén. Az egyéniség szerepe az emberi világban. Az egyéni élet alaprendje. — A szabadság. — Akarat, szabad és kötött akarat.

Második fejezet

A közületi élet. A közület és az egyén; elméletek. — Átmenet az egyéni életről a közületi életre. A család. A nép; nemzet, állam. Az államelméletek. Az állam célja. Az államformák; fajai. A parlamentarizmus. A parlamentarizmus kiküszöbölése. — Az állam megszűnése.

Törvényhozó hatalom. Végrehajtó hatalom. Törvényhozó és végrehajtó hatalom egyesítése. Kormányzat. Önkormányzat. Felelősség. Választói jog. Tanácsrendszer. A közület mint a javak létrehozója. A közületi szervezkedés. Az egyének megbecsülése a közületben.

Harmadik fejezet

A közületi élet tényezői. Az egyéni öntudat. Az egyéni érdek.

A köztudat; közérdek. Egoizmus, altruizmus. Viszonya ezeknek a társadalomban.

Az érdekek harca, egyensúlya. Konzervativizmus, liberalizmus. Reakció, radikalizmus.

Negyedik fejezet

A társadalmi szerkezetek. A társadalmi szerkezetek általában; ezek keletkezése. A társadalmi szerkezetek fajai.
A különböző társadalmi szerkezetek kapcsolódása. Hatása a társadalmi életben.

Ötödik fejezet

A társadalmi rendek és osztályok. A rendek fogalma; a rendi tagosulás általában. A rendi tagosulás alapjai. A különböző társadalmi rendek. — Az osztályok fogalma, az osztálytagosulás alapjai.
A különböző társadalmi osztályok, sajátságaik.
Osztályonkívüliség.

Hatodik fejezet

A társadalmi rendek és osztályok megszüntetése. A rendek és osztályok jogi elismerése. A rendek és osztályok elfajulása. A rendi és osztályharc. A rendi és osztálykülönbségek megszüntetése. Átmeneti diktatúra, végleges szervezés.

Hetedik fejezet

A szociológia történeti fejlődése, irányai, irodalma.
A szociológia kifejlődése, teológia, metafizika, teleológia.
Determinizmus, indeterminizmus. Biológiai szociológia, társadalmi átöröklés. Faji elméletek, társadalmi darwinizmus.
Történelmi materializmus. Irodalom.

Eredeti gépelt példány. OL FM 1919—IX—2552

4.

Budapest, 1919. augusztus 2.

Rendelet a jászberényi földművesiskolai tanulók részére félévi és évvégi bizonyítványok tárgyában

Míg a mezőgazdasági rokkantiskoláknál, ahol osztályozás a múltban is csak igen egyszerű volt, a földmívesiskoláknál azonban úgy az osztályozás, valamint a vizsgaminősítés és általában a záróvizsgára vonatkozó rendelkezés fenntartandó volna (lásd az évkönyvek).
A földmívesiskola növendékei a mezőgazdasági termelés kisebb üzemeinél önálló, a nagyobbaknál mint segédszakmunkaerők nyernek alkalmazást.
A termelés érdekében áll, hogy a jelzett munkakörbe a (kezdő) egyént, *elméleti és gyakorlati készültsége, ügybuzgalma, megbízhatósága* alapján a megfelelő termelési ágakhoz kiválasszuk, amely a kezdőknél az iskolai osztályozás és minősítés alapján történhet csak.
Az osztályozás eltörlése tehát közgazdasági kárt (elmaradt haszon) jelent, és visszahatással lenne a tanulni vágyó ifjúsága törekvése (megbízhatósága) fegyelmezettségére és az iskola rendjére a szakiskoláknál. Mindezek szerint terveztetik:

Állami földmíves iskola igazgatóságának

Jászberény

Folyó év július hó 21-én 709. alatt kelt felterjesztésére* értesítem az igazgatóságot, hogy a félévi és évzáróvizsga megtartása, valamint a félévi, illetve második év végére kiadandó bizonyítvány kiállítása az eddig szokásos módon — a földmívesiskola szervezeti, rend és fegyelmi szabályai, továbbá a félévi és évzáró vizsgái szabályzata alapján — történik.

Kézírásos eredeti fogalmazvány. OL FM 1919—IX—3461.

* Itt nem közöltük.

5.

Budapest, 1919. július 15.

A Népgazdasági Tanács Földmívelésügyi Főosztálya

Mezőgazdasági szabadiskola (nők részére)

1. Feladata azon felnőtt leányok és asszonyok mezőgazdasági és háztartási ismeretének a gyarapítása, akik a falusi háztartásukat, mezei munkások közös konyháit vezetik, vagy mezőgazdasági vagy háztartási munkával keresik meg kenyerüket.

Ezen iskola az élet és termelő munka számára oktatja ki a felnőtt leányokat és asszonyokat. Felsőbb tanulmányok iskoláját nem képezi. Vizsga nincs, bizonyítványt nem oszt, csak látogatási bizonyítványt.

2. Cél a hallgatóit szabad előadások és gyakorlati bemutatások útján a mezőgazdaság egyes ágaiba és a háztartás fontos kérdéseibe az oktatás útján bevezetni.

3. Tantárgyak. — Egészségtan. Kertészet (konyha-, gyümölcs- és virágkertészet). Apró háziállatok tenyésztése. Tejgazdaság. Sertéstenyésztés. Háztartástan. Áruismeret. Könyvvitel.

Gyakorlati tárgyak. Sütés, főzés, gyümölcs- és zöldségfeldolgozás, mosás, vasalás, szabás, varrás, apró háziállatok tenyésztése. Tejkezelés és feldolgozás.

Az előadás tananyaga szükség szerint módosul.

4. A hallgatók felvétele. A szabadiskolai tanfolyamra ép, egészséges, legalább 20 évet betöltött írni-olvasni tudó, falusi háztartást vezető vagy háztartási munkát végző lányok és asszonyok vehetők fel. — A felvétel iránt megkeresések a helyi munkástanácshoz nyújtandók be. A munkástanács közművelődési osztálya javaslatot tesz e jelöltekre nézve. A javaslatot az iskola vezetőségéhez nyújtja be. Későbbi jelentkezések csak az esetben fogadtatnak el, ha a tanfolyam, illetve annak konviktusában üres hely van.

5. A tanfolyam hallgatása díjtalan. Lakást, fűtést, világítást, szükséges írószereket és könyveket az iskola vezetősége díjtalanul bocsátja a hallgatóság rendelkezésére. Az élelmezéshez szükséges nyersanyagokkal a hallgatóságot az iskola tangazdasága látja el. Készpénzkiadásokat pedig A Népgazdasági Tanács Földmívelésügyi Főosztálya a megállapított határon belül fedezi; ruha-, cipő- és fehérneműekről a hallgatóság maga gondoskodik.

6. Az oktatás céljait szolgálják az elméleti előadások, gyakorlatok, megbeszélések, gazdasági kirándulások, gyűjteménytárak és a könyvtár. A hallgatóság köteles a gazdasági és háztartási munkákban részt venni.

A szabadiskola a Népgazdasági Tanács Földmívelésügyi Főosztályának felügyelete és ellenőrzése alatt áll.

Mezőgazdasági szabadiskola (férfiak részére)

1. Feladata azon felnőtt mezőgazdasági munkások és földmívesek mező- és közgazdasági ismereteinek a gyarapítása, akik gyakorlati előismeretekkel rendelkeznek, a mezőgazdaság és a falusi élet körében főosztályú tevékenységet óhajtanak kifejteni.

Ezen iskola az élet és a termelő munka számára oktatja ki a felnőtteket. Nem képezi felsőbb tanulmányok előiskoláját, hivatalra nem képesít. Vizsga nincs, képesítő bizonyítványt nem oszt, csak látogatási bizonyítványt.

2. Célja: hallgatóiban szabad előadások és gyakorlati bemutatások útján a szellemi élet iránti érzéket felkelteni és őket a történelem, az irodalom, a természettudományok, legfőképpen a földmívelés és állattenyésztés, szövetkezetügy és a községi igazgatás legfontosabb kérdéseibe az oktatás útján bevezetni.

Tantárgyak: Községi igazgatás. Mezőgazdasági szövetkezetek. Növénytermelés. Állattenyésztés. Gazdasági gép- és eszköztan. Mezőgazdasági áruismeret. Gazdasági és szövetkezeti könyvvitel. Gazdaságok üzemvitele. Társadalom- és gazdasági történet. Irodalom. Egészségtan.

3. A tanfolyam tartama: A tanfolyam október hó közepén kezdődik és március közepén végződik. — Az elméleti és gyakorlati oktatás a munkaszüneti napok kivételével tart mindennap de. 8—12-ig, du. 2—6-ig.

4 Hallgatók felvétele: A szabad iskola tanfolyamra ép, egészséges, 20 életévet betöltött, írni-olvasni tudó és mezőgazdálkodással foglalkozó egyének vehetők fel. — A felvétel iránti megkeresések minden évben legkésőbb június hó 15-ig az illető község munkás stb. tanácsához nyújtandók be, s a munkástanács közművelődési osztálya tesz javaslatot

a jelöltekre nézve, és javaslatát az iskola vezetőségéhez nyújtja be. Későbbi jelentkezések csak az esetben fogadtatnak el, ha a tanfolyamon, illetve annak konviktusában üres hely van. A szabad iskola megnyitásának első évében a felvételek október hó 1-ig eszközöltetnek.

5. A tanfolyam hallgatása díjtalan. Lakást, fűtést, világítást, a szükséges írószereket és könyveket az iskola vezetősége díjtalanul bocsájtja a hallgatóság rendelkezésére. Az élelmezéshez szükséges nyersanyagokkal a hallgatóságot az iskola tangazdasága látja el. A készpénz kiadásokat pedig a Földmívelésügyi Népbiztosság a megállapított határokon belül fedezi. — Ruha-, cipő- és fehérneműekről a hallgatóság maga gondoskodik.

6. Az oktatás célját szolgálják az elméleti előadások, a tangazdaság, a gyűjteménytárak, a könyvtár, a heti megbeszélések és a kirándulások. A hallgatók kötelesek a mezőgazdasági munkákban aktív részt venni.

A szabadiskola a Földmívelésügyi Főosztálynak felügyelete és ellenőrzése alatt áll.

Eredeti gépelt példány. OL FM— 1919—IX—996.

Közli: Bellér Béla

БЕЛА БЕЛЛЕР

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ВО ВРЕМЯ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В Венгрии периода дуализма профессиональное сельскохозяйственное образование — в согласии с системой крупных земельных владений, и в противовес аграрно-промышленному характеру страны, — было неразвитым и неуравновешенным. Кроме сравнительно развитой, и служащей интересам класса крупных землевлавельцев сети высших учебных заведений еле-еле существовало среднее-, и отсталое элементарное специальное образование. Пролетарская революция 1919 года старалась и в этой области провести переворот. Дело специализированного сельскохозяйственного образования взяли в руки даже два министерства: Комиссариат Народного Просвещения и Земледелия. В целях специализированного образования занятых в сельском хозяйстве масс в качестве низших учебных заведений Комиссариат Народного Просвещения думал сохранить самостоятельные хозяйственные народные школы, снабжая их своим учебным хозяйством. В сельскохозяйственных районах Комиссариат вновь созданные восьмиклассные народные школы желал развивать в сторону специализации по сельскому хозяйству, снабдив их так же своим учебным хозяйством. В качестве средних учебных заведений Народный Комиссариат просвещения планировал создание четырехлетних специализированных школ для подготовки квалифицированных работников. Комиссариат заботился и о деле сельскохозяйственной пропаганды и об образовании взрослых.

В более широком кругу и более успешно действовал в деле специализированного сельскохозяйственного образования Комиссариат Земледелия, который используя происшедшие в области земельных отношений революционные изменения, старался расширить систему учебных хозяйств. Возле самостоятельных хозяйственных народных школ предполагал создать систему учебных хозяйств, в размере 20—25 хольдов. Размер хозяйств при сельскохозяйственного характера школах предполагался установить в 300 кад. хольдах. Для последних были разработаны новый учебный план и новое расписание занятий. Женский педагогический институт хозяйственного характера в г. Кечкемет был обновлен. Дух реформ не прошел мимо высших учебных заведений. Известное по всей Европе высшее учебное заведение по ветеринарии в Будапеште — согласно возросшим требованиям — желало время учебы повысить на 10 семестров. Учебные хозяйства сельскохозяйственных академий были в значительной мере увеличены: в г. Кестхель учебное хозяйство получило 2000 новых хольдов, а в г. Мадяровар 205 хольдов. Согласно новым социально-экономическим отношениям были обновлены экономические, юридические предметы, была введена социология. Шла речь и о создании большого высшего учебного заведения по садоводству, (с учебным хозяйством в размере 3000 хольдов), которое стало бы крупнейшим специализированным учебным заведением такого характера во всей Европе. В планах реформ рассматривалось так же создание сельскохозяйственного уни-

верситета, имеющего 5 факультетов. Используя распространенную и оказавшуюся хорошей в Германии, Франции и в отдельных штатах США систему передвижных учителей, Народный Комиссариат Земледелия установил хорошо специализированную и действенную систему для образования взрослых. В противовес Комиссариату Народного Просвещения Народному Комиссариату Земледелия удалось в своих школах избежать влияния т. н. «реформ-педагогических» и авангардистских студенческих движений, которые выступали против постановки отметок и экзаменов, и которые подрывали уровень обучения и дисциплину. Судя по — далеко не полным — данным, студенты и преподаватели с доверием и с верностью относились к Советской Республике, признавши ее — полные концепций — усилия в целях развития специализированного сельскохозяйственного образования.

BÉLA BELLÉR

AGRARFACHSCHULAUSBILDUNG WÄHREND DER RÄTEREPUBLIK

Zusammenfassung

Der Agrarfachschulausbildung war im Ungarn des Dualismus — im Einklang mit dem Großgrundbesitz, im Gegensatz zu dem agrar-industriellen Charakter des Landes — unentwickelt und unausgeglichen. Ein verhältnismäßig gut entwickeltes Netz der Hauptschulen, das den Interessen der Klasse der Großgrundbesitzer diente, stand einem kaum existierenden Unterricht mittleren Grades und einem zurückgebliebenen Elementarfachunterricht gegenüber. Die Proletarrevolution von 1919 war bestrebt eine Wendung auch auf diesem Gebiete zu verwirklichen. Sogar zwei Ministerien, das Volkskommissariat für das Unterrichtswesen und das für Ackerbau haben sich der Sache des Agrarfachunterrichtes angenommen. Das Volkskommissariat für Unterrichtswesen wollte zur Fachbildung der Agrarmengen auf unterem Grade die selbständigen landwirtschaftlichen Volksschulen, mit Lehrbetrieb versehen, belassen. In den Agrarbezirken wünschte es die neuerdings zustande gebrachte achtjährige Volksschule in landwirtschaftlicher Richtung zu fördern und mit einem Lehrbetrieb zu verknüpfen. Auf der Mittelstufe plante das Volkskommissariat die Errichtung vierjähriger landwirtschaftlicher Schulen für die Bildung landwirtschaftlicher Facharbeiter. Auch die Sache der Bauernpropaganda und des Erwachsenenunterrichtes lagen ihm an Herzen. Das Volkskommissariat für Ackerbau entfaltete eine noch mehr weitreichende und erfolgreichere Tätigkeit auf dem Gebiete des Agrarfachunterrichtes. Ausnützend die in den Grundbesitzverhältnissen erfolgten revolutionären Umwälzungen, strebte es nach der Erweiterung der Lehrbetriebe. In Verbindung mit den selbständigen wirtschaftlichen Volksschulen wurde die Errichtung von Lehrbetrieben von 20—25 Kj geplant, das Landgebiet der Bauernschulen aber wollte man auf 300 Kj ergänzen. Für die letzteren hat man einen neuen Arbeits- und Stundenplan ausgearbeitet. Die wirtschaftliche Lehrerinbildungsanstalt von Kecskemét wurde reformiert. Der Reformgeist ließ auch die Hochschulen nicht unberührt. Die Budapester Tierärztliche Hochschule, die sich eines Europäischen Rufes erfreute, wollte ihre Studienzeit, den gewachsenen Erfordernissen entsprechend, auf 10 Halbjahr erhöhen. Die Lehrbetriebe der landwirtschaftlichen Akademien wurden in hohem Grade, die von Keszthely beinahe um 2000 Kj, die von Magyaróvár um 205 Kj erweitert. Den neuen wirtschaftlich-gesellschaftlichen Verhältnissen entsprechend wurden die ökonomischen, juridischen Gegenstände reformiert, die Soziologie wurde eingeführt. Es tauchte auch der Gedanke der Errichtung einer großen Gartenbauhochschule von 3000 Kj auf, die Europas größte Fachschule von solcher Art gewesen wäre. Die Reformpläne für die Hochschulen erreichten ihren Höhepunkt im Plane einer über fünf Fakultäten verfügenden landwirtschaftlichen Universität. Das Volkskommissariat für Ackerbauwesen hat das reichgegliederte und leistungsfähige System des Erwachsenenunterrichtes durch die Anwendung der in Deutschland, Frankreich und in einigen Staaten der USA gut bewährten Institution der Wandererlehrer ausgebaut. Das Volkskommissariat für Ackerbau — im Gegensatze zum Volkskommissariat für Unterricht — hat seine Schulen vor der klassifikations- und prüfungsfeindlichen, das Studiennivo und die Disziplin lockernden Wirkung der avantgardistischen Studentenbewegungen beschützen können. Das Studenten- und Professorenpersonal war der Räterepublik nach den uns zugänglichen — bei weitem nicht vollständigen — Angaben gut und treu gesinnt und billigte ihre heldenhaften Anstrengungen im Interesse der Förderung des Agrarfachunterrichtes.

FÖLDREFORMELLENES HANGULAT A BIRTOKOS PARASZTSÁGBAN

Az 1945. évi nemzetgyűlési választás és a kisgazdapárt választási győzelme elmélyítette a koalíció válságát, amely két esztendeig tartott, és csupán rövid enyhülési periódusok szakították meg. E válság egyik fontos tényezője volt az a változás, amely a koalíció többségi pártjának vezetésére legnagyobb befolyást gyakorló jobbmódú parasztság hangulatában következett be. 1945 első hónapjaiban ez a réteg általában jóindulatú várakozással tekintett a demokratikus rendszerre, ám ahogyan öregbedett az év, nőtt elégedetlensége. A várakozást a bíráló hang és a közélet jelenségeivel szembeni fokozódó ellenérzés váltotta fel. Hevesen kritizálta a földbirtokreform végrehajtását, sőt a reform alapvető intézkedéseit is.

1946 januárjában nyilvánosságra került az a rendelettervezet, melyet a Kovács Béla kisgazdapárti miniszter vezetése alatt álló minisztériumban készítettek. A jogszabálytervezet az úri birtokosok és a népellenesnek minősített gazdagparasztok javára módosította volna a reformot. Többszázezer hold már kiosztott földet vett volna vissza a szegényparasztoktól, több tízezrüket ismét proletársorba juttatta volna; a rendelettervezet közvetve a munkáltató gazdák összességének érdekét szolgálta.

A reform reakciós szellemű megreformálására készített tervezet sokatmondó tünete volt a politikai erőviszonyokban, különösen pedig a régi birtokos parasztok hangulatában bekövetkezett változásnak. A reform és a demokrácia más alapvető kérdéseiben a birtokos parasztságnak bizonyos mértékű áthangolódása képezte ennek a javaslatnak a társadalmi hátterét, s tehette reálissá e tervezetnek jogszabályként való kiadatását elkészítőinek szemében. Nem állítjuk azt, hogy a tervezet teljesen hűen tükrözte a birtokos parasztoknak vagy akár csak a kisgazdapárt vezetésére nagy befolyást gyakorló jobbmódú gazdáknak az álláspontját. Az események menete ezt nem igazolta. Még kevésbé beszélhetünk a földjüket vesztett úri birtokosoknak és a nagygazdáknak a kisgazdapárton belüli közös, szilárd frontjáról a reform visszacsinálására, jóllehet bizonyos mértékig érdekeik azonosak. De a tervezet elkészítése legalábbis azt bizonyítja, hogy ilyesmire *a kezdeményezés megtörtént.* S azt is állíthatjuk, hogy a reform végrehajtása és egyáltalán az ország közállapota annyi nemtetszést, sőt elégedetlenséget váltott ki a régi birtokos parasztságban, hogy ez alkalmas légkört teremtett a kisgazdapártban az antidemokratikus politikai irányzat felülkerekedésére.

A Magyar Kommunista Párt és a többi baloldali párt vezetésének az a követelése tehát, hogy a kisgazdapárt vezetősége zárja ki a volt uralkodó

osztályok érdekeinek képviselőit a párt parlamenti csoportjából, elsősorban abból az egyáltalán nem alaptalan félelemből származott, hogy ezek a képviselők a birtokos parasztság hangulatát kihasználva, antidemokratikus irányba tolják el a koalíció legnagyobb pártjának politikáját. E követelésnek 1946 tavaszán még csupán melléktermé volt, hogy a kizárások következtében a koalíción belüli parlamenti arányok is némiképp eltolódtak a balszárny javára.

A földreformrendeletben (a továbbiakban: Rendelet) a nagybirtokrendszer megszüntetésének szegényparaszti koncepciója öltött alakot, amely több alapvető kérdésben nem egyezett a birtokos parasztok, különösen felsőbb rétegeik felfogásával. A Független Kisgazdapárt reformtervezetében ez a felfogásbeli különbség egy alapvető kérdésben egyértelműen kifejezésre is jutott: a tervezet a Rendelettől eltérően a nagybirtok földjeit az uradalmi cselédeknek és a már földdel rendelkező parasztoknak juttatta volna, s csak a birtokosok kielégítése után kaphattak volna földet a falusi nincstelenek. Azt is számos megnyilatkozás bizonyítja, hogy a nagyobb birtokok kisajátításában sem ment volna olyan messzire a birtokos parasztság, a mentesítést szélesebb körre alkalmazta volna és nagyobb kiterjedésű birtoknál vonta volna meg a mentesség határát, mint ahogyan azt 1945 tavaszának körülményeihez alkalmazkodva a kisgazdapárt tervezete tette. E lényeges felfogásbeli eltérések ellenére is *a régi birtokos parasztság alapjában helyeslessel fogadta* a Rendeletet, mivel a nagybirtokrendszer megszüntetésével gazdasági és társadalmi emelkedésének legfőbb akadályát hárította el. Elsősorban a *reform végrehajtása váltotta ki a birtokos parasztok felső rétegeinek áthangolódását*, ám hangsúlyozzuk, hogy a birtokos parasztok egyes rétegeinek hangulatváltozása a reformmal szemben *eltérő okokból* következett be, különböző méretű volt és más-más színezetű.

Tekintsük át röviden a reform végrehajtása okozta sérelmek vagy csalódások legfontosabb forrásait. Közülük egyesek csak a birtokos parasztok bizonyos rétegét érintették, másokat úgyszólván az egész birtokos parasztság a maga bajának érzett, s ezek együtt megteremtették a reform végrehajtásával szembeni elégedetlenség közös hangulatát.

1. Csak nagyon kevés parasztnak volt sérelme, hogy a paraszti birtok 200 holdig terjedő mentességét a földigénylő bizottságok nem tartották meg. Számosabban az Alföldön, leginkább a Duna—Tisza közén voltak olyan nagyobb gazdaságok, amelyeknek magja valamikor jobbágytelek volt. Tulajdonosuk azonban a paraszti életformából többnyire kilépett, de ha gazdálkodott sem vett részt a mezei munkában.[1] Életmódjuk, maguk vagy gyermekeik iskolai végzettsége és az úri középosztállyal való rokoni kapcsolataik alapján a múltban úrnak vallották magukat. Amikor a kisgazdapárt szónoka a Rendelet törvénybeiktatása alkalmával még az ideiglenes nemzetgyűlésben szóvá teszi, hogy a földigénylő bizottságok nem a Rendelet szerint járnak el a parasztbirtok mentesítésében, a Nemzeti Parasztpárt képviselőjeként rep-

[1] „... több esetben ősi gazdálkodók ma is gazdálkodással foglalkozó leszármazottjai tulajdonát képező birtokait úri birtoknak minősítette és azt kisajátításra ítélte" — panaszolja a kisgazdapárt hódmezővásárhelyi szervezete a főispánnak. Összesen hét esetet hoz fel, de közülük egyes birtokokat nem osztott fel a bizottság Olyan nagyföldű kulákokról van szó, akik 1943-ban előrelátóan gyerekeikre iratták földjük egy részét. Vejeik az úri középosztályhoz tartoztak: ügyvéd stb. ÁL. Szentes, Hódmezővásárhelyi főisp. ir. 273/1945.

likázó Kovács Imre a földigénylő bizottságok álláspontját fejezi ki, mondván: „Az igazi parasztoknak mindenütt meghagyták a 200 holdat, de azoktól, akik eddig dzsentrit játszottak, nagyon helyesen elvették a községi földigénylő bizottságok."[2] Ez a kevéssé paraszti jellegű sérelem előbukkan ugyan később is a kisgazdapárt egyes képviselőinek megnyilatkozásában, de nem a parlamenti képviselők paraszti törzsének részéről, akik maguk is elfogadták az utóbb jogszabályban is leszögezett tényt, hogy parasztbirtoknak csak az tekinthető, amelynek tulajdonosa keze munkájával is részt vesz a termelésben.

2. A paraszti birtokosok egész felső rétege fenyegető sérelemnek érezte viszont, ahogyan a földigénylő bizottságok birtokokat koboztak el. A szegényparaszti bizottságok az Alföldön igen gyakran a Rendelet intenciójától eltérően értelmezték és alkalmazták a népellenességet elkobzási okként. A munkáltató parasztok népes rétege szorongatva érezte magát, mivel nem lehetett bizonyos, hogy munkásaival, béreseivel szembeni múltbeli magatartása nem szolgál-e okul birtokának elkobzására.

Nagy Ferenc már az 1945. augusztus 1-i minisztertanácson szóvá tette e rétegnek a reform végrehajtásával szembeni „komoly" elégedetlenségét és nyugtalanságát, s rámutatott sérelmeik okára. „Nagy Ferenc a földreform törvény végrehajtásával kapcsolatban szóvá teszi, hogy a 100, illetve 200 holdon aluli ingatlanokat is különböző ürügyek alatt megváltási, illetve elkobzási eljárás alá vonják, s emiatt komoly elégedetlenség és nyugtalanság támadt. Szükségesnek tartja, hogy a kisbirtokos osztályt a kormányzat védje meg . . . Ugyanis egyesek ellen a népellenes magatartás vádját emelik, utóbb rendszerint kiderül, hogy egyéni bosszú vezette a panaszosokat, de akkor már nem lehet jóvátenni az elvétellel járó sérelmeket, viszont az esetlegesen fizetendő magasabb szorzat sem felel meg az ingatlanok forgalmi értékének és megfelelő kártalanítást nem nyújt."[3]

A kisgazdapárt Csanád megyei szervezete az Országos Központhoz ír, s többek között azt állítja, hogy a „földigénylő bizottságok munkája vármegyénkben több helyen — szerintünk — teljesen a törvénytől eltérő irányba téved, ugyanis a kiosztható birtokok kiosztása után egyre-másra szorgalmas, munkás, becsületes kisgazdák birtokaira tesznek elkobzási javaslatokat — különösen, ha azok pártunk tagjai". Nem vizsgáljuk, hogy ez a megállapítás mennyire fedte a valóságot, mert ebben az esetben az a fontos, hogy ilyennek látták egyik-másik földigénylő bizottság tevékenységét a kisgazdapárt Csanád megyei szervezetének vezetői. A kommunista párt célját szolgáló tényekedést láttak benne, s ezért is felhívják pártjuk vezetését, hogy a földigénylő bizottságok feloszlatását szorgalmazza.[4] A kisgazdapárt hódmezővásárhelyi

[2] Nemzetgyűlés Naplója 1946. IX. 6.-i ülés.

[3] Nagy Ferenc felszólalásához többen hozzászóltak. A minisztertanács 1945. aug. 1-i jegyzőkönyve szerint: „Nagy Imre, Rónai és Erdei miniszterek hozzászólásainak lényege az, hogy kevés a föld, a parasztság részéről is meglehetős nyugtalanság van és ha vannak is kilengések, ezekkel számolni kellett. Nem olyan mérvűek ezek, hogy lerontanák a földreform végrehajtásának értékét".

[4] „Igen kérjük az Országos Központ közreműködését ebben is, hogy az ilyen zaklatások és szándékos károkozások megszűnjenek és ha a földosztó bizottságok elvégezték a földreform által előírt munkát, maguk is oszoljanak fel, s ne szolgáljanak pártpropaganda érdeket." Az Országos Földbirtokrendező Tanács 1946. I. 25-i válaszában bár elismeri, hogy „. . . egyes földigénylő bizottságok a hozzájuk intézett utasításoknak nem tesznek eleget. Ezek feloszlatását az Országos Földbirtokrendező Tanács elrendelte", ám a földigénylő bizottság intézményes megszüntetése „. . . mint a demokrácia egyik

szervezete a földigénylő bizottság munkájának felülvizsgálását kéri, többek között azért, mivel a bizottság „a . . . rendelet ellenére úgy akarja a földigénylést kielégíteni, hogy föltételes vagy vagylagos meghatározással koboz el és sajátít ki életképes gazdaságokat . . .".[5]

Nem elvétve, hanem nagyobb számban koboztak el parasztbirtokokat olyan alföldi városokban, ahol igen kiélezett viszony volt a múltban munkáltató parasztok és mezőgazdasági munkások között. Kabán például 29 húsz—harminc hold közötti birtokos földjét kobozták el.[6] Balmazújvároson a földigénylő bizottság kimutatása 26 parasztbirtok elkobzását tünteti fel.[7]

A földigénylő bizottságok elkobzási gyakorlata a birtokos parasztok felső rétegeiben oly általánossá tehette a fenyegetettség érzését, hogy a kisgazdapárt vezetése az egész elkobzási eljárást szeretné elvonni a birtokrendező szervektől és bírósági szervekre ruházni át, annál is inkább, mert mint a párt Csanád megyei szervezete panaszolja, a földigénylő bizottságok előszeretettel e párt tagjai ellen tesznek elkobzási javaslatot. Ezek a panaszok szolgálhattak okul, hogy a kisgazdapárt nagyválasztmánya már a nyár folyamán határozatban szögezi le: kívánatosnak tartja, hogy a reform végrehajtása szigorúan a földreform alaprendelet keretei között maradjon meg, s hogy „parasztembertől népbírósági ítélet nélkül földet és házat el ne kobozzanak".[8]

A kisgazdapárt országos vezetésének megnyilatkozásai sem támasztják alá azonban egyes történészeknek azt a feltételezését, hogy már a reform likvidálta a kulákbirtokok jó részét. Ezt sem a kisgazdapárt sajtója, sem parlamenti képviselőinek felszólalásai nem támasztják alá. „Még ma sem biztos senki abban, hogy azt a birtokot, amely ma az ő kezében van — panaszolja B. Szabó István, az alföldi nagygazdáknak ez a prominens képviselője a parlament 1945. szeptember 11-i ülésén —, vajon valakinek az ötletéből egy rendelkezéssel nem veszik-e el." Tehát nem a nagyarányú parasztbirtok elvétel tényét, hanem a birtokelvesztés fenyegető lehetőségét kifogásolja, s ezért is sürgeti a reform mielőbbi lezárását.[9]

3. Már nem is csak a birtokos parasztság felsőbb rétegeinek, hanem úgyszólván a régi bérlőtársadalom egészének sérelme: Az úri birtokból haszonbérelt földek igénybevétele és juttatása. Kivételt a Rendelet csupán azokkal a kisbérlőkkel tett, akiket a jogszabály szerint jogos földigénylőknek tekintett. Ezeket elsőbbség illette meg a bérelt földre, de a végrehajtás során ezt az elsőbbséget sem élvezték mindenütt. A jogos földigénylő kisbérlők panasza is gyakori, mivel vagy nem a bérelt földet kapták juttatásként, vagy csak egy részét kapták meg tulajdonul, s esetleg éppen a bérleménynek azt a részét veszítették el, amelyen épületet emeltek vagy ültetvényt létesítettek, vagy olyan évtizedes bérleményből kaptak más igénylők is, amelyet a bérlő csa-

még szükséges szervének megszüntetésére irányuló törekvés időszerűtlen és helytelen". OL, OT 25861/1945.

[5] ÁL Szentes Hódmezővásárhely főisp. ir. 273/1945.

[6] OL FM 32445/40244/—1946.

[7] ÁL Debrecen MFT 922/1945.

[8] Kis Újság 1945. VIII. 22.

[9] Nemzetgyűlés Naplója 1945. IX. 11.-i ülés. Bárányos földművelési miniszter a Nemzetgyűlés 1946. XII. 18-i ülésén mondott beszédéből is kiderül, hogy a nagyobb parasztbirtokosok minden esetben kaptak csereingatlant a jogszabály ellenére elvett földjükért. Ismételten a hírlapokban is felszólították őket, hogy jelentkezzenek, akik még nem kértek csereingatlant. Jelenti, hogy minden esetben a legrövidebb időn belül eleget tudnak tenni ezeknek a kívánságoknak.

ládja, esetleg több nemzedék munkájával javított meg, teremtett rajta virágzó kultúrát, s szinte sajátjának tekinthetett. Azok a törekvő kisparasztok pedig, akiknek annyi saját földjük volt, hogy a jogszabály szerint nem igényelhettek földet, elveszítették a kisajátított úri birtokból bérelt földet akkor is, ha tulajdon és bérlemény együttesen nem tett ki többet, mint amennyit a bérlő családja maga szorgalmas munkával meg tudott művelni. Még inkább vesztesnek érezték magukat azok a nagyobb gazdák, akiknek gazdasága elsősorban a bérleményen alapult, s akik ha sok földet béreltek, élő és holt felszerelésük egy részét is elveszítették.[10]

A haszonbérelt úri, városi földek juttatása, ami tehát a *földhasználat parasztok közötti újraelosztását* jelentette, a legkomolyabb forrása volt a régi birtokos parasztok minden rétegét átfogó sérelemnek. Ezeknek a sérelmeknek a Független Kisgazdapárt szervezetei adnak hangot, e párt képviseli az 1946. IX. törvény tárgyalásánál nem egészen eredménytelenül a sérelmek részbeni jóvátételét. Nem a parasztbirtokok elkobzása, de elsősorban a parasztbérletek felosztása adott alapot a kisgazdapárt aggodalmára: a nagybirtokrendszer megszüntetését célzó reformból némiképp a parasztok egymás közötti háborúsága támadt, legalábbis a háborúság veszélye fenyegeti a reformot. A kisgazdapárti képviselők ezért fogalmaznak úgy, hogy „a demokrácia megszilárdítása országunkban el sem képzelhető anélkül, hogy itt a társadalmi osztályok, főképpen az egy társadalmi osztályhoz tartozó parasztok között a megbékülés meg ne történjék".[12]

4. Mi adott alapot még a „parasztoknak egymás között való háborúságá"-ra? A házhely-juttatás, amelyet, mint mondottuk, nagyon sok helyütt nem lehetett anélkül megoldani, hogy kisgazdáknak a községben, illetve közvetlenül mellette fekvő parcelláját — ugyan csereterület ellenében — igénybe ne vegyék. Ahol a csereterületet szűkkeblűen mérték, ott ez is kiváltotta a régi birtokos parasztok elégedetlenségét.

A reform végrehajtását bíráló birtokos paraszti hang azonban a legfőbb kifogásolni valót a juttatásban látta. Elterjedt a felfogás közöttük, hogy nem a nincstelen munkásoknak kellett volna a földet adni, hanem azoknak a régebben is gazdálkodó parasztoknak, akiknek az önálló gazdálkodáshoz ismereteik és felszerelésük is van, s akiknek kisebb birtokát nagyobb családi gazdasággá kellett volna kiegészíteni. Ahol — mint láttuk — többségben kerültek a földigénylő bizottságba, felfogásuknak megfelelően osztották a földet, s nemegyszer a kisemmizett nincstelenek panaszára a magasabb birtokrendező szerveknek kellett közbelépni. A birtokos parasztok véleménye nemcsak a kisgazdapárt reformtervezetének volt egyik alapgondolata, hanem fél évvel később, a választási agitáció során a reformmal szemben gyakorolt bírálatnak

[10] A 600/1945. ME. sz. rendelet értelmében a parasztbirtokosnak tekinthető bérlő a bérlemény felszereléséből csak 200 holdnak arányosan megfelelő felszerelést tarthatott meg. Gyakoribb panasz volt, hogy a földigénylő bizottság az úri birtokból visszahagyott 100 holdat is igényelte, illetve felosztotta, s a nagygazda-bérlőnek nem volt hol gazdálkodnia, sőt az az évi termést is — ami részben a bérlőt illette volna — kiosztották. „Nem csak velem történő elszigetelt eset . . ." panaszolja Nyúl György, a 131 holdas Talliánpuszta bérlője Rácalmáson.

[11] Nemzetgyűlés Naplója. 1946. V. 3-i ülés. Z. Nagy Ferenc előadói beszédében mondja: „. . . meg kell találnunk a módját annak is, hogy a földbirtokreformból, amely a nagybirtokrendszer megszüntetését célozta, ne legyen a parasztoknak egymás között való háborúsága".

[12] Uo.

is, aminek nem az országos vezetők adtak hangot, akiknek megnyilatkozását különféle taktikai szempont korlátozta, hanem a saját tömegeik hangulatát jól ismerő megyei és helyi szervek.

Volt-e a birtokos parasztok között olyan általános törekvés, hogy érdekeiknek megfelelően revízió alá vonják a reform végrehajtását — ahogyan az alább ismertetett kisgazdapárti röpirat ígéri választási győzelem esetén —, vagy ez csupán az olcsó munkaerőt, esetleg földjüket is veszített nagyobb birtokú parasztok és urak agitációja volt, hogy a reform általános revíziójához megnyerjék a birtokos parasztok nagyobb tömegeit? Nem találtuk nyomát a korábbi juttatás egész rendjét megváltoztató birtokos paraszti törekvésnek, hogy tehát egyes helyektől eltekintve a nagybirtok földjeinek közvetlen, a reform útjáni megszerzésére törekedtek volna. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem vették volna szívesen a reform juttatásainak ilyen revízióját. Akár hiteles a röpirat, akár nem, annyi bizonyosra vehető, hogy helyenként ilyen hangulat uralkodhatott a régebben is gazdálkodó parasztok között.

„Nem igaz az, hogy vissza akarjuk venni a földet. De a földreform végrehajtása nem volt jól előkészítve, nem volt elég tervszerű. Új tervet készítünk. Olyan birtokokra osztjuk fel az urak földjét, amelyek termelőképesek és olyanoknak adjuk, akiknek van felszerelésük és képesek is ahhoz, hogy azt megműveljék. Független Kisgazdapárt.''[13]

A régebben gazdálkodó parasztok ellenérzését fokozta a reform végrehajtásával szemben — amiért nem elsősorban ők kaptak földet vagy csak elenyésző mértékben kaptak — az az eléggé általános körülmény is, hogy olyanoknak is juttattak, akik nemcsak hogy nem gazdálkodtak a múltban, de nem is dolgoztak rendszeresen a mezőgazdaságban: főként falusi kisiparosok, bányászok, elvétve ipari munkások stb. A kisgazdapárt Bács megyei vezetősége panaszolja a földművelésügyi miniszternek — de sérelmesnek érzik ezt mindenütt —, hogy a juttatásban „illetéktelenek, a mezőgazdasági termeléssel élethivatásszerűen nem foglalkozók is nagy számban részesültek'', s ezért is kérik a községi földigénylő bizottságok felülvizsgálatát, működésük revízióját, a jogtalanul juttatott földek elvételét és másoknak juttatását.[14]

A reform végrehajtásából közvetlenül fakadó sérelmeknél is erősebben szította a munkáltató parasztok reform- és demokráciaellenes hangulatát a reformnak az „emberpiac''-ra, a mezőgazdasági munkafeltételekre gyakorolt hatása. A falusi szegénység földhöz juttatása gyökeres változást hozott a mezőgazdasági munkaerőhelyzetbe. Nagy vonalakban e változás így festett:

Az 1930. évi népszámláláskor 769 125 mezőgazdasági munkást és cselédet vettek számba. Ebben a számban 92 000 olyan 1 holdon aluli birtokos és bérlő is szerepel, akik mezőgazdasági munkásnak vallották magukat. A munkaerőkínálat azonban ennél jóval nagyobb volt, mivel a törpebirtokosok tízezrei — akiknél állandó jelenség a latens munkanélküliség — mint alkalmi munkavállalók jelentkeztek a munkaerőpiacon. Ez a körülmény közismerten a legkedvezőtlenebb helyzetbe hozta a két világháború közötti időszakban is a mezőgazdasági munkásokat: még akiknek jutott munka, azok is a legrosszabb táplálkozási és lakáskörülmények között tengették életüket, a munkanélküliek száma pedig még aratás idején is általában meghaladta a százezeret. A háborús konjunktúra és a katonai szolgálat következtében

[13] Makói Népújság 1945. XI. 3-i száma közli a röpirat szövegét.
[14] OL FM 189 717/1945.

a mezőgazdasági munkanélküliség megszűnt, a munkabérek és más munkafeltételek azonban lényegesen nem változtak. A kormány rendelettel és ha szükséges volt, erőszakkal biztosította a birtokosoknak az olcsó munkaerőt.

A reform négyszázezer nincstelen családot tett birtokossá és még kereken negyedmillió olyan kevésföldű paraszt gazdaságát növelte meg, aki korábban félszemmel azt kereste, hol talál valami kiegészítő keresetre. Ennek következtében, de meg mert sok tízezren estek el a háborúban, és még több mezőgazdasági dolgozó került fogságba, a munkaerőmérleg nyelve nagy lendülettel az ellenkező irányba billent. Igaz, hogy megszűnt a legtöbb munkát adó nagybirtok, és a háborútól megrokkant iparnak és közlekedésnek nincs még falusi munkaerőt elszívó hatása, a reform hatása 1945 tavaszán-nyarán mégis úgy jelentkezik, hogy maximális bér fizetése ellenében sem kapnak elegendő munkaerőt a munkáltató nagyparasztok. A vidék panaszuktól hangos; a gazdasági felügyelők havi és évzáró jelentései a munkaerő hiányában, a munkaviszonyok és a munkaerkölcs „romlásában" jelölik meg a rossz termés egyik fő okát.

Igazat mondanak. Mi sem jellemzi jobban talán a helyzetet, mint hogy a kommunista földművelésügyi miniszter maximálni kénytelen a munkabéreket: rendeletileg érvényteleníti a régi béreknél jóval magasabban megállapított új béreket is meghaladó munkavállalói kikötéseket: a termelés biztosítása érdekében a gazdákat védi munkásaik túlzott követelései ellenében.[15]

Ám hiába jönnek létre és állapítják meg a béreket a vármegyei mezőgazdasági munkabér-megállapító bizottságok, hiába tárgyalják meg a munkáltatókat és a munkavállalókat egyenlő számban képviselő testületekben az időszerű munkaügyi problémákat, aminthogy a gazdasági felügyelői jelentések szerint nem sok eredménye volt a földművelésügyi miniszter hivatkozott rendeletének sem, mert itt-ott talán mérsékelte a munkások bérigényét, de nem küszöbölhette ki azt az alapvető hatást, amelyet a reform a munkaerőpiacra gyakorolt.

„A közölt bérekért munkást kapni csak a legritkább esetben lehetett . . . munkabér megállapodásokat kizárólag terményben kötöttek. Pénzértékre átszámítva ezek a munkabérek a hatósági munkabéreknek többszörösét teszik ki, s ezzel igen súlyos helyzetbe hozzák a munkaadókat" — állapítja meg Bács megye gazdasági felügyelője 1945. évi összefoglaló jelentésében.[16] Hasonló a helyzet a távolibb Győr s a szomszédos Csanád megyében is. Győr megye gazdasági felügyelőjének 1945 májusáról adott jelentéséből idézzük: „A mezőgazdasági munkapiac igen rossz, mert a munkáskereslettel szemben a kínálat igen csekély, majdnem semmi."[17] A Csanád megyei felügyelő pedig erről tudósít: „Általában a mezőgazdasági munkaviszonyok kedvezőtlenek, a munkafegyelem nagyon gyenge, a munkások a földmívelésügyi miniszter által megállapított munkabéreket nem hajlandók betartani, úgyszintén a termelési bizottságok által hozott határozatokat sem."[18]

S arra is fény derül, hogy helyenként igen nagy a különbség a hivatalosan megállapított, a korábbi évekhez képest jóval nagyobb bér és a mezőgazdasági munkások által szerződésileg kikötött bérek között. Akik nem jutottak föld-

[15] 100 150/1945. FM rendelet a mezőgazdasági munkabérek maximálásáról. Magyar Közlöny 1945. VII. 12.

[16] OL FM Országos Földmívelésügyi Tanács iratai 77/1946.

[17] ÁL Győr Főispáni ir. 75/1945.

[18] ÁL Szeged Csanád vm.-i gazdasági felügyelő jelentés, 1945. VIII. 13.-i keletű.

höz, nem voltak restek kihasználni a reformnak számukra előnyös hatását és kétszeresét, háromszorosát kérték annak, amiért korábban dolgoztak. 1945 tavaszán a munkáltató nagygazdák szorult helyzetbe kerültek: „. . . a legtöbb községben a megállapítottnál jóval magasabban kötöttek a munkaadók és munkavállalók szerződést. Medgyesegyházán és környékén . . . már március hónapban megállapodást kötöttek az aratásra vonatkozóan a termés egynegyed részéért . . . a Munkabérmegállapító Bizottság . . . az aratási munkabéreket a termés 9—10 részében állapította meg, felfelé-lefelé 20%-os eltérést engedélyezve."[19]

Még élesebb kép tárul elénk az 1945. évi munkaviszonyokról a Békés vármegyei gazdasági felügyelő 1945. évi összefoglaló jelentéséből. „Mezőgazdasági éves cseléd úgyszólván nincs. A nagybirtokrendszer megszüntetésével ezek mind földhöz jutottak . . . Konventiós éves cselédet bármilyen bér mellett sem lehet kapni. Senki nem akarja magát éves cselédnek lekötni, mivel ezidőszerint még más módon ilyen komoly lekötöttség nélkül könnyebben és többet keres, mintha beállna éves cselédnek . . . Rövidebb időre leköthető munkást is alig kapni. Legtöbb esetben még napszámos munkás is csak hosszabb utánjárás és hihetetlen magas pénzbér, de leginkább csak természetbeni fizetés mellett biztosítható."[20]

Az igaerő csökkenése következtében megnőtt kézimunkaerő-igény kielégítése ebben az időben annál nagyobb nehézségbe ütközik, mert ahogyan nagyon sok felügyelői jelentés állítja: a munkás könnyebb és több keresethez jut, ha nem a mezőgazdaságban vállal munkát. A mezőgazdasági munkások és a gazdák egy része az országutakat járja — mondja a jelentés —, feketézik, fuvarozik. „A mezőgazdasági munkásság általában kerüli a nehezebb, komoly munkákat, nagy keresetet biztosító és inkább üzleti, mint fizikai munkával foglalkozik. Így a gazdák maguk és családtagjaik munkaerejével a legnagyobb erőfeszítéssel tudják csak a legszükségesebb munkákat elvégezni, természetesen nem mindig a kellő időben és kívánatos módon."

Más megyékben pedig még ilyen áron sem. Még ha a munkától már elszokott vagy a mezőgazdasági munkát soha nem végzett családtagokat is munkába állították, akkor sem sikerült az egész birtokot megművelni, nem is szólva arról, hogyha a munkát késve és felületesen végezték, azt a termés sínylette meg.

A Pest megyei gazdasági felügyelőség 1945. évi összefoglaló jelentése azt állítja, hogy „. . .a mezőgazdasági termelők, akiknek nagyobb földterület van birtokukban, mezőgazdasági munkáshoz jutni nem tudnak . . . a munkások a reform következtében saját gazdaságukkal vannak elfoglalva, a nincstelenek pedig gyárakban, ipartelepeken, közmunkáknál helyezkedtek el. Sok munkás a könnyebb keresetet nyújtó feketekereskedelemmel foglalkozik."[21] „A vármegye területén a juttatott földek mindenütt be vannak vetve. A 25—100 kat. holdas középbirtokosok ezzel szemben földjeiket megmunkálni nem tudják, mert munkást nem kapnak. A munkáshiány oka egyrészt a nincstelenek földhözjuttatásában, másrészt pedig a katonai fogságban levők-

[19] Uo. Csanád vm.-i gazdasági felügyelő júliusi jelentése.
[20] OL FM 111 394/1945.
[21] OL FM Országos Földmívelésügyi Tanács 89/1946.

nek és elhurcoltaknak, mint munkaerőknek távollétében keresendő" — mondja az Abaúj megyéről szóló jelentés.[22]

A munkaerőhiánynak — mint látjuk — több okát sorolják fel a megyék jelentései, de mindegyik a reformban jelöli meg annak legfőbb forrását. S ezt természetesen így látták a munkáltató nagyobb gazdák is. Gondjaikon enyhített, hogy az új birtokosoknak általában nem volt igájuk, s a gazdák úgy jutottak kézi munkához, ha a juttatottak földjén fogattal talajt műveltek vagy vetettek. Ez nem ütközött nehézségbe, mivel a kormány és a helyi termelési bizottságok is sokszor ajánlották, de el is rendelték a fogatnak és az emberi munkaerőnek ezt a kölcsönös szolgáltatását. Hogy a munkaerőszerzésnek ez a módja nem volt mindenütt előnyös a fogattartó gazdáknak, azt a gyakori fogatkirendelés, a kényszerintézkedések sűrűn fellelhető nyoma tanúsítja. Ahol a népi bizottságok szorosan állapították meg a fogatmunka ellenében teljesítendő kézi munka mértékét, s ellenőrizték rendelkezésük végrehajtását, vagy ahol — s ezzel a panasszal is nem egy helyütt találkozunk — az új birtokosok nem tesznek eleget kötelezettségüknek; a munkáltató parasztok gondját nemigen enyhítette a „kölcsönös segélynyújtás". A termelési bizottságok — 21 megyéből származó gazdasági felügyelői jelentés szerint[23] — 1 kat. hold szántás ellenszolgáltatásaként általában 3—5 kézi munkanap végzését állapítják meg, ha a munkás nem kap élelmet; élelmezés esetén 4—6 munkanap. Egyes megyékben nemcsak kivételesen fordul elő, az ellenőrzés hiánya következtében, de általános jelenség, hogy a fogattartók az említett mértéket jóval meghaladó ellenértéket kapnak. Sopron megyében 1 kat. hold szántásért élelmezés nélkül 5—8 napszámot teljesítenek, Komárom megyében pedig 6—10 kézinapszámot. A munka minősége sem olyan, mint régen, mivel előbb a fogattartó ad igát, s ezután teljesít az új birtokos, s mivel a fogattartókkal szemben fennáll a fogatkirendelés kényszere. Hogy mennyire tudtak előnyt húzni a fogattulajdonosok az új birtokosok vonóerőínségéből, az bizonyosan igen különböző képet mutat még egy megyében is. A fentebb hivatkozott felügyelői jelentésekből azonban egyértelműen megállapítható, hogy 1945-ben elsősorban a reform következtében nem állt elegendő munkaerő rendelkezésre a nagyobb gazdák birtokának megművelésére, s ezen a helyzeten nem változtatott az sem, hogy a fogatnélküli új birtokosok az országban mindenütt cserenapszámba jártak a fogattartó gazdákhoz. Különösen így volt ez, ahol nagyobb számban voltak nagyparaszti gazdaságok.

Heves megye déli részéről a nagyparaszti birtok műveléséről például így tudósít a szemtanú: „A megye déli, sík területén viszont, ahol a földosztás sokkal nagyobb mértékű volt, mint a hegyvidéki részeken, a földosztással a gazdaparasztság elvesztette a kizsákmányolható olcsó munkaerő jelentős részét. Földjének egy részét ugyan egyelőre még cserenapszám alapon meg tudta műveltetni, jelentős rész azonban parlagon maradt. Tiszanánán például 10 000 holdnyi parasztföldből 1944-ben 4000 hold volt a gazdagparasztság kezén. A földosztás után ennek kb. egynegyedét megművelte maga a nagygazda a földhözjuttatottak cserenapszámának segítségével, felét kisbérletbe adta régi kisparasztoknak és középparasztoknak, s még így is mintegy 8—900 hold megműveletlen maradt."[24]

[22] OL OT 2802/1945.
[23] OL FM 43—34669/1946.
[24] *Márkus István:* Egy falu a háromezer közül. Csillag 1954. május.

A bőven rendelkezésre álló olcsó munkaerő elvesztése — ez a reform okozta fő sérelme a munkáltató nagyobb gazdáknak. Nem néhányszáz, birtokállományában kisebb-nagyobb mértékben megrövidített, esetleg már csak félig paraszt vagy egészen elúriasodott „gazdálkodó"-nak, hanem a birtokos parasztság egész felső rétegének egyetemes sérelme volt ez. Az összefüggés annyira nyilvánvaló, hogy helyenként nyíltan állást foglaltak a reform ellen.[25] Anyagi terheik megnőttek, viszont a munkaerőhiány következtében nem tudták megfelelően kihasználni a háború utáni konjunktúrát, amikor élelmiszerért úgyszólván mindent meg lehetett kapni az éhező városiaktól. Talán nem is elsősorban a munkabér emelkedése bántotta őket, hiszen hogy a miniszter rendelete ellenére hajlandók voltak nagyobb bért megállapítani a munkabérmegállapító bizottságokban és fizetni is a munkásoknak, jól mutatja: számoltak azzal, hogy a nagyobb költségeket is könnyen átháríthatják a fogyasztóra. *A reformmal szembeni rossz hangulatnak mélyebb forrása, hogy még a megemelkedett munkabérért sem kaptak elegendő munkaerőt, s hogy ennek következtében földjeik egy része műveletlen maradt,* ami abban az időben tetemes anyagi veszteség volt.

A Tildy-kormány programjának parlamenti vitájában B. Szabó István azért is követeli a reform mielőbbi lezárását, hogy minden mezőgazdasági munkás lássa: „. . .jutott-e neki föld, ha pedig nem jutott, hol tud magának elhelyezkedést találni . . .". Ettől remélik, hogy megnő a munkaerőkínálat és enyhül az a gazdagond, hogy „. . .az ország sok helyén munkásszükséglet van akkor, amikor a föld egy része ott áll szántatlanul és vetetlenül" — mondja ugyancsak ő a kisgazda képviselők élénk helyeslése közepette.[26]

Ez a birtokos paraszti réteg helyenként sérelmesnek és megalázónak érezte, mert társadalmi süllyedését látta benne, hogy a múlttal ellentében a már lenézett paraszti munkát végezni kénytelen, s hogy sokföldűsége most nem ad a múltban olyannyira kiélvezett tekintélyt és hatalmat a nincstelenek és parcellaparasztok fölött. Nem lesik szavát, nem követik egyetlen intését a szegénységükben kiszolgáltatottak; a reform véget vetett annak a helyzetnek, amelyben úgy lehetett gőgös, hogy ő tesz jót munkásaival. A szegénység társadalmi emelkedését, amelyet falun a reform és általában a demokrácia hozott, nem alap nélkül a maga társadalmi helyzete ellen irányulónak érezte. A munkaerőpiacon a reform okozta változásnak tulajdonítható, hogy helyenként ez a réteg úgy vélte: „. . .a földreform nem is annyira a nagybirtokosok, hanem inkább a nagygazdák ellen irányult".[27]

„A jógazdák (így hívják errefelé a módos parasztokat) — mondja el Kelemen János Abaúji útinaplójában — kúria utánzatú, oszlopos tornácos hófehér házakban laknak. Portájukon rend és tisztaság, benn a lakásban kényelem . . . Az aszalói jógazdák a múltban alaposan kiélvezték a kényelmet . . . Azelőtt — mondja egy 4 holdas újgazda — volt itt 120 törpebirtokos és 100 nincstelen család. Ezek mind a jógazdánál dolgoztak. Nem volt semmink, és örültünk, ha munkához jutottunk. A jógazdák azok nem dolgoztak semmit. Ünneplő ruhában jártak, a házkörüli munkát is cseléddel végeztették. Kora reggel felkeltek, munkásaikat kikísérték a földre, megmutatták mit kell elvégezni, azzal hazamentek heverni. Most mindegyik maga szánt és kapál,

[25] Int község kisgazdapárti bírója kijelentette, hogy amíg ő a bíró Inton, addig nincs földosztás, mert akkor ők elesnek a munkástól. Szabad Szó 1945. VIII. 11.

[26] Nemzetgyűlés Naplója. 1945. IX. 6-i ülés jegyzőkönyve.

[27] *Kelemen János:* Abaúji útinapló. Szabad Szó 1946. IX. 17.

mert pénzük nincs, a munkást megfizetni nem tudják. Visszasírják a régi jó időket, s azt mondogatják nekünk, hogy nem sokáig ültök benn a földben, majd jöttök még hozzánk könyörögni munkáért . . ."

Ám nyilvánvaló, hogy nemcsak a reform s ennek a munkaerőpiacra gyakorolt hatása váltotta ki a Hernád völgye „jógazdái"-nak ellenforradalmi hangulatát, amint valószínű az is, hogy a legmódosabb munkáltató parasztok másutt is kezdték visszasírni a „régi jó időket". Mit hozott számunkra a demokrácia? A régi társadalmi rend felborulása, a falu évszázados tekintélyrendszerének megrázkódtatása inkább károsnak és veszélyesnek, mint előnyösnek tűnt számunkra. A reform ugyan eltörölte azt a nagybirtokot, amely akadályozta gazdasági terjeszkedésüket és polgári értelemben vett társadalmi emelkedésüket, de ez a történelmileg és országosan igaz absztrakció — feltéve, hogy a társadalmi fejlődés nem lépi túl a polgári demokrácia keretét — a reform végrehajtásának helyi konkrét valóságában egyáltalán nem evidens igazság a nagygazdák szemében. Nem is lehetett mindenütt az. Nem is szólva arról, hogy a kevéssé nagybirtokos megyékben, ahol nem volt elegendő felosztható úri birtok, a sokföldű nagyparasztok nem egészen alap nélkül érezhették magukat fenyegetettnek. De a régi idők visszasírásában jóval nagyobb szerepet játszott az a tény, hogy a birtokos parasztok felső rétege a két világháború között igen nagy mértékben beilleszkedett a falu félfeudális társadalmi hierarchiájába, politikailag pedig az ellenforradalom rendszerébe. Az Áchim-szerű lázongó, úrgyűlölő nagyparaszt már a század elején is inkább kivételes figurája volt ennek a rétegnek, aminthogy Áchimék antifeudális mozgalma sem fejlődött a birtokos parasztság országos mozgalmává. Ez a réteg többségében magáévá tette a nagybirtokosok agrárius szemléletét, községi képviselőtestületben és megyei törvényhatóságban, a mezőgazdasági kamarákban és a szövetkezetek, takarékpénztárak igazgatóságában együtt ült és együtt szavazott az úri birtokos osztállyal, s a megvetett paraszti állapotból úgy igyekezett kilábalni, hogy gyermekeit anyagi áldozat árán is az úri osztály tagjaival házasította össze, illetve taníttatta orvosnak, ügyvédnek. A tanácsköztársaság bukása után többségében ez a réteg lett az ellenforradalmi rezsim fő bázisa a falun, a mindenkori kormánypárt támogatója; politikai állásfoglalását nem a teljes társadalmi egyenjogúságát kivívni akaró paraszt ellenzékisége, hanem a birtokos konzervativizmusa határozta meg. Többségében elfogadta az úri birtokos osztály és az egyház vezetését, s megelégedett azzal a hatalmi státussal, amelyet a falun a dolgozó kisparasztokkal és agrárproletárokkal szemben nyújtott számára a rendszer. Többségük a kormányt és nem az ellenzéki kisgazdapártot támogatta 1945 előtt.

A demokratikus fordulat ennek a rétegnek nemcsak az úri osztályba való lassú emelkedésről dédelgetett perspektíváját zavarta össze — hiszen a demokrácia ezt az úri osztályt régi politikai hatalmától is, társadalmi rangjától is megfosztotta —, ám tetejébe tisztséget és hatalmat adott a falusi szegénység képviselőinek, amely réteget pedig nemcsak társadalmilag távolállónak, de érdekeiben szembenállónak érezte. S a demokrácia nyújtotta hatalmat ez a többség helyenként úgy gyakorolta, hogy nem volt tekintettel a sokföldű parasztoknak sem régi tekintélyére, sem gazdasági érdekére.

Túl sok számára az a demokrácia, amely rendeleteivel lehetővé tette, hogy népi bizottság rendelkezzék fogatjával, gazdasági felszerelésével, mások földjére kirendelje, vele munkát végeztessen. Még inkább rossznak érzi, hogy egy másik népi bizottság, bíróság és tanult emberek közbejötte nélkül földet

és más vagyont vehessen el, s hogy egyáltalán az a szegénység, amelynek korábban nem volt beleszólása a közügyek intézésébe, most sok és alapvető kérdésben döntéshez jut. Ez a réteg egyre bizalmatlanabbul néz arra a demokráciára, amely olyan kemény kézzel taszította le a hatalom és a vagyon magaslatairól politikai vezetőjét és a munkássággal szemben alapvető érdekeit védelmező úri szövetségesét; felelősségre von és megtorol olyan magatartást, amelyet ha nem is követtek, de nem is ítéltek el; s nem utolsó sorban bizalmatlanok, mivel ez a demokrácia a hatalomba emelte a városi és a falusi szegénységet.

Legfőképpen ennek az úri középosztállyal politikailag és bizonyos mértékig vérségileg is összenőtt birtokos paraszti rétegnek a csalódottsága és bírálata szólal meg a kisgazdapárt nagyválasztmányának 1945 augusztusi határozatában. Mit bírálnak elsősorban? A reakció elleni harcot, amelyben főként becsületes dolgozók üldözését látják, s ezért „a reakció elleni harcnak mielőbb be kell fejeződni". Csalódottak a demokráciában, mivel nem simul harmonikusan „a magyar néplélekhez", pedig csak ez a sajátosan magyar demokrácia lehet „örökkévaló". E misztikusan hangzó megfogalmazás azonban mindjárt határozott osztálytartalmat nyer abban a követelésben, hogy a munkássággal szemben a hatalmi és gazdasági politikában egyaránt „döntő szerepet kíván a legnagyobb osztály", a birtokos parasztság képviselőinek.

A Független Kisgazdapárt reformellenes tervezetének társadalmi hátterét vizsgálva közömbös — ezért nem is kutatjuk —, hogy más országokhoz képest és a volt uralkodó osztályok háborús felelősségéhez mérten szerény keretek között mozgó reakció elleni harc egyáltalán és milyen mértékben fajult el becsületes dolgozók üldözésévé. A mi szempontunkból csupán az a tény a fontos, hogy a kisgazdapártban hangadó réteg antidemokratikus hangulata jórészt abból fakadt, amit ők a „belső rend hiányának" neveztek, s amelybe beleértették az akkor szerveződő demokratikus rendőrség valóságos túlkapásait éppúgy, mint egyes népi bizottságoknak a szegénység érdekében gyakorolt, a jogszabályt nem mindig szem előtt tartó forradalmi fellépését. „. . . nagyon sokat kell ebben a tekintetben szenvednünk . . ." — mondja B. Szabó István parlamenti felszólalásában, s a kisgazdapárti képviselők hangos helyeslése mellett hozzáteszi, hogy a rendőrség úgy jár el a kisgazdapártiakkal szemben, mint korábban a csendőrség.[28]

A belső rend hiánya mellett demokráciaellenes hangulatot keltett az a megnövekedett teher, amely ugyan elsősorban a birtokos parasztoknak munkáltató, felső rétegét sújtotta, de a birtokos parasztok dolgozó rétegeit sem hagyta érintetlenül.

A demokráciában megnövekedtek a mezőgazdasági termelés költségei. Igaz, a munkabérek nagy emelkedését a földreformnak a munkaerőpiacra gyakorolt hatása váltotta ki, és a földművelésügyi miniszter rendeletében megállapított megemelt munkabérek 1945-ben jóval mögötte maradtak a ténylegesen fizetett munkabéreknek. Ez azonban nem változtat azon, hogy a demokratikus kormányzat első ténykedései közé tartozott a mezőgazdasági munkaviszonyok általános megváltoztatása a munkások érdekében, s ezen intézkedések jelentősége különösen megnőtt a hadifoglyok visszatérésével a munkaerőpiacon bekövetkezett változás után: a két háború közötti időszakhoz

[28] Nemzetgyűlés Naplója. 1945. XI. 30-i ülés. Kisgazdapárti oldalról közbekiáltják: 50 pártelnökük volt letartóztatva. Ez nyilván nemcsak a rendőrség túlkapásaira vet fényt. de részben arra is, hogy a kisgazdapárti pártelnökök múltja sem lehetett mindenütt teljesen kifogástalan a demokratikus magatartás szempontjából.

képest jóval nagyobb munkabérek és egyéb kedvezőbb munkafeltételek stabilizálódtak.

Nem a szélsőséges kilengést, hanem az állandósult változást tekintve a következő képet kapjuk.[29] A napszámbér reálértékének emelkedése — a két háború között átlagos napszámbérhez képest — 20% körül állandósult. A többnyire éppen a nagyobb paraszti gazdaságokban előszeretettel alkalmazott bentkosztos cselédek évi bére országos átlagban 15—25%-kal emelkedett, a konvenciós cselédek bére 30—35%-kal. A gazdasági cselédbér — kedvező gazdálkodási viszonyokat feltételezve — 7 kat. hold föld teljes jövedelmével ért fel. Ehhez jött még a társadalombiztosítási díj és adó, ami további 1 kat. hold jövedelmét vette igénybe.

Az aratási kereset (aratás, hordás, asztagolás fejében) jobb földön a termés 11—12,5, gyengébb földön 12,5—14%-a, ezenfelül az előírt élelmezés. A két háború között a teljes aratórész a termés 8—10%-a. Az emelkedés tehát 37%-os volt. Ugyanakkora volt a cséplési részbér emelkedése is.

Jelentős volt a terményrész emelkedése is, amennyiért a munkások a részművelést végezték. A háború után a munkaerő és iga hiánya következtében — még olyan gazdák is kénytelenek voltak földjük egy részét így műveltetni, akik korábban cselédekkel és napszámosokkal dolgoztattak. A terményrész — az összes munkák elvégzése esetén jobb és gyengébb föld szerint — burgonyánál 1/3—2/5, tengerinél 1/3—2/5, cukorrépánál 2/5. Az emelkedés a cukorrépánál 43, burgonyánál, tengerinél 18—22%-os volt.

A demokratikus kormányzat a munka egyéb feltételeit is a munkás javára változtatta meg. Szabályozta a munkaidőt. A pihenőidőt napi 2 órában, főidényben 2,5 órában, nehéz munkásét 3 órában állapította meg, amiből a főidényben 1/2 óra fizetett volt. 25%-os túlórapótlékot állapított meg a munkaidőn túl, 50%-os túlórapótlékot az éjjel és a munkaszüneti napon végzett munkáért. Egyenjogúsította a női munkát. Leszállította a magasabb bércsoportba jutás korhatárát, és az alacsonyabb bércsoportban dolgozók nemcsak abszolúte, hanem az I. bércsoportban fizetett felemelt bérekhez viszonyítva is több bért kaptak, mint 1945 előtt. Törvénnyel hatálytalanította a munkásokat a munkáltatóknak kiszolgáltató, „a munkavállalók egyéni szabadságát, jogegyenlőségét és emberi méltóságát sértő" jogszabályokat. Még ugyancsak 1945-ben nagy jelentőségű intézkedést hozott a felemelt munkabérek és a munkásokra kedvezőbb munkafeltételek betartása érdekében; kötelezővé tette a munkaközvetítést, és azt kizárólagosan a mezőgazdasági munkások szakszervezetére ruházta.

1945 előtt a mezőgazdasági munkásokat csak öregségre és baleset ellen biztosították, s ez nem volt kötelező a mezőgazdaság minden ágában. A demokrácia kiterjesztette a biztosítási kötelezettséget a betegségre is, és kötelezővé tette a mezőgazdaság bármely ágában dolgozókra; a díjak a munkáltatókat terhelték, s a munkabér költségét kb. 10 százalékkal emelték meg.

Ha az idegen munkaerő alkalmazásával járó megnövekedett költségek csupán a munkáltató nagyobb parasztgazdaságokat terhelték; a háborús pusztítás helyrehozásának és a háborúvesztés költségei, bár eltérő mértékben, az egész birtokos parasztságot sújtották, s táplálták — különösen a parasztság

[29] Az adatokat *Nádújfalvi József*nek a földmívelésügyi minisztérium adatait feldolgozó tanulmányából vesszük: A mezőgazdasági szociálpolitika három éve 1945—1947. Magyar Statisztikai Szemle 1947. IX—X. sz.

felső rétegeiben — a demokratikus rendszerrel szembeni elégedetlenséget. 1945-ben a termelés megnövekedett költségeit nemcsak hogy nem egyenlítette ki a bevétel növekedése, de a gazdálkodás jövedelmezősége jelentősen csökkent a háborús és a háborút közvetlenül megelőző évekhez képest. Ennek a jövedelemcsökkenésnek főbb tényezői röviden a következők voltak:

1. A mezőgazdaságot, különösen az állatállományt ért háborús veszteségek, a háborús cselekmények miatt elmaradt termelői tevékenység és nem utolsósorban a kedvezőtlen időjárás következtében minden mezőgazdasági terményből és termékből lényegesen kevesebbet termeltek, illetve állítottak elő;

2. a mezőgazdaság bruttó termelésénél is nagyobb mértékben csökkent a mezőgazdaság árutermelése, illetve a gazdaságok bevétele; nemcsak azért, mert a saját szükséglet szűkös fedezésén felül kevesebb termék maradt piaci értékesítésre, mint egyébkor, hanem mert a kormány beszolgáltatási és forgalomkorlátozási rendelkezései a megkisebbedett árutermék tetemes részét is elvonták a jövedelmező piaci értékesítésből, és a beszolgáltatott termékekért a gazdálkodók aránytalanul kevés és rohamosan csökkenő értékű pénzt kaptak;

3. a háború elvesztésének következményei: a Vörös Hadsereg hazánkban állomásozó csapatainak ellátásához való hozzájárulás és a jóvátételnek a mezőgazdaságra eső része különösen a termés szempontjából amúgyis igen kedvezőtlen 1945-ös évben jelentett nagy megterhelést. A termelést és a gazdálkodást akkor is nagyon előnytelenül befolyásolták volna ezek a szolgáltatások, ha a termelésben nélkülözhetetlen és nehezen pótolható állatért, terményért a gazdák a forgalmi értéket megkapták volna. De nem kapták meg: a gyors infláció következtében veszteségük tetemes volt. A birtokos parasztságnak a nemzeti bizottságok jegyzőkönyveiben lépten-nyomon visszatérő panasza, hogy úgyszólván ellenszolgáltatás nélkül kénytelen átadni javait. Követelik, hogy létesítsenek beszolgáltatási alapot, mert mint B. Szabó István mondotta a parlamentben: „. . .az egész ország vesztette el a háborút és nemcsak egy társadalmi osztály".[30]

A parasztság elégedetlenségét fokozta, hogy amíg a mezőgazdasági termények ára kötött volt, s kénytelen is volt ezen az áron beszolgáltatni termékeinek egy részét, az iparcikkek árának alakulása szabad maradt. Az agrárolló kinyílását, különösen az iparosok uzsoráját panaszolják országszerte. Ugyancsak B. Szabó mondja említett parlamenti beszédében ennek a paraszti sérelemnek a példázására, hogy öt métermázsa búza hivatalos áráért tudott csak vásárolni egy csizmatalpat.[31]

A kisgazdapárt nagyválasztmányának az a határozata, hogy a parasztság gazdasági érdekeinek hatályosabb védelmére „bevezeti" a parasztság sztrájkjogát, mutatja, hogy ezek a gazdasági és egyéb sérelmek milyen mértékben hangolták ellenzékiségre a régi birtokos parasztságnak főként módosabb rétegeit.

De a kisgazdapárt birtokos parasztjait, különösen a párt felsőbb szerveiben szerepet játszókat az említett körülmények mellett azok a kisebb-

[30] Nemzetgyűlés Naplója. 1945. XI. 30-i ülés. Utóbb a kormány teljesítette is a parasztságnak azt a követelését, hogy teljes ellenértéket fizessen a jóvátétel fejében vagy egyéb címen beszolgáltatott termékekért.

[31] Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy az 1945. évi rossz termés ellenére a régi gazdák viszonylag jelentős készlettel rendelkeztek a jó termésű 1944-es évből, s részben kárpótolták magukat ennek a készletnek fekete áron való értékesítésével.

nagyobb úri birtokosok is a reform ellen hangolták, akik maguk is a reform kárvallottjai voltak, s közülük nem egy vezető tisztséget töltött be a kisgazdapártban. Ifj. Rainprecht Antal, Veszprém megye kisgazdapárti főispánja (apjának Csanád megyében 550 holdját osztották föl teljesen)[32] többek között ezt írja Szentiványi Károly prépostnak: „Felelősségem tudatában kell kijelentenem, hogy azzal a móddal és eljárással, amellyel a földosztást megyémben a Földmívelésügyi Miniszter által kinevezett miniszteri biztosok végzik — egyetérteni nem tudok. Azt törvény és jogellenesnek tartom . . .”[33] Könnyű elképzelni, hogy a főispán megyéjében milyen irányba befolyásolta pártjának szervezeteit. Hajdú megye és Debrecen kisgazdapárti főispánjának, Előri Istvánnak szintén félezer holdja volt, amelynek nagyobb részét igénybevették és kiosztották.[34] A kisgazdapárt debreceni szervezete 1945. november 11-i pártgyűlésén az éppen országgyűlési képviselőnek megválasztott dr. Lévay Zoltán, a pártszervezet ügyésze mondotta többek között: helytelen volt Tildynek szembeszállni a hercegprímás pásztorlevelével. Sajnálkozását fejezte ki, hogy Tildy még vonakodik a földreform módosításától.[35]

Bár nincs kimutatásunk a kisgazdapárt tagságának és vezetőségeinek szociális összetételéről, annyi bizonyosan állítható, hogy a felszabadulás után tömegesen léptek a koalíció jobbszárnyának pártjába városi és falusi polgárok, volt horthysta jegyzők és minisztériumi tisztviselők, papok és ügyvédek, nem szólva a volt uralkodó osztályok tagjairól, akiknek belépését semmi nem tilalmazta, s akik az antidemokratikus szellemet támasztották és szították a pártban. A párt szervezeteiben ezeknek az elemeknek a hangja és szerepe megnőtt; nagyobb politikai rutinjuk, a parasztokénál több szabadidejük következtében sok szervezetben hangadók lettek.

Ennek a körülmények is tulajdoníthatjuk, hogy a kisgazdapárt egyes helyi szervezetei kezdettől fogva nemcsak távol tartották magukat a reform végrehajtásától, de közülük nem egy helyben és a felettes hatóságoknál is támadta a földigénylő bizottságot. E támadások írásos emlékeit a levéltárak őrzik.

DONÁTH FERENC

ФЕРЕНЦ ДОНАТ

ЗАЖИТОЧНЫЕ КРЕСТЬЯНЕ ПРОТИВ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕФОРМЫ

Резюме

После парламентских выборов осенью 1945 года, в результате победы Партии мелких сельских хозяев углублялся кризис коалиционного правительства. Важным фактором данного кризиса было то изменение, которое произошло в настроении зажиточных крестьян, оказывающих наиболее сильное воздействие на партию, имеющую внутри коалиции большинство. Полное благорасположений ожидание, характерное для первых месяцев 1945 года было заменено критическим тоном и все возрастающей антипатией в

[32] ÁL Szeged Csanád vm. főisp. ir. 833/1945. Ifj. Rainprecht Antal Veszprém m. főispán levele Nagy Zoltán, Csanád vm. főispánjához, amelyben panaszolja, hogy apja birtokát múltbeli érdemeire tekintet nélkül felosztották.

[33] ÁL Veszprém Főisp. ir. 778/1945.

[34] OL OFT 1945. VII. 17-i jkv Előri Istvánnak 510 holdja volt. A megyei tanács 200 kh-t meghagyott, 5 gyermeke részére még fejenként 50 hold meghagyását kérte. Az OFT a kérelmet elutasította.

[35] PI K. 5/9/271.

связи с явлениями общественной жизни в поведении данного слоя, который все более резко критиковал проведение земельной реформы и даже основные распоряжения реформы.

Автор в данной статье излагает и подвергает анализу в первую очередь экономического характера причины этого, наблюдаемого в настроении, изменения.

В ходе осуществления замельной реформы комитеты бедняков не во всех случаях придерживались распоряжения, определившего возможные размеры крестьянских владений, итак местами происходили частичные экспроприяции той части крестьянских владений, которая принадлежала уже к разрешенным для богачей 200 хольдам. Часто бывало, что комитеты бедняков провозглашали врагами народа тех зажиточных крестьян, у которых раньше особенно сильно эксплуатировались рабочие и таким образом нарушили правила. В результате реформы ликвидировалась система аренды, имевшая место раньше на крупных владениях. Данный факт затрагивал интересы не только зажиточных крестьян, но и старых мелких арендаторов. Кроме того в отдельных случаях бывшие арендаторы, имеющие право на надел, при проведении реформы потеряли часть своих инвестиций. Раздел участков под дом так же вызывал определенное настроение против реформы, ведь в этих целях в первую очередь были использованы близкие к селу мелкокрестьянские участки или же подсобные участки земли, а в то же время крестьяне-собственники вознаграждались не в должной мере. При проведении реформы зажиточные крестьяне прежде всего возражали против того, что крупные владения были разделены не лишь среди тех крестьян, которые и до реформы имели участок, да и инвентарь и специальные знания. Их представители поэтому впоследствии выступали требованием ревизии реформы.

У крестьян, применяющих в своем хозяйстве наемный труд, направленное против реформы и демократии настроение усиливалось вследствие того воздействия, которое реформа оказала на условия труда в сельском хозяйстве. В ходе реформы 400 000 неимущих семей получило надел (каждая семья получила в средней величине 5 кад. хольдов), и кроме того увеличился размер хозяйства у четверти миллиона таких бедняков, которые до реформы шли на заработки. В результате всего этого на место хронической безработицы, особенно в первый год после войны, пришел недостаток в рабочей силе, зарплаты повысились и далеко превосходили установленный правительством уровень, несмотря на то, что данный уровень был на 20—40% выше прежнего. Таким образом более зажиточные крестьянские хозяйства нуждались в наемном труде, рабочая сила членов семьи являлась недостаточной и поэтому часть их владений оставалась необработанной.

Хозяйственные бремена их возрастали в результате распространения социального страхования, кроме того и крестьяне, не применяющие наемного труда, вынуждались носить бремена военных потерей и потерянной войны: часть своих продуктов в рамках обязательной поставки сдавали за деньги, ценность которых в бурном темпе ухудшалась, ножницы цен увеличивались.

Факторы не-экономического характера также влияли в сторону усиления направленного против земельной реформы и демократии настроения зажиточных крестьян. В период между двумя мировыми войнами данный слой в большой мере осваивался с полуфеодальной иерархией деревни, политически нашел свое место в системе контрреволюции. Падение старого общественного строя, потрясение многовековой системы деревенской иерархии казались им скорее вредными и опасными, чем положительными явлениями.

FERENC DONÁTH

BODENREFORMFEINDLICHE STIMMUNG IN DER BEGÜTERTEN BAUERNSCHAFT

Zusammenfassung

Die Wahlen für die Nationalversammlung in 1945 und der Wahlsieg der Partei der kleinen Landwirte hat die Krise der Koalitionsregierung vertieft. Ein wichtiger Faktor dieser Krise war die Stimmungsveränderung, die im Vergleich mit den ersten Monaten 1945, in der wohlhabenden Bauernschaft, die auf die Führung der Mehrheitspartei der Koalition den größten Einfluß ausgeübt hat, erfolgte. Die wohlwollende Erwartung wurde durch einen kritisierenden Ton und einen gegen die Erscheinungen des öffentlichen Lebens zunehmenden Widerwillen im Verhalten dieser Schichte abgelöst.

Sie hat die Durchführung der Bodenreform, ja sogar auch die grundlegenden Maßnahmen der Reform immer häftiger kritisiert.

Die Abhandlung legt die Ursachen von entscheidend wirtschaftlichem Charakter dieser Stimmungsveränderung dar und analysiert sie. Die Armbauerkommissionen beachteten die auf das Bauerngut gültige Befreiungsschranke nicht überall: man hat auch den Teil unter 200 Kj des Bauerngutes enteignet. Es kam häufig vor, daß die Armbauerkommissionen die Großbauern, die ihre Arbeiter in der Vergangenheit besonders stark ausgebeutet hatten, als volksfeindlich qualifizierten und damit hatten sie die Rechtsnorm überschritten. Es hat die Interessen nicht nur der wohlhabenden Bauern, sondern auch der früheren Kleinpächter verletzt, daß die Reform die auf dem Großgrundbesitz zustande gekommenen Pachten abschaffte, bzw. auch die Kleinpächter, die als rechtmäßige Landanspruchsteller anerkannt wurden, einen Teil ihrer Investitionen verloren hatten. — Auch die Hausplatzzuwendung hat eine reformfeindliche Stimmung dort ausgelöst, wo man zu diesem Zwecke die der Ortschaft nahegelegenen Kleingrundbesitze, ja sogar Gewannen benutzte und die Gutsbesitzerbauern nicht entsprechend entschädigt wurden. Man hat aber an der Durchführung der Bodenreform hauptsächlich beanstandet, daß das Land des Großgrundbesitzes in erster Linie nicht den alten Gutsbesitzbauern, die eine wirtschaftliche Ausstattung und wirtschaftliche Kenntnisse besaßen, gegeben wurde. Deshalb forderten ihre Vertreter später die Revision der Zuwendungen.

Die auf die landwirtschaftlichen Arbeitsbedingungen ausgeübte Wirkung der Reform hat die reform-demokratiefeindliche Stimmung der Arbeiteranwender noch mehr geschürt als die der Durchführung der Reform unmittelbar entsprungenen Beeinträchtigungen. Die Reform hat 400 000 besitzlose Familien zu Besitzern gemacht (die durchschnittliche Zuwendung war rund 5 Kj) und sie vermehrte die Wirtschaft von einer rund Viertelmillion Kleinbauern, die früher Arbeit nahmen: an die Stelle der kronischen Arbeitslosigkeit trat, besonders im ersten Jahre nach dem Krieg, ein Arbeitskraftmangel. Als Folge dessen stiegen die Arbeitslöhne über das Arbeitslohnniveau, das die Regierung ohnehin um 20—40% erhöht hat, beträchtlich; die größeren Bauernwirtschaften kamen so zu genügender Arbeitskraft nicht, die Arbeitskraft der Familie ersetzte den Mangel nicht, ein Teil des Gutsbesitzes blieb unbebaut.

Ihre wirtschaftlichen Lasten wurden durch die Ausbreitung der Sozialsicherung vermehrt; die Kriegsverluste und das Tragen der Lasten des verlorenen Krieges haben auch die Bauern geschlagen, die keine Arbeiteranwender waren. Sie waren gezwungen, einen Teil ihrer Produkte um ein Geld, das sich schnell entwertete, abzugeben. Dazu kam noch die Ausweitung der Agrarschere.

Auch nichtwirtschaftliche Faktoren stärkten die reform- und demokratiefeindliche Stimmung der wohlhabenden Bauernschaft. Diese Schichte hat sich zwischen den beiden Weltkriegen in die halbfeudale Hierarchie des Dorfes, politisch in das System der Gegenrevolution in hohem Maße eingefügt. Der Umsturz der alten gesellschaftlichen Ordnung die Erschütterung des jahrhundertealten Autoritätssystems des Dorfes schien für sie eher schädlich und gefährlich als vorteilhaft zu sein.

KÖZLEMÉNYEK

ADATOK A SZARVASKEREP MAGYARORSZÁGI TERMESZTÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

A szarvaskerep vetésterületét tekintve hazánkban az évelő pillangósok között a harmadik helyet foglalja el a lucerna és vöröshere mögött. Szántóföldi termesztése viszonylag kis területre, az ország 16 járására korlátozódik. De előfordul, hogy egy-egy kisebb körzeten, mikrotájon belül nagyobb a vetésterülete, mint a lucernáé és vöröshereé.[1] Ezeken a helyeken nagy jelentősége van a szarvasmarha takarmányozásában.

Rendszertani helye

A szarvaskerep: Lotus corniculatus (L) agg. botanikai rendszerezésének nagy irodalma van. Linné óta számos munka foglalkozott rendszertani besorolásával. A szarvaskerepnek a pannon és kárpáti flórában előforduló alakjait *Borsos O.*[2] rendszerezte mikrotaxonómiailag. Három önálló fajt különböztet meg: Lotus Corniculatus (L.), Lotus Borbásii (Újhelyi) és Lotus tenuis (W. et L.).

Ezek közül az első tetraploid, kromoszómaszáma 2 n = 24, az utóbbi kettő diploid, 2 n = 12. Jellemző a szarvaskerep változékonyságára és formagazdagságára, hogy Borsos a 3 fajon belül 75 alakot különböztetett meg.

Magyarországon a növény termelését illetően e fajok közül jelenleg csak a *Lotus corniculatus ssp. corniculatus*, közönséges szarvaskerepnek és a *Lotus tenuis var. tenuis*, keskenylevelű szarvaskerepnek van jelentősége a köztermesztésben. A mindennapi szakmai nyelvben a szarvaskerep megjelölés mindkét fajra egyaránt vonatkozik.

Előfordulása

A Lotus nemzetséghez tartozó fajok igen alkalmazkodóképesek. E tulajdonságuknak köszönhető, hogy a legkülönbözőbb talaj-, éghajlati és földrajzi viszonyok között megtalálhatók. *Stebler* és *Schroeter*[3] 1884-ben azt írják: „A közönséges szarvaskerep elterjedt egész Európában, kivéve a Lappföldet és Észak-Oroszországot (a délebbi vidékeken a hegyi vagy alpesi táj növénye), Észak-Afrikában (Berberföld, Egyiptom, Abesszínia), Ázsiában (a Kaukázusban, egész Kisázsiában, az Uralban, az Altájban, Japánban). Ausztráliába bevitték. Észak-Amerikában hiányzik. A svájci Alpokban 2600 m-ig felmegy, a Bajor-Alpokban kb. 1800 m-ig, Spanyolországban 3300 m-ig, a Pireneusokban (Pic du Midi) 2800, a Kaukázusban 2400 m-ig. A keskenylevelű szarvaskerep egész Európában előfordul, kivéve Norvégiát, Svéd- és Finnország legnagyobb részét, Észak- és Közép-Oroszországot, Spanyolország legnagyobb részét és Portugáliát . . .”

Becker-Dillingen[4] 1929-ben előfordulásának északi határaként az északi szélesség 71°5'-ét, a legnagyobb tengerszint feletti magasságnak pedig a Svájci Alpokban a 2900, Spanyolországban a 3500 m-t jelöli meg.

A keskenylevelű szarvaskerep csak Európában őshonos.

[1] *É. Kiss I.:* A szarvaskerep elterjedése Magyarországon és ismertebb fajtái. Takarmánybázis 7. k. 1. sz. 85. l. 1967.

[2] *Borsos O:* Mikrotaxonomische Bearbeitung der Artengruppe Lotus corniculatus L. agg. in der pannonischen und karpatischen Flora. Acta Botanica Ac. Sc. Hung. Tom. 12. (3–4) 1966. 255–83. l.

[3] *Stebler, I. G.–Schroeter, C.:* Die besten Futterpflanzen. Bern. 1884. II. Teil. 71. l.

[4] *Becker-Dillingen, J.:* Handbuch des Hülsenfruchtbaues und Futterbaues. Berlin. 1929. 360–65. l.

Termesztésének története

A szarvaskerep mint kultúrnövény nem tekint hosszú múltra. Egymástól függetlenül több helyen vették művelésbe. Először *Wordlidge* tesz róla említést 1681-ben, Mistery of Husbandry című munkájában. Az angolperjével, baltacimmal, lucernával, vörösherével együtt Angliában a legjobb takarmánynövények közé sorolja. A közönséges szarvaskerepet először a Svájci Jurában vették művelésbe. Egy wangeni paraszt Olten mellett 1865-ben kezdte termeszteni — miután felfigyelt arra, hogy a rossz földjén milyen jól fejlődik —, magját összegyűjtötte és elvetette.[5]

Németországban először *Schwerz* hívta fel rá a gazdák figyelmét. Franciaországban *Schribaux* fejtett ki tevékenységet azért, hogy széles körben megismerjék.[6]

Míg a múlt század második felében és az 1900-as évek első harmadában a szarvaskerep művelésbe vonása inkább úttörő munka volt, az utóbbi 30 évben rohamosan terjedt a világ minden táján, és egyes országokban, köztük Magyarországon is előkelő helyet foglal el a takarmánynövények között.

Figyelemre méltó a szarvaskerep útja az USÁ-ban is. Mint fentebb írtam, Észak-Amerikában nem őshonos. *Hughes*[7] szerint valószínű, hogy Európából került az Egyesült Államokba más vetőmag-szállítmányokkal, mint gyommag. Először New York állam keleti részén az országutak mentén terjedt el és hatolt be a rétekre és legelőkre. A takarmányozásával kapcsolatos vizsgálatokat 1934-ben kezdték el a Cornell Egyetem munkatársai. Szántóföldön 1938-ban vetették el először Iowában. A próbálkozás olyan sikerrel járt, hogy 1963-ban az USÁ-ban vetésterületét már több mint 800 000 hektárra becsülték. Főleg az utóbbi években terjedt gyorsan. Iowában a vetésterülete 1958—63-ig 35 000 hektárról 85 000 hektárra nőtt.

Európában ma Franciaország, Olaszország, Románia, Csehszlovákia, Dánia és Magyarország a jelentősebb szarvaskerep-termelő országok. Az utóbbi években több közlemény jelent meg olaszországi[8], romániai[9] és csehszlovákiai[10,11] elterjedéséről. Ezek közül a romániai elterjedés érint bennünket közelről, mivel a szatmári termőtájjal határos községekben terjed rohamosan.

Kultúrába vétele Magyarországon

A szarvaskerep magyarországi elterjedését a növénytermesztési és gyepgazdálkodási szakkönyvek alapján nyomon tudjuk követni. *Cserháti S.* 1900-ban és 1905-ben kiadott „Növénytermesztéstan" című munkájában még nem tesz említést a szarvaskerepről.

Dorner Béla[12] 1912-ben mind a közönséges, mind a keskenylevelű kerepet felsorolja a gyepek pillangós növényei között. A magfogásról azt írja: „Magja különben drága, mert szedése nehéz, mert hüvelyei magéréskor felpattannak és a mag kiszóródik. A keskenylevelű kerep magjához szedés útján lehet jutni". 1923-ban már így ír: „. . . nálunk újabban vették kultúrába, de most már terjed".[13]

A szarvaskerep takarmányértékére vonatkozóan Dorner külföldi források alapján azt állítja, hogy „takarmányértéke nem valami nagy, hamar megfásul, levelei leperegnek. Második kaszálást nem igen lehet tőle várni. Sarjadzása gyenge. A magot Olaszországból importálják." A takarmányértékére vonatkozó megállapításait ma már nem fogadhatjuk el. A szántóföldi termesztése és a takarmányozása során megismert kedvező tulajdonságai miatt igen értékes takarmánynövény.

A szántóföldi növények között *Bittera Miklós*[14] tesz róla először említést. 1922-ben ezt írta: „A szarvaskerepet rendesen herefüvesnek keverékvetésbe ajánlják, de újabb kísérletek szerint más, többet termő herének nem kedvező viszonyok közt tiszta vetése is megokolt".

Tehát nálunk 1922 előtt szántóföldön tiszta vetésben csak kísérletképpen termesztették.

[5] 3. jegyzetben i. m. 72. l.
[6] 4. jegyzetben i. m. 361. l.
[7] *Hughes, H. D.:* Birdsfoot trefoli still sensational. Crops and soils. 17 (4) 1965. 7—8. l.
[8] *Orsi, S.:* Il ginestrio e la produzione del seme. Sementi elette. 9 (3) 1962. 196—206. l.
[9] *Potinc, C.:* Ghizdeul, o valoroasa planta furajera. Probleme Agricole. 15 (11) 1963. 55—56. l.
[10] *Tomka, C.—Pristas, J.:* Vijvin ladence rozkateho (Lotus corniculatus L. v monokultura a v mesi ankách vyuziti pasenim a kosenim: Rostlinna Vyroba 10 (3) 1964. 235—48. l.
[11] *Kolár, I.:* Stirovnik obecny a bazinny. Praha 1956.
[12] *Dorner B.:* Kaszáló- és legelőjavítás. Bp. 1912. 103—04. l.
[13] *Dorner B.:* Rétek és legelők művelése és termésfokozása. Bp. 1923. 110—12. l.
[14] *Bittera M.:* Növénytermesztéstan. Pátria, Bp. 1922. 181—82. l.

Becker-Dillingen 1929-ben Magyarországot Olaszországgal és Dániával együtt a fő szarvaskerepmag-termelő országok közt sorolja fel.[15] Szerintem ez az utalás magában foglalja a mai Magyarország területén kívül Erdélynek és Szlovákiának azokat a vízjárta, humid éghajlatú rétjeit és legelőit is, amelyeken a szarvaskerep tömegesen fordul elő zárt állományban. A magfogás kezdetben az ilyen rétek és legelők szarvaskerep foltjairól történt. Az így nyert magot részben a rétek és legelők feljavítása során a gyepre vetették felül, részben exportálták. Ezt erősíti meg Dorner fentebbi közlése is.

Thaisz Lajos[16] 1927-ben megjelent munkájában a magyar talaj gyepesítéséhez szükséges növények között a szarvaskerepet is felsorolja. Megemlíti róla, hogy „. . .különböző alakjai közül a legértékesebb, a száraz, meszes talajon termő hosszú életkorú változat magját *gyűjtötte be* Tornanádaskán". Tehát ekkor még nem vonult be a szántóföldi termesztésbe. Magját gyepekről gyűjtötték be. Az általa ajánlott keverékekben a közönséges szarvaskerepet úgy tünteti fel, amelyikből mag áll rendelkezésre, a keskenylevelű kerepről pedig azt írja, hogy magja még nincs elszaporítva és nem kapható kereskedelmi forgalomban. Ő próbálkozott a Lotus tenuis kultúrába vonásával is.

Bíró János[17] a közönséges szarvaskerepet inkább rétekre ajánlja, mivel szénája kiváló, és a jószág szívesen eszi. Thaisz és Bíró is megjegyzi, hogy sárga virágaitól a vaj sárgább lesz. A keskenylevelű kerepet Bíró szerint érdemes volna kultúrába állítani.

Idősebb őrségi parasztok elbeszélése megegyezik a fenti irodalmi hivatkozásokkal, Elmondták, hogy a szarvaskerepet nem termelték szántóföldön, hanem a rétek sárgafüves részeit hagyták meg magnak. Az így nyert magot, ha elég tiszta volt, eladták, mert jó árat kaptak érte, ha pedig sok fű- és gyommagot tartalmazott, a savanyú, vizenyős rétekre szórták ki és beboronálták.

Ilyen előzmények után kezdte meg Nádorfy (Dreisziger) Nándor a szarvaskerep szántóföldi termesztését, és ennek eredményeképpen vált a lucernához és a vörösheréhez hasonló kultúrnövénnyé.

Nádorfy (Dreisziger) Nándor munkássága

A szarvaskerep hazai elterjedésével kapcsolatos kutatásaim során a szálak Nádorfy (Dreisziger) Nándorhoz vezettek. 1945 óta nem él Magyarországon. Venezuelában találta levelem. Kérésemre részletesen leírta és elküldte a szarvaskerep termesztésbe vételének történetét, sőt iratai közül néhány dokumentumot is mellékelt leveléhez. E dokumentumokat Nádorfy a Mezőgazdasági Múzeumnak adományozta és annak adattárában találhatók. Leveléből idézek néhány részletet.

„A szarvaskerepet a Ják (Vas m.) melletti Annamajori bérgazdaságomban kezdtem termelni 1927-ben. Az eredeti magot a Nagyhálás nevű major sovány legelőjén szedtem, ahol a szarvaskerep az egyetlen pillangós növény volt. A galagonyabokrok védelmében az állatok nem legelték le és magot érlelt. A szükség kényszerített erre, mert a lucerna és vöröshere egyáltalán nem ment ezen a talajon. A tehenészet számára nem tudtam takarmányt biztosítani és töprengésem közepette figyeltem fel erre a vadon jól díszlő növényre.

Az összegyűjtött magot Annamajorban vetettem el saját kis kísérleti telepemen. Magkereskedőtől is akartam magot vásárolni, de 1927-ben senki sem tudott szállítani. A környéken egyáltalán nem ismerték. Miután szükségem volt takarmányra, az elszaporítás pedig hosszú időbe kerül, megpróbáltam szarvaskerep magot beszerezni. Ez sem a Terra, sem más magtermeltető cégek útján nem sikerült. Nem találtunk olyan gazdaságot, ahol termesztették volna. Így a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete Szombathelyi Kirendeltsége hozatott szarvaskerep magot a részemre. Ez azonban csak egy kaszálást adott, keskenylevelű volt, kevesett termett, ezért abbahagytam a termesztését.

Egyetlen reményem maradt: a vadon talált szarvaskerep elszaporítása. Kezdetben az összes területet magnak hagytam. A 30-as évek elején már eladásra is termeltem magot. Kezdetben a szomszédos gazdaságok és a környékbeli kisgazdák vásárolták, később a magkereskedő cégek is. A szarvaskerep magtermelése annyira fellendült, hogy vagontételben szállítottunk az USA-ba, Svájcba és Jugoszláviába."

Nádorfy a 30-as években növelte bérgazdaságát a magyarkeresztúri (Sopron m.) és kertai (Veszprém m.) bérletekkel, és ezekre a helyekre is magával vitte a szarvaskerepet és népszerűsítette termesztését.

[15] 4. jegyzetben i. m. 365. l.
[16] *Thaisz L.:* A magyar talaj gyepesítése. Bp. 1927. 51. l.
[17] *Bíró J.:* A legelőgazda könyve. Földművelésügyi Minisztérium kiadványa, Bp. 1928. 185. l.

A szarvaskerep jelentőségét az Országos Zöldmező Szövetség hamar felismerte, és a javításra kerülő gyepekre a keverékekbe előírta, mint pillangós komponenst. A Szövetség hatáskörébe tartozott a gyepet alkotó növények minősítése is; a Nádorfy által termesztett fajtát Jáki szarvaskerep néven törzskönyvezte.[18]

Nádorfy a magtermesztésre vonatkozóan is küldött néhány dokumentumot. Köztük az Országos Zöldmező Szövetség négy szemlejegyzőkönyvét. Az első (száma 156.) a jáki 5, 6, 7. táblákon levő, 1937-ben vetett 18 kh szarvaskerep 1940. május 25-i szemléjét, a második (nyilvántartási szám 6.) a magyarkeresztúri Erdőalja táblán levő 1940-ben vetett 20 kh szarvaskerep 1942. évi július 30-i szemléjét, a harmadik (nyilvántartási szám 084) fenti tábla 1943. évi július 23-i szemléjét, a negyedik (nyilvántartási száma 003.) a kertai felsőhunyori táblán levő 1940-ben vetett 38 kh szarvaskerep 1942. július 29-i szemléjét igazolja.

Fenti szemlejegyzőkönyvek bizonyítják, hogy a szarvaskerep több évig kitartott; nemcsak a második, hanem a harmadik és negyedik évben is fogtak róla magot.

Rendelkezésünkre áll a Kertai Bérgazdaság kimutatása is az 1942. évi fémzárolt termés értékesítéséről. Eszerint Kertán a 38 kh-ról összesen 6372 kg, kh-ként 168 kg, Magyarkeresztúron a 20 kh-ról 18 q fémzárolt szarvaskerepmagot értékesítettek. A vásárlók között találjuk a Terra Magkereskedelmi KFT-t, Szombathely, a Rábaközi Terménykereskedést. Csorna, az Országos és a Dunántúli Zöldmező Szövetséget és néhány Vas megyei gazdaságot.

A 30-as évek elején 180—200 Pengőt fizettek egy q szarvaskerepért, ugyanakkor a búza ára csak 12—14 Pengő volt. A szokvány minőségű szarvaskerepmag ára 1942-ben 260 P. volt q-ként, ugyanakkor a vörösheréé 230, a lucernáé 385 P. Az Országos Zöldmező Szövetség 472—601/I/N/Rá/1941. február 28-án kelt, Nádorfyhoz intézett levelében egy q „Jáki" elismert fémzárolt vetőmagért 315,— P-t ajánlott, ugyanakkor egy q búza ára 30,— P volt.

Nádorfynál a fő cél a takarmány- és magnyerés volt. de külön kiemelte a szarvaskerep talajjavító hatását is. Olyan gyenge talajon, ahol azelőtt 6—7 q búzatermése volt, 3—4 éves szarvaskerep feltörése után 14—15 q-s búzaterméseket ért el.

Nádorfy 1940 tavaszán a Szegedi Növénytermesztési Kísérleti Intézetbe küldött magot kísérleti célokra, majd 1941 tavaszán az Országos Növénynemesítő Intézetnek Magyaróvárra is bejelentette fajtaelismerésre. Az Intézet az alábbi levélben válaszolt.[19]

A szarvaskerepmagot a Terra és Bálint cégek kezdték termeltetni termelési szerződéssel. 1943-ban már 1000 kh-ra kötöttek szerződést magtermelésre Vas, Zala, Somogy és Baranya megyékben. A magot Nádorfy szállította, és a cégek őt kérték fel a termelés ellenőrzésére és irányítására. Ennek fejében a magtermés értékének 25%-át ajánlották fel. Nádorfy ezt nem vállalta el egyéb elfoglaltsága miatt. Később a cég vezetőit a németek deportálták. A mag felvásárlásáról nem tudunk, de minden valószínűség szerint ez az akció hozzájárult ahhoz, hogy a szarvaskerep Vas megyén kívül Zala és Somogy megyékben is meghonosodott.

Nádorfy munkásságát tükrözi az 1930 után megjelent szakirodalom is. *Villax* 1933-ban már utal a szántóföldi termesztésre: „nálunk, nem tekintve néhány magtermesztőt, ez idő szerint nem termesztik".[20]

Grábner Emil[21] 1935-ben így ír: „Ennek a rétek felújításánál fűkeverékekben vetett évelő pillangós növénynek szántóföldi termesztése csak magnyerés céljából megokolt . . . olyan gazdaságokban, ahol a talaj stb. viszonyok e növény fejlődésére kedvezőek. A magtermesztés fő célja, hogy magját ne kelljen vásárolni". Grábnernek ekkor még nincsenek megbízható hazai adatai a takarmánytermés mennyiségére, ezért angliai adatokat közöl.

[18] Erről az alábbi okmányt állította ki: Sorszám 01. Törzskönyvezve a fenti sorszám alatt 1939. XI. 6-án. Aláírás Szabó Ferenc. Bizonylat. Az Országos Zöldmező Szövetség bizonyítja, hogy Dreisziger Nándor bérlő termesztő Ják-Annamajori gazdaságában a jáki szarvaskerep 1939 évben termesztett magját *elismeri* azzal, hogy: nagyranövő, erőteljes fejlődésű hazai fajta, ennélfogva zöldmező telepítésre kiválóan alkalmas. Megállapítja, hogy a jáki szarvaskerep 19 kh-on 4000 kg magot termett, melyből a cséplés alkalmával szabályszerűen vett minta az M. Kir. Vetőmagvizsgáló Állomás 1758/1939—40 számú vizsgálati bizonylata alapján 94,5%-os tisztaságú és 92%-os csírázó képességű volt. Budapest 1939. november 2-án Országos Zöldmező Szövetség, Aláírás: Dőry Lajos.

[19] Magyaróvár, 1941. július hó 14. Tárgy: Jáki szarvaskerep állami minősítését kéri Dreisziger Nándor Bérgazdaságának tekintetes Vezetősége Kerta. 1973. szám. A 2550/1941. M.E. sz. rendeletének 7. §-ban foglalt felhatalmazás alapján hozzájárulunk, hogy a gazdaságban termelt szarvaskerep mint „*Jáki szarvaskerep*" hozható forgalomba, azonban a forgalomba hozatalnál az Intézetre nem történhetik hivatkozás. Sajnos nagy elfoglaltságunk és katonabehívások miatt megcsökkent tisztviselői létszám miatt nem áll jelenleg módunkban gazdaságába kiszállni az esetleges elismerés megadása végett, de megígérjük, amint módunkban lesz, ezt megtesszük. Az ólomzárolásra pedig a M. Kir. Vetőmagvizsgáló Állomás illetékes, tisztán vetőmag vizsgálati szempontból. Kiváló tisztelettel Országos M. Kir. Növénynemesítő Intézet. Aláírás Dr. Villax igazgató.

[20] *Villax Ö.:* Szántóföldi herefélék. Bp. 1933. 206. l.

[21] *Grábner E.:* Szántóföldi növénytermesztés. Bp. 1935.[1] 746. l

Tóth Lajos[22] 1942-ben megjelent munkája az első, amely részletesen foglalkozik hazai tapasztalatok alapján a szarvaskerep magtermesztésével. Ő írja le először a szarvaskerep talajigényét: „A szarvaskerep nagyon jól megterem Vas megye mészben aránylag szegény, mélyebb fekvésű, kötöttebb talajain". A továbbiakban Nádorfy magtermesztési módszerét ismerteti kiemelvén, hogy Nádorfy a második kaszálást hagyja magnak, más szakkönyvek pedig az első kaszálást ajánlják. A magfogás mellett kitér a szarvaskerep takarmányértékére is, megemlítvén, hogy kártevők ritkán lépnek fel benne.

Grábner[23] átveszi Tóth Lajos megállapításait, melyeket a hazai termesztési tapasztalatok tesznek hitelessé.

A 40-es évek elején a szarvaskerep terjedését tükrözik a Magyar Föld c. hetilapban megjelent cikkek. *Cserepes Jenő*[24] a mészszegény sovány talajokon méltatta jelentőségét, *ifj. Süle Sándor*[25] pedig arról ír 1944-ben, hogy a Veszprém megye nyugati részén levő Kerta község határában a szarvaskerep kezdi kiszorítani a vörösherét. Itt termelte Nádorfy 1939-ben Várcsalit-pusztán. A hazai termesztési tapasztalatok egyértelműen kiemelik a talajjal szembeni igénytelenségét és kitűnő takarmányértékét.

A szarvaskerep a Tisza—Szamosháton és az Északi-hegyvidéken

Nyugat-Dunántúlról 1933-ban került át a szarvaskerep az ország északkeleti csücskébe, a fehérgyarmati járásba, és itt ekkor kezdődött el szántóföldi termesztése. Az egyik Zöldmező tanfolyamon a Szövetség 5 kg szarvaskerepmagot adott jutalmul a legszorgalmasabb hallgatónak, a ma is élő *Bognár András sonkádi parasztnak*. Ő a magot a sonkádi határnak „Három éger" nevű részén vetette el — ahol a búza azelőtt csak 4—5 q-ás termést adott — és ott jó széna- és magterméseket takarított be. A szarvaskerep 15 évig maradt meg és annyira megjavította a talajt, hogy utána kitűnő kukoricatermést adott, és a sonkádiak ezt a határrészt ma Édenkertnek nevezik.

„A jó bornak nem kell cégér" alapon a szarvaskerep évről évre terjedt az Erdőháton, előbb a Sonkád környéki falvakban: Botpalád, Kispalád, Uszka, Magosliget, majd dél felé az Ecsedi-lápig, észak felé pedig a beregi falvakba jutott el. Sok községben olyan talajon, ahol a lucernát és vörösherét már nem volt érdemes termelni, a legfontosabb évelő pillangós lett.

Terjesztésének leglelkesebb apostola a 40-es években is Bognár András maradt, aki mint községi tejbegyűjtő egy-egy tehéntartó gazdának 2—3 kg magot adott. Úgy találta, hogy a szarvaskerep szénája jó hatású mind a tejhozamra, mind a borjak fejlődésére. A szarvaskerep annyira kedvelt növény lett azon a tájon, hogy több termelőszövetkezetben ma is 2—300 kh-on termelik. Említésre méltó, hogy Romániában is az Erdőháti termőtájjal szomszédos határmenti községekben (Madaras, Egri) nő rohamosan a területe.[26]

Az Északi-hegyvidéken, Nógrád megyében és Heves megye északi részén egyes uradalmak a harmincas évek elején kezdték szántóföldi termesztését. Először a mátraballai, volt Károlyi Mihály-féle uradalomban termelték 1933-ban. Mátraderecskén 1934-ben vetette először Kocsa Zsák István és ezt 1942-ben szántotta ki. A Mátra meredek, partos lejtőin hamar elterjedt. Rendszerint a második kaszálásból fogtak magot. Általában kétszer, néha háromszor kaszálták. Szénáját több helyen jobb tejelőtakarmánynak tartják, mint a lucernát.

A szarvaskerep terjedése a II. világháború után

A szarvaskerep terjedése 1945-ben megállt. Területe csökkent, mint minden más évelő pillangós növényé. A rét- és legelőjavításhoz azonban egyre több szarvaskerepmagra volt szükség. A külkereskedelem igénye is nőtt. A korábbi magtermeltető cégek helyét átvevő MAGES, majd a Vetőmagtermeltető és Ellátó Vállalat a keresletnek megfelelően növelte a szerződéses területet. 1955-ben 9000, 1956-ban 20 000 kh lett a vetésterület, 1960 óta pedig 40 000 kh körül ingadozik.

Az 1. táblázat a szarvaskerep vetésterületének alakulását mutatja megyék és járások szerint 1957-ben és 1964-ben. A szarvaskerep termesztésének két súlypontja van: Nyugat- és Délnyugat-Dunántúl és az Alföld északkeleti csücske, a Tisza—Szamos köze. A Dunántúlon 12, az Alföld északkeleti csücskében 3 olyan járás van, ahol a vetésterület

[22] *Tóth L.:* A pillangósvirágúak magtermesztése. Bp. 1942. 137—41. l.
[23] *Grábner E.:* Szántóföldi növénytermesztés. Bp. 1942.[2] 701—02. l.
[24] *Cserepes J.:* A szarvaskerep termesztésének jelentősége mésszegény talajon. Magyar Föld 1943. 3 (52) 13—14. l.
[25] *Ifj. Süle S.:* A szarvaskerep termesztése mészben gazdag talajon. Magyar Föld. 1944. 4 (23) 10—11. l.
[26] Lásd 10. jegyzetben i. m.

jelentős. Ezenkívül a Dunántúlon 9, az Északi-hegyvidéken 7 olyan járás van, ahol a szarvaskerep egyes községekben nagy területet foglal el a lucernához vagy a vöröshere-hez képest.

1. TÁBLÁZAT

A szarvaskerep, lucerna és vöröshere vetésterületének alakulása a szarvaskereptermő tájakon, kh

Megye	Járás	1957			1964		
		szarvaskerep	lucerna	vöröshere	szarvaskerep	lucerna	vöröshere
Fő szarvaskereptermő járások							
Vas	szombathelyi	1 755	1 734	6 455	2 433	2 974	4 095
	vasvári	829	486	3 267	1 894	830	1 788
	körmendi	1 167	331	3 646	1 532	712	1 998
	szentgotthárdi	668	55	1 465	1 191	87	719
Zala	zalaegerszegi	826	2 156	7 360	2 446	3 233	3 506
	lenti	319	230	4 275	1 694	469	2 161
	letenyei	82	428	1 943	858	655	1 487
	nagykanizsai	95	1 054	3 131	1 496	1 871	2 046
Somogy	marcali	476	719	2 293	1 632	1 892	1 328
	csurgói	578	196	692	1 593	744	733
	nagyatádi	604	191	886	1 845	779	963
	barcsi	502	387	915	1 451	901	1 248
Szabolcs	fehérgyarmati	2 136	1 337	3 143	3 283	3 280	2 009
	vásárosnaményi	977	1 192	2 597	1 781	3 111	1 842
	csengeri	997	878	2 736	1 769	2 913	1 507
	Összesen:	12 011	11 374	44 804	26 898	24 451	27 430
Egyéb szarvaskereptermő járások							
Győr-Sopron	csornai	567	2 727	5 197	764	5 538	3 160
	kapuvári	194	1 961	3 748	478	3 988	2 189
Vas	sárvári	759	1 095	4 245	780	2 331	2 977
	celldömölki	832	551	2 203	1 081	1 625	1 866
Veszprém	pápai	296	1 482	2 727	563	4 331	2 135
	devecseri	268	915	1 983	596	2 523	1 313
Zala	zalaszentgróti	52	1 120	2 265	652	1 188	1 517
Somogy	kaposvári	888	4 230	5 363	1 752	8 319	2 856
Baranya	szigetvári	441	1 275	1 175	922	3 605	1 541
Pest	szobi	249	792	1 514	368	950	970
Nógrád	balassagyarmati	774	846	2 470	434	2 133	2 498
	rétsági	386	749	2 508	546	1 680	2 156
	szécsényi	806	1 019	2 006	657	1 158	2 036
Heves	pétervásári	152	681	2 870	815	1 427	994
Borsod-Abaúj-Zemplén	edelényi	703	1 348	4 040	830	2 536	2 867
	encsi	756	693	2 720	526	6 616	4 537
	Összesen:	8 123	21 484	47 034	11 764	49 949	35 619

Az ország 8 megyéjében, az Alföld és Kelet-Dunántúl alföldi jellegű arid részein szántóföldön nem termesztik, bár vadon itt is előfordul a savanyú talajokon. Az utóbbi években azonban ezekben a megyékben is több gazdaság próbálkozik termesztésével. Itt olyan mélyebb fekvésű, kötött, vízátnemeresztő talajokon vetik, ahol a lucerna és vöröshere a magas talajvíz vagy gyakori vízállás miatt kipusztult. A figyelem azért fordul a szarvaskerep felé az Alföldön is, mert az utóbbi csapadékos években tömegesen jelenik meg vadon a legelők mélyebb fekvésű részein és az öntözött legelőkön, mivel ilyen körülmények közt is jól érzi magát.

A 2. táblázatból kitűnik, hogy 1957—64-ig a szarvaskerep vetésterülete a fő szarvaskereptermő járásokra koncentrálódott. Ezekben a járásokban a vetésterület több mint kétszeresére nőtt: 12 000-ről 27 000 kh-ra, és itt van a vetésterület 60%-a.

Az utóbbi két, különösen csapadékos évben az országnak a szarvaskereptermő tájakon kívül eső járásaiban is nőtt a vetésterület.

2. TÁBLÁZAT

A szarvaskerep vetésterületének megoszlása Magyarországon 1957-ben és 1964-ben

	1957		1964	
	kh	%	kh	%
Fő szarvaskereptermő járások	12 011	44,2	26 898	60,7
Egyéb szarvaskereptermő járások	8 123	29,8	11 764	26,5
Az ország többi része	7 083	26,0	5 665	12,8
Összesen	27 217	100,0	44 327	100,0

Érdekes párhuzamba állítani a szarvaskerepet a vörösherével. Európa-szerte, így Magyarországon is megfigyelhetjük, hogy a vöröshere vetésterülete csökken. Nálunk a gyengébb termőképességű talajokon részben a szarvaskerep foglalja el a helyét, mert termesztése gazdaságosabb és biztonságosabb:

a) több évig kitart, mint a vöröshere,
b) jól társul egyéb pillangósokkal és fűfélékkel,
c) a tavaszi olvadás és bőséges csapadék utáni időleges vízborítás alatt nem pusztul ki,
d) nem okoz felfúvódást legeltetéskor,
e) az aranka nem támadja meg tömegesen,
f) még nincs olyan állati kártevője, ami zöld- és magtermését veszélyeztetné.

A szarvaskerep jelentősége azért is nagy, mert általa olyan területeket tudunk szántóföldi műveléssel hasznosítani, amelyeken egyéb növények gazdaságos termesztése csak meliorációval lehetséges. Talajjavító hatása ilyen talajokon érvényesül kitűnően.

A szarvaskerep nemesítése

Jelenleg két helyen foglalkoznak a szarvaskerep nemesítésével: a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola szentgyörgyvölgyi telepén Horváth István, és az Öntözési és Rizstermesztési Kutató Intézetben Szarvason Gruber Ferenc.

Szentgyörgyvölgy a nyugati országhatáron, az Őrségben fekszik, Zala megye legnyugatibb pontján, tipikus szarvaskereptermő tájon. Az Őrségben már régebben termelték a Jáki tájfajtát. Ebből szelektálta Horváth István az „Őrségi szarvaskerepet", mely 1961-ben kapott előzetes elismerést, 1967-ben pedig állami elismerést. Szarvason a Békés és Csongrád megyékből begyűjtött vadanyagból szelektálta Gruber Ferenc a „G keskenylevelű" fajtát, amelyet a Mezőgazdasági Minősítő Tanács 1966-ban minősített előzetesen elismert fajtává.

A szarvaskerep még fiatal szántóföldi kultúra, vetésterülete nő. A nemesítők feladata, hogy a jelenleginél szilárdabb szárú, levelesebb, magját kevésbé pergető fajtát állítsanak elő.

É. KISS IMRE

IMRE É. KIS

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ РАЗВЕДЕНИЯ ЛЯДВЕНЕЦА РОГАТОГО В ВЕНГРИИ

Резюме

Различные сорта и виды лядвенеца рогатого имеются по всей территории Венгрии. Он ещё до систематичного разведения использовался для улучшения лугов и пастбищ, и порой даже вывозился. В то время сбор семян производился на более-менее крупных

участках лугов и пастбищ, где рос исключительно лишь лядвенец-рогатый. Семена собирались рукой или же скосились, а потом колотились и чистились. Судя по литературным данным, в 20-х годах уже во многих местах пытались вводить разведение его на пашнях, в первую очередь в целях получения семен для посева.

Разведение лядвенеца рогатого в заводских масштабах, в целях получения семен для посева и фуража связано с именем Нандора Надорфи (Дреисигера). Надорфи начал вести хозяйство в 1926 году, в селе Як (Ják), в комитате Ваш (Vas). В выщелоченной, имеющей тонкий слой гумуса и плохое снабжение водой земле люцерна и клевер только влачили жалкое существование. В то же время на пастбищах прекрасно рос лядвенец рогатый. На пастбище фермы «Надьхалаш» (Nagyhálás) в 1927 году собирал первый раз семена для посева, а потом с таким успехом разводил он на пашнях лядвенец рогатый, что в начале 1930-х годов заботы его в связи с фуражом уже исчезли, и даже сумел продавать лядвенец рогатый на рынке. Семена для посева от лядвенеца рогатого в первые времена покупали у него лишь соседние хозяйства и крестьяне из своего села, впоследствии, однако, в число покупателей вступали и занимающиеся торговлей семен для посева фирмы В рамках так называемого «Движения за зеленое поле» возрос спрос на лядвенец рогатый.

В начале 1940-х годов и фирмы, занимающиеся торговлей семен для посева считали выгодным разведение лядвенеца рогатого по договору. Заключение договора для разведения лядвенеца рогатого считалось выгодным и для хозяев, так как за каждый центнер лядвенеца рогатого получали 180—200 пенге, в то время, когда за каждый центнер пшеницы давалось лишь 12—14 пенге.

Начиная с 1950-х годов в сильном темпе увеличилась посеянная лядвенецем рогатым площадь и в 1960 году размер ее достиг уже 40 000 кадастровых хольдов.

Образовались два центра разведения лядвенеца рогатого в имеющих более богатый осадок краях: один в югозападной, а другой в северовосточной части Венгрии, при наличии недоброкачественного гумуса и плохого снабжения водой. В 1964 году в комитате Шомодь в 3, в комитате Ваш в 2, и в комитате Сабольч-Сатмар в 1 округах, среди многолетних фуражей лядвенец рогатый имел наиболее крупную посевную площадь, а в других 4 округах размер посевной площади лядвенеца рогатого был на втором месте.

На равнинах Большой Венгерской Низменности засушливого характера теперь производятся попытки по разведению лядвенеца рогатого. Размер посевной площади здесь является незначительным. В краях, где производится лядвенец рогатый, в мере возрастания посевной площади его, сокращается посевная площадь клевера.

В 15 важнейших округах концентрируется 60,7% всей посевной площади лядвенеца рогатого. В остальных 16 округах имеется 26,5% его посевной площади, и лишь 13% находится разбросанно по всей стране. В период между 1957—1964 годами в округах, производящих лядвенец рогатый сконцентрировалась посевная площадь.

Улучшение сортов лядвенеца рогатого происходит в хозяйстве Сельскохозяйственного Института г. Кестхель, в селе Сентдьердьвелдь (Szentgyörgyvölgy), и так же в г. Сарваш (Szarvas), в рамках исследовательского Института по разведению риса.

В с. Сендьердьвелдь было произведено сорт «Ершеги» (Őrségi), а в г. Сарваш сорт «Г», имеющий узкие листья.

IMRE É. KISS

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES ANBAUES DES HORNKLEES IN UNGARN

Zusammenfassung

Die verschiedenen Arten und Gestalten des Hornklees sind auf dem ganzen Gebiete Ungarns auffindbar. Zur Aufbesserung der Wiesen und Weiden wurde er schon vor seiner Einbeziehung in den Ackerbau verwendet, es wurde davon auch zeitweise exportiert. Damals erfolgte die Samengewinnung auf den kleineren oder größeren Hornkleeflecken geschlossenen Bestandes der Wiesen und Weiden. Die Samen wurden mit Händen gesammelt oder abgemäht, nachher ausgedroschen und gereinigt. In den 1920er Jahren stellte man nach den bezüglichen literarischen Quellen Versuche mit seinem Anbau mancherorts, in erster Linie wegen Samengewinnung, an.

Der Ackerbau des Hornklees knüpft sich im Betriebsmaßstabe, zum Zwecke der Futter- und Samengewinnung, an den Namen von Nándor Nádorfy (Dreisziger). Er hat

1926 in der Ortschaft Ják (Komitat Vas) angefangen zu wirtschaften. In seiner Wirtschaft, deren Boden ausgelaugt, der Nährboden seicht und die Wasserbewirtschaftung schlecht war, vegetierte nur die Luzerne und der Rotklee. Zu derselben Zeit blühte der Hornklee schön auf den Weiden. In 1927 sammelte er Samen zuerst in der Weide seines Meierhofes Nagyhálás, später vermehrte er ihn auf Acker mit einem so großen Erfolg, daß seine Futterungssorgen am Anfang der 30er Jahre aufhörten und er davon auch verkaufen konnte. Die Hornkleesamen wurden zuerst durch die Nachbarwirtschaften und Bauern vom Dorfe, später auch durch die Samenhändlerfirmen gekauft. Im Rahmen der »Grünlandbewegung« nahm die Nachfrage nach dem Hornklee zu.

Am Anfang der 1940er Jahre haben auch die Großhändlerfirmen den vertragsmäßigen Bau des Hornklees für lohnend gefunden. Sein Bau war auch für die Landwirte rentabel, weil sie für ein Meterzentner Hornkleesamen 180—200 Pengő bekamen, gleichzeitig war der Preis eines Meterzentner Weizen 12—14 Pengő.

Von der Mitte der 1950er Jahre an wuchs seine Saatfläche sehr schnell und in 1960 erreichte sie 40 000 Kj.

Zwei Anbauzentren des Hornklees bildeten sich in den verhältnismäßig regenreichen Gegenden aus. Das eine auf dem südwestlichen, das andere auf dem nordöstlichen Gebiete Ungarns, auf einem Boden von schlechter Wasserbewirtschaftung und von schlechter Ertragsfähigkeit. In 1964 war die Anbaufläche des Hornklees unter den ausdauernden Futterleguminosen in 3 Landbezirken des Komitates Somogy, in zweien des Komitates Vas und in einem des Komitates Szabolcs-Szatmár die größte, in weiteren 4 Landbaubezirken stand sie an der zweiten Stelle.

Auf dem flachen Gebiete von aridem Charakter der Großen Ungarischen Ebene versucht man jetzt sporadisch den Hornklee anzubauen. Die Anbaufläche ist hier unbedeutend. In den hornkleetragenden Gegenden nimmt das Gebiet des Rotklees parallel mit der Zunahme des Hornklees ab.

Die 15 wichtigsten hornkleetragenden Landbezirke enthalten 60,7% der Anbaufläche, in den weiteren 16 Landbezirken befinden sich 26,5% und nicht mehr als 13% verteilen sich in den übrigen Teilen des Landes. Zwischen 1957—64 konzentrierte sich je die Anbaufläche in den hauptsächlichsten hornkleetragenden Landbezirken.

Die Veredlung des Hornklees erfolgt in der Anlage von Szentgyörgyvölgy der Agrarwissenschaftlichen Hochschule von Keszthely und im Reisbauforschungsinstitut von Szarvas.

In Szentgyörgyvölgy wurde die Sorte Őrségi, in Szarvas die schmalblättrige Sorte »G« hergestellt.

ADALÉKOK A PARASZTI GABONATERMELÉS KÉRDÉSÉHEZ A XVI—XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

I. Bevezetés

Az utóbbi években Európa-szerte az agrártörténeti kutatás fellendülése tapasztalható. A kutatók számos tanulmányban — eltérő módon és felfogásban — elemezték a szántóművelés fejlődését. Rendkívül hatásos és meggyőző pl. az a módszer, amely a termelékenységi indexszámok sorozatainak elemzéséből vezette le a fejlődés irányát. E módszer alkalmazásával kísérelték meg 1965-ben Magyarországon is a gabonahozamok XVI—XVIII. századi trendjének meghatározását.[1] Igen eredményes volt az a módszer is, amely a mezőgazdaság fejlődésének konjunkturális hullámzását elsősorban a gabonaárak mozgásával hozta kapcsolatba.[2] A termelés tényleges tömegére, a gabonatermés volumenére azonban kevéssé kapunk felvilágosítást ezekben a munkákban. Ez természetesen a megfelelő forrásanyag hiányából következik: *egyes uradalmak* terméseredmény-soraiból még igen merész általánosítással sem lehet *egy megye vagy kerület* (districtus) egész szántóművelő népességének termésvolumenére következtetni. Hasonlóképpen járhatatlan az az út, amikor néhány illusztratív példának számító konkrét adatból következtetünk az illető tájegység teljes gabonatermésének tömegére. A tényleges össztermés, különösen pedig a *paraszti gabonatermés* ismerete többé-kevésbé még feltáratlan problémának számít az európai agrártörténetírásban. *W. Abel* pl. a keleti-tengeri parasztgazdaság vizsgálatával kapcsolatban azt írja, hogy 1600 körül még nincs statisztikailag értékelhető anyaga.[3]

Az árgörbék elemzésére épülő módszernél vitatott a XVI. századi árforradalom hatásának értékelése. W. Abel összehasonlító számításai szerint a németországi gabonaárak görbéje, mely nem tér el lényegesen a nyugat-európaitól, a XVI. századi gyors emelkedés után, 1600 táján megtorpan, majd 1620-ig még tovább növekszik, ettől kezdve azonban vitathatatlanul csökken. A harmincéves háború hatása ugyan némileg felhajtja a gabonaárakat, de 1650 után ismét erősen esik az árszínvonal, s ez a tendencia egészen a XVIII. század közepéig tart.[4] A kelet-európai országokban érvényes tendenciákat *Hoszowszki* tanulmánya összegezte.[5] Eszerint 1550 és 1650 között Lengyelországban az áremelkedés minden gabonafajtában általános, a rozs árgörbéje Danzigban (Gdansk) 1620 táján tetőzik, utána kiegyenlített, sőt némileg csökkenő tendenciát mutat. A meglehetősen hiányos cseh anyagból csak a XVI. századi emelkedés vonala rajzolódik ki egyértelműen. Dalmáciában (Ragusa) és Szlovéniában (Ljubljana) a búza áralakulása megfelel a lengyelországinak. Ausztriában, főleg Bécsben a rozs ára 1600 táján a legmagasabb, s 1650-ig már stagnál. A *Zimányi Vera* által elsőnek bemutatott magyar árgörbék mozgása az osztrák gabonaárakéhoz áll legközelebb.[5a]

Az árforradalom okai között döntő az a XVI. századi demográfiai felfutás, amit azonban Kelet-Európában — legalábbis magyar, szlovén, osztrák és cseh vonatkozásban —

* Ez a tanulmány az MTA Történettudományi Intézetének megbízásából készült az 1968. évi francia—magyar gazdaságtörténeti ülésszakra (Budapest, 1968. március 23—27).

[1] *Slicher van Bath, B. H.:* Yield ratios. 810—1820. Wageningen 1963. 264 l. — *Zimányi Vera—Makkai László—Kirilly Zsigmondné—N. Kiss István:* Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550—1580). Agrártörténeti Szemle 1968. 1—2. sz. 39—93. l.

[2] *Abel, Wilhelm:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg, 1966², 301. l.

[3] *Uő:* Bauerngesellschaft und Bauernwirtschaft im südlichen Ostseeraum um 1600. Visby-Symposiet för historiska vetenskaper 1965. 209. l.

[4] *Uő:* Agrarkrisen. V—VI. fejezetek. *H. Wiese—J. Bölts:* Rinderhandel und Rinderhaltung im norwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1966. 104. l.

[5] *Hoszowszki, S.:* Europe centrale et révolution des prix. Annales, E.S.C. 1961. 441—456. l.

[5a] *Zimányi Vera:* A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa (Sajtó alatt).

jórészt „kiegyenlít" a török előrenyomulás, majd a 30 éves háború hatása. Hoszowszki szerint nyugaton az árforradalom serkentette a gazdasági fejlődést (pl. a tőkefelhalmozást), de keleten az ezáltal kiváltott mezőgazdasági fellendülés csak a „második jobbágyság" típusú feudális rendszert szilárdította meg, ami azután a XVII. században a paraszti árutermelés hanyatlásához, a mezőgazdasági technika fejlődésének elakadásához stb. vezetett. E megállapítások feltétlenül érvényesek a gabonaexportban vezető szerepet játszó Lengyelországra nézve; de kérdés, helytállóak-e Magyarországon, melynek gyakorlatilag nem volt gabonaexportja? Társadalmi fejlődésünk ennek ellenére sokban párhuzamos a lengyelekével: az „örökös jobbágyság" megszilárdítása, a roboton alapuló allodiális gazdálkodás térhódítása stb.[6] Mivel azonban gabonaexportunk nem volt, így a magyarországi árutermelést általában a *helyi piacok* vették fel, annál is inkább, mert a távolsági szekérfuvarozás rendkívül drága volt, s a használható víziutak kapacitása igen csekély. *Rendkívüli piacnak* számított viszont a táborba szállt seregek és a várőrségek fogyasztása; ez jelentette a gabonatermelő főurak számára a nagy üzletet, bár a kincstár tőle telhetően igyekezett a hadsereget saját rezsiben ellátni.

Az agrártörténeti kutatás különböző módszerei között, úgy érezzük, érdeklődésre tarthat igényt az a kísérletünk, melynek során igyekszünk zárt területi egységeken belül meghatározni a paraszti gazdaságok számát és gabonatermését a XVI—XVII. században. Az allodiális üzemek produkciója kimaradt összesítésünkből, ugyanis az allodiális szántók országos aránya a paraszti földekhez mérten még vitatott kérdés.[7] A magunk részéről a XVII. században kb. 10%-ra becsüljük a majorsági szántók arányát, mert az ennél kedvezőbb példákkal szemben több adatunk van olyan esetekre is, amikor az allódiumok kapacitását a földesurak messze nem használják ki, sőt egy részüket parlagon hagyják, bérbe adják.[8] (Az allodiális földet bérlő parasztok szerepével alább még foglalkozunk.)

Beszámolónkban részletesen elemezzük Bereg megye két járásának terméseredményeit 1550 és 1650 között, míg további négy megyében metszetekkel ábrázoljuk a XVI. századi fejlődés vonalát. Vizsgálatunk során a *gabonatermelés* volumenének alakulásán kívül a *szántóművelők demográfiai mozgását* és a posszibilis árutermelés kapacitásának változását is igyekszünk bemutatni.

II. A forrásanyag

Az a sajátos forrásanyag, amely a fent vázolt elemzést lehetővé teszi, — a dézsmajegyzék. A dézsmát, ezt az eredetileg egyházi adónemet a XVI. század derekától kezdve a kincstár bérelte, mely az összegyűjtött termékmennyiségből a hadsereget és a várakat igyekezett ellátni. Piaci eladásra csak alkalomszerűen került valami ezekből a készletekből. A dézsmaszedők elszámolásai, a „*regesta decimarum*" évről évre felsorolják *valamennyi* dézsma alá eső jobbágygazdaság *termését* és az abból adott *tizedet*. 1549-től kezdve több mint 25 megye dézsmajegyzékei maradtak ránk. Ez az iratanyag persze hiányos, de néhány megyénél a XVII. század végéig húzódó zárt sorozatokat is találunk.

A dézsmajegyzékek *forrásértéke* más a XVI. században, mint a XVII.-ben! Kb. 1550 és 1600 között a kamara rendkívül szigorúan őrködött a dézsmakötelezettség betartásán. Mentességet gyakorlatilag senkinek sem adtak, még a magasrangú tisztek, udvari méltóságok birtokain is behajtották a tizedet. — A dézsmaszedés hatásfoka ekkor kitűnő volt: az adólistákon egy-egy districtus (kedvező esetben egész megye) gyakorlatilag teljes gabona- és bortermelő parasztságát megtaláljuk. Minden parasztgazdaság dézsmaköteles, csak az allodiális jellegű (nemesi) földek mentesek. Változik a helyzet a XVII. században; azok a főurak, akiket a kamarai dézsmabérlet elütött attól a lehetőségtől, hogy maguk béreljék az egyházi tizedet, legalább jobbágyaikat akarták tőle mentesíteni. Súlyos harc indult meg a kamara és a nagybirtokosok között a mentesség kérdésében. Néha egy-két falu, de többnyire csak egy-két ember tizedmentességéről folyt a vita; a kivételezettek száma lassan mégis emelkedett. A XVII. századi adatok statisztikai értékelésénél már figyelembe kell venni a dézsma mint adófajta hatékonyságának csökkenését is!

Az időnként elrendelt vizsgálatok, újbóli összeírások során személy szerint megvizsgálnak minden „mentes" jobbágyot, és összegezik a jogosan vagy jogtalanul dézsma-

[6] *Pach Zsigmond Pál:* Die ungarische Agrarentwicklung im XVI—XVII. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Bp. 1964. 164 l.

[7] *Pach Zsigmond Pál* felszólalása Zimányi Vera kandidátusi vitájában. Agrártörténeti Szemle 1967. 1—2. sz. 260—261. l.

[8] Pl. 1673-ban a Zrínyi-birtok négy legnagyobb allódiumának 1072 iugerum szántóföldjéből 42% puszta terület, illetve paraszti bérlet. *N. Kiss István:* Die Rolle der Magnatengutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jahrhundert. Referat zur Tagung zu Marburg a.d. Lahn, „Der Gross- und Fernhandel zwischen dem mittleren Osteuropa und Mitteleuropa und die Entwicklung der osteuropäischen Volkswirtschaften 1450—1650". 1967. júl. 16—22

mentesek számát. Ezek az adatok a XVII. századi statisztikai eredmények rektifikálásának egyik fő forrását jelentik. A szükséges *korrekció* másik számszerű bázisát a földesuraknak fizetett naturális adó, az ún. „kilencedjegyzék" (nona) biztosítja. Néhány, sajnos rendkívül ritka esetben ugyanis ismerjük és összehasonlítjuk ugyanazoknak a falvaknak dézsmalistáit, illetve földesúri nonajegyzékeit. A két adólista különbsége, valamint az előbb említett vizsgálatok eredményei lehetővé teszik a szóbanforgó területen a XVII. századi dézsmajegyzékek adatanyagának reális arányú korrigálását.

III. Kaszony és Vári districtus (Bereg megye) — 1550–1670

Bereg megye területének nagy része a Kárpátok vonulatára esett, s ez a hegyvidéki táj igen gazdag volt erdőkben. Délnyugati része dombos és sík vidék, ahol a szántóművelés mellett igen nagy a bortermelés jelentősége is. Közvetlen háborús pusztítástól 1670-ig aránylag keveset szenvedett. A megye jelentős része a munkácsi uradalomhoz tartozott, mely a XVII. században többnyire az erdélyi fejedelmek birtoka volt. Munkács várát I. Rákóczi György fejedelem francia mérnökökkel Kelet-Magyarország legerősebb erődjévé építette ki. Maga Bereg megye „de iure" mindvégig a magyar királysághoz tartozott, de a XVII. században átmenetileg többször is az erdélyi fejedelem kezére került (így pl. 1645–48-ig a megye Erdélyhez tartozott, 1648 után visszakerült Magyarországhoz, de dézsmajövedelmét 1660-ig továbbra is az erdélyi fejedelem kapta).

Bereg megye tiszatáji gabonatermelő vidékének (Kaszony és Vári districtus) XVI–XVII. századi dézsmajegyzékeiből 42 év teljes anyaga maradt ránk. Ez azt jelenti, hogy a szóbanforgó korszakban (1553–1666) 113 évből 42-ben azonos területen (80 falu és mezőváros) és azonos faluszámon vizsgálhatjuk a gabonatermés volumenének alakulását.

1. TÁBLÁZAT

A paraszti gabonaössztermés alakulása Kaszony és Vári districtusban, 1550–1670

Dekád	Össztermés gelimában		Dekád	Össztermés gelimában	
	évenként	átlagban		évenként	átlagban
1550/60	30 890	36 571	1621/30	25 782	
	42 252			16 627	22 151
				14 809	
1561/70	—	—		31 389	
1571/80	41 973		1631/40	24 024	
	40 365	35 956		19 727	
	37 618			23 914	20 371
	23 970			19 303	
				19 027	
1581/90	28 915			16 236	
	39 889	38 828			
	47 680		1641/50	22 378	
				9 070	15 724
1591/1600	29 499				
	38 155	29 293	1651/60	12 086	16 478
	23 058			20 871	
	26 462				
			1661/70	21 668	
1601/10	33 096			19 648	
	20 404			19 221	22 116
	31 002			21 560	
	23 399	25 928		27 288	
	34 718			23 314	
	12 951				
1611/20	23 966				
	17 979	22 729			
	26 242				

2. TÁBLÁZAT

A paraszti gabonatermelő gazdaságok száma Kaszony és Vári districtusban, 1550–1670

Dekád	Gabonatermelő gazdaságok évenként	Gabonatermelő gazdaságok átlagban	Dekád	Gabonatermelő gazdaságok évenként	Gabonatermelő gazdaságok átlagban
1550/60	2231	2231	1621/30	1596	
				1427	1397
1561/70	—	—		1077	
				1487	
1571/80	2112				
	1653	1883	1631/40	1443	
	1973			1137	
	1794			1347	1325
				1372	
1581/90	1872			1390	
	2233	2087		1261	
	2158				
			1641/50	1204	1204
1591/1600	1491				
	2065	1768	1651/60	1472	1472
	1709				
	1808		1661/70	1375	
				1212	
1601/10	1804			1394	
	1485			1377	1307
	1646	1571		1394	
	1725			1094	
	1589				
	1181				
1611/20	1345				
	1803	1526			
	1429				

A dézsmajegyzékek feldolgozásánál három jellemző szempontot érvényesítettünk: minden évben meghatároztuk a paraszti *össztermést*, a gabonatermelő *gazdaságok számát* és a gazdaságonkénti *átlagtermést*. A termés mindenütt csépeletlen kalangyában (gelima) értendő; 1 gl, azaz gelima = 26 manipulus (kb. 0,5 q). Dekádonként csoportosítottuk az anyagot a táblázatokon, megadva az egyes évek konkrét eredményeit és a dekádra eső középarányos értéket.[9]

A grafikon (116. l.) tanulságait így összegezhetjük: *a)* A paraszti gabonatermelés volumene az 1590-es évekig hozzávetőleg azonos szinten mozog, 1600 körül azonban már észrevehető az a hanyatlás, amely azután 1660-ig egyenletesen folytatódik. Az 1660-as években mutatkozó fellendülés még mindig mélyen a XVI. századi szint alatt marad. *b)* A szántógazdaságok száma az össztermésével párhuzamosan változik. A XVI. század végéig nincs lényeges különbség, a XVII. században viszont már évtizedről évtizedre csökken a gabonatermelő parasztok száma. Némi emelkedés az 1650-es években itt is megfigyelhető, de ennek valószínűleg csak az az oka, hogy ebből az időszakból csupán egy év adata áll rendelkezésünkre, a szokásos többévi átlag helyett. *c)* Kézenfekvő,

[9] Valamennyi adat az Országos Levéltár (továbbiakban OL) E 159 Reg. dec. Bereg megye sorozatában, évi számok szerint. A táblázatokon (1–3.) helyenként eltér az egy évtizedre eső konkrét adatok száma, amit a forrásanyag hiányossága indokol. Az 1560-as évekből pl. teljes megyei össztermés nem maradt ránk, s a gazdaságok számát sem ismerjük, de a gazdaságonkénti termésátlagot sikerült néhány évből meghatároznunk, mert négy olyan összeírástöredékkel rendelkezünk, amelyek mindegyike többszáz Bereg megyei gazdaság adatait tartalmazza. Az 1640-es években viszont két év össztermését ismerjük, de csak az egyik évből maradt meg a szántógazdaságok szerinti részletezés is. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi az 1650-es évtizedben stb.

3. TÁBLÁZAT

*A parasztgazdaságonkénti termésátlag alakulása Kaszony és Vári districtusban, 1550–1670**

Dekád	Gazdaságonkénti termés, gelimában		Dekád	Gazdaságonkénti termés, gelimában	
	évenként	átlagban		évenként	átlagban
1550/60	18,9	18,9	1621/30	16,2	
				11,6	
1561/70	10,5			13,7	15,9
	17,4	17,3		12,9	
	23,8			21,1	
	17,4			20,0	
1571/80	25,3		1631/40	16,6	
	19,8	19,3		22,8	
	19,0			17,3	
	13,3			17,9	16,4
				14,1	
1581/90	15,4			13,7	
	17,8	18,4		12,9	
	22,1				
			1641/50	18,6	18,6
1591/1600	19,7				
	16,5	18,3	1651/60	14,2	14,2
	22,3				
	14,6		1661/70	15,7	
				16,2	
1601/10	18,3			13,8	
	13,8			15,6	17,1
	18,8	16,1		19,5	
	12,9			21,3	
	21,8			17,0	
	10,9				
1611/20	17,8				
	9,9	15,3			
	18,3				

hogy az össztermés mennyiségének, valamint a gazdaságok számának *párhuzamos* csökkenése az egész korszakon át kb. azonos szinten tartotta a gazdaságonkénti átlagtermés alakulását. 1610 és 1630 között ugyan elég erős a csökkenés, de ez a század második harmadában már kiegyenlítődik, és a gazdaságonkénti átlaghozam újból megközelíti a XVI. századi szintet. Megállapíthatjuk tehát, hogy az átlagtermés indexszáma a XVII. században — eltekintve a már jelzett ingadozásoktól — az össztermés és a gazdaságok számának határozott csökkenése ellenére is viszonylag kiegyensúlyozott, csaknem változatlan színvonalon mozgott. Miközben a gabonatermelők száma erősen apadt, az átlaghozam meglehetősen stabilnak bizonyult, és 1670 körüli mutatószáma (17,1 gl) alig maradt valamivel alatta a 100 évvel korábbi értéknek (17,3 gl).

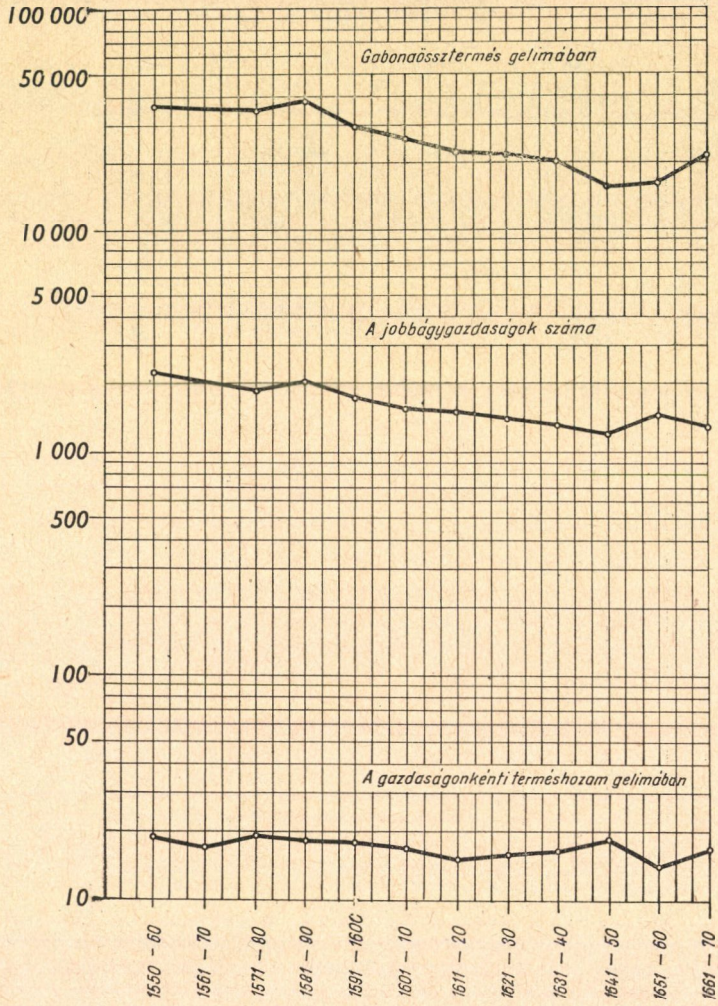
A fenti kép helyes értékeléséhez ismernünk kell, milyen szerepet játszott a gabonatermelés a Bereg megyei jobbágyok gazdálkodásában?

A XVI. században tehát minden harmadik szántóművelőnek van szőleje is, sőt mint a táblázat bizonyítja, a teljes paraszti népesség egy jelentékeny csoportja kizárólag bor-

* A 3. táblázaton szereplő gazdaságonkénti termésátlag a különböző évek átlagainak számtani középarányosa. Ha megvizsgáljuk, hogy a súlyozott átlagszámítással meghatározott indexszámok ehhez miként viszonyulnak, csupán csekély eltérést tapasztalunk. Ugyanis a súlyozott termésátlag alakulása a következő: 1561–70: 15,6 gl – 1571–80: 19,5 gl – 1581–90: 18,4 gl – 1591–1600: 18,1 gl – 1601–10: 16,3 gl – 1611–20: 14,8 gl – 1621–30: 15,8 gl – 1631–40: 16,1 gl – 1661–70: 16,9 gl. Leszámítva tehát az 1561–70-ig terjedő időszakot, melynek adatai nem a megye össztermését, hanem csak töredék adatsorokat tükröznek, a súlyozott átlag mutatószámai csupán néhány tizedes eltérést mutatnak a középarányossal szemben.

Az 1., 2. és 3. táblázatban közölt tízévenkénti középarányos átlagok alakulását lásd az 1. grafikonon.

1. GRAFIKON

A gabonatermés alakulása Kaszony és Vári districtusokban, 1550—1670

termeléssel foglalkozik. Ez a termelési struktúra a mezővárosokban még hangsúlyozottabb: Munkács, Vári és Kaszony oppidumokban pl. a csak bortermelő csoport (nincs szántójuk !) a népesség 50%-át is meghaladja. Számolni kell továbbá parasztok egy részénél a beregi erdőségekben a nagyarányú sertéstenyésztés szerepével is. Bereg megye jobbágygazdaságaiban az árutermelés szempontjából annak ellenére sem volt központi jelentősége a szántóművelésnek, hogy a paraszti népesség többsége valóban termelt gabonát. Az árutermelés lehetőségeinek vizsgálata messzemenően igazolja ennek a megállapításnak érvényességét.

Mint láttuk, a megyében a gazdaságonkénti átlagtermés még kedvező időszakokban is csak 20 gelima körül mozog, ami jó közepes átlag szerint 10 q búzának felel meg. Számítsuk le ebből a minimális vetőmagrészt (2 q), a kincstári dézsma és a földesúri kilenced adót (2 q), s azt tapasztaljuk, hogy a 4—5 főt számláló jobbágycsalád élelmezésére kb. 6 q marad. Ez a cereáliamennyiség csak a magyarországi magas húsfogyasztás mellett

4. TÁBLÁZAT

Gabona- és bortermelők aránya Kaszony és Vári districtus mezőgazdasági termelésében[10]

Gazdaság	1553	1577	1583	1597
Gabonatermelő	1583	1080	1608	1636
	52,4%	44,0%	62,0%	68,1%
Gabona- + bortermelő	648	573	550	429
	21,5%	23,3%	21,2%	17,9%
Bortermelő	786	800	435	336
	26,1%	32,7%	16,8%	14,0%
Összesen	3017	2453	2593	2401
	100%	100%	100 %	10%

fedezi egy család kenyérellátását.[11] Húsz gelimás átlagtermés színvonalán szó sem lehet komolyabb *gabona-árutermelésről!* Bereg megyében a jobbágyok csupán saját szükségleteik fedezésére termeltek gabonát, s ennek a tételnek érvényességén az a körülmény sem változtat semmit, hogy volt egy maroknyi gazdagparaszt (30 gelima termés fölött), akik gabonából is juttattak bizonyos készleteket a helyi piacokra. A Bereg megyei parasztok árutermelése a szőlőművelés és az állattenyésztés szektoraiban zajlott le. Ugyanakkor talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy azért stabil viszonylag az átlagtermés mutatószáma a XVI—XVII. században, mert csupán a saját szükségletre termelő szántógazdaság minimális gabonahozamát fejezi ki.

A paraszti gabonatermelés volumene a XVII. század folyamán visszaesik. Figyelemre méltó, hogy a gabonatermés volumene a szántógazdaságokéval párhuzamosan csökken. A *hanyatlás trendje* nyilvánvaló, annak tényleges aránya azonban a dézsmaanyag már jelzett korrekciójának eredményétől függ. Eszerint azok a mutatószámok, amelyek Kaszony és Vári districtusok gabonatermelésének statisztikai elemzésére alapozódnak és amelyek a termésvolumen 45 s a szántógazdaságok 35%-os csökkenését jelzik 1550 és 1670 között, — a valóságban jóval alacsonyabbak. Az éppúgy lehetséges, mint szükséges korrekciók figyelembevételével a hanyatlás trendje erősen mérséklődik.

A dézsmajegyzékekben mindig különválasztják az ún. földnélkülieket, akik csupán a „kereszténydénár" (Christianitatis denarii)-nak nevezett fejadót fizették. Bár e csoport zöme valóban földnélküliekből vagy termésnélküliekből áll (akiket abban az évben természeti csapás sújtott); sok olyan gabonatermelő paraszt is meghúzódik soraik között, aki kibújva a dézsmaterhek alól, csak kereszténydénárt fizet. Kik ezek? Allodiális (nemesi eredetű) *földet bérlő jobbágyok*, akik a nemesi föld adómentességére hivatkozva megtagadják a gabonadézsmát.[12] Földesuraik teljes mértékben támogatják őket a kincstári adószedőkkel szemben, s így érthető, ha számuk egyre emelkedik. 1553-ban még csak 56, de 1659-ben már 361 és 1664-ben 273 ilyen nemesi földet bérlő parasztot találunk a megyében. Ezek az allodiális földet használó parasztok sem dézsmát, sem földesúri kilencedet nem adnak, csupán pénzbeli „taxa"-t fizetnek földesuraiknak, s ennek következtében jóval előnyösebb helyzetben vannak jobbágytársaiknál.[13] Tekintve, hogy számuk hat-hétszeresre nő, miközben a megye gabonatermelő parasztságáé egyre csökken; arányukat feltétlenül figyelembe kell vennünk, ha a XVII. századi paraszti gabonatermelés valódi volumenét tisztázni akarjuk. Csoportjukra szinte mindegyik dézsmajegyzékben utalnak, de csak két évben (1659, 1664) ismerjük létszámukat az egész megyében.

A korrekció során, az összehasonlított XVI., illetve XVII. századi metszeteknél a szántógazdaságok számához hozzáadjuk az allodiális földet bérlő parasztokét, majd azok százalékarányának megfelelően az össztermést is növeljük. Mint a korrigált volumen adatai bizonyítják, az allodiális földet bérlő parasztok aránya a XVI.

[10] *N. Kiss István:* 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960. 169., 392., 653. és 838. l.

[11] Pl. Tarcal oppidumban (Zemplén megye) a XVII. század első harmadában kb. 210 család él. A földesúri mészárszéken 1634-ben 309, 1638-ban pedig 336 ökör húsát mérték ki. Ugyanitt évente még többszáz juhot is vágtak, jóllehet a tarcali családok zöme sertést tartott, tehát saját húskészlettel (füstölt hús!) is rendelkezett! Lásd a 8. jegyzetet.

[12] Számos Bereg megyei helységben, így pl. Kászonyban: „habuit sata in terris arabilibus ad Curiam Nobilitarem pertinentibus, ex quibus decimam nunquam solvisse", Kisguton: „terras Domini Terrestris possidet" vagy „in fundo nobilitari residet", Haláborban „habitando in curia nobilitari, terrasque ad eandem possidendo", stb.

[13] Az allodiális föld paraszti bérlete más megyében is megfigyelhető, így pl. Zemplén megyében. *N. Kiss István:* A jobbágytelken kívüli paraszti szántóterület a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1962. 3–4. sz. 602–12. l.

században még minimális (kb. 2,5%), de a XVII. század második felében már a szántóművelő jobágyok egyötöde közülük kerül ki; és így sem csoportjuk számszerű súlyát, sem termésmennyiségét nem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha a gabonatermelés XVII. századi regresszióját mérlegeljük. A korrekció eredményeképpen Bereg megyében a gabonatermelők demográfiai csökkenését, valamint az össztermelés apadását jóval *kisebbnek* kell ítélnünk, mint azt a táblázatok anyaga alapján megállapíthattuk. Az allodiális földet használó jobbágygazdaságok számának gyors emelkedése egyben azt is jelzi, hogy egyre több paraszt adja fel a XVII. században jobbágytelkét, melyre súlyos állami és földesúri adók nehezednek, s bérel pusztán álló allodiális földet, megszabadulván így a dézsmától. Ezek a parasztok valóban eltűnnek a tizedjegyzékről, de ez még nem a szántóművelés általános visszaesését jelenti.

5. TÁBLÁZAT

A Vári és Kaszony járási szántóművelés korrigált volumene 1553-ban és 1659-ben

Volumen	1553. év + korrekció	1659. év + korrekció	Különbség %
Szántógazdaság + korrekció	2231	1472	
	+ 56	+ 361	
	2287	1833	—17,7
Össztermés + korrekció	42 252 gl	20 871 gl	
	2,5%	24,5%	
	43 308 gl	25 984 gl	—40,0
Gazdaságonkénti átlagtermés	18,9 gl	13,8 gl	—27,0

6. TÁBLÁZAT

A Vári és Kaszony járási szántóművelés korrigált volumene az 1570-es években és 1664-ben

Volumen	1570-es évek + korrekció	1664. év + korrekció	Különbség %
Szántógazdaság + korrekció	1883	1360	
	+ 52	+ 273	
	1935	1633	—15,7
Össztermés + korrekció	35 956 gl	21 560 gl	
	2,7%	20,0%	
	36 926 gl	25 872 gl	—30,0
Gazdaságonkénti átlagtermés	19,0 gl	15,0 gl	—16,9

Az allodiális földet bérlők súlyának mérlegelését a paraszti szántóművelés volumenével kapcsolatban szükséges és lehetséges korrekciónak tekintjük. Van azonban egy másik, következményeiben hasonló folyamat a XVII. században, amelyet adatszerűen csak néhány éven át lehet nyomon követni, s így az általános érvényű korrekcióhoz szükséges arányszámot sem lehet egyértelműen meghatározni; bár a jelenséggel, ti. a földesúri *kilencedjegyzékek többletnépességének* arányával, feltétlenül számolni kell. Rendelkezésünkre állnak 1624-ből és 1625-ből a munkácsi uradalomhoz tartozó 6 helység földesúri kilencedjegyzékei.[14] Egybevetve az azonos évű dézsmajegyzékkel a következő

[14] A munkácsi uradalom hat falvának (Izsnéte, Jánossi, Kajdanó, Pósaháza, Rákos, Munkács-Újfalu) nonajegyzékei 1624-ből és 1625-ből, továbbá Vári oppidum nonajegyzékei 1623—27-ből. Bereg megye dézsmajegyzéke között.

eredményt kapjuk: a földesúri adólistán 27%-kal több gazdaságot és 43%-kal nagyobb termést találunk, mint a dézsmajegyzéken. A gazdaságonkénti átlagtermés is 35%-kal magasabb a kilencedjegyzéken. Vári oppidumban, mely ugyancsak a munkácsi uradalom része, 1623 és 1627 között a földesúri adólista „többlete" a tizedjegyzékkel szemben a parasztgazdaságoknál 55%, a termésnél 110% és a termésátlag indexszámánál 36%! Kereken a megye tizedköteles gazdaságainak 17%-át tudtuk összehasonlítani a kilencedjegyzékeken szereplő parasztsággal. Az eredmény önmagáért beszél: egyrészt kiderül, hogy a XVII. század első harmadában kb. minden negyedik szántóművelő jobbágy már hiányzik a dézsmajegyzékről, mert földesura támogatásával elérte, hogy nem kell tizedet fizetnie, csak kilencedet; másrészt a gazdaságonkénti termésátlag egybevetése azt mutatja, hogy ez a „hiányzó" réteg elsősorban gazdagparasztokból áll.

Formailag nem teljesen azonos, de érdemileg hasonló jelenséget figyelhetünk meg a szomszédos Zemplén megyei, homonnai uradalomban. Itt a földesúr, Homonnay György 1618-ban elnyeri a kincstári dézsma beszedésének jogát saját uradalmában. Ez a következő meglepő eredménnyel jár:

7. TÁBLÁZAT

A homonnai districtus gabonatermése 1576–1618
1 gl = 26 manipuli[15]

Volumen	1576	1599	1615	1618
Szántógazdaság	243	265	250	320
Össztermés gl-ban	10 185	5 624	3 578	6 645
Gazdaságonkénti termésátlag gl-ban	41,5	21,2	14,3	20,7

A terület (14 falu) gabonatermelése a XVII. századra erősen visszaesik, de abban az évben, amikor a helyi földesúr hajtja be a dézsmát (1618), ugrásszerűen megnő mind a szántógazdaságok száma, mind a betakarított gabona mennyisége. Ez a példa is azt bizonyítja, mennyivel hatékonyabb már a XVII. században a földesúri adóztatás, mint a kincstári dézsma.

Sajnos a kilencedjegyzékek többletnépességének számszerű eredményeit még Bereg megye esetében sem általánosíthatjuk, mert nem tudjuk, miként alakulna ez az arány a megye többi 70 helységének parasztságánál. Egyértelmű viszont az a tanulság, hogy a megye XVII. századi dézsmagabona-volumenének hanyatlását nemcsak a termelőerők csökkenésével, hanem a dézsmaadó hatékonyságának lassú sorvadásával is magyaráznunk kell!

Slicher van Bath a XVII–XVIII. századi mezőgazdasági hanyatlást elemző cikkében mintegy összegezi az európai agrártörténetírás eredményeit.[16] Szerinte 1600 és 1750 között egész Európát a mezőgazdasági hanyatlás jellemzi, mely a szántóterület és a gabonatermés csökkenésével, demográfiai hanyatlással és a termelékenység visszaesésével jár. Mielőtt a paraszti gabonatermelésre vonatkozó eredményeinket az ő megállapításaival összevetnénk, szeretnénk két körülményt tisztázni. Magyarországon, mint már említettük, nincs gabonaexport, ezek szerint nem a nemzetközi ár külső hatása a döntő, hanem a belső piacok ártörvénye, mely mindig a helyi termésvolumen nagyságától függ. Az a termelékenységi visszaesés, amelyet Slicher van Bath Kelet-Európában a XVII. század folyamán 30%-ra becsül — Magyarországon az eddigi kutatások szerint nem igazolható. Az allodiális gabonatermelés termelékenységi mutatói, ha nem is nagy mértékben, de emelkednek a XVII. században a XVI. századi szinthez képest.[17]

A Bereg megyei adatsorok (1550–1670) elemzése nyomán a terület paraszti szántóművelésének és gabonatermelésének *hanyatlását mérsékelt üteműnek* kell mondanunk. Ezzel kapcsolatban ismét utalunk arra, hogy ez a megye gabonában nem árutermelő, hanem önellátó terület, ahol a gabonatermés túl erős csökkenése nem is lenne indokolt. Kétségtelen viszont, hogy a dézsmaadó hatékonyságának XVII. századi csökkenése

[15] *Kirilly Zsigmondné:* A homonnai uradalom jobbágyságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a 17. század első felében. Bp. 1966. 446–47. l. A Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában c. kötetben.

[16] *Slicher van Bath, B. H.:* Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. A.A.G. Bijdragen 13. 1965. 134–48. l.

[17] *Zimányi Vera – Makkai László - Kirilly Zsiamondné – N. Kiss István* i. m.

miatt a paraszti szántóművelés valódi képét csak a már ismert korrekciók segítségével sikerült megközelíteni. Mindezt összegezve, a XVI. századi átlaghoz képest 1670 körül a földművelés hanyatlásának tényleges mértéke a paraszti szántógazdaságoknál kb. 15%-os, a gabonatermelésben kb. 20%-os, míg a gazdaságonkénti termésátlag nagysága csaknem változatlan marad. Ez a Bereg megyei példa természetesen *nem* általánosítható egész Magyarországra, még ha jelzi is bizonyos fokig a fejlődés általános irányát.

Az egyes magyarországi megyék eltérő gazdasági jellege a XVI. században már elég világosan felismerhető (a IV. fejezetben erre konkrét példákat is találunk), ami azt jelenti, hogy a későbbi kutatások során valószínűleg igen erős különbségekkel találjuk majd szemben magunkat a paraszti szántóművelés XVII. századi „fejlődésének" történetében (pl. a korábban árutermelő vidékek fokozott regressziója stb.).

IV. Heves, Borsod, Nyitra és Zemplén megye, 1550—1600

A Bereg megyénél alkalmazott módszer rendkívül munkaigényes, így azért, hogy a paraszti gabonatermelés XVI. századi fejlődését néhány további megyében is megvizsgálhassuk, a teljes feldolgozás helyett metszetek készítéséhez kellett folyamodnunk. A négy megye mindegyikénél 3—4 metszetet készítettünk a dézsmaanyagból, megadva a gazdaságok számát, az össztermés, valamint a fejenkénti átlagtermés volumenét gelimában.

A török hódítás ténye, a szokásos rablóportyákon kívül is, döntően befolyásolja e megyék gazdasági életét. Nyitra és Zemplén megye déli része, Heves és Borsod megye pedig szinte teljes terjedelmében a várakkal megerősített határvidékre esik. Ez a helyzet a jó piaci lehetőségek mellett fokozott gazdasági (termelési) bizonytalansággal is jár.

Heves megye, az északi borvidéktől eltekintve, a XVI. század folyamán fokozatosan török uralom alá került. Népe, hogy a pusztítást elkerülje, magyar és török részre egyaránt adózott.

8. TÁBLÁZAT

Heves megye gabonatermése, 1550—1600[18]
1 gl = 26 manipuli

Volumen	1549	1576	1583	1597/98
Szántógazdaság	2193	2916	2369	814
Össztermés gl-ban	98 630	78 424	63 585	12 287
Gazdaságonkénti termésátlag, gl-ban	44,9	27,8	26,8	15,0

Az 1549. évnél három, a többi időpontban a megye mind a négy districtusának adatai szerepelnek a táblázaton. Heves megye parasztsága, a már említett északi szőlővidéket leszámítva, főleg gabonatermesztéssel és juhtenyésztéssel foglalkozott. Az 1570-es években több mint 100 olyan juhos gazda akad, akinek egyedül 150—400 birkás nyája van. Gabonából is jelentős az árutermelés. A paraszti gabonatermelés volumene a megyében 1550 és 1590 között enyhén csökkenő tendenciát mutat, de csak a 15 éves háború nyomán válik katasztrofálissá a helyzet. 1598-ban a 80-as évekhez képest a gazdaságok egyharmadát és a termés egyötödét írják már csak össze.

Borsod megye helyzete hasonló Heveséhez, déli részeit a török a XVI. század folyamán megszállja, míg északi részét a királyi várak, ha nehezen is, de megoltalmazzák.

Általában a megye mind az öt, de az első metszetnél csak két districtusának adatai szerepelnek a táblázaton; igaz viszont, hogy a gabonatermés zöme ebből a kettőből származik. A megyében a szántóművelés mellett hangsúlyozott jelentősége van a bortermelésnek, különösen a Miskolc környéki szőlővidéknek. A tehetősebb jobbágyok árutermelése gabonára és borra egyaránt kiterjedt. Itt is a század derekán a legkedvezőbb a paraszti gabonatermelés helyzete, s bár a csökkenés a század vége felé erősödik, pusztító méretűvé még a 15 éves háború alatt sem válik. 1598-ban a 70-es évekhez mérve a szántóművelők kb. 30%-a és a gabonatermés kb. fele hiányzik.

Nyitra megye változó számú és nagyságú adókerületeiből (7—12 districtus) azt a két vágvölgyi districtust választottuk ki, amelyekben a szántó- és szőlőművelés egy-

[18] Valamennyi adat az OL E 159 Reg. dec. Heves megye sorozatában, évszámok szerint.

9. TÁBLÁZAT

Borsod megye gabonatermése[19] *1550–1600*
1 gl = 26 manipuli

Volumen	1549	1576/77	1594	1594
Szántógazdaság	2243	3536	2176	2474
Össztermés, gl-ban	100 766	97 017	52 567	48 683
Gazdaságonkénti termésátlag, gl-ban	44,9	27,4	24,1	19,6

aránt fejlett volt. A választás már csak azért is erre a két districtusra esett, mivel az igen népes kerületek adójegyzékei az adott időszakban teljes egészükben és folyamatosan ránkmaradtak.[20]

Az alábbiakban metszetekkel ábrázoljuk a két districtusban élő parasztok gabonatermelésének volumenét,

10. TÁBLÁZAT

Újhely és Csejte districtus gabonatermése, 1550–1600
1 gl = 26 manipuli

Volumen	1552	1553	1554	1576	1592
Szántógazdaság	—	1652	1630	1649	1528
Össztermés (gl)	185 500	144 375	175 298	145 956	111 063
Gazdaságonkénti termésátlag (gl)	—	87	107	88,5	75,5

A már első pillantásra is rendkívül magasnak tűnő termésátlagok elemzése előtt néhány körülményre fel kell hívnunk a figyelmet. Forrásanyagunk 1552 és 1592 között keletkezett. Ez az időszak az északnyugati megyék számára a viszonylagos béke korszaka; 1552 után — kisebb portyáktól eltekintve — a török sehol sem indít támadást Észak-Magyarország ellen. A tizenötéves háború megindulásáig (1593) más, ellenséges hadsereg sem lép Nyitra megye földjére. Különösebb természeti katasztrófákról sem találunk utalást erre az időszakra vonatkozólag, bár a többi, általunk feldolgozott anyagban az 1576-os év az ún. rossz évek átlagánál is alacsonyabb terméseredményeket mutatott.

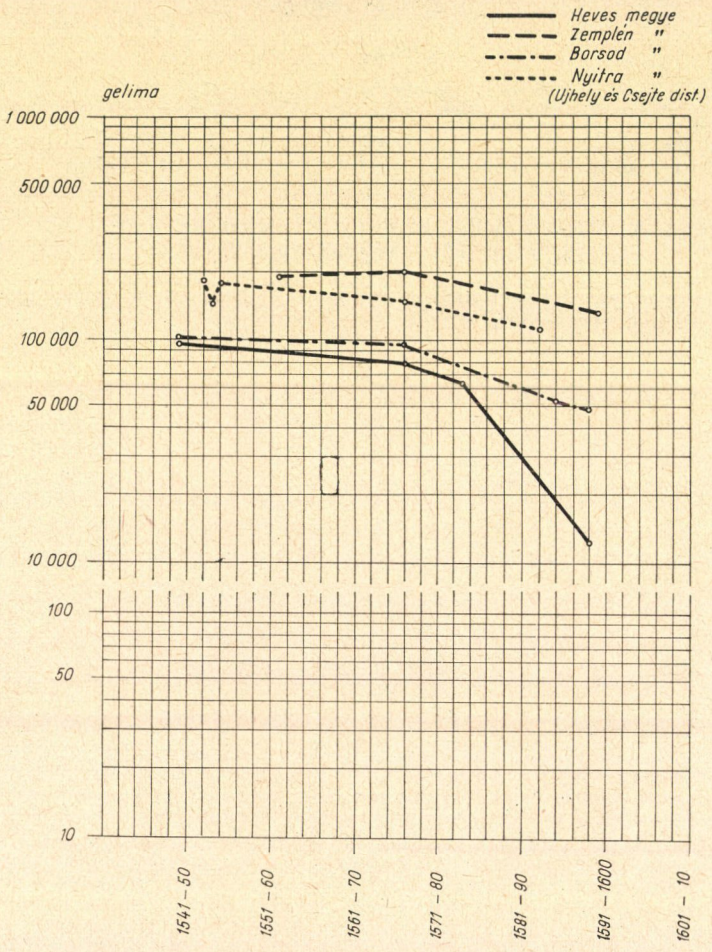
E kedvező természeti viszonyok között — anélkül, hogy XVI. század második felében alapvető technológiai változásokra sor került volna — a Nyitra megyei parasztgazdaságok gabonatermés-átlagai kb. 100%-kal magasabbak, mint a többi, tanulmányunkban vizsgált megyében. Az össztermés volumene Nyitra megyében még 1576-ban sem mutat lényeges csökkenést, az 1592-ben talált alacsonyabb össztermés pedig részben a kisebb faluszámmal függ össze. Bár a termésátlagok itt vitathatatlanul kisebbek az előző metszetek átlagánál, az árutermelési szintet változatlanul elérik, sőt jóval felül is múlják. Igen sok az extraneus[21a] gabonatermesztő, a dézsmajegyzékeken találkozunk a szolgák és családtagok külön gabonatermésével is. A szántógazdaságok számának alakulása a század végéig párhuzamos az össztermés hullámzásával, — lényeges változást majd csak a harmincéves háború megindulása fog hozni.

A 10. táblázatban feltüntetett össztermés-adatokban a tavasziak (árpa, tönköly, zab) százalékaránya a következő:

1552	21
1553	22,5
1554	24,9
1576	23
1592	32,4

[19] Valamennyi adat az OL E 159 Reg. dec. Borsod megye sorozatában, évszámok szerint.
[20] Valamennyi adat az OL E 159 Reg. dec. Nyitra megye sorozatában, évszámok szerint.
[21] A kettős járás faluszáma (64–68) az 1592. évi metszetnél 52-re csökken.
[21a] Extraneus = idegen, azaz olyan jobbágybirtokos, aki nem tartozik annak a falunak a népességéhez, amelynek határában földet vagy szőlőt szerzett.

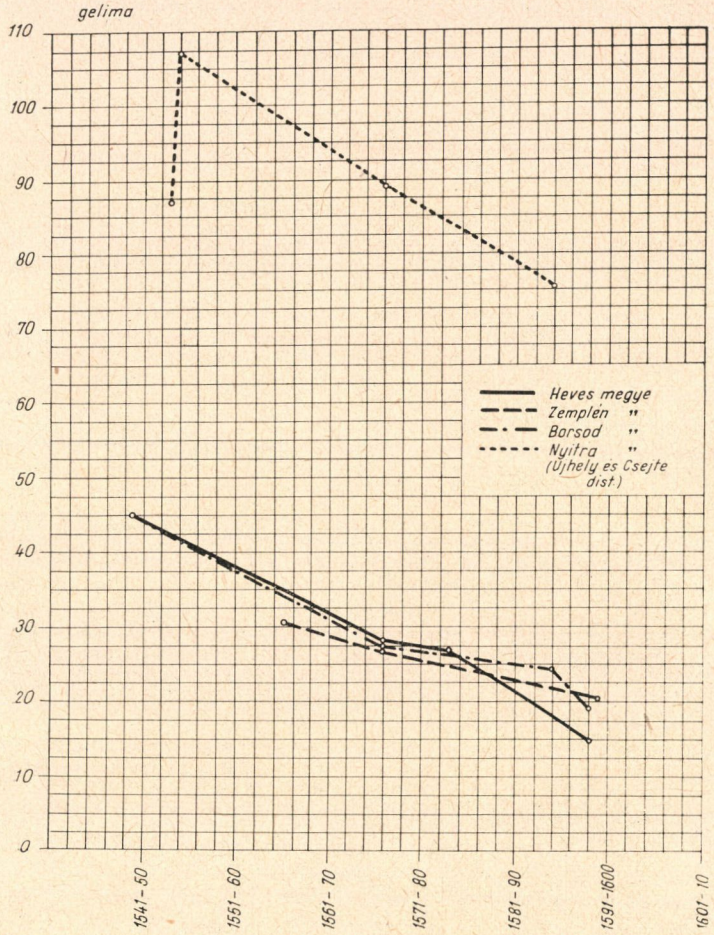
2. GRAFIKON

A gabonatermés alakulása Borsod, Heves, Nyitra és Zemplén megyében, 1550—1600

(1592-ben az őszi vetés egy része valószínűleg elfagyott vagy árvíz érte!) Bereg, Borsod, Heves és Zemplén megyékben a tavaszi gabonafajták aránya sehol sem lépi túl az 5—8%-ot. A szokatlanul magas vetésarány a természeti adottságokon kívül valószínűleg a fejlett lótartással és a piaci igényekkel függ össze. Bár pontos adataink nincsenek arra vonatkozólag, hogy az 1576-ra kiépült végvári rendszer mennyiben jelentett felvevőpiacot Nyitra megye termelőnépessége számára, a közeli várak (elsősorban Érsekújvár) komoly vásárlóréteget jelenthettek. — A korabeli szállítási nehézségek mellett, amikor az árucsereforgalom mindenütt helyi piacokhoz kötődik, ilyen magasfokú árutermelés mögött feltétlenül állandó értékesítési lehetőségek állottak. A termékek szállításánál komoly szerepe volt a víziutaknak, ugyanakkor az emelkedő gabonaárak (a század elejétől két-háromszoros az emelkedés) a tengelyen történő szállítást is kifizetődővé tették. Természetesen, ezekenek a körülményeknek alapos felderítése még további kutatást igényel.

3. GRAFIKON

A gazdaságonkénti gabona-átlagtermés alakulása Borsod, Heves, Nyitra és Zemplén megyében 1550—1600

Ha ezt a képet kiegészítjük az ugyanitt folytatott szőlőtermesztés adataival,[2] a megye parasztságának árutermelése még nagyobb súllyal jelentkezik.

Zemplén megye hegyvidéki járásaiban a paraszti gazdálkodás súlya az állattenyésztésre esik, délkeleti sarka gazdag búzában, míg délnyugati sarka (Submontanum) az ország leghíresebb szőlővidéke. A táblázat a megye valamennyi districtusának adatait összegezi.

[22] Az 1576-ban tapasztalt rendkívül nagy terméscsökkenés okaira a dézsmajegyzékből nem derül fény.

Év	Districtus	Gazdaságok száma	Össztermés hl	Termésátlag hl
1553	Csejte és Újhely	1560	14 913	9,55
1554	„ „	1475	17 984	12,19
1576	„ „	1511	525,2	0,34
1592	„ „	722	1 057	1,46
	„ „			

11. TÁBLÁZAT

Zemplén megye gabonatermése[23] *1560—1600*
1 gl = 26 manipuli

Volumen	1561/70	1576	1599
Szántógazdaság	6144	7373	6448
Össztermés, gl-ban	189 204	199 617	132 251
Gazdaságonkénti termésátlag, gl-ban	30,9	27,0	20,5

A megye egyes kerületei, elsősorban a Submontanum a szőlő-monokultúra jellegzetes vidékeivé fejlődtek, kiterjedt árutermeléssel, extraneus birtoklási rendszerrel stb. Ugyanakkor a velük szomszédos járásokban virágzó szántóművelést, sőt a termésátlagokból következtetve, nem lebecsülendő árutermelést is találunk. Zemplén megyét a 15 éves háború pusztításai, legalábbis 1599-ig, még nem érintették súlyosan. A 70-es években még nyoma sincs a paraszti gabonatermelés csökkenésének, és még 1599-ben is csak mérsékelt hanyatlást állapíthatunk meg: az előző időmetszetekhez képest a gabonatermelők száma kb. 12%-kal, míg a termés kb. 30%-kal csökkent.

Áttekintve a paraszti gabonatermelés alakulását a fenti négy megyben, meg kell állapítanunk, hogy a XVI. század második felében a *hanyatlás* tendenciája már valóban jelentkezik, de üteme *meglehetősen lassú*. A fordulatot tulajdonképpen csak a 15 éves háború brutális pusztításai váltják ki (1594 után), tehát a gazdasági fejlődésen kívülálló, külső tényező. Bár a paraszti gabonatermelés hanyatlásának okait, legalábbis általánosságban, ismerjük (az allodiális termelés versenye, a paraszti árukészletek földesúri kisajátítása, a helyi piacok beszűkülése stb.); hatásukat rendkívül nehéz lemérni, mert azokat az évtizedeket, amelyekben a krízis kibontakozását megfigyelhetnénk, elborítják a 15 éves háború hullámai. A felsorolt adatok talán lehetővé teszik azt a következtetést, hogy a magyarországi paraszti gabonatermelés volumenének alakulása a XVI. század végéig párhuzamos az *európai* gabonakonjunktúrával. Arra a kérdésre viszont, hogy a XVII. századi fejlődés miként alakul, a Bereg megyei példán kívül más adatokkal egyelőre nem tudunk válaszolni.

Befejezésül szeretnénk az elemzett négy megye adatai alapján bemutatni a parasztok által termelt *posszibilis árugabona* arányát, tömegét és változását az 1550-es évektől a század végéig. Posszibilis árugabonának az átlagtermésnek azt a részét tekintjük, amely a vetőmag, az állami és földesúri gabonaadó, valamint a családi fogyasztás kvótáján túl fennmarad.[24]

12. TÁBLÁZAT

A gazdaságonkénti termésátlag és a posszibilis árugabona aránya, mázsában 1549—1599[25]

Év	Borsod m.		Heves m.		Nyitra m.*		Zemplén m.	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
1549	22,5	7,5	22,5	7,5	—	—	—	—
1553	—	—	—	—	43,5	20,1	—	—
1554	—	—	—	—	53,5	26,1	—	—
1561/70	—	—	—	—	—	—	15,1	3,3
1576	13,7	2,3	14,0	2,4	44,2	20,5	13,5	1,1
1583	—	—	13,4	2,0	—	—	—	—
1592	—	—	—	—	37,8	21,1	—	—
1594	12,0	1,2	—	—	—	—	—	—
1598	9,8	∅	7,5	∅	—	—	—	—
1599	—	—	—	—	—	—	10,3	0,5

* ti. Csejte és Újhely districtus.

[23] Valamennyi adat az OL E 159 Reg. dec. Zemplén megye sorozatában, évszámok szerint.

[24] A posszibilis árugabonára vonatkozó számszerű elemzést lásd a 117. oldalon.

[25] „I." = a jobbágygazdaságonkénti gabona-termésátlag mázsában. „II." = a jobbágygazdaságonkénti posszibilis árugabona átlaga mázsában, — az adók, a vetőmag és saját fogyasztás tételeinek levonása után. — Az átszámítási kulcs: 2 gelima = 1 mázsa gabona.

A paraszti gabonatermelés tetőzése, amint azt a négy megye grafikonjai egyértelműen bizonyítják, a XVI. század derekára esett. Teljesen azonos módon a posszibilis árugabona aránya is ekkor a legmagasabb; Borsodban és Hevesben az átlagtermés 33, Nyitrában 50, és Zemplénben 21%-a válik „szabad", piacra vihetővé készletté. Feltűnően magas a Nyitra megyei parasztság árugabona-aránya, ami feltétlenül az 1550-es években megfigyelt jelenség előzményeire, egy már huzamosabb ideje tartó árutermelési folyamatra utal.

Ha a piaci értékesítés céljából rendelkezésre álló gabona konkrét mennyiségét megyék szerint elemezzük, a következő eredményt kapjuk:

Borsod	(1549)	16 822 q
Heves	(1549)	16 447 q
Nyitra	(1554)	42 543 q
Zemplén	(1561)	20 176 q
		95 988 q

A posszibilis árugabona *tömege* jelentős: 1550 és 1560 között a fenti négy megyében évente kb. 96 000 mázsát tesz ki a fölös paraszti készlet. Sajnos, azt még felbecsülni sem tudjuk, hogy ebből ténylegesen mennyi került piacra. Az árugabona volumene a XVI. század második felében csökken, de korántsem egyenletesen: Borsod és Heves megyében már a 70-es években jelentős a visszaesés, ugyanakkor Zemplén megyében még csak mérsékelt, Nyitrában pedig el sem kezdődött. Csupán a 15 éves háború körülményei között tűnik el gyakorlatilag a posszibilis árugabona: Borsod, Heves és Zemplén megyékben ekkor már nincs gabonafelesleg. Nyitra megye változatlanul magas árutermelési aránya részben kivételnek tekinthető, részben azzal magyarázható, hogy a 15 éves háború előtti utolsó békeév (1592) adatával van dolgunk. A posszibilis *árugabona trendje* a szóbanforgó területen az 1600-as évek kezdetére már mélypontra zuhan.

Nem feladatunk jelen tanulmány keretei között, hogy az árutermelés és paraszti differenciálódás közötti törvényszerű kapcsolatokra kitérjünk, így csak röviden utalunk arra, hogy a paraszti árutermelés hordozója mindenütt a gazdagparasztság.

KIRILLY ZSIGMONDNÉ—N. KISS ISTVÁN

ЖУЖА КИРИЛЛИ—ИШТВАН Н. КИШ

К ВОПРОСУ О КРЕСТЬЯНСКОМ ЗЕРНОВОМ ПРОИЗВОДСТВЕ В ВЕНГРИИ В XVI—XVII ВВ.

Резюме

Работы, исследующие производительность в сельском хозяйстве, вообще не делают различия между урожайностью, достигнутой в помещичьих или же в крестьянских владениях, так как в аграрном развитии Западной Европы в XVI—XVIII вв. данное различие не имело особенного значения. В Средней и Восточной Европе, однако, преобладающая часть сельскохозяйственного производства падает не на владения, стоящие под непосредственным руководством помещика (allodium), а на крепостные хозяйства. Поэтому является важным знакомство с урожайностью крестьянского зернового производства. В Венгрии на основе так наз. оброчных сводок (regesta decimarum) является возможным исследование крестьянского зернового хозяйства. Данные сводки налогов начиная с XVI века по отдельным крестьянским хозяйствам содержат количество урожая хлеба, и сданной из этого десятины. Следовательно, при помощи статистического анализа можно определить количество урожая хлеба, достигнутого в крестьянских хозяйствах, и так же направление демографических сдвигов занимающегося земледелием населения. При разработке оброчных сводок зерновых районов комитата Берег, из периода между 1553 и 1670 годами, (приблизительно 80 oppidum и деревень), автора приходят к выводу, что в то время, как во второй половине XVI века как число земледельческих хозяйств, так и общее количество урожая достигают приблизительно одинакового уровня, тогда в XVII века уже у обоих наблюдается тенденция упадка. Их сокращение, однако, происходит параллельно, и таким образом показатель средней величины урожая, достигнутого в отдельных хозяйст-

вах, в течение всего периода по существу остается неизменным. Причиной удивительной стабильности средней величины урожая является тот факт, что большинство крепостных крестьян в комитате Берег стремилось лишь к удовлетворению собственных потребностей и на рынок не производило хлеба. Среди них товарное производство почти без исключения ведется лишь в области виноградарства и скотоводства.

Сокращение действенности налоговой системы в большой мере содействовало кажущемуся уменьшению числа крепостных крестьянских хозяйств и количества урожая хлеба. Судя по налоговым данным, их сокращение в период 1550—1670 гг. достигает 33% и 45%; на деле, однако, сокращение имело менее значительные размеры. Чтобы выяснить реальные пропорции упадка, необходимо прибегать к определенным *поправкам*, ибо многие из крепостных комитата Берег арендовали помещичьи земли, и ведя свое хозяйство на арендованном участке, освобождались от налогов, в то же время другие при помощи своих помещиков приобретают «привилегии» и таким образом освобождаются от оброка. Если принимать во внимание вес этих групп, которые в налоговых сводках уже не обозначены, однако в производстве все еще участвуют, *действительное* сокращение крепостных крестьянских хозяйств и количества урожая в комитате Берег равно не более, чем 15—20%-ам.

Чтобы решить вопрос о том, что стабильность крестьянского производства XVI века является характерной лишь для одного комитата Берег, автора исследовали возникшие в период 1550—1600 гг. оброчные сводки таких других 4 комитатов, где товарное производство хлеба играло серьёзную роль. Во второй половине XVI века в комитатах Хевеш, Боршод и Земплен хотя и медленно, но заметно сокращалось хлебное производство, более значительных размеров данное сокращение достигает лишь под влиянием 15-летней войны (1593—1608). В то же время в комитате Нитра, где товарное производство крепостных крестьян является наиболее сильным, в отношении крепостных хозяйств до 1600-х годов по существу нельзя говорить об упадке зернового хозяйства. Как из данных об урожайности указанных комитатов видно, во второй половине XVI века, — за исключением комитата Берег — везде в крупных масштабах ведется товарное производство хлебных злаков. Около 1560-х годов количество «*поссибильного*» товарного зерна, то есть того излишка крестьянских хозяйств, который в принципе мог быть продан на рынке, в комитатах Боршод и Хевеш является 33%, в комитате Земплен 21%, и в комитате Нитра 50% всего урожая. «Поссибильный» рыночный запас этих комитатов равен 96 000 центнерам в год. Общественной базой крепостного товарного производства является, конечно, богатое крестьянство.

На основе вышеуказанных данных можно делать заключение, по которому в занимающихся товарным производством комитатах Венгрии диаграмма крепостного крестьянского зернового хозяйства до конца XVI века является тождественной с диаграммой зерновой конъюнктуры Европы. Однако в вопросе о развитии в XVIII веке в целом на основе данных лишь одного комитата Берег — нельзя делать имеющих общее значение выводов.

FRAU ZSUZSA KIRILLY—ISTVÁN N. KISS

ZUR FRAGE DER BÄUERLICHEN GETREIDEPRODUKTION IN UNGARN WÄHREND DES 16. UND 17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Produktivitätsforschungen unterscheiden im allgemeinen nicht die allodialen und bäuerlichen Ernteerträge, da der Unterschied der beiden in der Agrarentwicklung Westeuropas im 16—18. Jahrhundert keine große Bedeutung hat. In Mittel- und Osteuropa fällt aber der Hauptteil der landwirtschaftlichen Produktion nicht auf die selbstbewirtschafteten gutsherrlichen Grundbesitze (Allodium), sondern auf die Leibeigenenwirtschaften. Daher ist das Wissen der Ernteerträge der bäuerlichen Getreideproduktion grundlegend. In Ungarn macht das Dokumentenmaterial der sogenannten Zehntenverzeichnisse (regesta decimarum) die Untersuchung der Getreideproduktion der Leibeigenen möglich. Auf diesen Steuerlisten wird die Getreideernte und der daraus gezahlte Zehnte vom 16. Jahrhundert an je nach Wirtschaften niederlegt. Durch eine statistische Analyse ist also *das Volumen der bäuerlichen Getreideernte* und die Richtung *der demographischen Bewegung* der ackerbauenden Bevölkerung zu bestimmen. Z. B. die Zehntenverzeichnisse des ackerbauenden Distriktes (ungefähr 80 oppida und Dörfer) des Komitates Bereg

zwischen 1553 und 1660 aufgearbeitet, finden wir, daß, während sowohl die Zahl der Feldwirtschaften als auch die Gesamternte in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts sich ungefähr auf gleichem Niveau bewegten, beide im 17. Jahrhundert schon eine rückgängige Tendenz aufweisen. Ihr Rückgang ist aber *parallel* und so bleibt der Index der Durchschnittsernte je nach den einzelnen Wirtschaften während der ganzen Periode dem Wesen nach *unverändert*. Die Erklärung der überraschenden Stabilität der Durchschnitternte ist, daß der Hauptteil der Leibeigenen von Bereg nur nach der Selbsterhaltung strebte und nur wenig Warengetreide produzierte. Ihre Warenproduktion beschränkt sich beinahe und ausschließlich auf den Weinbau und die Viehzucht.

Die Verminderung der Wirksamkeit des Steuersystems trägt viel der scheinbaren Abnahme der Zahl der Leibeigenenwirtschaften und des Volumens der Getreideernte bei. Ihre Abnahme, nach den Steuerverzeichnissen, erreicht von 1550 bis 1670 35% bzw. 45% — in der Wirklichkeit ist aber die Verminderung von viel kleinerem Ausmaß. Wir müssen eine gewisse *Korrektion* vornehmen, um die realen Proportionen des Rückfalles aufzuklären. Viele Leibeigenen vom Komitat Bereg verpachten nämlich herrschaftliches Land und bewirtschaften es und so wird das Land steuerfrei, während andere das Zehntezahlen loswerden, indem sie sich durch Hilfe ihrer Grundherren ein »Privilegium« verschaffen. Wenn wir das Gewicht der Gruppen, die in der Steuerliste schon fehlen, aber an der Produktion teilnehmen, erwägen, so können wir die *tatsächliche* Abnahme der Leibeigenwirtschaften und des Erntevolumens des Komitates Bereg auf höchstens 15—20% schätzen.

Um zu entscheiden, ob *die Stabilität* der bäuerlichen Produktion *im 16. Jahrhundert* nur auf das Komitat Bereg charakteristisch war, untersuchten wir das Zehntenmaterial der Jahre 1550—1600 von vier weiteren Komitaten, in denen die Warenproduktion des Getreides eine ernsthafte Rolle gespielt hatte. In den Komitaten Heves, Borsod und Zemplén fällt die Getreideproduktion in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, wenn auch allmählich, aber doch bemerkbar. Diese Abnahme wird aber nur infolge der Wirkung des Fünfzehnjährigen Krieges (1593—1608) bedeutend. Dagegen können wir im Komitat Nyitra, wo die Warenproduktion der Leibeigenen die lebhafteste war, vor den 1600er Jahren über einen Rückfall der Getreideproduktion in den Leibeigenenwirtschaften gar nicht reden. Wie es aus den Ernteergebnissen der erwähnten Komitate ersichtlich ist, wird eine großzügige Getreidewarenproduktion in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts überall — mit Ausnahme des Komitates Bereg — betrieben. Um 1560 ist das sogenannte »*possibilis*« Warengetreide, d. h. der bäuerliche Überschuß, der in der Theorie auf den Markt gebracht werden kann, in den Komitaten Borsod und Heves 33%, in Zemplén 21% und in Nyitra 50% der Gesamternte ! Der »possibilis« Marktvorrat der vier Komitate ist also 96 000 Meterzentner Getreide jährlich. Die gesellschaftliche Basis der Warenproduktion der Leibeigenen sind natürlich die Dorfreichen.

Diese Angaben gestatten vielleicht die Folgerung, daß die der Produktion bis zum Ende des 16. Jahrhunderts mit der der europäischen Getreidekonjunktur übereinstimmt. In der Frage der Entwicklung im 17. Jahrhundert können wir — allein auf dem Grund der Angaben des Komitates Bereg — keine Stellung nehmen.

A PARASZTI GAZDÁLKODÁS MÉRLEGE (BIHAR MEGYEI ADATOK 1789-BŐL)

A II. József uralkodása alatt végrehajtott első kataszteri felmérés Bihar megyei Alkomissiójának iratai közül — miközben összesítések után kutattam — egy felterjesztés mellékleteként néhány érdekes kimutatás került elő, melyeket Pongrácz György elnök és Domokos Lőrinc actuarius felsőbb utasításra 1789. III. 11-én küldött el a Főkomissiónak Debrecen város és négy, a megyében fekvő község 29 paraszti gazdaságának mérlegéről.[1] Ezek a paraszti bevételeket és kiadásokat összefoglaló táblázatok érdekes bepillantást engednek a XVIII. századi népesség életkörülményeinek részleteibe. Fokozott figyelemre számíthatnak elsősorban azért, mert ezúttal maguk a korabeli hivatalos szervek állították össze különböző paraszti rétegekből vett mintákon egy-egy jobbágy- és zsellérháztartás részletes bevételeit és kiadásait.

A korabeli országos és megyei adóösszeírások, dézsmajegyzékek vagy urbáriumok egyaránt csak az adófizetők, illetve az úrbéres népesség adóalapjának rögzítése és a fizetendő összeg meghatározása céljából készültek. Márpedig a terhek tételes felsorolása a jobbágyság helyzetét önkéntelenül is kissé egyoldalúan világítja meg, a jövedelmek ismeretének hiányában kiadásaik súlyát, arányát nincs mihez hasonlítanunk. A parasztság életszínvonalát csak mindkét oldal számszerű adatainak összegyűjtése után ismerhetjük meg, ehhez azonban hiányoznak a paraszti háztartások bevételi forrásait, jövedelmeinek nagyságát feltáró kutatások.

Igaz, forrásunk is elsősorban a parasztok vállaira nehezedő állami és földesúri terhek összeállításában törekedett teljességre, ám ezúttal a mérleg másik serpenyőjébe is került egy fontos adat: a mezőgazdasági termelésből származó jövedelem mennyisége és pénzértéke. A különböző szolgáltatások ugyancsak pénzben kifejezett összegével bevételeiket összehasonlítva, némi fogalmat alkothatunk gazdasági helyzetükről. Természetesen e vizsgálatok és az eredmények megállapítása során egyaránt kötve vagyunk az eredeti összeállításhoz, mely néha bizonyos hiányokkal, de a mai mérlegszemlélethez hasonló módszerekkel vizsgálta a jobbágyság kiválasztott egyedeinek teherbíró képességét.

A kimutatás Debrecen szabad királyi város, valamint Pályiújlak, Száka, Tamásda és Torda községek jobbágy- és zsellércsaládjainak adatait tartalmazza. Tordán öt, a többi helységben hat-hat, összesen tehát 29 családfő viszonyait vizsgálták meg. A választás tudatosságát maga a kimutatást kísérő feljegyzés tárta fel: A debreceni polgárok a városi népesség viszonyait tükrözték, Torda Bihar megyében a legjobb minőségű földekkel rendelkezett, a nagyváradi járásban megvizsgált Pályiújlak és a nagyszalontai járásban fekvő Tamásda a közepes, a belényesi járás Száka nevű faluja pedig a legrosszabb minőségű földek termelési viszonyainak megfelelő paraszti gazdaságokat állít elénk.

Debrecen ebben az időben az ország legnépesebb városa,[2] nagyrészt mezőgazdaságból élő, 30 064 főnyi lakossággal, akik a város hatalmas kiterjedésű, általában jó minőségű földjeiből bőven részesedtek. Pályiújlak Nagyváradtól északkeletre fekszik; Lipszkynél mint „Pályi- vel Hegyköz Ujlak" szerepel, később a Hegyközújlak név válik hivatalossá. Területe a későbbi népszámlálások adatai szerint 3774 kataszteri hold, lakossága 1784-ben 697 volt. Földesuraként a kataszteri felmérés időpontjában a nagyváradi káptalan szerepelt, lakói ekkor is, később is református magyarok voltak. A betű-

[1] Forrásunk jelzete: OL. E. 319 Kamarai lt. Steuerregulierungs Akten des Grosswardeiner Bezirks A 379 No. 294.

[2] A népességi adatok forrása: Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Szerk.: *Danyi D.—Dávid Z.* Bp. 1960. — A területi és nemzetiségi adatok megállapításához a későbbi népszámlálások adatait használtam.

rend szerint utána következő helységben, Szákán, a nagyváradi görögkatolikus püspökség jobbágyai eléggé mostoha körülmények közt éltek. A Bihari-hegység nyúlványai közé ékelődő kis falu határa mindössze 935 kat. hold volt, amelyen 1784-ben 406 román nemzetiségű lakos élt. Tamásda sík vidéken feküdt, viszonylag nagy, 7820 kh területen, mindössze 758 lakossal, egy-egy családra tehát bőven juthatott föld. Földesura a II. József-féle népszámlálás szerint a Baranyi-család volt, kimutatásunk Baranyi Györgyöt nevezte meg. A későbbi statisztikai adatok szerint lakói felerészben magyarok, felerészben románok voltak, és a nevekből ítélve mintha a táblázat készítésekor is igyekeztek volna ezt az arányt képviseltetni. Végül Torda (a későbbi Bihartorda) a Sárrét közelében, Berettyóújfalu mellett terült el. József-kori 1100 lakosának viszonylag nem nagy terület, 3889 kh jutott. A falu lakossága magyar, földesura a Kamara volt.

A helységek 29 családjának adatait összefoglaló kimutatások egységes formában, német nyelven készültek és az eredeti jelölési mód szerint az alábbi adatokat tartalmazták.

I. *a)* A megye és birtokos megnevezése,
b) a helység és a jobbágyok megnevezése.
II. A parasztok birtokában levő földterület:
a) művelési ágának megjelölése,
b) területe kataszteri holdban.
III. A terület egy évi átlagos, ellenőrzött termése:
a) a termés megnevezése és mennyisége (mérő, akó, mázsa, öl),[3]
b) pénzértéke,
c) a különböző termékek összes pénzértéke.
IV. Az állami szolgáltatások és pénzkiadások jellege és összege:
a) a paraszti földek után,
b) a házak után,
c) az állatokból,
d) egyéb szolgáltatásokból.
V. A földesúrnak járó szolgáltatások felsorolása és pénzértéke:
1. készpénzben;
2. természetben:
a) a juttatások megnevezése és mennyisége,
b) pénzértéke helyi árak alapján;
3. robotban:
a) a robotfajta megnevezése,
b) a robotnapok száma,
c) pénzértéke a helyi munkadíjak alapján,
d) a robot pénzértéke összesen;
4. egyéb, esetenkénti szolgáltatások:
a) megnevezése, felsorolása,
b) megbízható átlagok alapján pénzértéke,
c) a különböző szolgáltatások pénzértékének összege;
5. dézsma[4] fejében:
a) a termény megnevezése és mennyisége,
b) a dézsma pénzértéke;
6. a földesúrnak teljesített összes szolgáltatás pénzértéke,
VI. Az állami és földesúri kötelezettségek összes pénzértéke.
VII. A telek összes terhét a bevételekből levonva:
a) a javára fennmaradó többlet,
b) a kötelezettségek teljesítéséhez szükséges összeg.
VIII. A különböző természeti károk (tűzvész, aszály, árvíz, marhavész) esetén kapott kedvezmények összege.[5]

A rovatok felsorolásából már kibontakozik az adatgyűjtés sokoldalúsága. Ennek ellenére az eredeti, felsőbb helyről megküldött formula a paraszti terhek teljes összefoglalására mégsem bizonyult elégségesnek s a kimutatás készítőit is arra kényszerítette,

[3] A gabonatermés meghatározására használt „mérő" alatt pozsonyi mérőt, a szénatermés megjelölésénél 100 fontból álló mázsát, a bortermésnél pesti vagy pozsonyi akót kell érteni. E megnevezéseket a későbbiekben is ilyen értelemben használtam.

[4] Az eredeti táblázat szerint „Im Zehenden". Az adatok elemzésénél kitűnt, hogy egyedül a nagyváradi kpt. birtokában levő Pályiújlakon számoltak a termés 10 százalékával, a másik három helységben a dézsma fejében számba vett gabona az összes termés 20%-a volt. Ezekben a községekben tehát a földesúri kilenced és egyházi tized együttes mennyiségével terhelték meg a jobbágyokat. A kimutatásban az egyházi tized adatai külön nem szerepeltek.

[5] Ebben a rovatban sehol sem volt bejegyzés.

1. TÁBL

Paraszti gazdaságok mezőgazdasági termelésből származó

Sor-szám	Helység neve	Jobbágy neve	Úrbéres megjelölése	Földterület			
				szántó	rét	szőlő	össz.
				kh.			
1.	Debrecen	Király Mihály	polgár	97	—	—	97
2.		Szekeres János	polgár	92	—	—	92
3.		Balogh István	polgár	65	—	1 29/64	66
4.		Faragó Sándor	polgár	31	—	—	31
5.		Sallanki Sámuel	polgár	15	—	—	15
6.		Gebei István	polgár	2	—	—	2
	Összesen			302	—	1 29/64	303
7.	Pályiújlak	Miklósi István	1/4 t. jobbágy	3	18	1 62/64	23
8.		Földesi János	1/4 t. jobbágy	2	22	1 16/64	25
9.		Bányai István	1/8 t. jobbágy	2	14	2 4/64	18
10.		Bardus István	1/8 t. jobbágy	1	20	1 13/64	22
11.		Verebi János	zsellér	1	6	28/64	7
12.		Dézsy Ferenc	zsellér	1	21	2 4/64	24
	Összesen			10	101	8 63/64	119
13.	Száka	Vont Georg	1/2 t. jobbágy	22	5	—	27
14.		Koszda Márkus	1/4 t. jobbágy	3	3	—	6
15.		Bintye Ilie	1/8 t. jobbágy	4	2	—	6
16.		Kosztye Toma	zsellér	2	1	—	3
17.		J. Koszda Toma	htlan zsellér	2	1	—	3
18.		Mantse István	zsellér	—	1	—	1
	Összesen			33	13		46
19.	Tamásda	Huszár János	1/2 t. jobbágy	14	9	—	23
20.		Hoszu Nyaka	1/4 t. jobbágy	10	9	—	19
21.		Nyagro Simon	1/4 t. jobbágy	6	4	—	10
22.		Borsy István	1/4 t. jobbágy	13	5	—	18
23.		Gaál Tamás	zsellér	3	3		6
24.		Baba Georg	zsellér	—	2	—	2
	Összesen			46	32	—	78
25.	Torda	Serdült Mihály	3/8 t. jobbágy	15	8	24/64	23
26.		Fekete János	2/8 t. jobbágy	12	4	—	16
27.		Herczeg István	1/8 t. jobbágy	7	2	—	9
28.		Balai János	zsellér	1/8	—	—	1/8
29.		Nagy János	lakó htlan zsellér	—	—	—	—
	Összesen			37 1/8	14	24/64	48 1/8

hogy a rovatokba be nem illeszthető, helyi adottságokhoz igazodó egyéb szolgáltatásokat külön sorolják fel.

A területi és termelési adatokat a kataszteri felmérés szolgáltatta, melynek munkálatai ekkor már országszerte befejezésükhöz közeledtek. A fundusok felmérése és a termés megállapítása, tehát az alapmunkálat két legfontosabb része mindenesetre már elkészült, és csak bizonyos további összesítések, kimutatások, számítások elvégzése volt hátra. Így a táblázat kitöltéséhez szükséges adatok rendelkezésre álltak, a községi földkönyvek alapján pedig az egyéni íveket is elkészítették, melyekből a kiválasztott családok területi és termelési adatait csak ki kellett másolni.[6] Röviden még azt kell megjegyezni, hogy a területi adatok mindenkor pontos mérnöki felmérés eredményei voltak, a földek kiterjedését kataszteri holdban adták meg. Ugyancsak nagy gondot fordítottak a termés-eredmények kiszámítására: az egy esztendőre jutó gabona-, széna- és bortermést a ténylegesen megművelt területre a gazdálkodási szokások figyelembevételével, több évi átlag alapján állapították meg. Mivel a kataszteri felmérés során nem foglalkoztak az állattenyésztés adatainak összegyűjtésével, erről nem voltak adataik, és ez bizonyára hozzájárult, hogy a bevétel rovatban e fontos ágazat adatai sajnos nem szerepelnek.

[6] Az úrbéri tabellákkal való összehasonlítás során az a benyomásom támadt, hogy a kimutatás összeállításakor ezek névsorait és adatait is felhasználták.

ÁZAT

bevételei Bihar megye egyes helységeiben, 1789

Termés						Termés értéke ft								Kiadás ft	Maradvány ft
búza	rozs	árpa	zab	széna q	bor akó	búza	rozs	árpa	zab	széna	bor	egyéb	össz.		
pozsonyi mérő															
180	—	163	84	747	—	153	—	72	34	101	—	—	360	126	+234
150	—	134	73	378	—	127	—	59	30	80	—	—	296	114	+182
107	—	95	48	256	16	91	—	42	20	54	18	—	225	96	+129
44	—	40	21	94	—	38	—	18	8	20	—	—	84	76	+ 8
24	—	21	11	51	—	21	—	10	4	11	—	—	46	18	+ 28
3	—	3	1	7	—	3	—	1	1	1	—	—	6	7	— 1
508	—	456	238	1533	16	433	—	202	97	267	18	—	1017	437	+580
7	—	15	—	259	31	8	—	7	—	37	47	—	99	24	+ 75
9	—	7	—	266	19	10	—	3	—	38	29	—	80	20	+ 60
14	—	—	—	134	33	15	—	—	—	19	51	—	85	18	+ 67
8	—	—	—	199	21	9	—	—	—	28	33	—	70	13	+ 57
11	—	—	—	73	8	12	—	—	—	10	12	—	34	12	+ 22
7	—	2	—	134	25	8	—	1	—	24	39	—	72	18	+ 54
56	—	24	—	1065	137	62	—	11	—	156	211	—	440	103	+335
21	—	25	—	143	—	30	—	21	—	12	—	—	63	44	+ 19
3	—	2	—	24	—	3	—	2	—	2	—	—	7	12	— 5
3	—	3	—	22	—	4	—	2	—	2	—	—	8	10	— 2
1	—	1	—	2	—	2	—	1	—	1	—	—	4	6	— 2
2	—	2	—	13	—	2	—	1	—	1	—	—	4	6	— 2
—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	1	—	—	1	8	— 7
30	—	33	—	209	—	41	—	27	—	19	—	—	87	96	+ 1
25	—	33	—	50	—	23	—	13	—	7	—	—	43	35	+ 8
9	—	34	—	59	—	8	—	13	—	8	—	—	29	22	+ 7
5	—	21	—	37	—	5	—	8	—	5	—	—	18	19	— 1
21	—	29	—	28	—	20	—	11	—	4	—	—	35	33	+ 2
5	—	—	—	14	—	5	—	—	—	2	—	—	7	11	— 4
—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	1	—	—	1	15	— 14
65	—	117	—	199	—	61	—	45	—	27	—	—	133	135	— 2
113	—	136	—	24	5	84	—	51	—	3	4	—	142	70	+ 72
109	—	158	5	3	—	81	—	59	2	1	—	—	143	54	+ 89
37	—	61	11	4	—	28	—	23	4	1	—	—	56	25	+ 30
1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	8	— 7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	— 5
260	—	356	16	31	5	194	—	133	6	5	4	—	342	162	+179

Ami a terhek oldalát illeti, a kimutatás készítőit elsősorban a helyi szervek segítették. Maguk is elmondták, hogy az adatokat a megyék közreműködésével gyűjtötték, bár hozzátették, hogy szükség esetén kiegészítésükhöz maguk is hozzájárultak. Látni fogjuk, hogy a hatóságok ezúttal nagy alapossággal dolgoztak.

Az eredeti kimutatásokat teljes egészében közlöm, csupán a szöveges részek felsorolására kellett más megoldást keresni, mert a táblák kereteit túlfeszítették volna. Így e fontos feljegyzéseket külön dolgoztam fel és a megfelelő helyen, az adatok értékelésénél foglalkoztam velük.

A kimutatás adatait az 1—2. táblák tartalmazzák.[7]

Vegyük most sorba a táblázatok adatait és nézzük meg, mit mondanak a kiválasztott 29 család gazdasági helyzetéről, életmódjáról, termelési viszonyairól, bevételeik és kiadásaik mérlegéről?

[7] A táblák áttekinthetősége érdekében a területi adatoknál, a bevételek értékének kiszámításánál és a végső mérleg megvonásánál kerekített adatokkal számoltam. A szőlők területénél a kataszteri hold értéke mellett kivételesen a négyszögölöket is feltüntettem. (Ezt a kataszteri felmérés során hatvannegyedekben fejezték ki, 1/64 = 25 □-öl.) A kerekítések következtében néhány apró tételnél egy alatti értékeket kaptam. Az állami és földesúri terhek pénzértékét föltüntető táblában az eredeti adatokat kerekítés nélkül közöltem. — Megjegyzem még, hogy bár a kiválasztott jobbágygazdaságok helységenkénti összegezése nem mond sokat, az elemzések kapcsán egyik-másik érték meghatározására szükség volt.

2. TÁB

Állami és földesúri terhek pénzértéke

Sorszám	Helység neve	Jobbágy neve	Állami terhek ft/kr					
			telek	házak	állatok	egyéb	összesen ft	kr
1.	Debrecen	Király Mihály	1,41	6,46	11,36	25,—	45	03
2.		Szekeres János	1,07	4,30	23,24	6,12	35	13
3.		Balogh István	2,49	1,52	14,12	5,30	24	23
4.		Faragó Sándor	0,17	0,35	5,00	6,30	12	22
5.		Sallánki Sámuel	0,43	2,09	1,00	7,00	10	52
6.		Gebei István	0,12	0,25	0,48	3,00	4	25
		Összesen	6,49	16,17	56,—	53,12	132	18
7.	Pályiújlak	Miklósi István	6,38	1,25	—	0,19	8	22
8.		Földesy János	3,07	1,25	0,38	0,19	5	29
9.		Bányai István	2,52	2,04	1,45	0,29	7	10
10.		Bardus István	1,49	1,25	—	0,19	3	33
11.		Verebi János	2,09	1,25	0,27	0,19	4	20
12.		Dézsy Ferenc	3,00	2,16	1,56	0,29	7	41
		Összesen	19,35	10,—	4,46	2,14	36	35
13.	Száka	Vont Georg	15,52	3,54	6,31	—	26	17
14.		Koszda Márkus	0,16	1,16	—	—	1	32
15.		Bintye Ilie	1,04	1,16	0,36	—	2	56
16.		Kosztye Toma	1,26	1,32	0,38	—	3	36
17.		J. Koszda Toma	0,16	1,16	—	—	1	32
18.		Mantse István	0,03	1,01	—	—	1	04
		Összesen	18,57	10,15	7,45	—	36	57
19.	Tamásda	Huszár János	5,38	1,25	3,15	0,19	10	37
20.		Hoszu Nyaka	3,52	1,26	3,00	0,06	8	24
21.		Nyagro Simon	2,50	1,26	1,58	0,06	6	20
22.		Borsy István	5,40	2,03	3,55	0,10	11	48
23.		Gaál Tamás	1,57	0,48	1,15	0,06	4	06
24.		Baba Georg	2,31	2,16	4,34	0,06	9	27
		Összesen	22,28	9,24	17,57	0,53	50	42
25.	Torda	Serdült Mihály	5,49	2,16	6,03	0,05	14	13
26.		Fekete János	3,59	1,25	0,42	0,10	6	16
27.		Herczeg István	1,30	1,26	0,58	0,10	4	04
28.		Balai János	—	1,25	—	0,10	1	35
29.		Nagy János	—	1,16	—	0,10	1	26
	Helységek összesen	Összesen	11,18 79,07	7,48 53,44	7,43 94,11	0,45 57,04	27 284	34 06

LÁZAT

Bihar megye egyes helységeiben, 1789

Földesúri terhek ft/kr							Főösszeg	
készpénz	természetben	robot	egyéb	dézsma	összesen ft	kr	ft	kr
	összesen							
25,07	—	56,03	0,03	—	81	13	126	16
22,48	—	56,03	0,03	—	78	54	114	07
15,36	—	56,03	0,03	—	71	42	96	05
7,49	—	56,03	0,03	—	63	55	76	17
4,48	—	2,00	0,03	—	6	51	17	43
0,49	—	2,00	0,03	—	2	52	7	17
76,57	—	228,12	0,18	—	305	27	437	45
1,00	0,31	7,39	0,08	6,56	16	09	24	31
1,00	0,31	7,46	0,08	4,41	14	06	19	35
1,00	0,15	3,41	0,04	6,21	11	21	18	31
1,00	0,21	5,14	0,06	2,21	9	02	12	35
1,00	—	5,06	—	1,44	7	50	12	10
1,00	—	5,06	—	4,36	10	42	18	23
6,—	1,38	34,27	0,26	26,39	69	10	105	45
1,00	1,13	15,52	—	10,00	28	05	54	22
1,00	0,37	8,21	—	1,07	11	05	12	37
1,00	0,18	4,36	—	1,12	7	06	10	02
1,00	—	8,21	—	1,44	11	05	14	41
1,00	—	4,15	—	0,42	5	57	7	29
1,00	—	5,57	—	—	6	57	8	01
6,—	2,08	47,22	—	14,45	70	15	107	12
1,00	1,25	14,44	—	7,10	24	19	34	56
1,00	0,52	7,47	—	4,18	13	57	22	21
1,00	0,51	7,47	—	2,36	12	14	18	34
1,00	0,51	12,45	—	6,05	20	41	32	29
1,00	—	5,06	—	0,58	7	04	11	10
1,00	—	5,06	—	—	6	06	15	33
6,—	3,59	53,15	—	21,07	84	21	135	03
1,00	0,32	26,47	—	27,54	56	13	70	26
1,00	0,21	17,51	—	28,26	47	38	53	54
1,00	0,10	8,56	—	10,53	20	59	25	03
1,00	—	5,23	—	0,14	6	37	8	12
—	—	3,24	—	—	3	24	4	50
4,—	1,03	62,21	—	67,27	134	51	162	25
98,57	8,48	425,37	0,44	129,58	664	04	948	10

Mindenekelőtt azt érdemes megvizsgálni, hogy egy-egy helységből kik kerültek a kimutatásokba? Kiderül, hogy a családokat különböző úrbéres kategóriákból választották ki, lehetőleg igazodva a helységek úrbéres rétegződésének sajátosságaihoz. A kiválasztott családok úrbéres kategóriák szerinti megoszlása helységenként a következő volt:

Helység neve	Az adatgyűjtésben szereplő családfő jogállása								
	„polgár"	egész	fél	3/8	1/4	1/8	zsellér	házatlan zs.	összesen
		telkes jobbágy							
Debrecen	6	—	—	—	—	—	—	—	6
Pályiújlak	—	—	—	—	2	2	2	—	6
Száka	—	—	1	—	1	1	2	1	6
Tamásda	—	—	1	—	3	—	2	—	6
Torda	—	—	—	1	1	1	1	1	5
Összesen	6	—	2	1	7	4	7	2	29

A tábla adatainak pontos értékelését megnehezíti, hogy Debrecenben a 6 felsorolt személyt egyként „polgár"-nak tüntették fel, ami megfelel ugyan a szabad királyi város jogállásának, de nem visz közelebb az úrbéres kategóriák megismeréséhez. A területi adatok nagyságrendje alapján ugyan megállapítható, hogy itt is különböző kiterjedésű birtokkal rendelkező lakosokat választottak ki, azt azonban már nem lehet megtudni, hogy például a két 90 holdon felüli területet művelő gazda mely úrbéres kategóriával azonosítható: egy-, másfél- vagy éppen kéttelkes jobbágynak felelt-e meg?[8] Csupán annyi bizonyos, hogy a sor végén álló Gebei István a zsellérek közé tartozott.

A kimutatásban szereplő többi 23 család zöme az úrbéres népesség alsó rétegeiből került ki. Legnagyobb számban a negyedtelkesek és zsellérek szerepelnek, ugyancsak magas viszonylag az 1/8 telkes jobbágyok száma is. Egésztelket vagy annál is nagyobb telki állományt csupán a debreceni polgárok kezén sejthetünk, a földterület nagysága alapján akár három is besorolható ebbe a kategóriába. Későbbi vizsgálataink és az eredmények összefoglalása során mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy a kimutatásokban inkább a népesség szegényebb rétegeinek adatait gyűjtötték össze.

Ez az arány nagyjából megfelelt a kiválasztott községek úrbéres megoszlásának. Így Tamásdán az 1770-ben készült úrbéri tabellában[9] szereplő 69 jobbágy között egyetlen egész-, sőt féltelkes sem szerepelt. A 3/8 telkesek száma 16, a 2/8 telkeseké 24, az 1/8 telkeseké pedig 29 volt, s ezekhez 15 zsellér és 4 házatlan zsellér csatlakozott. Ez a besorolás 1789-ig némileg megváltozott. Így a táblázatban féltelkes jobbágyként szereplő Huszár János 1770-ben csak 3/8 telkes volt, a negyedtelkes Gaál Tamást pedig akkor zsellérnek minősítették. Érdekes viszont, hogy az 1767. évi megyei összeírásban Gaál Tamás nincstelenként szerepelt, sem földje, sem állatállománya nem volt.[10] (Igaz ugyan,

[8] Debrecen város levéltárában sem maradt fenn olyan egykorú forrás, amelyből a kimutatásban szereplő gazdák földterületének nagysága megállapítható lett volna. Vannak ugyan 1785-ből vagyonösszeírások (jelzetük: IV. A. 1011/v), melyek a városok adózóit utcánként felsorolják, de ezekben a mintában szereplő családfők nem voltak azonosíthatók. Balogh István nevű például több mint tíz szerepelt, a Faragó, Szekeres, Gebei családnevek viszont csak más keresztnévvel fordultak elő. Az összeírások többezer nevet tartalmaznak, de nem teljesek, így a Platea Piaczutca és Platea Csapó füzetei hiányoznak. Összehasonlításra egyébként sem használhatók. A Platea Varga III. tizedében lakó Balogh István „szántó"-ról például csak annyit közöltek, hogy az első osztályba sorolták, telke 129 quadrát öl nagyságú volt, háza 16 öl földön feküdt, kerti szőlője, libaföldje nem volt. Részletesen feltüntették a gazdák állatállományát, földterületük nagyságáról azonban nem közöltek adatokat.

[9] Az Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában csak Tamásda és Torda anyaga volt megtalálható. Az összehasonlítás tanulságainak levonására azonban e kettő is elegendőnek bizonyult.

[10] Hajdú-Bihar megyei lt. IV. A. 4/b. 78—82. k. — Az utolsó részletes megyei dikális összeírások 1766/7-ből valók, a kataszteri felméréssel azonos időpontból nem rendelkezünk adatokkal. A húsz év különbség ellenére a Tordáról kiválasztott családneveket a megyei összeírásban egytől egyig megtaláltam. (Csak azonosításuk nehéz, mert pl. Nagy nevű összesen 11 volt.) A mintában szereplő családok Szákán és Tamásdán is nagyrészt előtűntek, Pályiújlakon viszont a felsorolt 6 családfő közül a legkésőbbi, de kevésbé pontos 1769. évi összeírásban (ahol az 1766. évi 61 családfővel szemben csak 45 szerepelt) egyedül Miklósi István nevét sikerült megtalálnom. 1766-ban előkerült a Földesi családnév is, ebben az alakban: „Relicta Martini Földesi cum tribus prolibus". Az özvegyasszony neve mellett sem az állatállományra, sem a mezőgazdasági termelésre vonatkozó rovatokban nem volt bejegyzés. A kevésbé részletes későbbi összeírás bizonyára ezért nem sorolta az adózók közé. Időközben felnőtt fia lehet a kataszteri felmérésben feltűnő Földesy János. Ugyanebbe a kategóriába tartozott Bányai István özvegye is, akinél beírták: „nullas facultates habens". A kimutatásban szereplő Verebi és Dézsy családnév a megyei összeírásokban nem for-

hogy ott a község összes lakóját ennek ellenére jobbágynak írták be.) — Mindkét forrásban 1/4 telkes volt Nyagro (az UT-ban Nyegro) Simon, valamint a táblázatban Hosszu Nyaka néven bejegyzett 1/4 telkes jobbágy, aki talán a Tabella „Náka alias Hosszu István" negyedtelkes jobbágyának leszármazottjával azonosítható. Baba vezetéknévvel 1770-ben csak Bába Illyés zsellér került elő. A Borsy név sem az urbáriumokban, sem a megyei összeírásokban nem fordult elő, annál gyakrabban találkoztunk viszont a faluban a Hors, illetve Horzs családnévvel. (Az Úrbéri Tabellában Hors Gábor 3/8, Hors János és Hors Péter 1/8 telkes jobbágy szerepelt.)

Torda község mind az öt kiválasztott családfőjét megtaláltam 1770-ben, sőt az első négynek telekállománya is azonos volt. Az úrbéri tabellában két Nagy János szerepelt, de mindkettő 1/8 telkes jobbágyként. A helységben különben 99 jobbágyot, 27 házas és 4 házatlan zsellért írtak össze, és közöttük egy sem rendelkezett 3/8-nál nagyobb telekkel. Úgy látszik tehát, hogy a mintában a helységben szereplő úrbéres kategóriák egy-egy képviselőjét emelték ki.

A paraszti gazdaságokat nagyságuk szerint csoportosítva jövedelmezőségüket, értéküket nem vethetjük ugyan össze, de kiterjedésüket igen, és bizonyos esetekben (elsősorban azonos minőségű és művelésű földterületek között) ez is sokat mond.

Helység neve	A gazdaságok összes területe, kh							
	0—1	1—5	5—10	10—20	20—30	30—50	50—70	70—100
Debrecen	—	1	—	1	—	1	1	2
Pályiújlak	—	—	1	1	4	—	—	—
Szaka	1	2	2	—	1	—	—	—
Tamásda	—	1	2	2	1	—	—	—
Torda	2	—	1	1	1	—	—	—
Összesen:	3	4	6	5	7	1	1	2

Bihar megyében az úrbérrendezéskor az egésztelekhez az első osztályban 26 hold szántó és 8 hold rét, a második osztályban 28—10, a harmadikban 30—12, a negyedikben 32—12 hold szántó, illetve rét tartozott. Ha az egy- és ennél több telkes jobbágyokat tekintjük az úrbéresek legfelső rétegeinek, csak a négy debreceni polgár 30 kh-on fölüli birtoka sorolható ebbe a kategóriába.

Az alaptáblázat adatait vizsgálva föltűnik, hogy a különböző helységekben, de olykor még egy falun belül is az azonos kategóriába tartozó személyek földterülete között jelentős különbségek mutatkoztak. Ezt a megoszlást mutatja be a következő táblázat.

Az úrbéres kategóriája	A gazdaságok területe, kh							
	0—1	1—5	5—10	10—20	20—30	30—50	50—70	70—100
„Polgár"	—	1	—	1	—	1	1	2
1/2 telkes j.	—	—	—	—	2	—	—	—
3/8 telkes j.	—	—	—	—	1	—	—	—
1/4 telkes j.	—	—	2	3	2	—	—	—
1/8 telkes j.	—	—	2	1	1	—	—	—
Zsellér	2	2	2	—	1	—	—	—
Házatlan zs.	1	1	—	—	—	—	—	—
Összesen:	3	4	6	5	7	1	1	2

dult elő, míg Bardus István nevét Bartus formában találtam meg. A helységben szokatlanul gyakori, helynévből képzett családnevek (Kállai, Szentesi, Komlódi, Lévai, Tatai, Veszprémi, Budai, Diószegi, Szakmári, Böszörményi stb.) jelzik a szőlőhegyek vonzásaként olykor meglehetősen távoli beköltözéseket és a népesség átlagosnál nagyobb hullámzását, kicserélődését.

Legfeltűnőbb, hogy 20—30 kh földterülettel két féltelkes jobbágyon kívül egy $^3/_8$, két $^1/_4$ és egy $^1/_8$ telkes jobbágy mellett Pályiújlakon egy zsellér is rendelkezett, az 1 kh szántót. 21 kh rétet és 2 kh szőlőt művelő Dézsy Ferenc. Ezt a meglepő adatot részben a helység szokatlan termelési viszonyai magyarázzák, ám akkor is rendkívül érdekes, hogy a XVIII. század végén egy-egy úrbéres kategóriában a helységek sajátos demográfiai vagy földrajzi viszonyai következményeként mennyire különböző területen gazdálkodó parasztok kerültek össze. Jellemző például, hogy a 7 negyedtelkes és a 4 nyolcadtelkes jobbágyot egyaránt három birtokkategóriába kellett sorolni, mezőgazdasági művelés alatt álló területük 5 és 30 kh között váltakozott. A zsellérek közül az említett 24 holdas zsellér mellett még kettőnek volt 5—10 és kettőnek 1—5 kh közötti területe. Az úrbéres kategóriák elmosódásáról, különböző tartalmáról tehát e néhány parasztgazdaság adatai is bőven szolgáltak meglepő tanulságokkal.[11]

Az Albizottság a helységek kiválasztásánál a különböző termelési viszonyokat is figyelembe vette. Erről akkor győződhetünk meg, ha a helységeket a művelési ágak megoszlásának különböző formái szerint csoportosítjuk.

Helység neve	Csak szántó (több év ugarolással)	Szántó—rét			Zsellér 1 kh alatti területtel	Szőlőt is termelt
		azonos arányban	a szántó túlsúlyával	a rét túlsúlyával		
Debrecen	6	—	—	—	—	1
Pályiújlak	—	—	—	6	—	6
Száka	—	1	4	—	1	—
Tamásda	—	1	5	—	—	—
Torda	—	—	3	—	2	—
Összesen:	6	2	12	6	3	7

A megszokott termelési rendtől két helység adatai térnek el élesen: az egyik Debrecen, a másik Pályiújlak.

Debrecenben a kataszteri felmérés minősítése szerint csak szántóföldek voltak. A termés részletezésénél azonban kiderül, hogy a négy fő magon kívül a szénatermés értékét is számba vették. Ez arra utal, hogy Debrecenben a más nagyhatárú alföldi mezővárosokban (Hódmezővásárhely, Kecskemét, Békés, Nagykőrös) ugyancsak megfigyelt jellegzetes parlagoló gazdálkodásról van szó, amikor is hosszú, 7—10—12 esztendős időszakokban a szántóföldek hasznosítása igen változatos formákat öltött. Közös jellegzetességük, hogy az egész időszak mintegy kétharmadában különböző gabonaneműeket termeltek, ezután az egész föld egy esztendeig parlagon maradt, majd 2—3 éven át rétnek, kaszálónak használták. Ezeknek az esztendőknek hasznát a községi földkönyvekben a részletes termésbevallások során mindig szénában mutatták ki, ám a nyomtatvány „rét" rovatába területi adatokat nem jegyeztek be, mivel a szemtermelés döntő súlya következtében a földek művelési ága valóban „szántó" volt. Debrecen kataszteri felmérésének eredeti iratanyagából még töredékes anyag sem maradt fenn. A kérdés eldöntésére így nincs konkrét bizonyíték, más hasonló jellegű alföldi helységek földkönyveinek tanulmányozása alapján azonban e magyarázatot tartom elfogadhatónak.

A másik „rendhagyó" helység Pályiújlak, ahol egy meglehetősen ritka gazdálkodási forma élt. A kiválasztott jobbágyoknak és zselléreknek kis szántóterület mellett nagy rétjeik és szőlőik voltak. Ebben a helységben tehát nem a szemtermelés, hanem a széna- és borhaszon jelentett — mint látni fogjuk, nem is akármilyen — jövedelmet.

[11] A kataszteri felmérés adatai jelentősen nagyobb területről beszélnek, mint az úrbérrendezés során megállapított telki járandóság volt. Íme néhány példa: Tordán Serdült Mihálynál 15 kh szántóval szemben az úrbérrendezéskor csak 12 holdat (1100 □-öllel) tüntették fel, 8 kh rét helyett pedig csak 5 kaszást. Fekete Jánosnál 12 kh szántóval szemben 9 magyar hold, Herczeg Istvánnál 7 kh-val szemben 6 magyar hold szerepelt. Tamásdán Huszár János úrbéres telkéhez a abella szerint 11 hold szántó és 6 embervágó rét tartozott, a kat. felmérés szerint viszont 14 kh szántója és 9 kh rétje volt. — Merőben más viszonyokat jeleznek a megyei összeírások; adataik értelmezése bonyolult, eddig elvégezetlen forráskritikai kérdéseket vet fel. Serdült Mihálynál például a „Proventus" rovatban 8 köböl búza, 4 köböl árpa, 2 köböl kukorica, valamint 2 szekér széna szerepelt, a kataszteri felmérés szerint viszont egy esztendőben 113 p. m. búzája, 136 p. m. árpája és 24 q szénája termett. — Ezzel kapcsolatban utalok *Sándor Pál* eredményeire, aki több Zala és Pest megyei község adatainak összehasonlítását végezte el: A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához 1786—1853. Bp. 1961.

A rétek ily nagy túlsúlya kétségkívül szokatlan jelenség[12] a korabeli mezőgazdaságban, és kiterjedt állattenyésztésre enged következtetni. (A rét aránya egyébként Száka és Tamásda egyik-másik megvizsgált családfőjénél ugyancsak jelentős volt, és a debreceni szénatermés magas értékei is arra utalnak: mily fontos szerepet játszottak még ekkor a kaszálók a paraszti gazdálkodásban.)

Mindennek abból a szempontból van vizsgálatainkban jelentősége, hogy megbizonyosodjunk: a kimutatások valóban a paraszti gazdálkodás változatos típusait vonultatták fel. Ez pedig azért fontos, mert így különböző paraszti rétegek életviszonyainak megismerésére nyílik alkalmunk.[13]

Most átugorva sok apró részletet és sok tisztázandó problémát, először nézzük a végső számokat: milyen eredményre jutottak az összeállítás készítői az általuk kiválasztott paraszti háztartások gazdasági mérlegéről?

Átfutva a kimutatások utolsó rovatát megállapíthatjuk, hogy az egykorú számítás a mezőgazdasági művelés alatt álló földek termésértékének, illetve az úrbéres jogviszonyból eredő terhek pénzértékének különbözeteként a 29 paraszttháztartásból 18-ban talált többletet, 11-nél a kiadások jutottak túlsúlyba. Megállapítható ugyanakkor az is, hogy az egyes háztartások gazdálkodásának eredményessége között igen nagy különbségek voltak. A 234 forint többletet fölmutató 97 holdas debreceni Király Mihálytól a 14 forintos hiánnyal záró tamásdi zsellérig, Bába Györgyig a legkülönbözőbb értékekkel találkozunk. Rakjuk most össze ezeket.

Helység neve	A parasztok bevételeinek és kiadásainak mérlege							
	200 ft feletti	100—200	50—100	20—50	10—20	1—10	1—10	10—20
	ft többlettel zárult						ft hiánnyal zárult	
Debrecen	1	2	—	1	—	1	1	—
Pályiújlak	—	—	5	1	—	—	—	—
Száka	—	—	—	—	1	—	5	—
Tamásda	—	—	—	—	—	3	2	1
Torda	—	—	2	1	—	—	2	—
Összesen:	1	2	7	3	1	4	10	1

A táblázat világosan mutatja, hogy a 29 megvizsgált család közül a legtöbb (10 család) 1—10 ft hiánnyal gazdálkodott; mezőgazdasági termelésük értéke nem érte el állami, megyei és földesúri kötelezettségeik pénzértékét. E jobbágyok és zsellérek vállát tehát pénzértékben kifejezve nagyobb teher nyomta, mint amit szűkös földecskéik haszna jelentett. Ez a hiány látszólag nem nagy, de éppen e valójában nincstelen réteg mostoha kereseti viszonyaihoz képest[14] mégis elég jelentős, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az itt szereplő teljes mezőgazdasági termésből családjuk élelmezéséről, a vetőmagról és egyéb szükségleteik kielégítéséről is gondoskodniok kellett. Így forrásunk is dokumentálta azt az ismert tényt, hogy a zsellérek és a jobbágyok alsó kategóriáinak bevételei elsődlegesen nem a mezőgazdasági termelés hasznából kerültek ki; gazdálkodásuk mindig is elsősorban a napszámra, aratórészre, kaszálásra, kapálásra, fuvarozásra, esetleg az állatok hasznára épült.

A másik legnépesebb kategória meglepetésre az 50—100 ft haszonnal gazdálkodó parasztok 7 főnyi csoportja. Komoly többletjövedelem ez, és viszonylag magas életszínvonal gyakoriságára utal. Kissé rontja a megállapítás értékét, hogy a hét közül öt család egy községből, a Nagyvárad közelében fekvő Pályiújlakból került, ahol a jövedelem elsősorban a jelentős bortermésből származott. Korántsem voltak ezek nagy gazdaságok (összes területük 20—25 kh körül mozgott), de a helység szerencsés termelési struktúrája mégis szép jövedelmet biztosított. A két másik ide tartozó jobbágy: a tordai

[12] A kataszteri felmérés fennmaradt anyagából három hasonlóan gazdálkodó helységet ismerek: Heves megyében semmi szántóföldje nem volt Tiszahalászi és Veresmart községnek. Az elsőben a terület túlnyomó részét rét, a másikban erdő és szőlő foglalta el. Ugyancsak minimális mennyiségű szántó volt Győr elővárosában, Győrszigeten. A rét jelentős arányát, sőt túlsúlyát azonban más helységekben is gyakran megfigyelhettem.

[13] A kiválasztás szélsőségei miatt az elénk tűnő különbségek nagyobbak a helységek közt valóban meglevőknél.

[14] Egy forint adóteher vagy szolgáltatás teljesítéséhez a terhek kiszámításánál alkalmazott kulcs szerint 3 és fél nap kézi robotra volt szükség.

Serdült Mihály és Fekete János közel azonos területről szőlők nélkül ért el hasonló eredményt. Ebben elsősorban a földek minősége, a kedvező termelési lehetőségek döntöttek. Pl. Tamásdán Huszár János hasonló területről már sokkal kisebb termést takarított be.

Ennél is feltűnőbb azonban három debreceni nagygazda hatalmas többlete, mely a 100, sőt egyiknél a 200 ft-ot is meghaladta. Bár jelentős termésüket aránylag nagy területről takarították be, mégis meglep gazdálkodásuk eredményessége, hiszen az összes állami és városi teher pénzértékét messze meghaladó fölöslegük az egyéb paraszti iparkodások haszna nélkül is komoly pénzbevételeket igazol. (Közülük kettőnek ipara is volt.) Megfigyelhető ugyanakkor, hogy Király Mihály és Szekeres János csaknem azonos földterülete ellenére az előbbi jóval nagyobb eredményekkel dicsekedhetett. Ez azt bizonyítja, hogy a pénzbevétel növekedése nemcsak a földterület nagyságának függvénye, a mérleg eredményességét sok más tényező is befolyásolja. Ennek megvizsgálására kiszámítottuk, hogyan változik az egy holdra jutó többlet vagy hiány a különböző jövedelem-nagyságcsoportok szerint.

Helység neve	Az egy kataszteri holdra jutó többlet vagy hiány, ft							
	200 ft feletti	100—200	50—100	20—50	10—20	1—10	1—10	10—20
	ft többlettel						ft hiánnyal	
	rendelkező családfőknél							
Debrecen	2,25	2,00 1,57	—	—,16	—	1,52	—,30	—
Pályiújlak	—	—	3,16 2,24 3,43 2,36 2,15	2,56	—	—	— —,50 —,20	—
Száka	—	—	—	—	—,42	—	—,40 —,40 7,50	—
Tamásda	—	—	—	—	—	—,20 —,22 —,07	—,06 —,40	7,00
Torda*	—	—	3,01 5,32	3,20	—	—	—	—

* Két család nem értékelhető.

Az egy k. holdra jutó többlet vagy hiány összegének nagysága tehát nem függ szorosan össze a mérleg végső eredményének nagyságával. Viszonylag kisebb nyereséget kimutató családoknál az egységre jutó jövedelem jóval nagyobb is lehetett, mint a kedvezőbb mérleggel rendelkező családok esetében.

Felvetődik ezért a kérdés: mi határozta meg a jövedelmezőséget, mely tényezőknek volt a gazdálkodás eredményessége szempontjából a legfontosabb szerepe? A helyes válasz érdekében részletesen meg kell vizsgálnunk mind a bevételek, mind a kiadások összetevőit, sorba kell vennünk az egyes tételek szerepét és fontosságát, meg kell kísérelnünk néhány fontosabb mutató kiszámítását. Elsőnek a bevétel rovat tételeit, majd a kiadásokat vesszük sorban szemügyre, és a végén visszakanyarodunk a paraszti gazdálkodás végső mérlegének megvonásához, remélhetőleg többet tudva, mint amennyit a végeredmények nyers számadatai alapján megállapítottunk.

A mezőgazdasági termelésből származó paraszti bevételek összetételének elemzése során elsőnek a különböző művelési ágak jövedelmezőségét vizsgáljuk meg; arra vagyunk kíváncsiak, hogyan oszlott meg a helységek parasztságának a szántóföldi művelésből, a rétek széna- és a szőlők bortermeléséből eredő pénzjövedelme?

Helység neve	A gabona-	széna-	bor-	összes	A gabona-	széna-	bor-
	termés pénzértéke, ft				termés aránya %		
Debrecen	732	267	18	1017	72,0	26,2	1,8
Pályiújlak	73	156	211	440	16,6	35,4	48,0
Szàka	68	18,5	—	86,5	78,6	21,4	—
Tamásda	106	27	—	133	79,7	20,3	—
Torda	333	4	4	341	97,6	1,2	1,2
Összesen:	1312	472,5	233	2017,5	65,0	23,4	11,6

A legjobb talajadottságokkal rendelkező helységként kiemelt Torda parasztjainak mezőgazdasági művelésből származó jövedelme csaknem teljes egészében a szántók maghozamából állott. Jelentős a gabonatermelés túlsúlya a szákai, tamásdai és debreceni családoknál is, csupán Pályiújlak termelési viszonyai elütőek. Az úrbéresek pénzjövedelme itt 48%-ban a bortermelésből, 35%-ban a rétből eredt és csak 17%-ban származott a szántóföldi művelésből. Ez utóbbi adat talán hasonlít más bortermelő helységek viszonyaihoz, országosan azonban semmiesetre sem képvisel gyakori értéket. Ugyanezen okból nem érdemes a vizsgálatokat egyénenként elvégezni, mert a kiválasztás esetlegessége, valamint a mintában szereplő paraszti gazdaságok kis száma miatt eredményeink nem volnának általánosíthatók.

Annál érdekesebb tanulságokat ígér a földterület hasznosságának megvizsgálása, az egy k. holdon termelt különböző termékek értékingadozásának megfigyelése.

Helység neve	A mezőgazdasági művelés alatt álló terület nagysága, kh				Az egy kh-ról származó termés pénzértéke, ft/kr			
	szántó	rét	szőlő	összes	szántó	rét	szőlő	összes
Debrecen	302	—	1	303	3,18		18,0	3,20
Pályiújlak	10	101	8,5	119,5	7,18	1,34	24,48	3,40
Szàka	33	13	—	46	2,04	1,26	—	1,54
Tamásda	46	32	—	78	2,18	—,50	—	1,42
Torda	34,1	14	0,3	48,4	9,45	—,17	16,0	7,03
Összesen[15]	425,1	160,0	9,8	594,9	5,21	0,52	19,36	3,24

A globális adatokat tekintve Torda lakói állnak az élen: Termésük egy kh-ra számított pénzértéke kétszerese az utánuk következő Pályiújlak és Debrecen megfelelő értékeinek. Szàka és Tamásda jobbágyai ennek is csak felét termelték, és így az derül ki, hogy Tordán egy k. holdon kereken ötször annyi értékű mezőgazdasági terméket takarítottak be, mint Tamásda lakosai.

Az adatok részleteit vizsgálva két fontos tanulságot vonhattunk le: egyrészt a különböző műveléssel hasznosított területek jövedelmezőségének, másrészt a különböző minőségű földek hozamának nagy eltéréseit tapasztaltuk. Ami az elsőt illeti, adatainkból világosan látható, mennyivel több hasznot hozott egy hold szőlő, mint egy hold szántó vagy rét. Pályiújlak 8,5 hold szőlője például több jövedelmet biztosított, mint a 101 hold rét szénatermésének értéke — természetesen a széna eladási értékét és nem az állattenyésztésben nyerhető hasznát tekintve. De jelentősen fölülmúlja a bortermés értéke a szántóét is, itt azonban már lényeges különbségek állapíthatók meg a szántóföldek minősége, hozama szerint. Míg ugyanis Újlakon egy hold szőlő bortermésének értéke több mint tízszerese a Szákán vagy Tamásdán egy hold szántón termelt gabonáénak, Tordán a szőlő kétszeresét sem fizette a szántónak. Mindebből világosan látszik, hogy egy-egy paraszti gazdaság jövedelmét nemcsak a termelés összetételének különbözősége befolyásolta, hanem a föld termőképessége is. Vizsgáljuk most meg e tényező hatását. (Sajnálatos módon amúgyis kis mintánkból Debrecent e vizsgálatoknál el kellett hagy-

[15] A szántó- és rét termés pénzértékének átlagát csak Debrecen adatai nélkül határozhattuk meg.

nunk, mert az eredeti kimutatás a felsorolt polgárok földjeinek művelési ágak szerinti megoszlását nem tüntette fel, és így az egy kh-ra eső gabona-, illetve szénatermést nem tudtuk különválasztani.)

Helység neve	Szántóter. kh	Búza	Árpa	Zab	Búza	Árpa	Zab	Gabona	Rétter. kh	Szénaterm.		Szőlőter. kh		Bor akó
		termés p. m.			1 kh-ra jutó összes termés p. m.					menny. q	1 kh-ra q			
Debrecen	302	508	456	238	?	?	?	?	—	1260	?	1	16	16
Pályiújlak	10	56	24	—	5,6	2,4	—	8,0	101	1065	10,5	8,5	137	16,1
Száka	33	30	33	—	0,9	1,0	—	1,9	13	209	16,1	—	—	—
Tamásda	46	65	117	—	1,4	2,5	—	3,7	32	199	6,2	—	—	—
Torda	34,1	260	356,5	16	7,6	10,4	0,5	18,5	14	31	2,2	0,25	4	16
Összesen Debrecen nélkül	123,1	411	530,5	16	3,3	4,3	0,5	7,7	160	1504	9,4	8,75	141	16,1

A megye gabonatermelésének és paraszti jövedelmeinek szélsőségeit a felterjesztés készítőinek a kiválasztott helységekkel valóban sikerült igazolniuk: a legjobb minőségű földekkel rendelkező Torda községben a szántóföld termése kereken tízszerese a bihari hegyek völgyeiben fekvő Száka terméseredményeinek. Torda holdankénti 18,5 pozsonyi mérős eredménye az ország más területeiről származó adatoknál is jelentősen magasabb. (A kataszteri felmérés adatainak feldolgozása során 183 helység átlagában 1 kh-ra 7,7 mérő maghozamot nyertünk.)[16] Ehhez képest azonban nemcsak Torda terméseredményei feltűnően magasak, hanem Száka, illetve Tamásda hozamai is szokatlanul alacsonyak. Száka holdankénti 1,9 p. mérős terméseredményei láttán arra kell gondolnunk, hogy e falvakban a kataszteri felmérés időpontjában kétnyomásos gazdálkodás folyt. Ez esetben az egy esztendő alatt termelt gabonának csak felét jegyezték fel a paraszti gazdaság hozamának. (Szákán tehát ténylegesen 3,8, Tamásdán 7,4 p. m. gabona termett egy évben, a másikban a föld ugar volt.) A kataszteri felmérés munkálatai során másutt is ez volt az általános gyakorlat.[17] Csak így magyarázhatók meg az igen alacsony terméshozamok, egyébként Száka parasztjai az elvetett magot sem nyerték volna vissza, ezt a valószínűséget pedig el kell vetni, mert a paraszt sem ráfizetésből élt.

Akárhogyan kell is értelmeznünk Száka és Tamásda rendkívül gyenge gabonatermését, az összehasonlítás világosan bizonyította, hogy a paraszti gazdaság jövedelmezőségét a földek minősége és a termelés hatékonysága nagymértékben befolyásolta.

[16] Közlöm: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786—1789. c. tanulmányomban. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965/66. Bp. 1968. — A feldolgozott helységek közül csupán kilencben volt 10 p. mérőnél nagyobb termés. A legmagasabb érték (Mezőtúr: 14,5 p. m.) is jelentősen elmarad Torda terméseredményeitől. Sajnos a község részletes felmérési anyaga nem maradt fenn, így nincs lehetőség a jobbágyok gazdálkodásmódjának közelebbi megismerésére. Ha minden évben művelték földjeiket és egy k. holdba az általában szokásos 3 p. m. magot vetették, a termés hatszoros maghozamnak felel meg. (Ennyit Bagon már 1720-ban kimutattak. Vö. *Wellmann I.*: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása . . . Bp. 1933. 35. l.) Valószínű azonban, hogy ugarral is számolnunk kell, ez eseteben nyolcszoros vagy még nagyobb maghozam mutatkozik. — A vetőmag mennyiségének fenti meghatározása, egyébként nincs ellentétben azzal a gyakorlattal, mely szerint egy magyar holdba általában 2 p. mérőt vetettek. Bár ez □-ölben némileg eltérő területet jelöl, nem szabad elfelejteni, hogy a vetés űrmértékben meghatározott mennyisége nem számítható át egészen pontosan területmértékre, és egy p. m. vetés éppen úgy lehetett 533, mint 600 □-öl. — A kataszteri felmérés során követett gyakorlatra vet fényt Kun László veszprémi commissarius rendelkezése: „Rendeltetik, hogy 1600 öles holdra *nem kelletik, mintegy törvény és regula szerint* 3 mérő magot meghatározni, hanem amint a vidékek megegyező szokása tartja és a földnek tulajdonsága kívánja, aszerint kell a magot meghatározni". (Veszprém megyei lt. II. József-féle kat. felm. ir. 1787. IV. 16.)

[17] A kataszteri felmérés során ugyanis nem egy-egy esztendő tényleges termését tüntették fel, hanem a parcelláknak a parlagoló gazdálkodás helyben használatos több éves forgója alapján kiszámított hozamait. Íme erre egy példa Kunszentmárton földkönyvéből (Szolnok megyei lt. Ö. 122/4.). A VI. szakasz 1653/2. sz. parcellája Kiss Mátyásné birtokában volt és területe 1625/64 k. holdat tett ki. A földkönyv szerint:

„Az első esztendőben elvetvén 32 13/16 mérő árpát, terem 229 9/16 mérő árpát
A második esztendőben elvetvén 32 13/16 mérő búzát, terem 196 12/16 m. búzát
A harmadik esztendőben elvetvén 32 13/16 mérő árpát, terem 196 9/16 m. árpát
A negyedik esztendőben elvetvén 16 6/16 mérő búzát (kétszerest), terem 90 2/16 m. búzát
16 7/16 mérő rozsot, terem 90 3/16 m. rozsot
Az ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik esztendőben terem 91 820 font szénát
Summa 286 14/16 m. búza, 90 3/16 m. rozs, 426 5/16 m. árpa 91 820 font széna 8-ad része 35 13/16 m. búza, 11 4/16 m. rozs, 53 4/16 m. árpa 11 478 font széna 3 esztendőbeli termés 107 9/16 m. búza, 33 13/16 m. rozs, 159 13/16 m. árpa".

Ez került a földkönyv megfelelő rovatába. Szénából az egyesztendei termést jegyezték be, 11 478 fontot. A földkönyv adatainak végösszegeként is a háromévi termés eredménye szerepelt, és csak a később készített községi összesítésekben redukálták másfél, illetve egy évre. Kiss Mátyásnénál a különböző magvakból egy év terméseként tehát összesen 100 5/16 p. mérőt vettek.

Közel akkora területről Tordán tízszer akkora termést takarítottak be, mint Szákán, így azután egyszerre érthetővé válnak a paraszti bevételek között észlelt nagy aránytalanságok.

Hasonló különbségek tapasztalhatók a rétek szénahozamának számított értékeinél. Itt viszont Torda szerepel igen alacsony és Száka eléggé magas értékekkel. Ez is bizonyítja, hogy Tordán a gabonatermelésnek, Szákán az állattenyésztésnek kedveztek a földrajzi adottságok. A különlegesen nagy rétekkel és szénaterméssel rendelkező Pályiújlak 10,5 mázsás átlaga látszik egyébként a legreálisabbnak a négy érték közül.

Föltűnő, hogy a bortermés értékei mennyire kiegyensúlyozottak. Igaz, hogy az öt helység közül csak háromban volt szőlő, és ezek közül is csak Pályiújlakon termett nagyobb mennyiségű bor; mégis szokatlan, éppen a bortermésnél ritka egyezést figyelhetünk meg. Ezúttal is hozzá kell azonban tennünk, hogy az eredményeket az igen szűk minta könnyen eltorzíthatta, nagyobb mennyiségek esetében a szőlők hozamkülönbségei jobban előtűntek volna.

A paraszti bevétel nagyságát a termelt gabona, széna és bor mennyiségén kívül az árak ingadozása is befolyásolta. Kérdés azonban, hogy a kül- és belföldi piacoktól egyaránt messze fekvő megyében jelentkeztek-e jelentős árkülönbségek? A termelt gabonamennyiség megadott pénzértékéből az egységárakat kiszámítva az alábbi adatokat nyertem:

Helység neve	Búza	Árpa	Zab	Széna	Bor
	átlagára krajcárban				
	p. m.			q	akó
Debrecen	—,51	—,26	—,25	—,12	—,67
Pályiújlak	—,68	—,28	—	—,08	—,92
Száka	—,72	—,50	—	—,05	—
Tamásda	—,55	—,23	—	—,08	—
Torda	—,44	—,23	—,22	—,08	—,48

Az árkülönbségek tehát eléggé nagyok: Tordán a búza ára csaknem fele, mint Szákán, ott viszont nem hiába volt legnagyobb a szénahozam: a széna ára jóval alacsonyabb, mint másutt. Egyedül Pályiújlak bortermése a kivétel: jóllehet a vizsgálhelységek közül csak ott termett nagyobb mennyiségű bor, ára is messze a legmagasabb. Ebből arra kell következtetnem, hogy nemcsak sokat, de jó bort is szüreteltek az újlaki lankákon.

Az árkülönbségek mindenesetre némileg tompították a helységek közt tapasztalt eltéréseket. A gabonaárak ugyanis általában ott voltak magasabbak, ahol kevesebb termett, és ott alacsonyabbak, ahol a terméseredmények magasabbak voltak.[18] A parasztok jövedelme tehát pl. Tordán így viszonylag kisebb volt, mert terményeiket olcsóbban adták el.

A helységek közt tapasztalható különbségek vizsgálata után vessünk még egy pillantást az eredeti táblára, hogy megfigyelhessük: egy helységen belül is mily jelentős eltérések adódtak. Így például mindjárt az első két debreceni gazda csaknem azonos területen gazdálkodott: Király Mihálynak 97, Szekeres Jánosnak 92 hold szántója volt, eredményük mégsem egyformán kedvező: Az elsőnek említett polgár 234 ft jövedelmés

[18] Az árak megállapítására az iratok közt gyakorta fönnmaradt ártáblák tanúsága szerint különös gondot fordítottak. Először a piacok vonzáskörzetét állapították meg, majd a piaci átlagárakat. Ezekből a helyi árakhoz a fuvarköltség levonásával jutottak el, amely a távolsággal egyenes arányban nőtt. Néhány példa: Szegeden egy p. m. búza piaci ára 1788. júl. 23-án 56 2/8 kr volt. A várostól 1 mérföldre fekvő Táp én és Algyőn a búza helyi ára 54 6/8, a 2 mérföldre fekvő Horgoson 53 2/8, a 4 mérföldre fekvő Kisteleken 50 2/8, a 10 mérföldre fekvő Endrődön 40 2/8 kr-ban állapították meg, vagyis egy p. m. búza egy mérföldnyi szállítási költségére 1 1/2 krajcárt számítottak. (Ugyanez volt a fuvardíja a rozsnak és kétszeresnek is, míg az árpáé és zabé 1 kr volt.) — Debrecen körzetében a búza ottani 51 krajcáros piaci árával szemben az egyaránt 2 mérföld távolságra levő Balmazújvároson, Szováton, Szoboszlón, Hadházon, Böszörményben és Bökönyben 47 49/64 krajcárral, a 3 mérföldre fekvő helységekben egyformán 46 17/64 krajcárral számoltak. (A debreceni piacra egyébként 43 helység szállította gabonáját.) — Veszprém megyében a távolság megállapításánál „terhes szekérrel való 2 órai járás vétetik egy mérföldnek, mivel pedig minden mérföldre a búza és rozs vitelben 1 1/2 krajcár, az árpa és zab vitelben 1 kr bér számláltatik minden mérőre, azért arra kell vigyázni, hogy mindig azon hetivásár helye vétessék föl, úgymint Veszprém, Pápa és Győr, mely a helységhez legközelebb esik". (Veszprém megyei lt. II. József-féle kat. felm. ir. Currens 1788. III. 8.) Másutt hozzátették, hogy „nem csak a messzeségre, hanem az utaknak jó vagy rossz voltára és azon időre is kell reflexiót tenni, melyben a gabonát a piacra eladás végett vinni szokták". Ezért készítettek olyan részletes táblázatokat, melyekben tekintettel voltak a domborzati viszonyokra, valamint arra is, hogy a szekeret hány ló vagy marha húzta és mennyi terhet vitt.

vel szemben a másodiknak csak 182 ft tiszta haszna volt. A magyarázatot ezúttal is a földek minőségében, a termelési rendszer sajátosságaiban vagy a ráfordított munka különbözőségében kereshetjük. Míg ugyanis az első gazda földjén összesen 259 p. m. gabona és 101 q széna termett, a másik csűrjébe csak 216 mérő gabona és 80 q széna került. Az adatokat a területhez viszonyítva Király Mihálynak egy holdra 2,6 p. m., Szekeres Jánosnak 2.3 p. m. gabonája. 10.4 illetve 8.4 q szénája termett.

Nagy eltérések láthatók az azonos jobbágykategóriákba tartozók vagy éppen a zsellérek és jobbágyok között is. Legjobb példa erre a zsellérként szereplő pályiújlaki Dézsy Ferenc, akinek több bevétele és tiszta jövedelme volt. mint a féltelkes szákai és tamásdi jobbágynak.[19] Ez persze csak kivétel, és a zsellérek általában valóban a sor végén kullognak, rendkívül alacsony jövedelmekkel, ami természetszerűen következik abból, hogy bevételeik zöme nem a mezőgazdasági termelésből került ki.

A vizsgálatok összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a paraszti gazdálkodás mérlegének egyik oldalán *a mezőgazdasági termelés pénzértéke több tényező hatására helységenként és egyénenként jelentősen változott.* Elsősorban a földrajzi tényezők fontos szerepe domborodott ki, de nagymértékben befolyásolta a termés pénzértékének növekedését a mezőgazdasági művelés összetételének különbözősége is. Összefüggés mutatkozott a birtoknagyság-csoportok és a jövedelem értékei között is, általában a nagyobb területtel rendelkezők javára eltolva a kedvezőbb jövedelmezőség értékeit.

A parasztság tiszta jövedelmének alakulását befolyásoló másik tényező az úrbéres családfőkre nehezedő állami és földesúri terhek nagysága volt. A továbbiakban azt vesszük szemügyre: a parasztság e terhei milyen tételekből tevődtek össze, hogyan oszlottak meg, milyen súllyal nehezedtek egy-egy helységre, illetve családra?

Vizsgálatainkat megkönnyíti. hogy az eredeti kimutatás készítői a passzívumok összeállításánál még inkább teljességre törekedtek, és az összefoglaló tábla rovatait minden helységben nagy gondossággal töltötték ki. Itt kellett felsorolniok és részletezniök a rendszeres állami és földesúri adókat és szolgáltatásokat, pontosan kiszámítva minden egyes tétel pénzértékét. Megnehezíti viszont a mérleg megvonását, hogy a hivatalos felterjesztés mellékletei között egy további összeállítás is szerepel, ahol azokat a paraszti terheket és kötelezettségeket sorolták föl, melyek az eredeti rovatokba nem fértek bele. Ezek között az egyházzal, megyével, katonasággal, községgel szemben fennálló olyan feladatok elvégzéséről van szó, melyek helységenként erősen változók és esetlegesek, de amelyek összességükben sokszor a rendszeres állami adózás tételeinél is súlyosabb terheket jelentettek. Ezek a nagyon különböző szolgáltatások az eredeti mérlegben nem szerepeltek, és így újabb tétel maradt ki a parasztság gazdasági helyzetét meghatározó feltételek közül, ezúttal a kiadási oldalon. Újra hangsúlyozni kell tehát, hogy számításaink az eredeti összeállítás határain belül maradtak, és a parasztság bevételeiről és kiadásairól, majd gazdálkodásuk mérlegéről csak az eredeti összeállítás eredményeit közlik, közölhetik.

A táblázat kiadási oldalának első részében a parasztcsaládok főbb állami terhei szerepelnek. A családokra háruló adóösszegeket négy csoportban sorolták fel: az elsőben az úrbéres telek, a másodikban a házak, a harmadikban az állatállomány, végül a negyedikben az egyéb jellegű kiadások forintösszegét, majd mindezek végösszegét tüntették fel. Az állami adótételek összege és aránya helységenként:

Helység neve	Telek	Házak	Állatok	Egyéb	Összes	Telek	Házak	Állatok	Egyéb
	után fizetett összeg, ft/kr					adóösszeg aránya ft/kr			
Debrecen	6,49	16,17	56,00	53,12	132,18	5,1	12,4	42,3	40,2
Pályiújlak ...	19,35	10,—	4,46	2,14	36,35	53,6	27,3	13,0	6,1
Száka	18,57	10,15	7,45	—	36,57	51,3	27,7	21,0	—
Tamásda	22,28	9,24	17,57	0,53	50,42	44,8	18,5	35,4	2,0
Torda	11,18	7,48	7,43	0,45	27,34	41,0	28,3	27,9	2,8
Összesen:	79,07	53,44	94,11	57,04	284,06	27,8	18,9	33,2	20,1

[19] *Acsádi Gy.—Csizmadia A.*: Kísérlet a bélapátfalvi jobbágyok XVIII. századi életszínvonalának megállapítására c. dolgozatukban (Tört. Stat. Közl. 1—2. sz. Bp. 1958.) ötletekben gazdag, de adatokkal nagyon hiányosan dokumentált és ezért nehezen követhető és ellenőrizhető számításaik során sem az úrbéres kategóriákon belüli különbségeket, sem a gazdálkodás eredményességének eltéréseit nem vették figyelembe. A parasztság mezőgazdasági termelésből származó jövedelméről egyébként jelentősen alacsonyabb eredményeket kaptak a most közölt adatoknál.

Az öt helység állami adóterhei közt nagy eltérések tapasztalhatók. Ezúttal is szembeszökően magas Debrecennek a többi helységet messze felülmúló adótétele, mely azonban polgárainak ugyancsak jelentős bevételeivel arányban áll. A vártnál jelentősen alacsonyabb viszont Torda parasztjainak állami adója, a közepesnél inkább gyengébb Tamásda tételei pedig érthetetlenül magasak.

Az egyes tételek közti arányok tekintetében Debrecen kiválik a maga teljesen sajátos összetételével, amelyben az állatok után fizetett, valamint az egyéb rovatban szereplő tételek dominálnak. Jelentős állatállományra és a városi lakosság sajátos terheire kell e számokból következtetnünk. A házadó, de még inkább a telekadó aránylag jóval kevesebb részt foglalt el a terhekből, mint a megye falvaiban. Ezeknek sorai jóval kiegyensúlyozottabbak, bár itt is akad néhány magyarázatot kívánó érték. Így nem egészen érthető, hogy Tordán a telkek után járó összeg miért a legalacsonyabb, mikor területük, de főleg termőképességük nagyobb volt a másik három községénél? (Akkor is többnek kellene lennie, ha csak a teleknagyságot tekintették adóalapnak, a föld termékenységét nem vették figyelembe.) A házadó tételei igen hasonlóak, Tordáé összegszerűen azért kevesebb valamivel, mert 6 helyett csak 5 családot vontak be a vizsgálatba. Feltűnő viszont, hogy az állatok után fizetett adóösszeg Pályiújlakon a vártnál sokkal alacsonyabb, holott az átlagosnál jóval nagyobb rét hatalmas szénatermése alapján itt jelentős állattenyésztést tételeztünk fel. A kiugró érték váratlanul Tamásdán jelentkezett, ahol pedig korántsem volt oly jelentős szénahozam.[20]

Egy-egy helység viszonylatában — Debrecen itt is kivétel — a parasztok állami adójának mintegy fele a telkek után, 20—30 százaléka a házak, illetve az állatok után került ki, Debrecen civisei viszont 40—40% körüli összeget állataik után és az egyéb rovatban tömörített kiadásokra fizettek.

Mi rejtőzött az „egyéb" állami terhek mögött? A tabella pontosan felsorolja valamennyit és különösen Debrecenből szolgáltat az adózók helyzetét új megvilágításba helyező adatokat.

A hat debreceni polgár „egyéb" adótételei a következők voltak:

1. Király Mihály	mint mészáros fizetett	7,— ft-ot
	mint állatkereskedő fizetett	18,— ft-ot
2. Szekeres János	I. osztályba sorolt gazdálkodó fizetett	5,30 ft-ot
	méhek után fizetett	—,42 ft-ot
3. Balogh István	I. oszt. gazdálkodó fizetett	5,30 ft-ot
4. Faragó Sándor	I. oszt. gazdálkodó fizetett	5,30 ft-ot
	mint kenyérsütő fizetett	1,— ft-ot
5. Sallánky Sámuel	I. oszt. gazdálkodó fizetett	7,— ft-ot
6. Gebei István	kereskedésből fizetett	3,— ft-ot

Az adatok legfőbb érdekessége, hogy a legnagyobb területtel, 97 k. hold szántóval rendelkező Király Mihály valójában mészáros és állatkereskedő volt, ami abból is látszik, hogy nem fizette a gazdálkodók általános 5,30 ft-os adótételét sem. Iparosnál nagyon meglepő, hogy ily nagy területű szántóföldön gazdálkodjék, melynek hozama valószínűleg így is jövedelmének csak egy részét jelentette. A 2—4. szám alatt felsorolt családok megélhetésének fő forrása viszont kétségtelenül a mezőgazdaság volt, és csak mellékfoglalkozásként jelentkezett Faragó Sándornál a kenyérsütés, míg Sallánky Sámuel valójában ugyancsak mészáros volt.[21]

(A féltelkes jobbágyok gabonatermésének értékére 21 Rf 55 dénárt, a negyedtelkeseknél 10 Rf 87 dénárt számoltak.) — A módszerrel kapcsolatos észrevételek: *Veress É.*: Megjegyzések a jobbágyság életszínvonalának statisztikai vizsgálatához. Agrártörténeti Szemle 1961. 126—32. l.

[20] A váratlan adatokra a korabeli adózási gyakorlat és a helyi viszonyok alaposabb feltárása talán adhatna némi magyarázatot. Az összeállítás készítői, véleményem szerint, ezúttal sem kész sémák alapján dolgoztak; a kiszemelt úrbéresek különböző adótételeit nem mechanikusan, hanem valóságos terheiknek megfelelően írták be. A házak és állatok után fizetett adó alapjául szolgáló eredeti minősítés, illetve számbavétel bizonyára konkrét adatokat tartalmazott. Kevésbé érthető a telek után fizetett adó kivetésének gyakorlata és az összegek ingadozása. Nem lehetetlen, hogy a hadiadó mellett a háziadó összegét is idevonták, mely esetben az adó nagysága nemcsak a telkek kiterjedésével és termőképességével volt összefüggésben, hanem a megyei adóztatás gyakorlatától is függött. Az összeállításba mindenesetre nem fiktív, hanem az élet sokszínűségét és az adóztatás bonyolultságát tükröző tényleges adatok kerültek, az adókivetés módja azonban nehezen követhető.

[21] Ez az adatszolgáltatás pontosságának ellenőrzése során derült ki: Debrecen város évről évre pontosan összeállított „classificatio"-i között a mészároscéh 1785., 1786. és 1788. évi tagjai sorában a Csapó utcában Király Mihály mellett Sallánky Sámuel is előkerült. (A ritka név kétségtelenné teszi az azonosítás helyességét.) Mindkettőjüket első osztályba sorolták és évi adójukat 7 forintban határozták meg. Ez szolgál magyarázatul, hogy Sallánky az eredeti összeállításban miért nem 5 ft 30 kr-os adótétellel szerepelt, mint a többi gazdálkodó. 1789-ben egyébként 74 I., 18 II. és 14 III. osztályú mészáros volt Debrecenben, akik 7, 6, illetve 5 ft adót fizettek. — A kenyérsütők közül az I. osztályba tartozók 1,50 ft, a II. osztályba soroltak 1 ft adót fizettek, az összeállításban szereplő Faragó Sándor tehát ez utóbbiak közé tartozott. (Debrecen város lt. IV. a. 1013/d. 4. Iparosok adóbesorolása 1785—1792.)

Az adókivetés érdekessége, hogy mindhárom I. osztályba sorolt gazdára („Landwirth 1ter Classe") egységesen 5 ft 30 kr adót róttak ki, holott földterületük között nagy különbségek voltak (92, 65, 31 kh). Az is következetlenségnek tűnik, hogy a 97 holdas Király Mihály és a 15 holdas Sallánky Sámuel földterületét az adóösszeg meghatározásánál nem vették figyelembe. A falvakban az egyéb állami terhek némi gyalogrobotból, nádvágásból, tüzelő- és épületfa-szolgáltatásból álltak, pénzértékük azonban családonként sehol sem haladta meg a 29 krajcárt.

Annál több tételt és jelentős terheket jeleznek azok a kimutatásunkhoz csatolt mellékletek, melyekben a munkálat készítői a rovatokba nem illeszthető, helységenként változó egyéb állami, megyei, egyházi és községi tehertételeket, illetve kötelezettségeket gyűjtötték össze nagy részletességgel. Ezek a listák nemcsak a paraszti szolgáltatások teljes megismerése szempontjából fontosak, hanem a korabeli viszonyok számos érdekes, addig össze nem foglalt részletét villantják fel a késői szemlélő előtt.

Pályiújlak jobbágyainak és zselléreinek terheit a falu egészéről állították össze.

A hosszú lista az alábbi rovatokat tartalmazza.

Az egy esztendőre járó robot vagy szolgáltatás megnevezése	Napok száma	Állami	Megyei	Községi
		terhek pénzértéke, ft/kr		
80 köböl zab szállítása Nagyváradra 8 fuvarral	8	8,—		
300 porció széna szállítása Nagyváradra 7 fuvarral	7	7,—		
150 porció szalma szállítása Nagyváradra 3 fuvarral	3	3,—		
5 öl fa vágási és szállítási költsége Nagyváradra		12,50		
A katonai létesítmények javítására 20 napszámos		5,40		
Gátak és utak javítása a Körösnél 6 napszámos			1,42	
A megyének 4 öl fa			8,—	
Utak, gátak javítása Félegyházánál 8 fogatos és 16 kézi robot			12,32	
A prédikátor, iskolamester és a leányiskola házának javítása	8			2,16
A prédikátor évi javadalma				280,—
Az iskolamester évi javadalma				150,—
A lányok tanítónőjének évi javadalma				70,25
A helység jegyzőjének fizetése				30,—
A helység jegyzőjének 6 köböl búzáért				24,—
A helység jegyzőjének 3 öl fáért				2,54
A helység jegyzőjének 165 porció szénáért				5,03
A bíró fizetése				20,—
A csősz fizetése				65,22
A disznópásztor fizetése				20,06
A csikós fizetése				31,55
Praktikánsok fizetése				8,30
Habánok fizetése				25,15
Harangozó fizetése				15,38
A megyeház javítására			2,—	
A községi vendégfogadó javítására				1,25
A zab szállítása közben 3 köböl veszteség		3,—		
A széna szállítása közben 15 porció veszteség		—,30		
Az adóösszeg, zab, széna, szalma szállításánál felmerülő költségek a szállás és istálló javításával		11,27		
A természetbeli ellátásért érkező megyei hajdúk alkalmával jelentkező kiadás			6,05	
A községi naplók és egyéb irodai munkák papírszükséglete, kutak gondozására, a felmérés végrehajtására kiadások és munkabérek stb.				106,59
Előfogat különböző esetekben fél, ill. egész napra		4,—		
Összesen		55,27	30,19	860,15

Sajnos a személyek, illetve családok szerinti felosztást, sem annak kulcsát forrásunk nem közölte. Annyi mindenesetre látható, hogy jelentős összegekről van szó. A helységben az első magyarországi népszámlálás szerint 1785-ben összesen 152 család élt, a három különböző adóteher 960,01 forintnyi összegéből egy családfőre átlagosan tehát 9 ft jutott. Ha azonban azt tekintjük, hogy a társadalmi megoszlás adatai szerint a népességből csupán 27 „paraszt", azaz jobbágynak tekinthető családfő volt, és feltételezzük, hogy a terhek java ezekre hárult, a zsellércsaládok részesedésemár kisebb volt; akkor e terhek és kötelezettségek egy-egy jobbágycsaládban igen jelentősek voltak.

A következő helységekben könnyebb a terhek nagyságát megállapítani, mert ezekben egy-egy kiválasztott család szolgáltatásait tüntették fel. Így Szákán a féltelkes, 27 hold szántóval és réttel rendelkező Vont György terheit foglalták össze. Ezek az alábbiak voltak.

A szolgáltatás megnevezése	Napok száma	Állami	Megyei	Községi
		terhek pénzértéke, ft/kr		
Sószállítás, egy esztendőben	5	5,—		
Különböző egyéb katonai szállítás	5	5,—		
Katonai szállásházak javítása, épületfa szállítása stb.	7	7,—		
Hídépítéshez fafuvarozás, megyei épületek javítása	6		6,—	
A pópa és iskola házának karbantartása	3			3,—
A jegyző fizetése				1,01
Konak és Deminitza püspöknek (!)				—,03
A pópának 1/2 p. m. búza				—,10
A pópának kézi (gyalog) robot	1/2			—,10
A tanítónak 16/64 p. m. búza				—,21
A bíró fizetése				—,51
A marha-, disznó- és borjúpásztornak				3,59
A községi éjjeliőrnek 16/64 véka búza				—,21
A községi strázsának 16/64 véka búza				—,21
A községi kocsihajtónak				—,42
Községi lovak ellátására 32/64 véka zab és 4 porció széna				—,19
A megyei csődör ellátására				—,09
A községi elöljáróknak				—,12
Egyéb községi kiadások fedezésére				1,30
Az egy jobbágyra jutó egyéb fizetségeknek summája		17,—	6,—	13,50

A jegyzék arról tanúskodik, hogy a különböző hatóságok meglepően sok terhet raktak a belényesi járás eldugott kis falujának jobbágyaira is. S ha végiggondoljuk, el kell fogadunk, hogy mindezen feladatok ellátásáról valóban gondoskodniok kellett. A katonai szükségletek kielégítése éppúgy a helységek népességére várt, mint a községi adminisztráció személyi kiadásainak, az egyházi személyek javadalmainak és a falvak életével kapcsolatos egyéb terhek viselésének kötelezettsége. Ha a különböző tételeket összeadjuk, Vont György efajta terheinek pénzértéke 36 ft 50 krajcárra emelkedett, ami több, mint a kimutatásban szereplő terhek összege.

Tamásda helység úrbéresei közül ugyancsak az első helyen álló féltelkes jobbágy, Huszár János terheinek összeállítására került sor. Valamivel kevesebb földdel, 14 kh szántóval és 9 kh réttel rendelkezett, s bár terheinek felsorolása némileg rövidebb, pénzértéke nagyobb, mint Szákán volt (lásd a túloldali első táblázatot).

E községben elsősorban a 30 igásrobotnap jelentett Huszár János számára nehéz feladatot. A földesúri robot és a saját földjének megmunkálásához szükséges idő mellett a felsorolt fuvarok ellátása a fogatok jelentős igénybevételét jelentette. Egyébként itt is sorban előjönnek a pásztorok, mezőőrök, községi alkalmazottak fizetésére előirányzott összegek, melyek bizonyára a legtöbb helységben hasonló súllyal jelentkeztek. Nem világos azonban, miért számoltak egy p. m. búzát ezúttal 1,42 ft-tal, amikor a termés

A szolgáltatás megnevezése	Napok száma	Állami	Megyei	Községi
		terhek pénzértéke, ft/kr		
Somlyóról sószállítás, fuvar és veszteség	8	8,—		
Katonai fuvarok, zab, széna, szalma és fa	12	12,—		
Katonaságnak 32/64 p. m. búza beadása		—,51		
Sarkadi híd javítása kocsival	9		9,—	
A megyének egy nap fuvarozás kocsival	1		1,—	
A plébánosnak gyalogrobot	1			—,17
A plébánosnak 32/64 p. m. búza és 3 kr				—,54
Községi kiadások				2,—
A csikósnak 1 p. m. búza				1,42
A csikósnak kenyérre				—,36
A csikósnak bocskorpénz				—,04
A tehénpásztornak 32/64 p. m. búza, kenyér és bocskorpénz				1,11
A mezőőrnek 16/64 p. m. búza és 32/64 p. m. kukorica				—,45
A kondásnak 6 kenyér („Leib Brot") és 51 kr				2,25
Összesen		20,51	10,—	9,54

értékelésénél 1 p. mérőnél csak 55 krajcár bevételt jeleztek? A jobbágy összes terhének pénzértéke egyébként 40 ft 41 kr volt.

Végül az utolsó község, a legjobb minőségű földekkel rendelkező Torda $^3/_8$ telkes jobbágyának, Serdült Mihálynak terheit sorolták fel.

Az erdőből fa fuvarozása Püspökibe a kórházba és a katonaságnak		6,—		
3 kocsival Derecskére a katonaság számára a természetbeni járandóság szállítása		3,—		
Utak, gátak és hidak javítása kocsival	8		8,—	
Szénakaszálás 3 nap á 24 kr	3		1,12	
Boglyarakás 3 nap á 18 kr	3		—,54	
A széna elszállítása 3 nap á 1,08 ft	3		3,24	
A megyei istállók javítása és tisztítása	3		3,—	
Rabok szállítása 2 gyalog és 2 igás nap	4		2,36	
Követek számára 1 gyalog és 1 igás robot	2		1,36	
A helység rétjének kaszálása	2			—,48
A széna boglyába hordása	2			—,36
A széna beszállítása kocsival	1			1,—
A községi szántók megszántása és megmunkálása	5			5,—
E földek kaszálása	2			—,42
A termés összehordása	1			1,—
A helység számára fa fuvarozása	6			6,—
A községháza javítására	2			—,36
A községi költségek fedezésére				3,—
A lelkész fizetésére				1,09
A lelkész búzajárandósága fejében				—,16
Az iskolamesternek				—,12
Az éjjeliőrnek				—,08
A templomszolgának és mezőőrnek				—,22
Kocsijavítás a fenti szolgáltatásokkal kapcsolatban		—,24	—,48	—,48
Összesen		9,24	21,30	21,37

Serdült Mihály összes rendkívüli terhe tehát 52,31 ft-ra rúgott, ami valamennyi között a legmagasabb érték. A különböző fuvarozási feladatok az előző jobbágyénál is több, összesen 56 napot vontak el saját munkájától. A jobbágyság robotterheinek megítélésénél e kötelezettségeket nem szoktuk figyelembe venni, holott gazdaságukban komoly megterhelést jelentett. Másutt eddig nem ismert munkatöbbletet okozott Torda lakosainak a községi szántóföldek és rétek megmunkálása.

A kimutatásokból hiányzó kiadási tételek tehát a paraszti gazdálkodásban nagy szerepet játszottak. Elgondolkoztató, miért nem vették be ezeket az eredeti mérleg rovatai közé? Talán mert teljesítésüket nem törvények, hanem csak az élet kényszerítő szükségletei követelték, és éppen esetleges, helységenként állandóan változó tartalmuk miatt nem illeszthették be a táblázatba? Valóban sokrétű feladatok, különleges katonai, megyei, egyházi és községi tennivalók elvégzésére mozgósították a helységek lakóit. Sokszor szinte „társadalmi munka" jellege van ezeknek a különböző feladatoknak, melyeket a korabeli közigazgatás még nem vállalt magára. Utak, hidak javítása, középületek tatarozása és rendbentartása, futárszolgálat, iskolák fenntartása, különböző rendészeti feladatok ellátása mind-mind a népességre hárult. Hogy ezeket a kötelezettségeket mennyire szigorúan hajtották végre, s a helységek valamennyi lakosát egyaránt érintették-e, a fennmaradt iratokból nem lehet megállapítani. Az adatok összeállításánál kétségtelenül teljességre törekedtek; e szempontból igen jellemző Torda helység felsorolásának utolsó tétele, mely még a fuvarozások során jelentkező kocsikopást, illetve a szükséges javítások értékét is belevette a jobbágy kiadásai közé. Ebből arra következtethetünk, hogy egyes esetekben fiktív terhek is bekerültek a felsorolásba, melyek különben sem tényleges kiadásként, hanem inkább „veszteség"-ként jelentkeztek, ahogy a szövegben is nem egyszer olvasható. A paraszt nem annyira pénzt adott ki, hanem munkaerejét, munkaidejét, fogatát vonta el saját munkáitól vagy más hasznot hajtó tevékenység végzésétől.[22]

Visszatérve ismét az eredeti táblázathoz, további rovatai a parasztság földesúri terheit részletezik. Ezúttal is megvizsgáltuk, hogyan oszlottak meg a terhek a különböző szolgáltatások között.

Helység neve	A különböző földesúri terhek pénzértéke						és aránya, ft/kr				
	készpénz	természetben	robot	egyéb	dézsma	össz.	készpénz	természetben	robot	egyéb	dézsma
Debrecen	76,57	—	228,12	0,18	—	305,27	25,2	—	74,7	0,1	—
Pályiújlak	6	1,38	34,27	0,26	26,39	69,10	8,7	2,4	49,8	0,6	38,5
Száka	6	2,08	47,22	—	14,45	70,15	8,5	3,1	67,4	—	21,0
Tamásda	6	3,59	53,15	—	21,07	84,21	7,1	4,3	63,6	—	25,0
Torda	4	1,03	62,21	—	67,27	134,51	3,0	0,8	46,1	—	50,1
Összesen %	98,57	8,48	425,37	0,44	129,58	664,04	14,9	1,4	64,1	0,1	19.5

Első pillantásra szembeszökik, hogy a parasztság földesúri terhei között a robot pénzben kifejezett értéke volt a legnagyobb: összes kötelezettségeinek 64%-át jelentette. Jelentős még a beszolgáltatott gabona- és bordézsma értéke is. Elenyészően kevés viszont a természetben beszolgáltatott egyéb termények pénzértéke, melyek a megvizsgált parasztgazdaságokra csak jelentéktelen terhet róttak.

Az adatokat helységenként szemlélve ismét megállapítható, hogy a debreceni családok ezúttal is csaknem annyit fizettek, mint a négy falu családjai együttesen. A vártnál jóval alacsonyabb viszont Pályiújlak tétele, mely különösen tetemes bevételeikhez viszonyítva tűnik kevésnek. Itt ismét a helység sajátos termelési rendje nyújt magyarázatot: jelentős szénatermésük nem esett tized alá, s mert aránylag kis telkeken ültek, robotterhük is kevesebb volt. (Itt jelentkezik ismét a szőlőművelés előnye, ahol kis területekről komoly jövedelmet biztosítottak.)

A helységek közti különbségek alaposabb feltárása és más jellegzetességek megfigyelése érdekében vegyük szemügyre a földesúri szolgáltatások részleteit.

A földesúrnak fizetett készpénz összegében nagy különbség volt Debrecen városi polgárainak és a négy helység úrbéreseinek helyzete közt. Mivel Debrecenben a földesúr maga a város volt, polgárai kötelezettségeik jó részét készpénzben váltották meg.

[22] Ezért volt szükség a paraszti nagycsaládra, ahol a testvér, vő vagy egy kenyéren élő házas gyermek látta el nagyrészt e feladatokat.

Elsősorban a dézsma természetbeni beszolgáltatásától mentesültek, de bizonyos városi terhek átvállalása is szerepet játszhatott abban, hogy a fizetett összeg jelentékenyen magasabb volt, mint a falvakban. Más volt a kivetés gyakorlata is. Míg ugyanis a községekben az úrbéres kategóriától függetlenül minden család 1—1 forint készpénzzel tartozott földesurának, Debrecenben a fizetett összeg a földek területével arányosan nőtt s egy kataszteri hold után 24 krajcárt tett ki.

A következő rovat: a jobbágyság terhei közt gyakran emlegetett természetbeni szolgáltatások pénzértéke, egy-egy család költségvetésében csak kis összegekkel szerepelt. Érdemes mégis közreadni a kimutatás eredeti bejegyzéseit, hogy e vidék szokásainak rögzítésével más hasonló számításokhoz összehasonlítási alapul szolgáljanak.

Debrecen polgárainak és a helységek zselléreinek nem kellett természetben semmit sem beadniok. Pályiújlakon mind a 4 jobbágynál változott a beszolgáltatott termények mennyisége és pénzértéke, mely rendkívül aprólékos felosztás eredményeként jött létre.

Szákán az első három jobbágy adott természetben földesurának ugyanazokból a termelvényekből, de jóval egyszerűbben felosztva:

Jobbágy sorszáma	Telekkategória	A természetben beszolgáltatott											
		fa		olv. vaj		kappan		csirke		tojás		borjú	
		öl	kr	itce	kr	db	kr	db	kr	db	kr	db	kr
1	1/2	1/2	30	4/8	10	1	17	1	7	6	3	1/60	6
2	1/4	2/8	15	2/8	5	4/8	8	4/8	3	3	1	1/120	3
3	1/8	1/8	7	1/8	2	2/8	4	2/8	1	1	1/2	1/240	1

Az első jobbágy által teljesített szolgáltatások összes pénzértéke 1 ft 13 kr volt, a másodiké már csak 36 $^1/_2$, a harmadiké 17 $^7/_8$ kr. A teleknagyság csökkenésével arányosan mindhárom kategóriában pontosan felére csökkent mind a naturáliák mennyisége, mind pénzértéke. A két helységben nagyságrendileg nincs nagyobb különbség egy azonos kategóriába tartozó telkesgazda terhei között, csupán a felosztás volt Pályiújlakon sokkal aprólékosabb.

Tamásdán csak két szolgáltatási típus van. A féltelkes Huszár János tartozott az egyikbe, a három negyedtelkes jobbágy a másikba, míg a két zsellér itt sem adott természetben semmit földesurának. A két csoport tételei a következők voltak:

Fél telek után	kr	Negyed telek után	kr
1/2 öl fa	6 32/64	1/4 öl fa	3 16/64
1 meszely olvasztott vaj	12	1/2 meszely olv. vaj	6
3 kappan	36	2 kappan	24
3 csirke	18	2 csirke	12
6 tojás	3	3 tojás	1 32/64
1/60 borjúhús	1 32/64	1/120 borjúhús	48/64
Úrbéres favágás	8 32/64	Favágás	4 16/64
Összesen	1 ft 25 32/64	Összesen	54 48/64

A felsorolás szerint Tamásdán voltak viszonylag legnagyobbak az effajta terhek, de itt is csak a krajcárok összegében van eltérés. A negyedtelkes jobbágyok terhei ugyancsak csökkentek.[23]

[23] Bár az eredeti összeállításban következetesen „Schmalz" szerepelt, a szokásos „olvasztott vaj" elnevezést használtam.

Végül Torda három telkesjobbágyának természetbeni terhei a következők voltak:

	3/4 telkes jobágy		2/8 telkes jobbágy		1/8 telkes jobbágy	
	mennyiség	kr	mennyiség	kr	mennyiség	kr
Olvasztott vaj	68/160 itce	9	45/160 itce	6	22/160 itce	3
Kappan	68/80 db	15 32/64	45/80 db	10 21/64	22/80 db	5 10/64
Csirke	68/80 db	3 32/64	45/80 db	2 20/64	22/80 db	1 10/64
Tojás	5 db	3	31/3 db	2	1 2/3 db	1
Borjúhús	3/240	1 8/64	2/240	48/64	1/240	24/64
Összesen		38 8/64		21 26/64		10 44/64

A négy község közül Torda jobbágyainak terhei voltak a legalacsonyabbak, itt a negyedtelkes jobbágy csak negyedannyi értékű természetbeni szolgáltatással tartozott földesurának (a Kamarának), mint Tamásdán. A törtszámok jelzik, hogy a helység egészére kirótt mennyiségekből egy-egy jobbágyot csak az úrbéresek számának megfelelő hányad terhelte, mely a népesség számának ingadozásával nőtt vagy csökkent. Így például Tordán Fekete János $^2/_8$ telkes jobbágy természetbeni szolgáltatásai 1770-ben némileg kisebbek voltak, de alig különböztek a későbbiektől (vaj 52/160 itce, kappan és csirke 52/80, tojás 3 36/40 db).[24] Az allódium vagy a helységben levő udvartartás nagysága is befolyásolhatta a szolgáltatások mennyiségét, ám ezek a paraszti kiadások között mindenképpen elenyészően kicsinyek voltak.

Időzzünk még el kissé az áraknál. A négy helységben a felsorolt hat termény ára a következőképpen alakult:

Helység neve	Fa öl	Olvasztott vaj meszely, itce	Kappan db	Csirke db	Tojás tucat	Borjú
	ára ft/kr					
Pályiújlak	—,54	—,24	—,12	—,06	—,04	1,30
Száka	—,60	—,20	—,17	—,07	—,06	6,—
Tamásda	—,13	—,24	—,12	—,06	—,06	1,30
Torda	—	—,23	—,21	—,05	—,07	1,30

Jóllehet lassan megszokottá válik, hogy a megye négy helységének viszonyai korántsem azonosak, mégis feltűnő, hogy a földesúri terhek között állandóan szereplő mezőgazdasági termékek árai között is jelentős eltérések adódtak. Így a sík vidéken fekvő Tamásdán egy öl fát a táblázat szerint negyedáron számoltak el a hegyek közt fekvő Szákához képest. Az olvasztott vaj ára viszonylag egységes volt, a kappané viszont ismét széles határok, 12 és 21 kr között ingadozott. A csirke ára Tordát kivéve mindenütt fele volt a kappanénak, ott viszont a kappan viszonylag drágább, a csirke pedig olcsóbb lévén, végül is csak negyed annyira értékelték. A tojás árát is csaknem kétszeresével számolták Tordán, mint Újlakon. A borjú értéke eléggé egységesen 90 kr volt, ettől csak Száka adatai tértek el, ott azonban annál jelentősebben, mert a terhek értékelése szerint egy borjú 6 forintot ért. Ezek a jelentős eltérések az árak mielőbbi összegyűjtését és az átlagok pontos meghatározását sürgetik, különben minden, a jobbágyság életszínvonalának megállapítására vonatkozó számítás bizonytalan alapokra épül.

A következő rovat a jobbágyok robotterheinek pénzértékét tartalmazza. Az adatokból kitűnik, hogy a különböző földesúri szolgáltatások között e terhek voltak a legsúlyosabbak (az egy Tordát kivéve, ahol a dézsma értéke egész kevéssel fölülmúlta a robot

[24] Huszár János az urbárium szerint 1770-ben 69/152 öl fát, ugyanennyi meszely vajat, 69/152 db kappant és csirkét, 5 17/38 db tojást szolgáltatott be.

pénzértékét). Ez a magas részesedés teszi érthetővé: miért volt oly fontos a jobbágyság számára a robotterhek pontos szabályozása, miért érintette legfontosabb létérdekeit minden, e terhek jogtalan emelésére irányuló földesúri túlkapás.

A jobbágyság különböző robotfajtáit, az igás- és gyalogrobotot, valamint a hosszúfuvart megkülönböztették ugyan, de nem mindig következetesen, és értékelésük sem volt egységes. Főleg a hosszúfuvar elbírálása okoz gondot. Helyenként ugyan pontosan följegyezték, ha a szolgáltatásnak hosszúfuvar jellege volt, másutt viszont termények vagy más árucikkek távoli szállításánál nem a hosszúfuvar, de nem is az igásrobot tételeit alkalmazták. (Vonatkozik ez elsősorban a helységek állami, megyei és községi terheit föltüntető közölt táblázatokra.) Egyébként a robotnapok elszámolásánál ezúttal sem számoltak helységenként azonos egységárakkal.

Helység neve	Gyalogrobot	Igásrobot	Hosszúfuvar	Gyalogrobot	Igásrobot	Fuvarozás
	értékelése a földesúri terhek közt			értékelése az állami terhek közt		
	ft/kr					
Debrecen	—,12	—	2,—	A kimutatás hiányzik		
Pályiújlak	—,17	—,34	—	—,17	—	1,—
Száka	—,17	—,34	2,16	—,20	—	1,—
Tamásda	—,17	—	—	—,17	—	1,—
Torda	—,17	1,08	2,40	—,18	—	1,— és 1,08
				—,24	szénakaszálás	

A gyalogrobotot tehát a földesúri terhek kiszámításánál Debrecen kivételéve egységesen 17 krajcárral számolták, és nem sokkal különböznek ettől az állami terhek közt szereplő szórványos adatok sem. Debrecenben ugyanakkor az igásrobot-tételeket 2 forintjával vették, egy igásrobot tehát tízszerese volt egy gyalog robotnapnak, ami óriási különbséget jelez a községek gyakorlatával szemben, ahol a szokásos „egy igásrobot vagy két gyalogrobot" szerepel a földesúri terhek kimutatásában. Különbséget kell azonban tennünk igásrobot, fuvarozás és hosszúfuvar között (akkor is, ha forrásunkban ezt következetesen nem jegyezték fel). Debrecen polgárainak úrbéres kötelezettségei között csupa fuvarozási tétel szerepelt: szénát, fát, hídépítéshez, gátépítéshez anyagot szállítottak. A hosszúfuvarra Szákán is 2,18 ft-ot, Tordán pedig 2,40 ft-ot számítottak, az állami és megyei terhek kimutatásaiban szereplő hasonló fuvarozási tételekért viszont egy napra csak 1 ft-ot számoltak.

Így adatainkból olyan értékrend körvonalazódik, hogy a gyalog robotnap pénzértéke csaknem egységesen 17 kr, az igásrobot az úrbéres szabályozások szellemében ennek kétszerese, tehát 34 kr volt, a fuvarozásért viszont állami, megyei viszonylatban 1 ft-ot. földesúri hosszúfuvar esetében 2—2,40 ft-ot számítottak. (Tordán kivételesen az igásrobotot is 1,08 ft-tal értékelték.) Ez az eléggé bonyolult értékskála megnehezíti a robotterhek pénzértékének meghatározását.

A robotfajták és a robotnapok száma sem volt helységenként egyforma. Debrecenben például egy-egy polgár robotolási kötelezettsége a következő volt:

Szénaszállítás	5 nap	10,— ft
Hidak faanyagának szállítása	5 nap	10,— ft
Hídépítés	4 nap	8,— ft
Tűzifa elszállítása	1 nap	2,— ft
Gátépítésre és más célokra	12 nap	24,— ft
Gyalogrobot	10 nap	2,03 ft
Egy polgár robotterhe összesen	37 nap	56,03 ft

A kimutatásban szereplő első négy polgárt földterületeik nagyságától függetlenül ugyanezek a tételek terhelték, míg a két utolsó csak 10-10 gyalogrobotnappal tartozott.

Pályiújlakon a természetbeni szolgáltatásokhoz hasonlóan a robotnapok számát is rendkívül részletesen számították ki.

1. sz. 1/4 telkes jobbágy robotterhe 26 13/19 nap gyalogrobot, értéke 7 ft 33 36/64 kr
2. sz. 1/4 telkes jobbágy robotterhe 27 7/19 nap gyalogrobot, értéke 7 ft 45 15/64 kr
3. sz. 1/8 telkes jobbágy robotterhe 13 nap gyalogrobot, értéke 3 ft 41 kr
4. sz. 1/8 telkes jobbágy robotterhe 18 9/19 nap gyalogrobot, értéke 5 ft 14 31/64 kr
5. sz. 1/8 telkes jobbágy robotterhe 18 nap gyalogrobot, értéke 5 ft 6 kr
6. sz. zsellér robotterhe 9 nap igásrobot, értéke 5 ft 6 kr

Ha a robotnapok számát az úrbéres telek, a megművelt terület vagy a jövedelem nagyságával hasonlítjuk össze, egyaránt arra az eredményre jutunk, hogy a kötelezettségek megállapításánál más, ezektől független tényezők is szerepet játszottak. A három nyolcadtelkes jobbágy robotnapjainak száma például kereken 13, 18 1/2 és 18 nap volt, holott mezőgazdasági művelés alatt álló területük nagysága 18, 22, illetve 7,5 kh, ebből származó jövedelmük pedig 85, 70, illetve 34 ft volt. Ezek az adatok tehát semmiképpen sem indokolják, hogy a sorban utolsó Verebi Jánosnak több robotnapja legyen, mint az első helyen álló Bányai Istvánnak. Szokatlan egyébként, hogy csupán az egyetlen zsellér volt igásrobotra kötelezve (ami egyébként a zsellérektől kívánt szokásos 18 gyalogrobotnak éppen megfelelt), holott általában a telkesgazdák és nem a zsellérek rendelkeztek az ehhez szükséges igaerővel. Ennek következtében robotterhének pénzértéke magasabb volt, mint a már említett nyolcadtelkes Bányai Istvánnak. Az eltérések okaira csak további helyi kutatások vethetnének fényt.

Száka hat családjának robotterhei a következők voltak:

1. sz. 1/2 t. jobbágy	26 igás- vagy 52 nap gyalogrobot		14,40 ft
	3 nap vadászat		—,51 ft
	1/8 nap hosszúfuvar		—,17 ft
		Összesen	15,52 ft
2. sz. 1/4 t. jobbágy és 4. sz. zsellér	13 igás- vagy 26 nap gyalogrobot		7,22 ft
	3 nap vadászat		—,51 ft
	1/16 nap hosszúfuvar		—,08 ft
		Összesen	8,21 ft
3. sz. 1/8 t. jobbágy	6 1/2 igás- vagy 13 nap gyalogrobot		3,41 ft
	3 nap vadászat		—,51 ft
	1/32 nap hosszúfuvar		—,04 ft
		Összesen	4,36 ft
5. sz. házatlan zsellér	12 nap gyalogrobot		3,24 ft
	3 nap vadászat		—,51 ft
		Összesen	4,15 ft
6. sz. zsellér	18 nap gyalogrobot		5,06 ft
	3 nap vadászat		—,51 ft
		Összesen	5,57 ft

Feltűnő, hogy ez esetben a sorrendben 4. helyen szereplő zsellér robotterhe azonos volt a negyedtelkes jobbágyéval, holott körülményei semmivel sem voltak kedvezőbbek, mint pl. a 6. sz. zselléréi.

Tamásda községben a robotot egyszerűbben osztották fel, valamennyi úrbéresnek csak gyalogrobotterhe volt.

1.	sz. 1/2 telkesjobbágy	52	nap gyalogrobot	14,44 ft
2—3.	sz. 1/4 telkesjobbágy	27 1/2	nap gyalogrobot	7 ft 47 32/64 kr
4.	sz. 1/4 telkesjobbágy	45	nap gyalogrobot	12,45 ft
5, 6.	sz. zsellér, ill. házatlan zsellér	18	nap gyalogrobot	5.06 ft

Ezúttal a sorrendben negyedik Borsy István robotterhe volt aránytalanul nagyobb negyedtelkes társaiénál, míg a többiek terhei nem sokban különböztek a többi helység adataitól.[25]

Tordán a jobbágyok robotterhe ismét több tételből tevődött ki.[26]

1. sz. 3/8 t. jobbágy	3 nap gyalogrobot vadászatra	24,56 ft	
	22 nap igásrobot	—,51 ft	
	3/8 nap hosszúfuvar	1,— ft	
	Összesen:	26,47 ft	
2. sz. 2/8 t. jobbágy	14 2/3 nap igásrobot	16 ft 37	21/64 kr
	2 nap gyalogrobot vadászat	34	
	2/8 nap hosszúfuvar	40	
	Összesen:	17 ft 51	21/64 kr
3. sz. 1/8 t. jobbágy	7 1/3 nap igásrobot	8 ft 18	42/64 kr
	1 nap gyalogrobot vadászat	17	
	1/8 nap hosszúfuvar	20	
	Összesen:	8 ft 55	42/64 kr
4. sz. zsellér	18 nap gyalogrobot	5 ft 6 kr	
	1 nap gyalogrobot vadászat	17 kr	
	Összesen:	5 ft 23 kr	
5. sz. házatlan zsellér	12 nap gyalogrobot	3 ft 24 kr	
	Összesen:	3 ft 24 kr	

Amint az összeállításból látható, a helységekben sem a robotfajták, sem a robot mennyisége között nem volt lényeges különbség. A vadászatra itt-ott igénybevett néhány napot vagy a két községben külön jelzett, de csak töredéknapokat fölemésztő hosszúfuvart nem tekinthetjük ennek. A robotterhek között egy-egy falun belül észlelt eltéréseknél azonban érdekes volt megyfigyelnünk a gyakran jelenkező helyi sajátosságokat.

A parasztság egyéb földesúri szolgáltatásai között mindössze két helyen fordult elő egy-egy jelentéktelen nagyságrendű tétel: Debrecenben a városárok kötelező javítása adott mindegyik családnak esztendőnként 3 kr értékű munkát, míg Pályiújlak négy jobbágyának a földesúr számára végzett favágás jelentett 4—8 kr fiktív terhet.

Annál jelentősebb a földesúri dézsma értéke, mely a készpénzfizetés mellett valóságos terhe volt az úrbéreseknek. A kimutatásban valamennyi családnál föltüntették a beadott gabonaféleségek és bor pontos mennyiségét, valamint azok pénzértékét. Ezek nagyságát a terméseredményekkel összehasonlítva megállapítható, hogy a négy helység közül (Debrecen lakói nem adtak tizedet) az úrbéresek Pályiújlakon a termésnek hozzávetőlegesen 10%-át, a másik három helységben pedig 20%-át szolgáltatták be földesuruknak dézsma fejében (ez utóbbiakban tehát a tized és kilenced egyaránt benne foglaltatott).[27] A dézsma pénzértékét a mezőgazdasági termelés értékével összehasonlítva a legkedvezőbb arányt Pályiújlakon találjuk, ahol a jövedelem jelentős részét alkotó szénatermés a dézsmaszedés szempontjából nem jött számításba. A dézsma legmagasabb összege a 99 ft értékű mezőgazdasági terméssel rendelkező negyedtelkes

[25] 1770-ben az urbáriumok szerint a negyedtelkesek robotkötelezettsége személy szerint változott. Náka alias Hosszu István 12 12/38 marhás vagy 24 24/38 kézi robotnappal, Nyegro Simon 14 14/38 marhás vagy 28 28/38 kézi robotnappal tartozott szolgálni. Az akkor 3/8 telkes Huszár Jánosnak 23 23/38 marhás vagy 47 4/38 kézi robotnapot kellett teljesítenie, robotterheik tehát 1789-ig kis mértékben megnőttek.

[26] Az 1. sz. alatt összeírt Serdült Mihály robotterhe 1770-ben is pontosan 22 marhás robot volt, a 2. sz. alatti Fekete Jánosé 16 36/40 napról csökkent 14 2/3 napra, a 3. sz. alatti Herczeg Istváné pedig 10 16/40 napról 7 1/3 napra. Balai János zsellér mindkét esetben 18 nap kézi szolgálattal tartozott.

[27] Az eredeti táblázatból az egyszerűsítés érdekében elhagyott részletes adatok közül néhány példa: Pályiújlakon az első helyen szereplő Miklósi István termése 7 p. m. búza, 15 p. m. árpa és 31 akó bor, a dézsma mennyisége 51/64 p. m. búza, 1 41/64 p. m. árpa és 3 26/64 akó bor volt. Szákán Vont György 21 p. m. búza és 25 p. m. árpa terméséből 4 16/64 p. m. búza és 5 1/64 p. m. árpa ment a dézsmába. Tamásdán Huszár János 25 p. m. búzájából 4 61/64 p. m., 33 p. m. árpájából 6 37/64 p. m., végül a tordai Serdült Mihály 113 p. m. búzájából 22 56/64 p. m., 136 p. m. árpájából 27 7/64 p. m. volt a dézsma mennyisége. Megfigyelhető, hogy a számítások nem mindig voltak egészen pontosak, a 10, illetve 20%-tól kisebb eltérések adódtak.

Miklósi Istvánnál így sem érte a 7 ft-ot, ugyanakkor Fekete János tordai negyedtelkes jobbágy 142 ft értékű terméséből több mint 28 ft volt a dézsma pénzértéke.

Ha most a parasztság terheinek részletes ismertetése és futólagos elemzése után visszakanyarodunk a munka eredeti célkitűzéséhez, a bevételek és kiadások mérlegének megvonásához; megállapíthatjuk, hogy a kiadások ingadozása is szaporította a végső eredményt befolyásoló tényezőket. A megvizsgált családok mérlegét a bevételi oldalon elsősorban a földrajzi viszonyok különbözőségei, a mezőgazdasági termelés sajátos összetétele és bizonyos mértékig a gazdaságok nagysága; a kiadási oldalon az állami és földesúri terhek összegének és megoszlásának változásai befolyásolták. A részletes vizsgálatok során kiderült, hogy mind az egyes helységek, mint a vizsgálatban bemutatott paraszti gazdaságok között a terhek megoszlása meglepően változékony volt. Különösen nagy különbség mutatkozott a paraszti gazdaságok helységenként összesített kiadásainak a bevételhez viszonyított arányában.

Helység neve	Bevételek össz.	terhek: Állami	terhek: Földesúri	Kiadások össz.	Többlet v. hiány	terhek aránya %: Állami	terhek aránya %: Földesúri	Kiadás a bevételek %-ában
Debrecen	1017,—	132,—	305,—	437,—	+580,—	30,2	69,8	43,0
Pályiújlak ...	440,—	37,—	69,—	106,—	+334,—	34,9	65,1	24,1
Száka	86,5	37,—	70,—	107,—	— 20,5	34,6	65,4	123,7
Tamásda	133,—	51,—	84,—	135,—	— 2,—	37,8	62,2	101,5
Torda	341,—	28,—	135,—	163.—	+178,—	17,2	82,8	47,8
Összesen	2017,5	285,—	663,—	948,—	+1059,5	30,1	69,9	47,2

Az adatok világosan jelzik, mennyire egyenlőtlenül oszlottak meg a parasztság terhei. Tulajdonképpen nem is a terhek nagyságában mutatkozik jelentős különbség, mert hisz Debrecen kiugróan magas értékeit nem tekintve, a falvak adatai viszonylag szűk határok között ingadoztak. A mérleget elsősorban a bevételek nagysága befolyásolta, mely már sokkal nagyobb értékek között mozgott. Pályiújlak 440 ft bevételt felmutató úrbéreseinek állami és földesúri terhei ugyanannyit tettek ki, mint a 86,5 ft bevétellel rendelkező szákai jobbágyok és zsellérek kiadásai. Ez eredményezte az első faluban a mérleg jelentős többletét, a másikban viszont hiányát. A kedvező adottságokkal rendelkező Pályiújlak jobbágyainak terhei bevételeinek csak egynegyedét vitték el, a hegyek közt silány földjeiken gazdálkodó szákai parasztok mezőgazdasági termelésből származó jövedelme viszont a kimutatásban szereplő, bizonyos fokig leszűkített állami és földesúri pénzszolgáltatások, robotkötelezettség és terménytized kiegyenlítésére sem volt elegendő. Ugyancsak hiánnyal zárta mérlegét a hat Tamásdáról kiválasztott család is, ezzel szemben Torda és Debrecen mezőgazdaságból élő népességének itt bemutatott egyedei kedvező eredménnyel gazdálkodtak: terheik pénzértéke a termelt gabona, széna és bor értékének felét sem érte el, nagyobb része haszonnak maradt.

Az állami és földesúri terhek értékének megoszlása közt egyébként nem volt lényeges eltérés. Az öt helységből négyben 30—40% közt mozgott az állami és 60—70% közt a földesúri terhek aránya. Ezúttal csak Torda volt kivétel, ahol a nagyarányú szemtermelés után járó dézsma billentette a mérleget a földeúri terhek 82,8%-os aránya felé. Hangsúlyozni kell természetesen, hogy ezúttal csak a táblázatban szereplő állami terhek súlyát mértük fel, a munkálat készítői által e rendszeres adótételek kiegészítéseként felsorolt egyéb tételek nélkül.[28]

[28] A három konkrétan megvizsgált esetben a két adótípus megoszlása a következő volt:

Helység neve	Jobbágy neve	Telek-nagyság	A táblázatban szereplő: állandó állami	A táblázatban szereplő: összes	Külön összeírt egyéb	Az állandó állami	Az összes
			terhek ft/kr			terhek százalékában	
Száka	Vont György	1/2	26,17	54,22	36,50	140,0	67,5
Tamásda	Huszár János	1/2	10,37	34,56	40,41	383,0	116,4
Torda	Serdült Mihály	3/8	14,13	70,26	52,31	369,6	74,6

A kimutatás némiképp egyszerűsített formuláinak határa között maradva a helységek és bennük a parasztok végső mérlege tehát jelentős különbségeket jelez: egyes helységekben a parasztság a mezőgazdasági termelés alapján bizonyos fölöslegekkel rendelkezett, másoknak viszont egyéb kereseti források után kellett nézniök, hogy háztartásuk mérlegét egyenesbe hozva, kötelezettségeiknek maradéktalanul eleget tehessenek. E szempontból kétségkívül főleg az állattenyésztésnek volt döntő jelentősége. Különösen Szóka esetében valószínűsíthető, hogy a közelben emelkedő Bihari hegység hatalmas legelőin nagyarányú juhtenyésztéssel foglalkoztak. Az erdélyi hegyvidékek pásztorkodó lakóinak tipikus életformája ez, melyben az állattenyésztésnek a szemtermelésnél nagyobb szerepe volt. Bizonyára ez volt a helyzet Tamásdán is, ahol a helység területének viszonylagos nagysága mellett az állatok után fizetett állami adó kivételesen magas összege is jelentős állattenyésztésre utal.

A bevételi oldalon nem látjuk emellett a belső telkek, közös legelők és erdők hasznát, a halászat, méhészet, a háziipar (fonás, szövés) és iparűzés, a fuvarozás, napszám és a paraszti lelemény sok egyéb pénzszerzési forrásából származó jövedelmét sem. A kiadási oldalon viszont a külön feltüntetett és összegükben egyaránt változó helyi terhek mellett nagy súllyal jelentkeztek a paraszti háztartás fogyasztására felhasznált mezőgazdasági termelvények értéke és a jelentős gazdálkodási költségek. Az összeállítás készítői sem tudták tehát az élet sokszínűségét a maga teljességében ábrázolni, a paraszti háztartás sok-sok bevételi és kiadási tétele közül csak a legkönnyebben megragadhatókat tudták rögzíteni. Nem alkalmas tehát kimutatásuk a parasztság pénzgazdálkodásának vagy életszínvonalának bemutatására, e sokrétű feladat megoldása a kortársaknak sem sikerült.[29] Csaknem kétszáz év távlatából szemlélve az emberek munkájának eredményeit és a kötelezettségeiket felsoroló számadatokat, még kevésbé remélhetjük, hogy feldolgozásukkal e rég elporladt jobbágyok és zsellérek életkörülményeinek ábrázolása tökéletesen sikerülhet. Forrásunk korlátai között erre nem is volt lehetőség, de adatainak közlésével talán mégis közelebb jutottunk helyzetük néhány érdekes részletének megismeréséhez.

DÁVID ZOLTÁN

ЗОЛЬТАН ДАВИД

КРЕСТЬЯНСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В ЗЕРКАЛЕ ДАННЫХ 1789 ГОДА ИЗ КОМИТАТА БИХАР

Резюме

Среди бумаг, совершенного во время господства короля Йосифа II. первого кадастрового описания, нашлась разработанная автором данной статьи опись, которая содержит в себе хозяйственный баланс 29 крестьянских хозяйств из 5 деревень. На странице доходов перечислены происходящие из сельскохозяйственного производства доходы, а именно указана в флоренах стоимость урожая пшеницы, ржи, ячменя, овса, сена и вина, все в отдельности. На странице расходов так же в флоренах указаны различные виды государственных и помещичьих повинностей. В числе государственных повинностей находятся налоги за участок земли, за дом, за поголовье скота и налоги за различные доходы. В числе помещичьих повинностей перечислены суммы, переданные помещикам в налич-

A rendkívüli állami megyei és községi terhek összege tehát mindhárom esetben nagyobb volt az állandó állami adótételeknél, Huszár Jánosnál és Serdült Mihálynál pedig több mint háromszorosa volt a mérlegben szereplőknél. A tamásdai féltelkes jobbágy összes terheinél is többet tettek ki ezek a pótlólag felsorolt egyéb kötelezettségek.

[29] *Berzeviczy G.:* De conditione et indole rusticorum in Hungaria. 1804. Magyar fordítása: *Gaál J.:* Berzeviczy Gergely élete és műve. Bp. 1902. — Számításában inkább a parasztság terheinek s nem bevételeinek teljes összeállítására törekedett. Egy egésztelkes jobbágy évi kiadásait 255 ft 28 kr-ra becsülte. Ennek főbb tételei a következők voltak: A robot pénzértéke 20 ft 10 kr, a dézsmáé 12 ft, a hadiadó és háziadó 30 ft, az épületek és gazdasági felszerelések beszerzési árának kamatai 30 ft, fenntartási költségei 20 ft, egy szolga és egy szolgáló eltartása 50 ft, a család élelmezése és ruházkodása 60 ft, egyéb kiadások 33 ft 18 kr. Bevételeinek meghatározásánál abból indult ki, hogy egy egész jobbágytelek 1000 ft-ot ér, a tőke évi hozadéka 60 ft lenne, de a paraszt iparkodása és gazdálkodása 180 ft-ot is ki tud hozni belőle. Egy egésztelkes jobbágy mérlegének hiányaként végül is 75 ft 20 kr-t állapított meg. E meglehetősen papirosízű, sem a mezőgazdasági termelés eredményeit, sem az egykorú árakat nem tartalmazó, a jobbágyok helyzetének különbségeit figyelmen kívül hagyó, sok vitatható tételt felsorakoztató és kétségtelenül téves eredményre jutó számítás a korabeli parasztság tényleges helyzetének megismeréséhez nem visz sokkal közelebb. A mintaként bemutatott öttagú jobbágycsalád (házaspár egy gyerekkel, valamint egy szolga és egy szolgáló) összetétele sem tekinthető jellemzőnek, több gyermekkel és kevesebb cseléddel kell számolnunk.

ных деньгах и так же натурального характера повинности, барщина, прочие повинности и так же выраженная в деньгах стоимость оброка.

В числе исследованных 5 местностей находится наиболее заселенный в то время свободный королевский город Дебрецен, население которого состояло в большинстве из крестьян, село Торда, выделяющееся наиболее хорошим качеством своих земель, 2 деревни с средней производительностью: известное о своем виноделии Пальилак (Pályilak) и имевшее широкую околицу Тамашда (Tamásda), и под конец расположенное в горах, имевшее недоброкачественные земли, и по всей вероятности занимавшееся скотоводством село Сака (Száka). Из каждого села выбралось 6 семейств, за исключением села Торда, где указано лишь 5 барщинников.

Вслед за этим имеют место 2 большие таблицы (см. 130—133 стр.), где перечислены взятые из описи данные, то есть полученные из сельского хозяйства доходы крестьянского хозяйства, а затем данные о различных повинностях семьи. Баланс подведен в последней рубрике первой таблицы.

При анализе имеющихся в таблице данных автор прежде всего желал узнать то, из каких категорий барщинников были выбраны указанные в описи семьи. Удалось установить, что в г. Дебрецен скорее выбирались более зажиточные крестьяне, а в других местах, наоборот, в исследование были вовлечены семьи, принадлежавшие к более низким слоям барщинников. На основе сопоставления размера участков были получены такие-же результаты. Размер участков лишь в г. Дебрецен, в случае 4 глав семьи превосходил 30 кад. хольдов.

На следующей таблице (см. 135 стр.) на основе размера барщинных участков указаны территориальные данные отдельных хозяйств. Оказалось, что категории участков вовсе не были одинаковыми, то есть не обозначали один и тот же размер участков. В числе крепостных, имеющих лишь четверть надела двое имели 5—10 кад. хольдов, трое 10—20 хольдов, другие двое вели свое хозяйство на 20—30 кад. хольдах. В категории 20—30 кад. хольдов нашлись самые различные крепостные крестьяне, даже батраки.

О форме ведения хозяйства выбранных местностей информирует читателей следующая таблица. (См. 136 стр.) В г. Дебрецен имеется такая пашня, которая в течение нескольких лет оставлялась под паром и за это время принималось во внимание лишь ее доход в виде сена. В крестьянских хозяйствах 3 сел наблюдается перевес пашни, при наличии небольших лугов, а в представляющем собой своего рода исключение селе Пальиуйлак (Pályiújlak) при незначительном размере пашни и при большом количестве лугов обращают на себя внимания большого размера виноградники.

После этого автор, изучая итоги баланса крестьянских хозяйств, на основе данных приходит к выводу, что с точки зрения продуктивности крестьянских хозяйств наблюдаются серьезные различия. Излишек имеется лишь у одного хозяина в сумме 200 флоренов, и у двух других горожан в г. Дебрецен, имевших очень положительные балансы. Кроме того излишек имели 5 жителей села Пальиуйлак, занимавшегося исключительно виноделием, и так же 2 крепостные из села Торда, где качество земель было тогда наилучшим. У значительной части семейств происходящие из сельского хозяйства доходы не достигали суммы, необходимой для покрытия государственных и помещичьих повинностей, конечный итог их баланса оказывался пассивным. Особенно отрицательное было положение в селе Сака, (Száka) где серьезные недочеты отдельных семейств могли быть дополнены лишь доходами, происходящими из скотоводства.

На следующей таблице (стр. 138) изображено, что в каждом из исследованных крестьянских хозяйств сколько излишка или же недочета числялось за каждый кадастровый хольд земли. И в этом случае получаются очень разные итоги, как внутри одной местности, так и внутри отдельных категорий, имевших одинаковый размер доходов. Из данного факта само собой дается вывод, по которому большие различия, наблюдаемые в размере доходов крестьянских хозяйств объясняются различием, имевшим место в структуре производства.

Сравнивая пропорции урожайности хлеба, сена и вина, автор устанавливает, что за исключением двух местностей приблизительно три четвертая часть полученного в деньгах дохода происходила из зернового хозяйства. В селе Торда данная пропорция равна 97,6%-ам, а в селе Пальиуйлак, однако, равна лишь 16,6%-ам. В упомянутом селе Пальиуйлак бросается в глаза высокая пропорция полученного из винного производства дохода, который равнялся 48%-ам. В общей стоимости сельскохозяйственной продукции сено занимало в приблизительной величине 20—35%-ов.

Автор исследовал формирование выраженной в деньгах стоимости того урожая, который был получен с одного кадастрового хольда земли, в результате чего пришел к новым, интересным данным. С одной стороны становится ясным, что винное производство с каждого кадастрового хольда обеспечивает продукты в большей стоимости, чем продукты

с кадастрового хольда других двух сельскохозяйственных культур. С другой стороны стало также ясным, что и в качестве пашен наблюдаются великие различия. (Выраженная в деньгах стоимость разведенного на 1 кад. хольде хлеба напр. в селе Сака равна 2,04 флоренам, а в селе Торда в то же время 9,45 флоренам). Имея в виду общие данные, на первом месте стояли жители села Торда. Стоимость продуктов, полученных ими с одного кад. хольда является в пять раз больше, чем та сумма, которую жители села Тамашда могли бы получить в случае продажи своих продуктов.

Указанные выше явления побуждали автора к тому, чтобы определить количество полученного с одного кад. хольда хлебных злаков (пшеница, ячмень, овес), и так же определить указатели, говорящие об урожайности сенного и винного производств. В результате исследований выяснилось, что разницы более велики, чем в начале казалось. Каждый кадастровый хольд крестьянской земли в селе Торда напр. давал в десять раз больше хлеба, чем в селе Сака. (В случае сенного производства дело обстояло как раз наоборот, ведь в селе Сака с каждого кад. хольда было получено в восемь раз больше сена, чем в селе Торда.) В ходе исследований, значит, получила все более и более увеличивающееся значение решающая роль географических особенностей отдельных местностей с точки зрения доходности крестьянских хозяйств.

Цены так же оказали воздействие на тот факт, что наблюдалось различие в выраженной в деньгах стоимости полученного с одного кад. хольда продукта. В ходе исследования цен оказалось, что в местных ценах отдельных сел наблюдалось большое различие.

На образование конечных итогов баланса крестьянских хозяйств, кроме доходов, сильное воздействие оказывала и величина расходов. В ходе исследования расходов автор в первую очередь сравнивал имеющиеся данные о выраженной в деньгах стоимости государственных повинностей. Судя по сводке, в 4 местностях комитата пропорции различного рода государственных налогов были довольно равномерны. Совершенно иную картину дает, однако, структура налогов горожан г. Дебрецен. (Данные изображены в таблице.)

Вслед за этим имеет место подробный перечень тех различных военных, комитатских, церковных и местных повинностей, которые были подведены в сводках по местностям. Данные, не имеющие места в балансе, и имеющие местами различные названия чрезвычайные бремена (другим словом потери) означали для отдельных хозяев многосторонние обязанности. В трех селах при одновременном указании на лица были определены выраженные в деньгах стоимости данных повинностей, в конечном итоге которых получились удивительно крупные суммы. Чрезвычайные повинности были в значительной мере больше, чем выраженная в деньгах величина постоянных государственных налогов, указанных в таблице.

Вслед за этим в оригинальной сводке с большей точностью перечислены помещичьи повинности кресьян. Автор и в этом случае определил пропорции величины различных повинностей. Во всех местах наиболее тяжелым бременем для крестьян служила выраженная в деньгах стоимость барщины. Лишь в одном с. Торда, имеющем богатый урожай хлеба, была сумма оброка в незначительной мере более великой. Между прочим вслед за барщиной и в других местностях оброк представлял собой вторую, самую большую бюджетную статью, за исключением г. Дебрецен, где крестьяне освобождались от оброка уплатой денег. Стоимость сданных в натуре продуктов нигде не была значительной. Автор на примере семейств с. Сака, Тамашда и Торда по одному показывал мелочность сводок, указывая на количество и стоимость сданных в натуре дерева, топленого масла, каплуков, цыплят, яиц и телят. На основе этих данных можно было и определить местную цену данных продуктов. При оценке барщинных дней единство больше всего наблюдалось в переводе простого барщинного труда. (За один день 17 крейцеров, лишь в г. Дебрецен 12 крейцеров.) В переводе барщинного труда, выполненного при помощи рабочего скота, или же долговременной перевозки уже не наблюдалось такого единства. Имелись различия и в расчете перевозок, совершенных для государства или же для помещика. Далеко не было равным и число дней, в течение которых крепостные должны были совершать барщину. Жители г. Дебрецен должны были в течение 27 дней совершать перевозки и 10 дней исполнять барщинную работу. Внутри отдельных местностей и среди лиц, имевших одинаковый размер участков, наблюдались большие разницы в размере барщины.

Под конец, возвращаясь к данным итогового баланса, автор на последней таблице (см. 153 стр.) по местностям сопоставляет сумму и пропорцию государственных и помещичьих повинностей. Выраженная в деньгах стоимость помещичьих повинностей вообще была два раза больше, чем стоимость государственных повинностей за исключением с. Торда, где пропорция помещичьих повинностей была равна 82,8%-ам. В ходе сопоставления расходов и доходов, получались довольно различные картины. Две крайности были представлены селами Пальиуйлак и Сака. В первом названном селе расходы представ-

ляли собой лишь 24,1% доходов, в другом названном селе, однако, расход представлял собой 123,7%, по сравнению с полученными из сельского хозяйства доходами. Значительный излишек имелся и у жителей г. Дебрецен.

Конечно, обе стороны баланса не являлись полными. В числе доходов напр. не указывалось на — местами по всей вероятности довольно значительные — суммы, полученные из скотоводства, так же не указывалось на доходы, полученные из приусадебных участков земли, из лесов, из перевозки, из поденщины, и из различных истоков ежедневной крестьянской жизни. В то же время в числе расходов, кроме указанных чрезвычайных административных издержек не видим стоимости потребления крестьянского хозяйства, и так же издержки ведения хозяйства. Автор в конечном счете приходит к выводу, что сводка того времени не является пригодной к тому, чтобы установить жизненный уровень крестьян, однако, несмотря на это, все же способствует исследованию условий их быта.

ZOLTÁN DÁVID

DIE BILANZ DER BÄUERLICHEN WIRTSCHAFTUNG

Angaben vom Komitat Bihar aus 1789

Zusammenfassung

Aus den Dokumenten der ersten katastralen Aufnahme während der Regierung Josephs des II. kam der hier aufgearbeitete Ausweis zum Vorschein, der die Bilanz von 29 Bauernwirtschaften von 5 Ortschaften enthält. Auf der Seite der Einnahmen figuriert das aus der landwirtschaftlichen Produktion stammende Einkommen eines Jahres, und-zwar der in Forint umgerechnete Wert der je besonders spezifizierten Ernte des Weizens, des Roggens, der Gerste, des Heues und des Weines. Auf der Seite der Ausgaben ist dagegen der ebenfalls in Forint gerechnete Wert der verschiedenen Arten der staatlichen und gutsherrlichen Lasten aufgezählt. In den Rubriken der staatlichen Lasten figurierten die nach dem Grundstück, dem Haus, dem Tierbestand und den übrigen Einnahmen entrichtete Steuer, unter den gutsherrlichen Lasten der in barem Geld gezahlte Betrag und der Geldwert der Naturalbezüge, der Fron, der übrigen Abgaben und des Zehnten.

In den untersuchten fünf Ortschaften steht die zur Zeit größte königliche Freistadt, Debrecen, dessen Einwohnerschaft großenteils aus Bauern bestand, das wegen der hohen Qualität seiner Länder ausgewählte Torda, zwei Dörfer von mittelmäßiger Fruchtbarkeit, das weinbauende Pályiújlak und Tamásda, die eine große Flur besaßen, zum Schluß das in Bergen versteckte Száka, dessen Äcker von schlechter Qualität waren, das aber wahrscheinlich über eine umfangreiche Tierzucht verfügte. Aus jedem haben wir 6 Familien ausgewählt, mit Ausnahme von Torda, wo nur 5 Zinsleute im Ausweise standen.

Danach folgen die Zahlenangaben des Ausweises auf zwei großen Tabellen (s. S. 130—133), zuerst mit den die Einkünfte der landwirtschaftlichen Produktion, dann die verschiedenen Lasten der Bauernfamilien enthaltenden Angaben. Die letzte Rubrik der ersten Tabelle enthält die endgültigen Ergebnisse der Bilanz.

Im Laufe der Analyse der Angaben der Tabelle untersuchten wir zuerst, aus welchen Kategorien der Zinsleute die hier vorkommenden Familien ausgewählt wurden. Es war festzustellen, daß in Debrecen mehr die Großbauern, anderswo dagegen die Familien. die zu den ärmeren Gruppen der Zinsleute gehörten, in die Untersuchung einbezogen wurden. Wir bekamen ähnliche Ergebnisse aus dem Vergleiche der Größen der Ländergebiete. Die Größe der Wirtschaften überschritt nur bei vier Familienhäuptern von Debrecen 30 Kj.

Eine andere Tabelle (s. S. 135) sonderte die Gebietsangaben der einzelnen Wirtschaften nach der Größe der Hufe. Es stellte sich heraus, daß die Hufenkategorien bei weitem nicht einheitlich sind, daß sie keine Gebiete von derselben Größe bedeuten. Zwei z. B. von den Viertelhufebauern bewirtschafteten 5—10 Kj Land, drei 10—20 Kj, andere zwei 20—30 Kj. In der Kategorie der 20—30 Kj haben wir die verschiedensten Zinsleute gefunden, es waren Inquiline sogar unter ihnen.

Über die Wirtschaftungsformen der ausgewählten Ortschaften gibt die folgende Tabelle Bescheid (s. S. 136). In Debrecen finden wir Äcker, die mehrere Jahre hindurch brachegelegt wurden und deren Heugebrauch unterdessen in Betracht gezogen wurde. In den Bauernwirtschaften von drei Ortschaften war das Übergewicht der Äcker neben

kleineren Wiesen festzustellen, in dem völlig außergewöhnlichen Pályiújlak erschienen aber Weinberge von bedeutender Größe neben viel Wiese und wenig Acker.

Nachher haben wir die Endergebnisse der Bilanzen der Bauerwirtschaften untersucht. Auf dem Grunde der Angaben haben wir zwischen den Erträgen der bäuerlichen Wirtschaften bedeutende Unterschiede feststellen können. Neben einem Wirt, der über mehr als 200 Forint Überschuß verfügte und neben der sehr vorteilhaften Bilanz zwei anderer Bürger von Debrecen hatten nur fünf Bevohner von Pályiújak, das sich mit Weinbau beschäftigte und zwei Leibeigenen von Torda, das über die besten Länder verfügte, einen größeren Überschuß. Dagegen hat das von der landwirtschaftlichen Produktion herrührende Einkommen eines bedeutenden Teiles der Familien nicht einmal den Geldwert ihrer staatlichen und gutsherrlichen Lasten erreicht, das erwiesene Endergebnis ihrer Bilanz war passiv. Die Lage war besonders schlecht in Száka, wo nur das von der Viehzucht stammende Einkommen den ernsthaften Geldmangel der Familien zurechtrücken konnte.

Die folgende Tabelle (s. S. 138) stellt dar, wie groß der auf ein Kj fallende Überschuß oder Fehlbetrag war. Auch zu dieser Gelegenheit haben wir sehr mannigfaltige Werte sowohl innerhalb einer einzelnen Ortschaft, als auch in den Kategorien von gleichem Einkommen erhalten. Daraus folgt es von selbst, daß die Veränderung der Produktionsstruktur bedeutende Unterschiede an der Gestaltung der bäuerlichen Einkommen hervorgerufen hat. Den Anteil der Ernte des Getreides, des Heues und des Weines verglichen, haben wir gesehen, daß ungefähr das Dreiviertel des ausgerechneten Geldeinkommens — mit Ausnahme von zwei Ortschaften — von der Getreideproduktion stammte. In Torda machte dieser Anteil 97,6%, in Pályiújlak dagegen nur 16,6% aus. Diese letzterwähnte Ortschaft ragte mit dem Anteil von 48% seines aus dem Weinbau stammenden Einkommens weit hervor. Der Heuertrag hat sich im allgemeinen am Gesamtertrag der landwirtschaftlichen Produktion mit 20—35% beteiligt.

Wir gewannen weitere interessante Angaben als Ergebnis derjenigen Berechnungen, in denen wir die Gestaltung des Geldwertes des aus einem Kj herrührenden Ertrages untersucht hatten. Einesteils stellte es sich klar heraus, daß der Weinertrag von einem Kj Weingarten einen beträchtlich größeren Wert hatte, als der Ertrag der beiden anderen Anbauzweige, andererseits, daß auch die Qualität der Äcker sehr verschieden war. (Der Geldwert des auf einem Kj gebauten Getreides war in Száka 2,04 Forint, in Torda 9,45). Was die globalen Angaben betrifft, standen die Bewohner von Torda an der Spitze; der Wert ihrer auf ein Kj berechneten Ernte ist das Fünffache dessen, den die Bewohner von Tamásda, im Falle von Verwertung ihrer Ernte, bekommen hätten.

Diese Betrachtungen veranlaßten uns die Quantität der auf einem Kj erzeugten Getreidesamen (Weizen, Gerste, Hafer) zu berechnen und die gleichen Indexe auch über die Wirksamkeit des Heu- und Weinbaues zu bestimmen. Als das Ergebnis der Berechnungen wuchsen die Unterschiede nur: die Bauern von Torda erzeugten auf einem Kj rund zehnmal so viel Getreide, wie z. B. die von Száka (aus Heu war es eben umgekehrt; in Száka wurde achtmal so viel von einem Kj Wiese eingeerntet, wie in Torda). Die entscheidende Rolle der geographischen Gegebenheiten der Ortschaften hat sich also in der Wirksamkeit der bäuerlichen Wirtschaftung immer mehr geltend gemacht.

Der Unterschied zwischen den auf ein Kj fallenden Erträgen bzw. den Geldwerten wurden auch durch die Preise beeinflußt. Ihre Untersuchung zeigte, daß bedeutsame Unterschiede zwischen den lokalen Preisen der Ortschaften zu beobachten sind.

Das Ergebnis der Bilanz der bäuerlichen Haushaltungen wurde außer den Einkünften auch durch die Gestaltung der Größe der Ausgaben stark beeinflußt. Im Laufe der Untersuchung deren habe ich zuerst die über den Geldwert der staatlichen Lasten mitgeteilten Angaben verglichen. Nach unserem Ausweis waren die Anteile der staatlichen Steuergattungen in den vier Ortschaften des Komitates ziemlich gleichmäßig. Die Verteilung der Steuer der Bürger von Debrecen ist aber völlig abweichend (ich veranschaulichte die Angaben auch durch eine Abbildung).

Nachher zählten wir die verschiedenen militärischen und kirchlichen, sowie die Komitats- und Gemeindelasten ausführlich auf, die je nach den Ortschaften in besonderen Ausweisen zusammengefaßt sind. Diese stellenweise sehr mannigfaltigen außerordentlichen Lasten (oder anders ausgedrückt: Verluste), die in der Bilanz nicht angeführt sind, bedeuteten für den Wirt sehr vielseitige Verpflichtungen. In drei Ortschaften wurde der Geldwert dieser Lasten nach Personen angegeben und als Endergebnis erschienen überraschend große Summen. Die außerordentlichen Lasten waren beträchtlich größer als der Geldwert der in der Tabelle angeführten beständigen staatlichen Steuersätze.

Unser Originalausweis hat nachher die gutsherrlichen Lasten der Bauernschaft mit großer Genauigkeit dargelegt. Auch diesesmal haben wir die Anteile der Größe der

verschiedenen Verpflichtungen ausgerechnet. Überall war der in Geld umgerechnete Wert der Fron die schwerste Last der Bauern, nur in Torda, das über eine große Getreideernte verfügt hat, war die Summe der Zehnten einigermaßen größer. Nach der Fron bedeutete der Zehnte übrigens den zweitgrößten Satz auch in den anderen Ortschaften, diesmal ausgenommen Debrecen, wo die Bauern den Zehnten mit barem Geld erkauft hatten. Der Wert der Naturalabgaben war nirgends bedeutsam. Die peinliche Genauigkeit der Aufteilung habe ich bei den Familien von Száka, Tamásda und Torda einzeln demonstriert, anführend die Quantität und den Wert des Holzes, der ausgelassenen Butter, des Kapaunes, des Huhnes, der Eier und des Kalbes, die in natura eingeliefert wurden. Aus diesen Angaben waren die Lokalpreise der Erzeugnisse auszurechnen. Bei der Bewertung der Frontage war die Umrechnung des Fußdienstes am einheitlichsten (17 Kreuzer pro Tag, nur in Decrecen 12). Der Schlüssel des Anspannes und der »Langfracht« war bei weitem nicht einheitlich und auch bei der Abrechnung der Fronfrachten für den Staat oder den Gutsherrn machten sich Unterschiede bemerklich. Auch die Zahl der Frontage der Zinsleute war bei weitem nicht gleich. Die Bewohner von Debrecen schuldeten 27 Tage Fronfuhr und 10 Tage Fußdienst. In den Ortschaften waren beträchtliche Unterschiede sogar auch zwischen denjenigen, die zu der gleichen Hufenkategorie gehörten, festzustellen.

Nachher zu den Angaben der endgültigen Bilanz zurückgekehrt, habe ich die Summe und den Anteil der staatlichen und gutsherrlichen Lasten innerhalb je einer Ortschaft in unserer letzten Tabelle (s. S. 153) einander gegenübergestellt. Der Geldwert der den Gutsherrn gebührenden Leistungen war im allgemeinen — mit Ausnahme von Torda, wo der Anteil der gutsherrlichen Lasten 82,8% war — das Zweifache der staatlichen Steuern. Die Ausgaben, den Einkünften gegenübergestellt, erscheint ein sehr mannigfaltiges Zustandsbild. Die beiden Extreme waren Pályiújlak und Száka. In dem einen machten die Ausgaben nur 24,1% der Einkünfte aus, in dem anderen waren dagegen die Ausgaben im Vergleich mit den aus der landwirtschaftlichen Produktion stammenden Einkünften 123,7%. Auch die Einwohner von Debrecen hatten einen bedeutenden Überschuß.

Natürlich fehlten viele Posten aus den Waagschalen beiderseits. Von den Einnahmen fehlten nicht nur die stellenweise sicherlich sehr bedeutenden Leistungen der Tierzucht, sondern auch der Nutzen der inneren Hufe, der Wälder, der Gemeindeweide, der Wert der aus der Fracht, dem Tagelohn und aus den anderen Quellen der bäuerlichen Invention stammenden Einnahmen. Auf der Seite der Ausgaben sehen wir dagegen außer den angeführten außerordentlichen Verwaltungskosten weder den Wert des Verbrauches der bäuerlichen Haushaltung, noch die Kosten der Wirtschaftung. Die zeitgenössische Zusammenstellung ist also zur Feststellung des Lebenstandes des Bauerntums nicht geeignet, aber auch diese Angaben führen uns näher der Erkenntnis seiner Lebensverhältnisse.

A MAGYARÓVÁRI GAZDASÁGI AKADÉMIA ALAPÍTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A hazai mezőgazdasági felsőoktatás történetében fordulópontot jelentett 1818, a magyaróvári Gazdasági Akadémia megalapításának esztendeje.

Sok huzavona után került sor Magyaróváron egy felsőbb gazdasági tanintézet létrehozására. Az alapítás nem állami vagy kimondottan udvari támogatással, illetve költségen, hanem végeredményben az uralkodóház egy tagja magánvagyonának jövedelme terhére történt. És nem utolsósorban az alapító Albert herceg jószágkormányzójának, Vittmann Antalnak erélye, buzgósága és ügyszeretete folytán, ki minden eszközt és alkalmat megragadott, hogy kedvelt eszméje, a tanintézet létrejöjjön, s ehhez még a herceg hiúságát, anyagiasságát is felhasználta.

Az alapító: Albert szász-teschen herceg II. Ágost udvarában nevelkedett és a sors kedveltjének mondhatta magát. Megnyerte Mária Terézia kegyét, s amikor szász szolgálatból az osztrák hadseregbe lépett át, magas állásokba emelkedett. Osztrák lovassági tábornok, egy magyarországi hadtest és Komárom parancsnoka lett. Ebben az állásban több évet Komáromban, majd Pozsonyban töltött el évi 30 000 ft fizetéssel. Időközben magára vonta a császárnő leányának, Mária Krisztina főhercegnőnek figyelmét, s végül 1765-ben el is jegyezte. Ekkor a császárnő Magyarország helytartójának nevezte ki, majd házasságkötése folytán Magyaróvárt, Béllyét és Ráckevét kapta meg adományként.[1]

Albert mint nagybirtokos híve volt a modern és természetesen jövedelmezőbb gazdálkodásnak, s ebben nagy segítségére volt kedvelt embere és jószágkormányzója: Vittmann Antal. A jószágkormányzó a tudományos gazdálkodás s annak gyakorlati alkalmazása mellett mint szakképzett mérnök a Lajta szabályozása terén is sokat tett, de voltak tervei a Rába szabályozására és a Hanság, illetve Fertő lecsapolására is. Munkássága elismeréséül magyar nemességet kapott és birtokadományozásban részesült.[2] Érdemeiért Moson megye táblabírájává is kinevezték.[3] 1842. aug. 31-én, 72 éves korában halt meg a csehországi Wittingauban. Onnan kívánsága szerint Magyaróvárra hozták, s ott temették el szeptember 5-én.[4]

A jövedelmezőbb gazdálkodás megteremtésének azonban egyik akadálya volt a szakemberhiány. Vittmann ezzel tisztában volt, s ezért régi tervét — mely találkozott a herceg titkos és hiú gondolatával is — kívánta valósággá tenni akkor, amikor földesurának, Albert szász-teschen herceg azt javasolta, hogy a tudományos gazdálkodás érdekében ilyen célú tanintézetet alapítson, illetve tartson fenn.

Vittmann első elgondolása az volt, s ezzel nyerte meg Albert tetszését is, hogy az itt nevelt ifjak a herceg magyarországi és más tartománybeli birtokain való alkalmazása nagyban elősegíti a birtokok jövedelmezőségét, úgy, hogy a hozott áldozat többszörösen meg fog térülni. Titkos gondolata volt közben, s ez azután a herceg hozzájárulása folytán valóra is vált, hogy több ifjú kiképzése lehetővé teszi majd más birtokok ellátását is szakképzett gazdatisztekkel.

A sok tárgyalgatás, megbeszélés végül is eredménnyel járt, s a herceg megbízta Vittmant, hogy tegye meg a szükséges lépéseket az új intézmény létrehozására. Vittmann első terve az volt, hogy az intézmény vezetését — beleértve az oktatási, valamint a kon-

[1] *Melcher:* Herzog Albrecht zu Sachsen-Teschen bis zu seinem Amtsantritt der Statthalterschaft in Ungarn. 1738–66.
[2] Magyaróvári Állami Levéltár, Moson megye jegyzőkönyve 1825–1766.
[3] Uo. 1824–401.
[4] Magyaróvári 1842. évi halotti anyakönyv.

viktusi részt is — a már Magyaróváron amúgy is gimnáziummal rendelkező kegyesrendiekre (piaristákra) bízza. S amennyiben ez a rend nem rendelkezne megfelelő — s a mezőgazdasági tudományokkal is bíró — rendtagokkal, úgy ő maga, valamint a gazdaság rátermettebb tisztjei is vállalnának oktatást, különösen a gyakorlati részben.

Az alapítólevél jóváhagyása azonban bizonyos bürokratikus intézkedéseket is megkövetelt. Elsősorban a magyar hatóságok támogatására volt szükség. Ezért Vittmann 1816. március 1-én terjedelmes beadványban közölte Moson megyével, hogy Albert szász-tescheni herceg az ő javaslata alapján a piaristák vezetése alatt filozófiai és a „mezei gazdasághoz tartozó tudományok tanítása érdekében" alapítványt óhajt tenni, ezzel kapcsolatban 6 ifjú évi stipendiumban részesül, 20—30 ifjú pedig konviktusban kap elhelyezést. Megfelelő épületekről az uradalom fog gondoskodni, míg az oktatást a piaristák fogják végezni. Az alapítólevél királyi jóváhagyásához a megye támogatását kérte.

Moson megye közgyűlése 1816. április 23-án Vittmannak a javaslatért jegyzőkönyvi köszönetét fejezte ki, míg Albert herceghez külön küldöttséget menesztett megköszönni az alapítást. A küldöttséget Weisz Ferenc mosoni esperesplébános vezette, tagjai Némethszeghy István első alispán, Skultéty Pál és Modrovich György táblabírák voltak.[5]

A hivatalos gépezet így megindult, s a megye, miután az uradalom részéről biztosítékot kapott, hogy az új intézmény nem magán-, hanem nyilvános jellegű lesz, ott az ifjak vizsgát tesznek, s a királyi főigazgatóságnál is mint ilyent jelentik be, — felírt a helytartótanácshoz az alapítólevél királyi megerősítése érdekében.[6] Majd a helytartótanács rendelkezése értelmében felküldték az alapítólevelet is, hogy azt a nádor útján bemutassák a királynak jóváhagyásra.[7]

Bár az alapítólevél királyi megerősítése folyamatban volt, annak megnyeréséig kellett tulajdonképpen létrehozni az egész intézményt. Ismerve az akkori lassú igazgatást, Vittmann tisztában volt azzal, hogy elegendő ideje van a tárgyalásokra.

Az ügy hivatalos útra való terelése arra bírta rá Vittmannt, hogy most már komolyabb tárgyalásokra lépjen a piaristákkal, a megerősítésig minden akadály el legyen hárítva az intézet működésének megindulása útjából. Az előzetes szóbeli megbeszélésekre hivatkozva indult meg Vittmann és a piarista rend főnöke közötti levélbeli tárgyalás.

Bolla Márton piarista tartományfőnök 1816. október 30-án a következőket írta Vittmann jószágigazgatónak: „A beszélgetés, mely az 1815. évi kánoni látogatásom alkalmával tekintetes Uraságoddal az Óváron létesítendő Alberti-alapítványról eszközöltünk, — csak magánbeszélgetés volt, annyira meghatározatlan, hogy csupán a gazdasági intézményről és kis részben a kötelezettségekről beszélgettünk: semmit sem végeztünk azonban arról, hogy kb. hány professzorra lesz szükség, kik az egyes tudományokat tanítanák. Ennélfogva meghatározatlan maradt az, hogy az alapítvány természete, a kötelezettség és a honorárium mi és mennyi lesz, hogy ezt a tanácsosaimmal közölhettem, illetve a tartományi gyűlésen előadhattam volna. Mert az ilyen alapítvánnyal való foglalkozást törvényeink megengedik, s amint azt páter Hoffmann rectorral [a magyaróvári gimnázium igazgatója volt akkor] levélben megbeszéltük, — tekintetes Uraságod emlékezetébe idézem a következőket:

Birtokomban van a máramarosszigeti királyi alapítvánnyal kapcsolatban a helytartótanács rendelkezése, mely szerint oda rögtön 6 filozófiai tanárt küldjek. Ugyancsak gondoskodnom kell a zágrábi és a varasdi gimnázium tanári ellátásáról is. Az óvári alapítvány ügye olyan hirtelen jött, hogy oda tanárokat küldenem gondot okoz. Mivel azonban az óvári intézményt magam is hasznosnak és szükségesnek vélem, ennélfogva azt óhajtom tekintetes Uraságodtól, hogy a létesítendő intézmény tervét velem közölni szíveskedjék, hogy a további lépéseket megtehessem. Ugyanis akkor gondoskodnom kell négy filozófiai professzorról, egy vallástanárról és egy igazgatóról, ki egyben a kollégium igazgatója is lenne. Gazdasági tudományokat tanító professzorral nem rendelkezem. 30 konviktor neveléséhez, tanításához 4, de legalább 3 oktató szükséges. Azonkívül tágas épület, mely hosszabb ideig szolgáljon. Gondolom, hogy a nehézségeket személyes megbeszélés alapján le fogjuk győzni. Gondoskodni kell az évenként visszatérő szükségletekről is, melyek pénzen kívül természetbeniek, mint pl. az élelmezés, tűzifa, bor. Mindezeket az alapítványban biztosítani kell. — Egyebekben magamat tekintetes Uraságod jóindulatába ajánlva stb. stb."[8]

[5] Moson megye jegyzőkönyve 1816—572.
[6] Uo. 1816—1194.
[7] Uo. 1816—1284.
[8] Bolla Márton rendfőnök levele Vittmann Antalhoz. Moson megye levéltára. Magyaróvári piarista rendház iratai. Levelezések. Továbbiakban: Piarista iratok.

A piarista rendfőnök e levele után indult meg tulajdonképpen a rend és a szász-tescheni herceg megbízottja, Vittmann Antal között a hivatalos érintkezés az intézmény létrehozásával kapcsolatban.

Vittmannak első dolga volt, hogy a már általa elkészített és Albert herceg által 1816. november 10-én Bécsben aláírt tervezetet elküldte Bolla rendfőnöknek tanulmányozás és észrevétel, esetleges ellenvetéseinek megtétele végett. A latin nyelvű tervezet a „Planum Fundationale Magyarovarini 1816" főcímet viselte, míg alcíme magyar fordításban: „Terv és szabályzat Albert szász-tescheni herceg által a Moson megyei Magyaróvár városában a mezei gazdálkodás elméleti és gyakorlati tudományát oktató intézmény számára, mely kapcsolatban lesz az alsóbb latin, azonkívül a humáni és filozófiai iskolával". A tervezett szó szerinti közlése hosszadalmas és felesleges is volna, bőséges ismertetése azonban elkerülhetetlen, mert csak így ismerjük meg az alapító herceg, pontosabban az egész ügy lelkes mozgatójának, Vittmannak a szándékát. A terv szerint tehát:

Ezen intézménybe csak olyan ifjú vehető fel, ki készséget mutat a tanulásban, a helyes- és szépírásban, valamint jártas a számtanban, a latin iskolát elvégezte, s erről bizonyítványa van. Jó erkölcsű, testileg egészséges legyen, valamint hímlő ellen beoltva. Feltétlenül szükséges, hogy keresztény vallású legyen, s felvétele után is kellő szorgalmat tanúsítson. Testi alkalmasságát orvosi bizonyítvánnyal, vallását keresztlevéllel kell igazolnia.

Az intézményben az ifjak két kategóriára oszlanak. Az elsőbe fognak tartozni azon ifjak, kik az intézmény épületében laknak az egész tanulmányi idő alatt, ott is étkeznek és annak a majd kijelölendő formaruháját viselik. Ezek száma harmincban van megállapítva, ezekből 6 az uradalomtól évi 120 ft ösztöndíjat fog élvezni, ebből 100 ft-ot fizetnek a piaristáknak az élelmezésért, 20 ft-ot a ruházatért és a könyvekért. A többi 24 ifjú is az épületben fog lakni, de élelmezésüket és más szükségletüket maguknak kell fedezniük.

Az intézmény kollégiumának fenntartására a piaristák megkapják a nezsideri, egykor a pálosok tulajdonában volt kúria jövedelmét.

A tervezet a továbbiak során az ifjak élet- és tanulmányrendjével foglalkozik részletesen.

Hogy az ifjak egészséges élelmezésben részesüljenek, ebédre 4, vacsorára 2 fogást kapnak, italul forrásvizet. Reggelire és uzsonnára kenyeret. Az ifjakból nem lehetnek majd válogatós emberek, s akit gazdásznak nevelnek, annak a kemény életmódot már ifjú korában meg kell szoknia. Ezért a hatékony ellenőrzés, de a példamutatás szempontjából is, a professzorok egyházi közösségben az ifjakkal egy asztalnál étkezzenek.

A szállást illetőleg: legfeljebb 4 ifjú lakjék egy szobában a professzor szomszédságában. Az ágy szalmazsákból, vászonlepedőből, párna és takaróból álljon, télen még két pokróc is jön ehhez. A hálószobát soha vagy csak nagyon kissé fűtsék.

A kollégium épületében egy vagy két betegszoba is legyen, hol az orvos vagy chirurgus az ifjakat évi bérért gyógykezeli, a beteget naponta kétszer meglátogatja, orvosságot rendel; ha pedig nincsen beteg, úgy az intézetet hetenként kétszer látogassa meg, ellenőrzendő az ifjak egészségi állapotát.

Minden ifjúnak legyen 6 inge, 6 alsónadrágja, ugyanannyi nyakravaló és harisnya, 3 pár lábbelije s legalább két öltözet felső ruhája.

A konyha ellátásáról, szolgákról és szolgálókról a kollégium gondoskodik, s ezek tartása és fizetése a felvett ifjak által fizetett összegben már benne van.

Az épület, a szobák, a hálóhelyiségek tisztántartására, valamint a növendékek öltözetére nagy gond fordítandó. Cél az ifjak egészséges nevelése, ezért nyáron és meleg időben langyos vagy hideg vízben fürödjenek, télen pedig hetenként kétszer lábfürdőt vegyenek.

A felkelés ideje reggel $^1/_2$5 óra, amikor is 5 óráig felöltöznek, mosakodnak, fésülködnek. $^1/_2$6-ig misén vannak, majd $^1/_2$7-ig az uradalom majorjában vagy svájci tehenészetében, juhászatában és sajtüzemében, és itt időről időre a különböző gyakorlati munkában felváltva részt vesznek.

Máskor az erdei facsemetésbe vagy a ligetbe mennek ki, ahol a különböző fákkal és azok gyümölcseivel ismerkednek meg, mert bár a gimnáziumban már tanultak természetrajzot, szükséges azzal a gyakorlatban is megismerkedni. Fontos tanulmányokat végeznek a botanikuskertben, ahol a különböző növények életkörülményeit, fejlődését tanulmányozzák a gyakorlatban is. A botanikuskertben főként a zöldségféléket gondozzák majd. A kert kisebb részében a virágok, más részében a festőnövények, ismét más részében a különleges gyümölcsökkel ismerkednek meg. De foglalkozniok kell a gyógynövények termesztésével is. Megtanulják a fák ojtását, gyümölcsösök, parkok tervezését is. Mindezeken

kívül gyakorlatot folytatnak majd a sörfőzdében, pálinkafőzőben, a fakitermelésben és az épülettervezésben is.

Vittmann tervezete gondoskodott arról is, hogy a gyakorlati tanulmányok színhelye, eszközei biztosítva legyenek. Vagyis a tervezet szerint: a magyaróvári uradalomban kb. 600 hold földterület, valamint istállók, juhakol, sajtüzem, sörfőző, szeszfőzde, faiskola, botanikus- és konyhakert, egy kevés szőlőterület áll az intézmény rendelkezésére.

Kötelességévé teszi az idősebb növendékeknek, hogy az ifjabbakat mindenben segítsék, különösen a gyakorlati munka ismertetésében.

Téli hónapokban, amikor a mezei munka szünetel, a kollégium igazgatója a későbbi 5 vagy $^1/_2$6 órai felkelést is engedélyezheti. Reggel fél hétre az ifjak visszatérnek az intézetbe, amikor is a tanítás a gimnáziumban megkezdődik az előírt tanrendszer szerint természethistóriából, fizikából, illetve mindazon tudományokból, melyek az ausztriai iskolákban is be vannak vezetve.

Tehát 8 órától 10-ig az iskolában tanítás,
10—$^1/_2$1-ig tanulás és ismétlés,
$^1/_2$1—2-ig ebédidő és pihenés,
2—4-ig délutáni oktatás az iskolában,
4—6-ig feladat elkészítése és tanulás, utána fél óra uzsonnaidő,
$^1/_2$7—8-ig felváltva hol az intézet kertjébe, hol pedig az istállóba mennek körülnézni és gyakorolni, amit egyébként már reggel is végeztek,
8—$^1/_2$9-ig vacsoraidő, majd fél óra beszélgetés és esti ima,
9 órakor lefekvés.

Késő ősszel és téli időben, mikor a szabadban már nem lehet gyakorolni, a reggeli órákban az ifjak az iskolában tanulnak, és 10—11-ig, délután pedig 4—5-ig gyakorlati oktatás a gazdaságban. Ugyancsak a téli időben az ifjak gyakorlati szempontból az erdőben vagy a szigeteken a favágást, a csűrben a gabonacséplést, a magtárban annak kezelését gyakorolják. Tehenek és sertések hizlalásánál, juhakolban, szeszfőzdében, sörfőzőben és a malomban is végeznek gyakorlati munkát.

Ünnepnapokon sem elméleti, sem gyakorlati foglalkoztatás nincsen ugyan, ilyenkor azonban kirándulásokat kell szervezni, mely alkalommal a növények, fák ismeretét, kezelését, ojtását stb. elméletileg tanulják. Szükséges azonban az is, hogy az ifjak ne csak elméletileg, hanem gyakorlatilag is végezzék a kijelölt helyen a növények ojtását, nemesítését, elsősorban a kukorica, a gyógynövények és a gyümölcsfák terén. Ugyanakkor kötelesek a növényekből, gyümölcsökből gyűjteményt összeállítani, azokat lerajzolni, illetve kiszárítva elrakni, s tulajdonságaikat írásban is ismertetni. Hasonlóképpen gyakorolni kell a fák helyes metszését. meg kell ismerniök a legújabb gazdasági felszerelések, gépek használatát, a légköri változásokat és a szántás különböző nemeit. Gyakorlatilag érteniök kell a kaszáláshoz, aratáshoz. Tisztában kell lenniök az őszi vetés körülményeivel is. — Vagyis az intézmény legfőbb célja a gazdálkodás gyakorlati elsajátítása, azonkívül a humán, illetve filozófiai tudományok oktatása.

Az uradalom tehát gondoskodik arról, hogy a növendékek gyakorlati oktatása céljára a megfelelő szántók, erdők, faiskolák, zöldséges- és virágkertek, épületek, mérnöki felszerelések, sörfőző, szeszfőző és más szükséges létesítmények rendelkezésre álljanak. A többi szükségesről, mint az elméleti gazdálkodás professzoráról, gyakorlati oktatókról is az uradalom gondoskodik.

A szabályzat szerint az intézetbe csak 12 éven felüli ifjú vehető fel. Ettől el lehet térni akkor, ha valaki a saját költségén kíván tanulni.

Az első öt év elmúltával csak azok vehetők fel, kik az alsóbb latin iskolát elvégezték. Azok tehát, kik ezen iskolákat kitűnően végezték, filozófiát hallgatnak, s az intézetbe felvehetők. Ha időközben rosszabb osztályzatot szereznek, az intézetben maradhatnak, csak mint kintlakók, ha jellembelileg egyébként megfelelnek.

Botrányt okozó ifjú az intézetben sem maradhat meg. Feddhetetlen, erkölcsös életre, valamint a király iránti hűségre és a hazaszeretetre való nevelés a célja a gyakorlatin kívül az intézménynek. Ezt szolgálja az is, hogy néhány vasárnap és ünnepnapon egy idősebb, filozófiát hallgató tanuló az ifjak előtt egy professzor jelenlétében az erkölcsi szabályokról tartson előadást, bibliai és történelmi tanulságokkal megvilágítva.

Az elméleti oktatásról a tervezet a következőképpen rendelkezett: A filozófiai tudományokat a felsőbb rendeletek előírása szerint kell tanítani. Ez az alsóbb latin iskolák humanisztikus osztályaiban régebben meg is volt. Az elméleti gazdaságtudományt professzorok tanították a gimnáziumban, de igaz az is, hogy a gyakorlati és elméleti gazdaságtudomány körülményeinek jobb kilátásai voltak különösen az elmúlt században az uradalom vezetőségének jóvoltából, kik a lehetőség szerint az újszerűséget alkalmazták a gazdálkodásban.

Természetesen könyvek használata az oktatásban elkerülhetetlen, ezek beszerzéséről a jószágkormányzó gondoskodik. — Az előadások alapját Trautmann bécsi egyetemi professzor előadásai fogják képezni.

Az intézetben levők a gazdasági ismeretekkel kapcsolatban gazdaságtant, kémiát, géptant, csillagászatot, növénytant, ásványtant, technológiát, kísérleti fizikát és magasabb számtant fognak tanulni. Az intézet feladata tehát az összes gazdasági vonatkozású ismeretek elméleti és gyakorlati tanítása.

Szükséges, hogy valamennyi ifjú az előírt tanulmányoknak a legkisebb részét is elsajátítsa, illetve a gyakorlati munkában is teljesen otthonosak legyenek. Naponta történjenek kísérletezések, hogy a leghelyesebb módszert tanulják meg az ifjak az erdőn, mezőn, szőlőben, sajtüzemben, sör- és szeszfőzdében egyaránt, s ha a kellő képzettséget elnyerték, a kiválóbbak a magyarországi, sziléziai és galíciai uradalmakban nyernek majd elhelyezést. A többi végzett ifjút az uradalom igazgatója részben a helybeli tisztek mellé fogja beosztani, részben pedig más uradalmakba fogja ajánlani.

Azon ifjakat, kik a filozófiai tanulmányokat jól végezték el, valamint a gazdaságtan, a kémia, a geometria és a géptan tudományát elméletileg igen jól elsajátították, — a professzorok ajánlatára a jószágigazgató a megyében elhelyezi gyakorlati tudásuk kiszélesítése végett. Közülük az, ki a geometriát kedveli, a megyei mérnök mellé kerülve megszerezheti a mérnöki tudományt is. De lehetőség van arra is, hogy az uradalom erdőtisztje mellett képezze magát tovább az ifjú, s így erdőtisztté váljék, vagy pedig az uradalom hivatalai egyikében irodai munkában szerezzen jártasságot. Az az ifjú, ki a filozófiát kedveli, innen a filozófiai kurzusra is mehet.

A filozófiai tanulóknak évente szünet adandó, mégpedig gyümölcsoltó idején 14, kaszáláskor 8, aratáskor 8 nap s végül szeptember 15-től október 15-ig.

Gondoskodás fog történni arról is, hogy a megyei orvos az intézetben két hónapon át az állatgyógyászatot tanítsa.

Azoknak, kiknek nem német, magyar vagy szlív az anyanyelvük, — külön órákon oktatnak, de ezek a pihenőidőben s minden más alkalommal is törekedjenek a saját nyelvükön a tanult anyagot kellően elsajátítani.

Nemkülönben mód lesz arra, hogy aki akar, az tanulhat olasz és francia nyelvet, zenét, rajzot és festészetet is.

Az uradalom 6 ösztöndíjasa, kik magasabb filozófiai, gazdaságtudományi vagy jogi tanulmányok végzésére egyetemre mennek, továbbra is évi 100 ft segélyben fognak részesülni. Ha pedig ügyvédi vagy bírói gyakorlatra mennek, a gyakorlat idejére is 100 ft segélyt kapnak.

Az az ösztöndíjas, ki erdőtiszt kíván lenni, egy évre a tescheni uradalomba mehet gyakorlatra, hol nagy hegyi és tölgyfaerdők vannak, míg a második évben a béllyei uradalomba, hol szintén találhatók erdők és szigetek. Ha az ifjú mindkét helyen az erdőtiszti gyakorlatot sikeresen elvégezte, az uradalom elhelyezéséről gondoskodni fog.

Eddig a tervezet az első kategóriába tartozó, vagyis a bennlakó növendékekkel kapcsolatos tudnivalókat tárgyalta.

A második kategóriába tartoznak azon ifjak, akik nem az intézet épületében laknak és semmiféle segélyben nem részesülnek. Ezek lakásukat és élelmezésüket az óvári polgároknál szerzik meg. Ezen ifjak azonban, akár a latin, akár a filozófiai osztályt végzik is az intézetben, éppúgy kötelesek mindazon munkát, gyakorlatot, tanulmányt végezni, mint az intézetbeliek.

Az intézeten kívül lakó tanuló — ha nem szegény — az intézet pénztárába 5 ft-ot köteles befizetni, melyből 3 ft-ot könyvekre és egyéb felszerelések fedezésére, 2 ft-ot pedig a professzorok fizetésére fordítanak.

Végül mindazon ifjak, kik sikerrel végezték el az iskolát, elméleti és gyakorlati tudásukról a jószágigazgató aláírásával ellátott bizonyítványt kapnak.

Vittmann első tervezetének további részében a létesítendő intézmény igazgatójának és professzorainak a kötelességeiről szól.

A négy filozófiai professzor közül, kiket a tartományfőnök nevez ki, az igazgatói tisztet a kollégium rektora fogja viselni, de a provinciális az idősebb professzorok egyikét is megbízhatja e tisztséggel.

Az igazgató kötelessége ügyelni az intézmény erkölcsi és anyagi állapotára. Az ő gondja lesz a kellő oktatás előmozdítása, valamint az ifjúság rendjére való felügyelet, így a reggeli felkelés, esti lefekvés rendjére, reggeli és esti ima s más istentiszteletek megtartására, nemkülönben a szabad idő felhasználására. Ha a szabad idő alkalmával az ifjak a mezőn tartózkodnak, pl. fürdés esetén, az igazgató az egyik professzort megbízhatja a felügyelettel. Az igazgatónak kötelessége a betegek gyógyíttatása, ellenőrzi a tisztaságot a tantermekben, hálótermekben, ebédlőben. Őrzi és kezeli az intézmény

anyagi javait, illetve ellenőrzi azok helyes felhasználását. Ügyel a könyvtárra, a rajz- és a szertárra és felszerelésekre. S természetesen a szülők és gondnokok is őhozzá fordulnak gyermekeik ügyében. Mindezekért az igazgatónak külön évi fizetés jár. E tisztség megköveteli azonban, hogy az igazgató életmódja, szerénysége, tudománya, pártatlansága példaképe legyen az ifjúságnak.

Az eléggé elfoglalt igazgató mellé a profeszorok közül az egyik helyettesnek nevezendő ki. Az igazgató és helyettese mindenkor együttesen tárgyalják meg az intézet erkölcsi és anyagi ügyeit, tartsanak szoros kapcsolatot a jószágigazgatóval a nevelés, illetve az intézet ügyeivel kapcsolatban.

A professzorok mindenben mozdítsák elő tanítványaik nevelését, oktassák őket a kijelölt pályára, a nyilvános iskolákra előírt tudományokra. A professzorok a termekben állandó felügyeletet végeznek, hogy az ifjak kötelességeiket maradéktalanul megtegyék. A közös imáknál, vallásos cselekményeknél legyenek jelen. Szükséges, hogy a különféle imádságokat az ifjak az általuk használt nyelven örömmel végezzék, azonkívül reggel és este is rövid buzdításban részesüljenek. Nagyobb ünnepeken pedig hassanak oda, hogy az ifjak a szentségekkel is éljenek. Vasár- és ünnepnapokon nemcsak az istentisztelet alatt, hanem nap közben is egy professzor mindig az ifjak között legyen, s ilyenkor erkölcsi példákat ismertessen velük a szentírásból, lehetőleg a napi életre vonatkoztatva.

A professzorok figyelemmel legyenek az ifjúság olvasmányaira, s lehetőleg ők határozzák meg azt, hogy az ifjak mit olvassanak. Az étkezésnél, ételkiosztásnál legyenek jelen, — ügyeljenek arra, hogy az étkezés kellemes és illő beszélgetéssel legyen fűszerezve, s a beszélgetések során a latint gyakorolják, s ha ez eléggé megy, úgy más nyelveket.

Tisztjük ezenkívül a kisebb tanulók csintalanságait jelenlétükkel fegyelmezni a hálószobákban. Ügyelni arra, hogy megbecsüljék a saját, valamint a társaik ruházatát, könyveit stb., illetve azokat tartsák rendben.

Megakadályozandó a szükségtelen kijárás a kollégiumból. Szükség esetén azonban ne többen, hanem egyenként menjenek ki az ifjak és sokáig ne maradjanak kint a városban. Ügyelni kell arra is, hogy tiszta legyen a ifjak külseje, keze, haja, fehérneműje, ruházata, szobája, ágyneműje, könyvei, füzetei. Ellenőrzendő, hogy naponta hideg vízben arcukat, szemüket és orrukat megmossák, fehérneműiket hetenként legalább kétszer cseréljék. A hálószobákat még télen is naponta szellőztessék, más időben pedig a hálók ablaka reggeltől estig nyitva legyen. A hálószoba hideg, míg a tanulószobák fűtöttek legyenek.

A professzorok, hogy megismerjék az ifjak jellemét, állandóan közöttük legyenek, figyeljék szorgalmukat, tanulmányaikat, hogy viselkednek az iskolában, valláserkölcsi magatartásukat a tanuló- és a hálószobában, szabadidőben pedig az ifjakkal beszélgessenek.

Ha valamely ifjú a rend ellen vét, súlyosabb esetben az igazgató vagy helyettese büntessen, kisebb esetben a professzor szabadidő-megvonással, játékból való kizárással, étkezés vagy egyes fogások megvonásával.

A nevelés alapjának tartsák a professzorok azt, hogy az ifjaknak állandó elfoglaltságuk legyen. A szabadidőbeni beszélgetéseken kívül figyeljék tanulásukat, azt naponta ellenőrizzék, sőt kikérdezzék. Előmozdítandó az is, hogy magánszorgalomból nyelveket tanuljanak. — Ügyelni kell arra is, hogy a naponta előírt gyakorlatokon, a mezőn, a botanikuskertben, az erdőn vagy más gazdaságbeli létesítményben megjelenjenek.

Végül a tervezet összefoglalja a már ismertetett szabályokat, különös tekintettel a vallásos és erkölcsös nevelés szükségességére.

A latin tervezet végén, a hercegi aláírás után mintegy utóiratként egy német nyelvű bekezdés is van, mely arról intézkedik, hogy az intézmény evangélikus vallású ifjai vallási kötelmeiket külön gyakorolják. Külön istentiszteleteken vesznek részt, míg a reggeli, illetve esti imák idején a katolikusoktól elkülönítve saját énekeskönyvük felhasználásával zsoltárt énekelnek, illetve végzik imájukat egy idősebb társuk vezetésével.[9]

Vittmann ismertetett tervezete a legalaposabb és legkörültekintőbb munka. Napirendi és tanulmányrendi javaslatot, egészségügyi, erkölcsi nevelési intézkedéseket találunk benne. Anyagi vonatkozású kérdések mellett az uradalom biztosítékát is ott találjuk a jobb előmenetelűek segítése és elhelyezésével kapcsolatban. Egyszóval mindenre kiterjedt a figyelme Vittmannak, — csak a professzorok fizetéséről hallgatott. Ezt külön tárgyalási kérdésnek vélte, mint látni fogjuk a továbbiak során.

E tervet egyébként Vittmann nemcsak a piarista rendfőnöknek küldte meg, hanem pártfogás végett József nádornak is.

[9] Vittmann Antal tervezete. 1816. Piarista iratok.

A nádor Budán 1817. január 21-én keltezett levelében azt közölte Albert szászteschcni herceggel, hogy a magyaróvári gazdasági tanintézet tervét átvizsgálta. A tervet, illetve vállalkozást azonban előzőleg a piarista rend főnökével kell megtárgyalni, hogy a rend vállalja-e az ifjak nevelését. Vállalkozásuk esetén — írja a nádor — a tervet a legmagasabb helyen támogatni fogja.[10]

Bolla Márton piarista rendfőnök 5 hónap múltán, a rend vezetőivel való megbeszélés után 1817. április 8-án megküldte a tanintézet létesítésével kapcsolatos észrevételeit, illetve nyilatkozatát. Azt írja e levelében, hogy a csatolt nyilatkozatot Vittmann írassa alá az alapító herceggel. Ha Albert herceg mint alapító azt megerősíti, s így az óvári alapítás gyümölcsözővé válik, úgy a jövő nemcsak a hercegi alapító nevét, hanem a Vittmannét is örökké dicsőíteni fogja. Ezek szerint a levélíró rendfőnök maga is tisztában volt azzal, hogy az egész alapítás gondolata, annak valóra váltása tulajdonképpen Vittmann érdeme.

A levélhez csatolt terjedelmes észrevétel foglalkozik ugyan a tanítás és nevelés kérdéseivel is, elsősorban azonban az egész létesítmény anyagi megalapozottságát, annak biztosítását kívánja rögzíteni.

A piarista válasz címének fordítása: „A magyarországi kegyes tanítórend tartományának nyilatkozata, milyen feltételekkel fogadhatja el a magyaróvári gazdasági líceum és konviktusi (gimnázium és diákotthon) alapítványt". A nyilatkozat előszavában azt írja, hogy az alapítvány, melyet Vittmann Antal, Albert herceg jószágigazgatója a kegyesrenddel közölt, — a gazdaságbeli líceum és a konviktus vezetését a kegyesrendre bízná. A második Ratio Educationis szerinti líceumi tanítást — melyhez szükséges professzorokkal a kegyesrend rendelkezik is — előreláthatólag a rend szívesen el fogja fogadni. Azonban sajnos, az alapítványban (vagyis Vittmann tervezetében) jelzett tudományok professzoraival a rend nem rendelkezik. Nevezetesen: az elméleti gazdaságtan, mechanika, növénytan, ásványtan, géptan, gazdasági számvitel tudományaiban; de nem is könnyű ilyeneket szerezni: ezen tudományok tanítását vállalni nem tudják — írja a rendfőnök. Vállalják azonban a konviktusban a vallástant és a felügyeletet, míg az alapítványban feltüntetett praktikus gazdasági tudományokat világi professzorok tanítanák, kiknek beállításáról az alapító gondoskodnék.

A magyaróvári líceum vezetését tehát a rend az alábbi feltételek mellett vállalná, — figyelembe véve azonban a nyilvános líceumok felállításához a második királyi szisztéma szerint a következőket:

1. Hat rendtagra lesz szükség, mégpedig a logika, metafizika és etika, az elméleti és kísérleti fizika, a mezei gazdaságtan, a tiszta és alkalmazott matematika, az általános és magyar történelem, a vallástörténet professzorára, s végül líceumi igazgatóra, ki egyben a filozófiát is tanítaná. Ezeken kívül szükséges egy professzor, ki az ifjúságot a nyelvtan elemeire oktatná.

2. E hét rendtag és az igazgató lakásáról a létesítendő kollégiumban kellene gondoskodni.

3. A líceumban két előadóteremre lesz szükség, azonkívül kell egy terem a fizikai felszereléseknek, egy ebédlő és egy könyvtárhelyiség. Ezeket úgy lehetne megoldani, hogy a mostani gimnázium épületére emeletet húznának. S mivel a líceum létesítése esetén az ifjak száma is több lesz, nagyobb templomra is szükség lesz, mert a mostani kápolna már a gimnázium ifjúságát is alig képes befogadni.

4. A hét rendtag részére egyenként évi 250 ft, összesen 1750 ft készpénzfizetés szükséges, — természetben 10 pozsonyi mérő tisztabúza, évente összesen 70 mérővel, 8 urna bor, azaz összesen 56 urnával és évi 50 öl tűzifa. Ezt évente a herceg fizesse, mégpedig a készpénzt az uradalmi pénztár negyedévenkénti részletekben, a természetbenieket pedig alkalmas időben. Ha a terméuyek minősége nem megfelelő, úgy azok értéke napi áron fizetendő ki.

5. Szükséges a rendtagok részére 7 szoba felszerelve: szobánként íróasztal és 1 másik kisebb asztal, legalább 3 szék, 1 ruhásszekrény, 1 mosdó, 1 ágy szalmazsákkal, derékaljjal és 2 párnával, 4 takaró, 1 ágytakaró és 4 lenvászon lepedő.

6. A két oktatóteremben legyen elegendő pad, asztal, szék és tábla. Az ebédlőben asztalok, székek és az alapító herceg képe. A fizikai szertárban kísérleti felszerelések. A könyvtárban könyvek, főként a filozófiai tanulmányokhoz szükségesek.

7. Biztosítandó évi 120 ft a fizikai kísérletekhez és a felszerelés megújítására, valamint a könyvtárnak új könyvek beszerzésére 80 ft.

8. Évi vakolás, meszelés és javításra is bizonyos összeg biztosítandó.

[10] József nádor levele Albert herceghez. 1817. jan. 21. Piarista iratok.

9. A nyilatkozat szerint a rend tehát biztosítaná a hét rendtagot, valamint a rektort ki egyben a gimnázium igazgatója is lenne a jövőben — hasonlóképpen, mint Szegeden tette, hol az iskola a város alapítványából működik.

Végül ismételten kijelentik, hogy a professzorok kötelezik magukat a gimnáziumi tudományok oktatására, az ifjúság nevelésére, teljesen a Ratio Educationis előírása szerint

A konviktus vezetéséhez szükséges:

1. 4 rendtag, kik a konviktusban laknának: egy igazgató, egy igazgatóhelyettes. és két prefektus.

2. A 30 ifjú és a 4 nevelő részére új épület volna építendő, ami a mostani rendháznál nem lehetséges, hanem az annak szomszédságában levő uradalmi telken. Így a konviktus épülete az iskolához és az uradalmi intézményekhez is közel lenne.

3. Az épületben az igazgató számára 3, de legalább 2 szoba, a helyettes igazgatónak 2, a két prefektusnak 1—1 szobája legyen. Az ifjak részére 3 tanterem, 3 hálóterem, valamint az alapítványi helyen levőknek egy szobácska. Egy betegszoba, 2 vendégszoba és egy könyvtárszoba. A gépi minták és más felszerelések, a kémiai, botanikai, ásványtani gyűjteményeknek 2 szoba. Szükséges egy kápolna is. Legyen egy ebédlő és egy konyha is, valamint 2 szolga vagy sáfár részére 1—1 szoba. A kulcsár (portás) részére is a szokásnak, illetve családjának megfelelő lakás. Kamra is szükséges a bor és az olajnak, kamra a gyümölcsnek, tűzifának, csűr a szénának, mivel legalább 2 ló is tartandó lesz. Egy kisebb épület is létesítendő kenyérsütésre, mosókonyhára és hizlalásra.

4. A négy rendtag, kik a konviktust vezetik, évi 250 ft-ot kapjanak fejenként, természetben 10 pozsonyi mérő tisztabúzát, 8 urna bort és évi 32 öl tűzifát, végül a 2 ló tartására elegendő takarmányt és zabot.

5. A hat alapítványi helyen levő ifjú számára napi 3, vasár- és ünnepnapokon és szünetben 4 étkezést számítva, italként csak vizet, — szükséges 180, összesen évi 1080 ft, 48 pozsonyi mérő tisztabúza, 40 öl tűzifa, orvos, seborvos és orvosságokért is valamennyi összeg. Ruhamosás és karbantartásért egyenként 20 ft. Mindezeket a terheket az uradalom viselné, amennyiben e terhek alól a szülők vagy gondviselők mentesítve lennének az alapítványi helyen levőkön kívül.

6. A konviktusban levő világi család (portás) részére ruházatra és élelemre 80 ft, 60 pozsonyi mérő rozs és 20 öl tűzifa biztosítandó.

7. A napi élelmezés a rendtagok részére, kik a konviktusban működnek, nem lehet rosszabb azokénál, akik a líceumban laknak. Élelmük nem az ifjakéból legyen, hanem mint az a rendben szokásos. Vagyis ebéd 5, vacsora 4 fogás, s mindkét étkezésnél 6 meszely bor. Aki pedig az ifjakkal étkezik az ebédlőben, rendesen ugyanezt kapja. — Az ifjak reggelire kenyeret kapnak, uzsonnát pedig csak akkor, ha messzebb kimennek a határba.

8. Az ifjak évi tartásdíjának megfizetése a szülők vagy a gondviselők kötelessége.

9. A négy rendtag lakásához minden felszerelésről az uradalom gondoskodjék.

10. Ugyancsak az uradalom gondoskodjék az ifjak tantermei, hálószobái, szobái, ebédlője, a konyha, a sáfár, a kamrák és a személyzet szobáinak felszereléséről.

A konviktus belső igazgatásával kapcsolatos követelményei a piarista rendnek:

1. A konviktus igazgatója teljes hatalommal vezeti az intézményt, ügyel a házirendre különösen valláserkölcsi szempontból. Nehezebb ügyekben a líceum igazgatójával, súlyosabb esetben pedig az uradalom jószágigazgatójával veszi fel a kapcsolatot.

2. A konviktusban lakó ifjak részére kiadott erkölcsi bizonyítványt egyedül az igazgató írja alá. Azt a bizonyítványt pedig, mely az elméleti és gyakorlati tudományokban való előrehaladást igazolja, az illetékes professzor látja el aláírásával, de ezt még alá kell íratni az uradalom igazgatójával is.

3. A konviktus igazgatója ügyel fel természetesen a gazdasági rendre is. A konviktus valamennyi jövedelmét ő kezeli. a szükséges számadást vezeti, melyet a rend törvényei szerint negyedévenként a rendfőnök ellenőriz. Gondoskodik a szükséges anyagiak beszerzéséről; kulcsárt, szakácsot, szolgákat stb. ő fogad fel.

4. Ebben a munkában az igazgató segítségére a helyettes igazgató van, s az ifjakat a professzorokkal együtt ellenőrzi.

5. Az egyik professzor a humanista, a másik a grammatikális osztályra ügyel fel.

6. Az igazgatóhelyettes és a két professzor az ifjak vallásgyakorlatára és más elfoglaltságaira is felügyel. Az iskolában tanultakat kikérdezik és a német, magyar, szláv nyelvre oktatják őket. A gyakorlati oktatásra velük mennek a gazdaságba (kertbe, mezőre stb.) esetenként a helyettes igazgató vagy az egyik prefektus. Ha azonban a világi tanár jelen van, a prefektus csak ki-, illetve hazakíséri az ifjakat.

7. A konviktusba csak katolikus ifjú vehető fel,

8. valamit olyan ifjú, ki igazolja, hogy a nemzeti iskolát elvégezte.

9. Idősebb ifjú a konviktusba csak az uradalmi igazgató engedélyével vehető fel.

10. Az ifjak öltözéke a hazánkban szokásos legyen.

11. Elegendő vallási és erkölcsi oktatást nyernek az alsóbb iskolai osztályú ifjak a prefektusoktól, azonban az idősebb ifjak sem szűkölködnek majd a valláserkölcsi nevelést illetőleg.

Az időbeosztásról a következőképpen vélekedett a nyilatkozat:

1. Az alapítványi tervben a gyakorlati gazdasági oktatás a hét valamennyi napjára elő van írva. Így a hét év során a gyakorlati oktatás miatt filozófiára és más nehezebb tudományokra kevesebb idő jutna, amire egész Európában nincsen példa. Ez oknál fogva az ifjak alapos elméleti oktatásban nem részesülhetnének.

2. Az alapítványi terv szerint így az elméleti gazdaságtudományokra s a többi tudományra is kevesebb idő maradna.

3. Ezért a gyakorlati gazdaságtudományra kevesebb időt kellenne szánni.

4. Elsősorban tehát az elméleti gazdaságtan, kémia, növénytan, ásványtan és a filozófiai tudományoknak kell több időt biztosítani. A világi tanárok ezen tudományokat a líceumban hétfő, szerda, péntek és szombaton oktatnák, míg kedd, csütörtök és vasárnapon a rendi tanárok ismételtetnék az ifjakkal az előadottakat.

5. A gazdasági tudományokban még kezdő, a grammatikális osztályba járó ifjak ritkábban, míg azon ifjak, kik már humanisták vagy filozófiai osztályosok, iskolai napokon ebéd után kb. 5 órát tanulnának.

6. Amikor az ifjak a reggeli órákban mezei gyakorlatra nem mennek, az iskolai anyagot ismételnék.

7. A felkelés ideje, mint más konviktusban és kollégiumban is szokásos, reggel 5 óra legyen, ebéd 12-kor, vacsora pedig télen 7, nyáron 8 órakor.

8. Vasár- és ünnepnapokon az ifjak együttesen jelenjenek meg az istentiszteleten.

9. Szünetnapokon az ifjak eltávozhatnak az intézetből, kivéve azokat, kik a filozófiai vizsgára készülve a konviktusban maradhatnak.

10. Végül szükséges, hogy az alapítványi terv szerinti és a most ajánlott időbeosztást a rend hangolja egybe az uradalmi igazgatósággal.

A rendi nyilatkozat végén még néhány észrevétel olvasható:

1. Amennyiben az alapító herceg bőkezűségéből a líceum, templom és konviktus létrejönnek, illetve felszerelést nyernek, — a rend 11 rendtagot fog Magyaróvárra helyezni.

2. A rendtagok odahelyezése azonban kb. csak 3 év múlva fog megtörténni, mivel elsőbben a máramarosszigeti líceumot, a zágrábi konviktust és főgimnáziumot s végül a varasdi főgimnáziumot kell tanárokkal ellátni.

3. Hogy a magyaróvári intézmény biztos alapokon nyugodjék, szükséges: sem az alapítványt élvező ifjú, sem a fizető vagy külső helyen lakó ifjú ne fizessen az igazgatónak vagy prefektusoknak, még kevésbé könyvtári vagy felszerelési díjat. Az alapító dicsőségét és az intézmény erősségét szolgálná, ha ezen díjazásokat az uradalom elvállalja. S ha már kezdetben is így lesz, a szegényebb ifjakat is örömmel hozzák ide a szülők.

4. Amennyiben a közölt észrevételek nem nyernék meg az alapító herceg tetszését, — tanácskozást kell kezdeni arról, hogy már kezdetben az intézményben oktató világi tanárok vezessék-e a konviktust is, — s így abban az esetben a rend csak a líceum vezetését vállalná el.[11]

A piaristák észrevételei ellentervnek is nevezhetők.

Vittmann tervezete szerint az ifjak nevelésében fő elv a gazdasági tudományok mellett a gyakorlati oktatás volt. A piaristákéban inkább az elméleti, elsősorban a filozófiai oktatáson volt a hangsúly és nem utolsósorban (még a vittmanni tervet is felülmúlva) a valláserkölcsi nevelésen.

Feltűnő az is, hogy bár az alapító (s itt mindenkor tulajdonképpen Vittmannt érthetjük, hiszen ő volt a gazdasági iskola megteremtésének sugalmazója és végrehajtója) eléggé bőkezűen kívánt gondoskodni a létesítendő intézményről anyagiak tekintetében, a piaristák észrevételében ez majdnem központi kérdéssé válik. Igaz, hogy pontosabban körvonalazzák a biztosítandó szükségleteket, mind személyi, mind pedig a dologi kiadások szempontjából, mégis a személyi kiadások követelményei igen magasak voltak. Különösen vonatkozik ez a tanárok fizetésére.

A piaristák észrevételeit Vittmann túlzottnak tartotta. Béllyén 1817. május 1-én keltezett és a rendfőnökhöz címzett levelében írja: „A magyaróvári intézmény kapcsán tett észrevételeket nem tartom rosszindulatúnak, de a herceg a kezdetet máris veszélyeztetve látja, nekem azonban eltökélt szándékom az ügyről továbbra is tárgyalni ... bár fájdalommal észleltem, hogy a rend észrevétele aligha nyerte meg a herceg tetszését.

[11] A piarista rend nyilatkozata Vittmann tervezetével kapcsolatban. Pest, 1817. ápr. 8. Piarista iratok.

Amennyire azonban rajtam áll, hasznára leszek az ügynek, — elkerülve ezáltal a magam dicsőségét, — igyekszem minden nehézséget elhárítani. Éppen ezért figyelembe véve a herceg véleményét, csatolom ellen-észrevételeimet . . ."

A levélhez csatolt terjedelmes észrevételben Vittmann azt írja, hogy a piaristák észrevételeinek első része alig különbözik az alapítási tervezetben foglaltaktól. Hiszen itt más nem történne, mint amit Moson megye is szeretne, vagyis hogy a magyaróvári gimnázium az eddigi 3 osztályúból 4 osztályúra fejlesztessék, s ez a negyedik osztály foglalkozna bővebben a gazdaságtudományokkal. Ezt az elgondolást kívánja biztosítani az alapítvány, amikor a gazdasági ismeretekkel foglalkozó negyedik osztály előadójának évi 300 ft-os összeget biztosítana díjazásul. Ha azonban a rend nem vállalja a kémia, mechanika, fizika, ásványtan, növénytan, gazdaságtan, természetrajz és a számvitel oktatását, úgy az alapítónak más professzorokról kell gondoskodnia. Ebből pedig az következik, hogy a rendnek csak az előírásos filozófiai tudományok oktatása maradna. A terv szerint a három évre terjedő időszak alatt is az ifjak elméleti gazdasági tudományokban oly előrehaladást tennének, hogy így több időt fordíthatnának már kezdettől fogva is, az uradalmon belüli gyakorlati gazdálkodás tanulására.

„Szólni kívánok a filozófiai tudományok tanításáról is, mert az alapító elgondolása szerint 4 professzort elegendőnek tart a gimnáziumi oktatásra. Ugyanis az első [ti. professzor]: logikát, metafizikát, a második: elméleti és kísérleti fizikát, gazdaságtant és természetrajzot, a harmadik: a tiszta és alkalmazott matézist, a negyedik: az általános és magyar történelmet és a magyar nyelvet tanítaná, esetleg a magyar nyelvet a filozófia professzora, mely hetente mindössze 9 órát venne igénybe.

A vallástan tanítását, valamint a hitszónoki teendőket az igazgató végezné, melyben segítségére lehetne valamelyik professzor . . . Egyébként, amint azt a schematizmusból látom, a kettős, sőt hármas tisztség viselése összefér a különböző feladatokkal.

Ha Rozsnyón, Fehérváron, Pécsett és a pozsegai gimnáziumban az igazgató egyben hitszónok is, ha Kassán a vallástant, Zágrábban a számtant az igazgatóhelyettes, Szombathelyen a logikát, Kaposvárott és Újvidéken a grammatikát az igazgató tanítja, ha a szegedi líceumban és gimnáziumban, ha Budán, Győrött és Pozsonyban a főgimnáziumban, — ha Podolinban, Tatán, Temesvárott, Körmöcön, Privigyén és a pozsegai gimnáziumban az igazgató egyben a normális iskola igazgatója is, ha Szombathelyen a történelmet és a vallástant, Rozsnyón a 2-ik, Eperjesen, Gyöngyösön, Nyitrán, Privigyén és Selmecen az első humanista, — ha Breznóbányán, Korponán, Rózsahegyen és Szentgyörgyön a 4-ik, ha Lőcsén a 3-ik, ha Kassán az 1-ső grammatikai osztály professzora egyben a magyar nyelv tanára is, ha tehát Podolinban, Szigeten, Temesvárott, Pesten, Trencsénben a 2-ik humán osztály professzora (bár heti 18 óra elfoglaltsága van) egyben a magyar nyelv tanára és hitszónok is lehet; miért nem lehetséges, hogy Magyaróváron 4, legfeljebb 5 rendtag tanítson filozófiai tudományokat, mikor a direktornak mindössze heti 9 órai elfoglaltsága van, — miért ne taníthatná az igazgató a vallástant és a magyar nyelvtant? A filozófiai tudományokkal ezt összeegyeztethetőnek tartom."

Az ilyen megoldást az alapító is helyeselné, de az sem okozna nagyobb gondot s egyben költségcsökkentés is volna, ha az intézmény 10—12 idősebb tanulója segítségül szolgálna az ifjabbak ellenőrzésében, kísérésében.

Ami pedig az ifjak tartásdíját illeti, Vittmann szerint az ösztöndíjasok, valamint a fizetők részéről is elegendő összeg a 100 ft, mert „. . . más hasonló intézményben, mint pl. a bécsi Terézianumban is, hasonló összegű alapítványi helyek vannak, melyért az ifjak szintén teljes ellátásban részesülnek, s úgy vélem, ha ott annyi összeg elegendő, — így itt is megfelelőnek kell lennie".

Hangsúlyozta Vittmann azt is, hogy az alapítványi helyre csak a legkiválóbb ifjakat vennék fel, — és éppen úgy, mint a bécsi Teréziánum katonai akadémiára is csak a bécsi grammatikális iskola bizonyítványával veszik fel a tanulókat, itt is előfeltétel volna az ilyen előképzettség. S ezen felül még a magyarországi rendelkezéseknek megfelelően az algebra elemeiből, fizikából, természetrajzból és görög nyelvből is vizsgát tennének.

Ismételt ígéretet tesz Vittmann a szükséges épületek létrehozására, esetleg későbbi bővítésére és állandó karbantartására. De kijelenti azt is, hogy ha úgy hozza a szükség, a líceum és a konviktus vezetését világi professzorokra fogja bízni.

És végül még egy maliciózus megjegyzés: „Ilyen alapítvány az egész osztrák monarchiában nincsen, mely egy piarista professzornak 300 ft-ot fizetne évenként. A magyaróvári líceumban lenne csak évi 300 ft a fizetés. Úgy vélem, hogy megfelelő volna 250 ft is, ebből 200 ft készpénzben, a többi természetben".[12]

[12] Vittmann Antal levele a piarista rendfőnökhöz. Béllye, 1817. máj. 1. Piarista iratok.

Vittmann ebben az észrevételében a piarista rend túlzott követeléseit igyekezett leszerelni, s néhány újabb elgondolását is közölte. Bolla rendfőnök azonban kijelentette, hogy a tervbe vett hat rendtag számát nem találja soknak, ha figyelembe veszik a Ratio Educationis követelményeit, mely szerint: egy személy lehetőleg egy hivatalt töltsön be, — s szerinte ez helyesebb is, mintha egy személy többféle munkát vállalna. Ezért ellenzi, hogy a líceum igazgatója többféle hivatalt vállaljon, s ezért szükséges Óváron még egy hitoktató is. Mivel pedig a jószágigazgató a magyar nyelv tanítását is követeli az óvári líceumban, ehhez is külön professzor kell, mert a négy professzor a többi filozófiai tudományokat oktatná.

A rendfőnöki válasz megállapítja, hogy a magyaróvári gazdasági intézet konviktusa nagyban különbözik a piaristákétól épületében és belső igazgatásában, ha azt konviktusnak, helyesebben intézetnek véljük. Mert a magyaróvári kollégium nem konviktus, legalábbis az alapítvány nem annak szánta. Ezért a konviktus, helyesebben az intézet igazgatását nem tudja a rend másképp elvállalni, csak úgy, ha az intézetet a kollégiumtól külön épületben helyezik el négy rendtag, illetve prefektus vezetése alatt.

A rend nem vállalhatja el a második grammatikális osztályban a természetrajz tanítását sem, mivel e materiális tudományt a Ratio Educationis rendelkezése szerint más anyaggal együtt nyilvánosan előadni nem szabad.

Megindokolta levelében a rendfőnök azt is, hogy miért kért olyan magas összegű díjazást a rendtagok részére. „Amikor a rend a professzorok részére 250 ft-ot és bizonyos természetbenieket kért, nem egyedül a rendtagot, hanem az összességet nézte: mert a professzorokat akkor is el kell tartani, ha betegség folytán munkaképtelenekké válnak. A világi professzorok, ha elöregednek, nyugdíjban részesülnek. A rendtagot, ha megbetegszik vagy megöregszik, a rend tartja el. A rend kérése tehát továbbra is a megjelölt jövedelem megadása."[13]

Vittmann újabb és terjedelmesebb levélben fordult a piarista rend főnökéhez. „Legutóbbi közlésem érdemét tekintve — írja — annak megmagyarázását, s változatait megbeszélni továbbra is szükségesnek tartom, hogy végre valamely eredményt elérhessünk. Úgy vélem azért helyesnek, ha röviden és kivonatosan újból írásban közlöm a következőket." A továbbiakban felsorolja azokat az okokat, melyek létrehozták azt a tervet, mely szerint a magyaróvári kollégiumban 20—30 ifjút ellátásra és nevelésre felvegyenek, melynek anyagi feltételeit a hercegi alapítvány biztosítaná. Ez azonban csak kezdeti terv volt. A távolabbi terv már olyan kifejlesztett létesítmény lenne, mely a filozófiai és gazdasági tudományok előadása biztosítására nagyobb épületeket, létesítményt követel. Az ilyen intézmény létrehozása azonban már nagyobb anyagi áldozatot kíván. Erre készség az uradalom részéről meg is van. Az alapítólevél biztosítja az alapítványi helyen levők teljes ellátását, — mely azonban nem volna elegendő az egész intézmény fenntartására. A 20—30 ifjú eltartásának kérdése, a professzorok fizetésének biztosítása megköveteli a biztos anyagi alap létesítését. Mindezt a hercegi alapítvány lehetővé is teszi, természetesen a fizető ifjak tartásdíját is beleszámítva. „Ezen kollégiumi 20—30 ifjú nevelése és eltartása a magyaróvári kollégiumban, melyet konviktusnak is nevezhetünk, — megköveteli azt, hogy azzal érdemlegesen foglalkozzunk" — írja Vittmann.

Sürgeti azt is, hogy a rend állítson össze egy nevelési tervet, s ha az meggyőző lesz és összeegyeztethető a hercegi tervvel, — minden nehézség el fog hárulni.

Majd a következőképpen vélekedik: „Mégis azt hiszem, hogy az intézmény elfogadandó terve előmozdítaná a rend hírét és tiszteletét, s a bécsi Teréziánum katonai akadémia és más híresebb intézetekkel versenyezhetne. Tanácsosabbnak vélem azonban, hogy a kollégium létrehozásában ne legyen szoros feltétel az anyagiak kérdése. Az intézménynek ugyanis nem az az egyedüli célja, hogy csak szegény ifjakat fogadjon be, s hogy így a hazának neveljen hasznos embereket, hanem egyben az is, hogy a gyakorlati gazdálkodás szintjét emelje. Ennélfogva szükséges lesz, hogy a főurak és a kerületi kormányhatóságok alapítványokat vagy más jótékony járandóságokat alapítsanak. Az ilyen alapítások — eltekintve a hercegétől — elősegítik a szegényebbek és tehetségesebbek előrejutását is. Remélem, hogy a kiváló terv a rend segítségével valóra fog válni." — Igéretet tesz arra, hogy mindent elkövet az 5 professzori állás létrejöttéhez szükséges hercegi hozzájárulás megszerzése érdekében.

Újabb javaslatot tesz, — persze a hercegi hozzájárulás reményében, hogy egy-egy professzor évi jövedelme 250 ft, 10 mérő búza, 6 urna bor és 4 öl tűzifa legyen.

A professzorok jövedelméről időközben történhetett újabb tárgyalás vagy levélváltás, mert a Vittmann mostani válaszában jelzett piarista követelés sokkal nagyobb összegű, mint amit a már előbb tárgyalt rendfőnöki észrevételből ismerünk. Azt írja,

[13] Bolla Márton rendfőnök észrevételei a béllyei ellenvetésekre. 1817. június 15. Piarista iratok.

hogy „... ha azonban amellett maradunk, hogy 20 mérő búza, 20 mérő rozs, 20 urna bor és 380 ft készpénz volna a fizetés, kiviláglik, hogy ilyen jövedelme az egész monarchiában nincs a piaristáknak."

Vittmann azonban jóhiszemű. Alkudozik a piaristákkal abban a reményben, hogy valahol majd csak találkozik a kétféle álláspont, és sikerül tető alá hozni a már évek óta vajúdó intézményt. Levelét befejezve ki is fejezi e reményét. „Ennek egyedüli biztonságos formája az én feltételeim, melyek érdemben az alapító levélben is megvannak. Bizonyos vagyok benne, hogy ami most nehéz, azt később megfelelőnek fogják találni."[14]

Minden javaslat, minden ajánlat és engedmény Vittmann részéről azonban hiábavalónak bizonyult. Íme a rendfőnök levele: „Augusztus 29-i nagyrabecsült levelét megkaptam, s azt a rendtartomány gyűlésén megbeszéltük. Valamennyiüknek tiszta ítélettel és nekem is az a véleményem és Uraságod ajánlatára az a válaszunk, hogy április 8-i és június 15-i álláspontunktól nem térünk el."[15]

Közben a herceg is kezdte türelmét veszíteni. Szóbelileg többször, de írásban is érdeklődött a tárgyalások állásáról. Egy alkalommal is rövid levélben érdeklődött Vittmanntól, melyben az intézet új tervét kéri, valamint a piaristák kifogásait a professzorok adásával kapcsolatban. A herceg ugyanakkor a rendfőnökhöz is írt, kijelentve: amennyiben a rend nem tudna megegyezni a jószágigazgatójával, úgy kénytelen lesz más professzorok alkalmazásáról gondoskodni.[16]

Vittmann igyekszik megnyugtatni a herceget, s mindent elkövet, hogy annak érdeklődését és jóindulatát az üggyel kapcsolatban megtartsa. Ezért folytatja tárgyalásait, de a hivatalos fórumokon is sürgeti az alapítvány mielőbbi jóváhagyását.

Mivel ebben az időben még a piarista rend az egyetlen komoly testület, mellyel Vittmann tárgyalt, s a hivatalos fórumok is a piaristákat tekintették a létrejövő gazdasági tanintézet oktatóinak — a magyar helytartótanács leirata szerint a király a Magyaróváron létesítendő gyakorlati és elméleti gazdasági intézetben a piarista rend tagjai által végzendő oktatáshoz a következő feltételekkel járult hozzá:

1. Az elméleti és gyakorlati gazdasági tanintézet Magyaróváron létesítendő.
2. Az intézet oktatói közé világiakat vagy egyháziakat, esetleg részben világiakat lehet alkalmazni.
3. Az intézet nyilvános jellegű legyen, ott bárki oktatást nyerjen.
4. Az intézetben a filozófiai tudományokat egyházi vagy világi professzorok tanítsák az alapító herceg tetszésétől függően. A filozófiai tudományok azonban csak segítői legyenek a gazdaságbéli tudományoknak. Ebből pedig az következik, hogy ezen tanulmányok elvégzésével teológiai, orvosi és jogi főiskolára az ifjak nem mehetnek.
5. Az intézet épületéről, annak felszereléséről, professzorok és 20 ifjú elhelyezéséről, tartásáról gondoskodás történt. Az intézet rendjére, az ösztöndíjak adományozására a professzorok ügyeljenek fel.
6. Ha az alapítványban megjelölt nezsideri egykori pálos kúria nem fedezné az intézet fentartását, a költségek fedezéséről az uradalom gondoskodjék.

A magyar helytartótanács e leiratát Bolla Márton rendfőnökhöz intézte miheztartás végett.[17]

A helytartótanácsi leirat a legkomolyabb formában közölte a feltételeket az oktatás engedélyezésével, illetve megkezdésével kapcsolatban. Ez arra késztette a rendet, hogy némi engedményeket tegyen ugyan, de álláspontjuk még igen messze volt Vittmann legutolsó javaslatától. 1818 nyarán több tárgyalás eredményeként, s mert a királyi megerősítés már csak rövid idő kérdése volt, — Vittmann elhatározta, hogy az év őszén a tervbevett intézményben az oktatást mindenképpen megindítja.

Sikerült annyira eljutni a tárgyalások terén, hogy a piarista rendfőnök kijelentette: hajlandó rendtagokat küldeni Óvárra, kik a filozófiai tudományokat tanítsák, ha az alapítvány kötelezettségei valóra válnak, különös tekintettel az anyagi fedezet biztosítására. Addig is, míg kellő mennyiségű képzett rendtagot küldhet Óvárra, a már ott működő gimnáziumi igazgatót, valamint Bendik és Faklits nevű piarista tanárokat jelölte meg oktatókul, kik a gimnáziumban is és a gazdasági intézetben is tanítani fogják a filozófiai tudományokat.[18]

E levél alapján a filozófiai tudományok oktatása megoldódott volna, — de közben a piaristák mást gondoltak, s végleg visszaléptek a közreműködéstől. A Vittmannhoz

[14] Vittmann levele a rendfőnökhöz. Magyaróvár, 1817. augusztus 29. Piarista iratok.
[15] Bolla rendfőnök levele Vittmannhoz. Pest, 1817. szept. 24. Piarista iratok.
[16] Albert herceg levele a rendfőnökhöz. Bécs, 1817. okt. 10. Piarista iratok.
[17] Magyar helytartótanács leirata Bolla Mártonhoz. Buda, 1818. febr. 24. Piarista iratok.
[18] Bolla levele Vittmannhoz. Pest, 1818. okt. 6. Piarista iratok.

intézett rendfőnöki levél után két héttel Bolla levélben közölte a magyaróvári rendház rektorával, hogy az október 6-án írt s a levélhez csatolt másolatban közöltek az ő egyéni véleménye és elhatározása volt. Közben a kérdést a tartományi gyűlésen újból megtárgyalták, s a rendtartományi tanács úgy határozott, hogy nem engedi meg a rendtagok részére a filozófiai tudományok tanítását a most induló gazdasági tanintézetben. Elhatározásukat így indokolták: — egyrészt lehetetlen, hogy ugyanazon rendtag a gimnáziumban is és a gazdasági intézetben is feladatát maradéktalanul teljesítse, másrészt nem látták eléggé biztosítva a kért jövedelmet, különösen akkor, ha a gazdasági tudományokat — melynek tanítását nem is vállalták — világiak adják elő. De maga a helytartótanácsi leirat 4. pontja sem eléggé megnyugtató, s aggályos az, hogy világiakkal való közös oktatás egy intézménynél csak a rendi oktatás rovására lehetséges. Ezért a rendfőnöki levél megtiltotta, hogy az intézetben a filozófiai tudományokat a piarista tanárok tanítsák, annyit azonban megengedett, hogy néhány ifjú, a kiválóbbak — mint pl. Vittmann fia is — külön órákon nyerjenek filozófiai oktatást. — Utóiratként kéri a rendfőnök a rektort, hogy levele tartalmáról értesítse Vittmannt.[19]

E levéllel megszakadt Vittmann és a piarista rend közötti tárgyalás. Három évi megbeszélés, levelezés hiúsult így meg, illetve halasztódott emiatt az intézmény létesítésének ügye.

Vittmann megszabadulva a piaristákkal való egyezkedés nehézségeitől, a herceg beleegyezésével már előbb közhírré tett felvételi hirdetményre jelentkezőkkel 1818 őszén megkezdte a magyaróvári gazdasági intézetben az előadásokat, melynek első igazgatójaként maga is adott elő elméleti tudnivalókat a két alkalmazott világi oktatóval (Liebbald Gyula és Klingenstein Frigyes) együtt. A gyakorlati oktatást az uradalom egyes tisztjei vállalták.

Az intézet alapításának 150 évvel ezelőtti bonyodalmai azzal értek véget, hogy a már előadásait megkezdett gazdasági tanintézet alapítólevelét, melyet 1818. október 25-én írt alá az alapító herceg, I. Ferenc király 1819. január 5-én megerősítette.[20]

KULCSÁR IMRE

ИМРЕ КУЛЬЧАР

ПРЕДЫСТОРИЯ ОСНОВАНИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ АКАДЕМИИ В Г. МАДЯРОВАР

Резюме

Хозяйственная Академия в г. Мадяровар была основана в 1818 году, саксонско-тешенским князем Альбертом. В предшествующие основанию годы велись переговоры между уполномоченным князья, неким Анталом Виттманом, выполняющим должности управляющего имением, и орденом венгерских пиаристов.

По первому плану, автором которого явился Виттман, в рамках руководимой орденом пиаристов мадяроварской гимназии преподавались бы аграрные науки. В своем первом плане Виттман подробно перечислял изучаемые науки, изложил план обеспечения необходимых материальных средств, порядок будущего пансиона, призванного служить для пристраивания посещающих школу юношей, и так же план покрытия расходов в связи с его содержанием. Виттман мало внимания уделил вопросу о дотации преподавателей-пиаристов.

Пиаристы в своем, противопоставленном Виттману плане, хотя и в основном приняли идеи его, однако, в ущерб специализированных предметов и практических знаний важнейшим считали религиозно-нравственное воспитание и преподавание классических знаний. В их плане значительное внимание уделялось вопросу об обеспечении материальных средств, о дотации преподавателей.

Материальные требования пиаристов были, однако, настолько высокими, что Виттман заметил: «такого дохода не имеется у пиаристов всей Монархии». В ходе переговоров в вопросе о материальных требованиях пошел на уступки пиаристам, однако, независимо от этого его основательно разработанному и осмотрительному плану не удалось осуществиться. Из-за непомерных требований пиаристов не осуществился план преподавания в

[19] Bolla levele a magyaróvári piaristák rektorához. Pest, 1818. okt. 20. Piarista iratok.
[20] Moson megye jegyzőkönyve 1819—786.

рамках гимназии. Ввиду того, что орден пиаристов взялся бы лишь за осуществление надзора над пансионом и на преподавание классических знаний, переговоры с орденом пиаристов прекратились.

Таким образом, при помощи светских специалистов началось осенью 1818 года преподавание сельскохозяйственных наук.

IMRE KULCSÁR

DIE VOREREIGNISSE DER GRÜNDUNG DER WIRTSCHAFTLICHEN AKADEMIE IN MAGYARÓVÁR

Zusammenfassung

Die Wirtschaftliche Akademie von Magyaróvár wurde von Albrecht, Herzog von Sachsen-Teschen in 1818 gegründet. In den der Gründung vorangehenden Jahren wurden Verhandlungen zwischen dem Beauftragten des Herzogs, Antal Vittman, Güterdirektor und dem Piaristenorden in Ungarn geführt.

Nach der ersten Vorstellung, deren intellektualer Urheber Vittman war, hätte man die Agrarwissenschaften im Rahmen des durch den Piaristenorden geführten Gymnasiums von Magyaróvár unterrichtet. Vittmans erster Entwurf hat sich mit den zu unterrichtenden Wissenschaften, mit der Sicherung der Deckung der nötigen Mittel, sowie mit der Ordnung und Erhaltung des zu errichtenden Kollegiums, das die Unterkunft der die Schule besuchenden Studenten gesichert hätte, eingehend, weniger ausführlich aber mit der materiellen Dotation der unterrichtenden Piaristen beschäftigt.

Der Gegenplan des Ordens hat zwar Vittmans Entwurf im allgemeinen angenommen, aber er hat in erster Linie die religiös-sittliche Erziehung und den Unterricht der humanen Gegenstände, zum Nachteil der Fachgegenstände und der praktischen Kenntnisse, für notwendig gehalten. Der Plan des Ordens hat die Sicherung des materiellen Teiles — mit besonderer Rücksicht auf die Zahlung der Professoren — betont.

Die materielle Forderung des Piaristenordens war aber so hoch, daß die Piaristen, nach Vittmans Meinung, kein so hohes Einkommen in der ganzen Monarchie gehabt hätten. Obzwar Vittman aus seinem gründlichen und alle Umstände umfassenden Plane während der Verhandlungen auch auf materiellem Gebiete dem Piaristenorden Konzessionen gemacht hat, ist der Plan des Unterrichtes im Rahmen des Gymnasiums wegen der übertriebenen materiellen Ansprüche des Ordens nicht gelungen. Da der Orden sowieso nur den Unterricht der humanen Gegenstände auf sich nehmen wollte, wurden die Verhandlungen mit dem Orden abgebrochen.

So kam es dann zur Anwendung von weltlichen Fachleuten und damit konnte der Unterricht der landwirtschaftlichen Wissenschaften im Herbst 1818 beginnen.

ADATOK AZ IGALI JÁRÁS NAGYÜZEMEINEK HELYZETÉHEZ 1919 TAVASZÁN

A külső és a belső ellenforradalommal kezdettől fogva szembenálló Tanácsköztársaság fennállásának ideje alatt egyik legfontosabb probléma: az agrárkérdés megoldása és ezzel kapcsolatban a mezőgazdasági termelés folyamatosságának a biztosítása volt. Különösen fontos volt ez a Dunántúlon, ahol a hadműveletektől távol, viszonylag nyugodtabb körülmények között kellett gondoskodni az ipari körzetek és elsősorban a harcoló Vörös Hadsereg élelmezéséről.

Az ellátás biztosításában fontos szerepet szántak a Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendeletével szocializált, ily módon együtt tartott nagybirtokoknak.[1] E fontos, életbevágó feladat megoldása kapcsán a szocializált üzemek olyan objektív és szubjektív akadályokkal kerültek szembe, amelyek mindegyikének elhárítására — már csak a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt — sem kerülhetett sor. A várt földosztás elmaradása, az akadozó iparcikkellátás okozta elégedetlenség, a gazdaságok élén meghagyott birtokosok, vezetők szabotőr tevékenysége,[2] objektíve pedig a megelőző négy év háborús gazdálkodásának mély nyomai egészen súlyossá tették a helyzetet.

Nem célunk itt ezen összetevők részletes elemzése, ezt a szakirodalom már korábban megtette.[3] Mivel azonban a szocializálás időpontjában az adott üzemi állapotok egy korábbi, meglehetősen eltorzult fejlődés következményei voltak, elkerülhetetlennek látszik a háborús gazdálkodás leglényegesebb jegyeinek a rögzítése.

Az adott helyzettel szükségszerűen együttjáró kényszerintézkedések hatása: a mezőgazdaság termelőerőinek egyre nagyobb arányú pusztulása[4] Somogyot sem hagyta érintetlenül. 1818 folyamán 11 200 vagon kenyérgabonát, 500 vagon árpát, 5000 vagon tengerit, 4000 vagon burgonyát kellett a megyének leadnia.[5] A mezőgazdasági termékek ilyen nagyarányú elvonása mellett különösen súlyos volt az állatállományt érintő rekvirálások következménye. 1918 elején 6440 élőmarha leadását rendelték el,[6] majd az év nyarán 2500 db 40 kg súlyú sertést, 186 000 q őszi és 62 000 q tavaszi szalmát szállítottak el a megyéből.[7] A korábbi évek hasonló volumenű szállításainak következményeként 1918-ra — 1914-hez viszonyítva — a szarvasmarha-állomány 17 392, a sertésállomány 47 119, a juhállomány 33 488, a lóállomány 14 717 db-al csökkent.[8] Mindezek következményeként három szempontból is komoly károsodás érte a megyét: romlott az élelmiszerellátás; egyre fokozottabban jelentkezett az igaerőhiány; az elvitt állomány jelentős része pedig a tenyészanyag megcsappanását eredményezte. Az 1918-ban átvé-

[1] Szerk. *Szigetvári István:* Szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. Bp. 1959. 83—4. l.

[2] Jellemzésként álljon itt egy a bukást követően papírra vetett piarista megjegyzés a Tanácsköztársaságról: „Első teendője volt, hogy eltörölte a magánvagyont és sorban communizálta a nagybirtokokat. Szerencsére minden gazdaságunkban megmaradtak a vezető gazdatisztek, akik éber szemmel őrködtek, és arra mesterkedtek, hogy ami lehetséges, az uradalmat minél kisebb kár érje." Somogy megyei Levéltár (SML.) Igali járási számtartási felügyelő iratai. 1919.

[3] *Mészáros Károly:* Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája (Különös figyelemmel Somogyra). Bp. 1966. *Szemere Vera:* Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Bp. 1963. *L. Nagy Zsuzsa:* Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Bp. 1961. *Szuhay Miklós:* A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez. Századok, 1959. 2—4. sz.

[4] Vö. *Tokodyné, Puskás Julianna:* A nemzetgazdaság militarizálódásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. Szerk.: Pach Zsigmond Pál—Sándor Pál. Bp. 1956. 281—362. l.

[5] SML. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1918. nov. 4-i alispáni évnegyedes jelentés.

[6] Uo. 1918. máj. 6-i évnegyedes jelentés.

[7] Uo. 1918. aug. 5-i évnegyedes jelentés.

[8] Uo. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai 58/1918. sz.

telre felhajtott szarvasmarhákkal kapcsolatban panaszosan jelentette Kacskovics alispán, hogy „70%-a tehén volt".[9]

Az állatállományt tekintve egyedül a borjúállomány gyarapodott valamelyest 1914-hez képest (388 db-bal) a 3 éven aluli üszők levágását tilalmazó 7512/1914. M. E. sz. rendelet eredményeként. Ismeretes azonban, hogy ezt a rendeletet is, éppen a szorító takarmányínség miatt, már a háború végén fel kellett oldani (a 92577/IV. 1. 1917. sz., 6732/VI. 1. 1918. sz. F. M. rendeletek).[10]

A készletek még teljesebb elvonását célozta az az 1918 elején keletkezett közellátási rendelet, amely, a legszükségesebb iparcikkekkel történő ellátásban mutatkozó súlyos hiányokat kihasználva, részleges mezőgazdasági és ipari cserekereskedelmet vezetett be.[11] Ennek során átadtak a megyének 210 pár kender és 184 pár használt bőr lószerszámot. 2100 pár bakancsot, 9468 kg nyersbőrt, 700 m szövetet, 40 db gazdasági szekeret és nagyobb mennyiségű cérnát, gyertyát, petróleumot, alkoholt és dohányt. Mindezek megvételéhez az áruk értékének megfelelő mennyiségű növényi vagy állati eredetű élelmiszer leadását kellett igazolni. Ez főleg a sok rekvirálás által amúgy is komolyan sújtott parasztságot érintette, amely a legfontosabb iparcikkek beszerzését a házi szükségletek további csökkentésével tudta csak megoldani. Az iparcikkek ellátására jellemző volt, hogy a megye alispánja egy, a Kereskedelmi Miniszterhez küldött felterjesztésében azt kérte, hogy a kiutalt cipőkontingenst annyira emeljék fel, hogy minden 5 főre jusson egy pár cipő. Mint megállapítja: az eddigi mennyiséget kiutalva, csak minden 100 ember kapott egy párat.[12]

Ugyanakkor lecsökkent igaerő, a bevonultatások következtében megfogyatkozott munkáskéz, a mezőgazdasági gépek üzemeltetésének egyre gyarapodó nehézségei a földművelés hatékonyságának a csökkenését eredményezték. Mindezekről Brokes Rezső, megyei gazdasági felügyelő a következő jelentést küldte a földművelésügyi miniszternek 1918. október 24-én: „Az őszi vetési munkálatok a folytonos esőzések miatt még befejezést nem nyertek. A vetési munkálatok befejezését akadályozza még azon körülmény is, hogy munkáshiány miatt a burgonya, takarmányrépa és cukorrépa egy része még szedetlen, így ezen területek elvetése az ősz folyamán alig lesz bevégezhető. Hátráltatja a vetés befejezését a spanyoljárvány, vannak gazdaságok, ahol oly mértékben lépett fel, hogy az összes gazdasági munkák szünetelnek. Előreláthatólag a folyó évben őszigabonával bevetett és még ezentúl elvethető terület a múlt évinél mintegy 15%-kal kevesebb lesz."[13]

Amint az idézett jelentésből is kiderült, egyre súlyosabbá vált a munkáskéz hiánya is a megyében. Az 1918 tavaszán eszközölt jelentés során kiderült, hogy a megye munkaerőhiánya elérte a 9680 főt.[14] Ezt a hiányt időről időre ugyan pótolták a hadifogoly osztagok, a katonai munkásalakulatok kirendelésével — a rájuk fordított csekélyebb kiadások előnyösen befolyásolták a nagyüzemek termelési költségének alakulását —, ugyanakkor azonban munkájuk kisebb értéke a termelés eredményességét is károsan befolyásolta.[15] Az élelmiszerkészletek s ezzel együtt a fejadagok fokozatos csökkenése az itthon maradt mezőgazdasági népesség teljesítőképességét is egyre károsabban befolyásolta. Az alispán megállapítása szerint a mezőgazdasági munkák hátramaradásának egyik fő oka a munkavállalók hiányos táplálkozása volt. A békeidőben is túlnyomórészt kenyeret és tésztát fogyasztó mezőgazdasági munkásság étrendjéből a hús, a tojás, a tej stb. végleg eltűntek, nem utolsósorban ezek ugrásszerűen növekedő uzsoraárai miatt.[16]

Az állati és az emberi munkaerő egyre fokozódó hiánya parancsoló szükségletként vetette fel különösen a nagyüzemek előtt a mezőgazdasági géppark mind gyorsabb gyarapítását, de főleg a korábban nem használt gépek — elsősorban az aratógépek — bevonását a munkába. A kisebb értékű fokozatosan elhasználódó szerszámkészlet felújítására is törekedtek. A gazdasági felügyelő egy, a földművelésügyi minisztériumnak küldött felterjesztésében 1918 őszén a következők kiutalását sürgette: 1000 szekér, 3000 pár lószerszám, 150 q bőr, 5000 ásó, 5000 kapa, 1500 talicska, 20 garnitúra gőzeke, 50 garnitúra motoreke, 30 teherautó, 200 eke, 200 szita, 1000 aratógép, 1000 fűkaszáló, 500 szecskavágó, 500 répavágó és 1000 km kisvasúti vágány.[17] A gépek felhasználása azonban

[9] Uo. Közgyűlési jk. 1918. máj. 6-i évnegyedes jelentés.
[10] Uo. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai 143/1918. 288/1918. sz.
[11] Uo. Közgyűlési jk. 1918. aug. 5-i alispáni évnegyedes jelentés.
[12] Uo. 1918. nov. 4-i alispáni évnegyedes jelentés.
[13] Uo. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai 500/1918. sz.
[14] Uo. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1918. máj. 6-i alispáni évnegyedes jelentés.
[15] Uo. Mernyei uradalom levéltára. A XXXII. rendi nagygyűlés jkve. 1918. júl. 8. Jószágkormányzói jelentés.
[16] Uo. Közgyűlési jk. 1918. máj. 6-i alispáni évnegyedes jelentés.
[17] Uo. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai. 460/1918. sz.

csak nagyon szűk korlátok között volt lehetséges. Az akadozó üzemanyag- és segédanyagellátás (pl. zsineg az aratógépekhez)[18] a gépeknek a korábbi esztendők gyakorlatához hasonlatosan — célszerűtlen és szakszerűtlen üzemeltetése[19] esetenként éppen a várt eredmény ellenkezőjéhez vezetett.

Az eddigiekben elősorolt s a mezőgazdasági üzemvitel mindennapjait érintő nehézségek mellett talán a leglényegesebb s minden üzemet egyaránt sújtó jelenség az agrárolló egyre szélesebbre nyílása volt. A már hivatkozott mernyei jószágkormányzói jelentés,[20] a munkaerő- és igaállomány-csökkenés részletezése után így szólt erről: „Ezúttal csak arra a még nagyobb veszélyre akarok rámutatni, amely a gazdaságokat akkor érte, amidőn a hadseregellátásnak és a közélelmezés biztosítására a vezetőség az élelmezési cikkeket lefoglalta és azok árát megkötötte, anélkül azonban, hogy ugyanekkor a termeléshez szükséges anyagok és eszközök árát, továbbá a munkabért és a napszámot is megállapította volna, amely intézkedés egyoldalúságának csakhamar jelentkeztek a szomorú következményei. A gazdák egy része könnyen megtalálta a megoldást. Az általános drágasággal arányba nem hozott, kötött gabonaárak miatt nem termelt többé kenyérmagvakat a cselédkonvencióra szükséges minimumtól eltekintve, hanem termelt azok helyett több takarmányt, termelt ipari növényeket, minden évben újakat és mindig azokat, amelyekről biztosítva volt. hogy még szabad forgalom tárgyát képezik."[21] A vetési arányoknak elsősorban a közélelmezési cikkek termelését érintő labilitása — bár ezt számszerűen rögzíteni nem áll módunkban — országos szinten is egyre élesebben vetődött fel. Erre utal a földművelésügyi miniszternek a törvényhatósághoz megküldött 14.020/XII./B.1.— 1918. sz. rendelete.[22] Egyebek között így írt: „Hangsúlyozni kívánom különösen annak fontosságát. hogy a gazdáink talán nagyobb pénzbeli haszonnal kecsegtető kísérletezések helyett elsősorban is főleg olyan terményeket termesszenek, amelyek a hadsereg ellátása és a közélelmezés biztosítása szempontjából ma elsőrendű fontossággal bírnak." Mindezek biztosítására minden rendelkezésre álló kényszerítő eszköz felhasználását megengedhetőnek tartotta.[23] Az események további alakulása azonban azt mutatta, hogy az ilyen rendeletek, utasítások vajmi kevés eredménnyel jártak. Az őszirózsás forradalom után bekövetkező birtokjogi bizonytalanság, esetenként az anarchisztikus dúlások, a nagybirtokosok leplezetlen szabotálása és nem utolsósorban a fentebb vázolt objektív okok következményei sok olyan problémát[24] hagytak örökül a Tanácsköztársaságnak, amelyek

[18] Uo Közgyűlési jk. 1918. aug. 5-i alispáni évnegyedes jelentés.

[19] Így ír erről *Katona Béla:* Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv 1915. évről. Bp. 1916. c. (351. l.) művében: „... megemlítem, hogy egy kitűnő szakemberünk, Ország Róbert kimutatta a lefolyt évben, hogy a hagyományos, hibás cséplőgépek használata folytán majd 1 millió q szem vész kárba, ami a mostani árak mellett circa 40 millió K-nak felel meg."

[20] SML. Mernyei uradalom levéltára. XXXII. rendi nagygyűlés jkv-e. 1918. júl.

[21] Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg gr. Hoyos Miksa németladi nagybirtokos, amikor az 1918. máj. 6-i törvényhatósági közgyűlésen követelte, hogy „kormányunk azon országoknak, melyek tőlünk mezőgazdasági terményeket vásárolnak, csak oly feltételek mellett bocsássák rendelkezésükre, ha és amennyiben azok rendelkezésükre álló úgy a mezőgazdasági üzemhez, mint a magyar lakosság ruházkodásához szükséges iparcikkeket ugyancsak maximális áron bocsájtják rendelkezésre, vagy más szóval követeli egy méltányos árhatárak között mozgó csere-kereskedelem gyakorlati keresztülvitelét." (Közgyűlési jkv. 1918. máj. 6-i ülés.)

[22] SML. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai 107/1918. sz.

[23] Mindezt figyelembe véve nem látjuk teljesen indokoltnak *Mészáros Károly* (i. m. 122. l.) azon megállapítását, hogy „a világháború magas terményárai, a hadifogoly és katonai munkásosztagok ingyen munkája, az alacsony napszámbérek, a hadikonjunktúra hasznának lefölözése, a talaj termőerőben tartása, a termelés fokozására ösztönözte a nagybirtokosokat . . .". Teljes mértékben osztjuk azonban *Szemere Vera* álláspontját, amely a háborús gazdálkodás elemzésével kapcsolatban éppen ellenkező eredményekhez jutott (i. m. 170—171. l.). Egyébként éppen egy Somogyból érkező híradás közli, hogy „óriási területek maradnak műveletlenül, a tulajdonosok önhibáján kívül". (Somogyvármegye, 1919. márc. 27-i sz. „Hazaáruló aki nem termel!")

[24] A tipizálás igénye nélkül, de mégis mint jellemző adalékot közlünk egy részt a nagytoldi pusztai szocializált gazdaság vezetőjének 1919. jún. 17-én kelt jelentéséből: „A bérlőné a háborús konjunktúra alatt az amúgy is hiányos munkaerővel a gazdaságot teljesen kizsarolta és legnagyobb részt tönkretett. Hisz az utolsó évben neki is már csak 2,5 q átlagos termése volt s az is tele üszökkel. Haszna csak kertészeti dolgokból volt. — Ezen Toldi-pusztai gazdaság vezetését igazán gondteljesen fogadtam el. Buzdított azonban a javak tulajdonosa és kormányzójának gazdasági törekvése, akik mindenre készen voltak, hogy ezen gazdaságot helyrehozzák. 1918. október 1-én, mikor átvettem a gazdaságot a volt bérlőné egy tenyérnyi őszi vetést, szántást, őszi vetett takarmányt nem hagyott hátra. Teleltetéshez egészben 8—10 q vetett takarmányt adott át, rothadt, üszkös őszi és tavaszi szalmát polyvával, 441 q takarmányrépát, ezzel kellett volna egy 1350 kat. hold birtok élő felszerelését kiteleltetni és az összes munkát okt. 1-étől elvégezni, bérlőné holmijának elszállítását, még ittmaradt terményei közel 50 vagyon rakomány vasútra szállítását elvégezni. 100—120 hold tengeri termését behordani, a részt a munkásoknak hazaszállítani, burgonya, takarmányrépa termést és részt a cselédség convenció földjéről a tengerit és szárt hazaszállítani, az erdőn levő félévi convenció faszükségletét 300 m³-t meghordani, a convenció gabonát a somogyi sárban Karádra, a lisztet hazaszállítani, őszi vetésből 252 holdat felszántani és elvetni, volt dolog és még ráadásul a spanyol betegség. — Ezen fenti munkákhoz az igaerőállomány volt okt. 1—21-ig 1 kettes lófogat és 12 négyökrös ökörfogat a lehető leghiányosabb felszereléssel és kézi munkaerővel. Okt. 25-től kaptam még egy pár lovat és 4 négyökrös fogatot. Az esős idő a múlt ősszel korán beállt és nov. 17-én az első hó is leesett, ez még csak hátráltatta a munkát. A kézi munkaerő elég lanyha volt, s mikor november 1-én az első forradalom kitört, utána a földosztási mánia következett, a foglyok elmentek, szárnyaszegett madárként állt a gazdasági üzem. Teleltettem 4 db lovat, 64 db ökröt és 300 db birkát, de a takarmány-

megoldatlansága alapvetően meghatározta a szocializált nagyüzemek egész termelési tevékenységét. A már hivatkozott napilapnak az intenzív gazdálkodást sürgető megjegyzése[25] vagy Farkas Adolfnak, a Somogy megyei Földmívesszövetkezetek Termelési és Közélelmezési Központja első vezetőjének magabiztos nyilatkozata[26] mindvégig csak óhaj maradt. Mindezeket előrebocsátva a következőkben azt szeretnénk meghatározni — most már adatszerűen is —, hogy mi volt az az alap, amelyről a megye igali járásának szocializált mezőgazdasági üzemei elindultak.

*

A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendeletét egy héttel megelőzve látott napvilágot — március 29-én — a Somogy megyei Földmívesszövetkezetek Termelési és Közélelmezési Központja által kibocsátott rendelet, amelynek 3. pontjában Farkas Adolf, a Központ vezetője elrendelte: „Minden 5 holdon felüli birtok általam kinevezett intézője vagy tulajdonosa a folyó hó 28-án közzétett »felhívásom« szerint nálam jelentkezni és pontos leltárt és számadásait bemutatni tartozik. A leltárban épületek, élő és holt felszerelés, raktári, magtári készletek, takarmányfélék, vetések, munkásállomány, mind-mind felsorolandó."[27] E felvételek elkészültéről a vonatkozó levéltári fondok foghíjas volta miatt pontos tudomásunk nincs, de bizonyítja azt a közismert megállapítást, hogy Somogyban a XXXVIII. sz. rendelet jobbára csak a korábbi szocializálások kodifikálását jelentette.

A vizsgálat területéül választott igali járásban is nagyjából ez volt a helyzet. A járás nagybirtokaihoz tartozó földterületek közel 40%-át jelentő mernyei kusztodiátusi uradalom szocializálása pl. március 6—21-e között már befejeződött, de hasonló volt a helyzet egyéb, kisebb uradalmakban is. A járásban szocializált 36 gazdaság közül alig 10-ben volt csak arra szükség, hogy a mernyei székhellyel újonnan kinevezett Biedermann Béla járási gazdasági felügyelő intézze a szocializálást.[28]

A szocializálás spontaneitása és gyorsasága — természetszerűen — lehetetlenné tette a gazdaságok leltárszerű átvételét. A júniusi leltározások rendszere[29] csaknem egy esztendeje készült, s kiigazításokra szoruló felvételeket hagyott hátra a szocializáló biztosoknak. Szükségszerű volt tehát olyan adatfelvételek elkészítése, amelyek az 1919-es tavaszi állapotot rögzítették. Ezeknek az összesítéseknek az elkészítésére a sürgető tavaszi munkák miatt csak május második felében került sor. Az igali járás gazdasági felügyelőjének iratanyagában sikerült rábukkannunk 26 ilyen adatfelvételre, ily módon lehetőségünk nyílt a szocializált birtokok üzemi adatainak a felmérésére.[30]

Az 52 kérdőpontból és számos alpontból álló űrlap a „Jelentés a .....i szocializált mezőgazdasági termelőszövetkezetek állapotáról a szövetkezet megalakításakor" címet viseli. Maguk az összesítési szempontok öt alapvető kérdéskörre csoportosíthatók. Az elsőben a korábbi birtokos nevét, a gazdaság szocializálásának időpontját, módját tudakolták. A második főcsoport a gazdaságok ingatlan- és telekleltárát rögzítette. Ezek után részletes adatok találhatók az üzemek élőleltáráról, kevésbé pontos, de mégis jellemző adatok a legfontosabb gépi felszerelésről s magtári készletekről. Ezt követően felvilágosítást kaphatunk belőlük az egyes gazdaságokhoz kapcsolódó ipari üzemek jellegéről és végezetül a gazdasági munkások létszámáról és hangulatáról.

A kimutatások elkészítése a gazdaságokat vezető intézők kötelessége volt, az elkészült munkák hitelességét a gazdaságokban működő bizalmiaknak aláírásukkal kellett igazolni. Az űrlapra rányomtatott utasítás szerint az elkészült nyomtatványokat eredetileg a Földművelésügyi Népbiztosság Szövetkezeti Osztályához kellett volna felküldeni, utólag mégis úgy döntöttek, hogy az anyagok a Megyei Központhoz kerüljenek.

A kitöltési utasítás úgy rendelkezett, hogy az „uradalmak önálló majorral ellátott kerületei külön szövetkezetnek tekintendők, s ezekről külön-külön jelentés küldendő be". Ennek ellenére az alábbiakban indokoltnak láttuk a kimutatások adatainak összesítését,

---

hiány elég gondot adott, végeztettem a fenti fogaterővel azt a munkát, mit fentebb leírtam és talált a birtokreformbiztos 1919. március 27-én, a birtok szocializálásakor." SML. Igali járás gazdasági felügyelő iratai 1348/919. sz. Idézi *Kanyar József:* Harminc nemzedék vallomása Somogyról (Történelmi olvasókönyv). Kaposvár 1967.349—50.l.

[25] Hazaáruló aki nem termel! Somogyvármegye. 1919. márc. 27-i sz. „... a legszigorúbb belterjes gazdálkodást kell űzni..."

[26] *Szigetvári* i. m. 117. l. Farkas a Békés megyei Népszavának adott nyilatkozatában egybek közt a következőket mondotta: „Somogy megyében egy talpalatnyi föld sem marad bevetetlenül!"

[27] *Szigetvári* i.m. 106. l.

[28] SML. Igali járás termelőszövetkezeteinek jelentései és levelei. 1919.

[29] Uo. Mernyei uradalom levéltára. Leltárak. 1900—1923.

[30] Uo. Igali járás termelőszövetkezeteinek jelentései és levelei. 1919.

más szóval az egész tárgyalás során a feldolgozott 26 gazdaság adatait egy egységes nagyüzem jellemzőiként fogtuk fel. Mindezt két szempont által láttuk igazoltnak. Az alig lezárult háborús időszak alapjában véve ugyanazon hatásokat gyakorolta valamennyi üzemre, és az e hatások, illetve a korábbi történeti fejlődés eredményeinek mennyiségi és minőségi különbségeit statisztikailag kiegyenlítettnek találtuk. Ezt a summázó megoldást sugallta egy üzemszervezési meggondolás is. Az április és május folyamán kifejlesztett járási számtartói felügyelőség tevékenysége, az anyagi eszközök és termelési feladatok központi kiutalása, illetve kijelölése[31] egy olyan egységes nagyüzem kialakítását célozta, amelynek kereteiben a korábbi külön kezelt gazdaságok, illetve az ezek részleges összevonásából létrehozott főintézőségek egy-egy önállóságukat teljesen elveszítő majorrá minősültek.

A kimutatások számszerű felhasználhatóságának útjában jelentős nehézségek mutatkoznak. Mivel a kimutatások május második felében készültek, nem tudhatjuk, hogy nem rögzítették-e a szocializálás óta eltelt időszak esetleges változásait. Igaz ugyan, hogy pl. a nagyobb arányú állatelszállításokra csak június elején került sor,[32] mégsem tudjuk biztosan, hogy a megadott állatlétszámban a korábbi változások mennyire játszottak közre. Hasonlóképpen nem állt módunkban ellenőrizni a megadott vetésarányok kialakulásának reális időpontját sem, legfeljebb indirekt bizonyítékaink vannak.[33] A bizalmiak által történő hitelesítések ellenére elképzelhető az is, hogy a birtok élén továbbra is meghagyott tulajdonosok, a gazdatisztek egyik-másika esetenként hamis adatot közölhetett. A volt kegyesrendi uradalom gazdatisztjének magatartását értékelő, korábban idézett megjegyzés valószínűsíti az ilyen eseteket. E tévedéseket más egykorú vagy közel egykorú összeírások alapján igyekeztünk korrigálni. Hogy mindezen aggályok ellenére mégis szükségesnek látjuk az anyag feldolgozását, azt a szocializált gazdaságok üzemtörténetével foglalkozó munkák kis száma,[34] illetve a szükség és lehetőség szerint korrigált alapvető források adatainak statisztikai hasznosíthatósága indokolja.

*

1919. március 6-a és április 5-e között az igali járásban összesen 48 929 k. hold 1520 □-öl uradalmi földet szocializáltak. Az uradalmakat környező falvakban a jelentkező földigény lecsillapítására részint még március 21-e előtt, részint pedig utána is nagyon kevés földet bocsátottak az igénylők rendelkezésére. E célra összesen 1231 k. hold szántót, rétet és legelőt vettek igénybe. Ez a földosztás a vizsgált 26 gazdaságból.

A gazdaság neve	A kedvezményezett családok száma	A kiosztott			
		szántó	rét	legelő	összesen
		k. hold			
Polány	49	135	—	—	135
Taszár	75	60	—	—	60
Fonó	24	37,5	—	—	37,5
Orci	18	25	4,5	—	29,5
Kisbárapáti	100	190	20	—	210
Igal-puszta	21	16	—	—	16
Ráksi	17	55	—	—	55
Zimány	62	3	—	—	3
Csoma	23	—	20	—	20
Inám	85	34	9	31	74
Összesen	474	555,5	53,5	31	640,0

[31] Uo. Igali járás gazdasági felügyelőség iktatlan iratai. 1919.
[32] Uo. 1453/1919. sz.
[33] Az összesítések szerint a szocializálás időpontjában az összes szántóföld 80%-át vetették el. Arra kell gondolnunk, hogy ez az arány vagy a májusig végzett munkák beszámításával állt elő, vagy — ami valószínűtlen — szocializálás és az összesítés elkészülte között eltelt idő alatt vetésre nem került sor. Május 20-án ugyanis Latinca Sándor volt kénytelen foglalkozni a vetések hátramaradásával: „Miután ez idő szerint még mindig sok bevetetlen föld van a vármegye területén, elrendelem, hogy ezen területek megmunkálása és bevetése érdekében haladéktalanul és legerélyesebben járjanak el. A jelen rendelet ellen vétők a Forradalmi Törvényszék elé fognak kerülni." (Uo. 1141/1919. sz.)
[34] Vö. *Mészáros* i. m. illetve *Uő:* A marcali szocializált mezőgazdasági üzem („termelőszövetkezet") gazdálkodása 1919-ben. Agrártörténeti Szemle 1965. 198—215. l.

csak 15-öt érintett, és az átadott föld egy részét is csak bérletként bocsátották az igénylők rendelkezésére. 10 gazdaságnál a kiosztott földterület nagysága mellett sikerült megálapítani a kedvezményezett családok számát is. Mindezt összesítve a következő képet nyerhetjük (lásd a 178. oldal táblázatát).

Bérletként pedig — mint mondtuk — öt gazdaságban (Nagytoldi-puszta, Németsűrű, Mexico-puszta, Somodor, Hetény) részint helybeli, részint más községekben lakó igénylőknek 1 évre 551 k. hold szántót bocsátottak rendelkezésre.[35] Bár nem sikerült meghatároznunk a bérlethez jutott családok számát, a fenti összesítésből azonban döntő képet nyerhetünk a földosztás jelentőségéről: családonként 1,17 k. hold szántót és 0,18 k. hold rétterületet, összesen 1,35 k. hold földet adtak ki. Az egyes gazdaságokban kiosztott földterület mennyisége mindenképpen az érdekelt falvak hangulatának függvénye volt. Bizonyítja ezt az összesítésből kielemezhető ötletszerűség, amelynek egyik oldalán a több mint 3 k. holdas ráksi, másik oldalán pedig a 77 □-öles zimányi juttatás áll.

E földek kiosztása után a statisztikailag feldolgozandó gazdaságok összterülete 47 089.634 k. hold volt. A gazdaságoknak az 1897-es gazdacímtár adataival egybevetett műveléság-megoszlása a következő volt:

Művelési ág	1897		1919	
	k. hold	%	k. hold	%
Szántó	24 097	60,1	27 561,12	67,0
Kert	181	0,4	389,04	0,9
Rét	2 337	5,8	2 160,37	5,2
Szőlő	92	0,2	99,82	0,2
Legelő	4 701	11,7	3 316,07	8,0
Erdő	6 474	16,1	4 875,00	11,8
Adómentes	2 188	5,4	2 688,21	6,5
Összesen	40 070	99,7	41 089,63	99,6[36]

A két időpont adatait összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a vizsgált üzemek gazdálkodása az eltelt két évtized alatt a belterjesedés irányába fejlődött. Figyelembe véve a háborús gazdálkodásról fentebb mondottakat, nyilvánvalóvá válik, hogy ez az eltolódás zömmel a világháborút megelőző időszakra esett. Az 1907-es vámszerződés hatására ugrásszerűen megnövekedő termény- és állatárak[37] a termelés mind fokozottabb átállítását sürgették. Az általunk vizsgált 26 gazdaság esetében a szántóföldi terület növekedése a legfeltűnőbb. Az észlelt 7%-os növekedés a legelők további feltöréséből és az erdők szántóföldi hasznosításából állt elő. Az extenzív gazdálkodásnak, különösen az állattenyésztés külterjességének a fokát mutató legelő- és rétterület csökkenése úgy látszik nagyobb volt a megyei átlagnál. Ugyanakkor pl. a szintén somogyi, marcali szocializált üzemben e két művelési ág az összterület 20%-át tette ki.[38]

Ennek a változásnak természetesen vetülnie kellett a gazdaságok egyéb üzemágaiban is. Elsősorban a fokozott igaigényben (vagy erőgépigényben) jelentkezett, másrészt — mint látni fogjuk — szükségszerűen átalakult az állattenyésztés is, illetőleg a múlt század végén elindult belterjedési tendencia[39] kisebb-nagyobb törésekkel továbbra is jelentkezett. A művelési ágak megoszlása tehát potenciálisan biztosította a gazdálkodás egyre fokozottabb belterjesedését, illetve a belterjes gazdálkodás megindítását.[40]

[35] SML. Igali járás gazdasági felügyelő iratai 1044/1919. sz.

[36] Az abszolút számok összegében mutatkozó 1000 k. holdas növekedés nyilván az elmúlt két évtized birtokforgalmának eredményeként jött létre, mindazonáltal — úgy hisszük — a művelési ágak arányának alakulását alapvetően nem érintette.

[37] Vö. *Szuhay Miklós:* A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. Szerk. Pach Zsigmond Pál—Sándor Pál. Bp. 1956. 240. l.

[38] *Mészáros* i. m. (1966) 125. l.

[39] Vö. *Király István:* A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében (1848—1944). Agrártört. Szle. 1962. 183. l.

[40] Az összehasonlítás érdekében közöljük azt az ideális arányt, amelyet *Szentiványi Béla:* A piarista kusztodiátus gazdaság története (Bp. 1943. 182. l.) c. művében Somogyban kívánatosnak tartott: szántó: 60—70, kert: 1, rét: 5—10, legelő: 10, erdő: 10—15, adómentes: 4%.

Ha a szántóföldi művelés jellegét mélyebben akarjuk vizsgálni, meg kell határoznunk a gazdaságok vetési arányát. Ez az arány számokban és az összes szántó százalékában a következő:

Növényfajták	Vetésterület	
	k. hold	összes szántó %-ában
Őszi búza és rozs	8 046,46	29,1
Árpa	2 246,27	8,1
Zab	2 043,41	7,4
Tengeri	3 377,66	12,2
Burgonya	519,12	1,8
Cukorrépa	248,00	0,8
Dohány	6,25	0,02
Takarmányrépa	710,76	2,5
Mesterséges takarmány	4 395,27	
Mesterséges legelő	191,75	17,5
Egyéb	279,75	
Összesen	22 064,70	79,4

Mint látjuk, az alapul vett 26 gazdaságban az összes szántóterületnek kereken csak 80%-t vetették el. Ez a helyzet — amint arra már fentebb utaltunk — aligha az alakulások időpontját jellemzi. Erre utal az a tény, hogy a kimutatott növények között ott találjuk pl. a dohányt, amelynek kiültetési ideje legalább egy hónappal követte az összesítés eszmei időpontját. A már szintén hivatkozott Latinca-levél egyébként ugyanezt látszik igazolni. Az ily módon elvetésre nem kerülő 5500 k. hold teljes értékű hasznosításáról a későbbiek során sincs tudomásunk.

Nem érdektelen szemügyre venni a földbe került magok részesedési arányát sem. Mindenekelőtt megállapítható, hogy az elsősorban közvetlen emberi táplálkozás céljait szolgáló növényféleségek aránya a vetésterület 1/3-át teszi ki. Az elenyészően csekély cukorrépa- és dohányterülettől eltekintve a többi növényféleség, amelyek elsősorban az állati takarmányozás céljait szolgálták (mint ilyenek „félkész" termékeknek számítanak), feltűnően nagy arányukkal tűnnek ki. A takarmánytermelés ilyen nagy részesedése nyilván összefüggött a korábbi évek takarmányínségének tapasztalataival, a rét- és legelőterület már érintett alacsony arányával — végeredményben az egészen belterjes állattartás lehetőségére utal. Különösen örvendetes ténynek látszik, hogy a járásban megjelent az eddig még ismeretlen, trágyával kezelt, különlegesen karbantartott mesterséges legelő is, bizonyítva ezzel a már korábban is idézett mernyei jószágkormányzói jelentés megállapításának helyességét.

A vetésarányok tényszerű rögzítése mellett kétségkívül tanulságos lenne egy korábbi időszakkal történő összehasonlítás. Erre azonban források hiánya miatt aligha nyílik lehetőség, így meg kell elégednünk a 26 gazdaság egy részének, a göllei főintézőség földjeinek ilyen egybevetésével. A göllei főintézőséget a volt piarista uradalomnak a járás területén levő részeiből alakították ki,[41] így az uradalom bőséges iratanyaga lehetőséget ad a fenti szempont szerint történő összehasonlításra. E célra az utolsó békés gazdasági évet: 1913/14-et választottuk, amikor is a művelési ágak és vetési arányok megoszlása a következő volt[42] (lásd a 181. oldal táblázatát):

Mint látjuk, a művelési ágaknál a számszerű összesítésben 1919-re 700 k. holdas különbözet mutatkozik. Oka abban keresendő, hogy míg az 1919-es területszámításoknál adómentesként szerepeltették a balatonöszödi gazdasághoz tartozó Balaton-részt, addig ez az 1913/14-es összesítésbe nincs beszámítva. A különbség részben az adómentes terület ugrásszerű növekedésében, másrészt a partmenti, korábban számba nem vett területsáv legelőként, illetőleg rétként történő feltüntetésében van elrejtve. Ez természetesen azt jelenti, hogy a rét- és legelőterületek részesedési arányánál feltétlenül nagyobb változással kell számolnunk, mint amit az összesítés feltüntet.

[41] A korábbi egységes kezelés fenntartása miatt ide csatolták még a szintén piarista kezelésben levő balatonszödi gazdaságot is, amely közigazgatásilag a lengyeltóti járáshoz tartozott.
[42] SML. Mernyei uradalom levéltára. Terméskimutatások 1913—1914.

	1913/14		1919	
	k. hold	%	k. hold	%
Művelési ágak				
Szántó	8 757	58,5	8 747,43	55,7
Kert	34	0,2	59,32	0,3
Rét	609	4,0	858,42	5,4
Szőlő	47	0,3	38,01	0,2
Legelő	1 966	13,1	1 764,50	11,2
Erdő	2 432	16,2	2 604,57	16,6
Adómentes	1 100	7,0	1 615,92	10,3
Összesen	14 945	99,3	15 688,17	99,7
Növényfajták				
Őszi búza és rozs	2 182	24,9	2 351,66	26,9
Árpa	951	10,8	765,00	8,8
Zab	447	5,1	394,17	4,4
Tengeri	670	7,6	973,50	11,1
Burgonya	163	1,8	121,50	1,4
Takarmányrépa	158	1,8	186,00	2,2
Vetett takarmány	1 954	22,3	1 588,39	19,1
Ugar, egyéb	2 232	25,4	146,00	1,9
Összesen	8 757	99,7	6 526,22	75,8

Bár nem érdektelen az extenzív hasznosítás alá vett területek sorsa sem, minket azonban itt elsősorban a szántóföld nagysága, illetőleg felhasználásának módja érdekel. Mint látjuk, az arányszámban mutatkozó fiktív eltolódás ellenére a szántó nagysága lényegesen nem változott. Ez a tény mindenképpen igazolja azt a korábbi megállapításunkat, hogy a mezőgazdasági termelés extenzív bővítése a szántóföldi részarány növelésével a háború kitörésekor befejeződött; ettől kezdődően lényeges változtatásokat jobbára csak a vetési arányokon belül, illetve az állattenyésztés átalakításával eszközöltek.

Sokkal érzékletesebben tanúskodik a változásokról a fenti vetési arányok összehasonlítása. Azonnal megállapítható, hogy a kenyérgabonának részaránya növekedett a legszámottevőbben. A takarmányfélék közül valamelyest nőtt a tengerivel bevetett terület nagysága is. A legproblematikusabb az „egyéb" rovatban kimutatott területek közti nagy differencia. Az első számoszlop feltűnően nagy aránya nyilván olyan növényféleségeket — elsősorban évelő pillangósokat — takar, amelyek elvetése nem az alapul vett gazdasági évben, hanem azt közvetlenül megelőzően történt. Ha tehát az itt kimutatott területek jelentős hányadát a vetett takarmányokhoz soroljuk, akkor ezen növényféleségeknek 1919-re bekövetkező csökkenése mindenképpen számottevőbb.

A vetett szálastakarmányok, takarmánygabonák csökkenésének okát a tavaszi munkák hiányos elvégzésében véljük felfedezni, hiszen az összesítés elkészültének idejére vetetlenül maradt 24,2%-nyi szántóföld hasznosítása semmiképpen sem növelhette volna a kenyérgabonák arányát.

Úgy látszik tehát, hogy 1919-re az összes szántó arányában legjelentősebben az őszi gabona vetésterülete növekedett. Igazolni látszik ez azt az álláspontot, amely szerint a háborús gabonakonjunktúra a szántóföldi termelés bizonyos fokú extenzív eltolódását eredményezte.[43] Ha azonban a két alapidőponthoz hozzátesszük az 1914/15-ös gazdasági év vetési arányait, módosulni fog a kép. Ebben az évben ugyanis az őszi kenyérgabonák vetésterülete 2748 k. holdra, az 1913/14-es részesedés 126,3%-ára emelkedett.[44] Eszerint tehát járásunkban az 1919-es helyzethez elvezető fejlődés nagyjából két korszakra oszlott. A háború első időszakának kétségkívül megugró gabonakereslete a vetésarányok vázolt extenzív eltolódásához vezetett. A bekövetkezett ármaximálás azonban — amint azt a többször hivatkozott jószágkormányzói jelentés is megállapította —

[43] Vö. *Mészáros* i.m. (1966) 112. l.
[44] SML. Mernyei uradalom levéltára. Terméskimutatások 1913—1914.

rövidesen véget vetett ennek a konjunktúrának és növelte a jövedelmezőbb növényféleségek, illetve üzemágak jelentőségét. A takarmánytermelés viszonylag nagy jelentőségére való tekintettel az alábbiakban az állattenyésztésre is külön figyelmet fordítunk.

Ahogy azt a művelési ágak meghatározásánál tettük, itt is mód nyílik az 1895-ös és 1919-es állapot összehasonlítására:[45]

Állat	1895, db	1919, db
Szarvasmarha és bivaly	3 100	4 407
Ló	833	1 158
Sertés	3 410	5 406
Juh	40 040	16 099
Számosállat	8 619	8 283,1

A két számoszlopból nagy vonalakban két alapvető tendencia rajzolódik ki. Egyrészt a vizsgált gazdaságok állattenyésztése fokozott mértékben szakított a külterjes juhtenyésztéssel, másrészt a juhászat gyors lehanyatlásával és a háborús állatrekvirálás következtében számottevően csökkent a számosállat-állomány is. A juhászat jelentőségének csökkenése törvényszerűen együtt járt a művelt területek növekedésével. A járás legjelentősebb, 8308 darabból álló juhászata 1919-ben is az egykori piarista gazdaságok kezében volt. Tudomásunk van arról is, hogy 1918-ban már e birtokon is tervbe vették a juhászat teljes felszámolását, illetve sertés- és szarvasmarha-tenyésztéssel történő felváltását.[46]

A nagyarányú csökkenéshez — mint mondottuk — hozzájárult a háborús évek sorozatos állatrekvirálása is. Az ide vonatkozó forrásokból nem sikerült ugyan különválasztani a tárgyalt gazdaságokat érintő állatleadásokat, de az igali járásra vonatkozó sommás adatok — ha nem is abszolút mértékben — jellemzőek az uradalmak helyzetére is. 1918 áprilisában az igali járásból összesen 300 szavasmarhát, zömmel tehenet szállítottak el.[47] Az egész járás állatállománya 1911 és 1918 között 949 szarvasmarhával, 493 lóval, 4097 juhval csökkent és 1364 sertéssel nőtt.[48] A csökkenés ennél nyilvánvalóan nagyobb, hiszen a számokban bennfoglaltatik a szaporulat és a 7512/1914. M. E. sz. rendelet korlátozott hatása is.

Szarvasmarha			Sertés			Juh		
fajta	1911-es állomány %-ában	1919-es állomány %-ában	fajta	1911-es állomány %-ában	1919-es állomány %-ában	fajta	1911-es állomány %-ában	1919-es állomány %-ában
Magyar	8,5	0,7	Mangalica	87,8	99,6	Racka, cigája	15,3	—
Bonyhádi	—	16,6	Hússertés	12,2		Merino precoce	62,7	92,4
Vörös-tarka	90,8	20,5	(Mang. × yorks.)		0,4	Húsmerinó	22,0	4,7
Szimentáli	—	25,6	Ismeretlen	—		Fésűsmerinó	—	2,9
Egyéb nyugati	0,2	5,5						
Ismeretlen és keverék	—	29,0						
Bivaly	0,5	1,8						
Összes:	100,0	99,7		100,0	100,0		100,0	100,0[49]

[45] A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. k. 1897. 102–03. l. A számos állatlétszám kiszámításánál a szokásos kulcsot használtuk: 1 számosállat = 1 szarvasmarha = 1 ló = 5 disznó = 10 juh.

[46] Mernyei uradalom levéltára. A XXXII. rendi nagygyűlés jkv-e. 1918. júl. 8. Jószágkormányzói jelentés.

[47] Uo. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai. 173/1918.

[48] Uo. 58/1918. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. k. 60–63. l.

[49] Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. k. 60–63. l.

A nagyarányú állatelvonás káros következményei mellett jelentkezett azonban bizonyos pozitív hatás is: viszonylag kedvező körülmények között — maximált áron ugyan — sikerült megszabadulni az előnytelen, extenzív fajtájú s tuberkulózissal fertőzött szarvasmarha-állomány egy részétől.[50] Az előző oldali összesítésben egymás mellé állítottuk az 1911-es állatszámlálás járásunkra vonatkozó adatait és az 1919-es állapotot; az arányokat azonban, a két összesítés eltérő jellege miatt, csak százalékban adjuk meg. A paraszti kis- és középüzemek leválasztása némiképp módosítaná eredményeinket, de alapvetően nem változtatná meg.

Első pillantásra is látható, hogy 1911—1919 között az állatállomány fajtaösszetétele a belterjesség irányába tolódott el. A szarvasmarha-állományban lényegesen csökkent a magyar szürke, illetve az erdélyi kuli részaránya. Ez nyilván főként a nagybirtok állománycsökkenésével függött össze, hiszen az extenzív fajták ekkor már elsősorban a 100 k. hold feletti gazdaságok állatai voltak.[51]

Az 1919-ben kimutatott 0,7%-os arány azonban nem jelenti a ridegszarvasmarha-állomány tényleges részesedését. A fejtegetéseink alapjául szolgáló kimutatások ugyanis — mint látjuk — meglehetősen nagyszámú keverékállományt tüntetnek fel. Ez azzal függ össze, hogy az ökörállomány összetételének pontos meghatározására az űrlapok pontatlan kitöltése miatt nem mindig nyílott lehetőség. Így nyilvánvalóan a ridegállomány aránya valamivel nagyobb volt, de — mint alább látni fogjuk — a tenyészirány éppen ennek gyors felszámolását mutatja.

A sertésállományban a mangalica jelentősége nőtt 1911-hez viszonyítva. Megváltozott ugyanakkor az egyébként csökkenő jelentőségű juhtenyésztés is. Mint látjuk, nemcsak a rideg racka tűnt el, hanem az „igen nemes" gyapjút adó elektorál-negretti fajta is; helyét a húsmerinó, elsősorban a kettős hasznosítású merinó-precoce, illetőleg az elég nagytestű — tehát húsnyerés szempontjából is előnyös — fésűsmerinó foglalta el:

A 26 gazdaság állatállományának kor és fajta szerinti megoszlása az alábbi volt.

Lófajta	Ló	Csikó	Szamár, öszvér	Összesen
Angol félvér ...	50	70		120
Hideg	177	53		230
Meleg	133	40		173
Meleg és hideg .	215	193		408
Ismeretlen	137	90		227
			27	27
Összesen	712	446	27	1185

Szarvasmarhafajta	Bika	Tehén	Üsző	Borjú	Ökör	Tinó	Bivaly	Összesen
Magyar	—	—	—	—	28	4	—	32
Bonyhádi	22	215	113	85	186	113	—	734
Vörös-tarka	42	153	108	72	229	300	—	904
Szimentáli	68	334	275	138	110	205	—	1130
Egyéb nyugati	2	18	—	—	104	120	—	244
Ismeretlen	1	7	5	4	410	123	—	550
Keverékállományok:								
Magyar- és vöröstarka	—	—	—	—	436	232	—	668
Magyar- és szimentáli	—	—	—	—	28	—	—	28
Erdélyi és szimentáli	—	—	—	—	32	—	—	32
Bivaly	—	—	—	—	—	—	83	83
Összesen	135	727	501	299	1563	1097	83	4405

[50] SML. Kaposvári gazdasági felügyelő iratai. 139/1918. sz.

[51] Vö. *Király István:* Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből (1848—1945). Kaposvár 1961 21. l.

Juhfajta	Kos	Mulya	Ürü	Növendék	Bárány	Összesen
Merinó precoce	1002	7412	1396	2533	2540	14 883
Húsmerinó	—	400	—	—	370	770
Fésűsmerinó	—	54	—	392	—	446
Összesen	1002	7866	1396	2925	2910	16 099

Sertésfajta	Kan	Koca	Hízó, ártány	Süldő	Malac	Összesen
Mangalica	129	846	242	1023	3143	5383
Mangalica × yorkshire	2	—	—	—	—	2
Ismeretlen	2	3	—	16	—	21
Összesen	133	849	242	1039	3143	5406

Lóállomány

Mivel az összesítések elkészítésekor nem tartották szükségesnek a nemek megoszlását is közölni, itt más forrásokhoz is hozzányúltunk. Egy május végén készült kimutatásból kiderült, hogy a tenyészképes állományban 5 melegvérű és 5 hidegvérű mén szerepelt.[52] A herélt állatok számát nem tudjuk meghatározni, így el kellett tekintenünk a nagyon lényeges szaporaság meghatározásától.

A megosztást az is megnehezíti, hogy az összeírások egy része csak globális számot közölt, éppen emiatt voltunk kénytelenek a keverékállományt jelző számsort, illetve az „ismeretlen" címszót is felvenni. E nehézségek ellenére is módunk van bizonyos megállapítások rögzítésére.

Az összesítésekben szükségesnek látták külön kiemelni a taszári és a fonói angolfélvér tenyészetet. Ezek tartása elsősorban a katonatiszti, illetve más luxusigények kielégítését célozta már a tenyészet létrehozásakor is.[53] Ez az állományt a tárgyalt korszakban is ménesként tartották, fogatolásukra aligha került sor.

A mezőgazdasági termelés szempontjából az egyéb lóállomány játszott jelentősebb szerepet. A szántóföldi munkák és a nehéz terhek vontatására megfelelőbb hidegvérű állomány (muraközi, belga, félmura) úgy látszik valamelyest háttérbe szorította a gyorsabb mozgású, de kisebb teherbíró képességű melegvérű lovakat. A kimutatások szerint összesen 204 pár igaerő állt a gazdaságok rendelkezésére.

Szarvasmarha-állomány

Az összesítéseknek e tárgyra vonatkozó részletesebb közlései azt mutatják, hogy a gazdaságok legfontosabb állata a szarvasmarha volt. Módunk van a tenyészanyag majdnem teljesen egyértelmű osztályozására, az összállomány fajtaösszetételének pontos megállapítása azonban az adatok globális jellege miatt ismét lehetetlennek látszik. Az mindenesetre kiderül, hogy a szarvasmarha hármas hasznosításának előtérbekerülésével a magyar szürke tenyésztése megszűnt. Az igázásra, majd a mustrálás utáni göbölyhizlalásra már vásárlással szerezték be a szükségletet. A nagytestű, igázás és közélelmezés szempontjából is alkalmasabb vörös-tarka fajta azonban erről a területről is fokozatosan kezdte kiszorítani a magyar ridegmarhát.

A tenyészanyag részint a nyugati pepiniéráiból (szimentáli, hollandi), illetőleg a két legfontosabb magyar tájfajta: a vörös-tarka és a bonyhádi marhából állt. Számszerűen a szimentáli volt túlsúlyban, de a 100 tehénre számított borjúszám (szimentáli 41, vörös-tarka 47, bonyhádi 39) azt mutatja, hogy a tenyészirány a hibrid fajták,

[52] SML. Igali járási gazdasági felügyelő iratai. 1642/1919. sz.
[53] Uo. Mernyei uradalom levéltára. A XXX. rendi nagygyűlés jkv-e. 1906. júl. 5. Jószágkormányzói jelentés.

elsősorban a mai magyar-tarkát megelőző piros-tarka érvényrejutása felé mutat. A geszti gr. Somssich-uradalom tenyésztörekvése is az volt, hogy a már nemesített bonyhádi fajtát ismételt szimentáli keresztezéssel javítsa.[54]

A tenyészetek átlagos napi tejtermelése 2493 liter volt. A borjúállományra eső tehénszámot levonva 1919. január—március között a tehenenkénti fejési átlag napi 5,8 liter körül mozgott. Ez az alacsony átlag nyilván a hiányos takarmányozással függött össze. A napi tejmennyiséget teljes egészében azonnali fogyasztásra fordították. A gazdasági cselédség konvenciós szükségletén felüli mennyiséget a kaposvári MÁV-Internátus, a kaposvári és dombóvári fűtőház, illetőleg a piac rendelkezésére bocsátották. A Balaton-parti öszödi tenyészet jobbára a nyári fürdőidény kielégítésére jött létre, a téli tej nagy részét a fővárosba szállították. A tej gazdaságon belüli feldolgozására vonatkozó adatok az összesítésekben nem szerepelnek, nyilván a viszonylag alacsony fejési átlaggal összefüggésben.

Mint látjuk, az ökrök és tinók képezik a szarvasmarha-állomány 60.3%-át. A közélelmezés szempontjából fontos hizlalás mellett a szám itt is hozzásegít bennünket a nyerhető igaerő nagyságának megállapításához. Az összesítések szerint a gazdaságokban 344 négyes ökörfogat dolgozott. Ezt a számot levonva a 26 gazdaságban — nem tekintve a tinóállományt — összesen 187 db ökröt hizlaltak.

A kimutatásban szerepel még 83 bivaly. Ezt a 41,5 fogaterőt kitevő állományt közismert tulajdonságai miatt elsősorban szállításra használták, jelentőségük a szántóföldi termelés szempontjából teljesen elhanyagolható volt.

Juhállomány

Amint arra már utaltunk, 1919-re úgy látszik eltűntek a finom gyapjút adó juhfajták. A különleges finomságú szortimentumok csökkenő ára főleg Somogyban a birtokosok figyelmét a francia húsmerinó felé fordította. A merinó precoce, illetőleg a sossonais elterjedése mellett kedveltségük fő oka a nagyobb test és a hosszabb szálú középfinomságú gyapjú volt. ugyanakkor azonban kezdett előtérbe kerülni a múlt század végén importált Rambuillet-i anyagból kitenyésztett magyar fésűs fajta is. E három fajta előtérbe kerülése törvényszerűen összefüggésben volt az ipari gyapjúmosás elterjedésével, illetőleg azzal hogy a textiliparban egyre kelendőbbé vált a „finom" és a „középfinom" minőségű gyapjú a korábban igényelt „nemes" minőség helyett.

Az állomány nemek szerinti megoszlása jónak mondható: 100 kosra 739 anya jutott. Ugyanakkor meglehetősen torz termékenységi arány olvasható ki a fenti összesítésből. Amíg a különválasztott soissonais-állomány esetében majdnem teljes (92,5%) a termékenység, addig — különösen, ha elhanyagoljuk az évenkénti átlagos 5%-os ikerszülést — a merinó precoce állománynál 34,1%. Ez a durván harmadoló megoszlás ugyan utalhat az évi háromszori bárányoztatásra is, de a növendékek alacsony száma a tenyészállomány közepes kondícióját is jelzi.

A keresettebb, a célszerűbb fajták tenyésztése ellenére — mint arra fentebb utaltunk — a tárgyalt gazdaságokban is a juhászat jelentősége a tenyésztési feltételek megszűnte, a szántóföldi termelés alakulása következtében egyre csökkent.

Sertésállomány

Amint már láttuk, a tárgyalt gazdaságok sertésállományára a kor hazai és megyei átlagának megfelelően a magyar mangalica túlsúlya a jellemző. A nyugati, elsősorban a fehér yorkshire fajta még csak hibridként jelenik meg. A később Somogyban közkedvelt „keresztezett" fajta e két képviselőjét nyilván kifejezett tenyésztési célokra tartották. Ugyancsak kicsi a számaránya az „ismeretlen" rovatban jelzett állatoknak is. Mivel azonban fajtájuk megállapíthatatlansága főleg az űrlapok hiányos kitöltésével függ össze, ezeket is a mangalica állományhoz kell számítanunk.

Amennyiben az állomány jelentőségét akarjuk megállapítani, a fajtából kell kiindulnunk. Közismert, hogy az elég rossz takarmányértékesítő mangalicát főként a fehéráru érdekében tenyésztették (1 kg súlygyarapodáshoz 4,5—5 kg takarmány felhasználása szükséges). E fajtának általában alacsony a szaporodási aránya. A tárgyalt gazdaságokban 100 kocára mindössze 371 malac jutott. Azt persze nem áll módunkban megállapítani, hogy a nagyon gyakori járványos megbetegedések hogyan hatottak

[54] Állományunkban az így keresztezett állomány megoszlása a következő volt: 10 bika, 12 tehén és 6 üsző.

a szopós-, illetve a választómalacok számának alakulására. Az azonban mindenképpen feltűnő, hogy az összállománynak mindössze csak 4,4%-át képezték a hizlalásra befogott állatok. Ennek okát az említett járványok mellett főként az 1918—19 telén történt állatrekvirálásokban látjuk.

A hússertés elterjedése mindenütt a tejgazdaságok kifejlődéséhez kapcsolódott. A házi tejfeldolgozás fentebb is említett hiánya — a mangalica állomány túlsúlyának indoklása mellett — azt is mutatta, hogy a célszerűbb és piacképesebb állomány megteremtése mindenképpen a jövő feladatai közé tartozott.[55]

A jelentéseket összegezve az állatállomány kondíciója gazdaságonként változó, összességében gyenge közepesnek mondható. Betegségekről a felvétel időpontjában összesen nyolc gazdaság adott hírt. Érdekes, hogy a volt piarista gazdaságokból kialakított göllei főintézőségnek minden gazdasága fertőzött volt. A leggyakrabb betegségek a sertésállományt károsították. Volt olyan gazdaság (Somogyszil), amelyben állandóan küzdeni kellett a sertéshimlővel, az orbánccal és a pestissel. Más gazdaságokban súlyos gondot a hízott sertések lépfenéje okozott. A juhászatoknak a gyakori oltások ellenére is általános betegsége volt a lépfene. Az igali járás két legrangosabb tehenészetéből: Orciból és Hetényből a tehenek járványos vételéséről, a borjúállományt pusztító fertőzéses tüdőgyulladásról van tudomásunk. Mindent összegezve az állatállomány kb. 18—20%-a volt fertőzött.

Még két szempontból foglalkozunk az állatállománnyal: mint trágyaforrással és mint igaerővel. A nagytoldi pusztai intéző idézett jelentése meglehetősen sötét színekkel mutatott rá a nagy trágyahiány miatt előállt katasztrofális helyzetre. A fentebb részletesen kimutatott állatállomány által termelt trágyamennyiséget számítva úgy látszik, hogy az ottani állapotok nagyon sok szempontból általánosíthatók. Az egyes állatok által egy év alatt termelt trágyamennyiséget összegezve[56] a 26 gazdaság egy évi trágyatermelését 660 086 q-ra becsülhetjük. Ebből azonban le kell vonnunk az igázás, legelőn tartás során bekövetkező trágyaelhullást, aminek arányát általában 25—33%-ra becsüli a szakirodalom.[57] Mi a legalacsonyabb: 25%-os arányt vettük alapul. Eszerint a felhasználható trágyamennyiség 495 068 5 q-ra becsülhető. Ha mármost k. holdankénti 200 q-s, közepes nagyságú trágyahasználatot számítunk, ebből a mennyiségből évenként 2475 k. hold szántóföld megtrágyázására nyílik lehetőség. Ugyanezeket a számokat másként csoportosítva kiderül, hogy az adott trágyamennyiségnek az összes szántóra történő felhasználása esetén a k. holdankénti részesedés 18 q körül mozoghatott. A fenti módon kiszámított trágyamennyiség — 200 q-s átlaggal csak a szántóföldet tekintve — a tényleges szükségletnek mindössze 35%-át fedezte. Az általánosan szokásos négyéves trágyázási ciklus helyett egy-egy földdarab, ilyen állatállományt számítva, csak 10—11 évenként jutott friss istállótrágyához. Mindez természetesen súlyosan érintette a szántóföldi termelés alakulását, ugyanakkor teljesen kizárta az okszerű rétgazdálkodásnak még a lehetőségét is. Ez másodlagosan károsan befolyásolta az állattartás alakulását is: hisz az állomány kondíciója, munkaképessége csökkent, és ugyanakkor egyelőre nem is mutatkozott lehetőség a legjövedelmezőbb üzemágnak: az állattartásnak jelentősebb továbbfejlesztésére sem.

Az állatállomány részletező tárgyalása során a megfelelő helyen kitértünk már az igaerő mennyiségére. A 26 gazdaság igaállománya 344 négyes ökörfogatból, 204 pár lófogatból és 41 bivalyfogatból állt. A két fogattípus közül még mindig az ökrök használata a jelentősebb. A gazdálkodás belterjesedésével, bizonyos mezőgazdasági gépek elterjedésével (sorvetőgép, kaszálógép stb.) nőtt ugyan a lófogatok jelentősége, de a rossz útviszonyok, a nehezebb talajadottságok mellett még mindig használhatóbbnak bizonyultak az ökörfogatok. Különösen igaz volt ez a nagyobb testű s erősebb csontozatú vöröstarka tájfajta elterjedésével kapcsolatosan. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a lóállomány arányainak kialakulásában nagy szerepe volt a háborús lósorozásoknak. Mindenesetre a rendelkezésre álló fogatok száma kevésnek bizonyult, darabonként 79,1 k. hold szántóföld jutott.

A fogaterő részesedési arányának a megállapítása azonban 1919-ben már nem adhat hű képet a mezőgazdasági munkák alakulásáról. Kétségtelen ugyan, hogy az erőgépek még sokáig nem szorították teljesen háttérbe az állati igaerőt, jelentőségükkel

[55] Bár a gazdálkodás egészéhez szervesen hozzátartozik a baromfitenyésztés és a méhészet is, itt a részletes tárgylástól eltekintünk, és megelégszünk az egyébként hiányos (pl. a fajtajelleget nem közlő) adatok puszta rögzítésével. Eszerint a baromfiállomány a következő volt: kakas 17, tyúk 133, csirke 10, gúnár 9, lúd 11, kisliba 37, kacsa 20, kanpulyka 3, nősténypulyka 10, összesen 250 db. Méhészetükben összesen 172 család volt, ezek közül 131-et kaptárban, 41-et pedig kasban helyeztek el.

[56] Mezőgazdasági Lexikon. Bp. 1920. I—II. k. „trágyázás, szarvasmarha-, ló-, sertés-, juhtrágya" címszavak.

[57] Uo. I. k. 503. l.

azonban mégis számolni kell.[58] A 26 gazdaság erőgépkészlete 11 Fowler-típusú kettősrendszerű gőzekéből, 2 Ford-típusú és 2 nyersolajmotorral működő traktorból állt. A 15 erőgépből azonban csak 10-et tudtak használni: 3 gőzeke és 2 traktor a nyomasztó üzemanyag- és alkatrészhiány miatt nem működött. Az időnkint használt erőgépek üzembetartása is csak a legnagyobb erőfeszítésekkel volt biztosítható. Ezek teljesítménye összesen 171 HP volt. Ha tehát a fogatonkénti 20 k. holdat és az egy-egy erőgépre eső optimális 1000 k. holdat összegezzük, kiderül, hogy az adott vonóerő-mennyiséggel mindössze 20 960 k. hold szántó megmunkálására nyílt volna lehetőség, ha az üzemképes szántógépek szén-, illetőleg olajellátása teljes mértékben biztosított lett volna. Az így kiszámított területnagyságot némileg korrigálva, nagyjából azt a földmennyiséget kapjuk, amelynek felszántása és elvetése ténylegesen meg is történt. Az összes munkák mennyisége természetesen ennél kisebb volt, hiszen nem kétséges, hogy a mesterséges takarmányok jelentős része évelő pillangós volt. Forrásnehézségek miatt azonban ezeket a területeket nem tudjuk elkülöníteni, kénytelenek vagyunk megmaradni az egyébként jellemző globális számok használatánál. Bizonyítottnak látszik, hogy a tárgyalt 26 üzem tulajdonosa az adott keretek között általában a gazdaságok legelőnyösebb vezetésére törekedett. Különösen igaznak tűnik ez akkor, ha az igaerő erősen csökkent értékére is tekintünk — amint azt a nagytoldi-pusztai intéző is keserűen hangsúlyozta.

Nem volt jobb a helyzet a gazdaságok egyéb eszközellátását tekintve sem. A tárgyalt 26 gazdaság közül mindössze két helyen ítélték a gépi felszerelést intenzívnek, 9 gazdaságban pedig jó közepesnek, 15 gazdaságból az eszközleltár azonnali kiegészítését, illetve felfrissítését sürgették. A 26 gazdaság legfontosabb gépeinek — a szántógépektől eltekintve — száma a következő volt: cséplőgarnitúra: 42 db (351,5 LE), cséplőszekrény: 43, marokrakó aratógép: 37, kévekötő aratógép: 41, fűkaszálógép: 89 db. Ezeknek a szerkezeteknek a használatát is akadályozta az anyag- és alkatrészellátás. Ez volt a tulajdonképpeni akadálya annak, hogy — bár a rendelkezésre álló emberi munkaerőt is számítva ez a szám nagyjából elfogadható — a munkák végzésében meglehetősen sok nehézséggel kellett megküzdeni.[59]

Az egyéb gazdasági eszközökkel való ellátottság ennél lényegesen mostohább volt. Az összes gazdaságra vonatkozóan ugyan nem áll rendelkezésünkre részletes eszközleltár, de ismét lehetőségünk van a többször kiemelt göllei főintézőség helyzetének feltárására.[60] Nincs ugyan szándékunkban az alábbi felsorolás alapján általánosítani az egész járás vagy a megye területére, de hisszük, hogy hozzájárul a kor nagyüzemi helyzetének felméréséhez.

Talajelőkészítés, vetés, növényápolás

Szántógép, 40 HP	3	3 tagú sima vashenger	6
Szántógéphez 4-es eke	1	2 tagú szeges vashenger	1
Szántógéphez 6-os eke	1	3 tagú szeges vashenger	3
Gőzeke borona	1	Extirpátor farámás öt kapával	4
Szántógéphez kultivátor	1	Extirpátor vasrámás	3
Gőzekelajt	4	Extirpátor gruber	11
Hálókocsi gőzekéhez	2	Sorjelzőgép	2
1 vasú sach eke	131	Sorosvetőgép	34
2 vasú sach eke	110	Tengeriültetőgép	1
Taliga	99	7 vasú kultivátor	22
2 tagú farámás borona	38	8 vasú kultivátor	8
3 tagú farámás borona	5	Lókapa Deyl 3.	14
3 tagú vasrámás borona	65	Lókapa Deyl 7.	5
4 tagú vasrámás takaró borona	18	Lókapa Csernovszky	2
Láncos borona	1	Lókapa Planett Junior	18
Tárcsás borona	31	Lókapa Róher	2
1 tagú sima fahenger	22	Lókapa szőlőköz	2
3 tagú sima fahenger	24	Töltögetőeke	11
1 tagú szeges fahenger	9	Weeder	10
2 tagú szeges fahenger	5	Fogatos répapermetező	8
3 tagú szeges fahenger	3	Fogatos szőlőpermetező	1
		Kézi permetező	3

[58] Az üzemek gépi ellátottságára utaló részletes adatszolgáltatás hiányában a továbbiakban az alapul vett összesítések adatait kénytelenek voltunk kiegészíteni. SML. Igali járási gazdasági felügyelő iratai. 1200/1919. sz.
[59] SML. Igali járási gazdasági felügyelő iratai. 1919. Hetijelentések.
[60] Uo. Mernyei uradalom levéltára. Leltárak. 1900—1923.

Betakarítás, magnyerés, kazalozás, magtározás

Kaszálógép	25	Herefejtődob	1
Általános kaszálógép	1	Elevátor	2
Forgatógép	1	Kazalrakógép	8
Gyűjtőgép	30	Kazalrakó gólya	4
Kévekötő aratógép	10	Kazalrakó állvány 1-es	10
Marokrakó aratógép	4	Kazalrakó állvány 2-es	3
Szalmakötél fonó	1	Gőzerejű tengerimorzsoló	1
Répakiemelő eke	9	Kézimorzsoló	7
Cséplőmozdony, 86,5 HP	11	Szelelő rosta	2
Cséplőszekrény	10	Tisztító rosta	24
Árpatoklászó	2	Trieur	10
Járgány	8	Vetőmag csávázó	1

Takarmányozás, trágyakezelés

Kézi szecskavágó	3	Kézi répametsző	8
Gépi szecskavágó	10	Gépi répametsző	4
Szénavágó	1	Darálógép	5
Gépi répamosódob	3	Trágyalészivattyú	

Egyéb

			2
			1
Rétgyalu	5	Iparvasúti mozdony, 50 HP	3
Fölgyalu	44	Iparvasúti hajtány	0
Gépészszekrény satuval	2	Iparvasúti kocsi	41
Emelőgép	8	Iparvasúti fékeskocsi	21
Fűrészelőgép	6	Iparvasúti személykocsi	1
		Iparvasúti vágány (km)	12

Mindezekhez még hozzávehetjük a fonói gőzmalmot 72 007,40 K, a fonói olajmalmot 8601 K és az egész járás karbantartó műhelyéül kijelölt fonói gépműhelyt 72 007,4 K értékben.

A fonói gépműhely legfontosabb szerszámgépei és szerkezetei a következők voltak: 3 vaseszterga, 1 fúrógép, 1 kombinált famegmunkáló gyalugép és 1 szalagfűrész. Ezt a készletet más gazdaságok még kiegészítették 2 fúrógéppel, 2 esztergapaddal, 2 gyalugéppel. Ezek alapján, úgy látszik, megvolt a lehetősége annak, hogy részint megelőző karbantartással, részint gyors javításokkal a géppark üzemidejét a legjobban kihasználják. Az alkatrészhiány és a szénszükséglet fedezetlensége — 1355 q szenet igényelt a gazdasági felügyelő majdnem teljesen eredménytelenül —[61] mindvégig súlyosan nehezítette a folyamatos munkát.

A fenti eszközfelsorolásra tekintve, minden különösebb számítás nélkül megállapíthatjuk, hogy az ellátottság még közepesnek sem volt mondható. Ugyanekkor az is kiderül, hogy — az igények ellenére is — az eszközök egy részét munkán kívül kellett tartani. Ha pl. az ekék számához hozzávetjük a göllei főintézőség 179,5 db fogatát (56 lófogat, 123,5 négyes ökörfogat) vagy a taligák számát, még inkább igazolva látjuk megállapításunkat. Bár nem ismerjük részletesen a többi főintézőség felszereltségét, de valószínűsíteni lehet, hogy a szerszámkészlet célszerű eloszlása valamelyest csökkentette az egyes gazdaságok hiányait, s elősegíthette a gépek, a művelési eszközök jobb kihasználását.

Szólnunk kell az emberi munkaerő helyzetéről is. Az összesítések szerint a 26 gazdaságban 38 tisztet, 115 iparost, 1478 éves tagot és 532 időszaki munkást foglalkoztattak. A két első kategóriát leszámítva a közvetlen mezőgazdasági termelésben 2010 fő vett részt. Ha a szántóföldi termelésben a gyalogmunkán foglalkoztatottak számát akarjuk tudni, ebből a számból le kell vonni először 590 főt (204 lófogat, 344,5 ökörfogat, 41,5 bivalyfogat), majd az egyéb belső üzemkörben foglalkoztatottakra 20 főt, összesen 610-et. Eszerint a rendszeres külső foglalkoztatásra csak 1400 fő maradt. Az összes szántót véve, fejenként kereken 20 k. hold, csak a kapásokat tekintve 3,5 k. hold volt a részesedésük. Ez az arány kellő mennyiségű és minőségű gépi felszerelés mellett ugyan elégnek látszik, mégis gyakoriak voltak a munkaerőhiányt panaszoló bejelentések. Szmo-

[61] Uo. Igali járási gazdasági felügyelő iratai. 1200/1919. sz.

dics Tibor kisgyaláni főintéző június 11-én azt jelentette, hogy „munkást semmi pénzért nem lehet kapni".[62]

A gazdaságvezetőknek jelentést kellett tenniök a munkások hangulatáról is. Kétségtelen, hogy a megjegyzések megtételébe erősen belejátszott az intézők véleménye, de esetleg politikai óvatossága is, mégis úgy hisszük, hogy a jelentések összegezése hozzásegíthet bennünket az emberi munkaerő helyzetének a felméréséhez. A 26 gazdaság közül ötből erre a kérdőpontra semmilyen választ sem adtak, 11 gazdaságban pedig — a vezető megítélése szerint — a munkások egyértelműen rokonszenveztek a gazdaságok szocializálásával, illetve a nagyüzemi forma változatlan fenntartásával. A fennmaradó gazdaságok közül ötben ugyan a munkások egyetértettek a nagyüzemi formával, de a legszükségesebb iparcikkekkel való akadozó ellátás, a sokféle, gyakran egymásnak bürokratikusan ellentmondó intézkedések miatt mégis aggodalmaskodtak. A büssüi és a patalomi gazdaságok munkásai — a gazdaságvezető szerint — alapszabály és egyéb felvilágosítás hiányában nem tudtak határozott állást foglalni. A kimutatások szerint csak négy gazdaságban volt a helyzet kifejezetten nehéz. Az orci gazdaság munkásai egyértelműen teljes földosztást kívántak. A göllei és a somodori üzemekből küldött jelentések a gazdaságvezetők véleményének a jegyeit viselték magukon. E gazdaságokból ugyanis azt írták, hogy a munkások a központi kezelés kialakításával bekövetkező termelési költségnövekedés miatt nem látják biztosítottnak sem az üzemek rentabilitását, sem pedig kisgazdává válásukat, és emiatt a gazdaság feldarabolását tartják kívánatosnak. A fonói gazdaság munkásai között pedig a közöttük élő gépműhelyi munkások 8 órás munkaideje teremtett feszültséget.

Az itt vázolt hangulatjelentések — eltekintve pl. a későbbi fehérpénz-problémától — inkább jobbnak tüntették fel a való helyzetet, mint rosszabbnak. Az üzemek munkaszervezésével kapcsolatos belső problémák általános jellegére utal Latinca Sándor május 17-i körrendelete is, amelyben egyebek között így írt: „Minthogy számos gazdaságban a mezőgazdasági alkalmazottak nem akarják a részükre kijelölt helyet elfoglalni, azért mert ők eddig más munkát végeztek (aki eddig kocsis vagy gulyás volt, az nem akar földmunkát végezni) s minthogy ebből kifolyólag számos súrlódás keletkezik, ami természetesen kárára van a célszerű gazdálkodásnak, de kárát vallja maga az alkalmazott is, s mert az állapot ellentétben van a Tanácsköztársaság céljaival is, ennek megszüntetése végett felhívjuk a gazdasági felügyelőséget."[63] A munkaügyi problémák a következő hónapokban sem szűntek meg, és a szocializált üzemek működésében szükségszerűen jelentkező zökkenők elsimítása nélkül — amire a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem is nyílott lehetőség — végleges megoldást nem is nagyon lehetett remélni.

*

A fentiekben megpróbáltuk felvázolni az igali járásban szocializált nagyüzemek egy részének helyzetét 1919 tavaszán. A rendelkezésre álló adatok alapján igyekeztünk meghatározni azokat az alapokat, amelyeken a szociális termelés elindulhatott. Az elmondottakat még azzal egészíthetjük ki, hogy ezen üzemek mindennapi tevékenységéhez szükséges aktívákat — a központi irányítással összhangban — időről időre a járási gazdasági felügyelő irányításával tevékenykedő Számtartói Felügyelőség biztosította.

A megrajzolt kép összességében igen bonyolultnak látszik, ez a bonyolultság azonban az új útra térés nehézsége volt. A háborús gazdálkodás értéket és munkakedvet pusztító időszaka nehéz örökséget hagyott az új rendre. Mindez párosult a későbbiekben a Tanácsköztársaság egyre súlyosabb belső és külső fenyegetettségével. Az indulás nehézségei, a kibontakozás akadályai mellett a kevés örökölt alap, a sok és nagyon jó szándék lehetőséget adhatott volna egy —bár nagyon lassú — kibontakozásra, amelyre azonban már 1919. augusztus 1-e után nem nyílt lehetőség.

TÓTH TIBOR

[62] Uo. 1458/1919. sz.
[63] Uo. 1144/1919. sz.

ТИБОР ТОТ

ДАННЫЕ О СОСТОЯНИИ КРУПНЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗАВОДОВ В ОКРУГЕ С. ИГАЛЬ, ВЕСНОЙ 1919 ГОДА

Резюме

Хозяйства, превращенные в социалистическую собственность в период, непосредственно предшествующий провозглашению Венгерской Советской Республики, или же в период, последующих за ним, в результате военной экономики предыдущих лет, должны были взять на себя заботу о снабжении страны при очень тяжелых условиях.

За прошедшие 5 лет положение стало тяжелым и в комитате Шомодь. В период, между 1914—1918 годами поголовье скота в комитате уменьшилось на 44 881 голов. Отвоз сельскохозяйственных продуктов в крупном масштабе (в течение 1918 года из комитата увозили всего 20 700 центнеров хлеба и 246 000 центнеров соломы) оказал отрицательное влияние на состояние и работоспособность оставшегося поголовья скота. В то же время серьезно препятствовал совершению работы все возрастающий недостаток в рабочей силе. Весной 1919 года 9680 лиц отсутствовало в работе хозяйств комитата Шомодь. Отрицательным являлось так же все более ухудщающееся снабжение тех, которые остались на месте.

Определение максимальной цены на сельскохозяйственные продукты в такой мере увеличило ножницы цен, что порой уже пошла речь о нерентабельности хозяйств. Под влиянием данного факта искажалась производственная структура сельскохозяйственных заводов, что в конечном счете послужило причиной дальнейшего ухудшения снабжения.

Все это вместе взято, встретившись с активным или пассивным сопротивлением бывших помещиков, уже с самого начала ставило под вопрос успешную деятельность социализированных крупных сельскохозяйственных заводов.

Из-за отсутствия источников автору не удалось создать картины о положении всех крупных хозяйств комитата Шомодь. Он исследовал лишь состояние 26 хозяйств округа с. Игал (Igal). При помощи подробных списков, возникших в период, последующий за превращением крупных хозяйств в социалистическую собственность, и других имеющихся источников стало возможным в общих чертах определить состояние хозяйств округа весной 1919 года. Из характера источников, далее из факта центрального управления хозяйствами следовало, что не было возможным, а даже нужным подробное описание отдельных хозяйств. Таким образом и автор в своей работе пользуется везде данными, имеющими отношения ко всем хозяйствам вместе.

26 хозяйств упомянутого выше округа имело всего 42 000 кад. хольдов. Во время довольно скромного раздела земель до 21-го марта 1919 года (отдельные семьи получили землю в размере 1,4 кад. хольдов) было разделено всего 1191 кад. хольд, в результате чего для ведения крупного хозяйства осталось в округе приблизительно 41 000 кад. хольдов. Разделение данной территории по сельскохозяйственным культурам по сравнению с 1897 годом изменилось положительно. Размер пашни увеличился на 7%-ов, а размер лесов и пастбищ сократился на 3,7% и на 4,3%-ов. Данный факт говорит о развитии более интенсивного хозяйства, тот факт, однако, что в течение 1918—19 годов всего лишь 80%-ов обратываемой территории было обработано, сильно сокращает значение данной тенденции.

Подробный анализ пропорции посевов говорит о двух раньших этапах развития. После возникновения войны резко увеличился спрос на хлеб, влияя в сторону экстенсивного сельского хозяйства. Последующее затем определение максимальных цен, однако, имело своим результатом тот факт, что хозяйства все чаще переходили к производству кормов, отдельные хозяйства все больше внимания стали обращать на скотоводство. Как выше уже отметили, под влиянием военной экономики сильно сократилось поголовье скота как в комитате, так и в данном округе, однако, данное сокращение имело место в первую очередь в недоброкачественных или же невыгодных породах, в результате чего можно говорить о более-менее положительном влиянии данного сокращения. Прежде всего бросается в глаза изменение в поголовье крупного рогатого скота и овец: преобладающими стали интенсивные породы, способные хорошо приспособляться к изменившимся условиям разведения.

Положительные результаты подневольного сокращения поголовья скота, однако, не были в состоянии компенсировать — между прочим — те тяжелые последствия, которые были связаны с сокращением тяговой силы и органического удобрения. Принимая во внимание оптимальное количество получаемого от всего поголовья скота (8283,1) органического удобрения, лишь в каждый десятый — одиннадцатый год стало бы возможным удобрение всей обрабатываемой территории. При таких обстоятельствах затруд-

нялось положение рационального земледелия, в результате чего ставилась под вопрос также возможность ритмичного развития и скотоводства.

В то же время и в тяговой силе наблюдался недостаток. Имевшиеся 15 двигателей из-за отсутствия необходимых деталей и горючего материала лишь частично были работоспособны, в результате чего 599 полных упряжек совершали лишь 80% необходимых работ. Характерным является, что напр. главный приказчик в с. Гёлле (Gölle) именно из-за неимения упряжек не мог использовать свой скудный инвентарь.

С точки зрения количества наилучшим было положение в области человеческой рабочей силы. В производстве было занято всего 2010 лиц, то есть каждому пришлось обрабатывать по 20 хольдов. Отсутствие раздела земель среди крестьян, однако, и так же все ухудшающееся снабжение оказывали отрицательное влияние на рабочее настроение.

Полученная картина для читателей кажется слишком сложной. Несмотря, однако, на трудности, имевшие место в первое время, и затрудняющие дело развития, доброе намерение людей и имевшиеся положительные традиции дали бы возможность для — хотя и медленного — развития. Падение Венгерской Советской Республики, однако, воспрепятствовало этому.

TIBOR TÓTH

ANGABEN ZUR LAGE DER GROßBETRIEBE DES LANDBEZIRKES VON IGAL IM FRÜHLING VON 1919

Zusammenfassung

Die in der der Ausrufung der Räterepublik unmittelbar vorangehenden, bzw nachfolgenden Zeitperiode sozialisierten Wirtschaften mußten die Versorgung des Landes, als die Folge der früheren Kriegswirtschaftung, in einer sehr schweren Lage auf sich nehmen. Die vergangene fünfjährige Periode hat auch im Komitat Somogy eine schwere Lage geschaffen. Der Großvieheinheitbestand des Komitates verminderte sich zwischen 1914—1918 um 44 881. Die großzügige Entziehung der landwirtschaftlichen Erzeugnisse — im Jahre 1918 wurden 20 700 Wagon Frucht und 246 000 Meterzentner Stroh aus Somogy abgeliefert — hat die Kondition, die Leistungsfähigkeit des übriggelassenen Tierbestandes nachteilig beeinflußt, zugleich hinderte der beständig zunehmende Mangel an menschlicher Arbeitskraft — im Frühling 1918 fehlte die Arbeit von 9680 Personen aus den Wirtschaften von Somogy — und auch die immer schwächer werdende Versorgung der Zuhausegebliebenen die Verrichtung der Arbeiten sehr. Die Maximierung der Preise der landwirtschaftlichen Artikel hat die Agrarschere so sehr aufgeweitet, daß es in einigen Fällen schon die Erträglichkeit der Betriebe bedroht hat. Infolgedessen entstellte sich die Produktionsstruktur der landwirtschaftlichen Betriebe, was im Endergebnis zur weiteren Verschlechterung der Versorgung führte. Die gleichzeitige Wirkung aller dieser, mit dem passiven oder aktiven Widerstand der früheren Grundbesitzer zusammen, hat, beinahe vom Anfang an, die Wirksamkeit der Tätigkeit der sozialisierten Großbetriebe fraglich gemacht.

Der Verfasser konnte wegen Quellenschwierigkeiten die Lage aller Großgrundbesitze in Somogy nicht abschätzen. Er hatte nur die Möglichkeit sich mit 26 Wirtschaften des Landbezirkes von Igal zu beschäftigen. Die in der der Sozialisierung nachfolgenden Zeitperiode ausgegebenen ausführlichen Angabeaufnahmekarten gewährten, mit anderen Quellen ergänzt, die Möglichkeit, die Anfangzustände im Frühling 1919 darzustellen. Das andersgerichtete Interesse der Quellen, sowie die zentrale Lenkung der Wirtschaften machten die eingehende Untersuchung weder möglich, noch notwendig; die Abhandlung rechnete überall mit zusammenfassenden Angaben.

Die untersuchten 26 Wirtschaften nahmen ungefähr 42 000 Kj ein. Die sehr beschränkte Bodenverteilung vor dem 21. März — ungefähr 1,4 Kj für je eine Familie — berührte nicht mehr als 1191 Kj, den Zwecken der großbetrieblichen Produktion diente also ungefähr 41 000 Kj Land. Die Verteilung des Gebietes nach Anbauzweigen hat sich im Vergleich mit der des Jahres 1897 vorteilhaft verändert. Die Zunahme der Äcker um 7%, die Abnahme der Weiden und Waldgebiete um 3,7% bzw. 4,3% zeigte den Anspruch auf Intensivierung. Die Tatsache aber, daß nicht mehr als 80% des bestellbaren Gebietes unter Anbau kam, verminderte stark den Wert dieser Tendenz.

Die eingehende Untersuchung der Saatanteile beweist, daß sich die Entfaltung der Intensivierung in zwei frühere Perioden gespalten hat. Der sich mit dem Beginn des Krieges plötzlich ausdehnende Getreidemarkt hat die Feldwirtschaft in extensiver Richtung beeinflußt, die nachfolgenden Preismaximierungen haben aber die Aufmerksamkeit der Betriebe immer mehr auf die Futterproduktion, damit zusammen auf die intensive Viehzucht gelenkt. Obgleich — wie wir sahen — der Tierbestand des Komitates und damit auch der des Landbezirkes, auf die Wirkung der Kriegswirtschaft beträchtlich abnahm, brachte diese Abnahme, da sie auf die abfälligen, unvorteilhaften Rassen gefallen ist, eine gewisse positive Verschiebung mit sich. Besonders augenfällig ist diese Veränderung im Falle des Rindvieh- und Schafbestandes: die intensiven Rassen, die sich an die veränderten Zuchtbildungen gut angepaßt haben, wurden völlig dominant.

Diese positive Wirkung aber, die eine Folge der gezwungenen Ausmusterung war, konnte — unter anderem — auch die schweren Folgen der Verminderung des Düngerverbrauches und der Zugkraft nicht ausgleichen. Wenn die Düngermenge, die von den 8283,1 Großvieheinheiten hat gewonnen werden können, vollständig benutzt worden wäre, auch so wäre eine wiederholte Düngung nur in jedem 10—11. Jahre möglich gewesen. Neben einem solchen Hindernis der rationellen Feldwirtschaft war auch die rhythmische Entwicklungsfähigkeit der Viehzucht fraglich.

Zugleich war auch die Versorgtheit mit Zugkraft nicht befriedigend. Da die zur Verfügung stehenden 15 Kraftmaschinen wegen Mangels an Bestandteilen und Betriebsmaterial nur eingeschränkt zu gebrauchen waren, haben auch die 599 Ganzgespanne nur 80% der notwendigen Arbeiten verrichten können. Es ist charakteristisch, daß z. B. die Hauptverwaltung von Gölle, gerade wegen des Gespannmangels, nicht einmal sein ärmliches Instrumentenbesteck gänzlich in Arbeit zu stellen vermochte.

Zahlenmäßig war die menschliche Arbeitskraft die befriedigendste. Auf die in der Produktion unmittelbar beschäftigten 2100 Häupter fiel ungefähr je 20 Kj Land. Die allmähliche Verstimmung wegen des Unterbleibens der Bodenverteilung, bzw. der vom Anfang Mai an immer schwerer werdenden Versorgungsprobleme hat aber die Gestaltung der Arbeiten nachteilig beeinflußt.

Das so entworfene Bild scheint also sehr verwickelt und schwer zu sein. Trotz der Schwierigkeiten des Aufbruches, der Hindernisse der Herauswicklung hätten die Schwäche der schlechten vererbten Grundlage, die vielen und sehr guten Absichten zu einer — obzwar sehr allmählichen — Klärung eine Möglichkeit gewährt, welche aber wegen des Umsturzes der Räterepublik nicht mehr verwirklicht werden konnte.

A FÖLDMŰVELŐ NÉP FÖLDHÖZ JUTTATÁSA SOMOGYBAN 1919-BEN

I.

Somogy megye területe 1914-ben 6675 km², vagyis 1 159 932 katasztrális hold volt.[1] E nagy földből 578 241 kh esett a szántókra, 213 017 a rétekre és legelőkre, 243 670 az erdőkre és nádasokra, 34.691 holdat a kertek, szőlők és gyümölcsösök foglaltak el, a föld többi része pedig mezőgazdaságilag nem hasznosított terület volt.[2]

A megye, melyet méltán neveztek már az egykorúak „uradalmas Somogy"-nak, a hazai nagybirtok fellegvára volt. Míg az egyik oldalon 203 ezer holdon felüli nagybirtok együttvéve 614 212 holdat birtokolt, addig lenn, a latifundiumok fojtogató gyűrűjében 1-től 5 holdas nyomorparcellákon 22 532 kisparaszti gazdaság tengődött 41 007 holdon.[3]

A birtokmegoszlás kiáltó aránytalanságai, a társadalmi elnyomatás, a világháború szenvedései, valamint egyéb tényezők 1918 őszére Somogyban is roppant arányú parasztfelkelés feltételeit érlelték meg. Így, mikor 1918. november 1-én és 2-án a munkásság és a polgárság Kaposváron is véghezvitte a forradalmat[4] a megyében is kitört a század eleje óta esedékes parasztfelkelés,[5] amely a világháborút követő parasztmozgalmak jól ismert útján haladva november végére Somogyban is eljutott a föld, a latifundiumok felosztásának forradalmi demokratikus követeléséhez.[6] s a megye területén is színre léptek a „földosztók", akik „azonnal" és „ingyen" követelték a földet.[7]

E fennen hangoztatott és a parasztság forradalmi indulatától lobogó követelésre Somogyban az első intézkedés 1918. november 26-án látott napvilágot, amikor is az alispán, Kacskovics Lajos végrehajtási utasítással közzétette Búza Barna november 7-i rendeletét, amely — ha hihetünk a forrásoknak — csak nagy késéssel, november 25-re érkezett meg a megyébe.[8]

A rendelet — mint ismeretes — arra utasította az alispánokat és a törvényhatósági joggal felruházott városok polgármestereit, hogy a „hadiszolgálatban állott földmívesek földhöz juttatása" érdekében a kézhezvételtől számított 60 napon belül irassák össze törvényhatóságuk területén „a hadiszolgálatban állott vagy még mindig ilyen szolgálatban álló földmívesek"-et, „akik már a háború kitörése előtt is állandóan földmíveléssel foglalkoztak, és akiktől mint törekvő emberektől a föld okszerű mívelése bizton várható". Az összeírással — mint azt a rendelet hangsúlyozza — a miniszter a földosztással kapcsolatos feladatok felől kívánt tájékozódni, éppen ezért a rendelkezés bevezető részében röviden a kormány földosztásra vonatkozó elképzeléseit vázolta, hangsúlyozva, hogy a kormány elsősorban azokat óhajtja földhöz juttatni, akiknek a „haza soha le nem róható hálával tartozik", vagyis a háborút megjárt katonákat és hadirokkantakat. Magára a földosztásra nézve leszögezte, hogy azt „kizárólag csak törvényes úton", „megfelelő mérsékelt és hosszabb idő alatt törlesztendő vételár ellenében", a közigaz-

[1] Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam 1914. Bp. 1916. 6. l.
[2] A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. Bp. 1897. 116. l.
[3] Uo. IV. Bp. 1900. 25. l.
[4] Ennek leírását lásd *Kávássy Sándor:* Somogy Vármegye Direktóriuma 1919-ben c. dolgozatában. A Szeged Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1964. I. Szeged 1964. 192. l.
[5] A megyében a mozgalmak 1918. nov. 2-án indultak meg. Ld. erre a tabi főszolgabíró 1918. nov. 3-i táviratát. Kaposvári Állami Levéltár (a továbbiakban: KÁL) Somogy megye alispánjának iratai (a továbbiakban: SMAI) 30201/1918.
[6] Ez a követelés elsőként 1918. nov. 27-én Felsőmocsoládon fogalmazódott meg. Somogy megye alispánjának bizalmas iratai 1918. nov. 27.
[7] *G. G.:* Földosztók. Somogyvármegye, 1918. dec. 3.
[8] Erről tanúskodik az 1918. évi alispáni iktatókönyv, amelyben a rendelet 32061 sz. alatt mint 1918. nov 25-én érkezett irat van iktatva.

gatási hatóságok és a bíróságok révén kívánják lebonyolítani. A továbbiakban az összeírással kapcsolatos tennivalókat szabályozta. Elrendelte, hogy minden városról és faluról külön összeírást vegyenek fel, az összeírás véghezvitelére pedig a városi tanácsok és a falusi képviselőtestületek útján bizottságot hívjanak létre, melynek tagjait felerészben a hadviselt törpebirtokosok közül jelöljék ki. Az összeírásra vonatkozóan kimondta, hogy abban a hadviselteken kívül szerepeltetni kell „minden családfőt és olyan más földmívest, aki családalapításra képes", de birtoka az 5 k. holdat nem haladja meg, és ennél a majdan örökségképpen rámaradó birtok sem lesz nagyobb. Hivatalból felveendőnek mondta ki azokat, „akik hadiszolgálat, hadifogság, munkakeresés vagy elvállalt munkájuk teljesítése miatt" távol vannak lakóhelyüktől. Az olyanok felvételét, akik feleségének birtoka elérte az 5 k. holdat, csak abban az esetben engedélyezte, ha házasságukból legalább két fiúgyermek származott. Ezekkel szemben teljesen kizárta azokat, akik a rendelet megjelenése után is „a közrend megbontásában vagy vagyonrongálásában vétkesnek találtatnak", vonakodnak a munkát felvenni, és a katonaságtól történt elbocsátásuk szabályszerűségét nem tudják igazolni. A rendelet végül felhívta az alispánokat és polgármestereket, hogy az utasítást juttassák el az elöljáróságokhoz, a végrehajtáshoz pedig nagy körültekintéssel lássanak hozzá, nehogy abból a termelés rendjére káros félreértések származzanak. Egyben utasította őket, hogy tegyék közzé a miniszter rendelethez mellékelt felhívását.[9] A felhívás a földosztás ígéretét tartalmazta, hangsúlyozva, hogy a vételár „méltányos . . . és hosszabb idő alatt törleszthető" lesz. A népet nyugalomra és munkára szólította fel.[10]

Az alispán a rendelethez adott végrehajtási utasításában, melyet 1918. november 29-én a sajtó is nyilvánosságra hozott,[11] az összeíróbizottságok megalakítását a képviselőtestületek feladatává tette. A bizottság taglétszámát 12-ben állapította meg, amelyből hat tagnak olyan földművesnek kell lennie, akiknek földbirtoka nem haladja meg az 5 k. holdat. A bizottságnak hivatalból tagjaivá rendelte a községi körjegyzőt vagy helyettesét és a községi bírót, akiknek a bizottság rendelkezésére kell állniok, szakszerű felvilágosítást kell adniok, és el kell végezniök az írásbeli munkát, de szavazati joggal csak akkor rendelkezhetnek, ha a képviselőtestület a bizottságba beválasztotta őket. A bizottság elnökének kijelölését szintén a képviselőtestület hatáskörébe utalta. Hogy egy községben hány bizottságot állítsanak fel, a képviselőtestület belátására bízta, és e tekintetben a lélekszámot jelölte meg irányadónak. Elrendelte, hogy a bizottság működésének helyét és idejét dobszó, illetőleg falragaszok útján hozzák a lakosság tudomására. Az összeírásra nézve kimondta, hogy azt községenként kell összeállítani és az elnök aláírásával legkésőbb 1919. január 10-ig kell az alispáni hivatalhoz benyújtani.[12]

Bár kétségtelen, hogy a monarchia romjain megteremtendő új ország felépítéséhez a kormánynak valóban szüksége volt a rendre és a nyugalomra; sem az intézkedés, sem a miniszter felhívása nem érte el a kívánt hatást, vagyis a mozgalmak lecsillapítását. Akkor, amikor a parasztság már azonnal és ingyen követelte a földet, a vételár ellenében és a későbbiekben végrehajtandó földosztás meghirdetése, ha nem is volt éppenséggel olaj a tűzre, mindenesetre — legalábbis Somogyban — alkalmatlan volt arra, hogy a felzúdult parasztságot lecsillapítsa. A mozgalmakat végül is statáriummal, karhatalommal és katonasággal tudták csak megfékezni.[13]

Az összeíróbizottságok megalakulására, működésére és magának az összeírásnak a végrehajtására kevés adat áll rendelkezésünkre. Mint arról a rendelkezésre álló csekély forrásanyag is tanúságot tesz, a bizottságok megalakulása, működése és az összeírás lebonyolítása — legalábbis helyenként — nehézségekbe ütközött és problémákat vetett fel.

Bár az alispán 1918. december 2-i jelentéséből, melyben azt jelentette a földmővelésügyi miniszternek, hogy „a végrehajtás során semmiféle rendellenesség nem merült fel,"[14] arra lehetne következtetni, hogy a bizottságok általában nehézség nélkül alakultak meg; még 1919 februárjában is voltak községek, ahol az összeírást épp azért nem tudták foganatosítani, mivel a bizottságok még nem alakultak meg.[15] A bizottságok megalakulásának elmulasztását a források két okkal magyarázzák. Egyik oknak — eléggé szűkszavúan — a „terrort" jelölik meg.[16] Tekintve, hogy a terror fogal-

[9] KÁL, SMAI 32061/1918.
[10] Uo. iktatlan falragasz.
[11] Hogyan történik a földosztás. Somogyvármegye, 1918. nov. 29.
[12] KÁL SMAI 32 061/1918.
[13] Somogyban a statáriumot 1918. dec. 14-én rendelték el, és dec. 18-án hirdették ki. KÁL SMAI 33 753/1918.
[14] KÁL SMAI 32 677/1918.
[15] KÁL SMAI 32 061/1918.
[16] Uo.

mát az egykorú források rendszerint a parasztmozgalmakkal hozzák összefüggésbe, arra következtethetünk, hogy a bizottságok megalakulását maga a felzendült parasztság akadályozta, minthogy elégedetlen volt a birtokreform meghirdetett formájával. Alkalmasint a földesurak aknamunkájára is lehet gondolni, ámbár erre forrás nem áll rendelkezésünkre. A másik okot a szerb megszállásban jelöli meg.[17] Ebben a vonatkozásban nem vagyunk következtetésekre utalva, minthogy pontosan tudjuk, hogy röviddel a belgrádi katonai konvenció után, 1918. november 16-án előbb Barcsot,[18] 19-én pedig Szigetvárt,[19] valamint a hozzájuk tartozó járások területét szerb katonaság szállta meg, amely a következőkben újabb területeket hajtott fennhatósága alá, míg végül 1919 elejére Bátaszék, Kadarkút, Lábod, Tarany és Góla vonalában állapodott meg a demarkációs vonal.[20] A bizottságok azonban ennek ellenére is majdnem mindenütt megalakultak, és az összeírások végül is csaknem mindenünnen befutottak.

A bizottságok munkája sem volt zökkenőmentes. Babócsán a bizottság nem akarta megkezdeni az összeírást addig, míg arról törvény nem rendelkezik, mivel a fent ismertetett rendelet alapján nem volt számára világos, hogy ,,kinek van joga földre, kinek nincs'', s úgy vélte, hogy az összeírás végrehajtásával csak elmérgesíti a helyzetet.[21] Bolháson szintén megtagadták az összeírás végrehajtását, mivel a rendeletet úgy értelmezték, hogy csak az 5 k. holdnál kisebb birtokú parasztok juthatnak földhöz.[22] A szerb megszállás alá került területeken a szerb katonai hatóságok sem a bizottságok működésére, sem pedig az összeírások foganatosítására nem adtak engedélyt.[23]

A kimutatások összeállításánál a legnagyobb gondot az okozta, hogy a bizottságok előtt nem volt világos, hogy kit vehetnek fel az összeírásokba. A november 7-én kiadott alaprendeletből nem tudták ugyanis megállapítani, hogy vajon csak azok vehetők-e fel, akik katonák voltak, vagy pedig azok is, akik ugyan katonák nem voltak, de földjük nincs, vagy ha van, nem éri el az 5 k. holdat. Kérdés volt, hogy felvehetők-e a katonai szolgálatot teljesítő 1896—1900-beliek, az előzőleg felmentett cselédek, a betegség és alkalmatlanság miatt felülvizsgálati úton vagy anélkül elbocsátottak, az olyan iparosok, akik télen iparűzéssel foglalkoznak, de nyáron napszámosnak vagy aratónak szegődnek el. Kérdés volt továbbá, hogy hogyan tekintendő a szőlővel beültetett terület, végül pedig hogyan vegyék fel azoknak a családoknak a tagjait, amelyekben nemcsak az apa, hanem két vagy több fia is részt vett a háborúban.[24]

Mindezekben a kérdésekben maga Búza Barna, illetőleg a Földművelésügyi Minisztérium foglalt állást. Az alispánhoz 1919. január 8-án intézett leiratában az összeírandók közül kizárta ,,a hadiszolgálatban nem állott földműveseket'', a rokkantakat kivéve, a katonaságtól ,,betegség és alkalmatlanság miatt elbocsátottakat'', a nyáron mezőgazdasági munkával foglalkozó iparosokat. Ezzel szemben a felveendők közé sorolta az 1896—1900-beli katonai szolgálatot teljesítő korosztályokat, az előzőleg felmentett cselédeket, arra az esetre pedig, ha az apa és két vagy több fia is katonai szolgálatot teljesített, úgy intézkedett, hogy külön-külön kell őket az összeírásban szerepeltetni.[25] Rendelkezett arról is, hogy az összeírásban fel kell tüntetni, hogy ki milyen, illetőleg mekkora kert-, szőlő-, legelő-, erdő-, és rétbirtokkal rendelkezik.[26]

Hogy ezek az intézkedések azután hogyan mentek át a valóságba, források hiányában ellenőrizni nem tudjuk. Egy sajtóközlemény azonban, mely az összeírásnál követendő irányelvekre nézve nyújt tájékoztatást, arra enged következtetni, hogy a rendelkezésnek azt a pontját, amely a hadiszolgálatban nem állott földműveseket kizárta az összeírandók sorából, nem hajtották végre.[27]

Súrlódásokra adott okot, hogy Búza Barna már november 7-i alaprendeletében kizárta az összeírandók közül a lázongókat és a mozgalmakban részt vevő parasztokat, s erre nézve 1918. december 18-án újra intézkedést adott ki. Azokat, ,,akik — olvashatjuk bizalmas rendeletében — közismert munkakerülők, nevezetesen, akik a helyben szokásos munkabérért, illetőleg cselédjárandóságért munkát nem vállalnak, illetőleg elvállalt munkakötelezettségeiknek vonakodnak eleget tenni, felvenni nem szabad''.[28] Ez az intéz-

[17] Uo.
[18] KÁL SMAI 31 724/1918.
[19] KÁL SMAI 31 689/1918.
[20] KÁL Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1919. évi közgyűlési jegyzőkönyve 18. l.
[21] KÁL SMAI 1121/1919.
[22] KÁL SMAI 3781/1919.
[23] Ld. KÁL SMAI 2837/1919., 3368/1919., 5057/1919. sz. jelentéseket.
[24] KÁL SMAI 32 875/1918.
[25] KÁL SMAI 26 62/1919.
[26] KÁL SMAI 34 653/1918.
[27] A földet igénylők összeírása. Somogyvármegye, 1919. jan. 29.
[28] KÁL SMAI 35 062/1918.

kedés, azokon a helyeken, ahol megmozdulásokra került sor, úgyszólván megbénította a bizottságok munkáját. Így történt ez pl. Somodor községben, ahol a bizottság nem merte vállalni az összeírást, mivel a rendelet értelmében a község lakosságának egy jelentős részét kellett volna kihagynia. A jegyző az esetről történt jelentésében az összeírás lebonyolítására idegen bizottság kiküldését indítványozta.[29]

Nehézségeket támasztott az összeírási munkálatoknál a parasztság növekvő földéhsége is. Zselicszentpálon még a két-hároméves gyermekeket is fel akartak vétetni az összeírásba.[30]

Már utaltunk rá, hogy a november 7-i alaprendelet nem kis mértékben támasztott elégedetlenséget azért, mert a parasztság körében azt a benyomást keltette, hogy a kormány csak az öt holdon aluli birtokkal rendelkező parasztokat kívánja földhöz juttatni, s ez az elégedetlenség az összeíróbizottságok munkájára is kihatással volt. Ez az elégedetlenség politikai fórumokon is hangot kapott. Amikor a Kisgazda Párt 1918. november 30-án Kaposváron gyűlést tartott, a megye egybegyűlt kisgazdái táviratban tiltakoztak Búza Barnánál „a birtokreformnak az 5 kataszteri hold alatti birtokosokra való korlátozása ellen".[31] Az elégedetlenségre okot adó intézkedés feloldására 1919. február 12-én került sor, amikor a kormány értesítette az alispánt, „hogy a földosztásban nem csupán azok részesülnek, akiknek 5 kat. holdnál kisebb birtokuk van, hanem azok is, akiknek ennél nagyobb a birtokuk, ha a közelben megfelelő fölosztásra kerülő terület van", mivel — hangzik a rendelkezés indoklása — olyan gazdaságok kialakítása a cél, „amelyeket egy-egy család megmunkálhat és amely megélhetésüket biztosítani képes".[32] Hogy ennek az intézkedésnek az összeírásokra volt-e valamilyen kihatása, források hiányában nem tudjuk.

Közelebbről csupán a kaposvári összeíróbizottság munkáját ismerjük. Úgy véljük, nem tanulság nélkül való, ha erről a rendelkezésünkre álló források alapján bővebben is szólunk.

Kaposváron az összeíróbizottság megalakítására 1918. december 31-én került sor, és a bizottság tagjai Nádasdi Dezső, ifj. Riba János, ifj. Csima János, Gyura János, Orbán István, Lukics József, Péter József, Golobics Pál, Kovács Miksa, dr. Neubauer Ferenc, Dépold Béla és Szöllösi Ferenc lettek.[33] Tekintve, hogy a tagok egyikének-másikának pártállását is pontosan ismerjük, így pl. tudjuk, hogy Kovács Miksa a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei titkára volt, Gyura János szintén a Szociáldemokrata Pártnak volt régi vezető embere, aki a polgári demokratikus forradalom idején több funkciót is ellátott, Orbán István a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége Kaposvári Csoportjának volt a vezetője, dr. Neubauer Ferenc pedig a Kisgazda Pártnak volt egyik megyei vezetője; kézenfekvő az a következtetés, hogy a bizottság összeállítása az egyes pártok és politikai szervezetek delegálása útján történt.

A bizottság 1919. január 21-én kezdte munkáját, és február 15-e táján fejezte be.[34] Az összeírást betűrendben haladva végezték, 1919. január 21-én azokat írták össze, akiknek neve A, B betűvel kezdődött, január 23-án a C, H betűsöket vették sorra, míg végül január 31-én az U, V, Z-betűsök következtek.[35] Február 5-én a kimaradók számára pótösszeírást tartottak.[36] Összeírásra a felhívás szerint „mindazon hadiszolgálatban állott, vagy még mindig olyan szolgálatban álló földművesek" jelentkezhettek, „akik már a háború előtt is állandóan földműveléssel foglalkoztak", továbbá azok a földműves családfők, valamint más családalapításra képes földművesek és hadiözvegyek, akiknek birtoka nem haladja meg az 5 holdat, és ennél a rájuk néző örökség sem nagyobb,[36a] végül a „földműveléssel saját kezűleg foglalkozni kívánó iparosok . . . és egyéb foglalkozású egyének". A jelentkezőknek katonai okmányaikat kellett magukkal vinni. A távollevőket, eltűnteket, hadifogságban levőket a bizottság hivatalból vette fel, amennyiben adataik hatóságilag megállapíthatók voltak.[37]

Az igénylőket két kimutatásba, éspedig A- és B-lajstromba vették fel. Az A-lajstromba a földművesek, a B-lajstromba a földműveléssel nem foglalkozók kerültek.

[29] KÁL SMAI 34 757/1918., valamint Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Földművelésügyi Minisztérium (a továbbiakban: FM) Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztályának iratai 80 288/1918.

[30] KÁL a kaposvári járás főszolgabírájának iratai 1766/1919.

[31] A somogymegyei kisgazdapárt nagygyűlése. Somogyvármegye, 1918. dec. 3.

[32] Az 5 holdnál nagyobb birtokosok is kapnak földet. Somogyi Hírlap, 1919. febr. 12.

[33] A földigénylők összeírása. Somogyvármegye, 1919. jan. 1.

[34] Vö.: A földet igénylők összeírása c. cikket (Somogyvármegye, 1919. jan. 21.) A földösszeíró bizottság munkája c. közleménnyel (Uo. 1919. febr. 15.)

[35] A földet igénylők összeírása. Somogyvármegye, 1919. jan. 21.

[36] A földet igénylők összeírása. Somogyvármegye, 1919. jan. 31.

[36a] A forrásban 15 k. hold szerepel. Ez minden valószínűség szerint sajtóhiba.

[37] A földet igénylők összeírása. Somogyvármegye, 1919. jan. 21.

Mindkét lajstrom tartalmazta az igénylők számát, az igényelt föld mennyiségét, továbbá, hogy mennyit tudnak a föld vételára és a mezőgazdasági felszerelések fejében kifizetni, kik azok, akik hajlandók a földet másutt is elfogadni, és kik igénylik a földet örökbérlet formájában.[38]

Habár a források részletesebb kép megrajzolására nem nyújtanak lehetőséget, az a benyomásunk, hogy az összeíróbizottságok munkája a valóságban lényegesen több problémát vetett fel, mint amennyit a források alapján megragadni módunkban áll. Erre utal, hogy a bizottságok munkája a tervezettnél jóval hosszabbra nyúlott. Amikor 1919. január 18-án a földművelésügyi miniszter a tavaszi munkák közeledésére való tekintettel kérte, hogy az összeírásokat terjesszék fel, az alispán, arra való hivatkozással, hogy azok még nem érkeztek be, haladékot kért.[39] A főispán még január 31-én is azzal válaszolt a sürgetésre, hogy az összeírások még sok helyen folyamatban vannak.[40] Az összeírások felterjesztésére végül február 27-én került sor,[41] és március hó folyamán még mindig terjesztettek fel megkésett összeírásokat.[42]

Sajnos az összeírások értékes anyagának nyoma veszett, s ez idő szerint csupán egy összesítés és két részadatokat tartalmazó jelentés áll rendelkezésünkre. Az összesítés szerint 311 községben 35 272 igénylőt írtak össze.[43] Ezeknek az adatoknak nyomában számos megoldásra váró kérdés lép elénk. Nem kétséges, hogy az összeírt igénylők csaknem valamennyien parasztok voltak, hiszen láttuk, hogy a rendelkezések tilalmazták a paraszti társadalmon kívül eső elemek összeírását, és az ilyenek összeírására — tudomásunk szerint — csupán Kaposváron került sor, ott is mindössze 195-öt írtak össze.[44] Viszont kérdés, hogy az igénylők összesen hány k. holdra tartottak igényt. Tekintve, hogy erre a rendelkezésünkre álló összesítés nem ad feleletet, következtetésekre vagyunk utalva. Kaposváron az A-lajstromban szereplő 1027 földműves, földmunkás és gazdasági cseléd összesen 12 264 k. holdat igényelt, a B-lajstromban szereplő 195 okleveles gazda, tisztviselő, katonatiszt és iparos pedig 2614 k. holdra jelentett be igényt, vagyis a Kaposváron összeírt 1222 igénylő összesen 14 878 k. holdat kívánt megszerezni.[45] A másik részadatokat tartalmazó jelentés szerint a Büssü községben összeírt igénylők 1910 ezer □-öles kisholdra, vagyis kerek számban 1194 k. holdra, Fonó község igénylői 1165 ezer □-öles kisholdra, vagyis 728 k. holdra, Kazsok község igénylői pedig 1187 szintén ezer □-öles kisholdra, vagyis kerek számban 742 k. holdra tartottak igényt.[46] Ha a kaposvári adatok alapján átlagot számítunk, egy főre 12,17 k. hold esik, ennek alapján pedig a 35 272 igénylő igényét kerek számban 429 260 k. holdra tehetjük. Ha a falvakról fennmaradt adatok alapján végzünk számításokat, akkor a 311 község igényét a büssüi adatok alapján kerek számban 361 621, a fonói adatok alapján ismét csak kerek számban 226 408 és végül a kazsoki adatok alapján 230 762 k. holdra tehetjük. Ha a két szélső értéket tekintetbe véve középarányost próbálunk megállapítani, az igényelt föld mennyiségét ugyancsak kerek számban 330 000 k. holdra tehetjük. További kérdésként merül fel, hogy milyen összegeket ajánlottak fel az igénylők a föld vételára és a mezőgazdasági felszerelések ára fejében. Erre nézve csak Kaposvárról vannak adataink. Az A-lajstromban szereplők, vagyis a parasztok a föld vételárára 647 400, a gazdasági felszerelésekre pedig 38 411 koronát ajánlottak meg. A B-lajstromban szereplők, vagyis a tisztviselők és egyebek ugyanezekre a tételekre 621 400, illetőleg 16 200 koronát ajánlottak.[47] Bár ez adatokból nehéz a megye egészére következtetni, az adatokat egybevetve már az első tekintetre kitűnik, hogy a parasztság nem rendelkezett a föld megvásárlásához szükséges tőkével. Végül kérdésként vethető fel, hogy a parasztság hogyan foglalt állást az örökbérlet gondolatával szemben. Erre ismét csak Kaposvárról vannak adataink, ahol az 1222 igénylőből mindössze 14 akadt olyan, aki örökbérlet formájában kívánta a földet.[48] Ez az adat arra látszik utalni, hogy a megye földműves népe idegenkedett az örökbérlet-formától, és évszázados vágyának megfelelően teljes tulajdonába kívánta venni a földet.

[38] A földösszeíró bizottság munkája. Somogyvármegye, 1919. febr. 15.
[39] KÁL SMAI 1864/1919.
[40] KÁL Somogy megye főispánjának iratai (a továbbiakban: SMFI) 212/1919.
[41] KÁL SMAI 32 061/1918.
[42] Uo.
[43] Uo.
[44] KÁL SMAI 5607/1919.
[45] Uo.
[46] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 100/378—1918.
[47] KÁL SMAI 5607/1919.
[48] A földösszeíró bizottság munkája. Somogyvármegye, 1919. febr. 15.

II.

Minthogy sem az összeírási akció, sem az ismételt felhívások nem hoztak megnyugvást a föld népének, Búza Barna 1918. november 28-án felhívással fordult a megyék főispán-kormánybiztosaihoz, hogy „a nép hangulatának pillanatnyi lecsendesítése érdekében, addig is, míg a szerves földbirtokreform megalkottatik és él tbelép", hassanak oda, hogy a földbirtokosok és bérlők „ajánljanak fel önként földbirtokaikból vagy haszonbérleteikből bizonyos részeket földnélküli vagy kevés földdel (5. kat. holdon alul) rendelkező harcból visszatérteknek, azok özvegyeinek és árváinak . . . egyelőre egy év tartamára haszonbérbe, vagy esetleg részes művelésre".[49]

December 8-án hasonló tárgyú rendelkezést adott ki a belügyminiszter is, kérve a kormánybiztosokat, hogy eszközöljék ki a földbirtokosoknál, hogy birtokaik egy részét adják ki részesművelésre.[50]

A megye kormánybiztosa, gróf Széchenyi Aladár ezekre az intézkedésekre 1918. december 12-én felhívta a megye valamennyi nagyobb földbirtokosát és bérlőjét, felszólítva őket, hogy az „1919. év tavaszára a harctérről visszatért földnélküli vagy csak kevés földdel (5 kat. holdon alul) rendelkező katonáknak akár bérbe, akár részes művelésre méltányos föltételek mellett" adjanak 10 k. holdat meg nem haladó földterületeket.[51]

Az akció sikeréhez a Földművelésügyi Minisztériumban — úgy látszik — nagy reményeket fűztek. Búza Barna ui. 1919. január 14-én újabb leirattal fordult a kormánybiztosokhoz, amelyben kérte, hogy a parasztság kizsarolásának megakadályozására a részesművelés szabályait, a járandóságokat hatóságilag rendezzék, arról alkossanak szabályrendeletet, és annak végrehajtását ellenőrizzék. Egyben mintául megküldte Szabolcs megye e tárgyban kiadott szabályrendeletét, hogy azt a helyi viszonyokra alkalmazzák.[52]

A mintául megküldött Szabolcs megyei szabályrendelet, melyet a főispán 1919. január 26-án intézkedés végett az alispánhoz továbbított,[53] először is azt határozta meg, hogy ki tekinthető részes munkásnak, majd leszögezte, hogy munkaadó és részes munkás között szerződés csak írásban a községi elöljáróságok előtt köthető, és a szerződést mind a jegyzőnek, mind pedig a községi főbírónak láttamoznia kell. A továbbiakban a szerződési feltételeket szabályozta, hangsúlyozva, hogy a munkaadó a munkást a megszabott feltételeken túl nem terhelheti mellékszolgáltatásokkal (úrdolga, ajándék stb.), és a munkaadó köteles betakarításkor a termésrészt a munkavállaló lakására szállítani. Ezt követően a művelési ágakra vonatkozó kikötéseket foglalta össze, kimondva, hogy mindazok, „akiknek birtokuk a 200 kat. holdat meghaladja, kötelesek az 1919. évi január 1-től kezdve 1919. évi december 31-ig terjedő időre szántóföldjeik egynegyed részét részes művelésre átengedni". Végül a vitás ügyek elintézésmódjáról rendelkezett.[54]

Az alispán, illetve az azt helyettesítő vármegyei főjegyző az ismertetett szabályrendeletet még a kézhezvétel napján észrevételezés céljából megküldte a vármegyei gazdasági egyesületnek,[55] amely észrevételeit azután rövidesen közölte is. Mivel Somogyban nem volt szokás, hogy a munkaadó a termésrészt hazaszállítsa, az egyesület ezt kifogás tárgyává tette, és javasolta, hogy az erre vonatkozó pontot töröljék a szabályrendeletből, és utalják a szabad megegyezés tárgyát képező ügyek közé. Kifogást emelt az ellen is, hogy a birtokosokat szántóföldjeik egynegyed részének kiadására kötelezzék, és ehelyett a kapásnövényekre szánt terület 50%-ának kötelezettségét javasolta. Végül az egyes művelési ágakra nézve tetemes többletmunkát javasolt előírni.[56]

A megye a fenti javaslatokat elfogadta, és azokat szabályrendelet-tervezetébe egytől egyig felvette, csupán a szállítással kapcsolatos kötelezettségre tett javaslatot módosította oly módon, hogy a munkaadó csak abban az esetben köteles a termésrészt hazaszállítani, ha az 5 km-nél távolabb nem fekszik, és a részesmunkás saját fogattal nem rendelkezik.[57]

Az így elkészített és a Szabolcs megyeihez képest jelentős megszorításokat tartalmazó szabályrendelet-tervezetet a főispán az 1919. február 3-ra összehívott megyei közgyűléssel kívánta elfogadtatni.[58] Miután azonban a közgyűlés belügyminiszteri rendeletre

[49] KÁL Somogy megye főispánjának bizalmas iratai 165/1918.
[50] Uo.: a belügyminiszter 157 262/1918. BM sz. rendelete, Belügyi Közlöny, 1919. febr. 2. 212. l.
[51] KÁL Somogy megye főispánjának bizalmas iratai 165/1918.
[52] KÁL SMFI 222/1919.
[53] KÁL SMAI 2 625/1919.
[54] KÁL SMFI 222/1919.
[55] KÁL SMAI 2 625/1919.
[56] KÁL Somogy Megye Gazdasági Egyesületének iratai 19/1919.
[57] KÁL SMFI 222/1919.
[58] Uo.

elmaradt,[59] a szabályrendelet megszavazására nem került sor, és a főispán február 8-án felterjesztésben kérte a földművelésügyi minisztert, hogy a szabályrendeletet rendeleti úton léptesse a törvényhatóság területén életbe.[60] Erre azonban — tudomásunk szerint — nem került sor, és a szabályrendelet, ,,Somogyvármegye Hivatalos Lapjá''-ban sohasem jelent meg.

Mialatt a dolgok idáig jutottak, befutottak a földbirtokosok és bérlők válaszai, s mint arról a főispán 1919. január 13-án kelt jelentéséből értesülünk, a megye majdnem minden nagybirtokosa és bérlője hajlandónak nyilatkozott, hogy földje egy részét művelésre vagy haszonbérbe kiadja.[61] ,,Sajnos azonban — olvashatjuk a főispán jelentésében —, vállalkozó nem igen akad, mert az eddigi tapasztalatok szerint a nép azt hangoztatja, hogy nekik csak oly föld kell, mely saját tulajdonuk lesz, és a más földjén nem akarnak dolgozni, remélvén, hogy tavaszra már mindenki megkapja saját földjét.''[62]

Valóban, a parasztság idegenkedve fogadta az akciót, és arra is volt példa, hogy egyszerűen visszautasította. A nagy- és kisberkiek pl., amikor a bérlő a minisztérium és a főispán unszolására végül ráállott a dologra, tárgyalni sem voltak hajlandók, mivel ekkor már a ,,birtok szétszedését'', vagyis a földosztást követelték.[63]

A sok agitáció és unszolás azonban mégsem maradt teljesen eredménytelen. Vannak adatok, amelyek arra utalnak, hogy a parasztok egyes helyeken végül elfogadták ezt a lehetőséget. Így pl. a varászlói Zichy-uradalomból holdanként évi 40, illetve 50 K bér fejében 100—110 holdat vettek bérbe ,,hadból visszatért és rokkant katonák''.[64] Ugyancsak 50 K bérért vettek ki földet az ádándi nincstelenek is.[65] Kötöttek bérleti szerződést a csurgó-újvárosiak is 216 magyar holdra.[66] Somogyaszalón 127 k. holdat vettek bérbe.[67] Kötött bérleti szerződést nincstelenekkel a mernyei piarista rend jószágkormányzósága.[68] Adtak haszonbérbe földet a termelőszövetkezetek megalakítása alkalmával is. Így történt pl. Andocson, ahol az igénylők ,,erejükhöz mérten a birtokból ideiglenesen földterületeket'' vettek haszonbérbe.[69] Arra is volt példa, hogy a parasztok maguk kérték a haszonbér biztosítását.[70] sőt Drávazsitfán tömegmozgalom kényszerítette a bérlőt, hogy holdanként 30 K fejében Vízvár községnek 1000, Bélavárnak pedig 300—350 holdat adjon ki.[71]

A távolról sem teljes forrásanyag alapján nehéz pontos képet alkotni róla, hogy végül milyen eredménnyel járt a kormány által kezdeményezett kishaszonbérleti akció. Forrásainkból mégis az látszik kiolvashatónak, hogy az általános elutasítás ellenére is, a parasztság egy része a ,,jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok'' elve alapján ideiglenesen elfogadta ezt a megoldást. Hogy nem lehetett egészen jelentéktelen. arra talán abból a tényből is következtethetünk, hogy amikor a Földművelésügyi Népbiztosságnak a haszonbérek tárgyában kiadott 11. sz. rendelete megjelent, a direktórium körlevélben hívta fel arra a városi és a járási politikai megbízottak figyelmét.[72]

[59] KÁL SMFI 339/1919.
[60] KÁL SMFI 222/1919.
[61] KÁL Somogy megye főispánjának bizalmas iratai 165/1918. Erre nézve értékes dokumentum herceg Festetics Taszilónak ugyane szám alatt található levele:

Tisztelt Barátom!

Ami az ideiglenes parcella-bérbeadásokat illeti, készséggel utasítom bérlőimet, de célszerűnek tartanám, ha Te is szíves lennél reájuk e tekintetben közvetlen befolyást gyakorolni.

Somogy megyében nékem mindössze 1500 hold mezőgazdasági birtokom van saját kezelésben — ott egyébként már évek óta 300 hold kisgazdáknak van közvetlenül bérbeadva — s ha a gazdálkodási viszonyok megengedik, készséggel fogom ott is a kisbérletek számát szaporítani.

Őszintén elmondhatom, hogy a parcellázás terén a legutóbbi évtizedben részemről igen sok tétetett a kisgazdák érdekében, mert Vas és Zala vármegyében 23 000 kat. holdat, Somogy vármegyében pedig 2000 kat. holdat adtam el örökárban kisbirtokosok számára — amellett részint Zala, részint Somogy vármegyében cca 4000 hold van parcellánként bérbeadva úgy, hogy legalább 6000 családnak juttattam egyrészt örökárban, másrészt bérbeadás útján a megélhetésre szükséges földterületet.

Amennyiben a kormány a földreformot nem fogja igazságtalan formában keresztülvinni, részemről készséggel fogok minden lehetőt elkövetni, hogy a jogosult igénylők minél gyorsabban földhöz jussanak, e tekintetben pl. Tarany és Főnyed lakosainak, akik közvetlenül hozzám óhajtottak fordulni, s velem megegyezést létesíteni, biztatást is nyújtottam kérelmük kedvező elintézése tekintetében.

Keszthelyen, 1918. december 12-én.

[62] Uo.
[63] KÁL SMFI 388/1919.
[64] KÁL SMFI 741/1919.
[65] KÁL SMFI 3446/1919.
[66] KÁL SMFI 2914/1919.
[67] KÁL SMFI 2915/1919.
[68] KÁL A Piarista Rend Mernyei Kormányzóságának iratai 1919.
[69] OL Országos Birtokrendező Tanács (a továbbiakban: OBT) Vegyes iratok. Iktatlan.
[70] KÁL SMFI 503/1919.
[71] KÁL SMFI 664/1919.
[72] KÁL SMFI 988/1919.

E helyen kell röviden Búza Barna eleddig kevés figyelemre méltatott 1918. december 16-i, alispánokhoz és polgármesterekhez intézett körleveléről szólnunk, amelyben arra való tekintettel, hogy „a mezőgazdasági munkások és cselédek még a legmagasabb munkabér, illetőleg járandóság mellett sem hajlandók munkálkodni", javasolta, hogy ideiglenesen a birtokokat vagy azok egy részét „közös gazdálkodásra" adják át.[73] A rendeletet az alispán továbbította, de az Somogyban nem vezetett a kishaszonbérletihez hasonló akcióhoz. A befutott jelentések ui. arról adtak számot, hogy a cselédek nyugodtan „várják a földosztási idő bekövetkeztét", a „hadi fáradalmak kipihenése után újból munkába álltak",[74] „a mezőgazdasági munkát fennakadás nélkül végzik", és így a rendeletben előírt intézkedésekre nincs szükség.[75]

III.

Mielőtt vizsgálat tárgyává tennénk, miként vezettek az események Somogyban oda, hogy a föld egy kis hányadát a szegényparasztság kezére juttatták, meg kell röviden tekintenünk, hogy a megye különböző társadalmi osztályai és a közéletben szerepet játszó pártok hogyan foglaltak állást a föld kérdésében.

A földosztás meghirdetése folytán létében fenyegetett földesúri osztály kezdetben tudomásul venni látszott a tényeket, és első riadalmában, az OMGE felhívására kénytelen-kelletlen felajánlotta birtokait. Ezt tette pl. a megye főispánja, gróf Széchényi Aladár is.[76] Később, amikor világossá vált, hogy a birtokpolitikai reform elhúzódik, és itt-ott kiskapuk nyíltak, a menteni, ami menthető álláspontjára helyezkedtek. Így pl., amikor a közélelmezési miniszternek „a közfogyasztásra lekötött tehenészeteket szolgáló földterületek" kisajátítás alól való mentesítéséről szóló 7833/1919. sz. rendelete megjelent,[77] többen is megkísérelték birtokuk mentesítését. Erre tett pl. kísérletet gróf Hunyady József is, aki ez úton akart közel nyolcezer holdat megmenteni.[78] De már a földosztás megindulása idején is történtek kísérletek a törvényben előírt parcellázás kijátszására. Gróf Somssich László pl., akit 1918. december 15-én választottak az OMGE elnökévé,[79] egyezséget kötött cselédeivel, amelyben a kollektív szerződésben megállapított járandóságon túl „teljesen ingyen" „esztendős részletekben" tíz hold földet ígért azoknak, akik további tíz évre vállalták a szolgálatot.[80]

A parasztság vagy legalábbis annak legforradalmibb része — mint láttuk — már 1918. november végén, december elején már határozottan sürgette a latifundiumok felosztását, és türelmetlenül, „azonnal" és „ingyen" követelte a földet. Jóllehet a legcsekélyebb kétség sem férhet hozzá, hogy a nagybirtok hatalmától és nyomasztó súlyától minden paraszti réteg szabadulni akart, és abban, hogy a nagybirtokrendszernek meg kell szűnnie, a parasztság egésze egyetértett, teljesen egységes paraszti osztályálláspontról azonban mégsem beszélhetünk. Másként szemlélte a dolgokat a cselédség, a falvakban élő szegényparasztság, és megint másként a felemelkedés útján járó módosparasztság. A latifundiumok cselédsége még abban is kétkedett, hogy a földreform egyáltalában megvalósul-e. „A földosztásra vonatkozó rendelet tartalmát — olvashatjuk az egykorú jelentésben — közömbösen veszik tudomásul, mert szinte meggyőzően lemondólag mondják, úgysem lesz ebből semmi."[81] Egyebek mellett talán épp e szubjektív tényezőre vezethető vissza, hogy ebből a rétegből viszonylag sokan és könnyen mondtak le a földosztás gondolatáról, és vállalták az agrárkérdésnek a nagybirtok egybentartása útján való megoldását akkor, amikor úgy látszott, hogy a kollektív szerződésben biztosított „magas munkabérek többet hoznak".[82]

A parasztnép többsége azonban földosztást akart, önálló kisgazdaságra vágyott. Az Országos Propaganda Bizottság Somogy megye közállapotairól 60 község adatai alapján készített jelentése szerint, 1919 januárjában és februárjában 46 községben jelentkezett földéhség.[83] A földosztás határozott óhajtásáról tanúskodnak azok a beadványok is, amelyek annak a kérvényezési akciónak sodrában keletkeztek, amellyel 1918 végén

[73] KÁL SMAI 35061/1918.
[74] KÁL A kaposvári járás főszolgabírájának iratai 177/1919.
[75] KÁL SMAI 3804/1919.
[76] OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Osztályának iratai 80 013/1918.
[77] KÁL SMAI 4455/1919., illetve 6050/1919. sz. alatt.
[78] P ttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PIA) TAGYOB II/2.
[79] Az OMGE új elnöke. Somogyvármegye, 1918. dec. 19.
[80] Hetesen nem parcelláznak. Somogyvármegye, 1919. márc. 20.
[81] KÁL A kaposvári járás főszolgabírájának iratai 177/1919.
[82] KÁL SMFI 510/1919.
[83] Uo.

és 1919 elején valósággal megostromolták a Földművelésügyi Minisztériumot. Ezek a parasztok szívhangjait megszólaltató kérvények arra utalnak, hogy a földet sóvárgó parasztság 10—20 k. hold között mozgó gazdaságok kialakítására törekedett. „A föld akként utaltassék ki örök áron és kebeleztessék át telekkönyvileg, hogy mindenkinek legalább 10 kat. hold földje legyen az elosztás után" — olvashatjuk a balatonszentgyörgyi néptanács beadványában.[84] Tíz holdat kívánt a csákányi nemzeti tanács is.[85] 22 holdat kértek a faluhídvégiek.[86] A föld mellé — mint a balatonszentgyörgyi néptanács imént idézett beadványa tanúsítja — a birtok arányában „közös legelőt és erdőjárandóságot" kívántak, továbbá „az uradalmi épületek örök áron való átengedését" kérték.[87] Azzal különben, hogy az önálló kisgazdaságra berendezkedni kívánó parasztok a szántók mellé házhelyet, legelőt, erdőt kívántak, számos kérvényben találkozhatunk.[88]

Nyilvánvaló, hogy a parasztságnak szíve szerint való dolog lett volna, hogy teljesen ingyen kapja meg ősi jussát, a földet. Forrásaink szerint Somogyban két faluban is, Nemesdéden[89] és Faluhídvégen[90] felmerült ez a kívánság. Biztosra vehető, hogy másutt is melengették ezt a gondolatot. A források többsége azonban arra utal, hogy a somogyi parasztság nem idegenkedett a gondolattól, hogy megegyezzen a tulajdonosokkal, és méltányos árban megfizessen a földért. A „gálosfai körjegyzőség katonái és lakossága földigényének kielégítését a földtulajdonossal közös, barátságos megállapodások mellett, jogszerűen kívánja" — írja jelentésében a gálosfai körjegyző.[91] „Községi lakosságunk nem ingyen akarja a földet tulajdonába venni, hanem a kormány által meghatározandó méltányos áron a tulajdonjog alapján" — olvashatjuk egy másik beadványban.[92] Hosszabb lejáratú törlesztés mellett kívánták megkapni a földet a somogyszentmiklósi parasztok.[93] Megfelelő ár ellenében óhajtotta igényeinek kielégítését Sávoly és a környékén fekvő tíz község.[94] Vételárat kínáltak a házhelyért kérvényező mernyei parasztok is.[95] A módosabb parasztok pedig, akik a nagybirtok megvásárlására törekedtek, egyenesen „aranyat", „régi, jó bankót" kínáltak a földért.[96]

A megyében egzisztáló pártok közül elsőnek a parasztság pártja, a Kisgazda Párt tisztázta és fogalmazta meg agrárprogramját. Végső megfogalmazásában a kisbirtok 15 k. holdra való kiegészítését, a nincsteleneknek maximum 10, a falusi kisiparosoknak pedig 3 holddal való ellátását javasolta. A kisajátítás határát 100 holdban, a földreform végrehajtásának időpontját az 1919. évben határozta meg.[97]

1919. január elején tartott nagygyűlésén a Függetlenségi Párt helyi szervezete is határozati javaslatot fogadott el, amelyben kimondta, hogy a „magántulajdon tiszteletben tartása mellett" követeli a „birtokreform keresztülvitelét, s a birtokviszonyok rendezését."[98]

Utolsónak, 1919. január 6-án és 7-én tartott megyei kongresszusán a Szociáldemokrata Párt tisztázta agrárpolitikai elveit. Tekintve, hogy a földkérdés megoldásában Somogyban végül is a szociáldemokraták ragadták megukhoz a kezdeményezést és a vezető szerepet, részletesen e párt programjának fejlődésével kell foglalkoznunk.[99]

A program, amit a párt az említett kongresszuson elfogadott, a Budapesti Munkástanácsban 1918. december 20-án megtárgyalt és a földmunkások és kisgazdák december 26-án tartott országos értekezletén jóváhagyott program volt, amelyet dr. Szőnyi Hugó javaslatára azzal a módosítással fogadtak el, hogy amennyiben a nagybirtokos elhanyagolná a termelést, a meghagyandónak mondott 500 holdat is el lehessen venni.

Minthogy a program mind a termelőszövetkezeti, mind pedig a földosztás útján történő megoldás lehetőségét magában foglalta, nem csekély jelentőségű kérdés annak eldöntése, hogy Somogyban vajon melyik megoldási formát vallották inkább a maguké-

[84] OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztályának iratai 82 054/1919.
[85] KÁL SMFI 436/1919., valamint 472/1919. sz. alatt.
[86] KÁL SMFI 495/1919.
[87] OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztályának iratai 82 054/1919.
[88] Ld. erre: KÁL SMFI 130/1919, 262/1919, 281/1919, 344/1919, 379/1919. stb.
[89] KÁL SMFI 510/1919.
[90] KÁL SMFI 495/1919.
[91] KÁL A kaposvári járás főszolgabírájának iratai 11 774/1918.
[92] OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztályának iratai 80 686/1919.
[93] Uo. 82 176/1919.
[94] Uo. 80 687/1919.
[95] KÁL SMFI 130/1919.
[96] A földosztó kisgazdák. Somogyi Hírlap, 1919. márc. 6.
[97] *Mészáros Károly:* Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919 (Különös figyelemmel Somogyra). Bp. 1966. 49—51. l.
[98] A függetlenségi párt nagygyűlése. Somogyvármegye, 1919. jan. 3.
[99] Ezzel a kérdéssel korábban már foglalkoztam „Nagyatádi Szabó István politikai szereplése Somogyban az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején" c. dolgozatomban (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967. I. Szeged, 1967, 129—30. l.). E helyen némi kiegészítéssel ott tett megállapításaimat ismétlem meg.

nak. Nyilvánvaló, hogy már csak szocialista mivoltuknál fogva sem volt tőlük idegen a szövetkezeti forma. Hogy ez valóban is így volt, arra a forrásokban találni utalásokat Így pl. tudjuk, hogy a megye egyik régi szocialista vezetője, Gyura János a fent említett országos értekezlet alkalmával azt fejtegette, hogy ő jobb szeretné, ha egyből a „kommunista alapra" lehetne térni. De ehhez nyomban hozzátette, hogy ennek még nem látja lehetőségét.[100] Ez az állásfoglalás szerintünk nagyon jellemző. Arról van ti. szó, hogy a Somogyság régi, öntudatos szociáldemokratái legbensőbb meggyőződésük szerint nagyon is rokonszenveztek a termelőszövetkezeti formával, de ennek megvalósítására még nem tartották érettnek a körülményeket. Nyilván erre a meggyőződésre utalta őket az a körülmény, hogy a megye parasztságának döntő többsége földosztást követelt, s így ha a szövetkezeti forma mellett ütik a vasat, ez a párt elszigetelődését vonta volna maga után. minthogy a tagság döntő többsége ekkor még újsütetű szocialista volt, akik csak 1918 őszén kapcsolódtak be a mozgalomba. Annak azonban, hogy párt régi magva így gondolkodott — mint látni fogjuk — az események során megvolt a jelentősége.

A mondottakból következett, hogy a párt a napi politikában, az agitációban a földosztás jelszavával dolgozott. Erre kapott intenciókat a központtól is, főleg a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségétől, amelynek vezetője, Csizmadia Sándor földművelésügyi államtitkár lényegében Búza Barnával álllott egy platformon. De, amint az a forrásokból eléggé világosan és egyértelműen állapítható meg, ezt az álláspontot is csak mérsékelten, a kormány intencióinak megfelelően képviselték. Világosan tanúskodik erről a helyi szociáldemokrata sajtóorgánum, a Somogyi Hírlap 1919. február 4-én megjelent „Fölösleges türelmetlenkedés" c. cikke, amely azt bizonygatta a föld népének, hogy a földreform „nem olyan semmi munka, amit máról holnapra" végre lehet hajtani, mert nem csupán az elveket kell tisztázni, hanem a végrehajtó apparátust is meg kell szervezni, és tudni kell, hogy hol fognak húzódni az ország határai. Arról, hogy még 1919-ben végbemenjen a reform, senki se álmodjon. A földmunkásoknak pedig különben sem ez a fontos, hanem az, hogy bérük rendeződjön. Azokat pedig — fejeződik be a cikk —, akik lelkiismeretlenül „földosztási históriákba" ugratják a népet, fel kell jelenteni a hatóságoknak, „mert az ilyenek a legnagyobb ellenségei a népnek".

Erről az egészen lojális álláspontról csak a következőkben mozdult el a párt, és a földosztást erőteljesebben a következő napokban és hetekben kezdte követelni. Erről tanúskodik az igali főszolgabírónak az események után, 1919. október 3-án kelt jelentése, amelyben a következőket olvashatjuk: „Ezen hónapban (ti. februárban — K. S.) indult meg járásomban a féktelen és felelőtlen izgatás az uradalmak cselédsége, úgy az egyes községek földnélküli munkásai és törpebirtokosai között a földosztás jelszavával. Napnap után izgatók (értsd: agitátorok — K. S.) jártak az egyes községekben, s minden előzetes bejelentés nélkül tanácskoztak a tudatlan néppel, és szították az elégedetlenséget, nagyhangú ígéretekkel megingatták még a mérsékelt elemeket is."[101]

Amint a forrásokból az ugyancsak megállapítható, erre a nép fokozódó türelmetlensége késztette a pártot. 1918 végétől a kollektív kérelmek hosszú sorában sürgette a nép a földet, a földosztás megindítását. Hogy csak néhányat említsünk: Németegres, Andocs, Rinyabesenyő, Balatonszentgyörgy, Jákó, Somogyudvarhely, Sand község népe fordult a hatóságokhoz ilyen kollektív kérelmekkel.[102]

A fokozódó agitáció helyenként földosztó mozgalmakra vezetett, amelyeknek épp a szociáldemokraták állottak az élén. Ilyenre került sor pl. az előbb már említett Andocson, amelyet a helyi szociáldemokrata szervezet megteremtője, Csonka Mihály vezetett, aki 1918. decemberében települt a községbe.[103] Itt a hangulat már az év elején izgatott volt, és feltehetően Csonka agitációjának hatása alatt, a földigénylők már január 6-án kérelemmel fordultak a földművelésügyi miniszterhez, hogy a veszprémi püspökségnek a község határában fekvő 2000 holdas birtokát „1919. őszéig felosztani szíveskedjék".[104] Majd február 24-én kelt újabb beadványukban a „birtokrendezési munkálat" soronkívüli megindítását kérték.[105] A légkör ekkor már igen feszült lehetett. Miként arra az iratokból következtetni lehet, meg sem várva a minisztérium intézkedését, Csonka Mihály „nagy tömeget vezetett ki Németsűrű-pusztára, s ott megjelenvén Hencz Ferenc lakása előtt, egy izgató beszédben felhívta nevezettet, hogy távozzék gazdaságaiból,

[100] A földbirtokreform-tervezetet az országos értekezlet egyhangúan elfogadta. Népszava, 1918. dec. 27.
[101] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 2767/1919.
[102] Ld. erre: KÁL SMFI 9/1919., OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztályának iratai 80 667/1919., KÁL SMFI 262/1919., 281/1919., 344/1919., 574/1919., 674/1919. sz. alatti iratokat.
[103] Ld. erre KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 2767/1919. sz. alatt található jelentéseket.
[104] OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztályának iratai 80 667/1919.
[105] OL Országos Birtokrendező Tanács Vegyes iratok. Iktatlan.

mert ő már senki és semmi, nem rendelkezhetik gazdaságaival".[106] Ugyanez március elején megismétlődött, míg végül a bérlő távozni volt kénytelen.[107] A mozgalom után a termelőszövetkezet megalakítása és az ezzel egyidejűleg végrehajtott földosztás tett pontot.

A fentiek alapján tehát teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a somogyi szociáldemokratáknak a legkevésbé sem volt szándékuk még a történelemből ismert fordulat végrehajtása akkor, amikor befutott a hír, hogy Hamburger Jenő „Kaposvárra érkezik, honnan bejárja az egész vármegyét, és az alakítandó termelőszövetkezetek ügyét fogja ismertetni".[108]

Tekintve, hogy a továbbiak ma már széles körben ismertek, e helyen röviden csak utalunk rá, hogy Hamburger fellépése és a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása nyomán döntő fordulat következett be a somogyi szociáldemokrácia agrárprogramjában: a súly a termelőszövetkezeti formára tevődött át, a földosztásról pedig most már csak mint elmaradhatatlan tárgyát képező dologról esett szó. A helyzet mélyebb elemzése azonban rövidesen rádöbbentette őket, hogy a földosztást nem kapcsolhatják ki teljesen terveikből, és rugalmasan, a tömegek akaratához és mozgásához alkalmazkodva, szinte egyik napról a másikra változtattak állásfoglalásukon. Március 7-én elvi cikket tettek közzé, mely kimondta: az igényjogosultakra van bízva a döntés, hogy a kiosztandó 5—6 hold földön kínlódják végig az életüket, vagy a „munkásság kebelében alakult termelőszövetkezetben" biztosítanak szebb jövőt.[109] Tulajdonképpen ez volt az a felfogás, amelyben 1919 tavaszán a somogyi szociáldemokrácia agrárprogramja véglegesült. Ehhez azután következetesen igyekeztek tartani magukat.[110] Az alapvetően helyes elv azonban a végrehajtásban kevés teret kapott, és — mint látni fogjuk — egy meglehetősen szűkkörű földosztást eredményezett, amely csekély terjedelme miatt nem elégíthette ki a parasztság igényeit, és megnyugvást sem hozott.

Értékes munkájában *Mészáros Károly* arra a megállapításra jut, hogy a somogyi szociáldemokraták már február második felében is ezt a felfogást vallották. Ennek alátámasztására a somogyi szociáldemokraták „Útmutató a szociáldemokrata termelőszövetkezetek felállításáról" c. bizalmas utasításként kiadott tervezetére hivatkozik, amely szerinte a földreformtörvény megjelenése utáni napokban keletkezett,[111] s ettől csupán Hamburger agitációjának hatása alatt tértek el, majd amikor az események igazolták, hogy az Útmutatóban lefektetett alapelvek szerint lehet a föld kérdését megoldani, visszatértek hozzá. Lényegében ez történt a március 7-i fordulatnál.[112] Véleményünk szerint az Útmutató gondolati anyagában csak a március 7-e után kelt dokumentumokkal mutat egyezést, ezért annak keletkezését későbbre, március elejére kell tennünk. Emellett tanúskodik, hogy a somogyi szociáldemokratákat február közepe táján nem a földkérdés, hanem egy egészen más ügy, a Széchényi Aladár lemondása folytán megüresedett kormánybiztosi állás ügye foglalkoztatta. A földkérdés nagy fontosságára Hamburger Jenő döbbentette rá őket. Eléggé egyértelműen tanúskodik erről a február 25-i munkástanácsülésről megjelent tájékoztatás, mely szerint Hamburger arról igyekezett meggyőzni őket, hogy először a „gazdasági hatalmat" kell megszervezni, és a kormánybiztosi állás ügyében mérsékletre intette őket.[113] Nyilvánvaló, ha az Útmutató ekkor már készen lett volna, a helyi vezetők erre mint elvi alapra hivatkoztak volna. Ennek semmi nyoma a forrásokban. Egyetlen egy olyan utalást találni, amely arra mutat, hogy valamilyen szövetkezet felállításának terve foglalkoztatta a helyi szociáldemokrata vezetőket, de ez sem a Hamburger fellépésére létrehívott mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozik, hanem azokra a „termelő és fogyasztó szövetkezetek"-re, amelyeket azért kívántak felállítani „taggyűjtő akció" révén, hogy a proletárcsaládokat ellássák, és kiszabadítsák őket az „uzsorások körmei" közül.[114]

Eléggé elterjedt az a felfogás, hogy a termelőszövetkezeti formának a földosztással való egybekapcsolása a somogyi szociáldemokraták „találmánya". Nem kétséges, hogy ezt a megoldást a somogyi szociáldemokraták fogalmazták meg legpregnánsabban. De

[106] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 2767/1919.
[107] Uo.
[108] Agitáció a termelőszövetkezetek ügyében. Somogyi Hírlap, 1919. febr. 23.
[109] A kisgazdák és a termelőszövetkezetek. Somogyi Hírlap, 1919, márc. 7.
[110] Ennek legfontosabb dokumentumai: 1. A Munkás Tanács ülése. Somogyi Hírlap, 1919. márc. 9; 2. Munkástestvérek! Kisgazdák! Elvtársak! Somogyi Hírlap, 1919. márc. 9; 3. Somogyvármegye és Kaposvár város dolgozó népéhez! (1919. március 10-én kiadott felhívás) KÁL Tanácsköztársasági plakátok gyűjteménye; 4. A magyar föld munkásaihoz! Somogyi Hírlap, 1919. márc. 11; 5. A kisgazdák és a szocializmus. Somogyi Hírlap, 1919. márc. 11.
[111] *Mészáros* i.. m. 71—73. l.
[112] Uo. 77—79 l.
[113] A Munkástanács ülése. Somogyvármegye, 1919. febr. 27.
[114] Vö.: A Munkástanács ülése. Somogyvármegye, 1919. febr. 23. és A Munkástanács ülése. Somogyi Hírlap, 1919. febr. 23.

ez a gondolat ekkor már benne volt a levegőben. Jellemzően mutatja ezt, hogy március 8-án, amikor a Kaposvári Munkástanácsban határozat született rá, hogy azokat a kisgazdákat, akik nem mondanak le a nekik járó földről, a földbiztosok megérkezése után azonnal ki kell elégíteni, vagyis ki kell nekik osztani a törvényesen megjáró földmennyiséget,[115] a minisztertanácsban a somogyi földfoglalások miatt háborgó Nagyatádi Szabót Kunfi annak igyekezett megnyerni, hogy valamilyen formában hozzon létre megegyezést „a kisbirtok és a termelőszövetkezet között".[116] Ez mitsem von le a somogyi szociáldemokraták érdemeiből, minthogy arra utal: nemcsak felismerték a történeti szükségszerűséget, hanem annak alapján cselekedtek is.

Ismeretes, hogy a kérdés ezzel még távolról sem jutott nyugvópontra. Jóllehet a szociáldemokraták ismételten is meghirdették megújított programjukat; mivel azt nem követték azonnal a tettek, a parasztok elégedetlensége napról napra fokozódott. Közben a kormány megbízta Nagyatádi Szabót a somogyi események kivizsgálásával. Ennek hírére a kisgazda-tábor fegyverkezni kezdett, és készült a leszámolásra.

E nehéz helyzetben a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemorata Párt döntő lépésre határozta el magát. Március 10-én direktóriumot állított a megye élére, Kaposvárra és környékére ostromállapotot rendelt el. Így, amikor március 11-én Nagyatádi Szabó Kaposvárra érkezett, már ura volt a helyzetnek. A minisztert hozó vonathoz felvonultatta a város és a környék munkásságát és szegényparasztságát, és meghátrálásra kényszerítette a kisgazda-vezért. Nagyatádi Szabó az állomásnál egybegyűlt tömeg előtt kijelentette: nem azért jött, hogy „egy már létrejött, egészséges alkulást megszüntessen, hanem, hogy a termelőszövetkezetet mint hivatalos hatóság is szentesítse és megerősítse". Pár órával később pedig aláírt egy a helyi szociáldemokrata vezetőkkel kötött megállapodást, amelyben lényegében elfogadta a szociáldemokraták követeléseit, de kikötötte, hogy a „termelőszövetkezetek megalakításával a kisgazda igényjogosultak a legmesszebbmenőleg kielégítessenek", vagyis azt, amit azok pár nappal azelőtt, március 7-én önként megajánltak. Így Nagyatádi Szabó útjának kudarca ellenére is volt egy fontos eredménye: a megvalósulás stádiumába jutott a földosztás. A direktórium már március 12-én kiküldte a járási székhelyekre a birtokrendező bizottságokat, 14-én délelőtt pedig az egyes bizottságok tagjai kézhez vették megbízatásukat, és a legtöbben még a nap folyamán ki is szálltak működési körletükbe. Ezzel az aktussal vette Somogyban tulajdonképpen kezdetét az állami földosztás.[117]

A már-már nyugvópontra jutni látszó, de még mindig csak az előkészületeknél tartó földosztás ügye azonban pár nap múlva ismét elakadt. A Tanácsköztársaság kikiáltása után, a „Mindenkihez !" c. kiáltvány bejelentette, hogy az ország új kormánya a földreformot „nem törpebirtokokat teremtő földosztással, hanem szocialista termelőszövetkezetekkel hajtja végre", ami lényegében a Búza-féle földreform felfüggesztését jelentette. Bár ez önmagában még nem jelentette a földosztás gondolatának teljes elutasítását, a földosztás ügye súlyos válságba jutott. A Földművelésügyi Népbiztosságon számoltak a földosztás elmaradásának esetleges politikai következményeivel, és ezért valamelyes részleges, bár igen szűkkörű földosztást lehetővé akartak tenni. Ezért az ezekben a napokban készült „Tervezet a földreform végrehajtását illetőleg" c. javaslatban házhelyen kívül családonként öt magyar hold szántó és egy magyar hold legelő kiosztását kívánták lehetővé tenni. A Forradalmi Kormányzótanács azonban március 27-i ülésén ezt elutasította, és úgy döntött, hogy azt a Földművelésügyi Népbiztosság mint szigorúan bizalmas, belső rendeletet adja ki.

Somogyban, ahol már-már válsággal fenyegető feszültség uralkodott a földosztás körüli huzavona miatt, és ahol a vezetők többszörösen is elkötelezték magukat a földosztás végrehajtása mellett, a tervezetet a legkevésbé sem kezelték bizalmas utasításként, hanem a földosztásra vonatkozó részét március 30-án nyilvánosságra hozták. „Munkástestvérek ! Földművesek ! Mindazok a földigénylők — hangzik a rövid felhívás —, akik teljesen földnélküliek és családtagjaikkal 5 hold földet megművelni képesek, a legrövidebb időn belül teljesen ingyen 5 hold földet és 1 hold rétet fognak kapni."

A somogyi vezetők ettől később, a Forradalmi Kormányzótanács április 3-án kiadott rendelete után sem tágítottak. Mint a kaposvári járási politikai megbízotthoz intézett április 6-án kelt rendelet tanúsítja, a Forradalmi Kormányzótanács ellenére is elrendelték a földosztás végrehajtását. A nevezetes rendelet szó szerint a következő: „Csak teljesen nincstelennek, vagy egy-két holddal rendelkezőnek adható föld, éspedig egy egész családra öt magyar hold. Ezen öt hold vagy öt holdra való kiegészítés kizárólag

[115] A Munkás Tanács ülése. Somogyi Hírlap, 1919. márc. 9.
[116] OL Miniszterelnöki iratok 4505/1919.
[117] Az itt röviden ismertetett fejleményekkel részletesen foglalkoztam a 99. jegyzetben ld. 130—36. l.

a bevetetlen területekből mérendő, éspedig úgy, hogy a gyengébb és jobb minőségű földből minden igénylőnek egyformán jusson. Élv legyen, hogy a birtoktestek egy tagban, szövetkezeti kezelésben és intenzív üzemben a többtermelést szolgálják, ezért a földosztás csak kikerülhetetlen esetekben eszközölhető. Hadiözvegyeknek négyszáz □-öl mindenütt azonnal kimérendő. Közöljék az összes munkástanácsokkal. Direktórium." Az utasítás továbbítására sor is került, és ennek nyomán a nincstelenek és szegényparasztok megkapták a régóta áhított földet.[118]

IV.

A sok huzavona és harc után mégis valahogy csak megvalósuló földosztás végrehajtására külön szervezet jött létre. Mint ahogy a földosztás ügyének kérdései is csak a termelőszövetkezeti mozgalom problémáival egységben tárgyalhatók és érthetők meg, akként a földosztás végrehajtására létrehívott szervezet is csak a szövetkezeti mozgalom szervezeti kérdéseinek megvilágítása útján állhat tisztán az olvasó előtt. Tekintve azonban, hogy ezzel a kérdéssel korábban már külön tanulmányban foglalkoztam, e helyen csak a legfontosabbak összefoglalására szorítkozom.

Az 1919. évi XVIII. néptörvény rendelkezései szerint a földreform végrehajtására létrehívott legfőbb fórum az Országos Birtokrendező Tanács volt. A tanács feladata az igényjogosultak és a kisajátítandó ingatlanok összeírratása, a birtokrendező bizottságok kiküldése, az ún. felosztási körzetek megállapítása, a kisajátítások jóváhagyása stb. volt.

A törvény a reform végrehajtására még két fontos intézmény, a birtokrendező bizottságok és a birtokrendező választmányok intézményének megszervezését írta elő. A birtokrendező bizottságoknak három tagból: egy jogi, egy gazdasági és egy földmérői képzettségű tagból kellett állniok. Hatáskörükbe az összeírások helyesbítése, pótlása, az újonnan jelentkezők felvétele tartozott, továbbá a birtokrendező választmány megalakításáról és támogatásáról kellett gondoskodniok.

A birtokrendező választmányokat választás útján kellett létrehozni, a tagság egyik felét az igénylőknek kellett megválasztaniok úgy, hogy lehetőleg minden húsz igényjogosultnak egy képviselője legyen, de az általuk megválasztott tagok összlétszáma ne haladja meg a 24-et. A tagság másik felét a községi mezőgazdasági kamarák választmányának, illetőleg ezek megalakulása előtt a községi képviselőtestületnek, városokban a tanácsoknak kellett összeállítani. A választmányok feladata a kisajátítandó birtokok kijelölése, a kisajátítással kapcsolatos kérdések megtárgyalása, a felosztás felőli döntés, a javaslatok elkészítése stb. volt.

Somogyban a reform kissé sajátosan, a törvény szavai szerint ún. „ideiglenes birtokrendezés"-sel vette kezdetét, amely annak a felhatalmazásnak alapján indult meg, amit Hamburger Búza Barnától kapott. Az ideiglenes birtokrendezés itt — mint láttuk — a nagybirtok lefoglalásával és termelőszövetkezetté alakításával jelentett egyet. Ennek a munkának kezdetben tulajdonképpen szervezete nem volt. Hamburger Kaposvárról mint egy ad hoc központból irányította a mellé beosztott 18 gazdabiztost, kiküldve őket a megye különböző járásaiba a birtokfoglalások foganatosítására. Azonban igen-igen hamar, jóformán az első foglalások nyomán megindult a szervezeti keretek kialakulása, amennyiben létrejött a Szociáldemokrata Termelőszövetkezetek Kaposvári Központja. Pontos adat megalakulásának időpontjára nem áll rendelkezésünkre, abból a felhívásból azonban, amelyet 1919. március 5-én tett közzé,[119] arra következtethetünk, hogy talán március 3-án, de legvalószínűbben 4-én jött létre. Móricz Zsigmond közlése szerint kezdetben itt öt ember dolgozott.[120] Nyilvánvaló, e szervet a lefoglalt gazdaságok ügyeinek irányítására hozták létre. Megalakulása után azonban elsősorban a termelőszövetkezetek létrehozásával foglalkozott, vagyis a megyében a birtokrendezés központi szerve volt. Félreérthetetlen világossággal utal erre az idézett felhívás, amelyben ezt olvashatjuk: „Ahol szükségesnek mutatkozik, rövid időn belül meg fogjuk alakítani a szocialista termelőszövetkezeteket. Egyszerre azonban mindenhova a kezünk nem ér . . . Tehát türelemmel legyen mindenki!" Amikor tehát az 1919. március elején Somogyban kelt iratokban Állami Birtokrendezőségről vagy Állami Birtokrendező Bizottságról olvashatunk, lényegében erre a szervre, illetőleg e szerv kiküldötteire kell gondolnunk.[121]

[118] Azzal, hogy miként fejlődött a somogyi szociáldemokraták agrárpolitikája a Tanácsköztársaság kikiáltása után, korábban szintén foglalkoztam már „Földosztó szervek és működésük Somogyban 1919-ben" c. dolgozatomban. Levéltári Közlemények, 1967. 1. sz. 77—79. l. A forrásokra való hivatkozásokat ld. ott.

[119] Munkások! Kisgazdák! Elvtársak! Somogyi Hírlap, 1919. márc. 5.

[120] *Móricz Zsigmond:* A Somogymegyei Földmíves Szövetkezetek. Bp. 1919. 6. l.

[121] KÁL Kerületi Termelési Biztosságot Felszámoló Bizottság iratai 1919—1924 (a továbbiakban: KTBFBI), Állami Birtokrendező Bizottság iratai (a továbbiakban: ÁBBI) a Kis- és Nagy-pusztán 1919. márc. 6-án felvett jegyzőkönyv, iktatlan; Meller Henrik 1919. márc. 9-én kelt bejelentése, iktatlan.

Amikor Nagyatádi Szabó március 11-én lement Kaposvárra, és a korábbiak során már említett egyezséget megkötötte, egyebek közt kimondták, hogy mivel a termelőszövetkezetek „nem párt, hanem országos érdekeket óhajtanak szolgálni", azokat a jövőben nem szociáldemokratának, hanem „földművelő termelőszövetkezeteknek fogják elnevezni".[122] Ennek megfelelően a fenti szerv nevéből elhagyták a szociáldemokrata jelzőt, és azt Somogy Vármegyei Földmíves Termelőszövetkezetek Központjának kezdték nevezni.[123] *Réthfalvy Jenő* közlése szerint az egyezség megkötésével egyidejűleg megállapodás történt azokra a feltételekre nézve is, „ahogy a jövőben a birtokok átvétele történni fog". Egyben Nagyatádi Szabó beleegyezett, hogy „azon bizottságnak, mely hivatva van dönteni az átvétel felett, a vezetője Farkas Adolf gazdabiztos legyen".[124] E közlésből világos, hogy a birtokrendezés, illetőleg az egyezség értelmében most már meginduló földosztás ügyeinek irányítására egy új szerv jött létre. Ez a szerv a forrásokban 1919. március 13-tól szerepelni kezdő Somogy Vármegye Birtokrendező Bizottsága, vagy teljesebb nevén: Somogy Vármegye Központi Birtokrendező Bizottsága lett.[125] Ez a szerv március 11-én vagy 12-én jött létre. Bár a forrásokban mint a Somogy Vármegyei Földmíves Termelőszövetkezetek Központjától különálló szerv jelenik meg, a továbbiakban mégis tisztázandó volna, hogy a kettő között milyen összefüggés volt, hogy vajon a formális különállás ellenére nem volt-e a kettő a gyakorlatban egy, ui. számos jel utal arra, hogy a termelőszövetkezeti központ a birtokreform munkálataiból ezután sem kapcsolódott ki.

A közigazgatási beosztást követve, hamarosan létrejöttek a földosztás és birtokrendezés járási szervei is, amennyiben a járási székhelyeken működő birtokrendező bizottságok járási birtokrendező bizottságoknak kezdték magukat nevezni. A falvakban, főleg a Tanácsköztársaság kikiáltása után, létrejöttek a birtokrendező választmányok.

A fentiek alapján világos, hogy a földosztásnak és birtokrendezésnek Somogyban a törvényben meghatározott formától eltérő, sajátos szervezete alakult. E szervezet tevékenysége a Tanácsköztársaság kikiáltásáig főleg a nagybirtok termelőszövetkezetté alakításában merült ki, a földosztásnak csupán az előkészületeit végezte el, tényleges földosztást a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt legfeljebb csak szórványosan végezhetett. Ami a földek felosztása körül ez idő tájt történt, azt elsősorban a megyét elöntő földosztó mozgalom számlájára kell írnunk. Ez forradalmi mozgalom volt, de ezt sem a megye kormányzatát ellátó direktórium, sem a Szociáldemokrata Párt nem támogatta. Tiltó rendelkezések után, március 22-én a hatalom végleges átvételéről kiadott proklamációjában a munkástanács statáriális eljárással fenyegette meg a földosztókat: aki „önkényüleg földet oszt, vagy azért izgat, mint a szocialista köztársaság ellenségét rögtönítélő bíróság elé állítjá"-k.[126]

A Tanácsköztársaság kikiáltása után, március 23-án kelt rendeletével a földreform ügyét a direktórium a Somogy Megyei Földmíves Termelőszövetkezetek Központjának hatáskörébe utalta. Pár nap múlva maga a termelőszövetkezeti központ is jelentős átalakuláson ment keresztül. Március 27-én hozzákapcsolták a megyei gazdasági felügyelőséget, az ún. burgonyahivatalt és anyagértékesítő hivatalt (haditermény). Az így létrejött szerv Somogy Vármegyei Földmíves Szövetkezetek Termelési és Közélelmezési Központja nevet vette fel, és a törvényszéki palotában rendezkedett be. Ezzel egyidejűleg kezdetét vette a központ ügyosztályi alapon való átszervezése.[127] A földosztás és birtokrendezés külön ügyosztályt kapott. Ennek felállítási idejét pontosan nem tudjuk. Valószínűleg március végén, illetőleg április elején került erre sor. Ezzel Somogy Vármegye Központi Birtokrendező Bizottsága megszűnt. A járási székhelyeken működő birtokrendező biztosokat a gazdasági felügyelőségeknek rendelték alá.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után, március 23-tól a birtokrendező bizottságok munkája egy ideig szünetelt. Március 21-én hirdetmény jelent meg, hogy dr. Forgács György birtokrendező biztos Kaposvárott március 26-tól kezdődően végzi a földigénylők összeírását.[128] Hogy vajon az ilyen jellegű munkák is szüneteltek-e, nem áll módunkban megállapítani, amiként a fenti konkrét esetben sem tudjuk, hogy a birtokrendező biztos elvégezte-e az összeírást vagy sem. A munka — miként a forrásokból megállapítható — a hónap végén, illetőleg április elején indult ismét meg tényleges földosztást eredményezve. Ez körülbelül június elejéig folyt.

[122] *Kávássy S.*: Nagyatádi ... i. m. 136. l.
[123] Erre utal az a jegyzőkönyv, amelyet 1919. márc. 13-i keltezéssel KÁL KTBFBI ÁBBI 22/1919. sz. alatt találhatunk.
[124] PIA TAGYOB II/1.
[125] KÁL KTBFBI ÁBBI 22/1919., továbbá 33/1919. sz. alatti iratok.
[126] Néptanács vette át a kormányzást. Somogyvármegye, 1919. márc. 23.
[127] A gazdasági felügyelőség, a burgonyahivatal és a Haditermény egyesítése. Somogyvármegye, 1919. márc. 27.
[128] Szerdán kezdődik a földigénylők összeírása. Somogyvármegye, 1919. márc. 21.

Ezt követően már a Tanácsköztársaság idején megindult a földosztás és birtokrendezés végrehajtására létrehozott szervezet felszámolása. Előbb a jogi biztosokat, majd a gazdabiztosokat csoportosították át. A szervezet maradványait az ellenforradalom számolta fel.[129]

V.

További fontos kérdés, hogy a fent ismertetett szervezet a megye mely részein fejtett ki földosztó tevékenységet, mennyi lehetett az a földmennyiség, ami végül is a parasztok kezére esett, milyen problémákat vetett fel a földosztás, és végül hogyan vonhatunk mérleget a Somogyban végrehajtott földosztásról. Mindezekre a fontos kérdésekre a töredékes forrásanyag alapján a válasz csak hozzávetőleges lehet.

Arra kérdésre, hogy a fenti szervezet hol folytatott földosztó tevékenységet, a forrásokban megörökített tények alapján különbözőképpen adhatunk választ. Mód nyílik egyrészt annak meghatározására, hogy mely járások területén került földosztásra sor, erről a teljesség igényével tudunk szólni. Vannak továbbá iratok, amelyek annak felsorolására nyújtanak módot, hogy mely körjegyzőkségekben, községekben, illetve pusztákon volt földosztás. Teljes felsorolásra azonban ezek esetében nincs lehetőség. Végül több esetben is meg tudjuk mondani, hogy hol mikor volt, illetőleg mikor fejeződött be a földosztás, és milyen szerv vagy személy foganatosította azt.

A politikai megbízottak egykorú jelentései szerint a földosztást az 1918 őszén szerb megszállás alá került barcsi és szigetvári járás kivételével a megye minden járásában végrehajtották.[130] Részadatként a rendelkezésre álló forrásanyag alapján két körjegyzőséget, 77 községet, továbbá 15 pusztát tudunk megnevezni, ahol egészen biztosan megtörtént a földek egy részének kiosztása. Ezeknek alapján szükségszerűen kell arra a végeredményre jussunk, hogy a földosztás úgyszólván az egész megyére kiterjedt. Különösen is világosan tetszik ez ki, ha az itt rendelkezésre álló helynévanyagot a megye térképére vetítjük.

A nagyatádi, kaposvári és lengyeltóti járási megbízottak jelentéseiből teljes pontossággal állapítható meg, hogy ezekben a járásokban a felosztási munkálatok június elején már véget értek.[131] Ekkorra — mint az egyéb forrásokból megállapítható — már másutt is befejeződött, bár szórványosan itt-ott még előfordult. Így pl. van tudomásunk róla, hogy Latinca még július 27-én is adott ki megbízást 40 házhely kimérésére.[132]

Világot vetnek a jelentések felosztási munkálatok eredményességére, illetve eredménytelenségeire is. Így pl. a mezőcsokonyai körjegyző május 8-án kelt jelentésében a következőket olvashatjuk: „... köröm községeiben a földosztás közmegelégedésre megtörtént". „A földosztó biztos (dr. Nyulassy) a lehető legtapintatosabb eljárással működött, minden ellentétet a lehető legügyesebben kiegyenlített." „Politikai magatartása kifogástalan volt, minden községben megmagyarázta a változott politikai viszonyokat, és működése közben a közönséget valóban megnyerte az új rendszer számára."[133] Biedermann Béla igali járási gazdasági felügyelő jelentésében ez áll: „a járásomban lévő összes községek nincstelenjei a legmesszebb menő jóindulattal úgy földdel, valamint legelővel kielégítve lettek".[134] Viszont pl. Nagybajomban arról panaszkodnak, hogy a kiküldött földbiztos „eredménytelenül működött".[135]

Az április 6-án végrehajtásra kiadott utasítás — mint láttuk — egyedül a nincstelenek, az egy-két holddal rendelkező szegényparasztok és a hadiözvegyek igényjogosultságát ismerte el. Az előbbieknek 5 magyar hold kiosztását, illetve a már kezükön levő föld 5 magyar holdra való kiegészítését engedélyezte. A rendelet igen komoly megszorításokkal élt, amennyiben hangsúlyozta, hogy a földosztás „csak kikerülhetetlen esetekben eszközölhető", csak „bevetetlen területekből" adható „egy egész családnak" 5 magyar hold, de ez is csak úgy, és akkor, ha a szövetkezeti gazdálkodást nem veszélyezteti. Korlátozás nélkül a hadiözvegyek 400 □-ölének kiosztását tette lehetővé.

A fenti utasítás kiegészítésére szolgált Latinca Sándornak a árási gazdasági felügyelőségekhez április 18-án intézett rendelete. „Elrendelem — hangzik az utasítás —, hogy utasítassanak az egyes munkástanácsai, hogy intézkedjenek arra nézve, hogy a községek nincstelenjei és zsellérjei, akiknek legelőjük nincs, a községi legelőkre jószá-

[129] Ld. a fentieket részletesen *Kávássy S.:* Földosztó szervek 69–85. l.
[130] E jelentések KÁL SMFI 1159/1919. sz. alatt.
[131] Uo.
[132] KÁL SMFI 2224/1919.
[133] KÁL SMFI 2458/1919.
[134] KÁL Latinca Sándor levelezése (a továbbiakban: L. S. levelezése).
[135] KÁL SMFI 1159/1919.

gaikat kihajthassák. Amennyiben valamelyik községnek közlegelője nem volna, úgy gondoskodni kell arról, hogy ilyen a lehetőséghez [képest] mielőbb létesítessék."[136]

A Tanácsköztársaság idején Somogyban végrehajtott földosztás ezen a két alaprendelkezésen nyugodott. Amikor ezt megállapítjuk, nyilvánvalóan választ kell keresnünk arra a már említett kérdésre is, hogy ezek a rendelkezések hogyan realizálódtak, vagyis mennyi föld, legelő, házhely került az igényjogosultak kezére, és maga az akció kb. hány embert vagy családot érintett.

Ha ezekre a kérdésekre az iratokban fennmaradt számadatok és egyéb közlések alapján kívánunk választ adni, a következőket találjuk. Április 6-án Marcaliban 46 igénylőnek az 1919. évre „egyaránt 500 azaz ötszáz négyszögöl földet utal"-tak ki ideiglenes használatra.[137] Egy április 9-én kelt jelentés szerint az igal-pusztai uradalomhoz tartozó Kánya-dombon 27 igénylő számára összesen 32 000 □-öl területet mértek ki. Ezek közül huszonhárom 1000, három 2000, egy pedig 3000 □-öl földet kapott.[138] Április 17-én Berzencén 254 teljesen nincstelennek fejenként 1100 □-öl szántót és 800 □-öl rétet juttatott a kiküldött földosztó biztos.[139] Szentán április 23-án „60 nincstelen részére 150 magyar hold szántót és legelőt" adott az ott járó földosztó biztos.[140] Andocson 2—3 holdas parcellákat kaptak az igénylők.[141] Egy másik, ugyancsak Andocsra vonatkozó adat szerint, Andocson 85 nincstelen számára 372 magyar hold kiosztását vették tervbe.[142] A marcali járási gazdasági felügyelő április 26-án kelt jelentése szerint „Nemesvid község lakossága a varászlói termelőszövetkezet gazdaságából legelő céljaira 150 kat. holdat kapott, és azt birtokba is vette, míg a nincstelenek 50 magyar holdat kaptak a varászlói termelőszövetkezet Gárdos-pusztai részén".[143] A csurgói főszolgabíró 1919. október 20-án kelt jelentése szerint Iharosberényben Ádám János munkástanács-elnök az „uradalmi területből 400 holdat felparcellázott, azt a nincsteleneknek osztotta ki, és legelőterületet hasított ki".[144] Egy ugyancsak már az ellenforradalom idején kelt jelentés szerint a zsitfa-háromfai gazdaság 6000 holdas területéből 2000 holdat osztottak ki a „parasztok és proletárok között".[145] Ezt a közlést azonban fenntartásokkal kell kezelnünk, mivel mint láttuk, épp e gazdaságnál haszonbérlet révén jutottak a parasztok földhöz. Sántoson „mintegy 50 hold" friss irtást kaptak a nincstelenek „közlegelő gyanánt".[146]

Az ilyen és még bőségesen idézhető iratoknál többet látszanak mondani azok a jelentések, amelyek a végzett munkáról értékelést nyújtanak. Mint pl. Biedermann Béla járási gazdasági felügyelő geszti nincstelenek földügyében adott jelentése, amelyben azt olvashatjuk, hogy az ottani „nincstelenek földdel teljes mértékben ki lettek elégítve, és már be is vetették";[147] vagy az ugyancsak tőle származó jelentés, amelyben a göllei nincstelenek földigényének kielégítéséről ezeket írja: „közben-közben földdel ki lettek elégítve, és miheztartás végett kijelentem, hogy én a nincstelenek földdel való kielégítését a legmesszebb menő jóindulattal — amennyire a helyi viszonyok megengedik — kezelem".[148] Ugyanilyen tanulságos a csurgói gazdasági felügyelő legelőügyben adott jelentése, amelyben ez áll: „intézkedtünk, hogy a községek nincstelenjei és zsellérjei, kiknek legelőjük nincs, a községi legelőkre jószágaikat kihajthassák. Amely községnek kevés legelője volt, járásunkban legelőjüket a lehetőség szerint már kibővítettük."[149]

Ha tehát az iratokban megörökített számadatok és az idézett, valamint azokhoz hasonló értékelést nyújtó közlések alapján próbálunk kérdésünkre választ adni, úgy látszik, hogy egy-egy községben 100 k. hold körül lehetett az a földterület (szántó, rét, legelő), amit a nincstelenek kezére adtak. Ezt azonban csak igen nagy fenntartásokkal lehet átlagértéknek tekinteni. Ugyanis azok közül a községek, illetve helységek közül, amelyekről egészen biztosan meg tudjuk állapítani, hogy részesültek a földosztásban, csak egy kisebb hányadról vannak számértékeket tartalmazó iratok, és ezek sem teljesek. Ezen túl pontos megyei átlag számítását kizárja az a körülmény is, hogy a községek jelentékeny részéről semmiféle itt értékesíthető adat nincs. Adataink alapján végül is teljesen meg-

[136] *Kávássy Sándor:* Latinca Sándor intézkedései a szegényparasztság földhöz juttatására. Agrártörténeti Szemle, 1967. 1—2. sz. 174. l.
[137] KÁL Széchényi Andor Pál marcali uradalmának iratai 110/1919.
[138] KÁL Az igali járás főszolgabirájának iratai 1228/1919.
[139] KÁL A csurgói járás főszolgabirájának iratai 2183/1919.
[140] Baumann Károly csurgói járási gazdasági felügyelő 1919. ápr. 24. jelentése KÁL L. S. levelezése.
[141] KÁL Az igali járás főszolgabirájának iratai 2767/1919.
[142] Feljegyzések az andocsi nincstelenek számára tervbe vett földosztásról KÁL L. S. levelezése.
[143] A marcali járási gazdasági felügyelő 1919. ápr. 26-i jelentése KÁL L. S. levelezése
[144] A csurgói járás főszolgabirájának iratai 3578/1919.
[145] OL Központi Lebonyolító Bizottság iratai 2529/1919.
[146] A sántosi nincstelenek legelőigényének tárgyában 1919. ápr. 14-én felvett jkv. KÁL L. S. levelezése.
[147] Uo.
[148] Uo. Biedermann Béla igali járási gazdasági felügyelő 1919. máj. 14-i jelentése.
[149] Uo. A csurgói járási gazdasági felügyelő 1919. ápr. 24-i jelentése.

alapozottnak látszik az egykorú sajtónak az a közlése, hogy a földosztás 14 827 k. hold szántót, 1792 k. hold rétet és 3828 k. hold legelőt juttatott a nincstelenek és szegényparasztok kezére.[150]

Az idézett közlés nem szól a házhelyekről, és sajnos épp ezekről áll a legkevesebb adat rendelkezésünkre. Csupán annyit van módunk megállapítani, hogy házhelyek kiosztására is sor került, és egy-két esetben azt is, hogy hol. Így tudjuk, hogy pl. Balatonlellén.[151] Felsősegesden.[152] Tapsonyban,[153] Rinyaszentkirályon[154] mértek ki házhelyeket. A dolog természeténél fogva valószínű, hogy a házhely volt az, amelyhez minden rászoruló hozzájuthatott. Ezzel magyarázható, hogy épp a házhelyekkel kapcsolatosan a legritkább a panasz. Másrészt pedig valószínűnek látszik, hogy ezek kimérése egész a kommün végéig folyt, erre utal, hogy erről semmi összesítő jellegű adat nincs.

Nem juthatunk többre, ha arra keresünk választ, hogy hányan lehettek azok, akik a földosztásban részesültek. Ha azt vesszük számításba, hogy a forrásokban fennmaradt adatok szerint pl. Igal-pusztán 27,[155] Berzencén 254,[156] Nagybajomban 85,[157] Szentán 60,[158] Andocson ismét 85[159] nincstelent juttattak földhöz, réthez, illetőleg legelőhöz; az a végeredmény látszik kihozhatónak, hogy községenként 80—100 között mozoghatott azoknak a nincsteleneknek és szegényparasztoknak a száma, akik a földosztásban részesültek. Így az is levonhatónak látszik, hogy egy-egy családnak átlagban két holdat osztottak. Arra azonban, hogy kiszámítsuk, hogy a megye viszonylatában hány nincstelen és szegényparaszt-családot érinthetett a földosztás, nincs mód, mivel nem áll rendelkezésünkre a megye egészére megbízható szorzószám.

Ha ezen a ponton felidézzük azokat a számításokat, amiket a dolgozat elején az igénylőkre és az igényelt földmennyiségre végeztünk, és tekintetbe vesszük, hogy a falvakban összeírt 35 272 igénylő kerek számban mintegy 330 000 k. hold földre tartott igényt; tárgyilagosan állapíthatjuk meg, hogy a földosztás nem eredményezhette a parasztok kielégítését. Elégedetlenségük hangjait a források is megőrizték. Így pl. tudjuk, hogy amikor 1919. március 31-én a Berzencei Munkástanács ülésén a földosztás tárgyában kiadott rendelet szóba került, Mátyás József tanácstag határozati javaslatot terjesztett elő, amelyben kifejtette, hogy „az 5 holdat kevesli" és „a családtagok arányában nagyobb területet igényel"-t.[160] Keveselték a földet Hedrehelyen is.[161]

Mégsem járnánk helyes úton, ha a Somogyban végrehajtott földosztást — bármily „lefaragott" és szegényes volt is az — jelentéktelennek minősítenénk. Már önmagában az is pozitívan értékelendő, hogy egyáltalán volt. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az, ami ebben a vonatkozásban történt, a Forradalmi Kormányzótanács törvényekben és rendeletekben kifejezett tilalma ellenére történt. Végül azt is tekintetbe kell vennünk, hogy Latinca Sándort, aki ezt elsősorban szorgalmazta, a legjobb szándék vezette, hogy „szeretett proletár nincstelenjei"-t[162] valamelyes megélhetéshez hozzásegítse. A továbbiak során még részletes megtárgyalást nyerő intézkedésein kívül híven tanúskodik erről a törekvéséről az a generálisnak mondható intézkedése, amit 1919. április 26-án a Kaposvári Járási Gazdasági Felügyelőségnek adott: „Felhívom a Gazdasági Felügyelőséget — írta —, hogy a jövőben a rendeletek szem előtt tartásával járjon el, és a nincstelenek érdekében minden tőle telhetőt elkövessen. Megkívánom és elrendelem, hogy az egész vonalon az új szociális társadalom berendezkedésének szelleme vonuljon át, és ha azt venném észre, hogy a jövőben a felügyelőség ügykezelése nem abban a mederben folyna, úgy a legerélyesebb megtorló eszközt fogom alkalmazni".[163] Különös jelentőséget ad e szavaknak, ha tudjuk, hogy épp egy földkérdéssel kapcsolatos rendeletből valók.

Kiemeli továbbá a földosztás jelentőségét, ha azokat az intézkedéseket is figyelemre méltatjuk, amelyek a földhöz juttatott nincstelenek megsegítésére történtek. Így pl. tudjuk, hogy Latinca megfelelő igavonó állatokhoz kívánta juttatni őket. Ennek érdekében április 27-én átírt a Lóértékesítő Hivatalnak, és megkérdezte, hogy nincs-e

[150] Somogy terméskilátásai. Somogyi Munkás, 1919. jún. 1.
[151] Latinca Sándor 1919. május 22-i leirata a lengyeltóti gazdasági felügyelőhöz KÁL L. S. levelezése.
[152] Uo. Latinca 1919. jún. 3-i leirata a nagyatádi gazdasági felügyelőhöz.
[153] Uo. Latinca 1919. máj. 23-i leirata a Tapsonyi Termelőszövetkezethez.
[154] KÁL SMFI 2224/1919.
[155] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 1228/1919.
[156] KÁL A csurgói járás főszolgabírájának iratai 2183/1919.
[157] OL Központi Lebonyolító Bizottság iratai 2481/1919.
[158] Baumann Károly csurgói járási gazdasági felügyelő 1919. ápr. 29-i jelentése KÁL L. S. levelezése.
[159] Uo. Feljegyzés az andocsi nincstelenek számára tervbe vett földosztásról.
[160] KÁL Berzence község képviselőtestületi jegyzőkönyve 1910—1933.
[161] KÁL A kaposvári járás főszolgabírájának iratai 3263/1919.
[162] Latinca szavai a Dávodi Termelőszövetkezet bizalmi férfiaihoz írott leveléből KÁL L. S. levelezése.
[163] Latinca 1919. ápr. 26-i leirata a Kaposvári Járási Gazdasági Felügyelőséghez KÁL L. S. levelezése.

a nincstelenek számára kiutalható ló.[164] Ismételt rendeleteiben arra hatalmazta fel a munkástanácsokat, hogy utasítsák a ,,kisgazdákat, hogy azoknak a nincsteleneknek a föld jét, akiknek nincsen igásállatja, megmunkálják", és az ilyen esetben fizethető munkabért 100 koronában állapította meg holdanként.[165] Hasonló rendelkezés az igali járási gazdasági felügyelőtől is maradt fenn.[166] Arról is van tudomásunk, hogy az ,,újgazdákat" maximált áron vetőmaggal látták el.[167] Latinca intézkedett róla, hogy a nincstelenek a 40—50 koronás legeltetési díj helyett 10—20 koronáért legeltethessék jószágaikat.[168]

Bármilyen szűkkörű volt is a megvalósult földosztás, végrehajtása számos problémát vetett fel, amelyek közül legalább a főbbekre érdemes egy pillantást vetnünk. Így a termelőszövetkezetek helyenként vonakodtak a nincsteleneknek járó földet kiadni. Meggyőzően tanúskodik erről — más források mellett — Haász Bernát földosztó biztos 1919. április 25-én kelt jelentése, amelyben a következőket írja: ,,F. hó 17-én kiszálltam Berzence nagyközségbe a nincstelenek földhöz juttatása ügyében, odajövet a munkástanácstól tájékozódás végett kértem felvilágosítást, miért is nem tudták előzőleg ott a kiszállt földbiztosok a nincsteleneket kielégíteni? A munkástanács elnöke és a végrehajtó bizottság egyes tagjai véleménye szerint a nehézség abból indult ki, hogy a Berzencei Termelőszövetkezet tagjai idegen befolyás által egyszerűen megtagadták a nincstelenek javára kiadandó földet."[169]

Igen gyakori volt a panasz amiatt is, hogy a földosztó biztosok kevés vagy rossz minőségű földet adtak, sokan pedig egyszerűen kimaradtak a földosztásból.[170] A parasztok primitív ákombákomokkal papírra vetetett kérései igen sokszor nagy nyomort tártak fel. Érdemes erre a különösen elesett bagólasánci bizalmi férfiak kérvényét idéznünk, amelyet csaknem betűhíven közlünk. Íme:

,,Alólirot bizalmi férfijak azal a szép kérésünkel fordulunk az egész kisközségünk nevében a Direktórijomhoz, szíveskedjék az aláb felsorolt bajajinkon segiteni.

Először is mi bagólasánczijak vagyunk, községünk áll 23 családból, eből csak 4-nek van egy kis földbirtoka, 19-nek nincs semije, mert a kis falunkat környezi 140 hold szántóvető kaszáló és legelő, ennek tulajdonosa öz. gróf Kéglanicsné, ezt a kis birtokot pedig Brájer Izidor bírja bérbe. Tehát a szociál diktatura azt hirdeti, hogy azé a föld, aki megmunkálja, efölöt tesék mielőbb intézkedni, mert mi a föld megmunkálását hajlandók vagyunk a szövetkezetnek megmunkálni, mert nekünk nincs földünk, nincs kaszálónk, nincs erdőnk, hogy jószágot tartanánk, és ha a jószivű Direktórijom ezt a csekél kis területet községünk közt felosztaná, vagy csak felparctelázná, mi volnánk a világon a legboldogabak és gazdagok.

Másoszor szépen megkérjük a Direktórijomot, volt egy kis temetőnk, de az már úgy megtelt, hogy nem birunk hová temetkezni, enek kibővítését is szépen kérnénk.

Kérnénk szépen a sürgős elintézést, mert it van a kukoricza- és kruplivetés, és nincs egy kapavágás földünk."[171]

Előfordult, hogy a föld kimérése már végbement, de a birtokbaadás nem történt meg.[172] Igaz, arra is volt példa, hogy a már kiosztott földet nem vették át, mivel azt oly silánynak tartották az igénylők, hogy nem találták érdemesnek megmunkálni.[173] Sok probléma merült fel a legelőigények kielégítése körül is. Itt a volt úrbéresek és a zsellérek, illetőleg a termelőszövetkezetek és a nincstelenek vitáiból fakadtak a problémák. A volt úrbéresek és a termelőszövetkezetek általában akadályozni igyekeztek, hogy a nincstelenek jószágaikat legeltethessék, illetőleg vonakodtak őket legelőhöz juttatni.

A felsorolt és az itt elő nem számlált apró-cseprő problémák jórészt Somogy Vármegye Direktóriumának Termelési-Szocializálási Ügyosztályán csapódtak le, amelynek élén Latinca Sándor állott, aki megértéssel kezelte a nincstelenek gondjait, és minden velük kapcsolatos intézkedésében kérdéseik megoldását rendelte el. A viszonylag nagy számmal fennmaradt jelentések arról tanúskodnak, hogy ezeknek az intézkedéseknek

[164] Uo.
[165] Ld. erre Latinca Somogysárdi Munkástanácshoz 1919. máj. 13-án, a Kaposgyarmat-Hajmási Munkástanácshoz 1919. máj. 20-án kiadott iratát KÁL L. S. levelezése.
[166] KÁL Az igali járási gazdasági felügyelő levelezőkönyve 1919. 208. ügyszám.
[167] Uo. 161. ügyszám.
[168] Latinca irata 1919. máj. 20-án a Jákói Munkástanácshoz KÁL L. S. levelezése.
[169] KÁL A csurgói járás főszolgabírájának iratai 2183/1919.
[170] Ld. azokat az iratokat, amiket a „Latinca Sándor intézkedései . . . i. m. 174—179. l. tettem közzé.
[171] Bagólasánci bizalmi férfiak 1919. ápr. 21-én kelt kérelme Somogy Vármegye Direktóriumához KÁL L. S. levelezése.
[172] Latinca 1919. máj. 2-i rendelete a Nagyatádi Járási Gazdasági Felügyelőséghez KÁL L. S. levelezése.
[173] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 1228/1919.

volt foganatja, és a nincstelenek kérései teljesítést nyertek.[174] Joggal írhatta tehát 1919. május 5-én Latinca a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségéhez intézett iratában, hogy „minden vonalon erősen dolgozunk, hogy lehetőleg a nincsteleneket kielégíthessük".[175]

VI.

Nem élnénk a források nyújtotta lehetőségekkel, ha végül nem adnánk számot arról, hogy mi lett a juttatott földek sorsa.

A Forradalmi Kormányzótanács agrárpolitikai rendeleteit és intézkedéseit — mint ismeretes — a Friedrich István miniszterelnök által 1919. augusztus 7-én kiadott 1/1919. M. E. számú rendelet helyezte hatályon kívül, kimondva, hogy „minden birtokos, haszonbérlő vagy ezek jogutódai, illetőleg meghatalmazottai tartoznak gazdaságaikat átvenni és azok vezetéséről és a termelés folytonosságának biztosításáról gondoskodni".[176]

Mivel az idézett rendelet a nincsteleneknek és szegényparasztoknak adott föld kérdését nyitva hagyta, a végrehajtás a köztulajdonba vett föld visszaadására irányult. Mint arra az egyik jelentésből következtetni lehet, a főszolgabírók járási értekezleteket tartottak, ahol a birtokosokkal és bérlőkkel megtárgyalták a felmerült kérdéseket.[177] Ezt követően utasítások jelentek meg az átadások lebonyolítására. A vármegyei gazdasági felügyelő utasította a járási gazdasági felügyelőségeket, hogy „ a számadások lebonyolításának befejezéséig helyükön maradjanak".[178] Az alispánt helyettesítő vármegyei főjegyző rendeletet adott ki, hogy az „állatátadások hatósági személy, községi jegyző jelenlétében és általa láttamozott írásbeli elszámolás alapján történjenek".[179]

A dolgok természeténél fogva nyilvánvaló volt, hogy a birtokok visszaadása nyomán rövidesen szőnyegre kerül a kiosztott, illetőleg az előzetesen haszonbérbe adott földek kérdése is. A központi intézkedések közül elsőnek ezt az a körrendelet hozta, amelyet Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter 1919. augusztus 18-án az 1/1919. sz. rendelet végrehajtási utasításaként a központi ellenőrző hivatalnak, a földmérési felügyelőségeknek és a kerületi mezőgazdasági műszaki hivataloknak adott, de ez is egyelőre csak a házhelyekről intézkedett. Ezekre nézve kimondta, hogy ahol „a házhely kihasítások már tényleg perfektuáltattak — a házhelyek jelenlegi birtokosai a földtulajdonosokkal való békés megegyezésre utasítandók". A folyamatban levő munkálatokat leállította, a további kihasításokat megtiltotta. Mindazáltal hangsúlyozta, hogy „az a törekvés vezesse mindenütt az eljáró állami földmérési tisztviselőket, hogy a házhelykérdés mindenütt lehetőleg közmegnyugvással oldassék meg." A felmerülő kérdésekre, vitákra nézve azonnali és közvetlen jelentéstételt rendelt el.[180]

Már nem csupán a házhelyekre korlátozva intézkedéseit „a birtokrendező bizottságok megszüntetése és a szocializált birtokokon engedélyezett különféle haszonvételek ideiglenes rendezése tárgyában" kiadott 92 472/1919. F. M. sz. rendelet vetette fel a kérdést. „Ha a Tanácsköztársaság alkalmazottai, vagy szervei a szocializált birtokokon községi (városi) lakosoknak, vagy azok bizonyos csoportjának legeltetési, faizási, s esetleg egyéb haszonvételi jogosultságokat engedélyeztek, vagy a szocializált birtokokból bizonyos részeket haszonbérbe, vagy használatra adtak, és a jogszerinti birtokos a haszonvételek élvezőivel a haszonvételek gyakorlása tekintetében békés úton megegyezésre jutni nem tud, a községi elöljáróság (rt. városban a polgármester) a felmerült panaszok folytán, figyelemmel a termelés biztosításához fűződő közérdekre is, mindkét fél méltánylást érdemlő érdekeinek a helyi viszonyoknak megfelelő fűbér, haszonbér rész stb. szem előtt tartásával a haszonvételek gyakorlása tekintetében a folyó gazdasági évre ideiglenes intézkedést tehet.

[174] Ld. erre: 1. KÁL SMFI 1837/1919; 2. Baumann Károly csurgói járási gazdasági felügyelő 1919. ápr. 29-i jelentése, KÁL L. S. levelezése; 3. Török marcali járási gazdasági felügyelő 1919. ápr. 26-i jelentése KÁL L. S. levelezése; 4. Biedermann Béla igali járási gazdasági felügyelő 1919. máj. 14-i, 21-i, 23-i jelentései KÁL L. S. levelezése; 5. A Rákói Termelőszövetkezet gazdaságvezetőjének 1919. máj. 20-i jelentése KÁL L. S. levelezése; 6. A lengyeltóti járási gazdasági felügyelő 1919. jún. 1-i jelentése KÁL L. S. levelezése; 7. A Csurgói Járási Gazdasági Felügyelőség 1919. ápr. 24-i jelentése; 8. Ádám János iharosberényi munkástanácselnök 1919. ápr. 24-i jelentése KÁL L. S. levelezése; 9. Láng szigetvári járási gazdasági felügyelő 1919. jún. 20-i jelentése KÁL L. S. levelezése. Továbbá még számos más forrás támasztja alá állításunkat.

[175] KÁL L. S. levelezése.

[176] A magyar kormány 1/1919. E. sz. rendelete a földbirtok köztulajdonba vételének megszüntetéséről. Belügyi Közlöny, 1919. 39. sz. 1188. l.

[177] KÁL SMAI 17 095/1919.

[178] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 2656/1919.

[179] Uo.

[180] KÁL SMAI 17 563/1919.

Súly helyezendő arra, hogy az intézkedések során a befektetések és a hasznos munka költsége és ellenértéke biztosítva legyen.

Az intézkedéssel meg nem elégedő fél fellebbezésére a községi elöljáróság (rt. város polgármestere) köteles a vitás ügyet annak megvilágításához szükséges adatokkal együtt a járási főszolgabíróhoz, illetve az r. t. város tanácsához terjeszteni."[181]

Ezt 1919. szeptember 15-én, már Rubinek Gyula földművelésügyi minisztersége idején egy újabb rendelkezés követte, amely a házhelyek ügyében lényegében megismételte a Nagyatádi Szabó által kiadott rendelet álláspontját, és a „közmegnyugvást", az „ellentétek kiegyenlítését" szolgáló megoldások foganatosítását szorgalmazta.[182]

Miként a fentiekből megállapítható tehát, a központi hatalomtól származó intézkedések a békés megoldások útját egyengették, a nincstelenek és szegényparasztok kezére adott házhelyek, földek és egyéb haszonvételek erőszakos visszavételéről vagy azok visszaadásáról nem intézkedtek.

Mialatt a központi rendelkezésekben idáig jutott a kérdés, Somogyban is elővették, és állásfoglalások születtek. Forrásaink szerint 1919. augusztus 13-án egyszerre két helyen is szóba hozták. Egyrészt a földbirtokosok és bérlők Csurgón megtartott járási értekezletén, ahol felvetették, hogy őszikkel bevetett területek is kiosztásra kerültek, és ezeken a földeken az aratáson, illetve a takarmánynövényekkel bevetett területeken a kaszáláson kívül a nincstelenek más munkát nem végeztek, a trágyázást, a földek megmunkálását és bevetését is az eredeti tulajdonosok végezték, milyen kártérítéshez van hát joguk.[183] Másfelől Somogy Vármegye Gazdasági Egyesületének igazgató-választmányi ülésén, amelyet az arról felvett jegyzőkönyv szavai szerint a „legégetőbben sürgős ügyek" megtárgyalására hívtak össze. Az ülésen sok egyéb mellett szóba jött a nincsteleneknek juttatott föld ügye is, és arra nézve a gyűlés a következő állásfoglalást alakította ki: „Minden nincstelennek önkényesen kiutalt gabonanemű kat. holdja után 160 kg termény adassék át a tulajdonosnak, míg a kapásnövényeknél, ha az uradalom szántott és vetett, akkor a termény harmados, ha nem, akkor feles. Továbbá hívassék fel a kormány figyelme ezen nincstelen földek kiosztásának közérdekű hátrányaira, hogy ez a jövőben meg ne ismételtessék". Külön határozati pont foglalkozott a juttatott legelők ügyével. „A kommunista állam megbízottjai — hangzik az állásfoglalás —, főleg nincsteleneknek engedélyt adtak arra, hogy az akkor termelőszövetkezet birtokát képező legelőkön legeltessenek, az egyesület tehát sürgős határozati javaslatot terjeszt be, hogy magántulajdonon való jogtalan legeltetés hatóságilag azonnal szüntettessék meg."[184] Az ülés a házhelyekkel, továbbá a még Károlyi-kormány idején kezdeményezett kishaszonbérleti akció kérdéseivel nem foglalkozott. Az ülésről készült jegyzőkönyvet mint a vármegye földbirtokosainak kívánságát tartalmazó dokumentumot megküldték a vármegye nyakára ültetett kormánybiztosnak, dr. Svastics Nándornak, aki a kommün előtt a kaposvári járás főszolgabírája volt.

A vármegyei gazdasági egyesület szeptember 1-én megtartott igazgatóválasztmányi ülésén a munka- és cselédbérekkel együtt ismét megtárgyalta a nincsteleneknek juttatott föld ügyét. Arra a végkövetkeztetésre jutva, hogy a „munkáskérdések rendezését törvényhatósági úton" kell megoldani, az e tárgyban kiadandó rendelethez javaslatot terjesztett elő. Ebben a nincsteleneknek kiadott földekről a következők rendeletbe foglalását javasolta:

„Nincsteleneknek, mint teljesen törvénytelenül és jogtalanul kiosztott földek, azok visszamennek a tulajdonjog alapján azok jogos tulajdonosainak birtokába.

Ez évben már elvetett, már részben, vagy egészben betakarított, vagy még lábon álló termésből:

Gabonaneműeknél, ha a nincstelen kész vetést kapott, kat. holdanként 300 kg szemesterményt ugyanolyan gabonanemben, mint amilyennel a föld el van vetve, tartozik a nincstelen a föld jogos tulajdonosának beszolgáltatni, ott azonban, ahol a földet a nincstelen maga vetette, kat. holdanként 150 kg.

Takarmánynál kat. holdanként 2,5 q száraz takarmányt, vagy annak ellenértékét tartozik a nincstelen beadni.

Kapásnál, ott ahol a nincstelen, illetve az arató maga vetette és maga munkálta, feles, ott, ahol csak munkálta, harmados."[185]

A házhelyek és a kishaszonbérletek kérdésével az igazgatóválasztmány ezúttal sem foglalkozott, de miként a két idézet egybevetéséből világosan tűnik ki, most már

[181] KÁL Az igali járás főszolgabírájának iratai 2906/1919.
[182] KÁL SMAI 18 636/1919.
[183] Uo. 17 035/1919.
[184] KÁL SMFI 2587/1919.
[185] Uo. 2680/1919.

határozottan mondta ki a nincsteleneknek adott földek visszavételét, és jelentősen megnövelte a kártérítést.

Jóllehet az irat keltezése szerint az idézett előterjesztést Hoyos gróf, az egyesület elnöke csupán szeptember 3-án foglaltatta írásba, a megye urainak kegyéből kormánybiztosi székbe ültetett Svastics túlbuzgó módon már 2-án elkészült a rendelettel. Majd szeptember 10-én megküldte az alispánt helyettesítő vármegyei főjegyzőnek, hogy azonnal nyomassa ki, annyi példányban, hogy az „minden községben és pusztán kellő számú példányban kifüggeszthető legyen". Egyben felhívta, hogy a „kifüggesztés iránt a főszolgabírók útján intézked"-jen, és „az ügy sürgős voltára való tekintettel a plakátokat" küldönc útján küldje ki.[186]

A rendelet szeptember 12-én kiadásra is került. Svastics még ezen a napon őrgróf Pallavicini Györgynek, a Dunántúl központi kormánybiztosának is megküldte Siófokra.[187] A jelek szerint a rendelkezés az őrgróf kormánybiztos „magas tetszését" is elnyerte, amennyiben szeptember 18-án felhívással fordult a törvényhatóságokhoz, hogy Somogy példáját követve rendezzék a mezőgazdasági munkásság ügyeit.[188] Szeptember 16-án, vagyis azon a napon, amelynek éjszakáján a fehér tisztek Latincát és mártírtársait kivégezték, az ellenforradalmi Új-Somogy is teljes terjedelmében közölte.[189]

Mivel a központi hatalomtól származó intézkedések a földek visszaadásáról nem intézkedtek, bár az urak ezt kérték, Svastics ezt nem merte rendeletébe belevenni, csupán többféleképpen értelmezhető módon a „kiosztott föld igénylését" szüntette meg, és az urak igényeinek megfelelően az évi használatért a „térítvényt" határozta meg. A rendelet nincstelenek földjére vonatkozó része végső megfogalmazásban a következőképp hangzott:

„A nincsteleneknek kiosztott föld igénylését, mint teljesen törvénytelent és jogtalant, megszüntetem, és az évi használatért a következő térítvényt állapítom meg.

Azon nincstelen, aki kész vetést kapott, tartozik kat. holdanként 300 kg ugyanolyan szemesterményt a föld tulajdonosának beszolgáltatni, mint amilyennel a föld be volt vetve, oly esetben, midőn a nincstelen a kiadott földet maga szántotta és vetette be gabonával: 150 kg-ot köteles beszolgáltatni.

Takarmányneművel bevetett föld használatáért 300 kg szálastakarmány adandó be.

Kapásnövényeknél — ha a nincstelen a kiadott földet maga szántotta és vetette be —, úgy a termés fele, ha azt a föld tulajdonosa szántotta, úgy a nincsteleneket a termés egyharmada illeti."[190]

A rendeletben megfogalmazott intézkedésekkel és ezek sorában a nincstelen földekre vonatkozó utasítással kapcsolatosan a végrehajtás során számos probléma merült fel. Ezek tisztázására szeptember 21-én Svastics körlevelet adott ki a főszolgabíróknak és Kaposvár polgármesterének. Ebben egyértelműen tisztázta, hogy rendeletében „a nincsteleneknek kiosztott földek használatáért fizetendő térítmények összegét" állapította meg. A továbbiakban leszögezte, hogy a rendelet „azon normális esetre vonatkozik, amidőn a kiadott föld gazdasági használatra alkalmas volt, annak megmunkálása . . . akadályokba nem ütközött, s ennek megfelelően annak terméshozama is megfelelt az általános gazdasági viszonyoknak". A továbbiakban hangsúlyozta, hogy lehetnek „kivételes esetek" is. „Ilyen eset pl., amidőn a nincstelen által használt föld annak hibáján kívül annyit sem termett, amennyit neki térítményül be kell fizetni, stb." Hangsúlyozta, hogy az ilyen esetekre a „megállapított általános rendelkezések nem alkalmazhatók", egyben felhívta a címzetteket, hogy az ilyen esetekben „tartsanak szükség esetén helyszíni tárgyalást, s a felek között hozzanak létre méltányos egyezséget, vagy a különleges viszonyok figyelembe vételével hozzanak határozatot". Végül a rendelet pontos betartására és végrehajtására adott utasítást.[191]

Végeredményében tehát sem a rendelet, sem a körlevél nem intézkedett a földek visszaadásáról, csupán a használatért fizetendő járandóságot állapította meg.

A rendelet azonban a háború utáni általános szegénység körülményei között súlyos csapást jelentett a nincsteleneknek. Első reakciójuk az volt, hogy a rendelet megjelenése utáni napokban hozzáláttak a termés mielőbbi betakarításához. „Jelentem — olvashatjuk a kaposvári főszolgabíró 1919. szeptember 24-én kelt iratában —, hogy néhány nap óta a nincstelen- és aratóföldekről a tengerit tiltó rendelkezések dacára nagy mértékben elhordják." A továbbiakban rámutat, hogy a rendelkezés csak a legerélyesebb

[186] Uo.
[187] Uo.
[188] Uo. 2983/1919.
[189] Somogyvármegye kormánybiztosa rendelettel szabályozta a mezőgazdasági munkások járandóságait. Új-Somogy, 1919. szept. 16.
[190] Uo.
[191] KÁL SMFI 2860/1919.

eszközök bevetésével, a karhatalom tetemes megerősítésével hajtható végre. „Ha rendeleteinek érvényt akarunk szerezni — írja —, szükségesnek tartom, hogy a csendőrség hétfőtől kezdődőleg 10—14 napig mindenütt a létszámon felül legalább 10 fővel megerősítessék. Ezen esetben remélhető, hogy a kiadott rendeletek végrehajthatók lesznek."[192]

Valóban, a rendelet intézkedéseinek csak a legnagyobb erőszak és kényszer alkalmazásával tudtak érvényt szerezni. Részletes adataink a végrehajtásra az igali járás területéről vannak. Jellemző a nehézségekre, hogy a szolgabíróságnak 25 alkalommal kellett ez ügyben kiszállnia.[193] A részletjelentésekből tudjuk, hogy „Gaál István büssüi földbirtokán csendőri karhatalommal" tudták csak végrehajtani a rendeletet. Magyaratádon és Somodoron szintén a csendőrséget kellett bevetni.[194] Ugyanitt a rendelkezésre munkamegtagadással válaszoltak.[195] Az igal-pusztai birtokon sztrájk tört ki.[196] Erőszak alkalmazásáról számol be az igali főszolgabíró 1919. november 22-én kelt jelentése is: „Általánosságban jelentem — írja —, hogy járásom legtöbb gazdaságában az aratók és nincstelenek makacsul megtagadták a kormánybiztosi rendeletben megállapított beszolgáltatást, s dacára a hatóság részéről megkísérelt békés egyeztetésnek, a panaszos ügyeket nagyobb részt véghatározattal és karhatalmi végrehajtással kellett elintézni, ami sok helyen felzúdulást, elégedetlenséget okozott. Békés egyezséggel a panaszos ügyet kevés helyen sikerült [elintézni], sőt volt rá eset, midőn a békés megállapodásokat is karhatalommal kellett végrehajtani."[197] A jelentés időpontjában a végrehajtás még mindig folyt, és november 26-án a főszolgabíró még mindig „karhatalom kiutalását" kérte.[198]

A szokatlanul heves ellenállás okait kutatva főleg gazdasági okra mutathatunk rá. A térítmények oly magasan voltak megállapítva, hogy azok teljesítése létbizonytalanságba taszította az amúgyis nyomorúságos körülmények között élő nincsteleneket. Jellemzően tanúskodik erről a lengyeltóti főszolgabíró Somogyjádon e tárgyban 1919. október 11-én megtartott tárgyalásáról felvett jegyzőkönyve, amely szerint a megidézett nincstelenek a következőket adták elő: „A megmunkált és bevetett búza- és rozsföldek után megállapított kat. holdankénti 300 kg, valamint a bevetetlen és megmunkálatlan [földek utáni] kat. holdankénti 150 kg búzát, illetve rozsot természetben kiadni nem tudják, mert a kiosztott földeken termelt gabona házi szükségletük fedezésére szükséges, feleslegük nincs, sőt a gabona egy részét már fel is élték."[199]

A végrehajtásról fennmaradt forrásokban nem találni nyomára, hogy vajon a földek visszavételére történtek-e kísérletek. Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter a kormánybiztosokhoz küldött körlevele azonban arról tanúskodik, hogy ilyenekre is történtek kísérletek. „Nap-nap után küldöttségek keresnek fel — hangzik a körlevél —, s nagyszámú panaszos beadvány is érkezik hozzám amiatt, hogy az uradalmak s nagyobb haszonbérgazdaságok a volt Károlyi-kormány birtokreform akciójából kifolyólag a hadirokkantak és általában kisemberek használatára kiadott egy-két hold földet visszaveszik. Minthogy különösen fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a zavaros viszonyok között tért nyert felforgató törekvéseket célzó agitáció folytán felizgatott tömegek lecsendesíttessenek, figyelmeztetni kívánom kormánybiztos urat arra, hogy a normális viszonyok helyreállítását akadályozza, és a lakosság bizalmatlanságát kelti a kormányzat demokratikus szándékai iránt az, aki a környékbeli szokásos földhaszonbér felajánlása esetén is a hadirokkantaknak stb. kiosztott párholdas földeket kicsinyes haszonlesésből visszavenni kívánja, és nem gondol arra, hogy ezzel a túlzó magatartásával a helyzetet elmérgesíti, s az alkotmányos úton létesítendő földbirtokreform nyugodt előkészítését és megfelelő letárgyalását veszélyezteti". Az idézett elvi alapból kiindulva felhívta a kormánybiztosokat: hassanak oda, hogy a felmerülő vitás kérdések „közmegnyugvást keltő módon nyerjenek elintézést". A körlevél zárórészében hangsúlyozta, hogy a birtokreform kérdését „végérvényesen a normális állami élet helyreállta után a törvényhozás fogja rendezni", és ezért a nincstelenek és szegényparasztok a kezükre adott földhöz igényt nem formálhatnak, azt csak ideiglenesen használhatják a törvényes és jogos tulajdonossal való megegyezés alapján mint haszonbérlők.[200] Az idézett körlevél tendenciáját tekintve tehát az erőszakos visszavétel ellen foglalt állást, és kiosztott földek haszonbérlet formájában való meghagyását kívánta szorgalmazni.

[192] Uo. 3239/1919.
[193] Uo. 3106/1919.
[194] Uo.
[195] Uo.
[196] Uo.
[197] Uo.
[198] Uo.
[199] Uo. 3169/1919.
[200] OL FM Ingatlanforgalmi és Birtokpolitikai Főosztály iratai 85 900/1919.

Gaál Gasztonnak a fenti miniszteri körlevélre adott jelentése alapján arra lehet következtetni, hogy Somogyban erre nem, csupán a földek termésének „megrészelésére" került sor. Kaposvárott 1919. november 14-én kelt jelentésében ui. ezt olvashatjuk: „Nem felel meg a tényeknek a panaszosok azon állítása, hogy a hadirokkantak s általában a kisemberek használatára kiadott egy-két hold földet visszaveszik . . . Ellenben tény, hogy ezeket a földeket, amelyeknek kiosztása teljesen jogtalan volt, a földtulajdonosok megrészelik."[201] A jelentés egyes utalásaiból arra is következtethetünk, hogy ezek a földek legalább is részben megindultak azon az úton, amit a miniszteri körlevél ajánlatosnak tartott, vagyis hogy kishaszonbérletekké alakuljanak át.

Kutatásaink során nem nyomoztuk tovább a nincsteleneknek adott földek sorsát. A *Kanyar József* Harminc nemzedék vallomása Somogyról c. történelmi olvasókönyvében közölt iratok egyike arra utal, hogy a nincstelenek földjének ügyei tovább húzódtak.[202] Különben az a határozott benyomásunk, hogy e földek egy részének sorsa a Nagyatádi-féle birtokreform során rendeződött.

A nincsteleneknek adott földek kérdéseivel egyidejűleg felmerültek a Károlyi-kormány által kezdeményezett kishaszonbérleti akció során kiadott földek kérdései is. A Svastics-féle rendelet megjelenése után sokan az abban meghatározott térítményt kívánták volna a kishaszonbérlőkön is behajtani.[203] Ezek a törekvések azonban — miként arra következtethetünk — nem jártak eredménnyel. A megye kormánybiztosa arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezek a földek nem tekinthetők ún. „nincstelen földeknek", és ezért azokra a Svastics-féle rendelkezés intézkedéseinek alkalmazását nem engedélyezte.[204] Arra lehet tehát gondolni, hogy ezek a földek a bérletek lejártáig a parasztok használatában maradtak. Annál inkább, mivel a kormánytól származó rendeletek a nincstelen-földek ügyét is erre a síkra igyekeztek terelni.

Miközben erőszakkal, csendőrszuronyokkal folyt a nincstelenföldek ügyének drámája, a megye urai mintha egy pillanatra józanságot tudtak volna mutatni. 1919. október 13-ára a földreform ügyének megtárgyalására „barátságos eszmecserét" hívtak össze. A meghívó szerint a gondolatot a Somogyság legnagyobb birtokosa, hg. Esterházy Miklós vetette fel, de a gyűlést az előző év őszén az OMGE elnökévé választott gróf Somssich László hívta össze.[205] Ennek megtárgyalása azonban már nem e tanulmány lapjaira tartozik.

KÁVÁSSY SÁNDOR

ШАНДОР КАВАШИ

РАЗДЕЛ ЗЕМЛИ СРЕДИ КРЕСТЬЯН В КОМИТАТЕ ШОМОДЬ В 1919 ГОДУ

Резюме

Общеизвестно то заключение, что одной из наиболее тяжелых политических ошибок Венгерской Советской Республики было воспрещение раздела земель, и даже воспрепятствование разделу земель. Данная ошибка со своей стороны во многом содействовала падению Венгерской Советской Республики. Несмотря на это, однако, в последние годы стало известным, что существовали такие края в Венгрии, где отдельные местные руководители, осознав правильное направление действий, под давлением масс, вопреки определенному запрету со стороны правительства, пытались удовлетворять требования крестьян, то есть совершать, хотя в скромной мере, раздел земель, в результате чего часть бедных крестьян наделялась 1—2 хольдами пашни, пастбищ, луга. Целью автора является создать обобщающую картину об имевших место в комитате Шомодь вышеуказанных стремлениях и достигнутых результатах.

Министр земледелия, Барна Буза, 7-го ноября 1918 года, в целях наделения возвращающихся с войны солдат, издал распоряжение о переписи. На основе данной переписи автор заключает, что в комитате Шомодь в 311 селах насчитывалось 35 272 лиц, претендующих на землю в размере приблизительно 330 000 кад. хольдов.

[201] Uo.
[202] *Kanyar József* i. m. 402—3. l.
[203] Ld. erre KÁL SMFI 2914/1919, 3446/1919. sz. alatt levő iratokat.
[204] Uo. 2914/1919.
[205] Uo. 3140/1919.

В целях частичного удовлетворения крестьянских нужд, правительство, одновременно с переписью, распорядилось и об аренде мелких участков, то есть путем органов власти призывало помещиков передать беднякам часть своих поместий на год в форме аренды. Автор в своей работе подробно говорит об этом, указывая на то, что в это время крестьяне уже ожидали раздела земель и поэтому неохотно пошли на аренду. Несмотря, однако, на это, в комитате Шомодь все же были такие, кто воспоспользовались данной возможностью.

В начале 1919 года большинство крестьян уже не было против того, чтобы за разделенную землю платить денежное вознаграждение. Автор подробно излагает развитие аграрной программы Социал-демократической Партии комитата Шомодь, указывая на то, что социал-демократы комитата по существу поступали в духе программы их партийного центра. Данная программа содержала в себе идею раздела крупных поместий, однако, в то же время и желание превратить эти поместья в производственные кооперативы. Так как в комитате Шомодь направленное на раздел земель желание крестьян проявлялось с элементарной силой, социал-демократы в первую очередь подчеркивали идею раздела земель. Изменение произошло лишь тогда, когда в конце февраля 1919 года Енё Хамбургер (Hamburger Jenő) прибыл в г. Капошвар и превратил их в сторонников производственных кооперативов. Вслед за этим в комитате резвернулось движение за превращение крупных владений в производственные кооперативы. Скоро, однако, пришлось им осознать, что раздел земли нельзя исключить из программы. 7-го марта 1919 года поэтому опубликовали принципиального характера статью, в которой объявилось одновременно с превращением крупных владений в производственные кооперативы совершить и раздел земель. В договоре, заключенном им 11-го марта 1919 года в г. Капошвар с министром народного хозяйства, Иштваном Надьатади Сабо, они даже обязались на это. Они и позже, после провозглашения Венгерской Советской Республики придерживались взятого на себя обязательства, хотя на деле осуществилось немного.

Автор в дальнейшем говорит о деятельности органов по разделу земель и знакомит читателей с достигнутыми результатами. На основе имеющихся источников указывает на то, что в комитате Шомодь в 77 селах и в 15 хуторах был проведен скромный раздел земель. Автор приходит к заключению, что в каждом из сел было разделено приблизительно по 100 кад. хольдов (пашня, луг, пастбище) среди бедняков. В комитате было передано в руки неимущих и бедных крестьян в целом 14 827 кад. хольдов пашни, 1792 кад. хольдов луга и 3828 кад. хольдов пастбища. Кроме того новые мелкие хозяева обеспечились оборудованием, скотом, и зерном для посева. Все это, однако, происходило в таких мелких масштабах, что несмотря на доброе намерение, крестьяне не были удовлетворены, и в конце концов отвернулись от Советской Республики. В комитате Шомодь уже в конце июня положение руководителей являлось непрочным.

SÁNDOR KÁVÁSSY

DIE BODENZUTEILUNG DER ARMEN BAUERNSCHAFT IN 1919 IM KOMITAT SOMOGY

Zusammenfassung

Es ist eine gemeingültige und allbekannte Feststellung, daß eines der schwersten politischen Versäumnisse der Ungarischen Räterepublik das Verbot und die Verhinderung der Bodenverteilung war, was auch ihrem Sturz in hohem Maße beitrug. In den vergangenen Jahren stellte es sich heraus, daß es auch solche Teile Ungarns gaben, wo einzelne lokale Führer, die richtige Art des Handelns erkennend, und dem Druck der Volksmengen nachgebend, sogar gegen das ausdrückliche Verbot der Regierung versuchten den Bodenhunger der Bauernschaft zu lindern. Sie führten eine Bodenverteilung von bescheidenem Ausmaß durch, infolge deren ein Teil der armen Bauernschaft einen Hausplatz, ein oder zwei Kj Acker, Wiese und Weide erhalten hat. Diese Abhandlung versucht, als die erste, von diesen Bestrebungen und Erfolgen im bezug auf das Komitat Somogy, eine Zusammenfassung zu geben.

Barna Búza, der Minister für Landwirschaft, verordnete am 7. November im Interesse der Bodenzuteilung der vom Kriege heimkehrenden Bauern eine Zusammenschreibung. Der Verfasser weist auf dem Grunde der Konskription nach, daß 35 272 Bodenanspruchsteller im Komitat Somogy in 311 Ortschaften zusammengeschrieben wurden, die auf rund 330 000 Kj Anspruch erhoben.

Die Regierung hat, um den Bodenhunger der Bauernschaft etwas zu lindern, gleichzeitig mit der Zusammenschreibung eine Kleinpachtaktion angeregt und sie hat die Gutsbesitzer durch die Behörden aufgefordert einen Teil ihrer Güter auf ein Jahr für arme Bauern als Kleinpacht anzubieten. Die Abhandlung läßt sich auch darüber aus. Er weist nach, daß, obzwar die Bauern damals schon auf die Bodenverteilung warteten und die Aktion nur ungern aufgenommen haben, doch in Somogy auch solche waren, die auch diese Möglichkeit ausnützen wollten.

Am Anfang von 1919 zögerte die Mehrheit der Bauernschaft nicht mehr das ausgeteilte Land mit Geld abzulösen. Die Abhandlung beschäftigt sich ausführlich mit der Entwicklung des agrarpolitischen Programmes der Sozialdemokratischen Partei von Somogy. Sie weist darauf hin, daß die Sozialdemokraten von Somogy dem Wesen nach das durch die Parteizentrale ausgearbeitete Programm zu dem ihrigen gemacht. Dieses Programm enthielt den Gedanken der Verteilung des Grundbesitzes, aber auch den der Umgestaltung desselben zur Produktionsgenossenschaft. Da der Bodenhunger der Bauern sich auch in Somogy mit elementarer Kraft Bahn gebrochen hat, betonten die Sozialdemokraten in erster Linie den Gedanken der Bodenverteilung. Davon wichen sie nur ab, als Jenő Hamburger am Ende Februar nach Kaposvár reiste und sie für den Gedanken der Produktionsgenossenschaft gewonnen hat. Danach hat sich die Bewegung der Umwandlung des Großgrundbesitzes in Produktionsgenossenschaft in der Tat bald entfaltet. Sie waren aber gezwungen mit Bestürzung zu bemerken, daß sie die Bodenverteilung aus ihrem Programm nicht ausschalten können. Am März 1919 veröffentlichten sie einen Artikel von prinzipiellem Inhalt, wo sie ankündigten, daß sie gleichzeitig mit der Umgestaltung des Großgrundbesitzes in Produktionsgenossenschaft auch eine Bodenverteilung ausführen werden. Dazu haben sie sich am 11. März in dem Übereinkommen, den sie mit dem Volkswirtschaftsminister István Nagyatádi Szabó in Kaposvár geschlossen hatten, auch schriftlich anheischig gemacht. Davon sind sie auch später, nach der Ausrufung der Räterepublik, nicht abgewichen, obgleich sich nur weniges davon im Laufe der Ausführung verwirklicht hat.

Die Verhandlung redet im weiteren über die Tätigkeit der Organe der Bodenverteilung und setzt die Ergebnisse der Bodenverteilung auseinander. Sie weist auf dem Grunde des zur Verfügung stehenden Quellenmaterials nach, daß eine Bodenverteilung von bescheidenem Ausmaß in Somogy, auf dem Gebiete von 77 Ortschaften und 15 Puszta ausgeführt wurde. Er kommt zum Endergebnis, daß die Quantität des Landes (Acker, Wiese, Weide), die die Armbauern erhielten, je in einer Ortschaft 100 Kj mag ausgemacht haben. Im Komitat haben Besitzlose und Armbauern insgesamt 14 827 Kj Acker, 1792 Kj Wiese und 3828 Kj Weide erhalten. Außerdem bestrebte man die Neuwirte mit einer Ausstattung, mit Sicherung von Tierbestand, mit Saatgut zu unterstützen, dies alles war aber so gering, daß es, trotz der guten Absicht, die Bauern nicht befriedigte. Dies hatte zur Folge, daß sich die Bauern von der Räterepublik abgewandt haben und der Boden schon am Ende Juni unter den Füßen der Führer in Somogy schwankend geworden ist.

VITA

A XVIII. SZÁZADI NÉPESSÉGFEJLŐDÉS KÉRDÉSÉHEZ

A legutóbbi évtized történeti demográfiai kutatásai hazai és nemzetközi viszonylatban olyan összefüggéseket tárnak fel, amelyek eddig használt forrásaink értelmezését más megvilágításba helyezik. Új források (egyházi anyakönyvek, név szerinti összeírások) bekapcsolásával végzett magyarországi részletkutatások erősen valószínűsítik azt, hogy a termelőerők fejlődési szintjétől erősen determinált a népességfejlődés mértéke, s bizonyos határokat nem léphet túl. A gazdasági viszonyok elemzésénél, az életkörülmények vizsgálatánál, forrásaink adatainak értelmezésénél a történeti demográfiai kutatások eredményeit jobban számításba kell venni. Fejtegetéseinkben az európai XVIII. századi népesedési viszonyokra vonatkozó kutatási eredményekre és néhány hazai részletkutatás eredményére támaszkodunk. További elemzések hivatottak megerősíteni vagy módosítani az új kutatási eredmények alapján kialakított képet.

A természetes szaporodás mértéke

A XVIII. század eleji viszonyokról szóló magyar történelmi tanulmányokból sztereotip kép rajzolódik ki az elpusztult tájról, pusztásodásról, megsemmisült falvakról és az elnéptelenedésről. Az ország egészére kiható török hódoltság következményeit akarják tanulmányíróink így ecsetelni. A kép gyorsan változik: újratelepült falvak, gyorsan növekvő népesség, csodálatos prosperitás. A népesedés alapján a fény, a gazdagság, a jólét századának gondolhatnánk a XVIII. századi Magyarországot. A nehéz életkörülmények, az osztályharc, a földesúri kizsákmányolással szembeni küzdelem a tanulmányokból rendszerint jól kiviláglik, csak az a csodálatos, hogy a nyomor, küzdelem közepette a népesség — Európában egyedülállóan — növekedik. Néhol 30, másutt 50, megint másutt 80 év alatt kétszereződik meg a népesség, de szép számmal vannak ennél szélsőségesebb példák is. A természetes szaporodás mellett a beköltözés növeli meg a népességet — állítják a tanulmányírók. Ha beköltözés van, akkor honnan? Ennek elemzése már elmarad. Valóban, igen jelentős a XVIII. században a népességmozgás Magyarországon, de valahol a beköltözések következtében csökkennie is kellene a népességnek! Ezt a kérdést elemző tanulmányunk nincs. Összességében valahol ki kell egyenlítődnie ennek a népességmozgásnak, és egy átlagos népességfejlődési ütemet kell mutatnia. Történelmi tanulmányaink sora súlyos ellentmondást rejt magában. Primitív munkaeszközök, alacsony életszínvonal, járványok, osztályharc az egyik oldalon — rohamos népességnövekedés a másikon. Ezzel a népesedési prosperitással egyedül állnánk Európában a XVIII. században, tanulmányainkban a népességfejlődés kérdésében túlszárnyaljuk az angliai, a franciaországi, az itáliai területek népességfejlődését.

A természetes szaporodás mértékéül 10‰-es növekedést fogadnak el kutatóink évi átlagban, de van, aki ennél magasabbra is teszi, vagy át nem gondoltan az össznépességi adatok ennek többszörösét mutatják. Ahhoz, hogy egy népesség megkétszereződjön, 10‰-es természetes szaporodás mellett 70 esztendőre van szükség.[1] Kérdés az,

[1] A népesség növekedése matematikailag kifejezve növekvő mértani sorozat szerint (kamatos kamataival) következik be. Képlete:

$$a_n = a_1(1 + x)^{n-1}$$

ahol a_n a keresett esztendő össznépessége; a_1 a kiinduló össznépesség; x a természetes szaporodás mértéke. (Lásd *Acsádi György:* Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics J. Bp. 1957. 232. l.) — Tanulmányunkban össznépességi adatokból számítottuk ki a fenti képlet alapján a népességnövekedés ezer lakosra jutó évenkénti mértékét.

hogy a 10‰-es átlagos évenkénti természetes szaporodás is lehetséges-e a XVIII. századi Magyarországon. Mit mutatnak a kutatási eredmények azokban az országokban, ahol a kedvezőbb történelmi körülmények következtében a népesség számára, a természetes szaporodás mértékére pontosabb adatok állnak rendelkezésre?

Európa gazdaságilag leggyorsabban fejlődő országa a XVIII. században *Anglia*. A gazdasági fejlődés itt párhuzamosan halad a népességfejlődéssel, a népességi fejlődés is segítője az előrehaladásnak, a tőkefelhalmozás, az értéktöbblet termelésének egyik komponense. E legkedvezőbb fejlődési területen a XVIII. században a következő mértékű népességnövekedést tételezik fel:

Anglia és Wales[2]

Év	Össznépeség millió fő	Tényleges népesség-növekedés 1000 lakos/év
1700	5,5—6,0	
1750	6,0—6,5	1,7
1780	7,5—7,9	7,0
1800	9,1—9,2	8,7
1700—1800		4,7

Az angol polgári forradalom a XVII. század közepén átalakította a társadalmi viszonyokat, a termelőerők fejlődése előtt megnyitotta az utat. Pozitív hatása igazán a XVIII. század közepétől, az ipari forradalom időszakától mutatkozott meg. E kedvező gazdasági fejlődésnek a demográfiai és egészségügyi viszonyokra gyakorolt hatása ugyancsak a XVIII. század közepétől mutatható ki. Angliában érthető és világos, hogy 1750—1780 között 7,0‰-re emelkedik az évenkénti átlagos népességnövekedés, és a fejlődés üteme az 1780—1800 közötti időben 8,7‰. A magyarországi termelőerők fejlődési szintjét, az egészségügyi viszonyokat nem lehet az angliaihoz hasonlítani, nagyon lényeges a lemaradás ebben az időszakban.

Rendkívül meggondolkoztató az, hogy a bizonytalanabb forrásanyaggal rendelkező *Írország* esetében gyorsabb ütemű a feltételezett népességnövekedés. Itt a házak száma és lakottsága alapján számították ki a népesség növekedést.

Írország[3]

Év	Össznépesség millió fő	Tényleges népesség-növekedés 1000 lakos/év
1687	2,1	
1712	2,7	10,1
1754	3,2	4,5
1781	4,0	8,3
1791	4,7	16,3
1687—1791		7,8

Igen kérdéses az Írországról kimutatott népességfejlődés. A XVII—XVIII. század fordulóján 10,1‰- lenne a népességnövekedés? A későbbi évtizedekben meg csökkenne? Az alapadatok értelmezésében van baj. Az 1687-re becsült népesség alacsony. Ez a példa arra is jó, hogy érzékeltesse: ha bizonytalan a bázisadat, akkor fordul elő „csoda"; csak olyan területekről állítanak ilyet, ahol az összeírások forrásértéke bizonytalan. Nézzünk biztosabb forrásadattal rendelkező területeket.

[2] *Mitchell—Deane:* Abstract of British Historical Statistis. Cambridge 1962. 5. l.
[3] *Mitchell—Deane* i. m. 5. l. — *Connel:* The population of Ireland 1750—1845. Oxford 1950. 25. l.

Itália. Paulo Fortunati munkája Friault és környékét: Udinét, Meranót, Monfalconét és a Ferro völgyét vette beható vizsgálat alá különböző összeírások alapján.[4]

Friaul és környéke

Év	Össznépesség fő	Tényleges népességnövekedés 1000 lakos/év
1642	173 367	
		5,9
1755	339 000	
		1,7
1802	367 460	
		3,3
1850	431 179	
1755—1850		2,5

K. J. *Beloch:* Bevölkerungsgeschichte Italiens c. munkájában Itália jó részének (Velencei Köztársaság, Milánói Hercegség, Piemont, Genova, Korzika, Szardínia és a Nápolyi Királyság) népességfejlődési mértékét elemzi egyenként, végül összesíti.[5]

Itália

Év	Össznépesség fő	Tényleges népességnövekedés 1000 lakos/év
1550	11 591 000	—0,04
1650	11 543 000	3,2
1700	13 373 000	3,0
1750	15 484 000	3,4
1800	18 091 000	
1650—1800		3,0

Anglia, Írország, Friaul és Itália jó részére össznépességi adatokat állapítottak meg a kutatók az egyes időszakokban. A tényleges népességnövekedés mértékét ezekből lehetett megállapítani. Európa egyes területein a természetes szaporodásra is vannak megbízható adatok.

Franciaország egész területére a XIX. század elejétől közölnek pontos adatokat. A XIX. század első felében az átlagos évenkénti természetes szaporodás 3—5‰ között mozog.[6]

Franciaország

Időszak	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	1000 lakosra		
1800—05	32,3	29,3	3,0
1806—10	31,6	26,3	5,3
1811—15	31,8	26,9	4,9
1816—20	31,9	25,3	6,6
1821—25	31,4	24,7	6,7
1826—30	30,5	25,5	5,0
1831—35	29,6	26,0	3,6
1836—40	28,4	23,7	4,7
1841—45	28,1	22,7	5,4
1846—50	26,7	23,9	2,8

[4] *Fortunati, P.:* Quatro secoli di vita del populo Friulano 1548—1931. Padova 1932. 37, 44. és 56. l.
[5] *Beloch, K. J.:* Bevölkerungsgeschichte Italiens. Berlin. 1961. III. k. 354, 355. l.
[6] Annuaire Statistique de la France. Párizs 1961. 40—41. l.

A XVIII. századból való anyakönyvekre támaszkodva több részletfeldolgozást ismerünk. Az itteni eredmények szerint 2—5‰ között mozog a természetes szaporodás, erre lehet következtetni a különböző összefüggésekből.[7]

A XVIII. századi természetes szaporodás mértékére összefüggő, nagy területről biztos anyakönyvezésen, egyházi összeírásokon nyugvó népességfejlődési adatokkal a *svédek* rendelkeznek. A XVIII. század első feléről Stockholm és környező kilenc tartományának 700 ezer fő körüli lakosságáról vannak adataink, a XVIII. század második feléről egész Svédországra 1,8—2,4 millió lakosról.[8]

Svédország

Időszak	Születés (1000 lakosra)	Halálozás (1000 lakosra)	Természetes szaporodás (1000 lakosra)
1721—48	31,4	26,9	5,5
1751—60	35,67	27,24	8,43
1761—70	34,17	27,57	6,60
1771—80	33,01	28,87	4,14
1781—90	31,95	27,92	4,03
1791—1800	33,31	25,35	7,96
1751—1800	33,6	27,4	6,2
1801—50	32,23	23,9	8,3

Azokon az európai területeken, ahol biztos adatokkal rendelkezünk, a XVIII. században a természetes szaporodás mértéke nem éri el az 5 ezreléket, vagy alig haladja meg egyes gazdaságilag fejlett részeken (Anglia, Svédország).

Magyarországról lényegében semmi biztosat nem tudunk ! Amit az adóösszeírások, urbáriumok alapján eddig megállapítottunk, az mind kérdőjeles eredmény. A conscriptio animariumok, canonica visitatiók során készült összeírások névanyagának elemzései alapján tett megállapítások már biztosabb alapon nyugodnak. Végül is a magyarországi demográfiai kutatásokban történeti síkon az anyakönyvek kínálták a legbiztosabb megközelítési lehetőségeket. A kutatások során azonban rá kellett jönni, hogy e forrásanyag felhasználásával sem terem hamar babér. Olyan volt a XVIII. századi anyakönyvezési gyakorlatunk, hogy a születési bejegyzéseket 95—98%-os pontossággal vezették, míg a meghaltaknak csak 20—30, esetleg 60—70%-a került felvételre az anyakönyvbe. Leginkább a csecsemő- és gyermekkorban meghaltak bejegyzése maradt el. A téves következtetések sorát lehet levonni úgy, ha a születési számból kivonva az így anyakönyvezett halottak számát akarjuk megállapítani a természetes szaporodás mértékét. Amikor ez a hiányosság ismételten megmutatkozott anyakönyvezési gyakorlatunkban, nem maradt más megoldás, mint a franciáknál kidolgozott rendkívül munkaigényes kutatási módszer alkalmazása: a születési, házasságkötési és halotti adatokból megkonstruálni a családok XVIII—XIX. századi demográfiai állapotát.[9] Az így családonként összegyűjtött adatokból lehetett a későbbiek során a statisztikai elemzést azoknál a családoknál elvégezni, ahol a statisztikai összefüggés szempontjából a megfelelő adatok rendelkezésre álltak. Az eredmény meglepő. Nagyobb időtávon a XVIII. században *35—40 ezrelékes születési aránnyal és 30—35 ezrelékes halandósággal kell számolni.* A magas halandóság befolyásolja a születések számát is, a hiányos táplálkozás a fogamzást. A járványok közül egyedül a pestis, a döghalál veszít hatásából, de még 1709-ben és 1737-ben is hatalmas pusztítást visz végbe. Tipikus esetét írja le Cserei Mihály Históriájában.[10] A kolera, a himlő és a torokgyík szinte mindennaposak. A részletekbe menő feldolgozási módszer eredményei alapján arra lehet következtetni, hogy *Magyarországon a természetes szaporodás mértéke nem haladhatja meg az évenkénti 5 ezreléket.*[11]

[7] *Gautier—Henry:* Le population Crulai. Párizs. 1957. — *Ganiage, J.:* Trois villages de l'Ile de France. Párizs 1963. — *Helin:* Le demographie de Liege aux XVIIe et XVIIIe siècles. Párizs 1963.

[8] Historik Statistic för Sverige. I. k. Bevolkning. Stockholm 1959. 35—37. l.

[9] *Fleury—Henry:* Des registres paroissiaux a l'historire de la population. Párizs 1956.

[10] Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály Históriája 1661—1711. Pest 1852. 429. l.

[11] *Kovács Z.—Cs Tóth P.:* Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv. 1961—62. 48—89. l. — *Kovács Z.:* Somogysámson népesedési rekonstrukciója 1743—1850. (Kézirat). — *Kápolnai I.:* Mezőkövesd. Történeti Statisztika Közlemények. 2. évf. 1—2. sz. 18—32. l.

Napjaink demográfiai viszonyaival foglalkozó munkákból feltárul az, hogy szigorú törvényszerűségek határozzák meg a népességfejlődés mértékét, mivel igen sok tényező együttes hatásából alakul ki a népességfejlődés vonala. Ebből adódóan rendkívül determinált a népességfejlődés; szélsőséges változásokat csak rendkívüli megrázkódtatás okoz, s ha ilyen bekövetkezik, hosszú távon súlyos kihatásai vannak. A történészek ismernek igen sok fejlődésre ható tényezőt, de a népesség alakulásának kérdését még elnagyoltan kezelik. A népességfejlődés összefüggését a termelőerők fejlődésével, az életkörülményekkel, a halandósági viszonyokkal, a táplálkozással stb. még nem mérték fel kellően. A XVIII. századi demográfiai viszonyokra vonatkozó új kutatási eredmények alapján kizártnak látszik, hogy 5‰-nél Magyarországon nagyobb lett volna a természetes szaporodás mértéke. A század első felében inkább 4, talán a század második felében, egyes kedvezőbb adottságú helyeken érhette el a 6‰-et. Gondoljunk arra, hogy Angliában, Európa gazdaságilag legfejlettebb országában a XVIII. században, az ipari forradalom hatalmas lendületében éri csak el a természetes szaporodás a 8‰-et!

Az újabb kutatási eredményekre támaszkodó következtetésnek sokrétű kihatása van. A XVIII. századból fennmaradt forrásaink értelmezése változik meg! De további deduktív következtetésekre ad alkalmat a XVIII. századnál korábbi időszakokra is.

A XVIII. századi viszonyokról szóló tanulmányok sora érinti szükségszerűen a népességszám, a népeségfejlődés kérdését. A felhasznált források túlnyomó többsége adózás céljából készült, vagy a földesúr—jobbágy viszonyát szabályozó urbárium. Elemezve ezeket a tanulmányokat azt kell megállapítanunk, hogy a forrásadatok helytelen értelmezése miatt az össznépességre, a népességfejlődésre vonatkozó hipotézisek, konklúziók majd minden esetben tévesek. A magyar történeti irodalomban egy bűvös 5-ös számmal találkozunk. Ha előkerül a forrásban az adózó háztartások száma, ezt szorozzák tanulmányíróink 5-tel, s meg vannak győződve arról, hogy megkapták a községben vagy a vizsgált területen az össznépesség számát. Mérhetetlen nagy tévedés! *Forrásonként és időszakonként más és más az adózó háztartások mögött meghúzódó össznépesség száma.* A XVIII. századnál korábbi évszázadokra csak adózás céljából készült összeírások állnak rendelkezésre népességbecsléseinknél, de a XVIII. században az egyházi anyakönyvezés elterjedésével, név szerinti lélekösszeírások segítségével megbízhatóbb, pontosabb forrásaink is vannak. Az egyházi anyakönyvek családonként tükrözik a községben élőket és jól megközelíthetővé teszik a ténylegesen ott élők számát. Ha a török hódoltság utáni évtizedekben az adóösszeírásokra, urbáriumokra épített népességbecslés a ténylegesnél alacsonyabb, akkor egy rohamos népességnövekedést kell szükségszerűen kimutatni, mert II. József idejéből (1784/85) már jó népszámlálási adat áll rendelkezésre az ország majd minden területéről és községéről. Ahhoz, hogy a népességfejlődés kérdéséről reális képet kapjunk, forrásaink alapján mindig el kell dönteni azt, hogy családról, nagycsaládról, háztartásról vagy adózó háztartásról van-e szó.

Családok, nagycsaládok, háztartások és adózó háztartások

Családnak a mai statisztikai értelemben vett családot, a családmagot értjük: szülőt gyermekeivel. A gyermektelen, a töredékcsaládok figyelembevételével ennek átlagos nagysága a XVIII. században 4,0—4,3 között van, s 4,5-et sehol sem lépte túl.[12] Ez következik abból, hogy a természetes szaporodás mértéke 5‰ vagy ennél kisebb. A megállapítás forrásául egyházi anyakönyvek adatai alapján rekonstruált családi statisztikák és egyházi anyakönyvekkel ellenőrzött lélekösszeírások szolgáltak. Csurgó 1500, 4 somogyi község 3000, 8 további község 12 000 adata jelenti az alapot. Lehet, hogy a véletlen kiválasztás nem volt jó, még az egészhez képest kevés a feltárás, így még módosulhat a kép, de már ennyi adat is elég volt arra, hogy a kérdésen érdemes legyen gondolkodni.

A családok átlagos nagyságából következik, hogy a családban *élő* gyermekek átlagos lélekszáma csak 2,0—2,3 között van. Igaz az, hogy átlagosan 5—5,5 gyermek születik családonként a XVIII. században, de olyanok a halandósági viszonyok, hogy 5 gyermekből átlagosan csak 2 gyermek marad életben. Ahhoz, hogy 3 gyermek maradjon életben, 8 gyermeket kellett szülni az anyának. Itt természetesen átlagokról van szó, kiugró értékek akadnak. Néha ezek a kiugró esetek befolyásolják a véleményalkotást. Például Franz Joseph Haydn nem messze a magyar országhatártól, Alsó-Ausztriában, a Lajta mentén, Rohrauban született 1732-ben. Apjának 17 gyermeke született, de

[12] *Kováts Z.*: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk. Benkő L. Szeged 1964. 221—243. l.

két asszonytól. Ugyanakkor a XVIII. században is vannak gyermektelen családok, de nem kényelemszeretetből, hanem azért, mert akkor is volt egy rossz méhfekvés vagy más születéskorlátozó ok. Már azt is sikerült kimutatni, hogy 8—9% az ilyen családok száma. A gyermektelen családoknál a XVIII. században feltétlen természetes meddőségről van szó, mert a gyermek ebben az évszázadban még érték; ha életben marad, a gazdasági megerősödés egyik eszköze, ahogy ezt *H. Veress Éva* tanulmányában a XVII. század közepéről a sárospataki uradalomhoz tartozó községekben kimutatta.[13] Az anyák korai elhalálozása is feltűnő nagy mértéket mutat a XVIII. században: az első, a második, a harmadik szülés után meghalnak. Az asszonyoknak csak 40—50%-a tölti a termékenységi időszak egészét házasságban, mert vagy ő, vagy férje a termékenységi időszakon belül meghal. Visszatérve Haydn szüleinek példájára: itt két házasságból 17 gyermek született. De mennyi maradt életben? S itt a törvényszerűségek már szilárdak. 17-ből csak 6 maradt életben. Az átlag Magyarországon az, hogy 8 élveszületett gyermekből 3 marad életben, akkor 16 után 6. Persze ennek a példának statisztikai bizonyító értéke nincs, de a tömeges adatfeltárás a halandósági viszonyokat illetően ezzel megegyező átlagot mutat.

Az összefüggések más vonatkozásaival is lehetne bizonyítani azt, hogy a termelőerők adott fejlettségi szintjétől elválaszthatatlan a népességfejlődés mértéke, így a családokban élő gyermekek száma és a családok átlagos nagysága is. Rövid időtávon az egyes helyeken lehetnek kilengések, ez is a kor életkörülményeiből következik, de hosszabb távon és nagyobb területen a népességfejlődés determinált.

Nagycsaládról akkor beszélünk, ha a szülő vagy szülők együtt élnek nős fiaikkal, vejeikkel és azok gyermekeivel, esetleg más rokonokkal. Ez az együttélés vidékenként és a gazdasági helyzettől függően annyira változó lehet, hogy ebben törvényszerűséget keresni valóban nehéz. A nagycsaládi rendszer szükségszerű a XVIII. században, a jobbágygazdaság termelési funkcióját csak így tudta ellátni. H. Veress Éva említett tanulmányában megvilágította, hogy elsősorban a szántó és jószágnevelő paraszti gazdaságokban erős a családi összetartó erő. A XVIII. században ezek a gazdaságok vannak nagy többségben! Hatnak olyan erők is, amelyek a kis család kialakulását segítik. A majorsági árutermelés kialakulása, fokozatos terjedése, hegyvidéken a szőlőtermeléssel való foglalkozás stb. segíti a nagycsaládi rendszer felbomlását. A nagycsaládi rendszer szerepéről jelentős néprajztudományi munkák is tudósítanak.[14] Somogyi adatok szerint a *nagycsaládok átlagos nagysága 8—9 fő a XVIII. században.*

A nagycsaládi rendszer elterjedettségét csak abból a szempontból kívántuk vizsgálni, hogy egy-egy *jobbágyháztartáshoz* tartozó népesség összetételéről és nagyságáról képet alkothassunk. — A népesség számát korabeli adatok alapján az 1784—85. évi népszámlálás előtti időszakból megítélni forrásaink gyér volta miatt nagyobb területi egységen csak az adózó jobbágyháztartások száma alapján tudjuk. Nekünk ezek a fő forrásaink, az eddigi történelmi tanulmányokban is ezekre támaszkodtunk. Ez nem baj, ez szükségszerűség. Hogyan kell értelmezni a fennmaradt adatokat? Ez a probléma.

1. Mindig látnunk kell, hogy a háztartásfő — legyen az jobbágy vagy inquilinus — legtöbbször egy nagycsalád feje.

2. Látnunk kell azt is, hogy a jobbágyháztartás nemcsak családi munkaerőt foglalkoztatott, hanem cselédeket, sőt egész családokat. Elég gyakori az, hogy a férfi elhaltával az asszony gyermekeivel valamelyik, sokszor rokoni háztartáshoz költözik. *Kosáry Domokos* írja egyik tanulmányában: „Az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy a paraszti famíliába a családtagokon kívül szolga vagy cseléd, valamint az ott lakó házatlan zsellér tartozott. A cseléd nyilván teljes munkaerejével állott a jobbágygazda rendelkezésére, míg az ottlakó zsellér végezhetett részes munkát is."[15] *Szabó István* jelentős adatokat közöl a XVIII. századi megnövekedett cselédtársadalomról.[16] Nyilvánvaló, hogy nemcsak a XVIII. század végén, hanem korábban is megvolt ez a réteg. — A jobbágyháztartásban alkalmazott pásztorok és béresek arányáról közöl fontos adatokat *T. Mérey Klára:*[17]

[13] *H. Veress É.:* A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVIII. század közepén. Történelmi Szemle. 1958. 3—4. sz. 379—429. l.

[14] *Fél E.:* A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948. — *Morvai J.:* Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956. (Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében.) — *Fodor F.:* Egy palócz falu életrajza Nagyvisnyó). Bp. 1930.

[15] *Kosáry D.:* A paraszti família kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle. 1963. V. évf. 1—2. sz. 126. l.

[16] *Szabó I.:* A magyar parasztság története. Bp. 1940. 59. l.

[17] *T. Mérey K.:* A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke. Ethnographia. 1967. 4. sz. 537. l.

A jobbágyháztartások átlagos lélekszámánál a jobbágy nagycsaládjához tartozó családos és egyedülálló pásztorok, béresek és alkalmazottak számát is figyelembe kell venni. *A jobbágyháztartások átlagos nagysága 10—15 a XVIII. században. Vidékenként természetesen ez jelentős eltérést mutathat.*

Az adózó háztartásokhoz tartozó népesség. Eléggé régóta ismert tény, hogy az adózásba nem vontak be mindenkit. Kiváltságai, szegénysége vagy tudatos elhúzódása miatt sok család, háztartás összeírása elmaradt. E réteg a legváltozatosabb népességcsoportokból tevődik össze. Ebben az összefüggésben ide sorolandók a nemesek, egyháziak, iskolamesterek, uradalmak alkalmazottai, halászok, cigányok stb. Ezeket a csoportokat és a jobbágyháztartáshoz közvetlenül tartozókat — mivel számuk nem tükröződik az adóösszeírásokban — gyakorlatilag a népességszám becslésénél a háztartásfőkkel együtt kell figyelembe venni. Például név szerint és házanként összeírt népességről vannak adataink a veszprémi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben. 1748, 1757, 1771. évi adatok összesítései 8 somogyi község esetében azt mutatták, hogy a községek felnőtt népességének csak 20—22%-a került a háztartásfővel az adóösszeírásokba, az 1767. évi úrbérrendezéssel kapcsolatban valamivel több, 30—32%. A felnőtt népesség megoszlását a következőképpen lehetett csoportosítani:

	1748, 1757	1767
	%	%
Összeírásba felvett népesség aránya..	20— 22	30— 32
Rokonok aránya	24— 26	25— 27
Cselédek, zsellérek aránya a jobbágyháztartásban	21— 23	20— 22
Adózásba be nem vontak aránya ...	35— 29	25— 19
	100—100	100—100

Olyan községekről van szó, amelyekben a földesúri gazdaság még nem épült ki, vagy csak minimálisan. A 20—23% cseléd-zsellér munkája és személye a jobbágyháztartáshoz kapcsolódott, erre abból következtettünk, hogy egy házban lakott a jobbágyháztartásfővel, családneve alapján ugyanakkor nem lehetett rokonnak minősíteni. Tevékenységi körét is nagyon sok esetben megnevezi az összeírás: auriga (kocsis), porcarius (kanász), sodalis (mesterlegény), tiro (inas) vagy legtöbbször így: inquilinus (zsellér), servus (szolga), famulus (szolga), orphanus (árva).

Egy-egy részletkutatás egy kis terület vonatkozásában fel tudja tárni ezeket a problémákat, és meg tudja határozni a forrás értékét, azt, hogy hogyan is értelmezzük a nagyobb területi egységre meglevő adóösszeírásokat. Az anyakönyvek igen jó kontrollnak bizonyultak ebben a kérdésben. Az 1715—1720. évi összeírás értelmezésével kapcsolatban *Dávid Zoltán* alapvető munkát végzett, s az ő nyomdokain haladva egyre kritikusabban vizsgáljuk az adózó háztartások számára épített népességbecsléseket.[18] A legutóbbi tíz év részletkutatásai megerősítették az ő deduktív következtetéseit, sőt több vonatkozásban túl is haladták. Például Somogy megyében az *1720. évi országos adóösszeírásról kiderült az, hogy az anyakönyvek adatai alapján meghatározható községi össznépesség úgy viszonylik az adózásba felvett háztartások számához mint 25 : 1-hez.*

A XVIII. század eleji össznépesség száma

1720-ban összeírtak 269 391 adózó háztartást Magyarországon Horvát-Szlavonország nélkül. Egy adózó háztartás országos átlagban 20—22 főt jelent. (Dávid Zoltán még 1 : 15-ös arányt tételezett fel, Somogyban ugyanakkor 1 : 25-ös arány mutatható ki.) Az adózó háztartások száma szorozva 21-gyel *5,5 millió népességet ad Magyarországon 1720-ban.*

Ez hihetetlennek tűnik az első pillanatban. Még a bizonyító anyag kevés, de az új kutatási eredmények ezt valószínűsítik. Munkahipotézisnek már fel kell tételeznünk, az anyakönyvi elemzések eddig mindig ezt igazolták. A XVIII. századi természetes szaporodás mértékének jobb ismeretében pedig csak így lehetséges. Az etnográfiai kép megváltozása is ezt támasztja alá. A törökkel szemben folytatott harcok következtében

[18] *Dávid Z.*: Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics J. Bp. 1957. 145—99. l.

elsősorban a magyar népelem pusztult a Kárpát-medencében, ugyanakkor jelentős délszláv, román népelemek költöztek be. Az első részben megvilágítottuk azt, hogy a XVIII. században a természetes szaporodás 5 ezreléknél nem lehetett magasabb. Ismerjük azt a tényt, hogy Magyarország népessége II. József idején (1784/85) 8,5 millió Horvát-Szlavonország nélkül. 1720-ban Magyarország össznépességét 5,5 millióra becsültük. E népesség 5 ezrelékes természetes szaporodással, kamatos kamataival 7,5 millióra növekedik 65 év alatt. A történeti Magyarország területére időközben betelepült németek, románok, szerbek, horvátok, ukránok együttes száma természetes szaporulatukkal 1784-ig 1 millióra tehető (Dávid Zoltán idézett tanulmánya). Ez összesen 8 és fél millió, az, amit a II. József-féle népszámlálás ad.

KOVÁTS ZOLTÁN

ЗОЛЬТАН КОВАЧ

К ВОПРОСУ О ЧИСЛЕННОСТИ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В XVIII ВЕКЕ

Резюме

Достоверные данные о численности народонаселения всей территории страны и всех поселений имеются лишь со времени всеобщей переписи 1784/85 годов. О численности народонаселения предыдущих десятилетий и веков имеются лишь приблизительные оценки, полученные на основе изучения налоговых регистраций относительно более крупных территориальных единиц. В свете проведенных в последнее время новейших исследований церковных метрических книг и церковных переписей истолкование примененных до сих пор обычных источников получает новый смысл, то есть в вопросе о численности народонаселения на наших глазах создается иная, новая картина. Из числа демографических проблем автор берет вопрос о масштабах естественного прироста населения и о средней численности семей и домашних хозяйств. На основе новейших результатов становится возможным создание более точных представлений о численности народонаселения во время после турецкого господства (1690), и после борьбы за независимость под руководством Ракоци (1711).

1) Масштаб естественного прироста

В тех европейских странах, демографические отношения которых на основе более точных и более богатых источников являются подробнее изученными (Франция, Италия), масштаб естественного прироста народонаселения ежегодно не достигал 5 промилей, или же в некоторых экономически более развитых странах (Англия, Швеция) еле-еле превзошел данную пропорцию. На основе разработки венгерских метрических книг по фамилиям, имея в виду желание восстановить отдельные семейства, пропорция рождений равна 40—45 промилям, а пропорция смертности равна 35—40 промилям.

Высокая пропорция смертности оказывала влияние на число рождений, а недостаточное питание на зачатие. Из числа эпидемических заболеваний одна лишь чума теряла из своей силы, но и так в 1709 и 1737 годах требовала многих жертв. Холера, оспа, круп и туберкулез встречались ежедневно. На основе исследований, проведенных при помощи метода подробных анализов, получается вывод, по которому *в Венгрии, в XVIII веке масштаб естественного прироста народонаселения в средней величине ежегодно не мог быть выше чем 5 промилей*. Вытекающие из низкого уровня развития средств производства непостоянные и низкие валовые сборы, недостаточное и одностороннее питание, вообще примитивные бытовые и гигиенические условия в вышеуказанной мере определяли развитие народонаселения.

2) Семьи, крупные семьи, домашние хозяйства и домашние хозяйства, обложенные налогом

Источником послужили данные, взятые из 11 сел комитата Шомодь и имеющие отношение к 16 000 лиц. Проверка данных была проведена при помощи исследований, опирающихся на данные метрических книг и направленных на восстановление семейных единиц. Автор приходит к выводу, что — принимая во внимание и не имеющие детей семьи, и так же не полные семьи — средняя величина *семей* (родители вместе с детьми) в XVIII веке равнялась 4,0—4,3 лицам. Хотя число живорожденных детей у отдельных семей равно 5,0—5,5, однако, из этих 5 ребят всего лишь 2 дожили до возраста брака.

Среднее число *живущих* в семье детей вообще 2,0—2,3. Ранняя смерть матерей (родильная горячка) тоже играет детерминирующую роль. Лишь 40—45%-ам матерей удается весь тот период, когда организм способен для рождения, прожить в браке, ведь или мать или же ее муж лишается жизни еще до конца этого периода.

Проведенные исследования показали и то, что в XVIII веке еще имеет значение система крупных семейств, так как крепостническому хозяйству лишь так удалось выполнять свою производственную функцию. Родитель (вообще вдова) живет вместе со своими женатыми сыновьями, зятями, внуками и даже с другими поселившимися там родственниками. Часто живут вместе семьи сестер и братьев. *Число лиц*, живущих в месте *в крупных семействах* на основе кровного родства, вообще *равно 8—9*. Данное сожительство в отдельных краях и в зависимости от экономического положения может принимать различный характер. Дальнейшим результатом проведенных исследований является вывод, по которому крепостные хозяйства применяли и чужую рабочую силу (как человека вместе со всей семьей, так и самостоятельного). Данные лица в переписях находятся под названием пастырь, кучер, батрак, бобыль, слуга, сирота. *Число лиц*, живущих *при одном крепостном домашнем хозяйстве*, включая в себя и крупное семейство — в области комитата Шомодь вообще равно 10—15. В ходе исследований получил подтверждение тот — уже и раньше известный — факт, что налогом была обложена лишь часть крепостных домашних хозяйств, и в селах жили и такие семьи, которые не обладали наделом, или же по какой-то причине налогом не были обложены. Таким образом выходит, что численность народонаселения была более высокой, чем число лиц, живущих в обложенных налогом домашних хозяйствах. Принимая во внимание лица, не обложенные налогом, выходит, что на каждое, обложенное налогом домашнее хозяйство в средней величине можно предполагать 20—25 лиц.

3) Численность народонаселения в Венгрии в начале XVIII века

По данным всеобщей переписи 1784—85 годов численность народонаселения Венгрии без Кроации—Славонии была равна 8,5 миллионам. Масштаб естественного прироста народонаселения в XVIII веке не мог быть выше, чем 5 промилей. По данным сохранившейся из 1720 года всеобщей переписи в стране имелось 269 391 домашних хозяйств, обложенных налогом. Каждое, обложенное налогом домашнее хозяйство насчитывало в средней величине 21 лицо. На основе этих данных выходит, что *численность народонаселения Венгрии в 1720 году равна 5,5 миллионам*. Если масштаб ежегодного естественного прироста народонаселения установлен в 5 промилях, имевшее место в 1720 году 5,5 миллионов к 1784—85 годам достигает числа 7,5 миллионов. На основе приведенных до сих пор данных число пришедших в Венгрию в период 1720—1784 немцев, сербов, румынов и других народов, вместе с их естественным приростом по приблизительной оценке равно 1 миллионам. На основе новейших исследований так представляется процесс развития народонаселения. Дальнейшие исследования призваны подтвердить или же изменить данную выше картину.

ZOLTÁN KOVÁTS

DIE FRAGE DER BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG IM 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Wir verfügen über zuverlässige Angaben über die Gesamtbevölkerung des ganzen Gebietes und der Ortschaften des Landes nur von der Völkerzählung in 1784—85 an. An die Bevölkerungslage der früheren Jahrzehnte und Jahrhunderte versuchte man bis daher durch die, für die größeren Gebietseinheiten zur Verfügung stehenden, Besteuerungszwecken dienenden Konskriptionen heranzukommen. Die neueren Teilforschungen, welche sich auf die kirchlichen Matrikeln und Konskriptionen stützen, stellen die Deutung der bisher gebrauchten Quellen in eine andere Beleuchtung. Daher ist ein neues Bild von der Frage der Bevölkerungsentwicklung in Ausbildung begriffen. Die Abhandlung berührt aus der Reihe der demographischen Zusammenhänge die mit dem Maße der natürlichen Vermehrung, ebenso mit der durchschnittlichen Größe der Familien und Haushaltungen verknüpften Fragen. Die neuen Forschungsergebnisse bringen uns näher auch der genaueren Bestimmung der Bevölkerungszahl nach der Türkenherrschaft (1690) und nach dem Unabhängigkeitskampf von Rákóczi (1711).

1. Das Maß der natürlichen Vermehrung

In den europäischen Ländern, deren demographische Verhältnisse wir im Besitze eines reichlicheren, genaueren Quellenmaterials besser kennen (Frankreich, Italien), erreichte das Maß der natürlichen Vermehrung das jährliche 5 Tausendstel nicht, oder es überschritt dieses Maß ein wenig nur in einzelnen, wirtschaftlich mehr vorgeschrittenen Ländern (England, Schweden). Die Ausarbeitung der ungarischen Matrikeln mit der den Namen nach und mit der Familienrekonstruktion geführten Methode zeigt uns einen Geburtsanteil von 40—45 Tausendstel und eine Sterblichkeitsrate von 35—40 Tausendstel. Die hohe Sterblichkeit hat die Zahl der Geburten, die mangelhafte Ernährung die Konzeption beeinflußt. Von den Epidemien verlor die Pest allein aus ihrer Kraft, sie wütete aber noch auch in 1709 und 1737. Die Cholera, die Blattern, die Rachenbräune und die Tuberkulose waren gewöhnlich. Wir können auf dem Grunde der in die Einzelheiten gehenden Methode schließen, daß *das Maß der natürlichen Vermehrung im 18. Jahrhundert in Ungarn das jährliche 5 Tausendstel nicht hat übersteigen können.* Die aus dem Entwicklungsnivo der Produktionsmittel folgenden schwankenden und niedrigen Ernteerträge, die schlechte und einseitige Ernährung, im allgemeinen die primitiven Lebenszustände und sanitären Verhältnisse bestimmten daher die Bevölkerungsentwicklung.

2. Familien, Großfamilien, Haushaltungen und steuernde Haushaltungen

Als Untersuchungsquelle waren 16 000 Angaben über Personen aus elf Ortschaften des Komitates Somogy vorhanden, die auch durch Familienrekonstruktionen, welche mit Hilfe der aus den Matrikeln geschöpften Angaben waren bewerkstelligt worden, überprüft wurden. Demnach, die kinderlosen Familien und Familienfragmente mit in Betracht gezogen, war die durchschnittliche Größe *der Familien* (Eltern mit Kindern) im 18. Jahrhundert zwischen *4,0—4,3*. Die Zahl der lebendgeborenen Kinder war zwar familienweise durchschnittlich 5,0—5,5, aber von 5 Kindern erreichen nur 2 das Eheschließungsalter. Die durchschnittliche Anzahl der in der Familie *lebenden* Kinder ist *2,0—2,3*. Auch das frühe Ableben der Mütter (Kindbettfieber) wirkt determinierend. Nur 40—50% der Mütter verbringt das Ganze der Fruchtbarkeitsperiode in der Heirat, weil entweder sie, oder ihr Gatte innerhalb der Fruchtbarkeitsperiode stirbt. — Die Untersuchung hat auch bewiesen, daß das System *der Großfamilie* im 18. Jahrhundert noch bedeutend ist. Die Leibeigenwirtschaft hat ihre Produktionsfunktion nur so erfüllen können. Der Vater oder die Mutter (gewöhnlich Witwe) lebt mit den verheirateten Söhnen, Schwiegersöhnen, Enkeln und eventuell mit anderen hinziehenden Verwandten zusammen. Häufig leben Bruderfamilien nur zusammen. *Die Durchschnittsgröße der* durch Blutsbande verknüpften *Großfamilien ist 8—9 Häupter.* Dies Zusammenleben kann nach den Gegenden und von der Wirtschaftslage abhängig sehr mannigfaltig sein. — Ein weiteres Ergebnis der Untersuchung ist, daß die Leibeigenwirtschaft auch fremde Arbeitskräfte (mit Familie und Alleinstehende) beschäftigt hat. Sie figurieren mit den Bezeichnungen Hirt, Kutscher, Knecht, Inquilin, Diener, Waise. *Die Größe der Leibeigenhaushaltung* machte, mit der Großfamilie zusammen, durchschnittlich *10—15 Häupter* in den Gegenden von Somogy aus. — Die Untersuchungen haben die schon früher bekannte Tatsache bekräftigt, daß nur ein Teil der Leibeigenenhaushaltungen in die Steuerzahlung aufgenommen wurde. Es lebten in den Ortschaften auch Familien, die über keinen Hufebestand verfügten oder in die Kontribution aus irgendwelchen Ursachen nicht hineingezogen wurden. Die hinter den steuerzahlenden Haushaltungen stehende Bevölkerung ist so noch größer. Die in die Steuerzahlung nicht hineingezogenen mitberechnet, representierte *eine steuernde Haushaltung* eine Bevölkerung von *20—25 Personen.*

3. Die Gesamtbevölkerung in Ungarn am Anfang des 18. Jahrhunderts

Ungarns Bevölkerung ist ohne Kroatien-Slavonien, gemäß der ersten Volkszählung von 1784—85, *8,5* Millionen. Das Maß der natürlichen Vermehrung könnte nicht höher als 5 Tausendstel sein. — Nach der von 1720 erhaltenen Landeskonskription wurden 269 391 steuerzahlende Haushaltungen zusammengeschrieben. Eine steuernde Haushaltung mochte im gegebenen Fall eine Bevölkerung von 21 Personen im Durchschnitt bedeuten. Daher ist *Ungarns Gesamtbevölkerung in 1720 5,5 Millionen.* Eine Bevölkerung von 5,5 Millionen nimmt bis 1784—85 auf 7,5 Millionen zu. Laut der bisherigen Untersuchungen können wir die Gesamtzahl der zwischen 1720—1784 eingesiedelten deutschen, serbischen, rumänischen und anderen Volkselemente mit ihrem natürlichen Zuwachs zusammen auf eine Million schätzen. So ist die Bevölkerungsentwicklung sich nach den neuen Untersuchungen vorzustellen. Weitere Untersuchungen sind berufen dieses Bild zu bekräftigen oder zu modifizieren.

SZEMLE

AGRÁRTÖRTÉNETI ADATOK AZ 1966—1967. ÉVI MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOMBÓL*

A magyarországi neolitikum legkorábbi szakaszát jelentő Körös-kultúra déli, balkáni és anatóliai kapcsolatokat mutat. A hozzá legközelebb álló Starčevo-kultúrával együtt *B. Bruckner* megállapítása szerint egyúttal a legkorábbi földművelő népet is jelenti Európában.[1] A magyarországi Körös-kultúrában jelentős volt még a gyűjtögetés és az állattenyésztés is, mindenesetre a földművelésnek biztos jelei a gabonamaradványok,[2] amikhez újabban árpaszemek lenyomatai is előkerültek a *Selmeczi László* által feltárt tiszajenői lakóházban. Ugyanitt még szövőszéknehezékeket is feltártak, akárcsak Szajol-Tinóérnél.[3] E kultúra lakóházaival *Trogmayer Ottó* foglalkozik a Röszke-Lúdvárnál kiásott házmodell és különböző tapasztástöredékek alapján. Egyik analóg lelőhelyről nádlenyomatok is segítik a házszerkezet rekonstrukcióját.[4]

Az alföldi neolitikum két másik, az előzőnél fiatalabb csoportjánál, a herpályinál és a csőszhalominál *B. Kutzián Ida* ugyancsak megállapítja a földművelést és állattenyésztést, és kiemeli jelentős szerepüket a szarvasmarha domesztikálásában.[5]

E korszak fiatalabb periódusából *Csalog József* ismertet gyékénylenyomatokat különböző edényekről Szentes mellől, ezenkívül Szegvár mellett sírokban is megfigyelt gyékénymaradványokat. Ezzel kapcsolatban a fonás módjairól és ezeknek az edénydíszítéssel való összefüggéséről értekezik.[6]

A neolitikum dunántúli zselizi-csoportjának gazdag leletanyagáról ad hírt *Mithay Sándor* a győri Pápai vámnál. Többek között őrlőkő, kagyló, csontszerszám, hálósúly, orsókarika jelentik az egykori élet maradványait; az állatvilágot pedig tulok, szarvasmarha, sertés, juh vagy kecske, kutya és őz csontjai képviselik.[7] Az alföldi késő neolitikumból Kisköre[8] és Aszód mellől értesülünk 3—3 ház feltárásáról, mindkét helyen őrlőkövek jelzik a földművelést. Utóbbi lelőhelyen egy csomóban még 30 db szövőszéknehezék is előkerült.[9]

A neolitikum állandó telepei és többnyire földművelő életmódja után a rézkor változást jelent gazdasági szempontból. *Kalicz Nándor* kimutatja, hogy a rézkorból nagy temetőket ismerünk, de telepet jóformán egyet sem. Ezt azzal magyarázza, hogy a megélhetés súlypontja ekkor az állattenyésztésre tolódott át, ez pedig meglehetős mozgékonyságot követelt. Így jelentős állandó telepek nem alakultak ki, de a közösség állatállományával meghatározott körzetben vándorolva mindig vissza-vissza tért a temetőjéhez, ezért találni nagyobb temetőket a rézkorból. Ezt illusztrálja a Tarnabodon végzett

* A lábjegyzetekben előforduló rövidítések: *Acta Ant. Arch.* = Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. *AgrSz.* = Agrártörténeti Szemle. *Arch. Ért.* = Archaeologiai Értesítő. *AT* = Antik Tanulmányok. *DDMÉ* = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. *EMÉ* = Az Egri Múzeum Évkönyve. *HOMÉ* = Herman Ottó Múzeum Évkönyve. *MFMÉ* = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *MgMK* = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. *RD* = Régészeti Dogozatok. *RF 19(1966)* = Az 1965. évi régészeti kutatások. Régészeti Füzetek Ser. I. *RF 20 (1967)* = Az 1966. évi régészeti kutatások. Régészeti Füzetek Ser. I.

[1] *B. Bruckner:* Einige Fragen über die Verhältnisse der Starčevo und Körös Gruppe. Acta Ant. Arch. 10 (1965) 7—10. l.

[2] *I. Bognár—Kutzián:* Das Neolithikum in Ungarn. Archaeologia Austriaca 40 (1966) 249—80. l.

[3] *Selmeczi L.:* A szolnoki múzeum régészeti leletmentései 1967-ben. Jászkunság 13 (1967) 166—72. l.

[4] *O. Trogmayer:* Ein neolitischer Hausmodellfragment von Röszke. Acta Ant. Arch. 10 (1965) 11—26.; *Uő:* A Körös-csoport lakóházáról. Arch. Ért. 93 (1966) 235—40. l.

[5] *I. Bognár—Kutzián:* a 2. j.-ben i. m.

[6] *Csalog J.:* A legújabb kökénydombi fonatlenyomat tanulságai. MFMÉ 1964—65. 1/17—43. l.

[7] *Mithay S.:* Zselizi-típusú leletek a Győr-pápai vámi újabb-kőkori lakótelepen. Arrabona 8 (1966) 5—38. l.

[8] *Korek J.:* RF 19 (1966) 10. l.

[9] *Kalicz N.:* RF 20 (1967) 5—6. l.

ásatás, ahol a rézkori bodrogkeresztúri-kultúra telepén alig 45—50 cm vastag kultúrréteg keletkezett. A csontanyag is jól tükrözi az állattenyésztés jelentőségét, mert a tenyésztett állatok (kutya, sertés, juh, kecske, szarvasmarha) 68,4%-át, a vadászott állatok pedig (madár, mezeinyúl, vaddisznó, őz, szarvas, őstulok) 31,6%-át teszik ki az állatcsontanyagnak. Néhány őrlőkő azonban a földművelésre is mutat.[10] Sertéscsontot említenek még Biharkeresztesről is.[11]

Hasonló képet mutat a péceli kultúra is, amennyiben a balatonföldvári lelőhelyén őrlőkövek,[12] Fertőrákos mellett pedig szarvasmarha, juh és kecske, házi sertés, eb, őstulok, valamint szarvas csontjai kerültek elő.[13]

A magyarországi bronzkor már évszázadokig egy helyre letelepedett közösségeket mutat, melyek intenzív földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. A bronzkor kezdetét jelentő zóki-kultúra nyírségi-csoportjával (i. e. 1900—1800) foglalkozik *Kalicz Nándor* és nagy települési sűrűséget állapít meg. A telepek azonban nem egyidejűek, hanem sok kis telep váltogatta egymást, és bár itt még tartós települést nem találunk, de ezekre települ le a következő, a hatvani-kultúra. Ekkor kezdődnek a több méter vastag rétegződést felmutató ún. tell-települések. A zóki- és hatvani-kultúra idejében délről és keletről különböző népcsoportok jönnek be. Az utóbbi sztyeppei népek feltehetően magukkal hozzák az elfoglalt területek népességének egy részét is; valószínű, hogy a késői tripolje-cucuteni-kultúra földműves népének egy-egy csoportját is, és ezek a Felső-Tisza vidékén fejlett földművelést honosítottak meg.[14] Állattartó-földműves életmódot állapít meg a zóki-kultúra dél-dunántúli területére is *Bándi Gábor*, ellentétben a nyugat felől betörő litzenkerámiás korai mészbetétes edények kultúrájának népével, amely szerinte inkább állattartónak tekinthető.[15] E kora bronzkori időszakból *Bándi* Pécs-Nagyárpádon tárt fel egy nagy lakótelepet, hol nagy és kis méretű házakat, valamint gazdasági épületeket hozott napvilágra.[16] Hasonló képet mutat a zóki-kultúra leletanyaga a *Gazdapusztai Gyula* által feltárt csongrádi lelőhelyen is,[17] az ugyancsak kora bronzkori csepel-szigeti lelőhelyen pedig (a harangalakú edények- és a nagyrévi-kultúra keveredése) az állatcsontok 90%-a származik háziállattól, és mint *Scheiber Rózsa* kiemeli, itt különösen a lócsontok száma volt feltűnően sok.[18]

A java bronzkori nagyrévi- és vatyai-kultúra állattenyésztéséről a könnyebben észrevehető és jó fenntartású állatcsontok nagy tömege tanúskodik. A földművelés termékei azonban már romlandók, ezért ezeknek csak szerencsés esetben találjuk meg a maradványait. Két helyről említenek megszenesedett gabonaszemeket, a Csongrád megyei Baksról[19] és a Tolna megyei Bölcskéről.[20]

Torma István Veszprém megye őskori településtörténetével kapcsolatban megállapítja, hogy az őskori népek mindig elsősorban a termékeny humuszvidékeket szállták meg. Ez az oka annak, hogy a Bakony-hegység lakatlan maradt. A késő bronzkori halomsíros-kultúra népe azonban éppen ezen a területen telepedett meg nagy számban, és ezt az erős állattenyésztéssel magyarázza, amire ez a vidék igen alkalmas.[21]

A késő bronzkor gazdag bronzleletei között talán éppen a minket közelebbről érdeklő sarlók találhatók legnagyobb számmal, ezek mennyisége a máig is hiányzó összefoglalás hiányában szinte áttekinthetetlen. Agrártörténeti kiértékelésükre magyarországi viszonylatban még kísérlet sem történt, pedig ezek a többnyire már régen előkerült, de csak most közölt leletek a legújabb irodalomban is bőven vannak képviselve. Elsősorban egy 1902-ben talált Balaton-környéki bronz raktárleletet említünk, amelyben 512 db (köztük 31 töredékes) sarló van.[22] Ennél is régebben, 1841-ben került elő Kőszeg mellett egy 44 darabból álló bronzsarló-lelet, melyből azonban már csak 5 található meg.[23] Két sarlóról olvashatunk még Somogy megyéből[24] és Északkelet-Magyarországról több

[10] *Kalicz N.:* Rézkori telep Tarnabodon. Arch. Ért. 93 (1966) 3—17. l.
[11] *M. Nepper I.:* Rézkori tűzhely Biharkeresztes-Nagyfarkasdombon. DDMÉ 1965. 431—40. l.
[12] *Draveczky B.:* RF 20 (1967) 8. l.
[13] *Novák Gy.:* Őskori települések Fertőrákos mellett. Arrabona 8 (1966) 53—66. l.
[14] *Kalicz N.:* A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. Arch. Ért. 94 (1967) 3—17. l.
[15] *Bándi G.:* A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. (Dunántúli Dolgozatok 4) Pécs 1967. 29. l.
[16] *Bándi G.:* RF 19 (1966) 14. l.
[17] *Gazdapusztai Gy.:* Korabronzkori lakótelep Csongrádon. Arch. Ért. 93 (1966) 241—48. l.
[18] *R. Scheiber:* Neuere Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. MFMÉ 1966—67. 2/63—70. l.
[19] *Trogmayer O.:* RF 20 (1967) 7. l.
[20] *Novák Gy.:* RF 19 (1966) 5—6. l.; *Uő:* RF. 20 (1967) 9. l.
[21] *I. Torma:* Urgeschichtliche Fundorte der Verwaltungsbezirkes Veszprém (Doktori értekezés kivonata). RD 8 (1966) 79—80. l.
[22] *W. Angeli—H. Neuninger:* Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund aus der Gegend des Plattensees. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 93—94 (1964) 77—89. l.
[23] *Novák Gy.:* Koravaskori sarlólelet Kőszegről. MgMK 1965—66. 67—72. l.
[24] *Draveczky B.:* RF 19 (1966) 10, 14. l.

helyről.[25] Valamennyi idézett munka továbbra is csak tipológiai és kronológiai alapon foglalkozik e nagy leletanyaggal. A késő bronzkorból még a bakonyszentkirály-zörögheg yi nagyméretű erődített lakótelepet kell említeni, ahol állatcsontokon kívül földművelésre is utaló leletek kerültek elő (őrlőkövek, gabonamagvak).[26]

A koravaskorból a közismert szentes-vekerzugi két kocsilelettel kapcsolatban új vélemény merült fel *Harmatta János* részéről, aki ezt a „szkítának" nevezett leletanyagot inkább a Herodotos által említett, iráni eredetű sigynnatákkal, ugyanakkor az erdélyi „szkíták" maradványait a hasonló eredetű agathyrsosokkal azonosítja. Ez annyiban volna számunkra érdekes, hogy Herodotos szerint a sigynnaták lovait a venétek exportálták Görögországba mint versenylovakat. *Harmatta* ezen felül a vekerzugi vaszablák kialakulását is összefüggésbe hozza az urartui vidékkel.[27] *Párducz Mihály* azonban nem fogadja el ezt az új véleményt és az említett leletanyagot továbbra is a szkíták körébe tartozónak vallja, a vekerzugi vaszablák kialakulásának helyéül pedig a magyarországi szkítakori kultúra területetét jelöli meg.[28] Ezekből a századokból különben egy újabb lovassírról is értesülünk, Tiszavasváriból.[29]

Néhány lelet a kelták korából is említést érdemel, így Bodroghalomnál az urnatemetőből vassarlót,[30] a Baranya megyei Szentlőrincről a kelta temetőben többek között 5 lovas temetkezést (az egyik ló felszerszámozva került elő),[31] a pilismaróti Basaharcnál a feltárás alatt álló sírok között egy malomkövön fekvő kutyacsontvázat,[32] a Bihar megyei Nádudvar melletti kelta sírokból pedig szárnyascsontokat és sertés- (?) combcsontot kell kiemelnünk.[33] Érdekesek számunkra azok a rekonstrukciós rajzok is, amelyeket *Pusztai Rezső* a lébényi késő keltakori lakótelep gazdasági rendeltetésű (anyagtárolás, állattartás?) épületmaradványairól közöl.[34]

Új megvilágításba helyezi *Takács Lajos* a kelták közismert és igen elterjedt szerszámát, a többnyire nagy méretű, súlyos ún. vágókést. Ezt eddig egyszerűen fegyvernek könyvelték el, aminek alkalomadtán valóban alkalmas. *Takács* azonban sok néprajzi és néhány középkori analógia alapján inkább bozótvágó erdőirtó szerszámnak és így az irtásos földművelés emlékének tekinti.[35] Foglalkozik még az újkori kaszasarlókkal is, és ezek keltakori előzményeire is rámutat.[36] Területileg ugyan távol esik tőlünk, de nem érdektelen megemlíteni a Nyugat-Európából ismert kelta aratógép emlékeit, melyeket id. Plinius és Palladius leírása, valamint régészeti leletek és domborművek alapján *Szabó Miklós* ismertet.[37]

A római korból elsőnek *Th. E. Haeverniek* cikkét idézzük, melyben az állítólagos római kori borleletekkel foglalkozik. 30 európai és 2 egyiptomi lelőhelyről ismertet maradványokat, köztük egy magyarországit, Szekszárdról. Utóbbit 1857-ben ismertették először, az akkori megállapítás szerint bor és méz keveréke. A most elvégzett analízis azonban, akárcsak a többi távolabbi lelőhely leleteiben, egészen mást állapított meg: eredetileg víz volt az üvegben, amit olajjal zártak le az elpárolgás ellen, és utóbbinak maradványai kerültek elő. A víz rendeltetése valószínűleg kultikus.[38] *Pető Mária* a Pannóniában használatos nyereg fejlődését tárgyalja. Több sírkövön található ábrázolás és két nyereglelet alapján megállapítja, hogy az I. században még csak nyeregtakarón ülik meg a lovat, de a II. századtól kezdve már nyerget is használnak. Röviden utal a nyeregkészítő műhelyekre és e készítmények értékére is.[39] Ugyanő még a ló pannóniai vonatkozású gazdasági és kultikus kapcsolatáról is értekezik.[40]

[25] *Kemenczei T.:* Koravaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban. HOMÉ 6 (1966) 49–72. l.; *Uő.:* A napkor-piripucpusztai bronzlelet. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 8–9 (1965–66) 13–24 l.; *Uő.:* RF 19 (1966) 17 l.; bronzsarlókkal foglalkozik még *A. Mozsolics:* Spätbronzezeitliche Depotfunde aus Ungarn. (Inventaria Archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques. Ungarn. Heft 2.) Bonn 1967.; *Uő.:* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Bp. 1967.

[26] *Nováki Gy.:* RF 20 (1967) 7. l.

[27] *Harmatta J.:* Kimmérek és szkíták. AT 13 (1966) 107–16. l.; *Uő:* Kereskedelmi útvonalak a Kárpát-medence, Észak-Itália és Görögország között a korai vaskorban. Arch. Ért. 94 (1967) 133–35. l.

[28] *Párducz M.:* Szkítakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez. AT 15 (1968) 135–48. l.

[29] *Lengyel I.:* RF 20 (1967) 26. l.

[30] *Kemenczei T.:* RF 19 (1966) 5. l.

[31] *Bándi G.:* RF 19 (1966) 16–17. l.

[32] *Fettich N.:* RF 19 (1966) 14–15. l.

[33] *Mesterházy K.:* A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–65. (Leletkataszter). DDMÉ 1965. 19–58. l.

[34] *Pusztai R.:* Késő-vaskori házak Lébényben. Arrabona 9 (1967) 5–10. l.

[35] *Takács L.:* Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken. Ethnographia 77 (1966) 12–48. l.

[36] *Takács L.:* Kaszasarlók Magyarországon. Ethnographia 78 (1967) 1–18. l.

[37] *Szabó M.:* A kelták aratógépe. Élet és Tudomány 21 (1966) 247–49. l.

[38] *Th. E. Haevernick:* Römischer Wein? Acta Arch. Hung. 19 (1967) 15–23. l.

[39] *Pető M.:* A nyereg formái Pannóniában az i. sz. I–IV. században. MgMK, 1965–66. 73–79. l.

[40] *M. Pető:* Pferdehaltung im 1–4. Jahrhundert u. Z. in Pannonien (Doktori értekezés kivonata). RD 8 (1966) 81. l.

Az évek óta feltárás alatt álló Fejér megyei táci római kori település, Gorsium újabb érdekes adatokkal szolgált az agrártörténet számára: 60 db tojás, 2 csirke csontváza és hamuban sült hal került elő egy csomóban, továbbá egy őrlőkő.[41] A dunaújvárosi (Intercisa) castrum területén kőalapozású, vályogtéglából épült ház romjai között több gabonamagvakkal teli agyagedény és sok vasból készült földművelő eszköz (pl. villáskapa, szőlőkapa) került napvilágra.[42]

A római birodalom határán túl, a Dunán kívüli „barbaricum"-ból is van néhány újabb adatunk. Orosháza mellett pithoszos temetkezés került elő, melynek nyílását egy kézimalom alsó köve fedte be.[43] Csongrád-Felgyőn egy szarmatakori gödörben kutyacsontváz,[44] Hajdúnánáson mezőgazdasági eszközök (köztük egy kapa) kerültek elő.[45] Szirmabesenyőn az I—II. századi település egyik tűzhelye körül sok kis karólyuk volt, ezek egyikében egy orsógomb a szövés-fonásra vall.[46]

Két olyan tanulmányt említünk még, amelyek ugyan Pannóniától távolabbi területekkel foglalkoznak, de általános érvényű adataik miatt az itteni mezőgazdaságra is fényt derítenek. *Borzsák Erzsébet* a földek, birtokok kijelölését, felmérését és az ennél használatos eszközöket ismerteti. Ugyanitt Columella „De re rustica" c. művének erre vonatkozó részét magyar fordításban találjuk.[47] *Pongrácz Pál* könyve a malomépítészettel foglalkozik, elsősorban az újkoriakkal, de bevezetésként hazánktól távolabbi területekről a római kori és középkori malmokat is tárgyalja röviden.[48]

A római kori lakosság és kultúra kontinuitásának kérdéséhez új szemszögből nyújt adatokat *Sági Károly* és *Füzes F. Miklós*. A pannóniai mezőgazdaságról, különösen a gyümölcs- és szőlőtermelésről növényi maradványok is tanúskodnak. Ezek folytatásaként a népvándorláskorból szőlő és kajszibarack maradványait ismertetik, melyek jelenléte a szerzők szerint csupán a romanizáció apáról fiúra öröklődő szakmai gyakorlatával magyarázható.[49]

A népvándorláskor kezdetéről, a germán korszakból számunkra a Tolna megyei Kajdacs határában feltárt 27 longobárd sír közötti 2 lovassír,[50] Hódmezővásárhely-Kishomok (Gorzsá)-ról pedig egy gepida sírból előkerült kétágú vasvilla jelentős. Utóbbi lelőhelyen avarkori lovassírt is tártak fel,[51] de ilyent még több helyről is jeleznek, így Biharkeresztesről,[52] Tiszafüredről,[53] Orosházáról,[54] Dunaújvárosból,[55] a Baranya megyei Szentlőrincről[56] és Hirdről[57] és végül a Zala megyei Pókaszepetkről.[58]

Az újabban feltárt avarkori sírok mellékletei is további anyagot szolgáltatnak az agrártörténész számára. Sertés-, szarvasmarha-, ló- és csirkecsontok, valamint tojás került elő a Heves megyei Dormándon[59] és az első kivételével Pilismaróton. Utóbbi helyen ezeken kívül még kutya- és halcsontok, textillenyomatok, kengyel és zabla is voltak a sírokban.[60] Még három avarkori temető mellékleteiből jelentős számunkra néhány lelet, így Dunaszekcsőről tojás és meg nem határozott állatcsontok,[61] a Veszprém megyei Halimbáról marhacsontok és kengyel,[62] Sopronból pedig egy késő avarkori szarvasmarha koponyájának részlete.[63] Jelentős ásatásról szerzünk tudomást Dunaújvárosból, ahol a VII. századból 42 négyszögletes házat tártak fel tűzhelyekkel együtt, a leletanyagban

[41] *Fitz J.—Kanozsay M.:* Gorsium. Negyedik jelentés a táci római kori település feltárásáról. 1963—64. Alba Regia 6—7 (1966) 155—56. l.
[42] *B. Vágó E.:* RF 19 (1966) 22. l.
[43] *Olasz E.:* RF 20 (1967) 50. l.
[44] *László Gy.:* RF 20 (1967) 62. l.
[45] *Mesterházy K.—Soproni S.:* RF 19 (1966) 32. l.; *Mesterházy K.:* a 33. j.-ben i. m.
[46] *K. Végh K.:* RF 20 (1967) 50. l.
[47] *Borzsák E.:* Földmérés a rómaiaknál. AgrSz. 9 (1967) 410—18. l.
[48] *Pongrácz P.:* Régi malomépítészet. Bp. 1967.
[49] *Sági K.—Füzes F. M.:* Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. AgrSz 9 (1967) 79—97. l.
[50] *Bóna I.:* RF 19 (1966) 38. l.
[51] *Bóna I.:* RF 20 (1967) 55. l.
[52] *Mesterházy K.:* RF 20 (1967) 52. l.
[53] *Garam É.:* RF 20 (1967) 61. l.
[54] *L. Juhász I.:* RF 20 (1967) 58. l.
[55] *Makkay J.:* RF 19 (1966) 44. l.
[56] *Jerem E.:* RF 20 (1967) 23. l.
[57] *Kováts V.:* RF 20 (1967) 54—55. l.
[58] *Cs. Sós Á.:* RF 20 (1967) 59. l.
[59] *Szabó J. Gy.:* Az egri múzeum avarkori emlékanyaga. II. EMÉ 4 (1966) 29—52. l.
[60] *N. Fettich:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. (Studia Archaeologica III.) Bp. 1965.
[61] *Cs. Sós Á.:* A dunaszekcsői avar kori temető. Folia Archaeologica 18 (1966—67) 91—122. l.
[62] *Török Gy.:* Újabb régészeti feltárások Halimbán. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1966) 69—78. l.
[63] *Tomka P.:* RF 20 (1967) 59—60. l.

többek között orsógombok és orsókarikák, valamint malomkövek is vannak.[64] Őrlőköveket említenek a mátraszöllős-késedombi IX. századi telepről is.[65]

A magyar honfoglalás korából az utóbbi években gyakran felmerülő kérdés, hogy a magyarság milyen mértékben volt állattenyésztő és milyen mértékben földművelő. A viszonylag kevés leletanyag miatt a vélemények igen eltérőek, jól tükrözi ezt a legújabb irodalom erre vonatkozó része is. *Dienes István*, mint már korábban többször is, a honfoglaló magyarság állattenyésztését nem fogadja el kizárólag nomád jellegűnek, mert írásos adatok vannak arra, hogy a ház körül is tartottak állatokat, szarvasmarhát és lovat. A földműveléssel pedig a kazár birodalom keretén belül ismerkedtek meg, a szántással kapcsolatos szavaink türk eredetűek. 870 körüli mohamedán források említik, hogy a magyarok nem csak állattenyésztéssel, hanem földműveléssel is foglalkoztak. I. István király törvényei is említik a földművelőket.[66] *Mesterházy Károly* már az állattenyésztést emeli ki a X—XI. századi alföldi lakossággal kapcsolatban, akiknél a földművelés erősen alárendelt szerepet játszott.[67] *Moór Elemér* viszont még a félnomád jelzőt sem fogadja el, hanem teljesen nomád népnek tartja a honfoglaló magyarságot. Amennyi földművelés volt náluk, az is török jobbágyaik munkáját tükrözi. Maga a magyarság, ha ismerte is már korábbról a földművelést, csak a Kárpát-medencében kezdett el ezzel foglalkozni, éspedig elsősorban a szlovákoktól tanulta, aminek bizonyítására nyelvészeti adatokat sorol fel.[68]

Újabb honfoglaláskori magyar sírokról értesülünk Tiszajenőről, Tiszasülyről[69] és a Fejér megyei Szabadegyházáról.[70] valamennyiben a szokásos lócsontok (koponya és végtagok), zabla, kengyel stb. került elő. Egy székesfehérvári X. századi sírban, az ún. István Király sírkápolnájában egy fél disznófej is volt.[71]

A honfoglaláskori lakásviszonyokra (ház, jurt) Csongrád-Felgyőről kapunk adatokat *László Gyula* cikke alapján, ahol a földművelés és istállózó állattartás emlékein kívül a lakosság társadalmi fokozataiba is bepillantást nyerünk,[72] a Szabolcs-Szatmár megyei Gergelyiugornyáról pedig három IX—X. századi ház feltárását említik.[73] Halimbán XI—XII. századból származó, kör alakban elhelyezkedő sátrak helyét állapították meg.[74] A XI—XIII. századból Tiszaörvénynél hoztak felszínre 5 földbe mélyített házat, a leletanyag között cserépbográcsot, szarvasmarha- és sok halcsont enged betekintést az egykori életbe.[75] Nagy nyeresége az Árpád-kori falukutatásnak az a 14 földbe mélyített ház is, melyeket Dunaújvárosban, gazdasági rendeltetésű épületekkel együtt találtak.[76]

Itt kell kiemelnünk *Ikvai Nándor* tanulmányát a gabonásvermekről. A középkori faluásatások eredményeit is figyelembe veszi, de felhívja a figyelmet arra, hogy az ott feltárt vermek egyikében sem találtak gabonaszemeket, alakjuk és méretük azonban hasonló a XVII—XIX. századi gabonásvermekéhez. A régészeti leírásokban gyakori „verem" megjelöléseket mindesetre óvatosan kell fogadni, mert ezek különböző rendeltetésűek lehetnek.[77]

Az utóbbi évtizedben szépen gyarapodott a feltárt Árpád-kori házak száma, mégis összefoglaló kiértékeléshez nagyon kevésnek mutatkozik ez az eredmény. Ez tükröződik *Szabó István* tanulmányában, aki a középkori falurendszerek kialakulásával kapcsolatban a régészeti eredményeket is tárgyalja. A településeken kívül a temetőket is értékeli, de felveti a kérdést: ha ismerünk is temetőket, nem tudjuk, egy településhez nem tartozott-e más temető is? Így a falvak egykori lélekszámára igen nehéz következtetni, végül is — sok fenntartással — a XI. századi falvak háztartásának számát átlag 30—40-re becsüli, tehát véleménye szerint a honfoglalást követő időkben a falvak nem annyira kicsinyek, mint korábban gondolták.[78]

[64] *Bóna I.—B. Vágó E.:* RF 20 (1967) 53—54. l.
[65] *Patay P.:* RF 19 (1966) 45. l.
[66] *I. Dienes:* Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit MFMÉ 1964—65. 1/73—111. l.
[67] *Mesterházy K.:* Beszámoló az 1965. évi biharkeresztes-ártándi ásatásról. DDMÉ 1965. 61—66. l.
[68] *Moór E.:* A földműves életforma kialakulása népünknél a szláv jövevényszavak tükrében. Magyar Nyelv 63 (1967) 169—83. l.
[69] *Selmeczi L.:* a 3. j.-ben i. m.
[70] *Kralovánszky A.:* RF 20 (1967) 68. l.
[71] *Kralovánszky A.:* RF 19 (1966) 77—78. l.
[72] *Gy. László:* Orientierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád-Felgyő. MFMÉ 1964—65. 1/113—21. l.; *Uő:* RF 20 (1967) 62. l.
[73] *Erdélyi I.:* RF 19 (1966) 45. l.
[74] *Török Gy.:* RF 20 (1967) 64. l.
[75] *Horváth B.:* RF 20 (1967) 105. l.
[76] *Bóna I.—B. Vágó E.:* RF. 20 (1967) 53—54. l.
[77] *Ikvai N.:* Földalatti gabonatárolás Magyarországon. Ethnographia 77 (1966) 343—75. l.
[78] *Szabó I.:* A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 71—77. l.

A honfoglaló magyarság lószerszámaival *Dienes István* foglalkozik, a zablák és kengyelek fajtáit, ezek használatát ismerteti részletesen, egyúttal az azt használó ember életmódjára is kitér, de szorosan csak a lovaglás leírása mellett marad.[79] A kengyel történetével és tipológiájával foglalkozik *Selmeczi László* is, az avarok és honfoglaló magyarok korától a XIX. századi parasztkengyelig kíséri végig változásait.[80] Az újabban előkerült középkori tárgyi emlékek közül négy vassarlót kell említeni, melyek egymásra fektetve kerültek elő a Pest megyei Nyáregyháza mellett[81] és egy ásópapucsot Bélapátfalváról.[82] Ritka leletnek számít az a hat fatalicska, melyek *Kováts Valéria* ásatásai során a szigetvári várárokban kerültek elő, az egykori földmunkások emlékeként[83] és egyben jó tárgyi adalékként szolgálnak *Tóth Ferenc* tanulmányához, aki a makói talicskával foglalkozva az erre vontakozó régi írásos és ábrázolásos anyagot is tárgyalja.[84]

A középkori várak műemléki helyreállítása országszerte erős ütemben halad, és az ezt megelőző régészeti ásatásokkal tisztázzák az épületmaradványok kiterjedését, korát és egykori rendeltetését. Ezek az ásatások is sokban hozzájárulnak a középkori agrártörténeti ismereteinkhez. A siroki várban *Kovács Béla* XVI. századi istállót és két, szemestakarmány tárolására szolgáló, sziklába vágott gabonatartót tárt fel.[85] Az egri vár ún. Földbástyájának egyik folyosójából igen nagy mennyiségű, szaruréteg nélküli szarvasmarha-szarvat említ *Kozák Károly*.[86] Boldogkő várában *K. Végh Katalin* végzett ásatást. A déli toronyban többek között egy malom sziklába faragott helye bontakozott ki, működését az ásató a régi népi taposó malomkerékéhez hasonlítja. Az erre vonatkozó írásos emlékek alapján 1671—82 közé lehet helyezni a korát. Az 1682. évi összeírás egyébként gabonásvermeket is említ a várhegy oldalából továbbá sziklához épített istállót, a felső várban pedig még egy istállót 12 ló számára.[87] Dunaföldváron *Kozák Éva* a késő középkori lakótorony mellett egy kisméretű házat tárt fel a XVII. század elejéről, benne kemence, több őrlőkő, gazdasági szerszámok és égett gabonaszemek voltak.[88] A Balaton déli partjától nem messze a kereki Fehérkő várában érdekes megfigyeléseket tett *Koppány Tibor* és *Sági Károly*. Egy bal- és egy jobbkezes sarlótöredéken, ekehúzó láncon, vashorgon kívül halszálka, halcsigolya, kopoltyúfedőlemez, házisertés- és szarvasmarhacsontok kerültek elő. Érdekesek még a szilva-, alma-, cseresznye- és szőlőmagleletek is. A vár területén egy nagyon idős szőlőtőke talán a középkori vár kivadult szőlője. Ugyanitt orgonabokrok is nőnek, feltehetően ezek is az egykori, középkori kert növényeinek kivadulásai. A kereki vár 1491 óta lakatlan, az orgona tehát a XV. század óta folyamatosan nő ezen a területen magától. Mogyorós hólyagfa magja is előkerült, valamint molyhos tölgy makkja. Utóbbit pörkölve is találtak, ezért feltételezik, hogy emberi eledelül is szolgált, amire több analógiát ismertetnek.[89]

A budai vár Dísz tér 10. sz. házában egy középkori kút is szolgáltatott magvakat a XIV. századból, melyeket *Holl Imre* tárt fel: háziszilva, cseresznye, meggy, kökény, kajszibarack, som, kerti szőlő, szamóca, eperfa, sárga- és görögdinnye, dió, mandula, köles, kender.[90] A budai vár alatt a Csalogány, Gyorskocsi és Medve utca közötti középkori templom fala mellett találtak egy XIII. századi építőáldozati edényt, benne félig elégetett baromficsontokkal. *H. Gyürky Katalin* ehhez több példát is említ, amikor kakast falaztak be.[91] Ehhez hasonlót Sopronból említ *Sz. Czeglédy Ilona*, ahol 15 db XVII. századi építőáldozati edényt tártak fel ételmaradványokkal.[92] A késő középkorból még egy háromrészes gazdasági épületet említünk Békés-Diterről[93] és egy XVIII. századi gabonásvermet a Pest megyei Versegről.[94] Befejezésül *Endrei Walter* tanulmányára hívjuk fel a figyelmet, aki az őskortól az újkorig terjedő időből származó

[79] *Dienes I.*: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Arch. Ért. 93. (1966) 208—32. l.
[80] *Selmeci L.*: Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon. AgrSz. 9 (1967) 99—104. l.
[81] *Parádi N.*: RF 19 (1966) 69—70. l.
[82] *Valter I.*: A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben. HOMÉ 6 (1966) 215. l.
[83] *Kováts V.*: Sziget várának kutatástörténetéhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966. 207—50. l.
[84] *Tóth F.*: A makói talicska. MFMÉ 1966—1967. 1/119—29. l.
[85] *Kovács B.*: RF 20 (1967) 99. l.
[86] *Kozák K.*: Az egri vár feltárása (1957—65.) III. EMÉ 6 (1966) 97—114. l.
[87] *K. Végh K.*: Boldogkő várának feltárása. HOMÉ 6 (1966) 109—70. l.; *Uő:* Boldogkő vára. Borsodi Szemle 10 (1966) 1/47—55. l.
[88] *Kozák É.*: RF 20 (1967) 78. l.
[89] *Koppány T.—Sági K.*: A kereki Fehérkő vár története. (Somogyi Múzeum Füzetei 9.) Kaposvár 1967. 25, 28, 30—32. l.
[90] *I. Holl:* Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Studia Archaeologica IV.) Bp. 1966. 61, 90. l.
[91] *H. Gyürky K.*: Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. Arch. Ért. 94 (1967) 80—82. l.
[92] *Sz. Czeglédy I.*: RF 20 (1967) 41—42. l.
[93] *Parádi N.*: RF 19 (1966) 50. l.
[94] *Rosner Gy.*: RF 20 (1967) 27. l.

áttekinthetetlen mennyiségű és fajtájú orsógombok és orsókarikák magyarázatához járul hozzá nagymértékben, amennyiben ezek termelékenységének kiszámításával foglalkozik és egyben az orsó, guzsaly, fonókerék és rokka rövid történetét is adja.[95]

NOVÁKI GYULA

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA

I. rész. 1—192. térkép

Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz Munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárczi Géza. Szerk. Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968

A nyelvtudomány eredményeinek a történettudományban, közelebbről az agrártörténetben való hasznosítása nagy múltra tekint vissza. Ahol elfogynak a feljegyzések, gyérülnek az etnikumhoz köthető régészeti leletek, ott a szókincs adja a legfontosabb adatokat valamely nép gazdasági és társadalmi szervezetének megismeréséhez. E kétségtelen tényből következik, hogy őstörténetünk és ősműveltségünk kutatóinak nagyobb része, különösen a múltban, elsősorban a nyelvtudomány művelői közül került ki. Ennek előnye és hátránya egyaránt megállapítható. A kutatás elmélyítését szolgálta, hogy a nyelvtudomány összehasonlító módszereivel olyan területre is eljutottak, ahova csak a nyelvtudomány avatott szakértői tekinthettek be. Az adatok felhasználását azonban gátolta, hogy a nyelvész szakemberek többsége nem rendelkezett elegendő jártassággal az agrárkérdések területén.

Itt a kivezető utat az jelenti, ha a nyelvtudomány eredményeit nagy összefoglaló munkákban bocsátja a rokontudományok rendelkezésére. A magyar nyelvtudomány az erők összpontosításával ezt az utat választotta. Elég, ha ezzel kapcsolatban *Kniezsa István* nagy összefoglaló munkájára utalok (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955), melynek nagy része van abban, hogy a szláv népekkel kötött első kapcsolataink az elmúlt évek során a különböző történettudományi ágak érdeklődésének előterébe kerültek. Finnugor eredetű szavaink nagy apparátussal készülő összefoglalása (A magyar szókészlet finnugor elemei. Bp. 1967) és A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I. k. Bp. 1967) a teljes megjelenés után lehetővé teszik az egész magyar szókészlet eredetének megismerését és ebből megfelelő következtetések levonását.

E nagy vállalkozások sorába illeszkedik a Magyar Nyelvjárások Atlasza is, melynek első 192 lapja közül szinte kivétel nélkül valamennyi közvetlenül érdekli az agrártörténetet. Első pillanatban e megállapítás kétségeket támaszthat. Vajon mit tud nyújtani az 1950—55 között az országhatárokon kívül és belül 395 magyar településen gyűjtött, majd a következő években ellenőrzött nyelvjárási anyag az agrártörténetnek? Hiszen a térképre vetített adatok a jelenlegi helyzetet tükrözik. A magyar nyelvtudomány képviselői már néhány éve rámutattak arra, hogy a Nyelvjárások Atlasza milyen széleskörűen tudja segíteni más tudományágak mellett az agrártörténeti kutatást (*Deme László—Imre Samu:* A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz. Magyar Tudomány 1962. 541—552). Érdemes ezen a nyomon elindulva a hasznosítás néhány lehetőségére felhívni a figyelmet.

Megállapítható az, hogy termesztett növényeink egy jelentős része (pl. *búza, árpa, zab)* az egész nyelvterületen csak egyetlen névvel rendelkezik. A török eredetű *szőlő, alma, körte* a szláv *szilvá*val és *cseresznyé*vel együtt az egész magyar nyelvterületen ismert és kizárólagos. A kerti növények közül a *káposzta*, a *kapor* és *lencse* neve egységes és teljesen hiányoznak szinonimáik. Az erdő bokrairól és fáiról készült térképlapok is sok érdekes ismeretet rejtenek. Így kiderül, hogy a finnugor eredetű *mogyoró, fenyő, fűzfa*, a törökből átvett *kökény, gyertyán* és a szláv *bodza* az adott növények kizárólagos elnevezései.

Hasonló megállapításra juthatunk egyes munkaeszközökkel és azok részeivel kapcsolatban is. Így kizárólagos elnevezés a török származású *eke* az *ekeszarv*val (a szó eredeti jelentése finnugorra vezethető vissza), a szláv *gerendely*el és a *kormány*nal egyformán találkozhatunk az egész nyelvterületen. A *boronát* éppúgy egyetlen szóval jelölik, mint a *szekeret* és ennek egyes alkatrészeit *(rúd, juha, nyújtó, tengely, kerék* stb).

[95] *Endrei W.:* A fonás és szövés termelékenységének alakulása az ipari forradalomig. Technikatörténeti Szemle 3 (1964) 125—43. l.

Anélkül, hogy a példákat tovább szaporítanám, megállapíthatjuk, hogy vadon élő és termesztett növényeink, továbbá a földművelés eszközeinek finnugor, török és korai szláv eredetű szavai az egész magyar nyelvterületen nemcsak általánosak, hanem a legtöbb esetben kizárólagosak (természetesen a nyelvjárásoknak megfelelő hangalaki eltéréseket nem számítva). Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyarság mezőgazdasági ismeretei a letelepedés előtt és közvetlen utána nagyjából egy szinten mozoghattak. A különbségek csak a honfoglalást követő századokban kezdenek feltünedezni.

Talán valami ilyen különbséget takar a *gabona* és a *rozs* elnevezése is. Mindkét szó szláv eredetű, pontos forrásukat azonban eddig nem sikerült meghatározni. A *rozs* Secale L. jelentéssel ismeretes a nyelvterület legnagyobb részén. Csupán az északi országhatártól délre, a Duna—Tisza közén Nagykőrösig nyúlik le egy olyan vidék, ahol a *rozsbúza* elnevezés használatos. Ennek határától keletre, az Abádszalók—Nagyiván—Balmazújváros—Balkány—Encsencs vonaltól északra egészen a nyelvhatárig a Secale L.-et *gabonának* nevezik. (Itt jegyzem meg, hogy a Magyar Nyelvtörténeti-etimológiai Szótár szerint szavunk e jelentése csak 1700-tól mutatható ki. Ezt megfelelő kutatómunkával sokkal korábbra lehet visszavinni. Pl. 1654: . . . az zupos Pajtanak az eggik fiaban gabona Eötven kereszt. *Balassa Iván:* Földművelés a Hegyközben 182. Bp. 1964.) Ez a neve továbbá a nyelvterület délnyugati sarkának néhány falujában is (Szentgyörgyvölgy, Kerkateskánd, Kányavár, Bödeháza) előfordul. A gabona Secale L. jelentése kétségtelenül a keleti szláv területekre utal, ahol az ilyen jelentés a nyelvjárásokból kimutatható.

Mindazokon a területeken, ahol a gabona Secale L. jelentéssel használatos, a szemes termények összességének megjelölésére más szavak ismeretesek. Így pontosan az előbb körvonalazott területeken váltakozva, de sokszor egymás mellett használatos a nyelvújítási eredetű *termény* és a végső soron finnugor alapokra visszamenő *élet*. A délnyugati végeken éppúgy, mint a Dunántúl északi részén és a Kisalföldön gyakran találkozunk az összes gabonaneműek megjelölésére a végső soron ugyancsak finnugor tőre visszavezethető *jószág* szóval. Ez a szó eredetileg „vagyon"-t jelentett, melybe a jószágot és a gabonát egyaránt beleértették; a jelentésfejlődés következtében az Alföld jelentős részén a „szarvasmarha" jelölésére szolgál, míg a fentebb körvonalazott területeken a „szemestermény" jelentése vált elsőrendűvé (vö. *Gombocz Zoltán:* Képzettársulás és jelentésváltozás. Magyar Nyelv 7:99).

A fenti, nagyon is vázlatos áttekintésből önként adódik néhány következtetés, melyeket azonban további kutatásnak kell alátámasztania: 1. A magyarság rendelkezett feltehetően két összefoglaló névvel a gabonafélék megjelölésére: *élet*, *jószág*. 2. Az ugyanilyen jelentésű szláv eredetű *gabona* ezek használatát kisebb területre korlátozta. 3. Egyes nyelvjárások a *gabona* szót Secale L. jelentéssel vették át, ezeken a helyeken a régi összefoglaló elnevezés megmaradhatott. Természetesen érdemes lenne e folyamat történeti hátterét felderíteni, melyben többek között a közeljövőben megjelenő Ukrán Nyelvjárások Atlasza fog jelentős segítséget nyújtani. Talán már most megkockáztathatunk annyit, hogy a fenti változások már a Kárpát-medencében zajlottak le.

Nagyon érdekes tanulságokkal szolgál a *borsó* „Erbse" és a *bab* „Bohne" elterjedését bemutató két térképlap is. *Borsó* szavunk török eredetű és „Erbse" jelentéssel él a nyelvterület legnagyobb részén. A Dunántúl déli részén, Szalafőtől elinduló, Pakodot, Nagypiritet, Vilonyát, Somogyacsát, Madocsát, Döbröközt, Kölkedet érintő vonaltól délre, illetve nyugatra a *cukorborsó* elnevezést találjuk éppúgy, mint a Kisalföld néhány falujában. Ennek oka az, hogy ezeken a területeken a *borsó* jelentése „Bohne".

A *bab* térképe sokkalv változatosabb. Az előbb említett területhez a szláv eredetű *bab* csatlakozik, mely a nyelvterület középső részét uralja. Nagyjából a Tisza vonalától keletre a *paszuly* válik általánossá, Erdélyben viszont Vajasd—Magyarvalkó—Domokos vonalától keletre a román eredetű *fuszulyka* az egyeduralkodó.

Itt első pillanatban arra lehet gondolni, hogy a *borsó* földművelésünk korábbi rétegéhez tartozik, mint a *bab*. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy az elnevezések mögött fajtaváltozások húzódnak meg. A borsó fajtái ugyan az elmúlt évezred alatt nem mentek át jelentős változáson vagy legalábbis nem olyanon, hogy az a név kicserélésével is járt volna. Nem így a *bab*, melynek ez az elnevezése nagy múltra tekint ugyan vissza, hiszen személynévi formában már 1211-ben előfordul, míg köznévi alakja 1405-ből mutatható ki. Ekkor ugyanis ez a szó Vicia Fabat, a közönséges lóbabot jelentette. Amerika felfedezése után terjedt el a közönséges kerti bab, a Phaseolus vulgaris. Ennek hazai térhódítását pontosan még nem ismerjük. Kétségtelen, hogy a korábbi elnevezések közül átvette a *bab*ot és számomra még nem ismert okokból a fentebb körvonalazott területeken a *borsót*.

A *paszuly* szó fiatal voltát az is mutatja, hogy 1807 előtt nem tudjuk kimutatni, és még az sem tisztázott, hogy melyik szláv nyelvből származik. Nagyobb a valószínű-

sége, hogy más amerikai növényekkel együtt dél felől kaptuk. Az erdélyi *fuszuly* alak 1708-tól, a *fuszulyka* 1762-től ismeretes, nagyobb tömegben azonban csak a XIX. század elejétől fordulnak elő az adatok (vö. *Bogáts Dénes:* Háromszéki oklevél szójegyzék 45. Kolozsvár 1943), bizonyítva az új fajta térhódítását. Mindez világosan mutatja, hogy a két utóbbi elnevezés más-más irányból, de az új növénnyel együtt érkezett. Reméljük, mindennek részleteit éppen az Atlasz ösztönzése nyomán ismerhetjük majd meg.

Ezzel elérkeztünk növényeink olyan csoportjához, melyek a XVII—XIX. századokban kerültek hozzánk és a kerti babhoz hasonlóan nevükben tükrözik azt az utat, melyet hazánkig megtettek. Ezeket általánosan az jellemzi, hogy nyelvjárásainkban elnevezésük rendkívül változatos. Egységesülésük csak az utóbbi évszázadban indult meg az olvasás, újabban a rádió hatására. Ezek sorában elsőnek a *kukoricát* említem meg. Legkorábbi elnevezése a *törökbúza*, mely a XVI—XVII. század folyamán mint a latinból vagy valamely nyugati nyelvből történt fordítás jutott el hozzánk. Eleinte országosan elterjedt, később használata Erdélyre korlátozódott. A *tengeri* (búza) ugyancsak latinból vagy németből való átültetésnek látszik. Mai használata a Tiszántúl középső és felső szakaszára terjed. A *málé* eredetileg román szó, kölest jelentett és így ment át annak helyét a termelésben és táplálkozásban elfoglaló kukoricára. A Szamos mentén, Máramarosban, Szilágyban használják manapság is. Az ismeretlen eredetű *kukorica* 1691-ben tűnik fel és csakhamar meghódítja a Dunántúlt és a Duna—Tisza közét. Manapság a szaknyelvben is általánossá vált. Alkalmam volt az Atlasz kukoricára vonatkozó húsz lapos gazdag anyagát már jóval a megjelenés előtt feldolgozni. Annak terminológiája világosan magán hordozza, hogy keleten román, a középső területeken délszláv, a legnyugatibb részeken olasz—szláv közvetítéssel jutott el hozzánk (l. részletesen *Balassa Iván:* A magyar kukorica. Bp. 1960).

A burgonya jelentősebb mértékben csak a kukorica után egy évszázaddal terjedt el. Talán ennek tulajdonítható, hogy elnevezése még változatosabb, de részeinek elnevezése nem jellegzetes. (Feldolgozását *Kósa László* végzi.) A közhasználatban egyre nagyobb tért nyerő *burgonya* csak Dél-Baranya néhány községében használatos. Csak 1803-tól tudjuk feljegyzésekben kimutatni ezt a nyugati eredetű szót. A magyar nyelvjárások nyugati és középső részét a német eredetű *krumpli* és számos változata foglalja el. Ez ma a legáltalánosabb elnevezés. Északkeleten a szláv származású *grujá*t használják, míg Erdélyben a ritkább *bujóka*, *galándé*, *mogyoró*, *pijó* mellett a *pityóka* a legáltalánosabb megjelölése.

E néhány adat is arra figyelmeztet, hogy a XVI—XVII. században az újonnan érkezett növények nem kaptak egységes nevet, szöges ellentétben a régiekkel. Ez a helyzet úgy látszik nem változott a XVIII. században sem, sőt még a XIX. század elején is hasonló adatokra bukkanhatunk. Jó példája ennek az a lap, mely a nagy gazdaságokban a XVIII. század végétől, a parasztgazdaságokban csak a XIX. század közepétől terjedő henger elnevezéseit mutatja be. A Dunántúl északnyugati felében a *gurgulya*, ettől északra a *hömbörgő* elnevezést használják, néhol előfordul a *mángorló*, *görgő* és változataik is. A nyelvterület többi részén a *henger* és változatai az uralkodók. Ebből az látszik, hogy még egy ilyen viszonylag későn elterjedt tárgy esetében sem alakult ki egységes megjelölés, és az egységesülés külső hatásra csak most van folyamatban.

Próbáljunk néhány még később elterjedő kerti növényt bemutató térképlapot szemügyre venni. Ilyen például a *karalábé*, *karfiol*, *kelkáposzta*, *spenót*, *paradicsom*, melyek a paraszti gazdaságokban, kertekben csak az utóbbi száz év alatt kaptak helyet. Ezek neve majdnem kivétel nélkül egységes az egész nyelvterületen, mivel olyan korban váltak általánosan ismertté, amikor az iskola, az olvasás az egységes megjelölés hódítását tette lehetővé.

A fentiekből tehát kitűnik, hogy a szavak mai elterjedéséből is fontos történeti következtetéseket vonhat le az agrártörténet kutatója. Amennyiben egy-egy szó műveltségünk legrégebbi, honfoglalás előtti vagy honfoglaláskori rétegéhez tartozik, úgy azt egyetlen szóval jelöljük az egész nyelvterületen. A középkor folyamán, de később is egészen a múlt század elejéig mezőgazdaságunk sok új növénnyel, szerszámmal ismerkedett meg. Ezek elnevezése területenként igen változatos. Az egyes szavak több-kevesebb pontossággal arról is vallanak, hogy milyen területeken át jutott el hozzánk az új elem. A térképlapok rendkívül sok anyagot tartalmaznak ezzel kapcsolatban. Az újabbkori elnevezések, mint láttuk, újból egységesek. Természetesen mindezekhez és más jellegű megállapításokhoz csak az alapanyagot szolgáltatja az Atlasz, melyből az agrártörténész maga válogatja ki a kutatását elősegítő adatokat.

A nyelvatlasz felhasználásának ez csupán az egyik lehetősége. Sokat meríthet azonban belőle pl. a településtörténet is, amikor az írásos történeti források nem kielégítőek. Így az Atlasz adatai alapján jól kirajzolódnak a jász kirajzások a Duna—Tisza

közére. A térképlapok segítségével sikerült megállapítani, hogy a jugoszláviai Kapuszina lakói a Nyitra megyei Nagyhind környékéről települtek át (*Benkő Loránd*, Magyar Nyelv 57: 401—413). A Nyelvjárások Atlasza sok olyan kapcsolatot világított meg, melyek a legnyugatibb és legkeletibb (székely) magyar csoportok egykori kapcsolatára utalnak.

A fentiekben csak néhány olyan kérdésre akartam rámutatni, melyek az agrártörténet számára közvetlen forrást nyitnak meg. Tizedét sem érintettem azoknak a lapoknak, melyek ilyen jellegű anyagot tartalmaznak. Nem is lehetett ez alkalommal más a célom, mint hogy rámutassak a Magyar Nyelvjárások Atlaszában rejlő agrártörténeti forráslehetőségekre. Ezért nem szóltam az Atlasz módszeréről, a munka nagyságáról és nehézségeiről, egy-két pontatlanul megfogalmazott meghatározásról, hiszen mindez a több százezer adat jelentősége mellett eltörpül. Most már csak rajtunk áll, hogy mennyit és hogyan használunk abból a hatalmas forrásból, amit a magyar nyelvtudomány jeles munkásai valamennyiünk számára hozzáférhetővé tettek.

BALASSA IVÁN

LIPPAY JÁNOS

POSONI KERT, KIBEN MINDEN KERTI MUNKÁK... VIRÁGOKKAL, VETEMÉNYEKKEL, FÁKKAL, GYÜMÖLCSÖKKEL... VALÓ BAIMOLÓDÁSOK: AZOKNAK NEMEK, HASZNOK... LEIRATTATTANAK...

Virágos kert: Nagyszombat 1664. 148 l.; Veteményes kert: Bécs 1664. 244 l.; Gyümölcsö kert: Bécs 1667. 302 l. — Facsimile repr. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966.

Különösnek tűnhet, ha egy gazdasági szakkönyvnek főhőse van, még inkább az, ha ez a hős élő személy. Pedig esetünkben, a „Posoni kert . . .”-ben ez így van, s ez a főhős nem is akárki, hanem a magyar katolikus egyház legmagasabb tisztségének viselője Lippay György esztergomi érsek. Az a pozsonyi kert, melyről a 300 éves mű szól, az ő alkotása, s benne állandóan jelen érezzük a főpap alakját; szakértelme és lelkesedése az a példa, amire a szerző — tulajdon testvéröccse — olvasói előtt hivatkozik.

Lippay érseket elsősorban mint a Wesselényi-féle összeesküvés korán elhalt tagját ismerjük. Zrínyi Miklós halála után a vezető magyar politikusok között ő képviseli a francia orientációt. Tudjuk róla, hogy sérelmezte a vasvári békét, jogilag azért, mert azt a király magyar tanácsosai tudta nélkül kötötte, de azért is, mert ezt diktálták személyes érdekei, hiszen jószágainak tekintélyes része a békével török kézre jutott. Panaszait az udvar elutasította, s így a betegeskedő főpap a Rómába költözés gondolatával is foglalkozott. Tervének végrehajtásában azonban 1666. január 3-án bekövetkezett halála megakadályozta. Azt, hogy a magyar függetlenségi mozgalom mit veszített vele, igazán csak utódával, a korlátlanul udvarhű Szelepcsényi Györggyel való összehasonlítása tudja érzékeltetni. — Életművében politikai tevékenysége mellett nem kevésbé jelentős a pozsonyi érseki kert felvirágoztatása, ami méltán vonta magára az agrármúlt kutatóinak figyelmét.

Az érseki kert eredete régebbi időszakba nyúlik vissza. A Mohács utáni időszak nagy humanista érseke, Oláh Miklós által vásárolt telken gr. Forgách Ferenc érsek létesített kőfallal körülvett, vízvezetékkel ellátott díszkertet, amit azonban vallási vitáikkal elfoglalt utódai — Pázmány Péter és Lósy Imre — elhanyagoltak. Majd csak az 1642-ben az érseki székbe lépő Lippay György fordított ismét nagyobb gondot rá. Az új prímás életét a csendesedő vallási harcok helyett egyre inkább a tudománynak szentelhette, herbáriumot gyűjtött, mikroszkóppal dolgozott s I. Lipót császár számára alkimista művet írt. Újjávarázsolt kertje külsőségeiben is nagyszerű volt: az emeletes nyári palota, a díszes bejáró, a vízemelő gépek, szobrok, falfestmények, műbarlang, Parnasszus és remetebarlang minden látogató képzeletét megfogták. De szinte páratlan volt Lippay érsek virágkultusza is. Szoros kapcsolatban állt egy sor külföldi virágkereskedővel, akiktől igyekezett minden újdonságot megvenni. Mint levelezéséből kitűnik, a kertművelésben sajátkezűleg is buzgólkodott. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a kertészet iránti odaadása vallási buzgalmát is felülmúlta, amiről a „Posoni kert . . .” egyik utalása tanúskodhat. Kertjének díszítéséhez az „újkeresztényekkel” (az anabaptista habánokkal) készíttetett mázas gombokat, cserépedényeket (Virágoskert, 17. l.), nem is

keveset, mert egy korabeli látogató 780 ilyen agyagedényt számolt össze. Ilyesmi egy Pázmány vagy egy Szelepcsényi érsek korában elképzelhetetlen lett volna. A könyvet író fivér is mindig a legnagyobb elismeréssel szól a kertről, s több növénynél kiemeli, hogy azt először „Érsek Urunk Ő Nagysága" hozta be az országba. A korlátlan dicséretet nála függő helyzetével is magyarázhatnánk, az egykorú látogatók ámulatát viszont már őszintének kell felfognunk. Közülük leginkább a szász-weimari herceg 1658-ban Bécsben járt küldöttsége egyik tagjának, Müllernek naplóját szokták idézni, de elismeréssel adózik a kertről a kor egyik legnevesebb szakírója, a rostocki Laurenberg is.

Lippay érsek arról is gondoskodott, hogy kertje méltó megörökítést nyerjen az utókor számára. Unokaöccse (ifj. Lippay György) több metszetet készített a kertről, míg fivérére hárult a szöveges megörökítés. Lippay János 6 évvel volt fiatalabb érsek-bátyjánál, 1606-ban született. Szintén egyházi pályára lépett (a 4 Lippay fivér közül 3 választotta ezt a hivatást), a jezsuita rendben töltött be kisebb méltóságokat, míg 1660-ban — bátyja kérésére és közbenjárására — Pozsonyba nem költözött, az érseki udvarba. Nem sokkal élte túl a prímást, ugyanazon évben halt meg, mint amaz, 1666-ban.

Bár Lippay János kertészeti munkássága 5 művet foglal magába, közülük mégis csak kettőt ismerünk, a másik háromnak csak a címe maradt ránk. Két ismert műve — a „Calendarium" és a „Posoni kert . . ." — közül is kétségtelenül az utóbbi a jelentősebb. Az 1661-ben megjelent „Calendarium"-ot, amelyben mindössze a művelési eljárások menetét veti papírra, maga is csak előkészületnek tekinti a munkák indoklását, szintézisszerű összefoglalásokat is tartalmazó „Posoni kert . . ." elé. Ez — főműve — tulajdonképpen kettős céllal született. Egyrészt a pozsonyi érseki kert leírására törekszik — ezzel akar mintát mutatni a kor kertjeinek berendezésére —, másrészt azonban az ország flórájának legjellegzetesebb növényeit is be akarja mutatni. Vadvirágot, vadnövényt persze elég keveset sorol fel, de így is mintegy 30-szor fordul elő a „magától nő", „az réteken terem" vagy más hasonló megjegyzés. Elsődleges célját tehát lényegesen fontosabbnak tekinti a másiknál. S ezzel kapcsolatban derül ki az is, hogy kiknek írja munkáját: olvasói között az urasági kertészeket szeretné leginkább látni. Mottóként tér vissza az az ösztönzés, hogy a kertészeknek a tanult hasznos és különleges dolgokkal uruknak kell kedveskedniök (Veteményeskert, 33. vagy 194. l. stb.). Figyelmezteti azonban a birtokost is: „Rosszúl van annak az Urnak a dolga, ákit á gazda tanít", a majoros gyakran füllent s ennek ura látja kárát (Virágoskert, 6. l.). A kert értékét, ill. használt illusztráló kijelentéseiben pedig keverednek a gazdálkodásra vonatkozó, ill. az esztétikumot kiemelő sorok. A virágoskertről szóló részben természetesen az utóbbi dominál. A kert, a „földi ég" elsősorban szépségével hat, oltalmazza az egészséget, megnyugtatja a fáradt embert, enyhíti gondjait, vigasztalja. Annakidején az Úristen is a Paradicsomba járt sétálni, miért keresne jobb pihenőhelyet magának az ember (Virágoskert 3—4. l.). De ha általában beszél a veteményes- és gyümölcsöskertről, itt már annak gazdasági hasznát is elismeri. „Föl-találllya tehát még a köz ember is, ki csak a haszonban gyönyörködik, á kertnek szükséges hasznát: mivel az mit piaczon, drága pénzen köllene venni: ahoz maga hajlékában ingyen juthat" — írja művének elején (Virágoskert, 4. l.). Itt még csak a takarékoskodásról szól, a következőkben azonban a közvetlen eladásból származó hasznot is felcsillantja: kertjének nagyságát „ki-ki mind a maga akarattyához szabhattya, megteköntvén . . . maga s cselédgyének szükségét, és ha mit abból pénzen akarna el-adni, hasznát" (Veteményeskert, 5. l.).

Bár a szerző célja egy valóban létező kert virágainak stb. leírása volt, a növények rendszerbe foglalásához, a művelési módszerek legjobbjainak kiválasztásához maga is idegen segítséghez folyamodott. Legfőbb forrásait meg is nevezi művében. Legtöbbet Peter Laurenberg rostocki orvos 1632-ben megjelent két könyvének (Apparatus plantarius és Horticultura), ill. Giovanni Battista Ferrari sienai jezsuita 1633-ban megjelent Flora, seu de florum c. művének köszönhetett. Az érseki könyvtár nyilvánvalóan igen sok munkát tett hozzáférhetővé számára. Így két fő forrásán kívül szerepel még néhány korabeli kertészeti munka s igen sok klasszikus alkotás a felhasznált művek sorában. Xenophon, Cato, Vergilius stb. neveit is megtalálhatjuk hivatkozásaiban, a kor divatjának megfelelően. A barokk kor íróinak — a tudományos tekintély miatt — szükségük volt még rájuk, a „Posoni kert . . ." szerzője azonban, mint munkája nem egy mondatából kiderül, nem tartotta túlzottan sokra ezeket a részleteket. Időnként kritizálja is korabeli forrásait, pl. a nagytekintélyű Laurenberg „káposzta-almáját" (Gyümölcsöskert, 93. l.). Fő irodalmi hivatkozásai elsősorban német és olasz munkák. A növények művelésére, ill. felhasználására (fogyasztására) vonatkozó részekben azonban sokszor hivatkozik közelebbi — szomszéd vagy éppen Magyarország területén élő — népekre, az idézett német példák legtöbbször bécsiek, de ezen kívül a lengyel, szlovák, török utalások is saját megfigyeléseire utalnak. (Érdekes viselkedése az utóbbi néppel szem-

ben. A kor divatos virágai között igen sok török eredetű volt, s ezt Lippay meg is jegyzi az adott helyeken, anélkül, hogy a törökökkel folytatott állandó háborúskodásokra, a hódoltságra emlékeztetne. Egyszer a onban mégis kitör belőle a keserűség, éppen egy teljesen közömbös vitában való állásfoglalásakor: „Mellyk jobb, azt én nem disputálom: jobb vólt mi-nékünk, mikor szegény Magyar-Országban ehettük, kiben most a Pogány eb uralkodik." — Veteményeskert, 188. l. — Itt viszont nem említ népnevet.)

Irodalmi forrásainak és tapasztalatainak felhasználása mellett sem feledteti egyházi személy voltát sajátos világnézetének elemeiben. Szembeszáll azzal a sok „hamis és Istenellen való babonasággal", amivel sok kertész a növények betegségein segíteni akar, de a szentelt harangok megszólaltatását vagy a különféle ereklyéket hatásosnak tartja, ha a bajt boszorkányok vagy maga a Sátán hozták (Veteményeskert, 221. l.). Hisz az asztrológiában is. A mezőgazdasági munkálatoknál — ajánlata szerint — meg kell figyelni a Hold és a csillagok állását, mert ez nagymértékben befolyásolja munkánk sikerét (Veteményeskert, 8—19. l.).

Mi adja mégis a „Posoni kert . . ."-nek azt a jelentőséget, ami újra kiadását indokolja? Lippay János munkája volt az első önálló magyar nyelvű kertészeti mű, aminek szintjét sokáig nemhogy túlhaladni, de elérni sem tudták az utódok. Két évszázadon át nemzedékek egész sora olvasta, használta a könyvet. 1753-ban már egyszer újranyomták Győrött, változatlan szöveggel, mert az eredeti példányok a sok használattól tönkrementek. Sajnos ez a kiadás nem tartalmazta a könyv ábráit, az eredeti példányok többségéből pedig (még a könyvtáriakból is), barbár kezek tépték ki az illusztrációkat, így hiánytalan eredeti példány kevés található. Az új kiadásra tehát meglehetősen nagy szükség volt. Ma már természetesen nem a kertészek számára jelent a mű fontos kézikönyvet. Felhasználható azonban egy sor történeti stúdiumban, így az agrártörténetírásban vagy éppen a néprajztudományban, hiszen a művelési módszerek mellett számos korabeli népi gyógymódot ajánl. Sokoldalú háztartási tanácsaival tipikus darabja az Európa-szerte igen elterjedt Hausvaterliteraturnak.

A kiadást magát egyértelműen helyeselni lehet, hiszen az impozáns bőrkötésben megjelent könyv szebb, mint az eredeti kiadás példányai (legalábbis mai állapotukban), s a facsimile módszer miatt teljes mértékben helyettesítheti azokat. Vitatni lehet azonban a mellékelt „Utószó" terjedelmét. A kiadó a kötethez — vékony füzetkében — egy 13 oldalas utószót mellékelt. Ebből a 13 oldalból négyet ifj. Lippay György rajzai foglalnak el. A maradék 9 oldalon kellett Somos Andrásnak és Ormos Imrének a műre, ill. a képekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat az olvasó tudomására hozni. Az itt olvasottakkal szemben támasztott minden kritikai észrevételünket belénk fojtja a rövid terjedelem. Talán azt várhattuk volna, hogy a rövid terjedelem mintegy ellensúlyozásaként némi bibliográfiát állítanak össze a Lippayval, ill. a kertészeti irodalommal foglalkozó munkákról. (Olyanokra gondolunk, mint Rapaics Raymund két kertészettörténete, Gombocz Endre hasonló műve stb.)

Mindez persze nem csökkenti a kiadás jelentőségét és értékét. Csak örülni tudunk, ha az Akadémiai Kiadó folytatja a megkezdett munkát, s ilyen régiségek megjelentetésével teszi könnyebbé a kutatók munkáját.

IFJ. BARTA JÁNOS

RÚZSÁS LAJOS

A BARANYAI PARASZTSÁG ÉLETE ÉS KÜZDELME A NAGYBIRTOKKAL 1711—1848

Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 254 l., 3 mell.

A történelmi múlt valódi megismerése, a dolgozó ember munkájának, életének, örömeinek és gondjainak feltárása nem nélkülözheti egy-egy kisebb vagy nagyobb táj részletekbe menő, alapos és elemző vizsgálatát. Az ember a tájban él, ez a táj hat életére, a táj adottságait használja ki szükségletei kielégítésére, és ezt a tájat alakítja át alkotó munkájával. De ez a táj sohasem a Thünen-féle „isolierte Stadt", hanem szoros kölcsönhatásban áll a szomszédos tájakkal, és maga is része egy nagyobb tájnak. A történetkutatás számára is sokszor csak a sok egyedi vizsgálat teszi lehetővé az országosan is érvényes általánosítások elvégzését. A feudális kori agrártörténet számára a forrásanyag természete különösen fontossá teszi a helytörténeti részletvizsgálatokat. Csak ezek révén kerülhet sor az általános és a sajátos kölcsönhatásának a feltárására. Nem

könnyű azonban kiválasztani azt a tájnagyságot, amely legalkalmasabb e kérdések tanulmányozására és bemutatására. Legkézenfekvőbbnek egy-egy település életének kutatása látszik: a falutörténet. Szép számmal találkozunk is a magyar történeti irodalomban kisebb-nagyobb — különböző színvonalú — falumonográfiákkal. Kérdéses azonban, hogy egy falu nem túl kicsi táj-e ahhoz, hogy annak történetében az általános és a sajátos viszonyait tanulmányozhassuk. Rendelkezünk-e az elemzéshez szükséges mennyiségű forrással, nem leszünk-e kénytelenek a kép teljessége érdekében túlzott mértékben analógiákkal dolgozni? Falumonográfiák készítésére továbbra is feltétlenül szükség van, különösen a mezővárosok és a nagyobb falvak történetének feldolgozására. De — úgy hisszük — a kutatások súlypontját nagyobb tájegységekre kell helyezni. Ilyennek kínálkoznak a feudális kor sajátos szervezeti formái: az uradalmak. Sok uradalom története feldolgozásra került már, és remélhetőleg még továbbiakra is sor kerül. Az elkészültek között kiemelkedő alkotások vannak, amelyek fontos tudománytörténeti határkövek is. A feudális kori agrárlakosságnak azonban csak az egyik része — valószínűleg a nagyobbik fele — élt a nagy uradalmak területén. Így az uradalomtörténetekből levont általánosítás komoly hibalehetőséget hord magában. Marad további lehetőségként a feudális Magyarország igazgatási egysége: a vármegye. Egyes forráscsoportok — például az adóösszeírások — egyenesen szükségessé is teszik a vármegye szintű feldolgozásokat. Viszonylag mégis kevesen vállalkoztak arra, hogy egy-egy megye történetét vagy annak egy részét monografikusan feldolgozzák. Ezért fogadtuk örömmel *Rúzsás Lajos* kitűnő monográfiáját a baranyai parasztság életéről a feudális kor utolsó másfél évszázadában.

Baranya megye sajátos helyet foglalt el a dunántúli megyék között a török kiűzése után. Legtovább volt a török uralma alatt, legtöbbet szenvedett a hódoltság idején, a megye keleti részén húzódott végig a török fő felvonulási útvonala. Így a birtokviszonyok és részben a települések kontinuitása megszakadt. Az új birtokadományok folytán a megye a nagybirtok hazája lett. 1724-ben a nagybirtokosoké volt a falvak 94 és 1848-ban is még 85%-a. A szerző bemutatja az uradalmi szervezet kiépülését, a kisnemesek — legtöbb esetben sikertelen — kísérletét nemességük elismertetéséért, a terület benépesítését.

A jobbágyok életét Rúzsás Lajos három fő komponens eredőjeként vizsgálja: a természet, a földesúri hatalom és a piac hatóerőit kutatja. A parasztság munkája nyomán a természeti táj részben kultúrtájjá alakult át, de a természet folyamataiba e korban még alapvetően nem tudtak beavatkozni. Így a megye három természetföldrajzi tájának különböző adottságai az egész vizsgált korszakban éreztették hatásukat. A megye keleti fele, a Közép-baranyai Dombság és a Duna menti terület volt a földművelés és a szőlőtelepítés számára a legkedvezőbb, viszont legelő és rét kevés volt, így a legeltető állattartás nem fejlődhetett hasonló mértékben. Az észak-nyugati hegyes-dombos vidéken, a Hegyháton sok volt az erdő, délen, a Dráva menti síkságon — ide tartozott az Ormánság is — sok volt az árvizes terület. Mindkét részen kevés volt a szántóművelésre alkalmas föld, a kiterjedt legelők viszont kedveztek a legeltető szarvasmarha- és sertéstartásnak, és nagy szerepet játszott a gyűjtögetés is.

A tájegységek közötti különbségeket csak erősítette a másik két komponens hatása. A földesurak Baranya megyében 150 év alatt járták meg azt az utat, amit az ország szerencsésebb helyzetű vidékein 300 év alatt tettek meg. A XVIII. század elején még kedvező szerződésekkel kellett csalogatniuk a telepeseket, csak a század közepén jutottak el oda, hogy uradalmaik gazdálkodásában a termékjáradék mellett a census és a földesúri haszonvételek kezdtek vezető szerepet játszani. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés után is még a pénzjáradék fokozására törekedtek. Ezért végeztek regulátiókat, hogy a maradványföldek után is kapjanak censust, ezért igyekeztek rábírni jobbágyaikat arra, hogy az uradalom számára nem szükséges robotot készpénzzel váltsák meg. Csak a XVIII. század végén kezdődött meg a majorsági gazdálkodás kiterjesztése, kezdődött meg a jobbágyok terjeszkedési lehetőségének megszorítása, erdei és legeltetési haszonvételeik korlátozása, a telken kívüli állomány elvonása. A telki állomány ebben az időszakban sem csökkent, bár a regulatiók során sokszor gyengébb minőségű földekre szorult. Az egész megyét tekintve 1767-től 1848-ig 36,07%-kal növekedett a jobbágytelkek száma, a telki föld mennyisége azonban csak kisebb ütemben: 11,29%-kal. A növekedés főleg 1820-ig következett be, és elsősorban a maradványföldekből szerveztek új telkeket. Ahol viszont az uradalomnak nem volt szüksége további roboterőre, ott nem növelte a telkek számát. A földesúri hatalom változása különbözőképpen hatott az írásos szerződéssel nem rendelkező, de a XVIII. század elején de facto szerződéses állapotban levő magyar, szerb és horvát jobbágyok sorsára és az írásbeli szerződéssel telepített németekre. Ez utóbbiak nagy része a török által sokkal jobban elpusztított, de kedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező keleti részen telepedett le, s eredetileg ugyan általában valamivel maga-

sabb, de írásban rögzített pénzjáradékkal tartozott. Ezt a szerződéses állapotot később is meg tudták őrizni, szolgáltatásaikat nehezebb volt emelni, a legeltetési megszorítások a már a letelepítéskor kevés legelő miatt nem okoztak olyan károkat, mint a nyugati részeken. A több szántóföld, az ugar kezdődő bevetése, a kiterjedt szőlőművelés, az uraságí bérföldeken megindult dohánytermelés mind hozzájárult, hogy a keleti rész gyorsabban fejlődött. A magyar és a délszláv jobbágyok viszont, akik elsősorban az északnyugati és a déli területeken telepedtek le, általában már a XVIII. század közepére az örökös jobbágyság viszonyai közé kerültek, őket súlyosan érintette erdei és legeltetési haszonvételeik megszorítása, mert gazdálkodásukban fontosabb szerepet játszott az állattartás és a gyűjtögetés. Eredetileg is kevesebb szántóföldjeiket és szőlőiket pedig a természeti viszonyok miatt sem tudták kiterjeszteni, ezt az allodiális gazdálkodás felé forduló földesúri hatalom sem engedte.

A piaci viszonyok alakulása is erősítette a megye két fele közötti különbséget. A piac hatása csak a XVIII. század második felében kezdett érvényesülni, az ausztriai külső piactól a megye messze feküdt, a dunai víziút pedig először a keleti részt kapcsolta be. A mezővárosok kialakulásával a belső piac is a megye keleti részén erősödött meg először.

Mindezt Rúzsás Lajos gazdag levéltári forrásanyag alapján meggyőzően tárja fel és sokoldalúan elemzi, időbelileg három korszakra felbontva: 1711—1767 (A baranyai parasztságot az örökös jobbágyságba taszítják), 1767—1790 (Az úrbéri rendezés következményei) és 1790—1848 (A feudalizmus válsága). Figyelme kiterjed a termelési módszerek vizsgálatára, a határhasználat módjaira is. Különösen figyelemreméltóak azok a sorok, ahol a szőlőművelés technikájának a változását mutatja be. A korszerű technika bevezetésére ott került sor, ahol a piaci viszonyok javulása mellett a földesúri hatalom béklyói is lazultak. A technikai fejlődés élén a szabad királyi városi rangra emelkedett Pécs és a mezővárosok jártak. Rúzsás Lajos foglalkozik a jobbágycsaládnak mint munkaszervezetnek az átalakulásával is, a magyarok és a németek eltérő öröklési rendszerével, amely szintén hozzájárult a két terület közötti különbség éleződéséhez. Kimutatja, hogy az Ormánságban már a feudalizmus idején megkezdődött a születések korlátozása, ennek okát a földszűkében, a terjeszkedési lehetőség hiányában látja.

Csak sajnálni lehet, hogy a szerző, aki oly biztonsággal kezeli forrásait és meggyőző következtetéseiben, viszonylag kevéssé él a történeti statisztikai módszer lehetőségeivel. Szívesen láttunk volna több táblázatot, több viszony- és átlagszámot. A függelék első táblázatában (A telkiállomány alakulása Baranyában 1820—1848 közt) jó lett volna minden helységnél az 1767-es telekszámot is feltüntetni. Az anyag három korszakban történő tárgyalása gátolta a szerzőt a hosszabb idősorok alkalmazásában. A három földrajzi tájegység szembeállításán kívül nem lett volna érdektelen a főbb birtoklási típusok (Esterházy-, Batthyány-uradalmak, egyházi és állami birtokok, középbirtokok) szembeállítása és elemzése. Ez csak néhány esetben történt meg, ez is felhívta azonban a figyelmet arra, hogy szükséges volna a feudális államnak mint feudális földesúrnak a differenciált vizsgálata. A pécsváradi uradalom kedvezőbb helyzetének kialakulásához az is hozzájárult, hogy az a korszak második felében állami kezelésben volt. Hasonlóképpen sajnálatos, hogy a szerző lemondott a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezési perek iratanyagának és mellékleteinek felhasználásáról. A parasztság számára a feudális viszonyok tényleges lezáródása sok vonatkozásban csak e perek következtében történt meg, ugyanakkor a perek során felvett adatok, a rendezés előtti felmérés földkönyve és térképe, a perbeli viták érvei számtalan olyan adatot szolgáltatnak, amelyek alkalmasak és szükségesek is a feudalizmus paraszti viszonyainak tanulmányozásához. A felmérések — kiegészítve a szerző által használt 1848 előtti regulatiók felméréseit — lehetőséget adtak volna az úrbéres föld és a telken kívüli állomány mennyiségének pontosabb meghatározására, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés tabelláinak finomabb kritikájára. A monográfia keretében nem kerülhetett sor — ez szétfeszítette volna a munka kereteit — a feudális összeírások vertikális és horizontális elemzésére, az összeírásokból kimaradt adózók számának, az eltitkolt vetésterület és állatállomány mennyiségének felbecslésére. A szerző több alkalommal is tesz ugyan kísérletet az összeírások adatainak ellenőrzésére, korrekcióra azonban már nem vállalkozik. Így például nem vezetett megnyugtató eredményre az 1720-as országos adóösszeírás és az 1767. évi úrbérrendezés adatainak az összevetése (59. l.), mert a szántóterület négyszeresre növekedése származhatott az 1720-as összeírás pontatlanságából, amelyre demográfiai vonatkozásban már többen rámutattak. A vetésterület alakulásának a grafikonja is inkább arra figyelmeztet, hogy forrásaink pontatlanok, jelentős és változó mennyiségű az eltitkolás, nem kell azonnal a vetésterület ingadozására gondolnunk.

Rúzsás Lajos gondolatébresztő és adatgazdag monográfiája bebizonyította, hogy nem nélkülözhető a vármegye szintű vizsgálat, példát mutatott az általános és a külö-

nös tanulmányozására, egy percre sem feledkezett meg arról, hogy Baranya vármegye része egy nagyobb tájnak, de ugyanakkor nem szemlélte a megye viszonyait sem egysíkúan. Dicséret illeti a Dunántúli Tudományos Intézetet, hogy kezdeményezte e megye szintű vizsgálatokat, és csak sajnálni lehet, hogy a két dél-dunántúli megyén kívül ezt a munkát — tudomásunk szerint — más megyékre nem terjesztették ki. Ugyanakkor kifogásolnunk kell a kötet alacsony példányszámát (800), amely valószínűleg nem teszi lehetővé, hogy a megyében szélesebb körben elterjedjen, alapját képezze a valóságra támaszkodó helytörténeti ismeretterjesztésnek.

SIMONFFY EMIL

VÖRÖS KÁROLY

VAS MEGYE 1744. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁSA

Történeti Statisztikai Kötetek. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára — Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1962. 227 l., 1 mell.

A feudális kor utolsó másfél évszázadának nagyszámú — elsősorban adózási céllal készült — összeírását még korántsem hasznosította kellő mértékben történetkutatásunk. Az országos jellegű összeírások kritikai értékelésére és részben feldolgozására már sor került (Vö. *Acsády Ignác:* Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. 1720—21. Bp. 1896; A történeti statisztika forrásai. Szerk. *Kovacsics József.* Bp. 1957), de még ezen a téren is sok nyitott kérdés maradt. Nem ismerjük például elég alaposan az adóösszeírásokat létrehozó adózási rendszer részleteit, az adókezelés menetét. A történeti statisztika feldolgozási módszerei sem elég közismertek, és a történetkutató rendszerint nem rendelkezik megfelelő gépi apparátussal sem (ez utóbbit sajnos *Vörös Károly* is kénytelen volt nélkülözni, ami eleve korlátozta lehetőségeit). Az utóbbi években ugyanakkor — elsősorban *Dávid Zoltán, Bakács István* és *Sándor Pál* tanulmányai nyomán — nagyfokú bizalmatlanság alakult ki az adóösszeírások adatainak megbízhatósága tekintetében. Az adóösszeírások alapos kritikájára szükség van, felhasználásuktól azonban nem zárkózhatik el a kutatás, mert más forrásokkal pótolni nem tudja. Joggal állapította meg tanulmányában Vörös Károly: a XVIII—XIX. századi adóösszeírásoknak olyan pozitív sajátosságaik is vannak, amelyeket máshol nem találhatunk meg. Nagyobb és összefüggő területről nyújtanak adatokat azonos időpontból az urbáriumok pontosabb, de egyedi jellegű adatainál. Az összeírások szempontjai mind egységesebbé váltak és különösen a korszak második felében hosszabb idősorok összeállítására is alkalmasak. Más forrásokkal való összevetés viszont lehetővé teszi, hogy megállapítsuk az adóösszeírások bázisának a valóságtól való eltérését, és elvégezhessük a szükséges korrekciókat. Ha a tényleges számok tekintetében vannak is hiányok, az arányok bemutatására az adóösszeírás számai a nagy számok törvénye alapján alkalmasak.

Vörös Károly kettős célt tűzött ki maga elé a Vas megyei 1744. évi adóösszeírás feldolgozásával. Egyrészt bemutatja a terület XVIII. század közepi gazdasági és társadalmi viszonyait, belső feszültségét. Másrészt módszertani példát kíván nyújtani a megyei adóösszeírások történeti statisztikai értékelésére, sokoldalú felhasználására.

Először részletesen ismerteti az összeírás keletkezésének körülményeit, függelékben teljes szövegében közli az összeírók számára kiadott instruktiót. Vas vármegye azért készíttette el az összeírást, hogy az állami adóból a megyére eső részt igazságosabban tudja szétosztani a helységek, illetve az egyes adózók között. Az volt az elképzelés, hogy az összeírás elkészülte után az egyéni adókivetést az összeírásban egyénileg megállapított dica-szám alapján kell végrehajtani. Az új adókivetési rendszerre azonban — ismeretlen okból — mégsem tértek át, és az elkészült összeírást felhasználatlanul a levéltárba helyezték. A részletes összeírásnak csak az első kötete maradt fenn, ez a megyének a Lapincs—Rába vonalától északra fekvő két járását — 364 helységet — adózó családfők szerinti bontásban tartalmazza, a két déli — 284 helységet magába foglaló — járásról csak a helységek összesített adatai maradtak fenn. Az összeírás tartalmazza a telkes jobbágyok, az özvegy jobbágyasszonyok, a házas és a házatlan zsellérek számát; összeírták az igásállatokat, a fejős, borjas és meddő teheneket, a két évnél idősebb borjakat és ösvéreket, a juhokat és kecskéket, a sertéseket (a hizlaltakon kívül). Összeírták a vetésterületet, éspedig külön az őszi gabona, az árpa, a zab, a tönköly és a köles vetésterületét. Továbbá feltüntették a méhkasok számát, a szőlő és a rét területét, az iparosok és a kereskedők jövedelmét, a beneficiumok hasznát, a dohányföldek termését. Mindezt adózón-

ként — tehát lényegében háztartásonként — részletezve. Az egyes helységek részletes adatsorai után szöveges megjegyzéseket is nyújtanak a falu teherbíró képességét befolyásoló tényezőkről, például a legelők és erdők hasznáról, a termőképességről, a határhasználat módjáról stb. Az összeírás tehát igen alkalmas adatsorokat nyújt a megye gazdasági-társadalmi állapotának a vizsgálatára, egy keresztmetszet készítésére a XVIII század közepének a viszonyairól.

A szerző a keletkezés körülményeit tisztázva megállapítja, hogy az összeírók igyekeztek lelkiismeretes munkát végezni. Majd kísérletet tesz az összeírás megbízhatóságának ellenőrzésére. A teljesség megállapítására csak az összeírt népesség és a vetésterület tekintetében volt némi lehetősége, az összeírt állatállomány teljességének vizsgálatára, a többi adatsor ellenőrzésére már kísérletet sem tehetett a forráshiány miatt. Az összeírt népesség teljességének megállapítása érdekében Vörös Károly kiszámítja az 1754. évi canonica visitatióból Vas megye 1744. évi lakosságszámát. Összeállítja Vas megye népességszámának alakulását 1697 és 1869 között összesen kilenc adat figyelembevételével. A természetes szaporodás évi arányszámát 1697-hez és az előző adathoz viszonyítva számolja ki, és az 1697 és 1754 között mutatkozó arányszámot használja fel. Véleményünk szerint a canonica visitatiók népességszám-adatait is kritikusabban kellene szemlélni, és módszertanilag helyesebb lett volna a II. József-féle népszámlálásból kiindulni, a viszonyszámokat ahhoz számolni, és lineáris trendfüggvény segítségével eljutni az 1744. évi népességszámhoz. Ez valamivel magasabb népességszámot eredményezett volna, így az összeírásból kimaradt nem adózók száma magasabb lehetett. Vörös Károly módszere is alkalmas volt azonban annak bizonyítására, hogy az összeírás gyakorlatilag teljes egészében magában foglalja a megye adózásra kötelezhető népességét. Az összeírt vetésterület teljességét nehezebb volt ellenőrizni. Nem kísérelhette meg annak a megállapítását, hogy a jobbágyföld az egész megművelt földterület hány százalékát foglalta el, milyen volt az allódium aránya, mennyi volt a közös legelő és az erdő mennyisége. Így Vörös Károly csak arra szorítkozhatott, hogy a XVIII. században adóalapnak tekintett földterülethez hogyan viszonyult az összeírás. Az 1720., az 1767. és az 1778. évi adatokkal összevetve megállapította, hogy a vasi jobbágyság már a XVIII. század elején meglehetős alapossággal nyilvántartott réteg volt, 1744-ig bekövetkezett az egész jobbágyföld adó alá vonása is, és ezután az adó alá vont földterület növekedése gyakorlatilag megállt.

Az összeírás feldolgozása a megye északi részére vonatkozólag három szinten történt meg: az egyes helységek szintjén, a 14 uradalom és az uradalmakhoz nem tartozó „járási" falvak két csoportjának, tehát 16 területi csoportnak a szintjén és végül a főbb birtoklási típusok szintjén. A feldolgozás négy szempont szerint történt: valamennyi vonatkozó adat végösszegei, valamint az őszi gabona egy nyomásra jutó vetésterülete, a szőlőterület, az állatállomány birtoklásának mértéke és jellege szerint. Mindezt összegszerűen, valamint kétféle viszonyszámmal mutatja be, kiszámolva a megfelelő átlagszámokat is. A viszonyszámokat a helységek szintjén nem dolgozta ki, így összesen 28 táblázatba foglalta össze az összeírás eredményeit. Sajnos a helységek szintjére vonatkozó táblázatok közreadására nem volt mód (az Ausztriához tartozó rész már korábban megjelent).

E recenzió keretében nincs terünk arra, hogy Vörös Károly alapos és gondolatgazdag elemzését részletesen ismertessük. Kísérletet tesz a teljes megye gazdasági-társadalmi struktúrájának összefoglaló elemzésére, elemzi az északi megyerészt a főbb birtoklási típusok és a területi csoportok szerint, kitérve a lakosság megoszlására a jogi-társadalmi kategóriák között, a vetésterület, az állatállomány, az irtások, a szőlőbirtoklás és az extraneus birtoklás szerepére, ezek egymáshoz való viszonyára. Külön foglalkozik a mezővárosokkal, az iparosok és a kereskedők viszonyaival. Mindebből plasztikusan bontakozik ki a korabeli gazdasági viszonyok képe, a megye egyes tájegységei közötti különbség, a síkság és a dombos-hegyes vidék különbsége, a termelőeszközökkel való ellátottság különböző mértéke, a differenciálódás képe. Egy falun belül is nagy különbségek találhatók, de az egyes vidékek átlagszámai között is. Egy jobbágyháztartásra megyei átlagban 11,4 pozsonyi mérő vetésterület jutott, de az egyes területi csoportokban ez az átlagszám 3,3 és 27,9 p. m. között ingadozott, az igásállományban már kisebb volt az ingadozás (3,0 és 0,8, a megyei átlag 1,8 db), még kiegyenlítettebb a helyzet a tehénállománynál. A szőlőbirtoklás megoszlása is inkább kiegyenlítő hatású. A megyében ekkor még a kétnyomásos rendszer az általános.

Vörös Károly úttörő munkája remélhetőleg megnyitotta a különböző összeírások megyei szintű feldolgozásának sorozatát. A követők jó példát találhatnak e munkában a forráskritika és feldolgozás módszereire. És talán a terjedelmi korlátok az újabb munkáknál nem akadályozzák meg a helységenkénti adatközlést, a további szempontok

érvényesítését (így például szívesen láttuk volna annak bemutatását, hogy az összeírt vetésterület és szőlő a határ hány százalékát foglalta magába, így bizonyos következtetésre lett volna lehetőség az egyéb jövedelemforrásokra; egy népsűrűségi táblázat is hasznos lett volna).

SIMONFFY EMIL

SÜLE SÁNDOR

KISSZÁNTÓI PETHE FERENC

Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 326 l.

Pethe Ferenc neve nem ismeretlen az agrártörténetírásban, művei ma is jó hangzást biztosítanak nevének, személyét eddig sem igen tarthattuk méltatlanul feledettnek. *Süle Sándor*, aki könyvében a tudós életútját igyekszik mind teljesebben megvilágítani, mégis mindjárt az első lapokon felkelti az agrártörténész érdeklődését. „Pethe Ferenc . . . semmiképpen sem sajátítható ki csupán az agrártörténelem számára" — írja a Bevezető 9. lapján. Vajon elmarasztalásnak tartsuk-e ezt, mert a nevezett tudomány képviselői kisajátítottak egy polihisztort? Nem, korántsem erről van szó. A szerző éppen arra törekszik, hogy a más tudományágakban éppannyira tevékeny Kisszántói Pethe Ferencet sokoldalúságában mutassa be, a matematika, kémia, nyelvtudomány, szociológia stb. magyarországi fejlődésében visszahelyezze jogaiba, s enyhíteni igyekezzen azon a méltatlan mellőzésen és feledésen, amiben életében és halála után is részesült. Idézett mondata így nem annyira az agrártörténetírás, hanem a többi tudománytörténet bírálata. Azt, hogy Pethét elsősorban mint mezőgazdasági szakírót ismertük, nem az agrártörténészek túlzásának, hanem annak köszönhetjük, hogy más tudománytörténetek mellőzték őt.

A Bevezetőben felvázolt rövid korrajzzal kívánja a szerző a Pethe Ferenc életét és munkásságát meghatározó tényezőket összefoglalni. Ellentmondásokkal terhes kor ellentmondásokkal teli, hányatott életet szül. Pethe élete valóban azt az útkeresést tükrözi, amely a reformkort megelőző félszázadra jellemző, s amelynek a kor legkiválóbbjai (Martinovicsékra gondolhatunk) életükkel is áldoztak. Ő azonban nem politizált, a tudomány különböző ágainak művelésével próbált hazájának segítségére lenni. Az önmagának alkotott „Kisszántói" nemesi előnév azonban tudásvágya mellett becsvágyáról is tanúskodik, és ez a két indulat egész életén keresztül új és új ismeretekre, ill. vállalkozásokra hajtja. Ezeknek köszönhető, hogy a 6 évi debreceni diákoskodás, majd 1 éves falusi rektorkodás után 25 éves korában nekivág Európának.

Süle Sándor a legapróbb részletekbe menően igyekszik Pethe életének egyes mozzanatait feltárni. S ha nem is mindig kíséri szerencse munkáját, ez már valóban nem az ő hibája, hanem a források hiányára vezethető vissza. Ha nem is tudjuk meg, hogy az 1796-os esztendő összeírásában szereplő Pethe Istvánok közül melyikben tiszteljük Ferenc édesapját, mindenesetre megismerkedünk Pethe szülőfalujának, Szentmihálynak korabeli képével, gazdasági és kulturális helyzetével. Ha nem is tudunk meg szinte semmi konkrétumot debreceni diákságának részleteiről, de a szerző felhasználja az alkalmat, hogy a kollégium történetére, működésére utaló adataival illusztrálja azt a hatást, ami Pethét Debrecenben érhette. Ugyanígy nincsenek pontos adataink nyugati utazásairól sem, s bár későbbi munkáiban utal ezen út egyes állomásaira, tapasztalatait megint csak úgy érthetjük meg, ha az adott országok gazdasági (főleg mezőgazdasági) helyzetéről az általa leírtnál bővebb tájékoztatást kapunk. Mezőgazdasági munkásságának ismertetését is az európai és magyar agrárirodalom állapotáról, az elődökről és kortársakról írott oldalak előzik meg. S keszthelyi tevékenysége is — amelyről most már pontos adataink vannak — a Georgikon alapításának, ill. történetének tárgyalásával kapcsolódik össze.

Könnyebbé válik a szerző dolga akkor, amikor Pethe szakirodalmi munkásságát foglalja össze. Bár a források megnevezése, a keletkezési körülmények itt is számos kitekintésre adnak alkalmat, a „Pallérozott mezei gazdaság", a „Mathézis", az „Időpróféta", Davy „Földművelési Kimiá"-jának fordítása és a „Természethistória" tárgyalásánál a művek maguk helyett beszélnek, maguk jelentik azt az alapot, amire a szerző elsődlegesen támaszkodik. A bő tartalmi ismertetések a lényeget emelik ki a művekből, s ilyenkor a lábjegyzetek is az adott mű oldalaira utalnak. Alapos ismertetést találunk Pethe folyóiratairól is, a több címen megjelent Vizsgálódó Magyar Gazdáról, a Nemzeti Gazdáról és az Erdélyi Híradóról, azok szándékáról, cikkeikről, témakörök szerint csoportosítva.

A szerző célja az volt, hogy Pethe Ferenc tevékenységének sokoldalúságát világítsa meg, s a tudóst polihisztor mivoltában állítsa elénk. A biblia-kiadásra, ill. a német nyelvű magyar nyelvtan kiadására vonatkozó néhány oldal mellett a könyv két teljes fejezete áll ezen cél szolgálatában. Az egyik a „Tudományok bővülése" címet viseli, s mintegy 50 oldalon Pethe matematikai, kémiai és biológiai tevékenységével foglalkozik. Rövidebb, 25 oldalas a „Nyelvújítás" című fejezet, amely nyelvszeretetéről s a tudományos műszókincs magyarítására tett kísérleteiről tanúskodik. S bár igyekezete itt sem csekélyebb, mint mezőgazdasági tevékenységében, eredményei jóval szerényebbek. Matematikai és geometriai művét maga is csak elemi szintű oktatókönyvnek szánta, ami távol állt attól, hogy új megoldásokat, eredményeket feszegessen. Egy orvosi (Graefe: Pestis ragadvány) és egy állatorvosi (Rohlwes: Baromorvoskönyv) munka fordításával ugyan kezdeményező szerepe van ezekben a tudományágakban is, önálló tevékenységet azonban itt nem fejt ki. „Időprófétá"-ja a kor „meteorológiájának" kezdetlegessége miatt aligha nevezhető a tudományos előrejelzés előfutárának. Davy Földművelési Kimiájának fordítása is inkább csak mezőgazdasági tevékenységén hagyott nyomot. Természethistóriája befejezetlenül maradt. Nyelvújító tevékenysége — bár a szakszókincs gazdagításával olyan területen próbálkozott, ami kívül esett a kor irodalmár-nyelvújítóinak körén — éppen a költői finomságok iránti érzéketlensége folytán vonta magára a kor vezető nyelvújítóinak, köztük nem utolsósorban magának Kazinczynak haragját. És ez a szembehelyezkedés elég is volt ahhoz, hogy — Pethe minden igyekezete ellenére — nyelvújító munkássága hatástalan maradjon, újonnan kreált szavai alig jussanak be a közhasználatba.

Pethe mezőgazdasági (ill. általában gazdaságpolitikai) munkássága ezzel szemben négy teljes fejezetet foglal el (kb. 140 oldal terjedelemben; a könyv ezenkívül 4 általános életrajzi jellegű fejezetet tartalmaz). A fejezet-megoszlások, de maguk a szerző megállapításai is azt tükrözik, hogy Pethe munkásságában a legnagyobb súlya agrártevékenységének van. A Pallérozott mezei gazdaság nemcsak terjedelme miatt tekinthető főművének, tartalma is olyan szakmai érdeklődést és hozzáértést mutat, ami itt önálló véleményalkotásban is megnyilvánul. Két folyóirata, több kisebb munkája jelent meg ebből a tárgykörből, míg a többi érintett tudomány legfeljebb 1—1 munkát mondhat magáénak. Süle Sándor könyve tehát végső kicsengésében mégis azt bizonyítja, hogy — bár polihisztorral állunk szemben — Pethe igazi szakterülete a mezőgazdaság volt, s így nem tekinthetjük véletlennek, hogy működését az eddigiek során — más tudományágak mellőzésével — elsősorban agrártörténeti oldalról vizsgálták.

Süle Sándor könyve rendkívül alapos an dolgozza fel a Pethe életére és munkásságára vonatkozó irodalmat, ill. forrásokat, s ezt a már említett kitekintésekkel, magyarázatokkal is megtoldja. A könyv végén közölt irodalomjegyzék több mint 300 címet sorol fel, forrásértékű korabeli műveket és modern feldolgozásokat, levéltári állagokat és folyóiratokat egyaránt. És ebben még nincsenek benne Pethe saját művei, fordításai és folyóiratai, amelyeket külön bibliográfia foglal össze. S ha mindez nem bizonyul elegendőnek, a szerző a tiszavasvári (büdszentmihályi) hagyományokra, ill. a helybeli tanító adatközléseire támaszkodik. Aligha hisszük, hogy Pethe élettörténetéhez ezek után lehetne valami érdemlegeset hozzátenni. Véleményünk szerint a szerző kutatásai itt megközelítik a teljességet, s szinte minden elérhetőt letarolnak a későbbi kutatók elől.

Ezzel kapcsolatban azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szerző a mű történeti leírásaiban sem igyekszik felülemelkedni a résztanulmányok, sőt sokszor a forrásjellegű munkák felhasználásán sem. Összefoglaló művek használatának — bár a bibliográfia néhány ilyet feltüntet — alig találjuk nyomát a könyvben. Mind a XVIII. század végi Debrecen, mind Hollandia jellemzésénél sokkal szívesebben használ korabeli útleírásokat — magyarokat és idegeneket egyaránt —, mint modern feldolgozásokat. Igen sok a műben a régi, múlt századi, sőt XVIII. századi munka idézése, amelyeket pedig újabbakkal is lehetett volna helyettesíteni. S végképp idegenkedik Süle Sándor bármiféle idegen nyelvű mű felhasználásától. 300 címet tartalmazó bibliográfiája csak 3 német nyelvű munkát tartalmaz (a legfrissebb ezek közül is 1852-ben jelent meg). Pedig a Pethe által bejárt nyugat-európai országok ábrázolásánál elkelt volna egy-egy „hazai" gazdaságtörténeti munka felhasználása. Ezt nem pótolhatja a néhány, magyar fordításban megjelent, általában elavult idegen mű felhasználása (Lavergne, Morton). — Hasonlóképpen szót kell emelnünk Pethe forrásainak lebecsülése miatt is. A szerző — bár jóhiszeműen — de kissé elfogult Pethével szemben, s műveinek kijelentéseit általában készpénznek veszi. Így, ha csak a Pallérozott mezei gazdaságot olvassuk, valóban úgy láthatjuk, hogy Pethe erőteljesen bírálja a neves Albrecht Thaer munkásságát, s ezt a bíráló magatartást Süle is magáévá teszi. Csak a német szerző „Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft" c. művének ismerete (a mű különben szerepel a könyv bib-

liográfiájában), vezet rá bennünket arra, hogy mennyit vett át belőle Pethe olyankor, amikor nem nevezi meg forrását. Ugyancsak sok olyan leírás származik a forrásokból — Thaer mellett főleg Beckmann munkájából —, amit Pethe mint „útiélményt" tüntet fel. Itt tehát valamivel több kritikai szemléletet kérhettünk volna a szerzőtől.

Mindezeken túlmenően úgy véljük, hogy Süle Sándor könyve igen lényeges feladatot oldott meg Pethe életének és munkásságának monografikus feldolgozásával. Vállalkozását egyértelmű elismeréssel fogadhatjuk, még akkor is, ha ezt a művet elsősorban megint csak az agrártörténészek fogják felhasználni. Az olvasó Pethéről alkotott képe mégis feltétlenül bővül a könyv megismerése után, a tudós sokoldalúságáról festett kép semmiesetre sem lehet hiábavaló.

Az Akadémiai Kiadó, ill. Nyomda a tetszetős külsővel, a jó papírral és a képek minőségével méltó formát biztosított a könyv számára.

ifj. BARTA JÁNOS

BARBARITS LAJOS

A VETÉS GÉPESÍTÉSÉNEK KEZDETEI ÉS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

Agrártörténeti tanulmányok 2. (szerk. Wellmann Imre) Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiadása. Bp. 1965. 282 l.

Technikatörténetünk újabb értékes munkával gyarapodott, mely nemcsak műszaki szakemberekhez szól. Az agrártörténész, a mezőgazdasági géptanban járatlan kutató is áttekintést nyer a címben foglaltakról, jelentős segítséget kap a XIX. századi agrárviszonyok teljesebb megismeréséhez, a társadalmi-gazdasági összefüggések mélyebb feltárásához.

Barbarits Lajos először rövid kronológiai áttekintést ad a vetőgép őskoráról és kialakulásáról a XIX. század elejével bezárólag, majd a vetőgép magyarországi megjelenését és alkalmazásának körülményeit, fejlődését tárja elénk.

Az I. fejezet az úttörő próbálkozásokat, kísérleteket, valamint a vetőgépek működési elveit taglalja. Megismerkedünk az első típusokkal (Tull, Du Hamel. Cooke); már itt összehasonlításra nyílik alkalmunk a szórva-, illetve sorbavetők között.

„A vetőgép megjelenése Magyarországon" címet viseli a következő fejezet, mely a hazai első lépéseket, a magyar újítókat és feltalálókat mutatja be. Képet kapunk a hazai gépesítés akadályairól, híveinek és ellenzőinek harcáról, a keszthelyi Georgikon és a Magyar Gazdasági Egylet pozitív szerepéről.

Külön is szeretnénk kiemelni a harmadik részt mint igen jól sikerültet. Ez a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekkel foglalkozik a gépi vetés több évszázados históriájában. A feudalizmus maradványait az agrotechnika rohamos fejlődése is segít eltüntetni. Jelentős ebben a fejlődésben a kísérletezési stádiumon már túllevő vetőgép szerepe, hiszen teret nyert ekkorra a magyar mezőgazdaságban. Erre az időszakra esik a vetőgépek igazodása a termesztett növényekhez. A specializálódás általában az igényeknek, a szükségleteknek megfelelően történik; messze vagyunk már attól az időtől, amikor igen gyakran a konkrét adottságoktól elszakadva a gépesítést az új ingere, a divat eredményezte. Ez tűnik ki abból az 1859-es pesti gazdasági eszköz- és gépkiállításon összeállított árjegyzékből, mely 30 tételben sorolja fel a legkülönfélébb hazai gépgyárak (Farkas István, Gubicz István, Röck István, Vidats István stb.) és külföldi cégek (Garrett, Clayton-Shuttleworth stb.) vetőgépeit. Ugyanekkor megjelennek az univerzális vetőgépek is, mintegy jelezve a kapitalizálódó mezőgazdaság fokozódó, szerteágazó igényeit. Csak örömmel lehet üdvözölni Barbarits Lajos azon törekvését, hogy e fejezeten belül hangsúlyozza az egykorú birtokleírások jelentőségét, hiszen ezek — számos más vonatkozásuk mellett — megbízhatóan tükrözik a vetés gépesítettségének fokát a magyar mezőgazdaságban.

A IV. fejezet már a kapitalizálódó mezőgazdaságban mutatja be a vetés gépesítését, úgy jellemezve a korszakot, hogy a mezőgazdasági gépgyártás — így a vetőgépé is — már tőkés üzemek monopóliumává vált (Magyarországon a Kühne vetőgépgyár szerzi meg az egyeduralmat). Ez az egyik meghatározó, a másik pedig a külföldi — elsősorban német — konkurrenciával folytatott harc, melynek következtében új, illetve javított változatok tömege jelzi, hogy a gépi vetés komoly szerepet játszik a mezőgazdaság gépesítésében és ezen keresztül a század utolsó harmadában az agrárviszonyok mélyreható változásában. Erre vonatkozóan érdekes képet kapunk, ha összehasonlít-

juk az 1871. és 1895. évi vetőgépösszeírást, melyeket igen szemléletesen közöl a szerző. Megismerjük többek között, milyen volt az egyes birtokkategóriák részesedése a vetőgépállományból, vagy mi volt az arány, milyenek voltak a viszonyok megyénként.

Az utolsó részben a XX. század szántóföldi termelésében mutatja be a tanulmány a vetőgépet, csak röviden vázolva a század elejei és a két világháború közti eredményeket, megállapítva, hogy lényeges újat nem hoztak, csak javították, módosították a már meglevőket. 1945 után a szocialista nagyüzemek létrejötte nagy változásokat eredményezett a gépi vetésben. Ekkor lett általános a traktorvontatás, maga után vonva egy új vetőgéptípus kialakításának szükségét, de ennek részletezése nem tartozott a tanulmány feladatkörébe.

Segítséget ad a munka lapjainak forgatásához az igen gondosan összeállított név- és tárgymutató, valamint az ilyen jellegű munkánál nélkülözhetetlen jegyzék a mértékek és pénznemek összehasonlításáról.

Egyik legnagyobb érdeme Barbarits Lajos könyvének a gazdag és kitűnő képanyag, mely magyar és német aláírással teszi plasztikussá a vetés gépesítésének magyarországi történetét.

PINTÉR JÁNOS

BALASSA IVÁN

FÖLDMŰVELÉS A HEGYKÖZBEN

Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1., Bp. 1964, 213 l., 152 ábra

A magyar néprajzi irodalomban ritkán találkozunk olyan művel, amely hazánk gazdaságtörténeti és néprajzi tekintetben is tanulságos hegyvidéki gazdálkodásának monografikus feldolgozását adná a szakemberek kezébe. A magyar középhegység paraszti gazdálkodása, ezen belül földművelése és szinte a mai napig fennmaradt egységes anyagi kultúrája számos hagyományos elemet megőrzött, így bőséggel szolgáltat adatokat a múlt század viszonyaira. *Balassa Iván* munkája ebből a felismerésből született nagyon fontos eredmény, mely igényeiben és céljaiban még ma is időszerű módszertani kezdeményezés.

A szerző tanulmánya első részében a Hegyköz település- és gazdaságtörténeti áttekintését adja. Ez a fejezet is bizonyítja, hogy a paraszti gazdaság rendkívül színes, sokoldalú rendszerét csak hasonlóan változatos, összetett módszerrel lehet megközelíteni. Az áttekintés a Hegyköz XIII. századi települési viszonyaival kezdődik, majd a XVI—XVIII. századi dicalis összeírások segítségével megállapított társadalmi viszonyok és telekarányok, illetve a mai társadalmi helyezetnek statisztikai adatok alapján álló bemutatása és felsorolása következik. A történeti adatokból a szerző megállapítása szerint kirajzolódik a Hegyköz demográfiai hullámvonala is, mely a XVI. században éri el csúcspontját és majd a XVIII. században hanyatlik vissza. Őszintén sajnálhatjuk, hogy e fejezet a lényeges kérdések felvetése ellenére sem úgy alakult, ahogyan a tanulmány célkitűzése alapján remélni lehet. A gazdaságtörténeti és néprajzi anyag valóságos kapcsolatainak elvi elfogadása mellett sem lehetséges ugyanis az emberi emlékezetre épülő néprajzi anyagot a megelőző hat évszázad történeti-levéltári anyagával gyümölcsöző módon összekapcsolni. Az ilyen próbálkozás nem lehet eredményes, mivel a szerző által bemutatott recens anyag is csupán a XIX. század vége—XX. század eleje történeti forrásanyagának felvonultatását kívánja meg. E fejezet olvasása közben néha nem egyértelműen meggyőző adatra is bukkanhatunk: „Egy egész telek 1569-ben Nyíriben három holdból állott — Agros hent (habent!) ad singulos sessiones integras, singula tria jugera terra' arabilis." (11. old.), vagy a 34. oldalon található „szabad gazdálkodás parlagolással" kategória, amely nem felel meg a gazdaságtörténeti és néprajzi irodalomban használt fogalom tartalmának. A munka forrásidézési módja — a rövidítések hiányos feloldása — sem egyezik a szokásos elvekkel.

Magyarországon a hegyvidék művelési rendszere a XVIII. század első évtizedében a következőképpen alakult: parlagoló 7, kétnyomású 48, háromnyomású 42, egynyomású 2%. Az Északkeleti Felvidéken szintén hasonló az arány *(Wellmann I.:* Földművelési rendszerek . . ., Agrártörténeti Szemle, 1961, 358. l.) Balassa Iván eredményei szerint a Hegyköz falvaiban a legelterjedtebb határhasználati forma a XIX. században a háromnyomásos rendszer volt, mely a jóval kisebb számú „szabad gazdálkodást" folytató településsel keveredett (a „szabad gazdálkodás" fogalma itt is — megítélésünk szerint — csupán a nyomásos rendszer hiányát jelzi). E terület gazdálkodási rendszeré-

nek sajátossága az irtás. A nagy területre kiterjedő, gyakori irtások időszaka a XIX. század közepén lezárul. Az irtott területet nem sorolták nyomásba, így ez a használati mód a földművelés rendszerét megbontotta. A háromnyomásos rendszer felbomlását siettette az állandó tengeri- és répaföld kiszakítása is. A talajművelés módja, hasonlóan a határhasználat rendjéhez, sok hagyományos elemet megőrzött (pl. teraszos földművelés, szőrös mezsgye, kézzelvetés stb.). A nyomásos rendszer és termelési technika alapos és végleges felszámolása csupán az 1960-as években, a nagyüzemi gazdálkodás megjelenésével válik teljessé.

A Hegyközben termesztett gabonanövények közül legelterjedtebb a zab, a búza; a rozsot és az árpát csak kis mennyiségben termelték. A vetés, az aratás módja, a keresztrakás és a keresztszámolás a hegyközi földművelés jellegzetes, tipikus elemei. A gabonatermelés, aratás, szemnyerés és tárolás szakaszai hasonlóképpen számtalan hagyományos elemet tartalmaznak (pl. sarlós aratás, csűrben való cséplés, különböző tárolási módok).

A mezőgazdasági ágazatok között a hegyvidéki tájakon nagy jelentősége van a rétgazdálkodásnak. A terméketlen, köves talajú földön kevés takarmánynövény termelhető gazdaságosan, így az állatállomány ellátásában a széna különösen nagy jelentőségű. A természetes füveken kívül fontos a szálastakarmányok termelése is. A szénamunka című fejezetben is találkozunk néhány hegyvidéki gazdálkodásra jellemző kulturális elem alapos, részletes vizsgálatával, pl. oszró, sop.

Végezetül a szerző a hegyközi földművelésről a következőket állapítja meg: a hagyományos földművelés alapjai e területen egységesnek tekinthetők. Közel állnak a magasabb középhegységek gazdasági rendszeréhez, de sok tekintetben a magasabb hegységek anyagi kultúrájára is emlékeztetnek (ugyanakkor bizonyos alföldi hatás is felfedezhető különösen a munkaeszközök vándorlása kapcsán). A Hegyköz hagyományos mezőgazdasági rendszerét a jobbágyfelszabadítás után a kapitalizmus azonnal nem tudta megtörni. Ezért még hosszú évtizedekig — gazdasági, földrajzi, kulturális elszigeteltségéből és a rossz éghajlati körülményekből is következve — megmaradt, sőt súlyosbodott a földbirtok egészségtelen megoszlása, az elmaradott földművelési technika és üzemszervezési rendszer. A kapitalista jellegű változások az ország más részéhez képest később, sokszor az emberi emlékezettel elérhető korban következtek be.

Végül szükséges még egyszer utalni a munka alapos és rendszeres néprajzi anyagára, figyelemre méltó célkitűzéseire — a gazdaságtörténeti és néprajzi kutatás eredményeinek egybevetésére, amely törekvések a két rokonszakma kutatói számára sok tekintetben módszertani útmutatásul szolgálnak.

VELIKY JÁNOS

TILKOVSZKY LÓRÁNT

REVÍZIÓ ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON 1938—1941.

Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 349 l.

Az első pillanatra talán meglepő, hogy egy, az agrártörténettől látszólag olyan távol eső témájú munkát ismertetünk e folyóirat hasábjain. Ha azonban belelapozunk *Tilkovszky Lóránt* könyvébe, azonnal megértjük, miért érdekelhet az bennünket is. Az a revíziós politika, amelyet az ország mindinkább német járószalagra fogott reakciós uralkodó osztálya 1938 után valósított meg, érvényesülése során nem egy olyan, sokszor előre nem is látott nehézséggel találta magát szembe, amelyek társadalmi és gazdasági jellegűek voltak, így az agrártörténetet is érdekelhetik. Mi ehelyütt ezeket a kérdéseket érintjük, annál is inkább, mert Tilkovszky könyve olyan fejlődési tendenciákra is rámutat, amelyeknek tudatosítása feltétlenül segíti agrártörténetírásunk tematikai gazdagodását.

Rendkívül izgalmasak a könyvnek azok a fejezetei, illetve fejezetrészletei, amelyekben a szerző bemutatja, hogy az ún. „utódállamokban" 1918 után megvalósított földreformok mennyire bántották a magyar uralkodó osztálynak azt a részét, amely a földreform mozgósító hatásától féltette az „anyaország" agrárstruktúráját, s azt a részét is, amelyiket ott megfosztották földjeitől. Minden józanabb felfogással szemben érvényesült tehát egy, a földreformok visszacsinálására törekvő irányzat, melynek persze szembe kellett néznie 20 év változásaival is, s azzal is, hogy — mivel nem a teljes Felvidék vagy a teljes Erdély tért vissza — a szlovák vagy a román állam esetleg retorziókkal él

az uralma alatt élő magyar birtokosokkal szemben. A törekvés azonban megvolt, s ahol lehetett, érvényesítették is akaratukat a magyar urak. Tilkovszky előadása alapján nem lehet kétséges, mi várt volna a földreform juttatottjaira — voltak légyen azok magyarok vagy nem magyarok — a visszacsatolt területeken, ha a revízió úgy érvényesül, ahogyan az uralkodó osztályoknak e képviselői szerették volna.

Ha csak ebből állna a könyv agrártörténeti érdekessége, itt le is tehetnénk a tollat. De nem csupán erről van szó. Igen érdekesek azok a fejtegetések is, amelyek azt elemzik, milyen helyzetben voltak a visszacsatolt területek 1938 előtt, s milyen változások következtek be ott a magyar megszállás idején. Itt elsősorban az agrártörténeti vonatkozású kérdések az érdekesek. Tilkovszky rámutat arra, hogy Szolvákia számára a Csehszlovák Köztársaság időszaka jobb életlehetőségeket jelentett, alacsonyabb ipari és magasabb mezőgazdasági árakat, mint a magyar megszállás évei, amikor ott is — kisebb-nagyobb módosításokkal — a magyarországi árviszonyok érvényesültek. Vonatkozik ez Kárpátaljára is, amely ugyan kevésbé volt fejlett, mint az első bécsi döntéssel visszacsatolt területek, de a lakosság életlehetőségei 1939 előtt jobbak voltak. Ezek az elemzések további gondolatokat vetnek fel, arra mutatnak, hogy az igen fejlett iparral rendelkező Csehországhoz kapcsolódott Szlovákia számára jelentős gazdasági előnyöket hozott a cseh piac. De felvet egy másik kérdést is, azt, hogy a cseh ipar számára mit jelentett a szlovák mezőgazdaság mint olcsó élelmiszer- és nyersanyagellátó terület s piac az ipari termékek számára. Kicsit úgy alakult a cseh és szlovák gazdasági helyzet, mint a Monarchia idején Magyarország és az örökös tartományok viszonya. A szlovák példa tanulmányozása 1919—38 között elméleti szempontból is nagy jelentőségű volna. Kétségtelen ugyan, hogy itt már 1918 előtt is fejlettebb mezőgazdasági termelés folyt, mint Magyarország más részein, mégis kitűnő lehetőséget nyújtana e két évtized szlovákiai agrárfejlődésének tanulmányozása abból a szempontból: mit jelentenek a fejlett ipari lehetőségek az azokat abszorbeálni képes mezőgazdaság számára. Itt egyedülálló módon körülhatárolható lenne az ipar húzóhatása a mezőgazdasági termelésre, az a sajátos helyzet, hogy a gazdasági világválság a szlovák mezőgazdaság nagy fellendülésével járt együtt. Mi ennek a helyzetnek a másik oldalát, a Csehszlovákiába irányuló magyar mezőgazdasági export visszaesését jól ismerjük. A visszacsatolás után kialakult helyzet pedig felhívja a figyelmet arra: mit jelent az ipar visszamaradott színvonala bármilyen fejlett mezőgazdaság számára is.

Tilkovszky számára idevágó kutatások sem magyar, sem csehszlovák történetírók tollából nem álltak rendelkezésre. Annál figyelemre méltóbb, milyen reálisan érzékeli a szimptómákat, milyen hűen mutatja meg a konkrét körülményeket. Ha hiányolunk valamit e téren, az legfeljebb arra szorítkozhat, hogy ugyanazt a különbséget román—magyar vonatkozásban — fordított előjellel — nem elemzi; itt csak néhány, a székelyekkel kapcsolatos huzavonának egyébként igen széles körű elemzésére szorítkozik.

A könyv más értékeiről szólni nem a mi feladatunk. Ki kell azonban emelnünk, hogy a szerző mindvégig magas elvi színvonalon, a témából könnyen adódó félreértéseknek semmiféle teret sem engedve mutatja be a Teleki-kormány revíziós és nemzetiségi politikáját, olyan témát tehát, amelyet sokan „kényes kérdésnek" minősítve megkerültek volna.

GUNST PÉTER

ALIISE MOORA

PEIPSIMAA ETNILISEST AJALOOST. AJALOOIS-ETNOGRAFILINE UURIMUS EESTI—VENE SUHETEST

Eesti riiklik kirjastus, Tallin 1964, 367 l., 35 ábra, 20 tábla. Orosz és német rezümé

(A Peipus-terület észt történetéhez. Az orosz—észt kapcsolatok történeti-néprajzi vizsgálata)

A szerzőnő olyan területre kalauzol bennünket, ahol már a történelemelőtti időkben különböző etnikumok találkoztak és keveredtek. Ez erősen ellentétes kulturális befolyásokat eredményezett, különösen a mezőgazdaság, a halászat és a kézműipar területén.

A mezőgazdaság eszközkészlete a XIX. századig megfelel Közép-Európa kora feudális viszonyainak: uralkodó volt a szimmetrikusan dolgozó földmegmunkáló eszköz (főleg a szoha), gabonaaratáshoz a sarló, tüskeboronák stb., melyek orosz vagy balti

befolyást mutatnak. A XIX. század kapitalista fejlődése a Peipus-területen is kifejezésre jutott: gyorsan terjedtek a vaseszközök, a sarlót végleg kiszorította a kasza, gépek racionalizálták a mezőgazdasági munkákat a fő művelési vidékeken és egyre inkább piaci termelésre vezettek. Orosz befolyásra olyan intenzív zöldségtermelés kezdődött, hogy a Peipus-terület az orosz zöldségtermesztés északnyugati nyúlványának volt tekinthető.

Az orosz városok közelsége már a XVI—XVII. században a hivatásos halászat kifejlődéséhez vezetett. A szerző igen részletesen ábrázolja a halászeszközöket, a munkamegosztás formáit.

Az észt kézműipar a Peipus területen fatárgyak készítésére koncentrálódott, ahol bizonyos „ősi" termelés formái és módszerei nagy jelentőségűek voltak. Awinurme vidéke a fafeldolgozás központjává fejlődött, termékei az egész országban keresettek voltak. A tulajdonképpeni mesteremberek (kőművesek, ácsok) azonban oroszok voltak, és az észt kézművesek is újra meg újra orosz behatásokat vettek át (pl. bőrfeldolgozás, vászonnyomás). A tulajdonképpeni kézműipar a Peipus-terület észtjei körében későn fejlődött ki. Amit a szerző kézműiparnak tart, az inkább paraszti házi szorgalomnak és házi iparnak tekinthető.

Bár a Peipus-terület lakossága elsősorban mezőgazdasággal, halászattal, kézműiparral foglalkozott; nem játszott lebecsülendő szerepet a tutajozás, szekérfuvarozás, vándormunka, keresekedés sem.

A Peipus-terület sajátos jelentősége az észt területen belül abban áll, hogy épp itt fejlődtek ki különösen erősen az orosz—észt etnikus kölcsönhatások. Az ismertetett tanulmány módszertani például szolgálhat egyéb területek vizsgálatához, melyekben szintén különböző népi kultúrák elemei találkoznak.

WOLFGANG JACOBEIT
(Berlin)

LIETUVIU ETNOGRAFIJOS BRUOZAI

Kiadta a Litván SZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének Néprajzi Osztálya, Vilnius 1964. 681 l., 286 ábra, 16. tábla. Német és orosz rezümé
(A litván néprajz vázlata)

Az észt néprajz vázlatával (Deutsche Jahrbuch für Volkskunde 11, 1965) egy időben jelent meg a litván is. A két mű között az a különbség, hogy az észt feldolgozás a népi kultúra minden területét átfogja, a litván pedig a paraszti, anyagi területre szorítkozik: a családi és közösségi életre. A közép- és nyugat-európai olvasó annál inkább sajnálja e megszorítást, mivel már rég várta a teljes áttekintést a közép- és kelet-európai befolyások metszéspontjában fekvő litván népi kultúráról. Sajnálatos az is, hogy a publikáció litván nyelvű, s így csak az érdekelt kutatók töredéke számára hozzáférhető. A több mint 50 oldalas német rezümé távolról sem tükrözheti annak a hatalmas anyagnak a problematikáját, amelyet a litván kutatók itt feltárnak; szükségszerűen tényfelsorolásra kell szorítkoznia, amely természetesen nem elégíti ki a szakembert.

Míg az észt vázlat mint történeti keresztmetszet az előidőktől a jelenkorig átfogja Észtország egész népi kultúráját, a litván munka lényegében az utolsó száz évre korlátozódik. Mindenekelőtt a XIX. század végétől máig tartó változási folyamatot óhajtja megragadni. — Az anyagot a szerzőkollektíva számos néprajzi expedíció során gyűjtötte és múzeumi gyűjteményből, valamint irodalmi adatokra támaszkodva egészítette ki.

A litván néprajzi kutatás történetének áttekintése után, amely rendszeresen csak a második világháború után kezdődött meg (addig a kutatók érdeklődése inkább csak a folklórra korlátozódott) a mű a földművelés tárgyalásával indul. A hangsúlyt a munkaeszközökre helyezi, melyek erősen a XIX. századba nyúlóan fából voltak. Amennyire lehetséges volt, a parasztok és falusi kézművesek a modern eszközöket is egy-egy vásárolt mintapéldány után másolták. Érdekes az a tény is, hogy Litvániában még évszázadunkban is hasznos eszköznek bizonyult az állati erővel vont henger. — Az állattenyésztést tárgyaló fejezet egyebek közt a pásztorkodással, az első kihajtás és a nyári pásztorünnep (samboriai) viseletével foglalkozik intenzívebben. — A halászatnál a szerzők a halban gazdag belvizekre koncentrálnak. Érdekesek itt a halászatnál kialakuló munkaközösségek (ún. artelek) 23 emberig, melyek közös tulajdonát képezték a nagybani fogásra szolgáló eszközök, később azonban kereskedők vagy földbirtokosok vezetése alatt álltak. — A méhészettel kapcsolatban említésre méltó a kasok közös tulajdona még a XIX. században is. A társtulajdonosok barátoknak tartották egymást, sőt szinte rokoni kap-

csolatban álltak. — A falusi kézművességből a fafeldolgozás nyer hangsúlyt, amely termékeit nemcsak az egész országban, de Orosz-, Lengyel- és Németországban is értékesítette. A kézművesek részben paraszti munkát is végeztek vagy más ipart is elsajátítottak, mivel az apai ház nem tudta őket eltartani. — A paraszttelepülésekkel és -gazdaságokkal foglalkozó rész leírja a tipikus litván településeket: a halmaz- és szalagtelepüléseket, az ún. „Doppeldorf"-okat és az irtástelepüléseket. A többnyire nyílttűzhelyes lakóházak vidékenként típusokba sorolhatók. A gazdasági épületek közül említésre méltók a raktárépületek, tárolókamrák, istállók, csűrök és fürdőhelyiségek, amelyek részben több funkciót töltöttek be. — A régi kender-, len- és gyapjúszöveteket a XIX. század vége óta mindinkább a gyapotfonal váltotta fel. A fonalat előállító eszközök nem mutatnak eltérő sajátságokat a közép-európaiakhoz képest. — Mind a munka-, mind az ünnepi ruházatban társadalmi, életkorbeli és helyi különbségek észlelhetők. A mű tárgyalja az asszonyok hosszú leningét, a szoknyát, kötényt, fűzőt, a férfi és női övet, kabátokat, fejfedőket, hajviseletet, ékszert, lábbelit stb. — Ezt a táplálkozással foglalkozó fejezet követi, amelyben a népi kultúrának a XIX. század óta tartó változási folyamata különösen világosan mutatkozik meg. — A könyv első részét a szállítás tárgyalása zárja, itt érdekes közép- és kelet-európai befolyások és keveredések követhetők nyomon.

A második rész a családi és társadalmi élettel foglalkozik. Igen bő fejezet tárgyalja a családi viseletet, részletezve az esküvőt, keresztelőt, gyerekápolást és -nevelést, születés- és névnapot, temetést. Sok régi viselet feledésbe merült, némelyeket azonban átvett az új szovjet társadalom családi viselete — persze megfelelő hasonulással. Ugyanez vonatkozik az évszaki viseletre is, amit a következő fejezet tárgyal. — Új szovjet hagyományok címmel mindenekelőtt a nyilvános ünnepségek kerülnek bemutatásra, melyeket — mint más szocialista országokban — az év meghatározott napjain ülnek meg „a régi hagyományok legjobb elemeinek alkotó felhasználásával". — A zárófejezet utal a nép megváltozott magatartásmódjára a kolhozokban, a munkamegosztás új formáinak kialakulására, az asszonyok nagyobb becsületére a családban és a gazdaságban, a növekvő kulturális szükségletekre: mind új jelenségek a litván faluban.

WOLFGANG JACOBEIT
(Berlin)

A. T. CLASON

ANIMAL AND MAN IN HOLLAND'S PAST

Palaeohistoria XIII A/B J. B. Wolters Groningen 1967. 437 l., 89 ábra, 71 diagram

A háziállattörténeti kutatások Hollandiában az első világháborút közvetlenül megelőző évek óta váltak jelentőssé. Világviszonylatban *Van Giffen* volt az első, aki középkori háziállat-maradványok vizsgálatával foglalkozott, és a hollandiai későcsászárkori—koraközépkori háziállatfaunáról írt disszertációja (Die Fauna der Wurten. Groningen 1913) ma is alapmunkának számít. A harmincas években *Reitsma* két monográfiája (Zoologisch onderzoek der Nederlandsche terpen I. Het schaap. Wageningen 1932 és Zool. onderz. d. Nederl. terp. II. Het varken. Wageningen 1935) kapcsolódott a Van Giffen-féle kezdetekhez, az akkori legmagasabb színvonalon tárgyalva a házijuh és házisertés származásának kérdését.

Kettejük munkájának folytatása *A. T. Clason* tevékenysége, melyről először a hollandiai szubfosszilis gerinces faunának kisebb dolgozatokban való részletfeldolgozásaiból értesültünk, s amely most — a groningeni Bioarcheológiai Intézet kiadványsorozatában megjelent ikerköteteiben — már összefoglalást is eredményezett.

A munka a Hollandia területén végzett régészeti ásatásokból előkerült gerinces és gerinctelen állatmaradványok vizsgálata alapján azokkal az állatfajokkal foglalkozik, melyek az újkőkor és a középkor közt eltelt időszakban az emberrel valamilyen formában kapcsolatba kerültek. A könyvnek öt kiértékelő fejezete van, s ezeket holland és orosz nyelvű összefoglalás, a tárgyalt állatfajok latin, angol, holland és orosz nyelvű listája, képes és rajzos táblák, valamint a faunaösszetételre és a csontméretek variációjára vonatkozó diagramok egészítik ki.

A könyvben elég kevés lelőhely anyaga került feldolgozásra, s ezek közül is csak néhányról került elő nagyobb mennyiségű állatmaradvány. Szerencsés módon azonban ezek között feltűnően sok jó megtartású darab (koponya, nagyobb koponyarészlet, szarvcsap stb.) akadt, s így a szerző jó áttekintést tudott nyújtani a kérdéses állatfajok fejlő-

déstörténetéről. Hogy a könyvben megrajzolt kép helyenként vázlatos maradt, annak csupán az az oka, hogy a szerző rendelkezésére állt régészeti lelőhelyek nem képviseltek minden időszakot.

A szerző 24 emlős-, 34 madár-, 2 hal-, 9 puhatestű és 1 Cephalopoda-fajt írt le az említett lelőhelyekről. Különösen a madárfajok száma tekintélyes, a halaké viszont némi csalódást okozott. Az előkerült fajok közül a könyv elsősorban a háziállatokkal foglalkozik, részletesen elemezve háziasításuk kérdéseit, a kraniológiai problémákat, az idők folyamán végbement nagyságváltozásokat, a fajták kialakulását stb. A szerző eredményei nagyjából azonosak Közép-Európa más területei szubfosszilis háziállat-populációinak vizsgálatából levont következtetésekkel. Meghökkentő pl., hogy a római császárkorban Hollandiában pontosan ugyanazok a fajták jelentek meg, mint hazánkban. Másrészről viszont érdekes, hogy a X—XIII. században a szarvasmarha testnagyságának Közép-Európa-szerte bekövetkezett csökkenése a holland anyagon alig figyelhető meg. A vadállatfauna érdekessége, hogy benne sem az őstulok, sem pedig a bölény nem mutatható ki. Helyesen látja a szerző, hogy ennek oka a különleges földrajzi környezetben van.

A szerző anyagát bőséges méret-, diagram- és képanyaggal támasztja alá. Ezzel alkalmassá vált a könyvben publikált anyag arra, hogy más szerzők részletes összehasonlításokra felhasználhassák.

Külön fejezet foglalkozik az állattartás elterjedésének kérdésével Európában. Mivel ennek megírásánál a szerző csaknem kizárólag irodalmi adatokra támaszkodott (csupán két csehországi és egy svájci lelőhely csontanyagát dolgozta maga fel), ez a fejezet kissé vázlatos. Annál jobb a hollandiai faunaegyüttesek kronológiai és ökológiai vizsgálata. Ebben a fejezetben rövid, de igen jó leírást kapunk a hollandiai állattartás kialakulásáról, fejlődéséről és az egyes háziállatfajok változásairól időben és térben.

Clason könyve igen hasznos összefoglalás, mely jó képet nyújt a hollandiai szubfosszilis gerinces fauna fejlődéséről. Mint ilyen, bizonyítéka annak, hogy valóban elérkezett az idő a történeti állattanban összefüggő területek faunatörténetének összefoglaló elemzésére, hogy ezzel megalkossuk egy európai szintézis alapjait.

BÖKÖNYI SÁNDOR

K. D. WHITE

AGRICULTURAL IMPLEMENTS OF THE ROMAN WORLD

Cambridge at the University Press. 1967. 232 l., 16 fénykép

White könyve a római régészetben és az agrártörténetben egyaránt régi hiányosságot pótol. A nagy, összefoglaló római gazdaságtörténeti munkákban, melyek igen jól feldolgozzák a birodalom és egyes részeinek gazdasági és társadalmi fejlődését, nagyon csekély szerep jut a termelési mód egyik jelentős alkotórészének, a termelőeszközök fejlődésének. A hazai és külföldi múzeumokban nagy számban találhatók római lelőhelyekről előkerült vas-, többségükben mezőgazdasági eszközök, de ezekkel a kutatók eddig nagyon keveset foglalkoztak, eltekintve egyes jelentősebb eszközöktől, pl. az ekétől és a szőlőmetszőkéstől. A mezőgazdasági eszközök pontos keltezése a római koron belül kísérő leletek hiányában nagyon nehéz; mivel az egyes eszközfajták évszázadokig éltek, a legtöbb esetben lehetetlen is. Gyakran még funkciójuk megállapítása is nehéz.

A szerző munkáját két nagy részre osztja; az elsőben a kézi eszközökkel, a másodikban a gépekkel foglalkozik. A könyv nagy érdeme többek között az, hogy az auktoroknál szereplő latin elnevezést egyezteti a leletekben előforduló tárgytípusokkal. A kézi eszközökön belül hat csoportot állapít meg, és a leírásukat ezek szerint adja:

1. ásók és lapátok, 2. csákánykapa, kapa és balta, 3. kések, sarlók, horgok és kaszák, 4. villák, 5. fűrészek, 6. ollók.

A gépeknél négy csoportba sorolja a tárgyakat: 1. ekék, 2. boronák, 3. vontató- és cséplőgépek, 4. aratógépek.

Az egyes eszközöknél a tárgyalás menete a következő: adja a tárgy latin nevét, ennek angol nyelvi megfelelőjét és funkciójának leírását. Majd felsorolja azokat az auktorhelyeket, ahol a tárgyat megemlítik, ugyanitt közli a modern feldolgozásokat, elsősorban a *Pauly—Wissowa* Real-Enzyclopädie-ben levő cikkeket, de a többi vonatkozó irodalmat is. Minden eszköztípusnak adja az egyszerű, a leletekkel könnyen azonosítható vonalrajzát, és a legtöbb esetben az itáliai vagy más országbeli néprajzi analógia rajzát is. A függelékben utalást találunk arra, hogy az eszköztípus rajzát mely

múzeum mely tárgya alapján készítették. Különösen részletesen foglalkozik a szerző egyes eszközökkel, így a metszőkésekkel és az ekével. Az eke egyes részeinek latin elnevezését is közli.

A szöveges feldolgozás után fényképeket mutat be egyes római mezőgazdasági eszközleletekről és az afrikai mozaikok közül néhány gazdálkodással kapcsolatos ábrázolásról. A könyv függelékében felsorolja az auktoroknál előforduló eszközlistákat, majd az egyes múzeumokban levő jelentősebb eszközleletekről ír. A következő részben *Th. Precheur—Canonge* összeállítására hivatkozva az afrikai mozaikok mezőgazdasági vonatkozású jeleneteinek felsorolását adja. A Függelék D fejezetében az eszközök latin nevének betűrendben való felsorolását olvashatjuk, mindegyiknél feltüntetve, hogy a PWRE melyik kötetében szerepel leírásuk.

A következő pontban a sarlók néhány speciális problémájával foglalkozik, majd az eke és részeinek terminológiai kérdéseit tárgyalja az egyes auktoroknál, elsősorban Vergiliusnál fennmaradt elnevezések szerint. Ezután betűrendes bibliográfiát közöl a felhasznált irodalomból, majd egy nagyon használható, igen részletes index következik. A továbbiakban a kötetben szereplő görög és latin szavak jegyzékét találjuk, végül a könyvet az idézett auktorhelyek jegyzéke zárja le.

A római kori mezőgazdasági eszközanyag a birodalom területén meglehetősen egységes volt, így a mű hazai régészeti kutatásainkban is nagyon jól felhasználható. A hazai lelőhelyekről származó tárgyak a White-nál szereplő típusokkal és latin elnevezésükkel könnyen azonosíthatók, így amennyiben rendszerezését általánosan ismernék és elfogadnák, egységesebbé tehetnénk hazai mezőgazdasági eszközeink leírását.

A könyv nagy érdemei mellett szólni kell bizonyos megoldatlan kérdésekről is. A szerző az eszközöket egymástól és a termelési folyamattól elszakítva tárgyalja, pl. nincs olyan összeállítás a műben, melyből világos lenne, hogy az egyes termelési folyamatokhoz milyen összetételű és hány darabból álló eszközkészletre volt szükség. Ez pedig fontos lenne, hiszen a mai néprajzi analógiát figyelembe véve, feltehetően az ókorban is ugyanaz a szerszám több munkafolyamatban vett részt. A könyv világos tipológiája — noha a termeléstől, az egykori embertől elszakítva tárgyalja az eszköztípusokat — a kutatás ilyen irányú továbbfejlesztésének nélkülözhetetlen alapját adja.

R. Pető Mária

ANNALES DE DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE, 1966

A címben jelzett évkönyvet a franciaországi Történeti Demográfiai Társulat adja ki, melyet 1962-ben alapítottak Párizsban. Számos külföldi közreműködő segítségével a Társulat nemcsak Franciaországban, hanem az európai és a tengerentúli országokban is figyelemmel kíséri a történeti demográfia fejlődését. Negyedévenkénti üléseiken kutatási beszámolókat vitatnak meg, illetve módszertani kérdéseket elemeznek. Programja szerint a Társulat minden évben megjelenteti az *Annales de Démographie Historique*-ot. Erre, egyre növekvő terjedelemben, eddig három ízben került sor: 1964-ben, 1965-ben s végül az 1966. évi kötetre 1967-ben.

Az 1966. évi kötetet „directeur"-ként a Társulat elnöke, P. Goubert adta ki; főszerkesztő J. Dupâquier. A 440 oldalas évkönyv anyaga a következőképpen tagolódik: nyolc önálló tanulmány és vita-hozzászólás, az ún. „Chronique" rovat 14 kisebb cikke, melyek között konferenciai beszámolókat és könyvismertetéseket egyaránt találunk, bibliográfiai és forrásanyag-közlés. Az anyag terjedelmi megoszlása igen érdekes és jól tükrözi a szerkesztési politikát. Nem számítva a Társulat működését ismertető bevezetést, az évkönyv arányai a következők: a tanulmányokra esik a terjedelem közel 40%-a; az ismertetésekre 14, míg a bibliográfiára csaknem 36% jut. Végül a kötet mintegy 10%-át forrásközlésre tartották fenn.

A szembetűnően nagy bibliográfiai rész és a jelentős terjedelmű anyagközlés arra mutat, hogy a társulati vezetőség és az évkönyv szerkesztő bizottsága elsőrendű feladatának tartja az új tudományág eddigi eredményeinek nemzetközi szintű bemutatását, továbbá általános érdeklődésre igényt tartó forrásanyagok közlését.

A nagyobb *tanulmányok* sorát *A. Armengaud* értekezése nyitja meg, mely a munkásmozgalom és a neomalthusianista elmélet viszonyát elemzi a XX. század elején. *P. Guillaume* Bordeaux XIX. század elejei népesedési helyzetét elemzi, míg *P. Riché* — aki az 1968. évi budapesti francia—magyar gazdaságtörténeti konferencián is részt vett — a történeti demográfiai kutatás kora középkori problematikáját tárta fel főleg

francia s olasz források és irodalom alapján. *M. Couturier* az elektronikus számítógépek felhasználásának módszerét elemezte a történeti demográfiai kutatásban. Mind Couturier értekezése, mind az ahhoz kapcsolódó vita, mely a francia adó- és agrártörténeti források gépi feldolgozásának lehetőségéről folyt, a magyar történetírás különböző szakterületei számára is érdekes és tanulságos.

A szerző abból az általánosan elfogadott alaptételből indul ki, hogy a nagytömegű adatot megmozgató kutatásoknál, így a történeti demográfiában is, elkerülhetetlen a gépi adatfeldolgozás. Tapasztalataira támaszkodva behatóan elemzi a modern elektronikus számítógépek (főleg IBM típusok) maximális kapacitását és a leggazdaságosabb kihasználást biztosító munkamódszer kialakításával kapcsolatos problémákat. Megemlíti, hogy a jelenleg építés alatt álló, legmodernebb gépek kivételével, az üzemben levő elektronikus agyak legfőbb hiányossága abban áll, hogy a központi memóriaegység kb. hússzor olyan gyorsan dolgozik, mint a hozzákapcsolt kisegítő (külső) egységek, ami az egész gép működését lelassítja és a legértékesebb központi rész nagyfokú kihasználatlanságát okozza. Couturier hivatkozik arra az ismert tényre, hogy a kutatónak a lyukkártyás felvitelt megelőző adatrendezés kb. ötször annyi ideig tart, mint maga a szalagos, vagy kártyás feldolgozás. Ráadásul a kutató céduláinak egy idegen technikus által történő géprevitele rendkívül bőséges hibaforrást jelent.

A szerző — utalva tapasztalataira — teljesen új munkamódszert ajánl: a források adatainak *közvetlen* felhasználását, ami természetesen az anyag bizonyos rendszerezését tételezi fel.[1] Minden, a vizsgálat tárgyát képező fogalmat, mint pl. adófizető, házas, újszülött, rövidített jellel kell ellátni — így adófizető helyett „af" — s azt minden azonos jellegű adatnál megismételni. Így ez a meghatározó elem minden adófizetőnél szerepel, bár azok különböző nevűek vagy illetőségűek. A meghatározó elem után magát az adatot akár a forrás nyelvén is rögzíthetjük, tekintet nélkül a variációkra, mert a définiteur-jel biztosítja a gép pontos összegezését. E rendszer szerint a forrás adatait magnetofonba olvashatjuk. Couturier példája szerint a beolvasott adat így fest: „ho Jean Perrault, pr Jacques, mr Perette Renault, ba 18 2 1647" — melyben a ho = férfi, pr = apa, mr = = anya, ba = keresztelés időpontja fogalmak kódjele. A magnetofonszalagra vett s a fentiek értelmében kódolt forrásanyagot aztán legépelik, majd a leolvasó részén át betáplálják a számítógépbe, mely összehasonlítja, szétválasztja és összegezve mágneses tekercsen raktározza a feldolgozott anyagot [2] Ennek kapcsán a gép mellékesen olyan munkákat is elvégezhet — minden dedikált adaton ! —, mint pl. a korabeli helyi területmérték átszámítása hektárra stb.

A beszámolót követő igen élénk vitában többen is leszögezték, hogy Couturier-nek az előkészítés és kódolás nehézségeit kiküszöbölő *közvetlen módszere* az eddigi lyukkártyás eljáráshoz képest rendkívül gyors, olcsó és hatékony. A szerző ezzel kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy több gép egyidejű alkalmazása mellett a módszer hatékonysága ugrásszerűen emelkedik, s hogy a most piacra kerülő új, nagy memóriaegységű számítógépek kiválóan alkalmasak lesznek a közvetlen módszerre ! Ugyancsak a vita során Couturier elmondotta, hogy forrásanyagával a közvetlen géprevitel előtt három megelőző munkafázisban foglalkozott. 1. Durva statisztikát készített a forrás adta lehetőségekről. 2. Meghatározta az anyagban számára alapvetően fontos jelenségeket és témákat. 3. Ezekről külön áttekintő statisztikát készített.[3] Ezeknek az eredményeknek az alapján állította össze jelrendszerét, amelynek segítségével aztán elkezdhette a forrásanyag mikrofonba diktálását.

A Német Confoederatio államainak XIX. század eleji népesedési statisztikáit *K. Obermann* tanulmánya vizsgálta meg, részletesen elemezve az agrárnépesség arányát a különböző német államokban. *E. Vielrose* az 1753., 1790. és 1800. évi összeírások alapján az amerikai államok (USA) migrációs mozgalmával foglalkozik. *J. N. Biraben* francia Kanada demográfiai történetét tárja fel, mégpedig az indián törzsek, a francia telepesek (XVII—XVIII. sz.), valamint az angol és francia telepes lakosság (XVIII—XX. sz.) népességtörténetét egyaránt. *P. Galliano* a Párizs környéki csecsemőhalandóság XVIII. század végi helyzetét elemzi.

A nyolc tanulmány közül öt a Történeti Demográfiai Társulat vitaülésén elhangzott beszámoló, egy (Galliano) a párizsi egyetemen benyújtott disszertáció rövid vázlata,

[1] „La solution réside dans l'utilisation directe du langage des documents. Pour qu'il soit économiquement assimilable par l'ordinateur il appartient au chercheur de structurer sa lecture." *M. Couturier:* Démographie Historique et mécanographie électronique. Annales de Démographie Historique, 1966. 63. l.

[2] „Le résultat du travail de la machine est une bande magnétique où les rubriques ont pris la forme de chaînes de longeur préfixée." Ann. de Démog. Hist. 1966, 65. l.

[3] „. . . statistiques sur les séries de sources, monographies c'est-à-dire réunion sur les phénomènes qui vous intéressent, puis statistiques sur les monographies". Ann. de Démog. Hist. 1966, 70. l.

kettő pedig külföldi munkatársak (Obermann és Vielrose) dolgozata. Valamennyi társulati beszámolót, sőt K. Obermann értekezését is hozzászólások és a vita rövid ismertetése követi. Számunkra alapvető jelentőségű a felsorolt tanulmányoknak az a közös vonása, hogy forrásanyaguk 80—90%-ban adó-, illetve birtokösszeírás.

A *Chronique* rovat rövidebb cikkei közül csak néhányat említünk meg (ami természetesen semmiféle értékelést sem jelent). *E. A. Wrigley* a népességtörténet és az osztálytagozódás kutatására alakult cambridge-i munkacsoportról számol be, míg *E. Helin* a belga történeti demográfiai kutatás jelenlegi helyzetéről ír. *P. Goubert* Le Roy Ladurie „Paysans de Languedoc" c. művét elemzi, különös tekintettel annak demográfiai vonatkozásaira. Különös figyelmet érdemel magyar szempontból is *J. Dupâquier* tanulmánya — Demográfia és pénzügytörténeti források —, mely konkrét példákkal illusztrálja az adótörténeti forrásanyag döntő jelentőségét a demográfiai kutatás számára.

A *bibliográfiai* rész anyagának — könyvek és tanulmányok — közel 65%-a a francia, további 25%-a pedig az európai államok történeti demográfiájával foglalkozik. Csupán a felsorolt művek kb. 10%-a képviseli az amerikai, afrikai, ázsiai és óceániai országok irodalmát. A több mint 1200 művet felölelő bibliográfiai anyagot a szerkesztők aktuális és összegező részre tagolják. Aktuális anyagnak tekintik az elmúlt 3—4 évben megjelent történeti demográfiai műveket, míg a „rétrospective"-nek nevezett részbe sorolnak minden korábban megjelent és a történeti demográfia szempontjából hasznos könyvet. Ezt az anyagot igen gondosan válogatták össze és gyakran rövid értékelő szöveggel húzták alá egy-egy könyv *mai* jelentőségét. Így pl. *Fleureau, Dom Basile* 1638-ban megjelent munkáját azért vették fel a bibliográfiába, mert a szerző Etampes városának és a hozzá tartozó 81 falunak egy 1543-ból származó összeírását közli.

Magyarország történeti demográfiai anyagát mindössze négy könyv, illetve cikk képviseli.[4] Ez persze nem meglepő, mert a francia szerkesztők csupán a Statisztikai Szemle és a Demográfia cikkeit ismerik.

Az évkönyv befejező részében általános érdeklődésre igényt tartó történeti demográfiai *forrásanyagot* közölnek. Kitűnően összeválogatott s jól áttekinthető statisztikai anyagról van szó, mely szinte kommentárok nélkül, pusztán tényanyagával világítja meg a felvetett problémák összefüggéseit és hátterét. *P. Bonnoure* és *J. Dupâquier* Csehország 1750—1850 közti korszakának népesedési statisztikáit közli *P. Horska* bevezetőjével. *D. Demarco* olyan anyagot ad közre, amely a nápolyi királyság demográfiai viszonyainak 1790 és 1824 közötti alakulását tükrözi. A francia forradalomnak a népesség szaporodására gyakorolt hatását *Le Roy Ladurie* teszi vizsgálat tárgyává Languedoc különböző összeírásainak alapján.

Az évkönyv igen gazdag és a szerkesztők széles körű érdeklődését bizonyító anyaga jól példázza a történeti demográfia terén az utóbbi években megfigyelhető nemzetközi fellendülést. Ez a helyzet két szempontból is fontos az agrártörténet művelői számára: egyrészt a történeti demográfia eredményei az agrártörténészek számára is igen fontos bázist jelentenek a gazdasági-társadalmi elemzés során, másrészt kikerülhetetlenül összekapcsolja őket a történeti demográfia képviselőivel az a körülmény, hogy jelentős mértékben közös forrásanyaggal (ti. adó- és pénzügytörténeti összeírásokkal) dolgoznak.

A francia évkönyv eredményeit látva, úgy érezzük, nálunk is elérkezett az ideje annak, hogy a történeti demográfia, valamint az agrártörténet kutatói szorosabb és szervezettebb együttműködést alakítsanak ki. Különösen fontos lenne ez a magyarországi viszonylatban rendkívül gazdag és a XVI. század derekáig visszanyúló, *közös érdekű* forrásanyag kiaknázása terén, melynek sikeres feldolgozásához — méreteinél fogva is — több kutató együttes munkájával, valamint a kutatási terv pénzügyi és gépi feltételeinek huzamos biztosítása mellett lehet csak nekilátni. Az ilyen típusú együttműködés kutatási eredményei nemcsak a történeti demográfia kérdéseire adhatnának választ, hanem a parasztság termelőerőinek és termelési viszonyainak statisztikai felmérését is lehetővé tennék a XVI—XVII. században.

N. Kiss István

[4] *Dávid Zoltán:* Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII—XIX. században. Statisztikai Szemle 43 : 1965. 5 : 513—24. és 6: 625—38. l. — *Horváth Róbert:* Hatvani István professzor 1718—1788 és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. 1963. 323 l. — *Nemeskéri János:* Az ivádi népesség rokonházasságairól. Demográfia 8: 1965. 2: 163—75. l. — *Thirring Lajos:* Magyarország népessége 1869—1949 között. In: Magyarország történeti demográfiája. Ed. Kovacsics József, Bp. 1963. 221—388. l. Ann. de Démog. Hist. 1966, 348—49. l.

WILHELM ABEL

AGRARKRISEN UND AGRARKONJUNKTUR

Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft seit dem hohen Mittelalter

2., bővített és átdolgozott kiadás. Kiad. P. Parey, Hamburg—Berlin 1966. 301 l., 73 ábra, 27 tábla

Wilhelm Abel a Német Szövetségi Köztársaság vezető agrár- és gazdaságtörténészei közé tartozik. Egyetemi tanár a göttingeni egyetemen; az egyetem gazdaság- és társadalomtörténeti intézetének igazgatója; az Agrárszociológiai Társaság és az Agrár-, valamint a Gazdaságtörténeti Társaságok vezető és nagy befolyású tagja; jelentős publikációs orgánumok, mint a Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen, Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie stb. szerkesztője vagy társkiadója. Ma betöltött vezető szerepét és azt, hogy a nemzetközi tudományos világ a német agrártörténet egyik legjobb tudójaként tiszteli, nem utolsósorban itt ismertetendő könyve első kiadásának[1] köszönheti, amellyel habilitált, s amely nevét a tudományos világba bevezette. Figyelemre méltó könyv volt, figyelemre méltó, ahogyan benne Abel egyértelműen és meggyőzően rávilágított arra, hogy a mezőgazdaságnak, ill. történetének is van valami köze a gazdasághoz, a termeléshez és fogyasztáshoz, a társadalmi-gazdasági tényekhez és folyamatokhoz. Ezzel szembehelyezkedett az addigi jogtörténeti irányzattal, amely bár kiváló eredményeket ért el Knapp ismert művének megjelenése óta a parasztság jogi és függőségi viszonyainak, a társadalmi helyzetnek, a településtörténetnek, az öröklési szokásoknak stb. vizsgálatában, és amelynek jelentőségét Brünneck, Dopsch, Fuchs, Grossman, Grünberg, Inama-Sternegg, Korn, Sering és Wittich nevei fémjelzik, a gazdasági kérdéseket azonban háttérbe szorította, erősen elhanyagolta. A gabonaárak, a bérek, a járadékok, a terményárak és a népesség hullámzásának, a mezőgazdasági termelés produktivitásának és intenzivitásának, valamint a változó társadalmi viszonyoknak a vizsgálata folyamán a szerző lényeges gazdasági összefüggéseket tárt fel, sok problémát tisztázott, jogtörténeti elméleteket cáfolt meg alapjaikban és gyümölcsöző kérdésfeltevésekhez jutott el, amelyek a történészeket még ma is érdeklik. Módszertanilag e mű sikerült kísérlet volt a kvantitatív analízis alkalmazására, amely azóta az agrártörténeti kutatásban — különösen Angliában és Franciaországban — erősebben érvényesül. Abel e tekintetben iskolát alapított, amelynek talajából, főleg a háború után, jelentős művek sora nőtt ki. Végül ne maradjon említetlenül az sem, hogy már az első kiadásban körvonalazódtak azok a gondolatok, amelyek később alapját képezték két fontos monográfiájának („Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters" és „Geschichte der deutschen Landwirtschaft") s a marxista gazdaságtörténészeknél pozitív visszhangra találtak.

Az új kiadás a mű jelentős kibővítésével és átdolgozásával járt. A vizsgált időszak most egész a jelenkorig terjed. A tárgyalt terület Németországon kívül Angliát, Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Dániát, Felső-Olaszországot és Lengyelországot is átfogja, többet tehát, mint amit Közép-Európán értünk. E kérdéskörnek az utóbbi harminc évben megjelent német irodalmát Abel lelkiismeretesen felhasználta, így még megalapozottabban mutathatta ki: hogyan és milyen mértékben elégítette ki a mezőgazdaság az igényeket. A külföldi irodalmat is messzemenően felhasználta, bár az újabb helytörténeti tanulmányokat kevésbé vette figyelembe. Pedig kétségtelen, hogy a — mindenekelőtt Angliában és Franciaországban gyümölcsöző eredményeket hozó — helytörténeti kutatás a bér-, ár- és terméshozamalakulásnak az ábrázolt általános metszettől sok eltérő tendenciáját tárja fel, mint ahogy a valóságos termelési viszonyokat is összes megjelenési formáikban sokkal világosabban domborítja ki.

A könyv érdemeit hangsúlyozni nem jelentheti hiányosságainak elhallgatását. Már a bevezető fejtegetés: „A gazdasági fejlődés a XIII.-tól a XX. századig . . . a könyv szempontjából egyetlen egységnek tekintendő" — ellentmondásra ösztönöz. Olyan különböző társadalmi formációk összefogása, mint a feudalizmus és a kapitalizmus, amelyek fejlődésük során fontos változásoknak vannak kitéve (pl. második jobbágyság és monopolkapitalizmus), a gazdasági-társadalmi folyamatok magyarázata szempontjából lehetetlen. Minden társadalmi rendszer saját speciális gazdasági törvényeinek van alávetve, sajátos társadalomszerkezete van, és következésképpen az ár- és jövedelemmozgás is azoknak megfelelő fejlődési törvényeknek van alávetve, különbözőek az okaik

[1] *Abel, W.:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin 1935.

és kölcsönhatásaik. Ha Abel ebben az összefüggésben megjegyzi, hogy az árak tanúságtevő ereje igen nagy (44. l.), úgy ezt kiegészíthetjük azzal, hogy bár az árak sok mindent megmagyarázhatnak, de nem mindent; míg másrészt a társadalmi viszonyok sokkal alkalmasabbak arra, hogy figyelembevételükkel bizonyos gazdasági jelenségeket biztosabban megítélhessünk. A társadalmi viszonyok alábecsülése mindenekelőtt a népességnövekedés tényezőjének kezelésében jut kifejezésre. Nem mintha Abel nem említené a társadalmi tényezőket, sőt szinte teljességükben felhasználja azokat a gazdasági fejlődés megítéléséhez; de a népesedési tényezőt — ez esetben mint természetes tényezőt — erősen túlhangsúlyozza. Ezáltal eltorzulnak az arányok és jelentősen módosítják a gazdasági viszonyok értékelését. Abel ezzel alapjában véve a gazdasági fejlődés és a népmozgalom ellentétpárjára redukálja a tárgyalást. Nyilvánvaló, hogy a népesség s annak növekedése — már csak termelőerőként tekintve is — nem hagyható figyelmen kívül a mezőgazdasági fejlődés, az agrárválságok és -konjunktúrák értékelésénél. A népesedés azonban nem egyszerű biológiai tényezőként hat, hanem a társadalmi viszonyokon keresztül. Nem az Abel értelmezésében vett népességnövekedés a gazdasági fejlődés fő rugója, hanem az osztály- és társadalmi szerkezet által, az uralkodó osztályok érdekei által befolyásolt társadalmi szükségletek a termelőerők előrehajtói; lényegében ezek alakítják a gazdasági fejlődést.[2]

Kuczynski már kritikusan foglalt állást Abelnek a késő középkori agrárdepresszióval és az azt kísérő XIV. és XV. századi pusztásodással kapcsolatos „Wüstungen des ausgehenden Mittelalters" c. művében megnyilatkozó egyoldalú nézőpontjával szemben. Ezt a koncepciót most a szerző az itt ismertetett munkában is változatlanul megismétli. Kuczynski kimutatta, hogy nem a járványok kiváltotta népességcsökkenés volt a késő középkori agrárválság oka, hanem a termelőerők változásai s az ebből fakadó árolló.[3] Abel elutasította ezt a felfogást (43. l.), mégis utalnunk kell arra, hogy újabb nyugatnémet kutatások Kuczynski meggondolásai irányába mutatnak.[4]

A XIX. század kezdetével meginduló ipari forradalommal — mint Abel leszögezi — a népmozgalom és az ennek megfelelő bérfejlődés többé már nem az okozati összefüggések felismerésének fő tényezője; az ipari termelés vette át „a népgazdaság bér- és árszabályozójának funkcióját" (268. l.). Az Abel által így felrajzolt „fejlődési törés" egyben alapkoncepciójának a törését is nyilvánvalóvá teszi. A feudális korszak ábrázolásmódjának logikája szerint a következő periódusban is a népességnek kellene a döntő momentumnak lennie, hiszen a XIX. és XX. században jelentősen gyarapodott. Abel itt helyesen ismeri fel, amit a feudalizmusra vonatkozóan nem hajlandó, hogy ti. a társadalmi viszonyok — adott esetben a kapitalista termelési viszonyok, gazdasági alaptörvényükkel s az ennek megfelelően kifejlődő gazdasági és társadalmi szerkezetek és termelőerők — meghatározóan befolyásolják a mezőgazdaság fejlődését.

A felhozott kifogások olyan könyvre vonatkoznak, amely világos ábrázolásmódjával és rendkívüli probléma- és adatgazdagságával tűnik ki. Szemléletesen íródott, és sok diagram egészíti ki meggyőzően a szöveget. Igen hasznos függelék zárja le a mérték- és pénzegységekről. Ha a marxista gazdaságtörténészek a gazdasági fejlődés fő tényezőit és a különböző konkrétumokat másként értékelik is, e könyv mellett nem mehetnek el szó nélkül.

H.-H. Müller
(Berlin)

QUELLEN ZUR GESCHICHTE DES BAUERNKRIEGES

Gyűjtötte és kiadja Günther Franz (= Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit) Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, II. k., R. Oldenbourg, München 1963. XXIII + 636 l.

A reformáció és a nagy német parasztháború évfordulóinak közeledése évek óta megélénkítette a XVI. századi német történet kérdéseinek kimunkálását és forráskiadványokkal való megalapozását. A reformáció évfordulójának kiadványai már kezünkben vannak és így bizonyos mérleget vonhatunk a tudományos feldolgozások és forráskiad-

[2] Vö. *Thirsk, J.* ismertetését: The Agricultural History Rewiew 16. k. 1968. 1. füzet, 77. l.
[3] Vö. *Kuczynski, J.* ismertetését: Jb. f. Wirtschaftsgeschichte 1963. III. füzet, 294. s köv. l.
[4] Vö. *Pitz, E.:* Die Wirtschaftskrise des Spätmittelalters. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 52. k. 1965. 347–67. l. A XV–XVI. század ipari fejlődésének gazdasági és társadalmi kérdéseiről holland Hanza-források alapján *Uő:* Wirtschaftliche und soziale Probleme der gewerblichen Entwicklung im 15–16. Jahrhundert. Stuttgart 1968. 16–43. l.

ványok egész sorából. Bár a nagy parasztháború emlékéve még sok lehetőséget ad új és korszerű forráskiadványok előkészítésére, addig is befolyásolja a kutatásokat az elmúlt évek kétségkívül legjelentősebb parasztságtörténeti forráskiadványa, *Günther Franz* professzor műve. Alább felvetendő problémáink is inkább illetik Günther Franz történetfelfogását, némileg pedig a forráskiadás módszerével kapcsolatos szemponteltérések. Ezeket is figyelembe véve állíthatjuk, hogy a tárgyalt forrásgyűjtemény rendkívül jelentős alkotás, amely nemcsak a reformáció és a parasztháború kutatását, hanem sajátos anyagánál fogva az agrártörténet művelését is gazdagítja, amelynek az utóbbi időszakban Franz professzor egyik legszámottevőbb polgári oktatója és művelője lett.

Günther Franz hosszú kutatások alapján készíthette el a forráskiadványt. Már 1926 óta, amikor a 400 éves fordulón kapott megbízás alapján a német parasztháborút kortársi tanúságaiban mutatta be, egy ilyen gyűjteményt alapozott meg. 1933-ban pedig a német parasztháború összefoglaló történetét írta meg. Az azonban nem olvasható örömmel, hogy a kiadó ezt az utóbbi, legalábbis problematikus részekkel megtűzdelt munkát még 1963-ban is a parasztháború mértékadó történetének tünteti fel. Előszavában sajnos Günther Franz sem ad kritikai megjegyzést (XVIII. l.). 1934-ben a monográfia iratkötete a második hozzájárulás volt a jelen kötet anyagához. Az a különbség, amit a három évtized tapasztalataival gazdagabb összeállítás javára írhatunk, Franz megtett útját szerencsésen érzékelteti. Nemcsak az anyag újabb (három kinyomatlan forrással való) bővüléséről, hanem egyfajta demagóg aktualizálástól való megszabadulásról is van szó itt. A reformáció történetének kutatása mellett a professzor eljutott az agrártörténethez. Ugyanakkor régi koncepciója sajnálatosan több ponton is keretet adott a forrásanyag beosztásához. Így a feudális iga elleni osztályharc helyett nála korábban is, ezúttal is harc a régi jogért és szokásért szerepel; a felkelők követeléseit egykor is, most is az isteni jog fogalmával határozta meg. Korábban Münzer, Hubmayer, Hipler, Geyer bírálatban részesültek Franz feldolgozásában. Egy forráskiadványban azonban magukért beszélnek. Bevezetők vagy összekötő szövegek a gyűjteményben most nincsenek. De az összeállító sajnos még most is felhívta az olvasók figyelmét, hogy a forráskötethez állandó kommentár gyanánt régi monográfiáját használják (XX. l.). Követni óhaját azonban indokolatlan leszűkülésre vezetne a modern irodalomban. További kérdés, hogy természetesen a források válogatása maga is orientálja az olvasót, és éppen az összeállító előbbi megjegyzései nyomán ezt is mérlegre kell vetnünk. A részleteknél vizsgálhatjuk, milyen irányban módosíthatja a forrásgyűjtemény az objektív történeti képet.

A könyvet összeállítója a stuttgart-hohenheimi mezőgazdasági főiskolának ajánlotta, ahol az agrártörténet professzora, ahol új tudományos otthonát lelte meg. A 210 szám alatt közölt még több dokumentum, ez a hallatlanul gazdag anyag valóban sok adatot nyújt az agrártörténet és a paraszti életmód kutatóinak. Megismerkedünk a termeléssel, a közösségi földhasználat rendszerével és sorsával, a feudális teherrendszerrel és összetevőinek mozgásával, a falusiak életmódjával, viseletével, fegyvereivel. Így ld. az Allmende, közös föld, közös halászóvíz, közös legelő problémakörére (3, 5, 8, 9, 14, 16, 17, 20, 22, 25, 33—35, 37, 40, 41, 43, 56, 58, 71, 89—91, 96, 100, 107, 123, 132, 140, 141, 147, 150, 154, 161, 170, 173, 176, 178, 195—197, 202, 209. sz.); baromfitenyésztésre (25, 30, 56, 91, 95. sz.); bortermelésre (21. sz.); disznómakkoltatásra (23. sz); faizásra (5, 8, 17, 22, 25, 33, 34, 36, 40, 41, 43, 56, 66, 71, 89, 91, 100, 107, 133, 161, 170, 170, 172, 178, 195, 197, 209. sz.); gabonaféleségekre, gabonatermelésre (19, 21, 25, 35, 58, 66. 89. 92, 96, 98, 107, 110, 176, 196, 197. sz.); hüvelyesekre (124. sz.); legelőkre, nyájlegeltetésre (4, 5, 8, 34, 150. sz.); mezőgazdasági szerszámokra (14, 110, 145, 178. sz.); tejgazdaságra (1. sz.); trágyára (25. sz.); az új majorságra és terheire (178. sz.); a vadkár, vadászati tilalom, úri vadászat, vadászati robot, szabad vadászat problematikájára (2, 7—9, 14, 16, 17, 20, 22, 25, 33, 35, 37, 43, 44, 56, 66, 71, 89—91, 94, 96, 98, 107, 123, 132, 133, 140, 141, 147, 161, 170, 173, 196, 197, 202, 209. sz.). De a kötet ilyen adatai is meghatározott természetű, az agrártörténet szempontjából közvetett forrásokból bukkannak elénk: a dokumentumok egy 1423-i döntőbíráskodáson kívül a XV. század derekának Bundschuh-felkeléseitől a speyeri birodalmi gyűlés lezárásáig a parasztmozgalmak, a felkelések történetét nyújtják.

Igaz, hogy ezekből a kiélezett pillanatokban keletkezett forrásokból sokkal határozottabb körvonalakkal bontakozik ki a parasztság élete és akaratának iránya, mint a közbeeső évtizedek gazdaságtörténeti forrásaiból. A dokumentumokból nyerhető kép azért is jellemző a német parasztság életére, mert az összeállító valamenyi felkelő területre tekintettel volt, legalább egy-egy forrásanyagot nyújtott róluk. Különösen nagy számban vett fel paraszti panasziratokat, amelyek szinte egyedüli közvetlen forrásai a parasztok helyzetének, minimális céljainak. Kivételesen megmaradtak az úri levéltárakban egyes paraszti kancelláriák becsatolt iratai is (Württemberg és Ries). Olykor a felkelők közé

állt mérsékelt értelmiségiek menekülés utáni emlékezései is fennmaradtak (Svájcban). Évtizedekkel később tette írásba emlékeit a vaskezű lovag, Götz von Berlichingen a parasztháborúban vállalt szerepe igazolására. A forrásanyag másik része, zöme földesúri, patrícius és egyházi szemléletű: hivatalos iratok, kortársi híradások, naplók, krónikák. Franz maga is kiemeli, hogy ezek a győztesek álláspontját képviselik, a levert parasztság elnémult. A hatósági levéltárak anyagát messzemenően hasznosította az összeállító. A kötet zárt lehetőségei között sem teljességre, sem új anyag egyoldalú feltárására nem törekedhetett. Így érthető, hogy a lutheri reformáció vezetőinek a parasztháborút érintő rövidebb megjegyzései kerültek csupán a kötetbe, a három lutheri írás másutt hozzáférhető (pl. Martin Luther: Der Kampf gegen Schwarm- und Rottengeister,[3] München, 1957 = Martin Luther: Ausgewählte Werke. Hrsg. v. H. H. Borcherdt und Georg Merz. IV. Bd. 432. l.). Ami újonnan hozzáférhető benne, az különös értékű — éppen a külföldi olvasónak. Hiszen már a tartomány- és helytörténeti összefüggésekben, sokszor hozzáférhetetlen folyóiratokban, mindenesetre szétszórtan közreadott anyagok összegyűjtése is nagy jelentőségű. Emellett az eredeti lelőhelyeket is közli az apparátus. A kiadás fenntartotta a források régies németségét, eredeti nyelvi felépítését, csupán a helyesírás, a nagy- és kisbetűk használata felel meg a modern nyelvnek. Szerencsés a kötet bőséges forrásidézet-megadása, inkább megvilágító, mint kommentáló jegyzetanyaga, ami a források szereplőinek megvilágítását is elvégzi. Nemcsak a kötet használhatóságát könnyíti, de a még teljesebb forrásáttekintés lehetőségeiről is tájékoztat a szövegek előtt elhelyezett magvas összefoglalás: a parasztháború történetének forrásai (1—5. l.). Ez a levéltári állagokra és megelőző XIX—XX. századi kiadásokra bő tájékoztatást nyújt.

A kötet forrásszövegrészének felépítését röviden lehet ismertetni. Szükségképpen két egyenlőtlen részre oszlik: az I. rész (Az előfutárok) 18 dokumentumot tartalmaz, a II. részre (A parasztháború) a 19—210. dokumentumok jutottak. Az I. részt a szerző tárgyi alapon két fejezetre osztotta: *A*, A harc a régi jogért és szokásért (1423—1517); *B*, A harc az isteni jogért (1443—1517). Ez a rész a kevés forrást helyi szempontból nem osztályozhatta. Ellenben a jóval hosszabb II. rész fejezeteit az összeállító területi alapon osztotta be: *A*, A kezdet a Feketeerdőben; *B*, Felsősvábföld; *C*, A második felkelés a Feketeerdőben; *D*, Elzász (egy lotharingiai egykorú francia nyelvű jelentés csak újkori német fordításban); *E*, Svájc; *F*, Tirol, Salzburg, Felső-Ausztria és Stájerország; *G*, Frankónia; *H*, Sváb-frank határvidék; *I*, Württemberg; *K*, Pfalzi választófejedelemség; *L*, Rajnai gau, Mainz és Frankfurt; *M*, Thüringiai erdő; *N*, Mühlhausen és Münzer Tamás (tekintélyes számú forrás); *O*, Samland (egyetlen forrás); *P*, Kicsengés.

Az I. és II. rész felépítésének különböző alapja vitatható. Nem feltétlenül kellett egységes szempontra törekedni, ha nem adódott közös alap. De az I. rész vitatható tárgyi bontás (harc a régi jogért és az isteni jogért, ugyanakkor a huszita elem mellőzése) mellett időrendi párhuzamot is eredményezett. Az erőltetett két ideológiai fonál miatt a Bundschuh kezdete és egész tárgyalása a Szegény Konrád mögé került, a sorrend tehát fordított, eltér a történelemétől. A II. részben a területi tagozás sorrendje helyes, a területek felsorolása teljes, de földrajzilag összefüggő területek érintkezéseit, átfolyó eseményeit, összekötő szálait ez el is vágta némelykor, ezen belül az egyes fejezetek időrendje még alkalmasabb volt a tárgyi összefüggések elvágására. A fő irányok és dokumentumok így elvesznek a szövegek tengerében. Nem domborodnak ki a parasztháború fő vonulatai, amelyeket a 12 cikkely, a Cikkelylevél, a heilbronni program jelképeznek. Elszakadtak egymástól (s részben említetlenül maradtak) Szászország—Thüringia, Csehország, Ausztria paraszt-bányászmozgalmai. A problémákat megoldhatta volna egy rendszerező időrendi táblázat, amelyben az egyes események, követelések egymás mellé kerülhettek volna, ilyen azonban nincs a kötetben. Sőt, tárgyi alapon egyes krónikás szövegek részekre darabolva több helyre kerültek. Kérdéses a területi kör megvonása, bár a cseh, az olasz összefüggések mellőzése tartózkodással is magyarázható. A stara pravda, a levkhup woga gmaina jelszavaival felkelő szlovének harcai (1515, 1517) viszont belekerültek. Svájc szerepel, pedig ténylegesen már nem volt a Német Birodalom alkotó része 1525-ben. A csak lazán összetartozó Tirol (főleg Dél-Tirol!) egy fejezetbe helyezése Salzburggal stb. nem probléma nélküli. A távoli Samland lengyel hűbéruraság alá tartozott területének a kötetbe kerülése sem vitathatatlan.

Az I/*A* fejezet bajor hercegeknek egy apát és alattvalói vitájában való döntésével kezdődik; az 1462-i salzburgi parasztfelkelésre több forrást hoz; az 1478-i karintiai parasztfelkelésről egy híradás következik, igen szemléletes a paraszti szervezet kialakulásának módjára és működésére; a kempteni apátság alattvalóinak panaszai 1492-ből az első paraszti forrás a kötetben; Ochsenhausen kolostor felkelő alattvalóival folyó vitája 1502-ben a Sváb Szövetség döntését igényelte (a forrás fényt vet a parasztság differenciálódására is); az 1514-i Szegény Konrád mozgalma és többféle megszemélyesítése több

terjedelmes forrásanyaggal van képviselve (paraszti követelések is); az 1515-i krajnai felkelés egy német népdal tükrében kerül bemutatásra; az 1517-i szlovén felkelés egy híradással szerepel. Az 1423-i és 1462-i, továbbá az 1492-i és 1514-i eset részben adóztatási kérdésekről szól. Ha ugyan ezek a használt terminológia alapján besorolhatók egy külön fejezetbe, míg más terminológia alapján jött létre a *B* fejezet; tartalmi szempontból is felvetődik a kérdés, vajon nem kerültek-e szét egymás mellől az összetartozó mozgalmak? Hiszen már a *I/B* fejezet élén olyan eset olvasható, az első Bundschuh (1443), ahol a szokatlan adó volt a mozgolódás kiindulópontja. A forrás egésze is mutatja, hogy erőltetett a forrás más csoportba sorolása. A hegaui parasztok a jog szerint járó pénzterhek fizetését nem vállalták. Az untergrombachi Bundschuh is fellépett az adó ellen. A *B* fejezetbe került Hans Böheim felszólalása az adó ellen. Viszont a karintiai eset, ahol „a hűtlen svájci szokásokhoz" akarták magukat tartani 1478-ban, túlmutat a régi jogon és szokáson és a *B* fejezetbe került hegaui, schlettstadti és felső-rajnai Bundschuhra emlékeztet, amely svájci kapcsolatával tűnik ki vagy az untergrombachi Bundschuhra, amely svájci módra fegyverrel akart szabadságot kivívni. Ezek a mozgalmak a valóságban ölelkeznek, nem választhatók szét úgy, ahogy a kötet csoportosítja.

Az *I/B* fejezet a nevét a már 1443-ban botra tűzött paraszti lábbeliről nyert parasztszövetség, a polgárságot és a koldusokat is megnyerni akaró Bundschuh történetének sorozatos adatait tárja az olvasó elé (1443, 1460, 1493, 1502, 1513, 1517), a mozgalomnak hosszú szakaszán élén álló Joß Fritz tevékenységével, akinek (ez a kelet-európai antifeudális „fekete ember"-eket vezeti be) ismertető jele a balkezén levő fekete jegy volt. Közbeesik a híres niklashauseni zenész, Hans Böheim prédikátori fellépése (1476) a feudális terhek eltörlése, a közösségi javak szabadsága érdekében, ez a tízezreket felölelő mozgalom. Ezek a mozgalmak már alapvető ideológiai kérdéseket vetettek fel. Hans Böheim az őt eretneknek minősítő és megégetni akaró papoknak ellentmondott: ha tudnák, mi egy eretnek, felismernék, hogy ők eretnekek és Hans nem, ha pedig megégetnék, tettük rájuk száll vissza, jaj nekik (1476). Georg Brenz püspöki írnok pedig hálát adott istennek, akitől a felsőbbséget és hatalmat származtatta, hogy megmentette őket a paraszti uralomtól, hiszen isteni akarat a felsőbbség, papok és nemesek kormányzása és a parasztok szolgálata. De intett is: mértékkel uralkodjanak, a szegényekre elviselhetetlen terhet ne rakjanak, mert feleletet kell adniuk érte égbeli uruknak. Ha nem igazságosak népükön, azzal bünhődnek, hogy népük sem lesz igazságos alattuk, amire Németország gyakori példa (1502).

A *II/A* fejezet 1524/25 feketeerdei eseményeit öleli fel híradások és adók meg robot elleni, a közösségi javak szabad használatát felvető paraszti követelések tükrében. Már itt feltűnik Dr. Balthasar Hubmayer waldshuti plébános, aki egyházi és világi prédikációkat tartott minden felsőbbség és a paraszti terhek ellen. Megindítók a stühlingeni parasztok érvei a jobbágyság ellen: jog szerint mindenki eredetileg szabadnak született, s anélkül, hogy ők vagy elődeik megérdemelték volna a jobbágyságot, abba vetették őket, olyan szolgálatokat követelve tőlük, mintha született szolgák lennének és mintha egy idő után el akarnák adni őket. Uraik adósaik — a jobbágyságból ki kell eresztenünk parasztjaikat és akkor teljesítik hű alattvalói kötelességeiket.

A *B* fejezet Felső-Svábföldet mutatja be 1525-ben, gondos kronológiai rendbe helyezett paraszti panaszok, követelések, hadi hírek változatos anyagával. Kemptenben a jogellenes teljes jobbágyságra süllyesztés és súlyos pénzbírságolások, adók miatti keserűség mozdította meg a parasztokat. Allgäuban a járadékok és adók megtagadása, az urak el nem ismerése vezette be a felkelést, és a lovagokat is a parasztszövetségbe akarták kényszeríteni. Több forrás tudósít a baltringeni eseményekről. Az ottani vendéglőben 1524 karácsonyán és 1525 farsangján beszélgető parasztoktól indult ki a viharosan terjedő mozgalom, a heggbachi apácakolostornak járó pénzterhek és ajándékok megtagadásából nőtt ki s a kolostori és nemesi birtokok elkobzására irányult. Ulrich Schmid parasztvezér mérsékeltsége és hadának Lutherbe vetett bizalma szembetűnő, de egyben svájci kapcsolata is volt, amit bajor katolikus részről ki is aknáztak a reformáció ellen. De Leonhard Eck kancellár levele elárulja a mélyebb indítékokat: a szegény lutheránusok adnak igazat a parasztoknak, a nemlutheránusok és a gazdag lutheránusok nem adnak igazat nekik. A kötetben egy sor helyi panasz- és követelésjegyzék kapott helyet, ezek a 12 cikkely hátterét alkotják, azt Sebastian Lotzer szűcslegény, Schmid kancellárja éppen a baltringeni panaszok alapján állította össze. A felső-sváb parasztoknak ez a 12 cikkelye volt az egyedüli nyomtatásban terjesztett paraszti követelés, a kötet széljegyzeteivel együtt közli. A mérsékelt táborban való központi jelentőségét mutatja, hogy nem kisebb személy fejtett ki véleményt a 12 cikkelyről, mint Philipp Melanchthon, aki Luther nyomában és választófejedelmi kérésre 1525. V. 18. után nyomtatta ki parasztellenes válaszát. Az írót a feudális felsőbbség iránti engedelmesség követelése hatja át

és a megtorlás, a jobbágyság, a feudális járadék szentesítése. Melanchthon a biblia hamis idézését is a 12 cikkely írója szemére veti. A reformátor így nyilatkozik: „Szükséges volna, hogy egy olyan vad, neveletlen népnek, mint amilyenek a németek, még kevesebb szabadsága lenne, mint ami van." Ugyanakkor mértékre, irgalomra intette a bosszúálló urakat, az ifjúság iskolai nevelésétől is engedelmességet várt. A 12 cikkelyt további paraszti követinstrukciók, szövetségi szabályzatok és esküminták, prédikációs rendelet, tartományi szabályzat, követelések gyűrűztették tovább a felső-svább területen. Az iratokat a kiadványban az elbeszélő források követik a harcokról. A fejezet a Sváb Szövetség és a levert parasztok szerződéskötésével zárul, amelynek nyomtatott változatát Luther látta el elő- és utószóval, felkelésellenes hangnemben, a „hamis prófétákra" hárítva a felkelés felelősségét.

A *C* fejezet rövidsége a mérsékelteket tárgyaló fejezet részletességéhez képest maga is állásfoglalás az összeállító részéről. A feketeerdei második felkelés néhány okmánya a kiadvány tükrében helyi epizód volna, valójában kulcsfontosságú. Részben a svájci határvidék polgári segítségben is reménykedő mozgalmait jelenti, részben a legforradalmibb paraszti programot rejti. A területi csoportosítás így két fontos irányzatot mosott össze. Balthasar Hubmayer kéziratai között leltek paraszti cikkelyeket, a zsarnokságellenes parasztok szövetsége, testvérisége köréből. Ezek utaltak a kard elvételére a felsőbbség kezéből és más kezébe adására, az urak elleni világi átokra és ennek következményeire, a vérszomjas zsarnokok kiirtására, a városok, piacos helyek, falvak elfoglalására, a kastélyok és kolostorok lakóinak közönséges házakba költöztetésére. Hubmayer beismerése szerint a parasztseregből hozzá vitt cikkelyeket bővítette és kifejtette, újrakeresztelő kapcsolatai voltak. Így került következő dokumentumként sorra a híres Cikkelylevél, mint a feketeerdei parasztok cikkelylevele (szemmelláthatóan Münzer vallomásának egy helyét így értelmezve), amelyet valószínűleg Balthasar Hubmayer fogalmazott meg 1525. V. 8-án. Ez ugyanis tartalmazza a fentebb Hubmayer ellen felhozott részleteket. Így annak hangsúlyozása, hogy minden kényszer és romlás a várakból, kolostorokból, egyházi alapítványokból jön, ezért ezeket átok alá kell helyezni, viszont az épületeiket önként elhagyó nemesek, szerzetesek, papok közönséges házakba és a keresztény egyesülésbe (= a parasztszövetségbe) javaikkal együtt barátságosan fogadtatást nyerjenek. Akik ezt nem teszik meg, a világi átok minden eszközét érezzék. A Cikkelylevél ilyen periferiális elhelyezése kiragadja irányzatából ezt a dokumentumot. Günther Franz nem utal a várcikkely münzeri levélpárhuzamaira, az átköltöztetés osztályfelszámoló értelmére. Csak 300 oldallal később egy jegyzetben sejteti, hogy Hubmayer talán Münzer cikkelyeit használta.

A *D* fejezet az elzászi eseményekre vonatkozik: híradások, prédikáció, a tized, robot, adó elleni paraszti követelések. Ezen a vidéken először tűnik fel, hogy a parasztok és feudális urak mellett jelentős tényező a város (Strassburg). De hasztalan számított Erasmus Gerber parasztezredes a városra, magukra maradtak; és az olasz, albán, stratiota, németalföldi erőkkel is fellépő katolikus feudális urak megsemmisítették a parasztseregeket. A megtorlás rettenetes volt. Ezután tér vissza a kiadvány Svájcra, az *E* fejezetben, néhány paraszti panasz közlésével.

Majd az *F* fejezet Tirol, Salzburg, Felső-Ausztria és Stájerország társadalmi mozgalmait összesíti. (Itt különösen mutatja maga a forrásanyag, hogy a parasztháborút nem lehet a parasztságra és valamiféle tiszta agrárorientációra szorítani, mint újabban a Josef Macekkel polemizáló Heinz Angermeier vélte.) Ezek közül a mozgalmak közül igen fontosak Meranótól délre folytak, az itt élő parasztok panaszait talán Michael Gaismair állította össze. A két rend meranói cikkelyei paraszti és polgári panaszokat egyesítettek és a német kereskedelmi tőke ellen is felléptek Gaismair hatása alatt megszerkesztve. A már 1526 áprilisára eső alapvető forrás, Gaismair tartományi szabályzata, amely a városfalak, várkastélyok lerombolását, polgár és paraszt egyenlőségét, a bányászokból is kikerülő központi kormányzatot, a kolostorok kórházzá alakítását, út- és hídépítést, marha- és juhlegelők nyerésére mocsárkiszárítást, a terméketlen területek termővé tételét, a bortermelés növelését, jó pénzt, a nemesi és német kereskedőtőkés tulajdonban levő bányák állami kézbe vételét a munkások sérelmeire is hivatkozva, végül újabb bányák nyitását tűzte célul — kétségkívül a parasztháború egyik csúcspontját jelentő dokumentum. Polgárok és parasztok együtt léptek fel panaszaikkal még 1525-ben Gasteinben. A salzburgi vidék köznépe 24 cikkelyben foglalta össze prédikátori hangnemű kívánságait. A fejezetet egy, a felső-ausztriai és stájerországi parasztfelkelésről szóló újság zárja le. A mozgalmat a földesúri járadék, az adó, a bírságok, a robot emelése váltotta ki. Ellenük huszárokat és cseheket is bevetettek.

A parasztháború egyik központi területére, Frankóniába vezet a *G* fejezet. Itt a problematika is tovább bővül, megjelennek a forradalmár és reformer lovagok, értel-

miségiek és polgárok a parasztfelkelők soraiban. Franz összeállításában azonban nincs elválasztva a paraszti (benne sajátos módon a lovag Geyer) és a polgári (benne az értelmiségi Hipler) frankóniai irányzat. Az első helyi fellépések 1524-ben zajlottak le. Majd a következő tavaszon olyan fontos városok környékének parasztsága mozdult meg, mint Nürnberg, Rothenburg. Kibontakoztak a felkelő parasztcsapatok (Haufen): a rothenburgi, taubervölgyi, a nagy csapat (Heller Hauf), az odenwaldi, a neckarvölgyi. Az ellenséges híradások utalnak a paraszthadak szervezettségére, tűzerejére. A híres weinsbergi várfoglaláskor a polgárság a városkaput megnyitotta a paraszthad előtt, a parasztok itt megölték az elfogott nemeseket. A félelem sok földesúrra hatott. A következő források az ideig-óráig a parasztok főkapitányának állt Götz von Berlichingen lovag, a közéjük kényszerített György wertheimi gróf, a meggyőződésből radikális és fejedelemellenes szerepet vállalt Florian Geyer lovag életfordulatát mutatják be. A parasztfelkelés növekvő szervezettségére mutat a frank parasztok tábori szabályzata; eszerint a testvériséghez álló nemesek kastélyát, erődjét lerombolják, más polgár vagy paraszt módjára közös jog szerint éljenek. Az odenwaldi és neckarvölgyi parasztok főkapitányai nemeseket és nemnemeseket egyaránt soroztak seregükbe. Würzburg városa a parasztsághoz csatlakozott. A had vezetői táborukból hívták fel a városvezetőséget a rend fenntartására. Geyer a csatlakozó rothenburgi tanács előtt fejtegette a frank parasztok céljait. Ebben egyik társa egykor rothenburgi, most falusi kőműves volt. Az adó, robot, tized ellen szólt Geyer, hogy a szegény közember megőrizhesse kenyerét és ne jusson koldusbotra; szekularizációt hirdetett; a városi tanácsot tiszteletben tartják. Bemutatta Rothenburgban a frank parasztok 5 cikkelyét: a terhek eltörlésén túl a várak ledöntését, kiégetését, a tüzérség átadását követelték. testvérré fogadás ellenében (más forrásból ismert tény, hogy magának Geyernek ingolstadti várkastélyát is kiégették a parasztok); a csatlakozó papok és nemesek polgár- és parasztjogokat kapnak; a papok és a szembeforduló nemesek földjeit elkobozzák. Ilyen tartalmú a frankóniai nemeseknek és városoknak kínált paraszti eskü is. Az eddigiekben tehát egy radikális irányzat forrásait nyújtotta értékelés nélkül a kiadvány, amelynek programjai világosan jelölték meg az osztályfelszámolás módját. A következő forráscsoport ettől elkülöníthető, de polgári értelemben ugyancsak előremutató. Ezek a programok a heilbronni parasztgyűlés köré sorakoznak. Az első közölt iratot Wendel Hipler készítette. Ez a volt Hohenlohe-titkár gazdáival már korábban szakított és parasztok jogi szakértőjeként uradalmi törvényszék előtt lépett fel. Hiplert Götz von Berlichingen olyan finom, ügyes embernek és írnoknak mutatta be, amilyen nincs még egy a birodalomban. Ez az irat tanácskozási terv az egyes parasztcsapatok beszámolóiról, az elfoglalt helyek állapotáról, a tábori szabályzatok egybevetéséről és javításáról, a katonai tervekről és az ellenfelek felméréséről, a szegény emberekhez enyhébb szász és egyéb fejedelmekhez való viszonyról, az egyházi fejedelemségek elleni erélyes fellépésről, a paraszti hadakozás és munka egyeztetéséről, a parasztok közötti rendről és jogról, az idegen császári hadak jövetele és a fejedelmi mozgósítás esetére szükséges lépésekről, a nemességhez való viszonyról, a feudális járadékaikról lemondó világi urak egyházi javakból való nem túlzott kárpótlásáról, az urak és alattvalók, a szegények és gazdagok egyforma jogáról, szabadságáról, végül a reformációhoz való viszonyról és az ellenpártról. Sajnos az összeállítás többet nem nyújt Hiplerről, aki pedig a polgári mértékkel mért birodalmi reform kezdeményezője volt, és a katonai akciókban is szerepet vállalt. Mennyiségileg a közlés súlypontja egy olyan mérsékeltebb személyre tolódik át, aki inkább csak birodalmi reformterveihez akarta felhasználni a parasztfelkelést. A következő iratok Friedrich Weigandt, egy másik hivatalnok szerkesztései: tervezet a nemességhez és birodalmi városokhoz szóló írásról a heilbronni parasztgyűlés előkészítésére, ill. birodalmi reformtervezet a frank parasztság számára. Az elsőben hirdeti, hogy a szegények panaszainak orvoslása nem lesz káros a városokra és köznemességre, sőt a világi fejedelmekre és hatóságokra sem. Cikkelyeket sorol fel a reformációra, a szegénygondozásra, a papok élethosszig tartó pénzbeli ellátására, bírósági reformra, a nemesi igazgatásra és békebiztosításra, a feudális terhek részbeni fenntartására, vám helyett csak az út- és hídfenntartás biztosítására, a jobbágyság eltörlésére, szabad vadászatra és halászatra, az élelemfogyasztás utáni adózás eltörlésére, a fejedelmi és úri jogok, vámok, adók eltörlése fejében egyházi javakból való méltányos kárpótlására, a kereskedőtársaságok és Fugger-ügyletek eltörlésére, közös pénzérmére, mértékre, súlyra, végül birodalmi kormányzatra nézve. A mérsékelt követeléseknek meg is felel, hogy ezt a kormányzatot 12 nemes, 12 birodalmi városi, 12 köznépi és 7 tanító vagy prédikátor alkotta volna. Weigandt birodalmi reformterve 13 pontban tárgyalja a reformációt, az alsók és urak, a szegények és gazdagok egyenlő jogait, a fejedelmek kötelezettségeit a császár és a szegény alattvalók iránt, a földjáradék eltörlését hússzoros megváltás formájában, a kereskedők biztonságos útját, bírósági, jogi és jogi oktatási reformot (amelyben a városok

és falvak képviselői beleszólhatnak a feudális főbírók kiválasztásába), vámok, adók eltörlését, de a híd-, útfenntartás biztosítását, a bányaszabadságot, a kamarai fémbeváltást, a pénzveretek számának csökentését, egyik oldalukra a birodalmi sas verését, a pénzérmék nevének változatait, az egységes mértéket és súlyt, a nagy kereskedelmi társaságok felszámolását, a fejedelmi, úri és városszövetségek felszámolását. A tervezet tehát mérsékelt, de körültekintő. A járadék megváltása tipikus polgári reform. Ha mindez megvalósul, a birodalmat egységesíthette volna. A kiadványból nem derül ki, hogy a heilbronni tanácskozást megnyitották ugyan, de a kedvezőtlen hadihírek miatt a vezetők nyomban csapataikhoz siettek. Már a hanyatlás szakaszára esik a következő irat (a katonai tárgyú schweinfurti paraszti tartománygyűlés). A fejezet befejező közlései híradások parasztirtó csatákról, Würzburgnak a parasztok oldaláról való eltántorodásáról, a parasztokkal dühödten szembeforduló nemesi szövetségeseikről, Kázmér brandenburgi őrgróf parasztellenes bosszúhadjáratáról, a bambergi felkelésről.

A *H* fejezet a sváb—frank határvidék egy paraszti panasziratát és néhány híradását tartalmazza a parasztháború idejéből. Az *I* fejezet Württembergbe vezet. Különféle források ismertetik meg a parasztok antifeudális követeléseit, közte a württembergi parasztkancellária lefoglalt mérsékelt szellemű iratai. A felkelők a Sváb Szövetségtől elűzött Ulrich herceg mellé álltak, de oldalára 4 nemes, 4 városi, 4 falusi tanácsadót kívántak helyezni. Fennmaradt a Keresztény Nagy Csapat sarcból és bírságolásból eredő bevételeinek jegyzéke. A fejezetet döntő csatákról és megtorlásról szóló híradás zárja le. A *K* fejezet a pfalzi választófejedelemség eseményeit mutatja be hírek és egy paraszti hadiszabályzat adataival. Az *L* fejezet a Rheingau, Mainz és Frankfurt paraszt- és polgármozgalmainak követeléseit tartalmazza.

Mielőtt a következő fejezet ismertetésére rátérnénk, itt kívánkozik megjegyzést fűzni a zsidóknak, ill. a velük kapcsolatos felfogásnak a kiadványban való tükröződéséhez. Mivel a nácizmus nem átallotta a parasztháborúkat is bevonni a maga történeti elődei közé, igyekezett kidomborítani az antiszemitizmust a parasztszervezetek vonásai között. Günther Franz új kiadványa nem tesz meg mindent a terhes örökség felszámolására. Tárgymutatójában az ókori bibliai zsidókat és a XVI. századi német zsidókat egyszerre szerepelteti. Részletesen hozza a Bundschuh, a Rajnai gau, Mainz, Frankfurt s majd még Fulda antiszemita követeléseit, nyilván nem hagyhatta ki egy objektív közlés során ezeket sem. Kommentárt viszont nem tartott szükségesnek. Hans Böheim tanainál nem méltatja a zsidók megjavítására tett összehasonlítását, sem azt, hogy kopik ki az antiszemitizmus a Bundschuh tanaiból, ill. válik általános kamatellenességgé, sem a pruntruti csapat követelését, hogy javaik átadása fejében a zsidók a császártól egy vidéket kapjanak, hogy elláthassák magukat, sem a frank parasztok tábori szabályzatát, amely a papokkal, keresztényekkel együtt juttat bizonyos biztosítékokat a zsidóknak. Igaz, hogy ez a hallgatás belefér az objektivitás Franz által vallott felfogásába. Elvégre az olvasó maga is felismerheti, meddig paraszti és mikortól már kispolgári követelések az antiszemita ízűek. Az viszont már sajnálatos, hogy a nagyterjedelmű kiadványba éppen a bildhauseni tábor ama határozata nem fért be, amely szerint ha valamely zsidó a csapat gyülekezetébe kívánkozik, azt az egész tábor komoly véleménye szerint önként, szeretettel és minden kényszer nélkül befogadják (Zur Geschichte des Grossen Deutschen Bauernkrieges. Dokumente und Materialien. Szerk. Zöllner. Berlin 1961. 83. l.).

Az *M* fejezet átvezet a parasztháború tízezreket megmozgató másik területére: a 12 cikkelyhez csatlakozó Thüringiai erdőbe. A hesseni—thüringiai határterületen, Fulda térségében kitört felkelést végül Fülöp tartománygróf verte le. A Bildhausenbe gyűlt parasztok mozgósításra hívó levele elvileg fontos. Az urak hangulatváltozását jelzi Wilhelm von Henneberg gróf levele: a parasztfelkelés az uraknak is tetszett, amíg papokról és szerzetesekről volt szó; maguk még nem tudták, hogy a szerencsétlenség hozzájuk is közeledik; sok nemes kényszerből lovasnak állt a parasztbadba, az ellenkezők házát kifosztották-felégették, majd a csatlakozottakét is. Akkor lépett fel a Sváb Szövetség és a szász választó oldalán a nemesség és az eisenachi hatóság a parasztok leverésére.

Az egyik legterjedelmesebb forrásegység az *N* fejezet: Mühlhausen és Münzer Tamás. Itt 1523-tól szerepelnek a forrásanyagok. Előtérbe kerülnek a városiak tömegmozgalmai, Heinrich Pfeifer, ill. a plebejusoké és bányászoké Münzer Tamás vezetésével (Mühlhausen, Stolberg, Merseburg, Mansfeld). Elismeréssel adózhat az olvasó a forradalmasító Münzerszövegek ettől kezdve derekas közléséért vagy idézéséért (allstedti prédikáció a fejedelmek ellen felhívással a fegyveres ellenállásra, mansfeldi bányászokhoz szóló zsarnokellenes irat, utcai tanítások a felsőbbséggel és nemességgel szembeni szabadságról, levél az allstedtiekhez, levél a frankenhauseniekhez, levél a csatlakozott schwarzburgi grófhoz mint az ottani keresztény község elöljárójához, levelek a zsarnok mansfeldi grófok-

hoz, prédikáció a frankenhauseni csata előtti napon, búcsúlevele a fogságból a még ellenálló mühlhauseniekhez). Meg kell azonban jegyezni, hogy a területi szerkesztési elv egyúttal helyi korlátok közé szorította és hatásánál későbbre helyezte az egyik legkiemelkedőbb országos politikai tényezőt. A mühlhauseni Örök Tanács átvezet a parasztháborúba, Münzerék csapata szivárványos zászló alatt vonult a vidékre, a parasztcsapatok diadalmas támogatására, feudális urak csatlakoztatására. Ez az az időszak, amikor Bölcs Frigyes szász választó isteni akaratot látott megnyilvánulni a parasztháborúban. Az idős fejedelem azt fejtegette, talán okuk volt a szegényeknek a felkelésre sok megterhelésük miatt; ha isten akarja, a közember fog uralkodni, ha nem akarja, másként lesz, s a Sváb Szövetség a parasztokat engedelmességre szorítja. De Frigyes már egy hónapot sem élt. Közben a parasztok is terjesztették az érdekeiket közvetlenül szolgáló cikkelyeket (Schwarzburg, Ichtershausen, Apolda, Hausgröningen). Felbukkan az újrakeresztelő Hans Hut is. Egyes urak már csak abban bíztak, hogy Münzer nem hadvezér, a seregben levő lutheránus prédikátorok pedig háttérbe szorítják. A feudális urak azonban György szász herceg vezetésével összegyűjtötték erőiket. És elérkezett a parasztmészárló és polgársarcoló frankenhauseni csata, több híradás tárgya. Az utolsó iratok Münzer és Pfeifer vallomásaira és kivégzésére vonatkoznak. Siettek Luthert is értesíteni, hogy Münzer tanai bukásával színlelésből inkább szinte katolikussá vált. Ilyen értelemben tudósította György szász herceg a nürnbergi tanácsot. Sietve nyomtatásban közzétették Münzer kínzással is kicsikart vallomását, az újrakeresztelők és talán a baseli reformátorok kompromittálására. (Itt szerepel egyedül a kötetben Niklas Storch, pedig fontos előfutár.) A vallomás fenntartotta a minden dolog közös voltának elvét és hogy az urakat ennek tudomásulvételére kényszerrel is rá akarták venni. Az utolsó Münzer-dokumentumok hitelének kérdését Günther Franz nem vizsgálja. Pfeifer vallomásában bátran fenntartotta, hogy minden felsőbbséget el akartak törölni; a kérdéseket úgy tették fel egyébként, hogy Luthertől elhatárolja magát, Baselt és Karlstadt reformációját kompromittálja. Mühlhausen — miután távozásra kényszerítették és ezzel az ellenség kezébe vetették Pfeifert néhány száz hívével — megadta magát, folyt a megtorlás. Münzert és Pfeifert kivégezték. Csak hónapokkal később nyilatkozott a véleményadásra felkért Luther — akkor is megszorító értelemben — Erfurt parasztháború alatti mérsékelt cikkelyeiről. A reformátor az új helyzetben még a tanács pénzügyi elszámoltatását is csőcselékuralomnak minősítette.

Az *O* fejezet az eddig tárgyalt területekkel közvetlenül össze nem függő Samland 1525-i mozgalmas eseményeit mutatja be. A közölt híradásból is látszik, hogy akkor a németek és poroszok még nem beszéltek egy nyelven, a poroszok a német szónoklatot nem értették meg. A parasztság magára maradt, a városi lakosság támogatása híján elbukott. A befejező *P* fejezet az események végét mutatja be, ez már nem összefüggő és időrendileg is kevert forrásokból tevődik össze. Volt példa a 12 paraszti cikkely alapján való megegyezésre (Renchen), amit az év októberében további megszorításokkal megerősítettek. Allgäu felkelését júliusban fegyverrel verték le. A kempteni alattvalók még decemberben is jogellenes fogvatartásokról, zsákmányolásról, fenyegetésekről panaszkodtak. A feketeerdei parasztok ellen a Sváb Szövetség büntető cikkelyeket alkotott, amit a felkelés leverésével keresztül is vittek. Mindezt a császár szentesítette, amikor a Sváb Szövetség főkapitányának köszönetét fejezte ki spanyolországi tartózkodásából. Luther népszerűsége esett, a parasztháborúra vonatkozó három iratának eltérései és parasztellenes támadásainak kegyetlensége miatt a parasztok és polgárok egyaránt elégedetlenek voltak vele. A brandenburgi őrgrófok ellenben a felkelésből a tanulatlan prédikátorok és ügyetlen prédikációk lázító szerepét vonva le, ezeket büntetni rendelték és az evangélium prédikálását maguk értelmezték és írták elő újabb felkelés megelőzésére, a felsőbbség tiszteletének megerősítésére. Nürnbergből a megtorlás kegyetlen és nyomorba döntő jellege ellen léptek fel; Fugger Jakab viszont nem tartotta elegendőnek, hogy Tirolt lecsendesítették, de nem verték le; a Sváb Szövetség még 1526-ban is erőket tartott készenlétben az engedetlen parasztok ellen. A speyeri birodalmi gyűlés nagybizottsága az utóbbi évben a visszaélések, túlkapások lefaragását tartotta szükségesnek a parasztfelkelés tanulságaként. A birodalmi gyűlés elítélve a parasztháborút, annak megelőzésére és adott esetben elfojtására fordított egyszerre figyelmet. Kétségtelen, hogy ezek a szemelvények is sokat mondanak. De hiányoljuk néhány felkelő vezér (pl. Wendel Hipler, Michael Gaismair) sorsának továbbkövetését, főleg pedig a parasztháború bukásának társadalmi kihatásaira vonatkozó forrásokat. Ez azonban már a lényeges felfogásbeli különbség alapján vetődik fel.

Még egyetlen példát a kötet vitákat ébresztő hasznosságára. A napjainkban oly élénk érdeklődéshez, hogyan alakult a középkor végi parasztság politikai tudata, viszonya a feudalizmushoz még alig kibontakozó polgári nemzethez, a kötet anyaga érdekes fogódzó-

pontokat ad. A karintiai felkelő parasztok szervezete törökellenes jelszóval alakult (1478), legállhatatosabb százaik bátran harcoltak is a hódítók ellen. A nagy paraszthábor úban a haza fogalma nem esett egybe a birodalommal. A felső-svábföldi parasztok szövetségi szabályzatának tervezetében a tartomány esik egybe a hazával: a tartományból elmenő kézműveslegény a szükség órájában térjen vissza a hazába és segítsen. Az allgäui szövetségi szabályzatba is ilyen értelemben kerültek a fogalmak. Két strassburgi tanácsúr a felkelő parasztokkal tárgyalva felhívta őket, hogy kerüljék el saját kárukat, a maguk hazájának romlását, amit kímélni kellene. A tanácsurak egy általuk felmutatott tartományvogti parancs kapcsán szóltak a veszélyről: idegen náció támadhat hazátokra. Ebben a helyzetben tehát a polgárok elismerték, hogy Elzász a parasztoknak is hazája. Wolfgang Müller, a Nagy Csapat főkapitánya viszont a strassburgi tanácshoz szólva hangsúlyozta, hogy ha idegen nép támad nemzetünkre, az nektek is, nekünk is kárunk. Ezt előidézni nem akarják, inkább hazájukat segíteni, óvni. Minden szorgalommal és komolysággal hazájukat védeni akarják. A parasztvezér ideológiai szintje tehát nem maradt el a polgároké mögött. Wendel Hipler is felvetette a heilbronni parasztgyűlés tanácskozási tervében, vajon a császár hoz-e idegen nemzetet? Matern Feuerbacher és Hans Wunderer württembergi parasztvezérek a hercegséget azért akarták magukhoz ragadni érvelésük szerint, hogy a területet megvédjék és oltalmazzák idegen náció igazgatásától. Itt az idegen az osztrákot jelentette. Parasztnak, polgárnak tehát haza és nemzet egyaránt tartományt és tartományi lakosságot jelentett. Ilyen értelemben volt a szász külföldi fejedelem Frankóniából nézve. Wendel Hipler ugyan tágabb egységre törekedett, mégis csak úgy tudta feltenni a kérdést, milyen mértékben és formában lehet más tartományokbeli, idegen nemességet az egyesülésbe hozni. A Weigandt fogalmazta birodalmi reformtervben a német nemzet útvonalairól esik szó, ez tehát a birodalom területével volt egyértelmű. A birodalom feudális urai viszont 1526-ban az előző parasztlázadást a felnémet (Ober-Teutscher) nemzet majdnem minden helyén élő alattvalóknak tulajdonították. Itt is tehát némileg területi értelmű és csak részleges fogalom (21, 22, 24, 195, 197, 242, 243, 260, 370, 371, 378, 423, 598. l.). Egy, a kötetben sajnos nem szereplő, a frankóniai radikális polgári áramlathoz kapcsolódó névtelen röpirat (1525) a felnémet (hochdeutscher) nemzet és sok más hely felkelő parasztságának gyűléséhez fordult. (Zur Geschichte des Grossen Deutschen Bauernkrieges. . . . i. m. 73. l.) Itt is tehát részterület értelme is van a nemzetnek.

A technikailag mintaszerű kötetet név- és tárgymutató teszi használhatóbbá. Mindent összevéve, a kiadvány a paraszthábor úra és a középkor végi agrárfejlődésre vonatkozó további kutatások gazdag forrása. A megjelenés óta eltelt fél évtized újabb szempontjai épp azt teszik lehetővé, hogy a kutatások továbbjussanak, mint az illusztris szerző évtizedek előtti feldolgozása.

SZÉKELY GYÖRGY

SIEGMUND MUSIAT

ZUR LEBENSWEISE DES LANDWIRTSCHAFTLICHEN GESINDES IN DER OBERLAUSITZ

Sriftenreihe des Inst. f. sorbische Volksforschung in Bautzen b. d. Dt. Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. 22. k. VEB Domowina-Verlag, Bautzen 1964. 184 l.

Az előttünk fekvő munka két szempontból jelentős: egyrészt a dolgozó nép egy olyan csoportjával foglalkozik, melyet a néprajz eddig alig méltatott figyelemre, másrészt ezt a XIX. század vonatkozásában teszi, amely talán a legerősebb befolyást gyakorolta a népi kultúrára, mégis eddig csak kevés etnográfus érdeklődését keltette fel. *Musiat* vizsgálata tehát kétszeresen is új utakat tör. Földrajzilag lehatárolt területet választ— ez a kutatás mai helyzetében szükségszerű —, Bautzen vidékét, amely a kapitalista gazdálkodási és életmódhoz való átmenet jó példája, s amellett szorb—német érintkezési terület. Az időhatárokat két, a cselédség XIX. századi történetében fontos esemény jelöli ki: a kapitalista viszonyokhoz először hozzáidomított 1835-ös szász cseléd-törvény, és minden cselédtörvény érvénytelenítése az 1918. novemberi forradalom idején. Bármilyen világos és a vizsgálatra nézve előnyös a szerző választotta időszak, mégis helyénvaló lett volna Bautzen vidéke néprajzi és gazdasági-társadalmi viszonyainak rövid áttekintése a késői feudalizmus korában, hogy jobban érzékeltethesse a kapi-

talista mezőgazdaságra való átmenetet. Hogy aztán 1918 után hogyan alakultak a viszonyok, arról — remélhetőleg mielőbb — képet ad majd a Radibor szorb faluban folyó nagy komplex vizsgálat eredménye.

A forráshelyzethez fontos megjegyezni, hogy a szerző nemcsak kiadatlan iratokat, publikált törvénygyűjteményeket és adatközlők anyagát használja fel, hanem jó eredménnyel korabeli napilapokat, kalendáriumokat és folyóiratokat is. Ezzel meggyőzően utasít minket egy oly forráscsoporthoz, melyet eddig túlságosan kevéssé használtunk fel, pedig az éppen a XIX. században különösen gazdag és tanulságos.

A mű nem monográfia. A társadalmi-gazdasági, történeti, földrajzi és néprajzi szempontok állandó szem előtt tartásával óhajtja ábrázolni a bautzeni cselédség életmódját, mert a falusi világba betörő kapitalista gondolkodásmód befolyása épp itt különösen kifejezően tükröződik.— Musiat a következőket érti életmódon: „lakás, táplálkozás, ruházat, közösségi élet a mezőgazdasági és a cselédmunka részleges figyelembevételével, szociális helyzet, egészségügy, higiéne, képzés és kultúra" (5.1). A népi kultúra egyéb területeit a szerző tudatosan mellőzi, ugyanakkor azonban hangsúlyozottan felhívja a megfelelő szakemberek figyelmét a párhuzamos vizsgálatok szükségességére. Ne vitázzunk itt arról, hogy milyen mértékben kellene kibővíteni vagy megváltoztatni Musiat felfogását az életmódról. A recenzor számára csak az a tény tűnik fontosnak, hogy a szerző olyan területeket is az életmód fogalomkörébe von, amelyek a hagyományos néprajzi vizsgálatokban eddig alig merültek fel. Hogy ezek milyen tanulságosak az életmód szempontjából és hogy milyen meggyőzően fejeződik ki éppen bennük az új, a változó, azt Musat gazdag anyaga mutatja meg.

A mű beosztása olyan, hogy először a mezőgazdaság változó viszonyait ábrázolja, s azután részletezi a változások hatását a bautzeni vidék szorb cselédségének életmódjára. Ez a tárgyalásmód szűkrefogottsága dacára rendkívül tanulságos. Musiatnak sikerült a XIX. század mezőgazdasági viszonyait összefoglalóan jellemeznie: növekvő munkaerőkereslet, racionalizálás, technicizálás, a falusi lakosság erősebb differenciálódása a birtoklás szempontjából (egyebek közt „agrárkapitalisták"), a paraszt és cselédje közötti régi közelség (közös étkezés és munka) megszűnése stb. Kiemelendő, hogy maga a cselédség is differenciálódik a munkaadó társadalmi helyzetének megfelelően, s eszerint különbözik egyes rétegeinek életmódja is. A cselédségre vonatkozó jövőbeli vizsgálatoknál feltétlenül felül kellene vizsgálni, általánosítható-e Musiat kategorizálása földesúri, alkalmazotti és paraszti cselédségre?

A társadalmi helyzettel foglalkozó fejezet foglalkozik a munkaadók jogi eszközeivel, melyek segítségével a cselédséget kizsákmányolták. Közismert, hogy nemcsak a XIX. század óta voltak cselédtörvények, melyek a szolgáknak és szolgálóknak inkább kötelességeit, mint jogait rögzítették. A kizsákmányolással és elnyomással szembeni ellenrendszabályok sem újak. De a kapitalista viszonyok közepette mindez élesebb akcentust kap; a munkaadó, erősebben rászorítva a munkaintenzitás növelésére, mint valaha, fokozza a nyomást a cselédségre. A cselédség viszont jobb életre és egyenjogúsításra törekedve a sztrájk eszközéhez nyúl, szerződést szeg, elhagyja a falut, stb.

Az egészségügy és higiéne, valamint a lakásviszonyok megfelelnek a munkaadók és a cselédség közti, leírt viszonynak. Mivel az orvosi gyógykezelést csak az 1888-as betegpénztári törvény biztosítja, addig széltében elterjedt volt a kuruzslás. Komoly szociális probléma a hajadon szolgálók anyasága. — A cselédség lakásviszonyai rendkívül primitívek. A fekvőhely többnyire az istállóban vagy annak tetején van, csak később rendeznek be külön kamrákat. A földesúri cselédség viszonyai általában jobbak voltak. Fontos — mint említettük — a lakásközösség felszámolása paraszt és cseléd között. Külön tartózkodási helyiségeket létesítenek, hasonlóan a szezonmunkások „kaszárnyáihoz".

A táplálkozást tárgyaló kimerítő fejezet alapját — mint az eddigiekét is — bőségével szinte zavaró anyag képezi. A cselédkoszt — részben természetbeni járandóság — mennyisége talán kielégítő volt, de minősége rossz. A munkaadók saját élelme mindinkább a városihoz hasonlít, a cselédekét azonban csekély értékű alapanyagokból állítják elő. Az alkoholfogyasztás erősen növekszik. Az első világháború kényszergazdálkodása a különbségek bizonyos nivellálódásához vezet.

A ruházatot Musiat — bár itt is nagy anyag áll rendelkezésére — talán kissé röviden tárgyalja. Pedig a beálló változásokat a viselet, a modern városi ruházkodás iránt egyre erősödő vágy, a változó ízlés jól illusztrálja.

Igen tanulságos a közösségi élettel foglalkozó fejezet, melyben a fonót, a májusfaállítást, az aratási és cséplési szokásokat, az esküvői ünnepségeket és a tartományi gyűléseket vizsgálja. A paraszt és cseléd szétválásának megfelelően a parasztok és a cselédek már nem küldik lányaikat közös fonóba, hanem már 1835-ben különválnak. A

cselédlányok fonói különös szerepet játszanak, és igen hamar a hatóságok gyanújának és zaklatásának voltak kitéve. A cselédség átveszi a korai kapitalista paraszti szokásokat, átalakítja és új értékkategóriákkal tölti meg ezeket (pl. az „öreg dobását" a téli kézicséplés befejeztekor „demisztifikálták" és sportszerű versengéssé tették). Amit Ingeborg Weber-Kellermann a kelet-elbai majorsági kerületek mezőgazdasági munkásairól ír, azt Musiat a szorb cselédségről éppúgy bebizonyítja.

A képzést és kultúrát tárgyaló utolsó fejezetből kiderült, hogy a zömmel szorbul beszélő cselédség egyre inkább megtanul németül. Az erősen katolikus beállítottságú, képzett szorb réteg nem volt képes arra, hogy saját eszközeivel hasson rá. A falusi kultúrélet nem annyira a paraszti egyletekben, mint inkább a fonóban zajlik. Aránylag keveset olvasnak.

Igazat adunk a szerzőnek, aki végkövetkeztetésképpen azt vallja, hogy az általa vizsgált periódusban „a hagyományos néprajzi kutatási tematika feltűnő beszűkülése" figyelhető meg. A radikális változások, az áttörés korában alig is várható más. Azzal a megállapításával is feltétlenül egyetértünk, hogy szükség van további vizsgálatokra, csak ezekből derülhet ki: „mit tekinthetünk fejlett kapitalista viszonyok közt néprajzinak".

WOLFGANG JACOBEIT
(Berlin)

JACOB NUSSBAUMER

DIE LEBENSVERHÄLTNISSE DER BAUERNFAMILIEN IM HOMBURGERTAL

Eine agrarsoziologisch-betriebswirtschaftliche Untersuchung

Quellen und Forschungen zur Geschichte und Landeskunde des Kantons Baselland, 6. k. Liestal, Kantonale Drucksachen- und Materialzentrale. 1963. 179 l.

Míg Planck a nyugat-német parasztcsalád szerkezetét és helyzetét vizsgálja röviden tegnap és holnap közt s ennek során általánosításokhoz jut el, addig Nussbaumer — aki agrármérnök és mezőgazdasági iskolai tanár — fenti témakör monografikus ábrázolására szorítkozik Baselland kanton hat községében. A két szerzőt azonos ügy köti össze: a mai paraszti életviszonyokat óhajtják ábrázolni, ezek kialakulását vizsgálják és a nehézségek leküzdésének módjaira mutatnak rá. Mindkét könyvben felismerhető a törekvés, hogy törvényszerűségeket állapítsanak meg a fejlődésben s ezekből a viszonyok kívánatos stabilizálása érdekében következtetéseket vonjanak le.

Planck 1115 adatközlőjének kikérdezésével egy közvéleménykutató intézetet bízott meg, Nussbaumer viszont egy jóval kisebb s őhozzá közelálló területen saját maga interjúvolta meg a lakosságot. Ez, meg az a tény, hogy Eduard Strübin (Baselbieter Volksleben, Basel 1952), akit a szerző többször idéz, azonos területen gyűjtött, valamint hogy Nussbaumer a régi kultúra általános összefüggéseire is tekintettel van, művének erőteljesebb néprajzi színezetet ad. Ez nemcsak a múltbeli viszonyok vázolásában mutatkozik meg, hanem a parasztcsalád struktúrája, a paraszti munka, a faluközösség stb. mai jelenségeinek ábrázolásában is. Ilyen jellegű vizsgálatok mindig új szempontokat adnak a sokat vitatott kérdéshez: jelenkori néprajz vagy szociológia? Mindenekelőtt azonban azt a felismerést nyújtják, hogy e kérdés elvont elméleti megközelítése nem vezethet megoldáshoz. Maga a népélet, mely ma sokrétűbb, mint valaha, kell hogy megadja a választ. Az elmélet csak optimális anyagból vonhat majd le következtetéseket. Az alkalmas anyag még nem elég; ezért üdvözlendők mindazok a vizsgálatok, melyek különböző nézőpontokból nyúlnak a mai népélet kérdéséhez. E szempontból a kisebb területek „életközelségük" folytán különösen fontosak.

Az ilyen vizsgálatok jelentőségét azonban nemcsak az imént említett szempont adja. A múlt bizonyos folyamatait jelenbeli párhuzamaik vizsgálata világíthatja meg. Gondolok pl. a pusztásodás folyamatára, a város és vidék viszonyára, a munkaerő-problémára annak összes következményeivel, hogy csak néhány példát ragadjak ki. Mind Planck, mind Nussbaumer művében gazdag anyagot találunk ezekre a kérdésekre; és felmerül a gondolat, hogy mindaz, amit ma — legalábbis a mezőgazdaság területén — átélünk, szervesen kapcsolódik mindig újra ismétlődő törvényszerű folyamatok történetébe.

Nussbaumer tanulmánya bevezetésében vázolja az agrárszociológia kereteit és módszereit általában, a társadalmi tagozódás kérdését történelmi metszetben, valamint a módszereket, melyeket igénybe vett (kérdőív, interjú, az adatközlők kiválasztása, iskolai fogalmazványok stb.). — A következő fejezet történeti-néprajzi, szociológiai és gazdasági áttekintés a vizsgált területről és népességéről, amely igen vegyes volt s ma is az (parasztok, „posamenterek", most „pendlerek" és „freizeitbauerek").

A parasztcsaládok életviszonyait tárgyaló 3. fejezet a mű magját alkotja és a kérdőívek eredményeit mutatja, amelyeknek speciális kérdései a gazdaság vezetőjéhez, feleségéhez és az ifjú generációhoz szóltak. (A kérdéseket függelékben adja.) E fejezet gazdag bőségben adja a hallatlanul érdekes és tanulságos anyagot, amelyet itt nem is kivonatolhatunk. Csak találomra említünk néhány témát: földhasználat, állattartás, épületek, mechanizálás, az iparba áramlás okai, a telekátadás kérdése, a parasztcsalád mint munka- és életközösség, a parasztok önértékelése, hivatástudata stb. Az összes adatokat instruktív statisztikák és grafikonok támasztják alá.

A történeti-néprajzi nézőpont itt különösen jelentőssé válik, és (ez itt említendő meg) Riehlre — akárcsak Plancknál — többször mint „agrárszociológiára" történik hivatkozás ill. citálás, úgyszintén Justus Möserre is!

Tanulságos néprajzi szempontból a következő fejezet is, amely a parasztcsalád és környezetének kölcsönhatásával foglalkozik, mint: a szomszédsághoz, a faluközösséghez, az egyházhoz, az iskolához, a hatóságokhoz, valamint a számos egyesülethez és gazdasági érdekszövetséghez fűződő viszony. Érinti a viseletet is. A külső behatolások (rádió, tévé, újság, utazás, autó stb.) természetesen jelentősek és gyakran nivellálóan hatnak. Épp e fejezet alakítja ki azt az egészen határozott benyomást, hogy a népi kultúra nemcsak általános szegénységet szenved el, hanem hogy a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyoknak megfelelően valóban új és sajátos értékkategóriák fejlődnek ki, sőt talán alkotórészeivé is válnak. Kétségtelen, hogy a helyzet bizonyos vonatkozásokban átmeneti, hogy sok mindennek le kell még tisztulnia.

A zárórész két fejezete — A vidék átalakulása és Új paraszti életformák — különös érdeklődésre tarthat számot, mivel a szerző itt vonja le vizsgálatainak végkövetkeztetését: a paraszti kultúra mai képét egy állandó folyamat részének tekinti, és Heinz Haushoferhez csatlakozva felveti a kérdést: nem kellene-e felülvizsgálni elképzelésünket a parasztságról mint „a maradandóság világáról". Ha a történelem folyamán minden etformának újra meg újra idomulnia kellett a folytonosan változó viszonyokhoz; nem engedhető meg, hogy a parasztságról az ellenkezőjét tegyük fel, vagyis azt, hogy évszázadunkig az oly gyakran idézett ezeréves tradícióból élt. Ami tehát ma végbemegy, történetileg szemlélve a parasztság számára nem abszolút nóvum. Ma újra az idomulás, a részben már látható új értékkategóriák keresésének stádiumában van; legfeljebb az ellentétes folyamat radikálisabb, mint a régiek. A parasztság néprajzi kutatásában e kérdések tárgyalása még egészen az elején tart; de mindinkább előtérbe kell kerülnie, különben elmaradunk a szomszédos diszciplínák (mindenekelőtt az agrártörténet és az agrárszociológia) kutatási eredményei mögött.

Wolfgang Jacobeit
(Berlin)

TOOLS AND TILLAGE

I. k.: 1. Szerkeszti: A. Steensberg, A. Fenton, G. Lerche. Kiadja: International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements. — Koppenhága 1968.

1952-ben a Bécsben rendezett Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson vetődött fel első ízben egy európai Néprajzi Ekeatlasz terve. Ez adta az indítékot az 1954. évi Koppenhágai Ekekutatók Konferenciájára, mely elhatározta a Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetét Kutató Nemzetközi Titkárság létrehozását. Koppenhágában a Dán Nemzetközi Múzeumhoz kapcsolódva tevékenykedő Titkárság *S. Erixon* elnökletével, *A. Steensberg* tényleges irányításával több konferenciát tartott és megindította kiadványsorozatát. Az 1966-ban Stockholm-Julitában megrendezett (l. erről Ethn. LXXVII. 611—12) Szántóeszközök Kutatásának II. Nemzetközi Munkakonferenciáján *A. Steensberg* bejelentette, hogy a Titkárság a jövőben az eddiginél rendszeresebben kíván tájékoztató körleveleket kiadni. Mindent elkövetnek, hogy egy folyóirat számára az anyagi alapokat megteremthessék. A Titkárság egyre jobban kitere-

bélyesedő munkájának eredményeként vehetjük most kezünkbe *Tools and Tillage* címmel az új folyóiratot.

Eddig nem volt olyan orgánum, mely a mezőgazdasági munkaeszközök, de főképpen az eke kutatása területén az etnológusok, antropológusok, régészek, gazdaságföldrajzosok, történészek munkáját összefogta volna. Ezt a hiányt kívánja pótolni a folyóirat. Nem elégszik meg azonban az eszközök és a velük végzett munka bemutatásával, hanem az egyes tanulmányok igyekeznek a fejlődés, a változás gazdasági, történeti és társadalmi rugóira is rámutatni. Mindez lehetővé teszi az elkövetkezendő években megjelenő évfolyamok alapján a nagyobb történeti és földrajzi áttekintést.

A Tools and Tillage-ban megjelenő tanulmányok elsősorban Európa földművelésének kérdéseivel foglalkoznak. Tekintettel lesznek azonban azokra a területekre is, melyek a fejlődés egyes szakaszaiban az európai földművelésre hatottak, illetve ahova az európai munkaeszközök és a munkamódok eljutottak. Így érdeklődése közvetve kiterjed az Ó- és Újvilág területeire is.

Különös figyelmet szentel ez a folyóirat azoknak az eljárásoknak, melyek segítségével a fa- és fémtárgyak korát lehet megállapítani és ezzel a kutatás kronológiáját egzaktabbá lehet tenni. Emellett rendszeresen közöl híreket a területen folyó kutatásokról, eredményekről. A könnyebb kezelés érdekében minden négy füzetet közös szak- és földrajzi mutatóval látnak el. A cikkek angol vagy német nyelven jelennek meg úgy, hogy a másik nyelvből mindig kivonat teszi lehetővé a tájékozódást.

A most megjelent első szám máris sok mindent megvalósított abból, amit bevezetőben ígér. Az ekék osztályozásának legújabb lehetőségeit vázolja fel *F. Šach: Javaslat az iparosítás előtt készült ekék osztályozására* (8—27) c. tanulmányában. Ez lényegében a szerző Propasal for the Classification of Preindustrial Tilling Implements, Prague 1966 c. munkájának összevont ismertetése, melyet a Stockholm-Julitában rendezett értekezleten ismertetett először. Ezt a munkát nemcsak összevonta, hanem néhány újabb tanulmány és előadás *(A. Steensberg, M. Berner, B. Bratanič* és mások) eredményeivel ki is egészítette.

U. Bentzien: Az ekeirodalom nemzetközi bibliográfiája (28—32). A szerző 1964-ben a moszkvai VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson kapta azt a megbízást, hogy a világ ekeirodalmának bibliográfiáját állítsa össze az eke megjelenésétől a szélesebb körű iparosodás kezdetéig. Az eddigi munka során az „Internationale Volkskundliche Bibliographie" és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum által megjelentetett „Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum" köteteit és a német kutatás eredményeit tekintette át a szerző. A készülő bibliográfia magába foglalja az önállóan megjelent munkákat, továbbá a gyűjteményes kötetekben vagy folyóiratokban megjelent, Európára és a Kaukázusra vonatkozó tanulmányokat. Az eddig mintegy 2000 cím a XVIII. és XIX. századi mezőgazdasági és utazási irodalom legfontosabbjait is rögzítette.

G. Lerche: Az iráni sarlós aratással kapcsolatos megfigyelések (33—49). A dél-iráni Sirjan város közelében fényképezte (mégpedig nagyszerűen!) és figyelte meg a szerző az aratás és nyomtatás menetét. A férfiak nagyobb méretű és a helyi kovács által készített sarlót használnak, míg az asszonyok kisebb szerszámát a városi bazárban vásárolják. Az aratók ujjukra védő és hosszabbító kesztyűt húznak, mert ennek segítségével a levágásra nagyobb markokat tudnak összefogni. A markok összehúzása hasonló kampóval történik, mint amilyen nálunk is használatos. A nyomtatást cséplőszán segítségével végzik, melyet ökrök húznak. Érdekes módon jelentkezik itt az új technika. Előfordul ugyanis az, hogy a cséplőszánt már gumikerekes traktor vontatja, máskor a polyvás gabonát a betonútra terítik le és az átfutó tehergépkocsik által vágott szél tisztítja azt meg. Mint érdekességet megemlítem, hogy az iráni és az izraeli gabonabetakarítás sok rokon vonást mutat *(Sh. Avitsur:* Implements for Harvesting and similar Purposes in the traditional Agriculture of Eretz Israel. Tel-Aviv 1966).

U. Bentzien: A dabergotzi kampós-eke (50—55) című tanulmánya tartalmazza e szám egyik legnagyobb meglepetését. Az 1823-ban felszínre került ekét ugyanis a dániai és svédországi megfelelők alapján késő bronz- vagy kora, illetve késő vaskorból származtatták. Az 1966. évi C—14 vizsgálat azonban minden kétséget kizárólag bebizonyította, hogy i. sz. 733 ± 80 körül készítették. E típussal kapcsolatban a szerző felhívja a figyelmet az ide tartozó, de eddig még közre nem adott nyugat-berlini ekerészre és a Wesermündeben előkerült szántóhegyre, melynek mielőbbi publikálását és kormeghatározását érdeklődéssel várjuk. Hiányolom azonban, hogy a dabergotzi eke szántóhegyének C-14-es vizsgálata nem történt meg, mely egyszer s mindenkorra tisztázta volna a nem egy időben megtalált két rész összetartozását. *U. Bentzien* a felsorolt analógiák közül kifejlette a Szovjetunió területén feltárt azonos típusú tokari, szergejevi és poleszjei ekét, melynek korát a kísérő leletek alapján az i. e. I. évezred közepére teszik (legutóbb *B. A.*

Šramko: Drevnij derevjannij plug iz szergejevszkogo torfjanika. Szovjetszkaja Archeologija 1964. 4 : 84—100). A szerző helyreigazítva az eddigi elnevezéseket „Pflug" helyett „Haken"-ről beszél; azt hiszem, hogy még helyesebb lenne itt az „Arl" elnevezést használni, hiszen ez alkalommal talpas ekéről van szó.

G. Lerche: A dániai ekék radiokarbon módszerrel meghatározott kora (56—60). Ez a közlés is bővelkedik olyan meglepetésekben, melyek az európai eketörténet bizonyos korrigálását teszik szükségessé. Ezek közül itt most csupán kettőt említek meg. Az egyik a hvorslevi eke, amit 1942-ben tártak fel és egy korábbi pollenanalitikus vizsgálat alapján használatát a bronzkorszak végére tették. A C—14-es vizsgálat azonban i. e. 1490-ben állapította meg korát. A vizsgálatot biztonság kedvéért újra megismételték, és az eredmény azonos maradt. A tømmerby-i ekét sokáig a legkorábbi ágyekének tartották és i. e. 400 körülre datálták. Az utóbbi időben már sok kétség merült fel korával kapcsolatban és egyre többen késő középkorinak vélték. Ez utóbbi felfogást a vizsgálat is igazolta, mert eszerint az eke i. sz. 1620 körülről származik. Mint fontos adatot megemlíthejük, hogy a dániai mocsarakból előkerült jármok közül a legkorábbi i. e. 330 körüli.

K. Laegdsmand: Egy kampós eke szántóhegye Morsból. A jütlandi Mors-szigeten 1893-ban találták, és ma a Dán Nemzeti Múzeum őrzi. Alakját a dabergotzi, døstrupi ekékkel lehet egyeztetni. Kora i. e. 160 ± 100, ami nagyon érdekesen vethető egybe a dabergotzi eke fentebb megállapított korával.

A fentiekből érzékelni lehet, hogy milyen nagy jelentősége van a különböző olyan eljárásoknak, melyek segítségével az ásatásokból előkerült fa munkaeszközök kora meghatározható. Ma már enélkül alapos és biztos munkát nem lehet végezni. Igaz ugyan, hogy hazánk területéről viszonylag kevés régészeti faanyag került elő, de ezek pontos meghatározása is olyan fogódzópontokat jelenthet, melyek segítségével más tárgyak időrendjét is pontosabban lehet meghatározni.

A folyóirat első számát két könyvismertetés egészíti ki, de a szerkesztők jelzik, hogy a jövőben az alapvető fontosságú tanulmányok bemutatására nagyobb területet akarnak szentelni.

Meg lehet állapítani, hogy a folyóirat rendkívül nagy hiányt pótol, és már az első szám is biztosítéka annak, hogy néhány év múlva hatalmas anyag alapján a szántóeszközök fejlődését sokkal pontosabban és világosabban tudjuk nyomon követni.

BALASSA IVÁN

CL. VANHOUCKE

DE FOLKLORE VAN DE HOP IN VLAAMS—BELGIE VROEGER EN NU

Uit het Seminarie voor Volkskunde van de Rijksuniversiteit te Gent 5. 1964. 161 l., 21 ábra

Vanhoucke olyan időben kezdte meg vizsgálódását, mikor a komlót már géppel aratták. A parasztokhoz intézett kérdései a komlótermesztés évtizedekkel ezelőtti viszonyairól kevés eredményt hoztak, így fáradságosan kellett anyagát összehordania. Mégis jól megszerkesztett, ösztönző munkát alkotott, mely a történettudományt és az etnográfiát egyaránt kielégíti.

A komlótermesztés biológiai és talajtani követelményeinek, valamint e „sornövény" neveinek és történetének áttekintése után a szerző a komló ültetésétől a gyümölcs első feldolgozásáig terjedő szakaszt tárgyalja, hogy aztán külön fejezetben foglalkozzék a komlókereskedelemmel s az itt szokásos csalásokkal. A néprajzilag legfontosabb fejezetben a komlószedésnél kialakult szokásokat írja le. Kiemelendő itt, hogy e szezonmunkához nagy számban jöttek alkalmi munkások. Egy további fejezetet a komló népi gyógyászatban betöltött, nem jelentéktelen szerepének szentel a szerző. A népi hiedelmek világában a komló jelentéktelen, ellenben a közmondások nagy területén gyakrabban találkozunk vele. Asse és Poperinge helységek komlókörmenetei és -ünnepségei a szokásos népi ünnepségek minden ismerős elemével újabb keletűek. A szerző — szerintünk hibásan— ezeket nem tekinti néprajzilag érdekeseknek, függelékben foglalkozik velük.

Ez az „Alfons de Cockprijs"-sel kitüntetett publikáció a flandriai komlótermesztés története s egyben néprajza. Európában első e nemben; ebben áll jelentősége.

WOLFGANG JACOBEIT
(Berlin)

TARR LÁSZLÓ

A KOCSI TÖRTÉNETE

Corvina, Bp. 1968. 304 l.

Korunkban a közlekedési eszközök rohamos fejlődésének vagyunk tanúi. Az egyre nagyobb sebességet elérő, minden kényelemmel berendezett autókat, repülőgépeket készítő ember azonban ma is csodálattal adózik a történelem kezdete egyik legnagyobb technikai újításának, a kocsi feltalálásának. A régészeti és néprajzi szakirodalomban jelentek meg tanulmányok a kocsi fejlődésének egyes állomásairól, azonban a nagyközönséget is érdeklő témáról ez az első, a teljesség igényével készült ismeretterjesztő jellegű mű. *Tarr László* munkáját a kocsi kialakulásának különböző elméleteivel és tárgyi bizonyítékaival kezdi. A kocsi ősének a kerekekre helyezett, súlyt hordó lapot tartja. Természetesen a fejlődés útja hosszú volt, amíg a tehervontatásra használatos fagally, bőrszánkó, majd a szán után az őskor embere felfedezte a tengelyen forgó kereket és így megalkotta az első kocsit. Kialakulását nem kultikus okokban, hanem a gazdasági szükségletek kielégítésében keresi.

Legelőször a sumeroknál jelenik meg a kocsi, legkorábbi bizonyítéka a Dzsemdet-Naszr periódusból (i. e. 2800—2700) a tepe-gawrai lelőhelyű agyag kocsi. A korai kocsik és taligák sokáig tömör kerekűek voltak; a kerekek tengely körüli dőlését, az első kerékpár elfordulását még nem oldották meg, így a kocsik nehézkesek voltak, különösen a fordulás jelentett komoly problémát. Az úri kocsi (i. e. 2500—2350) kerekét már három deszkalapból rótták össze, ezzel akadályozták meg a gyakori keréktörést. Mezopotámiában kezdetben szarvasmarhát és onagert, később a bronzkortól kezdve lovat fogatoltak. A fogatolás igával történt, igába fogták nemcsak a szarvasmarhát, hanem a lovat is; ez az ún. antik fogatolás a ló izomerejét nem tudta teljes mértékben hasznosítani.

A küllős kocsikerék felfedezése, melyre adataink az i. e. XVIII. sz.-ból Babilonból vannak, újabb jelentős technikai újítás volt.

Egyiptom a hódító hikszoszoktól a közlekedésben és haditechnikában igen sokat tanult; a lóra, kocsira vonatkozó egyiptomi szavak semita eredetűek.

A kocsi Európában valamivel később jelent meg, legrégebbi leletünk i. e. 2200-ból a Szovjetunió területéről, Sztarozsevaja mogilából származik, ahol a korongkerék, a kocsiszekrény részei és a villás rúd maradványai kerültek elő. A szerző nem foglal állást abban a sokat vitatott kérdésben, hogy a kocsi Keletről került-e be Európába, vagy autochton fejlődés eredménye. Hazánk területe a kocsi fejlődésének egyik jelentős állomása. A szerző megemlékezik az i. e. II. évezredből származó budakalászi rézkori kocsimodellről és méltatja annak jelentőségét. A bronzkor végének újítása a kocsi forgó eleje; tulajdonképpen két összekapcsolt taligából alakult ki. A továbbiakban a szerző sorra veszi a szkíta, görög, etruszk és római kocsiábrázolásokat, illetve maradványokat. A római korban a kocsinak nagyon sok típusa alakult ki, aszerint, hogy milyen célra használták.

A középkorban feltalálják a ma is használatos ún. modern fogatolást, a szügy- és a vállhámot. Újabb technikai tökéletesítés a lőcs felhasználása és a kocsiszekrény felfüggesztése.

A könyv következő része az újkor kocsijával foglalkozik. A XVIII. századra már a kocsi minden lényeges alkatrésze végleges formájában kialakult, a további változások inkább külsődlegesek. A szerző tárgyalja a különböző főúri díszkocsikat, a parasztszekereket, a kocsipostát, majd a városi közlekedésre készült omnibuszokat, és könyvét az autó feltalálásával fejezi be.

A könyv érdekes elbeszélő stílusban, világos, igen jó tagolásban foglalkozik a témával. Módszere a kérdésfeltevés és az arra adott válasz összekapcsolása. Munkájához igen sok adatot gyűjtött össze, ezeket a gazdasági és technikatörténeti fejlődésnek megfelelően tárgyalja. A könyvet 66 fénykép és 314 rajz illusztrálja, melyeket La kner László és munkatársai készítettek.

R. PETŐ MÁRIA

RÚZSÁS LAJOS

VÁROSI FEJLŐDÉS A DUNÁNTÚLON A XVI—XVIII. SZÁZADBAN

Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 71. Sectio Historica 38. Bp. 1966

A szerző a Szigetvári Emlékkönyvben és önállóan fenti sorozatban is napvilágot látó tanulmányában a magyar mezővárosok eddig kevéssé figyelemmel kísért dél-dunántúli csoportjának történetét választotta kutatásai tárgyává.

Ezen a területen a mezővárosi fejlődés a XV. században a kedvező közlekedési (víziút) és piaci viszonyok következtében magas szintet ért el. A vízi úton (Duna—Tisza; Szeged—Tiszavarsány irányban) Északra irányuló bor- és a Nyugat felé (Karintia, Stájerország) menő marhakereskedelem számottevő hasznot biztosított az itteni mezővárosoknak, melyek közül is elsősorban Tolna emelkedett ki.

A török XVI. századi előrenyomulása, a vidék megszállása az első évtizedekben — az adatok szerint — nem jelentette a mezőgazdasági termelés és árukereskedelem hanyatlását. Sőt az elhagyott földesúri, elsősorban egyházi szőlők a mezővárosi polgárok tulajdonát gyarapították. A török közigazgatási és pénzügyi rendszer önállóságot biztosított e településeknek s lehetőséget a tulajdongyarapításhoz.

Azokon a területeken, ahol a szigetvári vár magyar fennhatósága közvetlenül érvényesült, erősen éreztette hatását a kizsákmányolás fokozódása: a járadékok természetbeni szedése, a beszedett mennyiség növekedése, a vámok emelése. A vártól távolabb levő mezővárosok adójukat megegyezés szerint — pactatim — fizették, de ez, bár bizonyos könnyebbséget jelentett számukra, növelte a falu és város közötti különbség nivellációját (mivel az előbbiek is megkapták ezt a lehetőséget). A gazdasági viszonyok romlásával ellentétben az önkormányzat általában itt fejlődött.

A XVI. század második felében — a török uralom stabilizációjával — megindult a balkáni népek beözönlése a megszállt területek településeire. Elsősorban szerbek és bosnyákok érkeztek. Jelenlétük a mezővárosokban először az ipari és mezőgazdasági termelésben való kettősségre, végül a magyar termelők kiszorulására vezetett. Így csúsztak át a szőlők, majd a marhakereskedelem is (utóbbi egyelőre tisztázatlan módon) a jövevények kezébe. A gazdasági bázis elvesztésével a mezővárosi polgárság a társadalmi-politikai és kulturális életből is kiszorult. A hajdani magyar mezővárosok arculata teljesen átalakult. Bár az ún. betelepült (idegenek által lakott) mezővárosok mellett maradt néhány magyar lakosságú is, ezek fejlődése sem különb, mivel a 15 éves háború barbár pusztításai, Sziget eleste megpecsételte sorsukat.

A szerző, zárva gondolatait, a felsorakoztatott tényekkel megalapozott állásfoglalását ismerteti: a magyar városi fejlődésben a mezővárosok megrekedéséhez, a városfejlődés ezen útjának eltorzulásához a török uralom jelentette a döntő tényezőt.

Rúzsás Lajos művét mint gondolatokban gazdag, eddig ismeretlen adatokban bővelkedő tanulmányt ajánlhatjuk az olvasó figyelmébe.

GECSÉNYI LAJOS

BARABÁS JENŐ

DIE SCHEUNE AUF UNGARISCHE SPRACHGEBIETE

Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, XIII. Berlin 1967. 1—15. l.

Barabás Jenő tanulmányával azt a sokáig nélkülözött rendszerezést kapja kézhez a kutató, amely alapvető fontosságú a mezőgazdasági épületek és a gabonatermesztés módjának vizsgálatánál. A rövid dolgozat igen tömör összefoglalása és értékelése a magyar nyelvterületről származó gazdag adatanyagnak. A gazdálkodáskutatás e problémakörének jelentősége feltétlenül megkívánta, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz adatai alapján rögzíthető legfontosabb tanulságok mielőbb az európai csűrkutatás asztalára kerüljenek.

A tanulmány a csűrök geográfiai elhatárolását a terminológia alapján rögzíti. Térképre vetíti és értékeli az épületek elhelyezésének változatait. Típusokba osztja a gabonatároló épületeket, részletesen foglalkozik az egyes típusok szerkezeti, statikai jellemzőivel, kimutatja előfordulásuk határait és egymáshoz való viszonyukat, foglalkozik a csűrök gazdasági szerepkörével és funkcióváltozásuk módjával, majd végezetül a *csűr* és *pajta* szótörténetét veszi vizsgálat alá.

A számos értékes probléma közül a gazdasági építészet számára legfontosabb a csűrök típusainak elhatárolása. A szerző az épületek szerkezeti konstrukciójának figyelembevételével három jelentősebb változatot rögzít. Az épület tetőterhének megtartása szempontjából különbözteti meg a *Wand-*, *Säulen-* és *Gerüstscheune* típusát. Az első típus jellemzője, hogy a széles, magas tető terhét a falak tartják. A fal boronafából, sárból, kőből lehet. Szép példányait a dunántúli, főként zalai, göcseji pajták őrzik.[1] A külső formára hasonló Säulenscheune abban különbözik, hogy nem rendelkezik tömör falazattal, hanem gerendavázból áll, amelynek közeit leggyakrabban vesszőfonás tölti ki. A felső gerendakereten, a koszorúgerendákon nyugszik a tetőváz. Alapformájában talpfa nélküli szerkezet, az oszlopok a földbe vannak ásva. Ez a megoldás főként a Dunántúlon fordul elő, de keveredik a talpgerendás formával, amelynél az oszlopok a felső kerethez hasonló talpgerendákba vannak csapolva. A talpfás szerkezet Észak-Magyarország területére inkább jellemző. A harmadik típus hatalmas tetőszerkezetét az épület belsejében két oldalt álló magas (4—8 méteres) oszlopsor tartja. Ezeket az oszlopokat vagy földbeásták, vagy az épület hosszanti oldalára merőlegesen állított talpgerendákba csapolták A belső oszlopsoron kívül még a hossztengellyel párhuzamosan a tetősík leereszkedésénél alacsony oszlopsort találunk, de ennek tetőtartó szerepe minimális.[2] Hazai elterjedése nagyobb egységekben a Kisalföld északi területe, az Ipoly melléke és a Szamos folyó vidéke. Egy változata, a *jármoscsűr* a Székelyföld északi részén található.[3] Ezt a típust az első kettőtől alaprajzi struktúrája is elhatárolja. A Wand- és Säulenscheune belső tere a tetőél irányára merőlegesen három részre osztott és falak által tagolt. Középen a csűrfolyosó, kétoldalt a tárolóhelyiségek vannak. Ezzel szemben a Gerüstscheune bejárata az oromfalon nyílik, vagyis az épület a hossztengely irányában járható át. Belső térkiképzése tagolatlan, belvilágát csak a tetőtartó oszlopsorok osztják meg. De a megosztás csak jelezve van, mert az oszlopok között nincs falazat. A belső oszlopsorok határolta középső tér a *szérű*, a folyosó, kétoldalt a lejtős tető alatt van a tárolóhelyiség.

A tipizáláshoz néhány észrevételt szeretnék hozzátenni. A felosztás egyedül a tetősúly megtartását szolgáló statikai berendezést veszi alapul. A szerző minden építőanyagot bevesz az egyes típusokba. Meglátásom szerint a Kárpát-medencében a klasszikus csűrös építkezés egyetlen anyaga a fa volt.[4] A vályog, kő, tégla döntően a csűrök funkcióváltozásával jelent meg és terjedt el a századforduló után. Ezért az ásványi építőanyagú csűrök előfordulásuk legnagyobb arányában nem töltötték be a csűr alapvető szerepét (szálas gabona tárolása és kézi szemnyerés), csak formájukban és nevükben őrizték meg csűr mivoltukat. Igazolja ezt a Wandscheune típusban feltüntetett, már főként történetileg élő boronafalas (Blockwand) ácsszerkezet és az új, kőművestechnikát dokumentáló falazott kő- vagy téglacsűrök funkciójának összehasonlítása.

A szerző a Säulenscheune alaptípusának a földbe ásott oszlopos épületszerkezetet tekinti. Az oszlopok közét kitöltő, rendszerint vesszőfonásnak nincs statikai szerepe. Azonban az előfordulások nagyobb számában az oszlopok közötti falazat mint *Flechtwerk* jelenik meg, és ez a szerkezet talpgerendás kerettel rendelkezik (Säulenscheune mit Schwellen). A talpkeretes Säulen-szerkezet két úton jöhetett létre: egyrészt a természetes Blockwerkből a XIX. század folyamán, amikor a faínség vagy az ácstechnika megkövetelte ennek a formának a kialakulását; másrészt a tartóoszlopokat egyszerűen nem ásták többé a földbe, hanem talpgerendákra állították. A talpas Säulen megoldás nyílt rokonságot mutat az „echte" Fachwerk-kel, mindkettő egy tőről fakad. A talpkeretes konstrukció a Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon szinte kizárólagos. A csupán oszlopokon álló épület a Közép-Dunántúlon fordul elő.

A Säulenscheune megnevezés tulajdonképpen két szerkezeti formát fed: az egyik a földbe ásott oszlopos épület, amelynél a vályog, kő, tégla lábak hasonló felállításúak a faoszlopokhoz, a másik csak fából megvalósítható talpkeretes szerkezet. Egymáshoz való viszonyukat úgy látom, hogy a talpak nélküli vázas szerkezet újabb képződmény. Észak-Magyarország középső területén előforduló néhány példány (Felsőtárkány, Bükkszentmárton, Sáta) egészen új keletű, és csak takarmánytárolásra szolgál. Pl. Nyugat-Szlovákiában a Morvamezőn is újabban alkalmazták ezt az eljárást,[5] mint ahogy Szlovenszkón *Karel Chotek* tudósítása szerint.[6] A dunántúli zalai pajták ilyen szerkezeti megoldásáról *Barabás Jenő* írta, hogy a földbe ásott 4—6—8 lábon álló oszlopos pajták újabb

[1] *Barabás Jenő:* Scheunentypen in Göcsej. Acta Ethnographica V. (1956) 83—101. l.
[2] *Gilyén Nándor:* Csűrök a szatmári Erdőháton. Néprajzi Közlemények V. (1960) 1. sz. 52—61. l.
[3] *György Sándor:* Kalotaszegi jármos csűrök. Ethnographia LXVIII. (1957) 504—511. l.
[4] *Kotsis Endre:* Mezőgazdasági építészet. Bp. 1954.
[5] *Hofer Tamás:* Csűrök és istállók a településen kívül. Ethnographia LXVIII. (1957) 388. l.
[6] *Chotek, Karel:* Pletené stawby na Slovensku. Slovenský Narodopís. II. 1954.

eredetűek és csak szénatárolásra használatosak.[7] A földbe ásott oszlopos szerkezet falazási technikája — eddigi ismereteim szerint — egyedül vesszőfonásos fallal, annak is leegyszerűsített változatával: szögezett karókra való fonással, vagy pedig minden falazás nélkül fordul elő. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy a tulajdonképpeni Säulen-szerkezet újabban megjelenő, a talpkeretes-gerendavázas szerkezet analógiájára létrehozott, de annak ácsolási technikáit leegyszerűsítő, az ideiglenesség jellegét mutató épületforma. E forma eredetét tekintve ritkán tölthette be a csűr alapvető feladatait.

A Gerüstscheune mint harmadik típus sokkal lényegesebb szempontból is elhatárolódik a másik két alaptípustól: az alaprajzi beosztás, a csűrfolyosó elhelyezkedésének iránya szempontjából. Ez az alaprajzi forma határozza meg a felépítmény szerkezetét, sajátos statikai-konstruktív megoldásait. A Gerüstscheune valójában hosszanti folyosós csűrtípus.[8] Hazai előfordulása a német eredetű lakosság nagyobb megtelepedési egységeinek helyét jelzi. Az épület szerkezeti tagoltsága, a tetőtartó konstrukció bonyolultabb kiképzése az alaptér beosztásából, a folyosó elhelyezkedéséből ered. Az ácsolási technika sok, a hazaitól eltérő szerkesztési eljárás emlékét őrzi, amely a magyarság építő-szerkesztő tevékenységétől, gondolkodásától idegen. A hosszanti folyosós csűr térkihasználása annak ellenére sem előnyösebb, hogy nagyobb mennyiségű építőanyagot és bonyolultabb ácsolást, sokszor nagyobb épületformát mutat.[9] Valószínűleg ez okok miatt is nem honosodott meg a magyar lakosság körében, és maradt meg mindvégig szigetszerűen a magyar nyelvterületen élő németségnél.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

TÖRŐ LÁSZLÓ

LEGELTETÉSI REND A HORTOBÁGYON

Műveltség és Hagyomány X. Szerk. Gunda Béla. Debrecen 1968. 265—79. l.

A pásztorkodás kutatásának egyik fontos részterületére, a nyári legeltetés megszervezésére eddig kevés figyelmet fordítottak. Pedig minden nagyobb legelőterületen kialakult a legeltetésnek valamilyen formája. Ennek jelentőségére egyik legnagyobb pásztorterületünk, a Hortobágy legeltetési rendjének részletes leírásával mutat rá *Törő László* tanulmánya.

A Hortobágyon napjainkban is gyakorolt legeltetési rendszer a XVIII—XIX. században alakult ki. A legeltetés pontosan körülhatárolt területeken, *járások*on folyt. Ezek közigazgatási és gazdasági egységeknek tekinthetőek. A járások kialakulását a fajtanemesítési törekvések idézték elő. A járások a legelőnek azt a meghatározott részét foglalják magukba, ahol egy állatcsoport (gulya, ménes, nyáj) legel egész éven át. A járás központi helye az *állás*, az állatok éjszakázó, pihenő helye. A gulyaállásokon elhelyezett *dörgölőfák*nak egyebek között az állatok összetartásában is szerepük van. A pásztorkunyhó az állás közelében helyezkedik el.

A járásokon a legeltetés megszervezését a pásztorok nagy körültekintéssel végezték, mert az állatok nyári ellátása csak a legeltetésre volt utalva. Részletes ismertetést olvashatunk a nyári legeltetés ritmikus napi rendjéről, az egymás közelében legelő nyájak elválasztásának megszervezéséről. A járás mozgásának és a legeltetés rendjének sematikus rajzai jól érzékeltetik és hangsúlyozzák az elmondottakat.

A nyári legeltetés meghatározott szigorú rend szerinti lefolyása a Hortobágy gazdaságosabb kihasználására való törekvést tükrözi. Ugyanez többi nagy legelőterületünkre is jellemző lehet.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

[7] *Barabás Jenő:* Zalai pajták. A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg 1960.
[8] *Baumgarten, Karl:* Zimmermannswerk in Mecklenburg. Die Scheune. Berlin 1961.
[9] *Chotek* a szlovákiai hosszanti folyosós csűrök befogadóképességét összehasonlította a keresztfolyósos típussal. A köbtartalom mérésének eredménye az utóbbi javára dőlt el. A keresztfolyosós csűrök befogadóképessége 10—15%-kal nagyobb. *Chotek, Karel* i. m. 280. l. — Az erdélyi mezőségi *hodálycsűr* (hosszanti folyosós) befogadóképessége is csekély volt. Vö.: Magyarság Néprajza I. 234. l.

A MAGYAR ERDÉSZETI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA 1945—1964

Összeállította: Kolossváry Szabolcsné

Az Országos Erdészeti Főigazgatóság kiadványa. Bp. 1966.

Hézagpótló igénnyel és bátran mondhatjuk, eredménnyel jelent meg a fenti munka. A kiadvány komoly segítséget jelent az erdészeti kérdések kutatójának, szakemberének és érdeklődőjének egyaránt, eredménnyel forgathatja lapjait az agrártörténész is.

Szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a bibliográfiában közölt munkák zömét erdészek írták elsősorban az erdészeti kérdésekkel foglalkozó szakemberek számára, de más tudományágak művelőihez is szólnak. Ezeken túlmenően számos olyan cikket, tanulmányt találunk, melyek szerzői nem az erdővel foglalkoznak elsősorban.

A tárgykörökbe rendezés a FAO (Food and Agricultural Organization of the United Nations = Egyesült Nemzetek Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete) és az IUFRO (International Union Forest Research Organisation = Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetsége) által kidolgozott erdészeti tizedes osztályozási rendszer alapján történt. Az egyes tételek folyamatos sorszámot kaptak, ennek alapján készült el a szerzők szerinti alfabetikus mutató.

Sajnálatos, hogy a kiadvány meghatározott terjedelme nem tette lehetővé, hogy a több témát érintő közlemények ne csak egy — a legfontosabbnak ítélt — témakörben szerepeljenek. Ez a megszorítás több vitatható besorolást eredményezett. Így például egy témakörbe tartozónak érezzük a következő két cikket: „Tizenöt év erdőgazdálkodása" és „Az erdőművelés főbb irányai az elmúlt tíz évben". Viszont az első cikk a „Gyakorlati erdészeti politika", a második „Az erdők és az erdészet története" címszó alatt szerepel. Ugyancsak célszerűbbnek tartanánk, ha a „Az erdőmérnöki főiskola és tanszékeinek munkája a mezőgazdasági fejlesztés szolgálatában" c. közlemény nem az „Erdőgazdaság viszonya más gazdasági ágakhoz" rovatban, hanem a „Nevelés, kiképzés, továbbképzés" címszó alatt szerepelne. Hasonlóan „Az erdészeti és faipari oktatás tíz éve" c. közlemény is ide tartozna, mely most „Az erdők és az erdészet története" alcsoportnál található.

Némileg zavarólag hat, hogy a Bevezetőben azt olvashatjuk: az a faipari irodalom került feldolgozásra — a fagazdaság kivételével —, amelyik az erdészeti sajtóban jelent meg. Viszont az Élet és Tudomány, a Soproni Szemle vagy az Újítók Lapja nem mondható kimondottan erdészeti sajtónak, holott az itt felsorolt lapokban lehozott erdészeti tárgyú írásokat is közli a bibliográfia. Ugyanakkor nem következetes: a Soproni Szemlében jelent meg „A soproni szelídgesztenyések történetéhez" c. dolgozat, ez viszont hiányzik az összeállításból.

Mindezek a hibák nem csökkentik a nagy munkát igényelt bibliográfia értékét, jelentőségét. Még azt jegyezzük meg, a könnyebb eligazodás szempontját szem előtt tartva, hogy nagyban emelte volna a kiadvány értékét, ha h e l y m u t a t ó t is találnánk benne, ami ilyen jellegű kiadványnál legalább olyan jelentőséggel bír, mint a szerzők nevének betűsoros jegyzéke.

PINTÉR JÁNOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. IV. 17. = Példányszám: 500 = Terjedelem: 24,15 (A/5) ív

69.67515 Akadémiai Nyomda, Budapest = Felelős vezető: Bernát György

TÖRTÉNETI INTÉZET KÖNYVTÁRA

Aliise Moora: Peipsimaa etnilisest ajaloost. (Ism.: *W. Jacobeit)* 249
Lietuviu etnografijos bruozai (Ism.: *W. Jacobeit)* 250
A. T. Clason: Animal and man ind Holland's past. (Ism.: *Bökönyi Sándor)* 251
K. D. White: Agricultural implements of the Roman World. (Ism.: *R. Pető Mária)* . 252
Annales de Demographie Historique, 1966 (Ism.: *N. Kiss István)* 253
Wilhelm Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur (Ism.: *H.-H. Müller)* 256
Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges (Ism.: *Székely György)* 257
Siegmund Musiat: Zur Lebensweise des landwirtschaftlichen Gesindes in der Oberlausitz (Ism.: *W. Jacobeit)* 265
Jacob Nussbaumer: Die Lebensverhältnisse der Bauernfamilien im Homburgertal (Ism.: *W. Jacobeit)* 267
Tools and Tillage (Ism.: *Balassa Iván)* 268
Cl. Vanhouske: De folklore van de hop in Vlaams-België vroeger en nu (Ism.: *W. Jacobeit)* 270
Tarr László: A kocsi története (Ism.: *R. Pető Mária)* 271
Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVIII. században (Ism.: *Gecsényi Lajos)* 272
Barabás Jenő: Die Scheune auf ungarische Sprachgebiete (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 272
Törő László: Legeltetési rend a Hortobágyon (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 274
A magyar erdészeti irodalom bibliográfiája 1945—1964 (Ism.: *Pintér János)* 275

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft.

Ára: 30,— Ft.

Évi előfizetési ára: 48,— Ft.

INDEX: 25.103

СОДЕРЖАНИЕ

Эрик Фюгеди: Внешняя торговля Венгрии в начале XVI века 1
Марта Коложвари: Дело исследования по лесоводству в Венгрии до второй мировой войны 20
Бела Беллер: Профессиональное сельскохозяйственное образование во время Венгерской советской республики 47
Ференц Донат: Зажиточные крестьяне против земельной реформы 85

СООБЩЕНИЯ

Имре Э. Киш: Данные к истории разведения лядвенеца рогатого в Венгрии 102
Жужа Кирилла—Иштван Н. Киш: К вопросу о крестьянском зерновом производстве в Венгрии в XVI—XVII вв. 111
Зольтан Давид: Крестьянское хозяйство в зеркале данных 1789 года из комитата Бихар 128
Имре Кульчар: Предисотория основания хозяйственной академии в г. Мадяровар 160
Тибор Тот: Данные о состоянии крупных сельскохозяйственных заводов в округе с. Игаль весной 1919 года 174
Шандор Каваши: Раздел земли среди крестьян в комитате Шомодь в 1919 году ... 193

ДИСКУССИЯ

Зольтан Ковач: К вопросу о численности народонаселения в XVIII веке 218

ОБЗОР 228

INHALTSVERZEICHNIS

Erik Fügedi: Ungarns Außenhandel zu Beginn des 16. Jahrhunderts 1
Frau Marthe Kolossváry: Das ungarische forstliche Versuchswesen vor dem zweiten Weltkrieg 20
Béla Bellér: Landwirtschaftlicher Fachunterricht während der Räterepublik..... 47
Ferenc Donáth: Bodenreformfeindliche Stimmung in der begüterten Bauernschaft 85

BEITRÄGE

Imre É. Kiss: Beiträge zur Geschichte des Anbaues des Hornklees in Ungarn.... 102
Frau Zsuzsa Kirilly—István N. Kiss: Zur Frage des bäuerlichen Getreideproduktion in Ungarn während des 16. und 17. Jahrhunderts 111
Zoltán Dávid: Die Bilanz der bäuerlichen Wirtschaftung (Angaben vom Komitat Bihar aus 1789)..... 128
Imre Kulcsár: Die Vorereignisse der Gründung der wirtschaftlichen Akademie in Magyaróvár 160
Tibor Tóth: Angaben zur Lage der Großbetriebe des Landbezirkes von Igal im Frühling von 1919..... 174
Sándor Kávássy: Die Bodenzuteilung dem ackerbauenden Volk in 1919 in Somogy 193

DISKUSSION

Zoltán Kováts: Die Frage der Bevölkerungsentwicklung im 18. Jahrhundert..... 218

BESCHPRECHUNGEN 228

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

XI. ÉVFOLYAM

1969. 3—4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV., Városliget, Vajdahunyad-vár

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

KISS ALBERT, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN
SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Ifj. Barta János: A „Pallérozott mezei gazdaság . . .” forrásairól 277
Szőrfy György: A Tanácsköztársaság mezőgazdasági igazgatása 309
Gunst Péter: Az állattenyésztés Magyarországon 1919—1938 325

KÖZLEMÉNYEK

Zimányi Vera: Sopron város húsellátása 1567-ben, 1570-ben és 1593-ban 435
Hetyéssy István: Nyugat-magyarországi jobbágykezeslevelek és legelőviszályok .. 469
Iványi Emma: Adalék a XVII. századi marhakereskedés történetéhez 486
Tardy Lajos: Martiny Sámuel és a grúziai bortermelés 490
Gaál László: Uradalmi nádgazdálkodás a Fertőn (1942) 496

VITA

Király István: Achim parasztpártjának fő történeti problémái 505

KRÓNIKA

Az erdészettörténet kérdései az Agrártörténeti Bizottságban 556

SZEMLE

Kalicz Nándor: A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 573
Bökönyi Sándor: Die Wirbeltierfauna der Siedlung von Salgótarján-Pécskő (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 574
Horváth Béla: Az Árpád-kori falusi ház a korabeli törvények tükrében (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 574

TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁRA SZEGED

A „PALLÉROZOTT MEZEI GAZDASÁG . . .” FORRÁSAIRÓL[1]

Nem kevesebb, mint tizenöt esztendő telt el a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” első sorainak papírra vetése után, míg végre a szerző — *Pethe Ferenc*, a XVIII—XIX. század fordulójának neves magyar polihisztor-tudósa — műve befejező részeinek megjelenését üdvözölhette.[2] Tizenöt év pedig még egy olyan hosszú életpályának is jelentékeny részét tette ki, mint amilyen 69 esztendejével az övé volt. A több mint kétezer lapnyi mű azonban mégsem elsősorban terjedelmével és születésének időtartamával emelkedik ki Pethe gazdag mezőgazdasági munkásságából; szándékát és eredményeit tekintve is megilleti az első hely. Benne igyekezett a szerző összegezni ismereteit a korabeli agrártudományról, hogy ezzel segítséget nyújthasson olvasójának egy — a kor viszonyaihoz képest fejlett — mezőgazdasági üzem berendezéséhez. Olyan összefoglaló rendszerezést kellett tehát alkotnia, amely felölelte a mezőgazdaság valamennyi ágát.

Egy ilyen munka sikeres elvégzéséhez természetesen nem lehettek elegendőek a szerző személyes tapasztalatai, s nem elégedett meg velük Pethe Ferenc sem. Mintákat, korábbi kísérleteket, felhasználható műveket kellett keresnie, amelyek megfelelően tükrözték mind a kor gazdálkodását, mind az annak javítására irányuló törekvéseket. S ha ezeket idehaza nem találta kielégítőnek, szívesen fordult külföldi forrásokhoz is. A XVIII. században Angliában, Francia- és Németországban gombamódra szaporodó mezőgazdasági művek széles lehetőséget nyújtottak a tájékozódásra. Sőt, egy olyan olvasót, aki — mint Pethe — saját munkájához akarta felhasználni eredményeiket, egyenesen állásfoglalásra késztettek, hiszen egymástól eltérő nézeteik közül választani kellett, s a felesleget elvetni. Ezért válik jelentőssé számunkra a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” forrásainak vizsgálata. Ezen keresztül — úgy érezzük — teljesebbé tehetjük a szerzőről alkotott képünket, munkásságának értékelését, s hozzájárulhatunk helyének megállapításához a XVIII—XIX. század fordulójának gazdasági szakírói között.

[1] Pallérozott mezei gazdaság mellyet a magyar mezei gazdaság tökéletesebbítésére a haza természetéhez s a nemzet állapottjához szabva theoretice és practice kidolgozott *Kisszántói Pethe Ferenc;* (továbbiakban PMG) I. darab: Sopron 1805; II. darab: Pozsony 1808—1813; III. darab 1—7. rész: Bécs 1814. — A mű összesen 2160 lapot tesz ki.

[2] A Pethe életére vonatkozó adatokat vö. *Süle Sándor:* Kisszántói Pethe Ferenc. Bp. 1964.

I.

Az agrárszakirodalom nagy fellendülése a XVIII. században nem volt véletlen. A korabeli Európa mezőgazdasága jelentős változásokon ment keresztül, s még nagyobbakra lett volna szüksége. Az irodalom hűen tükrözte ezt az átalakulást, de a szerzők többnyire síkraszálltak a további változtatások mellett is. A fennálló viszonyok ábrázolásában nagyjából egységes műveket azonban az újra irányuló törekvéseik erősen megosztották. Egy-egy szerző állásfoglalása ugyanis szakmai ismeretein kívül függött az általa képviselt érdekektől, országának állapotától.

Európa országai gazdaságilag igen eltérő szinten állottak. Az élen — a kontinens nyugati peremén — két olyan országot találhatunk, amelyek már túljutottak a polgári forradalmon, lerázták a középkor béklyóit, s megindultak a kapitalista fejlődés útján. A XVII. századi *holland csoda* elsősorban a kereskedelem területén hozott dicsőséget az országnak, de nem kevésbé csodálták mezőgazdaságát. Itt már a XVI. század óta folyt a fehérrépa és a lóhere termesztése, s az ugar bevetése takarmánynövényekkel megteremtette az átmenetet a háromnyomásból a vetésforgós rendszerek felé. Ennek a mezőgazdaságnak nem voltak nagy nevei, Európa-szerte ismert szakírói: szinte az egész nép egy emberként állt a mezőgazdasági javítások, ésszerűsítések oldalán. Németalföldön ugyanis a nagy népsűrűség következtében viszonylag hamar művelés alá került minden művelhető földterület, s ettől fogva csak a természettel vívott kemény harc során, a tengertől szerzett új területekkel lehetett — a mezőgazdasági módszerek javítása mellett — a termelt cikkek mennyiségét növelni. Mivel az ország saját gabonaszükségletét úgysem tudta volna kielégíteni, ezért más, specializált — elsősorban munkaigényes — termelési ágak kerültek előtérbe. Hollandia kereskedelme Pethe korára sokat veszített jelentőségéből, kertgazdálkodása és állattenyésztése (főleg szarvasmarha-tartása) azonban régi fényükben csillogtak, s osztatlan elismerést arattak Európa-szerte.[3]

Az európai elsőséget — gazdasági téren — ekkorra kétségtelenül *Anglia* foglalta el. Az elmúlt évszázadok során folytatódott a Tudor-korszakból jól ismert bekerítések folyamata, de jellegük alaposan megváltozott. A juhlegelők növekedése, ill. a szántóföldek evvel párhuzamos összeszűkülése hamarosan megemelte a gabona árát, s a gabonatermelés újra kifizetődővé vált. A szántóföldi művelés behatolt a bekerített földekre is, és ez egy csapásra hatalmas lehetőségeket nyitott meg a művelési módszerek javítása terén. A kerítéssel körülvett birtokokban olyan forma testesült meg, amit Európa más országainak javítási törekvései — az elkülönözéssel vagy tagosítással — még csak távoli célként tűzhettek maguk elé.

Az angol mezőgazdaság területi változásai a XVIII. században két irányban hatottak: egyrészt csaknem a lehető legnagyobbra növekedett a művelt terület, másrészt ezen belül növekedett a szántók aránya. A század második felére gyakorlatilag befejeződött az erdők kiirtása, s a szűkebb Angliában eltűntek a pusztaföld, mocsár és bozót meghatározások (ha ilyenek

[3] *Joseph Kulischer:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. II. k. München—Berlin 1929. 39. l.; *Wittman Tibor:* Németalföld aranykora. Bp. 1965.

voltak is, nagyságuk elhanyagolható).[4] Az a föld, amelyet éppen nem vetettek be, kaszálóként és legelőként szerepelt az összeírásokban. *Arthur Young*, a kor nagy gazdasági szakírója úgy vélte, hogy a mezőgazdaságilag hasznosított 13 millió ha föld fele szántó, fele legelő volt.[5] Az elkerített szántók nagyságát pontosan megállapítani nem tudjuk, mert nem tudjuk, hogy az elkerített kb. 4,5 millió ha földterületből mennyi volt a szántó, mennyi a legelő.[6] A változások tényleges jelentőségét azonban lemérhetjük a terméseredményeken keresztül. Young szerint 1770-ben Angliában ha-onként 22 hl gabona termett, míg Franciaországban ugyanekkor csak 16 hl.[7] Ebben persze benne vannak a hagyományos gazdaságok eredményei is. A javított művelésű területek magas hozamaira utalnak a német *Thaer*nek a századfordulóra vonatkozó adatai. Ezek szerint Angliában a racionálisan művelt földeken a gabonafélék átlagtermése a következőképpen alakult: búza 33 hl/ha, árpa 40 hl/ha, zab 53 hl/ha (rozsot ilyen gazdaságokban nem termeltek).[8] Ezek után nem csodálkozhatunk, ha a forradalom utáni száz évben Anglia jelentős mennyiségű gabonát exportált. A kivitt gabona mennyisége a XVIII. század második harmadában — persze csak néhány évtizedig — az évi 1—2 millió hl-t is elérte.[9] Csak az ipari forradalom megindulása, az ipari népesség arányának növekedése állította meg az exportot a század utolsó harmadában. De a változásokat tükrözte a takarmány- és ipari növények elterjedése is vagy a nyomások helyén alkalmazott új vetésforgók. A bekerítések korlátlan lehetőségeket nyújtottak a kutatóknak is. Az „új mezőgazdaság"-nak nevezett folyamat irányítói világhírre tettek szert. Kísérleteik fő területe a takarmánynövények termesztésére irányult, hiszen ez elengedhetetlen volt a belterjes, istállózó állattenyésztés fejlesztéséhez, legelőket szabadított fel, amelyeket szántóföldé lehetett átalakítani, s végül trágyát is biztosított a megművelt földekre. Legnevesebbjeik közé tartozott *Jethro Tull*, aki a takarmánynövények termesztése mellett egy lókapa és egy vetőgép feltalálásával tette nevét ismertté. *Lord Townshend* — aki a politikát cserélte fel a mezőgazdasági foglalatoskodással — a norfolki négyes vetésforgó kialakításával vívott ki magának hírnevet. *Robert Bakewell* a juhtenyésztéssel, *Charles Colling* a rövid szarvú marhafajtával kísérletezett. *Coke of Holkham* mintegy félmillió fontot fektetett földjeinek feljavításába, s 40 év alatt sikerült

[4] *C. R. Fay:* English Economic History. Cambridge 1940. 93. l.; *G. M. Trevelyan:* A Shortened History of England. Harmondsworth 1960. 449. l.; *B. H. Slicher van Bath:* The Agrarian History of Western Europe (A. D. 500—1850). London 1963. 230. l.

[5] *D. B. Horn—Mary Ransome* szerk.: English Historical Documents X. k. (1714—1783). London 1957. 425. l.

[6] A XVII. század végén kb. 3,2 millió ha volt elkerítve, túlnyomórészt legelő *(Montague Fordham:* A Short History of English Rural Life. London 1916. 165. l. Adata: 8 millió acre). A XVIII. századi elkerítésekre vonatkozó adataink ellentmondóak. Az egyik véglet szerint kb. 1,2—1,3 millió ha került elkerítésre *(Kulischer* i. m. 69. l.; *Wilhelm Abel:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg—Berlin 1966. 191. l. Adataik: 3 millió acre); a legoptimistább nézet kb. 5 millió ha-t mond *(Fordham* i. m. 122. l.). — 1 acre = 0,4 hektár.

[7] *Arnold Toynbee:* Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században. Bp. 1909. 28. l. — Bár az Angliában létrejött váltógazdaságok nem voltak alapvetően gabonatermelő jellegűek, mégis a gabonahozamok nyújtják a legjobb lehetőséget az egyes országok gazdálkodásának összevetésére. Ezért a következőkben is általában a gabona termésátlagára hivatkozunk.

[8] *Albrecht Thaer:* Grundsätze der rationellen Landwirtschaft. Berlin 1811.[2] 4. k. 18. l.

[9] Vö. a szerző A 18. századi európai gabonaforgalom c. cikkével (Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica V. k. Debrecen 1966. 3—25. l. Továbbiakban: Gabonaforgalom).

birtokának jövedelmét megtízszereznie. Gazdasága évekig látványosságnak számított a külföldiek előtt is. A feltalálók nyomán pedig megindult a szakirodalom hatalmas áradata. A kor legjelentősebb szakírója Arthur Young volt. Ő ugyan mint gazdálkodó kudarcot vallott, könyveiben azonban sikeresen foglalta össze a gyakorlati eredményeket.[10]

1793-ban alakult meg a „Board of Agriculture", a mezőgazdaságot támogatók társasága. Tagjait a közös cél fűzte össze: az új vívmányok népszerűsítése, mezőgazdasági művek pártolása és harc az általános elkerítési törvényekért. Fenntartását részben alapítványok és magánhozzájárulások fedezték, részben pedig az állam pénzügyi támogatása.[11] Az „új mezőgazdaság" ugyanis a legmesszebbmenőkig élvezte a társadalom szinte minden rétegének támogatását. A földművelés divatos időtöltéssé vált. Valamennyi birtokos alkalmasnak találta magát arra, hogy mezőgazdasági üzemét sajátkezűleg vezesse, s kísérletekkel járuljon hozzá a fejlődéshez. De más társadalmi osztályokban és rétegekben is elterjedt ez az érdeklődés. Erről tanúskodik Arthur Young, aki szerint „a földműves céh ma minden állást magába foglal a hercegtől a diákgyerekig".[12] Nem zárkózott el az új folyamat támogatásától az állam sem. A nagybirtokosok kívánságára a parlament sorozatban szentesítette a bekerítési törvényeket. Sőt, maga az uralkodó is híve volt az „új mezőgazdaság"-nak. Az 1784-től megjelenő „Annals of Agriculture" c. kiadvány köteteibe Ralph Robinson álnéven *III. György* is írt cikkeket.[13]

Európa többi országában a fennálló feudális rendszer még súlyos akadályokat gördített a mezőgazdasági racionalizálás elé. Az abszolút monarchiák uralkodóinak szükségük volt a birtokos nemesség fenntartására, hiszen az volt az egyetlen erő, amelyet a feltörekvő polgársággal szembeállíthattak. A feudális földbirtok konzerválása érdekében nehezítették meg a jobbágyi kötöttségek lazítását vagy a birtokok polgári kézbe jutását. Saját érdekeiket szolgálta viszont a közösségi földek felosztásának tilalma, mert a tagosítással — úgy vélték — az adóalanyt képező parasztság földje csökkent volna. Európa java részén éppen ezért megdönthetetlennek tűnt a nyomásos rendszer is, művelési kényszerével együtt, s ez egyre nehezebb helyzet elé állította a gazdálkodókat — jobbágyokat, földesurakat egyaránt. A nyomásos parcellákba szorított jobbágy inkább csak irtásföldjein vezethette be az új (főleg kapás-) növényeket. A nemesség elől a tőke- és munkaerőhiány zárta el a tőkés gazdálkodásra való áttérés útját, pedig a külön fekvő földesúri saját kezelésű földeken látszólag nagyobb lehetőség nyílt az új módszerek alkalmazására. Olyan circulus vitiosus alakult így ki, amelyen csak a kötöttségek feloldása, egy polgári forradalom segíthetett.

A mezőgazdasági termelés növelésének módját Európában sokáig szinte kizárólagosan a művelt területek kiterjesztésében látták. Alkalmazása a XVIII. században széles körű volt, még a legfejlettebb országokban is. A művelt területek kihasználásának fokában azonban különbséget találunk az utolsó talpalatnyi földjéhez érkező Németalföld és Anglia, valamint a kontinens országai között. Szerte Európában növekedtek a művelés alá fogott területek, az elma-

[10] *Fordham* i. m. 113—17. l.

[11] *J. H. Plumb:* England in the Eighteenth Century. Harmondsworth 1950. 192. l.

[12] Idézi *Kulischer* i. m. 40. l.

[13] Encyclopaedia Britannica, London—New York 1926.[23] 28. k. 928. l. (A. Young c ímszó).

radott művelési rendszerek azonban rontották ennek hatását. *Franciaország* 19 millió ha szántója az 1750-es évektől az 1780-as évekre 24 millió ha-ra emelkedett.[14] Ennek azonban egyharmada 1800 körül még mindig ugaron feküdt, az intenzívebben művelt területek által keltett jobb arányt a Dél-Franciaországban általános kétnyomásos szántók hatása rontotta le.[15] (Észak-Franciaországban a háromnyomásos gazdálkodás volt az általános, de a német-alföldi határterületen fejlettebb műveléssel is találkozhatunk.) *Németországban* — ugyancsak a századfordulón — a szántók aránya az összterületnek kb. 33%-át tette ki, de ennek a különben kedvező mennyiségnek is alig több mint két-harmadát tekinthetjük bevetettnek, hiszen az ugar vetése még nem volt általános. Ugyanakkor az ország 25%-át erdő borította, amit nem tudtak kellőképpen felhasználni a mezőgazdaságban. S ezen, a bevetett szántókkal körülbelül egyenlő nagyságú területen kívül a gondozatlan közösségi legelők, mocsarak, pusztaföldek is a hasznosítatlan területet növelték.[16] Pedig a két utóbbi ország európai viszonylatban még mindig a fejlettebbek közé tartozott.

Dél-Európa jelentős területein — *Spanyolországban*, *Dél-Itáliában* — még a nyomásos gazdálkodásnál is alacsonyabb szinten művelték a földet, s nagy tere volt az ún. parlagoló művelésnek. *Kelet-Európa* országait pedig a második jobbágyság és a majorsági gazdaságok növekedésének következményei sújtották. A földesúri árutermelés a feudális robotgazdálkodás megerősödésével járt, s még messzebbre tolta a racionalizálás lehetőségét. A tőkehiánnyal küszködő birtokosok a jobbágyi szolgáltatás növelésével próbálták birtokuk munkaerőszükségletét biztosítani, s nem voltak hajlandók munkaeszközök vásárlásával sem befektetni birtokuk javításába. Megelégedtek azzal, hogy a robotmunkával a jobbágytechnika kerüljön át a nagybirtokra is. Így a kelet-európai országok agrárjellege sem jelentette, hogy mezőgazdasági cikkekkel jobban el lettek volna látva, mint a nyugatiak. *Lengyelország*, amely évi 1,2—1,5 millió hl-es gabonaexportjával huzamos ideig állt Európa gabonaforgalmának élén,[17] korántsem belső feleslegét exportálta. Az önkényes nemesi szállítások következtében a lengyel városok piacain még jó termésű években is aránytalanul magasak maradtak a gabonaárak, s mivel a földbirtokosok — akik az exportot a kezükben tartották — még rossz termésű években sem mondtak le a kivitelről, az „Európa magtárá”-nak nevezett országban sokszor dúlt éhínség.[18] De még az export sem volt minden kelet-európai országra jellemző. *Brandenburg*, melynek uralkodói a hadsereg és a hivatalnokapparátus jelentős növelésével a mezőgazdasági termelők arányát csökkentették, minden mezőgazdasági jellege ellenére maga is idegen gabona fogyasztójává vált, s erősen akadozott a királysághoz tartozó *Kelet-Poroszország* kivitele is.[19]

Európa java részén a szántóföldi művelés még mindig alapvetően gabonatermelést jelentett. Ennek terméseredményei azonban messze elmaradtak az

[14] *Abel* i. m. 192. l.

[15] *Wellmann Imre:* Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században (Agrártörténeti Szemle, 1961) 353. l.

[16] *Dietrich Saalfeld:* Die Produktion und Intensität der Landwirtschaft in Deutschland und angrenzenden Gebieten um 1800 (Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1967). 141—45. és 156. l.

[17] *W. Naudé:* Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert. Berlin 1896. 384—88. l.

[18] *Sz. D. Szkazkin:* Osznovnüe problemü tak nazüvaemovo „vtorogo izdanija kreposztnicsesztva” v Szrednej i Vosztocsnoj Evrope (Voproszü Isztorii, 1958/2. sz.) 118 l.

[19] Vö. Gabonaforgalom 12—21. l.

angliaiaktól. *Franciaországban* — említettük — 1770 körül 16 hl/ha volt a gabona átlagtermése. A *német* terméseredmények átlaga még ezt sem érte el, bár itt — az egyes területek sajátosságainak megfelelően — az eltérések igen nagyok voltak. 1800 körül országos átlagnak mindössze 10—11 hl/ha-t vehetünk,[20] ami pontosan fele a 30 évvel korábbi *angol* átlagnak. De a keleti országrészekben, pl. *Brandenburg-Poroszországban* még ennek az átlagnak az elérése is csak jobb termésű években sikerült, míg a rossz termésű évek átlaga mindössze 6—8 hl volt.[21] Csak a fejlettebb nyugati tartományokban találhatunk magasabb eredményeket, ami javítja az átlagot. *Jülichben* — a közeli *Brabanthoz* hasonlóan — a német viszonyok között rendkívüli terméseredmények elérték, sőt meg is haladták az angol átlagot.[22]

A terméseredmények nagyfokú eltérése a művelési módszerekben jelentkező különbségeket tükrözte. Esetleges trágyázás, hagyományos munkaeszközök, kezdetleges technika jellemezte Európa országainak többségében a gabonatermelést. De ez az elmaradottság a mezőgazdaság más ágaiban is szembeszökő. A föld pihentetéséhez szükséges ugarra vagy a nyomáson kívül eső területekre csak nagyon lassan tudtak behatolni más növények. Közülük is inkább a kapásokat emelhetjük ki; az állattartás fő forrását — takarmánynövények termesztése helyett — továbbra is a legelők, télire pedig a rétek, kaszálók biztosították. A jószág elsősorban igavonó volt, egyéb felhasználási formái (hús, tej) vagy azok az állatfajták, melyek vonóerőt nem szolgáltattak (juh, sertés), sokáig háttérben maradtak. A korszak gazdálkodása még alig kereste az összefüggést a szántóföldi művelés és az állattenyésztés között. A vonóerő és csekély mértékben a trágya felhasználása egyoldalú kapcsolatot teremtett: a földművelést nem tudták elképzelni állattartás nélkül. Fordítottja azonban még nem volt igaz, az állattenyésztés földművelés nélkül is virágzott. A nagy legelők felszámolására irányuló törekvések csak lassan jelentek meg.

Az európai közvélemény figyelme tehát nem indokolatlanul fordult a XVIII. század közepén a mezőgazdaság felé. S mint ahogyan Angliában is felölelte valamennyi társadalmi osztályt, a kontinensen is megmozgatott mindenkit. *Francia* fiziokraták és *német* kameralisták küzdöttek javításáért, uralkodók fogták pártját. A fiziokraták tanainak középpontjában a mezőgazdaság állt, szerintük a föld jelenti minden gazdagság alapját, csak ez teremthet új értéket. A kameralisták a korban még mindig divatos merkantilista elveket ötvözték a fiziokrata tanokkal: államuk, ill. a fejedelmi kincstár meggazdagodásának eszközét továbbra is a kereskedelemben látták, ezen túl azonban — országuk agrárjellegének megfelelően — elsősorban a mezőgazdasági cikkek terme-

[20] *Saalfeld* i. m. 158. l. Adata: 800—900 kg/ha. — 1 hl (gabona) = 80 kg.

[21] *Niederhauser Emil:* A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. 31. lapon kétszeres szemtermést feltételez. Ez ha-onként csak 5,5 hl-es termést jelent. — Németországban 1 magdeburgi Morgenbe 1,25 berlini Scheffel rozsot vetettek. *(Rudolf Berthold:* Einige Bemerkungen über Entwicklungsstand des bäuerlichen Ackerbaus vor den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts — a Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts c. kötetben, Berlin 1962. 118—19. l.) Eszerint 1 ha-ba jut 2,75 hl. — 1 magdeburgi Morgen = 0,25 ha; 1 berlini Scheffel = = 0,55 hl.

[22] *Johann Gottlieb von Eckhart:* Vollständige Experimental-Ökonomie. Jena, 1779.[2] XXIII. l. Az említett tartományokra a búzára egyenesen 15—18-szoros szemtermést ad. Ez 40—60 hl/ha-os átlagot jelentene. Az adat persze túlzás, hiszen ő a brandenburgi gabonaátlagot is 6—8-szoros szemtermésre, 16—22 hl/ha-ra teszi, sőt ugyanott 10-szeres szemtermésről (27 hl/ha) is tud.

lését és kivitelét ösztönözték. Az uralkodók is kimutatták kedvező érzelmeiket a mezőgazdaság javítása iránt. Marie Antoinette burgonyavirággal ékesítette ruháját, II. József az eke szarvát ragadta kezébe.[23]

De megváltozott a kontinens egész mezőgazdasági irodalmának szemlélete. Az addigi irodalom legfeljebb a szorgalmas gazdálkodásra buzdított, s benne a szerzők sokszor babonás tanácsaikat erkölcsi és vallásos indítékokkal szőtték át. A XVIII. század közepétől azonban e művek egyre inkább a mezőgazdasági munka tervszerű és jövedelmező vezetését tanácsolják. Tárgyuk leszűkül a gazdálkodás területére (addig a sütés-főzés, befőzés, betegségek gyógyításának kérdéseire is kitértek); elsősorban azt tárgyalják, hogy a mezőgazdasági vállalkozó hogyan rendezze be gazdaságát, hogyan tegyen mind nagyobb haszonra szert.[24]

Az első ilyen művek persze angol munkák átdolgozásai voltak, s ez az idegen példa sokáig nagy hatást gyakorolt a kontinensre. A francia „Enciklopédia” 1751-ben megjelent első kötetében *Diderot* az „Agronomie” címszó alatt száll síkra az új — Tull-féle — földművelés védelmében. A franciák tömege az Angliából elszármazott *Patullo* „Essay sur l'amélioration des terres” című 1758-ban megjelent könyvén keresztül ismerte meg az új művelési rendszert. 1750 körül jelennek meg az első fordítások Németországban is. Tull mellett *John Mills, Francis Home* és *Philipp Miller* nevét ismerik meg először az olvasók.[25]

Az angol mezőgazdasági eredmények felkarolása az irodalomban persze inkább csak elmélyítette azt a szakadékot, ami Európa országaiban — Hollandiát és magát Angliát kivéve — az újat kutató törekvések és a gyakorlat között fennállott. A racionális gazdálkodás előtt álló akadályok elhárítása meghaladta egyetlen szakíró vagy gazdálkodó erejét. Leküzdésükre legfeljebb helyi kísérleteket tehettek, az ugar bevetésével, néhány új növény meghonosításával, egy-egy új módszer vagy munkaeszköz alkalmazásával. A szerzőknek maguknak is be kellett ezt látniuk, reagálásuk azonban nem volt egyforma. Volt aki — mindenek ellenére — rögtön a bevált angol vagy holland módszereket ajánlotta mint a gyors meggazdagodás eszközét. De emellett számtalan áthidaló megoldás is született, amelyek — a legfejlettebb módszerek kisebb-nagyobb fokú negligálásával — a különösen elmaradt területek művelését szándékoztak segíteni, s nemegyszer az elmaradottnak bélyegezett, de még nem mindenütt elért nyomásos gazdálkodás álláspontjára helyezkedtek.

Az egyes országok mezőgazdasági irodalma nem volt elszigetelt. A módszerek leírása, új nézetek, érvek és ellenérvek gyorsan terjedtek egyik országból a másikba. A középpontban persze még sokáig az *angol gazdálkodás* állt, s a fő érveket az angol munkák megállapításai jelentették. A fordítások (esetenként átdolgozások) azonban nem mindig voltak alkalmasak az angol eredmények megismerésére. A sok nyelvi hiba, a szabad fordítások, a szakterminológia kialakulatlansága erősen zavarta megértésüket. De nem mindig értették meg az új gazdálkodás lényegét sem, annak egy-egy elemét emelték ki, s így — legalábbis kezdetben — az „angol gazdaság” kifejezést többnyire önkényesen alkalmazták. Maga a kifejezés — az értelmezésnek megfelelően — több jelentés-

[23] *Abel* i. m. 190. l.
[24] *Kulischer* i. m. 41—43. l.
[25] *Gertrud Schröder-Lembke:* Englische Einflüsse auf die deutsche Gutswirtschaft im 18. Jahrhundert (Ztschr. f. Agrargesch. u. Agrarsoz., 1964) 33—34. l.

változáson ment át. Ennek *németországi* megnyilvánulására hivatkozhatunk: angol típusú gazdálkodáson *Justi* a takarmánynövények termesztését értette, olyan legelőváltó rendszerben, melyben a szántóföld és a legelő meghatározott időnként váltják egymást. Hasonlóak *II. Frigyes* porosz király elvei is, amelyek az ún. mesterséges rétek megvalósítását ösztönözték. Ebben a takarmánynövényekkel bevetett terület nem a gabonafélékkel való váltakozásban, hanem mellettük szerepelt volna. A későbbiekben az angol gazdaságokban a kapások iránti érdeklődés nőtt meg. Tért hódít a burgonya- és a répafajták termesztése. Németországban is kialakul egy — a norfolkihoz hasonló — vetésforgórendszer. Albrecht Thaer és társai számára már nem a legelőváltó rendszer a minta, hanem a vetésforgó, amelyben a talajjavító és -kimerítő növények váltakoznak.[26]

*

Ha *Magyarország* agrárfejlődését a XVIII. század második felében a legfejlettebb európai országokhoz, Németalföldhöz és Angliához kívánnánk mérni, az eredmény bizony lehangoló lenne. Ez a mérce azonban csalóka; ilyen alapról kiindulva egész Európa gazdálkodását elmaradottnak bélyegezhetjük. A többi országgal való összevetés már jóval kedvezőbb képet nyújt. Hiszen a nálunk ostorozott nyomásos rendszert találhatjuk mindenütt ezekben az országokban, sőt elterjedt bizonyos területeken a parlagoló gazdálkodás is. Szórványos kísérletektől eltekintve pedig éppúgy hiányzott a váltógazdálkodás, mint nálunk. A művelési rendszerek alapján tehát Magyarország agrárfejlődését nem marasztalhatjuk el a korabeli Európával szemben.[27]

A XVIII. század az országban több komoly változást hozott. Ekkor ment végbe — a török kiűzése után — az Alföld benépesítése. A pusztaföldek feltörése, a szántóterület növekedése mellett pedig bizonyos belterjesedést is megfigyelhetünk. Hiába álltak szabadon a hatalmas kiterjedésű pusztaföldek az Alföldön, megművelésükben a megközelítés lehetősége is szerepet játszott. Az óriásira duzzadt falvak, mezővárosok nem bővíthették korlátlanul szántóikat, s ezeken így elkerülhetetlenné vált — a parlagolás helyett — a talajt jobban kihasználó földművelési rendszerre való áttérés. Az alföldi paraszt megélhetését azonban a XVIII. század második felében is a rideg állattartás biztosította. A terület gazdálkodása csak lassan nőtt fel a török által nem sújtott Habsburg-országrészéhez. A Dunántúlon a mezőgazdaságban már régebben megjelentek a kelet-európai fejlődési forma jelenségei: a majorságok és a robotoltatás. Általános volt a nyomásos (főleg a háromnyomásos) gazdálkodás, sőt a szűk faluhatárok ennél intenzívebb formák (az egynyomásos művelés) megjelenésével jártak.[28]

A magyar mezőgazdaság további fejlődése előtt mégis kelet-európai viszonylatban is kirívó akadályok emelkedtek. Lengyelország, Poroszország gabonatermelését a nyugatra irányuló kivitel ösztönözte, Brandenburgét a felduzzadt hazai piac. A tengerparton fekvő országok számára folyóik még a szállítást is megkönnyítették. Magyarországon azonban, különösen a török háborúk elmúltával, igen szűk volt az értékesítés lehetősége, hiányzott a kiterjedt belső piac, míg a rossz szállítási lehetőségek még a közeli országokba irányuló kivitelt

[26] Uo.
[27] *Wellmann:* Földművelési rendszerek . . . 344—54. l.
[28] Uo. 354—62. l.

is megnehezítették (Ausztriába a Duna folyásának kedvezőtlen iránya, az Adria partvidékére a hegyek). Eső és hó áztatta, egér falta asztagok, 5—6 évig csépeletlenül hagyott gabona, vermekben dohosodó termés, eladhatatlanul megrothadt széna bukkan fel forrásainkban.[29] Ezek a körülmények pedig arra engednek következtetni, hogy Magyarországon a termelés javítása, a termelt javak megsokszorozása nem mindig járt együtt a termelő jövedelmének emelkedésével. Ha a földesúr jövedelmét akarta növelni, ezt legbiztosabban a hagyományos módszerekkel érhette el. Az ingyen munkaerő — a robot — és a jobbágyok által biztosított termelőeszközök befektetés nélkül juttatták a piackész árut a nemesség kezébe, s mindaddig, amíg a termelésében tényleges befektetéssel nem élt, veszteség sem érhette. Így a föld tulajdonosa teljesen érdektelen maradt a művelésben alkalmazott technikával szemben. A birtokot irányító gazdatiszt elsőrendű feladata sem a termelés megszervezése volt, hanem a járandóságok behajtása. A munkát vállaló gazdatisztektől az esetek többségében a szakértelmet sem várták el. A termelt mennyiség növelésére legfeljebb a termőterület megnagyobbításával vagy a jobbágymunka intenzitásának fokozásával került sor. De az eladási nehézségek miatt a jövedelem növelésének sokkal közvetlenebb módja volt az, ha a felesleget is sikerült a birtok népességével elfogyasztatni. A külvilággal meggyöngült szálak erősítése helyett a földesúr igyekezett jobbágya nyakába varrni termékeinek egy részét. (Módszerei közül legkirívóbb a földesúri borárulás volt, ahol a birtokos — legalábbis részben — a jobbágyoktól szolgáltatás formájában kapott bort adta el ugyanazoknak, akiktől behajtotta.) A befektetéseket eszközlő birtokjavítások ekkor még általában nem a szükségletek felismeréséből származtak, korszerűsítés helyett sokszor a divatot, a nagyúri kedvtelést szolgálták. S éppen az ilyen „racionalizált” gazdaságok urainak eladósodása (Grassalkovich, Festetich) vált elriasztó példává a reformok ellenzői előtt.

A mezőgazdaság iránti tényleges érdeklődést a birtokosok körében Magyarországon csak az értékesítési lehetőségek megjavulása, a századfordulón jelentkező gabonakonjunktúra hozta meg. A XVIII. század utolsó évtizedétől sorban jelentkeznek a javítási kísérletek, jönnek létre a mintagazdaságok Ercsiben, Ürményben, Zsombolyon stb., ahol a korszerű technikát valóban a jövedelem gyarapítására használták fel.[30]

Az 1770-es évekig a magyar agrárirodalom nem vett tudomást a nyugati mezőgazdaságban megjelent technikai forradalomról, hanem megmaradt a régi kalendáriumirodalom formája és nézetei mellett.[31] Ettől fogva azonban egyre több új típusú munka jelenik meg: fordítások és feldolgozások, majd ezeket követte *Ludovicus Mitterpacher* egyetemi tankönyve, az „Elementa rei rusticae in usum academiarum regni Hungariae” (1777—1779) mint összefoglaló-rendszerező munka. A könyv persze magán viseli a tankönyv jelleget, az elméletet többre becsüli a gyakorlatnál. Így pl. az I. kötet csaknem 200 lapos természettudományos fejtegetéssel kezdődik a növények tulajdonságairól. Ezt a terjedelmet alig haladja meg a földművelésről szóló rész, amelyben pedig újabb tudományos célzatú leírások vannak, pl. a föld fajtáiról, termékenységének okairól stb. A mezőgazdasági tevékenységre utaló gyakorlati tanácsai ezzel szemben

[29] *Wellmann Imre:* Mezőgazdaságtörténetünk új útjai (Domanovszky Emlékkönyv, Bp. 1937) 701—06. l.

[30] *Wellmann:* Mezőgazdaságtörténetünk . . . 689—714. l.; *Mérei Gyula:* Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bp. 1948. 10—97. l.

[31] *Wellmann:* Földművelési rendszerek . . . 365. l.

viszonylag kevesebb helyet kapnak (mind a földművelés, mind az állattenyésztés tanácsai alig több mint 100 lapot). Mitterpacher az új módszerek ismertetése közben sem maradt érzéketlen kora problémáival szemben. Célja az ismeretközlés volt, de emellett bírálta a fejlődést gátló tényezőket, az alacsony technikát, a földek tagosítatlanságát s a vele járó vetésknyszert.

Tessedik Sámuel szarvasi lelkész — bár nem adott közre összefoglaló agrármunkát — gyakorlati tevékenységével a mezőgazdaságnak szinte minden ágában mutatós eredményeket ért el. Írott műveiben — legjelentősebb közülük az 1784-ben megjelent „Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte" — a parasztság nyomorát állítja a középpontba, s ezt a nyomort a termelésben való érdektelenséggel magyarázza. A piachiány, a földközösség — a nyomáskényszerrel — lényegében véve a paraszt zavartalan gazdálkodását akadályozzák. A szerző sorai érthető meglepetést keltettek, hiszen a kortársak — a parasztság idillikus ábrázolásával egyidőben — a gazdálkodás javítását mindig a földesúri oldalról akarták megfogni.[32] Tessedik nem állt meg a szavaknál. Élete fő művét nem is írott munkái között kell keresnünk, hanem 1780-ban alapított gazdasági iskolájában. Ennek — ill. a hozzá kapcsolódó kis mintagazdaságnak — keretei között próbálta azután álmait valóra váltani. Bel- és külföldi tanulmányai alapján terményváltórendszert, takarmánynövények termesztését, istállózó állattartást, talajjavítást, gyümölcsnemesítést, selyemhernyó-tenyésztést, méhészetet, szőlőművelést, fásítást népszerűsített.[33] Eredményei azonban nem voltak tartósak. Anyagi nehézségein kívül — ezen a kormányzat időnként még tudott enyhíteni — a hagyományok védelmében összefogó falusiakkal is állandó összetűzései voltak, s így Tessediknek — pedig azon kevés magyar gazdászok közé tartozott, akiknek a külföld tiszteletéből is kijutott — 1803-ban végleg be kellett zárnia iskoláját.[34] Az általa elért újításokból csak kevés élte túl az 1820-ban elhunyt lelkészt.

Az újabb módszereket sürgető első magyarországi művek nem voltak magyar nyelvűek. Mitterpacher latinul írt, Tessedik németül. Egy magyar nyelvű összefoglaló mű hiányát igyekezett pótolni *Nagyváthy János* 1791-ben közreadott „A szorgalmatos mezei gazdá"-jával, de a magyarnyelvűség mellett a szerző — műve bevezetőjében — a hazai viszonyokhoz való alkalmazkodást is célul tűzte ki. Ezzel — úgy véli — munkája többet ér majd, mint akár a legjobb külföldi mű fordítása. Nagyváthy igyekezett is magát ehhez tartani, s bár legfőbb forrása Mitterpacher „Elementá"-ja volt, annak tudományos rendszerét csak keretnek tekintette. Növénytanát, talajtanát lerövidítette, s hiába vett át máskor egész fejezeteket, az arányok megváltoztatása önállóságát bizonyítja.[35] Művében — éppen a hazai viszonyokhoz való alkalmazkodás érdekében — nem mindenben fogadta el az Európa-szerte terjedő új módszereket. Védte az ugart, ami kell a szántóföldek pihentetéséhez; a pusztákat, mert az állatok legeltetése sokkal egyszerűbb s emellett egészségesebb is az istállózó tartásnál. Ellenezte az intenzív művelést, amit a piaci nehézségek miatt nem tartott kifizetődőnek. Maga „A szorgalmatos mezei gazda" formájában is sokat megőrzött a korábbi irodalmi hagyományokból. A mezőgazdaság szűkebb terén túl háztartási, a gazdaság vezetésére vonatkozó tanácsai is vannak.

[32] *Wellmann Imre:* Tessedik Sámuel. Bp. 1954. 34–38. l.
[33] Uo. 79–93. l.
[34] Uo. 94–127. l.
[35] *Vörös Károly:* Fejezetek Nagyváthy János életéből (Agrártört. Szle, 1966). 22–27. l.

Egy-egy fejezet címét idézhetjük bizonyítékul: A gazdasszonynak a gazdával egyet kell érteni; A férfi cselédnek igazgatása; A ló-vételéről; stb.

Egyenes vonalú volt a magyar botanikai irodalom felvirágzása is. 1775-ben jelent meg *Csapó József* „Új füves és virágos magyar kert” c. füvészkönyve, melynek legfőbb értéke a benne közölt csaknem ezer magyar növénynév. Utat talált a megismerés felé *Linné* rendszere is. *Földi János* nagy természettudományi munkájának („Természeti historia a Lynné systemája szerint”) ugyan csak az állatrendszert tartalmazó része jelent meg 1801-ben, a növénytani résznek csak igen alapos terve készült el. De még ugyanebben az évtizedben, 1807-ben megjelent a „Magyar Füvészkönyv”, *Diószegi Sámuel* munkája. (A megírásban Földi és *Fazekas Mihály* segítették a neves debreceni botanikust.) Diószegi teszi ismertté magyar nyelven Linné rendszerét, ő a leíró növénytan és az alaktan szaknyelvének hazai megteremtője. S megkezdi tevékenységét a hazai flóra feltárója, *Kitaibel Pál* is, aki 1799—1812 között 3 kötetben latinul megjelent „Plantae rariores Hungariae . . .” c. munkájával külföldön is hírnevet szerzett a magyar botanikának.

II.

Amikor Pethe Ferenc 1796-ban — a bécsi „Magyar Ujság” szerkesztésébe bekapcsolódva — megindult agrárírói pályáján, egy sokak érdeklődésének középpontjában álló, de sikerekkel nemigen biztató útra lépett. S Pethe nemhogy megtorpant volna, hanem még ezen az úton is egyre az újabb akadályokat kereste. A két éven belül megszűnt folyóirat kritikáját maga mondja ki: az ilyen rendszertelenül közölt tanácsokból álló „mezei gazdaságbeli chaos — kész embernek jó”.[36] Ami kell, egy — az alapokból kiinduló — összegező-rendszerező munka. S ő — akinek ekkor még csak jelentéktelen írói tevékenység állt a háta mögött — az első adódó alkalmat megragadta, hogy hozzáfogjon egy ilyen összefoglalás megírásához. Négy évi tanársága idején, 1797—1801 között, a Georgikonban megfelelő könyvtárhoz jutott, s ekkor már nyelvi akadálya sincs annak, hogy az itt talált műveket tanulmányozza. Az olvasó meggyőzése végett európai utazására hivatkozik: „Itt ez jól, amott ama nyelv ragad rám imigyamugy: egyikre se vesztegettem annyi napot, a mennyi esztendőt a deákra”.[37]

A kezdet akadálytalansága azonban nem kísérte sokáig a szerzőt. Műve kiadásához már nem sikerült elnyernie Festetich György gróf segítségét. Sőt a Georgikonból való távozása után hosszú hányódás következett, sorsában olyan homályos pontok adódnak, mikor azt sem tudjuk: hol élt, mivel foglalkozott. 1801—05 között az Eszterházyak különböző birtokain találjuk. Ekkor sikerült csak a mintegy fél évtizedig kiadatlanul hurcolt első darabot nyomdába adnia. Műve elején a korabeli német munkák hízelgő stílusában mond köszönetet Eszterházy Miklós hercegnek (azonos Haydn pártfogójával) anyagi és erkölcsi segítségéért. De ez csak az I. darabra vonatkozik. A „Pallérozott mezei gazdaság . . .” II. darabját önerejéből kellett megjelentetnie, míg a III. darab füzeteit az 1814-től megjelenő, általa szerkesztett „Nemzeti Gazda” függelékeként

[36] PMG I. XX. l.
[37] PMG I. XII. l.

adták ki.[38] A változások — a szerző elkedvetlenedése és főleg könyvtár hiánya — sem tudták Pethét megtörni, a mezőgazdaság minden ágára kiterjedő összefoglalás hiánytalanul tető alá került.

A „Pallérozott mezei gazdaság . . ." mégis magán viseli szerzője hányatott életének nyomait. Pethe viszonylag fiatalon, kellő tapasztalat és előtanulmányok nélkül fogott munkájának elkészítéséhez, s így mindig erősen függött a rendelkezésre álló forrásoktól. A viszonylag legjobb feltételek mellett írt I. darab elején meg is nevezi őket, azt a két munkát, amelytől a legtöbb támogatást kapta addig s remélte a későbbiekben. *Johannes Beckmann* „Grundsätze der teutschen Landwirtschaft" c. könyve az egyik, *Albrecht Thaer* „Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft" c. műve a másik, ez a két munka nélkülözhetetlennek bizonyult számára.

A szántóföldi műveléssel foglalkozó I. darabban alig van olyan rész, aminek eredete ne lenne kimutatható említett két forrásában. Túlnyomórészt Beckmanntól származnak a könyv első megállapításai a gazdaságtudomány korabeli állapotáról, a működő gazdasági iskolákról és társaságokról s egy-két kiegészítéssel a gazdászoknak ajánlott bibliográfiák (amelyek eredetiben sokkal bővebbek).[39] Mielőtt azonban rátérne a „plánta" növekedésének feltételeire, Pethe előadja a „földbőr vizsgálatának kémiai módját", s ebben — mellőzve a két nevezett szerzőt — *Lavoisier* „Système de la chymie antiphlogiste" c. munkáját (ill. pontosabban 1792-ben Berlinben megjelent *Hermbstaedt*-féle fordítás-átdolgozását) használta fel. Ennek gyakorlati hasznosítása esetében azonban a Thaer-féle „földbőr vizsgálati módszerre" tér rá, s olyan hűen követi forrását — sokszor szóról szóra —, hogy többször átveszi annak lábjegyzeteit, hivatkozásait is, mintha maga is olvasta volna az idézett műveket.[40] Újra Beckmann következik a föld művelhetővé tételéről szóló oldalakon, Pethe itt megint olyannyira követi a másolt művet, hogy átvesz egy példát, amelyben a mértékegységet németről magyarra változtatja (így lesz egyenlő nála 732 000 német font és 7320 mázsa).[41] A földfajták részletezésétől újra Thaer műve az alap, s ezután meglehetősen hosszan — a földjavításokig — ez is marad. Innen származik annak a számtalan *angol* kísérletnek, újításnak a felhasználása is, amelynek során a legkiválóbb angol gazdászok — *Young, Tull, Bakewell* — nevei bukkannak elénk.[42] Közben persze van két kis kitérő Beckmann munkájára is a földfajták elnevezése, ill. a trágyafajták elhatárolása esetében.[43] Nem lennénk igazságosak azonban, ha nem említenénk meg, hogy ebben a részben Pethe már néhány más művet is felhasznál, s beilleszti a kapott gondolatokat Thaer gondolatmenetébe. A mészről ad leírást *Stumpf* egy műve nyomán,[44] s többször előfordul *Benekendorf* neve is, akinek művét feltétlenül ismernie

[38] *Süle* i. m. 84—104. l.

[39] PMG I. 7—20. l. — *Johann Beckmann:* Grundsätze der teutschen Landwirtschaft. Göttingen 1790.[4] 14—49. l.

[40] PMG I. 50—76. l. — *Albrecht Thaer:* Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft. Hannover 1798. I. k. 87—104. l.

[41] PMG I. 78—81. l. — *Beckmann* i. m. 52—54. l. — Németországban a font területenként más-más súlyegységet jelölt (szélső értékei 0,42—0,56 kg). Így a 100 fontot kitevő magyar mázsa nem feltétlenül egyenlő 100 német fonttal.

[42] PMG I. 85—217. l. — *Thaer:* Einleitung I. 108—215. l.

[43] PMG I. 96. és 101. l. — *Beckmann* i. m. 59. és 68. l.

[44] PMG I. 123. l. — *G. Stumpf:* Feld und Hauswirtschaft. Frankfurt 1793 nyomán.

kellett.[45] Bár az ekefajták, vetőgépek felsorolása Beckmanntól származik,[46] a következő két rész — a szántóföldek megműveléséről és a vetésforgókról — általában Thaer gondolatmenetén alapul.[47] Nem változtat ezen az sem, hogy időnként bírálja Thaer munkásságát („akarmit beszélljen is Thaer”) vagy az, hogy átalakítja Thaer *angol* vetésforgóit, azokból az ott nélkülözhetetlen répa kimarad, s helyére a lednek (= bükköny) kerül. De újra meg kell említenünk egy önálló forrását, az angol *John Mills* munkáját, amelyet Pethe német fordításban olvasott s művében többször is felhasznált.[48]

Említett két fő forrása alapján készíti el a szántóföldi növénytermesztésről, ill. a takarmánynövényekről szóló fejezeteket. Rövid — önállónak tekinthető — vetési tanácsok után Young próbája következik a vetőmag optimális mennyiségének kiszámítására — természetesen Thaer nyomán.[49] Újabb vetési tanácsai során még elutasítja a Beckmann által felsorolt vetőgépeket,[50] de a következőkben — az egyes növényfajok felsorolásában és tulajdonságaik ismertetésében — már szorosan az ő nyomán halad, szinte teljesen az első darab végéig. Közben persze kisebb-nagyobb kitérők is előfordulnak — legtöbbször Thaert veszi igénybe, de újra előfordul Benekendorf, Stumpf és néhány új név: *Petrák, Weissenbruch, Münchhausen, Germershausen.* A vezérfonal — mint említettük — Beckmann munkája. Általában tőle veszi az egyes növények elnevezését, osztályozását s minden esetben latin elnevezésüket (így a „magyar vagy napkeleti zab” — avena orientalis — esetében is, ami Beckmannál „der ungarische oder türkische Haber”. Itt Pethe mégis kénytelen megjegyezni, hogy nálunk ez a fajta éppen nem általános.).[51] A gabonaneműek esetében rendszeresen követi forrását,[52] az egyéb szántóföldi növények közé azonban olyanokat is besorol, amelyek Beckmannál vagy a kerti növények között nyernek említést, így a borsót, lencsét, babot, krumplit, vagy a kereskedelmi növények között fordulnak elő, mint a len, kender és dohány.[53] Beckmanntól veszi át általában azt az irodalomjegyzéket is, amit az érdeklődőknek olvasásra ajánl, így a berni társaság és a svéd akadémia kiadványait, továbbá *Duhamel, Justi, Dossie* stb. műveit. De lépten-nyomon találunk egy-egy utalást Thaer művére is, a gabonafélék felhasználásánál, a töltögető eke, ill. a lókapa ismertetésénél, az *Anderson*-féle krumplipróbánál stb.[54] Kis számban, egy-egy növénynél más neveket is találhatunk, olyan szerzőkét, akiknek módszereit Pethe — mint látni fogjuk — csak így tartotta érdemesnek az átvételre. A dohánytermesztésnél a már említett Benekendorfra és Weissenbruchra hivatkozik,[55] a sáfránytermesztésről szóló rész csaknem kizárólag Ulrich Petrák műve nyomán kelet-

[45] PMG I. 125., 151., 181. l. stb. — *Karl Friedrich Benekendorf:* Gesetzbuch der Natur 1—3. k. Halle 1786—87 nyomán.

[46] PMG I. 228. és 297. l. — *Beckmann* i. m. 80—86. l. és 96—98. l.

[47] PMG I. 226—319. l. és 326—408. l. — *Thaer:* Einleitung I. 215—86. l.

[48] PMG I. 242. l. stb. — *John Mills:* Vollständige Lehrbegriff von der praktischen Feldwirtschaft. Wien 1767 nyomán.

[49] PMG I. 422—435. l. — *Thaer:* Einleitung I. 444—55. l.

[50] PMG I. 439. l. — *Beckmann* i. m. 96—98. l.

[51] PMG I. 452. l. — *Beckmann* i. m. 117. l.

[52] PMG I. 447—460. l. — *Beckmann* i. m. 99—125. l.

[53] PMG I. 460—677. l. — *Beckmann* i. m. 233—39., 122—24., 221—24., 210—13., 225., 398—405. és 409—11. l.

[54] PMG I. 450—61. és 497—503. l. — *Thaer:* Einleitung I. 488—509. és 328. l.

[55] PMG I. 556. l. — *Weissenbruch:* Das ganze der Landwirtschaft. Frankfurt a. M. 1800 nyomán.

kezett,[56] a rizstermelésnél — mivel ezt maga még nem próbálta — teljes egészében Mills német fordítására utal.[57] (Nyilvánvaló, hogy ő sem Angliában termesztett rizst, ha egyáltalán termesztett valaha.) Beckmann és Thaer sorainak kompilációja az első darab utolsó fejezete, amely a takarmánynövényekről szól.[58] A növényfajták elnevezését, rendszerezését most is Beckmanntól, a művelésükre vonatkozó tanácsokat, elsősorban az *angol* tapasztalatokat, Thaertől veszi át. (S itt találunk egy betűhibát, amiről nem tudhatjuk, ő vétette-e vagy a nyomdász: a Thaer által idézett angol Wiltshire-t Wild megyének olvashatjuk, holott ilyen angol grófság nincs.)[59] Rajtuk kívül itt még egy közvetlen forrása van, Germershausen Hausvatere,[60] amelyre többször hivatkozik, amikor két fő forrását nem találja elegendőnek.

A kertészetről, szőlőművelésről és erdőgazdálkodásról szóló második darabban Pethének — bár kijelentéseiben többször utal az *angolok* tapasztalataira — igazság szerint mellőznie kellett az angol forrásoknak még közvetett használatát is, mert Thaer nem foglalkozik ezekkel a művelési ágakkal. (A mellőzés okai az angol sajátosságokban rejlenek: a szőlő ott nem terem meg, az erdőket kiirtották, a kertművelés is jelentéktelen.) Legfőbb forrása így Beckmann marad, s mellé felhasznál néhány német szakmunkát. Ezek a következők: a kertészeti résznél *Blotz, Eckhart* és *Münchhausen;* a szőlőművelésnél *Sprenger;* az erdőgazdálkodásnál *Burgsdorf* munkái.[61] De az eddigi gyakorlathoz híven Beckmanntól származnak az irodalomjegyzékek, a növényrendszerezések (beleértve a Linné-féle latin elnevezést is), továbbá a részletes ismertetések egy része.[62] A kertgazdálkodás fejezetei — a zöldség- és gyümölcsfélék — viszonylag kevés önállóságot mutatnak. A Beckmanntól származó gondolatmenetet többször szakítja meg egy-egy személyes tapasztalat leírása vagy egy-egy Blotz-, ill. Münchhausen-hivatkozás, ezek azonban inkább a részletkérdésekre, a gyakorlati kivitelezésre vonatkoznak. A krumpli esetében még a származásáról szóló vitát is készen veszi át Beckmanntól[63] (ennek különben csak fajtáit és besorolását adja itt, művelése az előző darabban szerepelt), a gyomnövényeknél pedig egyenesen Beckmannhoz utasítja az érdeklődőket, maga nem foglalkozik velük.[64] Némiképp csökken Beckmann jelentősége a szőlőművelésről, ill. az erdőgazdaságról írott fejezetekben Sprenger, ill. Burgsdorf javára, de teljesen nem tűnik el a második darab végéig.

A harmadik darab, amely az állattenyésztésről szól, már nem mutatja az első két rész egyenletességét és igényességét. Először megjelent két füzete, a juhtenyésztésről és a méhészetről, még szívesen fordul a korabeli szerzők

[56] PMG I. 576–609. l. — *Ulrich Petrak:* Praktischer Unterricht den Niederösterreichischen Safran zu bauen. Wien–Prag 1797 nyomán.

[57] PMG I. 653. l.

[58] PMG I. 678–776. l. — *Beckmann* i. m. 161–75. l. — *Thaer:* Einleitung I. 532–615. l.

[59] PMG I. 701. l. — *Thaer:* Einleitung I. 600. l.

[60] *Christian Friedrich Germershausen:* Der Hausvater 1–5. k. 1783–86.

[61] *J. F. Blotz:* Die Gartenkunst oder auf vieljährige Erfahrung gegründeter Unterricht. 1–4. k. Leipzig 1797–98; *Eckhart* i. m.; *Otto von Münchhausen:* Der Hausvater. 1–5. k. Hannover 1771[3]; *Sprenger:* Vollständige Abhandlung des gesammten Weinbaues. 1–3. k. Frankfurt–Leipzig 1766–78; *Friedrich August Burgsdorf:* Forsthandbuch. Frankfurt–Leipzig 1792.

[62] PMG II. 7., 72–192., 222–402. l. — *Beckmann* i. m. 204–54., 276–326. és 336–96. l.

[63] PMG II. 181. l. — *Beckmann* i. m. 223–24. l.

[64] PMG II. 191. l. — *Beckmann* i. m. 267–70. l.

munkáihoz, későbbi részeiben — ló-, szarvasmarha- és sertéstenyésztés — azonban egyre inkább elhanyagolja a kortárs nyugati mezőgazdaság tapasztalatait. Helyüket elsősorban az antik *római* szerzők és a *biblikus* utalások veszik át. A régi tisztelete mellett mindjárt a juhtenyésztésről szóló rész elején hitet tesz: „Az ujjabb Írók, akik a juhtenyésztésről írnak, többnyire úgy jelennek meg a mostani juhos világban, mintha hajdan nem is volt vólna juh a világon”. Pedig amit saját korában írtak, Pethe szerint a régiek mind megírták már.[65] Ettől eltekintve a sok *Columella*- és *Varro*-idézet mellett még hozza Thaer táblázatát (némileg leegyszerűsítve) az angol juhtenyésztés hasznáról s Bakewell és *Marschall* módszeréről.[66] Emellett *Harrach* és *Hastfer* szakkönyveire, ill. *Rohlwes* általa fordított „Baromorvoskönyv”-ére is hivatkozik ebben a részben.[67] A méhészetről szóló rész — a közönség körében egyedül sikert elért füzetecske — kidolgozásakor *Schirach*, *Janscha* és *Christ* munkáit vette figyelembe.[68] Némi Beckmann-hatást mutat a lótenyésztésről szóló rész, ahol a gondolatmeneten kívül néhány adatot is átvett (pl. a lábjegyzetet a lócsiszárok csalárdságáról — mintha ez az ő megjegyzése volna).[69] De egyre bővül a latin szerzőkre való hivatkozások, idézetek köre; s a szarvasmarháról, disznóról és a baromfiakról szóló részben ezek minden más forrást kiszorítanak.

*

A „Pallérozott mezei gazdaság . . .” forrásainak felderítése során első pillantásra megállapíthatjuk, hogy Pethe — a magyar nyelvűeken kívül — kizárólag *német* és *latin* nyelvű munkákat használt. A közvetlenül ismert egy-egy *angol* és *francia* mű (Mills és Lavoisier) is német fordításban (ill. átdolgozásban) volt a kezében. Nyelvismeretével — amire maga hivatkozott — tehát általában nem élt.

Nem túlságosan bő persze a Pethe által felhasznált *német* művek köre sem. Legfőbb forrása s művének rendszerében példaképe a Beckmann-féle „Grundsätze der teutschen Landwirtschaft”. Felhasználására Festetisch gróf ösztönözte.[70] Ez a munka nem volt ismeretlen a korabeli Magyarországon, Nagyváthy is megnevezi a „Szorgalmatos mezei gazda” forrásai között,[71] s valószínűleg az ő révén ismerte meg Festetich is. Pedig Johann Beckmann (1739—1811) nem tartozott a német mezőgazdaságtudomány legnevesebb alakjai közé. Újat nem elsősorban ezen a területen alkotott, személye inkább mint a technológia megalapítója vált ismertté. Sokoldalúságára jellemző, hogy göttingai egyetemi tanárként egyaránt tartott előadásokat a bányászat, mezőgazdaság, technológia, kereskedelemtudomány és a kameralisztika

[65] PMG III/3. 3. l.

[66] PMG III/3. 15—20. l. — *Thaer:* Einleitung I. 645—57. l.

[67] *F. W. Hastfer:* Unterricht von der Zucht und Wartung der Schafe. Göttingen 1754 — *Harrach* munkájának címét (amit Pethe nem közöl) nem sikerült megtudnom.

[68] *Adam Gottlob Schirach*nak gyors egymásutánban több méhészkönyve jelent meg (Sächsischer Bienen-Vater; Sächsischer Bienen-Meister; Bayerischer Bienen-Meister stb. 1767—70). Pethe nem mondja meg, hogy melyiket használta fel. — Ezt *Johann Ludwig Christ* méhészkönyveinél (Anweisung zur Bienenzucht és Bienenkatekismus für das Landvolk, 1780 és 1784) sem tudjuk meg. — *Anton Janscha:* Vollständige Lehre von der Bienenzucht. Wien, 1775.

[69] PMG I. 25—47. és 27. l. — *Beckmann* i. m. 428—46., 433. l.

[70] *Süle* i. m. 106—07. l.

[71] *Nagyváti* [!] *János:* A szorgalmatos mezei gazda. Pest 1791. II. darab VII. l.

tárgyköréből. Sokrétű tárgy- és nyelvismerete (10 nyelven olvasott) alapos kutatást tett lehetővé számára, melyet fáradhatatlan tevékenységével igyekezett is kihasználni. Írásai közül kiemelkedik az 1777-ben megjelent első technológiai tankönyv.[72]

A „Grundsätze . . ." 1769-ben jelent meg először Göttingában. Tankönyv volt ez is, a XVIII. század második felének legnépszerűbb német mezőgazdasági tankönyve, amely 1806-ig további 5 kiadást ért meg. (Mind Nagyváthy, mind Pethe az 1790-ben megjelent 4. kiadást használta.) Beckmann munkájának népszerűségét a benne felhalmozott bő irodalom biztosította. Hosszabb fejtegetésekbe nem bocsátkozott. A mű — 597 lap terjedelmével — nem sokkal több, mint alapos értékelő (magyarázó) bibliográfia, amelyben szerzője támpontot kíván nyújtani a további kutatásokhoz. A tárgyalt anyag túlmegy a mezőgazdaság területén: a földművelésen és az állattenyésztésen kívül általános gazdasági ismeretekkel, a gazdaság megszervezésével, sőt a bányászattal is foglalkozik (bár ez utóbbi fejezete — hangzatos címe ellenére — mindössze 4 oldal terjedelmű, s valójában csak a tőzegfejtésre tér ki). A bennünket érdeklő mezőgazdasági részek elsősorban szigorú rendszerezettségükkel és az új módszerek szűkre szabott, de megbízható ismertetésével tűnnek ki. A földműveléssről szóló rész ismerteti a talajelőkészítést, majd a gabonafélék, takarmánynövények, kerti növények, gyümölcsfák, erdei fák és a kereskedelmi növények termesztését. A Pethe által is követett paragrafusos felosztást alkalmazza, s minden egyes paragrafus — néhány sor bevezetés után — az oda tartozó irodalmat sorolja fel, több-kevesebb magyarázattal. Különösen értékesek az egyes növényekről szóló részek, ahol a Linné-féle latin elnevezést is adja, s bőven részletezi a fajokat, fajtákat. Az állattenyésztésről szóló rész (mely a Pethe-könyvből ismert ágakon kívül a halakkal, selyemhernyóval és a vadászattal is foglalkozik) fajtánként vizsgálja a tenyésztéssel és tartással kapcsolatos kérdéseket (istállózás, takarmányozás, itatás, betegségek stb.), a földműveléshez hasonlóan bő irodalommal.

Beckmann leírásai természetesen kevésnek bizonyulhattak egy rendszeres gazdaságtan összeállításához, ugyanakkor irodalomjegyzéke meghaladta egy ilyen mű igényeit. Pethe ezért a paragrafusokat általában kibővítette, saját tapasztalataiból származó vagy máshonnan átvett gyakorlati tanácsokkal toldotta meg a kapott vázat. Válogatása a közölt bibliográfiában mégis inkább önkényesnek tűnik; hol hivatkozik rá, hol nem.

A levegősebb, gyakorlati esetekkel való fellazításra nyújtott remek példát az „Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft". A szerző, Albrecht Thaer (1752—1828) már valóban az új német mezőgazdaságtudomány egyik legnagyobb alakjának számít. A hannoveri választó udvari orvosának pályája meredeken ívelt felfelé, miután Celle környéki birtokán sikerrel kísérletezett az új módszerek bevezetésével. Eredményei hamar felkeltették a környékbeli földesurak érdeklődését, s a nekik adott egyéni tanácsokból nőtt ki Thaer szakírói tevékenysége. Művei felhívták magukra a porosz állam hivatalos szerveinek figyelmét is, s a szerzőt rábírták az áttelepedésre. Möglini gazdaságának híre, államtanácsosi rangja (ilyen minőségben részt vesz az 1810-es évek

[72] Allgemeine Deutsche Biographie II. k. Leipzig 1875. 238. l.; *Theodor Goltz:* Geschichte der deutschen Landwirtschaft I. k. Stuttgart—Berlin 1902. 322—26. l.

porosz agrártörvényhozásában), professzori címe és 1812-ben megjelent fő műve, a „Grundsätze der rationellen Landwirtschaft” jelzik poroszországi működését.[73]

Az 1798-ban megjelent „Einleitung . . .” azonban még nem annyira Thaer saját kutatásainak eredményeit foglalja magába, hanem irodalmi olvasmányainak összegezését. Pályája kezdetén a cellei orvos megelégedett azzal, hogy honfitársait az *angol* „új mezőgazdaság” eredményeiről tájékoztassa. Művét éppen ezért nem lehet a rendszeresség példaképének tekinteni, az olvasót csak az alapos név- és tárgymutató igazítja el a vaskos, csaknem két és félezer oldalas 3 kötetben. Az első kötet az angol mezőgazdaság szerkezetének ismertetésével s az ottani mezőgazdaságtudomány állapotának felmérésével indul, majd sor kerül a földművelés és állattenyésztés általános ismertetésére. A második és harmadik kötet viszont szakít a rendszeres gazdaságtan gyakorlatával, s olyan problémákkal foglalkozik, mint az angol és német mezőgazdaság különbsége, az egyes vidékek gazdálkodása, mezőgazdasági költségvetések, a gabonakereskedelem törvényhozása Angliában, egyes angol mezőgazdászok munkásságának ismertetése stb. Nyilvánvaló, hogy Pethe elsősorban az első kötet általánosabb megállapításait tudta felhasználni. Ennek nyomairól korábban már szóltunk.

Bár Thaernek e műve megírásakor csak az *angol* gazdálkodás népszerűsítése volt a célja, ez nem jelentette azt, hogy „szolgai utánzását” tűzte volna ki honfitársai elé. Úgy vélte, hogy ennek is meglennének a maga hibái.[74] És itt nemcsak a földrajzi-éghajlati különbségekre gondol, hanem az angol szakírók hiányosságaira. Szerinte ők sem elég alaposak, nem olvasottak, és műveikben keveset idéznek. Éppen ezért nem merítik ki teljesen a témát, hanem kizárólag saját véleményüket nyújtják az olvasónak.[75] Egyes témáknál Thaer megemlíti a tárgykörben folyó angol vitákat. A lókapás gazdálkodásnál a Tull-féle módszer ismertetése után kitér Young ellenvetéseire.[76] Idézi az ugar feladásáról vagy szükségességéről szóló vitát is.[77] Ezeket az eseteket kivéve azonban általában mintaszerűnek találja az angol gazdálkodás egyes elemeit, a juhtenyésztést, a norfolki gazdálkodást, a takarmányozást.[78] Még indoklást is fűz elragadtatásához: helytelen lenne, ha „nemzeti büszkeségből” valaki nem akarna más néptől tanulni.[79]

Ha a gazdasági-technikai oldalon Thaer még nem is rendelkezett megfelelő saját tapasztalatokkal, amelyekkel az angol módszereket helyettesíteni tudta volna; társadalmi téren már voltak észrevételei, amelyekkel a *német* mezőgazdaság korabeli akadályait leplezte le, s fényt vetett a javítás bizonyos feltételeire. Így mindenekelőtt fellép a gazdálkodás javításának feudális gátjai: a robot és terményszolgáltatás, ill. a közös használatú földek ellen. A közvetlen támadás helyett néha inkább az angol példa előnyeit mutatja be: ott a robot megszüntetése jelentékenyen emelte a mezőgazdaság szintjét.[80] Máskor a természetbeni tized káros hatására hivatkozik: visszaveti a mezőgazdasági

[73] *Goltz* i. m. II. k.
[74] *Thaer:* Einleitung III. k. 49. és 128. l.
[75] Uo. III. k. 122. l.
[76] Uo. III. k. 251–64. l.
[77] Uo. I. k. 269. l.
[78] Uo. III. k. 805. l. – I. k. 314. l. és III. k. 148. l. – III. k. 442. l.
[79] Uo. III. k. 130. l.
[80] Uo. III. k. 83. l.

szorgalmat, meggátol minden újítást.[81] Mivel szerinte a természetbeni szolgáltatások a földesurakat is károsítják, ezeket a robottal együtt meg kell szüntetni, ennek kell minden javítás kezdetének lennie.[82] Ugyanez a véleménye a közösökről, s alátámasztására az angolokat idézi.[83] Van egy rendkívül figyelemreméltó megjegyzése, mely szerint a Németországban kialakult kasztrendszer gátolja a gazdasággal foglalkozó szakemberek együttműködését. Ha ugyanis a birtokosok alapítanak mezőgazdasági társaságot, abból kizárják a bérlőket és a gazdatiszteket. Thaer ezt rendkívül károsnak tartja.[84]

A feudális korlátok megszüntetésének szükségességén túl felismeri a kapitalista gazdálkodás alapvető feltételeit: a tőkét és a munkaerőt. A földműveléshez — úgy véli — igen jelentős tőke szükséges,[85] ennek hiánya a javítás egyik legfőbb akadálya lehet.[86] De nem lehet bevezetni sikeresen az új módszereket ott sem, ahol munkaerőhiány van.[87] Ezek a feltételek pedig leginkább a nagybirtokon biztosítottak.[88] Itt kell megjegyeznünk, hogy Thaer ismerte, sőt elfogadta a korabeli fiziokraták nézeteit. Sajnálkozással állapítja meg, hogy még kevés az olyan ország, ahol valóban gyakorlati célból űzik az új gazdálkodást, holott a célszerűség és a haszon érdekében a mezőgazdaságot is üzemként kell felfogni.[89] Ilyen vonatkozásban említi a *francia* ökonomisták és fiziokraták nézeteit.[90] A termelő számításait persze befolyásolja az értékesítés lehetősége. Thaer egyes termékeknél fájlalja a hazai piachiányt (a káposztafélék és a tejtermékek eladása csak egy-egy közeli város piacán lehetséges).[91] Másutt azonban úgy véli, hogy az élőállatok piaca már nem hiányzik Németországban.[92]

A „Pallérozott mezei gazdaság . . ." többi forrása eredeti jelentőségében vagy a felhasználás mértékét illetően meg sem közelíti a már említett két munkát. Esetükben Pethe nem az eredeti mű elméleti felfogását vagy egy-egy szerkezeti megoldását vette át, hanem csak részeredményeket, amelyeket függetleníthetett az eredeti elhelyezéstől. Így róluk és szerzőikről elég, ha csak néhány szóval emlékezünk meg.

Fő forrásain kívül Pethe több más *német* összefoglaló művet forgatott. Ezeknek azonban már a szerzői is elég vegyes társaságot alkotnak. Johann Georg Stumpf, aki a gazdaságtan professzora volt Jénában, a gyakorlati gazdálkodás során tönkrement. Elméleti munkásságának fogyatékosságait mutatja, hogy tanai iránt nem tudott érdeklődést kelteni hallgatóiban, s végül katedráját is fel kellett adnia. Karl Friedrich Benekendorf magas hivatali rang, majd visszaélései miatt kirótt 10 évi börtönbüntetés letöltése után határozta el, hogy a mezőgazdaságnak és az írásnak szenteli magát. Bár igen termékeny szerző volt, műveinek értékét csökkentette rendszertelensége és terjengős stílusa. Johann Gottlob Eckhart I. Frigyes Vilmos alacsony sorból kiemelkedett „kémény-tanácsosa" s nagy hatalmú kegyence volt, II. Frigyes alatt azonban kegy-

[81] Uo. III. k. 67—8. l. — III. k. 95. l. — III. k. 91. l.
[82] Uo. I. k. 69. l. — III. k. 97—8. l.
[83] Uo. II. k. 2. rész 358. l.
[84] Uo. III. k. 120. l.
[85] Uo. I. k. 75. l.
[86] Uo. III. k. 33. l.
[87] Uo. I. k. 294. l.
[88] Uo. II. k. 2. rész 105. l.
[89] Uo. III. k. 317. és 43. l.
[90] Uo. III. k. 70. és 370. l.
[91] Uo. I. k. 310. l. és II. k. 45. l.
[92] Uo. III. k. 68. l.

vesztett lett s úgy eltűnt, hogy halálának időpontja sem ismert. „Experimental-Ökonomie” c. műve a régi kalendárium-irodalom maradványait őrzi. Nemcsak a mezőgazdaság egyes ágaival foglalkozik, hanem a gazdálkodás irányításával is — legyen az egyéni háztartás vagy udvari kamarai gazdaság. Végül Christian Friedrich Germershausen és Otto von Münchhausen műveik címéül a sokatmondó „Hausvater” szót választották, s ezzel is azt igazolták, hogy a mezőgazdasági üzemet a kis, családi gazdasággal azonosították. Sokatmondóak Germershausen egyéb műveinek a címei is: a háziasszony foglalatoskodása, a háziasszony a konyhában és a kertben, háziasszony-kalendárium stb. A magas állami funkciót betöltő Münchhausen sem csak mezőgazdasági tapasztalatait kívánta művébe belevenni, hanem mindazokat az ismereteket, amelyeket államgazdasági tevékenysége során gyűjtött össze.[93]

A másik csoportba azokat a részmunkákat sorolhatnánk, amelyek a mezőgazdaságnak csak egy-egy speciális ágával foglalkoznak, s így Pethe is csak az adott fejezet lapjain tudta őket felhasználni. Volt közöttük kevésbé jelentős szerző és mű is, amelyről az utókor hamar elfelejtkezett. Ilyen Petrák munkája a sáfránytermesztésről, Blotz kertészkönyve vagy Rohlwes „Baromorvoskönyv”-e. Más művek szerzői azonban a maguk területén jelentékeny elismerésre tehettek szert. Így például Balthasar Sprenger — akitől Pethe a szőlőművelési részben vett át — hazájában mint filozófus, matematikus és teológus vált ismertté amellett, hogy számos mezőgazdasági tárgyú munkája is megjelent. Friedrich von Burgsdorf működési területe nem terjedt túl az erdőgazdaság területén. Ezt azonban mind természettudományos-botanikai oldaláról, mind gazdaságtudományi oldaláról művelte. Idegen fafajtákat telepített a Berlin környéki erdőkbe, magjaikat távoli országokba is elküldözgette. Előadásai és művei a kor kameralisztikai szellemét követték. Gyümölcsfatelepítéseivel és méhtenyésztésével vált híressé Johann Ludwig Christ, akinek sok műve közül Pethe csak a méhészetről szólót ismerte s használta fel, pedig ezek a mezőgazdaság szinte valamennyi ágát érintették. A méhészetnél idézett másik szerző, Adam Gottlob Schirach mezőgazdasági tevékenysége valóban csak erre az egyetlen ágra szorítkozott. S bár munkássága itt is eredményesnek bizonyult — titkára lett a felső-lausitzi méhésztársaságnak s szerkesztője a társaság lapjának —, igazi hírnevét a vend nyelvű irodalom ösztönzésével szerezte meg.[94] Pethének tehát itt nem mindig sikerült az adott szerzők legismertebb oldalát megragadnia, kezébe került műveiket azonban szorgalmasan, egyéni megjegyzéseivel kísérve használta fel.

Pedig éppen az említett két forráscsoport révén kerülhetett volna komoly kísértésbe. E művek többsége ugyanis nem érte el a kor újat hozó alkotásainak színvonalát. Sokszor felbukkannak bennük a kalandárium-irodalom csökevényei, amely nevét onnan szerezte, hogy — tárgykörtől függetlenül — időrendi felsorolásban összegezte a gazda feladatait januártól decemberig. Kedvelt módszere volt a párbeszédes forma is, amelyben Mester és Tanítvány vitat-

[93] Vö. *Goltz* i. m. 309—16. és 339—40. l.; *W. Naudé:* Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preußens 1740—1756. Berlin 1910. 18—19. l., továbbá: *Benekendorf* i. m.; *Eckhart* i. m. (*Eckhart* csúfnevét onnan kapta, hogy a betegesen takarékoskodó I. Frigyes Vilmossal egy kevesebb füstöt kibocsátó s így famegtakarítással járó kémény tervének benyújtásával sikerült magát megkedveltetnie); *Christian Friedrich Germershausen:* Das Ganze der Schafzucht 1—2. k. Leipzig 1789; *Münchhausen* i. m.

[94] Vö. *Burgsdorf* i. m.; *Johann Ludwig Christ:* Unterricht von der Landwirtschaft und Verbesserung des Feldbaues. Frankfurt a. M. 1781.

ják meg az adott téma legfontosabb problémáit.[95] Ezt a rendszert Pethe igyekezett elkerülni, s ez a közte és a Nemzet között idézett „párbeszédet" leszámítva, sikerült is neki. Teljes egészében elveti viszont az időrendi felsorolást, s helyette a tárgy szerinti rendszerezést fogadja el.[96]

Tartalmilag is sok tévedést, félrevezető elméletet találhatunk a kor mezőgazdasági irodalmában. Csak néhány példát, éppen a Pethe által felhasznált szerzők műveiből: a trágyázás hívei és ellenfelei közötti vitában Christ azzal utasítja el a „túlzott trágyázást", hogy az egyes növényeknél káros, míg másoknál maga a trágyázás is felesleges. A szétszórt trágya ugyanis sok gyomot nevel fel, benne sok féreg terem meg, ami káros a gyökérzetre. Végül — úgy véli — a trágyázás megváltoztatja a növények tulajdonságait, a fogyasztásra kerülő termékek íze rosszabb lesz. Bizonyítékul a francia szőlőfajtákat említi, amelyek szerinte trágyázatlanul sokkal jobb ízűek.[97] De általában ezek a szerzők nem rendelkeznek azokkal a tudományos, ill. irodalmi imeretekkel sem, amelyekkel az egyes jelenségekre alaposabb magyarázatot találhatnának. Rendkívül gyenge a kémiai tudásuk. Eckhart a talajfajtákat csak színük, kötöttségük és nedvességfelvevő képességük szerint tudja megkülönböztetni, s így beszél könnyű, középkötött és nehéz talajról.[98] Christ a talaj hatóanyagait olajokra és sókra osztja, s míg az előzőeket részben a trágyázással, részben az esővel és hóval látja a talajba bekerülni, utóbbiakat a levegőből származtatja.[99]

Ezek után nem lehet meglepő, ha e munkák általában nem jutottak el a vetésforgós művelésig, hanem még mindig a nyomásos gazdálkodást pártfogolták. Eckhart, Münchhausen és Benekendorf egyaránt ezt ajánlják három-, négy- vagy éppen hatéves formában. A legkedvezőbbnek a négynyomást tartják, mert itt az őszi és tavaszi gabona mellett más (főleg kapás-) növények is kikerülhetnek a szántóra. Mindhárman ragaszkodnak az ugarhoz — a pihentetés kell a talaj erejének visszanyeréséhez —, de a trágyázáson túl a rendszeres ugarszántást is előírják. Hármuk közül egyedül Eckhart javasolja az ugar bevetését, de ő is csak a felének, így négynyomásos gazdasága tkp. nyolcnyomásossá alakul át, ahol a szántó egynyolcada még mindig pihen.[100] Mivel az ilyen típusú gazdaságban a takarmánynövények általában nem kaphattak helyet a szántón, az állattenyésztés legfontosabb forrása továbbra is a legelő és a rét maradt. Érdekes, hogy a szakírók többsége a jószág közvetlen takarmányszükségletének kielégítésén túl az állomány feljavítására szinte nem is gondolt. Eckhartnál is, Benekendorfnál is találkozunk azzal a nézettel, hogy az állatállomány javítása idegen egyedekkel erőltetett lenne, mert bármely állat, amelyet eredeti környezetéből kiragadunk, ezzel jótulajdonságait is elveszítené.[101]

[95] Jó példa erre *Schirach* egyik méhészkönyve: Bayerischer Bienen-Meister, oder deutliche Anleitung zur Bienenwartung. München 1770. A könyv párbeszéd a Méhes-Gazda és a Tanítvány között, függeléke pedig 8 lapon tartalmazza a méhek körül végzendő feladatokat 12 hónapra felosztva. (Tulajdonképpen csak 8 hónapról van szó, mert november—február között a méhek alszanak, s nem tanácsos a kaptárt háborgatni.)

[96] PMG I. k. 331—46. l.

[97] *Christ:* Unterricht 103. l.

[98] *Eckhart* i. m. 3. l.

[99] *Christ:* Unterricht 2. l.

[100] *Eckhart* i. m. 6—10. l.; *Münchhausen* i. m. I. k. 97. és 176. l.; *Benekendorf* i. m. I. k. 47—8. l.

[101] *Eckhart* i. m. 151. l.; *Benekendorf* i. m. 210. l.

Sok téves vagy felületes ismeret terjedt el a *német* szakirodalomban *Anglia* mezőgazdaságáról. Beckmann és Thaer anyagtudásával és széles látókörével csak kevés szerző rendelkezett. Eckhart, aki fő művében, az „Experimental-Ökonomie”-ben mindvégig mellőzi az angol eredmények ismertetését (talán ezeket még maga sem ismeri kielégítően), egyszerre lelkesedéssel szól az angol sörfőzés módszereiről.[102] Münchhausen és Benekendorf megemlítik az angol takarmánynövényeket, de csak az utóbbi ajánlja termesztésüket (pl. a répáét a kertben!). Münchhausen szerint Németországban sokkal jobb takarmányfüvek nőnek a réteken, mint az angolok sokat dicsért vetett füvei.[103] Christ ismerteti a Tull-féle lókapás-trágyázásos művelést, de ennek elsősorban hátrányait emeli ki.[104] Germershausen, aki juhtenyésztésről szóló művében európai kitekintést ad, nem látja meg az angol juhtenyésztésben végbement ugrásszerű változást, s arról csak néhány felületes észrevétele van. Kiemeli, hogy az angol juhok rövid életűek, mert az egész esztendőt a mezőn töltik. Ami a változásokra utalna nála, az a juhhús gyakoribb felhasználásának észrevétele: Londonban újabban megszerették a hízott bárányhúst, s ezért Herefordshire-ben a londoni piacra nevelnek bárányokat.[105]

Végül nem volt a legkedvezőbb az átvételre a művek kameralisztikai szemlélete sem. A szerzők többsége csak állami vagy fejedelmi támogatással remélhette munkássága sikeres folytatását, s így műveikben is ezek az érdekek kerülnek előtérbe. A szakirodalomba a mezőgazdasági ismeretek leírásán túl gazdaságirányítási problémák is bekerültek. Pl. Eckhart, bár említett művében elsősorban a birtokos lovagságnak nyújt ismereteket, mégis utolsó fejezeteiben (a legfontosabb gazdasági törvényszerűségekről és a bányászatról szólóakban) egy fejedelmi udvartartás vezetésének, ill. az ország bányakincseinek kiaknázásával foglalkozik.[106]

Pethe ezekből a forrásaiból igyekezett a számára legmegfelelőbb gyakorlati ismereteket kiválasztani, s azok felhasználásával beérni. Szemléletük és téves nézeteik leküzdésében pedig Beckmann és Thaer tapasztalatai nyújtottak neki segítséget. Szakismeretei is szélesebbek voltak, mint az átlag *német* mezőgazdasági íróké, ezt bizonyítja a nagy *francia* kémikus, Antoine Laurent Lavoisier (1743—1794) tudományos eredményeinek alkalmazása a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” I. darabjában. Lavoisier tudós tevékenysége ugyanis szoros kapcsolatban állott mezőgazdasági érdeklődésével. Trechine-ben mintagazdaságot szervezett, bemutatta a művelés tudományos módszereinek előnyeit. 1785-ben egy állami mezőgazdasági bizottság tagjává nevezték ki, s mint ilyen különböző javaslatokat és terveket készített a francia mezőgazdaság fejlesztésére. Sőt kivégzéséig a forradalom hivatali ügyeiben is aktív szerepet játszott.[107] Ez a mezőgazdasági érdeklődés mozdította elő azután kémiai jellegű földvizsgálatait, amivel jelentős mértékben segítette a korabeli mezőgazdaságtudományt.

S bár Pethének az *angol* írók közül csak John Mills egyik munkáját sikerült megszereznie (ezt is németül), ez sem jelent törést elképzeléseiben. Mills — akárcsak a német Beckmann — nem tartozott a XVIII. század újat alkotó nagy

[102] *Eckhart* i. m. 476. l.
[103] *Münchhausen* i. m. 274—97. l.; *Benekendorf* i. m. 321—30. l.
[104] *Christ:* Unterricht 103., 316. és 491. l.
[105] *Germershausen:* Das Ganze der Schafzucht I. k. 24. és 151. l.
[106] *Eckhart* i. m. 714—882. l.
[107] Encyclopaedia Britannica 16. k. 295. l.

mezőgazdászai közé, mégis megbízható, alapos anyagközlése feltétlenül érdemessé tették a felhasználásra. Sokáig nem is vállalkozott összefoglaló munka megírására; franciából, latinból, svédből fordított, s ezzel bővítette saját ismereteit. Fő művében, a „New System of Practical Husbandry"-ben így alkalma nyílott arra, hogy a közvetlenül ismert angol eredményeket összehasonlítsa a kontinensen folyó kísérletekkel.[108]

Különálló csoportot jelentenek a műben idézett *római* szerzők és művek. Pedig a korábbi kalendárium-irodalommal szemben ezek éppen a XVIII. század második felében kezdenek kimaradni a mezőgazdasági irodalomból. Pethe fő forrásai közül Beckmann egyszer-kétszer még megemlíti Columellát, *Palladiust*, Varrót irodalomjegyzékeiben, Thaer azonban soha. A „Pallérozott mezei gazdaság . . ." szerzője azonban nem elégedett meg az ilyen szórványos idézgetésekkel. Az I. darabban még nem feltűnő a latin szerzők említése, a lenvetésről szóló résznél megtalálhatjuk Columella, *Plinius*, Palladius és *Vergilius* nevét (I. 538. l.), továbbá az első két nevet a szőlőművelésnél. Nem tekinthető különlegesnek az sem, hogy latin szerzőktől veszi valamennyi darabnak, ill. résznek az ajánlását. Pethe módszere megfelelt a kor ízlésének, amely — bár még mindig tisztelte a latin szerzők irodalmi értékét — szakmailag már igyekezett rajtuk túllépni. A III. darabban azonban feltűnő az a tömeges idézgetésük, amellyel a juh-, szarvasmarha-tenyésztésről és méhészetről szóló részekben találkozunk. Pedig éppen ezek a részek azok, amelyekben eltűnnek, elmaradnak a korabeli forrásokra való utalások. A jelenség okáról már szóltunk: Pethe e részek írása közben nem jutott hozzá az új művekhez, így általában csak iskolai tanulmányainak felfrissítéséből élhetett. A debreceni Kollégium tantervében — ő is itt tanult — középponti helyet foglalt el a latin klasszikusok műveinek gépies magoltatása.[109] Így érthető, hogy más forrás hiányában Pethe felötlő emlékeivel pótolta a hiányt. Ezt látszik igazolni néhány olyan hivatkozás is, mely nem a latin mezőgazdasági, hanem a szépirodalom lapjairól származik. Pethe — mikor azt bizonygatja, hogy nem érdemes külföldre menni új szőlőfajtákért — megjegyzi, hogy *Horatius* híres falernumi bora „a jó magyar borhoz képpest egy szóval sem ér" (II. 426. l.). A különböző disznófajták elnevezésénél *Plautust* idézi, a római drámaírót (III/4. 5. l.).

A műben különben a latin az egyetlen nyelv, amelyen szerzője a lábjegyzetekben konkrétan idéz. Míg a kortárs szerzőknél legfeljebb a szerzőt s esetleg az idézett mű címét adja meg, addig a latin hivatkozásoknál — elenyésző kivételtől eltekintve — a lábjegyzet a pontos idézetet és helymeghatározást tartalmazza. A precizitás persze látszólagos. A kor mezőgazdasági eredményeit nehezen lehetett a római szerzőkre visszavezetni, s így néha anakronizmusba csúszik át. (Pl. Columella nem szívlelte az ún. ánglus tyúkfajtát stb. — III/4. 48. l.) Egyébként nemcsak maga hivatkozik szívesen a római szerzőkre, hanem műveiket az olvasóközönségnek is ajánlja. Általában nekik ad igazat a XVIII. századi szerzőkkel szemben, majd meg azt fájlalja, hogy Magyarországon nincs annyi nyomtatott Columella forgalomban, mint Cicero (III/3. 4. l.).

S végül meg kell emlékeznünk a „Pallérozott mezei gazdaság . . ." legkülönösebb forrásáról, a *Biblia* Ó-Testamentumáról. A biblikus hivatkozások előfordulása hasonló a római szerzőkéhez, s magyarázata is minden bizonnyal ugyanaz. (Pethe kollégiumi tanulmányain túlmenően sem szakadt el tőle,

[108] Vö. *John Mills:* A New System of Practical Husbandry 1—5. k. London 1767.
[109] *Julow Viktor:* Fazekas Mihály. Bp. 1955. 17. l.

később maga is adott ki egy Bibliát.)[110] Az első ilyen hivatkozás a szőlőművelésnél, a szőlő eredetével kapcsolatos (II. 408. l.), majd igen sok utalást találunk a III. darabban. A műben *Mózes, Jákob, Ézsau és Ábrahám* bizonyítják, hogy milyen régi is a szarvasmarha, ill. a juh tenyésztése (III/2. 4. l. és III/3. 5. l.). A bibliai hivatkozások szemmel láthatóan kettős célt töltenek be Pethénél. Néhol kimondottan azért használja, mert a korabeli forrásoknál jobban igazolja egy-egy megállapítását. (*Sámuel* könyvével igazolja a gyapjú hasznát — III/3. 113. l. —, mert ilyent a korabeli angol forrásokban nemigen találhat. Thaer is a húsáért tenyésztett juhot propagálja.) Máskor a néphiedelemmel vágnak egybe, s így a kettő egymást erősíti (pl. a tarka juhok esetében — III/3. 26. l.). Pethe nem meri megcáfolni a Biblia állításait, nincs példa arra, hogy bárhol is elítélőleg nyilatkozna róluk (persze igen kevés az érdemi megjegyzés közöttük, általában csak külsődleges, formai hivatkozások vannak).

*

Pethe ismeretei a nyugati mezőgazdaság eredményeiről nemcsak írott forrásokból származnak. A „Pallérozott mezei gazdaság . . .” szerzőjének megvolt a lehetősége arra, hogy az említett változásokat, új módszereket a helyszínen tanulmányozza. Külföldi vándorlásaira többször is utal művében; végpontjainak Nápolyt, Barcelonát, Bordeaux-t, Londont, Dublint, Edinborough-t, Amszterdamot és Koppenhágát nevezi meg (I. 308. l., II. 31. l. és III/3. 63. l.). A közrezárt terület magába foglalja a teljes *Hollandiát, Franciaországot* és *Németországot*, továbbá *Anglia, Dánia, Olaszország* és *Spanyolország* kisebb-nagyobb részét. S Pethe igyekezett is megőrizni érdekesebb tapasztalatait. A mű lapjain többször bukkannak fel azok az utalások, melyek — kimondva vagy kimondatlanul — a személyes tapasztalást feltételezik.

Gyakran fordul elő *Hollandia* említése, különösen az első két darabban. Pethe figyelmét megragadták az ország gazdálkodásának külső sajátosságai: az élősövények (II. 11. l.), a víz levezetésére szolgáló árkok (I. 304. l.), a szélmalmok (I. 696. l.) és a melegágyak (II. 149. l.). A gazdálkodás lényegéből különösen az alapos trágyázást emeli ki (különféle fajtáival: gyeppel — I. 133. l. — iszappal, hamuval — I. 138. l.), továbbá a kertgazdálkodásban betöltött különleges szerepüket (II. 223. l.) és a holland tejgazdaságok egy-egy sajátosságát (III/2. 79, 133. és 140. l.). Hollandiához sok személyes élmény fűzte Pethét. Ott töltötte egyetemi éveit, onnan nősült. Hollandiai tapasztalatai mégis néhány esetben csalókák, s nem a személyes megismerésből származnak, hanem irodalmi forrásaiból! Csak két ilyen esetre utalnánk: egy alkalommal a hollandi sövények említése fordul elő forrásában, pontosan az övéhez hasonló vonatkozásban.[111] Másik alkalommal keserűséggel utal arra, hogy a spárgát és a földimogyorót, amelyet a hollandok drága pénzen árulnak, s melyeket mi is veszünk, nálunk vadon is meg lehet találni. Ez — bár látszólag teljesen magyar vonatkozású utalás — eredetileg a német viszonyokra vonatkozó megállapítás volt.[112]

[110] *Süle* i. m. 47. l.
[111] PMG I. k. 81. l. — *Beckmann* i. m. 57. l.
[112] A spárgára: PMG II. k. 111. l. és *Beckmann* i. m. 242. l. — a földimogyoróra: PMG II. k. 182. l. és *Beckmann* i. m. 225. l.

Messzemenően a legtöbb utalás fűződik *Angliához*. Mégis ezek azok, amelyekben szinte egyáltalán nem tudott többet nyújtani, mint amit forrásaiban talált. Rövid angliai tartózkodása alatt minden bizonnyal csak futó benyomásai maradhattak, s ezért hivatkozásai eredetét nem a személyes élményben találhatjuk meg. Valamennyiük forrása kimutatható Pethe szakirodalmi olvasmányaiban, ismertetésükre részletesen nem is érdemes kitérnünk. *Franciaország* említése általában csak másodlagos Anglia mellett, ahogyan ezt írott forrásaiban látta. A trágyázásban, a termelt növények felsorolásában, a kertészkedés, ill. a juhtenyésztés leírásában általában csak az angollal megegyező francia újításokra hivatkozik. Itt is viszonylag kevés az olyan megjegyzése, amely valóban saját megfigyeléséből származik: ilyet találunk egyszer a lugasos szőlőművelésre (II. 491. l.), máskor a szamarak és az öszvérek használatára (III/1. 49. l.). Ezek az észrevételek azonban a francia gazdálkodás egy-egy sajátosságát emelik ki — nem állnak kapcsolatban a mezőgazdaság XVIII. századi nagymérvű fejlődésével. A viszonylag elmaradott *Németország* rendkívül kedvező színben való feltüntetésének, ill. a rá való sok hivatkozásnak két okát is adhatjuk. Mindenekelőtt: Pethe elsősorban német szakirodalmat használt fel, amely saját országát — az elmaradottság bírálata mellett is — igyekezett jó színben feltüntetni. Pedig a műben felsorolt németországi észrevételek nem mindig — sőt elsősorban nem — tartoztak a nagy mezőgazdasági átalakulások élvonalába. Hogy Pethe figyelmét mégis felkeltik, annak az a másik magyarázata, hogy ezeket tartotta legkönnyebben megvalósíthatónak hazai viszonyaink között. Németország keleti része ugyanazokkal a problémákkal küzdött a mezőgazdasági átalakulások megvalósítása során, mint Magyarország: tőke- és munkaerőhiánnyal. Földrajzi viszonyai is meglehetősen közel álltak a mieinkhez. Pethe becsületesen leírta az angliai és hollandiai eredményeket is, de olvasóközönségére minden bizonnyal nagyobb hatást gyakorolt az egyszerűbb németországi módszerek átültetése a hazai környezetbe. Talán ennek az alkalmazkodásnak köszönhető, hogy az író szerencsés országnak nevezi *Burkusországot* (Poroszország), mert ott a hideg miatt nem is várják el a gyapjúpiacon, hogy nyírás előtt megfürdessék a juhot (III/c. 118. l.). Találunk azután néhány utalást a többi bejárt országban szerzett tapasztalataira is, ezek azonban igen sokszor csak kiegészítésként jelentkeznek a fejlettebb országok eredményei mellett. *Olaszországi* emlékei többek között a szőlőműveléshez kapcsolódnak (II. 412—503. l.); a *spanyolországi* juhtartást csak kritizálja (III/3. 3. l.); *Ausztriában* tanulta a sáfrány termesztését (I. 575. l.). Akad néhány kuriózum is, ami nem feltétlenül áll összefüggésben a mezőgazdaság fejlesztésének céljával sem, de éppen ez mutatja a személyes tapasztalatot: *Olaszországban* megfigyelte, hogy az utcán szedik fel a szamárganét (I. 171. l.); *Dániában* 8 lovat fognak az eke elé (I. 296. l.). Elutasítja, hogy a tehenészeteknek különleges éghajlati feltételeik vannak, hiszen *Svájcban* a hideg és a magas hegyek ellenére igen magas fokú a tejgazdálkodás (III/b. 75. l.).

Pethe Ferenc módszeréről, amivel idegen forrásait kezelte, elismerőleg szólhatunk. A rendelkezésére álló irodalomban igyekezett tájékozódni s a műveket érdemben felhasználni. A buktatók kikerülése többnyire sikerült neki, s az, hogy a kiemelkedőbb szakírókat követi, felülemeli őt a korabeli német mezőgazdasági irodalom átlagos színvonalán. Nem csökkenti a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” értékét, hogy a mű jelentős része átvétel, hiszen ez az eljárás elfogadott és széles körben használatos volt kortársi forrásai esetében is. A döntő kérdésben, hogy a mezőgazdasági tárgyú művek közül melyiknek

követőjévé vált a szerző, Pethe választását az utókor igazolta, s ehhez nemcsak a szerencse, hanem elsősorban saját szakmai tudása segítette hozzá.

Csak sajnálhatjuk, hogy Pethe nem tudta következetesen alkalmazni ezt a módszert művében. A lelkiismeretesen, sok előtanulmánnyal összeállított első két darab után az állattenyésztésről szóló részekbe olyan nézetek is bekerültek, amelyeket a szerzőnek korábban sikerült elkerülnie. Elkeseredettsége, kiábrándultsága türelmetlenséghez vezetett. Már nem kereste az újat, a korszerű eredményeket; hanem saját tapasztalatai alapján, sőt sokszor csak hallomás, felületes és ellenőrizetlen források alapján dolgozott. Bár ez a III. darab értékét jelentékenyen csökkenti, mégis megbocsáthatjuk Pethének, mert tudjuk, hogy alapvetően nem ez volt jellemző rá.

*

Bár Pethe Ferenc a „Pallérozott mezei gazdaság . . .”-ban elsősorban idegen forrásokhoz nyúlt, ez nem jelenti azt, hogy teljesen függetleníteni tudta, ill. akarta volna magát a *magyar* előzményektől és a magyarországi viszonyoktól. Művében — ha csekély számmal is — itthoni forrásokra is bukkanhatunk, bár úgy látszik, Pethe nem túlzottan kívánta magyar kortársai eredményeit művébe belevenni. Azt a magyarázatot, hogy Pethe nem ismerte honfitársai műveit, eleve ki kell zárnunk. Egyrészt ellentmond ennek általános olvasottsága, amit idegen forrásainál láthattunk, másrészt az, hogy legalább egy-két megjegyzést szinte valamennyi kortársa művére tesz. Kevés kivételt találunk, s érdekes módon ezek közé tartozik Mitterpacher, akiről említés sem történik művében. Tessedik neve (németesen Teschedik formában) mindössze egyszer fordul elő a „Pallérozott mezei gazdaság . . .”-ban, az I. darab bevezetőjében (I. 7. l.), akkor is csak mint gyakorlati mezőgazdáé, aki „a mezei gazdasággal kezdett foglalkozni”. Ugyanezen a lapon találhatjuk Festetich gróf nevét is, iskolájával kapcsolatban. Nagyváthyt többször említi az I—II. darabokban, de ezek az utalások nem olyan jellegűek, amelyek a honfitárs művének komolyabb felhasználására mutatnának. Egyiküknek meglehetősen politikus jellegű: „Nagyváti emberül ki találta mondani az igazat a Hazának legnemesebb borokat termő vidékire nézve” (II. 405. l.), de nélkülözi az igazi tartalmat az erdőgazdaság tárgyalásakor előforduló két említés (II. 560: a cserfáról; II. 582. l.: a gyertyánfáról). További két alkalommal pedig Nagyváthy művén keresztül hivatkozik idegenekre: Sprenger kísérleteire a termőföld tulajdonságainak felismerésében (I. 19. l.), ill. *Baume* hihetetlenül agyagos földjére, aminek létében kételkedik (I. 85. l.). A biológusok közül Kitaibel munkájának addig megjelent köteteiről Pethének úgy látszik nem volt tudomása, mert nevével nem találkozunk a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” lapjain. De csak egy-két — nem is mindig a legkedvezőbb — utalás történik Csapó (= Tsapó), Földi és Diószegi munkásságára. Az előző kettő Pethe szerint nem vesz tudomást a nálunk termő jóféle fűnemekről, s „a magyar füvészkönyv szintúgy tökéletlen a mezei gazdaságokra nézve” (I. 689. l.). A juhtenyésztésről szóló rész egyik lábjegyzetében pedig egyenesen szemére veti a „Magyar Füvészkönyv”-nek, hogy rosszul adja meg egy gyógyhatású fű nevét. Azonban kiemeli, hogy legalább magyar nevet ad ennek a növénynek (III/3. 54. l.). Hasonló elismeréssel illeti még egy alkalommal a „Fűvészkönyv”-et, amikor ő azért fogadja el az adott magyar nevet, hogy „hadd terjedjen” (III/3. 108. l.) (Diószegi nevét sehol sem említi, de az idézetek kétségtelenül az ő munkájára utalnak).

Azt, hogy miért nem hivatkozott Pethe többször és érdemlegesebb formában honfitársai munkásságára, pontosan megindokolni nem tudjuk. Talán úgy gondolta, hogy olvasói számára imponálóbb lesz az idegen nevek, művek felsorolása? Az általa követett idegen források valóban több újat tartalmaztak, mint a kor magyar művei, mégis — alapvető rendszerük mellőzésével — talált volna olyan tényanyagot, egy-egy példát, amellyel állításait erősíthette volna. (Mint ahogyan tette az idézett német művek többségével, amelyek — Beckmannt és Thaert leszámítva — nem voltak magasabb szintűek a magyar irodalomnál.)

Nemigen talált követnivalót a hazában tapasztalt elmaradott állapotokban sem. Sőt, éppen az itthon látottak adják példáját annak az „úgy szokták"-nak, amit egész művében végig ostoroz. Csak néhány példát említünk a hosszú sorból: hibáztatja a krumpli elhanyagolását (majd egy éhínség megmutatja a hasznát! I. 503. l.), a „kétszeres" vetését (mert a búza és a rozs nem egyszerre érik be; I. 445. l.), a kaszáló György-napig tartó legeltetését (I. 707. l.), a „közönséges" gazdaságok takarmányhiányát (III/2. 101. l.), szőlőművelő gazdáink tudatlanságát (II. 405. l.) stb. Azon kesereg, hogy a lúd nálunk becsét tollának köszönheti, s hogy mennyire büszke az, akinek „parádé ágyába" lajtorján kell fölmászni (III/4. 42. l.). Hiszen éppen ezen az állapoton akar ő művével segíteni. Elvileg mindenféle újítást pártol: „amit sehol sem lehet tapasztalni, azt az ágyuval sem lehet megtalálni . . ."; ha nem próbálkoznánk mindig újjal, nem lenne fejlődés a világban: „tsak kellett egyesnek lenni, aki valamit elkezdett" — mondja (II. 204. l.), s hogy ne kelljen mindenkinek mindent újra kezdenie, ezért adja elő a leglényegesebb külföldi eredményeket magyarul.

Nem lennénk igazságosak persze, ha a hazai források között nem említenénk azokat, amelyek Pethe saját írásos vagy gyakorlati tevékenységére utalnak. A „Pallérozott mezei gazdaság . . ." lapjain szívesen hivatkozik saját folyóiratainak — a „Visgálódó Magyar Gazdá"-nak és a „Nemzeti Gazdá"-nak — cikkeire, továbbá a Georgikonban és másutt kifejtett munkásságának eredményeire. Kétszer illeszti be a „Visgálódó Magyar Gazda" egy-egy cikkét valamelyik (egyébként Beckmanntól átvett) bibliográfiába (I. 81. és 651. l.). Háromszor is hivatkozik ugyanott megjelent cikkére, amelyben a holland földelegyítéssel és trágyázással foglalkozik (I. 132., 138. és 177. l.), és egyszer-egyszer a krumplifőzéshez(!), ill. a veresfenyő termesztéséhez fűz megjegyzést a saját régebbi cikkei alapján (I. 499. l. és II. 654. l.). Újabb folyóiratára, a „Nemzeti Gazdá"-ra hivatkozik a juhtenyésztésről szóló részben kétszer, a gyapjúválogatással és a juhbetegségekkel kapcsolatban (III/3. 122. és 186. l.).

Többször említi saját tapasztalatait, s ajánlja módszereit. Keszthelyi eredményeit idézi a trágyázásnál (trágyalével, maga szerkesztette kocsiról öntözi gabonáját, I. 200—06. l.), leírja vetésforgós kísérleteit (I. 212. l.), földmérő módszerét (I. 220—24. l.). Javaslatot tesz egy újfajta eke megszerkesztésére („illyen még sehol sints" I. 246. l.), valamint egy saját tervezésű „töltögető" vagy „ugarló" ekére (I. 250. l.). Hivatkozik szántási és vetési tapasztalataira is (I. 297. és 436. l.). Egy esetben pedig külön kijelenti: „ne gondollja valaki, hogy Angliából beszéllenék haza, mert én magam mindezeket, esztendőnként elkövettem itthon Magyarországon" (III/2. 80. l.). Általában könyvbeli és látott ismereteit igyekszik megvalósítani vagy legalábbis kipróbálni őket. Így — olvasmányai alapján — végzett kísérletet annak vizsgálatára, hogy valóban lassabban szárad-e ki a fellazított föld, mint a tömör. Próbája az olvasmány igazát bizonyította (I. 258. l.). Ugyanígy megemlíti, hogy a

Georgikonban holland mintára vízemelő malmot készíttetett a sáros, vizenyős legelők víztelenítésére, s ez nagyszerűen bevált (I. 699. l.).

De az ilyen „saját tapasztalatból” előadott eseteknél Pethe nem mindig megbízható. „Tapasztalata” egyszer-egyszer idegen forrásból táplálkozik: vagy az átvett külföldi eredményeket utánozza, vagy a hazai gyakorlatot. Az első esetben saját sikereit oly nagyon eltúlozza, hogy ez eleve kétkedést kelthet bennünk. Szemére veti az angol Andersonnak, hogy krumplibokrait nem töltögette fel eléggé, pedig ha megteszi, „még több termett vólna” (I. 502. l.). Saját takarmánytermesztéséről úgy véli, hogy „Ángliában is példa lehetne” (III/2. 80. l.). A Beckmannt, Thaert és Youngot illető bírálatokat nem is részletezzük, Pethe számtalanszor veti ellenük saját eredményeit — sokszor joggal, de még többször alaptalanul. Másrészt sokat vesz át saját tapasztalatai sorába a hazai hagyományokból. A magyar gazda „szántson sűrűn . . . s vesse el a magot parasztosan” (I. 297. l.); elutasítja a korszerű vetőgépeket, s helyettük a kézi vetést javasolja: két lábra, az ellenkező láb irányába (I. 437. l.); ugyanígy a hagyományos cséplési módokat pártolja, mert van elég „élni akaró szegény legény”, aki e munkát elvégzi (I. 664. l.). A Toursi Társaság kiadványa és Rohlwes „Baromorvoskönyv”-e ellenében a marhafelfúvódás legjobb orvosságának a vaspálcát tartja (III/2. 95. l.). Mindezek és több más példa arra mutatnak, hogy Pethe nem tud teljesen szakítani a magyar hagyományokkal, sokszor kerül vissza művébe az egyszer elvetett „úgy szokták”.

III.

Ennyiben foglalhatjuk össze tehát a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” fő forrásait. Összességükben tekintélyes kört alkotnak, s ha Pethe csak keveset használt fel érdemben egyik-másikból közülük, annak az az oka, hogy — bár viszonylag fiatalon, különösebb előtanulmányok nélkül fogott műve megírásához — nem dolgozott kritikátlanul. Rostáján többnyire kihullottak a túlhaladott nézetek és módszerek, míg ő maga a javítások, az új keresése mellett foglalt állást. Ebben azonban nem lehetett teljesen következetes. A legjövedelmezőbbnek tűnő módszer sikere is függött attól, hogy megfelelt-e a hazai viszonyoknak. Pethe nem feledkezett meg erről, s válogatása, kritikai észrevételei során figyelembe is vett minden szempontot, amely a felhasználhatóságot érintette.

Akad példa arra, hogy földrajzi, éghajlati vagy talajbeli különbözőségek miatt nem javasolt valamit. Nálunk nem jó a topdressing, mert a szétterített trágyát a szél és a nap kiszívja (I. 198. l.), ugyanezért nem lenne jó a Norfolkban alkalmazott sekély szántás sem (I. 292. l.), s aki rigai lenmagot akar vetni, annak ajánlja, hogy a klímát és a földet is hozza magával (I. 418. l.) stb. De a „hazai viszonyokhoz való alkalmazkodás” jelszava alatt építi be művébe azoknak a gátló tényezőknek az ismertetését is, amelyek a hazai mezőgazdaság fejlődését hátráltatják. A fő problémák: a tőke- és piachiány, a robotoló munkaerő hátrányainak megállapítása Thaertől származnak, a példák azonban sajátjai. Már a mű elején le kell mondania a földjavítás legjövedelmezőbb angol módszereiről: a földelegyítésről, a márgázásról, a baromfitrágyáról és magáról a gyakori trágyázásról, mert nálunk a rendkívül alacsony gabonaárak miatt nem kifizetődőek (I. 98., 130., 175. és 197. l.). Nem tartja érdemesnek nálunk a káposzta nagybani termesztését — „török háború” nélkül; a dinnyéét, tökét

és retekét nagyobb város nélkül, mert különben mind eladatlan marad (I. 532. és 540. l.). London, Párizs, Bécs szomszédságát siratja a kertművelésről szóló részben, mert az kifizetődővé tenné a termelést (II. 3—6. l.). Belátja, hogy mennyire eredménytelen a robotmunka: „Három robotos szántónál több hasznot hajt egy nap egy jó béres 2 ökörrel". A robotosokat a hajdú sem tudja kellőképpen fegyelmezni (I. 306—307. l.). Érdekes megállapítása a magyar és angol gazda szorgalmának különbözőségéről: „Az Ánglus, mikor nem dolgozik, ébren lévén alszik; ha dolgozik, tűzben áll: a Magyar, ha dolgozik, munkálkodván nyugszik; ha nem dolgozik, a legtüzesebb izgésmozgásban elfárad." (I. 408. l.) A munkaerőkérdésben — az ország egyes területeinek eltérő sajátosságai miatt — nem egyértelmű a vélekedése. Hol úgy gondolja, hogy van elegendő szabad munkaerő (elegendő „szegény legény" van, aki a cséplést elvégezze — I. 664. l.); hol pedig kevesli azt (a kukoricánál a kézi kapálás többet ér, mint a lókapa, nálunk mégis a munkaerő-megtakarítás miatt a gép a „legszükségesebb vóna" — I. 482. l.).

Ezek a korlátok szabják meg azután azt, hogy mit ajánl a felsorolt módszerekből, s mi az, amit elvet. Úgy látja, hogy a magyar birtokosoknak megvan az erejük ahhoz (igásjószág, gyalogerő bére rendelkezésre áll), hogy birtokukat fejlett módszerekkel műveljék (I. 336. l.). Azt hangoztatja, hogy mennyire a pénzkeresés híve (ez lehet fiziokrata hatás, bár a fiziokratákat nem nevezi meg — II. 27. l.). Valójában azonban a fent említettekben olyan korlátokat lát a magyar mezőgazdaság előtt, amelyeket maga nem tud áttörni, sőt kisebb, formális javítások kivételével, megbolygatni sem mer. A vetésforgó bevezetése céljából javasolja a nyomáskényszer megszüntetését (I. 341. l.); a legeltetés szabaddá tétele céljából a közös legelők felosztását (III/2. 71. l.); a robotmunka kiküszöbölésére béresek alkalmazását (I. 306. l.) stb. A német gazdálkodás problémái — Thaer mintájára — ugyanezen kérdések felvetésére ösztönözték Pethét. Választ adni rájuk azonban még nem mer, a feudális gazdálkodás megszüntetésének javaslatáig még nem jut el.

S mivel a korlátok következtében nem mindig ajánlhatja az ismertetettből a legfejlettebbeket, kénytelen szembeszállni saját forrásaival is. Tőke- és munkaerő-problémái miatt (s talán a hagyományokhoz való kötöttségek következtében) elveti a lókapát, az új cséplési módszereket, a vetőgépet stb. (I. 483. és 664. l.). Ha választani kell a gépi és kézi munka között, mindig az utóbbit ajánlja. Ami csak munkát takarítana meg — akár gép, akár módszer —, azt szinte egyáltalán nem javasolja bevezetésre. Néha túlzott optimizmusba esik, csakhogy ezzel is igyekezzék elhárítani a termelés akadályait. Így többször kerül önmagával is ellentétbe. Egyik alkalommal tagadja, hogy agyagban ne lehetne jó krumplit termelni (I. 445. l.), holott másszor már kimondta, hogy agyagban a krumpli csak sínylődik (I. 362. l.). Ugyanígy: először elveti a különböző növények eltérő tápanyagait, s csak egyféle „növényeledelt" ismer el (I. 329. l.), majd másutt elismeri, hogy a különböző „plánták" a nevelő „matériának külömböző . . . részeitől fosztják meg a földet" (I. 346. l.). Hogy ő melyiket hiszi el a különböző álláspontok közül? Ez nem derül ki a műből. Leírni azonban mindkét álláspontot leírta, s közülük a második különösen figyelemreméltó, hiszen tudományosan ezt csak a XIX. sz. közepén sikerült *Liebignek* bebizonyítania.

Nem nehéz bizonyítékot találnunk arra, hogy Pethe mezőgazdasági ismeretei nem álltak meg a „Pallérozott mezei gazdaság . . ."-ban kifejtetteknél. Észrevehető különbséget találunk pl. állattenyésztési módszereiben, ha újabb

szaklapját, az 1814-ben indult „Nemzeti Gazdá”-t összevetjük a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” III. darabjának füzeteivel — amelyek éppen e lap függelékeként jelentek meg. A „Pallérozott mezei gazdaság . . .”-ban a szarvasmarhatartásban nyáron még mindig a legeltetés jelenti a fő táplálékot, ez jobb a kaszált fűvel való takarmányozásnál mind a „jármos ökrök”, mind a fejős tehenek esetében (III/2. 18. és 70—74. l.). A legelő szolgáltatja a juhok ellátását is, sőt erre a célra olyan rossz legelőket is fel lehet használni, ahol „más szelíd állatok éhhel döglenének meg” (III/3. 77. l.). A „Nemzeti Gazda” hasábjain viszont az állattartásra — mind a közölt cikkekben, mind a fordításokban — olyan véleményeket tesz közzé, amelyek a „jászlontartás”mellett törnek lándzsát (még a juhoknál is).[113] Itt tehát Pethe már mert szakítani a felhasználhatóság realitásának kérdésével, s a hazai viszonyokhoz mért — többnyire alapfokú — ismereteken túl olyan módszereket is ajánlott, amelyekre a „Pallérozott mezei gazdaság”-ban nem nyílt módja.

A „Pallérozott mezei gazdaság . . .” sikerét szerzője még felhasználhatóságától tette függővé. Ezért szentel különös figyelmet művében a kérdésnek: ki és hogyan valósíthatja meg az általa ajánlott módszereket. A mű a földbirtokosoknak szól, megállapításait egy parasztgazdaság hasznosítani aligha tudta volna. (Pethe tudatában van annak, hogy műve olvasói között a jobbágyparasztokra nem számíthat. A paraszti gazdálkodás javítására törekedő Tessedik módszereit elsősorban nem írott formában terjesztette.) A „Pallérozott mezei gazdaság . . .” vélt olvasói helyzetében azonban nem tudunk további szűkítést tenni. A földbirtokosok valamennyijéhez szólni igyekszik, ízlésre, birtoknagyságra, vagyoni állapotra való tekintet nélkül. Az új módszerek alkalmazásához persze feltétlenül szükségesnek látja a nyomáskényszertől felszabadult saját kezelésű földesúri birtok kialakítását. Rajta azonban a földesúr tetszésének megfelelően alkalmazhatja a javított háromnyomásos gazdálkodást (I. 355. l.) vagy akár a legfejlettebb vetésforgókat (I. 364. l.), mindkettőt megtalálhatja a könyvben. Az erdőművelésről szóló részben kimondja, hogy az a rész inkább a nagyobb és „középszerű Uradalmakkal bíró Földes-Urak” számára fontos (II. 545. l.), az olcsó borvétel módjánál felkiált: „szegénylegénynek beszéllek” (III/2. 149. l.). Megkülönböztetést tesz az egyes művelési ágak között: „szegény legénynek szőllő, Urnak gulya, ménes birkanyájj a legjobb” (II. 407. l.).

A különböző igényekhez szabott alkalmazkodásra külső körülmények kényszerítették Pethét, ezért a belőle származó kisebb-nagyobb következetlenségeket semmiképpen sem róhatjuk a terhére. Többször megemlített tapasztalatlanságán — forrásainak segítségével — meglepően könnyen sikerült túltennie magát. Ha művében mégis belső ellentmondásokkal, forrásainak elhanyagolásával találkozunk, ennek más okát találhatjuk. Kedvezőtlenre fordult életkörülményei vagy olvasói érdekeinek tiszteletbentartása sok mindenre magyarázatot szolgáltatnak. Mindez persze nem jelentheti azt, hogy a „Pallérozott mezei gazdaság . . .”-ot hibátlan műnek tartjuk. Pethe művének néhány olyan hiányosságára is rá kell mutatnunk, amit nem tudunk külső kényszerítő körülményekkel magyarázni. Első helyen említhetjük forrásai kiválasztásának és értékelésének módszerét. Csak helyeselhetjük, hogy Pethe elveti a XIII—XVII. századi kalendárium-irodalmat. Ez minden bizonnyal tudatos, hiszen Beckmann jónéhány alkalommal említi az ide tartozó szerzők *(Heresbach, Coler, Fitzherbert, Petrus de Crescentiis* stb.) nevét, Pethénél viszont egyszer

[113] *Süle* i. m. 212—13. l.

sem fordulnak elő. (Ebben az esetben persze még indokolatlanabbnak tűnhet az antik római szerzők felhasználása, hiszen ezek időben még távolabb állnak tőle.) Észre kell vennünk azonban, hogy kimaradt néhány olyan nevezetes kortárs neve is, akikkel pedig lett volna alkalma találkozni. Thaer hivatkozásai ellenére elmaradt az angol Coke of Holkham, Lord Townshend, Charles Colling; Beckmann ellenére pedig a francia Patullo vagy a német *Leopoldt* és *Woellner*, akiknek van olyan jelentőségük a megfelelő agrárágak fejlesztésében, mint egyik-másik említett írónak. De félrevezető a Justiról és *Schubartról* alkotott képünk is, ha csak az ő néhány megjegyzését vesszük figyelembe. Ezek nem utalnak a német mezőgazdaság két nagy alakjának tevékenységére. (Schubart, aki Ausztriában a „lóhereföldek lovagja" címet nyerte el, a lóheretermesztésnél említést sem nyer.)

A hazai környezethez való alkalmazás ürügyén pedig Pethe sok korabeli tekintélyt bírál, ítél el. Nem kerülik el kritikai megjegyzéseit a korabeli angol mezőgazdaságtudomány nagyjai, Young, Marshall, Bakewell sem, habár nagyságukat maga is elismeri. S sokszor cáfolja két fő forrásának íróit, Beckmannt és Thaert. Csakhogy míg ilyenkor minden esetben név szerint említi őket, sokszor „elfelejtkezik" róluk, ha éppen átvesz tőlük valamit. Így azokról sem fest mindig kedvező képet, akiknek műve létrejöttét nagyrészt köszönhette.

Az előző eset — bár egyszerűen figyelmetlenségnek tekinthetjük — mégis Pethe forráshasználatának esetleges jellegére utal. Ha a néhány „elfelejtett" szerzőt összevetjük a megemlített szakírók, kutatók sorával, számuk elenyészőnek tűnik. Mellőzésük tehát nem számíthat hibának. Legfeljebb az derül ki, hogy Pethe — aki az elébe kerülő műveket nagy gonddal tudta megrostálni — nem törekedett arra, hogy forrásai körét bővítse, vagy a kor mezőgazdaságtudományáról átfogó képet nyújtson. Alaposabb magyarázatra szorulna bírálatának módszere, amivel saját forrásait teszi kritika tárgyává (s ugyanakkor időnként elfelejtkezik róluk, ha megállapításaikból vesz át). A sokszor egyoldalúnak rajzolt képre azonban nem találhatunk mentséget. Pethe forrásainak kritikájával minden bizonnyal véleményének önállóságát akarta hangsúlyozni, következetessé akarta tenni a módszert, amivel minden átvételt megszűrt. Ez azonban legfeljebb magyarázhatja, de nem mentheti elutasítását. S ugyanez érvényes a magyar források mellőzésére is. Alapvető nézeteiben persze egyik elődjét sem követte, de a részletekben sem támaszkodott rájuk. Talán el akarta kerülni, hogy a korabeli olvasóközönség — amely a hazai művekkel könnyebben vethette volna össze az övét — önállóságát vonja kétségbe? Mindenesetre megelégedett néhány — többnyire lényegtelen — utalással a hazai agrárirodalomra.

A túlzott eredetieskedés, saját eredményeinek felnagyítása Pethére egész életében jellemző volt. Mint a szerző jellemének, életszemléletének része került át művébe is. De ha ez a „Pallérozott mezei gazdaság"-ban hibaként jelentkezik, Pethe életének mégis ez volt a motorja, amelynek optimizmusát, a legnagyobb kudarcok után is mindig újraéledő reményeit köszönhette.

A néhány jelentéktelen hiányosság persze nem csökkenti a mű érdemeit. A „Pallérozott mezei gazdaság . . ." jelentős helyet foglal el a magyar mezőgazdasági irodalom történetében. A hazai olvasó számára feltétlenül többet kellett hogy jelentsen bármely külföldi forrásánál, mert példáit igyekezett a honi viszonyokhoz alkalmazni. De többet adott magyar elődeinél is. Vetésforgóinak sora, a takarmánytermesztést ösztönző lelkesedés hiányzik mind Mitterpachernál, mind Nagyváthynál. Csak fájlalhatjuk, hogy színvonala éppen az állattenyésztésről szóló részekben csökken, ahol két előde is meglehetősen el-

maradott nézeteket vallott. Nem Pethén múlott, hogy műve — mint az egész magyar agrárirodalom — nem hozta meg a várt eredményt, a magyar mezőgazdaság átalakulását.

Pethe Ferencet a „Pallérozott mezei gazdaság . . .” a magyar mezőgazdasági irodalom kiemelkedő alakjává teszi, de olvasottsága, ismeretei helyet kell hogy biztosítsanak neki az európai gazdasági irodalomban is. Sajnos kapcsolata a kor agrártudományával egyoldalú maradt. Ő igyekezett tudatosan alkalmazni, esetenként továbbfejleszteni az olvasott művek eljárásait, módszereit. Azt viszont, hogy maga is hatást gyakoroljon kora irodalmára, hogy külföldi kortársai az ő tapasztalatait is figyelembe vegyék, a nyelv korlátai akadályozták. Egyetlen külföldi méltatását Thaertől ismerjük. Pethe említi a „Pallérozott mezei gazdaság . . .”-ban, hogy Thaernek elküldött vetésforgó-tervezetét az a „musterhaft” jelzővel illette (I. 212. l.). Pethe ugyan bizonytalankodott, hogy ezt elismerésből vagy gúnyból tette-e. Úgy véljük azonban, hogy az utóbbiról szó sem lehet. Thaer művében ezt a szót mindig pozitív értelemben említi. Másrészt mi kifogása lehetett volna Thaernek egy olyan vetésforgó ellen, amelyben végső soron a saját maga által propagált elvekre ismerhetett? Fogadjuk el ezt a megjegyzését mint kora egyik legnagyobb mezőgazdasági szakemberének megbecsülését Pethe Ferenc munkássága iránt. A hazai olvasóközönség közönyét pedig próbáljuk utólagos tiszteletadással jóvátenni.

IFJ. BARTA JÁNOS

ЯНОШ БАРТА

ОБ ИСТОЧНИКАХ ВЕНГЕРСКОГО ТРУДА ПО СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ «PALLÉROZOTT MEZEI GAZDASÁG»

Резюме

Целью автора является показать, через какие источники трёхтомный труд «Pallérozott mezei gazdaság» (Отшлифованное сельское хозяйство). венгерского специалиста Фэрэнц Пэтэ примыкался к подъёму западноевропейской науки и специальной литературы по сельскому хозяйству, каким успехом он отражал её результаты, и какие возможности давались в то время для осуществления этих результатов.

В венгерской специальной литературе по сельскому хозяйству описание изменений, изошедших из Англии и Голландии, возникало начиная с 1770-ых годов. Венгерские специалисты, как Лайош Миттэрпахер, Шамуэл Тэшшэдик и Фэрэнц Пэтэ, приобретали свои знания, однако, косвенным путём, через французские и немецкие труды. Так и главными источниками очерка Пэтэ были две немецкие работы, а именно «Grundsätze der deutschen Landwirtschaft» автора Йоганнес Бекман (Основы немецкого сельского хозяйства), и «Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft» автора Альбрэхт Тер (Введение ко знанию английского сельского хозяйства).

Очерк Яноша Барта подчёркивает те части труда Пэтэ, в которых он, часто дословно, употреблял две упомянутые работы (особенно много таких мест находится в первом томе).

Но возможно констатировать, что авторы обеих цитированных работ были очень хорошими знатоками английских методов и английской специальной литературы. Целесообразность выбора Пэтэ подчёркнута даже в большей мере и тем, если мы знаем, что во многих других немецких трудах того времени ряд ошибочных, искажённых информаций появлялось об английском хозяйстве, и некоторые из авторов этих работ защищали традиционное хозяйство.

В случае новых методов Пэтэ всегда по-одному рассматривал возможности их употребления в Венгрии, по отношениям географии, климатологии и, не в последнюю очередь, социологии. Перечисление главных препятствий, — неимение капитала и рынка, невыгоды рабочей силы, вынужденной к барщинному труду, — может находиться в одном из его

источников, в работе Тэра, но примеры были взяты им из отечественного окружения. Вследствие того, он не может предлагать самых развитых методов; его главными точками зрения являются рентабельность и дешёвая реализация.

Эти два обстоятельства обеспечивают значение «Отшлифованного сельского хозяйства» в истории венгерской специальной литературы по сельскому хозяйству; этим он предоставил больше, чем его венгерские предшественники в области севооборотов и кормопроизводства, или же тем посколько он стремился адаптировать всё это к отечественным отношениям.

JÁNOS BARTA, JR.

ÜBER DIE QUELLEN DES UNGARISCHEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN FACHWERKES »PALLÉROZOTT MEZEI GAZDASÁG«

Zusammenfassung

Des Autors Zweck ist darzustellen, dass das Werk von Ferenc Pethe — das in 1805—1814 erschienene, dreibändige »Pallérozott mezei gazdaság« (Die vervollkommnene Landwirtschaft) — durch welche Quellen mit dem Aufstieg der westeuropäischen Agrarwissenschaft und landwirtschaftlichen Fachliteratur verbunden war, mit welchem Erfolg ihre Ergebnisse widerspiegelte, und welche Möglichkeiten wären diese Ergebnisse unter den damaligen ungarischen Verhältnissen zu realisieren.

In der ungarischen landwirtschaftlichen Fachliteratur erschien die Beschreibung der von England und Niederlanden begonnenen Veränderungen schon von den 1770er Jahren. Die Spezialschriftsteller — Lajos Mitterpacher, Sámuel Tessedik und Ferenc Pethe — haben ihre Kenntnisse, im allgemeinen, indirekt, durch französische und deutsche Fachwerke erworben. So waren die wichtigsten Quellen auch des Werkes »Pallérozott mezei gazdaság« zwei deutsche Bücher, nämlich die »Grundsätze der deutschen Landwirtschaft« von Johannes Beckmann, und die »Einleitung zur Kenntnis der englischen Landwirtschaft« von Albrecht Thaer. Die Abhandlung hebt jene Teile des Werkes von Pethe hervor (besonders viel solche Stellen können wir im ersten Band finden), wo Pethe — often Wort für Wort — die beiden erwähnten Werke gebraucht hat. Hinwegen können wir auch die Tatsache konstatieren, dass die Verfasser der beiden zitierten Werke die gründlichen und ausgezeichneten Kenner der englischen Methoden und Fachliteratur gewesen sind. Die Richtigkeit der Wahl von Pethe wird dadurch umso besser akzentiert, dass wir wissen, dass viele unrichtige, irrtümliche Berichte über die englische Bewirtschaftung damals erschienen waren. Manch einer von ihren Autoren beschützte die traditionelle Bewirtschaftung.

In der Gelegenheit der Bekanntmachung der neunen Methoden erwägte Pethe immer sonders die Möglichkeit der Adaptierung gemäss den geographischen, klimatischen und — nicht in letzter Reihe — gesellschaftlichen Gesichtspunkten. Die Autzählung der höchsten Hindernisse (der Kapital- und Geldmangel, die Nachteile der fronenden Arbeitskräfte) können wir auch in einer von seinen Quellen (im Thaer's Fachwerke) finden, aber Pethe hat die Beispiele aus dem einheimischen, ungarländischen Umkreis genommen.

In Konsequenz dieser Umkreises kann er nicht immer die entwickeltesten Methoden vorschlagen, sondern die Ertragfähigkeit und die Billigkeit bedeuten seine wichtigsten Gesichtspunkte.

Diese beiden Umstände sichern die Bedeutsamkeit der Arbeit von Pethe in der Fachliteraturgeschichte der ungarischen Landwirtschaft, womit er auf dem Gebiete der Bekanntmachung der Anbaufolgen und Futterproduktion mehr als seine ungarischen Vorläufer gegeben hat, bzw. insofern er dies alles zu den einheimischen Verhältnissen anzupassen strebte.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG MEZŐGAZDASÁGI IGAZGATÁSA

1919. március 21-én, a Tanácsköztársaság megalakulásakor a mezőgazdaság helyzetének rendezése csakúgy, mint a társadalom felépítésének összes alapkérdései új szempontok új megvilágításában, új utakon alakultak tovább. Megváltozott az alkotmány, és benne a mezőgazdaságot irányító miniszteriális és törvényhatósági rend *igazgatási rendszere* is átadta helyét a Földmívelésügyi Népbiztosságoknak, ill. a Tanácsoknak.[1]

Amikor a mezőgazdasági igazgatás előtt álló feladatokról szólunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a helyzetet, amelyben a mezőgazdasági termelés a Tanácsköztársaság kikiáltásakor volt. A mezőgazdaság helyzete már a háború alatt is katasztrofálisan romlott. A nagybirtokok munkaerőhelyzete a hadifoglyok munkába állítása ellenére egyre rosszabb képet mutatott. A polgári forradalom a termelés visszaesésének csökkentéséhez sem idővel, sem más lehetőségekkel nem rendelkezett. Az emberi élelmezést szolgáló termények vetésterülete visszaesett. 1919. július 25-i jelentések szerint búzából alig 1 millió, rozsból alig 3/4 millió holddal nagyobb terület volt bevetve, mint egy évvel korábban.

Csökkent a takarmánynövények mennyisége, s mivel azok egy részét, pl. a kukoricát, zabot emberi táplálkozásra is felhasználták, ez maga is kedvezőtlenül befolyásolta az állatállomány helyzetét. A két éven felüli szarvasmarhaállomány már nem érte el az 1 millió darabot, a két éven aluli pedig alig volt több mint 3/4 millió. Míg a háború előtti években a szarvasmarhák vágósúlya átlagban 5 q felett volt, ebben az időben a vágósúly alig érte el a 400 kg-ot. 1918-ban már csak 3390 szántógép és alig valamivel több mint 28 000 cséplőgép volt üzemben. A Tanácsköztársaság idejére ez a szám még tovább csökkent, egyre nagyobb nehézségekkel járt az üzemanyag biztosítása, a gépek

[1] Részlet a Magyarországi Szocialista Párt és a Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 21-én kiadott, „MINDENKIHEZ" című kiáltványából.

„Magyarország proletársága a mai nappal a maga kezébe vesz minden hatalmat. A polgári világ összeomlása, a koalíciós kormányzás csődje kényszeríti rá Magyarország munkásságát és parasztságát erre a döntő lépésre. A kapitalista termelés összeomlott, a munkásság nem hajlandó többé a nagytőkések és nagybirtokosok igájába hajtani a fejét. Az országot az összeomlás anarchiájától csak a szocializmus, a kommunizmus megteremtése mentheti meg. Ugyanakkor külpolitikailag is teljes katasztrófa előtt áll a magyar forradalom. A párizsi békekonferencia úgy döntött, hogy Magyarországnak csaknem egész területét katonailag megszállja, a megszállás vonalait végleges politikai határnak tekinti, és ezzel a forradalmi Magyarország élelmezését és szénellátását végképpen lehetetlenné teszi."

alkatrésszel való ellátása. A cséplőgépek nagy hajtószíjait sok helyen cipőtalpnak használták fel, a gőzekéket és a cséplőgépeket nem egy helyen szalmával fűtötték.

Egyre inkább csökkent a talajerő utánpótlása, és amikor a gépek számára vagy éppen az állatállomány vagy a bevetett terület mennyiségére utalunk, ezeknél az adatoknál arra is gondolnunk kell, hogy azok a legtöbb esetben még a mai Magyarországnál jóval nagyobb területre vonatkoznak.

A Népköztársaság február 15-én kiadott, földosztásra vonatkozó elgondolásai kétségtelenül reményt adtak arra, hogy a megoldatlan földkérdés is megnyugtatóan rendeződjék. Az említett törvény sokat ígérő szövege azonban már nem tudta levezetni az agrárproletárság forradalmi nyugtalanságát.[2]

A gondok tehát növekedtek, az élelmiszerkészletek apadtak, a mezőgazdaság munkaeszközei, állatállománya megviselt, elhanyagolt, egyre csökkenő állapotban volt.

Amikor tehát a mezőgazdasági igazgatás helyzetét áttekintjük s taglaljuk a feladatok felvázolását, a szervezeti változásokat és végül a mezőgazdaság helyzetének javítására tett intézkedések körét, ezeknek a nehézségeknek a figyelembevételét egyetlen pillanatra sem hanyagolhatjuk el.

1. Megoldandó feladatok

A megoldandó feladatok között első helyen a földbirtokpolitikai intézkedések állottak.

Emellett természetesen gondoskodni kellett az őszről elmaradt munkálatok befejezéséről, elő kellett készíteni a betakarítást. Rendezni a munkaerőhelyzetet, úgy-ahogy pótolni a kieső munkaeszközöket. Felépíteni a mezőgazdasági igazgatás új központi szervezetét, gondoskodni a mezőgazdasági intézetek és intézmények munkafeltételeinek biztosításáról, kidolgozni azok tevékenységének esetleges tartalmi változásait, és természetesen a mezőgazdaság mindennapi munkáját is segíteni kellett.

2. Szervezeti változások

a) *Központi igazgatás*

A forradalmi Kormányzótanács a Földmívelésügyi Népbiztosság vezetésére kollégiumot hozott létre, amelynek tagjai Csizmadia Sándor, Vántus Károly, Hamburger Jenő és Nyisztor György lettek. Április 4-én a kollégium összetétele megváltozott, és a Népbiztosságot Hamburger Jenő, Nyisztor György és Vántus Károly népbiztosok vezették tovább.

A Népbiztosság megalakulásakor átvette a Népköztársaság Földmívelésügyi Minisztériumának teljes szervezetét, sőt személyzetét is. Ez a szervezet azonban már nem volt azonos a Földmívelésügyi Minisztérium 1918. január 1-től életbe léptetett ügy- és személyzeti beosztásával, amint azt sokan gondolják, és ami az eddig rendelkezésre álló források adatai alapján is feltételezhető volt. 1919. február 27-én ugyanis a földmívelésügyi miniszter 2094. Elnöki szám alatt a Minisztérium korábbi ügybeosztását megváltoztatta, és az előző főosztályi rendszer helyébe egy olyan 38 szakosztályra tagozódó központi

[2] XVIII. Néptörvény, megjelent 1919. febr. 15-én.

irányító szervezetet hozott létre, amelyben az össze nem tartozó és önálló termelési vagy gazdasági célt szolgáló ágazatok már különváltan jelentkeztek.[3] Ez volt tehát az az ügybeosztás, amelyet a Népbiztosság megalakulásakor átvett, és amelyben április 15-ig dolgozott.

A társadalmi viszonyok változása, a termelés állami irányításának és ellenőrzésének megszervezése következtében azonban az ügyek további intézésére sem az átvett szervezet, sem a meghagyott személyzet már nem volt megfelelő. Ezért a Földmívelésügyi Népbiztosság 1919. április 11-én Hevesi Ákos politikai megbízott aláírásával, 3571. Elnöki számú rendeletével leváltotta a meg nem felelő tisztviselőket, gondoskodott az új tisztviselők kinevezéséről, megszüntette, egyszerűsítette, majd létrehozta a Földmívelésügyi Népbiztosság új szervezetét.[4]

Az eddigi 38 helyébe 12 osztályt állítottak. Ezeken belül az összevont termelési ágak elválasztható szakágazatainak ügyeit egy-egy ügyosztály intézte. Az április 15-én életbe lépett rendelkezés szerint a Földmívelésügyi Népbiztosság szervezeti felépítése a következő volt:

I. Mezőgazdasági osztály. Ügyosztályok:
1. Talajművelés
2. Takarmánynövények termelése
3. Gabonafélék termelése
4. Kapásnövények termelése
5. Ipari növények termelése
6. Mezőgazdasági gépesítési és műszaki ügyek
7. Trágyázási ügyek
8. Mezőgazdasági jogi ügyek

II. Kertészeti és méhészeti osztály. Ügyosztályok:
1. Kertészeti szakoktatás
2. Gyümölcstermelés és fatenyésztés
3. Zöldségtermelés és -hajtatás
4. Terményfeldolgozás és -értékesítés
5. Díszkertészet
6. Kertészeti szövetkezetek
7. Kertészeti műszaki ügyek
8. Méhészeti ügyek általában
9. Méhészeti szakoktatás

III. Szőlészeti és borászati osztály. Ügyosztályok:
1. Állami szőlőtelepek
2. Szőlészeti és borászati műszaki ügyek
3. Állami közpincék

[3] „A magyar népköztársaság földmívelésügyi minisztériumának ügy- és személybeosztása (Kiadatott a magyar földmívelésügyi minister 1919. febr. 27-én 2094. eln. szám alatt kelt rendeletével)." Homályosan utal erre a *Kiss Dezső* által összeállított 14. sz. levéltári leltár, a „Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár" is, noha világosan nem utal erre a rendeletre. L. I. 28. l. A szövegből úgy néz ki, mintha a repertórium összeállításakor az 1919. febr. 27-i rendelet még nem lett volna ismert.

[4] 3571/1919. eln. számú körrendelet a „Földmívelésügyi Népbiztosság ügybeosztása és az ügykezelés egyszerűsítésére". Kelt 1919. ápr. 11-én, életbe lépett ápr. 15-én.

4. Borkereskedelem
5. Szőlészeti és borászati jogi ügyek

IV. Állattenyésztési és állategészségügyi osztály. Ügyosztályok:
1. Szarvasmarhatenyésztés
2. Lótenyésztés
3. Sertéstenyésztés
4. Juh- és kecsketenyésztés
5. Baromfi- és nyúltenyésztés
6. Takarmánytermelés
7. Legelőügyek
8. Állatértékesítési és állatforgalmi ügyek
9. Tejgazdasági ügyek.
10. Állatbetegségek elleni védekezés
11. Állattenyésztési és állategészségügyi jogi ügyek

V. Erdészeti osztály. Ügyosztályok:
1. Igazgatási (szolgálati) és szervezési ügyek
2. Erdőfenntartási ügyek
3. Erdőgazdasági ügyek
4. Fatermelési és faforgalmi ügyek (Faértékesítő Hivatal)
5. Üzemszabályozási és statisztikai ügyek
6. Erdészeti építkezések ügyei
7. Erdészeti „kultúr"-ügyek
8. Vadászati és madárvédelmi ügyek

VI. Vízgazdasági osztály. Ügyosztályok:
1. Dunai ügyek
2. Tiszai ügyek
3. Csatornázási ügyek, kikötők ügyei
4. Mederszabályozási és lecsapolási ügyek
5. Öntözési ügyek
6. Vízrajzi ügyek. Vízrajzi Osztály
7. Vízierő felhasználása
8. Halászati ügyek
9. Vízjogi ügyek

VII. Birtokrendezési osztály. Ügyosztályok:
1. A termelés biztosítása érdekében végzendő ideiglenes birtokrendezési ügyek
2. Birtokkategóriák számbavétele
3. Tagosítási ügyek
4. Kisajátítási ügyek
5. Becslési ügyek
6. Telepítési ügyek
7. Vallásalapítványok és egyházi birtokok ügyei
8. Az iskolagazdaságok alapításával kapcsolatos ügyek
9. Birtokrendezési műszaki ügyek
10. Birtokrendezési jogi ügyek

VIII. Szövetkezeti osztály. Ügyosztályok:
1. Szövetkezeti gazdaságok igazgatása
2. Állami birtokok igazgatása
3. Üzemszervezési ügyek
4. „Számtartás"-i ügyek
5. Szövetkezeti műszaki ügyek
6. Szövetkezeti jogi ügyek

IX/A. Mezőgazdasági szakoktatási osztály. Ügyosztályok:
1. Közép- és felsőfokú oktatás
2. Alsófokú oktatás
3. Időszaki tanfolyamok rendezése
4. A nők gazdasági képzése
5. Mezőgazdasági ipari szakképzés
6. Mezőgazdasági háziipari ügyek
7. Műszaki ügyek
8. Jogi és irodalmi ügyek

IX/B. Mezőgazdasági kísérletügyi osztály. Ügyosztályok:
1. Ellenőrzési ügyek
2. Tudományos kísérletezési ügyek
3. Vizsgálati ügyek
4. Mezőgazdasági ipari ügyek
5. Jogi ügyek

X. Statisztikai osztály. Ügyosztályok:
1/a Időszaki vetésjelentések, termésbecslések, átlagos terméseredmények kiszámítása
1/b A bevetett és learatott területek adatainak gyűjtése és feldolgozása, cséplési statisztika
2. Külállamok mezőgazdasági termelésének statisztikai felmérése, a bel- és külföldi gabonaárak összehasonlító feldolgozása; állatlétszám és állatforgalom
3. A gazdasági tudósítás megszervezése; a külföldi gazdasági helyzetjelentések (konzuljelentések) feldolgozása
4. Gazdasági monográfia készítése
5. Üzemi Statisztika
6. Igaerő- és géperőnyilvántartás; a tavaszi állatösszeírás adatainak gyűjtése és feldolgozása; épületek és gazdasági felszerelések nyilvántartása
7. A mezőgazdasági ipar és a szövetkezetek statisztikája
8. Terméketlen és ki nem használt területek összeírása és értékesítése
9. Földértékbecslési és földértékadó-statisztika
10. Munkabérstatisztika
11. Fogyasztási statisztika
12. Szakirodalmi ügyek; folyóiratok, szakkönyvek figyelemmel kísérése

XI. Személyzeti osztály

FÖLDMÍVELÉSÜGYI NÉPBIZTOSSÁG

I. Időszak	Általános igazgatás			Mezőgazdasági intézetek
március 21. és április 15. között	Megye	Járás	Község	és intézmények felügyelőségek
	Irányítás			
	Tanács		Igazgatás	

FÖLDMÍVELÉSÜGYI NÉPBIZTOSSÁG

II. Időszak	Népgazdasági Tanács b. Földmívelési				
április 15-től	és Állattenyésztési Főosztálya				Mezőgazdasági intézetek
Tanács-alkotmány szerint	Tanács				és intézmények felügyelőségek
	Megye	Járás	Község	Szövetkezetek Országos Központja	
	Tanács Gazdabiztos	Birtokrendezési és Termelést-biztosító Bizottság		Termelőszövetkezetek	

Tanácsok	Szocializált gazdaságok	Intézmények és felügyelőségek
Távlati tervek	23 kerület	

Az I—X. osztályokhoz utolsó ügyosztályként Számvevőség tartozott, valamint Segédhivatal.

Az I., IV., VII. és VIII. osztály Hamburger Jenő, a II., III., IX/A és B osztály Vántus Károly, az V., VI. és X. osztály Nyisztor György felügyelete alá tartozott. Minden osztályvezető mellé politikai megbízottat neveztek ki. A XI. osztály közvetlen a Népbiztosi Kollégium alá volt rendelve.

A Népbiztosság szervezetét megállapító elnöki utasítás rendezte az osztályvezetők és ügyosztályvezetők hatásköreit, szabályozta az ügydarabok kezelésének módját, rendelkezett a munkabeosztásra, és körvonalazta a tisztviselői magatartás követelményeit is.

A Földmívelésügyi Népbiztosságot azonban 1919. május 5-én a Forradalmi Kormányzótanács XCVII. sz. rendelete beolvasztotta a Népgazdasági Tanácsba. Ebben a szervezési formában a Népbiztosság elnevezése „Népgazdasági Tanács II. (földmívelésügyi) Főosztálya" lett.[5] Ugyanez a rendelet a beolvasztott Népbiztosság osztályainak számát nyolcra csökkentette. A tanácsalkotmány június 23-án elfogadott alapelveinek 35. §-a a Földmívelésügyi Népbiztosság tennivalóit ugyancsak a Népgazdasági Tanács B „földmívelés és állat-

[5] A Népgazdasági Tanács főosztályainak ügybeosztása. II. Főosztály. Földmívelésügy. Hatáskörébe tartozik a mezőgazdasági, erdészeti, kertészeti, szőlészeti, állattenyésztési termelés általános irányítása és felügyelete. Osztályai: 1. Mezőgazdaság; 2. Kertészet; 3. Szőlészet, borászat; 4. Állattenyésztés és állategészségügy; 5. Erdészet és vadászat; 6. Vízügy és halászat; 7. Mezőgazdasági szakoktatás és kísérletügy; 8. Mezőgazdasági statisztika.

tenyésztés" elnevezésű főosztályának hatáskörébe utalta. E rendelkezések megvalósítására azonban nem került sor, és így az április 15-én életbe lépett ügybeosztás és a népbiztosság akkor meghatározott hatásköre a tanácshatalom megszűnéséig érvényben maradt.[6]

Az ügybeosztás részint az egyszerűsítés elvéből indult ki, másrészt visszatükrözte a társadalmi változások és a gazdasági átszervezés helyzetét is.

A szövetkezetek irányítására létrejött a Szövetkezeti osztály. Az Állattenyésztési osztály szervezetében a kisállattenyésztés mint baromfi- és nyúltenyésztési ügyosztály, irányító központot kapott. Az állattenyésztés és állategészségügy összevont osztályában a legfontosabb állatfajok önálló ügyosztályt kaptak, és ugyancsak ennek az osztálynak a keretébe tartozik a takarmánytermelés és a legelőügyek intézése is. A Népbiztosság szervezetéből eltűnnek a háborúra utaló ügykörök. Az emberekről való gondoskodás előretörését mutatja, hogy pl. az erdészeti osztályban önálló ügyosztályt kap az erdészeti „kultúr"-ügyek intézése.

b) *Szakigazgatási intézmények*

A szakigazgatás és szakirányítás intézményeinek területén is, bár a Tanácsköztársaság rendelkezésére álló mindössze 133 nap folyamán alapvető szervezeti változás nem történt, megindult az erjedés. Az idők szele ez intézmények életében, nem egy helyütt szervezetében is maradandó nyomot hagyott.

Az ország területi módosulása az intézmények számát s természetesen működési területét lényegesen csökkentette. A 19 kultúrmérnöki hivatalból a Tanácsköztársaság bukásakor már csak 7 maradt meg. Megszűnt a kolozsvári és kassai Gazdasági Akadémia, megszűntek a kisszebeni, komáromi, lugosi, rimaszombati, csikszeredai földmívesiskolák, a komáromi gazdasági szaktanítóképző intézet stb. Ilyenformán a Tanácsköztársaság megszűnésekor a szakoktatási intézményeknek alig 50%-ára terjedt ki a központi irányítás. Megszűnt a „M. Kir. Állami Lótenyészintézetek" katonai felügyelősége és annak teljes szervezete mind a Népbiztosságban, mind a ménesek és méntelepek hálózatánál.

Az intézmények munkamódszereiben is előtörtek a haladó szellemű változások. A szakoktatási intézmények oktatási-nevelési elveit a kommunista szellemű pedagógiai irányítás és a materialista világszemlélet elvei váltották fel. Széles körű tervek készültek a mezőgazdaság terén eddig legelhanyagoltabb szakmunkásképzés elősegítésére.

A tervek szerint egyébként a mezőgazdasági szakoktatási tevékenység jelentős részében a Közoktatásügyi Népbiztosság irányítása alá került volna, ez az elgondolás azonban nem valósult meg.

A szakágazati központi szervek köre bővült a Tanácsköztársaság által szocializált gazdaságok vezetésére alakult Szövetkezetek Országos Központjával (ez a szerv lett később a Szocializált Gazdaságok Országos Központja).[7] Ez a központ volt hivatva a már megalakult termelőszövetkezetek egész üzemi hálózatának összefogására.

[6] A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmányának alapelvei. Megjelent 1919. jún. 24-én.

[7] A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. Iratok a Tanácsköztársaság szövetkezeti politikájához. Kossuth Könyvkiadó 1959. Összeállította *Szigetvári István*.

Július 26-án kialakították ennek a központnak a teljes felépítését. A szervezet mintegy trösztszerűen fogta volna össze a termelőszövetkezeteket, 11 osztályán keresztül intézve azok anyagbeszerző, áruforgalmi, állattenyésztési, állatforgalmi, műszaki, jogi, személyzeti tennivalóit; tehát egész termelésük és gazdálkodásuk irányítását, termelvényeikkel való központi gazdálkodást is.

A mezőgazdaság színvonalának emelése érdekében az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségének tagjai közül a haladó érzelmű mérnökök kezdeményezésére már a Búza Barna-féle földreform idején alakult egy albizottság a földmérési munkák előkészítésére.[8] Ennek bővítésével ugyancsak az ÁMOSZ-on belül 1919 március végére már egy mezőgazdasági műszaki szakosztály alakult azzal az elhatározással, hogy konkrét segítséget nyújt a talajjavítás, mechanikai talajmegmunkálás, mezőgazdasági gép- és szerszámgyártás, közlekedés, raktározás, lakóház- és egészségügyi berendezések létesítése, a mezőgazdasági ipar, tej- és húsellátás, a szőlő-, bortermelés, geodéziai munkálatok, kísérleti ügyek technikai és műszaki tennivalói terén. A mezőgazdasági műszaki szakosztálynak a segítségét a Földmívelésügyi Népbiztosság több alkalommal igénybe vette, és ez a műszaki szakosztály maga is foglalkozott olyan témákkal, mint pl. a „gépszántó üzemek" életrehívásának terve.

c) *Általános igazgatás*

A Tanácsköztársaság mezőgazdasági igazgatása számára a legtöbb nehézséget az általános igazgatás szervezetébe beépült mezőgazdasági hatósági funkciók ellátásának folyamatos fenntartása jelentette. Ez természetes is, hiszen a központi akarat találkozása az igazgatás helyi szerveivel különböző áttételeken keresztül érvényesült, és a helyi elgondolások vagy éppen helyenként megvalósult gyakorlati megoldások nem mindenben egyeztek a központi célkitűzésekkel vagy kívánatosnak vélt megoldási formákkal.

A polgári forradalom alatt a Nemzeti vagy Néptanácsok, bár sok helyen már erős befolyást gyakoroltak a helyi igazgatás intézkedéseire, nemegyszer azok személyi összetételét is megváltoztatták, konkrét igazgatási hatáskör átvételére irányuló törekvéseit a központi irányítás visszaszorította. A polgári forradalom alatt *ebben az értelemben* sokszor mellőzött Tanácsok a proletárdiktatúra megvalósulásával alkotmányos talajra állottak, s különböző formákban az akkori népies meghatározás szerint sok helyt direktórium elnevezéssel (amely elnevezés valójában a Tanácsok Intéző Bizottságait illette) már a Tanácsköztársaság kikiáltásának első napjaiban, ideiglenesen, a Forradalmi Kormányzótanács XXVII. sz. rendeletének értelmében faluban és városban az április 7-én, járásokban az április 10-én, megyékben pedig az április 12-én megtartott választások alapján véglegesen megalakultak.[9]

[8] *Szemere Vera:* Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Bp. 1963. 77. l.

[9] A Forradalmi Kormányzótanács XXVII. számú rendelete, megjelent 1919. ápr. 2-án. — „A Forradalmi Kormányzótanács szükségesnek tartja, hogy Magyarország dolgozó népe akaratát a munkás-, katona- és földmívestanácsok útján minél előbb kifejezésre juttassa. A Forradalmi Kormányzótanács elrendeli tehát, hogy:

1. a falusi és városi tanácsok megválasztását legkésőbb április 7-ig;
2. a járási tanácsok megválasztását legkésőbb ápr. 12-én;
3. a megyei tanácsok választását legkésőbb április 12-én;
4. a tanácsok országos gyűlésének választását legkésőbb április 14-én meg kell tartani."

Az említett és április 2-án kelt rendelet szerint „A Forradalmi Kormányzótanács szükségesnek tartja, hogy Magyarország dolgozó népe akaratát a munkás-, katona- és földmívestanácsok útján minél előbb kifejezésre juttassa". A tanácsalkotmány elfogadott tervezetében ezt a rendelkezést megerősítette és azzal a meghatározással, hogy „A falvakban, városokban, járásokban és megyékben a dolgozó nép a közügyeit maga intézi a munkások, katonák és földművesek tanácsaiban", megszüntette a hatalom és igazgatás elvének kettősségét az általános közigazgatásban, és a hatalom birtoklását és az igazgatási tennivalók intézését is kizárólagosan a Tanácsok kezébe juttatta.

A tanácsi hatalom törvényi elrendezése azonban, amint látjuk, lényegében csak április derekán történt meg. Eddig az időpontig tehát a Tanácsköztársaság kikiáltásától kezdődően az igazgatás területén is lényegében még a polgári forradalom alatt életben volt igazgatási apparátus működött, amelynek területén persze már akkor is egyre erősebben jelentkezett a munkások, katonák és földművesek Tanácsainak akarata.

Április derekától kezdődően a Tanácsköztársaság megszűnéséig az igazgatás, benne a mezőgazdasági igazgatás területén is a tanácsrendszer lépett a korábbi igazgatási rendszer helyébe. Falun azonban, éppen ott, ahol az igazgatás a mezőgazdaság területével a legnagyobb felületen érintkezett, a Tanácsoknak is számolniuk kellett a mezőgazdaság helyzetének sajátosságával. A Földmívelésügyi Népbiztosság április 4-én kiadott 5. sz. rendelete a Forradalmi Kormányzótanács XI. számú rendeletének életbeléptetése során intézkedett a Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságok megalakításáról, munkarendjük meghatározásáról.[10] A rendelet leszögezte, hogy mindenféle birtokrendezési ügyben, továbbá a termelést biztosító ügyekben is intézkedni egyedül a községi, járási és vármegyei Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságok jogosultak. E Bizottságok létrehozása tehát időben megelőzte a teljes jogkörű tanácsok szervezetének kialakítását. Igaz ugyan, hogy ezeknek a Bizottságoknak a megválasztása is a Tanácsok feladata volt, elméletben mégis ellentmondás jelentkezett a helyi igazgatást intéző tanácsok teljes jogköre és a Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságok hatásköre között.

Ezt az ellentmondást a gyakorlat úgy hidalta át, hogy a falusi tanácsok intézték a közigazgatás tennivalóit, benne a mezőgazdasági igazgatását is, a Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságok pedig szervezték a mezőgazdasági szövetkezeteket, és segítették a nem szocialista szektorhoz tartozó lakosság gazdasági és termelési ügyeinek intézését. Nyilvánvaló az is, hogy olyan időben, amikor a termelőszövetkezetek már a mezőgazdasági területek legnagyobb részén megalakultak volna, miután azok irányítása egyébként is közvetlenül a Földmívelésügyi Népbiztossághoz tartozott, a Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságok beolvadtak a Tanácsokba.

A falu mezőgazdasági igazgatásának egyébként közvetlen segítséget nyújtott a gazdabiztosok újonnan kialakult szervezete is.

A Tanácsköztársaság igazgatási elképzeléseinek megvalósulása után tehát a mezőgazdasági igazgatás szervezeti felépítése a következő volt:

[10] A Forradalmi Kormányzótanács XL. sz. határozata „A földbirtokrendezés keresztülvitelének szerveiről". Megjelent 1919. ápr. 4-én; és a Földmívelésügyi Népbiztosság 5. sz. rendelete. Megjelent 1919. ápr. 4-én.

Központi irányító a Földmívelésügyi Népbiztosság. Hármas feladata:

a) a mezőgazdasági szakintézmények és intézetek tevékenységének irányítása;

b) a termelőszövetkezeti mozgalom és a már megalakult termelőszövetkezetek üzemi hálózatának gazdasági és termelési összefogása;

c) azon mezőgazdasági igazgatási funkciókra nézve, melyeket a megyei, járási, városi és községi tanácsok közvetlenül gyakoroltak, maradt a központi főfelügyeleti jogkör.

A helyi Tanácsok és a területükön levő mezőgazdasági szakintézetek és intézmények, valamint felügyelőségek munkáját a központi Tanácsok gyakran igénybe vették. Azokra politikai, bizonyos értelemben személyi befolyásuk is kiterjedt, de közvetlen irányítójuk mindvégig a Földmívelésügyi Népbiztosság maradt.

d) A mezőgazdasági igazgatásnak az általános igazgatásba beépített funkcióit és tennivalóit a Tanácsok látták el.

A mezőgazdasági igazgatás most ismertetett szervezeti felépítéséből adott időben és helyen nem minden és nem egyformán valósult meg.

A Tanácsköztársaság jogszabályai számos termelési és igazgatási viszonyt szabályoztak. Ezek nagy része megvalósult. Maradtak olyanok, amelyek életbelépéséhez már nem volt idő. Volt, ami csupán tervezet vagy elgondolás maradt. A mezőgazdasági igazgatás helyzetének rendezésére ismertetett szervezeti felépítés azonban alkalmas arra, hogy abban a Tanácsköztársaságnak a mezőgazdasági helyzet rendezésére nyilvánosságra jutott elgondolásait és törekvéseit lehető hitelesen mutassuk be.

1919 nyarán a Népgazdasági Tanács 45 N. T. számú határozata a Kerületi Népgazdasági Tanácsok felállításával azok hatáskörébe kívánta vonni a szocializált és egyéb mezőgazdasági üzemek ügyeinek intézését is.

Tervek voltak arra is, hogy a későbbiekben az ország területét olyan 23 kerületre osszák, amelyek határait már nem a régi vármegyei igazgatás, hanem a termelési és gazdasági összefüggések figyelembevételével alakították volna ki. Egy ilyen rendezésben már nyilván mód nyílott volna arra is, hogy a mezőgazdasági szakirányítás eddig központilag irányított tevékenysége a körzeti igazgatás hatáskörébe kerüljön.

Ezek az elgondolások már csak a távlati fejlesztés célkitűzéseinek tekinthetők, mégis elgondolkoztatók, mert mutatják, hogy a Tanácsköztársaság az élet minden vonalán nemcsak megkezdte a dolgozó nép helyzetét alapjában befolyásoló tényezők megváltoztatását, de szakadatlanul tökéletesíteni is akarta azokat.

3. Intézkedések

A szervezeti felépítés ismertetésénél már utaltunk azokra a szervekre, amelyek a mezőgazdaság szocializálásának elősegítésére, a termelés folyamatosságának biztosítására, a műszaki fejlesztés színvonalának emelésére alakultak.

A mezőgazdasági oktatás fejlesztésére, a növénytermelés, állattenyésztés, állategészségügy helyzetének javítására, a mezőgazdasági gépek karbantartására, a vetőmagok biztosítására, a fa, dohány, hal, bor, tej és más mezőgazdasági termelési ágak kérdéseinek rendezésére kiadott intézkedések tömege mu-

tatja, hogy ezekben a rendkívüli időkben is a mezőgazdasági igazgatásnak minden lényeges kérdésre kiterjedt a figyelme.

Az a követelmény, hogy a „proletár államban csak annak van joga élni, aki dolgozik, vagy testi vagy szellemi munkát végez a társadalom fenntartására", a mezőgazdaságban is érvényesült.[11] Az az elvi rendelkezés, mely szerint a Tanácsköztársaság elrendelte az általános munkakényszert, s ezzel szemben megállapította a munkára való jogot, alapot adott a mezőgazdaság munkaszükségletének biztosításához is.

A Kormányzótanács XXI. számú rendelete a mezőgazdasági munkások számára új kilátásokat teremtett, amikor a munkások betegségi és baleseti biztosításának kiépítése során akként rendelkezett, hogy betegségi és baleseti biztosítás hatálya alatt áll minden munkás (földmunkás is).[12]

A szükségletek fedezése érdekében a többi között a Tanácsköztársaság a termelőket kötelezte arra, hogy az ipari növényekből legalább akkora területet vessenek el, mint az előző évben. A MÁV-nál elrendelték, hogy a vasúti töltések oldalát is napraforgóval kell bevetni.

A főváros ellátása érdekében egész sor kertészeti telepet létesítettek. Külön érdekessége volt ennek a programnak, hogy a lóversenytelepet is kertészeti teleppé alakították át, és olyan elgondolás is volt, hogy a lóversenytéren egy nagyszabású baromfitelepet létesítenek. Igen sok üzem, a Wolfner Bőrgyár, az Ózdi Vasművek és mások kertgazdaságokat létesítettek. A Vörös Hadsereg Pestszentlőrinc határában csaknem 1000 holdon kertészkedett. Tervek voltak arra, hogy Budapest határában olyan zöldövezetet alakítanak ki, amely a különböző hizlaldákkal és baromfitelepekkel együtt a kenyér kivételével úgyszólván teljesen fedezze a főváros élelmiszerszükségletét. Ennek a tervnek egy része volt több mint 50 Pest környéki község fővároshoz való csatolása.

Ezek az intézkedések mint a hadigazdálkodás szükségszerűségei, nem céloztak mást, mint a termelés mindennapi gondjainak enyhítését, a közellátás számára nélkülözhetetlen termékek előteremtését. Fontosak voltak, de a Tanácsköztársaságnak az egész parasztságot és társadalmat érintő forradalmi elgondolásaihoz képest jelentőségük természetesen másodrendű.

Földbirtokpolitika

Ami a mezőgazdaság helyzetének valóban forradalmi eszközökkel való megváltoztatását célozta, e tekintetben az intézkedések középpontjában az új módon megfogalmazott és új távlatokat jelentő földbirtokpolitikai intézkedések állottak.

A Népköztársaság 1919. február 15-én kiadott XVIII. sz. néptörvényének kétségtelenül megvolt az a szándéka, hogy az ország több mint felét kitevő közép- és nagybirtokokat a parasztok között kiossza. A földosztás gondolata

[11] A Forradalmi Kormányzótanács XI. sz. rendelete. Megjelent 1919. márc. 26-án: „. . . a proletár államban csak annak van joga élni, aki dolgozik, vagy testi vagy szellemi munkát végez a társadalom fenntartására. A Tanácsköztársaság elrendeli tehát az általános munkakényszert, ezzel szemben megállapítja a munkára való jogot."

[12] A Forradalmi Kormányzótanács XXI. sz. rendelete, továbbá a munkaügyi és népjóléti Népbiztosság 1919. jún. 24-én megjelent 56. sz. M.N.N. rendelete a mezőgazdasági munkások és kisgazdák betegségi és balesetbiztosításáról.

alkalmasnak látszott arra, hogy a felzaklatott kedélyeket lecsillapítsa, és a parasztok tömegeit a forradalom mellé állítsa.[13]

Soha le nem zárható és el nem dönthető kérdés marad, hogy a Tanácsköztársaságnak a föld szocializálását kimondó rendelkezései adott időben nem voltak-e elsietett intézkedések. Az a koncepció azonban, amely a Népköztársaság földosztásával kapcsolatban az üzemi formák tekintetében azt tételezte fel, hogy a mezőgazdaságban a jövő a kisbirtokrendszeré, kétségtelenül elhibázott volt.[14] A Tanácsköztársaság agrárintézkedései, amint azt a ma helyzete igazolja, a később megvalósult technikai forradalomnak megfelelő üzemi formák alapján állottak. Ezeknek a kérdéseknek az átgondolására és mérlegelésére az akkori események közepette idő nemigen állott rendelkezésre, és a forradalom vihara, ahogyan átcsapott a polgári forradalom egészén, ugyanúgy sodorta el annak földbirtokpolitikai célkitűzéseit is, nem adva arra időt, hogy abból a gyakorlatban bármit is kipróbáljanak.

Két héttel a Tanácsköztársaság megalakulása után, április 3-án megjelent és nyomban életbe lépett a Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú rendelete „A közép- és nagybirtokok köztulajdonba vételéről".[15] E rendelet szerint:

„Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat.

Minden közép- és nagybirtok minden tartozékával, élő- és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül a proletárállam tulajdonába megy át."

Sem az átvett földbirtokokat, sem azok felszerelését nem lehetett felosztani, hanem azokat szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletárságnak kellett átadni.

A Tanácsköztársaság a mezőgazdasági termelőszövetkezetek rendjére és működésére vonatkozóan mindössze hat sorban szövegezte meg tömör elgondolását, de a rendelet eredeti szövegének hat sora lényegében minden szükséges tudnivalót magában egyesített. „A termelőszövetkezeteknek tagja lehet minden 16 éven felüli férfi és nő, aki a termelésben megfelelő számú munkanappal részt vesz. A jövedelemben mindenki a végzett munka arányában részesedik." Leszögezte a rendelet egyébként azt, hogy a kis- és törpebirtokokat nem érinti, és ezzel a nagybirtokrendszer minden maradványát a törvény oldaláról átadta a múltnak, és többszáz éves tradíciókat tett a sírba.

A döntést magába foglaló rendelet április 3-án látott napvilágot, és 24 óra sem telt bele, április 4-én a Földmívelésügyi Népbiztosság 5. sz. rendelete már gondoskodott is a Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságok megalakításáról, munkarendjük meghatározásáról. Az elgondolás az volt, hogy a birtokrendező bizottságok létrehozzák az új szocialista nagyüzemeket, közreműködnek azoknak a szövetkezeteknek a kialakításában, amelyek a továbbiak-

[13] *Búza Barna* emlékirataiból. „Nem azért volt izgalom, mert földosztást ígértünk, hanem azért kell ígérnünk a földosztást, mert izgalom volt, s csak evvel lehetett az izgalmat csillapítani."

[14] „Az októberi földreform" című visszaemlékezésben az „Öt év múltán" c. könyvben *Búza Barna* a következőket írja: „Éreztem, hogy az ország egész jövő fejlődésének csak a helyes földreform lehet az alapja. A nagybirtok is termelhet jól, de aki nem vak, látnia kell, hogy egész Európában a kisbirtokrendszeré a jövő."

[15] A Forradalmi Kormányzótanács XXVIII. sz. rendelete, megjelent ápr. 3-án (a megjelenéssel életbeléptetve). A közép- és nagybirtokrendszer köztulajdonba vételéről.

ban a földek tényleges használói, szocialista értelemben vett megőrzői, gazdái lesznek. Az állam kezelésében maradó birtokok, továbbá a szövetkezeti gazdaságok termelésének biztosítása és irányítása már nem a Birtokrendező és Termeléstbiztosító Bizottságoknak, hanem közvetlenül a Földmívelésügyi Népbiztosságnak a hatáskörébe tartozott.

A Tanácsköztársaság akarata a mezőgazdaság jövőjét illetően törvénybe volt iktatva. Hátravolt egy olyan egységes szövetkezeti alapszabályminta elkészítése, amely az újonnan alakult szövetkezetek felépítésének elősegítését, alapszabályokon nyugvó demokratikus működését és egységes irányításának megkönnyítését előmozdította volna. Az alapszabálymintára azért is szükség volt, mert időközben az élet ismét gyorsabb léptekkel haladt, mint a törvényhozási szándék írótolla: a szövetkezeti gondolattól fellelkesült parasztság már az új társulás eszméjétől ösztönözve, ekéjével nem egy helyen a szövetkezeti gazdaság földjét szántotta.

Ismeretes, hogy különösen Somogy megyében már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt több mint 100 000 holdon alakultak termelőszövetkezetek, és az ország más vidékein is a helyi kezdeményezéseknek megfelelően már bontogatták hajtásaikat a szövetkezeti élet elgondolásai, mellettük sok vadhajtás is, aminek kigyomlálására, csakúgy, mint a szövetkezeti élet kivirágoztatására, az ellenforradalom már nem hagyott időt.

Az alapszabálytervezetet 1919. április elején Ormándy János gazdasági akadémiai tanár készítette el a Földmívelésügyi Népbiztosságon.[16] A tervezet szerint a szövetkezet célja, hogy a termelőszövetkezet tagjai munkaerejükkel társuljanak a földnek közös megművelésére, azon célból, hogy saját maguknak és a közösségnek termeljenek. A szövetkezet tagjai: férfiak és nők lehetnek.

A tagok felvételének sorrendjében elsősorban azokat a vagyontalan mezőgazdasági munkásokat kellett a szövetkezetbe bevenni, akik a szövetkezeti közös termelésre magukat egész évre elkötelezték. Ezek közül is az elsőség azokat illette, akik azon a birtokon, amelyen a szövetkezet alakult, korábban állandó cselédek és ezeknek 16 éven felüli családtagjaik voltak. A további sorrendben a helybeli és ugyancsak a szövetkezetté alakult gazdaságban időszaki munkát végzőket és 16 éven felüli családtagjaikat illette a felvétel joga. A szövetkezetbe azokat is fel lehetett venni, természetesen csak akkor, ha még volt hely, akik nem helybeli cselédemberek voltak ugyan, de az illető gazdaságban akartak letelepedni, és ott akartak dolgozni. Végül fel lehetett venni azokat a törpebirtokosokat is, akik legalább 120 munkanappal a szövetkezeti termelésre elkötelezték magukat. Valamennyi kategóriában azokat kellett előnyben részesíteni, akik a felvétel alkalmával több munkanap elvégzését vállalták.

A tervezet szerint a tagok száma korlátozva nem volt, iránymutatásul az a meghatározás szolgált, hogy több vagy kevesebb tagot mégsem szabad felvenni, mint amennyi a gazdaság munkáinak rendes időben való elvégzéséhez okvetlenül szükséges.

A tagfelvétel természetes követelménye, hogy a belépni kívánó a tagsági levelet aláírja vagy keze keresztvonásával megerősítse, és kötelezettséget vállaljon az alapszabály, a fegyelmi és munkaköri szabályok betartására.

[16] Az alapszabálytervezetet Hamburger Jenő földmívelésügyi népbiztos megbízásából 1919. ápr. elején a Földmívelésügyi Népbiztosságon dolgozó Ormándy János magyaróvári gazdasági akadémiai tanár készítette. A teljes szöveg megtalálható „A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején" c. munkában, összeállította *Szigetvári István*.

A továbbiakban az alapszabálytervezet rendezte a tagság megszűnését, kimondotta, hogy az elöregedett, munkaképtelen, rokkant tagok megélhetéséről az államnak kell gondoskodnia.

A tagok jogait a 11. § határozta meg abból az elvből kiindulva, hogy minden tagnak joga van munkája ellenében gondtalan megélhetést biztosító pénzbeli, terménybeli és természetbeni járandósághoz.

Valójában ennek az elgondolásnak az alapján kaptak a tagok munkájuknak megfelelő rendszeres járadékot, ezen felül pedig az év végén az elért tiszta hozadék felét a tagok között rendes járandóságuk arányában mint járandósági pótlékot kellett felosztani. A tiszta hozadék másik fele a szövetkezeti gazdaság fejlesztését szolgálta. Járandósági pótlékban azonban csak az a tag részesülhetett, aki vállalta, hogy a következő évben is tagja marad a szövetkezetnek.

Minden tagnak joga és kötelessége volt a közgyűléseken részt venni, minden tag választó és választható volt, és fegyelmi eljárás nélkül senkit sem lehetett a szövetkezetből kizárni.

A szövetkezeti tagok anyagi jólétének biztosításához tartozott még az is, hogy az alapszabálytervezet szerint a szövetkezet kötelessége lett volna a tagok elsőrendű szükségleti cikkeinek házi előállítása és az így előállított áruknak a szövetkezeti tagok részére önköltségi áron történő juttatása.

Más forrásokból ismeretes, hogy az alapjárandóság mértéke is meglehetősen magasan volt megállapítva, és nem kétséges, hogy a tagok tervezett gondtalan megélhetésének biztosítását csak igen belterjesen gazdálkodó, magas hozamokat elérő gazdaság lett volna képes biztosítani.

A tagok magas jövedelmére és járandóságára mutató elképzelést jelzi az is, hogy a 12. § szerint a szövetkezeti tagoknak mindazokat a terményeket, amelyekből feleslegük volt, térítés mellett a szövetkezetnek kellett átengedniük. Megkötésként szerepelt az is, hogy a tagok a részükre juttatott kertjárandóság megmunkálásán kívül semmiféle külön gazdálkodást máshol nem folytathattak.

A szövetkezet ügyeit az intéző tanács és a közgyűlés irányította. Intéző csak gazdasági akadémiai oklevéllel bíró gazdász lehetett, akit a Szövetkezetek Országos Központja nevez ki, járandóságait is az állapítja meg azzal a megszorítással, hogy terményjárandósága házi szükségletének mérvét nem haladhatja meg.

Az Intéző Tanácsot a közgyűlés választotta, és annak tagja csak írni-olvasni tudó munkás lehetett. A felügyeletre és parancsolásra alkalmas tagokat, írja a tervezet, az Intéző Tanács rendeli ki. A közgyűlés a szövetkezet összes tagjainak egységes tanácskozása. Ez választja meg a közgyűlés elnökét és az Intéző Tanács tagjait, és mozdítja el azokat, akik kötelességüket híven nem teljesítik. A Termelő Szövetkezet végérvényesen akkor volt megalakultnak tekinthető, ha a Szövetkezetek Országos Központja a megalakulást jóváhagyta.

Az alapszabálytervezet egy és más elgondolásain akkor is lehetett és ma is lehetne vitatkozni. Kétségtelen azonban, hogy a tervezet egészében igen szerencsésen ötvözte össze azt is, ami az akkori idők központi termelőszövetkezeti elgondolásaiban törvényi rendelkezés, és azt is, ami az életben már megvalósult vagy megvalósulófélben levő helyi kezdeményezések legáltalánosabb vonásait jellemezte.

Talán hibája volt a tervezetnek, hogy a juttatásokkal túlságosan bőkezűen bánt. Viszont sok meghatározás bizonyítja, hogy az Ormándy-féle tervezet világosan látta, hogy a szocialista termelőszövetkezet a szocialista akkumu-

láció eszköze ugyan, de mert mezőgazdasági nagyüzem, igazi próbája a termelés gazdaságossága lesz, s ennek biztosításához sajátos követelményeit érvényre kell juttani.

Ilyen követelmény, hogy a termelés színvonala csak tudományos felkészültséggel és nagyüzemi gyakorlattal bíró szakember személyén keresztül biztosítható. Az anyagi ösztönzés előrelátó elveit mutatta, hogy a tagok nemcsak munkájuknak megfelelő rendszeres járadékot kaptak, hanem az év végi nyereség egy részére is igényük volt.

A munkaerő megkötését, a vándorlási kedv csökkentését és a konjunktúrahajszolás megakadályozását célozták pl. az olyan intézkedések, hogy járandósági pótlékban csak olyan tag részesülhetett, aki vállalta, hogy a következő évben is tagja marad a szövetkezetnek.

Az ország sok részén a termelőszövetkezeti gondolat valóra vált — az egykori nagybirtokok helyén a szövetkezetbe társult paraszt gazdálkodott, szántott-vetett, és joggal hitte: megtalálja jövendő boldogulásának útját.

A forradalom tehát megtette a kötelességét. Az irányt meghatározta, a parasztság felemelkedésének útját és módját megjelölte. Nem rajta múlott, hogy elgondolásainak végső megvalósulása majd egy fél évszázaddal később következett be.

SZŐRFY GYÖRGY

ДЁРДЬ СЁРФИ

УПРАВЛЕНИЕ СЕЛЬСКИМ ХОЗЯЙСТВОМ ВО ВРЕМЯ БЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

После военного и экономического краха Монархии, в Венгрии в ходе буржуазной революции была предпринята попытка урегулирования хозяйственного положения и разрешения наиболее желанных реформ, в том числе и земельной. Принятые меры, однако, не были в силе разрешить те общественные противоречия, которые в предшествующем военном периоде были в Венгрии накоплены.

Из планов победоносных великих держав стало известным, что они продовольственное и вообще хозяйственное положение страны желают парализовать. В данной ситуации единственным средством спасения для страны являлась диктатура пролетариата.

В рамках Венгерской Советской Республики задачей управляющей сельским хозяйством организации было обеспечить для населения необходимые запасы, обеспечить непрерывность сельскохозяйстенного производства, и кроме того осуществить соответствующие характеры диктатуры пролетариата реформы в области земельных отношений.

Соответственно этим задачам была установлена 15-го апреля 1919 года новая организация Народного комиссариата по делам сельского хозяйства, а после принятия временной конституции Венгерской Советской Республики, как в области всеобщей администрации, так и в области управления сельским хозяйством, задачи управления и власть были объединены в рамках организации *системы советов*.

Распоряжение № XXXVIII. Венгерской Советской Республики приняло меры о национализации поместий крупного и среднего размеров.

Революционный Совет и Народный Комиссариат создали сеть, необходимую для осуществления земельной реформы и для организации производственных кооперативов, что — временно — означало двойственность в деле управления сельским хозяйством. Данная двойственность, конечно, прекратилась бы в ходе более длительного существования Советской Республики.

GYÖRGY SZŐRFY

DIE LANDWIRTSCHAFTLICHE VERWALTUNG DER UNGARISCHEN RÄTEREPUBLIK

Zusammenfassung

Nach dem militärischen und ökonomischen Verfall der Österreichischen-Ungarischen Monarchie versuchte die bürgerliche Revolution in Ungarn die Regelung der ökonomischen Situation und das Ordnen der hauptsächlich gewünschten Reformen, unter ihnen das der Landfrage, aber ihre Massnahmen konnten der sozialen Widersprüche, die sich in Ungarn in der vorkriegerischen Zeit angehäuft haben, kein Ende machen.

Von den Friedensplänen der siegerischen Grossmächte war es bekannt geworden, dass sie das Verpflegswesen und die ökonomische Lage des revolutionären Ungarns ganz unmöglich machen wollen. In dieser Situation ist nur einziges Mittel für die ungarische Revolution zum Zwecke ihrer eigener Rettung geblieben, nämlich die Diktatur des Proletariats.

In der Räterepublik stand die Aufgabe der richtenden Organisation der Landwirtschaft hervor, die für das Verpflegungswesen unentbehrlichen Vorräte herbeizuschaffen, die Ungestörtheit der landwirtschaftlichen Produktion zu versichern und dabei die dem Gepräge der Diktatur des Proletariats entsprechenden agrarpolitischen Reformen zu realisieren.

Dieser Aufgaben gemäss hat das Landwirtschaftliche Kommissariat am 15. April 1919 ihre eigene Organisation ausgebildet. Durch die provisorische Einführung der Räteverfassung haben sich aber die Aufgaben der Allgemeinen Direktion, darin auch auf dem der Landwirtschaftlichen Direktion, in der Organisation des Rätesystems vereinigt.

Der Erlass No. XXXVIII der Räterepublik hat über den Empfang des Mittel- und Grossgrundbesitzes ins Gemeingut eine Verfügung getroffen.

Der Revolutionsrat und das Volkskommissariat haben das Netzwerk der für die Durchführung der Grundbesitzregelung und für die Organisation der Produktionsgenossenschaften erforderlichen Organe ausgebildet, das, provisorisch, die Landwirtschaftlichn Verwaltungskommission bedeutet hat. Natürlich, diese Kommission würde erlöscht sein, wenn die Räterepublik fortgedauert hätte.

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON 1919—1938

Amikor figyelmünket az állattenyésztés felé fordítjuk,* kétségtelenül bonyolultabb jelenség elemzésére vállalkozunk, mint a földművelés esetében tettük. Nemcsak forrástani szempontból, hiszen bizonyos statisztikai anyagok itt is a vizsgálat rendelkezésére állnak, noha hitelük inkább kétségbe vonható, mint a szántóföldi termelés esetében volt, hanem azért is, mert az állattenyésztés sokkal élénkebben reagál bizonyos tényezőkre: a piac hatásaira, az árakra, a takarmánytermésekre, — általában az egész mezőgazdaság helyzetére sokkal jellemzőbb is ez a reakció, sokszor élénkebben mutatja az általános tendenciákat, mint a szántóföldi termelés. A mi esetünkben, az 1919—1938 közötti két évtized vizsgálatát az állattenyésztés terén további, speciális tényezők is megnehezítik.

A legdöntőbb, amit elsőnek kell ezek között megemlítenünk: maga a békekötés utáni helyzet, azok a változások, amelyek általában az egész mezőgazdaságot érintették s benne az állattenyésztést is. A békekötés következtében végbement területi változások megbontották a korábbi hagyományos arányokat, amelyeket a Kárpát-medencében évszázadok formáltak ki, de amelyek a kapitalista fejlődés mind gyorsulóbb ütemével együtt lassan-lassan maguk is változóban voltak. 1919 előtt azonban a változások az egész Monarchiát, de feltétlenül a történeti Magyarország akkori területét mint egységes egészet érintették; így különösen a XIX. század második felének s a XX. század elejének területi specializálódása eredményeit robbantották szét a békekötést követő területi változások. Az ún. utódállamok és Magyarország között pedig ebben a tekintetben nemigen lehetett szó szorosabb gazdasági együttműködésről, így a hagyományos egyensúly felbomlása hatalmas megrázkódtatást jelentett a megmaradt országterület állattenyésztése számára. Kétségtelen, hogy az egész strukturális átalakulásra az állattenyésztés sokkal érzékenyebben reagált, mint a szántóföldi növénytermesztés.

Fel kell azonban hívni a figyelmet egy másik körülményre, amely speciálisan az állattenyésztés problémakörébe vágott: a háború rendkívüli feltételei között az állattenyésztés sokkal nagyobb arányú változásnak volt kitéve, mint a földművelés. A lóállományt igénybe vette a hadsereg, a szarvasmarha- és sertésállomány fokozott mértékben került felhasználásra mind a polgári, mind — elsősorban — a hadsereg élelmezésében. Ugyancsak kihatott az állat-

* Részlet a szerző nagyobb, a mezőgazdasági termelés fejlődését bemutató munkájából.

tenyésztés alakulására az infláció, aminek eredménye a fokozódó beruházási kedv volt és a növekvő érdeklődés az állattenyésztés iránt. Az utolsó háborús években, 1917—18-ban viszont már inkább a tőke felélése, az állomány fogyása érvényesült, mintsem a gyarapodás, amely 1915—16-ra volt jellemző. 1918—19 forradalmi eseményei, a megszállás ugyancsak az állatállomány csökkenéséhez járultak hozzá. Ezért nyilvánvaló, hogy az 1919 utáni új országterületre korántsem akkora állatállomány jutott, mint az az 1911. évi összeírás alapján számítható volt, hanem annál jóval kisebb. Nem állnak hivatalos adatok rendelkezésre, de 1919—20-ban a lóállomány legalább 25%-kal kisebb volt, mint 1911-ben. Talán még nagyobb arányú veszteségeket szenvedett az ország juhállománya, amelyet nemcsak a háborús igénybevétel viselt meg, hanem elsősorban — nagybirtokok kezén lévén az állomány zöme — a forradalmak, amelyeknek hatásait a nagybirtokok általában megsínylették. Így legalább 45, ha nem 50%-ra tehető a juhállomány vesztesége. A szarvasmarha-állomány viszont, amelynek zöme a paraszti üzemek kezén volt, kisebb mértékben érezte meg a háborút és a forradalmakat. Itt főleg az ökörállományban következhetett be csökkenés, de az egész állomány 1911-hez viszonyítva talán csak 10—12%-kal csökkenhetett 1918—19-re. Nehezebb feladat elé állít bennünket a sertésállomány veszteségeinek a felbecsülése. Itt a veszteség a kimutatottnál jóval nagyobb lehetett, de olyan jelentős hibaforrásokat kell számításba vennünk, amelyek szinte lehetetlenné teszik a következtetést. Nyilvánvalóan itt is kihatottak a forradalmi események a nagyobb gazdaságok sertésállományára, melyeknek veszteségei az átlagosnál érzékenyebbek lehettek — de az általános veszteséget nem tehetjük 15—20%-nál nagyobbra. S ezt a sertéstenyésztés — egyedül az eddig tárgyalt állatfajok közül — aránylag gyorsan, 1—3 év alatt behozhatta. A baromfiállomány vesztesége nem lehetett jelentős, a háborús helyzet inkább előmozdította az állomány fejlődését, míg a területi változások alig érintették. A nagyobb feleslegeket produkáló körzetek az új országterületre jutottak. Mindez persze csak következtetés, hiszen a hitelesebb statisztikai adatok egymástól igen messzi időpontra esnek, ami különösen a baromfinál a statisztikákból esetleg levonható következtetéseket szinte a nullával egyenlő értékűvé tenné.

A továbbiak megértéséhez nem kerülhető el, hogy egy pillantást ne vessünk az állatállomány számszerű alakulására. Lássuk tehát a vonatkozó számoszlopokat (1. táblázat).[1]

Csak ennek a táblázatnak figyelembevételével érthető meg az a hatás, amelyet az új országhatárok kijelölése és a Monarchia felbomlásának következményei gyakoroltak az állatállományra. A legdöntőbb jelenség, hogy a szarvasmarha-állomány soha többé nem érte el az 1911. évi szintet, s a sertésállomány is csak kétszer, 1935-ben és 1937-ben közelítette meg azt, míg általában jóval az 1911. évi mögött maradt. A juhállomány csökkenése felülmúlja a lóállományét is, mely utóbbinak az egész világon a gépesítés

[1] A tavaszi haszonállatösszeírások adatait közlik a Magyar Statisztikai Évkönyvek, a Magyarország földművelésügye . . . kötetei és kivonatosan az Országos Mezőgazdasági Kamara (a továbbiakban OMK) évi jelentései is (ld. OMK 1938. 79. l.). Mi ezeket az adatokat egészítettük ki, illetve revideáltuk a Földművelésügyi Minisztérium (FM) irat-anyagában megmaradt összeírások évi összegezéseivel (OL FM. Állatösszeírások statisztikai lapjai). Az évi főösszegeket közli: *Konkoly-Thege Sándor:* Állattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei. Bp. 1948. 169. l. és a Mezőgazdasági adattár II. kötete. Bp. 1965. is. Ld. még OL. A békeelőkészítés mezőgazdasági anyaga (a továbbiakban: Békeelőkészítés).

1. TÁBLÁZAT

Az állatállomány alakulása a tavaszi haszonállat-összeírások alapján (1922–1938)

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
1911*	2150	896	3322	3406
1922	1827	717	2743	1352
1923	1819	815	2133	1587
1924	1893	850	2458	1813
1925	1920	876	2633	1890
1926	1847	885	2520	1804
1927	1806	903	2386	1611
1928	1811	918	2661	1566
1929	1819	892	2582	1573
1930	1785	860	2361	1464
1931	1814	864	2714	1440
1932	1819	845	2361	1210
1933	1698	820	1899	1058
1934	1678	804	2502	1087
1935	1756	803	3176	1227
1936	1741	794	2554	1350
1937	1756	798	2623	1484
1938	1882	813	3110	1629

* Az 1911. évi adatok az új országterületen.

következtében való fokozatos visszaszorulása feltartóztathatatlan tendenciaként jelentkezik Magyarországon is, noha az aránylag külterjes gazdálkodási rendszer ezt a folyamatot eléggé lelassította. Erre utal, hogy az állomány 1927—1929-ben meghaladta az 1911. évit. Az egész állatállomány visszaesésében tehát nem egyedül a poroszutas mezőgazdasági fejlődési rendszer hanyatlását kell látnunk — mint azt történeti irodalmunk általában teszi —, hanem azoknak a hatásoknak elkerülhetetlen következményét, amelyeket a területváltozás a legkülönfélébb szempontokból jelentett.[2] Különösen a szarvasmarha- és a sertésállomány heverte ki nagyon nehezen a hagyományos kapcsolatok megszakadását. Az ország középső területei inkább a hizlalásra, nevelésre, tenyésztésre voltak berendezkedve; s ez a lehetőség, mely a peremterületek takarmányfeleslegein nyugodott, most szinte teljesen megszűnt. A világpiac nyomása megmutatkozott abban a körülményben, hogy a 20-as években, a konjunktúra idején az állatárak nem emelkedtek megfelelően, helyesebben a gabonaárak jobban emelkedtek, mint az állatok s állati termékek árai, s így az árak húzóhatása itt — különösen a korszak első felében — kevésbé érvényesült. Így nehezen is lehetett volna elképzelni azt, hogy az állatállomány számszerűleg tovább fejlődjék. A megrekedés e tekintetben történeti szükségszerűséggé vált.

[2] Mellékesen megjegyezzük, hogy az állatlétszám növekedése *önmagában* nem mindig jelenti az állattenyésztés kedvező helyzetét, hiszen az önköltség növekedése — mint Magyarországon is történt — ráfizetésessé tehette a tenyésztést. A két világháború közötti időszakban Európában nem egy, Magyarországnál előnyösebb helyzetben levő ország folyamodott a tej- vagy hústermelés kényszer útján történt korlátozásához. Így pl. Svájc tejkontingensek bevezetésével próbált gátat vetni a növekvő abrakbehozatalnak, Dánia és Hollandia korlátozta a szarvasmarha- és sertéslétszámot, Ausztria és Csehszlovákia ugyancsak a sertésállományt csökkentette. (Ld. Mezőgazdasági Közlöny, 1929—33. évfolyamait.) Ezért sem lehet a számszerű növekedést a fejlődés kizárólagos mércéjévé tenni.

Holott az itt mutatott adatok már egyfajta, aránylag gyors regenerációs folyamat eredményeit is tükrözik. Az 1919 után életbe léptetett általános vágási tilalom, mely 1922-ig volt érvényben, s a tehenekre és nőivarú juhokra vonatkozott,[3] a kivitel csökkentése, de talán elsősorban az infláció kedvező hatása következtében aránylag gyorsan emelkedő állat- és húsárak hatására feltűnően hamar növekedett az állomány, mely 1921 tavaszára szarvasmarhából és sertésből megközelítette az 1911. évi szintet. Megkönnyítette ezt a fejlődést az 1920. évi jó takarmánytermés is. Hogy ezek az adatok — legalábbis a tendenciát illetően — nemigen térnek el a valóságtól, mutatja az a körülmény, hogy a ló- és a juhállomány még mindig elmaradt az 1911. évitől. Teljes értékű adatokkal persze nem rendelkezünk, hiszen a jugoszláv megszállás alatti körzetek állatállománya hiányzik, de ez lényegesen nem befolyásolhatta a képet. Mindebből tehát arra következtethetünk, hogy történtek kísérletek az állomány újbóli, lehető gyors gyarapítására, — s nem is eredmény nélkül. Erre intettek az üzemi körülmények is, hiszen igaerőre fokozottabban volt szükség, de a kedvező gazdasági helyzet is megkönnyítette ezt a gyarapodást.

Ezt a korai felfutást azonban nem lehetett tartani. Hogy mennyire a jó takarmánytermések határozták meg az állomány nagyságát, arra jellemző, hogy az 1921. évi gyenge takarmánytermésre az állomány gyors csökkenéssel reagált, s így egy év leforgása alatt mindaz veszendőbe ment, amit korábban felépítettek. 1922—25 között az állatállomány elérte telítettségi fokát (a lóállományt leszámítva, az számszerű csúcspontját csak 1928-ra érte el), melyet többé nem múlt felül. Ez a szint azonban már jóval az 1911. évi mögött maradt. A külkereskedelmi helyzet egyszerűen nem tette lehetővé e keretek kitágítását. Az 1911. évi állományból az új országterületre eső létszámot az 1919 utáni terület egymagában, a peremterületek nélkül nem volt képes eltartani.

Ha mármost az 1920—38-as időszakot mint önálló egységet vesszük, azt tapasztaljuk, hogy 1925-re az állatállomány nagyjából elérte azt a sűrűséget, amelyet az ország adott keretei, gazdasági lehetőségei megengedtek számára. Az 1925. évi állomány azonban — mely szarvasmarhából, juhból csúcsot jelentett a vizsgált periódusban — jelentősen az 1911. évi alatt maradt. Ezt a sűrűséget a sertés- és lóállomány más-más időpontban érte el, de ez nem befolyásolhatja lényegesen megállapításunkat, mert a sertés — mely a konjunktúrára a legérzékenyebb — könnyen és gyorsan szaporítható, míg a ló mint a gazdálkodás egyik alapja (igaerő), elég stabil sűrűséget mutatott az egész időszakban. Magyarországi körülmények között a legfőbb figyelmet igénylő állat a szarvasmarha, mely az állattenyésztés egészét a legjellemzőbben határozza meg.

A táblázat adatai alkalmasak arra, hogy bizonyos általános következtetéseket is levonhassunk az állattenyésztés egészéről. Ami homályban marad, az a rekonstrukció alapvető időszaka, az 1920—21-es évek. Szórványos adatok alapján sem tudunk róla többet mondani, mint amit fentebb már említettünk. Ezt a regenerálási folyamatot nagyjából 1925-ig követhetjük nyomon. Az egész 1925-ig tartó időszakban a takarmánytermések általában jók vagy közepesek voltak, az értékesítési lehetőségek is javultak, az árak valamelyest emelkedtek. Az állomány növekedése így (a szarvasmarha 1922—23-as visszaesését leszámítva) 1925-ig elég zavartalan volt. A következő időszak 1926—31

[3] *Konkoly-Thege* i. m. 168. l.

között a lassú visszaesés, majd a stagnálás korszaka; s noha adataink szerint az értékesítési lehetőségek is csökkentek valamelyest, mégsem ebben kereshetjük a csökkenés igazi okát, hanem a sorozatosan gyenge takarmánytermésekben. A megemelkedett takarmányárak növelték az állattenyésztés önköltségét, s ez a visszafogás irányába hatott. A korszak első két-három évére a visszaesés a jellemző, melyet később, 1929—30 között stagnálás vált fel.

A gazdasági világválság mindent elsorvasztó hullámverése 1931—32-ben érte el a magyar állattenyésztést. Hatására az állatállomány konjunktúra iránt érzékenyebb összetevői (szarvasmarha, sertés, juh) gyors csökkenést mutatnak, noha ez korántsem egyenlő ütemű és mértékű. Az áresések okozta válságot tovább mélyítette az 1931. évi gyenge takarmánytermés, ami növelte az eladásra kerülő állatok számát.

Az 1934—35-ig tartó válságperiódust ismét az állomány növekedésének időszaka követte. Elősegítette ezt a jó takarmánytermés is, mely többségében az átlagos felett volt ezekben az években (bár pl. 1935-ben a kukoricatermés katasztrofálisan gyenge volt). A korszak egészét a háborús évekig nagyjából ismét a lassú növekedés jellemzi. Ez a váltakozás azonban nem törte szét az adott kereteket, s az állatállomány mindvégig jóval az 1911. évi színvonala alatt maradt.

Az állattenyésztés egészének periódusos fejlődése tehát némileg eltér az általános gazdasági ciklusétól s a földművelésétől is. Ennek oka kettős: részint az áralakulás némileg eltérő menete, részint az a körülmény, hogy Magyarországon az állatállomány helyzetét döntően a *takarmánytermések* szabták meg. Elég, ha egyetlen példát hozunk fel ennek bizonyítására. A 20-as évek második felének aránylag kedvezőbb konjunktúráját az állattenyésztés tulajdonképpen nem is tudta kihasználni. A fellendülés 1924 után kezdődött, amikor nálunk az állomány létszáma csökkent vagy stagnált. S ennek oka a takarmánytermésekben keresendő. Az 1924—38 közötti 15 évben az ország takarmánymérlege 8 évben volt negatív; 7 évben pozitív. Ebből a 8 negatív évből azonban 5 év az 1924—30-as periódusra esett (!), míg az 1930—38 közötti 9 évre 6 pozitív takarmánymérlegű év jutott! Ennek hatása alapvető volt az egész állatállomány alakulására és sokban megszabta a periódusokat is. Ennek következménye, hogy a konjunkturális időszakokban, 1930 előtt az állomány visszaesett, s hogy a válságperiódusokban a csökkenés nem volt olyan mérvű, mint várható lett volna. S még egy jellemző eset: az 1935. évi katasztrofális, az egész időszakban legrosszabb szálas- és abraktakarmánytermés hatására különösen a sertésállomány 1936-ra jelentősen visszaesett. A sertés esetében kifejezett kiárusítási tendenciáról beszéltünk. Holott ekkorra már aránylag kedvezőbb konjunkturális feltételek alakultak ki, ami viszont éppen az ellenkező tendencia érvényesülését sugallta volna. Csak ritkán estek össze a kedvező konjunkturális körülmények a jó takarmánytermésekkel, így 1936—38 között, amikor elősegítették a konjunktúra jó kihasználását.

Mindez nem jelentheti azt, hogy a gazdasági ciklusok alapvető ereje ne jutott volna érvényre. De letompítva, eltorzítva, némi késéssel, módosulva érvényesülhetett csak az állattenyésztésben. S mindez még egyre figyelmeztet: a gyenge takarmánytermések következménye volt a kisszámú állomány. 1919 után nem érvényesülhetett a peremterületek takarmányfeleslege. Így elsősorban ez a körülmény volt az oka annak, hogy az állomány nem fejlődhetett számszerűen; hiszen — mint láttuk — jelentősen csökkent a rét- és legelőterület aránya, s a gyenge rétek és legelők hozamait már nem lehetett

pótolni a peremterületek olcsó takarmányfeleslegeivel, mint 1918 előtt. Az ország állateltartó képessége csökkent tehát, holott a magyar mezőgazdaság általános színvonala megkövetelte volna az egész állatállomány, de különösen a szarvasmarha-létszám növelését, ha másért nem, az istállótrágya-hozam gyarapításáért. Ez azonban nem következett be, sőt az állomány ritkulása abban is megmutatkozott, hogy csökkent az istállótrágya mennyisége. Durva számítások szerint is csak minden hetedik évben lehetett az ország szántóterületének 1—1 kat. holdját 160 q istállótrágyával borítani.[4] Az állatsűrűség csökkenésére mutat az is, hogy míg 1914 előtt az adott országterületre számítva minden 100 hektárra 73,3 számosállat jutott, 1925 után csak 70,4 darab.[5]

A történelemben talán nem is találni olyan korszakot, amelyben csak visszafejlődésre került volna sor. A haladás más-más formákat ölthet ugyan, de nem áll meg. Így van ez az állattenyésztés fejlődésével is. Vizsgált korszakunkban nem a mennyiségi fejlődés az, amely döntően meghatározza az állomány egészét s vele vagy ezzel együtt az egyes fajták önálló fejlődésének kritériumait is, hanem elsősorban *a minőség:* a számszerű fejlődésében megrekedt állományból a termelő ember nagyobb hozamokat igyekezett kihozni. Éppen ezért kell a következőkben fokozott figyelmet fordítanunk a minőség egyes formáinak vizsgálatára is.

Nem árt azonban elöljáróban annak tisztázása, mit értünk a „minőség" fogalmán. Mit jelent a minőségi fejlődés az *adott* korszakban? A múlt században s még a századfordulón is általában a szép, kedvező testforma, a nagyobb test és a nagyobb súly volt a minőség általános meghatározója. Nem mintha már akkor nem lettek volna, akik a külső jegyek mellett inkább a termelést, az utódnevelő, örökítő, ellenálló, takarmányértékesítő képességet stb. tartották volna szem előtt; de általában küllemi jegyek maradtak előtérben. A századfordulótól, de különösen a világháború után fordítottak csak nagyobb figyelmet az állatok belső tulajdonságaira: a jó termelőképességre, a takarmányok lehető kedvező hasznosítására, az átörökítő képességre, az állomány egységességére, a szilárd szervezetre, a viszonylag nagyobb élettartamra, a tenyésztés és utódnevelés terén jó eredmények elérésére, s nem utolsó sorban a többirányú hasznosítás lehetőségére. Mindez persze nem jelenti a külső testalkat abszolút elhanyagolását, de túlkompenzálását sem; s ebben a korban kezdik a minőségi haladás fogalmán a termelőképesség terén elért haladást, a nagyobb hozamokat, a jobb minőségű produktumokat érteni. Ekkoriban ismerik fel, hogy ha széles körben ugyanazt a fajtát tenyésztik, ez egymagában is értékesebbé teszi az egész állományt, s így önmagában is minőségi haladást jelent.[6]

Mindezeknek megfelelően mi minőségi haladás alatt azt értjük, ha valamelyik állattenyésztési ágon belül a kedvezőbb gazdasági hasznosítást (jobb takarmányértékesítés, magasabb hozamok, jobb minőségű tej, gyapjú stb.) lehetővé tevő fajták s ezen belül a jobb, kedvezőbb kor és ivar szerinti megoszlás jut érvényre. A tenyészállatok célszerűbb kiválasztása, az apaállat-ellátás kérdései is ide tartoznak. S ugyancsak a minőség fejlődésének kérdés-

[4] Uo. 216—217. l.

[5] *Éber Ernő:* A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961. 393. l. adatai alapján számítva.

[6] Ennek legérettebb megfogalmazása: *Konkoly-Thege* i. m. 229—32. és 239—51. l.

körébe tartozik — megítélésünk szerint — a takarmányozás alakulása, amennyiben okszerűbbé válik —, ami nyilvánvalóan együtt jár az állomány minőségének javulásával is. Ezeket a szempontokat kell tehát szem előtt tartanunk a továbbiak során.

1. SZARVASMARHA-TENYÉSZTÉS

Kétségtelenül az állattenyésztés legjelentősebb ágazata, különösen, ha nemcsak önmagában, hanem üzemi összefüggéseiben is nézzük, hiszen hasznosítási lehetőségei a legszélesebb sávon mozognak. Éppen ezért viszonylag érzékenyen reagál a konjunktúra változásaira, bár ugyanakkor lényeges stabilitást is mutat az üzemen belül. A részletesebb vizsgálat fényt is deríthet ezekre az ellentéteseknek mutatkozó tendenciákra (2. táblázat).[7]

Ha mindenekelőtt az állomány számszerű alakulását vizsgáljuk, aligha beszélhetünk másról, mint annak aránylag alacsony, az 1911. évinél alacsonyabb szinten történő stagnálásáról. A létszám — mint korábban is említettük — 1920-ban volt a legmagasabb, majd gyors csökkenés után, némi hullámzással a 20-as években általában egy helyben topogott, egészen 1932-ig. 1933—34-ben gyorsan zuhant le a mélypontra (melyet 1934-ben ért el), hogy azután ismét valamit emelkedve, 1937—38-ban elérje a korábbi színvonalat. Ennek az egész folyamatnak elég talán néhány jellemzőjét kiemelni. Az egész szarvasmarha-állomány átlagos nagysága alig érte el az 1860 ezer darabot, vagyis jóval a háború előtti évek szintje alá zuhant. Az 1920-as évek elején még meghaladta a 2 milliót, 1921 után azonban soha nem érte el azt, sőt az 1900 ezer darabot is csak egyetlen évben, 1925-ben érte el, illetve haladta meg. Ez az 1920 ezer darab volt a két világháború közötti időszak csúcspontja, ha a 20-as évek elejétől eltekintünk. Különösen a 30-as években esett vissza az állomány: az évi átlag 1930—38 között nem érte el az 1770 ezer darabot, míg 1920—29 között valamivel meghaladta az 1940 ezret. Ez azonban csak az 1920—21-es 2 millión felüli (1920-ban egyenesen 2663 ezer darab!) állománynak köszönhető; s ha e két rekordévtől eltekintünk, az állomány átlagos nagysága is jóval az adott keretek alá szállt. Ha e két év adatait nem vesszük figyelembe, az 1922—38. évek átlaga 1792,34 ezerre csökkent le, az 1922—29. évek átlaga pedig 1818,22 ezer darab lett. Ha másra nem is, arra kétségtelenül jók ezek az adatok, hogy ezek is felhívják a figyelmet az 1920-as évek sorozatosan jó takarmányterméseinek hatására. Ez évek szarvasmarha-állománya még az általánosan lecsökkent bázison belül is jóval felülmúlta a 30-as évekét. Korábban már említettük a takarmánytermések hatását az állatállomány alakulására, ezt a szarvasmarha-állomány fentebb bemutatott alakulása még jobban kiemeli. Itt tehát egészen más ciklusokban bontakozott ki a fejlődés, mint a növénytermesztésnél. Ha azonos időszakok átlagait vizsgáljuk (tehát 1920—24, 1925—29, 1930—34, 1935—38), tulajdonképpen a fejlődési tendenciákat elmosó végeredményeket kapnánk. Ennek bizonyítására vizsgáljuk meg ezeket az adatokat is. Az 1920—24. évek 2080,4 ezres átlaga ezek szerint fokozatosan csökkenne 1800,76 ezerre 1925—29 között, majd 1758,32 ezerre 1930—34 között, hogy itt megállapodva 1934—38 között mini-

[7] A haszonállat-összeírások publikált adatai, valamint az összeírólapok alapján összeállítva. Ld. még OL. Békeelőkészítés.

2. TÁB-

A szarvasmarha-állomány

(A tavaszi haszonállat-

Év	Összállomány	Növendékmarha (2 éven aluli)							
		bika		üsző		tinó		összesen	
	1000 db	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
1920	2663,0								
1921	2197,2								
1922	1827,0								
1923	1819,0								
1924	1893,1	70,5	3,8	288,4	15,2	174,0	9,2	532,9	28,2
1925	1920,1	67,8	3,5	289,5	15,1	178,4	9,2	535,7	27,8
1926	1847,4	58,9	3,2	269,2	14,6	170,2	9,2	498,3	27,0
1927	1805,5	59,1	3,3	246,1	13,6	161,9	9,0	467,1	25,9
1928	1811,7	62,4	3,5	255,8	14,1	169,4	9,4	487,6	27,0
1929	1819,4	66,5	3,7	267,9	14,7	174,9	9,6	509,3	28,0
1930	1784,6	65,1	3,7	265,8	14,9	168,3	9,4	499,2	28,0
1931	1813,9	76,3	4,2	293,3	16,2	178,0	9,8	547,7	30,2
1932	1818,8	69,5	3,8	296,9	16,3	200,6	11,0	567,0	31,1
1933	1697,6	44,7	2,6	245,6	14,5	168,1	9,9	458,4	27,0
1934	1677,7	49,8	3,0	240,2	14,3	152,6	9,1	442,6	26,4
1935	1755,5	54,6	3,1	277,7	15,8	172,9	9,8	505,2	28,7
1936	1741,6	44,1	2,5	268,9	15,4	175,5	10,1	488,5	28,0
1937	1756,3	51,3	2,9	261,4	14,9	174,0	9,9	486,7	27,7
1938	1882,0	64,6	3,4	311,4	16,5	208,9	11,1	584,9	31,0

2. táblázat folytatása

Év	A szarvasmarha-					
	magyar alföldi		pirostarka		borzderes	
	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
1920						
1921						
1922						
1923						
1924	332,5	17,5	1385,9	73,1	32,8	1,7
1925	322,9	16,8	1408,5	73,4	29,7	1,5
1926	305,6	16,6	1377,2	74,5	28,1	1,5
1927	293,4	16,3	1334,7	73,9	29,4	1,6
1928	286,2	15,8	1343,0	74,1	27,1	1,5
1929	269,6	15,9	1352,6	74,4	26,5	1,5
1930	270,5	15,2	1342,3	75,2	26,5	1,5
1931	256,4	14,1	1349,6	76,9	23,9	1,3
1932	252,2	13,9	1384,2	76,1	20,8	1,1
1933	236,9	14,0	1286,7	75,8	19,1	1,1
1934	216,5	13,9	1298,2	77,4	17,1	1,0
1935	220,3	12,5	1367,2	77,9	19,4	1,1
1936	217,5	12,5	1324,0	76,0	18,1	1,0
1937	211,4	12,0	1362,3	77,6	16,4	0,9
1938	216,8	11,5	1477,2	78,5	17,8	1,0

LÁZAT

alakulása 1920–1938

összeírások alapján)

Felnőtt marha									
bika		2 éven felüli üsző		tehén		ökör		összesen	
1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
				940,0					
				876,0					
23,0	1,2	135,4	7,1	891,6	47,0	313,1	16,5	1363,1	71,8
24,0	1,3	158,8	8,3	903,5	47,1	298,1	15,5	1377,4	72,2
23,2	1,3	146,4	7,9	900,9	48,7	278,2	15,1	1348,7	72,0
23,4	1,3	141,0	7,8	908,4	50,3	265,6	14,7	1338,4	74,1
23,7	1,3	142,4	7,9	908,3	50,1	249,6	13,8	1324,0	73,0
24,2	1,3	141,2	7,8	915,2	50,3	229,4	12,6	1310,0	72,0
24,3	1,4	143,7	8,1	906,4	50,8	211,1	11,8	1285,5	72,0
26,6	1,5	143,4	7,9	904,2	49,8	192,1	10,6	1266,3	69,8
25,4	1,4	141,3	7,8	907,6	49,9	177,5	9,8	1251,8	68,9
22,7	1,3	137,9	8,1	903,8	53,3	173,8	10,2	1238,0	73,0
22,0	1,3	138,6	8,3	903,2	53,8	171,3	10,2	1235,0	73,6
23,8	1,3	141,8	8,1	913,7	52,1	171,1	9,8	1250,3	71,3
22,3	1,3	151,3	8,7	901,2	51,7	178,4	10,2	1253,2	72,0
21,9	1,2	158,8	9,1	900,3	51,3	188,7	10,7	1269,7	72,3
23,7	1,3	165,2	8,8	917,3	48,7	191,0	10,2	1297,2	69,0

állományból					
egyéb fajta		együtt		bivaly	
1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
136,2	7,2	1884,4	99,5	8,7	0,5
150,9	7,9	1912,1	99,6	8,0	0,4
128,1	7,0	1839,4	99,6	8,0	0,4
141,0	7,8	1798,6	99,6	6,9	0,4
148,4	8,2	1804,6	99,6	7,0	0,4
143,7	7,9	1812,4	99,6	7,0	0,4
138,6	7,8	1777,9	99,6	6,7	0,4
132,5	7,3	1807,4	99,6	6,5	0,4
155,7	8,6	1812,9	99,7	5,9	0,3
147,0	8,7	1690,8	99,6	6,8	0,4
140,1	8,4	1671,9	99,6	5,8	0,4
142,1	8,1	1749,0	99,6	6,5	0,4
174,7	10,0	1734,3	99,6	7,3	0,4
159,5	9,1	1749,6	99,6	6,7	0,4
162,9	8,7	1874,7	99,6	7,3	0,4

mális emelkedést (1783,85 ezerre) mutasson fel. Teljesen hamis kép bontakoznék így ki, hiszen éppen az 1933—34-es évek nagyarányú csökkenését fedné el a szemünk elől ez az általánosítás, s még az 1920-as években lezajlott kisebb-nagyobb módosulások is az egyöntetűen lassú hanyatlás szürke képébe olvadnának.

A fenti táblázatba foglalt adatok lehetővé teszik annak vizsgálatát is, hogyan reagálnak az állatállomány egyes elkülönített részei az egész állatállomány változásaira. Ha kissé jobban elmélyedünk adataink elemzésébe, meglepő eredményekre jutunk. Az első, talán leglényegesebb megállapítás, amelyet figyelembe kell vennünk, hogy a felnőtt- és a növendékállomány egymáshoz viszonyított aránya ugyan 68,9—74,1, illetve 31,1—25,9% között váltakozik, de az egész állatállomány létszámingadozásainak döntő része, csaknem a teljes létszámingadozás a növendékállatok körében jelentkezik. A felnőttnek tekintett szarvasmarha-állomány (ide sorolandók a két éven felüli növendékek, elsősorban a növendéküszők is) az első pillanatra talán meglepő állandóságot mutat. Különösen a tehénállomány és a felnőtt bikák létszáma az, amelyik a stabilitást meghatározza, de a két éven felüli üszők létszámának kisebb-nagyobb ingadozása sem éri el a növendékállomány ingadozásainak átlagos mértékét. A konjunkturális hatások tehát elsősorban a növendékállományban jelentkeznek nagyobb mértékben. A konjunktúra—dekonjunktúra időszaka valahogy akként jellemezhető, hogy jó árhelyzetben, kedvező takarmánytermések esetén először az állatok számának növelésére, vagyis a növendékállomány szaporítására került a sor, s csak ha a konjunktúra tartósnak ígérkezett, jött számításba a tehénállomány észrevehető mértékű növelése is. Kedvezőtlen körülmények, rossz takarmánytermések, illetve dekonjunktúra, sőt a válság korszakában viszont a törzsállományt, elsősorban a tenyésztés fenntartását biztosító bika- és tehénállományt igyekeztek visszatartani, átmenteni. Vonatkozik ez a két éven felüli üszőkre is, amelyeket a tenyésztők mintegy a tehénállomány közvetlen tartalékaként láthatóan minden tekintetben a tehenekhez soroltak s velük egyenlő módon kezeltek. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a felnőtt állatoknak, elsősorban a teheneknek és a két éven felüli üszőknek az egész állatállományon belüli *aránya* akkor növekedik, amikor dekonjunktúra van, s akkor csökken, amikor a szarvasmarhatenyésztés szempontjából konjunkturális évek uralkodnak. Valóban ezt tapasztaljuk, ezt bizonyítják az adatok is, hiszen a tehénállomány legnagyobb aránya 1933—34-ben mutatható ki (az egész állomány 53,3, ill. 53,8%-a), míg a 20-as években, különösen 1926 előtt aránya jóval kisebb volt, 47—49% körül mozgott. A helyzet javulásával az 1930-as évek végén a tehénállomány aránya ismét csökkent, 1938-ban 48,7%-ra. Némi túlzással tehát azt mondhatnók, hogy a tehenek és a két éven felüli üszők arányának alakulásából az egész szarvasmarha-tenyésztés konjunkturális helyzetének alakulását lemérhetjük. S ha ezt a megállapítást elfogadjuk, tulajdonképpen már 1927-től a kedvezőtlen helyzetre következtethetünk abból, hogy a megelőző évekhez képest már ekkor hirtelen felemelkedik a tehénállomány aránya, meghaladja az egész szarvasmarha-állomány 50%-át. Ez alá csak 1931—32-ben süllyedt (ha ugyan annak lehet tekinteni azt a 0,1%-ot, amely elválasztotta az 50%-tól), s ezután hirtelen felszökött 53% fölé, hogy lassan csökkenjen 1937-ig 51,3%-ra. A hirtelen javulást 1938-ban konstatálhatjuk, illetve az akkor bukkant ellenőrizhetően napfényre. 1938-ban a tehénállomány aránya 48,7%-ra zuhant vissza, vagyis az arány ekkor példátlanul csökkent, ami összeesik a növendék-

állomány gyors gyarapodásával. A tehénállomány arányának vizsgálata tehát jobban tükrözi a konjunkturális helyzetet, e tekintetben reálisabb képet mutat, mint az egész állomány számszerű alakulása.

A felnőtt állományon belül a bikák aránya és létszáma is nagyjából állandó, 1,3% körül mozgott, míg létszámuk változása az egész állományét követte. A konjunktúra körülményei tehát — s ez logikus is — az állománynak ezt a részét alig befolyásolják. Alapvetően az állomány fenntartásának, szaporításának, tehát a tenyésztésnek igényeihez igazodott létszámuk is. Más a helyzet a felnőtt ökrök esetében. Ezeknek létszáma s az egész állományon belüli aránya is egyenletes csökkenést mutat, de több mint 310 ezerről alig 170 ezer körülire csökkenése persze nem konjunkturális változások eredményeire utal, hanem arra, hogy itt egy, tulajdonképpen a mezőgazdaság egészére kiható tendencia érvényesüléséről volt szó, amelyet a ló mint igavonó állat mind fokozottabb érvényesülése és egyidejűleg a géperejű vontatás, a traktor megjelenése jellemez. Az ökörállomány 1935-ig aránylag egyenletesen csökkent, ekkor csökkenése megállott, s 1936—38 között létszáma is, az egész állományon belüli aránya is valamit emelkedett. Az egész tendencián ez nem változtat, ti. azon, hogy az egész ökörállomány 1935-ig az 1924. évi létszámának 54,64, 1938-ra 61,00%-ára zuhant le, míg ha a 20-as évek elejének adatai is rendelkezésre állanának, a csökkenés ennél az önmagában is hatalmas eltolódásnál még jelentősebbnek mutatkoznék.

A növendékállomány vizsgálata ugyancsak a fentebbiekben elmondottakat erősíti meg. A növendék szarvasmarha-állomány, különösen az üszőállomány változásai hű tükrözői a konjunkturális helyzetnek. Az állomány a legalacsonyabb 1934-ben, mind összlétszámát, mind arányait tekintve, noha az utóbbi önmagában nem teljes képét adja az alakulásnak, hiszen, míg 1938-ban, a legnagyobb létszám idején csak 31%-ra rúgott, korábban ennél jóval kisebb, 567 ezres létszámmal 0,1%-kal meghaladta ezt. Az egész szarvasmarha-állomány számszerű alakulására a legnagyobb befolyással kétségtelenül a növendékállatok, elsősorban az üszők voltak. Az üszők száma a legnagyobb — 1920—24 között nem állnak rendelkezésre idevágó adatok — 1924—25-ben, 1931—32-ben és 1938-ban volt, az 1938-as 311 ezren felüli létszám már előrevetítette annak árnyékát, hogy a további években a kedvező takarmánytermések és jó konjunktúra esetén a létszám elérheti a háború előtti szintet is! Erre mutat egyébként az egész növendékállomány hirtelen megnövekedése 1937—38 között. Egy év alatt majd 100 ezerrel nőtt a növendékállomány, ez a növekedés az egész állomány növekedésének több mint 78%-át tette ki. Mindez jó alapot adott a későbbi növekedéshez, mégis, ha csak az 1920—38 közötti időszak vizsgálatára korlátozódunk, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy ezen az időszakon *belül* az egész állományban a kor és ivar szerinti megoszlás terén nem mutatható ki érdemlegesebb változás, nagyobb eltolódás. Ami e 20 év folyamán történt, az lényegében a konjunkturális helyzet vagy a takarmánytermések alakulásának egyenes következménye volt, de ezen túlmenően nem került sor érdemlegesebb, strukturális változásokra. Ha magasabb perspektívából vizsgáljuk adatainkat, kétségtelenül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a 30-as évek második felében, különösen 1937 után adva voltak a gyors fejlődés strukturális lehetőségei, s amikor a második világháború első éveiben nagyarányú konjunktúra bontakozott ki, majd a területváltozások következtében olyan új körzetek kapcsolódtak be az ország gazdasági életébe, mint amilyenek a takarmányfelesleggel bőségesen rendelkező

Bácska vagy a Felvidék egyes részei voltak; bekövetkezett az, aminek lehetősége adva volt: az egész szarvasmarha-állomány aránylag gyors felfutása 1942-re. Ezt tükrözi az 1942. évi állatösszeírás végeredménye is.[8] Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az adott területen egymagában, tehát az újonnan Magyarországhoz kapcsolt körzetek takarmányfeleslegei nélkül, valamint a háborús konjunktúra elmaradása esetén erre a nagyarányú felfutásra aligha kerülhetett volna sor, aminthogy ugyancsak kiemelendőnek tartjuk: az 1942. évi állatállomány fenntartásának szilárd alapjai lényegileg hiányoztak.

A szarvasmarha-tenyésztés lényeges összetevője az állomány fajtajellegének alakulása. A fenti táblázat adatai alapján nem árt tehát ennek a kérdésnek áttekintése sem. Tulajdonképpen a határváltozások eredményei tükröződnek abban a képben, amelyet korábban vázoltunk a fajtakérdés alakulásáról. Eszerint az 1918 utáni területre eső 1911. évi szarvasmarha-állomány 61,8%-a volt pirostarka (míg az egész ország 1911. évi állományának csak 58%-a), vagyis az új országhatárokon belül kedvezőbb volt az állomány fajtamegoszlása, mint az egész történeti Magyarországon. Ha egy pillantást vetünk táblázatunknak azokra az adatsoraira, amelyek ezzel a problémával foglalkoznak, megállapíthatjuk, hogy ezen a téren 1919—1938 között jelentős fejlődésre került sor. Igaz, csak az 1924. évben kezdődnek az idevágó adatsorozatok, de ezek szerint a kezdő évben is 73%-on felül volt a pirostarka fajtájú szarvasmarhák aránya. 1911—1924 között tehát a pirostarka aránya 61,8-ról 73,1%-ra növekedett. Ez a fejlődés önmagában talán túlságosan is nagynak tűnik, hiszen az évi növekedés 0,869% körül mozgott, amit a későbbi időszakokban csak kivételes körülmények között ért el, s azokat is (mint pl. 1927-ben, 1932-ben) a következő esztendőben gyors visszaesés követte. Mégis elképzelhető ez a fejlődés, ha arra gondolunk, hogy a háborús évek folyamán a konjunktúrán túl a kötelező beszolgáltatás önmagában is az állomány minőségének javítása irányába hatott, hiszen nyilvánvalóan az értéktelenebb (s a fajtaszempontból is értéktelenebb) állatok beszolgáltatására, levágására került elsősorban sor. Így tehát nem meglepő a pirostarka 1924. évi 73,1%-os aránya. S annál örvendetesebb az a nagyjából egyenletes fejlődés, amelynek eredményeképpen a korszak végére, 1938-ra ez az arány 78,5%-ra emelkedett. Kétségtelen ugyan az is, hogy ez korántsem volt zökkenőmentes, visszaesések tarkították, s ami talán ennél is fontosabb, a fejlődési ütem jóval az 1911—1924. éveké mögött maradt: az évi átlagos 0,38%-os növekedés elég lassú, jóval az előbb látott, az első világháború előtti és alatti átlagos fejlődési ütem mögött maradt. Mégis jelentős fejlődésnek lehetünk itt a tanúi, mégpedig olyannak, amely az állomány minőségét javította, az egész állomány hasznosságának fokát növelte.

A pirostarka állomány arányainak növekedésére a gazdasági válság volt jelentős hatással. Kezdetben, 1931—33 között nem is annyira az e fajtájú szarvasmarha számának növelése révén, hanem inkább azzal, hogy a más fajtájú szarvasmarhák száma ezekben az években rohamosan visszaesett. 1934-ben viszont, amikor minden más fajta aránya csökkent, a pirostarkáé már abszolút számokban is növekedett (!), ami arra mutat, hogy a válság mélypontján megkezdődött az átcsoportosítás folyamata: a válság hatására nem egyszerűen az állomány eladására, levágására s ezen keresztül a megma-

[8] 1942-ben 2376 ezerre nőtt a szarvasmarha-állomány. *Éber* i. m. 430. l. *Konkoly-Thege* i. m. 175. l.

radt állomány értékének növelésére került sor, hanem arra, hogy a pirostarka állomány növelésének révén javítsák az önköltséget, növeljék a hozamokat. 1934 ebből a szempontból tehát fordulópontot jelent az egész szarvasmarhatenyésztésben: a válság hatására aktivizálódó új tenyésztési irány kibontakozását figyelhetjük itt meg, mely kezdetben lassabban, 1937—38-ban pedig már gyorsabb léptekben bontakozott ki. S ez a jelenség annál is fontosabb, mert mutatja, hogy a szarvasmarha-tenyésztésben a válság hatására nem a külterjesedési tendenciák jutottak érvényre, mint a szántóföldi termesztésben oly sok esetben, hanem ellenkezőleg, a válság az intenzívebb fajta érvényesülését segítette elő.

Minden más fajta az egész szarvasmarha-állományon belül lassabban vagy gyorsabb mértékben, de visszaszorulóban volt. Különösen feltűnő az alföldi magyar fajtájú szarvasmarha számának és arányának csökkenése 17,5-ről 11,5%-ra. Hasonló arányban csökkent a borzderes állomány (1,7-ről 1,0%-ra), amit a védelmére kialakult tenyésztő mozgalom sem tudott megakadályozni, legfeljebb lassítani (ezzel magyarázható az állomány valamelyes gyarapodása 1935 körül), és a bivalyállomány is, bár valamivel lassabban, ha időnként létszámgyarapodások is hátráltatták a csökkenés folyamatát. A válság tehát nem kedvezett a külterjesebb fajtáknak, elsősorban a magyar marhának, noha az egész mezőgazdaságot illetően elősegítette a külterjes tendenciák felélénkülését. Nem befolyásolhatja ezt a megállapítást az „egyéb fajta" rovatban felsorolt állomány növekedése sem, hiszen emögött egyrészt különféle „tarka" fajták rejlenek, másrészt olyan keverékfajták, amelyek önmagukban is valamivel belterjesebbek, mint a szürke magyar marha. Bizonyos értelemben az ebben a rovatban összefoglalt szarvasmarhafélék növekedése inkább a minőség javulásának jele, hiszen a rosszabb fajták zugban történt feljavítása révén kialakult hibridek is ide kerültek. Az állomány minőségi eltolódása tehát kétségtelen, s ha a szarvasmarha-állomány számbelileg nem is fejlődhetett, minőségi összetétele a két világháború közötti évtizedekben sokat javult.

Vessünk most egy pillantást a szarvasmarha-állomány területi elhelyezkedésére. Vajon hogyan alakult át az állomány területi megoszlása, mutatkozik-e a tárgyalt két évtizedben lényegesebb eltolódás e téren, továbbfejlődtek-e a hagyományos termelési övezetek, ill. jöttek-e újabbak létre? Mindezekre a kérdésekre csak akkor válaszolhatunk, ha az ide vonatkozó adatokat legalább időről időre nyomon követhetjük (3. táblázat).[9]

Ha a kezdő és befejező év adatait hasonlítjuk össze egymással — s ez a már ismert fejlődési tendenciák, a vonatkozó adatok birtokában elégségesnek mutatkozik —, azt láthatjuk, hogy — durván számítva — az egész állomány létszáma kb. 0,6%-kal volt alacsonyabb, mint 1924-ben. Ezen belül azonban lényeges eltolódások tanúi lehetünk. Ha az egyes nagy országrészekre vonatkozó számokat vizsgáljuk, elsősorban a Dunántúlon s jóval kisebb mértékben az északi területeken az állomány növekedését figyelhetjük meg. A Dunántúlon az egész állomány 4,76, északon 1,20%-kal gyarapodott ez idő alatt, míg az Alföldön a fentieknél jóval nagyobb mértékben, 8,49%-kal csökkent. S hogy ez az aránylag nagy csökkenés nem véletlen, hanem egy mind erősebben érvényesülő tendencia kibontakozásának következménye, azt az mutatja, hogy 1925 után az Alföldön minden összehasonlításkor 4—6%-kal kisebb állo-

[9] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján, valamint OL. Békeelőkészítés.

3. TÁB-

A szarvasmarha-állomány mennyiségi

Vármegye	A szarvasmarha-				
	1924	1925		1928	
	összesen	összesen	1924-hez képest	összesen	1925-höz képest
I. *Dunántúl*					
1. Baranya	97	92	— 5	91	— 1
2. Fejér	77	80	+ 3	79	— 1
3. Győr-Moson-Pozsony	67	69	+ 2	65	— 4
4. Komárom-Esztergom	33	34	+ 1	35	+ 1
5. Somogy	150	144	— 6	135	— 9
6. Sopron	77	77	—	77	—
7. Tolna	89	86	— 3	81	— 5
8. Vas	119	124	+ 5	118	— 6
9. Veszprém	93	96	+ 3	89	— 7
10. Zala	143	149	+ 6	130	—19
Dunántúl összesen:	945	951	+ 6	900	—51
%-ban:			+ 1%		— 5%
II. *Észak*					
1. Abaúj-Torna	36	37	+ 1	35	— 2
2. Borsod-Gömör-Kishont	69	73	+ 4	71	— 2
3. Heves	52	55	+ 3	55	—
4. Nógrád-Hont	47	48	+ 1	43	— 5
5. Zemplén	46	46	—	45	— 1
Észak összesen:	250	259	+ 9	249	—10
%-ban:			+ 4%		— 4%
III. *Alföld*					
1. Bács-Bodrog	27	28	+ 1	23	— 5
2. Békés	53	54	+ 1	52	— 2
3. Bihar	45	46	+ 1	44	— 2
4. Csanád-Arad-Torontál	35	35	—	32	— 3
5. Csongrád	58	56	— 2	52	— 4
6. Hajdú	49	51	+ 2	54	+ 3
7. Jász-Nagykun-Szolnok	86	83	— 3	80	— 3
8. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	182	189	+ 7	179	—10
9. Szabolcs-Ung	103	105	+ 2	94	—11
10. Szatmár-Bereg-Ugocsa	59	57	— 2	52	— 5
Alföld összesen:	697	704	+ 7	662	—42
%-ban:			+ 1,5%		— 6%
Dunántúl	945	951	+ 6	900	—51
Észak	250	259	+ 9	249	—10
Alföld	697	704	+ 7	662	—42
Magyarország összesen:	1892	1914	+22	1811	—103
%-ban:			+ 1,5%		— 5%

mányt találunk, mint az előző felvétel idején. Ez a káros tendencia, mely az Alföld amúgy is viszonylag kisebb sűrűségű szarvasmarha-állományát tovább csökkentette, s amely ezen a területen kiélezte az egész mezőgazdaság fejlődési problémáit, hiszen ez a folyamat csak egyik kísérő jelensége volt az Alföldön általában érvényesülő külterjesebb termelésnek, — aligha látszott fel-

LÁZAT

változása vármegyék szerint 1924–1938

állomány, ezer darab

1931		1934		1938		
összesen	1928-hoz képest	összesen	1931-hez képest	összesen	1934-hez képest	1924-hez képest
100	+ 9	90	— 10	108	+ 18	+11
80	+ 1	76	— 4	81	+ 5	+ 4
67	+ 2	59	— 8	70	+ 11	+ 3
35	—	30	— 5	36	+ 6	+ 3
144	+ 9	129	— 15	149	+ 20	— 1
75	— 2	63	— 12	79	+ 16	— 2
87	+ 6	82	— 5	96	+ 14	+ 7
116	+ 2	106	— 10	127	+ 21	+ 8
89	—	79	— 10	93	+ 14	—
137	+ 7	124	— 13	151	+ 27	+ 8
930	+30	838	— 92	990	+152	+45
	+ 3%		— 10%		+ 20%	+ 5%
35	—	32	— 3	36	+ 4	—
71	—	67	— 4	72	+ 5	+ 3
56	+ 1	49	— 7	54	+ 5	+ 2
46	+ 3	38	— 8	45	+ 7	— 2
45	—	42	— 3	46	+ 4	—
253	+ 4	228	— 25	253	+ 25	+ 3
	+ 1,5%		— 10%		+ 11%	+ 1%
24	+ 1	24	—	26	— 2	— 1
51	— 1	47	— 4	50	+ 3	— 3
42	— 2	41	— 1	45	+ 4	—
31	— 1	30	— 1	33	+ 3	— 2
48	— 4	49	+ 1	50	+ 1	— 8
47	— 7	44	— 3	51	+ 7	+ 2
75	— 5	71	— 4	73	+ 2	—13
172	— 7	168	— 4	167	— 1	—15
89	— 5	83	— 6	93	+ 10	—10
50	— 2	47	— 3	50	+ 3	— 9
629	—33	604	— 25	638	+ 34	—59
	— 5%		— 4%		+ 6%	— 8%
930	+30	838	— 92	990	+132	+45
253	+ 4	228	— 25	253	+ 25	+ 3
629	—33	604	— 25	638	+ 34	—59
1812	+ 1	1670	—142	1881	+211	—11
	0%		— 8%		+ 13%	— 0,6%

tartóztathatónak. Még a főváros viszonylag nagy piaca sem állíthatta meg ezt, hiszen a Budapest közvetlen környékén elterülő Pest megye szarvasmarha-állománya is 8,24%-kal csökkent, azaz mindössze 0,25%-kal maradt el az egész Alföld állománycsökkenése mögött. De ennél is feltűnőbb és nagyobb mértékű Jász-Nagykun-Szolnok megye állományának csökkenése, mely meg-

haladta a 15,1%-ot, míg a legnagyobb arányú csökkenésre a szarvasmarhatenyésztés szempontjából mindenképpen legrosszabb helyzetben levő Szatmár megyében került sor, ahol az állomány 15,25%-kal csökkent. Ugyancsak jelentősen csökkent Szabolcs megye szarvasmarha-állománya is (9,70%). Ezekben a megyékben az állomány csökkenéséhez a természeti tényezők mostohasága mellett hozzájárult a határváltozások következtében a korábbi természetes piacok elvesztése is, hiszen pl. a tej aránylagos olcsósága mellett a főváros piacára történő szállítás nem fizetődhetett ki. Így tehát logikusnak mutatkozik e területen a létszám csökkenése, annál meglepőbb viszont, s az egész folyamat jellegét sokan jobban meg is világítja a Duna—Tisza köze állományának nagyarányú csökkenése.

Az egész fejlődés másik odalát a Dunántúl képviseli, ahol a szarvasmarhaállomány jelentősen, 4,76%-kal megnövekedett. Ez persze nem jelentette azt, hogy az egész Dunántúlon egyformán érvényesült volna ez a tendencia, amint hogy az Alföldön sem csökkent mindenütt a szarvasmarha-állomány (Hajdú megyében pl. növekedett valamelyest), de a jellemző kétségtelenül a növekedés volt. Érdekes, hogy Somogy megyében, az egyik jellegzetes tájtermelési övezetben az állomány minimális mértékben visszaesett, míg Sopron és Veszprém megye nagyjából stagnáló létszáma inkább a tartási lehetőségek megrekedését, mintsem a piacviszonyok romlását jelentette. Minden más dunántúli megyében növekedett a szarvasmarha-állomány, noha a növekedés súlypontja kétségtelenül a dél-dunántúli területekre, a Balatonról délre elterülő körzetre esett.[10] Így feltűnő Baranya megye állományának 11,34%-kal való megnövekedése, de Tolna (7,86%), Vas (6,72%), Zala (5,59%) és Fejér megye (5,19%) szarvasmarha-állományának növekedése is felülmúlta a Dunántúlon tapasztalható átlagos növekedés ütemét. A tenyésztésnek a Dunántúl déli részére húzódó fokozatos koncentrálódását nem lassította le az a körülmény sem, hogy a Dunántúl északi részén, Komárom—Esztergom megyében is elég nagyarányú fejlődés bontakozott ki (a növekedés meghaladta a 9%-ot), az állomány kis létszáma miatt ugyanis ez a nagy fejlődés önmagában nem lehetett jelentős. Annál meglepőbb viszont az a körülmény, hogy míg országos méretekben elég figyelemre méltó eltolódás következett be az egész állomány eloszlásában, a Dunántúlon az egyensúly alig változott. A nagy állattenyésztő dunántúli megyék (Baranya, Fejér, Somogy, Tolna, Vas, Zala) állatállományának aránya az egész Dunántúl állományán belül alig változott, 1924-ben az egész dunántúli állománynak 71,21%-a koncentrálódott ezekben a megyékben, s ez az arány 1938-ra az e megyékre eső nagyarányú állománynövekedés ellenére sem növekedett érdemlegesen tovább, mindössze 71,99%-ra nőtt. A fejlődés tehát a Dunántúlon elég kiegyensúlyozott volt. Annál érdemlegesebb viszont, hogy az egész ország szarvasmarha-állományán belül kétségtelen az eltolódás a Dél-Dunántúl javára. Míg 1924-ben az egész állománynak 35,57%-a volt található e területen, 1938-ban az egész állomány némi csökkenése, de mindenesetre stagnálása ellenére is 37,83%, ami a korszak körülményeit figyelembe véve többé-kevésbé jelentős változást jelent. A Dunántúlon az állomány fejlődése — mint adataink mutatják — elsősorban a 30-as

[10] A Dunántúl szerepének növekedését a szarvasmarha-tenyésztésben felismerte *Éber* is (i. m. 432. l.), de a Dunántúlon belüli különbségeket nem vizsgálta. A Dél-Dunántúl egyes megyéire ld. *Király István:* A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében. Agrártörténeti Szemle, 1968. 486—513. l.

évek második felére tehető, 1934—38 között e területen a fejlődés, az állomány létszámának alakulása általában nagyobb kilengésekkel történt, mint az ország más területein.

Ez azonban már egy másik kérdést vet fel: milyen ütemben következtek be a fenti változások, melyeknek csak végeredményét szemléltük. Hogyan reagáltak az egyes területek a gazdasági élet változásaira? A részadatok vizsgálatakor azt a jelenséget állapíthatjuk meg, hogy míg az ország egész szarvasmarha-állománya a korábban bemutatott periodicitás szerint alakult, az egyes országrészek a gazdasági cikluson belül nem egyformán reagálnak. Igen meglepő jelenség az Alföld következetesen csökkenő létszáma. 1925-öt leszámítva, amikor 1924-hez képest növekedés következett be, egészen az újabb nagy konjunktúráig, 1935—38-ig egyenletesen, feltartóztathatatlanul csökkent az Alföld szarvasmarha-állománya. S ez az egész tendencia még mélyebb jellegére vet fényt, arra figyelmeztet, hogy a csökkenés okait a mezőgazdasági termelés egészének struktúrájában kell keresni (s gyökerei alighanem 1914 előttre nyúlnak vissza). A jobb konjunktúra ezt csak akkor egyenlíthette ki, amikor a második világháború kitörése, majd az újabb területeknek az országhoz csatolása révén kibővült az eltartó terület, s fokozódott az árak húzóhatása. 1942-re az Alföld állatállománya ismét jelentősen megnövekedett, s jóval meghaladta az 1924. évi állományt. Hogy mennyire rendkívüli körülményekről volt itt szó, azt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy az Alföld állományának számszerű gyarapodása volt 1942-re a legnagyobb, de a Dunántúlon belül is lelassult a déli területeken az állomány gyarapodása, s az északi megyék állományának növekedése lépést tartott a többi területek fejlődésével; a szarvasmarha-állomány további koncentrálódása a Dunántúlra tehát ebben az időszakban nem állapítható meg, sőt az előző időszak ilyen irányú hatása sem volt ekkor annyira érezhető, mint a válságosabb években.

A Dunántúl és az északi területek szarvasmarha-állománya nagyjából hasonló utat tett meg, mint az országos állomány: 1922—24 között emelkedett, 1928-ra visszaesett, 1931-re ismét emelkedett s 1934-re a mélypontra zuhant; 1934—38 között pedig ismét növekedett. Ez a görbe követi az országos fejlődést, legfeljebb arról lehet szó, hogy, ha grafikonra vetítenénk adatainkat, az északi területeken a fejlődés görbéje valamivel alacsonyabb ívet ír le, mind a csökkenés, mind a növekedés tendenciái itt sokkal tompítottabb mértékben mutatkoznak, mint a Dunántúlon. Ennek oka alighanem az is, sőt elsősorban az, hogy a hasznosítás formáiban lényeges eltérés mutatkozik a két országrész között. Az 1935. évi országos összeírás adatait[11] erre a célra felhasználva, olyan időpontban vethetünk egy pillantást a hasznosítás formáira, amikor a nagyarányú visszaesés ugyan már megszűnt, de a konjunktúra még nem torzította el az állomány összetételét. Így feltűnő, hogy a Dunántúlon a tehénállomány az országos átlagnál jóval alacsonyabb. Míg az országos állományból az 1935. évi állatszámlálás adatai szerint 50,10% volt a tehén, addig a Dunántúlon 47,28, az Alföldön ezzel szemben 54,76 és az északi területeken 51,90%. (Az adatok eltérnek az ugyanazon évi tavaszi állatösszeírásoktól, de ez természetes is.) Ugyanekkor az igásökrök aránya is lényegesen

[11] Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a gazdaságok (üzemek) nagysága szerint (Magyar Statisztikai Közlöny. Új s. 112. k. Bp. 1941.) adatai alapján.

kisebb volt. Országos átlagban 8,22% volt az igásökrök aránya, a Dunántúlon azonban csak 6,69, míg az Alföldön 9,24, Északon pedig 10,45%. Mindez arra mutat, hogy a Dunántúlon elsősorban az állatszaporítás, az állatnevelés állt előtérben, még akkor is, amikor a hatalmas válságperiódus után a szarvasmarha-állomány létszámát tekintve leromlott állapotban volt. S nagyon jellemző, hogy 1942-ben a Dunántúlon a tehénállomány aránya 39,75%-ra süllyedt le, míg az Alföldön (46,55%) és Északon (42,77%) mindig az országos átlag (42,71%) felett maradt a tehénállomány.[12] Még jellemzőbb, hogy a déldunántúli nagy szarvasmarhatartó megyékben a tehénállomány aránya kivétel nélkül minden megyében az egész dunántúli arány felett volt, ami arra mutat, hogy ezeken a területeken a válság hatása inkább érezhető volt. Mindez persze nem jelenti, hogy a Dunántúl tehénállománya abszolút számokban nem múlta volna felül az Alföld vagy az északi területek állományát. A Dunántúlon található 1935-ben az egész állománynak majdnem fele (46,98%), s a dunántúli tehénállomány kimagasló szerepére utal az a — később még más szempontokból tárgyalandó — tény is, hogy 1930-ban az ország összes tejüzemeinek (1983 egység) 79%-a esett a Dunántúlra![13] A Dunántúl tehénállománya tehát jóval felülmúlta az ország egyéb területeiét, s még annál is fokozottabb mértékben a Dunántúl növendékállománya az egész országét. Abszolút számokban nézve a Dunántúlra 1935-ben 20%-kal több tehén jutott, mint az Alföldre és 25%-kal több, mint az északi vidékekre. A növendékállomány terén a Dunántúl szerepe még fokozottabban bontakozik ki.

Némileg meglepő az igásökör-megoszlás vizsgálatának eredménye. 1935-ben a Dunántúlon az egész állománynak csak 6,69%-a volt igásökör, ami alacsonyabb volt az országos átlagnál (8,22%), míg az Alföld (9,24%-kal) és az északi részek (10,45%) aránya jóval felülmúlták azt. A lóval szántás és némileg a talajmunka és fuvarozás is elterjedtebb volt tehát a Dunántúlon, mint az ország egyéb területein. Az északi részeken a talaj sajátosságai egyenesen indokolták is a nagyobb igásökör-állományt. A meglepő tulajdonképpen nem is ez, hanem az a körülmény, hogy 1942-ig a Dunántúlon igen nagyarányú számbeli fejlődés bontakozott ki, aminek eredményeképpen ebben az évben az egész állománynak már 8,08%-a volt igásökör, az Alföldön viszont inkább megállapodott az igásökör aránya (noha abszolút számokban itt is volt gyarapodás) valamelyes csökkenés révén 9,08% körül. Meglepő ez a külterjesebb irányba tartó fejlődés a Dunántúlon[14] éppen a konjunkturális években, bár lehet — adataink erre nincsenek —, hogy a háború alatti lórekvirálások miatt csak az utolsó három évben növelték az igásökrök számát. Ez magyarázná, hogy az Alföldön nem növekedett az állomány, hiszen ott korábban is nagyobb volt az igásökör használata.

Mint elöljáróban említettük, éppen mert az állomány létszáma a vizsgált időszak egészét tekintve egy helyben topogott, nagyobb figyelmet kell fordítanunk az egész szarvasmarha-állomány minőségi fejlődésének vizsgálatára, hiszen szinte egyedül ezen keresztül mérhető le, vajon a két világháború közötti időszak szarvasmarha-tenyésztése is egy helyben topogott-e.

[12] Mezőgazdasági Adattár. II. k. Bp. 1965. 134. és 137. l.

[13] Magyarország földművelésügye . . . 1931. 59.* l. 1927-ben még csupán 81,5% 1567 üzemből. Magyarország földművelésügye . . . 1927. 61.* l.

[14] Korábban is volt ugyan igásökörnevelésre törekvés itt, különösen a 20-as évek elején, de ez nem öltött nagyobb méreteket. *Wellmann Oszkár:* Szarvasmarhatenyésztés. Bp. 1925.

A minőségi fejlődés egyik leglátványosabb megnyilvánulása kétségtelenül az egész állományon belül a tarka marha térhódítása volt. Az erre vonatkozó adatokat már fentebb láttuk, ezért itt most csak arra kell utalnunk, hogy ezzel egy, a hagyományosnál jóval belterjesebb fajta arányának növekedésére került sor, ami az egész állománynak fokozottabb kiegyenlítettséget kölcsönzött, hiszen azonos fajtához az egész szarvasmarha-állománynak 4/5-öd része tartozott. A tarka marha arányának növekedése, mivel egy aránylag gyorsabb fejlődésű, több tejet és húst szolgáltató, lényegében hármas hasznosítású (hiszen igázásra is alkalmas) fajtáról van szó, igen kedvezően hatott az egész szarvasmarha-állomány összetételére. Az állomány egyöntetűbbé vált, s a tarkamarha-állomány is a fajtajellegnek megfelelő, értékesebb és kiegyensúlyozottabb lett, amit elsősorban annak lehetett köszönni, hogy a köztenyésztésbe — különösen a 20-as évek második felétől — jobb minőségű apaállatok kerültek. Így a tejhozam mellett nőtt az egész állomány átlagos élősúlya, a húshozam is. Javult a takarmányozás, a takarmányfelhasználás korszerűbbé vált, ezt azonban statisztikailag igen nehéz lemérni.

A szarvasmarha-állomány minőségi fejlődésének egyik mutatója a tejtermelés alakulása. Különösen könnyen lehet ezt a magyarországi körülmények között alapul venni, ahol lényegében azonos tehénállomány mellett kerül sor a nyert tej mennyiségének vizsgálatára: amennyiben tehát a tejtermelés növekedésére vagy csökkenésére kerül sor, ez egyöntetűen a fejlődés vagy visszaesés mércéjéül szolgálhat. Adataink e téren örvendetes fejlődésről számolnak be. Noha országos méretű statisztikával a fejt tej mennyiségéről nem rendelkezünk, bizonyos adatok egyértelműen mutatják a fejlődést. A mellékelt 4. táblázat[15] pl., mely a tejtermelés, -feldolgozás és -fogyasztás alakulását mutatja be, tanúsítja a tejtermelés aránylag gyors fokozódását. A 20-as évek elején Budapestre évi 20—30 millió liter tejet szállítottak fel, s ez a szám 1930-ra példátlan gyorsasággal évi 150 millió literre ugrott fel. A válság éveiben a felszállítás is visszaesett 114 millió literre (1935-ben), de azután 140—146 millió liter körül állapodott meg, vagyis 1919—20-hoz képest legalább hétszeresére nőtt. Ennek mérlegelésénél persze figyelembe kell venni az infláció okozta kedvezőtlen helyzetet 1919—20-ban. Mégis az, hogy még 1926-ban is csak 75 millió liter körül mozgott a felszállított tej, arra mutat, hogy 1938-ra e téren hatalmas fejlődés ment végbe. Ugyancsak növekedett a tejipari vállalatokhoz leszállított tej mennyisége is, mely 1927-ben 216 millió literre rúgott, s aránylag egyenletesen fejlődve, a válság évei alatt is tovább növekedve, 1934-ben 350 millió l-re nőtt, majd az ez évi némi visszaesés után, 1938-ra 440 millió l-re emelkedett, vagyis kereken megduplázódott. Megduplázódott a sajttermelés is, mely 1927-ben 188, 1938-ban pedig már 396 vagont tett ki. E téren a fejlődés egyenetlenebb volt, s a fellendülő periódusokra rendszerint 2—3 éves visszaeső szakasz következett. A fejlődés mégis töretlenül haladt előre. A vajtermelés még gyorsabban nőtt: ugyanezen idő alatt 272-ről 1008 vagonra növekedett, vagyis kereken megnégyszereződött. Itt igen jellemző, hogy a termelt vaj nemcsak az ország határain belül nyert elhelyezést, hanem mind nagyobb része került exportra. Mind a termelés, mind

[15] A Magyarország földművelésügye ... megfelelő köteteinek és a Magyar Statisztikai évkönyvek adatai alapján. Ld. még *Ujlaki Nagy Árpád:* Élelmiszertermelésünk és ellátásunk. Bp. 1943. 293—98. l. és *Csorba József:* Értékesítő szövetkezetek a mezőgazdaságban. Sárospatak, 1941. 52—3. l.

4. TÁBLÁZAT

A tejtermelés, tejfeldolgozás és tejfogyasztás 1919—1938 között

Év	Bp-re felszállított tej millió l	Bp-en elfogyasztott tej millió l	Bp-en feldolgozott tej millió l	Az 1 főre jutó tejfogyasztás évi l	Tejüzemek száma összesen	Tejüzemekből szövetkezeti alapon működik	Tejipari vállalatokhoz leszállított tej millió l	Előállított vaj vagon	Előállított sajt vagon	Kivitel		Behozatal	
										vaj	sajt	vaj	sajt
										vagon		vagon	
1919	18												
1920	20												4
1921	31										4		11
1922	39										11		
1923	40									20	32		
1924	54									20	16		
1925	75	65	8							11	18	19	52
1926	75	82	10							3	19	22	37
1927	110	93	12		1567	235	216	272	188	18	7	22	39
1928	120	105	12		1851	272	250	327	231	19	1	25	28
1929	131	112	14		1994	335	278	407	251	54	2	7	24
1930	150	127	20	137	1983	388	310	560	238	156	4	2	18
1931	141	122	16	122	2117	422	311	581	255	184	5	5	9
1932	130	108	20	108	2055	548	303	616	252	204	1		0,5
1933	115	88	27	89	2051	650	330	819	314	365	2		0,5
1934	118	89	27	89	2139	746	350	941	290	399	8		
1935	114	85	27	86	2248	805	334	823	295	250	13		
1936	140	111	26	112	2431	948	398	996	327	472	35		
1937	146	113	24	117	2641	1117	445	1129	379	595	44		
1938	146	122	21	120	2822	1293	440	1008	396	352	36		

az export terén 1930-ban következett be a fordulat, amikor a vaj termelése 1929-hez képest 40%-kal, az export pedig (ugyancsak 1929-et alapul véve) majd 200%-kal (!) növekedett. Ezzel a nagyarányú termelésnövekedéssel, pontosabban az áruforgalomba került tej mennyiségének ezzel a nagyarányú növekedésével az ipar és a kereskedelem szervezete, hálózata lépést tudott tartani, ami — tekintetbe véve az aránylag gyors növekedést — korántsem lebecsülendő tény. 1927-ben 1567 tejüzemet tartottak nyilván, számuk azonban gyorsan nőtt, 1928-ban már 1851, 1931-ben 2117 tejüzem működött. 1932—33 folyamán némi visszaesés következett, de ezután számuk 1935-re elérte a 2248-at, majd különösen gyors fejlődés során 1938-ban a tejüzemek száma meghaladta a 2800-at (ebből már szövetkezeti alapon működött ebben az évben 45,81%, míg 1931-ben még csak 19,93, 1927-ben pedig csupán 14,99%). A tejfeldolgozás és -értékesítés egész hálózata korszerűsödött, aminek fejlesztésére az állam is bizonyos gondot fordított.

A tejtermelés és -feldolgozás e növekedése ellenére sem nőtt azonban — mint láttuk — a tehénállomány, hiszen az alacsony tejárak miatt nem volt érdemes növelni a létszámot. Inkább arról volt szó, hogy a nagyobb pénzbevétel érdekében fokozódott a tej piacra hozatalának mértéke s az állomány kihasználási foka, azaz: növekedniök kellett a tejelési átlagoknak, a tejhozamoknak, — ha erre persze korántsem abban a mértékben került sor, mint az a fentebb bemutatott adatokból következnék. Aránylag lassú, de vitathatatlan fejlődésről kell itt számot adnunk, noha tulajdonképpen az egész korszakot illetően csak becslési adatokkal rendelkezünk. Ezek szerint[16] a 20-as években a fejési átlagok 1000—1500 literre voltak tehetők, míg a 30-as években 1800 l körül mozgott volna a tejelési átlag. Valóban, az 1930. évi felvétel, mely azonban csak a földdel rendelkező szarvasmarha-tulajdonosok állományára vonatkozott s inkább reprezentatív jelleggel készült, országos átlagban napi 6,1 l-es tejhozamot mutat ki, ami évi 1830 l-nek felel meg (10 hónapi fejést figyelembe véve).[17] A felvétel szerint a tehenek 74,5%-át fejték. A napi 6,1 l-es átlag persze sok finom részletet takar. Így a Dunántúl átlaga 6,3 l volt, míg az Alföldé csak 5,8. Az egyes üzemi kategóriák között is jelentős differenciálódás figyelhető meg. A 20 holdon aluli birtokosok kezén levő állomány átlagos hozama csak napi 5,7 l, 20—100 k. hold között 5,9 l, 100—1000 k. hold között azonban már 7,8 és az 1000 k. holdon felüli üzemekben 9,6 (!) l. A fejt tejnek kereken 51%-a került ekkor eladásra. Ezen belül azonban a Dunántúlon az eladott tej mennyisége az összes megtermelt tejnek 60%-a, míg az Alföldön 46, az északi területeken pedig csak 36%-a volt. Ezen belül is a 100 holdon aluli birtokosok, tehát a parasztság kezén levő állatállomány által szolgáltatott tejnek csak 46%-át, a 100—1000 hold közötti birtokosok kezén levő állomány tejhozamának 69%-át, az 1000 holdon felüli nagyüzemekben pedig a fejt tej 78%-át adták el. Nem véletlen tehát, hogy az ebben az évben meglevő összes tejfeldolgozó üzemek 79%-a volt a Dunántúlon, ami részint következménye volt a Dunántúl nagyobb arányú tejértékesítésének, de egyúttal vissza is hatott arra, s elő is segítette az ottani gyorsabb fejlődést, azaz a mind nagyobb arányú értékesítést.

[16] Ld. többek között: *Ujlaki Nagy Árpád* i. m. 76. l.

[17] Az 1930. évi felvételt ld.: Magyarország földművelésügye . . . 1930. 42. l. és 1931. 18.* l. Évi tejhozam literben: Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 356. l.

5. TÁBLÁZAT

A tejelési ellenőrzés során megállapított országos tejtermelési átlagok 1920—1939

Számadási év	Hány megyében volt ellenőrzés	Hány tenyészetben volt ellenőrzés	Összes ellenőrzött tehenek	Egész évben ellenőrzött tehenek	Átlagos termelés tejhozam	Átlagos termelés tejzsírhozam	Átlagos termelés tejzsír
	darab				kg		%
1920/21	1	18	1 819	1 053	1743	68,2	3,9
1921/22	1	18	1 813	1 034	1875	71,7	3,8
1922/23	1	30	2 090	1 342	1849	70,5	3,8
1923/24	1	32	2 398	1 567	2252	84,2	3,8
1924/25	1	39	2 622	1 683	2520	95,2	3,8
1925/26	4	69	4 945	3 202	2689	103,6	3,9
1926/27	10	207	12 117	7 639	2976	112,7	3,8
1927/28	13	399	19 147	12 239	2966	110,4	3,7
1928/29	16	455	21 939	13 554	3126	116,7	3,7
1929/30	19	533	25 068	15 236	3368	125,6	3,7
1930/31	19	569	24 067	14 965	3450	128,5	3,7
1931/32	19	496	19 026	12 104	3319	123,5	3,7
1932/33	21	508	20 111	11 271	3540	131,0	3,7
1933/34	22	718	29 502	17 952	3570	130,5	3,7
1934/35	23	896	36 105	21 957	3277	120,2	3,7
1935/36	23	971	39 616	23 678	3407	125,4	3,7
1936/37	23	1097	44 014	26 269	3400	121,5	3,6
1937/38	24	1273	47 379	30 352	3182	116,7	3,7
1938/39	24	1378	49 651	30 832	3092	114,3	3,7

Az 1930. évi felvétel adatai ellenére sem mondhatjuk, hogy 1938-ig évi 1800 l-nél magasabb fejési átlag elérésére került volna sor. A Magyar Gazdaságkutató Intézet adatai[18] 1924—38 között az átlagos fejési hozam növekedését 1500 l-ről 1750 l-re teszik, ami ugyan alacsonyabb, mint az 1930. évi 1830 l-es átlag, mégis több, mint 16%-os növekedést jelent. Ennek az adatsorozatnak a tükrében tehát nem tekinthetünk úgy az 1930. évi felvételre, mint amely az 1920-as és 1930-as évek között éppen a középarányost adná.

S a valóságosnál jóval csillogóbb képet adnak a törzskönyvezett állomány tejelési eredményei is. A tejelési ellenőrzés általában erre az állományra terjedt ki, s mivel maga a törzskönyvezés — különösen az első világháború előtt — csak a legjobb, legfejlettebb módszerekkel dolgozó tehenészetekre terjedt ki, könnyen elképzelhető, mennyire torz képet adna, ha az országos tejelési átlagokat a törzskönyvezett tehenészetek átlaghozamai alapján állapítanánk meg. A vonatkozó 5. táblázat adatait[19] még ennek tudatában is csak kellő óvatossággal lehet kezelni, hiszen a 20-as évek első felében, lényegében

[18] A Magyar Gazdaságkutató Intézet negyedévi helyzetjelentései alapján. Varga és Matolcsy 1924-ben 1500, 1929-ben 1800 és 1937-ben 1820 literre teszik az átlagos hozamot (Vö: *Matolcsy—Varga:* The National Income of Hungary 1924/25—1936/37. London, 1938. 17. l.) Egy másik számítás 1927-ben a pirostarka tehenek hozamát teszi 1500 literre, míg a magyar fajtáét 900, a borzderesét 1800 literre. *(Fellner Frigyes:* Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme. Bp. 1930. 30. l.) Más számítás szerint 1938-ban a fejési átlag 1780 l volt. Mezőgazdasági Közlöny, 1938. 353. l.

[19] *Batta* (sic!) *Pál:* Magyarország Elit-tehenei az 1927—1931. években. Bp. 1932. és *Uő:* Szarvasmarhatenyésztésünk újabb eredményei az elit-tehenekben. Bp. 1936. 9. s köv. l. Ld. még Trianoni Magyarország Mezőgazdasága II. Bp. 1941. 525—26. l.

1926-ig az ellenőrzött állomány önmagában véve is igen kevés volt, s a felvétel emellett kizárólag a 10 tehénnél többel rendelkező, ún. nagytehenészetek állományára terjedt ki. Hogy úgy mondjuk: az elitállomány tejelési eredményét láthatjuk itt, s annál meglepőbb, hogy még ennek a tejelési átlaga is csak 1926-ra érte el a 2689 l-t, korábban ennél jóval alacsonyabb fokon állt, amiknek tükrében mérhetjük le tulajdonképpen azt a visszaesést, amely a háború utolsó éveiben, majd a két forradalom alatt e téren bekövetkezett. Hiszen az 1920—21. évi 1740—1875 l-es átlagok a legjobb tehenészetekben (!) arra engednek következtetni, hogy az átlagos tejhozam nem haladhatta meg az évi 1000—1200 l-t sem!

A törzskönyvezett állomány tejelési eredményeinek vizsgálata mégis érdemleges összefüggéseket rejthet magában, ezért sem lesz felesleges kicsit részletesebben szemügyre venni az idevágó adatokat. Mint láttuk, a törzskönyvezett (ellenőrzött) állomány 1926-ig lényegében a nagyobb üzemek tehenészeteire terjedt ki, 1926-ban 69 tehenészetből 4945 tehenet tartottak ellenőrzés alatt. A nagyobb arányú fejlődés e téren 1926-tól kezdve bontakozott ki, amikor az egész éven át ellenőrzött tehenek száma egy éven belül megkétszereződött, s aránylag gyors fejlődés eredményeképpen a rendszeresen ellenőrzött tehenek száma 1938-ban 49 651 volt. Az egész éven át ellenőrzött tehenek létszáma ettől valamennyire elmaradt, csak 30 000 körül ingadozott, a fejlődés azonban így is nagy. Az ellenőrzött állomány egy-egy tehene által szolgáltatott tej mennyisége pedig elérte a 3500 l-t is (1932—33), noha ezt a csúcsértéket nem sikerült tartani, a hozam hamar visszaesett 3100—3200 l közé. A fejlődés így is rendkívül nagy. Természetes, hogy a tejelési átlag emelkedésével párhuzamosan csökkent a tejzsírtartalom, 3,9-ről 3,7%-ra. Ez a nagyobb tejhozam természetes velejárója. Sokkal érdekesebb eredményre jutunk azonban, ha megvizsgáljuk, hogy az összes ellenőrzött tehenészeteken belül milyen eredményeket érnek el a nagyobbak és a kisebbek. Erre tulajdonképpen csak 1926-tól van lehetőség, de még e 13 éven belül is plasztikusan megmutatkoznak az eltérések. Lássuk tehát ezeket az adatokat is (6—7. táblázat).[20]

A 10 tehénen felüli tehenészetekben a tejelési átlagok persze meghaladták a fentebb kimutatott átlagokat, ha nem is sokkal, 100—200 l-rel. A 10 tehénnél kevesebbel rendelkező kistehenészetek hozamai azonban 7—800 l-rel maradtak az átlag alatt, szinte minden vizsgált évben. A kis- és nagytehenészetek hozamai közötti különbség ennek következtében 800—1000 l körül mozgott, ami — ha tekintetbe vesszük, hogy e tehenek esetében általában a legjobbakról, tulajdonképpen tehát a vezető tehenészetekről van szó! — óriási különbségekről lebbenti fel a fátylat. Vegyük itt tekintetbe azt is, hogy a 10 tehénnél többel rendelkező üzemek állománya sokszorosan meghaladta a kisebb üzemekét, vagyis sokkal kiegyensúlyozottabb volt, mint a 10 tehénnél kevesebbel rendelkező üzemeké, ahol sokkal valószínűbb, hogy csak a valóban kimagasló eredményeket felmutató egyedek megfigyelésére került sor. (A válság idején is erőteljesebben visszaesett a kisüzemekben az ellenőrzés és lassabban állt helyre.) Ha tehát mindezt tekintetbe vesszük, még nagyobbnak tűnik a szakadék a nagyüzemek és a kisparaszti gazdaságok tehenészeteinek tejhozamai között. A hatalmas különbség okát aligha elsősorban tenyésztési eltérésekben találhatjuk meg, noha azok is szerepet játszhattak

[20] Uo.

6. TÁBLÁZAT

A 10 tehénnél többet tartó tenyészetek tejtermelési átlagai 1920—1939

Számadási év	Hány megyében volt ellenőrzés	Hány tenyészetben volt ellenőrzés	Összes ellenőrzött tehenek	Egész évben ellenőrzött tehenek	Átlagos évi termelés tejhozam	Átlagos évi termelés tejzsírhozam	Átlagos évi termelés tejzsír
	darab				kg		%
1920/21	1	18	1 819	1 053	1743	68,2	3,9
1921/22	1	18	1 813	1 034	1875	71,7	3,8
1922/23	1	30	2 090	1 342	1849	70,5	3,8
1923/24	1	32	2 398	1 567	2232	84,2	3,8
1924/25	1	39	2 622	1 683	2520	95,2	3,8
1925/26	4	69	4 945	3 202	2689	103,6	3,9
1926/27	10	197	11 419	7 350	3001	112,7	3,8
1927/28	13	332	16 993	10 656	3041	112,8	3,7
1928/29	16	383	19 501	11 813	3216	119,1	3,7
1929/30	19	440	19 982	12 605	3478	129,1	3,7
1930/31	19	480	20 424	12 941	3563	132,4	3,7
1931/32	19	421	16 530	10 662	3430	127,4	3,7
1932/33	21	431	17 535	9 999	3623	133,6	3,7
1933/34	22	576	26 715	15 952	3601	133,3	3,7
1934/35	23	694	29 493	18 204	3397	123,9	3,6
1935/36	23	736	32 415	19 556	3540	129,7	3,7
1936/37	23	828	35 565	22 102	3496	128,3	3,7
1937/38	24	902	36 820	23 617	3314	121,8	3,7
1938/39	24	925	38 100	23 920	3225	118,7	3,7

benne, hanem a táplálkozás terén meglevő eltérésekben, különbségekben. A kisparaszti gazdaságoknak sem megfelelő tudás nem állt rendelkezésére a korszerű takarmányozás megvalósításához, sem a megfelő takarmány. Annál nagyobb eredménynek tűnik, hogy a kistenyésztők hozamai sokszor felülmúlták a na-

7. TÁBLÁZAT

A 10 tehénnél kevesebbet tartó tenyészetek tejtermelési átlagai 1926—1939

Számadási év	Hány megyében volt ellenőrzés	Hány községben volt ellenőrzés	Összes ellenőrzött tehenek	Egész évben ellenőrzött tehenek	Átlagos évi termelés tejhozam	Átlagos évi termelés tejzsírhozam	Átlagos évi termelés tejzsír
	darab				kg		%
1926/27	3	8	698	289	2349	92,7	3,9
1927/28	7	67	2 154	1574	2460	93,9	3,8
1928/29	7	72	2 438	1741	2512	96,3	3,8
1929/30	9	93	5 046	2631	2843	108,7	3,8
1930/31	10	89	3 643	2024	2725	103,1	3,8
1931/32	10	75	2 496	1442	2501	95,0	3,8
1932/33	10	77	2 576	1272	2884	110,3	3,8
1933/34	12	142	2 787	2000	2826	107,8	3,8
1934/35	14	202	6 622	3753	2692	102,1	3,8
1935/36	14	235	7 201	4122	2776	105,2	3,8
1936/37	15	269	8 449	4167	2892	109,4	3,8
1937/38	17	371	10 559	6735	2774	103,3	3,8
1938/39	22	453	11 551	6912	2633	99,1	3,8

gyobb uradalmakét, noha ezek persze csak elszórt, egyedi esetek voltak. Különösen az Alföldön került erre sor, ahol a szarvasmarha-tenyésztés általában az országos szint mögött maradt, s ahol a takarmányhelyzet még kritikusabb volt. Az alföldi paraszti tenyészetek eredményei itt általában meghaladták a nagyobb uradalmakét, noha persze az országos szint mögött maradtak, s azt is figyelembe kell venni, hogy általában kevesebb tehéntől származtak, mint az ország egyéb területein. Így nem meglepő, hogy itt a törzskönyvezett állomány eredményei egészen jók, ellentétben az általános fejési eredményekkel.[21] S ebből a törzskönyvezett állományból került ki természetesen az a néhány tehén is, amelyek világviszonylatban kimagasló tejelési átlagot értek el. Több tehenészetről is tudunk — persze elsősorban nagyüzemek tulajdonában —, amelyek 5—6000 l körüli évi tejelési hozamokat mutattak fel, s a törzskönyvezett állományból kb. 2000-re tehető azoknak a teheneknek a száma, amelyeknek évi hozama meghaladta a 6000 l-t. Ezek a tehenek rendszerint paraszti gazdaságok kezén voltak, hiszen az ilyen tehenekkel járó hatalmas munkatöbblet nagyobb uradalmakban nem fizetődött ki. 100 tehén hozama meghaladta az évi 8000 l-t, míg akadt néhány olyan is, amelyek évi 10 000 l-nél több tejet termeltek. A „Dáma 171" tehén 358 nap alatt (!) 19 644 l tejet szolgáltatott (3,41% zsírtartalom), a „Basa 160" tehén pedig 365 nap (!) alatt 16 704 l-t (3,16% tejzsír). [21/a] Az ilyen hatalmas eredmények csillogása láttán hajlamosak vagyunk szem elől téveszteni az átlagos helyzetet, amely korántsem volt ennyire kedvező. Hiszen a törzskönyvezett állományon belül is viszonylag igen nagy: 7—800, sokszor 1000 l-es különbség alakult ki a nagy- és kistenyésztők termelése között, persze az előbbiek javára, ugyanakkor a törzskönyvezett állomány hozamai önmagukban is legalább 1200 l-rel, a 10 tehénnél kevesebbel rendelkező üzemeké is legalább 800 l-rel meghaladták az országos átlagot. Mindez azt jelenti, hogy a továbbfejlődés előtt elméletileg óriási lehetőségek álltak még akkor is, ha az 5—6000 l-es hozamokat mint célt nem is tűzhették volna az egész állomány elé. De a korabeli viszonyok közötti jó normális, közepes átlaghozamok eléréséhez is még igen nagy utat kellett volna bejárni.

Itt persze figyelembe kell venni az eddig tárgyaltakon kívül több más tényezőt is. Így az adott takarmányozási lehetőségeken, árviszonyokon túlmenően a szarvasmarha-tenyésztésben igen sok tudati tényező is szerepet játszik, amelyek vizsgálatát hiba volna elhanyagolni, éppen úgy, mint jelentőségüket alábecsülni. Az egyes gazdaságok személyi állományának (ebből a szempontból mindegy, hogy kisparasztról, paraszti üzemben dolgozó vagy nagyüzemi cselédről van-e szó) hozzáértése, tudása, a tudásanyag fejlődése önmagában is kamatozó tőke, amely sokkal gyorsabban „forgatható" meg a szarvasmarha-tenyésztésben, mint mondjuk a növénytermesztés ágazataiban. Az új típusok térhódítása (különösen az e korszakban komoly szerepet játszó ún. „gazdasági típus" előtérbe nyomulása, melyet küllemileg a dongás mély törzs, az aránylag rövid lábak, a jó kötés, szilárd szervezet, közepes testnagyság stb. jellemzett) nem csupán tenyésztési probléma, apaállatcsere

[21] Ld. erre *Battha* mindkét idézett munkáját. A paraszti állomány tejhozamainak zsírtartalma általában nagyobb volt, mint a nagyobb tehenészeteké, ahol a jobb átlagok a zsírtartalom némi csökkenését eredményezték.

[21/a] *Battha Pál:* Szarvasmarhatenyésztésünk újabb eredményei az Elit-törzskönyvben. Bp. 1936. 12. és 21. l.

kérdése, hanem egyúttal az állattenyésztési ismeretek szélesebb körét is igényli. Nem árt tehát ezeket a kérdéseket is figyelemmel kísérni.

A legfontosabb ebből a szempontból a törzskönyvezés fejlődésének nyomon követése, hiszen ez önmagában is jelzője az állattenyésztési ismeretek fejlődésének. Nos, ezen a téren kétségkívül igen nagy előrehaladás történt elsősorban és főképpen 1938-ig. Maga az a tény, hogy erre az időpontra országos méretekben megszerveződött a törzskönyvezés, s hogy a törzskönyvezett állomány mennyisége is jelentősen növekedett, a tárgyalt két évtized fejlődésének eredménye.[22] Az első világháború előtt országos mértékű törzskönyvezésről nem lehet beszélni, akkor még inkább csak a vezető tehenészetek, közülük is csupán a legkülönbek voltak törzskönyvezve. 1938-ra azonban kereken 50 000 tehenet törzskönyveztek, ami igen szép eredménynek tűnik. Annál jellemzőbb viszont, hogy ebből csak kb. 22,5%-ot tett ki a kisebb tehenészetek törzskönyvezett állománya, ami az összes paraszti kézen levő tehénállománynak csak 1,5%-a volt. Lényegesebb fejlődésre került azonban itt sor 1938 után, amikor az állam vállalta magára a törzskönyvezéssel járó összes költségeket.[23] 1943-ban már pl. kereken 146 000 törzskönyvezett tehén volt az országban, ebből 95 ezer paraszti tulajdonban, azaz az előző évek kedvező politikája következtében a korábbi arányok a téren jelentősen eltolódtak. Mégsem tekinthetjük ezt mérvadónak, sokkal jellemzőbb ennél a fentebb idézett 1938. évi adat, mely a 20-as, 30-as évek fejlődésére reálisabb fényt vet. A fejlődés szinte kizárólag a nagybirtokok kezén levő állományra korlátozódott, a paraszti állattenyésztés nem ért el számottevő sikereket.

Ugyancsak vegyes érzelmeket ébreszt bennünk a tenyészállat-nevelés terén bekövetkezett némi haladás is. A tenyészállat-nevelés a törzskönyvezett állománynál természetesen jóval szélesebb alapon folyt, hiszen a csak törzskönyvezett állományra szorítkozva nem hozhatott volna érdemleges eredményt. Itt nem állnak más adatok rendelkezésre, mint a fővárosi mezőgazdasági kiállításokon és tenyészállatvásárokon bemutatott anyag, aminek alapján bizonyos fejlődésről kétségtelenül szó lehet. De ennek statisztikai lemérése igen labilis, szinte lehetetlen. Mégis kétségtelen fejlődésről beszélhetünk e téren, különösen a tenyészbikák színvonalának javítása terén, amelyet elősegített az állam is, a Földművelésügyi Minisztérium svájci tenyészbikavásárlásai révén.[24] Az apaállat-ellátottság azonban — mint később erre még visszatérünk — nem sokat javult e korszakban, így a tenyészállat-nevelés fejlődése elég korlátozott keretek között mozgott, amit az apaállat-ellátottság később még részletesen tárgyalandó bizonyos fokú romlása is tükröz.

Mielőtt azonban erre vállalkoznánk, szükségesnek látszik az állomány minőségi fejlődése szempontjából egyéb kérdéseket is megtárgyalni. Figyelmünket eddig a pirostarka állományra korlátoztuk, s méltán, hiszen az állomány zömét már ez a fajta alkotta. De nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül a magyar marha és a borzderes állományt sem. Mindkét fajtával kapcsolatban

[22] A törzskönyvezés eredményeit szépen foglalja össze: *Konkoly-Thege* i. m. 98—109. l. Erre támaszkodik *Éber* i. m. 437—38. l. A fejlődésre utal az is, hogy az elittörzskönyveket bemutató 2 kiadvány (ld. 13. jegyzet) közül a korábbi 72, míg a későbbi már 257 lap terjedelmű.

[23] A számszerű adatokra: *Éber* i. m. 437. l.

[24] A vásárlásokat nyomon követik az OMK évi jelentései, valamint a Magyarország földművelésügye . . . megfelelő kötetei, különösen 1919—1922. 19.*—20.* l., 1923—1925. 17.* l., 1926. 15.* l., 1927. 13.* és 55.* l. és 1928. 16.* l. Ld. még *Éber* i. m. 436. l.

elég, ha röviden utalunk arra, hogy volt bizonyos törekvés a minőség javítására. A magyar marha tisztavérű tenyésztésére nagyobb súlyt helyeztek, olasz (Maremann-fajtájú) importbikákkal kísérelték meg a keresztezést.[25] Voltak törekvések a belső tulajdonságok javítására is, sőt e fajta lelkes hívei — igaz, nem sok eredménnyel — megkísérelték a tejelési eredmények javítását is. Mindenekelőtt a tejelési átlagok megállapítására, majd később javítására került sor; az a törekvés azonban, hogy ezt a fajtát is lényegében háromhasznosításúvá alakítsák át s egyúttal megőrizzék a fajta jellegzetes jó tulajdonságait is, lényegében kudarcot vallott. Mindez együtt járt — mintegy megelőzte — a törzskönyvezés kiterjesztésével erre a fajtára is, aminek legfőbb jellemzője éppen a paraszti kézen levő állomány felmérése volt. Az 50 állatból álló gulyákba sorolt legjobb állomány külön kezelési költségeit a Földművelésügyi Minisztérium vállalta magára, s ezeknek a gulyáknak a segítségével folyt az említett hozamjavító munka is.[26]

A borzderes állomány javítására irányuló minden törekvés is legfeljebb helyi eredményeket hozott. Az új országterületen belül a régi állománynak — mint láttuk — csak töredéke maradt, néhány nagyobb uradalom tehenészete rendelkezett egységes állománnyal ebből a fajtából, s ezek az uradalmak — részint a borzderes védelmére alakult mozgalom segítségével — törekedtek az állomány minőségi javítására. Így osztrák és svájci bikák importjával is kísérletezteK.[27] (Az eredmény azonban nem állt arányban a ráfordított energiával.)

A fentebb tárgyaltaknak volt egy másik következménye is: javult az egész szarvasmarha-állomány húshozama és — bizonyos fokig — igavonó képessége is. Minden, a küllemet javító törekvés tulajdonképpen szoros összefüggésben van a hústermelés javulásával is, így nyilvánvaló, hogy ezeknek a törekvéseknek a során az állomány élősúlyának is növekednie kellett. Megnövekedett tehát a kitermelt hús mennyisége, azaz értékesebbé vált a levágott állomány. A hizlalás ebben a korszakban terjedt ki országosan a paraszti gazdaságokra is, míg korábban elsősorban csak a cukor- és szeszgyárak, illetőleg a melléktermeket felhasználó gazdaságok foglalkoztak vele. S a piacnak a minőség fejlődésére gyakorolt visszahatását jó példával illusztrálja az olasz piac, melynek igényei nyomán a nehéz és zsíros marha helyett a fiatal állatok piacravitelére került sor, ami természetesen a hizlalás módszereinek változásával is járt. Így a hizlalás mind fokozottabban a piachoz igazodott ezekben a gazdaságokban is.[28] A hústermelés fokozódása valamelyest megnövelte az igaerőt is; a tömegesebb test, a jobb fejlettség révén a pirostarka szarvasmarha-állomány általában is alkalmasabbá vált az igázásra. Ebben a korszakban dőlt meg véglegesen az a hiedelem, hogy a tarka marha alkalmat-

[25] *Konkoly-Thege* i. m. 51. l. OMK évi jelentései.

[26] *Konkoly-Thege* i. m. 104—5. l. Ld. még a Magyarország földművelésügye . . . megfelelő köteteit és az OMK évi jelentéseit.

[27] Uo. és OMK 1933. 79—80. l. A törekvések felhagyására: OMK 1937. 83. l.

[28] Ezt igazolja, hogy a levágott állatok élősúlya 1924—36 között jelentősen emelkedett. Az ökör átlagsúlya 516-ról 569 kg-ra, a tehéné 392-ről 467 kg-ra nőtt, a borjúé változatlan maradt (63—64 kg). Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy a borjú az egyetlen, melynek súlygyarapodását a válság hátrányosan érintette. Ennek oka, hogy a tej jobban értékesült. *Éber* i. m. 425—26. l. A hússúlyokra ld. még: *Ujlaki Nagy Árpád* i. m. 71. l.

lan az igázásra. Még a tehénállomány egy részének rendszeres igázására is sor került, sőt ez az arány nem is csökkent 1938-ig.[29]

Az állattenyésztés fejlődésének vizsgálatakor különös figyelmet kell fordítanunk az apaállat-ellátottság alakulására, hiszen a fejlődésnek mindenféle értelemben előfeltétele a mennyiségileg és minőségileg megfelelő apaállat-ellátottság. Különösen a háborús évek után került az apaállat-ellátottság a figyelem középpontjába, amikor a korábbi évtizedek munkája nyomán kialakított tenyésztési fegyelem megbomlott; s mivel nem állt elegendő apaállat rendelkezésre, elterjedtek a zugfedeztetések.[30] Az állattenyésztési politika egyik legfontosabb megnyilvánulása lett ezért 1920 után az apaállat-ellátottság helyzetének javítása, a kérdés kielégítő rendezése.

Ezen a téren az állami tenyésztési politika kétségtelenül mutat fel eredményeket. Mindenekelőtt sor került a gazdasági felügyelőségek újjászervezésére, a felügyelők számának növelésére, a járási gazdasági felügyelőségek megalakítására, ami elengedhetetlen feltétele volt a megnyugtató rendezésnek.[31] Az állam a tenyésztési szervezetek, egyesületek részére szakembereket engedett át, majd az akcióba bevonták a hatósági állatorvosokat is. Sor került tejgazdasági ellenőrök kiképzésére, majd a konszolidáció időszakában ezek állami alkalmazására is.[32] A többéves előkészítő munkára a koronát az 1927. évi új, apaállat-vizsgálatról szóló törvény tette fel. Az állam emellett segítséget nyújtott az apaállatok beszerzésében is 10—20%-os állami segélyek révén, valamint azzal, hogy a vételárat kölcsön formájában rendelkezésre bocsátotta.[33] Ugyancsak a kedvezmény egy formáját jelentette, hogy az apaállatok szállításánál a vasúton 80%-os tarifakedvezményt léptettek életbe.[34] A 20-as évek közepe táján fokozódott a jó minőségű külföldi apaállatok behozatala is. Ugyancsak előrehaladást jelentett, hogy az állami ménesbirtokokon nagymértékben kiterjesztették a tenyészállat-nevelést. Emellett a községek részére jelentős állami támogatást biztosítottak apaállat-istálló építésére.

Mindemellett kísérlet történt az *apaállat-használat* minőségének megjavítására is. A Földművelésügyi Minisztérium megkísérelte a lehetséges keretek között a kézből történt fedeztetés kötelező bevezetését, ami, ha az egész országban megvalósul, jelentősen javította volna mind az apaállat-ellátottság helyzetét, mind az állomány minőségi fejlődését. Kétségtelen tehát, hogy jelentős törekvések voltak a tárgyalt időszakban. Mik voltak a számszerű eredmények? (8. táblázat.)[35]

Pontos adatokkal csak 1924-től rendelkezünk, de nyilvánvaló, hogy az apaállat-állomány minősége korábban még rosszabb lehetett, létszáma jóval az 1924. évi alatt maradhatott. Az egész apaállat-állományt tekintve mégis visszaesésről kell beszélni. Vitathatatlan, hogy minden állami intézkedés, támogatás és kedvezmény ellenére a tenyészbika-állomány összegében nem növe-

[29] *Konkoly-Thege* i. m. 135. l.

[30] A szakirodalom ennek általában nem szentel komolyabb figyelmet. Az alispánok és a gazdasági felügyelők azonban a 20-as évek első felében rendszeresen kiemelik az ebből származó kárt. (OL. FM. Gazdasági felügyelőségek iratai és alispáni évnegyedes jelentések. Uo.)

[31] Erre ld.: *Konkoly-Thege* i. m. 74. l.

[32] Magyarország földművelésügye . . . 1925—1928. évi kötetek.

[33] OMK évi jelentései.

[34] Földművelésügyi igazgatás. Fejlődése, jelentősége, mai állása. Szerk. *Máté Imre* (a továbbiakban *Máté*). Bp. 1936. 169. l., OMK évi jelentései.

[35] Az OMK évi jelentéseiben közölt adatok alapján.

8. TÁBLÁZAT

A tenyészbikák számának alakulása 1924–1938

Év	Köztenyésztésben		Magántenyésztésben		Összesen
	db	%	db	%	db
1924	9 695	55,6	7404	43,4	17 099
1925	10 142	57,4	7555	42,6	17 697
1926	10 538	58,5	7489	41,5	18 027
1927	10 575	60,6	6870	39,4	17 445
1928	10 816	61,0	6925	39,0	17 741
1929	10 625	60,2	7039	39,8	17 664
1930	10 895	61,8	6740	38,2	17 635
1931	10 975	62,3	6650	37,7	17 625
1932	11 158	61,8	6872	38,2	18 030
1933	10 550	61,2	6692	38,8	17 242
1934	10 682	62,8	6336	37,2	17 018
1935	10 843	62,6	6479	37,4	17 322
1936	10 519	62,3	6381	37,7	16 900
1937	10 421	62,9	6146	37,1	16 567
1938	10 702	63,2	6247	36,8	16 949

kedett, hanem — kisebb-nagyobb hullámzásokkal — csökkent. Csak az 1925–32 közötti években találunk emelkedő tenyészbikalétszámot, de ez a növekedés nem volt egyenletes, hanem igen hullámzó, 1933 után pedig lassú csökkenés következett be. Mindent összevetve lényegében az állomány pangását, lassú csökkenését, némi visszaesését állapíthatjuk meg, nagyjából megfelelően az egész szarvasmarha-létszám egy helyben topogásának.

A tenyészbika-állományon belül azonban komoly arányváltozások következtek be. Az állami politika alakulásának megfelelően növekedett a köztenyésztésben levő tenyészbika-állomány aránya, ha számszerűleg nem is júlzott mértékben, 9700-ról lényegében 10 700 db-ra, de arányaiban annál telentősebb módon: 55,6%-ról 63,2%-ra. A magántenyésztésben használt tenyészbikák száma és aránya ennek megfelelően jelentős mértékben csökkent. Mindez azt jelentette, hogy javult valamelyest az elsősorban paraszti kézen levő tehénállomány apaállat-ellátottsága, hiszen a nagyobb árutermelő tőkés paraszti és földbirtokosi tenyészetek rendszerint rendelkeztek saját tenyészbika-állománnyal.

Az egész időszakot tekintve mégis az apaállat-ellátottság jelentős romlásáról kell beszélni. Az állattenyésztési szakirodalom szerint egy-egy bikára szabad párosítás esetén 50, csoportos párosításkor 60, kézből fedeztetésnél pedig 70 tehén juthat optimális esetben. A magyarországi átlag viszont ennél jóval nagyobb számot tett ki. Ha a tudomány eredményeit tekintjük kiindulási alapnak, nagyjából 50–60 tehénnek lett volna szabad egy-egy bikára jutnia, hiszen a kézből fedeztetés még alig terjedt el, s az állomány — különösen egyes vidékeken — a szabad párosítás legkevésbé szabályozott „módszere" alapján szaporodott. Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy igen sok volt a viszonylag mérsékelt használati értékű bika, mivel az állomány egy részét hiányosan takarmányozták, s általában túlhasználták; valamint azt is mérlegeljük, hogy különösen egyes vidékeken, de országszerte is megfigyelhető volt a 2 éven aluli üszők fedeztetése, ami ugyancsak fokozta a tenyészbikák kihasználtságát, — mindezeket figyelembe véve az egy-egy

bikára eső 50—60 közötti tehénlétszám tehát önmagában is elég fokozott követelményt jelentett volna. A valóságban persze ennél sokkal rosszabb volt a helyzet: az országos átlag rendszeresen 79—85 tehén között mozgott, ami jelentős méretű túlhasználásra mutatott. Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a tenyészbika-állomány éppen abban az időben, a 30-as évek második felében csökkent, amikor a két éven felüli üszőállomány megnövekedett, aminek ugyancsak túlhasználathoz kellett vezetnie.

Ha megkíséreljük ezeknek az adatoknak a lebontását, világossá válik előttünk, hogy azok mind táji, mind üzemi vonatkozásokban óriási különbségeket rejtenek magukban. Az egész időszakra vonatkozólag ennek a munkának az elvégzése messze túlhaladja erőnket és lehetőségeinket, mégis van mód arra, hogy legalább a fő ellentmondásokra rámutassunk. De ehhez látnunk kell a saját apaállattal rendelkezők és nem rendelkezők tehénállományára vonatkozó adatokat.[36]

9. TÁBLÁZAT

A saját apaállattal rendelkezők és nem rendelkezők tehénállománya 1924—1938

Év	A saját apaállattal rendelkezők		A saját apaállattal nem rendelkezők	
	tulajdonában levő tehenek			
	száma 1000 db	%	száma 1000 db	%
1924	146	16,4	743	83,6
1925	143	15,9	758	84,1
1926	144	16,0	755	84,0
1927	145	16,0	761	84,0
1928	142	15,7	764	84,3
1929	147	16,1	766	83,9
1930	144	17,9	761	82,1
1931	139	15,4	764	84,6
1932	138	15,2	768	84,8
1933	136	15,0	767	85,0
1934	131	14,5	770	85,5
1935	131	14,4	781	85,6
1936	129	14,3	770	85,7
1937	129	14,4	760	85,6
1938	127	13,9	788	86,1

Ezeknek az adatoknak a fényében csillan csak meg igazán az állami tenyészbika-akció jelentősége, hiszen a tehénállomány az egész időszakban zömmel olyan gazdák kezén volt, akik saját apaállattal nem rendelkeztek. Ezek teheneinek aránya állandóan nőtt az egész tehénállományon belül. 1924-ben 83,6%-ra rúgott (tehát már akkor is az állománynak több mint 4/5-ére volt tehető), 1938-ra meghaladta a 86%-ot. Ugyanekkor nem csupán egyszerű arányeltolódásról van szó, hiszen a saját apaállattal bírók kezén levő tehénállomány számszerűleg is csökkent, az 1924. évi 146 ezer db-ról 1938-ra 127 ezer db-ra. Igen nagy jelentősége volt tehát a köztenyésztésben használt bikáknak. S ezeknek az adatoknak a tükrében még jelentősebbnek

[36] Az OMK évi jelentéseiben a tavaszi haszonállat-összeírások alapján.

tűnik a köztenyésztésben levő tenyészbikák 10%-os csökkenése, hiszen ha nem is sokkal nagyobb, de lényegében ugyanakkora tehénállományt kellett fedeztetni a megfogyatkozott állománnyal.

Mintegy az egész tárgyalt korszak fejlődésének eredményét szemlélhetjük az 1938. évi apaállat-ellátottságban. Éppen ezért az 1938. évi adatokat választottuk ki a kérdés tüzetesebb vizsgálatára. Nem volt más lehetőségünk, kénytelenek voltunk a közigazgatási beosztáshoz alkalmazkodni, adataink tehát a gazdasági egységek, nagyobb összefüggő területek helyzetét sokszor nem domboríthatják ki, de a fő tendenciák feltárására elégségeseknek mutatkoznak (10. táblázat).[37]

Mindenekelőtt érdekes az országos arány megállapítása. Eszerint 1938-ban egy-egy tenyészbikára 81—82 tehén jutott. Ez azonban kétségtelenül fiktív szám, a valóságos helyzetet a köz- és magántenyésztésben használt bikákra jutó tehénállomány elkülönítése feltétlenül reálisabban mutatja be. Eszerint országosan egy-egy köztenyésztésben hasznosított bikára 85, egy-egy magántenyésztésben levő bikára 27 tehén jutott. A hatalmas különbség tehát nyilvánvaló, s ha figyelembe vesszük a korábban bemutatott helyzetet, kétségtelen, hogy a szarvasmarha-tenyésztés terén az apaállat-ellátottság rendkívül alacsony szinten állott.

A fentebb bemutatott adatok alapján módunk van arra is, hogy mind országrészenként, mind pedig fajtánként kicsit részletesebben szemügyre vegyük a helyzetet. Első pillantásra is szembetűnő, hogy a köztenyésztés terén a legkedvezőbb helyzetben az északi területek voltak, míg az Alföldön számszerűleg is a legrosszabb az egy-egy bikára eső tehénarány, amit csak fokoz az a körülmény, hogy a viszonylag nagy kiterjedésű alföldi legelőkön a kézből történő fedeztetés a dolgok természeténél fogva a legkisebb arányban honosodhatott meg. Nem így volt azonban a magántenyésztésben használt bikáknál, itt a legkedvezőbb helyzetben az Alföld volt (párhuzamosan az északi megyékkel), míg a Dunántúl jóval az Alföld mögött maradt. Feltűnő, hogy nemcsak a magyar fajtájú szarvasmarhánál volt ez így, ahol az Alföld még a köztenyésztésben is viszonylag előkelő helyet foglalt el, hiszen egy bikára csak 48 tehén jutott (Északon 60, a Dunántúlon 75), ami még a szabad fedeztetés esetén is elég jó arány (!), — de a magántenyészetek apaállat-ellátottsága terén az Alföld általában jó közepes helyzetben volt. Szimmentáli fajtából a magántenyészetek ellátottsága az Alföldön volt a legkedvezőbb (egy bikára 21 tehén), míg a többi fajtánál ez a terület jó közepes helyet foglalt el. A feltűnő talán nem is az, hogy az északi területek szinte minden fajtánál a legkedvezőbb arányban voltak képviselve (magyar: 1 : 19; szimmentáli 1 : 24; borzderes 1 : 10 (!); egyéb 1 : 38), hanem az a körülmény, hogy a Dunántúl e téren kétségtelenül messze a másik két terület és az országos átlag mögött maradt. Az, hogy a magyar fajtánál az egy bikára eső tehénlétszám a magántenyésztésben 38 volt s hogy az egyéb fajtánál ugyancsak 38-at tesz ki, önmagában nem a lemaradást tükrözi, hanem inkább azt, hogy a magántenyészetek nem fordítottak nagyobb súlyt ezeknek a fajtáknak a tenyésztésére. A valóságos helyzetet sokkal inkább mutatja, hogy a szimmentáli terén is a legrosszabb a Dunántúl aránya a magántenyészetekben, s tulajdonképpen a köztenyészetekben is alig jobb az országos átlagnál. Ebben a kép-

[37] A tavaszi haszonállat-összeírás alapján. Ld. még OMK 1938. évi jelentése és OL. Békeelőkészítés.

10. TÁBLÁZAT

A köz- és a magántenyésztésben használt apa- és anyaállatok száma 1938-ban

Törvényhatóság	Összesen						Magyar fajta						Szimentáli fajta		
	köztenyésztésben			magántenyésztésben			köztenyésztésben			magántenyésztésben			köztenyésztésben		
	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén
I. *Dunántúl*															
1. Baranya	53 690	701	77	6 518	283	23	2 376	38	63	515	11	47	51 148	663	77
2. Pécs	529	5	106	135	3	45	—	—	—	—	—	—	329	5	66
3. Fejér	26 795	336	80	18 181	498	37	25	—	—	363	11	33	25 602	331	77
4. Székesfehérvár thjv.	1 706	20	85	108	7	15	—	—	—	—	—	—	1 706	20	85
5. Győr-Moson-Pozsony	25 526	303	84	8 342	311	27	6	—	—	32	—	—	24 764	303	82
6. Győr város	783	10	78	7	4	2	—	—	—	—	—	—	722	10	72
7. Esztergom-Komárom	13 449	170	79	3 019	84	36	2	—	—	85	3	28	13 259	170	78
8. Somogy	67 026	763	88	16 775	517	32	610	11	55	1 268	45	28	59 764	736	81
9. Sopron vm.	33 006	443	75	6 837	140	49	30	—	—	268	4	67	32 703	443	74
10. Sopron város	473	8	59	73	5	14	—	—	—	—	—	—	473	8	59
11. Tolna	39 130	485	81	7 498	251	30	520	4	130	58	1	58	38 152	480	79
12. Vas	59 611	692	86	8 273	352	24	916	11	83	14	—	—	58 579	679	86
13. Veszprém	41 696	459	91	6 417	193	33	231	—	—	148	6	25	40 108	458	88
14. Zala	71 277	750	95	9 730	309	31	161	1	161	613	11	55	70 247	748	94
I. Összesen	434 697	5 145	84	91 913	2957	31	4 877	65	75	3 364	92	38	417 556	5054	83
II. *Észak*															
15. Abaúj-Torna	21 097	248	85	1 607	93	17	1 565	12	130	15	2	8	16 797	236	71
16. Borsod	39 426	536	74	3 166	175	18	8 597	153	56	640	25	25	25 513	375	68
17. Miskolc thjv.	562	9	62	4	1	4	5	—	—	—	—	—	540	7	77
18. Heves	29 925	397	75	4 107	204	20	2 754	42	66	686	54	12	24 955	350	71
19. Nógrád-Hont	17 265	269	64	4 190	183	23	250	5	50	133	4	33	16 147	255	63
20. Zemplén	25 272	268	94	4 575	105	43	6 699	119	56	322	8	40	8 177	135	61
II. Összesen	133 547	1 727	77	17 649	761	23	19 870	331	60	1 796	93	19	92 129	1358	68
III. *Alföld*															
21. Bács-Bodrog	11 941	130	92	3 994	348	11	47	—	—	200	6	33	11 190	126	89
22. Baja thjv.	959	9	107	307	20	15	17	—	—	—	—	—	814	9	90
23. Békés	26 834	329	82	4 258	199	21	492	7	70	781	28	28	21 355	285	75
24. Bihar	24 035	294	82	3 117	103	30	5 668	94	60	884	27	33	14 036	195	72
25. Csanád	15 839	181	88	2 676	129	21	34	—	—	506	13	39	14 323	177	81
26. Csongrád	13 677	164	83	2 027	89	23	200	—	—	527	26	20	7 884	112	70
27. Hódmezővásárhely	8 020	62	129	600	62	10	173	—	—	38	8	5	7 153	62	115
28. Szeged thjv.	8 844	60	147	231	2	116	34	—	—	—	—	—	8 810	60	147
29. Hajdú	19 363	257	75	1 503	118	13	6 435	184	35	580	48	12	9 606	72	132
30. Debrecen thjv.	8 101	99	82	586	30	20	1 616	89	18	352	12	28	6 489	10	649
31. Jász-Kiskun-Szolnok	36 391	422	86	6551	331	19	1 381	31	44	289	23	12	30 490	377	81
32. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	91 099	1 028	89	17 024	525	32	3 261	54	60	1 101	29	38	81 504	961	85
33. Budapest	2 358	4	589	30	—	—	—	—	—	—	—	—	2 321	4	580
34. Kecskemét	5 717	45	127	457	45	10	187	8	23	113	4	28	5 028	37	136
35. Szabolcs	45 994	454	101	13 130	421	31	12 065	255	47	2 398	84	29	13 365	182	73
36. Szatmár-Bereg	24 628	295	83	3 189	118	27	11 558	205	56	821	34	24	4 601	80	58
III. Összesen	343 800	3 833	90	59 680	2540	23	43 168	927	47	8 590	342	25	238 969	2749	87
Ország összesen	912 044	10 705	85	169 242	6258	27	67 915	1323	51	13 750	527	26	748 654	9161	82

Törvényhatóság	Szimentáli fajta			Borzderes fajta						Egyéb fajta					
	magántenyésztésben			köztenyésztésben			magántenyésztésben			köztenyésztésben			magántenyésztésben		
	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut. tehén	tehenek száma	bikák száma	egy bikára jut. tehén
I. *Dunántúl*															
1. Baranya	4 925	232	21	62	—	—	946	30	31	104	—	—	132	10	13
2. Pécs	135	3	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Fejér	16 686	459	36	68	—	—	714	17	42	1 070	5	214	416	11	38
4. Székesfehérvár thjv.	108	7	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Győr-Moson-Pozsony	6 215	252	25	123	—	—	1716	53	32	633	—	—	279	6	47
6. Győr város	7	4	2	—	—	—	—	—	—	61	—	—	—	—	—
7. Esztergom-Komárom	2 621	75	35	4	—	—	47	2	24	186	—	—	266	4	67
8. Somogy	14 403	436	33	414	8	52	368	8	46	6 238	8	779	736	28	26
9. Sopron vm.	6 290	132	48	3	—	—	1	—	—	270	—	—	278	4	69
10. Sopron város	73	5	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Tolna	6 822	240	28	60	—	—	94	3	31	398	1	398	524	7	75
12. Vas	7 870	342	23	7	—	—	225	8	28	109	2	55	164	2	82
13. Veszprém	5 999	178	34	82	—	—	84	3	28	1 275	1	1275	186	6	31
14. Zala	8 862	290	31	85	—	—	48	3	16	784	1	784	207	5	41
I. Összesen	81 016	2655	31	908	8	114	4243	127	34	11 128	18	618	3 188	83	38
II. *Észak*															
15. Abaúj-Torna	1 528	85	18	209	—	—	36	4	9	2 523	—	—	28	2	14
16. Borsod	2 076	129	16	284	2	142	137	5	27	5 032	6	839	313	16	20
17. Miskolc thjv.	4	1	4	12	2	6	—	—	—	5	—	—	—	—	—
18. Heves	3 128	127	25	135	—	—	33	—	—	2 081	5	416	260	23	11
19. Nógrád-Hont	4 615	155	30	12	—	—	2	15	1	856	9	95	160	9	18
20. Zemplén	1 982	59	35	188	6	31	171	13	1	8 208	8	1026	2 100	25	84
II. Összesen	13 333	556	24	840	10	84	379	37	10	18 705	28	668	2 861	75	38
III. *Alföld*															
21. Bács-Bodrog	3 561	338	11	17	—	—	36	2	18	687	4	172	197	2	99
22. Baja thjv.	294	20	15	—	—	—	—	—	—	128	—	—	13	—	—
23. Békés	2 968	150	19	875	8	109	106	3	35	4 112	26	158	403	18	22
24. Bihar	1 046	62	17	204	—	—	15	—	—	4 127	5	825	1 172	14	84
25. Csanád	2 128	112	19	20	4	5	2	—	—	1 462	—	—	40	3	13
26. Csongrád	1 207	51	24	14	—	—	—	—	—	5 579	52	107	293	12	24
27. Hódmezővásárhely	506	51	10	68	—	—	—	—	—	626	—	—	56	3	19
28. Szeged thjv.	231	2	115	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29. Hajdú	753	65	12	91	—	—	13	1	13	3 233	1	3233	157	4	39
30. Debrecen thjv.	256	18	14	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31. Jász-Kiskun-Szolnok	5 505	285	19	461	—	—	170	5	34	4 059	14	290	587	18	32
32. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	14 331	444	32	256	—	—	673	21	32	6 078	13	468	916	31	30
33. Budapest	30	—	—	—	—	—	—	—	—	37	—	—	—	—	—
34. Kecskemét	338	30	11	—	—	—	—	—	—	502	—	—	6	—	—
35. Szabolcs	5 380	236	22	546	—	—	54	1	54	20 020	37	541	5 298	100	53
36. Szatmár-Bereg	1 071	60	18	782	—	—	84	3	28	7 687	10	769	1 213	21	58
III. Összesen	39 605	1924	20	3336	12	278	1153	36	32	58 337	162	360	10 352	226	46
Ország összesen	133 954	5135	26	5084	30	169	5775	200	28	88 170	208	424	16 400	384	43

ben tükröződnek az egész szarvasmarha-tenyésztés problémái, hiszen a Dunántúl az ország legfőbb tenyésztési körzete volt.

Az országos számadatok sem egyformák az összes fajtánál. Tulajdonképpen tükrözik a tenyésztési irányzatot, amikor azt látjuk, hogy a köztenyésztésben egy-egy szimmentáli bikára 82 tehén jut. A magyar fajtánál sokkal jobb a helyzet (52 tehén), de az országos átlag mégis 85 körül sűrűsödik, s ezt nem tompítja el az a tény sem, hogy a borzderesnél egy-egy bikára 169 (!), az egyéb fajtánál pedig 424 (!) tehén jut. Ebben a tényben az utóbbi fajták tenyésztésének elhanyagolása sokkal inkább kifejeződik, mint a szimmentáli fajták támogatása a vonatkozó adatokban. A magántenyészetekben ez a tendencia országos méretekben is elmosódik, hiszen egy-egy borzderes bikára 29, egyéb fajtájúra pedig 43 tehén jut. Bizonyos értelemben tehát a magántenyészetekben láthatjuk a fajták konzerválóit, fenntartóit, míg országos méretekben kétségtelennek tűnik, hogy mind a borzderes állomány, mind az „egyéb" címszó alatt összefogott magyar keresztezésű tehenek a köztenyésztésben rendszerint tarka bika alá kerülhettek, ami feltétlenül az összállomány minőségének javítását eredményezte.

A Dunántúlon a borzderes és a vegyes keresztezésű, ún. „egyéb" fajta a köztenyésztésből kiveszőfélben volt. Borzderesből a köztenyésztésben összesen egy megyében találunk 8 bikát, míg egyéb fajtájú bikák 6 megyében találtattak, de 3 megyében csupán 1—1, egy megyében 2 bika, az egész Dunántúlon pedig összesen 18 bika volt található, amelyekre egyenként 618 (!) tehén jutott volna — ha ezek fedeztetése nyilvánvalóan nem tarka bikával történik. Ezeknek az arányeltolódásoknak tulajdonítható, hogy egy-egy bikára viszonylag oly sok tehén jut a Dunántúlon. Ugyancsak a felmorzsolódás jegyeit mutatja a magyar fajta helyzete is. Baranya és Somogy megyék aránylag kedvező bikaellátottsága mellett összesen még 3 más megyében (Tolna, Vas, Zala) találunk mindössze 16 bikát, a többi területeken a tehénállomány vagy teljesen felszámolódott, vagy pár állatra zsugorodott össze, s alighanem igázás révén került hasznosításra (pl. Veszprém megyében). Az északi területeken a helyzet jóval kiegyensúlyozottabb. A szimmentáli fajta esetében jobb a helyzet a másik két területnél, míg a borzderes állománynál az arány kedvezőbb alakulása (egy bikára csak 84 tehén), nem a sűrűbb bikaállománynak (3 megyében találunk összesen 10 bikát), hanem a tehénállomány alacsony létszámának köszönhető. Sokkal jelentősebb körülmény, hogy a magyar fajtájú szarvasmarha-állománynál a megyék bikaállománya jóval kiegyensúlyozottabb, mint a Dunántúlon, ami persze kifejezésre jut az egész körzet egy-egy bikára jutó tehénlétszámának (60 db) viszonylag kisebb, tehát kedvezőbb voltában, s arra mutat, hogy e területek is jelentős szerepet játszottak a magyar fajtájú szarvasmarha megőrzésében, az állomány fenntartásában. Az egyéb néven összefoglalt magyar keresztezésű állomány felmorzsolódása e területen a statisztikai átlagnál fokozottabb méreteket öltött, amit a tehénállománynak a Dunántúlnál sokkal rosszabb bikaellátottsága (1 : 668 !) jól tükröz.

Az Alföld egyes területeiről a magyar fajta tenyésztése kiszorulóban volt. Így Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád megyék és Szeged körzetében egyáltalán nem találunk köztenyésztésben magyar fajtájú bikákat, míg az Alföld többi megyéiben az ellátottság elég megnyugtató képet mutat. A borzderes állomány felbomlóban volt. Összesen 2 megyében találunk 2 bikát, szinte minden megyében volt viszont néhány tucat (Békésben és Szatmárban 780—

870 db) tehén. Az egyéb néven összefoglalt magyar keresztezésű állománynál ugyancsak ez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a köztenyésztésű bikaállomány kiegyensúlyozottabban oszlott meg, ha persze az aránylag nagyobb sűrűségű tehénlétszámnak nem is felelhetett meg. Így majd mindenütt volt néhány bika (számuk 1—52 között ingadozik), de egy-egy bikára az Alföldön szinte mindenütt 300-nál több (Hajdú megyében 1 bikára 3233!) tehén jutott. Nyugodtan beszélhetünk tehát itt is az állomány fokozatos felszámolódásáról, a teheneknek más fajtájú bikákkal (itt esetleg magyar fajtájúakkal) való keresztezéséről. Nem hallgathatunk azonban el egy feltűnő jelenséget, annak a körülménynek a megemlítését, hogy ha a fajtakérdésektől eltekintünk s az egész állományt vizsgáljuk, az Alföldön szembeötlik néhány nagyobb határú város nagyarányú apaállathiánya a köztenyésztésben. Erről annál inkább kell itt beszélnünk, mert sem a Dunántúlon, sem az északi területeken nem található ilyen hatalmas különbség a városok és a megyék helyzete között. Baján pl. egy-egy köztenyésztésben levő bikára 106, Hódmezővásárhelyen 129, Szegeden 147, Kecskeméten 127 tehén jut (Budapest 1 : 589-es aránya ebből a szempontból elhanyagolható). Tüzetesebben megvizsgálva ezeket az adatokat, fény derül arra a körülményre, hogy a nagyobb városoknak ez a helyzete elsősorban abból adódik, hogy a magyar fajtájú tehenek számára a köztenyésztésben nem tartottak bikát (Kecskemét kivételével), a szaporodó szimmentáli számára pedig nem volt elegendő a köztenyésztésben alkalmazott bikák száma (egy-egy szimmentáli bikára Baján 90, Hódmezővásárhelyen 115, Szegeden 147, Kecskeméten 136 tehén jutott). De a megyék helyzete sem volt túlságosan rózsás, az egy Hajdú megyétől eltekintve általában minden megyében 80-nál több volt az egy-egy bikára jutó tehenek száma, Bács-Bodrogban és Szabolcsban meghaladta a 90-et is. A szimmentáli állománynál meglepő módon nem volt nagy a lemaradás, ha eltekintünk a fentebb vázolt viszonyoktól és Hajdú megyétől, valamint Debrecentől (ahol egy-egy bikára 132, illetve 649 tehén jutott). A többi területeken a szimmentáli bikák sűrűsége a köztenyésztésben megfelelt az országos átlagnak, ami az Alföld általános elmaradottságát figyelembe véve igen jó eredménynek tűnik. Ugyancsak rendkívül meglepő, hogy az Alföldön a magántenyészetekben a tehenek egy-egy bikára eső száma igen kedvező volt, nem egy megyében 10—15 között mozgott, s ha Szeged és Kecskemét magántenyészeteitől eltekintünk, amelyek igen rossz arányukkal tűntek ki, akkor az Alföldön a magántenyészetek bikaállománya jóval meghaladja az országos átlagot. Nem lehet vitás tehát, hogy az országos arányszámok mögött hatalmas feszültségek húzódtak meg, amelyek még sötétebb színekkel árnyalják az amúgy sem világos tónusú képet. Az állami bikaakciók ellenére sem javult a helyzet e téren, az 1938. évi állapot tulajdonképpen — leszámítva a magántenyészeteket — mélyen a kor követelményei mögött maradt.

Az állami tenyésztési politika egy másik megnyilvánulási formája az állatbetegségek, elsősorban a járványos betegségek elleni védelem volt. Ezen a téren különösen a szarvasmarhavész, a járványos száj- és körömfájás elleni védekezés terén ért el a magyar állatorvostudomány és állategészségügy kimagasló eredményeket. Korszakunkban sikerült a nagyobb arányú járványos betegségeket a minimumra csökkenteni, lényegében elkerülni. Csak a 30-as évek vége felé lépett fel egy járványos száj- és körömfájás, de azt aránylag hamar sikerült átvészelni. A járványos betegségbe esett állatok számát szívós munkával, védőoltási rendszer kiépítésével stb. sikerült évi 4—5000-ről 1300

db-ra csökkenteni, ami ha nem is látványos, de nagy eredménynek számít, s arányaiban messze felülmúlta azt a javulást, amelyet e téren az állategészségügy általában elért.[38] Ez is mutatja, hogy e törekvések elsősorban a szarvasmarha-állomány védelmére összpontosultak. Szó sincs tehát arról, hogy az állatbetegségek akadályozták volna a szarvasmarha-állomány növekedését. A járványos megbetegedések száma alig haladta meg a néhány ezreléket, még a száj- és a körömfájás esetében is. Biológiailag tehát lett volna lehetőség az állomány növekedésére. Erre mutat az a körülmény is, hogy a tárgyalt időszakban általában a született borjak felét vágták le rendszeresen. Ebben a tényben önmagában megmutatkozik, hogy sem kivitelre, sem felnevelésre nem volt érdemes tartani, illetve növelni az állományt. Ennek a biológiai lehetőségnek köszönhető majd a háborús évek során az állomány aránylag gyors szaporodása.

Az állami tenyésztési politikát mintegy kiegészítette az értékesítési politika, amely mind szélesebb méreteket öltött a tárgyalt időszakban, mindinkább átfogta az egész szarvasmarha-értékesítést. Ennek okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy az alacsony világpiaci árak miatt először a kivitel, majd a gazdasági világválság éveiben a belső értékesítés is veszélybe került. Az állami értékesítési politika azonban természetszerűleg nem volt mentes bizonyos érdekektől; az államapparátus nem csupán a termelés és értékesítés kérdéseit tartotta szem előtt, hanem elsősorban azt: ki termelte meg az eladásra került termékeket. Ezért nem árt kissé részletesebben belemélyedni ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatába.

Az értékesítés kérdéseinek megoldására kezdetben, a háború után kibontakozó konjunktúra idején elégségesnek látszott különféle szerződések útján a kivitel biztosítása.[39] Nagyobb arányú állami beavatkozásra e téren tulajdonképpen csak akkor került sor, amikor 1929 után, a gazdasági világválság nyomására létfontosságúvá vált mind az árak fenntartása, mind pedig a kivitel fokozása. A megoldás monopolizálási törekvések jegyében látszott elérhetőnek. A kivitel monopolizálása aránylag korán megkezdődött, a legfontosabb piacokon (Ausztria, Németország, Olaszország) már 1930-ban kezdetét vette ilyen tendencia.[40]

A kivitel aránylag magasabb árat biztosított, a belföldi árak mélyen az exportárak alá estek. Így nem csodálható, hogy a kiviteli részesedés körül hatalmas küzdelem bontakozott ki. Ennek részleteit nem érdemes e helyütt bemutatni; a lényeg, hogy minden olyan szervezet, amely érdekelve volt a kiviteli haszonban, igyekezett minél nagyobb részre rátenni a kezét. Tulajdonképpen a parasztság — elsősorban a közép- és kisparasztok — volt az egyetlen olyan tényező, amely alig jutott szóhoz. A nagybirtokosok, az állatkereskedők, a szövetkezetek mind beleszóltak a küzdelembe, amely nem kis összegek körül folyt.[41]

[38] A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.

[39] Ezekre ld. *Buzás József:* Magyarország külkereskedelme 1919—1938. A „Magyarország külkereskedelme 1919—1945" c. kötetben. Bp. 1961. 30—33. l.

[40] *Szuhay Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. 127. l. és OMK 1930., 1931. évi jelentései.

[41] Uo. — A parasztság által hizlalt szarvasmarha csak 1935 után jutott el Németországba. *Szeczányi László:* Mit végzett a Hangya nyolc év alatt az állatértékesítés terén? Bp. 1940. 13. l.

Kétségtelen, hogy az egész monopolizálási tendencia a parasztság rovására zajlott le. A kontingensek — minden monopóliumnak egyúttal a kontingensek megállapítását kellett hoznia, hiszen a termelés nagyobb volt, mint a felvevőpiac kapacitása — a gazdák, a kereskedők és a Hangya szövetkezet között lettek felosztva.[42] Később (1936 áprilisában) a kereskedői kontingenst felszámolták, az arány ekkor 75 : 25 lett a gazdatenyészetek javára.[43] Így tehát azt gondolhatnók, hogy a parasztság jól járt. A valóságban azonban az ún. ,,gazdakontingensek'' túlnyomó része a nagybirtokosok állományát jelentette. Nem állíthatjuk, hogy ezt eleve szándékosan így képzelték el, a gazdasági élet nyomása azonban a nagyüzemeket tolta előre. Az aránylag magasan megállapított élősúly (650 kg körül) rendszerint akkor is kiszorította a paraszti gazdaságok által produkált hízott marhát az exportból, ha a gazdakontingensek révén egyébként sem azok a termelők jutottak volna előtérbe, akik legalább egy vagon, azaz minimálisan 10 db szarvasmarhát tudtak kiszállítani. Ebben persze a gazdaságossági érdekek domináltak, s ezeknek következménye volt a nagybirtok hizlalási tevékenységének támogatása. Abban azonban, hogy a kereskedelem felszámolása révén (mely egyébként különféle propaganda keretében zajlott le) az ,,agrárius'' és ,,gazda''-érdekek nyomultak előtérbe, nem gazdasági szükségszerűség játszott elsősorban szerepet. A keresekedelem exporttevékenységének felszámolásával lényegében a kisparaszti exportértékesítési lehetőségeket számolták fel. Az agrárius ,,gazda''-érdekek érvényesülésének végső következménye itt látható a legtisztábban: a paraszti exportlehetőség felszámolása, a kiviteli haszonnak a nagybirtok részéről történt lefölözése volt az eredmény. Ugyanezzel a következménnyel jár a szövetkezetek, a Hangya favorizálása is, mely utóbbi nem csupán, sőt nem is elsősorban paraszti termelésű marhát szállított külföldre, hanem uradalmit. Mindezzel persze nem kívánjuk védeni a kereskedelmet, amely ugyancsak a saját anyagi előnyeit nézve elsősorban olyan üzemektől vásárolt, amelyektől jobb minőségű, jobban előkészített állatokat kapott. Ha olcsóbban vehette, felszívta a paraszti termelés egy részét is, így a parasztság számára végső soron mégis előnyösebbnek bizonyult.[44] E folyamat 1938-ra érte el csúcspontját, amikor megalakult az Országos Állatértékesítő Bizottság, mely az eladást szervezte. 1938-ra a kivitel túlnyomó részét monopolizálták. Az eredmény vitathatatlanul a nagybirtok előnyére szolgált. Számítások szerint 1939-ben pl. a németországi keretek 74,4%-át 100 holdon felüli gazdaságok töltötték ki. Az olaszországiban valamivel nagyobb lehetett a parasztság aránya.[45]

A másik olyan terület, amelyre a kormányzat értékesítési politikája irányult, a tej volt. Ez természetesen ugyancsak hatalmas kérdéskomplexus, amely felöleli az ipari tejtől a termelőin keresztül a fogyasztási tej egész problematikáját. Az intézkedéseket az a nagyarányú áresés váltotta ki, amely 1929 után gyorsan bekövetkezett,[46] valamint a fogyasztásnak vele párhuza-

[42] *Szuhay:* Uo.
[43] Uo. 206. l.
[44] Minderre: *Szuhay* i. m. 206—213. l.
[45] Uo. 210. és 206. l. Ld. még *Wünscher Frigyes:* Szervezett agrárértékesítés. Bp. 1940. 231—234. l. és *Hegedüs István:* Az egykéz. Bp. 1938. 52—61. l.
[46] A 20-as években a tej ára aránylag magas volt, különösen a háború utáni első években, amikor a termelés alacsony volt. A válság kitörése erősen éreztette hatását a tejárakon is. 1929-et 100-nak véve, 1934-ben 47 volt a tej és tejtermékek nagykereskedelmi index-száma (*Éber* i. m. 447. l.). A tej majori átlagára fogyasztói tejnél az 1929.

mos nagyarányú csökkenése. Jellemző azonban, hogy országos rendezés helyett csak „területi" rendezésre került sor, amiben megint csak elsősorban a nagyüzemek érdekei érvényesültek.

A legnagyobb fogyasztópiac a főváros volt. Ez a viszonylag zárt, egységes terület aránylag könnyen kezelhető volt. Ezért a nagybirtokosok törekvései arra irányultak, hogy a lehetőség szerint monopolizálják a főváros aránylag biztos piacait. A lakosság jó része még a nagyobb városokban is tartott tehenet (a szegényebbek sok helyütt kecskét), a kereslet nem volt jelentős. A budapesti piac volt tehát az egyetlen számottevő terület. Így a nagybirtokosok már 1929 után követelték a tejpiac helyzetének „rendezését", a fővárosi piac kivonását a mind jobban növekvő konkurrenciából. 1931 szeptemberében rendelet jelent meg, amely egyrészt a Földművelésügyi Minisztériumra bízta a tej termelői és fogyasztói árának megállapítását, másrészt újabb tejüzemek létesítésének megakadályozásával, a régiek összevonásával próbálta rentábilissá tenni a tejüzemeket. Ezt követte 1932-ben a főváros „zárt övezetté" nyilvánítása. A rendelet kimondotta, hogy Budapestre csak azok szállíthatnak tejet, akik 1931. ápr. 1-től 1932. márc. 31-ig rendszeresen szállítottak és a Tejtermelők Budapesti Szövetségének tagjai voltak. Egyúttal kontingenseket szabtak ki a tej felszállítására. A tej árát hatóságilag állapították meg, s ebben rejlik a rendszer másik sarkalatos pontja: ennek révén kísérelték meg útját állni az áresésnek és jelentős hasznot biztosítani a kontingensekben részesülőknek, a dolgok logikájánál fogva elsősorban a nagybirtokosoknak. (1934. jan.—szept. között a felhozott tej túlnyomó részét 100 holdon felüli, 36,82%-át 1000 holdon felüli birtokok szolgáltatták !)[47]

A tejárak azonban — a főváros kivételével — országszerte tovább estek, aminek oka a vajárak esése volt. Főleg az exportált vaj ára zuhant le, s mivel a termelés túlnyomó része exportra került, ez alapjaiban szabta meg az egész tejprobléma alakulását. Az állam ugyan megkísérelte az exportvaj támogatását, az árkiegészítés egyes időszakokban majdnem 50%-ot tett ki,[48] mégis mindez kevésnek bizonyult. A legnagyobb uradalmakat persze az áresés nem érintette, mivel igen magas áron a zárt fővárosi piacon értékesítették az uradalmi tej nagyobb részét. Igen nagy feszültség keletkezett így: részint a főváros lakossága követelte az árak csökkentését, a zárt övezet feloldását, részint mindazok a termelők — elsősorban a parasztság —, akik nem részesülhettek a magas árakban. A kormányzat természetesen nem oldotta fel a monopóliumot, de megkísérelte bizonyos paraszti rétegek bevonását is az értékesítésbe. 1933 májusában újabb rendelet látott napvilágot, mely a napi 50 l-en alul

évi 24 fillérről 1933-ra 15 fillérre, ipari tejnél pedig 18 fillérről 8 fillérre esett le (*Matolcsy—Varga* i. m. 96. l.). A piaci helyzet alakulását nyomon követték az OMK évi jelentései is.

[47] Az egész kérdésre részletesen: *Szuhay* i. m. 130. l.; *Éber* i. m. 446—47. l. A rendeletek részletesen: *Solty Ernő:* Budapest tejellátása. Bp. 1936. 16—37. l. (Főv. Stat. Közl.) Az 1934. évi felhozatal adatai: *Solty* i. m. 51. l. A kereskedelem szemszögéből, de nagybirtokellenes éllel: a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara: Kereskedelmünk és iparunk 1932-ben és 1933-ban c. évi jelentései. Különös éllel a lefejőtehenészetek („aszfalttehenészetek") ellen. Ld. még *Wünscher* i. m. 214—217. l. A nagyarányú vitából ld. *Balázs Béla:* Milimári veszedelem Bp. 1935.; *Lipták László:* A tejpiac közérdekű rendezése. Bp. 1934.; *Lőcherer Béla:* Az ipari tej értékesítése. Bp. 1934.; *Uő:* A tejkérdés igazi arculata. Bp. 1932. stb.

[48] Pontosan 46,7%-ot. *Szuhay* i. m. 131. l. A vajkérdésre: Tej- és vajforgalmi és értékesítési adatok az 1932—1934. évekről. Bp. 1935.

szállítók, az ún. „milimárik" egyedi szállítását betiltotta, s őket szövetkezetbe kényszerítette, a nem termelő milimárikat a kereskedelemből kártalanítás mellett kikapcsolta. A napi 500 l-t meg nem haladó birtokosok közvetlen tevékenységét is kikapcsolta, ezek ezentúl a budapesti tejüzemeken keresztül szállíthattak.[49] A tejszövetkezetbe tömörülők azonban jobb lehetőségekhez jutottak, mint korábban. Hogy arányuk mégsem növekedett túlságosan a tejeladásban, arra mutat a fentebb idézett adat is. Kétségtelen azonban, hogy a parasztság felsőbb rétegei, amelyek napi 20—50 l-t tudtak szállítani, ugyancsak részesültek a monopolárak hasznából.

A tej fogyasztása mégis tovább csökkent, így a válság hatására a termelés bizonyos átrétegződésére került sor, amennyiben a 30-as évektől kezdve mind nagyobb szerepet játszik a vajtermelés, elsősorban az export.[50] Így a válságnak ezen a téren kétségkívül megvolt az a pozitív hatása, hogy elősegítette a termelés bizonyos fokú átalakítását. Az állami politika sokszor szántszándékkal, sokszor pusztán gazdaságossági érdekektől vezettetve a nagybirtokoknak, elsősorban a legnagyobb uradalmaknak kedvezett, s legfeljebb a parasztság legfelső rétegeinek jutott némi morzsa az urak asztaláról.

2. LÓTENYÉSZTÉS

A lóállomány vizsgálatánál is arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az egész korszakot tekintve számszerűleg nem gyarapodott, hanem inkább valamelyest visszaesett. Ennek oka azonban nem egyszerűen a sajátos magyarországi viszonyokkal magyarázható, sokkal átfogóbb összefüggései vannak, nevezetesen a mezőgazdaság gépesítésének az első világháború után kibontakozó nagy hulláma, amely pár évtized alatt — a második világháború után — minden aránylag fejlett mezőgazdaságú országban szinte „megsemmisítette" a lóállományt. Inkább azt kell mondanunk: az a körülmény, hogy az egész lóállomány a tárgyalt 20 év folyamán nagyjából érintetlen maradt, aránylag keveset csökkent, — mutatja a magyar mezőgazdaság elmaradottságát Nyugat-Európához és Észak-Amerikához viszonyítva. Nálunk nem volt rentábilis a gépesítés, az olcsó emberi és a pénzkiadást nem igénylő állati munkaerő következtében úgyszólván csak a nagybirtokokon s nem is minden üzemágban terjedtek el a gépek; így a lóállomány konzerválódása a fejlődés megtorpanását mutatja, noha persze e kereteken belül arányeltolódásokra került sor. Lássuk azonban előbb az adatokat (11. táblázat).[51]

Az állomány tehát — ha a kezdő és a befejező adatsorokra gondolunk — nagyjában változatlan, a tárgyalt 19 év folyamán mégis komoly változásokra került sor. Az egész időszakban kb. 826,2 ezerre tehető az átlagos lóállomány, ezen belül azonban a 20-as években általában több volt a lovak száma (829,6 ezer), mint a 30-as években (822,6 ezer), noha az eltérés alig 7 ezer darab, tehát

[49] *Szuhay* i. m. 132—133. l.

[50] Ld. a 4. sz. táblázat adatait, valamint *Szuhay* i. m. 136. l. — Figyelemre méltó a tejszövetkezetek fejlődése, melynek súlypontja az 1929—1938 közötti időszakra esik, tehát ugyancsak a válság hatása tükröződik benne. 1923-ban 10 szövetkezet 627 taggal 1 millió 1 tejet, 1928-ban 99 szövetkezet 15 242 taggal 11 880 ezer l tejet, 1929-ben 129 szövetkezet 17 474 taggal 16 770 ezer l tejet, 1938-ban 873 szövetkezet 119 750 taggal 183 751 8301 (!) tejet értékesített, *Ghyczy Béla:* Szövetkezetek a magyar mezőgazdaságban. Bp. 1948. 145. l.

[51] A tavaszi haszonállat-összeírás alapján. Ld. az OMK évi jelentéseit, valamint a tavaszi állatösszeírások statisztikai lapjait (OL FM), és OL. Békeelőkészítés.

11. TÁB

A lóállomány alakulása

Év	Összállomány 1000 db	Melegvérű		Hidegvérű		A lóállo- csikó (3 éven			
						mén		kanca	
		1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
1920	738,0								
1921	748,0								
1922	717,5								
1923	814,9								
1924	849,7	660,8	77,8	189,1	22,2	62,7	7,4	114,9	13,5
1925	875,9	682,0	78,8	133,8	22,2	59,6	6,9	114,3	13,0
1926	884,7	693,6	78,4	191,0	21,6	59,5	6,7	109,0	12,4
1927	903,3	705,6	78,1	197,7	21,9	54,5	6,0	102,8	11,4
1928	918,1	725,5	79,0	192,5	21,0	50,2	5,5	97,9	10,7
1929	892,2	708,1	79,4	184,1	20,6	41,4	4,6	85,7	9,0
1930	860,4	682,9	79,4	177,5	20,6	34,3	4,0	75,1	8,5
1931	864,5	694,7	80,3	169,8	19,7	27,7	3,2	60,2	7,0
1932	845,5	654,0	79,3	171,5	20,7	30,4	3,6	57,0	6,7
1933	819,9	658,8	80,3	161,0	19,7	31,4	3,8	57,5	7,0
1934	802,9	641,9	79,9	161,1	20,1	26,7	3,3	52,7	6,7
1935	804,1	642,9	80,0	161,2	20,0	31,6	3,9	57,8	7,2
1936	794,3	631,1	79,5	163,2	20,5	37,9	4,8	67,3	8,5
1937	798,0	630,4	79,0	167,7	21,0	40,6	5,1	75,8	9,5
1938	813,5	642,5	79,0	171,1	21,0	38,2	4,7	75,0	9,2

az egész állománynak 0,8%-át sem teszi ki. Mindez a mozdulatlanságot sugallná, ha a konkrét adatok nem mutatnák, hogy a két, nagyjából azonos adat között húzódó ívet állandó hullámzások tartják rezgésben. Így nem meglepő, hogy az 1920-as évek elején az állomány általában növekedik. Még akkor is elfogadhatjuk ezt, ha figyelembe vesszük, hogy 1924 előtt nem rendelkezünk rendszeres részletes felméréssel, a statisztikai adatokban a szokásosnál több hiány mutatkozik. A háború alatt — erről már volt szó — a túlságosan igénybe vett állomány az első békeévekben megnövekedett, míg elérte természetes lehetőségeinek határát. Sem az értékesítés, sem a takarmányozás problémái nem zavarták a növekedést, ami arra mutat, hogy elemi erejű folyamatról, alapvető szükségletek pótlásáról volt szó, nem pedig konjunkturális körülményekről. A növekedés olyan sodrú, hogy az ember hajlandó lenne azt hinni: 1922-ben és 1926-ban az átmeneti megtorpanás inkább a statisztikai felvételek hibáiban keresendő, semmint az állomány visszaesésében. Ennek az egyenletes fejlődésnek az eredményeképpen 1929-ig a lóállomány a kezdeti 738 ezerről 918 ezer fölé emelkedett, a növekedés tehát igen nagyarányú volt, — és éppen abban az időszakban, amikor a konjunktúra egyébként még Magyarországon is kedvezett a gépesítési tendenciáknak! 1920—24 között a lóállomány átlagosan 772,4 ezer darabra tehető, de 1925—29 között az átlagos évi létszám 886,8 ezerre ugrik fel, ami önmagában is mutatja a növekedés rapiditását.

1928 után, tehát a gazdasági válság nyomása alatt veszi kezdetét az állomány csökkenése, ami nagyjából ugyanolyan következetesen zajlott le, mint a növekedés. Az 1928. évi 918,1 ezerről a létszám 1937-re 798 ezerre csökkent,

LÁZAT

(1920—1938)

mányból

aluli)				felnőtt ló							
herélt		összesen		mén		kanca		herélt		összesen	
1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
46,2	5,4	223,8	26,3	19,4	2,3	397,2	46,7	209,3	24,7	625,9	73,7
46,2	5,2	220,1	25,1	20,2	2,4	414,3	47,2	221,3	25,3	655,8	74,9
44,4	5,0	212,9	24,1	20,2	2,3	420,9	47,6	230,7	26,0	671,7	75,9
43,7	4,8	201,0	22,2	18,7	2,1	434,8	48,1	248,8	27,6	702,3	77,8
43,7	4,8	191,8	21,0	18,3	2,0	445,4	48,5	262,6	28,6	726,3	79,0
39,4	4,4	166,5	18,6	16,7	1,9	441,1	49,4	267,9	30,0	725,7	81,4
35,6	4,1	143,0	16,6	12,5	1,4	432,0	50,3	272,3	31,7	716,8	83,4
29,8	3,4	117,7	13,6	10,9	1,3	446,2	51,6	289,7	33,5	746,8	86,4
25,8	3,1	113,2	13,4	9,1	1,1	435,7	51,5	287,5	34,0	732,3	86,6
25,7	3,1	114,6	13,9	8,0	1,0	418,6	51,1	278,7	34,0	705,3	86,1
27,5	3,4	106,9	13,4	7,5	0 9	412,1	51,3	276,4	34,4	696,0	86,6
28,5	3,5	117,9	14,6	6,9	0,9	408,0	50,7	271,3	33,7	686,2	85,4
31,4	4,0	136,6	17,3	7,1	0,9	389,1	49,0	261,5	32,9	657,7	82,6
38,2	4,8	154,6	19,4	7,3	1,0	381,6	47,8	254,5	31;9	643,4	80,6
39,7	4,9	152,9	18,8	7,8	1,0	389,3	47,9	263,5	32,4	660,6	81,2

vagyis nagyjából a 20-as évek szintjére, ha nem is egészen. Ez a csökkenés — éppen az egyenletes tendenciából következően — aligha csupán az értékesítés kérdése volt, mint amilyen a szarvasmarha-állomány hullámzása; a válság csupán elmélyítette az üzemi okokat, amelyek a csökkenést előidézték. Az egyenletes, fokozatos csökkenést mutatják az átlagolt adatok is. Ezek szerint 1930—34 között az állomány évente átlagosan 838,5 ezerre, 1935—38 között 802,5 ezerre rúgott. Ezt a csökkenést megállítani az 1930-as évek végén csak a nemzetközi helyzet kiéleződése tudta. A katonai előkészületek miatt sor került a lóállomány növelésére is mesterséges úton, pénzügyi kedvezmények révén.[52] Ennek köszönhető, hogy 1938-ban az állomány ismét némileg megnövekedett. Ez azonban olyan külső ok volt, amely nem lehetett tartós. Maga a hadsereg is gépesedett, ha Magyarországon talán kisebb mértékben is, mint általában világszerte, s így a lóállomány megsemmisülésének 1945 után semmi sem állt útjába.

Rendkívül jellegzetes kép rajzolódik elénk, ha az állomány belső struktúrájának változásait kísérjük figyelemmel. Az első meglepő körülmény, hogy az egész állomány növekedése, majd csökkenése mellett a növendékállomány, a csikók létszáma már 1924-től (korábbról nincsenek adatok) következetesen csökken, 223,8 ezerről 1934-re 106,9 ezerre (a csökkenés tehát 1924-hez képest több, mint 50%-os!), miközben a felnőtt lovak száma 1931-ig nagyarányú növekedést mutatott, s az 1924. évi 625,9 ezer darabról 1931-re elérte a 746,8 ezret.

[52] Ezeket összefoglalja: *Szuhay* i. m. 214—15. l.

A később bekövetkezett létszámcsökkenés ellenére is megnövekedett tehát a felnőtt lovak aránya az egész állományon belül, az 1924. évi 73,7%-ról 1934-re 86,6%-ra, s a 30-as évek második felében sem csökkent soha 80% alá. Ugyanekkor a növendékló-állomány aránya fokozatosan csökken, 26,3%-ról 13,4%-ra. A létszámcsökkenés tehát főleg a növendékállományt érinti, annak összezsugorodása mutatja, hogy a 20—30-as években a tenyésztés célja nem értékesítésre, állományszaporításra, hanem csak az állomány fenntartására irányult, —s ez a törekvés a növendékállomány felszámolásával, illetőleg a minimális szükséglet kielégítésén túlmenő állomány csökkentésével járt. Ugyanekkor a 30-as évek második felének törekvéseire, az állomány 1938-ban bekövetkezett növekedésére vet fényt az a körülmény, hogy a fordulat tulajdonképpen már korábban, 1934—35 körül bekövetkezett, amikor megkezdődött a növendékállomány fokozatos gyarapodása, amely megalapozta az 1938-ban már a statisztikai adatokból is kiolvasható általános létszámgyarapodást. Külön hangsúlyozzuk azonban, hogy a növendékállománynak ez a csökkenése, a felnőttállomány arányának a számszerű kereteken túlmutató megnövekedése 1924—34 között nem csupán általános konjunkturális körülményekkel, azaz a lovak szempontjából dekonjunktúrával magyarázható. A lóállomány, elsősorban a növendékállomány nem értékesítési hullámok hatására fejlődött, hanem egy olyan általános törvényszerűség kényszere alatt, amely több volt értékesítési vagy takarmányozási kérdéseknél s amely megszabta az egész korszak fejlődését. Megerősíti ezt a kancaállomány vizsgálata, hiszen a kancák nagyobb részét nem tenyésztésre használták fel, hanem a termelésben foglalkoztatták. Mind a felnőtt-, mind a növendékállomány esetében a kancák arányának alakulása még jobban aláhúzza az egész növendék-, illetve a felnőttállományra vonatkoztatott következtetéseket. Márpedig a kancák túlnyomó részét — mint mondottuk — a termelésben foglalkoztatták.

Nagyarányú a mének és méncsikók számának csökkenése is. A méncsikók több mint 50—55%-kal csökkentek, a mének száma ennél jóval nagyobb mértékben, 19,4 ezerről 8 ezer alá esett. Ennek megfelelően a mének aránya az egész állományból 2,3%-ról 1% alá, a méncsikóké pedig 7,4%-ról 3,5—4%-ra csökkent le. Ebben részint a tenyésztési kedv hanyatlását láthatjuk, részint annak a nagyarányú küzdelemnek a hatását, amelyet a fölművelésügyi kormányzat a zugmének ellen folytatott, különösen a 20-as években, de szinte az egész korszakon át.[53] Ugyancsak a tenyésztési kedv apadását mutatja a kancák arányának növekedése az egész növendékállományon belül, amely csak akkor hagyott alább, amikor 1934 után a növendékállomány egésze kezdett gyarapodni.

Ugyancsak alapjában véve változatlanságot mutat fel az egész lóállomány fajtajellege, mely a vizsgált időszakban érdemlegesen nem változott meg. 1924-ben a lóállomány 77,8%-a volt melegvérű és 22,2%-a hidegvérű. 1926 körül a melegvérű állomány növekedni kezdett, ami 1929 után azzal tetőzött, hogy az állomány általános csökkenésén belül a hidegvérű lovak száma gyorsabban csökkent, a melegvérű állomány csökkenése lassúbb volt és nem olyan egyenletes, mint az egész állományé, illetve a hidegvérűé. Ennek következtében 1933-ban a hidegvérű állomány 19,7%-ra csökkent, ami 1934—36-ban csak azért emelkedett megint 20% fölé, mert a hidegvérű állomány létszámcsökkenése

[53] Erre a hallatlanul nehéz küzdelemre ld. a vármegyei és járási gazdasági felügyelőségek jelentéseit, különösen 1927-ig. Utal rá *Éber* is: i. m. 479—480. l.

megállt, míg a melegvérű lovaké tovább tartott. Végül is 21% körül állapodott meg a hidegvérű állomány aránya, a fejlődés tehát e téren nem tekinthető olyan jelentősnek, mint a szarvasmarha-állomány esetében. A lóállománynál tehát a minőség javulásának fő motívumaként ebben a korszakban nem a fajtajelleg változásait tekinthetjük.

Ami a lóállomány területi megoszlását és annak alakulását illeti, ugyanolyan módszer szerint vizsgáltuk a problémát, mint a szarvasmarhánál. Vizsgálódásunk azonban nem mutat ki olyan mértékű eltolódást, mint a szarvasmarha-tenyésztés területi megoszlásánál. A lóállomány alakulása — ezt már az állomány létszámának általános vizsgálatakor is láttuk — sokkal kevésbé érzékeny az értékesítési kérdésekre, mint a szarvasmarha, sokkal inkább befolyásolják üzemi körülmények (igázás). Az állomány megoszlása is kiegyensúlyozottabb: mint a 12. számú táblázat mutatja, az állománynak 1924-ben 50,12%-a jutott az Alföldre, 11,94%-a az északi területekre és 37,94 %-a a Dunántúlra. Az Alföldön tehát valamivel sűrűbb a lóállomány, mint a Dunántúlon, de nem olyan mértékben, hogy ne mondhatnánk: a lóállomány az egész országban nagyjából egyforma sűrűségű volt. Lássuk azonban az adatokat (12. táblázat).[54]

A táblázat tulajdonképpen statikusnak mutatja a helyzetet, a lóállomány csökkenése nem hozott magával érdemleges eltolódásokat. Nem beszélhetünk arról, hogy a tenyésztés szempontjából fontosabb területek volnának kiolvashatók a táblázatban foglalt adatokból (ami persze nem jelenti egy-egy körzet fejlettebb tenyésztési hagyományainak negligálását), s arról sem, hogy az arányok lényegesen eltolódtak volna. A fentebb említett állományeloszlás az egyes területek között szinte változatlan maradt. 1938-ban az Alföldre jutott az állomány 50,37%-a, a Dunántúlon találjuk 37,44, az északi vidékeken pedig 12,19%-át. S ha az 1934. évi állapotot vesszük szemügyre, tehát a csökkenés állapotában vizsgáljuk a lóállományt, lényegében hasonló helyzetet látunk, legfeljebb az Alföld és az északi területek részesedése valamivel (az 1%-ot sem érte el egyik esetben sem) nagyobbnak mutatkozik, amiből következik, hogy a lóállomány a Dunántúlon valamivel gyorsabb ütemben csökkent, mint az ország egyéb területein. De ez a különbség nyugodtan elhanyagolható. (1938-ra a Dunántúlon az állomány kereken 5%-kal, míg az Alföldön 4, az északi területeken pedig csak 2%-kal csökkent. A csökkenés országos átlaga csak 4%-os volt.) Vagyis nagyjából mindenütt egyformán ható tényezőről van szó, amely — s ez ugyancsak nem meglepő — akkor sem változik, amikor nem a csökkenés, hanem a gyarapodás időszakát vizsgáljuk. 1928-ban, tehát a növekedési periódus vége felé az állománynak 50,82%-a esett az Alföldre, 12,35%-a az északi területekre és 36,83%-a a Dunántúlra. A növekedés tehát az Alföldön valamivel gyorsabb volt az országos átlagnál, de különösen az északi területek arányát javította. A Dunántúl nem volt olyan érzékeny a változásra. Ha mindebből valami tanulság is levonható, úgy az nem lehet más, mint hogy az egész állomány egyöntetű elhelyezkedése és aránylag egyforma reakciói mellett is ki kell emelnünk: az Alföld, de főleg az északi dombos vidék inkább igényelte a lovat, mint a Dunántúl, ahol a gépesítés általában előrehaladottabb volt. Ezeken a területeken nehezebb lett volna (aminthogy később is nehezebben lehetett) kikapcsolni a lovat a termelésből. (Amivel nem akarjuk azt mondani, hogy az mindenütt — különösen a dombos vidékeken — indokolt is volt.)

[54] A tavaszi haszonállat-összeírások, valamint OL. Békeelőkészítés alapján.

12. TÁB

A lóállomány mennyiségi változása

Vármegye	A lóállomány,				
	1924	1925		1928	
	összesen	összesen	1924-hez képest	összesen	1925-höz képest
I. *Dunántúl*					
1. Baranya	54	54	—	52	— 2
2. Fejér	32	34	+ 2	35	+ 1
3. Győr-Moson-Pozsony	20	21	+ 1	21	—
4. Komárom-Esztergom	13	14	+ 1	16	+ 2
5. Somogy	76	77	+ 1	78	+ 1
6. Sopron	16	16	—	17	+ 1
7. Tolna	42	42	—	43	+ 1
8. Vas	16	16	—	18	+ 2
9. Veszprém	21	20	— 1	23	+ 3
10. Zala	31	32	+ 1	34	+ 2
Összesen	321	326	+ 5	337	+11
%-ban			+ 1,5		+ 3%
II. *Észak*					
1. Abaúj-Torna	13	14	+ 1	14	—
2. Borsod-Gömör-Kishont	29	30	+ 1	33	+ 3
3. Heves	30	31	+ 1	33	+ 2
4. Nógrád-Hont	18	18	—	20	+ 2
5. Zemplén	11	11	—	13	+ 2
Összesen	101	104	+ 3	113	+ 9
%-ban			+ 3%		+ 9%
III. *Alföld*					
1. Bács-Bodrog	20	21	+ 1	21	—
2. Békés	46	49	+ 3	50	+ 1
3. Bihar	23	25	+ 2	27	+ 2
4. Csanád-Arad-Torontál	34	35	+ 1	32	— 3
5. Csongrád	46	48	+ 2	52	+ 4
6. Hajdú	27	29	+ 2	32	+ 3
7. Jász-Nagykun-Szolnok	49	54	+ 5	57	+ 3
8. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	123	124	+ 1	131	+ 7
9. Szabolcs-Ung	37	39	+ 2	43	+ 4
10. Szatmár-Bereg-Ugocsa	19	18	— 1	20	+ 2
Összesen	424	442	+18	465	+23
%-ban			+ 4%		+ 5%
Összesítés					
Dunántúl	321	326	+ 5	337	+11
Észak	101	104	+ 3	113	+ 9
Alföld	424	442	+18	465	+23
Magyarország összesen	846	872	+26	915	+43
%-ban			+ 3%		+ 5%

A magyarországi lóállomány fajtajellege a tárgyalt időszakban — mint láttuk — nem változott érdemlegesen. Ha tehát az állomány minőségi fejlődését vizsgáljuk, más tényezőket is vizsgálódás tárgyává kell tenni. Így kétségtelenül érvényesült egy, az erősebb, jobb gazdasági felhasználású igásló-

LÁZAT

országrészenként (1924–1938)

ezer ló

1931		1934		1938		
összesen	1928-hoz képest	összesen	1931-hez képest	összesen	1934-hez képest	1924-hez képest
46	— 6	44	— 2	47	+ 3	— 7
34	— 1	32	— 2	34	+ 2	+ 2
21	—	20	— 1	21	+ 1	+ 1
15	— 1	14	— 1	15	+ 1	+ 2
70	— 8	62	— 8	66	+ 4	—10
17	—	16	— 1	17	+ 1	+ 1
40	— 3	36	— 4	38	+ 2	— 4
18	—	16	— 2	17	+ 1	+ 1
23	—	21	— 2	22	+ 1	+ 1
30	— 4	28	— 2	27	— 1	— 4
314	—23 — 7%	289	—25 — 8%	304	+15 + 5%	—17 — 5%
14	—	12	— 2	13	+ 1	—
31	— 2	28	— 3	28	—	— 1
31	— 2	29	— 2	29	—	— 1
20	— 1	18	— 2	19	+ 1	+ 1
12	— 1	11	— 1	10	— 1	— 1
108	— 5 — 5%	98	—10 —10%	99	+ 1 + 1%	— 2 — 2%
19	— 2	19	—	20	+ 1	—
48	— 2	45	— 3	45	—	— 1
24	— 3	22	— 2	22	—	— 1
29	— 2	27	— 2	29	+ 2	— 5
45	— 7	45	—	44	— 1	— 2
31	— 1	27	— 4	28	+ 1	+ 1
55	— 2	52	— 3	50	— 2	+ 1
130	— 1	122	— 8	120	— 2	— 3
41	— 2	35	— 6	35	—	— 2
18	— 2	17	— 1	16	— 1	— 3
440	—25 — 5%	411	—29 — 6%	409	— 2 — 0,5%	—15 — 4%
314	—23	289	—25	304	+15	—17
108	— 5	98	—10	99	+ 1	— 2
440	—25	411	—29	409	— 2	—15
862	—53 — 6%	798	—64 — 7%	812	+14 + 2%	—34 — 4%

fajtának, a Noniusnak favorizálására irányuló tendencia, amely nem is volt hatástalan. Az ilyen, jobb hasznosítású fajták fejlődését azonban számszerűen rendkívül nehéz lemérni, összehasonlító adataink ugyanis úgyszólván teljesen hiányzanak hozzá. Bizonyos értelemben ugyancsak a minőség javulásának

foghatjuk fel a háború után újonnan kialakított tenyészkerületek konszolidálódását,[55] állandósulását és egy olyan tenyésztői szervezet kiépítését, amely képes volt a tudomány eredményeinek a tenyésztés felé történő közvetítésére is.[56] A legdöntőbb azonban minden más tényező közül az állami mének minőségének szívós munka árán történt megjavítása volt.

A lótenyésztés terén az apaállat-ellátás — minden más állatfajtól eltérő módon — különleges szerepet játszik. A tulajdonosok ugyanis nem minden kancát fedeztetnek, és ennek megfelelően túlnyomó részük, általában nem rendelkezik ménekkel. Világosan kiderül ez, ha megvizsgáljuk, hogyan oszlott meg az apaállatok létszáma.[57]

13. TÁBLÁZAT

Év	A saját apaállattal rendelkezők kezén levő kancák száma		A saját apaállattal nem rendelkezők kezén levő kancák száma	
	1000 db	%	1000 db	%
1924	48	12,1	349	87,9
1925	46	11,1	368	88,9
1926	44	10,5	376	89,5
1927	43	9,9	391	90,1
1928	38	8,5	407	91,5
1929	35	7,9	406	92,1
1930	30	6,9	403	93,1
1931	29	6,5	417	93,5
1932	26	6,0	410	94,0
1933	25	6,0	393	94,0
1934	25	6,1	387	93,9
1935	27	6,6	382	93,4
1936	27	6,9	362	93,1
1937	28	7,3	353	92,7
1938	28	7,2	361	92,8

A lóállományból tehát kezdetben is csak a kancák 12,1%-a volt olyan tulajdonos kezében, aki egyúttal saját apaállattal is bírt. Ez az arány azonban hamarosan leolvadt, a válság mélypontján (1932—33-ban) 6%-ra, majd amikor ismét sor került az állomány növelésére, valamelyest megnövekedett ugyan a saját apaállattal bírók saját kancaállománya is, de a 7,3%-ot többé már nem haladta meg. Az egész állománynak tehát 92,7%-a (egyes években 94%-a) nem rendelkezett saját apaállattal, ami fontossá teszi számunkra az apaállat-ellátottság alakulásának vizsgálatát. A saját apaállattal rendelkezők kezén csak a kancaállománynak 6—7%-a volt tehát, amiből logikusan következik, hogy a tenyészmének zöme bérmén volt, amely ellátta a környék kancáit. Éppen ezért nem lehetett érdektelen az állami tenyésztési politikának az apaállat-ellátottságon keresztül történő megvalósulása. Az állam itt egyedülálló helyzetben

[55] A tenyészterületek megszilárdulására: *Máté* i. m. 219—21. l., Trianoni Magyarország Mezőgazdasága. II. k. Bp. 1941. 537. l. Ld. még *Éber* i. m. 476—78. l. (Éber egyébként nem tulajdonít jelentőséget a tenyészkörzetek megszilárdulásának, aminek oka, hogy a részletadatokat nem vizsgálta. A valóságban a tenyészkerületek megszilárdulását a táblázatba foglalt adataink plasztikusan mutatják.)

[56] Uo., valamint OMK évi jelentései.

[57] OMK évi jelentéseiben közölt adatok alapján.

volt, hiszen az apaállat-ellátottságon keresztül sehol másutt ilyen mértékben nem befolyásolhatta az állomány minőségét, mint a lótenyésztésben. Vizsgáljuk meg tehát, hogyan alakult az apaállatok száma és összetétele (14. tábla).[58]

Az apaállatok száma tehát — ezt korábban is tapasztaltuk — igen megfogyatkozott, kereken 7600 darabról 1938-ra 3600-ra csökkent, noha voltak időszakok, amikor a 2900 darabot sem érte el. A létszám alakulása alapján tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy az korántsem volt kielégítő, noha a csökkenés önmagában nem tekinthető pusztán negatívumnak, hiszen a zugmének elleni küzdelem nyomán bekövetkezett visszaesés a minőségi fejlődés alapfeltétele volt. Igaz, remény csak akkor lehetett az eredményes harcra, ha megfelelő minőségű mének álltak rendelkezésre. E téren azonban a háború után szinte mindent elölről kellett kezdeni. A köztenyésztésben levő mének arányának alakulása tükrözi ezt az egész folyamatot. A 20-as évek elején, lényegében 1930-ig 34% körül mozgott az arányuk, a létszám pedig 2400—2600 között ingadozott. De az adatok nem mutatják a teljes valóságot, azt a körülményt, hogy a háború után bekövetkezett határváltozások következményei e téren katasztrofálisnak mutatkoztak. Az új határok mind az állatállományban, mind a személyzetben óriási veszteséget jelentettek.[59] Az állatállományt még csak pótolni lehetett valahogy, de az új országterületen kívül rekedt a ménesek kezelőinek zöme. Személyzet hiányában meg kellett szüntetni a fedeztetési állomásokat, és a megmaradt állami méntelepeket magánvállalkozóknak adták bérbe.[60] Átmeneti megoldásról volt csak természetesen szó, de ez önmagában is hatalmas veszteséget okozott, mert a bérbeadás együtt járt a tenyésztési fegyelem szinte teljes felbomlásával. Az uradalmi tenyészetekben ez nagy kárt nem okozott, de a paraszti állomány minőségének jelentős visszaesését hozhatta volna magával. Ennek állt azután útjába az állami tenyésztési politika, amikor a stabilizálódás jeleként ismét felállították a méntelepeket és a fedeztető állomásokat.[61] A fejlődés — mint a táblázatból is látható — igen jelentős volt, hiszen szinte a semmiből elindulva sikerült az Alföldön egy új tenyészközpont kialakításával lassan pótolni a veszteségeket, ismét helyreállítani a tenyésztési fegyelmet s javítani az állomány minőségét. Az állandó fejlődés hatására lassan eltolódott az arány a köztenyésztésben levő mének javára. Talán 1930 tekinthető a fordulat évének, amikor 40% fölé emelkedett a köztenyésztésű mének aránya. Igaz, a létszám itt is csökkent, 1928 után leesett a kancaállomány létszáma, de 1930 körül lassan-lassan megállapodott és 1937—38-ban ismét gyors növekedésnek indult. A 30-as években azonban — amikor a magánkézen levő mének száma mindinkább fogyott — az arány soha

[58] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján. Vö. *Éber* i. m. 480. l. és OMK évi jelentései.

[59] Az e téren bekövetkezett veszteségeket összefoglalja: *Éber* i. m. 474. l. Vö. *Laky Dezső:* Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Bp. 1923. 236. l. Trianoni Magyarország Mezőgazdasága. II. k. Bp. 1941. 535. l.

[60] Magyarország földművelésügye az 1919—1922. évben. Bp. 1927. 19.*—20.* l., valamint *Éber* i. m. 479. l. A bérbeadás azt eredményezte, hogy a kancatulajdonosok főleg zugménekkel fedeztettek, mivel a bérlők a fedeztetések árait igen magasra emelték.

[61] 1921-től kezdtek visszatérni az állami kezelésre: Magyarország földművelésügye . . . 1919—1922. 20.* l. 1925/26-ban indult meg nagyobb ütemben a ménestelepek újbóli felállítása. Magyarország földművelésügye . . . 1927. 15.* l. Előbb három, majd később 10 méntelep működött (Székesfehérvár, Nagykanizsa, Komárom, Nagykőrös, Baja, Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Debrecen [kettő], Jászberény). A bérbeadás ezzel párhuzamosan szorult vissza. A fedeztető állomások száma az 1927. évi 190-ről 1938-ra 458-ra nőtt. *Éber* i. m. 479—480. l.

14. TÁBLÁZAT

A tenyészmének száma és összetétele 1924—1938

Év	Melegvérű					Hidegvérű					Hideg- és melegvérű együtt				
	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen
	db	%	db	%	db	db	%	db	%	db	db	%	db	%	db
1924	2050	33,5	4078	66,5	6128	549	36,5	960	63,5	1509	2599	34,0	5038	66,0	7637
1925	2058	34,5	3921	65,5	5979	637	40,5	933	59,5	1570	2695	35,6	4854	64,4	7549
1926	1984	35,5	3634	64,5	5618	589	39,6	895	60,4	1484	2563	36,3	4529	63,7	7102
1927	1905	35,8	3420	64,2	5325	563	41,9	779	58,1	1342	2468	37,0	4199	63,0	6667
1928	1620	33,6	3188	66,4	4808	504	41,4	713	58,6	1217	2124	35,2	3901	64,8	6025
1929	1074	28,5	2687	71,5	3761	371	35,6	669	64,4	1040	1445	30,1	3356	69,9	4801
1930	959	33,6	1892	66,4	2851	334	36,9	571	63,1	905	1293	34,4	2463	65,6	3756
1931	1042	41,8	1449	58,2	2491	320	37,4	537	62,6	857	1362	40,7	1986	59,3	3348
1932	855	44,9	1170	55,1	2025	353	38,6	562	61,4	915	1308	43,0	1732	57,0	3040
1933	890	41,1	1208	58,9	2098	301	39,5	460	60,5	761	1191	41,7	1668	58,3	2859
1934	861	44,4	1208	55,6	2069	334	39,1	518	60,9	852	1295	42,8	1726	57,2	3021
1935	1009	48,2	1083	51,8	2092	321	37,5	534	62,5	855	1330	45,2	1617	54,8	2947
1936	980	47,4	1089	52,6	2069	362	38,7	573	61,3	935	1342	44,7	1662	55,3	3004
1937	1336	56,6	1022	43,4	2358	441	43,4	576	56,6	1017	1777	52,7	1598	47,3	3375
1938	1588	60,4	1015	39,6	2603	476	45,2	579	54,8	1055	2064	56,5	1594	43,5	3658

nem csökkent 40% alá, sőt 1935—36 között 45%-ról 56,5%-ra emelkedett, vagyis az állománynak ekkor már nagyobb része volt köztenyésztésben.

Az állami tenyésztési politika lassan-lassan eltolódott a melegvérű állományról a hidegvérű irányába. Megmutatkozik ez abban is, hogy a köztenyésztésben levő melegvérű apaállomány gyorsabban csökkent, mint a hidegvérű, de ennek jelét láthatjuk abban a körülményben is, hogy a köztenyésztésben levő hidegvérű tenyészmén-állomány aránya nem növekedett úgy, mint a melegvérű állományé. A hidegvérű tenyészmének között a köztenyésztésben levők aránya 15 év alatt 36,5-ról 45,2%-ra emelkedett, míg a melegvérű állomány terén ez a növekedés (33,5%-ról 60,4%-ra) majdnem megkétszerezte az állomány arányát. Ennek oka persze abban is keresendő, hogy a nagyobb tenyészetek melegvérű ménállománya ez idő alatt negyedére zuhant le. Ez a csökkenés azonban nem eredményezi, csak befolyásolja, illetve plasztikusabbá teszi az állami tenyésztési politika irányait.

Nem könnyű arra a kérdésre válaszolni: vajon ez a tenyészlétszám elegendő volt-e a szükségletek fedezésére, illetve hogy ezen a téren beszélhetünk-e valamiféle javulásról. 1938-ban egy-egy tenyészménre átlag 106—107 kanca jutott, ami, ha önmagában nézzük, elég rossz arány, de éppen az jelent zavaró körülményt, hogy a kancák jó részét általában nem fedeztették, viszont nem lehet tudni, mekkora részét. Így kénytelenek vagyunk általános becslésekre hagyatkozni, és ezek szerint a helyzet kétségtelenül javult. Míg a 30-as évek elején az állami mének által fedezett kancák száma 60—70 ezerre tehető, 1937-ben ez a szám 87 ezret, 1938-ban pedig 92 ezret tett ki (ami azt jelenti, hogy 1938-ban 1-1 ménre átlagosan 46 kanca jutott).

Amikor tehát a 15. táblázatot[62] bemutatjuk, nem azzal a szándékkal tesszük, hogy rámutassunk: ilyen volt az apaállat-ellátottság megoszlása az ország egyes vidékein. Az előbb bemutatott adatokból jól kiszámítható, hogy a lóállománynál rendkívül nehéz a reális létszám megállapítása. Nem valószínű tehát, hogy a köztenyésztésben az Alföldön 1-1 melegvérű ménre ténylegesen 154, egy hidegvérűre pedig 630 kanca, a Dunántúlon 246, ill. 145, északon pedig 268, ill. 94 kanca jutott volna. Sokkal jellemzőbb a táblázat egy másik szempontból, nevezetesen abból, hogy a *tenyésztés*nek bizonyos fokú területi elhelyezkedésére vet fényt. Rámutat arra, hogy a hidegvérű állomány elsősorban a Dunántúlra koncentrálódott (73 ezer kancából 64 ezer volt a Dunántúlon), s ezen belül is elsősorban a Dél-Dunántúlra (Baranyában,[62a] Somogyban, Vasban és Zalában volt található az ország hidegvérű kancaállományának 75%-a!). Egyedül Somogy megyében több, mint 23 ezer ilyen kancát tartottak. Ebből a szempontból tehát feltűnő a fejlett szarvasmarha-tenyésztési övezet és a hidegvérű lótenyésztési körzetek egybeesése. S hogy itt tenyésztés is folyt, azt megerősíti az a körülmény, hogy a köztenyésztésben levő hidegvérű mének túlnyomó része (476-ból 442 db) ugyancsak ezen a vidéken koncentrálódott. S ezen belül is kiugró a fenti négy megye súlya (442-ből 344 mén). A Dunántúl északi peremvidékein, a Duna vonalán szinte nincs is mén köztenyésztésben.

A hidegvérű lótenyésztés másik fellegvára az északi részeken terült el, Heves, Borsod, Nógrád és Zemplén vidékén. Ezen a területen is csak 94 hidegvérű kanca esik 1-1 köztenyésztésben álló ménre, a kedvező arány önmagában

[62] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai alapján. Ld. még OMK 1938. évi jelentését, valamint OL. Békeelőkészítés.

[62a] Vö: *Sziebert László:* A hidegvérű lótenyésztés Baranyában. Pécs 1943.

15. TÁBLÁZAT

A köztenyésztésben és a magántenyésztésben használt apa- és anyaállatok aránya 1938

	Ló											
	melegvérű						hidegvérű					
	köztenyésztésben			magántenyésztésben			köztenyésztésben			magántenyésztésben		
	kancák	mének	egy ménre jutó kanca	kancák	mének	egy ménre jutó kanca	kancák	mének	egy ménre jutó kanca	kancák	mének	egy ménre jutó kanca
	száma			száma			száma			száma		
I. Dunántúl												
1. Baranya	6 813	9	757	643	3	214	8 930	25	357	323	47	7
2. Pécs	213	—	—	7	—	—	91	—	—	—	—	—
3. Fejér	9 632	20	482	177	11	17	3 015	—	—	1 438	2	719
4. Székesfehérvár thjv.	148	12	12	3	—	—	187	—	—	3	1	3
5. Győr-Moson-Pozsony	7 035	21	335	544	33	16	1 225	—	—	1 225	—	—
6. Győr thjv.	238	—	—	—	—	—	34	—	—	34	—	—
7. Esztergom-Komárom	5 554	22	252	1 049	61	17	605	—	—	605	—	—
8. Somogy	9 329	37	252	1 836	67	27	23 031	205	112	2 012	62	32
9. Sopron	3 504	—	—	321	26	12	3 792	19	200	327	17	18
10. Sopron thjv.	8	—	—	—	—	—	169	2	85	16	1	16
11. Tolna	10 752	65	165	915	26	35	3 465	23	151	588	41	14
12. Vas	1 953	12	163	316	9	35	7 242	42	172	428	18	24
13. Veszprém	6 143	13	473	616	29	21	2 017	5	403	573	41	14
14. Zala	3 659	15	244	502	23	22	10 351	72	144	692	23	30
I. összesen	64 981	226	246	6 929	288	22	64 154	393	145	6 934	286	20
II. Észak												
15. Abaúj	4 980	12	415	257	20	13	152	—	—	135	19	7
16. Borsod-Gömör	10 166	39	261	292	19	15	377	8	47	240	12	20
17. Miskolc thjv.	191	—	—	—	—	—	12	—	—	—	—	—
18. Heves	12 605	38	332	317	44	7	543	7	77	240	19	13
19. Nógrád	5 734	32	179	378	25	15	842	6	140	490	36	14
20. Zemplén	4 162	20	208	282	7	40	234	2	117	122	4	30
II. összesen	37 838	141	268	1 526	115	13	2 160	23	94	1 227	90	13

III. Alföld												
21. Bács-Bodrog	8 435	43	196	364	10	36	140	—	—	9	—	—
22. Baja thjv.	616	1	616	34	6	6	24	—	—	7	—	—
23. Békés	21 614	187	116	1 053	124	8	326	3	109	269	22	12
24. Bihar	11 149	93	120	604	69	8	56	2	28	146	11	13
25. Csanád	12 638	128	99	951	35	27	150	2	75	264	2	132
26. Csongrád	9 473	76	125	493	22	22	143	—	—	93	6	15
27. Hódmezővásárhely	5 669	45	126	108	10	11	148	—	—	12	4	3
28. Szeged thjv.	4 856	28	173	19	1	19	14	—	—	—	—	—
29. Hajdú	10 464	94	111	194	19	10	63	—	—	—	—	—
30. Debrecen	3 618	10	362	119	7	17	68	—	—	—	—	—
31. Jász-Kiskun-Szolnok	24 287	116	209	2 785	111	25	528	1	528	289	29	10
32. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	44 337	245	181	1 013	65	16	3 558	1	3558	645	33	19
33. Budapest	1 125	2	562	135	3	45	1 334	—	—	146	2	73
34. Kecskemét thjv.	3 490	12	290	—	—	—	4	—	—	—	—	—
35. Szabolcs	15 502	78	198	1 272	52	24	328	2	164	182	12	15
36. Szatmár	7 892	43	184	240	7	34	71	—	—	9	1	9
III. összesen	185 165	1201	154	9 384	541	15	6 955	11	632	2 071	124	15
Az ország összesen	287 984	1568	181	17 839	944	18	73 269	427	154	10 232	500	18

is mutatja a tenyésztés kiterjedtségét. Az Alföld viszont egészében egyáltalában nem tekinthető hidegvérű tenyésztési körzetnek. Egy-egy köztenyésztésű ménre 632 (!) kanca jutott. Pest megyében pl. összesen egy hidegvérű mén volt.

A melegvérű tenyésztés terén kétségtelen viszont az Alföld előnyösebb helyzete, ahol országos viszonylatban a legkedvezőbb volt a kanca—mén arány. A Dunántúl sokkal kiegyensúlyozatlanabb képet mutat e vonatkozásban, és északon is nagyobbak a feszültségek, mint az Alföldön, ahol legfeljebb azt lehet mondani, hogy a városokban a helyzet kedvezőtlenebb volt, mint a megyékben.

Mindez kulcsot ad ugyan a kezünkbe a tenyésztés körzeteinek nagy vonalakban való felvázolásához, de országos kép megrajzolásához nem elegendő. E téren meg kell elégednünk annak hangsúlyozásával, hogy a kortársak véleménye szerint is volt bizonyos ilyen irányú fejlődés.[63] Ehhez járult az a körülmény — amiben a korszak fejlődésének lényege rejlik —, hogy minőségileg hatalmas fejlődés zajlott le. A ménestelepek kiépítésével a köztenyésztésben levő mének tartása javult, takarmányozása igen sokat fejlődött. Ennek, valamint a kiselejtezéseknek volt köszönhető, hogy az állomány használhatósága növekedett. Itt biztosítva volt a kézből fedeztetés, ami ugyancsak jelentős előnyöket hozott. Ehhez kell számítani, hogy megjavult az apaállatok minősége is. E téren a lótenyésztés vezető szerepet játszott; szinte sehol nem történt ilyen jelentős fejlődés, mint itt. Számszerűségekkel ezt a körülményt nagyon nehéz érzékeltetni, de a haladás vitathatatlan volt.[64]

A fentiekkel párhuzamos fejlődés zajlott le az állatgyógyászat terén is. Itt is nagyarányú sikereket ért el a földművelésügyi kormányzat. A fertőző betegségekben elhullott lovak száma amúgy sem volt sok, eredetileg sem haladta meg a 0,7—0,8%-ot. Ez az arány a 20-as évek közepére 0,25—0,35%-ra csökkent, majd a 30-as években csupán 1—2 ezrelék körül mozgott. Évente átlagosan 180—240-re tehető az elhullott vagy kivégzett lovak száma, ami nagyarányú fegyelemről és jelentős állategészségügyi fejlődésről tesz tanúbizonyságot.[65] Ez kétségtelenül az állami tenyésztési politikának egyik nagy eredménye volt.

Az állami irányítás a válság hatására kiterjedt a lóértékesítésre is. Az egész problémakör érdemben a lótulajdonosoknak csak kis részét, elsősorban a nagybirtokosok lótenyésztését érintette, minthogy az állam beavatkozása csupán a kivitelre korlátozódott, az pedig alig érintette a paraszti állományt. Kezdetben a nagykereskedelem kikapcsolására törekedtek, hogy az áresések következményeit valamennyire elháríthassák a tenyésztők. A cél a minimális ár biztosítása volt, a Földművelésügyi Minisztérium a kiviteli kontingensek szétosztásakor megszabta a fizetendő minimális árat.[66] Ugyancsak bizonyos árszabályozó szerepet töltött be a Honvédelmi Minisztérium is, amikor 1935-ben felemelte (150%-kal !) a kétéves csikók árát. Ennek következményei mutatkoznak meg az állomány, különösen a növendékállomány szaporodásában 1935 után. További lépést jelentett a német és a cseh export egykezesítése, azaz a tenyészlóexport monopolizálása (Ausztriába elsősorban vágólovakat

[63] Ld. az 55. jegyzetben idézett munkákat.

[64] Az OMK évi jelentéseinek összehasonlítása igen jól mutatja az e téren is végbement fejlődést. — Megemlítjük a szükségessé vált lópatkolási tanfolyamok megszervezését is, ami ugyancsak hozzájárult az állomány minőségének javításához. OMK 1937. 84.l.

[65] A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.

[66] *Szuhay* i. m. 214. l.

exportáltak). Ezzel egyidejűleg a többi piacokra történő export esetében is ellenőrizték a fizetett árat. Nehéz eldönteni, hogy ezeknek az intézkedéseknek, vagy pedig az általános háborús készülődésnek volt-e köszönhető a lóárak növekedése. Alighanem az utóbbi volt az alapvető, különösen 1938-tól. A kivitel csökkentése 1937-től katonapolitikai célokat szolgált, 1938-tól meg is tiltották a melegvérű lovak exportját.[67]

A tenyésztő nagybirtokosok, akiknek bevételeit súlyosan érintette a tilalom, tiltakozni is próbáltak ekkor, de nem sok eredménnyel. Mégis általában a lóárak emelkedése volt jellemző az 1936 utáni évekre. 1937-ben már 25%-kal múlták felül az árak az 1929. évieket, ugyanakkor az állati termékek átlagos árszínvonala csak 65—66% körül mozgott. Így tehát inkább csak a kivitel esésével járó hatalmas bevételcsökkenés volt e panasz oka, mintsem az általános helyzet. Ezt mutatja egyébként a lóállomány megnövekedése is 1938-ra.

Az állami beavatkozás tehát, ha erős is volt az egyik oldalon, de nem terjedt ki olyan mértékben a lótenyésztés egészére, mint más esetekben. Ennek oka, hogy az egyéb üzemi körülmények voltak az alapvetőek a lótenyésztésben, illetve -tartásban. Az állam intézkedései csupán arra irányultak, hogy a piacra kerülő lóállomány számára némileg magasabb árat biztosítson, mint az egyébként elérhető lett volna. Ebben ugyan nagy szerepet játszhattak a nagybirtokosok érdekei, de — különösen a 30-as évek első felében — letagadhatatlanul a tenyésztési érdek fenntartása volt az alapvető szempont.

3. SERTÉSTENYÉSZTÉS

A sertésállomány alakulása mutatja kétségtelenül a legnagyobb ingadozásokat, mint olyan állatfajé, amely rendkívül érzékeny a legkülönfélébb tényezők hatásaira. Így elsősorban a kereslet alakulására, de azon túl, magyarországi körülmények között, különösen az 1930-as évek elején bevezetett takarmányimport gátló intézkedések idején a takarmánytermések alakulására is, mely persze elsősorban a takarmányárakon keresztül érvényesült. Befolyásolta az állomány alakulását a fertőző betegségek, elsősorban a sertéspestis időnként megnyilvánuló kártétele is. Nem meglepő tehát, ha a 16. táblázat[68] adatainál az eddigieknél jóval nagyobb ingadozásokat tapasztalhatunk.

Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy az összeírások hibalehetőségei a sertésállomány felvételénél a legnagyobbak, éppen ezért ezeket az adatokat kell a legnagyobb óvatossággal kezelni. Előfordulhat 50%-os, sőt ennél nagyobb arányú eltérés is, s még csak azt sem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel — noha általában így volt —, hogy az itt közölt adatok a legkisebb állományt adják meg, hogy ennél kevesebb sertés nem volt. A sertésállományra vonatkozó adatok értékelésénél fel kell hagynunk ezzel a hagyományos metódussal: lehettek, voltak évek, amikor az állomány sokkal nagyobb vagy sokkal kisebb lehetett az itt feltüntetettnél, különösen a pestises években (1931—32). Mégis hagyatkozhatunk a táblázat adataira, részben mert az abszolút számokat egymáshoz viszonyítva lehet értékelni, azaz normális években az összeírás hibaszázaléka nagyjából egyforma lehetett, részben pedig azért, mert a bemu-

[67] Uo. 213—16. l. Az 1935—37-es konjunktúrára: OMK 1937. 84. l. Az értékesítésre általában *Wünscher* i. m. 242—246. l. és *Hegedüs* i. m. 90—102. l.

[68] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai. OMK évi jelentései, valamint a tavaszi állatösszeírások statisztikai lapjai és OL. Békeelőkészítés alapján (OL. FM). Ld. még: *Konkoly-Thege* i. m. 169. l.

16. TÁB

A sertésállomány alakulása a tavaszi

Év	Összállomány	Zsírfajta		Húsfajta		Növendék (1			
						kan		koca	
	1000 db	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
1920	2873,0								
1921	3226,0								
1922	2743,0								
1923	2133,0								
1924	2457,9	2315,0	94,2	142,9	5,8	268,2	10,9	927,6	33,7
1925	2633,1	2482,2	94,3	150,9	5,7	269,5	10,2	845,8	32,1
1926	2519,7	2353,6	93,4	166,1	6,6	248,3	9,9	774,1	30,7
1927	2386,6	2169,1	90,9	217,6	9,1	216,0	9,1	728,9	30,5
1928	2661,5	2402,5	90,3	259,1	9,7	255,7	9,6	826,4	31,0
1929	2582,2	2333,6	90,4	248,7	9,6	212,6	8,2	779,0	30,2
1930	2361,6	2063,0	87,4	298,6	12,7	192,2	8,1	687,5	29,1
1931	2714,6	2311,7	85,2	402,9	14,9	236,0	8,7	802,1	29,5
1932	2361,2	1938,4	82,1	422,8	17,9	193,1	8,2	694,5	23,4
1933	1899,5	1587,5	83,6	312,0	16,4	145,5	7,7	532,3	28,0
1934	2502,2	2058,9	82,3	443,3	17,2	214,0	8,5	734,2	29,3
1935	3175,8	2535,7	79,8	640,1	20,2	278,7	8,8	968,3	30,5
1936	2554,3	2107,3	82,5	447,0	17,5	192,6	7,5	762,0	29,8
1937	2623,5	2165,9	82,6	457,6	17,5	238,4	9,1	806,0	30,7
1938	3110,1	2519,3	81,0	590,8	19,0	269,1	8,7	967,8	31,1

tatott adatok a sertésállomány sűrűségét aránylag jól érzékeltetik, s ez számunkra fontosabb, mint az abszolút számok. Az alábbiakban tehát akkor, amikor abszolút számokat említünk, azokat csak a fentiekben kifejtett korlátozásokkal lehet figyelembe venni.

Az első kiemelendő körülmény, hogy a sertésállomány a vizsgált időszakban sohasem érte el az 1914 előtti évek szintjét, noha egyes években (1921, 1935, 1938) erősen megközelítette azt, annak ellenére, hogy az egész állományon belül kétségtelenül leginkább a sertésállomány rendelkezett a tenyésztés sajátos körülményei következtében (a tartás nem függ a legelőtől) az ehhez szükséges lehetőségekkel. Az egész állomány nagyjából 2,6 millió körül ingadozott, ha a korszak egészét tekintjük; s mind a 20-as, mind a 30-as években nagyjából azonos átlaglétszámot mutat fel (1920—29 között 2594,54, 1930—38 között 2589,20 ezer db). Ez a kiegyenlítettség azonban csak látszat, noha kétségtelenül tükröződik benne, hogy az egész korszakot tekintve a sertéstenyésztés terén tulajdonképpen nincs létszámbeli fejlődés. Mégis ki kell emelnünk, hogy ezek a mozdulatlanságot tükröző adatok igen komoly hullámzások végső ereményeit mutatják, s nem terelhetik el figyelmünket magáról a mozgásról, a hullámzásról. A két szélső érték, mely körül az állomány ingadozott: 1,9, illetve 3,2 millió darab, az ingadozás tehát — ha a legalacsonyabbhoz viszonyítjuk — eléri a 68—69%-ot. Ebbe valószínűleg belejátszik az a körülmény is, hogy az új országterület létrejöttekor a sertésállomány és a rendelkezésre álló takarmányterület aránya, illetve a takarmányellátás nehézségei következtében az állomány túllépte a lehetőségek határait. Ezzel magyarázható, hogy egészen a 30-as évek második feléig az 1920-as évek első felében (1920—24 között) volt átlagosan a legnagyobb a létszám, noha rohamosan csökkent, hiszen a létszám minimálisan 700 000 sertéssel csökkent le. Ez a létszámalakulás éppen

LÁZAT

haszonállat-összeírások alapján (1920–38)

éven aluli)				Felnőtt							
ártány		összesen		kan		koca		ártány		összesen	
1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
557,9	22,7	1753,7	67,3	37,7	1,5	552,2	22,5	214,3	8,7	804,2	32,7
640,8	24,4	1756,1	66,7	41,9	1,6	602,4	22,9	232,7	8,8	877,0	33,3
663,0	26,3	1685,4	66,9	40,5	1,6	547,3	21,7	246,5	9,8	834,3	33,1
645,6	27,1	1590,5	66,7	37,1	1,6	530,7	22,2	228,3	9,6	796,1	33,4
732,1	27,5	1814,2	68,1	38,0	1,4	579,2	21,8	230,1	8,6	847,3	31,8
732,1	28,4	1723,7	66,8	35,6	1,4	554,4	21,5	268,5	10,4	858,5	33,3
697,4	29,5	1577,1	66,7	32,0	1,4	496,8	21,0	255,7	10,8	784,5	33,2
828,8	30,5	1866,9	68,7	38,6	1,4	571,8	21,1	237,3	8,7	847,7	31,2
700,5	29,7	1588,1	67,3	36,4	1,5	518,8	22,0	217,9	9,2	773,1	32,7
575,4	30,3	1253,2	66,0	27,1	1,4	413,8	21,8	205,4	10,8	646,3	34,0
745,5	29,8	1693,7	67,6	35,1	1,4	543,3	21,7	230,1	9,2	808,5	32,3
924,3	29,1	2171,3	68,4	40,0	1,3	679,7	21,4	284,8	9,0	1004,5	31,7
748,6	29,3	1703,2	66,6	33,4	1,3	530,0	20,8	287,7	11,3	851,1	33,4
785,3	29,9	1829,7	69,7	34,2	1,3	511,8	19,5	247,8	9,4	793,8	30,2
959,8	30,9	2196,7	70,7	35,5	1,3	613,3	19,7	265,6	8,5	913,4	29,3

ellenkező irányú, mint az átlalános gazdasági ciklusoké, ami világosan mutatja, hogy a sertéstenyésztés alakulását nem csupán az értékesítés körülményei szabták meg. 1925—29 között az átlagos létszám 2,55 millió, 1930—34 között 2,36 millió, a csökkenő tendencia tehát vitathatatlan. A sertéstenyésztés területén is beszélhetünk ciklusokról, négy-öt évenként visszatérő hullámvölgyekről és tetőpontokról, de ezek nem mindig igazodnak az általános termelési ciklusokhoz. Így például 1925—28 jelent kétségtelenül tetőpontot a húszas években, majd 1931, mely után az állomány gyorsan csökken, 1933-ban éri el mélypontját, de már 1935-ben ismét tetőzik, hogy azután 1938-ban (némi csökkenés után) ismét tetőződjék. A 20-as években a tetőpontok nem voltak magasak, 2,6 millió körüli létszámot jelentettek, a 30-as években viszont megemelkedett a tetőzési szint, 3,1 millió körül volt az állomány mind 1935-ben, mind 1938-ban. S hogy mennyire nem csupán konjunkturális körülmények uralkodnak, illetve hogy a takarmánytermések és a járványos betegségek jóval nagyobb mértékben szólnak bele a sertásállomány alakulásába, mint más állatfajnál, arra két körülmény is utal. Az egyik: az 1930-as évek második felének aránylag magas, 2,8 milliót meghaladó átlaglétszámát (1935—38 között két csúcsév volt!) nem csupán a konjunktúra javulása vagy a németországi kivitel élénkülése okozta; megalapozta, illetve lehetővé tette ezt az a körülmény is, hogy 1936—38-ban rekord takarmánytermések sorozata köszöntött be, ami rentábilissá tette a sertéstartást. De tulajdonképpen az aránylag alacsony takarmányárak tették lehetővé, valamint az 1933-as jó gabona- és az 1933—34. évi jó kukoricatermések azt is, hogy az állomány már 1934-ben megkezdje a gyarapodást. Ugyanekkor az 1931 után bekövetkezett létszámcsökkenést (2,7 millióról 1,9 millióra) nem csupán a gazdasági válság körülményei okozták, amelyek a takarmányárak esésével jártak együtt s inkább az

állattenyésztés, elsősorban a könnyebben megvalósítható sertésnevelés felé tolták el a fejlődést (1931 csúcsévnek tekinthető); hanem az nagyon jelentős mértékben az 1931—32-ben tomboló sertéspestisnek volt a következménye, amely a sertésállomány hatalmas megfogyatkozásával járt. Az 1930-as évek második felében azután, amikor a sertéspestis elleni védekezés jelentős mértékben megjavult, az állomány fejlődéséhez nem csupán a konjunktúra és a jó takarmánytermések, hanem a pestis elleni védekezés kiterjesztése is hozzájárult. Mindez a hullámzás azonban lényegében azonos kereten belül zajlott le, az állomány létszáma 1938-ig jelentősebben nem változott meg, számbavehetőbb fejlődésről, amely tartósnak bizonyult volna, nem számolhatunk be. Megakadályozta ezt önmagában az a körülmény, hogy jelentős értékesítési nehézségek hárultak a tenyésztésre, a sertésnevelés és -hizlalás viszonylagos ráfizetéssel járt, leszámítva az 1930-as évek második felét, szinte az egész időszakban. Ebben az időszakban növekszik meg valamelyest az állomány, és teremtődnek meg a nagyobb arányú létszámnövekedés reális alapjai.

Erre a következtetésre nyújt lehetőséget a sertésállomány belső szerkezetének vizsgálata is. A sertésállománynál még kiélezettebb formában mutatkozik meg az az általános jelenség, hogy a létszámingadozás elsősorban a növendékállományon mérhető. Az egész állomány csökkenésének idején rendszerint kisebb-nagyobb mértékben megnövekedik a felnőttállomány aránya, sőt olyan eset is előfordult, amikor az egész állomány csökkenésekor a felnőtt sertések száma abszolút számokban is megnövekedett (pl. 1929-ben). Ugyanekkor van arra is példa, hogy az egész állomány növekedésekor a felnőttállomány abszolút számokban is csökkent (pl. 1937-ben). Az állomány növekedésének zöme azonban minden esetben a növendékállományra esik. S mert a sertésállomány 1920—38 között tulajdonképpen adott határon belül ingadozott, a felnőtt-, illetve növendékállomány egymáshoz viszonyított aránya sem tolódott el lényegesen. Csak a korszak utolsó éveiben mutatkozik némi elmozdulás a növendékállomány javára, amikor a javuló konjunktúra és más tényezők nyomán megnövekedett az egész állomány. Ennek köszönhető, hogy 1938-ban a felnőtt sertések aránya, mely rendszerint 33% körül mozgott, s csak 1931-ben, az egyik csúcsponton süllyedt 31,2%-ra, most 29,3%-ra zuhant le. Ez azonban nem tekinthető végleges eredménynek, illetve lényegesebb eltolódásnak, noha kétségtelen, hogy az utolsó két vizsgált évben a tartós növekedés jelentősen gyarapította a növendékállományt. Vagyis adva voltak az alapok a nagyarányú fellendüléshez, ami a második világháborúval be is következett.

A felnőttállományon belül a kocák arányának alakulása mutatkozik leginkább párhuzamosnak az egész felnőttállományéval. 21,1—22,9% körül mozgott ez az arány elég következetesen, s csak az 1930-as évek második felében kezd csökkenni nemcsak százalékosan (19,5%-ra), hanem abszolút számokban is, ugyanakkor, amikor pedig az egész állomány létszáma növekedőben volt (1937). Az ártányok viszont az ellenkező fejlődési tendenciát mutatják, éppen a 30-as évek közepén növekedett meg a létszámuk; és ennek megfelelően az arányuk is, amely általában 8,6—9,8% körül ingadozott, ekkor (1934—35) 9,4—11,3% körül mozgott. Ezzel el is érte csúcspontját, az évi 280 000 körüli létszámot. A további fejlődés megakadt, sőt — megfelelően a konjunkturális körülményeknek — a létszám vissza is esett. Visszaesést mutat — mint a többi állatfajtánál — a felnőtt kanok aránya és létszáma is. Az arány az 1920-as évek közepéig általában 1,5—1,6% körül mozgott, 1928-ban 1,4%-ra esett le, s ennél az arányszámnál meg is állapodott. 1935-től

azonban tovább csökkent 1,3%-ra, majd 1938-ban 1,1%-ra, amiben tükröződnie kell a tenyészkan-állomány minőségi fejlődésének is.

Nagyjából hasonló fejlődést mutat fel a növendékkan-állomány is, melynek aránya ugyancsak visszaesett, a 20-as évek közepének 10%-on felüli arányáról 8% körülire. Annál figyelemre méltóbb tünet viszont, hogy az egész időszakot nézve is elég következetesen érvényesülő tendenciának látszik a növendékállományon belül a kocák visszaszorulása, legalábbis 1935-ig. A növendékkocák aránya 33,7%-ról (ennél nagyobb arány soha nem volt tapasztalható) egyenletes csökkenéssel 29,3%-ra esett le 1934-ig, tehát a csökkenés abszolút számokban is megmutatkozott, amennyiben az állomány 927 ezerről 700 ezer körüli szintre esett vissza. A 30-as évek második felének konjunktúrája állította meg a csökkenést, illetve növelte csak meg újra az állományt. 1938-ban az arány ismét 31% fölé emelkedett, világosan jelezve a tenyésztési kedv növekedését. Ez a körülmény, vagyis a sertésállományon belül a kocák számának csökkenése s ennek megfelelően az ártányok arányának jelentős növekedése (22,7%ról 30,9%-ra) jelzi, hogy az állomány növelése — az utolsó éveket leszámítva — nem volt rentábilis, a tenyésztés nem erre törekedett. A növendékkanok arányának csökkenése a felnőttkan-állományéval nagyjából párhuzamos volt, s okai is alighanem azonosak lehettek a felnőttállománynál megfigyelhető csökkenés okaival. Az 1920—38 közötti időszak egészét nézve tehát aligha mondható el, hogy az állomány belső arányai jelentős mértékben eltolódtak volna. Az egész belső struktúra alakulása inkább arra mutat, hogy — a 30-as évek második felét leszámítva — nem volt számottevő törekvés az állomány jelentősebb arányú növelésére, melynek útja a sertéstenyésztésben is első lépésként a növendékállomány létszámának és arányának növelése lett volna, s melyre csak a 30-as évek második felében került némileg sor.

A fajtaösszetételt vizsgálva viszont mindenféle szempontból örvendetes fejlődésről kell számot adni, hiszen a húsfajta előtérbe nyomulása a zsírfajtával szemben, vagyis a modernebb, belterjesebb, előnyösebb fajta arányának növekedése önmagában is minőségjavító tendencia volt. A javulás fokozatosan következett be 1927 után, 1924—26 között (1924 előttről nincs használható adatunk) 5,7—6,6% körül mozgott a hússertések aránya. 1927-ben történt az első lényeges változás, amikor az arány 9,1%-ra ugrott fel, s ott megállapodott. Újabb három év elteltével, az első válságévek hatására fokozatos ugrás következett be: 1930-ban 12,7, 1931-ben 14,9, 1932-ben 17,9%-ra növekedett a hússertések aránya. Ezután éveken át 17% körül mozgott (1935-ben meghaladta a 20%-ot), s végül 1938-ban 19%-ot tett ki. Ennek az aránylag rapid fejlődésnek (hiszen 16 év alatt a hússertés fajták aránya majdnem négyszeresére növekedett!) motorja a válság hatásaiban keresendő, mely súlyos nehézségeket támasztott a zsír értékesítésében, megnövelte viszont a finom húsárut készítő iparnak az egész korszakon át amúgy is érvényesülő keresletét a hússertés iránt. A németországi kivitel fokozatos megnövekedése, a bacongyártás kibontakozása is ebbe az irányba tolta el a fejlődést, amelynek eredményei nem voltak lebecsülendők.

A sertésállomány területi megoszlásának alakulása is elsősorban arra mutat, hogy a sertéstenyésztés rendkívül érzékeny különféle behatásokra, és ennek megfelelően területi elhelyezkedése is jóval hullámzóbb, mint az eddig vizsgált állatfajoké (17. táblázat).[69]

[69] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai és OL. Békeelőkészítés alapján.

17. TÁB

A sertésállomány mennyiségi változása

Vármegye	Sertésállomány,				
	1924	1925		1928	
	összesen	összesen	1924-hez képest	összesen	1925-höz képest
I. *Dunántúl*					
1. Baranya	129	136	+ 7	135	— 1
2. Fejér	118	134	+ 16	135	+ 1
3. Győr-Moson-Pozsony	84	86	+ 2	89	+ 3
4. Komárom-Esztergom	48	48	—	47	— 1
4. Somogy	270	258	— 12	249	— 9
6. Sopron	67	70	+ 3	71	+ 1
7. Tolna	138	153	+ 15	133	—20
8. Vas	98	97	— 1	93	— 4
9. Veszprém	109	112	+ 3	102	—10
10. Zala	138	143	+ 5	113	—30
Összesen	1199	1237	+ 38	1167	—70
%-ban			+ 3%		— 5,5%
II. *Észak*					
1. Abaúj-Torna	23	25	+ 2	22	— 3
2. Borsod-Gömör-Kishont	49	55	+ 6	61	+ 6
3. Heves	55	60	+ 5	69	+ 9
4. Nógrád-Hont	60	60	—	61	+ 1
5. Zemplén	32	35	+ 3	36	+ 1
Összesen	219	235	+ 16	249	+14
%-ban			+ 8%		+ 6%
III. *Alföld*					
1. Bács-Bodrog	71	82	+ 11	93	+11
2. Békés	119	136	+ 17	145	+ 9
3. Bihar	64	78	+ 14	91	+13
4. Csanád-Arad-Torontál	93	108	+ 15	94	—14
5. Csongrád	118	118	—	130	+12
6. Hajdú	70	70	—	84	+14
7. Jász-Nagykun-Szolnok	107	129	+ 22	147	+18
8. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	245	270	+ 25	262	— 8
9. Szabolcs-Ung	106	123	+ 17	144	+21
10. Szatmár-Bereg-Ugocsa	43	47	+ 4	55	+ 8
Összesen	1036	1161	+125	1245	+84
%-ban			+ 12%		+ 7%
Összesítés					
Dunántúl	1199	1237	+ 38	1167	—70
Észak	219	235	+ 16	249	+14
Alföld	1036	1161	+125	1245	+84
Magyarország összesen:	2454	2633	+179	2661	+28
%-ban			+ 7,5%		+ 1%

Ha csak a végső eredményeket nézzük, kétségtelenül azt állapíthatjuk meg, hogy valamelyest növekedett a Dunántúl súlya a sertéstenyésztésben. Az a kezdetben is viszonylag magas arány, amelyet a Dunántúl elfoglalt (48,86

LÁZAT

országrészenként (1924–1938)

ezer darab

1931		1934		1938		
összesen	1928-hoz képest	összesen	1931-hez képest	összesen	1934-hez képest	1924 hez képest
159	+ 24	152	— 7	190	+ 38	+ 61
139	+ 4	151	+ 12	207	+ 56	+ 99
96	+ 7	82	— 14	118	+ 36	+ 34
48	— 2	46	+ 1	61	+ 15	+ 13
285	+ 36	243	— 42	305	+ 62	+ 35
80	+ 9	60	— 20	80	+ 20	+ 13
140	+ 7	159	+ 19	184	+ 25	+ 46
105	+ 12	90	— 15	110	+ 20	+12
113	+ 11	102	— 11	132	+ 30	+ 23
151	+ 38	121	— 30	161	+ 40	+ 23
1316	+146 + 12%	1206	—107 — 8%	1548	+342 + 28%	+349 + 29%
24	+ 2	18	— 6	27	+ 9	+ 4
62	+ 1	55	— 7	67	+ 12	+ 18
60	— 9	56	— 4	63	+ 7	+ 8
64	+ 3	55	— 9	64	+ 9	+ 4
38	+ 2	53	— 5	42	— 9	+ 10
248	— 1 0%	237	— 31 — 13%	263	+ 26 + 22%	+ 44 + 20%
90	— 3	85	— 5	106	+ 21	+ 35
137	— 8	130	— 7	148	+ 18	+ 29
87	— 4	78	— 9	116	+ 38	+ 52
83	— 11	80	— 3	103	+ 23	+ 10
103	— 27	92	— 11	101	+ 9	— 17
81	— 3	66	— 15	106	+ 40	+ 36
125	— 22	131	+ 6	133	+ 2	+ 26
260	— 2	258	— 2	267	+ 9	+ 22
133	— 11	107	— 26	154	+ 47	+ 48
52	— 3	49	— 3	62	+ 13	+ 19
1151	— 94 — 8%	1076	— 75 — 5%	1296	+220 + 20%	+260 + 25%
1316	+146	1206	—107	1548	+342	+349
248	— 1	237	— 31	263	+ 26	+ 44
1151	— 94	1076	— 75	1296	+220	+260
2715	+ 51 + 2%	2519	—230 — 8%	3107	+588 + 24%	+653 + 26%

%), 1938-ra 49,82%-ra emelkedett, vagyis a sertésállomány közel fele a Dunántúlon élt. A másik következtetés, hogy ha százalékosan nem is mozdulatlan az északi vidék sertésállománya, de abszolút számokban lényegében szűk határok

között ingadozott. Ezek a területek nem tűntek ki sűrű sertéslétszámukkal. A tenyésztés másik súlypontja az Alföld volt, mely azonban valamit vesztett arányából.

A vizsgálódásban nem torpanhatunk meg itt, hiszen a közelebbi elemzés komolyabb eltérésekre hívja fel a figyelmet. Így feltűnő, hogy a 20-as években a Dunántúlon az állomány csak aránylag kis mértékben nő, vagy az általános növekedés mellett itt számszerűen még csökken is. 1924—28 között a Dunántúlon a sertéslétszám az országos állomány növekedése mellett visszaesett, aránya is csökkent, ami arra enged következtetni, hogy a Dunántúlon a tenyésztés érzékenyebben reagált a konjunktúra alakulására. A helyzet a 30-as években változott meg, ezekben az években egyöntetűnek látszik a Dunántúlon a tenyésztési kedv felélénkülése, az állomány növekedése, s inkább az Alföld az, amely visszafogott tenyésztésével hívja fel a figyelmet. 1928—31 között pl. az egész állomány 2661 ezerről 2712 ezerre növekedett, de ez csak a Dunántúlon volt így (146 000 darab), míg az Alföldön és északon az állomány összesen 95 ezerrel csökkent. A későbbiekben pedig, amikor e területeken növekszik az állomány, az sem történik olyan tempóban, mint a Dunántúlon. A 30-as évek viszonyai inkább az ország nyugati felében kedveztek a sertéstenyésztésnek.

De ennél is tovább kell lépnünk, ha a fejlődési tendenciákat részleteikben kívánjuk vizsgálni. A sertésállomány növekedése, illetve csökkenése ugyanis a nagyobb térségeken belül is hatalmas eltéréseket mutat fel. Így pl. ha a kiugró példákat nézzük, Fejér megyében 1924—38 között az állomány majd 90%-kal növekedett, Bihar megyében pedig közel 80%-kal. Vagy pl. Csanád megyében egyenesen csökkent a létszám, ugyanakkor, amikor az Alföldön általában 1924-hez képest 25%-kal nőtt. Amit azonban mindenképpen kiemelkedőnek tartunk, az az a körülmény, hogy noha a Dunántúlon a sertésállomány súlypontja kétségtelenül azokra az állattenyésztő megyékre jut, amelyekben a szarvasmarha-tenyésztés központjait is találjuk, hiszen a Vastól Fejér megyéig terjedő hatalmas félkörben található a sertésállomány kereken 74%-a (s ez 1938-ra sem változik); mégis ha Fejér megye kiugró állománynövelésétől eltekintünk, bizonyos kiegyenlítődési tendenciát tapasztalunk a Dunántúlon. Kétségtelen azonban Somogy megye hatalmas súlya az egész ország sertéstenyésztésében (1924-ben több mint 11, 1938-ban majdnem 10%). Ugyanilyen folyamattal találkozunk az északi vidékeken, sőt az Alföldön is (noha persze olykor itt is számolni kell az 1924—38 közötti általános növekedésen belül visszaeséssel, mint pl. Csongrád megyénél), amiből az a következtetés vonható le, hogy hullámzás elsősorban azokon a területeken volt, amelyeken az állomány sűrűsége nem érte el az átlagos szintet, illetve a növekedés zöme ezekre a területekre esik. A sertésállomány növekedése tehát az átlagos sűrűség jobb eloszlásában jelentkezik, nem úgy, mint a szarvasmarháé, ahol a fejlettebb vidékek további erőnövekedését eredményezte. Vagyis a sertéstenyésztés bizonyos fokig kárpótolta a szarvasmarha-tenyésztésben elmaradt területeket. A konjunktúra nagy befolyása mellett ez lehetett a sertéstenyésztés fejlődésének másik alapvető jellegzetessége.

A sertésállomány minőségi fejlődésének — mint arra már utaltunk — egyik legjellemzőbb formája a hússertés-fajták előtérbe nyomulása az egész állományon belül. Ennek mindenféle szempontból jelentős előnyei voltak. Azon túlmenően, hogy a külföldi s lassan a belföldi kereslet is megnövekedett a „finomabb" sertéshús iránt, hogy a külföldi igények kielégítésére a mangalica

nem volt megfelelő; a hússertés általában szaporább fajta is, így elterjedése a minőségi javulás mellett mennyiségileg is javítja az egész sertésállományt. Csak az első világháború után került sor a hússertések különféle fajtáinak nagyobb arányú elterjesztésére,[70] korábban néhány nagyobb sertéstenyésztő üzemet leszámítva nem igen volt nyoma az érdemleges tenyésztésnek. Az a hússertés-állomány, amelyről az 1911. évi összeírás tudósít, jórészt nem nyugati, modernebb fajtájú, hanem lengyelországi eredetű, tehát erősen extenzív körülmények között tartott sertésfajta volt, melynek szaporítása nem volt kifizetődő. A nyugati — elsősorban angol és dán — hússertések szélesebb körű elterjedése csak 1919 után következett be. A fejlődésnek két jellemző tünete volt: mindenekelőtt az a körülmény, hogy a hússertés nem csupán a nagyobb sertéstenyészetekben, hanem a paraszti és kisebb tenyésztők körében is terjedt. S ez egyúttal jele is annak, hogy mind szélesebb hullámban csatlakozott a paraszti termelés a piachoz, hiszen házi felhasználásra — zsírja miatt — általában mangalicát tartottak. A fejlődés másik kétségtelen jele, hogy a fehér hússertésfajták mellett megjelentek — különösen a 30-as években — a fekete hússertésfajták is,[71] amelyeknek feltűnése önmagában is további lépést jelentett előre.

Kétségtelen azonban, hogy a magyarországi viszonyok között a 20—30-as években általában, különösen pedig a nem elsősorban piacra termelő gazdaságok esetében a mangalica tartása gazdasági előnyökkel járt: gazdaságosabb fajta volt, elsősorban azért, mert legeltetésre alkalmas, sokkal igénytelenebb, mint a hússertések különféle fajtái.[71a] A tartás körülményei, a takarmányozás nem jelentett annyi gondot, nem igényelt olyan figyelmet, mint a hússertéseknél. Adott külterjes viszonyok között éppen ezért nem lehet csodálkozni, hogy elsősorban a parasztság szegényebb rétegei körében a mangalica mellett a hússertés nem tudott meggyökeresedni. Annál nagyobb jelentősége volt azonban a kibontakozó keresztezéseknek. A hússertés és a mangalica keresztezései is mind nagyobb méreteket öltöttek, s ez, noha a mangalica fajtajellegzetességeire nem volt döntő módon változtató hatással, de jelentősen feljavította a mangalicaállományt, fokozta a mangalica hústermelő képességeit. A mangalicaállomány minőségi javítása egyébként sem volt elhanyagolható tényező, hiszen az állománynak több mint 80%-a volt mangalica, még akkor is, amikor már a hússertések jobban elterjedtek. Az állomány „felfrissítésére" kancsere-akciókat rendszeresítettek, ami a fajta némi regenerációját eredményezte.

Történt haladás az egész sertéstenyésztés szervezetének kialakítása terén is. Nem csupán társadalmi úton, a tenyésztői egyesületek szervezetének kialakulása terén (1923-ban létrejött a Hússertéstenyésztők Egyesülete, ezt követte 1927-ben a Mangalicatenyésztők Egyesületének megalakulása), hanem annak következtében is, hogy némileg megjavult a törzskönyvezés. Vitathatatlanul növekedett az igény elsőrendű tenyészállat-állomány előállítására, ami a törzskönyvezés kiterjedésével járt. Létre is jöttek ilyen tenyészetek még paraszti üzemi keretek között is, mégsem mondhatjuk, hogy a sertések törzskönyvezése a parasztság körében lényeges előrehaladást mutatott volna. A kistenyészetek, elsősorban a városi és falusi saját használatra hizlaló üzemekben, majd általában a parasztság szegényebb kategóriáinak viszonylatában alig

[70] *Éber* i. m. 466. l. OMK évi jelentése.

[71] *Konkoly-Thege* i. m. 250. l.

[71a] A válság alatt a hússertés tartása ismét visszaesett, e tartás rentabilitása megszűnt. OMK 1937. 86. l.

találjuk nyomát a törzskönyvezés szándékának, ami tulajdonképpen érthető is. Ezektől a sertéstartóktól nem lehetett várni semmiféle tenyésztési szándékot.

Ugyancsak nehéz annak eldöntése, hogy a tenyésztési és tartási körülmények fejlődésének további jellemzői: a jobb takarmányhasznosítás, továbbá a süldők tartásában, takarmányozásában és hizlalásában elért eredmények, amelyeknek során fehérjedús takarmányozás mellett a fejlődési idő jelentősen megrövidült — vajon mindez egyáltalában érintette-e a paraszti sertéstartást, s ha igen, milyen mértékben s formákban. Az expresszhizlalás kétségtelen terjedése kitapinthatóan nem érintette a sertéstenyésztők, illetve -tartók szélesebb tömegeit; annak megvalósítói — s a haszon lefölözői — a nagyobb tenyészetek, a nagyobb és ipari hizlaldák voltak. A tudomány eredményeinek alkalmazása tehát első lépésként csak a nagyüzemek tenyészetét és hizlaldáit érte el, noha a 30-as években még ott sem mindig ért el döntő győzelmet, ezeknek a módszereknek elterjesztése szélesebb körben, a paraszti termelésben a jövő feladata maradt. A hazai húsipar és az export igényeit a nagytenyészetek bőségesen kielégítették; az értékesítési nehézségek, amelyek a kisüzemeket természetesen jobban sújtották, meggátolták a haladottabb módszerek szélesebb körű elterjesztését. Mindennek megfelelően növekedett a különbség a modern nagyüzemi tenyészetek eredményei és az általános, hagyományos keretek közt történő, az idők változásai nyomán mind primitívebbé váló általános tartási viszonyok között. Különösen a válság éveiben növekedtek a különbségek az extenzívnek maradt paraszti és a racionalizált nagyüzemi tenyészetek módszerei között.[72]

A fentebb mondottak igen plasztikusan domborodnak ki az apaállat-ellátottság vizsgálatánál. Emellett azonban a sertéstenyésztés alakulása szempontjából is igen fontos az apaállat-állomány mennyiségi és minőségi fejlődése, így nem árt részletesen megvizsgálni ezt a problémát is. Lássuk mindenekelőtt a létszám alakulását (18. táblázat).[73]

A kanállomány létszáma tehát lényegében azonos szinten volt, az ingadozás nem túlságosan nagy, de kétségtelenül azzal az eredménnyel járt, hogy növekedett az 1-1 tenyészkanra jutó kocák száma, mivel az állomány egésze s ezen belül a kocalétszám, ha ingadozott is, de a 30-as évek második felében megnövekedett. Volt olyan év (1935), amikor 1-1 tenyészkanra 51 koca jutott, a részletesebben vizsgálandó 1938-as évben pedig 48 koca jutott a köztenyésztésben 1-1 kanra, ami ugyancsak nagyon rossz aránynak számít, hiszen a kortársak szerint kézből fedeztetés esetén is (s ez a sertéstenyésztésben terjedt el a legkevésbé) csupán 30—40 koca juthat 1-1 kanra. Az apaállat-ellátottság tehát semmit sem javult, a 30-as években inkább valamelyest romlott a helyzet (1930-ban még 43 koca jutott 1-1 kanra).

Lényeges változást mutat azonban az eddig tárgyalt állatfajokhoz képest a tenyészkanok megoszlása a köz- és magántenyészetek között. A magántenyészetek tenyészkan-állománya a korszak egészét tekintve abszolút számokban is kétségtelenül visszafejlődött. Ennek megfelelően a tenyészkan-állományon belül súlya 69,4-ről 63,6%-ra esik vissza. Még így is hatalmas jelentősége van azonban a magánkézen levő tenyészkanoknak; az összes tenyészkanoknak nagyjából kétharmad része az egész időszakban a magántenyészetek tu-

[72] *Éber* i. m. 465—468. l. Hozzájárult a különbségek növekedéséhez a hizlalás *ipari* jellegének növekedése is.

[73] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján. OMK évi jelentései.

18. TÁBLÁZAT

A tenyészkanok létszáma 1924–1938

Év	Zsírsertés					Hússertés					Együtt				
	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen darab	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen darab	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen darab
	db	%	db	%		db	%	db	%		db	%	db	%	
1924	7246	31,4	16 158	68,6	23 404	286	24,8	869	75,2	1155	7532	30,6	17 027	69,4	24 599
1925	7563	31,4	16 519	68,6	24 082	230	19,1	976	80,9	1206	7793	30,8	17 495	69,2	25 288
1926	8562	33,4	17 143	66,6	25 705	305	21,1	1141	78,9	1446	8867	32,7	18 284	67,3	27 151
1927	7485	32,6	15 426	67,4	22 911	408	16,0	2159	84,0	2567	7893	31,0	17 585	69,0	25 478
1928	7586	33,6	14 961	66,4	22 547	439	17,3	2116	82,7	2555	8025	32,0	17 077	69,0	25 102
1929	7640	34,4	14 559	65,6	22 199	410	18,5	1108	81,5	1518	8050	33,0	16 367	67,0	24 417
1930	7340	37,1	12 431	62,9	19 771	487	19,5	2006	80,5	2493	7827	35,2	14 437	64,8	22 264
1931	7247	36,4	12 645	63,6	19 892	1002	26,0	2853	74,0	3855	8249	34,8	15 498	65,2	23 747
1932	7086	36,7	12 283	63,3	19 369	1278	32,1	2702	67,9	3980	8358	35,8	14 985	64,2	23 343
1933	6538	37,2	11 055	62,8	17 593	731	28,5	1839	71,5	2570	7269	36,1	12 894	63,9	20 163
1934	7057	34,0	13 704	66,0	20 761	860	26,1	2429	73,9	3289	7917	32,9	16 133	67,1	24 050
1935	7933	35,6	14 355	64,4	22 288	1199	27,0	3233	73,0	4432	9132	34,2	17 588	65,8	26 720
1936	7539	38,3	12 125	61,7	19 664	829	24,8	2516	75,2	3345	8368	36,1	14 641	63,6	23 009
1937	7260	36,8	12 493	63,2	19 753	799	27,5	2112	72,5	2911	8059	35,6	14 605	64,4	22 664
1938	7618	37,3	12 789	62,7	20 407	996	30,5	2270	69,5	3266	8614	36,4	15 059	63,6	23 673

lajdonában volt. A helyzet tehát a sertésállomány esetében éppen fordított, mint a szarvasmarha-tenyésztésben. Ez a fordított arány viszont itt súlyosabban érinti az egész állományt, mint a szarvasmarhánál. Ugyanis — mint látni fogjuk — a kocaállomány túlnyomó része azoknak a kezén koncentrálódott, akik nem rendelkeztek apaállatokkal. Tulajdonképpen a nagytenyésztők kezén akkumulálódott a tenyészkanok kétharmad része, aminek eredményeképpen a magántenyészetekben országos viszonylatban 11—13 körül ingadozott az 1-1 kanra jutó kocaállomány. Ez rendkívül kedvező arány volt és észrevehetően éreztette hatását az uradalmi tenyészetekben. Ezért nem jelent semmiféle szempontból sem hátrányt a magánkézen levő tenyészkan-állomány némi csökkenése. Annál jelentősebb lett volna a köztenyészetekben a tenyészkanok létszámának növelése, hiszen az a minőségileg nem túl nagyarányú javulás, ami 1924—38 között kimutatható, nem tudott lépést tartani a kocaállomány fejlődésével. A százalékos összetétel ezt a helyzetet nem mutatja ki, mivel az uradalmi tenyészetek apaállat-létszáma csökkent, s a köztenyésztésben szereplőké növekedett, utóbbiak aránya 30,6%-ról 36% fölé emelkedett. A köztenyésztés helyzetének minden arányeltolódás ellenére is bekövetkezett romlását éppen ezért a valóságnak sokkal megfelelőbben mutatják az egy-egy kanra eső kocalétszámok, s ezek alakulása — ezt láttuk fentebb — nem volt kedvező.

Különösen rontotta az amúgy sem kedvező helyzetet az a körülmény, hogy a köztenyésztésben levő hússertés-kanok aránya még ennél is kedvezőtlenebb volt. Számuk ugyan 1924—38 között kereken megháromszorozódott, a köztenyésztésben még ennél is nagyobb mértékben növekedett, mégis kedvezőtlenebb a köztenyésztés helyzete e téren. 1938-ban a köztenyésztés kezén levő kanok aránya valamivel meghaladta a 30%-ot, tehát nem érte el az általános szintet. Korábban pedig a helyzet még rosszabb volt. 1930-ig a köztenyésztésben levő kanok aránya 20% alatt maradt, ami világosan mutatja azt, hogy a hússertés-tenyésztés kezdetben elsősorban a nagyobb tenyészetekben honosodott meg. A 30-as évektől kezd azután fokozattabban tért hódítani a kisebb gazdaságokban is, ennek nyomán növekszik a köztenyésztésben használt hússertések száma is, aránya is. De ez a fejlődés még a 30-as évek második felében is elég kismértékű volt. Jobb volt a helyzet a mangalicánál, ahol a tenyészkanoknak az átlagosnál nagyobb százaléka volt köztenyésztésben, mutatva, hogy a kistenyészetekben a mangalica az uralkodó fajta.

Az apaállat-állománynak ez az elég kedvezőtlen alakulása annál is súlyosabban esett a latba, mert a kocaállomány túlnyomó része a saját apaállattal nem rendelkezők kezén volt (19. tábla).[74]

Mint a számok mutatják, hatalmas ellentét bontakozik itt ki, hiszen a saját apaállatokkal nem rendelkezők kezén volt a kocaállomány 65—69%-a, amíg a köztenyésztésben használt tenyészkanok aránya ennek az aránynak alig a felét érte csak el. Igaz, papíron valamit javult a helyzet, amennyiben a saját apaállatokkal rendelkezők kezén levő kocaállomány súlya némileg növekedett: a 20-as évek közepének 31—32%-a a 30-as évek második felében 34% körül ingadozott. Ez a növekedés azonban aligha érintette a paraszti kézen levő sertésállomány zömét, s nem annyira a paraszti kézen levő állományon belül a tenyészkanok szélesebb elterjedését jelentette, mint inkább az állomány koncentrálódását a nagyobb üzemek kezén. A nagyobb üzemek fölényét emeli ki az a körülmény is, hogy azok az 1931—32. évi nagy sertéspestis után —

[74] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján. OMK évi jelentései.

19. TÁBLÁZAT

Az anyaállatok létszámának alakulása 1924—1938

Év	Saját apaállattal rendelkezők		Saját apaállattal nem rendelkezők	
	tulajdonában levő kocák			
	1000 db	%	1000 db	%
1924	175	31,7	377	68,3
1925	191	31,8	410	68,2
1926	180	32,9	367	67,1
1927	174	31,3	383	68,7
1928	188	32,5	390	67,5
1929	179	32,3	375	67,7
1930	162	32,7	334	67,3
1931	175	30,6	397	69,4
1932	162	31,2	357	68,8
1933	141	34,1	273	65,9
1934	168	39,6	375	69,1
1935	213	31,4	465	68,6
1936	184	34,7	346	65,3
1937	181	35,4	330	64,6
1938	197	32,2	415	67,8

mint az a magántenyészetek kezén levő kocalétszámból látszik — hamarabb regenerálódtak, a vész ott kevésbé pusztított, mint a paraszti állományban.

Érdekes bepillantást enged a tenyésztés struktúrájába az a vizsgálat, amelynek alapján nyomon követhetjük az anya- és apaállatok arányát 1938-ban országrészenként és megyénként. Lássuk mindenekelőtt az alapszámokat (20 táblázat).[75]

A végeredmény szerint országos átlagban 48 koca jutott 1-1 köztenyésztésben használt kanra, viszont 13 koca a magántenyésztésben volt kanokra. Ez utóbbival itt sem érdemes részletesebben foglalkoznunk, hiszen nyilvánvaló, hogy ahol 1-1 tenyészetnek volt saját apaállata, ott gondoskodtak a megfelelő arányról is. És ebből a szempontból az a körülmény, hogy a Dunántúlon átlagosan 16, míg Északon csak 12, az Alföldön pedig 11 koca jutott 1-1 kanra, nem a Dunántúl kedvezőtlenebb helyzetére, hanem arra enged következtetni, hogy a dunántúli aránylag nagyobb tenyészetekben jobb volt a kanok kihasználási foka, — a fejlettebb takarmányozási és tartási feltételeknek megfelelően. Az itt kiszámítható adatok inkább arra használhatók, hogy megvilágítsák a felhasználhatóság feltételeit. Ezek szerint a Dunántúlon 29 volt az 1-1 kanra jutó legnagyobb kocalétszám. Nagyjából itt, 25—30 körül húzható meg tehát a kanhasználat még viszonylag kedvező határa, ha feltesszük, hogy a magántenyészetekben inkább elérhető volt a kézből fedeztetés, bár ez a szám természetesen csak a szélső értékeket képviseli. Országos viszonylatban tehát mind az északi vidékeken, mind az alföldi megyékben aránylag kedvező volt a helyzet; az Alföldön csak a nagyobb városok némelyikében, pl. Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, valamint Hajdú- és Szolnok megyékben volt rendkívül kedvezőtlen az egy kanra jutó kocalétszám a magántenyészetekben is (1-1 kanra 58—91 koca); ennek kidomborítására még csak annyit, hogy pl. a két említett megyében ez a kedvezőtlen arány (71 és 91) sokkal rosszabb volt, mint a köz-

[75] A tavaszi haszonállat-összeírás adatai alapján.

20. TÁB

Az anya- és apaállatok aránya köz-

Törvényhatóság	Mangalica						Hús		
	köztenyésztésben			magántenyésztésben			köztenyésztésben		
	kocák	kanok	egy kanra jutó koca	kocák	kanok	egy kanra jutó koca	kocák	kanok	egy kanra jutó koca
	száma			száma			száma		
I. *Dunántúl*									
1. Baranya	15 774	508	31	4 149	294	14	8 890	147	60
2. Pécs	324	2	162	—	—	—	257	1	257
3. Fejér	17 896	445	40	14 660	1004	14	1 605	11	146
4. Székesf.vár	428	8	53	84	5	17	36	—	—
5. Győr-Moson	4 513	131	34	5 057	294	17	1 514	23	66
6. Győr	30	1	30	—	3	—	29	1	29
7. Eszterg.-Kom.	5 332	134	40	2 715	164	17	1 592	9	177
8. Somogy	31 526	688	46	22 416	1038	22	6 398	87	74
9. Sopron megye	2 151	34	63	675	24	28	7 721	228	34
10. Sopron	3	—	—	11	3	4	8	—	—
11. Tolna	15 726	424	37	8 349	588	14	4 650	74	63
12. Vas	6 213	153	41	2 549	133	19	9 163	214	43
13. Veszprém	17 134	332	52	4 643	374	12	2 383	33	72
14. Zala	17 485	442	41	6 839	288	24	4 215	62	68
Összesen	134 335	3502	42	72 147	4212	17	48 461	890	54
II. *Észak*									
15. Abaúj	5 521	146	38	1 313	104	13	382	—	—
16. Borsod-Gömör	11 934	286	42	2 542	251	10	732	2	366
17. Miskolc	26	—	—	2	—	—	75	—	—
18. Heves	10 907	239	46	3 717	376	10	704	7	100
19. Nógrád	9 203	228	40	4 097	283	14	840	8	105
20. Zemplén	4 319	142	30	3 909	342	11	870	—	—
Összesen	41 910	1041	40	15 580	1356	11	3 603	17	212
III. *Alföld*									
21. Bács-Bodrog	10 559	179	59	3 310	528	6	1 194	4	298
22. Baja	144	9	16	49	5	10	453	2	227
23. Békés	19 138	328	58	6 964	889	8	3 298	11	299
24. Bihar	14 969	397	38	9 072	960	9	809	—	—
25. Csanád	11 426	219	52	4 243	443	9	1 891	2	945
26. Csongrád	7 583	141	54	2 600	257	10	828	—	—
27. Hódm.vhely.	4 992	55	91	5 431	92	59	260	5	52
28. Szeged	3 937	78	50	322	53	6	120	3	40
29. Hajdú	11 318	170	67	2 605	286	9	875	—	—
30. Debrecen	3 526	—	—	1 420	209	6	492	—	—
31. Jász-Nagykun-Szolnok	18 950	348	54	8 407	1209	7	1 204	2	602
32. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	30 470	637	48	10 960	922	11	5 654	50	113
33. Budapest	178	—	—	59	2	30	474	4	118
34. Kecskemét	2 239	54	41	411	48	8	39	—	—
35. Szabolcs	16 855	483	35	17798	987	18	2 074	3	691
36. Szatmár	9 407	237	40	4 401	331	13	754	3	251
Összesen	165 691	3335	50	78 052	7221	11	20 419	89	229
Az ország összesen	342 136	7678	45	165 779	2789	13	72 483	996	73

LÁZAT

és magántenyésztésben 1938

sertés			Összesen					
magántenyésztésben			köztenyésztésben			magántenyésztésben		
kocák	kanok	egy kanra jutó koca	kocák	kanok	egy kanra jutó koca	kocák	kanok	egy kanra jutó koca
száma			száma			száma		
1 563	156	10	24 664	655	38	5 712	450	13
206	7	29	581	3	193	206	7	29
1 914	195	10	19 501	356	57	16 574	1 199	14
—	1	—	454	8	57	84	6	14
1 761	112	16	6 027	154	39	6 818	406	17
—	—	—	59	2	29	—	3	—
1 444	83	17	6 924	143	48	4 159	247	17
2 909	200	14	37 924	775	49	25 325	1 238	20
2 643	109	24	9 872	262	38	3 318	133	25
113	4	28	—	—	—	124	7	18
1 018	105	10	20 376	498	41	9 367	693	14
2 126	148	14	15 376	367	42	4 675	281	17
2 348	102	23	19 517	365	53	6 991	476	15
1 972	167	12	22 100	504	44	8 811	455	19
20 017	1389	14	183 386	4092	44	92 165	5 601	16
167	11	15	5 903	146	40	1 480	115	12
716	31	23	12 666	288	44	3 258	282	12
2	—	—	101	—	—	4	—	—
340	36	10	11 611	246	47	4 057	409	10
442	30	14	10 043	236	43	4 539	319	15
571	17	33	5 197	142	37	4 480	359	12
2 238	125	18	45 521	1058	43	17 818	1 484	12
1 047	103	10	11 753	183	64	4 357	631	7
109	18	6	597	11	54	153	23	66
961	85	11	22 436	339	66	7 925	974	8
289	29	10	15 778	397	39	9 361	389	24
1 472	69	21	13 317	221	60	5 715	512	11
227	38	6	8 411	141	60	2 827	215	13
58	3	19	5 252	60	88	5 489	95	58
50	3	17	4 057	81	50	372	56	7
198	21	9	12 193	170	72	2 803	307	91
13	5	3	4 018	—	—	1 433	214	67
772	90	8	20 154	350	58	9 179	1 299	71
2 928	208	15	36 094	687	53	13 888	1 130	12
20	2	10	652	4	163	74	4	19
253	12	21	2 278	54	42	668	60	11
632	67	9	18 929	486	39	18 370	1 054	17
285	6	47	10 261	240	43	4 686	337	14
7 314	759	12	186 180	3424	54	87 310	7 300	11
31 569	2273	14	415 087	8574	48	197 292	14 385	13

tenyésztésben (míg viszont Debrecenben egyetlen köztenyésztésben levő kan sem volt !).

Az a 48 körüli szám, amely a köztenyésztésben álló kanokra eső kocalétszámot jelenti, tulajdonképpen nem túlságosan nagy eltérések eredője. Az Alföldön ugyan 54 koca esett 1-1 kanra, míg a Dunántúlon 44 és az északi vidékeken 43. Ez azonban csak kihangsúlyozza az Alföld kedvezőtlenebb helyzetét. Mindezek az adatok ugyanis az általános rossz helyzetre utalnak, arra, hogy az apaállat-ellátottság nem felelt meg az állatállomány igényeinek, s komoly problémát jelentett. Főleg a minőségi fejlődésnek képezte jelentős akadályát, elsősorban a kistenyészetekben.

Ezt az arányszámot lerontja az a körülmény is, hogy a hússertésfajták fejlődése sok helyütt, nyugodtan mondhatjuk, országos méretekben előbbre haladt, mint ahogyan a köztenyésztésű kanok intézményesítése lépést tudott volna tartani vele. Ennek nyilván anyagi okai voltak: a községek, törvényhatóságok nem rendelkeztek elég anyagi eszközzel ahhoz, hogy hússertéskanokat is beállítsanak a tenyésztésbe. Elég egy pillantás az adatsorozatra ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljék: kezdetben a tenyésztők kocákat szereznek be, s csak később a kanokat. Országos viszonylatban az egyes területek persze nem azonos fokon állnak. 1938-ban a Dunántúlon már jelentős fejlődésnek indult a hússertéstenyésztés is, itt már a legtöbb helyen a második fázis valamelyik lépcsőjén állt a fejlődés. Először is, országos viszonylatban a hússertések túlnyomó része, a kocák kereken kétharmada, a kanoknak pedig több mint 61%-a összpontosult a Dunántúlon, s a Dunántúl már megindult azon az úton, amely ennek az állománynak normális kanellátottságát eredményezte. Így áll elő az a meglepő körülmény, hogy amíg a Dunántúlon 1-1 köztenyésztésben álló hússertéskanra 54 koca jutott, addig az északi vidékeken 212 és az Alföldön 229, ami nyilvánvalóan a kocaállomány és a kanlétszám között húzódó hatalmas különbségre utal az utóbbi két területen, valamint arra, hogy itt mangalicakanokat használtak hússertéskocákhoz. De a Dunántúlon is egyes vidékeken jelentősen lemaradtak ebben a fejlődésben, pl. különösen Fejér és Esztergom-Komárom megye. Emellett fel kell figyelni arra a körülményre is, hogy a hússertéstenyésztés sem kizárólagosan a dél-dunántúli megyékre koncentrálódott, hanem az északi és a nyugati megyék is jelentősen kivették részüket belőle. Különösen Sopron és Vas megyék nagy súlya jelentős, noha persze a Vastól Baranyáig húzódó félkörben dominált általában a tenyésztés.

Az ország más területein a hússertéstenyésztés még csak az első fázis különböző fokain állt. A 30-as években ezeken a területeken láthatóan sok községben tartottak szórványosan hússertéskocákat ott is, ahol kanok nem álltak rendelkezésre. Így Abaúj, Zemplén, Bihar, Csongrád, Hajdú megyékben és Debrecenben egyáltalában nem találni hússertéskanokat köztenyésztésben, holott szórványosan ezeken a területeken is tartottak kocákat. De a többi megyékben is, ahol már a köztenyésztésben itt-ott meghonosodtak a hússertéskanok, csupán az első botladozó lépésekről lehetett szó, hiszen pl. Borsod—Gömörben 1-1 a statisztikában ebben a rovatban szereplő kanra 366, Csanádban 945 (!), Jász-Nagykun-Szolnok megyében 602, Szabolcsban 691 koca jutott. Ezeken a területeken köztenyésztésről tulajdonképpen beszélni sem nagyon érdemes; nyilvánvaló, hogy ott, ahol megyényi területeken 2—5, esetleg 8 kant találunk, normális tenyésztésről szó sem lehetett. A Dunántúlt leszámítva pedig az ország egész területén ez volt a helyzet. Az első lépés megtörtént: az anyaállatok meghonosítása; de tisztavérű tenyészetek a hússertés-

tartás terén még nem jöhettek létre, legfeljebb a mangalica feljavításáról lehetett szó. A táblázat tehát tenyésztési szempontból nagy különbséget mutat fel; a Dunántúlon a hússertéstartás már fejlettebb fázisban volt, mint az ország egyéb területein.

A mangalica-tenyésztésben sokkal kiegyensúlyozottabb a helyzet. Kétségtelen itt is a Dunántúl előnye az Alföld felett, ami a tenyésztés minőségi helyzetét illeti. Az állomány egészen belül ugyan az Alföld majdnem a teljes kocaállomány 50%-a felett rendelkezett, a tenyésztés súlypontját azonban mégis a Dunántúl jelentette. Szabolcs és Bihar megyékben ugyan az apaállat-ellátás felvette a versenyt a Dunántúl vagy az északi körzetek helyzetével, de egyébként az Alföld egésze azok mögött maradt. Aránylag kiegyensúlyozott volt viszont az északi dombos vidéken az ellátottság, s ez arra mutat (figyelembe véve az egész állomány viszonylag alacsony hullámzását is), hogy az északi területeken nagyjából kikristályosodtak már az adott táji és üzemi feltételek között a sertéstenyésztés végleges keretei. Ha csupán a mangalicaállományt tekintjük, akkor is tagadhatatlan, hogy az apaállat-ellátás nem volt kedvező. Ehhez kell számítanunk, hogy a kézből fedeztetés aránylag rendkívül lassan terjedt, arányaiban sem érte el a szarvasmarha- vagy a lótenyésztésben uralkodó átlagot, az apaállathiány tehát a sertéstenyésztésben fokozottan érvényesült.

A sertéstenyésztés viszonylagos lemaradásának további fokmérője a ragályos betegségek által okozott igen nagy veszteségek. A hivatalosan kimutatott veszteség is hatalmas, sohasem volt évi 44 ezer darabnál kevesebb. 1920—21-ben viszont 108, illetve 116 ezer, 1925-ben 100 ezer, 1926-ban 89 ezer, 1931—32-ben 206, illetve 250 ezer, 1934-ben 180 ezer, 1935-ben pedig 150 ezer állatot tett ki. Alapos gyanúnk van arra, hogy a kimutatottnál jóval nagyobb volt a rendszeres veszteség is, de a sertéspestises évek veszteségei különösen nagyok lehettek. Pedig a „normális" években is elérte vagy meghaladta a kimutatott veszteség az állomány 2%-át, komolyabb években elérte az 5, sőt olykor meghaladta a 10%-ot![76] A sertéspestis elleni védekezés tehát 1920—38 között nem mutatott fel — legalábbis láthatóan — komolyabb eredményeket. Igaz, a 30-as évek második felében elterjedt szimultán oltások következtében javultak a védekezés kilátásai, de ez 1938-ig még nem mutatott fel lényegesebb eredményt. Ha csak a számadatokat nézzük, e téren szinte semmi fejlődést sem tapasztalunk.

A sertéstenyésztésnek is kétségtelenül hatalmas gátja volt az értékesítési válság 1929 után. A sertéstenyésztésnek az ország egész közgazdasági helyzete szempontjából kiemelkedő jelentősége volt, a hústermelésből eredő jövedelemnek általában háromnegyed része származott a sertéstartásból. Ugyanekkor a parasztság számára is igen fontos volt a sertéstenyésztés: 1935-ben az állomány 69,3%-a a 100 k. holdon aluli birtokosok kezén volt.[77]

A válság hatalmas áreséssel járt, s mivel a külföldön elérhető árak magasabbak voltak a belföldi árnál, óriási verseny indult meg a kivitelért. A kivitel a 30-as évek második feléig lényegében Csehszlovákiába és Ausztriába, 1936-

[76] Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján. Ld. még: *Konkoly-Thege* i. m. 174. l. és OL. Békeelőkészítés.

[77] A sertéstenyésztésből származó jövedelemre: *Éber* i. m. 424. l. Vö.: *Matolcsy—Varga* i. m. Az állomány 1935. évi megoszlását a Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a gazdaságok (üzemek) nagysága szerint (Magyar Statisztikai Közlöny. Új s. 112. k. Bp. 1941.) c. kötet adatai alapján számítva.

tól mindinkább növekvő mértékben Németországba irányult. Így a csehszlovák és osztrák piacért heves küzdelem bontakozott ki. 1934-ben a kormány bevezette a kivitel monopolizálását mindkét irányba.[78] A bevezetett kontingenseket a gazdák, az ipari hizlalók és a szövetkezetek között osztották szét. A cél tehát a kereskedelem kikapcsolása volt. A „gazdák" érdekeltsége persze elsősorban a nagybirtokot jelentette, 1936-ban pl. 200 holdnál nagyobb gazdaságok szolgáltatták az ausztriai kivitel 69,2%-át, ipari hizlalók 23,1%-át, míg a 200 holdon aluli gazdaságokra a kivitelnek csak 7,7%-a jutott.[79] Az évek során azonban a parasztság nyomására valamelyes paraszti térnyeréssel lehet számolni, noha elsősorban a nagygazdákéval (általában 8—10 sertést vettek át egyszerre a szervek). A Hangya azonban, mely mind nagyobb mértékben részesült a kivitelből, s mely a paraszti termelőket lett volna hivatva képviselni, részint minőségi okokból, részint más körülmények miatt sokszor nem a kisparasztok, hanem nagybirtokosok állatait exportálta.

1938 augusztusában az egész sertésexportot a Magyar Állat- és Állati Termékek Kiviteli Szövetkezete vette át. Ettől kezdve kétségtelenül megnőtt a parasztság exportálási lehetősége is, noha nem a kívánt mértékben. Továbbra is elsősorban a nagytenyésztők érdekei érvényesültek.[80]

Ugyancsak hasonló helyzet jött létre a zsír- és szalonnaexport terén, azzal a különbséggel, hogy a nagybirtokok itt nem voltak érdekelve, csak a kereskedelem. A piacok monopolizálására 1934-ben került sor, részben német kérésre (a fasiszta német államgépezet egykezesítette a behozatalt és követelte az egykezesítést Magyarországon is), részint a kereskedelem nyomására.[81] A monopolizálás nyomán az egykézben (Magyarországi Zsír- és Szalonna Eladási Iroda) csak olyan szervezetek vehettek részt, amelyek az 1935—36-ot megelőző 5 éven át hivatásszerűen foglalkoztak zsír- és szalonnaexporttal. Ez elsősorban a nagyobb exportőrök érdekeit szolgálta. Jellegzetes körülmény ez és mutatja, hogy a kormány nem volt következetesen mindig a kereskedelem ellen, csak ott, ahol konkurrensként a nagybirtok is fellépett. S ez a veszély a szalonna- és zsírértékesítésben nem fenyegetett. 1938-ban ennek az egyesülésnek a szerepét is a fent említett szervezet vette át.

A sertésárak alakulása súlyosan érintette az egész termelést, így a kormány megkísérelte intervenciós vásárlások segítségével tartani az árakat. Ez a megoldás, noha a vásárlás elsősorban a nagytermelőket érintette, a parasztság számára sem volt hátrányos, mert biztosította az árakat. 1935-re azonban az intervenciós vásárlások rendszere lényegében csődbe jutott, az árak a vásárlások ellenére is tovább zuhantak.[82] Ekkor új rendszerrel kísérleteztek: korlátozták a Budapestre irányuló felhozatalt, felhajtást, illetve azt csak „gazdáknak" engedték meg a korlátozási idő alatt.[83] Ez a rendelkezés kétségtelenül kedvezett a nagybirtokosoknak, akik mint „gazdák" felhajthatták állataikat, s akik valóban képesek is voltak erre. A parasztság számára viszont ez az intézkedés tulajdonképpen a helyzet súlyosbodását vonta maga után, mert a vidéki

[78] *Szuhay* i. m. 217. és 224. l.
[79] Uo. 217. l.
[80] Uo. 220. s köv. l.
[81] Uo. 224—26. l.
[82] Uo. 222. l., valamint OMK 1935. és 1936. évi jelentései. Ld. még: *Éber* i. m. 464—465. l.; Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*. Bp. 1955. (a továbbiakban *Incze*) 240. l.
[83] *Szuhay* i. m. 222—223. l.; OMK 1936. évi jelentése. 156. l.

kínálat fokozódásával, a vidéki árak esésével járt. Tisztábban talán sehol sem mutatkozik meg a „gazdavédelem" igazi arculata, mint ebben az intézkedésben. A kormány a kereskedelem kikapcsolásával lényegében a kisparasztokat sújtotta a nagygazdák és nagybirtokosok előnyére.

4. JUHTENYÉSZTÉS

A sertés mellett a juh a másik olyan állatfaj, amelyet nagyon nehéz statisztikailag felmérni. A valóság és a statisztikai adatszolgáltatás között itt is aránylag nagy eltérés mutatkozik. A szakirodalom általában 15—20%-os rendszeres eltéréssel számol, általában ennyivel szokták többre becsülni a meglevő juhállományt.

Az állomány számszerű alakulásával (21. táblázat)[84] kapcsolatban az első figyelemre méltó tényező az a körülmény, hogy 1920—38 között az ország juhállománya sohasem érte el az 1911. évi szintet. Igaz, 1911-ben nem tavaszi összeírás volt, hanem országos állatösszeírás, s mint az 1935. évi tavaszi összeírás és az országos állatszámlálás adatainak egybevetéséből kitűnik,[85] kb. 18—19%-os eltéréssel kell számolni az összeírás javára. Még ha ezt az arányt 1911-ben alkalmazzuk is, akkor is átlagosan legalább 600—700 ezerrel kevesebb volt a juhállomány 1919 után. A különbség elég nagy, és arra mutat, hogy a juhtenyésztésben is jelentős hátrányokat eredményezett a hagyományos struktúra felbomlása az ország területének csökkenésével. Különösen azért, mert a megmaradt területek legelőállománya igen gyenge minőségű volt. Ehhez járult az a körülmény, hogy a juhtenyésztés a konjunkturális ingadozásoknak sokkal kitettebb, mint a szarvasmarha- vagy a lótenyésztés, csak a sertéstenyésztéssel mérhető össze ebből a szempontból. Ennek következtében — mivel a gyapjúárak általában elég alacsony szinten mozognak — csökkent le az egész állomány. A korszak átlagában a juhállomány létszáma 1475 ezer körül ingadozott, vagyis mélyen a háború előtti színvonal alatt maradt. Igaz, nem volt mozdulatlan, de a tetőponton, 1925-ben sem haladta meg az 1900 ezer juhot, s ha ehhez 20%-ot (a felvétel eltérései miatt) hozzászámítunk, az állomány akkor is csak megközelítette a háború előtti szintet, de legalább 200—250 ezerrel még mindig mögötte maradt.

A juhállomány — mint elsősorban nagybirtokok kezén levő állatfaj — a háború végén, a forradalmak idején nyilvánvalóan súlyos veszteségeket szenvedett, amelyek valamelyest még tetézték a háború alatti fogyatkozást. Így 1920—25 között a juhállomány számszerűleg nagyobb arányokban fejlődött. Meg kell jegyeznünk, hogy a válság idején, 1933—34-ben a juhlétszám jóval a háború végi alá süllyedt, mégis jelentőseknek kell tartani a háborús károkat. Nem meglepő tehát, hogy a 20-as évek elején nagy fejlődés bontakozott ki, mely 1925-ben tetőződött, mikor az ország juhállománya 1890,5 ezerre nőtt.

A gyapjúárak kedvezőtlen alakulása és a területi változásokból következő új helyzet már 1925 után éreztette hatását. Az általános konjunktúra még javában tartott, amikor 1925-től a juhállomány rohamosan csökkenni kezdett. A gyapjúárak esése láthatóan még a jó legelőkkel rendelkező vidékeken sem tette lehetővé az állomány rentábilis fenntartását, az általában gyenge

[84] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai az OMK évi jelentései, OL. Békeelő készítés és a statisztikai lapok (OL FM) alapján.

[85] Ld. *Éber* i. m. 405. l.

21. TÁB

A juhállomány alakulása a tavaszi haszonállat-

Év	Összállomány	Rövidgyapjas		Hosszú fürtös gyapjas		Bárány (1 éven					
						kos		nőstény		ürü	
	1000 db	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
1920	1401,0										
1921	1489,0										
1922	1352,0										
1923	1587,0										
1924	1813,2					79,9	4,4	292,5	16,2	144,1	7,9
1925	1890,5					74,8	3,9	281,9	14,9	141,3	7,5
1926	1804,0					75,0	4,2	273,4	15,2	131,2	7,3
1927	1610,6					52,4	3,3	213,9	13,3	123,4	7,7
1928	1566,2					50,4	3,2	216,7	14,0	122,1	7,8
1929	1573,2					48,4	3,1	222,0	14,1	117,6	7,5
1930	1463,8					45,9	3,1	184,5	12,6	103,4	7,1
1931	1440,5					53,5	3,7	196,4	13,6	111,0	7,7
1932	1210,5					38,3	3,2	163,1	13,5	85,7	7,1
1933	1057,6					33,4	3,2	136,5	12,8	77,0	7,3
1934	1087,4	1021,0	93,5	66,5	6,1	41,6	3,8	154,1	14,2	81,4	7,5
1935	1227,5	1156,0	94,2	71,6	5,8	44,3	3,6	169,9	13,8	97,4	7,9
1936	1350,4	1269,8	94,0	80,6	6,0	44,6	3,3	133,8	14,4	171,8	8,3
1937	1483,8	1406,6	94,8	77,3	5,2	57,7	3,9	217,6	14,7	114,0	7,7
1938	1628,7	1518,6	93,2	110,1	6,8	67,4	4,1	242,0	14,9	130,3	8,0

minőségű, hamar kiszáradó legelők pedig igen drágává tették a termelést, így az állomány csökkenése aggasztó ütemű volt, igen nagy arányokat öltött. Meggyorsult a csökkenés 1929 után, egészen 1934-ig. 1933-ban az ország juhállománya alig haladta meg az 1 milliót, s nem érte el az 1925. évi létszám 56%-át sem. Bizonyos áremelő intézkedések hatására azután — ezekről még lesz szó — tulajdonképpen még a válság alatt megindult a juhállomány növekedése. 1933—34-ben megállt a csökkenés, és 1935-től ismét növekedett az állomány. 4 év alatt 1938-ra meghaladta az 1,6 milliót, vagyis a konjunkturális hatásra aránylag gyorsan nőtt az állomány, mutatva, hogy a mennyiségi növelésnek elsősorban nem a természeti feltételei, hanem a rentábilitása hiányzott. A növekedés azonban 1938-ig nem tudta elérni a 20-as évek közepének szintjét. Ennek köszönhető, hogy míg a 20-as évek átlaglétszáma 1608,77 ezer volt, a 30-as éveké csak 1327,65 ezer. Még jellemzőbb az ötéves ciklusok alakulása. Míg az 1920—24-es években átlag 1528,64 ezerre rúgott az állomány, s 1925—29 között (ha csökkenés ellenére is) 1688,90 ezerre emelkedett; 1930—34 között 1251,70 ezer darabra csökkent, s az utolsó évek fellendülése nyomán emelkedett csak valamelyest az 1935—38-as évek átlaga 1422,50 ezerre.

Az egész állományon belül az egyes összetevők ingadozása nagyjából a szokott képet mutatja, amennyiben a számoszlopokból világosan látható, hogy a konjunktúra ingadozásai elsősorban a növendékállományra hatottak, illetve a csökkenés elsősorban a növendékállományra terjedt ki. A növekedés éveiben a felnőttállomány aránya 70—72% körül lehetett; s amikor megkezdődött a létszám csökkenése, ez az arány egészen 77% fölé emelkedett, de általában jóval meghaladta a 76%-ot. A válság mélypontján, 1933—34-ben megállt a felnőttállomány csökkenése, ugyanakkor, amikor pl. 1934-ben a növendékállomány már megkezdte növekedését, jelezve az állomány várható növekedé-

LÁZAT

összeírások alapján (1920—1938)

aluli)		Felnőtt juh (1 éven felüli)							
összesen		kos		nőstény		ürü		összesen	
1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
516,5	28,5	52,5	2,9	994,7	54,8	250,6	13,8	1297,8	71,5
498,0	26,5	54,0	2,9	1084,3	57,4	254,2	13,4	1392,5	73,7
479,6	26,7	50,5	2,8	1036,8	57,4	236,9	13,1	1324,2	73,3
389,7	24,3	43,4	2,7	963,4	59,7	214,1	13,3	1220,9	75,7
391,2	25,0	41,8	2,7	924,6	59,0	208,6	13,3	1175,0	75,0
388,0	24,7	42,3	2,7	919,1	58,4	223,8	14,2	1185,2	73,3
333,8	22,8	38,5	2,7	880,0	60,1	211,3	14,4	1129,8	77,2
360,9	25,0	39,0	2,7	855,1	59,4	185,5	12,9	1079,6	75,0
287,1	23,1	33,3	2,8	739,5	61,1	150,6	12,3	923,4	76,2
246,9	23,3	28,1	2,7	699,9	62,4	122,7	11,6	810,7	76,7
277,1	25,5	30,4	2,8	664,2	61,1	115,7	10,6	810,3	74,5
311,6	25,3	33,6	2,7	745,4	60,8	136,9	11,2	915,9	74,7
350,2	26,0	37,6	2,8	799,9	59,2	162,7	12,0	1000,2	74,0
389,3	26,3	37,0	2,5	883,1	59,4	174,4	11,8	1094,5	75,7
439,7	27,0	45,4	2,8	965,1	59,2	178,5	11,0	1189,0	73.0

sét a következő évek során. Ilyen mértékű, noha ellenkező előjelű fejlődésnek lehetünk tanúi 1924—25-ben, amikor a felnőttállomány megnőtt, viszont a növendékállomány csökkenése már jelezte az egész állomány bekövetkező csökkenését. A részletesebb lebontás tehát lehetőséget ad bizonyos mértékig arra is, hogy az alapvető fejlődési tendenciákra következtessünk. Mindenesetre az egész növendékállomány a konjunkturális hatásoknak jóval erősebben volt kitéve, s sokkal szélsőségesebben reagált az árhullámzásra, mint a felnőtt állomány. Jellemző körülmény, hogy 1933-ban (a mélyponton) a növendékállomány az 1924. évinek csak 47—48%-a volt, míg a felnőttállomány a mélyponton is (1934) a tetőpontnak (1925) több mint 58%-a volt. A felnőttállomány tehát aránylag jóval kisebb mértékben csökkent, illetve növekedett.

A felnőttállomány egésze jóval állandóbb arányokat mutat fel, mint a növendékállományé. Az egész felnőttállomány ingadozása elsősorban az anyaállatok ingadozásának függvénye, a kosállomány (2,7—2,8%) meglepően állandó arányt mutat, pontosabban: szemben az eddigi állatfajokkal, aránya nem mutat csökkenést az egész állományon belül. Az ürü némileg visszaszorulóban volt, az egész állomány csökkenésének időszakában aránya 13,4—13,8-ról, 10,6 %-ra csökkent. Az ürü aránya a konjunktúra bekövetkeztével sem emelkedett az eredeti szintre, ami bizonyos fokú eltolódást eredményezett. A felnőttállomány ingadozását tehát az anyaállatok ingadozása szabja meg, s az egész csökkenési időszakban, úgy tűnik, a cél ennek az állománynak átmentése volt. Jellemző, hogy a legnagyobb létszámú évet alapul véve az anyaállomány a legrosszabb évben (1933) is csak 60—61%-ra csökkent, de az átlagos éveknek 70%-át is meghaladta. Az anyajuhok képezték tehát az alapállományt. A kos- és az ürülétszám jóval tágabb határok között ingadozott, jobban követte az egész állomány változásait. Az ürüállomány a legrosszabb évben (1934) a

legjobb évnek 45%-át is alig érte el, a kosállomány pedig a legnagyobb létszámnak 52—55%-a körül mozgott. Szinte az egyetlen lényegesebb szerkezeti eltolódás tehát az ürüállománynál mutatkozik, amelynek alig 2,3%-os csökkenése, különösen a 30-as évek végén, amikor a létszám egyébként növekedett, arra mutat, hogy e téren lényeges szerkezeti változás kezdeteiről volt szó, noha a csökkenés elég jelentéktelennek látszik. Ez azonban általános gazdasági, sőt üzemi kérdésekkel volt összefüggésben, ezért kell kiemelten hansgúlyoznunk.

A növendékállományon belül jóval nagyobb arányú eltolódásokra került sor az egész állomány csökkenése és növekedése nyomán. Itt elsősorban a nőivarú állomány ingadozása a jellemző, mely a rosszabb években 13%-ot sem ért el, szemben a korábbi 16%-kal. A létszám zuhanása itt a legnagyobb állománynak a 46—47%-án állapodott csak meg, ami mutatja, hogy a növendékállomány egészén belül a nőivarúak (jerkék és anyák) létszámalakulása szabta meg az egész fejlődést. Az ürüállomány viszonylagos stabilitást mutat, rendszeresen 7—8% körül ingadozik. Valamelyes csökkenés a kosoknál következett be, noha az sem eredményezett különösebb aránymódosulást, ha számszerűleg igen nagy is volt; a növendékkosok létszáma a mélyponton (1933) a legnagyobbnak csak 41—42%-át tette ki.

Az egész juhállományon belül tehát komolyabb szerkezeti eltolódásról nem beszélhetünk. Pusztán az ürüállományban végbement változások olyan jellegűek,amelyek bizonyos fokig az egész juhállomány szerkezetének módosulását jelentették. Ettől eltekintve az állomány ingadozása konjunkturális hatásokat tükröz, amely nem bontotta meg korábbi szerkezeti felépítését.

Nehezebb helyzetben vagyunk a juhállomány fajtaösszetételének vizsgálatánál, mivel az összeírások — talán, mert az állomány elég egyöntetű képet mutat — erre nem tértek ki. Korábban láttuk, hogy az 1919 utáni országterületen az első világháború előtt jóval nagyobb volt a merinók aránya, mint az akkori országterület egészén. A területi változások tehát egy csapásra túlnyomóvá tették a merinóállományt. 1911-ben kb. 70—71%-ra volt tehető a finomgyapjas állomány aránya az 1919 utáni országterületen. Ez az arány — mely persze csupán becslésen, noha statisztikai jellegű becslésen alapul, a létszám általános csökkenésének keretein belül tovább növekedett. 1938-ban az országos állatszámlálás keretében a kimutatott juhállományon belül kereken 77%-ra tehető a merinó aránya, ugyanezen évben a tavaszi összeírás során felvett létszámon belül meghaladta a 92%-ot. Az eltérés okai nyilvánvalóak: a nem finomgyapjas állományra az összeíráskor egyrészt nem fordítottak olyan gondot, mint a merinóra, másrészt nehezebben is volt megközelíthető a rosszabb legelőjű pusztákon, mint a merinóállomány. Korántsem szabad tehát arra a következtetésre jutnunk, hogy az egész állomány 92—93%-a fajtiszta merinó lett volna. Mindenesetre kétségtelen, hogy igen jelentős fejlődés következett be e téren, a létszám csökkenése elsősorban a kevésbé értékes gyapjútermelő racka- és cigájaállományra hatott ki, annak csökkenésével járt. Minőségileg tehát kétségtelen haladásról kell beszélnünk és nemcsak ezen a téren. Ennek során egy másik jelenségre, a finomgyapjas állománynak némi felcserélésére a derivált, de hosszabb gyapjas állománnyal, később még visszatérünk, itt csak azt említjük meg, hogy a hosszúgyapjas állomány az 1930-as évek második felében általában 5,2—6,8% között ingadozott, ami minőségi haladást jelentett, s mutatja, hogy a tenyésztés az ipar igényeivel igyekezett lépést tartani.

A juhállománynak az ország egyes területei közötti megoszlása érdekes fényt vet az egész juhtenyésztés alakulására. Ennek a kérdésnek a vizsgálata sem hanyagolható el (22. táblázat).

A nagyobb országrészek szerinti vizsgálatnak[86] tehát egyetlen folyamatot kell rögzítenie: a juhtenyésztés visszaszorulását a Dunántúlról és az északi területekről, és az állomány növekedését az Alföldön. Ez olyan elemi erejű folyamat volt, amelyet nem csupán a válság befolyásolt. Igaz, a rendelkezésre álló adatok 1924-gyel veszik kezdetüket, 1925-től 1934-ig jelentősen — és főleg folyamatosan — csökkent az egész juhállomány; mondhatnánk tehát, hogy az állomány csökkenésének időszakában a Dunántúlról és az északi területekről visszaszorul a juhtenyésztés, de a konjunktúra idején meg is fordulhat e helyzet. A juhtenyésztés visszaszorulása a Dunántúlon azonban ennél nagyobb horderejű tendencia volt, amit bizonyít az a körülmény, hogy 1924—25-ben, amikor az egész állomány éppen növekedett (1925-ben érte el a csúcsot), a Dunántúlon már nem nőtt tovább, hanem megállapodott 680 ezer darab körüli szinten, ami az egész állománynak 1924-ben még 37,69, 1925-ben azonban már valamivel kevesebb: 37,08%-át tette ki. Ettől kezdve rohamos csökkenést tapasztalunk a Dunántúlon, a juhállomány létszáma itt 530 ezerre csökkent, majd 1934-ben 407 ezres létszámmal elérte a mélypontot. 1938-ban ismét 511 ezer, de ez már az egész állománynak csak 31,43%-a. Összegészében tehát a Dunántúlon a juhállomány 1924-hez képest kereken 25%-kal csökkent. A csökkenés különösen azokban a megyékben volt látványos, amelyek a fő juhtenyésztő területekhez tartoztak, így Somogyban, Tolnában, Fejérben, — mondhatni tehát, hogy ezekben a megyékben — ha összevetjük a helyzetet az egyéb állatfajták tenyésztésével — a kevésbé kifizetődő juhtenyésztést a szarvasmarha-, illetőleg sertéstartás váltotta fel.

Nagyjából hasonló folyamat zajlott le az északi megyékben is. Itt az állomány 1924—38 között 15%-kal esett vissza, s noha számszerűen 1928-ig érdemlegesen nem csökkent (amit mutat, hogy e vidék aránya az egész juhállományban 1924-ben 19,06, 1928-ban viszont 21,77% volt), 1931-ben aránya már csak 19,45%-ot, 1938-ban pedig csupán 18,20%-ot tett ki. Az állomány visszaesése azonban itt kiegyenlítettebb volt, mint a Dunántúlon, a csökkenés az egy Borsod-Gömör-Kishont megyét leszámítva (ahol alig haladta meg a 3%-ot) általában 10—20% körül mozgott.

Míg a Dunántúl és az északi területek egyöntetűen csökkenő tendenciát mutatnak, az Alföld fejlődése sokkal ellentétesebb összetevők végeredményéből alakult ki. Részesedése az egész juhállományból elég egyenletesen növekedett, az 1924. évi 43,25%-ról, 1938-ra 50,37%-ra. Számszerűleg ez a növekedés nem látszik olyan magasnak, az 1924. évi 789 ezerről 1938-ra 819 ezerre nőtt az állomány, de nem ez volt a csúcs, hanem az 1925. évi 850 ezer állat. Az Alföld juhállományának számszerű fejlődése jobban tükrözi a konjunkturális hatásokat, mint a többi területeké vagy akár az országos juhállományé. S az egész szituációra jellemző, hogy 1934—38 között, amikor tehát országos viszonylatban bekövetkezett a fordulat, a növekedés túlnyomó része az Alföldre esett. Ebben az időszakban a Dunántúlon 25, Északon 40, az Alföldön azonban 77%-kal nőtt az állomány 1934-hez viszonyítva. Vagyis a növekedés még jobban megerősítette az Alföld részesedését az egész juhállományban.

[86] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján.

22. TÁB

A juhállomány mennyiségi változása

Vármegye	1924	1925		1928	
	összesen	összesen	±1924-hez képest	összesen	±1925-höz képest
	ezer				
I. *Dunántúl*					
1. Baranya	78	75	— 3	54	— 21
2. Fejér	101	112	+11	94	— 18
3. Győr-Moson-Pozsony	25	21	— 4	19	— 2
4. Komárom-Esztergom	32	26	— 6	26	—
5. Somogy	169	161	— 8	126	— 35
6. Sopron	22	21	— 1	19	— 2
7. Tolna	112	108	— 4	71	— 37
8. Vas	20	22	+ 2	19	— 3
9. Veszprém	65	70	+ 5	58	— 12
10. Zala	60	64	+ 4	52	— 12
Összesen	684	680	— 4	538	—142
%-ban			0%		— 21%
II. *Észak*					
1. Abaúj-Torna	43	46	+ 3	41	— 5
2. Borsod-Gömör-Kishont	88	95	+ 7	93	— 2
3. Heves	73	81	+ 8	76	— 5
4. Nógrád-Hont	110	103	— 7	102	— 1
5. Zemplén	32	30	— 2	28	— 2
Összesen	346	355	+ 9	340	— 15
%-ban			+ 3%		— 4%
III. *Alföld*					
1. Bács-Bodrog	41	43	+ 2	17	— 26
2. Békés	63	72	+ 9	59	— 13
3. Bihar	98	93	— 5	91	— 2
4. Csanád-Arad-Torontál	23	21	— 2	19	— 2
5. Csongrád	71	76	+ 5	48	— 28
6. Hajdú	85	96	+11	87	— 9
7. Jász-Nagykun-Szolnok	119	141	+22	100	— 41
8. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	149	159	+10	127	— 32
9. Szabolcs-Ung	88	101	+13	82	— 19
10. Szatmár-Bereg-Ugocsa	48	48	—	54	+ 6
Összesen	785	850	+65	684	—166
%-ban			+ 8%		— 20%
Összesítés					
Dunántúl	684	680	— 4	538	—142
Észak	346	355	+ 9	340	— 15
Alföld	785	850	+65	684	—166
Magyarország összesen	1815	1885	+70	1562	—323
%-ban			+ 4%		— 17%

Ebben az egész átcsoportosulásban alighanem az az országos szinten feltétlenül kedvező tendencia tükröződik, mely a juhállományt a rosszabb legelők hasznosítására igyekezett korlátozni, pontosabban: a jobb legelőjű Dunántúlon a legelőket a szarvasmarha-tenyésztés számára tartotta fenn. Jellemző erre az állomány fejlődésének alakulása az Alföldön belül is. Az Alföld súlyának

LÁZA T

országrészenként (1924–1938)

1931		1934		1938		
összesen	±1928-hoz képest	összesen	±1931-hez képest	összesen	±1934-hez képest	±1924-hez képest
darab						
58	+ 4	52	— 6	69	+ 17	— 9
87	— 7	61	— 26	76	+ 15	— 25
15	— 4	11	— 4	14	+ 3	— 11
20	— 6	19	— 1	22	+ 3	— 10
138	+ 12	105	— 33	122	+ 17	— 47
18	— 1	9	— 9	15	+ 6	— 7
71	—	53	— 18	71	+ 18	— 41
17	— 2	11	— 6	17	+ 6	— 3
52	— 6	40	— 12	50	+ 10	— 15
52	—	46	— 6	55	+ 9	— 5
528	— 10 — 2%	407	—121 — 23%	511	+104 + 25%	—173 — 25%
35	— 6	25	— 10	35	+ 10	— 8
74	— 19	56	— 18	85	+ 29	— 3
67	— 9	53	— 14	64	+ 11	— 9
78	— 24	57	— 21	84	+ 27	— 26
26	— 2	19	— 7	28	+ 9	— 4
280	— 60 — 18%	210	— 70 — 25%	296	+ 86 + 40%	— 50 — 15%
16	— 1	12	— 4	19	+ 7	— 22
59	—	43	— 16	62	+ 19	— 1
82	— 9	63	— 19	139	+ 76	+ 41
14	— 5	12	— 2	15	+ 3	— 8
50	+ 2	33	— 17	52	+ 19	— 19
72	— 15	54	— 18	115	+ 61	+ 30
92	— 8	71	— 21	111	+ 40	— 8
125	— 2	97	— 28	144	+ 47	— 5
73	— 9	55	— 18	108	+ 53	+ 20
48	— 6	28	— 20	54	+ 26	+ 6
631	— 53 — 8%	468	—163 — 25%	819	+351 + 77%	+ 34 + 5%
528	— 10	407	—121	511	+104	—173
280	— 60	210	— 70	296	+ 86	— 50
631	— 53	468	—163	819	+351	+ 34
1439	—123 — 8%	1085	—354 — 25%	1626	+541 + 50%	—189 — 15%

növekedésén belül a fejlődés ugyanis korántsem egyformán fogta át az egyes vidékeket. Csak a gyengébb legelőkkel rendelkező Bihar, Hajdú, Szabolcs és Szatmár megyékben növekedett 1924—38 között a juhállomány, mégpedig 1934-hez viszonyítva 1938-ra Biharban több, mint 120, Hajdú megyében 113, Szabolcsban pedig 96%-kal. Kb. ugyanennyivel nőtt az állomány Szatmárban

is. Ennek eredményeképpen erre a négy megyére jutott az Alföld juhállományának 50,79%-a (1924-ben csak 40,63%). Ugyanekkor 1924-ben az ország egész juhállományának 17,57%-a, 1938-ban viszont már 25,58%-a itt élt. A tenyésztés súlypontja tehát az ország keleti homokos (szikes) területeire tolódott át, vagyis az egész állattenyésztést nézve a külterjesebb juhtenyésztés az Alföldön, a belterjesebb szarvasmarháé a Dunántúlon fejlődött, s ennek révén tovább növekedett a különbség e két fő termelési körzet között. Az Alföldön belül is kiszorult az állomány a Duna—Tisza közéről, ahol a legelőterület is csökkent.

A vizsgált időszakban jelentős minőségi fejlődés alakult ki a juhtenyésztés terén is. Már utaltunk a merinóállomány túlsúlyra jutására és arra, hogy 1920—38 között az állománynak további jelentős része vált merinó jellegűvé. Ez tehát önmagában is nagy fejlődést jelentett. Ki kell azonban emelnünk, hogy a juhtenyésztés krónikusnak tűnő válsága idején az állomány mindhárom irányú hasznosításának javítására szívós törekvések irányultak, és ezeket a törekvéseket siker is koronázta.

Az első világháború után került sor egy új fejlődési tendenciára, melynek lényege a posztó- és finomgyapjas juh tenyésztésének háttérbe szorulása, az úgynevezett fésűs gyapjas juh meghonosítása.[87] Oka ennek az volt, hogy a textilipar egyre inkább a hosszabb fürtű, a fésülhető gyapjút favorizálta. A tenyésztés megpróbált az új igényekhez alkalmazkodni és áttérni a fésűsgyapjas irányzatra. E téren — mint láttuk — értek is el eredményt: a 30-as évek második felében az állománynak kb. 7%-a volt fésűsgyapjas. A rövidgyapjas állomány kezdődő átalakítása az új típussal nemcsak azt eredményezte, hogy a gyapjú minősége alkalmazkodott az ipar kívánalmaihoz, hanem a termelést is fokozta. Az új típus termelékenyebb volt a réginél, több gyapjút adott, és ebből nagyobb százalék volt a tiszta gyapjú. A rövidgyapjas állomány háttérbe szorulása tehát egyúttal minőségi fejlődést is jelentett. Ugyancsak törekvések történtek a fésűs merinó gyapjúhozamának növelésére. Különösen a nagyüzemek kezén levő juhászatokban volt céltudatos tenyészkiválasztás, mely elsősorban a gyapjútermelést tartotta szem előtt. Adatok erre vonatkozólag országos méretekben sajnos nem állnak rendelkezésre, néhány üzem és a korabeli szakirodalom alapján azonban a fejlődés elég nagyarányúnak mutatkozik. Voltak juhászatok, ahol a nyírósúly juhonként évi 1—2 kg-mal is növekedett, ami olyan nagyarányú javulás lenne, hogy országos viszonylatban általánosnak nem tételezhetjük fel még akkor sem, ha tekintetbe vesszük, hogy a fésűs gyapjú hosszabb szálú, tiszta gyapjúanyaga (rendement) viszonylag rövidebb, mint a rövidebb szálú posztúgyapjúé. Mutatja azonban az átlagos szint emelkedését ez is, de még inkább az a körülmény, hogy az állomány csökkenésének általános szintjénél jóval kisebb arányban csökkent a gyapjútermelés, vagyis 1924—34 között az 1-1 juhról nyert gyapjú mennyisége megnőtt.

Jelentős fejlődés mutatkozott a tejhozam növelése terén. 1919 előtt az akkori Magyarországnak ezen a részén csak szórványosan került sor fejésre, főleg az Alföldön és az északi körzetekben, elsősorban egyes kistenyésztők, kisparasztok körében, családi fogyasztás céljaira. Akkor az ország peremterületein elhelyezkedő racka- és cigájaállományt fejték, s a juhtejből, valamint a tejtermékekből fennálló szükségleteket ezek a területek fedezték. 1919 után e téren kétségtelenül jelentős fejlődés következett be, s a fejt juhok aránya

[87] A vonatkozó nézeteket és irodalmat jól összefoglalja *Éber* i. m. 490—91. l. Ld. még az OMK évi jelentéseit.

mindinkább emelkedett, korszakunk második feléig elérhette az állomány 50%-át is.[88] A nyert tej juhonként kb. évi 15 l lehetett, ami a fogyasztással összevetve olyan nagy mennyiség volt, hogy juhsajtból — ez volt a tejnyerési törekvések célja — rendszeres kivitelre is sor kerülhetett. Különösen a merinófort meghonosítása után[89] erősödtek meg a tejnyerésre irányuló törekvések, mert ezen a réven az uradalmi tejtermelés még inkább kifizetődött.

Törekedtek a húshozam fokozására is. Az egyre jobban erősödő céltudatos kiválasztás és a korszerű takarmányozás hatására, valamint francia törzsanyag behozatala[90] következtében — különösen a nagyobb tenyészetekben — megnőtt az átlagos testsúly, javult a testforma is, ami a húshozam növekedését jelentette. Megmutatkozott ez a tendencia a pecsenyebárányok kivitelének növelésében[91] is, amit azért is tartunk jellemzőnek, mert országos méretekben a juhhús fogyasztása nem volt jelentős (nem érte el a sertés- vagy a marhahús-fogyasztás 10%-át sem).

A juhállomány mindhárom hasznosítási formájában tehát jelentős javulás következett be, aminek alapja a korszerű tenyésztési elvek és szervezetek meghonosítása, illetve kialakítása volt. Majdnem az egész állományra kiterjedtek a céltudatos tenyészkiválasztás eredményei. Igaz, a Juhtenyésztők Országos Egyesülete csak 1937-ben, tehát a tárgyalt korszak végén alakult meg, s így tevékenységének hatása még nem mutatkozhatott meg; de ezek az alapelvek — pl. a nyájosztályozás —, amelyeket ez a szervezet igyekezett átültetni a gyakorlatba, már korábban is érvényesültek. Jelentős előrehaladás történt a törzskönyvezés terén is: az országos törzskönyv ebben az időszakban már átfogta a tenyészállomány túlnyomó részét, amiben persze az is szerepet játszott, hogy 1919 előtt is ezen a vidéken volt a tenyésztés minden vonatkozásban a legfejlettebb, tehát ebben a tekintetben is. Mégsem becsülhető le ez a fejlődés. Ugyancsak meg kell említeni azokat az állami akciókat — elsősorban a 30-as évekből —, amelyeknek célja a tenyészanyag, különösen a „népies" tenyészetek feljavítása volt. Ezek a tenyészetek a vérfrissítésre rá is szorultak, így a földművelési kormányzat kosakciója a 30-as években, mely jerkebárkányok szétosztásával is párosult,[92] éppen időben avatkozott közbe. Hogy ez mennyire így volt, szépen tükröződik az apaállat-ellátottság alakulásában.

A juhtenyésztésnek a többi állatfajtól sokban eltérő tenyésztési struktúrája tükröződik az apaállat-megoszlásban, illetve az anya- és apaállatok arányában is. Ennek megértését megkönnyítendő, egyetlen táblázatban sűrítettük a vonatkozó adatokat (23. táblázat).[93]

E táblázat plasztikusan tükrözi a juhtenyésztés minden vonatkozásban sajátos helyzetét, hiszen egyetlen más állatfajnál sem találhatunk olyan esetet, amikor az apaállatok átlagosan 95%-a magántenyészetek kezén lett volna. Ugyanakkor — ami ezzel együtt jár — a saját apaállattal bíró juhtenyészetekben találjuk az állománynak átlag 77—80%-át. Az alapja ennek a lényeges

[88] Az adatokat ld. *Éber* i. m. 489. l. A tejnyerés előtérbe kerülése miatt szükségessé vált a törzskönyvezésben is a tejnyerési adatok bevezetése. OMK 1933, 82. l.

[89] Uo.

[90] *Éber* i. m. 426. l. Ld. még OMK évi jelentéseit, és a Magyarország földművelésügye . . . köteteit.

[91] A Magyarország külkereskedelmi forgalma (Magyar Statisztikai Közlöny) megfelelő kötetei alapján. Ld. még *Éber* i. m. 487—488. l. és *Szuhay* i. m. 226. l., valamint az OMK évi jelentéseit.

[92] *Konkoly-Thege* i. m. 48—49. l., Magyarország földművelésügye . . . kötetei.

[93] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai alapján. OMK évi jelentéseiben.

23. TÁBLÁZAT

A tenyészkosok és anyaállatok létszáma 1924—1938

Év	Tenyészkosok					A saját anyaállattal rendelkezők		A saját anyaállattal nem rendelkezők	
	köztenyésztésben		magántenyésztésben		összesen	tulajdonában levő anyajuh			
	db	%	db	%	db	1000 db	%	1000 db	%
1924	1797	4,2	41 090	95,8	42 887	774	77,9	220	22,1
1925	2258	5,2	41 424	94,8	43 682	839	77,4	244	22,5
1926	2356	5,5	40 420	94,5	42 776	808	78,2	228	21,8
1927	1980	5,2	36 187	94,8	38 167	763	79,2	200	20,8
1928	1916	5,4	33 816	94,6	35 732	723	78,2	201	21,8
1929	1775	4,8	35 538	95,2	37 313	725	79,0	193	21,0
1930	1510	4,6	31 192	95,4	32 702	694	78,9	186	21,1
1931	1535	4,7	30 895	95,3	32 430	671	78,5	184	21,5
1932	1324	4,7	26 997	95,3	28 321	578	78,2	161	21,8
1933	1233	5,1	23 011	94,9	24 244	522	79,2	137	20,8
1934	1449	5,6	24 354	94,4	25 803	522	78,6	142	21,4
1935	1360	4,7	27 776	95,3	29 136	596	80,1	148	19,9
1936	1413	4,3	31 368	95,7	32 781	630	78,8	169	21,2
1937	1472	4,5	31 049	95,5	32 521	686	77,7	197	22,3
1938	1771	4,7	36 173	95,3	37 944	742	76,9	223	23,1

különbségnek az a körülmény, hogy a juhállomány túlnyomó része, 1935-ben kereken 77%-a a száz holdon felüli nagybirtokosok kezén volt, s ezek a nagytenyészetek kivétel nélkül rendelkeztek apaállatokkal. De azok a nagyobb paraszti tenyésztők, akik ugyancsak nagyobb nyájakkal rendelkeztek, szintén tartottak apaállatokat is. Megfordítva viszont: országos méretekben az egyenként tartott juhok egy részét nem szaporították, így ott apaállatokra nem is igen volt szükség. Kivételt ebből a szempontból elsősorban Tolna és Baranya jelentett, ahol háziipari célokra fordították a produktumokat, s ahol a kistenyészetek is szaporításra törekedtek.

A fentiekből következik, hogy a tenyészkosállomány struktúrája tulajdonképpen nem nagyon változott. A magántenyészetek kezén levő apaállatok aránya 94,4—95,8% körül ingadozott, de az egész korszakot tekintve komolyabb eltolódásról nem beszélhetünk, a keretek szilárdaknak látszanak. A törzstenyésztésben használt apaállatok aránya ennek megfelelő. Sokkal jelentősebb körülmény azonban, hogy amíg a magántenyészetekben levő apaállatlétszám csökkenése nem haladta meg az átlagos létszámcsökkenést, vagyis ezekben a tenyészetekben nem romlott az apaállat-ellátottság aránya; addig a köztenyésztésben levő 1-1 tenyészkosra eső anyajuhok száma 1925-ben 109—110, 1928-ban 106, 1931-ben azonban már 120 volt, s 1938-ban meghaladta a 126 anyát. Ugyanakkor a magántenyészetekben az 1-1 tenyészkosra eső anyalétszám mindegyik vizsgált évben 21—22 között volt. A magántenyészetekben tehát a csökkenés az egész állomány csökkenésének volt a megfelelője, míg a köztenyésztésben, amelyet a válság az állam és a községek pénzügyi nehézségein keresztül jobban érintett, a csökkenés jóval a kívánt mérték felett volt, nem tartott lépés az egész állomány ingadozásaival, hanem általában csökkent. Ennek a szinte tragikus helyzetnek eredményeit láthatjuk a tenyésztés területi megoszlását bemutató táblázatban (24. táblázat).[94]

[94] A tavaszi haszonállat-összeírás és OL. Békeelőkészítés adatai alapján.

24. TÁBLÁZAT

A juhtenyésztés területi megoszlása 1938-ban

Törvényhatóság	Juh					
	köztenyésztésben			magántenyésztésben		
	anyajuhok száma	kosok száma	egy kosra esik anya	anyajuhok száma	kosok száma	egy kosra esik anya
I. *Dunántúl*						
1. Baranya	27 188	454	60	12 098	536	23
2. Pécs	—	—	—	—	—	—
3. Fejér	3 241	5	648	40 860	14 98	27
4. Székesfehérvár	—	—	—	90	3	30
5. Győr-Sopron	160	—	—	7 818	290	270
6. Győr	—	—	—	—	—	—
7. Esztergom-Komárom	959	—	—	12 408	370	34
8. Somogy	7 756	32	242	59 023	2 419	24
9. Sopron m.	101	3	34	9 432	306	31
10. Sopron	—	—	—	—	—	—
11. Tolna	22 234	379	59	18 812	747	25
12. Vas	777	12	65	8 137	241	34
13. Veszprém	1 214	34	36	24 566	987	25
14. Zala	2 404	10	240	26 096	1 089	24
Összesen	66 124	929	71	219 340	8 486	26
II. *Észak*						
15. Abony	2 441	13	188	20 080	939	21
16. Borsod-Gömör	6 430	11	584	39 306	1 970	20
17. Miskolc	—	—	—	—	—	—
18. Heves	2 855	14	204	34 405	1 602	21
19. Nógrád	7 418	95	78	37 678	2 137	18
20. Zemplén	665	—	—	16 411	702	23
Összesen	19 809	133	149	147 880	7 350	20
III. *Alföld*						
21. Bács-Bodrog	5 295	31	171	6 910	438	16
22. Baja	108	—	—	587	37	16
23. Békés	8 518	45	189	30 863	2 047	15
24. Bihar	16 113	156	103	64 312	2 826	23
25. Csanád	2 811	9	312	6 500	472	14
26. Csongrád	4 852	6	809	16 458	1 025	16
27. Hódmezővásárhely	2 593	—	—	2 478	224	11
28. Szeged	9 153	—	—	1 480	304	5
29. Hajdú	21 536	562	38	30 461	2 323	13
30. Debrecen	3 971	—	—	10 496	429	24
31. Jász-Nagykun-Szolnok	20 197	158	128	52 994	2 883	18
32. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	26 256	33	804	70 345	3 232	22
33. Budapest	20	—	—	—	—	—
34. Kecskemét	2 284	—	—	1 404	220	6
35. Szabolcs	7 037	5	1419	54 069	2 785	19
36. Szatmár	6 486	4	1416	25 111	1 065	24
Összesen	137 500	709	194	374 466	20 610	18
Az ország összesen	223 433	1771	126	741 686	36 446	21

A magántenyészetekről tehát elég kedvező képet nyerhetünk. 1-1 kosra országos átlagban 21—22 anyaállat jutott, ami igen kedvező, hiszen a törvény szerint is 30—40 anyaállathoz kellett volna a köztenyésztésben 1-1 kost biztosítani. A magántenyészetekben viszont az ország egyetlen megyéjében sem találunk ekkora létszámot, néhány dunántúli megye érte csak el a magántenyészetekben az 1-1 kosra eső anyáknál a 34 darabot. A magántenyészetekben tehát kétségtelenül kedvező volt a helyzet. Ugyanekkor az egyes országrészek között ezen az általános képen belül is jelentős eltérések mutatkoznak. Kétségtelen a Dunántúl lemaradása (átlag 26 anyaállat) az északi területek (20), de főleg az Alföld mögött (18). Kiugró Szeged (4!) helyzete, de az Alföldön általában kedvezőbbek voltak a körülmények. 24-es létszám volt a legnagyobb arány. 18—23 között ingadozott az északi megyékben is az 1-1 kosra eső anyajuhok száma, míg a Dunántúlon 23—34 között.

Annál siralmasabb kép tárul elénk a köztenyésztés viszonyait szemlélve. Láttuk, hogy országosan kb. 126—127 anyaállat esett 1-1 köztenyésztésben használt kosra. Ez az arány sokkal rosszabb helyzetet tükröz, ha figyelembe vesszük, hogy az Alföldön, ahol az állomány jó része élt, 194 anyajuh jutott 1-1 kosra! A Dunántúlon csak 71, de már Északon ennek a kétszerese, 149 anyajuh. A tenyésztés visszaszorulása a Dunántúlon tehát javította az ottani állomány helyzetét, míg a kosok száma az Alföldön nem tudott lépést tartani a létszámgyarapodással. Különösen szembeötlő a helyzet súlyossága az ország keleti részein, ahol a gyarapodó állomány és az apaállatok létszáma között óriási különbség alakult ki. Szabolcsban 1938-ban 1-1 köztenyésztésben levő tenyészkosra 1419, Szatmárban 1416 anyaállat jutott! Ez az arány hihetetlennek tűnik, s sokszor beszéltek is a tavaszi összeírások bizonytalanságairól. Mégsem hisszük, hogy pusztán erre lehetne visszavezetni. Egyrészt aligha feltételezhető, hogy éppen ebben a két megyében lett volna rosszabb az összeírás, másrészt egyedül ebből még ilyen hatalmas különbség nem jöhet létre. Mutatja ezt, hogy Csongrád megye, ahol 1-1 kosra „csak" 809, Pest megye, ahol 1-1 kosra ugyancsak „csupán" 804 anyaállat jutott, aránylag rendezettebb államapparátussal rendelkeztek, illetve itt a juhtenyésztés nem olyan külterjes keretek között folyt, mint a keleti részeken (bár ott sem volt sokkal nagyobb mértékű a pusztai legeltetés). Ugyancsak meglepő, hogy a nagyobb városok (Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely) köztenyésztésben kost egyáltalán nem tartottak.

Az északi vidékeken egyedül Nógrád megyében találunk elfogadható arányt (78), amely azonban így is legalább kétszerese a megengedettnek. A többi megyében 200—580 között ingadozott az 1-1 kosra jutó anyák száma, s ez a köztenyésztést mint olyant, teljesen irreálissá tette. Csupán a Dunántúlon volt jobb a helyzet. Igaz, Fejér, Somogy és Zala megyében 240—650 között mozgott a létszám, de az itt található pár ezer juh nyilván nem szolgált tenyésztési célokat. Az egyéb helyeken azonban 34—65 között ingadozott az anyajuhok száma, ami az akkori országos helyzetben szép eredmény, s önmagában is mutatja, hogy a Dunántúlon jóval belterjesebb volt a tenyésztés, mint az ország egyéb területein.

Némi kárpótlást nyújt a köztenyésztésnek ebben a siralmas állapotában, hogy országos viszonylatban s az egész állományt nézve 1-1 kosra 25—26 anyaállat jutott. (S ez egyúttal közvetve arra is bizonyíték, hogy az összeírások nem szakadtak el a valóságtól, a fentebb idézett számok így nagyjából megközelítették a valóságot.) Az állomány fedeztetése így a magántenyészetek

apaállományán keresztül biztosítva volt. Ugyancsak kedvező az a jelenség, hogy a magántenyészetek általában jó helyzetben voltak, mivel a juhállomány zöme ezek birtokában volt. Ezen az általános állapoton tovább javított, hogy az Alföldön volt a magántenyészetekben a legjobb helyzet, tehát éppen ott, ahol a tenyésztés fellendülőben volt, ahová az egész állománynak 50%-a jutott. Nem lehet vitás azonban, hogy a köztenyésztésben tartott, azaz elsősorban a parasztság kezén levő állomány a nagyüzemekkel — ide számítva a feles juhászatokat is — szemben kiszolgáltatott helyzetben volt, s mindinkább nőtt a szakadék a kétféle juhtartás között.

A tenyésztés — mint láttuk — lényegében visszaesett. Ennek okai között a járványos megbetegedéseket nem tarthatjuk számon. Mivel az állomány zöme nagyüzemek kezén volt, melyeknek több lehetősége volt a különféle járványos megbetegedések elleni küzdelemre, az egész időszakban járványos megbetegedés — legalábbis a statisztikák tükrében — nem jelentett különös gondot. A megbetegedések, illetve a betegségben elhullt vagy kiirtott állatok száma egy évben sem érte el az egész állomány 0,5%-át, ami nagyon szép eredmény.[95]

Sokkal nagyobb veszélyt jelentett az egész juhtenyésztés számára az a körülmény, hogy a gyapjú-, illetve juhárak szinte az egész tárgyalt időszakban igen alacsony szinten mozogtak. Az árak már a 20-as évek közepétől estek, s ez rendkívül hátrányosan befolyásolta a tenyésztést. Az alapvető problémát a gyapjúértékesítés helyzete okozta. A válság kitöréséig tulajdonképpen az egész termelt gyapjúmennyiség 90—92%-át exportálták, miközben az ipar számára előnyösebb minőségű külföldi gyapjút és fonalat hozott be.[96] Az alacsony árak nyomására csökkent a juhállomány s a gyapjútermelés is, de annál is jobban a kivitel, mely nem bírta el a külföldi piacok nyomását. Mivel a juhtenyésztés legfőbb hozama a gyapjú eladásából került ki, s mert a nagybirtok különösen megérezte ezt, hiszen az állomány zöme a 100 holdon felüli nagybirtokon, több mint 50%-a egyenesen az 1000 holdon felüliek kezén volt,[97] a nagybirtokosok és szerveik mindinkább sürgették a kormányzatot a gyapjúértékesítés helyzetének javítására. Megoldás csak egyféleképpen mutatkozott: a mindinkább fejlődő textilipart, melynek termelési kapacitása a teljes hazai gyapjútermelést felszívhatta volna, rá kellett kényszeríteni a hazai gyapjú feldolgozására. S mivel itt a behozatalt csökkentő intézkedésekről volt szó, aminek keresztülvitele külkereskedelmi okokból is előnyös volt, a kormányzat kettőzött erővel látott hozzá az elképzelések megvalósításához. 1934-ben rendelet jelent meg, mely kötelezte a textilgyárakat a hazai gyapjú szabott áron való átvételére.[98] Az importot csak abban az esetben engedélyezték, ha a termelő üzem a hazai kontingenst már megvásárolta, s az árat a vevő kézhez vette.

[95] A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján. Ld. még *Konkoly-Thege* i. m. 174. l. Ő is kiemeli, hogy sok a be nem jelentett elhullás is, vagyis a statisztika e téren kiigazításra szorul. Mégis viszonylag kedvezőnek lehet tekinteni a helyzetet.

[96] Az árak alakulására többek között: *Éber* i. m. 482—483. l. *Szuhay* i. m. 229. l. és OMK évi jelentései (igen részletesek). Az árak már a válság előtti időszakban is estek: 1924-ben a mosatlan gyapjú magyarországi átlagára 3,02 P, 1926-ban már csak 2,17 P volt (*Matolcsy—Varga*: The National Income of Hungary. 97. l.). A gyapjúexportra ld. a Magyarország külkereskedelmi forgalma (Magyar Statisztikai Közlöny) megfelelő köteteit, valamint *Éber* i. m. 483—484. l., *Szuhay* i. m. 229—230. l. és *Pálinkás András:* Hazai nyersanyagaink és a magyar ipar. Bp. 1939. 29. l.

[97] Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a gazdaságok (üzemek) nagysága szerint (Magyar Statisztikai Közlöny Új s. 112. k. 1941. Bp.) adatai szerint. Ld. még: *Éber* i. m. 485—486. l., *Szuhay* i. m. 227. l.

[98] *Szuhay* i. m. 231—32. l., *Éber* i. m. 484. l.

A rendeletet e helyütt nem érdemes részleteiben bemutatni; lényege, hogy a gyárak csak annyi külföldi gyapjút hozhattak be, amennyi magyar gyapjút felvásároltak. A Futuránák abban az esetben, ha a gyárak az egész megtermelt mennyiséget nem vásárolták fel, át kellett vennie a többi gyapjút is, a Futurától pedig az ipar volt köteles átvenni. A termelők és a kereskedők gyapjúkészleteiket minden év nov. 30-ig kötelesek voltak felajánlani közvetlenül az iparnak vagy a Futuránák. A rendelet bevezette a szabott árakat is. Az árak megfelelő szinten tartásához az államnak természetesen hozzájárulást kellett fizetnie a Futuránák vagy az iparnak. Így állami támogatás révén sikerült a termelés fenntartása, sőt növelése a 30-as évek második felében, s azt is sikerült elérni, hogy — különösen a háborús konjunktúra kibontakozásának kezdetén — a gyapjúkivitel jelentősen csökkent. 1935-ben már csak a termelt mennyiség 8,2, 1938-ban pedig csupán 2,3%-át exportálták.[99]

Voltak törekvések az élőjuh és a juhhús értékesítése terén is. Itt a helyzet éppen fordított volt, mint a gyapjúnál: kezdetben a belső piac volt a fontosabb, majd a válság időszakában mind nagyobb szerepet játszott a kivitel, elsősorban Franciaország és Csehszlovákia, valamint Görögország felé. A legnagyobb jelentőségű a francia piac volt, mivel az élőjuhkivitel 74%-a, az egész juhkivitelnek pedig 55—60%-a ide irányult.[100] A külkereskedelem monopolizálása révén mégsem lehetett 1938-ig e téren jelentősebb eredményt elérni, mert a francia kormány francia külkereskedelmi cégeknek biztosította a magyarországi vásárlásokat. Ott azonban, ahol ilyen megkötöttség nem volt, tehát Csehszlovákia felé, 1934-ben monopolizálták a kivitelt, aminek célja a kereskedelem háttérbe szorítása volt.[101] 1938-ban azután a juhkivitel is ugyanolyan szervezetet kapott, mint a többi állaté. Az állam a kivitelt komoly összegekkel, az ár 25—50%-ával támogatta, és ezzel könnyített a kivitelre termelő nagyüzemek helyzetén.[102]

Ugyancsak voltak próbálkozások a juhhús fogyasztásának növelésére is. Említettük, hogy átlagosan a marha- és sertéshús fogyasztásának 10%-a körül mozgott a juhhúsé. Az a propaganda, amelyet a fogyasztás növelése céljából indítottak, semmi eredménnyel sem járt, elsősorban azért, mert nem az árak csökkenésével, hanem emelkedésével járt együtt. Ebben a körülményben is jellegzetesen mutatkozik meg az állami támogatás sajátossága. Ahelyett, hogy ártámogatással olcsóbbá tette volna a húst és a fogyasztást növelte volna, fordítva járt el; növelte a termelőknek — azaz elsősorban a nagybirtokosoknak — fizetett árakat, s mert a propaganda ilyen körülmények között csődöt mondott, — kényszer útján növelte a fogyasztást! 1936-ban a hadseregben kötelezővé tették a juhhús hetenként kétszeri fogyasztását.[103]

Az állami intézkedések, amelyek az értékesítés helyzetét próbálták javítani, azt célozták, hogy a nagybirtokosok termelését lehetőleg rentábilissá tegyék. A támogatást pedig az adókon keresztül végső fokon a fogyasztókra hárították, azaz a küzdelem a kereskedelem és ipar, illetve a nagybirtok között 1938-ig ezzel a kompromisszummal végződött.

[99] *Szuhay* i. m. 231—34. l.

[100] Ld. a Magyarország külkereskedelmi forgalma (Magyar Statisztikai Közlöny) megfelelő köteteit, valamint: *Szuhay* i. m. 226. l.

[101] *Szuhay* i. m. 227. l.

[102] A részleteket ld. *Szuhay* i. m. 228. l., *Hegedüs* i. m. 65—73. l.

[103] A juhhús fogyasztásának korlátaira részletesen: *Éber* i. m. 487—488. l. és *Szuhay* i. m. 228—229. l. Ld. még az OMK évi jelentéseit.

5. BAROMFITENYÉSZTÉS

A mind az ország állattenyésztése, mind a mezőgazdasági kivitel szempontjából alapvető fontosságú baromfitenyésztés 1920—38 közötti helyzetének, fejlődésének felmérése igen érdekes, egyben bonyolult feladat. Részben azért, mert a baromfitartás, mint többhasznosítású ágazat, önmagában is nehézzé teszi az elemzést, részben — s elsősorban — azért, mert szinte semmiféle összehasonlító adatanyaggal sem rendelkezünk a korábbi időszakokból. A leglényegesebb statisztikai adatok is hiányoznak, mivel a tavaszi állatszámlálások a baromfiállományra nem tértek ki, azt nem vették fel. A nagyobb országos állatszámlálások során persze mindig összeírták a baromfiállományt is, így 1911-ben és 1935-ben; az egymással való összehasonlítás azonban a baromfinál, túlmenően a területi változások során beállott módosulásokon, azért is igen labilis lenne, mert a baromfilétszám rendkívül gyorsan változik, az állomány növelése vagy csökkentése viszonylag könnyen megoldható, a két év adatainak összehasonlítása tehát, ha a semminél valamivel azért többet is árulhatna el, az alapvető körülményeket s azok változásait nem érintheti. 1928-ból ugyan rendelkezésünkre áll egy másik statisztikai adatfelvétel az ország baromfiállományáról (noha csak a földdel rendelkezők birtokában levő baromfiállományról), aminek segítségével esetleg a fejlődés legfőbb tendenciái legalább a két felvétel közötti 7 évre vonatkoztatva feltárhatók, — ez a feladat azonban szinte megoldhatatlan. A két felvételt ugyanis két hónap különbséggel bonyolították le, az 1935. évi összeírás február 28-án, az 1928. évi pedig május 1-én történt, s ez az eltérés éppen a baromfiállománynál, amely az éves perióduson belül is igen gyorsan változik, olyan különbségeket eredményez, amelyek lehetetlenné teszik a két felvétel egybevetését. De hiányoznak más természetű adatok is. Így pl. az értékesítés helyzetének megítélésére szinte alig állnak adatok rendelkezésre. Nem kísérték figyelemmel (különösen a 20-as években) az árakat az ország különböző részein, s a belső fogyasztás mértékét is csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A kivitelre vonatkozó adatok ugyan rendelkezésre állnak, hiszen az élő és vágottbaromfi-, a tojás- és a tollkivitel az egész magyar exportnak kb. 10—12%-ára, ezen belül a mezőgazdasági kivitelnek 18—20, az állattenyésztési termékek exportjának pedig 30—35%-ára rúgott, rendkívül nagy jelentősége volt tehát a külkereskedelmi egyenleg szempontjából, de a belső termelés és fogyasztás még akként sem kísérhető figyelemmel, mint mondjuk a szarvasmarha-felhasználásnál a vágóhidak adatai, pedig az is ugyancsak labilis alap.

Mindeme nehézségek ellenére foglalkoznunk kell a baromfitenyésztés helyzetével, éspedig érdemének megfelelő mértékben. Az eléggé elhanyagolt tenyésztés ugyanis nagyjelentőségű volt — mint említettük — több szempontból is. S további érvként hozhatjuk fel, hogy az egész mezőgazdaság viszonylag külterjes volta mellett az azon belül is extenzívebb baromfitartás igen jövedelmező üzemág volt. Az amúgy is nagy takarmányhiány mellett az elhullott magvakat jól értékesítő, a kártékony férgeket irtó, a gyommagvakat pusztító baromfiak tartásának közgazdasági jelentősége sem volt lebecsülendő. De azért is megérdemli különleges figyelmünket, mert — mint látni fogjuk — a baromfitenyésztés elsősorban a parasztgazdaságokra koncentrálódott; s mint ilyen jelentős helyet foglal el minden paraszti réteg, elsősorban a kisparasztok pénzbevételeinek biztosításában. Persze nem mindenben megbízható számtartási statisztikai adatok szerint a paraszti üzemek pénzbevételéből egyes

helyeken magasabb részt jelentett a baromfitenyésztés (élőbaromfi, tojás és toll eladása), mint a tejértékesítés.[104] A falusi lakosság élelmezésének biztosításában ugyan — éppen a fentiek következtében — kisebb szerepet játszott a baromfitartás, mint amit egész közgazdasági jelentősége alapján tulajdonítanánk neki, de az egész mezőgazdasági termelésben játszott szerepe ennél jóval nagyobb volt.

A baromfilétszám alakulása az egész időszakban nem kísérhető nyomon. Ugyancsak problematikusnak tartjuk az 1914 előtti statisztikai felvételek alapulvételével meghatározni az új országterület megvonásával megmaradt állomány nagyságát. Nem marad tehát hátra más, mint a két felvétel, elsősorban az 1935. évi összeírás adatainak figyelembevétele az elemzés céljaira. Eszerint 1935-ben a felvétel pillanatában kereken 22,9 millió különféle baromfi volt található Magyarországon. Lássuk az állomány megoszlását.[105]

25. TÁBLÁZAT

A baromfiállomány megoszlása 1928-ban és 1935-ben

Időpont	Tyúkfélék	Lúd	Kacsa	Pulyka	Galamb	Összesen
	millió darab					
Létszám 1928. május 1-én ...	28,7	4,7	3,3	0,8	1,3	38,8
Ebből idei	19,7	3,8	2,6	0,6	0,5	27,2
% arány	68,7%	81,2%	81,8%	77,5%	37,2%	(70,3%)
Létszám 1935. február 28-án .	17,9	2,3	1,4	0,4	1,0	23,0
Valószínű létszám 1935. május 1-én	40,0	8,5	5,7	1,2	1,5	56,9
Többlet az 1928. évihez képest	40%	80%	80%	54%	10—20%	47%
Valószínű évközi legnagyobb létszám	43,0	9,4	6,0	1,4	1,6	61,4
Valószínű évi költési szaporulat	40,0	9,0	6,0	1,6	0,8	57,4
Valószínű évi használat	30,0	6,7	4,5	1,2	0,6	43,0
Évi középlétszám	27,8	6,0	4,0	1,0	1,5	40,3

A kereken 22,9 milliós baromfiállomány nagyjából átlagosnak vehető a két világháború közötti időszakban. Nem a legnagyobb s valószínűleg nem is a legalacsonyabb létszámot jelenti. A baromfilétszám alakulására feltehetően a mélypontról gyorsan emelkedő görbe a jellemző, mely a 20-as évek végén ismét esett, majd a 30-as évek második felében, a gazdasági válság után kibontakozó konjunktúra hatására emelkedik ismét fel. Az 1935. évi felvétel eszerint éppen megfelelő időpontban mutatja be az állományt, ha az átlagos helyzetet kívánjuk szemügyre venni.

A baromfiállomány több mint 77%-a volt tyúk. A fejlődés is ebbe az irányba tolta el az állomány struktúráját. Ha az 1928. évi összeírást e téren figyelembe lehet venni, azt mondhatjuk, hogy a tyúkfélék aránya a korábbihoz képest valamelyest növekedett is 1935-re. A pulyka és a kacsa is előretörőben

[104] Ld. az OMK évi jelentéseit, különösen OMK 1937. 183. l., *Polónyi Manó:* Baromfitenyésztésünk, mint mezőgazdaságunk és kiviteli forgalmunk legszámottevőbb tényezője. Bp. 1928., *Schwang Lóránt:* A tojás- és baromfitermelés rentabilitása. Disszertáció. Bp. 1939.

[105] *Ujlaki Nagy Árpád:* Élelmiszertermelésünk és ellátásunk. Bp. 1943, 329. l.

volt, míg a lúd részesedése csökkent e 7 év folyamán. Igen óvatosan kell azonban mérlegelni ezeket az arányokat, hiszen a más-más időben történt felvétel más-más összetételű állományt vett fel, ha persze az egymáshoz viszonyított arányok terén a torzítás még így is jóval kisebb lehetett, mint az abszolút számoknál. Erre mutat, hogy a kacsakivitel, valamint a libazsír- és májexport is megsokszorozódott ebben az időszakban; s ez a folyamat párhuzamos volt az állomány belső arányának vázolt eltolódásával.

Említettük, hogy a baromfitenyésztés elsősorban a parasztság kezében volt. Ezt a körülményt az 1935. évi statisztikai felvétel kitűnően mutatja. Eszerint[106] az egész baromfiállomány 89,8%-a volt a 100 holdon aluli paraszti gazdaságok kezén, s csupán 10,2%-a a 100 holdon felüliek birtokában. Az 5 k. holdon aluli törpebirtokok kezén volt a baromfiállomány 37,8%-a, ami mutatja ennek az üzemtípusnak óriási fölényét a baromfitenyésztésben, s megfordítva: a baromfitenyésztés jelentőségét e gazdaságok életében. A 20 holdon aluli gazdaságokban található az egész baromfiállomány 71,8%-a. Csupán a pulykaállományban volt nagyobb szerepe a nagyüzemeknek is, itt az állomány 37%-a volt a 20 k. holdon aluli üzemekben, míg a 20—100 holdas üzemek kezén 35,7%. A 100 holdon felüli nagyüzemek szerepe a pulykatenyésztésben messze felülmúlta a többi baromfiféleségben elfoglalt arányukat, kereken 27,3%-ra tehető. Egészen nyilvánvaló, hogy az inkább szemes-, gyökér- és gumósterményeket fogyasztó, az apró, szétszórt magvakat értékesítő baromfi, amellyel a gazda az egyébként veszendőbe menő takarmányt (tarlókon, gazdasági udvarokban stb.) tudja értékesíteni, igazán otthonra ebben a korszakban

[106] A Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai . . . (Magyar Statisztikai Közlöny. Új s. 112. k.) adatai alapján. Ld. még *Éber* i. m. 493. l.

[106/a] Összehasonlításul alapul vehetjük az 1928-ban összeírt baromfiállomány %-os megoszlását. Ezek szerint akkor az Alföldön volt az egész állomány 47,1, a Dunántúlon 41,3, Északon 11,6%-a. A Dunántúlon a legsűrűbb állománnyal Zala és Baranya megye, az Alföldön Szeged és Hódmezővásárhely rendelkezett. A tyúkfélék aránya a legnagyobb a Dunántúlon, ahol az egész állomány 78,1%-a volt tyúk (az Alföldön 70%, Északon 74,8%). A pulyka főleg az Alföldön található, az egész állománynak itt 3,2%-a pulyka volt (Északon 1,1, a Dunántúlon 0,8%). A lúdállománynak majdnem fele volt az Alföldön, s a kacsaállomány is ide tömörült.

Az állomány százalékos megoszlása gazdaságnagyságcsoportok szerint:

Baromfi	20 holdon alul	20—100 hold között	100—1000 hold között	1000 holdnál nagyobb	Az összes gazdaságban
Tyúkfélék	77,1	15,3	4,1	3,5	100,0
Pulyka	46,9	32,3	15,4	5,4	100,0
Kacsa	71,4	18,6	5,8	4,2	100,0
Lúd	73,8	19,9	4,4	1,9	100,0
Galamb	53,3	33,4	8,8	4,5	100,0
Összesen	74,8	17,1	4,7	3,4	100,0

(Magyarország földművelésügye . . . 1938. 73*—75.* l. és Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 272. l., *Pákozdy László:* A magyar baromfi és tojás termelésének és értékesítésének válsága és kivezető útjai. Hódmezővásárhely, 1933). — Az egyes tájegységeken belül nagyobb eltérések is kimuathatók, így pl. a 20 holdon aluli üzemekben az egész állományból az Alföldön 69,3, a Dunántúlon 79,4, Északon pedig 80,4% volt. A 20—100 hold közötti üzemekben volt az állományból a Dunántúlon 12,4, az Alföldön 22,6, Északon pedig csupán 11%. Hangsúlyozandó azonban itt is, hogy a statisztikában nagyüzemek kezén kimutatott állomány lényegében a *cselédség* által tartott baromfiakból állt, nagyobb baromfitenyészet rendkívül kevés volt. (Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 275—76. l.).

még a kisparaszti gazdaságokban lelt, ahol a külterjes viszonyoknak megfelelően rendelkezésre állt a szükséges takarmány, s egyúttal a gondozáshoz megkívánt munkaerő is. A nagyobb üzemek ritkábban foglalkoztak vele; feltételezhető, hogy a 100 holdon felüli üzemekben összeírt állomány jó része a cselédeké lehetett.

Valamivel tovább is léphetünk az üzemi viszonyok bemutatása terén. Az 1935. évi adatok szerint vannak bizonyos eltérések az egyes nagyobb tájegységek között a baromfitenyésztés üzemi vonatkozásaiban is. Ezek közül a legjelentősebb, hogy míg az Alföldön és a Dunántúlon a paraszti gazdaságok állománya 91, illetve 87,7%, addig az északi vidékeken, ahol a szántóföldi termelés lehetőségei sokkal korlátozottabbak voltak, az egész baromfiállomány 93,2%-a volt paraszti kézen. S ezen belül is jellemző, hogy itt az 5 k. holdon aluli üzemekben volt az állomány 49,6%-a, az arány tehát feltűnően nagy. Ezzel szemben a Dunántúlon volt a legnagyobb a 100 holdon felüli üzemek részesedése a baromfiállományból, 12,3%. Tompább árnyalatok még, hogy a nem paraszti kézen levő állományból az Alföldön elsősorban a 100—1000 k. hold közötti üzemek, míg a Dunántúlon az 1000 k. holdon felüliek vették ki jobban a részüket. Volt azonban néhány olyan körzete az országnak, ahol különleges körülmények uralkodtak, így pl. az 1000 k. holdon felüli üzemek Fejér megyében az egész állomány 14,5, Somogyban pedig 10,4%-ával rendelkeztek. Ezzel párhuzamosan Fejér és Zala megyében az 5 holdon aluli törpegazdaságok is az átlagosnál jóval nagyobb mértékben részesültek a baromfitenyésztésben. Ugyanekkor Baranyában az egész állomány 92,5%-a volt a 100 holdon aluli üzemek kezén, de ebből a túlnyomó rész az 5—100 k. hold közötti üzemekre jutott (62%), míg az 5 holdon aluli törpeüzemek csak az egész állomány 30,5%-ával rendelkeztek, a dunántúli átlagnál jóval kisebb mértékben vették ki tehát részüket a baromfitartásból. Az Alföldön viszont Pest és Szabolcs megyék 5 k. holdon aluli földterülettel rendelkező parasztsága a baromfiállomány 40,1, ill. 45,2%-ával részesült, de Szabolcs egyúttal a nagyüzemi baromfitenyésztés egyik centruma is, hiszen a 100—1000 k. holdon gazdálkodó üzemek az egész állomány 7,7%-át tartották birtokukban.

Elgondolható, milyen állapotban lehetett az a baromfiállomány, amelyet külterjes körülmények között elsősorban a kis- és törpeparaszti gazdaságok tartottak. Az általános körülményekhez még hozzájárult a négy háborús év meg a forradalmak, így nem tekinthető pesszimistának az a nézet, mely szerint a háború utáni években olykor az állomány 35—40%-a is elhullott.[107] Voltak vidékek, ahol évente többször is elpusztult a települések teljes baromfiállománya. S ha a 20-as évek első felére már javult is a helyzet, de az való igaz, hogy a betegségek pusztítása igen nagy volt az egész időszakban. A statisztika nem méri ezt az elhullást, de kétségtelen, hogy a szerencsére aránylag ritkán fellépő pestis mellett egyéb betegségek, elsősorban a kolera, gümőkór stb. is súlyos veszteségeket okoztak a baromfiállományban.

Rendkívül zavaros volt a helyzet a fajták terén is. Nem volt országos méretekben elterjedt egységes baromfitípus, a tenyésztést a különféle színű, nagyságú és minőségű állatok összevisszasága jellemezte. A törpegazdaságok természetesen nem hizlalt baromfit vittek piacra, a hizlalást tehát túlnyomó részt nem a termelő végezte. A rendkívül elegyes állományért persze nem lehe-

[107] *Konkoly-Thege* i. m.

tett jó árat kapni. A földművelésügyi kormányzat ezért arra törekedett, hogy olyan fajtákat terjesszen el, illetve a magyar parlagi baromfi kitenyésztése révén olyan állományt hozzon létre, amely megfelel az export követelményeinek. A magyarországi baromfiállomány ugyanis általában kistestű, a termelt tojás is viszonylag kicsi és a világpiacon kedvelttől eltérő színű volt, ezért többnyire csak alacsony áron lehetett értékesíteni. A tenyésztési cél ebből kifolyólag a testsúly növelésére, a tojáshozam fokozására, a tojások nagyobbá és sötétebb színűvé tételére irányult. Kezdetben általában plymouth és orpington fajtákat használtak fel a magyar állomány javítására. A 20-as évek végén indult meg azután az akkor divatba jött leghorn és rhode island fajták meghonosítása és bekapcsolása a tenyésztésbe, az állomány feljavítására. A leghorn végül is nem vált be, mert tojáshozama ugyan nagy, de kotlóképessége elégtelennek bizonyult, s a testsúlya gyarapítása terén sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Így a rhode island fajta terjedt el. Jellemző, hogy 1928—34 között az intenzívebb fajtajavítási törekvések első éveiben 11 600 rhode islandi, 1050 magyar javított fajta, 125 leghorn tenyészkakast, 4097 rhode islandi tyúkot és 420 magyar javított tyúkot osztottak ki a tenyészbaromfi csereakció során. Ugyanezen idő alatt 350 pekingi kacsát, 113 bronzpulykát és 20 db emdeni ludat is kiosztottak.[108] A fajtajavítás a továbbiakban fokozódott, s eredményei nem is lebecsülendők, olyanok, amelyekkel lépten-nyomon találkozhatunk, de sajnos statisztikailag nem tudjuk lemérni, mivel a megfelelő adatok nem állnak ehhez rendelkezésre. Nem vitás azonban, hogy a fajtajavítási törekvések is elősegítették az egyre növekvő baromfiexportot.

A magyar baromfi előnyös tulajdonságai: igénytelensége, jó takarmányértékesítő képessége, sokoldalú felhasználhatósága, ízletes húsa és gyors fejlődése indokolttá tették a hazai állomány nemesítésére irányuló törekvéseket is. Ezeket, valamint az állam által fentebb leírt fajtajavító törekvéseket elősegítette a Baromfitenyésztők Országos Egyesülete, amely igen régi állattenyésztő szervezet volt Magyarországon. Az állami akció és a magántörekvések együttes eredménye lett az a jelentős javulás, amelyről már említés történt. Ezt lehetett tapasztalni a tenyésztési, tartási és takarmányozási helyzet alakulásában nemcsak a tyúkféléknél, hanem a lúd-, a kacsa- és a pulykatenyésztésben is. Mindezt egyebek mellett az állomány egységesülésének előrehaladásában, az átlagos testtömeg és testsúly némi gyarapodásában, de elsősorban a tojáshozam fokozódásában lehet megtalálni. Számítások szerint átlagosan 20 tojással növekedett a 30-as évek végére az átlagos tojáshozam, ami jelentős és megmagyarázza, hogy a fokozódó kivitel mellett hogyan volt lehető a belső fogyasztás kielégítése is. Javult a tojás formája, színe és megnőtt a súlya is. Kedvezőbbé vált a téli

[108] Uo. 53. l. Valamint: OMK évi jelentései. Ld. még *Éber* i. m. 501—2. l. Az első évekre ld. részletesen a Magyarország földművelésügye . . . megfelelő köteteit, különösen 1923—1925. 17.* l., 1926. 16.* l., 1927. 14.* l. stb. A 30-as évek tenyészbaromfiakcióira jellemző, hogy 1933-ban 11 528 rhode island kakast és 179 pekingi kacsát (Magyarország földművelésügye . . . 1933. 16.* l. és OMK 1933. 83. l.), 1936-ban pedig 18 730 tenyészbaromfit (Magyarország földművelésügye . . . 1936. 15.* l.) osztottak szét. A leghorn hátrányaira: Mezőgazdasági Közlöny. 1936. 271—94. l. Az összehasonlító vizsgálat a magyar parlagi tyúkról: *Bakoss László:* A fehér magyar parlagi tyúk tenyésztési és termelési adatai. Összehasonlító kísérletek a rhode island és fehér leghorn fajtákkal. Bp. 1934. A fontosabb fajtákra: Fajtajellegleírása a Magyarországon leggyakrabban előforduló baromfifajtáknak. Bp. 1932.

tojástermelés is. Az export alakulásában tehát a számottevő minőségi fejlődésnek, mindezeknek a törekvéseknek eredményei is benn foglaltatnak.[109]

Nem vitás azonban, hogy az exportban nemcsak a termelők munkája volt jelen, s az sem, hogy annak hasznát sem elsősorban ők fölözték le. Úgy értjük ezt, hogy még a szokásosnál is kisebb haszonra tehettek szert a termelők. Az egyes kisparaszti gazdaságok, néhány kivételtől eltekintve, rendkívül vegyes tömegárut szolgáltattak, amelyet fel kellett dolgozni ahhoz, hogy külföldi piacra vihető legyen. A hizlalás csak kis részben folyt a termelőknél, legfeljebb a tollfosztás jelenthetett a termelőknek hasznot, ahol felhasználhatták a család felesleges munkaerejének egy részét is. S ha a haszon túlnyomó része így a kereskedelemben realizálódott is, a baromfitenyésztés mégis jelentett annyit a termelőknek, hogy érdemes legyen foglalkoznunk az értékesítés kérdéseivel.

A baromfikivitel alakulását két körülmény jellemzi. Az egyik a kivitel állandó növekedése a 20-as évek második felétől 1938-ig. Ez idő alatt az összes kivitel majdnem megkétszereződött, egyes termékekben megsokszorozódott. A másik jellemző az árak állandó csökkenése, nem csupán a gazdasági válság évei alatt, hanem azt követően is, hiszen a baromfiárak még 1938-ban is az 1929. évinek alig több mint 62%-át érték csak el.

Ugyanezzel a folyamattal párhuzamosan kell felfigyelnünk egy másik érdekes jelenségre, nevezetesen arra, hogy a kereskedelem a válságot, illetve az exportárak esését kihasználva, fokozta profitját, haszna a kivitt baromfi eredeti árának mind nagyobb részére terjedt ki: korabeli számítások szerint a 20-as években 12—16, a 30-as években már 18,5—25%-ot tett ki. A haszon abszolút számokban is növekedett, 1925—27 között darabonként 36, 1932—33-ban már 50 fillér volt. 1933 után az árak további csökkenése ellenére is 39 f volt, azaz nagyobb, mint a 20-as években.[110] Ennek oka ama körülmény mellett, hogy ezt a viszonylag fiatal kereskedelmi ágazatot a kereskedelmi vállalatok ebben az időben alakították ki véglegesen, a haszon növekedésében, tehát a kereskedelem kitűnő munkájában is megmutatkozik, elsősorban a kereskedelmi vállalatok monopolhelyzetében keresendő. Az alföldi termelést tulajdonképpen két hazai viszonylatban mammutcég: a Schneider Ignác Utódai és a Benedek József és Fiai exportálta, s fölözte le ezzel a hasznot. E két cég minden konkurrenciát kizárva monopóliumot teremtett magának ezen a hatalmas piacon. Tevékenységüket jól jellemzi, hogy később, amikor már egyesülés keretében bonyolódott le a kivitel, s a cégek korábbi forgalmuk arányában vehették ki részüket belőle, a Schneider cég a lebonyolított kivitel 23,08, a Benedek-cég pedig 12,20%-ával vette ki részét, tehát együttesen a teljes magyar baromfiexport 37,28%-át forgalmazták.[111] Elképzelhető, mit jelentett monopóliumuk a szervezetlen s az állam által sem támogatott kisparasztság számára.

Mint láttuk, a baromfitenyésztés, az állomány túlnyomó része a paraszti üzemekben koncentrálódott. A kormányzatnak gondot kellett fordítania arra, hogy a parasztság jövedelmei ne csökkenjenek. Éppen, mert a parasztság pénzbevételének jelentős részét a baromfinevelés szolgáltatta, nem volt

[109] A kivitel alakulására: Magyarország külkereskedelmi forgalma (Magyar Statisztikai Közlöny) kötetei, valamint *Éber* i. m. 497—99. l. és *Szuhay* i. m. 234—35. l. A fejlődés mesteri összefoglalása: *Konkoly-Thege* i. m. 52—55. l. Ld. még *Éber* i. m. 501. l. és *Ujlaki Nagy* i. m. 219. l.

[110] *Szuhay* i. m. 235. l.

[111] *Erdei Ferenc:* Futóhomok. Bp. 1957.[3] 130—31. l. *Szuhay* i. m. 236. l.

közömbös a parasztság helyzete szempontjából a baromfi ára. Az egykezesítés ennek ellenére nem a tyúk- vagy a kacsa, hanem a pulykaexportban vette kezdetét. Ennek körülményeiről elég annyi, hogy az angol bevitel megnehezedése tette indokolttá a kormány számára a pulykaexport egykezesítését. Sürgetővé vált ez azért is, mert éppen a pulykánál jelentős nagybirtokos érdekek is érintve voltak. A kivitel lebonyolítására 1934-ben létrehozták az Országos Baromfikiviteli Bizottságot, mely megszervezte az exportot, de elsőrendű feladata az árak ellenőrzése és megfelelő szinten tartása lett.[112]

A baromfi- és tojáskivitel végleges egykezesítésére 1937-ben került sor, amikor megalakult a Magyar Baromfi és Tojás Kiviteli Egyesülés. Ez kezdetben csupán a kereskedelem monopolizálását szolgálta,[113] tevékenységének súlypontja erre esett. Igaz, a Hangyát megbízták a minimális árak biztosításával, de mivel azok hatályának köre igen kicsi volt, hiszen csupán az exportra felvásárolt árukra vonatkozott; az egyesülés nem nevezhető másnak, mint az exportőrök érdekvédelmének, mindaddig, amíg 1938-ban át nem szervezték. Ekkor már a Hangya kapta meg a kiviteli kontigensek zömét, kereken 48%-át. 1938-ban egykezesítették a libamáj és libazsír exportját is, amelyben a Hangya ugyancsak jelentős szerepet játszott.[114]

A baromfihús és tojás mellett sor került a tollexport monopolizálására is. A válság a tollexportot aránylag jobban sújtotta, mint a baromfihúsét és tojásét, mivel az árak esése mellett a kivitel mennyiségileg is jelentősen csökkent. A válság után ugyan ismét emelkedtek némileg az árak, de ez nem volt elegendő, márpedig a tollárnak igen nagy szociális jelentősége is volt, hiszen éppen a legszegényebb paraszti rétegek megélhetési alapjának jelentős részét szolgáltatta. Egyfajta, az egész baromfiértékesítésnél amúgy is szerepet játszó, de a tollnál jelentősebben érvényesülő szociálpolitikai szempont is szerepet játszott tehát abban, hogy 1934. okt. 15-én egykezesítették a tollexportot is, amikor létrehozták a Magyar Tollkereskedők Kiviteli Egyesülését. Az egyesülésnek az exportőrökön kívül a szövetkezetek is tagjai lehettek, s a Hangya így meg is növelte szerepét az exportban: 1935-ben még csak 10, 1936-ban pedig már 15%-át szolgáltatta. A részesedése ennél nagyobb arányú 1938-ig nem volt, minthogy a szakemberek hiánya ezt meggátolta.[115]

A tollexportot az állam felárral rendeszeresen támogatta. Részben ennek is, részben azonban az egykezesítésnek volt köszönhető a felvásárlási árak emelkedése. A 30-as évek elején a kiviteli áraknak 40%-a jutott a termelőnek, ez az arány a 30-as évek második felében valamelyest eltolódott a termelők javára. A felvásárlási árak ugyanis gyorsabban emelkedtek, mint az export során elérthető árak. Ebben a körülményben kifejezetten az állami szociálpolitika érvényesülését kell látni. Ugyancsak abban is, hogy a Hangya mind nagyobb szerepet kapott az export lebonyolításában. Amikor az egykéz szervezetét 1938-ban megváltoztatták, az új egyesülésben (Magyar Tollkiviteli Egyesülés) a Hangya már vezető szerepet játszott.[116]

[112] *Szuhay* i. m. 236—37. l. A válságos helyzetre: *Pákozdy László* i. m.

[113] *Szuhay* i. m. 237—38. l.

[114] Uo. 240—42. l. A részleteket ld. *Wünscher* i. m. 223—30. l., valamint *Hegedüs* i. m. 23—27. l.

[115] *Szuhay* i. m. 242—44. l. Ld. még az OMK évi jelentéseit és *Hegedüs* i. m. 135—39. l., *Wünscher* i. m. 218—19. l.

[116] Uo., valamint *Hencz Ferenc—Dörner András:* Tolltermelés és értékesítés, Bp. 1938.

6. KECSKE-, SZAMÁR- ÉS ÖSZVÉRTARTÁS

Mindhárom állat tartása megszűnőben volt. A gazdasági struktura javulása általában együtt jár ezeknek az állatfajoknak a háttérbe szorulásával. Ez jut kifejezésre abban a jelenségben is, amelyre már korábban felhívtuk a figyelmet, nevezetesen hogy az ország belső területére mindhárom állatfajból aránylag jóval kisebb létszám jutott, mint ami egyébként a területi részesedés alapján várható lett volna. A gazdagabb centrális vidékeken a kecske-, a szamár- és az öszvértartás még 1918 előtt felmorzsolódott.

Ennek megfelelően ezekkel az állatokkal a közvélemény, de általában a statisztika és az állattenyésztés tudományos fórumai sem igen foglalkoztak. Pedig mindegyik állat, magyarországi viszonyok között különösen a kecske, jóval több figyelmet érdemelt volna. A kecske elsősorban szociális szempontból lett volna nagyjelentőségű: sok szegény, kisföldű család s munkáscsaládok is, amelyek tehenet nem tudtak tartani, s tejre rendszeresen nem volt pénzük, az igénytelen kecske tartása révén biztosították a szükséges tejet. Olykor-olykor, amikor a tejellátásban zavarok támadtak, így pl. az első világháború alatt vagy a gazdasági válság vége felé, amikor a szokásosnál is alacsonyabbra süllyedt a munkás- és kisparaszti családok pénzbevétele, fokozódott a kecske jelentősége, különösen a városok peremén nőtt meg a tartás; de ezek csak kivételes időszakok voltak. Általában azt mondhatjuk, hogy a települések perifériáira szorult s csak megtűrt kecske jelentősége csökkenőben volt.

Szépen tükröződik vissza mindez, különösen az, hogy a kecske a szegényebb társadalmi rétegek állata volt, a vele szemben táplált ellenszenv okaiban. Általában két indokot szoktak felhozni ellene, amelyek miatt nem támogatták az állami szervek, de a községi, városi hatóságok sem a tartását. Az egyik: sok kárt tesz a fiatal csemetékben, különösen a fásításokban. Ezt a kártételt persze jelentősen csökkenti, hogy a kecske nagyrészt egyébként veszendőbe menő vagy különösebb értéket nem képviselő takarmányt hasznosít, de ez az érvelés — a kártételek jelentőségének szintjére csökkentve — még megállja helyét. A másik azonban már jellegzetesen utal arra, hogy tulajdonképpen mi volt az alapvető ellenérzés: a kecske rendszerint *idegen* takarmányon és a *más* területén él, szokták volt mondani tartásának ellenőrzői. Ebben a kifejezésben már jellegzetesen felcsendülnek a *tulajdonosi* nézetek motívumai. A hatóságok, védve a tulajdonosok érdekeit, nem engedték a *földtelen rétegek* kecskeállományának elszaporodását,[117] kivéve a fentebb említett ritka eseteket, amikor a kecsketartás engedélyezése révén is csökkenteni remélték az egyéb okokból felgyülemlett társadalmi feszültséget.

Sok szempontból érthetetlen a szamár- és az öszvérállomány elég gyors felszámolódása is. A magyar mezőgazdaságban mindkét állatot, különösen azonban az igénytelen, nagy munkabírású, s ami a kisgazdaságok szempontjából egyáltalában nem lett volna elhanyagolandó jelentőségű: hosszú életű öszvért érdemes lett volna nagyobb mértékben elterjeszteni, de legalábbis útját állni a hanyatlásnak, éppen ebben a korban, amikor az elhelyezési piacok összezsugorodása, a nagy verseny következtében alacsony árak uralkodtak, amikor tehát a külterjes tendenciák elsősorban a kisüzemeket sok olyan meg-

[117] A gazdasági felügyelőségek jelentései tele vannak az itt idézett szavakkal, azok szinte sztereotíp fordulatok. (Vö. *Konkoly-Thege* i. m. 205. l.)

oldásra is rákényszerítették, amelyek intenzívebb gazdálkodásnál fel sem merültek volna. Mind a szamár, mind az öszvér tartása ilyen körülmények között nagyobb mértékben lett volna indokolt (s indokolt volna egyes esetekben még ma is !). Mindezeket nem említettük volna, ha más, Magyarországnál sokszor jóval fejlettebb mezőgazdasági országokban, pl. Németországban vagy Dániában (!), az 1920—39 közötti időszakban nem fordítottak volna sokkal nagyobb gondot például a kecsketenyésztésre, mint nálunk.

Nem is tudjuk mással magyarázni ezeknek az állatfajoknak visszafejlődő, elhanyagolt tartását, mint azzal, hogy a rendkívül sok feudális vonást megőrző agrártársadalom kitermelt egy olyan szemléletet, amelyben mindenki az ésszerűnél jobban kívánt felfelé törekedni s többet mutatni, mint ami volt. Így érthető, hogy a magyar parasztság egyöntetűen lenézte a kecskét, a szamarat vagy az öszvért. Csak azok, akik végképpen megrekedtek a legalsóbb szinten, vagy pedig — s ez elsősorban a kecskére jellemző — a városok külső részein élő, félig még agrárproletár munkásrétegek tartották; az ő körükben koncentrálódott ezeknek az állatoknak nem is annyira tenyésztése, mint inkább tartása.

Nem sok adat áll rendelkezésre még ennek a tartásnak a bemutatására sem. Amivel rendelkezünk, azokat megkíséreljük ismertetni. Lássuk először a kecskeállomány alakulását.[118]

26. TÁBLÁZAT

A kecskeállomány alakulása 1921—1938

Év	Összesen db	Növendék db	Felnőtt db
1921	65 000	—	—
1922	48 241	—	—
1923	45 016	—	—
1924	55 400	—	—
1925	58 831	10 665	48 166
1926	48 633	7 205	41 428
1927	36 418	4 636	31 782
1928	29 836	3 674	26 162
1929	23 793	2 940	20 853
1930	22 184	2 713	19 471
1931	24 108	3 303	20 805
1932	22 749	2 833	19 916
1933	22 840	2 842	19 998
1934	26 050	3 647	22 403
1935	29 858	4 486	25 372
1936	32 575	4 089	28 486
1937	36 459	4 652	31 807
1938	41 445	6 098	35 347

Mint az eddig tárgyalt állatfajok mindegyikére, a kecskére is, sőt elsősorban talán leginkább rá érvényes az a megállapítás, hogy az itt közölt adatok legfeljebb csupán a törzsállományt tüntetik fel. Mint a kevésbé szemmel tartott, a nemzetgazdaság egésze szempontjából értéktelen állatfajt, a kecskét sem tartották túlságosan szem előtt a hatóságok, azaz nem abból a szem-

[118] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján.

pontból kísérték figyelemmel, hogy lehető pontos adatfelvételt vezessenek róla. Így szinte csak a minimumnak tekinthető az az állomány, amelyet az összeírások feltüntetnek. Hogy egyébre ne is utaljunk, különféle — itt nem részletezendő — okokból szinte minden község tartott pár kecskét a disznókondák mellett, s ha csak ezeknek a számát vennők figyelembe (s feltehetően az összeírásokba éppen ezeket a kecskéket vették fel), akkor is legalább még egyszer annyi kecskével kell számolnunk, mint amennyit az összeírások tartalmaznak. S ehhez járultak még — kisebb-nagyobb, ingadozó mértékben — a legszegényebb falusi rétegek, főleg a külvárosi proletárok által tartott kecskék, amelyeket az összeírás nyilván elenyésző mértékben tüntet fel. Nem tudjuk s még csak felbecsülni sem lehet, mekkora lehetett a tulajdonképpeni állomány. de az itt feltüntetettnél mindenképpen jóval nagyobb volt.

A kecskeállomány, mint a táblázatból látható, jóval nagyobb volt a háború utáni első években, mint az új országterületre az egész történeti Magyarország állományából a számítások szerint eső rész. Az új országterület létrejöttével kapcsolatos szerkezeti átalakulásokat tárgyaló fejezetben úgy számítottuk, hogy az 1911. évi összeírás szerint az új országterületre eső kecskelétszám kb. 21 000 db, míg az első, háború utáni összeírás 1921-ben 65 000 darabot *tételez fel.*[119] Nem szabad meglepődnünk ezen a körülményen; nyilvánvaló, hogy a háború éveiben, de különösen az utolsó 1—1½ évben, majd a forradalmak alatt felugrott a kecskelétszám, hiszen a tejellátás biztosításának egyik legkézenfekvőbb módja volt a kecskeállomány növelése, amelyre a hadsereg sem tartott igényt. Volt olyan idő, amikor a főváros tejellátását több ezer kecske beszerzésével vélték megoldhatónak.[120] Az infláció évei is kedvezőek voltak a kecsketartás számára, azért sem meglepő az összeírásokban tükröződő viszonylag nagy létszám. Ez a létszám azonban hamar lecsökkent, már 1922-ben 48 000 db-ra, majd kisebb ingadozásokkal 1930-ig kereken 22 000-re, ekkor érte el tehát a nyilvántartott állomány a háború előtti idők megközelítő szintjét. Az említett ingadozásokról azonban annyit el kell mondani, hogy az 1923—24 közötti 10 ezres szaporodás aligha elképzelhető, hiszen a növekedés időszakában, a 30-as évek második felében sem haladta meg a nyilvántartott állomány növekedése az évi 3—4 ezer darabot. Ez az ingadozás is inkább arra mutat, hogy az összeírásokat nem szabad készpénznek vennünk. A 30-as évek első felében azután 22—24 ezer között állapodott meg az összeírt kecskeállomány, majd 1934-től kezdett növekedni. Ez a növekedés meggyorsult az utolsó két évben, 1937-ben és 1938-ban. 1938-ra a létszám ismét meghaladta a 40 000-et. Nem egészen világos, hogy miért csak 1934-től nőtt meg az állomány, hiszen a válság idején, már annak első felében is indokoltnak éreznők a növekedést. A 30-as évek második felében azonban határozottan növekszik az állomány. Ekkor már — mint látni fogjuk — állami szervek is foglalkoznak a tenyésztés problémáival.

A kecsketartás alakulásáról fentebb kialakított elképzelést támasztja alá az állomány megoszlásának vizsgálata is. Míg 1925-ben (korábbról nincs adat) a növendékállomány aránya 17,82%-ra rúgott, ami már 1926-ban 14,81%-ra csökkent; az állomány összlétszámának visszafejlődésével összezsugorodott a növendékállomány aránya is. A 30-as évek elejére 12,22%-ra csökkent, s még 1933-ban is csak 12,44% volt. Az 1934-ben megindult összlétszám-

[119] *Konkoly-Thege* i. m. 171. l.
[120] Gaál László szíves szóbeli közlése.

növekedéssel párhuzamosan kezdett növekedni a növendékállomány aránya is, 1935-ben 15,02%, 1938-ban (miközben az olykori létszámvisszaesésekkel párhuzamosan a növendékállomány aránya is vissza-visszaesett) 14,71%-ot tett ki, ami arra mutat, hogy az akkor elért 41 000 feletti összlétszámmal a kecsketartás elérte legszélső határait.

A kecsketartás területi elhelyezkedésére és üzemi struktúrájára vonatkozóan csak egyetlen adatsorozat áll rendelkezésre, az 1935. évi állatösszeírás. Ez egyébként valamivel pontosabbnak is tekinthető, mint a tavaszi összeírások, amire mutat a létszámeltérés is. Ezek szerint 1935-ben az országos állatösszeírás 34 231, míg a tavaszi haszonállat-összeírás csak 29 858 kecskét mutat ki. A felvételek időbeli eltéréseiből adódó lehetőségeken túlmenően is beszélhetünk tehát különbségekről a két összeírás között.

Az állomány területi elhelyezkedésére vonatkozólag 1935-ből rendelkezünk részletes adatokkal. Eszerint[121] az akkor több mint 34 ezres állomány 34,4%-a a Dunántúlon, 49,5%-a az Alföldön s 16,1%-a az északi területeken volt található. A nem paraszti, hanem proletár jellegű tartásra jellemző, hogy egyedül a főváros akkor még önálló peremterületeit magában foglaló Pest megyében a teljes létszám 27,5%-át találjuk![122]

S ezzel nagyjából rá is térhetünk a kecsketartás üzemi jellemzésére. Csupán 1935-ben mérhetjük ezt fel, de nem is szükséges részletesebb vizsgálat, hiszen a kecsketartás elég jellegzetes; aligha valószínű, hogy az állomány megoszlása az egyes üzemcsoportok között korábban vagy később másképpen alakult volna. Hogy a kecske a szegény rétegek állata, azt mutatja az is, hogy a földtelenekre, ill. 5 k. holdnál kisebb földdel rendelkezőkre jutott 1935-ben a teljes állomány 90,5%-a.[123] Ezen belül is elsősorban a legszegényebb rétegek állata, hiszen az 1 k. hold földdel, de szántóval nem rendelkező rétegek (ezek a kis házzal, kerttel bíró külvárosi proletárok) az egész állomány 29,5%-át tudhatták magukénak. Ezzel szemben az 1—5 k. hold földterülettel rendelkezők közül a szántóval bírók a teljes állomány 33,2%-át, az ugyane kategóriában szántóval nem rendelkezők viszont csupán 4,5%-át bírták, vagyis az intenzívebb kis kertészetek stb. tulajdonosai nem vagy csak elvétve rendelkeztek kecskével, viszont a törpeparcella-tulajdonosoknak olykor egyetlen haszonállata lehetett.

Láttuk, hogy sem az állami tenyésztési politika, sem az állattenyésztéstudomány nem foglalkozott érdemlegesen a kecsketenyésztéssel. Így inkább csak tartásról beszélhetünk, ami persze nem jelentette azt, hogy az állomány minőségén belül ne lett volna valamifajta fejlődés. Részben az állam is segítette a tenyésztést, hiszen felismerve a kecske nagy szociális jelentőségét, a gazdasági válság alatt és az azt követő évek folyamán ismételten is hozott be külföldről jó minőségű tenyészállatokat, elsősorban kecskebakokat Svájcból.[124] De az állattartás során spontán is javulnia kellett a minőségnek, hiszen a kecske tartása — szaporításon kívül — csak a tejhozam miatt $^{124}/_{a}$ volt érdekes,

[121] A Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai (Magyar Statisztikai Közlöny. Új s. 112. k.) alapján.

[122] Uo.

[123] Uo.

[124] *Konkoly-Thege* i. m. 205. l., Ld. a Magyarország földművelésügye . . . megfelelő köteteit.

[124] *a* A kecske tejhozamát a 30-as években 5—600 literre tették. *Ujlaki Nagy* i. m. 186. l.; *Köves Gábor Zoltán:* Kecsketenyésztés. Bp. 1942.

ami végeredményben egyfajta rendszeres, a tejhozam növelésére irányuló teljesen öntudatlan kiválasztást eredményezett. Ennél többre azonban nem került sor, s tulajdonképpen ez is több, mint amire egyéb körülmények között (a válság által kiváltott szociális szempontok alapján történt néhány intézkedésre gondolunk) valaha is sor kerülhetett volna.

Némiképpen másként alakult a szamár- és az öszvérállomány létszáma, illetve tartása.[125] Szamárból az 1911. évi összeírás szerint kereken 8000 darab jutott az új országterületre. Ezt a létszámot azonban a tavaszi összeírások szerint a háború után sohasem érte el. Az állomány 5758-cal indult 1921-ben,

27. TÁBLÁZAT

A szamár- és öszvérállomány alakulása 1921—1938

Év	Összes szamár	Ebből		Összes öszvér	Ebből	
		növendék	felnőtt		növendék	felnőtt
1921	5758	—	—	2233	—	—
1922	5388	—	—	2232	—	—
1923	5013	—	—	1991	—	—
1924	4907	—	—	1963	—	—
1925	5039	769	4270	1787	97	1690
1926	4954	674	4280	1750	76	1674
1927	4784	645	4139	1657	128	1529
1928	4690	589	4101	1539	131	1408
1929	4485	618	3867	1386	171	1215
1930	4294	591	3703	1242	165	1077
1931	4291	557	3734	1109	157	952
1932	3991	582	3409	1059	196	863
1933	3985	525	3460	1100	181	919
1934	3809	525	3284	954	222	732
1935	3872	475	3397	1022	276	746
1936	3905	546	3359	1015	283	732
1937	4183	536	3647	1257	296	961
1938	4056	593	3463	1192	280	912

s ez a létszám egészen 1934—35-ig elég egyenletesen csökkent 3800—3900-ra. A csökkenés csak a 30-as évek második felében állt meg. 1937—38-ban ismét valamivel 4000 fölé emelkedett a létszám. Ugyanezt a folyamatot, a tartás összezsugorodását mutatja a növendékállomány alakulása is, amely 1925-ben az összlétszámnak még 15,79, de már 1926-ban csupán 13,60, 1935-ben pedig 12,26%-át tette ki. A 30-as évek végének megélénkülő tenyésztési kedvét mutatja, hogy a növendékállomány 1936-ban már ismét az egész állománynak 13,98%-át, 1938-ban pedig 14,62%-át tette ki. A csökkenés az egész korszakot tekintve jelentős, az 1938. évi állomány az 1921. évinek csupán 70,44%-a volt.

A szamárállomány területi megoszlására és üzemi körülményeire ugyancsak az 1935. évi állatösszeírás a mérvadó. Az egész állomány felmérésében ez nem mutat olyan nagy eltérést a haszonállat-összeíráshoz képest, mint amilyet a kecskénél találtunk. 1935-ben eszerint 3784, míg a tavaszi haszonállat-összeírás szerint 3872 szamár volt.

[125] A tavaszi haszonállat-összeírások alapján.

A szamárállomány területi megoszlását ugyancsak az 1935. évi összeírás alapján vizsgálhatjuk. Ekkor az állomány 49%-a a Dunántúlon, 29%-a az Alföldön és 22%-a az északi dombos vidéken volt található.[126] Ami az üzemi körülményeket illeti, e téren a legszembeötlőbb, hogy elsősorban a nagyüzemek alkalmaztak szamarat. A 100 k. holdon felüli üzemekben találjuk a szamárállomány 59,5%-át, ezen belül az 1000 holdon felüli üzemekben az egész állomány 41,5%-át. Ugyancsak feltűnő az 5 k. holdon aluli üzemek részesedése a szamárállományból (33,5%). Csupán az állomány fennmaradó 7%-a esett az 5—100 k. hold közötti üzemekre. Ezekben az adatokban a megfelelő mennyiségű földdel rendelkező, magát jobban bíró parasztság, illetve a tulajdonképpeni birtokos parasztnak azt az álláspontját véljük felfedezhetni, amelyről bevezetőben volt szó: ezek a rétegek lenézték a szamarat.[127]

Sem az állam, sem az állattenyésztéstudomány nem fordított különösebb gondot a szamárállomány fejlesztésére. Olykor-olykor állami akciók során került az országba friss vér, nevezetesen öszvérekkel együtt többször hoztak be Olaszországból szamarat is. Különösebb minőségű fejlődésről azonban nem lehetett beszélni. Az sem tette érdekeltté a tenyésztésben sem az államot, sem a magánosokat, hogy a keménypatájú szamarat patkolni sem kellett, ami tartását a lóénál olcsóbbá tette, s ennek a 30-as évek elején lett volna gazdasági jelentősége. Mégsem fordult feléje nagyobb érdeklődés egyik részről sem.

Ugyanilyen sivár a helyzet az öszvér esetében is. Az öszvért nem kedvelte sem a parasztság, sem a nagybirtok, holott kiváló tulajdonságai indokolttá tették volna szélesebb körű tartását. Még inkább talán nagybirtokok tartották, amelyek rendelkeztek gazdasági vasútvonalakkal, ahol vontatóként az öszvért különösen jól lehetett használni (1935-ben az állomány 62,3%-át találjuk az 500 k. holdnál nagyobb üzemekben).[128] Ugyancsak felhasználták bányamunkákra is.

A háború folyamán az állomány megnövekedett, erre mutat, hogy szemben az 1911. évi összeírás szerint az új országterületre jutó kereken 400-zal, 1922-ben 2232 öszvért írtak össze. Ez a létszám a korszak végére körülbelül a felére csökkent: kb. 1200—1250 db körül állapodott meg. A csökkenés rendszeres és töretlen ívű volt, 1922 után évente átlagosan 150—200 állattal csökkent a létszám. A csökkenés sajátos módon éppen az ellenkező hatást váltotta ki a növendék- és felnőttállomány viszonyában, mint a többi állatfajtáknál. Míg 1925-ben még csupán 5,42%-ot tett ki a növendékállomány, ez 1929-re 12,33, majd 1932-re 18,50%-ra nőtt. A növendékállomány aránya már 1934-ben elérte a 23,27%-ot, s a továbbiakban általában 23,5—24,5% között ingadozott. Ebből azonban a tenyésztési kedv felélénkülésére nem lehet következtetni, hiszen az öszvér nem szaporodik; inkább arról volt szó, hogy az „öszvérgyártás" keretei szilárdultak meg (a felnőttállomány 1935—36. évi nagyarányú csökkenése után, amikor a növendékállatok aránya 27% fölé emelkedett), s egyúttal arról is, hogy a statisztikai felvételek is jobban kiterjedtek a növendéköszvérekre. Szépen mutatja ezt az 1935. évi összeírás, ami nemcsak az állomány területi megoszlására, hanem üzemi tartási körülményeire is fényt vet. Eszerint 1935-ben 1061 öszvér volt az országban, míg a tavaszi haszon-

[126] A Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai . . . (Magyar Statisztikai Közlöny. Új s. 112. k.) adatai alapján.
[127] Uo.
[128] Uo.

állat-összeírás 1022 db-ról tud. Ennek 27,20%-a volt növendék (a tavaszi összeírás szerint). Az állomány területi megoszlása: a Dunántúlon található 41,3%, az Alföldön 48,7%, Északon pedig 10%.[129]

Az öszvértartás terén is ugyanazok a körülmények érvényesültek, mint a szamárnál vagy a kecskénél. Az állam itt sem gondoskodott a tenyésztésről, legfeljebb olykor hoztak be mutatóba néhány öszvért Olaszországból. Így minőségi változásról, esetleg javulásról illúzió volna beszélni. Az öszvértartás jelentősége is csökkent, tulajdonképpen jóval a természetes szint alá, hiszen az öszvér előnyös tulajdonságai, különösen magyarországi körülmények között, indokolttá tették volna a két világháború között szélesebb körű hazai elterjedését. Eredetileg számítottak erre bizonyos hazai körök is, különösen katonai szempontból. A Horthy-hadsereg kiépítésének kezdetén a hegyiágyús és aknavetős alakulatoknál még öszvér-, illetve szamármálhásokra számítottak. Csak amikor a közvélemény nem fogadta be ezeket az állatokat, tértek át a lóra itt is.[130]

7. AZ ÁLLATÁLLOMÁNY SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSA

Az állattenyésztés egyes ágazatainak áttekintése után szemügyre kell vennünk az állatállomány egészének változásait, az állatállomány szerkezetében végbement eltolódásokat. Ehhez csak egyféleképpen juthatunk, ha közös nevezőre hozzuk az egyes állatfajokat, s számosállatban számolt létszám alapján végezzük vizsgálatainkat. Ahhoz ugyanis, hogy megállapíthassuk a teljes állatállomány nagyságának változásait, a szerkezeti változásokat, azt, hogy az egyes országrészek között hogyan oszlott meg a teljes állatállomány s hogy történt-e e téren változás a vizsgált két évtizedben, közös alapot kell találnunk. Ha nem így járunk el, nem tudunk viszonyítani. Nincs szükség persze arra, hogy az állatállományra vonatkozó minden adatsorozatot teljes egészében átszámítsuk. Elég lesz, ha néhány évre vonatkozóan, azokra, amelyek a fejlődés érdemleges fordulópontjait jelzik, végezzük el ezt az átszámítást. S arra sincs lehetőségünk, hogy minden állatfajnál megtegyük ezt. A számítások egyszerűsítése céljából elhagyjuk a kecske-, szamár- és öszvérállomány bevonását a számításokba. Adathiány következtében ki kell maradnia a baromfiállománynak is, így a négy fő állatfajra (szarvasmarha, ló, sertés, juh) kell szorítkoznunk. Hogyan alakult tehát az ország állatállománya számosállatban kifejezve 1920—1938 között? (28. táblázat.)[131]

Tulajdonképpen a teljes állatállomány vizsgálata sem vezet más eredményhez, mint amit az állattenyésztés egyes ágazatainak részletesebb elemzésekor megállapítottunk: a számosállatban kifejezett teljes állatállomány nagysága sem érte el az 1911. évi színvonalat e két évtized folyamán, az állatállomány létszáma tehát a háború előtti időszakkal összemérve csökkent. A csökkenés ugyan minden állatfajra vonatkozik, de nem egyformán következett be. Üteme és kisebb-nagyobb hullámzásai követték azt a periodicitást, amelyről korábban már beszéltünk, a konjunktúra—dekonjunktúra megfelelő változásait.

Megállapíthatjuk már elöljáróban is, hogy 1911-hez viszonyítva a 20-as évek elejére megnőtt a ló- és a sertésállomány aránya, nagyjából változatlan

[129] Uo.
[130] Uo.
[131] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai alapján. Saját átszámítás.

28. TÁBLÁZAT

Az állatállomány alakulása számosállatban 1920—1938 (1000 db)

Év	Szarvasmarha		Ló		Sertés		Juh		Összesen	
	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%	1000 db	%
1911	1719,8	57,8	717,2	24,0	378,8	12,6	171,8	5,6	2987,5	100,0
1924	1513,6	58,3	676,8	26,0	279,8	10,8	127,1	4,9	2597,3	100,0
1925	1532,8	57,6	697,6	26,2	300,2	11,3	132,0	4,9	2662,6	100,0
1928	1448,8	55,9	732,0	28,2	303,3	11,7	109,4	4,2	2593,5	100,0
1931	1449,6	56,9	689,6	27,1	309,2	12,1	100,7	3,9	2549,1	100,0
1934	1336,0	57,2	638,4	27,4	284,9	12,2	76,0	3,2	2335,3	100,0
1938	1504,8	57,4	649,6	24,8	354,2	13,5	113,8	4,3	2622,4	100,0

maradt a szarvasmarha-állományé, egyértelműen csökkent viszont a juhoké az egész állatállományon belül. A 20—30-as évek folyamán az állatállomány szerkezete tovább fejlődött. Csökkent a szarvasmarha aránya, annak ellenére, hogy a korszak végére ismét emelkedett valamit, csökkent a lóállomány aránya is s elég nagy arányban a juhok részesedése. Az egyetlen egyenletesen növekvő állatfaj a sertés, amelynek aránya fokozatosan tért nyert az egész állatállományon belül, s 1938-ban már az 1911. évi arányt is jelentősen meghaladta.

A táblázat adatai az állattenyésztésnek azt a periodicitását tükrözik, amelyről korábban már beszámoltunk. Lehetővé teszik viszont azt, hogy körülírhassuk az állatállomány szerkezetében menet közben bekövetkezett változásokat is. 1925-ben a legnagyobb az állatállomány számosállatban kifejezett létszáma, s 1934-ben volt a legalacsonyabb. Jellemző, hogy ezen az időszakon belül a ló- és a sertésállomány aránya nőtt, a szarvasmarháé és a juhé viszont csökkent. A változás teljes erővel az új konjunktúra felfelé ívelése idején, 1938-ban bontakozott ki, amikor ezek a különbségek (a juhállomány mesterséges felfuttatása ellenére is) már szemmel láthatók. A szarmasmarha-állomány aránya a létszámnövekedés ellenére számottevően nem javult s kisebb volt, mint 1924—25-ben. A lóállomány aránya viszont a létszámnövekedés mellett is jelentősen csökkent, s ugyanez vonatkozik a juhállományra is, amelynek létszáma 1934—38 között majdnem 50%-kal nőtt, s ennek következtében részesedése is megnövekedett 1934-hez képest, de az 1924—25. évé alatt maradt. Az állatállomány szerkezetének változásai tehát világosak. A kérdés az, hogyan érintette ez a változás az ország egyes

29. TÁBLÁZAT

Az állatállomány %-os megoszlása számosállatban országrészek szerint 1920—1938

Év	Szarvasmarha			Ló			Sertés			Juh			Országrészek részesedése a teljes állományból		
	D.-túl	Alföld	Észak	D.-túl	Alföld	Észak	D.-túl	Alföld	Észak	D.-túl	Alföld	Észak	D.-túl	Alföld	Észak
1924	63,1	52,1	60,6	21,5	31,7	24,5	11,4	11,0	7,6	4,0	5,1	7,3	46,2	41,1	12,7
1925	62,3	51,5	60,6	21,3	32,2	24,3	11,5	12,1	7,8	4,9	4,3	7,3	46,9	41,2	12,8
1928	62,1	48,5	58,3	23,4	34,1	26,5	11,5	13,0	8,3	3,3	4,4	7,0	44,7	42,1	13,2
1931	63,0	48,8	60,1	21,3	34,2	25,7	12,7	12,7	8,4	3,1	4,3	5,8	46,4	40,4	13,2
1934	62,8	50,0	60,8	21,7	34,0	26,1	12,9	12,7	8,2	2,7	3,4	4,9	45,7	41,4	12,9
1938	63,5	49,0	60,9	19,5	31,4	23,8	14,2	14,2	9,0	2,9	5,5	6,2	47,6	39,7	12,7

területeit. Van-e különbség e téren az egyes országrészek között is? (29. táblázat.)[132]

Az ország állatállománya az egyes nagyobb tájegységek között nem egyenletesen oszlott meg, s 1920—1938 között a változások sem egyformán érintették azokat. A Dunántúlon 1938-ban számosállatban kifejezve is nagyobb volt az állatállomány, mint 1924—25-ben, az Alföldön kisebb, az északi dombosvidéken viszont változatlan maradt. Mindez azt eredményezte, hogy eltolódott az egyes országrészek részesedése a teljes állatállományból a Dunántúl javára. S ezen belül is változások játszódtak le. A változások ritmusa sem volt azonos az egyes országrészeken. Korábban a részletes elemzéseknél láttuk, hogy az állatállomány egyes összetevői a különböző országrészekben másképpen fejlődtek; most lehetőség nyílik arra, hogy egymáshoz viszonyítva vizsgáljuk ezt a változást. Jellegzetes, hogy a *Dunántúlon* az egész állományon belül megnőtt a szarvasmarha- és annál is nagyobb arányban a sertésállomány részesedése, elsősorban a juh, másodsorban a ló rovására. Ezt a folyamatot az 1934—1938 között időszak fejlődése juttatta kifejeződésre, ha a juhállomány arányának csökkenését 1925 után egyenletesnek is lehet tekintetni. Ugyanakkor az *Alföldön* jellegzetesnek tartjuk a szarvasmarha-állomány arányának csökkenését, a lóállomány részesedésének stagnálását, a juhállomány arányának 1938-ra történt megnövekedését s a sertésállomány arányának jelentős gyarapodását is. A juh- és sertésállomány arányának növekedése az Alföldön végső soron a szarvasmarha rovására következett be, ami jellegzetesen megkülönbözteti ezt a vidéket a Dunántúltól. Jellemző, hogy az Alföldön akkor is csökkent a szarvasmarha-állomány aránya (1934—1938 között), amikor a Dunántúlon emelkedett. Jellemző az is, hogy a csökkenés az Alföldön mindig nagyobb mint a Dunántúlon, az állomány arányának növekedése viszont rendszerint jóval kisebb a dunántúlinál. Felhívjuk a figyelmet arra a körülményre is, hogy a lóállomány arányának alakulása is más az Alföldön, mint a Dunántúlon. 1924—1931 között az arány egyenletesen nőtt az Alföldön, a Dunántúlon viszont már 1928-tól kezdve csökkent. A sertésállománynál sincs teljesen szinkronban a változás, míg a juhállománynál a különbség elsősorban 1934—1938 között jut kifejezésre. *Északon* a szarvasmarha aránya növekedett, ha nem is jelentősen, de állandóan, hiszen már 1934-ben is nagyobb volt részaránya, mint 1924—25-ben. Szembetűnő itt is a sertés arányának gyors gyarapodása, a ló, de elsősorban a juh rovására.

A számosállatban kifejezett állatállomány viszonyítása a földterülethez kellő alapot ad annak bemutatására, hogyan változott a föld és az állatállomány aránya országosan és egyes országrészekben, az állatállomány létszámában bekövetkezett változások következtében. Tulajdonképpen kétféle adatsort kell közölnünk: viszonyítanunk kell az állatállomány alakulását a szántóterülethez és a mezőgazdaságilag hasznosított földterülethez.

Az állatsűrűség terén általában nem találunk jelentősebb változást, kivéve az 1930-as évek első felét, amikor az állomány sűrűsége a mezőgazdaságterülethez viszonyítva csökkent. Ezt a csökkenést is behozta azonban 1938-bani Az egyes országrészeken viszont már ennél nagyobb arányú mozgást rögzíthetünk. A Dunántúlon 1938-ra 1925-höz viszonyítva mind a szántó-, mind a mezőgazdasági területre vonatkoztatva sűrűbb lett az állatállomány, ugyanekkor az Alföldön és az északi dombosvidéken is csökkent, vagyis a látszólagos moz-

[132] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai alapján. Saját átszámítás.

30. TÁBLÁZAT

Az állatállományból jut 1000 számosállatban[133]

Év	100 kat. hold szántóra				100 kat. hold mezőgazd. területre			
	Magyaro.	Dunántúl	Alföld	Észak	Magyaro.	Dunántúl	Alföld	Észak
1925	27,4	33,9	22,5	28,1	20,2	24,9	16,8	19,6
1928	26,7	32,1	22,4	28,1	19,7	23,6	16,7	19,6
1931	26,2	32,6	21,2	27,6	19,4	24,1	15,8	19,2
1934	24,0	29,3	19,9	24,6	17,7	21,7	14,9	17,1
1938	26,8	34,1	21,3	27,1	20,0	25,5	16,1	18,9

dulatlanság ellenére lényeges elmozdulás következett be a Dunántúl javára az egész állatállományon belül. Ami az egyes állatfajokat illeti, azok sűrűségében is bekövetkeztek változások. A Dunántúlon pl. nőtt a szarvasmarha és a sertés sűrűsége, csökkent viszont a lóé és a juhé, ez utóbbi jelentősen. Az Alföldön az általános csökkenés ellenére nőtt a sertés és a juh sűrűsége, de ez a növekedés sem tudta ellensúlyozni a szarvasmarha és a ló sűrűségében bekövetkezett változást. Az északi dombosvidéken viszont csupán a paraszti állomány sűrűsége növekedett, a szarvasmarháé és a lóé mellett a juhállományé is csökkent. De sem a szarvasmarha-, sem a lóállomány ritkulása nem volt olyan jelentős, mint az Alföldön, ezért az egész állatállomány ritkulása sem érte el az ott tapasztalt mértéket. Mindenesetre jellegzetes a kirajzolódó kép: a Dunántúlon az állatállomány sűrűsödésének, az Alföldön és Északon pedig ritkulásának folyamata.

Az állatsűrűség, a szántóföld, illetve a mezőgazdasági terület egy-egy egységére számított állatlétszám tehát országosan, az állatállomány egészét nézve alig változott, csak belső arányai tolódtak el, s az országrészek közötti megoszlása lett más. Mindez csupán a föld és az állat kapcsolatára van figyelemmel. Holott nem mellőzhetjük el még egy tényező bevonását vizsgálódásunkba: az embert. Láttuk, az ország lakossága 1920—1938 között megnőtt. Lépést tartott-e növekedésével az állatállomány?

Az állattenyésztés mérlegét tulajdonképpen csak most tudjuk igazán megvonni. Itt elhagyhatjuk a területi részletezést, mert az nem vinne előre

31. TÁBLÁZAT

Az állatállomány alakulása 1000 lakosra számítva 1920–1938[134]

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	Kecske	Szamár	Öszvér
1911	282,6	117,9	436,8	316,3	2,7	1,1	0,1
1924	229,1	102,7	297,0	219,2	6,7	0,6	0,2
1925	229,4	104,7	314,6	225,9	7,1	0,6	0,2
1926	218,4	104,6	297,9	213,3	5,8	0,6	0,2
1929	209,9	102,9	298,0	181,5	—	—	—
1934	188,5	90,2	281,2	122,2	—	—	—
1938	207,3	89,6	342,6	179,4	4,6	0,4	0,1

[133] A tavaszi haszonállat-összeírások adatai alapján. Saját átszámítás.
[134] A Magyar Statisztikai Évkönyvek megfelelő kötetei alapján.

bennünket, az egész ország lakosságát kell az egész állatállományhoz viszonyítani. S ez a viszonyítás igen hátrányos körülményekre utal. Elég egy pillantás a táblázatra, hogy láthassuk: az 1000 főre jutó állatállomány 1911—1925 között legalább 20%-kal csökkent. Ez önmagában is igen hátrányos fordulatot jelent, amelyet még inkább kiemel, hogy 1925—1938 között (1926-hoz viszonyítva) további 10%-os csökkenéssel kell számolni. Az 1000 főre számított állatállomány tehát az új országterületen nem fejlődött tovább, ellenkezőleg, csökkent. Mindez még élesebbé teszi az állatállomány létszámának alakulásáról fentebb megrajzolt képet. Kétségtelen, az állomány minőségileg fejlődött, a hozamok valamelyest növekedtek, s ez az alacsony belső fogyasztás mellett ideig-óráig még ellensúlyozhatta a számbeli csökkenést. De a csökkenés azért tény marad, s jellemzi azt az egész helyzetet, amelybe az állattenyésztés 1920—1938 között került.

GUNST PÉTER

ПЭТЭР ГУНСТ

РАЗВИТИЕ ЖИВОТНОВОДСТВА ВЕНГРИИ В 1919—1938-их ГОДАХ

Резюме

Самой характеристической чертой этих двух десятилетий является в Венгрии то, что поголовье скота уже не превышало численного состава 1911-ого года; даже, в случае некоторых видов (лошадь, овца) значительное сокращение возникалось. Это может объясняться, отчасти, изменённым рыночным положением, получившимся вследствие расчленения Австро—Венгерской Монархии, и снижением цен, а отчасти повышенной себестоимостью производства на новой территории страны.

В венгерском животноводстве возможно обнаружить производственный цикл между 1920. и 1938. годами, но отдельные этапы его проявляются передвижной фаз. Причина этого явления состоит в том, что производство плотно зависело от урожаев корма, которые искажали общий эффект цикла.

Направление и размер животноводства были, вместо количества, определены в это время, прежде всего, качеством. От застрявшего состава стремились производить больших доходов. Итак, основной проблемой этого периода является развитие качества.

1. *Скотоводство*

Состав крупного рогатого скота показывал стагнацию, между 1920—1938 гг. он систематически оставался под уровнем 1911-ого года. Он явился самым большим в 1920 г.: в начале 1930-ых годов он быстро сокращался, потом в 1938 г. он достиг раньшей численности. Эти колебания состава постигали стада скотов неодинаково. Колебания, почти исключительно, охватывали состав молодняков. Внутри стада молодняков, однако, число и пропорция тёлочек изменялись в более значительной мере. Состав взрослых скотов явился очень стабильным, т. е. конъюнктуральный эффект касается, прежде всего, состава молодняков.

Сортовой состав значительно улучшился. На 1938 г. уже 78,5% стада был краснопёстрым. Другие сорта постепенно оттеснялись. Этот процесс слал быстрее, особенно, вследствие кризиса.

Размещение состава скотов тоже изменилось. Их численность сократилась на Большой Венгерской Низменности (на 8,5%), а на Южном Задунайском Краю она повысилась. Значение этой территории увеличилось в отнгошении скотоводства.

Доходность мяса, особенно, молока, повысилась. Количество молока, поступленного на продажу, было удвоено. Средние величины молочности по коровам стали 1750—1800-ми литрами. Результаты за Дунаем были на 3—4% выше, на Низменности на 5—6% ниже общегосударственного среднего. Удои по корове крестьянских хозяйств были в среднем низшие на 5—7%, а удои крупных хозяйств — на 30—55% высшие, чем общегосударственное среднее. Повышалось различие между современным содержанием коров крупных хозяйств и экстенсивным содержанием коров большинства малых предприятий. Коровы,

достигающие чрезвычайных результатов (систематических мировых рекордов), находились, в их большинстве, в крупных предприятиях.

Развивалась дальше и паспортная система племенной работы, являющаяся в это время уже общегосударственной, охватывающей и элитное племя крестьянских хозяйств. Улучшалось кормление, и вследствие этого убойный выход и способность рабочих скотов к тягловой работе тоже увеличивались.

Одно из основных средств целевой установки государства по племенной работе было обеспечение производителями-самцами, особенно потому, что племенная дисциплина ослабилась во время войны и после того. Соотношение быков, употреблённых в общем разведении, повысилось (до 63,2%-а), что явилось значительным, ведь состав коров, во всё большей части, был во владении таких собственников, которые не обладали самцами. В общегосударственном среднем 79—80 коров попадали в это время на одного быка, что показывает на очень чрезмерное употребление. В крупных предприятиях, владеющих собственными самцами, положение было, конечно, в целом порядке.

Борьба против эпидемических заболеваний тоже подвигалась. Число животных, издохших в таких зарязах, в 1938-ом году уменьшилось с 4—5000-и до 1,3 тысячи.

Биологические условия количественного развития были данными (половина родившихся телят была систематически зарезана). Важнейшей причиной уменьшения явился сбытовой кризис. Государство было вынуждено во всё большей мере вмешаться сбыту, особенно после 1929-ого года. В это время вывоз стал монополизированным, но это мероприятие сопровождалось уменьшением доли крестьянства в экспорте. Обеспечение цен молока было тоже важным. Сбыт столицы был объявлен закрытой зоной и цена молока стала зафиксированной. Эти мероприятия служили, прежде всего, интересам крупных помещиков.

Потребление молока уменьшилось, но производство сливочного масла повышалось, — масло было, главным образом, экспортировано. Таким образом, кризис положительно подействовал в этой области: интенсивные предприятия продолжались модернизироваться, а экстенсивные (прежде всего на Большой Низменности) превратились ещё в более экстенсивные.

2. *Коневодство*

Конское поголовье тоже уменьшалось немного между 1920-и 1930-ыми годами, во в незначительной мере. Венгерское сельское хозяйство тогда ещё не было достигнуто волнами механизации. Конный состав быстро повышался в первые годы после войны, потому что стремились возмещать военные потери, — потом он остановился, что указывает на то, что величина конского поголовья была определена обстоятельствами предприятий (тяговая сила и.м. д.). Уменьшение стало видно только во второй половине 30-ых годов.

Исследование внутренней структуры конского состава подтверждает то же самое. Состав молодняков, начиная с 1924-ого года, непрерывно уменьшался. Целью разведения была не реализация, а содержание и сохранение стада.

50,1% состава падает в это время на Большую Низменность, 37,9%- на Задунайский край, остальная часть на Северную Венгрию. Эти соотношения не были нарушены численными изменениями, так как конь является производственным животным.

Тип породы, в сущности, был неизмененным. Состав теплокровных был приблизительно 80% в конце этого периода. Явилось, однако, стремление фаворизировать породу Нониуса. Улучшение качества показалось и в том, что на новой территории страны сформированные племенные районы, придерживающиеся своих стран, уже укрепились, и организация разведения была создана. Обеспечение производителями играло чрезвычайно значительную роль. Большинство кобылиц (в начале 20-ых годов: 87,9%, в 1938-ом году: 92,7%) было собственностью таких людей, которые не имели жеребцов. Поэтому государственные коневодческие фермы и употребленные в общем разведении жеребцы владели очень большим значением. Соотношение этих коней, с помощью огромной работы, повысилось до 40%-ов в 1930-ом году; позже, в 1936 г., оно достигло 56,5%. Целью разведения была увеличение состава холоднокровного. Обеспеченность самцами — производителями тоже улучшалось, и в количестве и в качестве.

Разведение холоднокровных коней было сконцентрировано, из разведечских районов, на Южный Задунайский Край, а разведение теплокровных, прежде всего, на Большую Низменность.

Правительство, — в первую очередь из-за военных причин, — стремилось содержать конное поголовье. Государственное направление охватило коневодство, а Министерство Военных Дел, в 1935 г., значительно повысило цену двугодичных жеребят, и этим оно обеспечило повышение численного состава молодняков в конце 30-ых годов.

3. *Свиноводство*

Влияние конъюнктуры было испытано, больше всего, в области свиноводства, которое было особенно чувствительным к формированию спроса, к урожаям кормов, даже и к заразам. Численный состав только в одном году достиг численности 1911-ого года, в других годах он был всегда меньше, но его колебания всегда были очень высокие. Напротив всех волнений состав уменьшался до 1934-ого года, потом он снова увеличился. Состав молодняков есть сильнее чувствителен к конъюнктуре. Соотношения внутри состава, имея в виду весь период, не изменились значительнее.

Очень болшое соотношение Задунайского Края в свиноводстве продолжало повышаться: здесь 49,80% поголовья свиней находилось в 1938 г. Численный состав не увеличивался в характеристических разведческих районах, а там, где его плотность была ниже, чем средняя, т. е. тенденция уравнения действовала.

Состав ассортиментов выгодно изменился: свинья мясного типа попала в первый план (с 5,7%-а до 19%-ов). Её пропорция особенно повысилась во время кризиса. Этот процесс достиг и крестьянских хозяйств. Скрещивание свиньи мясного типа со свиньей сального типа (мангалицей) тоже имела значительную роль.

Развивалось и формление структуры разведения, подвигалась вперед и пастортная система племенной работы. Успехи науки ещё редко достигали крестьянского разведения, поэтому рос овраг между народными разведениями и свиноводством крупных предприятий.

Что касается обеспечения свиноводства производителями, здесь положение является оборотным по сравнению со крупными рогатыми скотами. В случае свиней состав самцов приватных разведений имело большинство, но это соотношение снизилось (с 69,4% до 63,6%-а). Большинство состава самок было в руках лиц, не владеющих собственными самцами (65—69%). В приватных разведениях, особенно в крупных предприятиях, обеспечение самцами было очень благоприятным, а в общем производстве положение было значительно хуже.

Что касается новых пород, прежде всего свиноводы заготовили самок, потом следовала заготовка самца. За Дунаем разведение свиньи мясного типа находилось уже во второй фазе, но другие части страны — только в первой фазе.

Результат борьбы против эпидемических заболеваний был неблагоприятным. Потери явились огромными — особенно чума свиней потребовала многих жертв. Распространение симультанной прививки тоже не могло прекращать этого положения.

Сбытовой кризис невыгодно влиял на разведение. Особенно крестьянство почувствовало это, ведь поголовье свиней в 69,3% было в руках крестьян в 1935-ам году. Соперничество за вывоз вело, наконец, к монополизации, что значило и то, что крестьянский материал отодвигнулся на задний план. Ситуация была похожа в области экспорта жира исланины. Цены снижались, итак правительство ввело покупки интервенционные, но и это не помогло ничего. Цены начинали снова повышаться только в конце 30-ых годов.

4. *Овцеводство*

Потери состава овец были очень велики в годах войны и революций, а позже и во время захвата, — поэтому в начале 20-ых годов мы можем быть свидетелями значительного увеличения, которые после 1924-ого года заменяется уменьшением состава. Вследствие поддержки цен, после 1934-ого года, состав овец снова повысился до 1938 г. С одного миллиона до 1,6 миллиона.

Изменения численного состава, и на этой области, охватывали почти исключительно состав молодняков, а нельзя говорить о более значительном сдвиге структуры. Изменения численного состава имели результатом распадение более слабых ассортиментов; соотношение тонкорунной породы до 1938 г. повысилось около 80%-ов.

Изменение в размещении состава овец было сильным. Особенно из Задунайского Края была вытеснена овца, которая стеснилась на Большую Низменность, а именно на её песчаные выходные части; она вытеснилась и с Междуречия Дуная и Тиссы.

Кризис вызвал много знаков качественного развития. Настриг шерсти повышался, удой молока тоже развивался. В 1938 г. чтобы сказать в круглой цифре, 50% состава овец был систематически удоено. Обработка овечьего молока повысила рентабельность разведения. Значительный вывоз овечьего сыра стал возможным. Выход мяса тоже повысился, вследствие распространения, частью, целесообразного разведения, а частью, современного кормления. Всё это сопровождалось распространением современных принципов разведения, паспортной системы племенной работы и классификации стад.

И государство стремилось улучшать народные разведения, частью камнаниями баранов, частью разделом ярочек. 95% производителей был в руках приватных собственников

итак самая большая часть овцеводов владело собственными самцами. Вследствие этого, овцеводческое разведение было известным через частных собственников.

Цены шерсти и живой овцы были очень низкими во весь период. Пока кризис не разразился, 90—92% продуцированной шерсти было экспортировано, причём текстильная промышленность импортировала шерсть лучшего качества. После 1929-ого года венгерская промышленность была обязана обработать отечественную шерсть. Поддержка цен была употреблена, и так удалось остановить, после 1934 г., катастрофальное уменьшение нашего овечьего состава. Стремились и усугублять реализацию овец: повысился вывоз ягнят на жаркое и вывоз живых овец во Францию, Грецию и Чехословакию.

5. *Птицеводство*

Развитие состава птиц может очень трудно захватываться статистически. Целый состав птиц мог состоять из 22—23 миллионов штук. Численный состав увеличивался сильно между 1920—1938 гг. На первом месте стояли куры (77%), пропорции индейки и утки тоже повышались, но соотношение гуса уменьшалось.

Наибольшая часть состава птиц жила в предприятиях, меньших чем 100 гольдов (в 1935: 89,8%). Особенно мелкие хозяйства занимались разведением птиц. Роль крупных предприятий была больше только в разведении индеек. Главным образом в городах крестьянского типа Большой Низменности было распространено птицеводство, в более убогих слоях крестьянства. Наибольшая часть всемирно известной гусиной печёнки и других птичьих продуктов была оттуда экспортирована. Качество состава ухудшилось во время войны, иногда и 35—40% поголовья упадал. Не было единного птичьего типа; разведение было характеризировано птицами различного цвета, размера и качества. Правительство пробовало улучшать состав, частью ввозом иностранных сортов (Плимут-рок, Орпингтон, Легхорн, Род-Айланд) как субъектов разведения, частью улучшением отечественных пород. В процессе этого стремления повышалась яйцекладка, стали большими масса и вес тела.

Экспорт домашних птиц и птичьих продуктов (яйцо, перо, гусиная печёнка итд) быстро повышался. Торговля достигла огромного дохода. Отчасти поэтому стремилось правительство монополизировать весь вывоз. В 1938-ом году, с помощью кооператива «Хандья» (Муравей), производственники приобрели себе перевес управления делами. Вывоз пера был монололизирован, и государство поддерживало, и с помощью набавок, этот банкротившийся экспорт.

6. *Разведение коз, ослов и мулов (лошаков)*

Разведение всех этих трёх видов домашнего животного было в положении прекращения. Особенно коза была животным более убогих слоёв народа; её разведение было иногда разрешено, иногда лимитировано, отчасти в зависимости от общих экономических условий. Поголовье коз находилось, в значительной части, в пригородах Будапешта. — Осёл, мул и лошак были, между 1920—1938 гг., в первую очередь тяговыми животными крупных предприятий.

7. *Изменение структуры состава домашних животных*

В составе домашних животных, высказанном в живом весе в переводе на крупный рогатый скот, в проверенном этапе следовали значительные изменения структуры. В отношении к 1911-ому году, между 1920—1938 гг. состав домашних животных Венгрии, высказанный в живом весе в переводе на крупный рогатый скот, был тоже меньшим. Сокращение случилось в отношении всех видов, с исключением домашних птиц, но в неодинаковой мере. Внутри состава уменьшилось соотношение крупного рогатого скота и лошади, очень значительно сократилось соотношение овцы, — однако пропорция состава свиней повысилась.

Имея в виду целый состав домашних животных, можно видеть, что его распределение по территории в сущности не изменилось, хотя соотношение Задунайского Края увеличилось из состава животных, за счёт других частей страны. На областях, находящихся на запад от Дуная, состав скотов повысился, когда на других краях он уменьшился, — а состав свиней умножался с большей быстротой, чем на других регионах. В частях страны, попадающих на выход от Дуная, скотоводство немного регрессировало, состав лошадей показал стагнацию, а соотношение овец и свиней увеличилось.

Густота (плотность) полного состава животных домашних, соотнесённая к похотной земле и к земельным угодьям (пашня, огород, луг, виноград), вследствие этого, с точки

зрения всей страны, не изменилась существенно: на запад от Дуная она повысилась, а на Большой Низменности она уменьшилась. Однако, значительно изменилось соотношение состава хозяйственных животных к населению. Численность населения быстро повышалась; поэтому, соотносительно к 1911 г., в 1920-ому году релативное сокращение отдельных видов животных есть, минимально 20% на 10 000 лиц. Между 1924—1938 гг. вычисленный на 1000 голов состав крупных рогатых скотов и коней продолжался уменьшиться (на 10%), состав овец во много большем размере (на 18%), — только состав свиней повысился соотносительно к 1924 г. (на 17%). Сокращение животного состава, итак, является значительным. Это не смогло быть уравнено повышением качественного уровня. Поэтому — хотя попадали животные и их продукты на экспорт, так как среднее и общее потребление населения Венгрии достигло только очень низкого уровня, — возможно было считаться с том, что повышение уровня жизни населения вляжет за собой сокращение экспорта животноводческих продуктов.

PÉTER GUNST

DIE ENTWICKLUNG DER TIERZUCHT IN UNGARN VON 1919 BIS 1938

Zusammenfassung

Der wichtigste Charakterzug der Tierzucht von diesen zwei Jahrzehnten war in Ungarn, dass der Tierbestand an der Gesamtzahl von 1911 nicht überstieg, vielmehr trat ein bedeutsamer numerischer Rückgang im Fall einiger Tierarten (Pferde, Schafe) ein. Diese Erscheinung, zum Teil, ist mit der durch den Zerfall der Österreichischen-Ungarischen Monarchie veränderten Marktsituation, zum Teil aber mit den auf dem neuen Landgebiete erhöhten Selbstkosten zu erklären.

In der Tierzucht von Ungarn ist ein Produktionszyklus zwischen 1920 und 1938 erweislich, denen einzelne Abschnitte mit einer Phasenverschiebung in Verhältnis zum allgemeinen ökonomischen Zyklus zu beobachten sind. Die Ursache dieses Phänomens war, dass die Produktion durch die Futtererträge stark geprägt ist, so haben die Futter erträge den Totaleffekt des Zyklus zerstört.

Die Richtung und der Masstab der Tierzuchtsentwicklung wurden zu dieser Zeit, anstatt der Quantität, vor allem von der *Qualität* bestimmt. Aus dem stabilisierten Tierbestand strebte man grössere Erträge produzieren, so war die Qualitätsentwicklung die grundlegende Frage jener Periode.

1. *Rinderzucht*

Der Bestand stagnierte; zwischen 1920 und 1938 blieb er systematisch unter dem Niveau von 1911. Er war am höchsten in 1920, am Anfang der 30er Jahre sank er rasch, dann erreichte er schnell die frühere Gesamtzahl in 1938. Die Fluktuation der Gesamtbezahl hat den Rinderbestand nicht gleichweise betraffen. Die Schwenkung — beinahe ausschliesslich — dehnte sich auf den Jungviehbestand aus. Innerhalb des Jungrinderbestands variierte aber die Zahl und Proportion der Färsen in beträchtlichem Masse. Der Bestand der ausgewachsenen Tiere war sehr stabil, so rührte der Konjunktureffekt vor allem den Jungtierbestand an.

Die Sortenzusammensetzung verbesserte sich bedeutend. In 1938 war 78,5% des Gesamtbestandes rotbunt. Die anderen Sorten wurden zu dieser Zeit zurückgedrängt; dieser Prozess beschleunigte sich besonders infolge der Krisis.

Auch die Standortsverteilung des Rindviehbestands veränderte sich. Er verminderte sich auf dem Grossen Ungarischen Tiefland (mit 8,5%); in südlichen Transdanubien dagegen vermehrte sich die Gesamtzahl. Die Bedeutung dieses Kreisesvergrösserte sich in der Rinderzucht.

Der Fleischertrag, und besonders der Milchertrag hat angestiegen. Die Milchmenge verdoppelte sich im Güterverkehr. Die durchschnittliche Milchleistungen vermehrten sich bis 1750—1800 Lit. Sie waren in Transdanubien mit 3—4% höher, auf dem Tiefland mit 5—6% niedriger, als der Durchschnitt. Die je eine Kuh fallenden Erträge der Bauernbetriebe waren durchschnittlich mit 5—7% niedriger, die per-capita Kuhenerträge der Grossbetriebe aber mit 30—55% höher als der Landesdurchschnitt. Der Unterschied zwischen der modernen Kühenhaltung der Grossbetriebe und der extensiven Zucht der Überzahl der Kleinbetriebe vergrösserte sich. Die emporragenden Ergebnisse

(systematischen Milchleistungsweltrekords) erreichenden Kühe waren grösstenteils in den Grossbetrieben zu finden.

Die Entwicklung der Herdbuchführung hat sich forwärtsbewegt; sie war zu dieser Zeit schon das ganze Land betreffend, und auch dehnte sich auf den Elitebestand der Bauernbetriebe aus. Die Fütterung verbesserte sich demzufolge vermehrten sich auch die Fleischproduktion und die Zugviehskapazität.

Eines der Mittel der staatlichen Züchtungspolitik war das Versehen der Betriebe mit Vatertieren, besonders darum, weil die Züchtungsdisziplin, während des Krieges und später, locker geworden ist. Das Verhältnis der Stiere in Gemeinzüchtung vermehrte sich zu 63,2%, das bedeutend war nämlich immer grösser Teil des Kuhbestandes (in 1938 86%) kam in die Hände solcher Besitzer, an die über keine Vatertiere verfügt haben. Im Landesdurchschnitt entfielen 79—80 Kühe zu einem Stier, das eine starke Übernutzung zeigt. In den Grossbetrieben, die eigene Vatertiere hatten, war die Situation natürlich gut.

Der Kampf gegen die epidemischen Erkrankungen hat sich vorwärtsbewegt. Die Zahl der in solchen Krankheiten verendeten Tiere verminderte sich zwischen 1920 und 1938 von 4—5000 zu 1300.

Die biologischen Bedingungen der Weiterentwicklung der Rindbezahl waren gegeben (nämlich die Hälfte der geborenen Kälber waren systematisch abgeschlachtet). Die höchste Ursache des Verringerns war die Verwertungskrise. Der Staat war gezwungen, sich in die Verwertung mehr und mehr einzumischen, besonders nach 1929. Zu dieser Zeit wurde die Ausfuhr monopolisiert, aber dieser Umstand bedeutete das Vermindern der Beteiligung des Bauerntums in Export. Es war auch wichtig, die Milchpreise zu garantieren. Darum wurde der Hauptstadtmarkt für eine geschlossene Zone erklärt, und der Milchpreis hier fixiert. Diese Massnahme diente vor allem zum Interesse der Grossgrundbesitzer.

Der Milchverbrauch verringerte sich. Die Butterproduktion vermehrte sich, die Butter wurde überwiegend exportiert. So hat die Krisis auf diesem Gebiet positiv gewirkt: sie hat die intensiven Betriebe noch merh modernisiert, aber die extensive (vor allem auf dem Tiefland) noch mehr extensiv verwandelt.

2. *Pferdezucht*

Auch der Pferdebestand verminderte sich zwischen 1920 und 1938, aber nicht in einem bedeutsamen Masse. In dieser Zeit hat die Welle der Mechanisation die Ungarische Landwirtschaft noch nicht erreicht. Die Gesamtzahl hat sich in den ersten Jahren nach dem Krieg schnell vergrössert, weil man die Kriegsverluste ergänzen wollte; dann stabilisierte sie sich; dies verweist darauf, dass die Grösse des Pferdebestands von den Betriebsumständen (Zugkraft) bestimmt wurde. Die Verminderung ist nun in der zweiten Hälfte der 30er Jahre offenbar geworden.

Dies ist auch von der Untersuchung der Struktur des Pferdebestands bestätigt. Der Junghengstbestand verminderte sich von 1924 stufenweise. Das Züchtungsziel war nicht die Verwertung, sondern die Bestandserhaltung. Der 50,1% des Bestands entfiel auf das Tiefland, 37,9% auf Transdanubien, die Überrest auf Nordungarn. Diese Proportionen — nachdem das Pferd ein Betriebstier ist — wurden von den zahlenmässigen Veränderungen nicht gestört.

Das Rossenmerkmal ist essentiel unverändert geblieben. Der Warmblüterbestand war am Ende der Periode ungefähr 80%. Es verweiste sich aber die Tendenz, die Nonius-Rasse zu favorisieren. Eine Qualitätsverbesserung war die Folge der Befestigung der neubeschafften, sich nach ihren eigenen Ländern richtenden Zuchtkreise und die der Züchtungsorganisationsausgestaltung. Eine ausserordentlich bedeutsame Rolle spielte die Verbesserung des Vatertiersversehen. Die Hauptmasse der Stuten (am Anfang der 20er Jahre 87,9%, in 1938 92,7%) war in Händen solcher Besitzer, die über Gestüte nicht verfügten. Darum hatten die Staatsgestüte und die für Gemeinzucht gebrauchten Hengste eine hervorragende Wichtigkeit. Der Anteil dieser Hengste, zufolge einer gewaltigen Arbeit, wurde in 1930 zu 40%, dann in 1936 zu 56,5% erhebt. Das Züchtungsziel war die Vermehrung des Kaltblüterbestands. Auch die Quantität und Qualität des Vatertiersversehens verbesserten sich.

Von den Züchtungskreisen hatte sich die Kaltblutzüchtung auf Südtransdanubien, die Warmblutzüchtung auf das Tiefland konzentriert.

Die Regierung — vor allem von militärischen Ursachen — bemühte sich den Pferdebestand zu bewahren. Die staatliche Richtung hat die Pferdezucht umfangen, und

die Verteidigungsministerium erhöhte in 1935 den Preis der zweijährigen Füllen. Dadurch versicherte sie die Vergrösserung des Junghengstbestands.

3. *Schweinzucht*

Die Konjunktureffekte fühlte die Schweinzucht am meisten an, die gegen die Gestaltung der Nachfrage, die Futtererträge, sogar auch die epidemischen Krankheiten besonders empfindlich war. Die Gesamtzahl hat nur in einem einzigen Jahr die Zahl von 1911 erreicht, im übrigen ist sie bis zum Schluss untergeblieben, aber ihre Schwenkung war sehr hoch. Gegen alle Wellungen hat sich der Bestand bis 1934 verringert, nachdem vermehrte er sich wieder. Der Jungschweinbestand ist in gesteigertem Masse empfindlich zur Konjunktur. Die Proportionen des Bestandes, mit Rücksicht auf die ganze Periode, haben sich bedeutsamer nicht verändert.

Der sehr grosse Anteil von Transdanubien in der Schweinzucht vermehrte sich weiter: zu 1938 waren hier die 49,8 Prozente des Schweinbestands. Nicht in den charakteristischen Züchtungskreisen, sondern dort vermehrte sich die Gesamtzahl, wo ihre Dichtheit niedrigere war als der Durchschnitt, d. h. hat sich eine Ausgleichtendenz geltend gemacht.

Die Rassenzusammensetzung veränderte sich vorteilhaft. Das Fleischschwein trat in den Vordergrund (von 5,7% zu 19%). Besonders in der Krisiszeit vergrösserte sich seine Proportion. Dieser Vorgang erreichte auch die Bauernbetriebe. Auch die Fleischschweinkreuzung mit dem ungarischen Fettschwein (Mangaliza) spielte eine wichtige Rolle.

Die Gestaltung der Züchtungsorganisation hat sich auch vorwärtsbewegt. Das Herdbuchwesen entwickelte sich. Die Ergebnisse der Wissenschaft erreichten noch die bauerliche Zucht nur selten, darum vertiefte sich der Abgrund zwischen der völkischen Züchtungen und der Schweinzucht der Grossbetriebe.

Im Vatertiersversehen war die Situation verkehrt als im Fall des Rindviehs. Der Eberbestand der privaten Züchtungen war in Majorität, aber diese Proportion verminderte sich von 69,4% bis zu 63,6%. Die Hauptmenge des Saubestands war in Händen der Besitzer, die über Vatertiere nicht verfügten (65—69%). In den Privatzüchtungen, vor allem in den Grossbetriebszüchtungen war das Vatertiersversehen sehr beförderlich, aber in der Gemeinzucht war die Situation essentiell schlechter.

Im Falle der neuen Rasse schafften die Züchter zuerst Muttertiere an, später kam die Beschaffung der Vatertiere. In Transdanubien war die Fleischschweinzucht schon in der zweiten Phase, aber die anderen Teile des Landes lebten noch nur in der ersten.

Die Resultate des Kampfes gegen die seuchenartigen Krankheiten war urgünstig. Die Verluste sind sehr gross gewesen, besonders erforderte die Pestilenz vielmals grosse Opfer. Auch die Verbreitung der simultane Vakzination konnte diese Situation nicht verändern.

Die Verwertungskrisis berührte die Zucht nachteilig. Es war besonders das Bauernvolk, das sie empfunden hat, nämlich der 69,3% des Bestands waren in den Bauernbetrieben in 1935. Der Wettbewerb um die Ausfuhr führte endlich zur Monopolisierung, das die Zurückdrängung der Bauernschaft bedeutet hat. Beim Felt- und Speckexport war die Situation ähnlich. Die Preise sanken, darum führte die Regierung die Interventions-Einkäufe ein, doch hat dies nichts geholfen. Die Preise begannen sich nur am Ende der 30er Jahre zu erhöhen.

4. *Schafzucht*

Die Verluste des Schafbestands während des Krieges, der Revolutionen, dann der Okkupation waren sehr gross, darum können wir am Anfang der 20er Jahre die Zeugen einer bedeutender Vergrösserung des Bestandes sein, die nur nach 1924 durch eine Gesamtzahlsverminderung abgelöst wurde. Durch die Preisunterstützung veranlasst, nach 1934 wuchs der Bestand wieder von 1 Million zu 1,6 Million bis 1938.

Die Gesamtzahlveränderungen, beinahe ausschliesslich, dehnten sich auch hier auf den Jungtierbestand aus. Die Gesamtzahlveränderungen ergaben die Aufreibung der schwächeren Rassen, die Proportion des Feinwolligerbestands wuchs ungefähr zu 80% bis 1938 an.

Die territoriale Verteilung des Schafbestands hat sich stark verändert. Besonders das Schaf von Transdanubien wurde aufs Tiefland hinausgedrängt, vor allem auf der östlichen sandigen Teile. (Es wurde auch vom Donau—Theiss-Zwischenstromland hinausgedrängt.)

Die Krise verursachte viele Zeichen der Qualitätsentwicklung. Die Wollenertrag vergrösserte sich, auch der Milchertrag stieg an. In 1938 wurde 50% des Bestands systematisch gemelkt. Die Schafmilchverarbeitung vergrösserte die Rentabilität der Züchtung. Vom Schafkäse kam es an eine bedeutende Ausfuhr. Auch der Fleischertrag stieg, teils wegen der zielbewussten Züchtung, teils wegen der Verbreitung der modernen Fütterung. Dies alles war eine Aggredienz der Ausbreitung der modernen Prinzipien der Züchtung, des Herdbuchwesens und der Herdenklassifizierung.

Zum Zweck der Verbesserung der völkischen Züchtungen bemühte sich auch der Staat, teils durch Widderaktionen, teils durch Verteilung der Mutterlämmer. Die 95 Prozente der Vatertiere waren in privaten Händen, so verfügte der überwiegende Teil der Schafzüchter über eigene Vatertiere. Darum hatten die private Züchter die Zucht garantiert.

Die Wollen- und Schafpreise waren sehr niedrig durch die ganze Periode. Bis den Ausbruch der Krise wurden 90—92 Prozente der produzierten Wolle exportiert, während dem die Textilindustrie Wollen von besserer Qualität importierte. Nach 1929 wurde die Industrie verpflichtet, die ungarische Wolle in Ungarn zu verarbeiten. Es wurde eine Preissubvention angewandt, und dadurch gelang es die katastrophenartige Verminderung des Schafbestands nach 1934 zum Stillstand zu bringen. Man hat auch nach der Steigerung der Schafverwertung gestrebt. Die Ausfuhr der Bratenlämmer und lebenden Schafe nach Frankreich, Griechenland und Tschechoslowakei ist angewachsen.

5. *Geflügelbrucht*

Es ist sehr schwer, die Entwicklung des Geflügelbestands statistisch zu ergreifen Der totale Geflügelbestand sollte 22—23 Millionen sein. Die Gesamtzahl wuchs zwischen 1920 und 1938 kraftvolle an. Die Hühnerrassen waren in Majorität (77%), die Proportion des Truthahns und der Ente stieg auch, die der Gans aber fiel.

Der überwiegende Teil des Geflügelbestands (in 1935 89,8%) konnte man in den Betrieben unter 100 Katastraljochen finden. Vorzüglich beschäftigten sich die Grossbetriebe mit Geflügelhaltung. Die Rolle der Grossbetriebe war nur in Truthahnzucht grösser. Besonders in den Marktflecken der Grossen Ungarischen Tiefebene war die Geflügelzucht unter den ärmeren Schichten des Bauerntums verbreitet. Die damals weltberühmte ungarische Gansleber und andere Geflügelsprodukte wurden grösstenteils daher exportiert.

Die Bestandsqualität kam während des Weltkrieges herunter, manchmal auch 35—40 Prozenten verendeten. Es gab keinen einheitlichen Geflügeltyp, die Züchtung wurde durch die Tiere von verschiedenen Farbe, Grösse und Qualität charakterisiert. Die Regierung probierte den Bestand zu verbessern, teils durch die Importieren ausländischer Unterlagen (Plymouth, Orpington, Leghorn, Rhode Island), teils durch die Veredlung der inländischen Rassen. Im Laufe dieser Bemühungen stieg der Eierertrag, verbesserten sich die Körpermasse und das Körpergewicht.

Die Ausfuhr der Geflügel und der Geflügelprodukte (Ei, Feder, Gansleber usw.) wuchs schnell an. Wegen dieses auch strebte die Regierung die Ausfuhr zu monopolisieren. In 1938, durch die Genossenschaft »Hangya« (Ameise) haben die Produzenten die Oberhand gewonnen. Sie haben die Federausfuhr monopolisiert und der Staat unterstützte auch mit Aufgeld die bankrottierte Ausfuhr.

6. *Ziegen-, Esel- und Maultierhaltung*

Die Haltung aller dieser Tiere begann aufzuhören. Besonders war die Ziege vor allem das Vieh der ärmeren Volksschichten. Ihre Haltung wurde durch die Behörden manchmal erlaubt, andersmal verboten, teils abhängig von den allgemeinen ökonomischen Verhältnissen. Der bedeutsame Teil des Ziegenbestands war in den Vorstädten von Budapest zu finden. — Der Esel und das Maultier waren zwischen 1920 und 1935 am meisten die Zugkraftstiere der Grossbetriebe.

7. *Die Veränderung der Tierbestandsstruktur*

Innerhalb des in der Grundvieheinheit ausgedrückten Viehbestands kam es zu wichtigen Strukturveränderungen. Im Vergleich zu 1911, zwischen 1920 und 1938 war der Tierbestand Ungarns auch in GVE ausgedrückt weniger. Die Verminderung trat im Falle aller Viehspezies (mit Ausnahmung der Geflügel), aber nicht in demselben Masse.

Innerhalb des Viehbestands verminderte sich die Proportion der Rinder und Pferde, sehr bedeutend die der Schafe, aber die Proportion des Schweinbestands hat sich vergrössert.

Es kann festgestellt werden, dass sich die Gebietsverteilung des Tierbestandes essentiell nicht verändert hat, obwohl die Anteilquote von Transdanubien im Viehbestand zu Lasten der anderen Landesteile anstieg. In den Teilen westwärts von der Donau wuchs der Rindviehbestand an, aber in den anderen Landesteilen sank er herunter; der Schweinbestand vermehrte sich dort in grösserem Tempo als anderswo. In den Landes teilen ostwärts von der Donau fiel die Rinderzucht zurück, stagnierte der Pferdebestand, dagegen vergrösserte sich die Proportion der Schafe und der Schweine.

Die Dickheit des ganzen Viehbestands, zum Ackerland und zur landwirtschaftlichen Nutzfläche ins Verhältnis gestellt, hat sich in der Relation des ganzen Landes territorisch nicht verändert; von der Donau westwärts hat sie sich vergrössert, ostwärts, auf dem Tiefland, verringert. Bedeutend veränderte sich aber das Verhältnis des Viehbestands im Vergleich zur Bewohnerszahl. Die Gesamtzahl der Bewohner stieg schnell an, darum im Verhältnis zu 1911, ist die Verminderung in 1924 im Fall jeder Vieharten schon wenigstens 20% (auf 1000 Personen kalkuliert). Die auf 1000 Personen gerechnete Gesamtzahl der Rinder und Pferde hat zwischen 1924—1938 weiter abgenommen (mit 10%) und im viel grösseren Verhältnis als die verringerte sich der Schafbestand (mit ungefähr 18%). Nur der Schweinbestand wuchs im Vergleich zu 1924 mit 17% an. Die Verminderung des Viehbestands ist also bedeutsam, die durch die Verbesserung des Qualitätsniveau nicht konnte ausgeglichen werden, und folglich, obwohl es auch zu einer bedeutenden Ausfuhr daraus fiel — weil der durchschnittliche Verbrauch der Bevölkerung Ungarns nur ein ausserordentlich niedriges Niveau erreicht hat — konnte man damit kalkulieren, dass sich die Ausfuhr der Tierprodukte im Fall des Niveau aufstieg, der Bevölkerung vermindern wird.

KÖZLEMÉNYEK

SOPRON VÁROS HÚSELLÁTÁSA 1567-BEN, 1570-BEN ÉS 1593-BAN

A soproni városi számadáskönyvek sorozatában négy meglehetősen speciális kötet szerepel, amelyek tartalmukban teljesen eltérnek a városi háztartás szokásos bevételeit és kiadásait rögzítő számadásoktól. E kötetek 1567-ből, 1570-ből, 1571-ből és 1593-ból datálódnak, de tüzetesebb vizsgálat után kiderül, hogy az 1570. és 1571. éviek azonosak, ill. az 1570—71. évi húsellátás adatait rögzítik, de különböző részletességgel. Esetleg fogalmazványnak és tisztázatnak is felfogható a két kötet, mindenesetre tévesen kapta az egyik kötet az 1570-es, a másik pedig az 1571-es dátumot. Valamennyi számadáskönyv német nyelvű.

Házi Jenő csak az 1570—71. évi két kötetre figyelt fel, és ezek alapján rövid közleményben ismertette a város húsellátását.[1] E tanulságos cikkből megtudjuk, hogy a város polgársága és a városi tanács igen elégedetlenek voltak a mészárosok munkájával. A városi jegyzőkönyvek feljegyzései szerint a mészárosok hitvány húst adtak drága pénzen és nem elégítették ki mindenkinek a szükségleteit, azonfelül durván viselkedtek a vevőkkel. Ezek a panaszok az áremelkedéssel járó nehézségek tipikus kísérőjelenségei. 1570-ben a városi tanács és a mészárosok ellentéte annyira elmérgesedett, hogy „nem akadt mészáros, aki jelentkezett volna ipara gyakorlása végett",[2] és a tanács, ha csak nem akart a mészárosok követeléseivel szemben meghátrálni, kénytelen volt saját kezelésébe venni a húsellátást. A számadáskönyvek, amelyeket a város e tevékenységéről vezetett, egyedülállóak a maguk nemében; semmi más forrásból nem rekonstruálhatnánk a város egy évi húsfogyasztását. Hasonló törésre kerülhetett sor 1567-ben és 1593-ban is; az utóbbi évben a háborús nehézségek még érthetőbbé teszik a panaszok felmerülését.

Az 1567. évi kötet 190 számozott oldalból áll. Ebben a kötetben havonta ismétlődve következnek a bevételek, majd a kiadások; évi összesítés nincsen. 1567-ben a város tevékenysége csak a marhavásárlásra és kimérésre korlátozódott, egyéb húsfajtával ekkor még nem találkozunk.

Az 1570. évi számadáskönyv 135, az 1571. évinek datált pedig 192 számozott oldalból áll. A hús kimérésére vonatkozóan az 1570-es, az állatok beszerzése tekintetében viszont az 1571-esnek jelzett kötet a részletesebb. Közlésünkben azt a módszert követtük, hogy mindenhonnan a részletesebb adatokat vettük át. A közlésnél utalás található arra, hogy az adott rész melyik kötetből való.

A források tanúsága szerint a polgárság meg volt elégedve a hatósági húsellátással,[3] és amikor ismét komoly ellátási nehézségek jelentkeztek, 1593-ban még egyszer visszatértek erre a gyakorlatra,

[1] Sopron város húsellátása 1570-ben. Klny. a Városi Szemle XXX. évfolyamából. Két oldalon tömörítve közli a húskimérésre vonatkozó legfontosabb adatokat is. Hasonló, bár sommásabb közlemény olvasható a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1902-es évfolyamában, (142. l.) *Kerekes Györgytől*: Regestrom a barom- és juhvételről Kassa város számára a mészárszékre az 1617. szept.—dec. évnegyedről.

[2] Uo. 3. l.

[3] *Házi* i. m. 10. l. Számos adat bizonyítja, hogy a polgárság igen meg volt elégedve az 1570. évi hatósági húsellátással. „A mészárosokkal szemben ugyanis csaknem évről évre merültek fel panaszok és kifogások később is, amelyek néha-néha elmérgesedtek, miértis a városi tanács kénytelen volt nagyobb pénzbírságot kiróni rájuk, előfordult az is, hogy börtönbe vetette őket, sőt találkozunk olyan esettel is, amikor a céhládát elkobozta tőlük, a városházára hozatta, a mészároscéhet a mészároslegényeknek mesterekké történt előléptetésével egészen újjáalakították, melyből a régi tagokat kizárták: ilyen alkalmakkor a polgárságnak és annak képviseletében a külső tanácsnak mindig az volt a visszatérő kívánsága, hogy a húsellátást a városi tanács vegye saját kezelésébe. E kívánság elől a belső tanács azonban mindig következetesen kitért, mert az 1570. évi gyakorlat mély tanulságot jelentett úgy a mészároscéhre, mint a tanácsra egyaránt." A legvagyonosabb polgárokból álló belső tanács nyilvánvalóan csak a legvégső esetben hozott ilyen erélyes intézkedéseket kereskedőtársai ellen.

Az 1593. évi kötet 134 számozott oldalból áll, erősen megrongálódott és restaurált, elejéről néhány lap hiányzik, a kezdő lapok szélei leszakadva, egyes tételeknél így éppen a számok nem olvashatók. Ebben az évben is sor került a marhahúson kívül borjú-, birka-, bárány- és sertéshús kimérésére is. — Az utolsó három kötetben előbb következnek az egész évi bevételek (vagyis a húskimérésből, a faggyú- és bőreladásból stb. származó jövedelmek), majd ezután az állatbeszerzésre fordított évi kiadások.

A húskimérést feltüntető összeírásokat a következő módszer szerint közlöm: Az első oszlop a kimérés idejét tünteti fel (ez általában egy-egy hét), a második a levágott állatok számát. Ökrök esetében ezt követi az ún. „Ausschnitt" címén levont mennyiség. Ez alatt a vastag inak, hártya, fültő stb. részek értendők. De e kimetszésre szánt részeknek a megítélésénél nem jártak el egyöntetűen, mert amíg 1567-ben az „Ausschnitt" az eredetileg feltüntetett hússúlynak 8,93%-át tette ki, 1570-ben az arány már csak 0,86%. Az 1571-es (tisztázati) kötetben, valamint az 1593. éviben már csak a kimetszés utáni hús szerepel. — A következő oszlopban az egész kimért húsmennyiség ára szerepel. Végül a „peil"-ek száma és ára következik. A peilek száma mindig megegyezett a levágott állatok számával; maga e kifejezés az állat belső részeit, a tüdőt, pacalt, májat stb. jelenti. Egyes kitételekben a „Peil, Kopf unf Füsse" megjelölés fordul elő, tehát a húson kívül kimért egyéb részek gyűjtőnevének tekinthetjük a „peil"-t. Az 1570-es kötetben a birkáknál is feltüntették az „Ausschnitt" mennyiségét, más években azonban és más állatoknál nem.

A húskimérésre vonatkozó adatok évi összegezésénél az „összesen" megjelölés után az első sorban a teljes részletességgel összeírt adatsorok összegét közlöm (csak e sor adatai alapján lehet átlagokat, viszonyszámokat stb. számítani), ezután a következő sorban + jellel következnek a nem minden oszlopot kitöltő heti adatsorok összegei; ezeket az adatsorokat a forrásközlésben bekereteztem. Tehát az első összesített sorhoz hozzáadott második sor e bekeretezett adatok összege. Végül a két sort is összeadtam.

Az előbbiek alapján összegeztem az egyes években kimért húsmennyiséget.

1567-ben 48 hétről vannak részletes adataink. Ezalatt 840 marhát vágtak le, ezekből 2695 mázsa 33 font húst mértek ki,* egy ökörből tehát átlag 3 mázsa 20 fontot. Az egyik héten levágtak 17 ökröt, melyeknek a súlya azonban ismeretlen. Ha e 17 állat súlyára az előbb nyert átlagsúly alapján következtetünk, 54 mázsa 53 font becsült súlyhoz jutunk. (Házi Jenő a húsárak alapján számolta vissza, ill. következtette ki az ismeretlen súlyokat; én azonban az árakban bekövetkezhető esetleges ingadozás miatt inkább az átlagsúlyok segítségével végeztem a becsléseket.) Így jutunk arra az eredményre, hogy 49 hét alatt 857 ökörből 2749 mázsa 86 font húst mértek ki. Ugyanezzel az eljárással:

1570-ben:

49	héten	levágott	837	ökör	húsa	2683	mázsa	43	font	(átlag 3 mázsa 21 font)
18	”	”	84	borjú	”	20	”	47½	”	(átlag 24,4 font)
13	”	”	304	”	”	74	”	11½	”	(következtetve)
31	”	”	388	”	”	94	”	59	”	borjú összesen
33	héten	levágott	1177	birka	húsa	365	mázsa	42	font	(átlag 31 font)
18	”	”	262	bárány	”	40	”	73½	”	(átlag 15,5 font)
8	”	”	278	”	”	43	”	9	”	(következtetve)
26	”	”	540	”	”	83	”	82½	”	bárány összesen
11	”	”	95	sertés	”	83	”	26	”	(átlag 87,6 font)

Az 1571-es kötet összesítése:

50	héten	levágott	838	ökör	húsa	2690	mázsa	17	font	(átlag 3 mázsa 21 f.)
25	”	”	161	borjú	”	40	”	87	”	(átlag 25,4 font)
8	”	”	243	”	”	61	”	72	”	(következtetve)

* Megjegyzés: Sopronban a tárgyalt korszakban az 56 dekagrammos bécsi fontot használták. Egy mázsa 100 font volt, tehát mai mértékegységben kifejezve 56 kilogramm. — 1 bécsi dénár = 1/3 magyar forintdénárral.

33	héten	levágott	404	borjú	húsa	102	mázsa 59	font	borjú összesen
33	”	”	1177	birka	”	365	” 38	”	(átlag 31 font)
1	”	”	1	”	”	—	” 31	”	(következtetve)
34	”	”	1178	”	”	365	” 69	”	birka összesen
17	”	”	261	bárány	”	40	” 58½	”	(átlag 15,5 font)
9	”	”	280	”	”	43	” 40	”	(következtetve)
16	”	”	541	”	”	83	” 98½	”	bárány összesen
11	”	”	95	sertés	”	83	” 26	”	(átlag 87,6 font)

1593-ban:

33	héten	levágott	645	ökör*	húsa	1977	mázsa 28	font	(átlag 3 mázsa 6½ f.)
11	”	”	201	”	”	616	” 6½	”	(követk., ennél több a valóságban)
44	”	”	846	”	”	2593	” 34½	”	összesen, ennél több a valóságban

(A 3 tehenet nem vettem számításba, a ,,peilek'' alapján meghatározható 7 heti vágást viszont igen.)

16	héten	levágott	183	borjú	húsa	43	mázsa 17	font	(átlag 23,6 font)
1	”	”	2	”	”	—	” 47	”	(következtetve)
17	”	”	185	”	”	43	” 64	”	borjú összesen
23	”	”	352	birka	”	103	” 18	”	(átlag 29,3 font)
7	”	”	195	bárány	”	31	” 3	”	(átlag 15,9 font)
11	”	”	354	”	”	56	” 28	”	(következtetve)
18	”	”	549	”	”	87	” 31	”	bárány összesen
12	”	”	121	sertés	”	104	” 90	”	(átlag 86,7 font)
21	”	”	30	”	”	26	” 1	”	(következtetve)
33	”	”	151	”	”	130	” 91	”	sertés összesen

Miután így kiszámítottuk az egy-egy évben kimért különféle húsok mennyiségét, még azokat is összesíthetjük:

1570-ben kimértek:

49	héten	837	ökörből	2693	mázsa 43	font húst
31	”	388	borjúból	94	” 59	” ”
33	”	1177	birkából	365	” 42	” ”
26	”	540	bárányból	83	” 82½	” ”
11	”	95	sertésből	83	” 26	” ”
(49	héten)	összesen		3320	” 52½	” ”

1593-ban kimértek

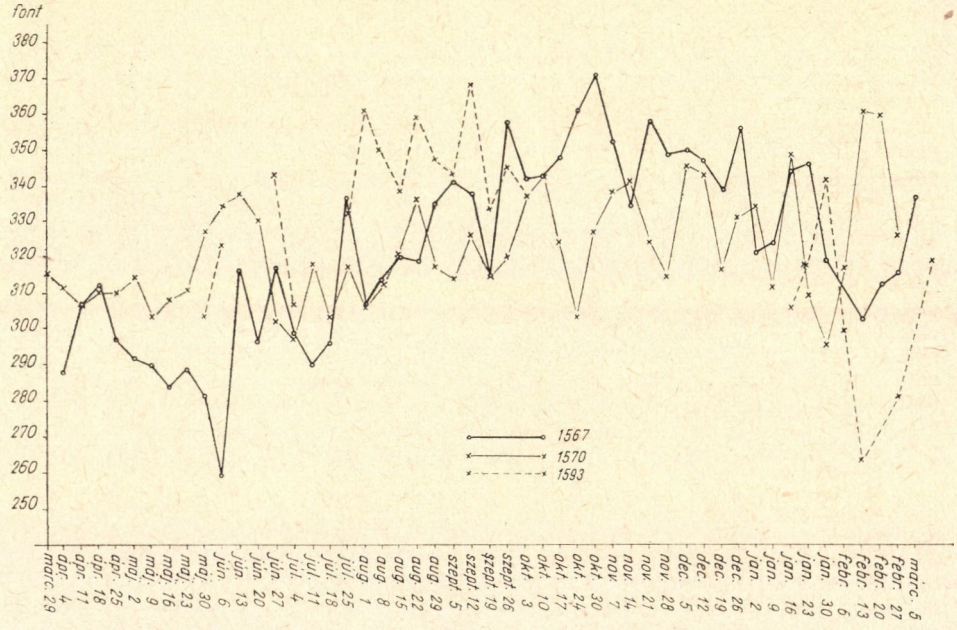
44	héten	846	ökörből	2593	mázsa 34½	font húst
17	”	185	borjúból	43	” 64	” ”
23	”	352	birkából	103	” 18	” ”
18	”	549	bárnyából	87	” 31	” ”
33	”	151	sertésből	130	” 91	” ”
(44	héten)	összesen		2958	” 38½	” ”

* Ökör és bika együtt; ez csökkenti az átlagsúlyt.

Ha Sopron lakosságát a XVI. század második felében 4500 főre becsüljük,[4] akkor 1570-ben egy lakosra heti $1^1/_2$ font mészárszéken kimért hús esik; érdekes módon 1593-ban ugyanennyi. Ha pedig 5000 főnyi lélekszámot feltételezünk, mindkét esetben 1,3 font kimért hús jut hetenként egy főre. Mivel Sopronban az 56 dekás bécsi fontot használták, az egyenlő 84, ill. 74,5 dekagrammal hetenként, naponta tehát átlag 120, ill. 106 gramm hús jutott egy személyre.

Granasztói György legújabb kutatásai alapján azonban jóval alacsonyabbra becsüli a XVI. századi Sopron lakosságát; mintegy 3000 lelket feltételez. Ebben az esetben viszont napi 184 gramm mészárszékben kimért hús jutna átlagosan egy főre. Ez igen jelentős mennyiség, ha meggondoljuk, hogy a feltételezett lélekszámban a gyerekek, öregek, cselédek is benne foglaltatnak.

A mészárszéken így kimért hús mellett természetesen nagyon tetemes mennyiség fogyott el a szőlővel, kis földdel rendelkező polgárok házi gazdaságaiból is; és mint tudjuk, a polgárság túlnyomó része rendelkezett ilyen kis gazdasággal. Sőt, a falusi zsellérek analógiájára feltételezhetjük, hogy a városi zsellérség jelentős része is rendelkezett állatokkal, legalábbis sertéssel, baromfival. Talán ez az oka, hogy a város által mészárszéken való eladásra vásárolt állatok közül egyedül a sertéseket nem tudták mind kimérni, hanem sokat közülük élve adtak el bécsi és bécsújhelyi mészárosoknak. A tényleges húsfogyasztás tehát lényegesen magasabb volt, mint a mészárszéken kimért húsmennyiség.

A húsfejadagokon kívül kiszámítható az ökrönként kimért hús heti átlagsúlya is. A következő kimutatásban e heti átlagokat közlöm, majd grafikonon ábrázolom is azokat. Az április elejétől márciusig terjedő gazdasági évben jól megfigyelhető a hússúlyok változása: augusztus elejétől decemberig találjuk a legmagasabb értékeket. Ez nyilvánvalóan összefügg az állatok jobb táplálásával, amelyet a nyári hónapokban tudtak csak biztosítani. Több hónapi legeltetés volt szükséges ahhoz, hogy az állatok valamennyire felhízzanak. A rossz takarmányozás következtében a jószág télen nagyon leromlott; kora tavasszal találjuk a legalacsonyabb súlyokat. Az 1567-es, 1570-es és az 1593-as évek görbéi között mutatkozik bizonyos eltérés, de a fő tendencia világosan kitűnik mindhárom évben, a legmarkánsabban az 1567. évi görbén látható. Az 1570-es adatok a legkiegyen-

[4] *Házi Jenő* 1570 körül 4500—5000 főre becsüli a város lakosságát. I. m. 10. l.

Az ökrönként kimért hús heti átlagsúlya Sopronban 1567—1594:

Idő	Levágott marhák száma	Kimért hús átlagsúlya ökrönként font
1567		
márc. 29—ápr. 4	17	288
ápr. 4—11	19	307
ápr. 11—18	20	312
ápr. 18—25	16	297
ápr. 25—máj. 2	22	292
máj. 2—9	16	290
máj. 9—16	23	284
máj. 16—23	19	289
máj. 23—30	24	281
máj. 30—jún. 6	20	259
jún. 6—13	19	317
jún. 13—20	20	296
jún. 20—27	18	317
jún. 27—júl. 4	18	299
júl. 4—11	20	290
júl. 11—18	17	296
júl. 18—25	15	337
júl. 25—aug. 1	18	307
aug. 1—8	19	314
aug. 8—15	18	320
aug. 15—22	18	319
aug. 22—29	20	335
aug. 29—szept. 5	17	341
szept. 5—12	17	338
szept. 12—19	19	315
szept. 19—26	19	358
szept. 26—okt. 3	18	342
okt. 3—10	19	343
okt. 10—17	22	348
okt. 17—24	20	361
okt. 24—30	18	371
okt. 30—nov. 7	16	352
nov. 7—14	14	334
nov. 14—21	14	358
nov. 21—28	15	349
nov. 28—dec. 5	15	350
dec. 5—12	14	347
dec. 12—19	14	339
dec. 19—26	16	356
dec. 26—jan. 2	12	321
1568		
jan. 2—9	14	324
jan. 9—16	13	344
jan. 16—23	11	346
jan. 23—30	14	319
jan. 30—febr. 6	17	ismeretlen
febr. 6—13	19	302
febr. 13—20	17	312
febr. 20—27	20	315
febr. 27—márc.	17	336
1570		
márc. 24—29	14	315
ápr. 1—6	13	311
ápr. 8—13	18	307
ápr. 15—20	18	310
ápr. 22—27	19	310
ápr. 29—máj. 4	19	314
máj. 6—11	17	303
máj. 13—18	17	308
máj. 20—28	17	311
máj. 27—31	17	327
jún. 3—8	18	334
jún. 10—15	17	338
jún. 17—22	17	330
jún. 24—29	18	302
júl. 1—6	16	297
júl. 8—13	19	318
júl. 15—20	23	303
júl. 22—27	17	317
júl. 29—aug. 3	19	306
aug. 3—10	19	312
aug. 12—17	18	321
aug. 19—24	18	336
aug. 26—31	17	317
szept. 2—7	16	314
szept. 9—14	15	326
szept. 16—21	16	314
szept. 23—30	15	320
szept. 30—okt. 5	16	336
okt. 7—12	18	342
okt. 14—19	19	324
okt. 21—26	19	303
okt. 28—nov. 2	17	327
nov. 4—9	13	338
nov. 11—16	15	341
nov. 18—23	21	324
nov. 25—30	19	314
dec. 2—7	14	345
dec. 9—14	17	342
dec. 16—21	19	316
dec. 23—28	16	331
1571		
dec. 30—jan. 4	16	334
jan. 6—11	14	311
jan. 13—18	13	348
jan. 20—25	14	309
jan. 27—31	16	295
febr. 3—8	19	316
febr. 10—15	19	360
febr. 17—22	20	359
febr. 24—27	16	326
1593		
máj. 15—22	16	ismeretlen
máj. 22—29	16	303
máj. 29—jún. 5	18	323
jún. 5—19	33	ismeretlen

Idő	Levágott marhák száma	Kimért hús átlagsúlya ökrönként font
(1593 folyt.)		
jún. 19—26	16	343
jún. 26—júl. 3	20	306
júl. 3—17	35	ismeretlen
júl. 17—24	20	331
júl. 24—31	17	361
júl. 31—aug. 7	17	350
aug. 7—14	19	338
aug. 14—21	18	359
aug. 21—28	16	347
aug. 28—szept. 4	18	343
szept. 4—11	17	368
szept. 11—18	15	333
szept. 18—25	17	345
szept. 25—okt. 2	16	338
okt. 2—9	24	266*
okt. 9—16	19	268*
okt. 16—23	22	267*
okt. 23—nov. 6	49	259*
nov. 6—13	17	270*
nov. 13—20	22	272*
nov. 20—27	17	293*
nov. 27—dec. 4	14	304*
dec. 4—11	15	300
dec. 11—18	12	239
dec. 18—jan. 1	35	286
1594		
jan. 1—15	27	306
jan. 15—22	12	318
jan. 22—29	14	341
jan. 29—febr. 5	10	299
febr. 5—12	12	263
febr. 12—26	34	281
febr. 26—márc. 10	30	319

súlyozottabbak, itt a legkisebb az ingadozás. 1593-ból azoknak a heteknek az adatait, amelyekben ökör helyett vagy mellett fiatal bikákat vágtak, nem vettem figyelembe, hiszen ezeknek az átlagsúlya jelentősen alacsonyabb az ökrökénél. A forrásban néhány hét feljegyzései mellett feltüntették, hogy bikákat vágtak ökrök helyett, de a feltüntetteken kívül még néhány másik héten is ez lehetett a helyzet, a nagyon alacsony átlagsúlyokból következtetve. Ezeket a súlyokat sem ábrázoltam a grafikonon.

Az állatvásárlásra vonatkozó feljegyzésekből is tanulságos kép bontakozik ki A nagy marhavásárok helyei akár térképre rajzolhatók: Győr, Pápa, Magyaróvár, Szombathely, Vép, Hegykő, Galánta, Ruszt, Solt, Kál. Természetesen magában Sopronban is gyakran vettek állatokat. Az ökrök egy részét tőzsérek hajtották messze vidékekről e városokba (az Alföldről: többször is tárgyaltak ,,egy alföldi emberrel'', ha nem is került sor vele üzletkötésre; két debreceni eladóról is olvashatunk). Az állatok más részét a környékről való termelők adták el, kis tételekben, a parasztgazdaságok szaporulatából. Nemesi eladóról egy-két esetben olvashatunk, néhány marhát adtak el a soproniaknak.

Érdemes volna az 1593. évihez hasonlóan a többi kötetnél is megállapítani a városi húsgazdálkodás évi mérlegét. Ez utóbbi évben a tiszta nyereség 153 forint, valamint 45 ökör maradvány. Mivel ez mintegy 470—520 ft értéket jelentett, hozzávetőleg 650 ft nyereség mutatható ki. Az 1570. évi gazdálkodás Házi Jenő összegezése szerint kb. 393 ft nyereséggel zárult. A város megelégedhetett ilyen haszonkulccsal, azonban ha 400, ill. 650 forintnyi évi nyereségen az összes soproni mészárosnak kellett volna osztoznia, bizony elég alacsony összeg jutott volna egyre. Nem is adhatták olyan alacsony áron a húst, mint a város.

A mészárosokkal folytatott hosszú küzdelem, amely Sopronban a XVI. század második felében folyt, mélyreható gazdasági változásokra, forrongásra enged következtetni: áruhiány és áremelkedés, mindez az ,,árforradalom'' korában. Nem szabad azonban, hogy az ,,árforradalom'' kifejezés megtévesszen bennünket: itt nemcsak értékesítési és árproblémákról van szó, hanem a gazdasági élet alapvető kérdéseiről, a kereslet és kínálat, a vásárlóerő, a vevők számának, vásárlási szokásainak (az étkezés összetételének), a termelés volumenének fokozatos változásáról, átrendeződéséről. A jelen forrásközlés adalék e bonyolult, összetett folyamat jobb megértéséhez.

* Fiatal bikákat is vágtak.

SOPRONI VÁROSI SZÁMADÁSKÖNYVEK 1567

Mein Erhardt Artners Rayttung wegen alles undt jedes Empfangs von wegen Einkauffung der Ochsen und was aus den Fleischbenkhen wochentlich khummen. Auch was dagegen zu Erkauffung der gemelten Ochsen und Fleischakhens nottürft ausgeben ist worden wie hernach volgt. Anno 1567.

A húsvásárlásra a város megbízottai a következő pénzösszegeket vették át (részben előleg a városi kamarától, részben pedig a húskimérésből az előző hónapból származó nyereség).

Hónap	ft	d	Hónap	ft	d
1.	600		5.	626	26
	410			460	
	200		6.	371	11
	150		7.	313	63
2.	353	23	8.	619	80
	350	—	9.	287	5
3.	190	58	10.	535	38
	420	—	11.	540	2
4.	647	77	12.	334	56

A 12 hónap összesen: 7409 ft 39 d

Hónap	Dátum	Levágott marhák száma	Levágott marhák súlya mázsa	Levágott marhák súlya font	Levonva* mázsa	Levonva* font	Faggyúra levonva mázsa	Faggyúra levonva font	Maradt mázsa	Maradt font	Ennek ára ft	Ennek ára d	„aus dem beyll, greb, füssen" ft	„aus dem beyll, greb, füssen" d
	1567													
1.	márc. 29—													
	ápr. 4	17	54	13	4	90	—	25	48	98	97	96	8	5
	ápr. 4—11	19	64	1	5	60	—	—	58	41	116	82	11	78
	ápr. 11—18	20	68	78	6	25	—	—	62	53	125	6	11	93
	ápr. 18—25	16	52	55	4	60	—	41	47	54	95	8	10	5
2.	ápr. 25—													
	máj. 2	22	71	28	6	47	—	55	64	26	128	52	13	52
	máj. 2— 9	16	51	56	4	60	—	42	46	54	93	8	10	65
	máj. 9—16	23	72	51	6	40	—	73	65	38	130	76	15	4
	máj. 16—23	19	61	18	5	40	—	71	55	7	110	14	13	26[1]
3.	máj. 23—30	24	74	13	6	60	—	66	67	47	134	94	14	50
	máj. 30— jún. 6.	20	57	61	5	20	—	55	51	86	103	72	11	38
	Kimértek még:	?							4	80	9	60		
		?							1	77½	3	55		
		?							1	76	3	52		
		?							—	40	—	80		
		?							—	30	—	60		
		?							3	21	6	42		
	jún. 6—13	19	66	84	6	—	—	58	60	26	120	52	12	36
	jún. 13—20	20	65	94	5	90	—	69	59	35	118	70	12	56[2]

* „daran haben die knecht jenen gebührlichen aufslag abgezogen."

[1] 40 d folyt be többletként a húsból, és 8 ft 40 d nyereség volt a pénzváltáson, valamint még 1 ft 40 d bevétel.
[2] A pénzváltásból befolyt 5 ft 44 d nyereség.
[3] 10 d folyt be többletként.
[4] 5 ft 18 d folyt be még a pénzváltásból.
[5] 86 d folyt be még többletként.
[6] Még 66 d folyt be többletként.
[7] Még 20 d folyt be többletként.
[8] Még 1 ft 4 d folyt be a pénzváltásból.
[9] Még 1 ft 76 d folyt be többletként.
[10] Még 20 d folyt be többletként.
[11] Még 2 ft 77 d folyt be többletként. Itt a bevételnél szerepel az az 1305 ft összeg, amelyet a városi polgárok a marhavásárláshoz forgótőkének kölcsönöztek. Részletezve: Herr Wolfgang Frankh 55 ft, Franz Khramer 100 ft, Geber Gerlg 200 ft, Herr Richter 200 ft, a városházáról 250 ft. herr Khamrer 500 ft.

Hónap	Dátum	Levágott marhák			Levonva		Faggyúra levonva		Maradt		Ennek ára		„aus dem beyll, greb, füssen"	
		száma	súlya											
			mázsa	font	mázsa	font	mázsa	font	mázsa	font	ft	d	ft	d
4.	jún. 20—27	18	62	89	5	20	—	61	57	8	114	16	10	24
	jún. 27—													
	júl. 4	18	59	77	5	39	—	53	53	85	107	70	11	27
	júl. 4—11	20	64	55	5	80	—	77	57	98	115	96	12	46[3]
	júl. 11—18	17	56	17	5	—	—	73	50	44	100	88	9	50[4]
5.	júl.18—25	15	56	19	5	—	—	56	50	63	101	26	7	82[5]
	júl. 25—aug.													
	1	18	61	63	5	50	—	79	55	34	110	68	10	—[6]
	aug. 1— 8	19	66	51	6	—	—	84	59	67	119	34	10	6[7]
	aug. 8—15	1 17	64	38	5	90	—	80	57	68	115	36	10	68[8]
6.	aug. 15—22	18	64	36	6	—	—	78	57	58	115	16	9	46
	aug. 22—29	20	74	62	6	80	—	70	67	12	134	24	11	2[9]
	aug. 29—													
	szept. 5	17	64	71	5	80	—	79	58	12	116	24	9	34[10]
	szept. 5—12	17	63	92	5	70	—	66	57	56	115	12	9	23[11]
7.	szept. 12—19	19	66	62	6	—	—	77	59	85	119	70	9	50[12]
	szept. 19—26	19	72	25	6	40	—	77	68	8	130	16	10	51[13]
	szept. 26—													
	okt. 3	18	68	75	6	20	—	85	61	70	123	40	9	80[14]
	okt. 3—10	19	72	66	6	60	—	66	85	20	130	40	10	38[15]
8.	okt. 10—17	22	85	55	7	70	1	21	76	64	153	28	12	60
	okt. 17—24	20	80	39	7	30	—	76	72	33	144	66	11	21
	okt. 24—30	18	74	25	6	60	—	82	66	83	133	66	10	50
	okt. 30—													
	nov. 7	16	62	76	5	60	—	70	56	47	112	94	8	50
9.	nov. 7—14	14	52	13	4	80	—	58	46	75	93	50	7	4[16]
	nov. 14—21	14	55	37	4	90	—	58	50	17	100	34	6	28
	nov. 21—28	15	58	24	5	20	—	68	52	36	104	72	8	28
	nov. 28—													
	dec. 5	15	58	41	5	20	—	58	52	63	105	26	7	86[17]
10.	dec 5—12	14	53	95	4	70	—	68	48	57	97	14	7	80[18]
	dec. 12—19	14	52	69	4	70	—	48	47	51	95	2	7	—[19]
	dec. 19—26	16	63	28	5	70	—	63	56	95	113	80	8	60[20]
	dec. 26—													
	jan. 2	12	42	87	3	80	—	49	38	58	77	16	6	25[21]
	1568													
11.	jan.2—9	14	50	37	4	40	—	58	45	39	90	78	6	33[22]
	jan. 9—16	13	49	79	4	30	—	66	44	83	89	66	7	33[23]
	jan. 16—23	11	42	38	3	70	—	56	38	12	76	24	6	48[24]
	jan. 23—30	14	49	53	4	30	—	46	44	77	89	54	8	12[25]

[12] Még 1 ft 63 d többlet folyt be.
[13] Még 1 ft 42 d többlet folyt be.
[14] Még — ft 60 d többlet folyt be.
[15] Még 1 ft 57 d többlet folyt be.
[16] Még 1 ft 50 d többlet folyt be.
[17] Még 1 ft 53 d többlet folyt be, valamint 2 ft a pénzváltásból.
[18] Még — ft 90 d többlet folyt be.
[19] Még — ft 44 d többlet folyt be.
[20] Még 1 ft 72 d többlet folyt be.
[21] Még — ft 22 d többlet folyt be, valamint 2 ft 24 d a pénzváltásból.
[22] Még — ft 54 d többlet folyt be.
[23] Még — ft 12 d többlet folyt be.
[24] Még 1 ft 24 d többlet folyt be.
[25] Még 3 ft 20 d folyt be a pénzváltásból. Itt jegyzik fel, hogy a bíró az előző 350 talléron felül, melyet ökörbőrökre adott, ismét adott 100 tallért.
[26] Még 2 ft 28 d többlet folyt be.
[27] Pénzváltásból még 1 ft 41 d folyt be.

Hónap	Dátum	Levágott marhák száma	Levágott marhák súlya mázsa	Levágott marhák súlya font	Levonva mázsa	Levonva font	Faggyúra levonva mázsa	Faggyúra levonva font	Maradt mázsa	Maradt font	Ennek ára ft	Ennek ára d	„aus dem beyll, greb, füssen" ft	„aus dem beyll, greb, füssen" d
12.	jan. 30— febr. 6	17	52	99	—	—	—	21	—	—	94	70	9	88
	febr. 6—13	19	63	81	5	70	—	64	57	47	114	94	12	10[26]
	febr. 13—20	17	58	93	5	20	—	62	53	11	106	22	11	48
	febr. 20—27	20	70	24	6	20	—	89	63	15	126	30	12	30
										90	1	80		
	febr. 27— fasch.	17	63	62	5	70	—	75	57	17	114	34	13	18[27]
	fasch. mittwoch	2	?	?					?	?	17	54		
12 hónap összesen:		855	3042	5	266 (egy hét adata hiányzik)	91	13	82	2708 (egy hét adata hiányzik)	47½	5523	9	495	47

Faggyúeladásból befolyt összegek:

1. hónap:	5 mázsa	14 font	(4 tételben)	20 ft	56 d
2. ”	3 ”	33 ”	(4 ”)	13	32
3. ”	nem adtak el.		)		
4. ”	17 mázsa	68 font	(4 ”	68	80
5. ”	nem adtak el.				
6. ”	6 mázsa	45 font	(13 ”)	25	80
7. ”	17 ”	45½ ”	(31 ”)	69	82
8. ”	10 ”	12 ”	(22 ”)	44	48
9. ”	7 ”	65 ”	(15 ”)	30	60
10. ”	34 ”	7 ”	(17 ”)	136	28
11. ”	17 ”	19 ”	(12 ”)	68	76
12. ”	30 ”	88 ”	(33 ”)	123	32
Összesen:	149 mázsa	96 ½ font		601	24

A város megbízottai marhavásárlásra a következő összegeket költötték:

		ft	d
Mittfasten:	Kálban vettek 57 ökröt, útiköltséggel	561½	—
Palmsonnt.	Hegykőn vettek 40 ökröt	421	65
ápr. 14:	Cirákon és más helyeken vettek 16 ökröt	162	—
	Útiköltség	1	58
ápr. 24:	Szombathelyen vettek 28 ökröt	267	75
	Útiköltség	3	16
Egyéb kiadások (mészároslegényekre, hajdúkra és egyéb szükségletekre) összesen		85	92
	Összes bevétel	1857 ft	29 d
	Összes kiadás	1504	6
	Maradvány	353	23

ápr. 30:	Vettek 6 ökröt, párját 13½ ft-ért	40½	—
máj. 1:	Egy neckendorfi embertől vettek 2 ökröt	17½	—
máj. 7:	Cirákon és Csepregen vettek 48 ökröt	483	12
	Egyéb kiadások (hajúkra, szállításra)	2	90

		ft	d
máj. 18:	Magyaróvárott vettek 51 ökröt	471	75
	Egyéb kiadások az úton	8	—
Egyéb kiadások összesen		27	40
	Összes bevétel	1241 ft	75 d
	Összes kiadás	1051	17
	Maradvány	190	58
máj. 29:	Szombathelyen egy sümegi embertől vettek 38 ökröt, párját 19 ft-ért, és 1 ft áldomás	362	—
	Útiköltség	4	67
jún. 6:	Vettek 4 ökröt, párját 17½ ft-ért	34	50
jún. 14:	Vettek 8 ökröt	83	—
jún. 15:	„Auf der Widn"* vettek 2 ökröt	14	25
Egyéb kiadások összesen		23	—
	Összes bevétel	1169 ft	19 d
	Összes kiadás	521	42
	Maradvány	647	77
St. Johann:	Kálon vettek 68 ökröt	542	96
Egyéb kiadások összesen		34	80
	Összes bevétel	1204 ft	2 d
	Összes kiadás	577	76
	Maradvány	626	26
júl. 22:	Csepregen vettek 67 ökröt, ebből egy elveszett a hajdúkkal együtt, kettő elhullott	594	73
	Fuvardíj	1	—
aug. 6:	Egy kolenhofi horváttól vettek 2 ökröt	15	60
aug. 3:	Magyaróvárott vettek 66 ökröt	565	56
	Útiköltség	3	—
Egyéb kiadások összesen		23	22
	Összes bevétel	1574 ft	22 d
	Összes kiadás	1203	11
	Maradvány	371	11
aug. 17:	Széplakon vettek 66 ökröt	630	—
	A hajtásért	—	75
aug. 20:	Vépen vettek 72 ökröt, párját 18¼ ft-ért, ez 657 ft, 2 ft-t elengedtek:	655	—
	Egyéb kiadásokra az úton	6	57
A kölcsönvett pénzből visszafizettek		600	—
A legények bérére fizettek		20	50
	Összes bevétel	2226 ft	45 d
	Összes kiadás	1912	82
	Maradvány	313	63
szept. 29:	Csepregen vettek 31 ökröt, 30-nak a párját 18 ft-ért, 1-et pedig 3 ft-ért	273	—
Egyéb költségek összesen		39	78
	Összes bevétel	932 ft	58 d
	Összes kiadás	312	78
	Maradvány	619	80
okt. 15:	A kölcsönvett pénzből visszafizettek	55	—
okt. 18:	Lózson vettek 9 ökröt (á 9 ft)	81	—
	Útiköltség	2	41
okt. 26:	Magyar Ruszton vettek 47 ökröt	403	97
	Útiköltség	2	—
A városházára befizettek		400	—

* A mai Gazda utca Sopronban; főleg itt laktak a szőlőművelők. (Dr. H. Prickler szíves közlése)

	ft	d
Egyéb kiadásokra adtak összesen	20	20
Összes bevétel	1251 ft	67 d
Összes kiadás	964	58
Maradvány	287	5
nov. 18: A kölcsönvett pénzből visszadtak	200	—
Egyéb kiadásokra adtak összesen	20	58
(E hónapban nem vásároltak marhát)		
dec. 23: Magyaróvárott vettek 34 ökröt	319	75
Egyéb költségekre adtak összesen	30	18
A városi kamarásnak adtak a húspénzből, városi kiadásokra	200	—
1568		
jan. 12: A városi kamarai kiadásokra adtak	200	—
17: Ivánban vettek 10 ökröt	99	93
Herr Mathes Wolfftól vettek egy ökröt	8	—
18: Vettek 24 ökröt	233	—
25: Vépen vettek 23 ökröt	192	—
Egyéb kiadásokra összesen	20	87
febr. 11: Cirákon vettek 21 ökröt	218	77
18: A városházára befizettek	500	—
21: Szombathelyen vettek 20 ökröt	189	50
Egyéb kiadásokra összesen	20	—
márc. 11: A kamarásnak, a város szükségleteire	40	—
13: Siti János házának megvásárlására	391	—
A mészároslegények és hajdúk évi fizetésére és egyéb költségekre kiadtak	98	84
Kinnlevő adósságok:		
A városbíró magához vett 561 ökörbőrt, erre adott 450 tallért, adós még 363 ft 25 d-ral. Megjegyzés: tartozását márc. 31-én megfizette.		
A városi írnok adós maradt 1 mázsa 10 font faggyúval:	4	40
A harmincados és az ellenőr fejenként 65 font faggyút vettek, melyet a Neustadtba* szállított 300 ökörbőr harmincadja részére vontak le:	5	20

SOPRONI VÁROSI SZÁMADÁSKÖNYVEK, 1570

Marhahús eladásából származó bevétel:

Dátum	Levágott ökrök			Levonva		Maradvány		Ára*		Pelek		
	száma	súlya								száma	ára	
		mázsa	font	mázsa	font	mázsa	font	ft	d		ft	d
márc. 24—29	14	44	56	—	35	44	21	100	77	14	11	75
ápr. 1—6	13	40	77	—	30	40	47	91	85	13	10	43
ápr. 8—13	18	55	58	—	33	55	25	122	98	18	15	13
ápr. 15—20	18	56	24	—	41	55	83	125	29	18	15	38
ápr. 22—27	19	59	32	—	38	58	94	131	90	19	16	28
ápr. 29—máj. 4	19	60	17	—	39	59	78	132	60	19	16	75
máj. 6—11	17	51	89	—	33	51	54	114	60	17	15	10
máj. 13—18	17	52	63	—	28	52	35	116	89	17	15	67
máj. 20—28	17	53	41	—	46	52	95	120	5	17	15	13
máj. 27—31	17	56	15	—	43	55	72	123	62	17	15	62
jún. 3—8	18	?				60	12	133	8	18	16	39
jún. 10—15	17	58	2	—	55	57	47	128	2	17	15	48
jún. 17—22	17	?				56	22	123	97	17	15	75
jún. 24—29	18	?				54	40	120	64	18	16	40
júl. 1—6	16	?				47	54	105	89	16	13	97

* Wienerneustadt

Dátum	Levágott ökrök			Levonva		Maradvány		Ára*		Pellek		
	száma	súlya								száma	ára	
		mázsa	font	mázsa	font	mázsa	font	ft	d		ft	d
júl. 8—13	19	?				60	49	134	50	19	17	27
júl. 15—20	23	?				69	78	155	9	23	20	27
júl. 22—27	17	?				53	93	120	50	17	14	44
júl. 29—aug. 3	19	?				58	20	129	14	19	16	1
aug. 3—10	19	?				59	32	132	34	19	17	19
aug. 12—17	18	58	21	—	41	57	80	126	74	18	14	82
aug. 19—24	18	61	23	—	68	60	55	134	72	18	15	54
aug. 26—31	17	54	23	—	33	53	90	120	70	17	14	8
szept. 2—7	16	50	83	—	47	50	36	112	18	16	13	—
szept. 9—14	15	49	36	—	45	48	91	109	53	15	12	20
szept. 16—21	16	50	83	—	47	50	36	112	18	16	13	2
szept. 23—30	15	48	47	—	50	47	97	106	94	15	12	13
szept. 30—okt. 5	16	54	37	—	51	53	86	122	79	16	12	65
okt. 7—12	18	?				61	58	137	37	18	14	71
okt. 14—19	19	62	29	—	65	61	64	138	44	19	15	45
okt. 21—26	19	58	16	—	59	57	67	128	81	19	15	2
okt. 28—nov. 2	17	56	20	—	66	55	54	124	30	17	13	44
nov. 4—9	13	44	51	—	51	44	—	98	38	13	10	31
nov. 11—16	15	51	79	—	52	51	27	112	96	15	11	11
nov. 18—23	21	68	93	—	72	68	21	152	8	21	15	36
nov. 25—30	19	60	41	—	63	59	78	132	37	19	14	3
dec. 2—7	14	48	51	—	33	48	34	103	19	14	11	57
dec. 9—14	17	58	73	—	48	58	25	128	94	17	12	88
dec. 16—21	19					60	6	135	40	19	15	17
dec. 23—28	16	53	36	—	37	52	99	118	63	16	11	88
1571												
dec. 30—jan. 4	16	54	5	—	49	53	56	121	76	16	13	12
jan. 6—11	14	44	5	—	40	43	65	98	36	14	10	84
jan. 13—18	13	45	89	—	54	45	35	102	23	13	10	24
jan. 20—25	14	43	67	—	40	43	27	96	38	14	11	1
jan. 27—31	16	47	60	—	41	47	19	104	80	16	11	22
febr. 3—8	19	66	58	—	49	60	9	133	54	19	15	42
febr. 10—15	19	?				68	57	152	95	19	15	8
febr. 17—22	20	?				71	97	160	62	20	15	23
febr. 24—27	16	?				52	23	115	71	16	12	7
Összesen:	579	1881	—	16	22	1859	2	4149	52	579	473	15
	+258	?	?	?	?	+ 834	41	+1857	20	+258	+219	95
	837					2693	43	6006	72	837	693	110

* + = termés értékének többlete; — = a kiadások felülmúlják a termés értékét.

1550/60	18,9	18,9		14,6		22,8	
						17,3	
1561/70	10,5		1601/10	18,3		17,9	1,46
	17,4	17,3		13,8		14,1	
	23,8			18,8	16,1	13,7	
	17,4			12,9		12,9	
1571/80	25,3			21,8			
	19,8			10,9	1641/50	18,6	1876
	19,0	19,3	1611/20	17,8			
	13,3			9,9	15,3	1651/60	14,2	18,6
				18.3			
1581/90	15,4		1621/30	16,2		1661/70	15,7	
	17,8	18,4		11,6			16,2	
	22,1			13,7			13,8	
				12,9	15,9		15,6	17,1
1591/1600	19,7			21,1			19,5	
	16,5			20,0			21,3	
	22,3	18,3	1631/40	16,6			17,0	

A faggyúeladásból származó jövedelem: 87 mázsa 33½ font faggyút adtak el 346 ft 38 d-ért. Kikölcsönzött faggyú: 77 tételben összesen 77 mázsa 16 font. (Közben azonban 2 egész lap ki van tépve; feltehető, hogy a faggyúkölcsönzésre vonatkozó összeírás hiányos.)

Ökörbőr eladásából származó jövedelem: ápr. 27: 500, aug. 16: 300, dec. 21: 150, összesen 950 ft. E számadáskötetben nincs részletezve, hogy kinek, hány ökörbőrt és milyen áron adtak el.

Borjúhús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott borjak				
	száma	súlya		ára*	
		mázsa	font	ft	d
márc. 24—29	69			53	10
ápr. 1—6	33			24	86
ápr. 8—13	31			20	98
ápr. 15—20	33 x			25	24
ápr. 22—27	39			27	51
ápr. 24—máj. 4	22 x			33	43
máj. 6—11	15 x			23	48
máj. 13—18	10 x			23	54
máj. 20—25	14 x			28	55
máj. 27—31	7 x			26	70
jún. 3—8	20 x			33	26
jún. 10—15	6 x			21	58
júl. 8—13	3	—	83	2	57
júl. 15—20	2	—	53	1	69
júl. 23—27	8	2	55	7	84
júl. 29—aug. 3	4	1	3	3	30
aug. 5—10	1	—	28	—	95
aug. 12—17	1	—	30	1	3
aug. 19—24	1	—	22½	—	70
aug. 26—31	2	—	50	1	91
szept. 2—7	1	—	39	1	25
szept. 16—21	1	—	33	1	10
okt. 7—12	1	—	31	1	17
dec. 23—28	2	—	57	2	13
1571					
dec. 30—jan.11	1			—	90
jan. 13—18	2	—	55	1	93
jan. 27—febr. 1.	4	—	83	2	80
febr. 3—8	2	—	60	2	5
febr. 10—13	18	4	16	13	99
febr. 17—22	11	2	37	8	25
febr. 24—27	20	4	12	13	95
Összesen:	84	20	47½	68	61
	+304	?	?	+343	13
	388			411	74

* Az x-szel jelölt tételeknél az árak nemcsak az első oszlopban feltüntetet számú borjú árát jelentik, hanem egy következő táblázatban szereplő bárányok kecskék árait is magukban foglalják.

Birkahús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott birkák			Levonás		Maradék		Ára	
	száma	súlya		mázsa	font	mázsa	font	ft	d
		mázsa	font						
jún. 17—22	1	?				—	23	—	60
jún. 24—29	1	?				—	24½	—	61
jún. 24—29	28	?				8	78	21	38
júl. 8—13	23	?				6	75	16	27
júl. 15—20	13	?				3	17	8	10
júl. 23—27	20	?				5	69	14	24
júl. 29—aug. 3	37	?				11	45	28	34
aug. 5—10	15	?				4	41	10	61
aug. 12—17	15	?				4	71½	11	71
aug. 19—24	23	7	53	—	14	7	39	18	8
aug. 26—31	51	16	10	—	23	15	87	39	96
szept. 2—7	49	15	46	—	23	15	23	39	8
szept. 9—14	50	16	66	—	32½	16	33	39	20
szept. 16—21	51	15	75	—	15	15	60	38	55
szept. 23—30	52	15	72	—	22	15	50	39	19
szept. 30—okt. 5	60	17	30	—	12	17	18	43	10
okt. 7—12	62	18	94	—	20	18	74	45	60
okt. 14—19	69	21	47	—	21	21	26	52	69
okt. 21—26	59	18	74	—	38	18	36	45	15
okt. 26—nov. 2	47	14	36	—	27	14	9	35	35
nov. 4—9	42	13	8	—	31	12	77	31	45
nov. 11—16	50	15	37	—	31	15	6	36	58
nov. 18—23	85	?				27	51	67	75
nov. 25—30	60	?				21	29	50	78
dec. 2—7	21	7	86	—	26	7	60	15	48
dec. 9—14	28	10	42	—	37	10	5	24	1
dec. 23—28	3	?				1	42	3	29
1571									
dec. 30—jan. 11	55	17	41	—	40	17	1	40	48
jan. 13—18	32	10	31	—	36	9	95	24	10
jan. 20—25	31	9	75	—	21	9	54	23	39
jan. 24—febr. 1	31	8	96	—	15	8	81	21	74
febr. 3—8	12	3	29	—	6	3	23	8	12
febr. 17—22	1	?				—	19	—	50
Összesen:	875	274	48	4	90½	269	76	661	30
	+302	?	?	?	?	+ 95	66	+234	21
	1177					364	142	895	51

Élve eladott birkákból származó jövedelem:

nov. 12: 30 db (à 96 d) egy ruszti embernek ..... 27 ft

1571. márc. 1: 1 db ..... 1 ft

Bárányhús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott bárányok száma	súlya mázsa	súlya font	Ára* ft	Ára* d	Megjegyzések
ápr. 15—20	6 x		?			+ 2 gödölye
ápr. 29—máj. 4	35 x		?			+ 6 gödölye
máj. 6—11	29		?			
máj. 13—18	38		?			
máj. 20—25	41		?			
máj. 27—31	47		?			
jún. 3—8	42 x		?			+ 1 birka
jún. 10—15	40		?			
jún. 17—22	28	3	94			
júl. 23—27	— x			—	51	+ 2 gödölye
jún. 24—29	42	5	39	16	8	
júl. 1—6	8	1	4	2	95	
júl. 8—13	37	6	4	17	63	
júl. 15—20	39	5	88	16	46	
júl. 23—27	3	—	59	1	70	
júl. 29—aug. 3	1	—	15	—	44	
aug. 5—10	27	4	38	12	96	
aug. 12—17	14	2	28	6	71	
aug. 19—24	31	5	8	15	27	
aug. 26—31	8	1	27	3	71	
szept. 2—7	9	1	$52^1/_2$	4	22	
szept. 9—11	5 x	—	91	3	69	vagy 7, bizonytalan
szept. 16—21	3	—	54	1	68	
szept. 30—okt. 5	1	—	16	—	53	
okt. 7—12	2	—	60	1	60	
okt. 21—26	2	—	46	1	22	
okt. 26—nov. 2	2	—	50	1	33	
Összesen:	262	40	$73^1/_2$	108	18	+ gödölyék
	+278	?	?	?	?	
	540					

Bárányból eladásából származó jövedelem:

okt. 30: 29 bárány- és 2 gödölyebőr ..... 3 ft 60 d
nov. 14: 4 bárányból (à 11 kr) ..... — ft 59 d
nov. 22: 325 bárányból (à 11 kr) ..... 47 ft 66 d

* Az ár nélkül szereplő bárányok ára a borjakéval együtt van feltüntetve.

Sertéshús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott sertések				
	száma	súlya		ára	
		mázsa	font	ft	d
júl. 23—27	1	—	64	2	3
okt. 21—26	9	8	73	28	28
okt. 26—nov. 2	15	14	39	46	66
nov. 4—9	5	3	28	9	90
nov. 11—16	5	3	30	9	69
nov. 25—30	1	—	70	2	41
dec. 2—7	27	26	40	83	73
dec. 1—14	10	8	75	29	16
dec. 16—21	5	4	33	15	44
dec. 23—28	14	10	28	36	89
1571					
dec. 30—jan. 11	3	2	46	8	61
Összesen:	95	83	26	272	80

	ft	d
A mészárszékről eladtak 53 font hájat (à 7 kr)	4	$95^2/_3$

Élve eladott sertésekből származó jövedelem:

		ft	d
nov. 1:	Mathes Meier bécsi mészárosna, eladtak 21 sertést (párja 6 tallér)	63	—
20:	Ugyancsak neki 87-et (párja $6^1/_2$ tallér)	282	75
30:	Eladtak 5 sertést (párja $7^1/_2$ tallér)	18	75
dec. 2:	Eladtak 5 sertést	10	—
2:	„ 6 „ (à 3 ft 75*)	22	25
2:	„ 1 „	4	—
2:	„ 1 „	4	50
2:	Kismartonba hajtottak 6 sertést ..... (96 d harmincadot fizettek utána, így a tiszta bevétel 23 ft 4 d)	24	—
dec. 29:	Eladtak 3 sertést	12	—
29:	„ 3 „	15	—
29:	„ 1 „	4	—
1571			
febr. 24—27:	„ 1 „	5	—
	„ 1 „	4	—
	„ 1 „	5	—
	„ 3 „	12	—
	„ 1 „	3	60
	„ 1 „	4	—
	„ 1 „	4	75
	„ 1 „	4	—

A város megbízottai marhavásárlásra az alábbi összegeket költötték Hegykőn:

		ft	d
márc. 22:	Egy sági embertől vettek 2 ökröt	20	—
	Vettek 1 ökröt	9	50
	Vettek 2 ökröt	22	25
	Egy nemesládonyi embertől vettek 4 ökröt	60	—

* 25 d-t elengedtek az árából.

		ft	d
	Egy zaladani (?) embertől vettek 6 ökröt	70	—
	Egy újfalusi embertől vettek 6 ökröt	60	—
	Ugyancsak tőle vettek 2 ökröt	17	75
	Másik újfalusi embertől vettek 2 ökröt	14	50
	Egy harmadik újfalusi embertől vettek 6 ökröt	66	50
	Egy iváni embertől vettek 2 ökröt	17	—
	Egy ciráki embertől vettek 2 ökröt	17	40
	Egy iváni embertől vettek 8 ökröt	97	—
	Egy laki embertől vettek 3 ökröt	26	25
	Más laki embertől vettek 8 ökröt	76	50
	Egy szentmiklósi embertől vettek 2 ökröt	18	50
	Egy győri embertől vettek 4 ökröt	32	40
	Vettek 6 ökröt	60	—
	Egy széplaki embertől vettek 7 ökröt	69	50
	Ugy ancsak attól vettek 2 ökröt	13	50
	Egy lózsi embertől vettek 2 ökröt	22	—
	Más lózsi embertől vettek 2 ökröt	16	—
	Egy ciráki embertől vettek 2 ökröt	16	—
	5 személy 4 napi útiköltsége, lovakkal	5	37
	Medvesen vettek 1 ökröt	12	50
	A Rábánál vettek 1 ökröt	9	50
ápr. 4:	Gschier-ben (?) vettek 9 ökröt	98	—
	Cenken vettek 2 ökröt	16	—
	Útiköltség	1	2
24:	Magyar Ruszton vettek 2 ökröt	22	—
	Egy thaweri (?) embertől vettek 15 ökröt	165	—
	Egy winzigi embertől vettek 4 ökröt	37	—
	Útiköltség	2	32
8:	Frauenhaidban nem kaptak ökröket, Harkára utaztak, ott 2 ökröt vettek, 40 d útiköltséggel	19	90
27:	Sarródba utaztak, de nem kaptak ökröket; útiköltség	—	53
máj. 1:	Egy lózsi embertől vettek 2 ökröt	14	—
3:	Vettek 1 ökröt	7	50
máj. 7:	Csepregen vettek 2 ökröt	22	—
	Egy nemesládonyi embertől vettek 2 ökröt	23	—
	Más nemesládonyi embertől vettek 4 ökröt	36	—
	Vettek 12 ökröt	157	—
	Útiköltség	2	40
	20 ökör:	240	40
máj. 7:	A város megbízottai Pápára utaztak, ott vettek 2 ökröt	19	75
	Egy sági embertől vettek 1 ökröt	6	25
	Vettek 2 ökröt	15	25
	Egy sági embertől vettek 2 ökröt	19	—
	Egy keszi embertől (Gesse; Papkeszi?) vettek 3 ökröt	34	—
	Más keszi embertől vettek 2 ökröt	16	75
	Egy aggaschi (?) embertől vettek 2 ökröt	19	75
	Egy sági embertől vettek 6 ökröt	52	—
	Útiköltség	5	—
	20 ökör:	187	75
máj. 10:	Galántán a következő vásárlásuk volt:		
	A debreceni Simon Gáspártól 49 ökröt vettek	525	5
	A nyéki Sárkány Jakabtól vettek 56 ökröt	616	—
	A 7 legénnyel és hajdúval, valamint lovakkal együtt 3 napi útiköltségük	23	50
	105 ökör:	1164	55

		ft	d
24:	Vettek 4 ökröt	33	20
29:	Egy alsópulyai embertől vettek 2 ökröt	13	33
jún. 2:	Pápára utaztak, de semmit nem tudtak intézni, 5 nap alatt az útiköltségük	3	50
23:	Kálba utaztak, de semmit nem tudtak vásárolni; útiköltségük	—	53
19:	A megbízottak Serreth-re (Sárrét? Söréd?) utaztak, ott a piacon vásároltak		
	a debreceni Bíró Lukácstól 49 ökröt	434	87
	a debreceni Balázstól 15 ökröt	127	33
	8 nap alatt útiköltségük, a hajdúkkal együtt	17	72
	64 ökör:	579	92
júl. 5:	Egy pulyai embertől vettek 2 ökröt	14	—
13:	Egy szombathelyi embertől vettek 7 ökröt	49	—
20:	Sopronban vettek 2 ökröt	12	50
21:	Csepregen vettek a megbízottak		
	egy tscheidesi (?) embertől 27 ökröt	253	12½
	egy thodeschi (?) embertől vettek 11 ökröt	110	—
	egy egervári embertől vettek 6 ökröt	52	50
	Útiköltség	3	17
	44 ökör:	418	79½
júl. 28:	Sopronban vettek 2 ökröt	17	50
aug. 8:	Sopronban vettek 1 ökröt	7	—
9:	Magyaróvárott vettek 146 ökröt Szekeres Mártontól (párját 18½ ft-ért és 25 ft áldomásért, Szekeres Márton viszont 3 marhát adott áldomásul és 50 d sörpénzt)		
	A 149 ökör ára	1375	—
	Útiköltségük	10	33
	149 ökör:	1385	33
aug. 26:	Magyar Ruszton vettek egy jánny (?) embertől 2 ökröt	15	—
szept. 6:	Szombathelyen vettek 54 ökröt	513	—
	Útiköltség	4	50
szept. 25:	Vettek 1 ökröt	8	25
okt. 17:	Lózson a piacon vettek:		
	Egy szentmiklósi embertől 1 ökröt	8	20
	Más szentmiklósi embertől 1 ökröt	8	—
	Egy wegelli (véghelyi?) embertől 1 ökröt	7	—
	Egy iváni embertől 1 ökröt	5	80
	Más iváni embertől 1 ökröt	7	—
	Harmadik iváni embertől 2 ökröt	10	50
	Egy ciráki embertől 2 ökröt	13	80
	Egy bogyoszlói embertől 5 ökröt	25	50
	Vettek 7 ökröt	71	—
	Vettek 10 ökröt	103	50
	Útiköltség	1	27
	31 ökör:	261	57
okt. 24:	Sopronban vettek 1 ökröt	7	—
okt. 28:	Győrött vettek Rácz Andrástól 106 ökröt, párját 17 ½ ft-ért, de csak 100-at fizettek, 6-ot ráadásként kaptak	875	—
	Útiköltség	24	95
	106 ökör:	899	95

		ft	d
dec. 22:	Egy parischageni (peresztegi?) embertől vettek 2 ökröt	20	—
	Vettek 2 ökröt	13	25
	Uzsalyon vettek egy nemesembertől 2 ökröt	16	—
	Scherpen-en (?) vettek 2 ökröt	15	50
	Parischaggen-en (Peresztegen?) vettek 2 ökröt	12	25
	Útiköltség	—	71
	Egy schoppateni (?) embertől vettek 3 ökröt	28	—
	Szentmiklóson vettek 2 ökröt	17	—
	Vettek 1 ökröt	8	—
31:	Harkán vettek 3 ökröt	34	—
1571			
jan. 10:	Vettek 2 ökröt	17	75
15:	Vettek 2 ökröt	16	—
19:	Sopronban vettek 4 ökröt	38	—
11:	A megbízottak Óvárott a következőket vásárolták:		
	Vettek 11 ökröt	105	—
	Egy halasi embertől vettek 4 ökröt	40	—
	Egy mosoni embertől vettek 4 ökröt	37	—
	Vettek 2 ökröt	16	—
	Vettek 1 ökröt	7	50
	Utiköltség	8	34
23:	Vépen a piacon vettek:		
	Egy iváni embertől 10 ökröt	102	50
	Egy aretti (?) embertől 2 ökröt	20	35
	Egy sotteni (?) embertől vettek 1 ökröt	9	40
	Vettek 1 ökröt	9	—
	Egy végi (Wig) embertől vettek 2 ökröt	10	50
	Egy oroszi (eorazi?) embertől vettek 3 ökröt	29	50
	Vettek 2 ökröt	13	50
	Útiköltség	3	95
28:	Vettek 2 ökröt	17	—
febr. 8:	Egy haricsányi embertől vettek 2 ökröt	16	—
	Vettek 2 ökröt	21	13
10:	Egy kirchschlagi embertől vettek 4 ökröt	45	—
	Más kirchschlagi embertől vettek 3 ökröt	47	12
	Útiköltség	—	72
16:	Egy szentmiklósi embertől vettek 2 ökröt	18	75
18:	Vettek 2 ökröt	25	—
	Vettek 5 ökröt	54	—
	Vettek 2 ökröt	19	50
	Útiköltség	1	50
22:	Egy lózsi embertől vettek 2 ökröt	16	50
	Vettek 4 ökröt	40	25
	Sopronban vettek 2 ökröt	18	30
márc. 1:	Sopronban vettek 1 ökröt	8	40

A borjú-, birka-, bárány- és sertésvásárlásra vonatkozó adatokat az 1571-ből datált kötet alapján közöljük, mert az 1570. éviben csak a marhavásárlásra vonatkozó feljegyzések szerepelnek.

A város megbízottai borjúvásárlásra a következő összegeket költötték:

1570		ft	d
márc. 22:	Sopronban vettek 11 borjút	7	70
	A környékről hoztak 14 borjút, útiköltséggel	9	80
	A hajtásért	1	20

		ft	d
23:	Vettek 32 borjút	29	26
	5 napi költség	2	84
	Azt megelőzően 4 napi költség	1	37
25:	1 borjút vettek	—	80
28:	A környékről hoztak 16 borjút, költséggel	10	90
	Vettek 1 borjút	1	20
30:	A környékről hoztak 18 borjút, költséggel	11	75
	A hajtásukért	1	60
ápr. 1:	Vettek 2 borjút	1	82
3:	A környéken vettek 29 borjút, útiköltséggel	20	17
7:	Vettek 1 borjút	—	70
	Vettek 8 borjút	5	23
14:	A környéken vettek 19 borjút, útiköltséggel	11	85
19:	A környéken vettek 24 borjút, útiköltséggel	14	79
e héten:	Vettek 8 borjút	6	43
ápr. 25:	Vettek 5 borjút	3	95
26:	Vettek 3 borjút	2	25
28:	A környéken vettek 26 borjút, útiköltséggel	15	72
	A hajtásukért	2	70
máj. 5:	Vettek 9 borjút	6	20
7:	Vettek 5 borjút	3	20
12:	Vettek 9 borjút	6	35
	Vettek 1 borjút	—	60
	A környéken vettek 1 borjút	—	80
	A környéken vettek 1 borjút	—	60
19:	Sopronban vettek 8 borjút	5	36
e héten:	Vettek 9 borjút	7	65
26:	Vettek 6 borjút	5	60
jún. 1:	Vettek 8 borjút	7	—
e héten:	A környéken vettek 9 borjút	5	60
9:	Vettek 10 borjút	7	70
e héten:	Vettek 1 borjút	—	70
17:	Vettek 5 borjút	3	83
22:	Vettek 13 borjút	10	40
30:	Vettek 7 borjút	6	—
júl. 13:	Vettek 4 borjút	2	87
20:	Vettek 1 borjút	1	—
28:	Vettek 9 borjút, útiköltséggel	8	97
aug. 4:	Vettek 3 borjút	2	60
11:	Vettek 1 borjút	—	90
17:	Vettek 1 borjút	1	—
25:	Vettek 1 borjút	1	—
31:	Vettek 2 borjút	1	83
szept. 17:	Vettek 1 borjút	—	84
22:	Vettek 1 borjút	1	10
okt. 12:	Vettek 1 borjút	1	20
dec. 22:	Vettek 2 borjút	1	80

1571

jan. 11:	Vettek 1 borjút	—	62
17:	Vettek 1 borjút	1	—
e héten:	Vettek 1 borjút	1	—
febr. 1:	Vettek 4 borjút	2	50
8:	Vettek 5 borjút	4	—
9:	A környéken vettek 12 borjút, útiköltséggel	10	42
22:	Vettek 1 borjút	1	5
e héten:	A környéken vettek 27 borjút	17	55
	útiköltség és hajtási díj	3	25
e héten:	Sopronban vettek 4 borjút	3	40
27:	Vettek 2 borjút	1	40

A város megbízottai bárányvásárlásra a következő összegeket költötték:

1570		ft	d
ápr. 19:	Vettek 6 bárányt és 2 gödölyét	1	63
28:	A környéken vettek 2 gödölyét	—	30
30:	Vettek 52 bárányt	20	80
máj. 5:	A környéken vettek 41 bárányt	16	—
	6 gödölyét	—	55
	útiköltségre	—	75
13:	A környéken vettek 33 bárányt	13	20
	Útiköltségre	—	75
19:	A környéken vettek 26 bárányt, 30 d útiköltséggel	8	96
26:	Vettek 2 bárányt	—	70
28:	A környéken vettek 72 bárányt, útiköltséggel és hajtási díjjal	25	—
jún. 1:	A környéken vettek 27 bárányt, ezenkívül kettőt adtak ráadásnak, útiköltséggel együtt a 29 bárány	9	28
9:	Vettek 1 bárányt	—	32
	A környéken vettek 25 bárányt, útiköltséggel (50 d)	10	50
22:	A környéken vettek 19 bárányt	6	25
	Vettek 53 bárányt	17	67
júl. 7:	Vettek 15 bárányt	7	95
e héten:	Vettek 2 bárányt	—	60
13:	Egy „Heudosch"-i embertől vettek 43 bárányt, és még kettőt ráadásként	17	20
e héten:	Harkán vettek 16 bárányt	6	40
e héten:	Vettek 3 bárányt	1	17
20:	Vettek 1 bárányt	—	38
28:	Vettek 2 gödölyét	—	32
aug. 5:	Vettek 27 bárányt	12	—
11:	Egy mosontétényi embertől vettek 26 bárányt, ezenkívül 1-et ráadásba; a 27 bárány	14	30
	Ugyanezen utazás alkalmával vettek 13 bárányt	6	33
28:	Magyar Ruszton vettek egy vági embertől 22 bárányt (à 50 d), 1 bárányt ráadásként kaptak, valamint 2 gödölyét (32 d)	11	32
30:	Vettek 1 bárányt	—	32

A város megbízottai birkavásárlásra a következő összegeket költötték:

1570			
máj. 5:	Vettek egy kecskét	—	80
e héten:	Vettek egy kecskét a környékről	1	—
28:	A környéken vettek 5 „Tarkas"-t és 1 birkát	6	—
jún. 1:	A környéken vettek 1 kecskét	—	50
e héten:	Vettek 1 birkát	—	90
22:	Vettek 13 birkát	13	—
	Vettek 81 birkát (à 95 d), 50 d engedménnyel	76	45
	Szécsényben vettek 5 birkát	3	—
	Két útra a kiadás	3	28
30:	Vettek 1 birkát	—	65
e héten:	A környéken vettek 8 birkát, 48 d útiköltséggel	8	18
júl. 13:	Egy „Heudesch"-i embertől vettek 17 birkát	13	60
aug. 4:	Vettek 1 birkát	—	55
5:	A környéken vettek 18 kecskét, 4 birkát	16	51
	Útiköltség	—	59
11:	A környéken vettek 226 birkát	206	11
25:	Vettek 1 kecskét (80 d) és 1 birkát (70 d)	1	50
28:	Magyar Ruszton vettek 678 birkát, útiköltséggel	529	47
szept. 26:	Sopronban vettek 8 birkát	6	40

		ft	d
e héten:	Vettek a környéken egy csapodi embertől 110 birkát (à 75 d), egynek az árát elengedte az eladó	81	75
	Útiköltségre és vámra	2	—
e héten:	A környékre utaztak, de nem tudtak semmit vásárolni, költség	—	1

1572

jan. 28:	Vettek egy zapodorci embertől 20 birkát (à 70 d)	14	—
	Egy Heudesch-i embertől vettek 33 birkát (à 68 d)	22	44

A város megbízottai sertésvásárlásra a következő összegeket költötték:

1570		ft	d
júl. 13:	Vettek egy sertést	1	80
okt. 17:	Lózson vettek egy babóti embertől 13 sertést (à $2^1/_2$ tallér), valamint 2 tallér áldomást fizettek	34	50
24:	Sopronban vettek két kisfaludi embertől 32 sertést (à $2^1/_2$ tallér)	263	—
		80	—
uov. 6:	Vettek 10 süldőt, $^1/_2$ tallér áldomással	17	—
12:	Elutaztak sertést vásárolni, de nem kaptak, a kiadás	—	90
19:	Sopronban vettek 88 sertést (à 3 tallér), 1 ft-ot elengedtek	263	—
28:	Egy ciráki embertől vettek 28 sertést	90	60
dec. 1:	A környéken vettek egy belédi embertől 29 sertést (á 3 tallér), 2 tallér áldomást fizettek; az útiköltséggel és hajtási díjjal együtt	92	40
3:	Sopronban vettek egy iváni embertől 15 sertést (à 3 ft 25 d), fizettek $2^1/_2$ tallér áldomást	51	25
18:	Lózson vettek 23 sertést	74	5
22:	Vettek egy belédi embertől 20 sertést	67	50
	Útiköltség 50 d és 67 d két köböl zabra	1	17
25:	Egy lózsi embertől vettek egy sertést	2	20

*

aug. 17:	Az állatdézsma megváltása fejében fizettek:	400	—
A mészároslegények és hajdúk fizetésére kiadtak összesen		492	2

(Ebből Hans Durchnak, a város megbízottjának 21 útjáért, melyet ő finanszírozott, 50 ft 40 d-t adtak.)

Kisebb kiadásokra elment összesen		28	78
Az összes bevétel **		13987	10
Az összes kiadás **		11311	15
A nyereség		2675	95
Ebből a nyereségből még 122 ft-t adtak Hans Durchnak és másik két személynek fáradságukért, marad tisztán		2553	95*

* A bevételben szerepel a forgótőkének szolgáló 2560 ft is, a nyereség tehát csak látszólagos. Az állatdézsma megváltására fordított 400 ft viszont nincs kapcsolatban a húskiméréssel, tehát lényegében ez az összeg tekinthető nyereségnek. (Vö. *Házi* i. m. 9. l.)

** A számadáskönyv összegezése szerint.

SOPRONI VÁROSI SZÁMADÁSKÖNYVEK, 1593

Marhahús eladásából származó bevétel:

Dátum	Levágott ökrök					Járulékok (Peil)			Megjegyzések
	száma	súlya*		ára		száma	ára		
		mázsa	font	ft	d		ft	d	
1593									
máj. 15—22	16	?	?	?	?	16	16	50	rongált lapok
máj. 22—29	16	48	59	129	58	16	16	55	
máj. 29—jún. 5	18	58	29	155	44	18	18	75	
jún. 5—12	16	?	?	140	40	16	16	60	rongált lapok
jún. 12—19	17	?	?	157	38	17	17	58	
jún. 19—26	16	54	94	146	51	16	16	58	
jún. 26—júl. 3	20 x	61	33	163	?	20	17	70	x bika
júl. 3—17	35	?	?	315	?	35	36	15	
júl. 17—24	20	66	31	176	83	20	18	40	
júl. 24—31	17	61	51	164	2	17	16	84	
júl. 31—aug. 7	17	59	55	158	78	17	16	82	
aug. 7—14	19	64	22	171	25	19	18	90	
aug. 14—21	18	64	70	172	53	18	18	3	
aug. 21—28	16	55	51	148	2	16	15	82	
aug. 28—szept. 4	18	61	87	164	98	18	17	52	
szept. 4—11	17	62	63	167	1	17	17	6	
szept. 11—18	15	50	—	133	33	15	16	10	
szept. 18—25	17	58	73	156	61	17	16	77	
szept. 25—okt. 2	16	54	11	144	29	16	15	69	
okt. 2—9	24	63	84	170	24	24	18	71	
okt. 9—16	19 x	50	97	135	92	19	14	73	x fiatal bika
okt. 16—23	22 x	58	78	156	74	22	16	45	x fiatal bika
okt. 23—nov. 6	49 x	127	12	338	99	49	36	78	x bika
nov. 6—13	17 x	45	94	122	51	17	13	66	x bika
nov. 13—20	22 x	59	96	159	90				x bika
nov. 20—27	17 x	49	94	133	17	53	40	14	x bika
nov. 27—dec. 4	14	42	61	113	62				
dec. 4—11	15	45	10	120	26	15	11	39	
dec. 11—18	12	28	74	76	64	12	7	90	
dec. 18—jan. 1	35	100	23	267	28	35	27	63	
1594									
jan. 1—15	27	82	78	220	75	27	22	31	
jan. 15—22	12	38	21	101	90	12	10	32	
jan. 22—29	14	47	82	127	57				
jan. 29—febr. 5	10	29	90	79	73	36	32	—	
febr. 5—12	12	31	62	84	32				
febr. 12—26	34	95	75	255	33				
febr. 26—márc. 10	30	95	68	255	15	64	58	43	
jan. 30	1 x			4	80				x tehén
márc. 10	2 x			8	—				x tehén
Összesen:	645	1977	28	5272	20	645	654	81	
	+87	?	?	+ 625	58				
	732			5897 (Az 1. hét adata ismeretlen)	78				

* A súly a levonás utáni maradékot jelenti („ohne den Ausschnitt").

A kötet eleje erősen sérült, néhány lap hiányzik belőle, ezért kezdődik a számadás május 15-tel. A „Peil"-eket a hússzámadás után, külön írták össze, ebből rekonstruálható a levágott marhák száma is. A számadás első 7 hetére vonatkozó adatok: (az egyik adatsor 2 hétre vonatkozik)

Dátum	Peilek		
	száma	ára	
		ft	d
márc. 27—ápr. 2	19	13	62
ápr. 4—9	15	12	82
ápr. 10—18	18	18	26
ápr. 18—máj. 1	34	33	19
máj. 1—8	14	13	92
máj. 8—15	17	17	1
Összesen:	117	108	82

Faggyúeladásból származó jövedelem:

	ft	d
164 mázsa 69 font faggyút adtak el (141 tételben):	755	18
Ezenkívül 90 font faggyút adtak ingyen a legényeknek.		

Ökörbőr eladásából származó jövedelem:

		ft	d
máj. 26:	Egy bizonyos fiatal soproni szíjgyártónak eladtak 2 bőrt:	3	60
jún. 3:	A soproni Hans Zauglernek eladtak 3 bőrt:	5	40
	Greger Arnoldnak eladtak 1 bőrt	1	80
A bécsi Herr Wolfgang Stubenfeld részére az év folyamán eladtak 841 bőrt (803 darabot à 1 ft 80 d-ért, 38 darabot pedig à 1 ft 55 d-ért)		1054	30

Borjúhús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Borjúk	Gödölyélyék	Bárányok	Súlya		Ára		Megjegyzések
	száma			mázsa	font	ft	d	
1593								
márc. 27—ápr. 2	61	6	2	12	48	46	15	
ápr. 4—18	37	—	—	7	46	27	42	
ápr. 15	2	—	—	?	?	2	20	az irhával együtt
ápr. 18—máj. 1	22	—	—	4	87	16	43	
máj. 1—7	7	—	—	1	82	5	83	
máj. 7	1	—	—	—	26	—	96	
máj. 29	1	—	—	—	28	1	2	
jún. 12	7	—	—	1	39	4	85	
jún. 26	8	—	—	2	23	7	53	
júl. 3	3	—	—	1	21	4	20	
júl. 17	8	—	—	2	56	9	44	
aug. 28	1	—	—	—	34	1	18	
nov. 27	1	—	—	—	29	1	16	
1594								
jan. 1	1	—	—	—	32	1	20	
febr. 5	4	—	—	1	14	4	—	
febr. 12	2	—	—	—	59	2	—	
márc. 10	11	—	—	2	93	10	97	
Összesen:	183	6	2	43	17	144	34	
	+ 2			?	?	+ 2	20	
	185					146	54	

Borjúbőr eladásából származó jövedelem:

		ft	d
aug. 10:	A soproni Max Lattschachernek eladtak 150 bőrt:	24	—
	Ugyancsak neki 17 bőrt	2	72
	Gregor Poschnak 8 bőrt (à 16 d)	1	28

Bárányhús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott bárányok					Megjegyzések
	száma	súlya		ára		
		mázsa	font	ft	d	
1593						
ápr. 15	2	?		—	73	irhájával együtt
máj. 1	9	?		2	60	„nach dem Gesicht verkauft"
máj. 1	1	?		—	45	
máj. 8	45	?		21	25	
máj. 15	56	?		24	6	
máj. 22	76	?		36	65	
máj. 29	40	?		17	41	
jún. 5	28	?		11	50	
jún. 12	22	?		10	25	
jún. 26	43	?		20	95	
júl. 3	32	?		12	35	
júl. 3—17	76	9	91	31	90	
júl. 17—24	33	4	93	14	91	
júl. 24—31	24	4	5	12	15	
júl. 31—aug. 7	18	3	51	10	53	
aug. 7—14	27	5	19	15	68	
aug. 14—21	12	2	55	7	65	
szept. 25	5	—	89	2	67	
Összesen:	195	31	3	95	49	
	+354	?	?	+158	20	
	549			253	69	

Birkahús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott birkák					Megjegyzések
	száma	súlya		ára		
		mázsa	font	ft	d	
1593						
jún. 26	1	—	29	—	87	
júl. 31	2	—	76	2	28	
aug. 27	3	1	25	3	75	
aug. 14	2	—	64	1	96	
aug. 21	16	5	54	16	62	
aug. 28	18	7	61	22	69	
szept. 4	27	9	52	28	56	
szept. 11	16	5	20	15	60	
szept. 18	20	6	28	18	84	
szept. 25	16	5	21	15	61	
okt. 2	28	8	74	26	68	
okt. 9	20	6	47	19	41	
okt. 16	24	6	81	20	47	
okt. 25	16	4	30	13	2	
nov. 6	41	10	87	32	61	
nov. 13	6	1	46	4	38	
nov. 20	11	2	50	7	30	50 fontot à 8 bécsi d.-ért adtak.
nov. 27	10	1	93	5	15	
dec. 4	12	2	67	7	2	
dec. 11	10	2	1	5	53	
dec. 18	6	1	41	3	78	
1594						
jan. 1	38	8	85	23	63	
jan. 15	9	2	86	7	63	
	2	?	?	1	60	Katonáknak adták ajándékba.
Összesen:	352	103	18	303	39	
	+ 2	?	?	+ 1	60	
	354			304	99	

Ez évben Cenken egy juhot és egy bárányt vettek el vámként. Egy hajdú, aki titokban elmenekült, elvesztett 12 bárányt. Ez évben 37 juh és bárány hullott el. Három bárányt irhástól együtt adtak el.

A bárány- és juhbőr, valamint gyapjú eladásából származó jövedelem:

		ft	d
1593			
nov. 1:	Neustadtban Blasy timármesternek eladtak 255 juhbőrt (100 db- ot 28 ft-ért)	71	40
1594			
febr. 17:	Ugyancsak neki eladtak 75 juhbőrt (à 28 d) és 32 báránybőrt (à 14 d)	25	48
júl. 20:	A soproni szűcsmesterek 363 bárány- és 10 gödölyebőrt vettek (100 db-ot 12 ft-ért)	42	96
nov. 29:	A soproni szűcsök vettek 178 báránybőrt (100 db-ot 15 ft-ért)	26	70
	A városbíró vett 5 juhbőrt	1	40

Megjegyzés: ebben az évben a juhok igen rosszak voltak, ezért semmi gyapjú nem lett.

Sertéshús eladásából származó jövedelem:

Dátum	Levágott sertések					Megjegyzések
	száma	súlya		ára		
		mázsa	font	ft	d	
1593						
okt. 30—nov. 6	4	2	90	11	80	
nov. 11	1	?		2	—	„in die benk nicht teuglich gewest"
nov. 6—13	4	2	70	10	65	részben à 9 bécsi d-ért kellett adni,
dec. 4	9	8	58	32	84	a szalonna à 12, a hús à 9 bécsi den.
dec. 11	12	9	68	36	2	
dec. 15	2	?		9	25	
dec. 17	2	?		5	—	két kis sertés
dec. 18	2	?		8	—	
dec. 18	11	9	12	33	18	
dec. 20	1	?		4	—	
dec. 23	1	?		2	50	„in die benk nicht teuglich gewest ist"
1594						
jan. 1	1	?		4	90	
jan. 1	1	?		4	75	
jan. 1	14	11	83	45	31	
jan. 14	2	?		9	—	
jan. 14	1	?		4	75	
jan. 14	2	?		8	50	
jan. 14	2	?		8	50	
jan. 15	10	8	77	31	1	
jan. 15	3	?		14	—	
jan. 16	1	?		4	50	
jan. 17	1	?		4	62	
jan. 18	1	?		4	50	
jan. 22	15	13	59	51	2	
jan. 29	13	12	41	43	64	
febr. 5	8	7	20	25	78	
febr. 6	1	?		4	—	
febr. 12	13	11	17	39	—	
febr. 13	1	?		3	62	
febr. 13	2	?		4	50	
febr. 13	1	?		5	50	két kis sertés
márc. 10	8	6	95	24	37	
márc. 10	1	?		2	25	ein klein Zichtterin
Összesen:	121	104	90	384	62	
	+30	?	?	+114	+68	
	151			498	130	

A farkasok éjszaka felfaltak egy sertést, ez után nincs bevétel.

Háj eladásából származó bevétel: Ebben az évben 3 mázsa 55 font háj lett, melyet a városi kamarás rendelkezésére bocsátottak, itt nem származott belőle jövedelem.

A város megbízottai marhavásárlásra a következő összegeket költötték:

1593		ft	d
márc. 7:	Kálon, a piacon vettek 18 ökröt	247	90
12:	Sopronban vettek 2 ökröt	24	50
21:	Hegykőn vettek 48 ökröt	661	85
ápr. 12:	Sopronban vettek 4 ökröt	50	50
13:	Elutaztak vásárolni, vettek 6 ökröt	70	42
20:	Harkán vettek 2 ökröt 22 ft-ért és kettőt 18 ft-ért, összesen	40	—
22:	Bornemissza János úrtól vettek 6 ökröt	66	—
	Magyar Ruszton vettek 14 ökröt	173	48
23:	Szombathelyen vettek 20 ökröt	246	73
Gottsauffahrt	Vépen vettek 13 ökröt	163	30
máj. 8:	Päpitz-en vettek 9 ökröt	102	51
16:	3 személy Sárvárra utazott, hogy ott egy alföldi embertől marhát vegyenek, de nem intéztek semmit; azután Szentmiklósra utaztak és ott 46 ökröt vettek	598	85
27:	Lózson a piacon vettek 15 ökröt	156	35
28:	Győrött vettek 60 ökröt	786	60
jún. 5:	Sopronban vettek 2 ökröt	15	25
24:	Kálon a piacon vettek 33 birkát	331	84
júl. 3:	Sopronban vettek 1 ökröt	9	—
4:	A megbízottakat Mórichidára küldték, hogy egy alföldi embertől ökröket vegyenek, de nem tudtak semmit intézni; kiadás az úton 3 napra, 2 személynek 3 lóval	1	98
8:	Solton a piacon vettek 143 ökröt	1804	—
20:	A keutzi udvarbírótól vettek 10 ökröt, párját 25 ft-ért	125	—
21:	A megbízottakat Csepregre küldték marhavásárlásra, de nem intéztek semmit; 3 napi kiadás	1	60
aug. 8:	Pappitzon (?) a piacon vettek 18 ökröt	189	30
22:	Győrött a hetivásáron 43 ökröt vettek, de mivel egyet „mit dem Kontrabant Vieh" elvettek, csupán 42 ökröt kaptak	502	87
	Mivel Győrött a pénz is tilalmi letétben fekszik, itt tüntetik fel kiadásként, valamint annak a marhának az árát is, amelyet az említett urak Pápáról jövet az úton elvettek*	470	—
31:	Vettek 2 ökröt	26	—
szept. 19:	A megbízottakat Magyaróvárra küldték, de semmit sem kaptak; 5 nap alatt lóval és 2 legénnyel költöttek az úton	5	70
20:	Szentmiklóson vettek 10 ökröt	115	66
28:	Csepregen vettek a piacon 59 bikát	530	75
okt. 17:	Lózson vettek 65 bikát	522	20
30:	Magyar Ruszton vettek 106 bikát	993	9
dec. 5:	Szentmiklóson a piacon vettek 35 bikát	316	60
1594.			
jan. 2:	Sopronban egy meszlényi embertől vettek 4 ökröt	36	—
18:	Sopronban vettek 2 ökröt	17	50
23:	A megbízottakat Vépre küldték marhavásárlásra, de nem kaptak semmit; 3 nap alatt a fuvarral együtt költöttek	3	72
28:	Sopronban vettek 2 ökröt	22	50
	Sopronban vettek 4 ökröt	37	50
	Sopronban vettek 2 ökröt	19	50
29:	Sopronban vettek 2 ökröt	23	75
	Sopronban vettek 2 ökröt	22	50
31:	Vettek 11 ökröt, párját 24 ft-ért	132	—

* Vagy: a pápai urak az úton elvettek („wegen der viech so die von Papa Ingemelten herrn haben auf der strassen hinweg genommen").

		ft	d
febr. 2:	Sopronban egy kreutzi embertől vettek 19 ökröt	156	75
3:	Sopronban vettek 4 ökröt	37	—
	Sopronban vettek 2 ökröt	17	50
14:	Sopronban vettek 1 ökröt	7	50
18:	Egy peresztegi magyar embertől vettek 6 ökröt, párját 21 ft 75 d-ért	65	25
22:	Sopronban vettek 2 ökröt	20	—
	Sopronban vettek 2 ökröt	19	—
23:	Sopronban vettek egy semredeni (?) embertől 11 ökröt, párját 24 ft-ért, és 1 ft-ot adtak áldomásba	133	—
	Sopronban vettek 2 ökröt	19	—
febr. 27:	Sopronban vettek 2 ökröt	21	—
	Sopronban vettek 2 ökröt	19	—
márc. 2:	Sopronban vettek egy kreutzi embertől 22 ökröt, párját 26 ft 50 d-ért, ezenfelül útiköltségre ment 1 ft 40 d	292	90
febr. 29:	A város szükségére adtak	320	—

A város megbízottai borjúvásárlásra a következő összegeket költötték:

1593		ft	d
márc. 22:	A környékről hoztak 28 borjút, a költségekkel	18	21
24:	Sopronban vettek egy waresdorfi mészárostól 6 borjút	4	30
25:	A környékről hoztak 18 borjút, a költséggel	12	4
26:	Vettek 1 borjút	—	80
28:	Vettek 3 borjút	2	65
31:	A megbízottat a környékre küldték borjúért és bárányért, de nem kapott; kiadása	—	12
ápr. 1:	A környékről hoztak 15 borjút	10	60
	Sopronban vettek 1 borjút	—	70
4:	A polgárságtól vettek 6 borjút	5	57
8:	Vettek 2 borjút	1	24
	A megbízottat a környékre küldték, de semmit nem intézett; 2 nap alatt költsége	—	24
10:	Egy malomházai embertől vettek 4 borjút	3	20
11:	A környékről hoztak 13 borjút és 1 bárányt, a költséggel együtt	10	12
	Vettek 2 borjút	1	70
	A megbízottat a környékre küldték, hogy borjút és bárányt vásároljon, de semmit nem intézett; két nap alatt költött	—	30
13:	Vettek 3 borjút	1	39
15:	Vettek 1 borjút	1	20
16:	Egy malomházai embertől vettek 3 borjút	2	10
	Sopronban egy magyar embertől vettek 9 borjút	7	20
22:	Vettek 2 borjút	1	90
23:	Sopronban vettek 5 borjút	5	—
29:	Sopronban vettek 2 borjút	1	25
máj. 2:	Sopronban vettek 2 borjút	1	80
3:	Vettek 1 borjút	1	26
5:	Sopronban vettek 1 borjút	1	90
10:	Sopronban vettek 1 borjút	—	90
23:	Sopronban vettek 1 borjút	—	93
jún. 5:	Egy hegykői mészárostól vettek 7 borjút (à 85 d) és 10 d áldomást adtak	6	5
10:	A környékről hoztak 4 borjút	4	40
13:	Vettek 2 borjút	2	20
16:	Bánfalván vettek 1 borjút	1	20
júl. 2:	Sopronban vettek 4 borjút	5	50
4:	Vettek 1 borjút	1	20
	Vettek 1 borjút	—	50
6:	Vettek 1 borjút	1	15
12:	Sopronban vettek 5 borjút	6	3

		ft	d
nov. 24:	Bánfalván vettek 1 borjút	1	—
dec. 24:	Sopronban vettek 1 borjút	2	60
1594			
jan. 29:	Sopronban vettek 1 borjút	1	20
febr. 1:	Sopronban vettek 2 borjút	2	10
3:	Sopronban vettek 2 borjút	1	80
4:	Kreispachon vettek 1 borjút	1	17
10:	Vettek 1 borjút	—	80
14:	Sopronban vettek 1 borjút	1	20
26:	Sopronban egy magyar embertől vettek 4 borjút	2	75
27:	Vettek 1 borjút	1	20
	Vettek 1 borjút	1	30
	Vettek 1 borjút	1	20
28:	Vettek 1 borjút	1	17
márc. 2:	Sopronban vettek 1 borjút	1	5

A város megbízottai bárányvásárlásra a következő összeget költötték:

1593		ft	d
márc. 22:	Vettek 1 bárányt és 3 gödölyét	—	85
28:	Vettek 1 bárányt és 3 gödölyét	—	63
ápr. 14:	Vettek 6 bárányt	2	3
15:	Egy harkai embertől vettek 4 bárányt	1	28
17:	A kroispachi Körtvélyessy (Kertteleschy) úrtól vettek 84 bárányt	40	—
	Az említett napon Kroispachból hazaszállítattak 25 bárányt („mit meinem Zug")	—	40
máj. 1:	Vettek 2 bárányt	—	70
	Vettek 1 bárányt	—	30
3:	A környéken vettek 22 bárányt, egy hajdúnak, aki segített hajtani, adtak 30 d-t, költöttek 26 d-t,	9	36
6:	Sopronban két magyar embertől vettek 103 bárányt	39	—
9:	Ismét szállíttattak bárányokat Kroispachból Sopronba	*	
12:	Egy peresztegi embertől vettek 24 bárányt és egy kappant 1 ft 60 d-ért	11	20
13:	Egy pinnyei emberől vettek 52 bárányt	20	—
18:	Két horpácsi embertől vettek 231 bárányt és 2 „turgges"-t(?), a költséggel együtt	93	31
22:	Vettek 4 bárányt	2	—
jún. 10:	Sopronban egy peresztegi embertől vettek 23 bárányt (2 bárányt ráadásként)	10	50
szept. 3:	A környékről hoztak 7 bárányt	4	36
20:	Vettek 2 bárányt	—	90
okt. 7:	Vettek 3 bárányt	1	80

A város megbízottai birkavásárlásra a következő összegeket költötték:

1593			
jún. 10:	Egy peresztegi embertől vettek 4 birkát	3	20
18:	Bánfalván vettek 1 birkát	—	80
júl. 23:	A környékről hoztak 4 „Heider"-t, 2 birkát, 3 kecskét, 1 gödölyét, a költséggel együtt	11	92
aug. 14:	A környéken vettek 18 birkát, a költséggel	19	35
22:	Magyar Rusztra utaztak birkát vásárolni, de mivel ott semmit nem kaptak, Bogyoszlóra utaztak és ott vettek 77 birkát	82	88

* Az összeg olvashatatlan, leszakadt.

		ft	d
szept. 3:	A környékről hoztak 29 birkát, útiköltséggel	29	20
18:	Vettek 3 birkát	2	40
20:	Szentmiklóson egy magyarruszti embertől vettek 31 juhot, útiköltséggel	30	5
28:	Sopronban vettek 1 juhot	1	20
okt. 7:	A környékről hoztak 27 birkát, útiköltséggel	27	36
8:	Gentsy Gergelytől vettek 115 birkát (à 90 d) és 65 bárányt (à 60 d); 1 bárányt ráadásként kaptak	141	90

A város megbízottai sertésvásárlásra a következő összegeket költötték:

1593

		ft	d
nov. 1:	Sopronban vettek 9 sertést,* (párját 5 ft 25 d-ért)	23	62
19:	Sopronban egy magyar embertől vettek 9 sertést (párját 6 ft 25 d-ért)	28	12
29:	Vettek 26 sertést,* párját 4 ft 50 d-ért	58	50
dec. 9:	Sopronban vettek 26 sertést, melyeket egy magyar embertől hajtottak ide, párját 8 ft-ért	104	—

1594

jan. 9:	Sopronban egy magyar embertől vettek 17 sertést, párját 7 ft-ért és 2 ft-t ráadásnak adtak	61	50
13:	Sopronban vettek Gentsy Gergelytől 65 sertést, párját 7 ft 25 d-ért	235	62
A mészároslegényekre és hajdúkra költöttek egész évben:		464	9
Egyéb különféle kiadásokra adtak egész évben:		127	51
Kaszálásra, boglyarakásra költöttek egész évben:		32	5
	Az összes bevétel együttesen:	12 945	70
	Az összes kiadás együttesen:	12 742	19
	Maradvány	203	51
Mivel azonban a tanács Steinberger úrnak fáradozásaiért 40 ft-ot, Michael Treussel úrnak pedig 10 ft-ot ajándékozott, a *tiszta maradvány:*		153	51

valamint 45 ökör.

Közli: ZIMÁNYI VERA

ВЕРА ЗИМАНЬИ

СНАБЖЕНИЕ МЯСОМ ГОРОДА ШОПРОН В 1567, 1570 И 1593 ГГ.

Резюме

В серии отчетных книг Шопрона находятся некоторые специальные, отличние от других тома: в 1567, 1570—71 и 1593 гг. городские власти взяли в течение одного года в собственное управление снабжение города мясом и они водили отдельные отчетные книги о своей деятельности. Предлагаемая статья содержит основные данные этих томов в очень сокращенном виде. Вследствие возрастания цен на мясо и плохого снабжения товарами городские власти в целом ряде случаев находились в конфликтах с мясниками города, таким образом получилось, вроде крайнего решения, что город обеспечивал в собственном кругу действия снабжения Шопрона, а то во всех его фазах, с покупки животных вплоть до их продажи в мясных лавках. Этому чрезвычайному положению мы объязаны, что в отношении этих лет мы сумеем установить потребление мяса жителями города, что впрочем на основе других источников совсем невозможно восстановить.

* Egy tschynebri (?) embertől

Согласно этому в 1567 г. в течение 48 недель было зарезано 480 крупного рогатого скота, из которых распродано 2695 центнеров и 33 фунта мяса; значит, в среднем от одного вола было возможно продать 3 центнера 20 фунтов мяса. (Центнер означал всегда венский центнер, равняющийся 56 кг.) При других случаях город распродавал уже не только говядину, а также телятину, баранину и свинину в мясных лавках, таким образом и данные относительно этих в нашем расположении.

В 1570 г. было распродано

в течение	49	недель от	837	волов	2693	ц.	43	ф.	мяса (в среднем	3 ц. 20 ф.)
в течение	31	недель от	388	телят	94	ц.	59	ф.	мяса (в среднем	24,5 ф.)
в течение	33	недель от	1177	овец	365	ц.	42	ф.	мяса (в среднем	31 ф.)
в течение	26	недель от	540	ягнят	83	ц.	82,5	ф.	мяса (в среднем	15,5 ф.)
в течение	11	недель от	95	свиней	83	ц.	26	ф.	мяса (в среднем	87,6 ф.)

всего в течение 49 недель 3320 ц. 52,5 фунта.

А в 1593 г. было распродано

в течение	44	недель от	846	волов	2593	ц.	34,5	ф.	мяса (в среднем	3 ц. 6,5 ф.)
в течение	17	недель от	185	телят	43	ц.	64	ф.	мяса (в среднем	3 ц. 23,6 ф.)
в течение	31	недель от	352	овец	103	ц.	18	ф.	мяса (в среднем	3 ц. 19,3 ф.)
в течение	18	недель от	549	ягнят	87	ц.	31	ф.	мяса (в среднем	3 ц. 15,9 ф.)
в течение	33	недель от	151	свиней	130	ц.	91	ф.	мяса (в среднем	3 ц. 86,7 ф.)

всего в течение 44 недель 2958 ц. 38,5 ф. мяса.

Следует заметить, что в 1593 г. вследствие войны не получил город достаточное количество для продовольствия, таким образом пришлось зарезать также молодых быков, поэтому средние весы этого года более низкие.

Если оцениваем население Шопрона во второй половине XVI в. в 4500 лиц, то в 1570 г. пришлось на одно лицо понедельно 1 1/2 фунта мяса, проданного в мясной лавке; интересным образом в 1593 г. то же количество. А если предполагаем число жителей в 5000, то в обоих годах придется на одного жителя 1,3 фунта, включая и детей и прислугу. (Это соответствует еженедельно 849, вернее 745 граммам.) Однако это не было целое потребление мяса, так как значительная часть горожан имела свиней и домашних птиц в собственном хозяйстве также.

Кроме пайков на основе нашего источника можно исчислить также еженедельный средний вес распроданного мяса по волам; эти изменения изображены в графиках. Из этого видно, что самые высокие стоимости находятся с начала августа по декабрь: при современных плохих условиях кормления была нужна летом пастьба в течение некоторых месяцев, чтобы животные выкармливались хоть немножко. Количество распроданного мяса не содержало требуху животных, голову и ноги, эти были отчислены отдельно. На основе всего этого можно попытаться восстановить живой вес животных.

На основе источников можем познакомиться с местами крупных торгов крупного рогатого скота: Дьёр, Папа, Мадьяровар, Сомбатхель, Веп, Хедькё, Галанта, Руст, Шольт, Каль, а также сам Шопрон являются самыми частыми местами купли-продажи животных. Часть волов пригонялась крупными торговцами в эти города с далеких краев, а часть продавалась производителями с окрестностей в малых статьях от прироста крестьянских хозяйств. О дворянских продавцах читаем только в редких случаях.

VERA ZIMÁNYI

DIE FLEISCHVERSORGUNG DER STADT SOPRON IN 1567, 1570 UND 1593

Zusammenfassung

In der Serie der städtischen Abrechnungsbücher von Sopron finden wir einige spezielle, von den übrigen abweichende Bände: in 1567, in 1570—71, ebenso in 1593 haben die städtischen Behörden für je ein Jahr die Fleischversorgung der Stadt in eigene Verwaltung übernommen und über diese Tätigkeit besondere Abrechnungsbücher geführt. Die vorliegende Publikation enthält die wesentlichen Angaben dieser Bände in einer stark

zusammengezogenen Form. Die Stadtbehörden gerieten wegen der Erhöhung der Fleischpreise und wegen der schlechten Warenversorgung in wiederholte Konflikte mit den Fleischern der Stadt und so kam es an die Reihe als die endgültige Lösung, daß die Stadt für die Verpflegung von Sopron undzwar für jede einzelne Phase derselben, vom Aufkauf der Tiere bis zum Auswägen derselben in den Fleischbänken in ihrem eigenen Wirkungsbereich sorge. Wir können diesem außerordentlichen Zustand verdanken, daß wir den Fleischverbrauch der Stadtbewohner in den vorliegenden Jahren feststellen können, den wir sonst aus keiner anderen Quelle rekonstruieren könnten.

Danach wurden 840 Viehe in *1567* in 48 Wochen abgeschlachtet, aus diesen wurden 2695 Zentner 33 Pfund Fleisch ausgewogen; also 3 Zentner 20 Pfund Fleisch war je aus einem Ochsen auszuwiegen (bis zum Ende wurde es in dem 56 Kilogramm enthaltenden Wiener Zentner gerechnet !). In den weiteren Gelegenheiten wog die Stadt nicht mehr nur Rindfleisch, sondern auch Kalb-, Schaf- und Schweinefleisch in den Fleischbänken aus, daher stehen auch die Angaben derselben uns zur Verfügung.

In *1570* wurde ausgewogen

in 49	Wochen	aus	837	Ochsen	2693	Zentner	43	Pf	Fleisch	(durchschn. 3 q 20 Pf)
in 31	,,	,,	388	Kälber	94	,,	59	Pf	,,	,, 24,5 Pf)
in 33	,,	,,	1177	Schafen	36,5	,,	42	Pf	,,	,, 31 Pf)
in 26	,,	,,	540	Lämmern	83	,,	26	Pf	,,	,, 15,5 Pf)
in 11	,,	,,	95	Schweinen	83	,,	26	Pf	,,	,, 87,8 Pf)
in 49	Wochen	zusammen			3320	,,	52,5	Pf	Fleisch	

In *1593* wurde aber ausgewogen

in 44	Wochen	aus	846	Ochsen	2593	Zentner	34,5	Pf	Fleisch	(durchschn. 3 q 6,5 Pf)
in 17	,,	,,	185	Kälbern	43	,,	64	Pf	,,	,, 23,6 Pf)
in 23	,,	,,	352	Schafen	103	,,	18	Pf	,,	,, 29,3 Pf)
in 18	,,	,,	549	Lämmern	87	,,	31	Pf	,,	,, 15,9 Pf)
in 33	,,	,,	151	Schweinen	130	,,	91	Pf	,,	,, 86,7 Pf)
in 44	Wochen	zusammen			2598	,,	38,5	Pf	Fleisch	

Es ist zu bemerken, daß die Fleischbänke in 1593 wegen der Kriegsläufte zur Verpflegung der Stadt nicht genug Ochsen bekommen haben. So waren sie gezwungen auch junge Ochsen abzuschlachten; deshalb sind die Durschschnittsgewichte dieses Jahres niedriger.

Wenn wir die Einwohnerschaft von Sopron in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts auf 4500 schätzen, fällt 1,5 Pfund in Fleischbank ausgewogenes Fleisch in 1570 per Woche auf einen Bewohner; auf merkwürdiger Weise eben so viel in 1593. Wenn wir aber eine Personenzahl von 5000 annehmen, fällt 1,3 Pfund in beiden Jahren auf einen Bewohner, die Kinder und Knechte einbegriffen, dies entspricht 840, bzw. 745 Gramm per Woche, also 120, bzw. 106 Gramm per Tag für einen Person. Die neuesten Forschungen schätzen aber die Einwohnerzahl der Stadt nur auf etwa 3000; in diesem Fall entfällt täglich 184 Gramm auf einen Stadtwohner. Dies war aber nicht der ganze Fleischgebrauch, weil ein bedeutender Teil der Stadtbewohner Schwein und Geflügel in seiner Hauswirtschaft gehalten hat.

Außer den Fleischrationen können wir auch das wöchentliche Durchschnittsgewicht des aus einem Ochsen ausgewogenen Fleisches ausrechnen; die Veränderungen desselben haben wir auf einem Grafikon dargestellt. Daraus ist es ersichtlich, daß wir vom Anfang August bis zum Dezember die höchsten Werte finden; wegen der zeitgenössischen schlechten Futterungsverhältnisse war eine Sommerweide von mehreren Monaten dazu notwendig, auf daß die Tiere einigermaßen aufgemästet werden. Die Quantität des ausgewogenen Fleisches enthielt die inneren Teile, den Kopf und die Füße der Tiere nicht, diese wurden besonders abgezogen. Auf dem Grunde aller dieser können wir versuchen das Lebendgewicht der Tiere zu rekonstruieren.

Aus den Quellen lernen wir die Plätze der großen Viehmärkte kennen: Győr, Pápa, Magyaróvár, Szombathely, Vép, Hegykő, Galánta, Ruszt, Solt, Kál, ebenso Sopron selbst sind die häufigsten Plätze der Tierkäufe. Den einen Teil der Ochsen trieben Handelsleute von fernen Gegenden in diese Städte, den anderen Teil derselben verkauften die Produzenten der Gegend in kleinen Posten aus dem Zuwachs der Bauernwirtschaften. Über adlige Verkäufer können wir nur in wenigen Fällen lesen.

NYUGAT-MAGYARORSZÁGI JOBBÁGYI KEZESLEVELEK ÉS LEGELŐVISZÁLYOK

A jobbágyi kezeslevelek tanúbizonyságai azon történelmi küzdelem egy részének, amelyet ez a társadalmi osztály létfenntartása érdekében földesuraival szemben vívott. Ahol a földesúr túlzott követelései és egyéb emberi aljasságok a jobbágyok létalapjait veszélyeztették, ott a jobbágyok szökni próbáltak. Igyekezetük azonban legtöbbnyire kudarcba fulladt.

A szökést a jobbágy természetesen nagy titokban igyekezett előkészíteni, de a szökés abban az időben sem ment olyan egyszerűen, mert a földesúrnak rendszerint besúgták. A földesúr tehát még a szökés előtt a saját falujában elfogatta az illetőt, vagy a szomszéd határból — esetleg másik földesúrtól hozatta be a szökevényt. Az új földesúr ugyanis szívesen fogadta a nála letelepedett jobbágyokat, legtöbbnyire azonban nem tudott védelmet nyújtani régi uraik ellen. Gyakran vasra verve kerültek vissza régi uraik börtönébe, ahonnan csak jobbágytársaik kezeslevelei ellenében engedte szabadon őket a földesúr.

Ilyen kezesleveleket találunk a Sibrik, Káldy, gróf Draskovich stb. családok levéltáraiban, de feltűnően sokat a Cisztercita Rend szentgotthárdi levéltárában, mert megőrzésükre kínos gondot fordítottak.[1]

A levelek az 1618—1750 közötti időben keletkeztek, zömmel 1650 után íródtak. Ebben az időben, de főleg a XVIII. század első felében nagy mértéket öltött a jobbágyok költözése, szökése azért is, mert a földesurak egyre inkább a majorsági gazdálkodásra tértek át, melynek során birtokaik területét a jobbágyok rovására megnövelték, kisajátítván azok földjeit, főleg az úgynevezett irtásföldeket, amelyeket a jobbágyok évekig tartó nehéz munkájukkal, cserjék, tüskés bokrok kiirtásával tettek termelésre használhatóvá.

Sokan joggal keseredtek el az ilyen foglalások miatt, és inkább választották a bizonytalan jövőt, mintsem a keserű jelent. Szökésük azonban nem maradt észrevétlen, és a vasra vert szököttet csak jobbágytársaik szolidaritása (kezeslevele) mentette ki a börtönből. Bár maguk is szegények voltak, de személyenként 2—4 forint erejéig vállaltak szavatosságot, hogy szabadon bocsátás esetén garantálják későbbi szökésének megakadályozását és ahová a földesúr bíróság elé állítani óhajtja, oda elő fogják állítani. Általában 40—100 forint erejéig vállaltak kötelezettséget. Rendszerint ugyanazon falu, de még a szomszéd falu jobbágyai is kezeskedtek, sőt nemegyszer a szököttnek távolabb élő rokonsága is.

Ezeket a kezesleveleket természetesen nem a jobbágyok írták (hisz ők írástudatlanok voltak), hanem legtöbbnyire a gazdatisztek vagy még inkább a vármegyei esküdtek, mert a hivatali személyek által kiállított leveleket érvényesebbeknek találták. A levél írója felolvasta és elmagyarázta a kezeseknek a levél tartalmát, melynek végén aláírta a kezesek neveit, azok pedig a nevük után tett keresztvonásaikkal ismerték el magukra nézve kötelezőnek a levél tartalmát. A szöveg tartalmazta a felelősségvállalás okát, körülményeit és a kezesek pontos lakhelyét, melyekből tudjuk, hogy sokszor még a szomszéd birtokos jobbágyai is kezességet vállaltak jobbágytársaikért.

A fentiekben vázolt esetek rávilágítanak a parasztságnak a földesurak majorsági gazdálkodása ellen folytatott harca fontos mozzanataira, melyekkel a fokozódó kizsákmányolásuk ellen *létérdekből kényszerültek védekezni*. Törvényeink ugyan igyekeztek a

[1] *Kiss Mária:* Jobbágykezes levelek. Vasi Szemle. 1963. évf. II. sz.

földesurak korlátlan intézkedéseit azzal meggátolni, hogy az úriszék határozatait a vármegyék ítélőszéke elé vigyék, azonban erre vajmi kevés esetben került sor, minthogy a kezeslevelek a földesurak (és gazdatisztjeik) irattárába kerültek megőrzésre anélkül, hogy a vármegye látta volna azokat.

Némileg szabadabb levegőhöz jutottak a jobbágyok akkor, amikor Eszterházy Pál nádor a török ellen (1682—83) felkelést hirdetett és ennek során beállhattak katonának. A földesurak azonban még itt is gáncsoskodni próbáltak. Káldy Péternek is elment például az egyik jobbágya katonának Nádasdy Ferenc lovasezredébe, de földesura utána üzent, hogy minél előbb térjen vissza otthonába, mert különben felhányatja házát, barmait pedig felprédálja![2] A katona azonban Nádasdy révén értésére adta Eszterházynak a dolgot, aki azután 1682. szept. 12-én szigorúan utasított a Káldyt, hogy „felhagyjon ilyen mesterkedéssel, mert az ország dolga mindennél előbbre való". (Sajnos azonban csak Bécs és nem Magyarország megvédésére szervezte a felkelést.)

Ugyanazon időben hédervári Viczay grófnak egy jobbágyasszonya Musztafa török serege közeledésének hírére az erdőbe menekült az ellenség elől és ott fiúgyermeket szült, akivel a harcok elülte után a mosoni plébánoshoz került, ahol Kovács Mihály nevű gyermekét felnevelvén, az Győrben jól menő műhelyt rendezett be magának. Kovács Mihály 1733-ban feleségével (Palkovics Évával) és 13 éves lányával a győri országúton véletlenül szembetalálkozott Viczayval, aki felismerte és mint volt jobbágyát azonnal fogságába vitette. Kezeslevélre sem volt hajlandó kibocsátani, azonban a Kancellária a vármegye útján utasította a grófot, hogy foglyát engedje vissza Győrbe műhelyébe.[3]

Találunk a Répce mellékén 1507-ben olyan kezeslevelet is, amelyben Kanisay János földesúr bizonyos csepregi jobbágyaiért 4 Sopron megyei nemesember vállalt kezességet (Babos Balázs, Bagol Péter, Kary János és Baszthy Pál gógánfai, másként bazti lakosok) 400 aranyforint erejéig, ami szokatlanul nagy összeg volt, és ebből arra kell következtetnünk, hogy egyrészt több jobbágyról lehetett szó, másrészt kalandos vállalkozásaikra vihették azokat magukkal.[4] Nevezetesen Babos családjáról tudjuk, hogy rablóbandájával éveken át rettegésben tartotta a Stájer vidék urait,[5] másrészt Csepreg közelében, a Locsmánd melletti „tilos-úton" Cillendorfnál 4 tagból álló nemesi csempészbandát fogott el Oláh-Császár Miklós gazdatisztje, amikor ott a vámhivatal kijátszásával vágóállatokat hajtottak Ausztria felé.[6]

1557-ben kaszaházi Joó Balázs államügyész (Causarum Director) perbe idézte ugyancsak a Locsmánd közelében fekvő Felső, Középső és Alsó Pulya község lakóit, mert 28 év óta azok is a harmincad megkerülésével hajtották állataikat Ausztriába. (Szombathelyi kpl. Litterae 43/61.)

A nyugati határszélen különösen fontos volt az állattenyésztés, azért fordult elő még az is, hogy egyik rokon a másiknak a rétjét kaszáltatta le, mely hatalmaskodásoknak mindig csak a jobbágyok itták meg a levét, mert vagy félholtra veretve maradtak a réten, vagy a városi doktorok ispotályában haltak bele kapott sebeikbe.

Így pl. tudjuk, hogy Bozsok határában a Halom nevű domb közelében levő Selmek és Parragh réten legeltek Sibrik Lászlónak a lovai, melyeket 1567-ben Sibrik Máté hatalmasul elhajtott onnan és 7 jobbágyának rétjét azokkal lelegeltette, majd ugyanezen évben ennek a S. Máténak István nevű fia — maga mellé vett nemesekkel — fegyveresen rátört Sibrik Lászlónak Szerdahelyen levő jobbágyára (aki a tilos legeltetésről urának panaszt tett) és azt úgy megverték, hogy Kőszegen a doktornál meghalt. (Sibrik cs. lt. 1. csomó.)

Feltűnően elszaporodtak a legelőviszályok, rétek erőszakos lekaszálásai 1543-ban, mert Buda 1541. évi elfoglalása után a törökök is elözönlötték az országot. Nádasdy Tamásnak Csepregen levő katonái 1543-ban Nagy Antal vezérlete alatt gabonát és réteket kaszáltak le Bük községben. (Szombathelyi kpl. Litterae 14/20.) 1543. június 24-én Gróf Bernát de Salamonfa familiárisaival: gyalókai Kozma Lászlóval és ennek jobbágyaival kaszáltatta le özvegy Ládonyi Lászlónénak Szarkafölde pusztán levő rétjét, majd július 25-én ugyanezek Ládonyinénak Gereblén községi rétjén félholtra verték jobbágyát és 2 ökrét is elvitték. Ferdinánd császár emiatt a különben vagyonos Gróf Bernátot nemes és nemtelen társaival perbe idéztette. (Uo. Litterae 51/47.) Szarkafölde és Gereblén egymás mellett feküdtek (ma már elpusztultak) Salamonfa és Gyalóka közelében, Sopron megyében.

Ez a vármegye 1635. május 5-én Sajtoskáldon tartott közgyűlésén a főszolgabíróját Szabó Mihály nemesnek a kihallgatására utasította, hogy vajon a nála levő

[2] Országos Lt. Kamarai lt. Sibrik lt. 1682. szept. 12. és 21.
[3] OL. Kancelláriai lt. Concept. expedit. 1733. márc. Nr. 88.
[4] OL. Kamarai lt. NRA. fasc. 11. Nr. 34.
[5] *Takáts Sándor:* Rajzok a török-világból. II. k. 23. l.
[6] Szombathelyi Állami Lt. Vasvár-szhelyi káptalan 1580. évi prot. Nr. 86.

juhokat megvette-e testvérétől, vagy csak használatra vette át őket, avagy ajándékba kapta-e azokat, mert ha nem így volna, akkor azok *legeltetése* tilos. (Sopron vm. III. kgy. jkv.) Ugyanezen közgyűlés egyben határozatot is hozott a Répce mellékén folyó legeltetések tárgyában, de sajnos ennek részleteit nem közli a hivatkozott jegyzőkönyv.

A Répce mellékén ugyanis a tőzsgyökeres magyar lakosság nagyon élénk állattenyésztést folytatott, és kiváló hízott marháit szinte látatlanban vásárolták fel a külföldi kereskedők, amint arról Korabinszki XVIII. századi lexikonja is megemlékezik.[7] Nyugat-Magyarországnak egyik legnépesebb területe volt ez a tájék, ahol a Répce partján szőlőfürtszerűen tapadnak egymás mellé a községek, amelyek tőzsgyökeres magyarságának keménységén megtörtek a nyugat felől folyton beáramló német behatások, és a török elől ide menekült horvátokat is véreivé formálta.

Korán kiváltak a megye többi lakóitól társadalmi életük különlegességével is. Míg a megye más részein a földesurak a XVII. század elején (általában a 30 éves háború idején) fokozni kezdték majorgazdálkodásukat a jobbágyok telkeinek kisajátításával, addig ezen a területen a már meglevő majorokat (Csepreg, Bük, Újkér, Guár, Nemesládony stb.) tulajdonosaik nem nagyobbíthatták meg ezzel a másutt megszokott helytelen módszerrel, mert nemcsak az irtásföldeket hagyták meg jobbágyaiknak, hanem még a kúriájukhoz tartozó földeket is átengedték nekik olyan esetben, amikor a tulajdonosokat élethivatásuk máshova, pl. városokba szólította.

Lényeges változás csak a Thököly-, Rákóczi-felkelés idején következett be, amikor például Répceszentgyörgy vidékén a Horváth családbeliek, Simaházán, Sághon stb. a Festeticsek kezdették összevásárolni a kuruc küzdelmek zajában, német beszállásolásokban, német adózásban elszegényedett nemesek birtokait, melynek révén nemcsak a ténylegesen megvett birtoktesteket, hanem a régebben azokhoz tartozott, de már zálogban volt birtokrészeket is fokozatosan magukhoz ragadták potom áron (a szegénysorba süllyedt tulajdonosok jogi tájékozatlanságát galádul kiuzsorázva).

Ezek az „új földesurak", valamint a volt Nádasdy-birtokok örökébe lépő gr. Draskovicsok (akik folytonos pénzszűkében voltak) nagy terjedelmű majorgazdálkodásba fogtak s vele kapcsolatban a munkások, jobbágyok munkateljesítményét igyekeztek maximálisan kifacsarni. A tulajdonosok a gazdatisztjeiket, azok viszont a jobbágyokat hajtották a végeszakadatlan robotolásra. Ezeket a felfokozott terheket már nem bírta a nép elviselni, s ha maguk talán nem is, de gyermekeik már a közeli városokba szöknek el szabó, hentes, borbély stb. mestersége, és a városok az értük jelentkező tulajdonosokat már azzal utasítják vissza, hogy nekik égetően szükségük van az ilyen mesteremberekre (néha talán ez nem is volt éppen igaz).[8]

A török elől Zala, Somogy megyékből, valamint a Rábaközből a Répce mellékére vergődött menekültekkel ez a tájék annyira megsűrűsödött, hogy állatállományuk részére a rendes legelők már nem voltak elégségesek, hanem az erdőket is ki kellett bérelni. Ezeket a Nádasdyak nagy kiterjedésű erdejéből bérelték. Legtöbben béreltek a lövői erdőből, ahol a legeltetésen felül száraz ágat és tűzre való aszufát is szedhettek. Minden 2 marháról 2 köböl zabot és 1 kappant adtak évente. Az erdőbéreket a falusi bírák gyűjtötték össze. Így fizettek a lósiak 74 kappant (bírójuk Nehéz István), az ebergőciek 56-ot (bírójuk Varga Máté), a pinnyeiek 25-öt (bírójuk Farkas Jakab) és a szécseniek 16-ot (bírójuk Spilich András). A pórládonyiak és a szemereiek ugyanakkor az iváni erdőből béreltek s hasonlóképpen fizettek, de ha a községek sertéseket is tartottak az erdőn, akkor minden huszadik süldő az uraságot illette, ezért ezt „süldőpénznek" nevezték.[9]

Ilyen módon a köznemesség legelőhiánya nagyjából békésségesen elintéződött, de nagyobb zavarokat idézett fel a tehetősebb nemesek rokonságában a XVII. században is kivirult legeltetési (makkoltatási) viszály. Ennek egyik jellegzetesebb példáját szentgyörgyi Horváth János (felesége: Szelestei Anna) produkálta 1664-ben, melyről felvett jegyzőkönyvet a szelesteiek a csornai hiteleshelyi káptalan jegyzőkönyvébe íratták be. (Csornai kpl. VI. jkv. Nr. 11.)

Szelestei János és Ferenc bírták ekkor az Alsó Szelestén levő erdőt, míg Horváthnak neje Felső Szelestén volt birtokos, de azért hatalmasul makkoltatott Alsó Szelestén is. A két Szelestei panaszára Vas megye egyik táblabírája és a csornai konvent kiküldötte a következő kihallgatásokat vette fel Horváth (aki ekkor főszolgabíró, később alispán volt) erőszakosságáról:

1. Tudja-e a tanú, hogy Alsó-Szelestei erdőre nem engedték az ott való urak a Felső-Szelesteieknek *marháit* makkra járatni és tűzre való fát vágatni?

[7] *Johann Mathias Korabinsky:* Geografisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. 1786. 228.
[8] Szombathelyi Állami Lt. Szentgyörgyi Horváth cs. lt. IX-ii. Nr. 3.
[9] OL. Kamarai lt. Nádasdy-számadások 1610–1640.

2. Látta-e, hogy szentgyörgyi Horváth János az elmúlt télen az Alsó-Szelestei erdőre járatta sörtés marháit és azon erdőben tűzre való fát vágott volna?

3. Tudja-e, hogy szentgyörgyi Horváth János a múlt Karácsony előtt Pernetzy János uram pásztorát az Alsó-Szelestei erdőben igen megverette volna, hogy sokáig feküdt miatta?

4. Az elmúlt Boldog Asszony havának 14.-ik napján szentgyörgyi Horváth János tizenötöd magával fegyveres kézzel ment Pernetzy János uram Alsó-Szelestei házának az udvarába hatalmaskodván ott?

Az első tanú: Asbot István, 52 éves, Szelestei Ferenc jobbágya. Tudja, hogy nem engedték az alsószelesteiek a felsőszelesteieket az erdőjükbe, de szentgyörgyi Horváth János egész télen át oda járatta disznóit. Nem látta szemeivel, hogy kik verték meg a pásztort, de a puffogását és a jajgatását szintén az faluban hallotta. S ekkor fiával és több parasztlegényekkel futottak ki az erdőre, s a pásztor mondotta, hogy Horváth János a szolgáival verette. A negyedik kérdőpontra vallja, hogy látta és intette is Horváth Jánost, hogy ne hatalmaskodjék, mert nem jó lesz a vége, de ő maga is tizenötöd magával lévén az udvaron, puskához nyúlt és előtte lévén Perneszi uram pásztora, azt mondotta Horváth János a maga szolgájának: „Vedd Cilnak az Beste lelke kurva fiát, ha killyebb volnál mindgyárt beléjed lőnék."

Negyedik tanú vallja, hogy nemcsak tiltották az erdőt, sőt néhai Szelestei András be is hajtatta a felsőszelesteiek marháját az Alsó-Szelestei erdőről és — ha ki nem váltották, akkor el is adta a marhákat és . . . senki nem tehetett róla!

15. tanú: Takács István, aki Szelestei Jánosnak pásztora. Ő este találkozott azokkal, akik később megverték volna Perneszi pásztorát. Tőle kérdezték ezek akkor, hogy látta-e künn az erdőben Perneszi János pásztorát.

16. tanú: Horvát István — a megvert pásztor — 32 éves, vallja, hogy Horváth János addig verette őt embereivel, míg a faluból ki nem szaladtak érte.

A felvett jegyzőkönyv alapján Szelestei János és Ferenc nemcsak a csornai hiteleshely útján kényszerítették Horváth Jánost a további hatalmaskodások megszüntetésére, hanem Vas vármegye is felhatalmazást adott nekik, hogy a kihirdetett tilalmazás alapján a tilos erdejükben talált marhákat behajthatják és a tulajdonosoknak értük váltságdíjat kell fizetniök.

Szentgyörgyi Horváth János 1677-ben lett Vas megye alispánja, de az ismertetett tettét fiatalon követte el (alig volt 27 éves), és 1687-ben már csak özvegye élt. (Szombathelyi kpl. Litterae 3/20.) Fiatal korában menyasszonya családjában (a Szelesteieknél) inaskodott, s ezzel is magyarázható kilengése. Hatalmaskodása azonban károsan kisugárzott a környékre, mert azok a szegényebb társadalmi osztályhoz tartozók, akiknek legelőterület kibérlésére alig jutott tehetségük, kénytelenek voltak különféle fortélyokhoz folyamodni, amelynek során a vérmesebbek fogságba, emberhalálba, gyilkosságba vagy bujdosásba estek, amint azt a Répce-Szentgyörgy község mellett fekvő Guár és Bük községek lakóinak alábbi esetei élénken megvilágítják.

A bükiek dolgát is egy jobbágyi kezeslevél tárgyalja, melyet Közép-Bükön 1685. október 25-én állítottak ki és *Mankó-Bükön lakozó Haymási Istványért való kezeslevél* címet viseli:

„Mi Bíró Pál, Csere János, Görbitz István, Tóth György, Pintér András, Szabó István, Szabó János, Kebelei Tamás, Csonka János, Kovács Mihály it [sic] Sopron megyében Mankó Bükön aliter Alsó Bükön lakozó polgárok adgyuk tuttára az kiknek illik, hogy mi lettünk kezesek Hajmási Istvánért Vas vármegyében lakozó Nádasdy Tamás Urunknak, mivel az ő kegyelme fokságában levin föllyebb említett Hajmási István, ki ki magáért 4 Forintig Törvin napig, hogy ahová fogja kivánnyi Törvinre, tartozzunk gyakran említett H. Istvánt elő állítatni, ha pedig elő nem állítanánk, vagy állatni nem akarnánk, tehát ezen kezes levelünknek ereivel minden törvényes okokat kirekesztvén, maga mellé vivin ő kegyelme egy akkorbeli szolgabírót vagy egy vármegye Esküttyét pro testimonio annyi érő jószágunkat elfoglalhassa és mind addig bírhassa, míg az kezesség szerint le nem tesszük a Negyven Forint kísz pínzt.

Let ez kezességh Mesterházy Péter Eskütt uram jelen lítiben, melynek nagyobb bizonságára attok eő kg.-nek ezen levelünket Írást nem tudván, pöcsétünk sem lívin, nevünk után való kereszt vonyásunkkal megh erősítvén.

Datum Közép Bük die 25. Oct. Anno 1685.

Coram me: Petro Mesterházy
juratt. Cott. Soproniensis."[10]

[10] OL. Festetich cs. lt. Sallér rész. fasc. 7. Nr. 3. és Nr. 4.

A kezeslevélben említett Hajmási nem azért került Nádasdy fogságába, mintha megszökött volna földesurától, hanem fogságát annak az áldatlan viszonynak köszönhette, hogy a guári lakosoknak (Nádasdy jobbágyainak) nem volt elegendő legelőjük a saját határukban, ellenben uruknak volt örökölt rétje a büki határban közvetlenül az alsó-büki birtokosok rétje mellett, de marhái „véletlenül" (jobbágyai ravaszságából) a bükiek rétjeit legelték le, ami ellen ezek viszont csak úgy tudtak védekezni, hogy a tilosban talált marhákat behajtották zálog gyanánt a községházára. Nádasdyt azonban a dologban ludas jobbágyai tévesen informálták, miért is az felháborodásában nemcsak elfogatta Hajmásit, hanem még Sopron vármegye esküdtjét is a nyakukra küldte, amint azt a következőkben olvashatjuk.

„1685 máj. 27-én nemzetes vitézlő Polyányi László és nemzetes vitézlő Nádasdy Tamás Küldték Babócz István Sopron vm. esküttyét a bükiekre, hogyan merészöltík lígyen az eő kegyelmek marhájok behajtását minden tilalom nélkül?? Erre nemes uraimék azt felelték, hogy sem hírek, sem tanácsuk az eő kegyelmek marhájok behajtásáról.

Falu bírája pedig ily választ adván: Balogh János küldötte eőtet több társaival együtt falu akarattyábul azon marhák behajtására.

Közép Büki Polgárságh pedig ily választ adván, hogy eők nem tartóztattyák, ha az német kibocsáttya, mivel már az Német kezihez bocsátották s ki nem adhattyák, míg ezen Német ki nem bocsáttya."[11,12]

A bükiek tehát ügyesen kijátszották Nádasdy bosszúját azzal, hogy behajtott marháját a községükbe beszállásolt német katonáknak adták át, míg az elfogott Hajmásit a fent közölt kezeslevelükkel szabadították ki.

Nádasdy és sógora (Polányi László) csakhamar elhaltak, de a legelő miatti határvillongás csak nem szűnt meg a két község között, mert örökösüket, Saller Istvánt 1742-ben a bükiek a vármegye útján újólag tilalmazzák rétjeik legeltetésétől.[13] A civódások tovább fokozódtak akkor, amikor a guári birtokot Farkas László vette bérbe, akinek jobbágyai és béresei már annyira durván kalózkodtak ezen a területen, hogy emberhaláltól kellett félni. Ezért Sopron vármegye közgyűlése elé Bük község földesurai egy kérvényt nyújtottak be, melyhez csatolták a kérésüket alátámasztó 2 jegyzőkönyvet is, és velük egyidejűleg a három Bük község közbirtokossága (Domini Terrestres) is beküldött egy másik kihallgatási jegyzőkönyvet, hogy az áldatlan legelőviszálynak a vármegye vessen véget közöttük.

A földesurak kérvényét felsőbüki Nagy Dániel, mankóbüki Horváth László és Sámuel, továbbá mankóbüki Fodor László és Fodor Ferenc írták alá. A következőket panaszolják:

1. A góriaknak a Répcén túl is elegendő legelőjük van, és a Répcén innen nem volt szabad nekik legeltetniök, de azok most ezt a békés viszonyt hatalmasul megszegték.

2. Az alsóbükieknek viszont kevés a legelőjük, ezért határozatban volt náluk, hogy Szentgyörgy- és Szentmihály-nap előtti időben az ökreiknek külön füvellőket jelöltek ki. Időközben a Postonalli út megnyílván, azt a góriak nyilvános útnak (publica via) tekintik, holott az csak bükiek részére való.

3. Ugyan faszállításra a bükiek a Postonalli utat is használják, de a góriak szénájának elszállítására elegendő a csavari út, s ha a másik utat is használják, *nagy károkat okoznak a büki gazdáknak.*

4. Alsóbükiek a néhai Horváth Mihály elleni perben kikötötték, hogy a Tavaszi-szeren lehet csak hajtani a csordát, Postonallin pedig nem.

5. Mindezekből következik, hogy a góriak szabályellenesen kárt tesznek a bükieknek.

6. Azért a béke érdekében kérjük a Vármegyét, hogy segítsen a gazdáknak, mert egyedül nem tudjuk megakadályozni őket (Resistere non possumus). Magistralis és Fiscális actiót kérnek a góriak ellen. Rendeljék el, hogy a góriak az általuk megjavítandó előbbeni csavari úton járjanak és a Postonalli Bürüt ne használják.

A kérésükhöz csatolt rövidebb melléklet 1782. jún. 16-án kelt: A majorgazda kérésére kiment a faluból a bizottság; a Postonalli Nagy-Rétben okozott kárt 30 forintra becsülték és egyben igazolják, hogy „ekkor is, amikor kimentünk a kárt megbecsülni akkor is négy ökröket terelt le róla *Farkas Uram ostorosa* az magok szomszéd réttyekre. Mi előttünk:

[11] Ld. a 10. jegyzetet.
[12] OL. Festetich cs. lt. Sallér rész. fasc. 7. Nr. 4.
[13] Soproni Állami Lt. Sopron vm. lt. Acta juridica Possessionis utraque Bük. 1742.

Tóth László s. k. Sopron vm. eskütje.
Balogh Ferenc nemesség eskütje. s. k.
alsóbüki hadnagy: Balogh Pál s. k.
közép-büki nemesség hadnagya: Simon László+
közép-büki bíró: Vigh István.+
Koczor István öregh eskütt.+
[nevük után kereszt]
Fekete Pál mankóbüki. s. k. [ez tudott írni]

Az értékes közigazgatási emlékű aláírásokkal bíró mellékleten kívül csatoltak a földesurak kérvényük mellé még egy másikat, melyet Nagy Dánielnek — a Dunántúli Kerületi Tábla Assessorjának — megkeresésére mint juridica inquisitiót így folytattak le Felső-Bük községben 1782. aug. 15-én Sághy Lajos főszolgabíró és Tóth László várm. esküdt:

„De eo utrum

1. Vallja meg a tanú az első tapasztalt alkalmatossággal, azaz 10.-ik Júniusban ezen esztendőben kiknek és hány ökrei kapattattak felsőbüki Nagy Dániel Assessor Úr Postonalli Nagy Réttyében és minémű kárt tapasztalt benne?

2. Csak azon nyolc ökröknek kártítele ösmerzett-e azon Réthen vagy többi marháknak is káros nyomdoka tapasztaltattak-e benne?

3. Merre szakattak azon kártítelei alkalmatosságával az benne találtatott 8 ökrök és az megkárosított Úrnak gazdája behajtotta-e azokat?

Első tanú: providus Hajmásy István, felsőbüki Nagy Dániel úrnak jobbágya in Alsó-Bük commorans, 50 éves. *ad 1.* vallja a fatens letett hite után, hogy ezen esztendőben múlt június hónapnak mintegy 10.-ik napján feljebb titulált Uraságának részire, annak felsőbüki gazdájával Polgár Józseffel és másik jobbágyával Görbicz Mihállyal edgyütt Alsóbüki határban, közel a Vincze-kút diverticulumbeli rétekhez szántván, látto [sic], hogy az uraságának Postonalljia nevezetű réttyében 8 góri ökrök legelnének. Azonnal tehát jelentvén fellebb írott gazdájának is, az mindjárt ell ment azon ökröket béhajtani. *ad 2.* Minemő kár ösmerzett a réten, nem tudja, mivel az tanú tovább is az ekéknél maradott, ellenben *ad 3.* Midőn látta volna az tanú, hogy az gazda nem bírna azon marhákkal, utánna küldötte fellebb írott Görbicz Mihály jobbágy társát 2 gyermekkel együtt, kik közül egyik Gréczi Jankó, Görbicz szolgája, másik pedig Polgár Pali, az uraság gazdájának fia voltak, de utóbb azt is látta, hogy Guáriak elöllek elkapván, hamar magok határjában a Répczén által menvén ell kergették azon marhákat.

Második tanú: providus Görbicz Mihály, megnevezett Assessor Úr jobbágya Közép-Bükön, 31 éves. — ad puncta Deutri: tanú a közelebb múlt június hónapnak elejin és mintegy 10.-ik napján nevezett uraságnak gazdájával és másik jobbággyal Hajmási Istvánnal az alsóbüki rétekhez, jelesül a Vincze kúti diverticulumhoz közel szántani lévén és az uraság gazdája meglátván, hogy 8 darab ökör marhák az eő Uraságok Póstonálli nevezetű réttyében volnának, előre ugyan maga a gazda, utánna pedig maga a tanú is Görbicz Gyula szolgájával és ugyanazon gazda fiával segítségül mentek, de mire oda érkeztek volna, Guári marhákat már a Répcén által a guári határban és faluba verték, a gazda pedig utánnuk által menvén, látta, hogy az ökrök közül 4 compossessor Farkas László, 4 pedig Szabó Ferenc uraké voltak. Egy alkalmatossággal tapasztalta a tanú, hogy a 8 ökör megnevezett uraságának Póstonalli Réttyében szenvedhetetlen károkat tettek annális inkább, mivel azon marhák jelentett rétnek fölső végin lévén, végig legeltették rajta.

Harmadik tanú: providus Polgár József, a nevezett Tekintetes és Nagyságos Nagy Dániel úrnak felsőbüki majorjának (allodium) majoros gazdája (villicus) 40 éves. — ad puncta Deutri: Vallya a tanú letett hite szerint, hogy a deutrális időben a fellebb írott tanúkkal többször említett uraságának az Alsó-büki határban, közel a Vincze kúti diverticulumbéli rétekhez szántani lévén, tapasztalta, hogy ugyanazon uraságának Póstonalli diverticulumbéli Réttyében 8 marhák legelnének, azonnal maga előre, utánna pedig Görbicz Mihály jobbágy mentenek és midőn eő az helyre érkezett volna, maga látta és tapasztalta, hogy Guári Szabó Ferenc Úr szolgája az jelentett Réthben feküdt, guári Farkas László bérese pedig föntt állott azon Réthben, 8 marhájokat — ahol legjobb fű volt benne — végig legeltetvén s midőn a tanú azokat, míglen Görbicz Mihály segítségére nem érkezett, behajtani akarta volna, Szabó Ferenc Úr béresse maga nég y ökreit hamar elfordítván a Csavari rétek felé magok Réttyire kergette; Farkas László Úr béresse pedig a 4 ökreit mingyárt a Répczén által szalasztván, Guárba haza hajtotta s ezeket a tanú Guárba egészlen bekísérvén Farkas László Uram major házához, aholy magát is Farkas László uramat a majorban lenni tapasztalván, meg szóllétotta a tanú és szemire vetette,

hogy miokra nézvest engedne olly nagy károkat tétettni bátorkodnak, ki is feleletül atta: ha — úgymond — az ökreim kárt tettek, füzető lészek érettek.

Kmft. Sághy Lajos főszolgabíró s. k. p. h.
Tóth László, Sopron vm. esküdtje, s. k."

Így szólt a büki tehetősebb földesurak (Domini Dominiorum Terrestres-nek nevezi őket forrásunk) felterjesztése a Vármegyéhez, amelynek közgyűlésén nyilván nagy befolyással bírtak, de a maguk hatáskörében a legelőviszályt nem bírták elhárítani. Elődjeik eredetileg a XVI. és XVII. században mind Mankóbük földesurai voltak, mely község később Alsóbük nevet viselt. Mankóbük földesurai eredetileg a három helységből: Alsó, Középső és Felső Bük helységből álló Bük községnek elit nemességét képezték, de házasodások, rokonság révén közlésünk idejében már mind a három Bük határában birtokosok voltak, s így a kártételek is közösen érintették őket.

Alsóbük községet ebben az időben már tisztán kuriális, köznemes (compossessor) nemesek lakták, de a legtöbb nemesi háznak volt zsellérje is, és voltak félnemesek (agilisek). Ezek együttesen adták *Bük község* gazdáit, és ezekre vonatkozik a tehetősebb (potiores) földesurak panaszában a 3. pont alatt bejelentett kártétel.

Ezért is tartották szükségesnek ezek a „tehetősebbek", hogy kártételük nagyságát nem csupán a vármegye esküdtjével írassák alá, hanem a helybeli nemesség esküdtjével, az alsóbüki hadnaggyal (azonos a kuriális község bírójával), a középbüki nemesség hadnagyával, a középbüki bíróval (judex villicorum), egy írástudatlan félnemessel és egy írástudó félnemessel.

A községben kialakuló haladó korszellemnek kell tulajdonítanunk, hogy ezek az előkelőbbek is szükségesnek látták felterjesztésükben nemcsak a középosztálybeliek, hanem a félnemesek és nemtelenek igazolását is csatolni igazuk alátámasztására.

A tehetősebbek említett akciójáról természetesen tudomást szereztek a középbüki és alsóbüki köznemesek is (a felsőbükieket a legelőviszály nem érintette), akiket forrásunk[14] domini Terrestres néven jelöl ugyan, de a köznemeseken kívül érintette a félnemeseket s általában a „büki gazdákat". Ezek is felküldöttek Sopron vármegyéhez az ő legeltetési viszályuk ügyében egy hosszú vizsgálati jegyzőkönyvet, melyet ugyancsak 1782. aug. 15-én vett fel Sághy Lajos főszolgabíró egy esküdt jelenlétében Felső-Bük községben a Kőszegi Kerületi Táblabíró utasítására. Ennél a vizsgálatnál az odarendelt tanúknak a következő kérdésekre kellett vallaniok:

1. Az alsóbüki határban mely dűlőkben feküsznek leginkább Guáron innen való réttyeik az Guáry uraknak? Ha az Csavari út és Avas felé-e jobban, vagy pedig a Postonalla és Csalitos rét felé?

2. Elegendő szénahordó út-e a Csavari út? midőn nyitva vagyon a góriaknak minden szénájok behordására? vagy valamely más út is kívántatik nekik az Goórnál fekvő Réttyeik eránt és méllyebb-e arra a Répce, mintsem a Postonallánál?

3. Nemde a Guári-, Szelestei-, Szilvágyi és Vathi erdőknek elpusztulásával kezdettek bükiek a Postonalla felé járni és midőn a nemes vármegyénél az Rétek elöntése végett panasza volt a bükieknek, midőn még a jesovitáknak Beőnél vámot köllött fizetni, minemű állandós országutat rendelt Goárból Bük felé az réteknek jobban megmaradása végett?

4. Ha az Csavari út az Goáriaknak egyszer megnyittatik, lesz-e mégis valami szükségük a Postonalli által-kelőre a Répcén a szénahordás miatt a bükieknek, avagy ezen kelő felé legmesszebb távoznának bükiektől?

5. Minemű villongásra, veszedelmes küszködésekre és verekedésekre, mind régiekre, mind utóbbiakra emlékezik-e? Az időnek huzomost folyása szerint számlálja elől úgy Hetyésy Ferenc és Holcz József Uraiméknak is a többi között veszedelmes esetit.

6. Való-e, hogy a góriak marháikat azon színnel, hogy a büki rétek között levő füvellőjükre térittik mások réttyein által mindennemű kártételekkel, a szomszéd réteknek tellyes megetetésével *szokták által hajtani mindazokéival együtt, akik Gazdáinak füvellőjük sincsen ottan* és midőn valakit onnan messziről meglátnak a bükiek közül Réttyeik védelmére menni, mit szoktak cselekedni? Vallja meg azt is, hogy a goári urak és lakosok közül név szerint kiknek szokott füvellőjük lenni azon büki rétek között?

Az első tanú: nemes Pereszteghy István, 64 éves, felsőbüki lakos vallja *ad 1.* Aminemű réteket Góri helységbeli uraimék az alsóbüki határban bírnak, azok többnyire az Csavari nevezetű kis-düllőben és azon felül az Avas nevű diverticulumban feküsznek. *ad 2.* Említett guári uraknak a büki határban fekvő Réttyeiben teremni szokott szénának

[14] Soproni Állami Lt. Sopron várm. lt. Acta juridica Possessionis utraque Bük. 1782.

behordására a fölebb jelentett Csavarin általmenő út az eő magok réttyeiken megyen által és a Postonallai dűlőn által csinált Általkelő út az eő réttyeikhez távolabb is esvén, a Répcének mélyebb volta is alkalmatlanyabb és veszedelmesebb az általkelésre. *ad 3.* Jóllehet maga az tanú nem rígen büki lakos, de közhírül hallotta, hogy bükiek a Postonalli diverticulum felé csak akkor kezdtenek járni és az Répcén általkelő utat csinálni, midőn nemes Vas vármegyében lévő Guári-, Szelestei, Szilvágyi és Vathi erdők pusztulása kezdődött. *ad 4.* Ha az csavari nevű út guáriak részére felnyittatik, a Postonalli által-kelőre ezeknek szükségük nem lészen. *ad 5.* Az réteknek etetése miatt górianak és büki helységbeliek között több ízben követni szokott villongások és veszedelmes verekedések közül jelesen többire nem emlékezik, hanem ezelőt mintegy 17 esztendővel maga is Guári helységben nagyságos Polányiné asszonyságnak majorjában gazdaképen szolgálván, tudja, hogy azon időben Közép Bükön lakozó *nemes Holcz József úr* guáriaknak marháit maga réttyében hatalmasul őriztetni tapasztalván, midőn azokat Bükre behajtani akarta volna, az ott álló egyik béres füttyentésével a többieknek jelt adván, azon guári helységbeliek számosan összeszaladtak és nemcsak marháikat behajtani meg nem engedték, de azon kívül nemes Holcz Józsefet több féle veszedelmes eszközökkel (az orrát is vasvillával felhasítván) szörnyűképpen megverték. *ad 6.* Sokszor tapasztalta, hogy a góriak azon szín alatt, hogy marháikat Bük határában levő magok füvellőjükre hajtják, *büki birtokos urak* (compossessor) *réttyeiken által*, számtalan károknak tételével szokták hajtani és *nemcsak azok, kiknek uraik és gazdáik füvellőt szoktak hadni, hanem ezekkel egyébb guári lakosok is, kiknek a megírt büki határban semmi réttyek sincsen, marháikat folyvássan által hajtyák* és — ha láttyák Bükről réttyeik oltalmára valakit jönni — azonnal marháikat vagy a Répcén tull a magok határgyában, vagy innét magok uraiknak büki réttyeikre mind össze verik, ha pedig ők nagyobb erővel vannak, mintsem a bükiek, marháikat behajtani tellyességgel nem engedik, *készek lévén* — mint fellyeb is írva vagyon — *marháikat verekedéssel megmenteni. ad 7.* Nem lehet egyébb oka górianak Postonalla felé vett szénahordó útjoknak, mivel a csavari utat (melyen azelőtt szokták szénájukat hordani) bécsinálták, hanem *hogy azon szín alatt a büki lakosok réttyeit megetethessék* és magokat megtarthassák.

A második tanú: nemes Nagy György, Közép-Bükön lakik, 60 éves. *ad 1.* vallya, hogy guári compossessor urak aminémű réteket alsóbüki határban bírnak, azok leginkább a Csavari diverticulumban és az Avas nevű düllőben vadnak. *ad 2.* Igenis elegendő szénahordó út volna a Csavari út Guáriaknak minden szénájuk behordatására, valaminthogy fatens úrnak emlékezetére is rígenten mindenkor azon hordatták szénájukat annál is inkább, mivel azon felén sokkal menetelesebb a Répcze parttya, mintsem Postonallánál, hanem *ad 3.* midőn guári, szelestei, szilvágyi és váthi erdőket vágni kezdették, akkor kezdettek bükiek is fáért a Póston alla felé járni, mivel a Csavari felé való úton a fával terhelt szekerekkel guári compossessor urak magok büki réttyeikben azokat által járni nem engedték. *ad 4.* Ha pedig a csavari út guáriaknak ismét felnyittatik, a Póstonalli kelőre szükségük épen nem lészen, bükiek pedig arra szénát hordani nem szoktak, mivel azon kelőn által inkább távoznának helységektül, semhogy hozzá közelítenének. *ad 5.* Mivel fatensnek is alsó-büki Avas nevű diverticulumban réttye vagyon, tudgya gyakor tapasztalásábul, hogy a guáriak által követni szokott hatalmas etetések miát ezek és bükiek között minemű villongások, verekedések történni szoktanak, mert ha nagyobb erővel vannak semhogy a bükiek, marháikat azok által behajtani nem engedik, mindenkor kíszek lévén kárt-tevő marháikat ellenségesen megszabadítani, aminthogy többi közül — midőn egy alkalmatossággal — a feljebb írt hatalmasságért fatens úrnak testvér bátyja is guáriaknak marháit behajtani akarta, azokat kezéről elvervén, magát is annyira húzták, vonták, hogy kíntelen volt fujtással töltött pisztollal magát védelmezni és egy guári legénynek szeme közé sütni, mert ezen kívül is akkor bükiek közül három személyet kíptelenül megvertek és hogyha hamarjában lovaikra nem kaphattak volna, talán mindnyájukat agyonverték volna. Azonkívül is ez előtt 11 esztendővel is Alsó-Bükön lakozó nemes Hetyéssy Ferencet és középbüki nemes Holcz Józsefet — kik ugyan guáriaknak marháit magok réttyeikről behajtani akarták, tudgya, hogy azon guáriak *szörnyű-képpen megverték*, jelentett nemes Holcz Józsefnek még az orrát is Vas-Vellával fölhasították. Egy szóval sok ízben olly hatalmasságokat követtek el guáriak a rétek etetése miát Alsóbükiek ellen, hogy ezeknek sokszor hátra szegezett kaszákkal is kölletett magokat védelmezni. *ad 6.* Való az is, hogy guáriak azon szín alatt, hogy büki rétek között való füvellőjükre midőn *mások réttyein* által téréttik marhájokat, bükieknek mindenkor nagy károkat okoznak, *mivel amely guári lakosoknak füvellőjük sincsen alsó-büki határban, szintén úgy többiekkel összeverik marhájokat és által hajtyák* és mindgyárt a Répcze mellett levő dombra felülnek, onnind leselkedvén: ha nem látnak-e valakit Bükről réttyének oltalmazására jönni? Mellet — ha észre vesznek — tehát azonnal öszve-vévén az ökreiket,

az magok uraságok réttyeire hajtyák, ha pedig több erővel vannak, behajtani nem engedik. Leginkább a guári urak közül nagyságos Polányiné Asszonyság, Sallér és Kecskés urak szoktak füvellőket hadni. *ad 7.* Úgyis csak azon okbul vették guáriak Póstonalla felé szénahordó úttyokat, hogy *azon színnel és szabadtsággal* a marhákat is erre által hajtogatván Bükieknek réttyeiben károkat tehessenek.

Harmadik tanú: nemes Radics János, Közép-Bükön lakik, 33 éves.

Negyedik tanú: agilis Horváth Mihály, Közép-Bükön lakik, 60 éves. *ad 3.* Midőn ezelőtt körülbelül 30 esztendővel a guári, szelestei, szilvágyi és váthi erdőknek pusztulása (irtása) kezdődött és ugyan alsóbüki helység is az Szelestei erdőt kibéllelte volna, rész szerint ezen erdő-rész közelebbi voltáért, rész szerint pedig és kiváltképpen azért, mivel Beő-i töltésen azon üdőben sok vámot kölletett füzetni, tulajdon hasznokra nézve kezdettek a Póstonallának járni és hogy azon tájon a Répczének túlsó részén lévő dombrul a szekérrel egyenessen ereszkedhessenek, azért is meghásni kezdették. *ad 4.* Ha a Csavari út guáriaknak felnyittatik, bükieknek a Póstonalli kelőre a széna hordás miát semmi szükségük sem lészen, mivel nékik a Répczén erre szénájukat által hordani szükségük nincsen. *ad 5.* Hogy a guári helységbeliek — magok marháit bükiek réttyein hatalmasul legeltetvén, midőn azokat a bükiek behajtani akarták volna, ugyan guáriak által több ízben megverettettek légyen és jelesül ezelőtt circiter 11 esztendővel nemes Hettyéssy Ferencet a föllebb írtt okbul tulajdon Réttyekben szörnyen megverték légyen, voltaképpen tudgya. *ad 6.* Vallya azt is a fatens — letett hite szerint —, hogy guáriak olly színnel, hogy a büki rétek között levő füvellőjükre teríttik marhájukat, azonban kártételekkel és szomszéd büki réteknek megetetésével szokták hajtani, *nem elég lévén az uraságoknak magok major-béli marhái, hanem a guári parasztságh marháikat közikben vervén, úgy 30 drb. marhát is egyszerre által hajtanak és a Répcén innend a Póstonallánál elsőben is büki compossessor urak réttyét érvén,* a többivel edgyütt öszve rontattyák és ha nappal történik efféle általhajtásuk, a guári dombra álléttyák strásáikat. Éccakákon pedig Bük felé rendölt embereik által vigyáztattnak s ha valakit észre vesznek Bük helységből jönni, nappali időben a dombra rendölt strásáik sövegekkel való intésekkel, az éccakaiak pedig füttyentéssel jeleket adnak s ha tapasztallyák, hogy erejökhöz bízhatnak, béhajtani marháikat nem engedik. Ha pedig bükieket számosan jönni tapasztallyák, hamarjában a magok réttyeikre marhákat által verik, jobbrészint pedig guári földesurak közül mindenik szokott a büki rétek között füvellőket tartani.

Ötödik tanú: nemes Henchey János, Közép-Bükön lakik, 45 éves.

Hatodik tanú: providus Kelemen István (Végh Péter úrnak Közép-Bükön lakó jobbágya) 60 éves.

Hetedik tanú: nemes Radics József, Közép-Bükön lakik, 48 éves.

Nyolcadik tanú: nemes Hettyésy Pál, Közép-Bükön lakik, 60 éves. *ad 1.* Tudja, hogy guári uraimék aminémű réteket alsóbüki határban bírnak, azok többnyire az Csavari nevezetű Kiss-düllőn és azon föllül az Avas nevű diverticulumban situáltattnak. *ad 2.* Igenis elegendő széna hordó út volna a Csavari út a guáriaknak szénájuk betakarítására, valaminthogy fatens úrnak emlékezetére is régenten mindenkor azon hordották szénájokat annálisinkább mivel azon félen menetelesebb a Répcze partya, mint a Póstonallánál. *ad 3.* Midőn szelestei, guári, szilvágyi és váthi erdőknek pusztulása kezdődött és a bükiek a szelestei erdőre béllettek, ezek kezdettek a Póstonallának azon okra nézve járni, mivel guári compossessor urak a terhes szekerekkel a Csavari úton és kelőn által járni nem engedtek. *ad 4.* Ha az Csavari út a guáriaknak felnyittatik, bükieknek a Póstonalli kelőre a szénahordás miát semmi szükségük sem lészen, mivel eők Guár felé kerülni nem kínszerettettnek. *ad 5.* Maga ugyan a guáriak által elkövetni szokott hatalmas küszködéseken és verekedéseken jelen nem volt, közhírül mindazon által tudja, hogy középbüki nemes Holcz József és más alkalmatossággal fatens úrnak eöcse: nemes Hettyésy Ferenc azok által — amint marháikat behajtani akarták — rútul megverettettek, aminthogy maga fatens úr is megverettettéseknek jelét szemeivel látta. *ad 6.* Való az is, hogy guáriak azon szín alatt, hogy büki rétek között levő füvellőjükre midőn mások réttyeire álta terittik marháikat, bükieknek mindenkor nagy károkat okoznak, mivel — *amely guári lakosoknak füvellőjük sincsen alsó-büki határban — szintén úgy többiekkel együtt marháikat összeverik és által hajtyák* és mindgyárt Répce mellett levő Dombra felülnek, onnand leselkedvén, ha nem látnak-e valakit Bükről Réttyinek oltalmazására jönni, melyet ha észrevesznek, tehát azonnal össze vévén az ökröket, az magok uraságok réttyeire hajtyák; ha pedig több erővel vannak, behajtani nem engedik. Guári urak közül leginkább Polányiné Asszonyság, Saller és Móricz urasághok szoktak füvellőket tartani. *ad 7.* Nem egyébb okbul vették guáriak Póstonalla felé való széna hordó úttyokat, hanem — hogy azon színnel és szabadtsággal marháikat arra által hajtogatván, bükiek réttyeiben károkat tehessenek.

Kilencedik tanú: agilis Horváth Pál in Felső-Bük, 74 éves. Gyerkőcz korában néhai Polányi Pál urat guári majorjában béres képen szolgálta és akkor és azután is jó időben az alsóbüki réteken által Guár felé a Csavari úton és kelőn kívül semmi út nem volt. A Póstonalli utat csak később — amikor a szelestei erdőket béllették — használták az alsóbükiek egyrészt azért, mert ez közelebb volt a falujokhoz, másrészt terhes, fával rakott szekerek részére ez a dombosabb út jobban megfelelt, mint a mélyebben fekvő süppedékes Csavari út.

Tizedik tanú: agilis Horváth Ferenc, in Felsőbük, 69 éves. Régen a guáriak csakis a Csavari úton hordották mindig haza a szénájukat a büki réttyeikről annális inkább, mivel azon a felén menetelesebb a Répcze partya, mint a Postonallinál s így szénás szekerük feldülésétől sem kellett félniök. 30 évvel ez előtt néhai Fodor János úrnál szolgálatban lévén, mindenkor a Csavari úton jártak és ő is számtalanszor hordott fát a guári erdőről. *ad 6.* Szemeivel látta, hogy az idén is egész csordával hajtották által a Postonallának a Guáriak a magok marháit és amint az kelő vagyon ippen Tettes [= Tekintetes] Nagy Dániel táblabíró úr réttyire jövén, minnyáját ott legeltették és mikor az illetin hatalmaskodások alkalmatosságával többed magával vannak — annális inkább, hogy a Guári helységhez közelebb vagyon a kelő, — senkitől sem tartanak; Midőn pedig kevesen vannak, strásákat állítván, vigyáztattyák a bükieket és — ha valakit jönni tapasztalnak — marháikat gyorsan a magok réttyeikre elkergetik. Legnagyobb etető helyet Móriczné Asszonyság szokott a büki rétek között maga vonyós marhái számára hagyattatni.

Kelt Felső Bük. 1782 aug. 15.

Sághy Lajos s. k. supremus judl. P. h.
Tóth László s. k. Sopron vm. jurassor."

Minthogy a legelőviszály vádlottjai a szomszédos Vas megye ítélőszéke alá tartoztak, a fenti jegyzőkönyvben szereplő összes tanúkat 1782. nov. 9-én Guár községben a két vármegye bizottsága előtt újból kihallgatták, akik a fenti jegyzőkönyvben lerögzített tanúvallomásaikat ugyanúgy megismételték, melyet a két vármegye kiküldöttei is aláírásaikkal hitelesítettek.

Vas megye képviseletében:	Sopron megye képviseletében:
Horváth József s. k. jurassor.	Niczky Zsigmond s. k. assessor deputatus.
Zarka György s. k. főszolgabíró	Sághy Lajos s. k. főszolgabíró.
Hertelendi István vm. ügyész. s. k.	Lukinics György s. k. vm. ügyész.

Mindezekből a tanúvallomásokból leszűrhetjük, hogy a beői töltésen sok vámot kellett a bükieknek fizetniök a beői jezsuiták részére, s ennek kikerülése végett a maguk hasznára készítették el a Postonalli átkelőhelyet úgy, hogy a Répce folyón túl (a folyó jobb oldalán) levő dombot (mely régente minden bizonnyal római őrhely lehetett) kezdték felásni, hogy szekereikkel egyenesen ereszkedhessenek le.

Jóllehet ez az új átkelőhely Guár falutól jóval messzebb esett a régebbinél, mégis a góri lakosok inkább errefelé hajtották át marháikat — a saját rétjeiken való legeltetés örve alatt —, mert így még beljebb juthattak velük a bükiek rétjei közé, minek folytán nagyobb is lett a másokéban való kártételük. Panaszolják is a bükiek, hogy nem elég lévén a guári „uraságoknak magok majorbeli marhái, hanem a guári *parasztságh* marháit is közibök vervén, úgy 30 drb marhát is egyszerre által hajtanak és a Répcén innend elsőben is a büki közbirtokosok réttyeit érvén a Postonallánál, a többivel edgyütt *öszve rontattyák*. . . . Ha ilyenkor azt tapasztalják, hogy *erejükhöz bízhatnak*, béhajtani marháikat nem engedik; ha pedig bükieket számosan jönni tapasztallyák, hamarjában a magok réttyeikre marháikat által verik. Nem is egyébb oka a góriaktul, hogy a szénájukat is már a Postonalla felé kezdék hazahordani, hanem az, hogy ennek szabadságával a büki lakosoknak réttyeit etethessék."[15]

A hatóság erélyes közbelépésével elejét vette annak, hogy Bük határában emberhalál következzék a tilalmas legeltetésekből. A legelők szűk volta azonban a Répce másik vidékén: Nagygeresden sokkal súlyosabb következményeket idézett fel.[16]

1722. szept. 20-án reggel Nagygeresd község újdonsült földesura: Káldy Pál — mint a királyi jognak vélt birtokosa (jus Regium in Geresd latens) — gulyáját keresztülhajtatta a kisnemesek amúgy is kimerült rétjein. Bár csakhamar a saját rétjére hajtatta azokat, mégis annyira felbőszültek a falu lakói, hogy azonnal gyűlésbe hívták társaikat kerecséni Szalai János házába. A felbolygatott hangyaboly módjára összeszaladó kisnemesek egymást tüzelték suttogásaikkal. „Ha fél-köböl máriást ígérne nekik valaki,

[15] Ld. a 14. jegyzetet.
[16] OL. Kancelláriai lt. Concept. expedit. 1722. szept. Nr. 32.

akkor sem maradnának el a gyűlésből, mert eő nekik nagy dolguk vagyon ma.[17] Gonosz szándékjokat addig el sem mondották, míg a hozzájuk belépő előttük a hitet le nem tette, hogy akaratjoknak ellbontója nem lészen." Persze a szokásos bor sem maradhatott el, a szomszédos Pórládony községből a legdrágább és legerősebb borért küldöttek. Közben az utcára 3 legényt rendeltek ki őrszemül, hogy az időközben a nemeskéri evang. templomba távozott Káldy Pál hazaérkezését figyeljék. Amint ezek a kocsi érkezését jelentették, Hőgyészy Gábor elkapta a lovak gyeplőjét, a többiek pedig Szalai kapuján kirohanván agyba-főbe verték a szerencsétlen Káldyt, aki mellett ott ült a kocsiban áldott állapotban levő felesége és íródeákja: Wittnyédi János is. Káldy egy szempillantás alatt holtan rogyott az úttest közepére, és a holtteste fölé siránkozva boruló feleségének is bőven kijutott a verésből, sőt az áldozat segítségére siető Büki Gábor geresdi (és nemesládonyi) plébánost is azzal ijesztették el, hogy őt is agyonverik. Olyannyira felbőszültek, hogy még a holttestet sem engedték elvinni, hanem Szalai vasvillával az út árkába taszítva böködte.

Az esetnek szemtanúja volt a 35 éves nagygeresdi sebészorvos: Holczaizll András is, aki a következő látleletet adta a halottról: „A fél homloka csonttal együtt egészlen ell esett, a személlye által volt szúrva, orra betörve, és az Bauszának fele csonttal és fogaival edgyütt leszakadva, nem különben az ajaka is egészen letörve. Egy szóval egész fején, személlyén semmi épség nem találtatott (több testit: ruháit le nem vehetvén róla: nem visitálhatván)."

Az összeesküvők fő cinkosai: Kiss János, Szalai János és Simonyák István még a gyilkosság éjszakáján Pozsonyba siettek, hogy a gyilkosság bejelentésével sorsuk felől is puhatolózzanak. Ott elrémülten hallották, hogy kegyetlen tettükért a nem nemesekre azonnal halál vár, a nemesekre pedig letartóztatásuk után jön a törvényes halálbüntetés. Erre a hírre a szegényebb bűnösök azonnal idegen vármegyékbe bújdostak el, a többiek pedig tehetségük szerint felfegyverkeztek a védelemre: Kiss, Szalai és Vizy András puskákkal, kardokkal, pallosokkal voltak felfegyverkezve, Simonyák Ádám, ifjú Visy József és Vörös Ferenc csákánnyal, fejszével és vasvillával stb. felfegyverezetten jártak és gyűltek össze éjszakára Vizy László házánál, ahol „együtt hálnak, esznek-isznak, maguk marháit mind levágják, egy szóval mindent úgy cselekesznek, mint afféle desperátusok, úgyannyira, hogy ma is minden ott körül belől levő ember tarthat és féltheti magát a veszedelemtől, leginkább szegény Káldy uram özvegye mind magát, mind gyermekit, mind pedig kevés gabonáját, szénáját és egyébb ingóságait, mivel azon gyilkosok azt beszélik, hogy még 2 embernek megh köll halnyi az ő gyilkos kezek miatt" . . . így vallott az egyik geresdi tanú okt. 4-én (vagyis a gyilkosság utáni 14. nap múlva is).

Bár a kihallgatások sorra követték egymást, a fő cinkosok továbbra is ott lapultak a községben, mert az egyik tanú azt is mondja: „hogy midőn a fent említett kihallgatások végbe mentek volna és a jurátus már ottan nem lett volna, akkor Hölgyészy Gábor azon jurátust rútul szidta, mocskolta ezen szavakkal: Ördögattát, teremtette fattyát, azt a jurátust is csak meg kellett volna ölnünk, bánom, hogy által nem vertem a karddal . . ."[18]

Ezekből a tényekből arra következtethetünk, hogy a falu legnagyobb része — bár elítélte a kegyetlenséget — helyeselte a bűnösök tettét a dölyfös új földesúrral szemben, mert nem játszotta azokat ki a pandurok kezére, hanem még a fő cinkosok is egérutat nyerhettek és 1722 novemberében sorjában elbujdostak. A bujdosók előtt pedig az út nem volt ismeretlen, mert a kuruc—labanc világban (melyben a bűnösök jó része aktív szerepet vitt) a Bakony őserdeje sok kurucnak mentette meg az életét. A kilátástalan letartóztatási kísérletek 1722-ben Sopron vármegye hatóságát, majd 1725. okt. 1-én a Kancelláriát is arra kényszerítették, hogy távollétükben a bűnösöket proskribálta és utasította valamennyi vármegyét (ahol azok lappanganak), hogy a gonosztevőket méltó büntetésük elnyerése végett haladéktalanul tartóztassák le.[19]

A fő cinkos kerecsényi Szalay János egyedüli jogos várományosa volt a török uralom alól nemrég felszabadult hatalmas berzencei uradalomnak, melyet 1720. aug. 30-án azért adott el szentgyörgyi Horváth Zsigmond özvegyének Szegedi Barbarának stb. 6000—6000 Forintban, mert akkor nem volt elég anyagi ereje azok visszaperlésére, azonban a gyilkosságba esés előtt a vételárnak *csak jelentéktelen töredékét kapta kezéhez.*[20]

Bujdosásában mégis ez a hölgy juttatott el hozzá 1724. július 22-én titokban 100 tallért, majd feleségét is élelmiszerekkel támogatta titokban, de ennek dacára elszomorodott szívvel köszönte meg a bujdosó Szalay az ajándékot, mert „*egy rongy ember miatt* úri-emberek társaságától kivetetten: proskribáltan kelletett életét vadidegenben töltenie". Az is tragédiájához tartozik, hogy mikor felesége 1732-ben a szentgyörgyi Horváth

[17] OL. Kancelláriai lt. Concept. expedit. 1722. nov. Nr. 23.
[18] Ld. a 17. jegyzetet.
[19] OL. Kancelláriai lt. Concept. expedit. 1725. okt. Nr. 41.
[20] OL. Bírósági lt. Kőszegi Kerületi Táblai perek. Nr. 171.

családbelieket az elmaradt Berzencei-uradalom vételára miatt perelte a Kőszegi Kerületi Táblánál, a bíró követelését azon a címen utasította el, hogy a perújításnál személyesen nem jelent meg.[21] Nem jelenhetett meg, mert letartóztatták volna.

MELLÉKLET A NAGYGERESDI LEGELŐVISZÁLY ÉRTÉKELÉSÉHEZ

A Nagygeresd (Sopron m.) községben 1722. szept. 20-án lejátszódott tragikus események aktív résztvevői mind elbujdostak s így tettük valóságos indítóokaira nézve hivatalosan nem nyilatkozhattak, viszont a megindult hatósági kivizsgálásnak esze ágában sem volt, hogy fényt derítsen a végzetes tett érzelmi és értelmi okaira, hanem kizárólag a bűnösök személyének megállapítására irányult, hogy annak alapján birtokaikra rátehesse a Fiscus a kezét.

Kétségtelenül megállapítható, hogy évekre visszamenően gyűlt a községben a gyűlölet, s a hamu alatt izzott már a parázs, melyet az aznap megismételt illetlen legeltetés csupán lángra gyújtott, de — a szó valódi értelmében vett — összeesküvés előzőleg nem volt a községben, hanem szept. 20-án csupán *rögtönzött elhatározásból született.*

A sérelmek időrendben így vázolhatók fel:

I. A taxatus nemesség Sopron megyében nagyon elszegényedett és 1694. febr. 2-án a következő kesergő sorokkal fordult Sopron megye közgyűléséhez: „Tekintetes Nemes Vármegye! Tudva lévén a Tekintetes Nemes Vármegye előtt keserves ínségünk és már tovább éppen elviselhetetlen terhünk. Annak hosszú leírásával Herczegségedet, Nagyságtokat és Kegyelmeteket terhelnünk nem akartunk, hanem minthogy *már mindenünket eladván* és portiózván annyira jutottunk, hogy — ha a Tekintetes Nemes Vármegye nem könyörül rajtunk s valami könnyebbséggel nem lészen hozzánk — véres verítékönkkel szerzett kevés jószágunkat és otthonunkat — noha annak az sok porciózással tízszer s többször is megadtuk az árát — szívünk fájdalmával pusztán kénszeríttetünk hadnunk és földön futókká lennünk, melyre nézve Herczegségedet, Nagyságtokat és Kegyelmeteket a Krisztus 5 mélységes sebéért alázatosan esedezünk, tekintvén kegyes szívvel reánk: népeire, felebarátaira, szegény utolsó nyomorúságra jutott szolgáira, kik már a portiózásnak kemény igája alatt teljesen elfáradván holt elevenyek vagyunk. Szállyon magába s indíttassék könyörületességre és ha többel nem, csak annyival is, mint Nemes Vas megye adózó tagjait segítette és könnyebbítette, minket is segíteni és könnyebbíteni méltóztassék. Mely ez eránt mutatandó Hged, Ngtok, Kegyelmetek gratiáját az Mindenható Fölséges Isten ezen a világon ezer annyival —, a más világon pedig mind az igazságnak és mint pedig a könyörületességnek koronájával koronázza és jutalmazza meg. Kegyes választ várván. Tekintetes Nemes Vármegye alázatos szolgái:

Sopron vármegye taxabéli nemességh."

(Erre a vármegye azt határozta, hogy a portiócsalókat meg kell állapítani, viszont azok, akiknek van portájuk, nem kötelesek katonát eltartani, de pénzben hozzá kell járulniuk. Sopron vm. III. sz. közgy. jkv.)

II. Az általános kesergésen felül Nagygeresd lakóinak különleges sérelmei is voltak: „Noha az adó alá való fundus jóval is megkevesbedett az *árvizek miatt és a földes uraság* [Káldy] *kezére vissza szállott, de az adó mi rólunk el nem tért*, sőt 40 Forinttal súlyosbodott, mintsem mikor az adozó fundus teljes egészében meg volt." (OL. Bírósági lt. Post advocatos: Nr. 102/118—209. I.)

III. Káldy Pál ugyan legális, de meglehetősen kacskaringós, inkorrekt úton jutott feleségének, Döbrőssy Juditnak Nagygeresden levő birtokába, ami a falubelieket szerfelett ingerelte. Ennek egyes fázisait röviden a következők mutatják:

3/1. Györgyfalvai Balogh István 1689-ben meghalván, Nagygeresden levő birtokát Mária nevű leánya magára testáltatta atyjával, de a másik 2 férjes lánytestvérének azokból való kizárásával. Ebből hosszadalmas per lett, melyben Káldy Pál jogi tanácsaival és a Kancellárián kijárásaival támogatta.

3/2. Balogh Máriának első férje Előry Mihály szintén jogtudós volt. Második férje pedig Martonfalvay György volt, akinek halála után a Martonfalvay-részt elvette tőle rokoni alapon a kiváló ítélőmester: felsőbüki Nagy István. Az ítélőmester kijárta részére, hogy az 1708-ban gyermektelenül elhalt Előry Mihálynak vagyonára a Fiscus nem tette reá a kezét, pedig Balogh Mária a Nagygeresden levő birtokát is férjére íratta. (OL. Kamarai oszt. N.R.A. 1690/70. és Kancellária Concept. expedit. 1708. máj. 7.)

3/3. A gyermektelenül elhalt mindkét férjének birtokaiban ilyen módon háborgatott 60 éves özvegy 1710 júliusában a császárhoz folyamodott, hogy ingatlan és ingó javait — úgy a szerzetteket, mint az öröklötteket — annak hagyhassa végrendeletileg,

[21] OL. Bírósági lt. Kőszegi Kerületi Táblai perek. Nr. 151.

akinek ő akarja. (A fennállott szabályok szerint ugyanis az ősi: atyai és anyai javakat csakis vératyafiaknak kellett volna hagynia.) József császár ezen kéréséhez hozzájárulását adta. (OL. Kancellária: 1710. júl. 30.)

3/4. Ez a „tetszése szerinti" elörökíthetés aztán azzal kulminált, hogy Balogh Máriának Nagygeresdre vonatkozó, Döbrőssy Juditot és férjét Káldy Pált illető öröklevele alapján a nádor úgy állíttatta ki (nyilván Káldy befolyásolása révén) a beiktató parancsot, hogy az ellentmondókra való tekintet nélkül iktassák be őket Nagygeresd birtokába. Pedig sok olyan ingatlan volt Balogh Mária kezén ott, amelynek tulajdonjoga másokat illetett. (OL. Bírósági lt. Kőszegi kerületi táblai per. Nr. 211.)

3/5. A Nagygeresden elörökített ilyen kétes tulajdonjogú részeket alábbiakban azért soroljuk fel, mert ezek lakói szerepeltek főleg a kivizsgálások idején, s így feltárják társadalmi helyzetüket is. Nagygeresden volt a kőház kúriával, továbbá 10 egész hely és 5 félhely: 1. Nagy György providus, 2. Oláh Mihály providus, 3. Simonyák András nemes, 4. Eperjesi Mihály nemes, 5. Bires másként Nagy Mihály, 6. Tóth Ferenc, 7. Molnár György leszármazói, 8. azelőtt néhai Bíró János, most Szőke Ferenc, 9. Sándor János, 10. Fábián István, 11. Balogh Mihály, 12. Kis Ferenc, 13. Nimeth András, 14. Nagy István, 15. Kovács Mihály másként Burgyán, *more colonicali tenerent ac in habitarent.*

A beiktatáshoz a nádor Homo Palatinalisnak Kiss Jánost jelölte (aki a legelőviszályban aktív részt vett), de nem ő végezte, hanem Vásárhelyi Nagy Imre és a prépost.

3/6. A beiktatás 1722. márc. 31-én történt, amikor a következők mondottak ellent: Hőgyészy Gábor és András a kőház (kúria) és a malom miatt, Hőgyészy Ádám három hold miatt, nemes Simonyák István bizonyos malomrésze és 2 hold zálogos föld miatt, nemes Vizy Ferenc és fia bizonyos malomrésze miatt, nemes Kis János és felesége Simaházy Klára egyáltalán az egész beiktatásnak Nagygeresden. Egregius Szopori Jánosnak neje Nagy Éva azon egész hely miatt, melyben most Bires másként Nagy Mihály lakik. Ellentmondottak még: Vörös Ferenc és Éva, továbbá özv. Czama Istvánné Kovács Magdolna az őket illető malomrészük miatt. A nagygeresdi és kisgeresdi eklézsiák adminisztrátora, Fejérváry Pál a parochiáját illető malombeli sabbatálist reklamálta. Mindezek az első napon történtek, a második napon még több geresdi közbirtokos (taxás nemes) reklamált: Simonyák István és neje Szita Helena, gyermekeikkel: S. Pál, Zsigmond és Zsuzsanna azon sessio miatt, melyben lakik nemes Simonyák István. Németh Mihály (neje: Simaházy Judit) az egész beiktatásnak, azonkívül Simaházy Judit az édesanyja: Varga Katalin nevében a nagy- és kisgeresdi javak tárgyában. Kiss György a saját és leszármazói nevében; ifj. Simonyák Ádám szintén a leszármazói nevében is. Megjelent *ismét* nemes *Hőgyészy Gábor* is kerecsényi *Szalay Jánossal* és mindketten ellene mondottak.

Így folytatódott az ellentmondók serege a következő 8 napon át Nagygeresden, és bizonyára duzzogva jöttek és mentek nagyon sokan, *de azért tettlegességre nem került sor, jóllehet a szeptember havi aktív résztvevők már most megjelentek itt a porondon.* Ez a tény is azt bizonyítja, hogy nem forradalmár szellem, hanem a későbbi legeltetési viszály sodorta őket végzetes tettük elkövetésére; de kétségtelen az is, hogy Balogh Máriának jogsértő végrendelete — melyre a császár „előzetes" hozzájárulása is feljogosította az özvegyet, majd a szokatlan nádori donáció (non obstante contradictiones) még inkább fokozta a jogsérelmet — minden Nagygeresden birtokos nemes és félnemes gazdának szívében igen fájdalmas sebet ütött 1722. március 31-én, de csak szeptember 20-án robbant ki tettlegességben.

IV. A gyilkosságról még aznap értesítette a Kancelláriát a meggyilkolt testvére: alsókáldi Káldy János, aki Pozsony felé igyekvő útjában látta is az éj sötétjében Pozsony felé tartó 3 gyilkost: Kiss Jánost, Szalay Jánost és Simonyák Istvánt, de nem kérdezte tőlük „quid agant, quove se verserint?". Felterjesztésében gyilkosként megnevezi név szerint a 13 nemest és három félnemest azzal a megtoldással, hogy ezek vagyonát őfelsége a nádor útján neki adományoztassa és erről a nádort már most előre értesítsék, nehogy valaki más őt az adományozásban esetleg megelőzhesse. A felsorolt *nemesek:* Simolák István, ifj. Simolák Ádám, Kiss János, Szalay János, Vizy András, László és József, Horváth Ádám és János, Hölgyészy Gábor, Vörös Ferenc, Grézi István, Toronyi István; *félnemesek:* Visy Gergely, Sigmond András és Varga Mátyás. Leírja a gyilkosság lefolyását, melynek során az áldozattal vele volt Wittnyédi János jurátusnak az élete most is veszélyben van, özvegy Káldyné pedig a méhében levő magzatával halálos ágyban fekszik, ezért kéri a bűnösöket az 1563. évi 38. és az 1715. évi 7. artikulus alapján elítélni, Káldyné elhalálozása esetén pedig a Nagygeresden levő vagyonuk (melyre már előbb nádori adományt és beiktatást nyertek) jogos örököse a 9 éves Lajos és az 5 éves Mihály nevű fiúkkal Káldy János lenne. (OL. Kancellária. Concept. expedit. 1722. szept. Nr. 32.)

V. 1722. szept. 22-én Büki Gábor geresdi és ládonyi plébános sajátkezűleg írt bizonyítványában előadja: „1722. szept. 20-án látta, mikor Káldy Pál szerelmes feleségé-

vel elment és estve felé házához vissza akarván térnyi, házam előtt az ország úttyában Nagygeresden lakozó Nemes és agilis uraiméktul szemem láttára agyon verettetett; kinek vídelmezésére hogy kimentem, az attával teremtettivel, hogy úgy mond nékem is úgy tesznek, visszavertek, kiknek gyülekezettyek és gonosz feltett szándéktyok Szalay János uramnál volt, onnét is rohantak ki reá, ott végezték el, hogy agyon vergyék. Kiről adom ezen recognitiomat."

Ilyen bejelentések után a Kancellária természetesen azonnal utasította Sopron vármegyét a szükséges teendők elrendelésére az 1546. 25., 1608. 2., majd az 1625. 13. artikulus alapján: „similes Malefactores et Publicarum Constitutionum *Violatores* ad Sedriam vel Congregationem Comitatus certificari et juxta eorum demeritum — sine omni juridico Processu puniri debere" stb. Sopron vármegye azonban a vétkesek befolyásos társadalmi helyzetére való tekintettel azzal hárította el a kényes ügyet, hogy jelenlegi diétán éppen az ilyen ügyek felől folyik jogi tanácskozás. Az életben maradt özvegy azonban sürgette a Kancelláriánál az elintézést, mert félő volt, hogy a vétkesek időt nyerve különböző fortélyokkal, sőt elbujdosással menekülhessenek meg a törvény elől. (OL. Kancellária. Concept. expedit. 1722. nov. Nr. 23.)

VI. Az özvegy felterjesztésére Pálffy Miklós nádor 1722. szept. 27-én el is rendelte felsőbüki Nagy István Tabulae Regiae Judiciariae jurátus nótáriusának, hogy a következőkre nézve vegyen fel tanúkihallgatási jegyzőkönyvet:

„De eo utrum

1. Látta-e, vagy hallotta-e, hogy Káldy Pál feleségével és deákjával amikor Szalay János háza előtt el akart volna menni, némely geresdi lakosok Szalay János házából kirohanva, majd egy szempillantás alatt a fejét összetörvén s rontván, azt megölték?

2. Szalay János házának kapuját, ajtaját kinyitották volna, Hőgyészy Gábor ragadta-e meg a gyeplős lovát, amikor Káldy Pálnak azt mondotta: meg áll: atta teremtette? Azonban pedig a többi is kirohanván s azonnal kegyetlenül — náluk levő ártalmas szerszámokkal vervén, következett azon Istentelen történet.

3. Látta-e, hogy holt tetemére néhány ízben kegyetlenül reá rohanván, vasvellákkal általverték, lábaikkal tiporták, melyet nem egyedül Szalay János cselekedett?

4. Látta-e feleségét amidőn urára — annak hallhatlan esetén szánakozván — leborult volna, hogy az földre leesni kényszeríttetett s onnét maga erejével fel sem kelhetett, hanem másoktul emeltetett fel, jóllehet közeli gyermekszülés előtti áldott állapotos volt?

5. Tudja-e, hallotta-e honnan eredett ezen kegyetlen és Istentelen gondolat? Ki volt kigondolója? Ingerlője és elkezdője? Nemde gyűlést hirdetvén: összecimboráltak-e? Minemű helen és mi módon? és mikor?

6. Nemde összeesküdtek-e mindnyájan s így egyenlő eltökéllett gonosz szándékjokban vitték véghez ezen Istentelen gonosz állapotot?

7. Kik mentek el az agilisek közül? Mi okra nézve? vagy ki kényszerítéséből?"

Az első kihallgatásokat 1722. okt. 3-án és 4-én végezték Nagygeresden, amikor az *„első tanú:* nemes idősb Simonyák Ádám, nagygeresdi lakos, 63 éves. Jelen nem volt, de hallotta szolgálójától és a geresdi plébánostól, hogy a megnevezett nemesek, továbbá a következő *agilis-ek:* Horváth András, Gréczy István, Varga vagy Eszteke Mátyás, Nagy Gergely és Zsigmond András szept. 20-án Szalay János házánál egybegyülekezvén ittak, várták néhai Káldy Pál uramat. Hallotta, hogy Szalay János verte a vellát a holttestbe. *Ingerlői és kigondolói* ezen cselekedetnek Kiss János, Simonyák István és Szalay János voltak. Hallotta azt is, hogy déltájban a kertek alatt Horváth András ebédre marasztalta Simonyák Istvánt, aki azt felelte Horváthnak: *ha mindjárt félköböl máriást adnának is neki, mégsem maradna meg, mert eő nekik nagy dolguk vagyon.*

2.-ik tanú: honestus Szabó Ferenc — egregius Szalay Jánosnak servilise, 28 éves. Csak azt tudja, hogy ittak. *ad 3—4.* nem látott semmit.

3.-ik tanú: honesta Bécsi Éva, vagyis özv. Bécsi Györgyné, 32 éves.

4.-ik tanú: nobilis domina: Tóth Katalin, egregius Vizy Lászlónak neje, 25 éves. Tudja, hogy Kiss János, Simonyák István és Szalay János *hivatta egybe a gyűlést*, ahova tizenhatan jöttek össze és ezeket megeskették, de Toronyi Istvánnak meg sem mondották gonosz szándékjokat minek előtte hitét le nem tette, olyan formán, hogy Toronyi István sem lészen ell bontója s csak azután mondották meg neki szándéklyokat. Így összeesküdvén a sopronmegyei Pórládony faluba a legdrágább és legerősebb borért küldöttek s azt meghozván, fél mészölös — geresdi mód szerinti — korsóval egyest itatták, leginkább olyanokat, akiket látták irtóznyi azon rettenetes cselekedettől. Közben vigyázásban voltak, hogy Káldy érkezését észre vehessék. *ad 4.* semmit sem tud.

5.-ik tanú: nobilis Vizy Judit, agilis Nagy Györgynek felesége, 29 éves. Hallotta férjétől, hogy mikor férje oda érkezett, akkor Kiss János, Simonyák István és Szalay

János verték, de először Szalay ütötte. Hallotta Simonyi Istvántól midőn mondotta: *Az ördögök hordozzák a lelkét cserfán kövér konczként.* Férje utolsónak esküdött meg Gréczy Istvánnal *kénytelenségből, mivel mindjárt halállal és agyonveréssel fenyegették.* S nem is mondották meg, hogy mire esküdtetik vagy mi felől, hanem csak arra tettek esküt, hogy az ő feltett szándékjoknak elbontói és meggátolói nem lesznek. Ezen ingerlők este Pozsonyba mentek, ahonnan megjövén, agiliseknek azt mondották, hogy *házuktól elmenjenek és magokra gondot viselyenek, egyéb eránt rosszul fognak járni: ehhez képest már 4 agilis elment.*

6.-ik tanú: nobilis Kiss Magdolna, egregius Simonyák Andrásnak felesége, 21 éves. Hallotta, hogy tizenhatan voltak, de asszonyokat nem engedtek, nem hívtak meg, mert féltek, hogy idő előtt kitudódik, hamarabb világosságra mennek ez veszedelmes titkok is. Káldynét csak egy valaki ütötte meg. [A hetedik és nyolcadik tanú erre azt vallotta, hogy ez az egy: Szalay János volt.]

9.-ik tanú: honestus Hollczaizll András Chirurgiae Professionis ibidem degens, 35 éves. A halottról felvett orvosi látleletét írásban adta át, majd előadja, hogy a holttestet három ízben is haza akarták vinni a házába, de nem engedték a tettesek, sőt megverték azt, aki mégis elvinni akarta. Hallotta, hogy azt mondották: *Aki meg nem esküszik, a kardot megkeverik vérekben.* Négyen már elmentek a faluból, mert ezeket Kiss János és Simonyák István ijesztették, hogy megfogják őket.

10.-ik tanú: nobilis Bosoky Erzsébet, a fenti orvosnak neje, 21 éves. Tudja, hogy estefelé 4—5 óra táján közelgett háza felé Káldy Pál, amikor Szalay János bottal kezében megfogta a lovát s *többen kiáltották: Atta teremtette meghalsz ma.* Ezen kiabálásra a tanú kiment a szobájából, t.i. a plébánia házból, mely épen szemben van Szalay Jánoséval, akkor már igen meg volt verve Káldy Pál, el is esett Szalay kapuja sarkában, ahol mindjárt agyon verték volna, ha az asszony fel nem emeli, fölemelvén pedig nagy szédölögve és tántorogva az verők közül kimenvén, az utcza közepéig mehetett, ott pedig magát nem bírhatván, el kölletett lábairul esnyi, ahol is gonosz istentelenséggel ugyan reá rohanván Vizy László, Szalay János, Hölgyészy Gábor, Horváth András és Toronyi István — éppen pogányhoz is illetlen módon — annyira kegyetlenkedtek náluk levő ártalmas eszközökkel ellene, hogy *majd egy szempillantás alatt ez világbul kimúlni* kényszeríttetett. Hallotta azt is Szalay János szájából: „Ördög atta teremtette", Vizy László pedig azt mondotta: *Tipedő-tapodó ördög atta teremtette szajha kurvája menny el innét. Te vagy ennek oka!*

11.-ik tanú: honesta Kocsis Katalin providus Fábján István neje, 33 éves, férje Káldy Pálnak a jobbágya, akivel a holttestet az utczárul többször is házába akarták hazavinni, de Szalay János úgy megütötte, hogy most is fájlalja karját.

12.-ik tanú: honestus Gerencsér György, ibidem degens, 40 éves. Így volt: A templom kerítése mellett állot 3 legény: Horváth Ádám, Vizy László és Toronyi István. Ezek mikor meglátták volna, hogy Káldy közeleg, közülök az egyik bement és hírt adott a bent levőknek. Atta-teremtette most meg fogsz halni, mondotta Szalay és a nála levő durunggal fejbe akarván ütni, amaz Káldy pedig lehajolván, derékban találta, egyebet nem is mondhatott ezen három szónál: Mi dolog Barátim? Ezeket mondván leszállott a kocsiról, ahol reá tódult a sok dorongok tömege. Az asszony felemelte és az utcza közepéig a plébánia ház felé mehetett csak — ereje nem lévén — újra a földre esni kényszerült. Az asszonyt nemcsak szenvedhetetlenül megverték — ami miatt ágyban kellett hevernyie — hanem azonfelül szidták: Atta teremtette Szajhának, kurvájának nevezte Simonyák István, Szalay János és Horváth András.

13.-ik tanú: agilis Tóth Ferenc, 43 éves. Az 5.-ik kérdő pontra feleli: Az említett napon *minek utánna Káldy Pál uram Guláját a Rétekre behajtotta volna,* gyűlést tartván geresdi lakosok, egymás között tanácskoztak: *hogy ha most megengedik Káldy Pál uramnak, az után is el fogja követnyi,* kik közül Kiss János ezen szókat mondotta: Mennyünk a Kastélyára a Disznó teremtettének, húzzuk ki, verjük agyon! Az eránt némelyek megrettenvén, elmentek s *kihajtották a rétből a gulyát,* Káldy Pál uram pedig másfelől éppen csak *a maga földin* behajtatta s *a maga réttyére,* melyet észre vévén a lakosok, mentek öregbik Simonyák Ádám házához. A nemesek közül némely azt mondotta *a jobbágyoknak és akik nem possessionátusok:* Mi ördögöt kezdettek mindenütt velünk, *semmit sem végezhetünk nálatok nélkül,* melyet hallván ez a tanú, a jobbágyi személyek elváltak tőlek; elválván pedig, ezek is Simonyák Ádám házánál semmit nem végezhetvén. Innéd is elmentek az említett nemesek és Szalay János házánál összegyülekezvén s *jószágos* személyeket keresvén és összeszerezvén akiket reménlettek, hogy gonosz igyekezetüket el nem bontani, sőt segíteni fogják; azon 16 személyek reggeltül fogva — Pórládonyból bort hozattatván — ittak s titkosan tanácskoztak, valamigh Istentelen cselekedetüket véghez nem vitték.

14.-ik tanú: agilis Horváth András neje: honesta mulier Judith Csejtei, 29 éves. Férje is közöttük volt és úgy határozták, hogy akkor, amikor [Káldy] a kert alól a házához

menne. Ha az utczán nem tudnák megcsinálni, akkor még a házára is reá mennek és *onnét kihúzván agyon vergyék*. Ki volt elkezdője? nem tudja, nem is hallotta, hanem Kiss János és Szalay János esküdtették meg őket. Simonyák István aznap este — amidőn valamely ember kérdezte volna okát cselekedeteknek — azt mondotta: *Mennyen már a rétre legelnyi vagy az erdőre makkot ennyi*. Tudja azt is, hogy némelyek már el is mentek hazulról, mert Kiss János és Simonyák István — mikor Pozsonyból megjöttek volna — meghatták nekik, hogy elmennyenek, egyébaránt bizonyosak lehetnek benne, hogy megfogattatnak."

VII. Özv. Káldy Pálnénak sürgető kérvényét Szluha Ferenc prothonotárius vitte be Pálffy nádorhoz, aki *1722. november 5-én* Egregius Gerencsér György geresdi lakost újból kihallgattatta. (Ugyanez okt. 3-iki kihallgatásakor mint 12. tanú még csak „honestus"-nak íratott.) „Vallja, hogy azóta, mióta az első kihallgatások voltak Nagygeresden, azon összeesküdt 16 gyilkosok közül némelyek, nevezet szerint Kiss János, Szalay János, Hölgjeszi Gábor, ifj. Simonyák Ádám, Visy László, József, András és Vörös Ferenc *minden étszakára fegyveresen*, úgymint némelyek puskákkal, kardokkal, pallosokkal, akiknek nevezet szerint ilyen eszközeik vannak: Kiss János, Szalay János, Visi András, a többi pedig csákánnyal, fejszével, vas vellákkal s több efféle ártalmas eszközökkel Visy László házánál összvögyülekeznek. Ott ilyen konventikulumokat tartván együtt hálnak, isznak, esznek. Magok marháit rendel vágják, egy szóval mindenekkel úgy cselekesznek, mint *afféle desperátusok*, úgy annyira, *hogy ma is* minden ott körül belől levő ember tarthat és féltheti magát a veszedelemtül, leginkább pedig szegény Káldy uram özvegye *mind magát, mind gyermekit*, mind pedig kevés szénáját és egyéb féle mobiliumoit, mivel azon gyilkosok *azt beszélik, hogy még 2 embernek megh köll halnyi az ő gyilkos kezek miatt*. Hogy pedig ilyet beszéljenek, maga a fatens hallotta Kiss János szájából, midőn a levélszín alatt együtt lettek volna s mások is sokan hallották a falubeliek közül. Vallja azt is, hogy Gréczi Ferencet — ki is bátyja a 16 gyilkos között levő Gréczi Istvánnak — amidőn az a maga házánál valami szekér színet csinált volna, azon gyilkosok megdorgálták, hogy mi okra csinálja, talán Káldyné asszonyomnak? Mire azt felelte: Miért ne csinálná, holott ő nem esett oly gyilkosságba, mint ők! Fenyegették őtet azt mondván: Várj Gréczy Ferenc, várj! Ez előtt néhány nappal Major Pál geresdi lakos egy hordó bort vitetett a maga szállására, melyet megtudván azon gyilkosok, reá mentek s kívánták, hogy bort adjon nekik; az pedig félvén netalán valami módon közikbe keverné magát, nem adott, minek folytán ezek erővel le akarták verni a lakatot, ő pedig protestálván, desistáltak ezek is. Hölgyészy Gábor — midőn már a fent említett kihallgatások végbe mentek volna októberben és a jurátus már ottan nem volt volna, azon jurátust rútul szidta, mocskolta ezen szavakkal: Ördög atta, teremtette fattyát! Azt a jurátust is csak meg kellett volna ölnünk, bánom, hogy által nem vertem a karddal vagy vasvellával. Mondotta ez a tanú, hogy mindezekre több bizonyságok is vannak Nagygeresden." (De ekkor már többeket nem hallgatott ki felsőbüki Nagy István. OL. Kancellária: Concept. expedit. 1722. nov. Nr. 23.)

VIII. A nagygeresdi legelőviszály osztálytársadalmi elbírálásához az 1—3. fejezetekben elmondottak, valamint a tanúkihallgatások bőséges támpontokat nyújtanak, de ezek kiegészítéséül még a következőket jegyezzük ide:

Mikor 1704-ben Károlyi Sándor (Rákóczi fővezére) Pápára bevonult, onnan egyik vezérét Dénesfára küldötte, ahol az egész Rábaköz népe (s így a szomszédos Nagygeresd is) felesküdött Rákóczi zászlajára.

A Nagygeresden lakó Kiss Jánosnak (a felbújtónak) nagyanyja testvére volt Káldyné nagyanyjának és Balogh Mária atyjának; Balogh Mária pedig fondorlatos módon (Káldy Pál jogászi cselfogásaival) örökítette el Nagygeresdet. Kiss Jánosnak pedig veje volt Simonyák János és Simaházy István, akik mind megcsaltaknak vélték magukat Káldynak 1722. márc. 31-én történt beiktatása folytán.

Kiss Jánosnak neje Simaházy Klára volt, éspedig annak a Simaházy Istvánnak a lánya, aki a Rákóczi-felkelés idején a türjei prépostot és labanc csapatát Ausztriáig kergette. (OL. Kúriai oszt. Proc. appelat. V/131.141.)

Hasonlóképpen ősi katonai hagyományokkal bírt Nagygeresden a Hőgyészi család. Hőgyészi Ádám 1623-ban 30 lovasával védte a Celldömölk—Pápa közti Rába-vonalat. (Batthyány lt. Missiles Nr. 19 829.) Hőgyészi András 1660-ban Batthyány Kristóf lovascsapatának zászlóvivője. (Sopron vm. lt. acta jur. 35/1594.) Ez utóbbinak özvegye adóslevelet adott bizonyos tallérokról Balogh Máriának (Előry Mihály özvegyének), de az adóslevélen feltüntetett összeget már rég lefizették, ezért az e családdal való rokonsága alapján a Nagygeresden lakó Szalay János perli özv. Előrynét, hogy az adóslevelet adja neki vissza. (Sopron vm. Acta juridica Nr. 69/2861.)

Hogy csupán a legelőviszály robbantotta ki a gyászos eseményt, azt a 13. tanú tisztán érthetően bizonyítja.

HETYÉSSY ISTVÁN

ИШТВАН ХЕТЬЕШИ

ПИСЬМЕННОЕ РУЧАТЕЛЬСТВО КРЕПОСТНЫХ И РАЗДОРЫ ИЗ-ЗА ПАСТБИЩ В ЗАПАДНОЙ ВЕНГРИИ

Резюме

Одной из форм борьбы против помещичьей эксплуатации было бегство от одного помещика к другому. Собирающийся бежать, или же совершивший уже бегство крестьянин часто был пойман старым помещиком и он до судебного разбирательства мог быть освобожден лишь в том случае, если товарищи-крестьяне ручались за него. Такие письменные заручательства в большом количестве сохранились и являются замечательными источниками аграрной истории Венгрии. Автор приводит несколько письменных ручательств, которые рисуют картину об отношениях района возле западной границы Венгрии. Борьба между помещиками и крепостными в первую очередь шла из-за пастбищ, что является вполне понятным, если принимаем во внимание значительный экспорт крупного рогатого скота из Венгрии. Взятые из 1650—1722 годов данные все без исключения говорят о раздорах из-за пастбищ.

ISTVÁN HETYÉSSY

BÜRGSCHAFTSSCHEINE FÜR LEIBEIGENEN UND ZWISTIGKEITEN FÜR WEIDEN IN WESTUNGARN

Zusammenfassung

Eine der Formen des Kampfes gegen die grundherrliche Ausbeutung war die Flucht auf den Grundbesitz anderes Herrn. Den eine Flucht planenden oder schon entsprungenen Leibeigenen liess sein voriger Grundherr in vielen Fällen verhaften und gab ihn nur unter Bedingung der Bürgschaft seiner Klassengenossen bis den Verhandlungstag frei. Solche Bürgschaftsscheine sind zahlreich erhalten, und sie sind die ausgezeichneten Quellen der Agrargeschichte. Der Verfasser zeigt einige von diesen vor, die die Verhältnisse der westlichen Grenzlinien Ungarns vorstellen. Der Kampf zwischen Grundherr und Leibeigenen hat sich hier, vor allem, wegen der Weiden zugespitzt, das verständlich ist, wenn wir über die bedeutsame Rindviehausfuhr denken. Alle Daten zwischen 1650—1722 legen solche Zwistigkeiten um der Weiden vor.

ADALÉK A XVII. SZÁZADI MARHAKERESKEDÉS TÖRTÉNETÉHEZ

1684 július közepétől november elejéig Lotharingiai Károly fővezérsége alatt nemzetközi hadsereg ostromolta Budát. Ebben az ostromban részt vett Esterházy Pál nádor is, a nemesi felkelés élén. Nagy udvartartással, díszes kísérettel, saját pénzén fizetett zsoldosokkal érkezett Buda alá.[1] A több hónapig tartó táborozás rendkívüli kiadásokat jelentett számára, pedig a készpénznek sohasem volt bővében, sőt számos adósság szorongatta.[2] Az eladósodás nemcsak egyéni körülményeiből következett. A készpénzhiány a kor gazdasági életének jellemző sajátossága volt.

A nádor nehéz napokat töltött Buda alatt. Egyre inkább látta, hogy a várat nagy áldozatok árán sem tudják a töröktől visszafoglalni. Október közepén feleségének már leplezetlenül megírta: „Budát csudatétellel Isten kezünkbe adhatja, másképen meg nem vesszük".[3] Ugyanekkor kiadásai napról napra növekedtek, s a katonák fizetésére pénzt nem kapott.[4] Az ostrom egész ideje alatt kereste a módot, hogyan tehetne szert pénzre. Erről tanúskodnak második feleségével, Thököly Imre húgával, Thököly Évával augusztus 14 – október 23 között váltott levelei.[5] A fiatalasszony Kismartonból küldözgetett élelmet, bort, orvosságot és aggódó sorokat, a nádor pedig kezdetben török selyempaplant, finom vásznat küldött haza, nyergeket, tegezt vásárolt.[6] Thököly Éva török selymet és skófiumot kért, ami Budánál olcsón volt kapható, a nádor pedig azon sajnálkozott, hogy Kismartonból nem kaphat több bort, mert annak jó ára van a táborban.[7] Ámde a házaspár levelezésében csakhamar minden egyebet háttérbe szorít egyetlen, jó pénzre váltható áru, a szarvasmarha. A pénzszerzés egyik legcélszerűbb módja ebben az időben is a marhakereskedés volt. Ehhez folyamodtak kis és nagy urak, amikor csak alkalmuk nyílt rá.[8] Ezen az úton próbált magán segíteni az ország első méltósága is. A várat ostromló tábor a kereskedők, árusok nagy tömegét vonzotta oda, s kezdetben nagy bőségben hajtották

[1] Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. (Magyar fordítással és történeti bevezetéssel ellátta *Bubics Zsigmond.)* Bp. 1891. – Az 1684. jún. 25-én hadba vonulókról és felszerelésükről részletes jegyzék a 375–78. lapon.

[2] *Bakács István:* A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965. 11., 12. és 17–29. l. A nádor 1713-ban bekövetkezett halála után 1 031 479 ft adósság maradt utódaira, ami főleg birtokszerzési és közéleti szerepével kapcsolatos kiadásai folytán gyűlt fel.

[3] Országos Levéltár, az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai (a továbbiakban: P 125), 502. sz.

[4] A lotharingiai herceghez aug. 17-én írt leveléből: „. . . propriis meis expensis ac militibus hic vivo nec obulum hactenus solutionis aut gratiae habens . . ." (Országos Levéltár, Regnicolaris levéltár, Pál nádor iratai (a továbbiakban: N 8), Lad. 47. Prothocollum 1, 206–8. l.; feleségéhez okt. 1-én: „. . . elég galibával s rettenetes költséggel vagyok itten, bizony alig várnám végit az dolgoknak . . ." (P 125–493.); ismét a lotharingiai herceghez okt. 20-án: „. . . propriis expensis meis hic ad servitia suae majestatis sacratissimae comparui cum mille et amplius hominibus . . ." (N 8, Lad. 47. Prothocollum 1, 216. l.)

[5] P 125–471 (aug. 14.), 472 (aug. 16.), 473 (aug. 16.), 474 (aug. 22.), 476 (aug. 26.), 477 (aug. 28.), 478 (aug. 31.), 479 (szept. 1.), 480 (szept. 1.), 481 (szept. 3.), 482 (szept. 4.), 483 (szept. 6.), 484 (szept. 10.), 485 (szept. 13.), 486 (szept. 19.), 489 (szept. 19.), 490 (szept. 23.), 492 (szept. 29.), 493 (okt. 1.), 494 (okt. 4.), 495 (okt. 6.), 497 (okt. 8.), 501 (okt. 15.), 503 (okt. 19.). – A továbbiakban csak a levelek keltét idézzük.

[6] Aug. 14., 16. és 31., szept. 1., továbbá: P 125–11 696: a budai táborból Kismartonba küldött dolgok jegyzéke.

[7] Aug. 26.: „. . . az bornak is jó ára vagyon, bár hoznának . . ." – Zsarnóczai erdélyi futár pedig, aki júl. 2 – aug. 2 között tartózkodott a táborban, a következőket jegyezte fel az ott kialakult árakról: „A bornak 13 pénzen az iccéje, a sernek is; tehénhúsnak fontja 4 pénzen, nincsen szűkebb mint az abrak." (Buda ostromáról szóló napló. „Zsarnóczai uram relatioja". A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban levő eredeti alapján közli *Deák Farkas,* Századok, 1884, 878–83. l.)

[8] *R. Várkonyi Ágnes:* Az ismeretlen Vak Bottyán. Történelmi Szemle, 1964, 181–83. l. – Vak Bottyán és dunántúli végvári kapitányok kereskedelmi tevékenységéről.

fel az Alföldről a szarvasmarhát is.[9] A nádor, amint feleségéhez írt leveleinek közvetlen hangja elárulja, örvendező lelkesedéssel vásárolta az eleinte olcsó marhát, hogy az ország nyugati részén fekvő uradalmainak tisztjei jelentős haszonnal adhassák tovább.

Augusztus 16-i levelében említi először a szarvasmarhát: „Édesem, nem régen küldtem hatvan számú szarvas marhát, most megént huszonötöt . . .", augusztus 22-én pedig újabb száznyolcvanat, Borsos kapuvári számtartóhoz: „. . . lássad is édesem, hogy el ne tévelyedjék". Ugyanakkor kéri, hogy a fraknói kincsestárban levő minden mozgatható pénzt küldjenek el neki marhavásárlásra: „. . . emellett az minemű tallérpénz van Fraknóban, küldd alá ide, édes szívem, bár csak az kismartoni kasznártul, én azon mind marhát veszek, azki fölötte ócsó, ezt a száznyolcvan marhát is pénzen vettem, úgymint ötszáz forinton, azon leszek, hogy még többet is küldjek föl". Küldött is és minden alkalommal külön levélben hívta fel felesége figyelmét az újabb szállítmányra, jelezve, hány darabot vásárolt, illetve indított útnak. A levelekből kivehető számadatok alapján az alábbi táblázatot állíthatjuk össze:

Augusztus	16	60	
„	25	25	
„	22 és 26	180	(ára 500 ft)
„	28	215	
Szeptember	1	161	
„	1	9	borjú, apró
„	6	1000	(kb.)
Október	6	92	
Összesen kb.		1742	db

Ennyiről van adatunk, de valószínű, hogy ez a szám nem teljesen pontos. A nádor általában ökröt és meddő tehenet keresett, de vásárolt fejősteheneket és borjakat is. Az áru minőségéről minden alkalommal dicsérő szavakkal emlékezett meg. Azt is világosan megmondta, milyen célból vásárolja a szarvasmarhát: továbbadásra, nagy haszon reményében. „Nem vallunk kárt benne" (a tallérokon kívül Fraknóról még 2000 apró aranyat is kért),[10] „ebből szép pénzt teremthetni",[11] „sok marhát vehetek azon" (ti. a már többször kért fraknói pénzen), „kinek nagy nyeresége lészen Isten áldásából",[12] — biztatja feleségét. A fejőstehenekkel és a borjakkal a majorokat kell megtölteni, az ökör és meddő tehén eladásra való. Augusztus közepétől szeptember elejéig lázas igyekezettel folyt a marhafelvásárlás. A kért pénz lassan érkezett, egyrészt a közlekedés nehézkessége, másrészt a tiszttartó aggályai miatt;[13] ezért a nádor hitelbe vásárolta meg a marhát és szeptember 6-án újabb sürgető levelet írt, mivel egy héten belül fizetnie kellett. Felesége augusztus 31-én és szeptember 1-én jelzi a pénz útnak indítását; ugyanekkor saját pénzéből is küldött 300 forintot, hogy a nádor az ő részére is vásároljon marhát.[14] Ezt ugyan már csak drágábban lehetett beszerezni,[15] s a nádor a pénz egy részéért juhot is vett neki,[16] de a nádorné, október 15-i levele szerint, elégedett volt: „. . . kedvesen vettem . . . az marhát, édes lelkem, azon leszek, hogy mennél jobban eladhassam, megszolgálom édesem az kegyelmed jóakaratját, hogy nem szánta fáradságát s vette azon marhát".

A nádornak minden különösebb indok nélkül is állandóan szüksége volt pénzre, de ekkor a Fraknón őrzött készlet felhasználását az tette sürgetővé, hogy a következő év elején adósságot kellett törlesztenie: „. . . gróf Herberstainnak vagyok adós harmincezer forinttal, kit az jövő márciusban le köll tennem, örömöst az marhák árábul öszve szerezném" — írta feleségének augusztus 26-án.

Kérdés, mennyire vált be számítása. Erre nézve csak szórványos adataink vannak. Augusztus közepén, mint láttuk, 180 marhát még 500 forintért vett, de a készletek kime-

[9] Az 1686. évi ostrom alkalmával is az Alföldről szereztek szarvasmarhát. Rabatta Rudolf főhadbiztos pl. még az ostrom előtt szerződést kötött debreceni kupecekkel, hogy elegendő marhát hajtsanak fel Győrbe. *(Acsády Ignác:* Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Bp. 1898, 449. l.)

[10] Aug. 26.

[11] Aug. 28.

[12] Szept. 1. (479. sz.)

[13] Aug. 31., Thököly Éva levele: „. . . még 223 tallér vagyon itten, az prefektus azt gondolta, hogy nem lesz talán mind szükséges . . .".

[14] „. . . én is háromszáz forintot küldöttem evvel az alkalmatossággal, hogy marhát vegyenek rajta, itten el fogom adatni . . ." (Aug. 31. Kismarton).

[15] Okt. 4.: „. . . de bizony most drágább az marha, mindazonáltal gondolom, nem lesz káros", továbbá okt. 6.: „. . . bizony egyre drágulni kezd igen az marha".

[16] Okt. 6. és 8.

rülésével egyenes arányban a vételár emelkedett. Szeptember 1-én a nádor azzal sürgette a lassan érkező pénzt, hogy „még most találok marhát, azután késő leszen". Október elején már nehézségek mutatkoztak: „. . . itt több marhát immár nem igen találni, fölöttébb szűk leszen az marha, mert elpusztult az föld",[17] „. . . bizony egyre drágulni kezd igen az marha, mert igen elfogyott"[18] — írta haza a nádor; 600 forintért most már csak 92 marhát kapott. Ugyanekkor 117 forintért 210 juhot is vett.

Az olcsóbban vásárolt marhából a prefektus szeptember 19-én a keresztúri vásáron 85 db-ot adott el, „öreggel, apróval", 906 forintért. Ha egy darab vételára kezdetben kb. 2,7 forint volt,[19] a 85 marha árát kb. 230 forintra tehetjük; eszerint majdnem négyszeres haszonnal sikerült eladni. Az ősszel vásárolt marha darabja már kb. 6,5 forintra tehető, de ennek eladási árát nem tudjuk. A hasznot itt korlátozhatta bizonyos eladási kényszer is. A nádorné szeptember 4-i levelében közli a prefektus aggodalmát, hogy jó lenne az eddig vásárolt marhát eladni, mert télen nem lesz hol tartani. Szeptember 29-én, amikor már híre járt annak, hogy ismét német katonaság fog telelni az országban, maga a nádor kívánta az állatok eladását: „Az marhákat csak eladják, azmint eladhatják, mert az németség e télen ingyen is elviszi".

A haszonból leszámítandó azonkívül az állatok etetésének, gondozásának és szállításának költsége, továbbá a szállítás közben mindig fellépő veszteség. A nádor egy-egy szállítmány elindításakor figyelmeztette feleségét: ügyeljen, hogy a küldött szép és jó marhákat „el ne változtassák vagy haszontalanul el ne költsék"[20] és „el ne vesztegessék az tisztek".[21] A marhát a lotharingiai herceg engedélyével, általában lebélyegezve, passzussal szállíttatta, út közben mégis sok elveszett belőle. Az augusztus 22-én Kapuvárra irányított állatok megérkeztek, de 180 helyett csak 176, a Kismartonba küldött 60 + 25-ből csak 59-ről kapott jelentést (hatvan közül egy elveszett), a 25-ről egyelőre nem.[22] Nagy veszteségről számol be a nádorné szeptember 13-i levelében. Ez rávilágít a szállítás zűrzavarára is, mivel a hajtók saját marhájukat is hozták, s így több állat volt náluk, mint amennyiről a passzus szólt. Szerencsétlenségükre Győrnél éppen nyomozás folyt lopott marhák ügyében, s a német katonák is, a polgárok is felismerni vélték eltűnt állataikat a nádor marhái között, annál is inkább, mert számuk több volt az engedélyezettnél és nem is volt mindegyik lebélyegezve. A hajtók pedig, hazaérve, úgy intézték a dolgot, hogy ne őket érje veszteség. A nádorné nyomoztatott náluk s az egyik házánál 30 vagy 40 marhát is találtak; kérdés, mennyi volt ebből valóban az övé. Kérte férjét, hogy máskor bélyegzés nélkül ne küldjön marhát s ne engedje meg, hogy a hajtóké is az ő állatai között legyen, „mert abban sok hamisság esik". Máskor a nádor fraknói kapitánya, Fabiankovics Ferenc négy marhája ügyében kellett nyomozni, mivel a nádor állatai közé keveredtek.[23] Ősszel magas volt a Duna vízállása, a hidak pedig elromlottak. Ezért egyrészt várni kellett a szállítással, másrészt később csak úsztatva lehetett az állatokkal átkelni a folyón. Eközben az októberben vásárolt 92 marhából kettő elpusztult.[24]

A fentiekből az is kitűnik, hogy a nádoron kívül emberei, familiárisai is éltek a Buda alatti marhavásárlás lehetőségével.

Számadatok hiányában a nádor nyereségét megállapítani nem tudjuk. A marhakereskedelem kockázatos, de jó üzlet volt, főleg ha rendszeresen űzték, s a nyereségek kiegyensúlyozták a veszteségeket. A nádornak nem lehettek rossz tapasztalatai, mert a pénzszerzésnek ezzel a módjával később is többször megpróbálkozott.

IVÁNYI EMMA

[17] Okt. 8.
[18] Okt. 6.
[19] Aug. 22.: 180 marhát 500 forintért vett.
[20] Szept. 1.
[21] Szept. 6.
[22] Aug. 31.
[23] Okt. 19.
[24] Szept. 16. és okt. 6.

ЭММА ИВАНЬИ

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ТОРГОВЛИ СКОТОМ В XVII ВЕКЕ

Резюме

Во время первой осады г. Буда (июль – ноябрь 1684) с завоеванной турками территории страны в большом количестве был привезен дешевой цены крупный рогатый скот на установленную возле лагеря ярмарку. Стоящий во главе дворяских вооруженных сил Пал Эстерхази (наместник короля), за имеющиеся все деньги купил крупный рогатый скот, чтобы тот был посредством приказчиков, занимающихся управлением его хозяйства в лежащих в западной части страны имениях, за более высокую цену перепродан (первоначально выгода была 4-хкратная). К осени запасы были истощены, цена на крупный рогатый скот повысилась, и из-за ожидаемого прихода немецких войск так же предлагалось хоть за менее высокую цену продать оставшийся еще крупный рогатый скот.

EMMA IVÁNYI

EIN BEITRAG ZUM VIEHHANDEL IM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Anlässlich der ersten Belagerung der Festung Buda (Ofen), von Juli bis November 1684, wurde eine grosse Menge der billigen Rinder vom Gebiet der Türkenherrschaft auf den Markt, der sich in der Nähe des Lagers ausgebildet hat, hinaufgetrieben. Der die adelige Insurrektion führende Palatin, Paul von Eszterházy, hat um alles für ihn zur Verfügung stehende Bargeld Rinder gekauft, dass die Domänenverwalter seiner westungarländischen Herrschaftsgüter sie mit einem hohen (anfangs beinahe vervierfachten) Gewinn weitergeben können. Gegen Herbst sind die Vorräte ausgegangen und die Rinder im Preise gestiegen; auch wegen der sich nähernden Einquartierung der deutschen Soldaten war es mehr ratsam, sich der übergebliebenen Tiere auch mit einem kleineren Gewinn zu entäussern.

MARTINY SÁMUEL ÉS A GRÚZIAI BORTERMELÉS

Váradi Sternberg János nem ok nélkül állapította meg ezeken a hasábokon,[1] hogy évszázadokon át a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok egyik legjelentősebb megnyilvánulása az Oroszországba irányuló magyar borkivitel, valamint a magyar szőlőtermesztési módokat meghonosító magyar szakemberek oroszországi működése volt. A szerző vizsgálódásai során kizárólagosan az akkori Oroszország európai területeire terjeszkedett ki, nem foglalkozott azonban a XVIII. század végén saját elhatározásából orosz védnökség alá helyezkedett (majd a XIX. század elején orosz kormányzósággá vált) Grúziával, jóllehet e nagyszerű adottságokkal rendelkező klasszikus bortermelő ország szőlőtermesztésének korszerűsítésében, borkultúrája felfrissítésében jelentős szerepe volt egy tragikus sorsú jeles magyar szakembernek, Martiny Sámuelnek.

Martiny Sámuel 1764. január 2-án született Bazinban, a régi Magyarország egyik legnevezetesebb borvidékének központjában.[2] Apja, id. Martiny Sámuel – de ennek felmenői is – amellett, hogy különféle városi tisztségeket töltöttek be, egyben tehetős szőlősgazdák is voltak, és a szőlőtermesztés fogásai úgyszólván apáról fiúra szálltak ebben a családban.

Id. Martiny Sámuel 1779-ben Bazin város szenátora, 1781-ben városi nótárius, 1792-ben bíró, 1794-től pedig polgármester. A városi adó- és számadáskönyvekből[3] az is kitűnik, hogy közfunkciói mellett igen eredményes szőlőtermesztést folytatott, ami családja részére tisztes megélhetést, mondhatni jómódot biztosított.[4] De még mielőtt ifj. Martiny Sámuel megkezdte főiskolai tanulmányait, a család anyagi helyzete erősen megrendült. 1784-ben ugyanis katasztrofális tűzvész pusztította el a várost,[5] és Martinyék is súlyosan károsultak a csapás következtében. Ennek ellenére még mindig futotta arra, hogy ifj. Martiny Sámuel – bár szülei a többi fiút is iskoláztatták – a kor oly sok protestáns diákjához hasonlóan külföldi egyetemeken fejezhesse be tanulmányait. 1786.

[1] Agrártörténeti Szemle, 1967, 1–2. sz. 111–115. l. – Egyébként a szerző által megnevezetteken kívül még igen sok magyar forrás áll rendelkezésünkre szőlőfajtáink oroszországi telepítésére vonatkozólag. Ezek közül kiemelkedik [*Görög Demeter:*] Azon sokféle szőlő-fajunknak Lajstroma, a'mellyeket egy Érdemes Hazánkfia Europának majd minden nevezetesebb szőlő-hegyeiről 's kertjeiből meghozatott . . . (Bétsben, 1829) c. munka, melynek 48., 55. és 56. lapján sok érdekes adatot találunk. – Hogy az oroszországi borszállítás jelentőségét ebben az időben már felismerték, az a nemesítések egész sorából kitűnik. Így pl. Spécz József egri gyógyszerész nemesi diplomája a következőképp emlékezik meg a nemességet szerző érdemeiről: „. . . . Perlato porro ad proprium suum periculum et cum non exiguo fortunarum suarum discrimine ad exteras oras, signanter ad Borussiam, Poloniam, *Russiam*, imo et ad Brasiliam ac ad unitos Americae septemtrionis status vino Agriensi, concivibus suis hoc etiam naturae producto novum commercii ramum aperuit" – vagyis ebből az 1833. évi nemességadományozásból megtudjuk, hogy nemcsak Oroszországba, hanem Brazíliába és az Egyesült Államokba is kiszállították a magyar bort. *(Áldásy A.–Czobor A.:* Címereslevelek. 8. k. Bp. 1942, 186. l.) A Dercsényieknek bárságot adományozó diploma kiemeli a bárságot szerző Dercsényi Jánossal kapcsolatban, hogy „Anno millesimo octingentesimo trigesimo quinto *Petropolim* causa procurandi commercio cum vinis Hungaricis alleviaminis missum, devalvationem pensorum tricesimalium et per id facilitationem vini questus ad *Russiam* coronato cum successu procurasse" etc. (Uo. 359. l.)

[2] Bazini r. kat. anyakönyv 1760–1784, 81. l. (az evangélikus anyakönyvet csak 1783-ban kezdték vezetni). Bratislavai Áll. Lt.

[3] Itt mondok köszönetet Duka-Zólyomi Norbert kandidátusnak (Pozsony) és Ján Dubovský levéltárvezetőnek (Pezinok – Bazin) szíves támogatásukért.

[4] Portion Register . . . de Anno 1781/1782. *a)* foss. 1^{ae} cl. 4^{13} – vagyis 4^{13} elsőosztályú „szőlőkapása" van és ezért 2 ft 88 dénár adót fizet. *b)* foss. 4^{ae} cl. 2^{10} – vagyis 2^{10} negyedik osztályú „szőlőkapása" van, és ezért 1 ft 17 dénár adót fizet.

[5] *Lehotska, D.:* Dejiny mesta Pezinka. Turčiansky Sv. Martin, 1947, 57. l.

május 29-én inskribál a wittenbergi egyetem bölcsészeti karán.[6] Egyetemi éveinek emlékét egy apró nyomtatvány is őrzi, melynek öt szerzője közül ő szerepel a harmadik helyen. A szentimentális hangvételű nyomtatványban[7] az öt barát: Berky Mihály, Kralovánszky András, Martiny Sámuel, Zorkótzy Mihály és Zelch György búcsúztatja az alma materből távozó Hajnóczi Józsefet, aki — Ribay Györgynek, a ritka nyomtatvány egykori tulajdonosának a címlapra vezetett sajátkezű feljegyzése szerint — 1806-ban a Bács megyei Kiskér község evangélikus lelkésze volt.

Bölcsészeti tanulmányait 1788-ban — immár a göttingai egyetem teológiai fakultásán — hittudományi stúdium követi.[8] A göttingai egyetem anyakönyveiben 1789-ig megtaláljuk Martiny Sámuel nevét; itt azonban nem szerzett diplomát, és nem akadtunk nyomára annak, hogy végül is hol fejezte be egyetemi tanulmányait.

Utolsó szemeszterei alatt szőlőgazdaságukat is végzetes csapás érte. Id. Martiny Sámuel 1791-ben már sorozatos beadványokkal ostromolja a Magyar Kamarát s ezekben — hivatkozással negyven éven át, részben ingyen teljesített városi szolgálatára, valamint vagyontalanságára, a tűzvész során tanúsított magatartására stb. — személyi nyugdíj megállapítását kéri.[9] Beadványai nem vezetnek sikerre, és június 24-én végleg elutasítják kérelmét. Megmarad a város szolgálatában; 1794-től mint polgármester vezeti Bazin város ügyeit, de vagyoni romlása tovább tart. A városi könyvek tanúsága szerint állandó adótartozásai állnak fenn, és míg 1799-ben családjával együtt még az 1. számú bazini házban lakik, 1800-ban már a „Creditores Samuelis Martiny"[10] az új lakók — Bazin város könyveiben sem ő, sem családja nem szerepel többet.

A hitelezők szorítása — esetleg az anyagi bukás jogkövetkezményei — miatt a család elhagyta Bazint. A volt bazini polgármester két fia — az 1766-ban született János Ferdinánd, aki a gyógyszerészi pályát választotta és János Márton, aki kereskedéssel foglalkozott — Sopronban telepedett meg és a város tekintélyes polgárai közé küzdötte fel magát.[11] A harmadik, legidősebb fiút sokkal messzebbre vetette a sors: hosszú, kalandos vándorlás után, melynek állomásait nem ismerjük, egy 1804-ben kelt adománylevél tanúsága szerint Mingréliában tűnik fel, mint a fejedelem fiainak nevelője.[12] Az adománylevél egyes kitételeiből és utalásaiból egyébként az is kitűnik, hogy Martiny Sámuel már huzamosabb idő óta él a kaukázusi ország földjén.

1803-ban a sok oldalról — elsősorban török részről — szorongatott grúz fejedelemségnek, Mingréliának uralkodója, Grigol Dadiani Oroszországtól kért védelmet. Ennek az irányzatnak megfelelően az uralkodó utódát európai neveltetésben kívánja részesíteni és amikor hírül veszi, hogy egy európai főiskolákon végzett férfiú tartózkodik országában, mindent megtesz, hogy megnyerje céljainak.

Az okirat magyar fordításban így hangzik:

„Mi, Isten akaratából Szvanetia, Mingrélia, Abházia stb. fejedelme és a Fekete-tenger Ura, Grigol Dadiani, valamint hitvesem, a grúz királyok házából született Nina hercegnő, valamint fiaink, Levan és Giorgi megmásíthatatlan és sérthetetlen adománylevelet adunk ki számodra, a magyar Martiny Sámuel filozófiaprofesszor számára. Mivel te, aki hazádból idegen tájakra indultál s a mi országunkon keresztül haladtál s ennek során velünk találkoztál, irányunkban hűséget és szeretetet tanúsítottál, ezért mi iránt való jóindulatunktól vezéreltetve letelepítettünk téged a mi országunkban s megajándékoztunk Odisi-ben öt parasztportával, lakóház céljára telekkel és felszereléssel, Lecsgum-ban ugyancsak öt parasztportával, lakóház céljára telekkel és felszereléssel, Csaladidi-ben két parasztportával, lakóház céljára telekkel és felszereléssel. Továbbá esztendőnként 140 marcsil összegű pénz, nemkülönben illendő ruházat és lábbeli, végezetül számos jószág, lovak, kecskék és juhok is megilletnek téged. Ha pedig megnyílnak a bányák, ezeknek te leszel a vezetője.

Én pedig nevelés céljából gondjaidra bízom fiaimat, valamint más tanítványokat. Ha serénynek és igyekvőnek fogsz bizonyulni, és híven teljesíted

[6] Martiny Samuel Hungarus Bazinio in Com. Posoniens., 29, 5, 1786. Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe, T. 1. (1710—1812). Bearb. v. *F. Juntke*. Halle/Saale, 295. l. — Vö. *Bartholomaeides I. L.:* Memoriae Vngarorum stb., Pest 1817, 283. l.

[7] Unsere Gefühle bey dem Abgange Herrn Haynozy's von Wittenberg. Wittenberg, 1787. — Vö. *Szinnyei* MIÉ VIII. 714. és *Petrik* I. 879.

[8] Universitäts-Matrikel 1788 — 17. April Nr. 146, Samuel Martiny, Hungarus, theol.; ex ac. Wittenb.

[9] OL. Magyar Kamara, Oec. citt., 1791, fons 7, pos. 105, 106, 190, 191.

[10] Liber Quanti Perceptoralis L. R. Civitatis Baziniensis pro Anno 1800/1.

[11] János Ferdinánd fia 1848-ban Sopron polgármestere és országgyűlési követe volt (Csatkai Endre szíves közlése).

[12] Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссею. (Továbbiakban: Aktü) II. k. Тифлис, 1968, 511. l.

parancsolataimat, úgy sem te, sem fiaid vagy további leszármazóid nem fognak fogyatkozást látni jótéteményeinkben; ha fivéreid vagy unokafivéreid közül bárki idejönne, egyik sem nélkülözné jóakaratunkat. Amennyiben pedig te és testvéreid Magyarországon a nemesség soraiba tartoztok, úgy nemességeteket mi is elismerjük mind személyetekre, mind leszármazóitokra. Minthogy pedig Luther vallását követitek, biztosítalak afelől, hogy hitetek szabad gyakorlásában nem fogunk benneteket akadályozni.

1804. február 15-én. Grigol Dadiani."

A fejedelem azonban még az adománylevél kiállításának esztendejében meghal, és Martiny tanítványa, Levon trónörökös lép a trónra, aki 1840-ig uralkodott.[13] Martiny Sámuel sorsának további alakulásáról Pavel Dimitrijevics Cicianov hercegnek, Grúzia főkormányzójának Pjotr Vasziljevics Zavadovszkij miniszterhez intézett 1805. november 25-i leveléből[14] értesülünk:

„A magyar nemzetiségű Martiny, a filozófia és teológia professzora,[15] aki jó bizonyítványokkal rendelkezik, melyeknek Excellenciádhoz való felterjesztése iránt intézkedni fogok, kíváncsiságból vagy pedig életének egy előttem nem ismert megpróbáltatásából folyólag eljutott Mingréliába, ahol elvállalta az elhúnyt uralkodó fiának nevelését."

Majd megtudjuk a herceg leveléből, hogy Martiny a fejedelem halála után nem tudott hozzájutni a neki ajándékozott javakhoz, s ezért az éppen ott tartózkodó Litvinov államtanácsostól kért támogatást és tanácsot.

„Litvinov javaslatára Martiny megjelent nálam s miután vázoltam előtte a mingréliai élet nehézségeit és veszélyeit, valamint azt, hogy a tizenkét portából várható jövedelme sem biztosítja megélhetését, nevezett elfogadta azt a javaslatomat, hogy adjon elő latin és német nyelvet a tbiliszi főtanodában évi 250 rubel fizetés mellett, mely összeg a későbbiek folyamán — ha ti. a filozófia oktatását is megkezdi — évi 500 rubelre fog emelkedni."

A levél szövegéből, hangjából kitűnik, hogy Cicianov voltaképpen nagyobb, de legalábbis biztosabb jövedelem kilátásba helyezésével „átcsábította" Martinyt a tbiliszi főtanodába, abba az intézménybe, amely az európai jellegű műveltség meghonosításának, egyben azonban a cári elnyomó rendszer helyi megszilárdításának egyik legfontosabb pillére volt Grúziában. Ugyanakkor azonban Cicianov nem engedi meg, hogy pártfogoltja a teológusokat is oktassa az európai nyelvekre. Megdorgálja az intézet igazgatóját, amiért eltűrte, hogy Martiny a kispapokat fölösleges világi tudományokra tanítsa és szívükbe a „sátán gőgjét" oltsa be. Martinynak pedig elég rideg hangon köti a lelkére, hogy „tanulja meg rendesen az orosz nyelvet, ami a jövőben csak hasznára lesz".[16]

1806-ban Litvinov államtanácsos ugyanebben a szellemben azt javasolja a művelődésügyi miniszternek, hogy a tbiliszi főtanodában teljesen szüntesse meg a latin és a német nyelv oktatását s ehhez képest Martiny professzort bocsássák el a tanári testület állományából.[17] A következő év azonban meghozza az elégtételt Martiny számára: Ivan Vasziljevics Gudovics gróf főkormányzó közli Zavadovszkij művelődésügyi miniszterrel, hogy a vizsgák kiemelkedő eredménnyel zárultak, a növendékek — köztük a legelőkelőbb családok gyermekei — kitűnő előmenetelről tettek tanúságot, s ennek elismeréséül dicséretre terjeszti fel a magyar professzort,[18] aki a későbbi iratokban már mint címzetes tanácsos szerepel.

Gudovics, a nagy szervező hamarosan felismeri Martiny sokirányú ismereteit, és bár most már szó sincs arról, hogy beszüntessék a latin és német nyelv oktatását, mégis arra kéri a művelődésügyi minisztert: eddigi jövedelmének meghagyása mellett mentse

[13] *Mourier, J.:* La Mingrélie. Odessza 1884, 44. l.
[14] Aktü II. k., 200–01. l.
[15] „Профессор философии и теологии Мартини, родом венгерец".
[16] Aktü II. k., 200–01. l.
[17] Aktü III. k., 24. l.
[18] „. . . профессора венгерской нации Самуила Мартини." Aktü III. k., 27. l.

fel a magyar professzort beosztása alól, hogy az teljes idejét a grúziai bortermelés szolgálatába állíthassa. Az 1808. szeptember 3-án kelt levél így hangzik:

„A múlt esztendő során azzal bíztam meg a magyar nemzetiségű Martiny Sámuel címzetes tanácsost, a tbiliszi főtanoda latin és német tanárát, hogy — mivel jártas a bortermelés tudományában és fáradozásai eredményeképpen Kahetiában olyan borokat szüreteltek, melyeknek minősége nemcsak a többi grúz borokét múlja felül, de az Oroszországba bevitt külföldi boroknál sem alábbvalók — vegye át a két kincstári szőlőskert vezetését és irányítását. Az Oroszországba irányuló borbehozatal a jövőben tetemesen csökkenthető, ha Martiny módszereit a grúz szőlőtermelők átveszik, Martiny pedig az eddigi két szőlő helyett megkapja a jogot valamennyi grúziai kincstári szőlőbirtok önálló vezetésére. Martiny előző évi borai Belső-Oroszországban is piacra találnának, mivel azok bizonyos hányada részben a ciprusi, részben a magyar borokhoz hasonlít."[1]

A Gudovics leírásából kialakuló kép azonban — legyen az bármily megtisztelő Martinyra és rajta keresztül az egész magyar szőlőmívességre — alapjában hamis és csak néhány végkövetkeztetésében állja meg a helyét. Gudovics a pétervári hatalmasságok ízléséhez viszonyítja az újonnan bekebelezett terület ősi szőlő- és borkultúrájának termékeit, és természetesen a magyar és ciprusi jellegű csemegeborokat tartja kiválóaknak, vagyis azokat, amelyeket az orosz udvar évszázadokon át hozatott saját szükségleteire. Ugyanakkor az ősi módszerekkel, de igen jól kezelt kiváló minőségű grúz asztali borokat oktalanul lebecsüli, amibe némileg belejátszik az új tartományok lakossága és ősi kultúrája iránt megnyilvánuló arisztokratikus-gyarmattartói mentalitása is.

Martiny először a kahétiai Kondoli faluban vezette be a hazai típusú szőlőtermesztést,[20] de Gudovics kívánságához képest tevékenysége egyre nagyobb méreteket ölt. Julius *Klaproth*, a kiváló német orientalista, aki 1807—08-ban járta be Grúziát, de egészen Oroszországból való távozásáig, 1812-ig élénk kapcsolatban állt a kaukázusi tartományokkal, szintén felfigyelt Martiny tevékenységére és arról így emlékezik meg:

„Der General Feldmarschall Gudowitsch hatte in den Jahren 1807 und 1808 einem Ungar, Namens Martiny den Auftrag gegeben, Versuche mit den Georgischen Trauben zu machen; und in der That gelang es ihm, durch eine bessere Behandlung des Weinstocks und mit mehrerer Vorsicht beim Keltern, verschiedene vortreffliche Weinsorten zuzubereiten, die sich sehr gut hielten und den Ungarischen nichts nachgaben. Andere glichen den Florentinischen, und besonders eine rothe, hätte man vollkommen für Aleatico trinken können. Allein leider hat sich dieser Ungar, der über dies mit seiner Weinbereitung sehr geheimnisvoll war, in einem Anfalle von Wahnsinn, in der Kur gestürzt und ist ertrunken."[21]

Martiny hivatalos jelentései, felterjesztései részben reánk maradtak. Ezekből kitűnik, hogy grúziai működése alatt kitűnően megtanult oroszul és grúzul, de az is, hogy szívből együtt érzett a szegénysorsú grúz szőlőművelőkkel és bátran szót emelt rendkívül súlyos helyzetük megjavítása érdekében.[22] Szókimondása ellenére is a hatóságok csak benne bíztak meg, jóllehet egy Mugurubov nevű tifliszi örmény kereskedő magas összeget ígért a szóbanforgó szőlőkért.[23]

Martiny oltványokkal, új metszési formákkal kétségtelenül érdemeket szerzett a grúziai szőlő nemesítése terén, de talán még jelentősebben írta be nevét a grúz bortermelés krónikájába azzal, hogy a hagyományos csur-ok, földbeásott kőkorsók helyett az ő útmutatásai alapján készítették az első fahordókat. E vonatkozásban is Litvinov államtanácsos és Orbeliani Dimitrij vezérőrnagy támogatta tevékenységét.[24]

[19] Aktü III., k., 51. l. — Vö. Иоаннисиани, Н. Е.: К вопросу о кахетинских винах. Спб. 1903 1. l. és *G. I. Beridze* prof. 1967. X. 29-i levele.

[20] *Хуздадзе, Трифон:* Народное образование в Грузии первой половины 19-го века. [История Народного Образования в Грузии. Сборник материалов. Т. III. Тбилиси, 1937, 80—81; *Гугушвили, Паата:* Сельское хозяйство и аграрное отношение. Т. 1. Тбилиси, 1938, 73—74. l.

[21] *Klaproth, J. v.:* Beschreibung der russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere. Berlin 1814, 41—2. l. és *Uő:* Tableau historique, géographique, ethnographique et politique du Caucase et des provinces limitrophes entre la Russie et la Perse. Paris—Leipzig 1827, 113, 166. l.

[22] Grúz SzSzK Közp. Áll. Tört. Lt., f. 16, op. 1. ed. hr. 483.

[23] Uo.

[24] Uo.

Érdemes kiemelni, hogy E. G. Veidenbaum, a Kaukázus kiváló biográfus-történésze is nagy elismeréssel ír Martiny tevékenységéről.[25]

Százhatvan évvel ezelőtt — halálának pontos idejét nem ismerjük — fejezte be életét, úgy, miként azt Klaproth leírta. Martiny Sámuel is azok sorába tartozik, akik a magyar szőlőtermesztés hírnevét idegen világrészekben öregbítették, ugyanakkor pedig működésével a magyar—grúz kapcsolatok egy sajátos fejezetét teremtette meg.

TARDY LAJOS

ЛАЙОШ ТАРДИ

ШАМУЭЛЬ МАРТИНИ И ГРУЗИНСКОЕ ВИНОДЕЛИЕ

Резюме

В России царский двор, высшее дворянство и богатые торговцы в течение веков привыкли к европейским — в первую очередь венгерским — винам, и когда в начале XIX века грузинское королевство было присоединено к российской империи, вина классического виноделия страны напрасно стали в полной мере доступными для российской публики, скоро выяснилось, что замечательные качества грузинских вин все же не удовлетворяют потребности российских потребителей, которые и в дальнейшем придерживались привычных десертных вин.

В начале 1800-х годов побывал в кавказском княжестве Мингрелия венгерский путешественник, Шамуэль Мартини. Он родился в 1764 году, в городе Базин (сегодня Пезинок, Чехословакия), в районе, известном в рамках бывшей Венгрии о своем отличном виноделии. Мартини сначала учился в Венгрии, затем закончил свою учебу в университетах г. Виттенберг и Геттинга. Когда виноградники его отца погибли и семья вынуждена была покинуть родной город, Мартини отправился на Восток. Он в ходе своей беспокойной жизни попал и в Кавказ, где в 1804 году князь Мингрелии, Григол Дадиани, обратил внимание на венгра и поручил ему воспитание своих детей. В то же время князь дал ему крупные имения. После смерти князя князь Цицианов поручил эму руководство латинской и немецкой кафедр дворянского высшего училища в г. Тбилиси, где он отличился, как педагог. Несколько позже, генералгубернатор Гудович — имея в виду многосторонние знания венгерского профессора — передал в его руки казенные виноградники Кахетии (климат и прочие условия которой считались благоприятными для виноделия), чтобы здесь он установил европейского типа виноделие. Как источники того времени, так и великий немецкий востоковед, Клапрот, единогласно говорят о том, что в данной области Мартини достиг отличных результатов. Точная дата его смерти неизвестна; приблизительно 160 лет тому назад он закончил жизнь самоубийством. О его деятельности в Грузии в области виноделия в первую очередь говорит введение деревянных бочек, так как введенное им венгерского типа виноградарство и виноделие после его смерти забывались, тем более, что российская публика постепенно привыкала к замечательным грузинским винам, в результате чего сократился спрос на вина европейского характера.

LAJOS TARDY

SÁMUEL MARTINY UND DIE WEINPRODUKTION VON GEORGIEN

Zusammenfassung

In Russland haben sich der Zarenhof, die Hocharistokratie und die reichen Kaufleute durch Jahrhunderte an den europäischen — besonders ungarischen — Weinsorten gewöhnt. Wenn, am Anfange des 19. Jahrhunderts, sich das georgische Königreich dem russischen Imperium angeschlossen hat, wurden die Weinsorten dieses klassischen weintragenden Landes umsonst zugänglich für das russische Publikum; wie sich es schnell ausgezeichnet hat, haben die viele vortrefflichen Eigenschaften und individuelle, spezielle Würze des georgischen Tischweinsorten den Ansprüchen der russischen Konsumenten nicht entsprochen: sie hielten an seinen gewöhnten Tafelweinen fest.

[25] Институт рукописей при А. Н. ГССР, Словарь кавказских деятелей в архиве Е. Г. Вейденбаума, картотека Л-Р

[26] Вечерний Тбилиси, 16 марта 1959 г.

Am Anfang der 1800er Jahre ist der hochgebildete Sámuel Martiny durch das Fürstentum Mingrelien des Kaukasus durchgereist. Martiny ist in 1764 in der Stadt Bazin (heute: Pezinok, Tschechoslowakei) geboren, die den bedeutsameren Weinregionen des ehemaligen Ungarns gehörte. Seine Studien hatte er erstens in Ungarn fortgesetzt, später in Deutschland auf den Universitäten zu Wittenberg und Göttingen vollendet. Wenn seines Vaters Weinbauwirtschaft zugrunde gegangen ist und die Familie ihre Geburtstadt verlassen müsste, hat Martiny seinen Weg nach Osten gerichtet.

Grigol Dadiani, der Fürst Mingreliens merkte in 1804 auf den abenteuerlichen Ungarn, der in den Kaukasus sich niederliess, und er beauftragte ihn mit seiner Kinder Erziehung; zu derselben Zeit liess er ihm ein ansehnliches Bodengeschenk zuteil werden. Nach dem Tod des Fürsten beauftragte ihn Statthalter Cicianow mit der Leitung des Lehrstuhles der lateinischen und deutschen Sprachen der adeligen Hochschule von Tiflis (Tbilisi). Hier zeichnete er sich auf dem Gebiete der Pedagogie aus. In Bälde merkte der Gouverneur Gudovitsch auf die vielseitigen Kenntnisse der ungarischen Professors, und beuftragte ihn mit der Direktion der staatlichen Weingärten in Kahetia — deren Klima und andere Gelegenheiten für die Initiative schon im vornherein einen Erfolg versprochen haben — und mit der Einführung des Weinbaues von europäischen Typus. Die damaligen Quellenwerke, ferner Klaproth, der grosse Orientalist, verstehen darin miteinander ein, dass Martiny auf diesem Gebiete hervorragende Ergebnisse erreicht hat. Das genaue Datum seines Todes ist nicht bekannt; ungefähr vor 160 Jahren hat er mit Selbstmord seinem Leben das Ende gemacht. Die Erinnerung seiner Tätigkeit in Georgien ist mehr infolge der Einführung der Holzfässer aufbewahrt, als infolge des von ihm ein geführten Weinbaues, der nach seinem Tod aufgehört hat; desto mehr, als sich das russische Benutzerspublikum allmählich mit den prominenten georgischen Weinen befreundet hat. Darum hat sich die Nachfrage nach der Weinsorten von europäischen Typus sehr vermindert.

URADALMI NÁDGAZDÁLKODÁS A FERTŐN
(1942)

Közép-Ázsiától, az Aral- és a Kaspi-tavak vidékétől kezdve igen sok úgynevezett sztyeppei szikes sóstó húzódik nyugat felé. Ezek közé sorolhatók a magyar Alföld szikes tavacskái (Kisújszállás stb.), köztük több olyan is, amely nyáron kiszárad (fehér tavak). A legnagyobb és egyben a legnyugatibb a Fertő, az egyik legérdekesebb „igazi síkvidéki sóstó".

A Fertő szinte egyedülálló sajátossága, hogy bár igen nagy területű (337 km²), vízállása rendkívül sekély. Mélysége alig több mint 50—80 cm. A legmélyebb részein is — az úgynevezett kutaktól, gödröktől eltekintve — alig több 150—170 cm-nél. A tó hossza 35 km, szélessége 7—15 km között változik, és közepes vízálláskor kereken 300 millió köbméter vizet képes tárolni. Vizét elsősorban a csapadék adja, továbbá a környező vidékek „kavicstakarójából és kavicsmezőiből", valamint a vizeik egy részét összegyűjtő patakokból (Vulka, Rákos stb.) kapja. Ennek megfelelően a tó vízmennyisége igen változó és a környékbeliek szerint 7 évenként apad és árad. Ismereteink szerint 1865—70 között a Fertő teljesen kiszáradt, s ez nem volt egyedülálló jelenség, ilyesmiről a korábbi századokból is tudunk.

A tó vízállása nemcsak egy éven belül változik gyakran — amikor is hóolvadáskor, nagyobb esőzések idején jelentősen megduzzad, szárazság vagy melegek idején ugyanígy leapad —, hanem a széltől függően naponként, sőt esetleg óránként is. Ha az uralkodó északnyugati szél erős, akkor ez a tó vizét úgy „lenyomja" a déli részek felé, hogy az északi területeken alig marad víz. Déli szél esetén viszont a déli részen lesz „száraz" a meder, és ilyenkor a tó északi felén duzzad árrá a víz.

A Fertő vizének másik sajátossága, hogy nemcsak a vizének, hanem még az iszapjának a hőmérséklete is igen tág határok között változik. Ez az oka annak, hogy a kánikulai időszakban a tó vízmennyiségének 30—40%-a elpárologhat. A tó vizét az erősen lúgos kémhatás (pH 9 körül) jellemzi, amelyet a benne oldott sók okoznak. „Alkotórészei szerint uralkodó kation a nátrium, amely főként szulfát-, karbonát- és klorid-anionokhoz kötött. A vízben elég sok a magnézium is, ugyancsak az előbb említett anionokhoz kötötten. Feltűnően sok a hidrogénkarbonát és a klór is, amelyek szintén kationokhoz kötötten vannak jelen. Mivel a tó vizében nagyon kevés a kalcium, azért az előbbi sók okozzák a tó erősen lúgos kémhatását."[1]

Mindez azért érdekel minket, mert a Fertő említett sajátosságainak megfelelően igen nagy nádasok számára ad életlehetőséget. A Fertő parti övezetét 2—7 km szélességben általában nádasok foglalják el. Ezenkívül tekintélyes számú és méretű nádsziget is van a tó nyílt vizén. Az említett „nádasövezet" és a nádszigetek — szinte évről évre változó területtel — kereken 25—30 ezer kat. holdra becsülhetők. A legnagyobb összefüggő nádasok a tó magyarországi részén terülnek el és hosszú évszázadok óta alapjai a fertői nádgazdálkodásnak.

Erről a nádgazdálkodásról, helyesebben annak egy igen jellemző formájáról, rendszeréről, az azzal járó szokásokról és jövedelmezőségéről szeretnék némi képet adni, amikor a volt mexikó-pusztai uradalmi nádüzem adatait vizsgálom, az üzem egykori vezetőjének, néhai Tarpay György uradalmi tiszttartónak följegyzései és az 1942. évre vonatkozó jövedelmezőségszámítási adatai alapján.[2]

[1] *Varga Lajos:* A Fertő tó limnológiai sajátosságai. Hidrológiai Tájékoztató, 1962. 127. l.

[2] *Tarpay György* feljegyzéseit és jövedelemszámítási iratait a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Archívumában helyeztem letétbe.

A nád (Phragmites communis) úgynevezett kozmopolita — a pázsitfüvek családjához tartozó évelő — növény, amely az egész földkerekségen — a Dolomitokban még 1800 méteres magasságokban is — elterjedt. Hasznosításának megfelelően a köznyelvben mint fedő-, tető-, bognár-, borda-, export-, takarmány-, alomnád stb. ismeretes.

A nád új hajtása a Fertőn is az időjárási viszonyoktól függően kora tavasszal (március, április) jelenik meg a víz színén. Növekedésének üteme változó, májusig elég egyenletes, májusban a legerősebb, később csökken. A virágzása idején (augusztus) újra fokozódik, de ezután megszűnik. A nád gyakorlatilag vegetatív módon szaporodik. Általában a földbeli hajtások (rizomák) rügyeiből ősszel sarjadnak ki az új hajtások. Ezek egy része a víz fölött is megjelenik. Mexikó-pusztán akkor még sem a „téglás", sem a „rizomás" módszerrel, sem pedig „száldugványozással" nem szaporítottak. A generatio szaporodáskor a megtermékenyülés után a bugákban levő magvak szeptember—október hónapra megérnek. A kihullott magvak kedvező körülmények között kicsíráznak. Minthogy azonban a fiatal növény elsősorban a gyökérzetét fejleszti, a magról kelt nád csak 4—5 éves korára fejlődik ki teljesen.

A fertői nádtípusokat nagyjából öt csoportba lehet sorolni.[3] Ezek közül a fontosabbak az „igen erőteljes növekedésű, sűrű, zárt állományú" nádast adó Sc.-Ph. phrogmitetosum, amely általában a Fertő „gazdaságilag legjobb tömegű nádját szolgáltatja";[4] az Sc.-Ph. utriculariosum, amely a tó „legjellegzetesebb nádtípusa . . ., elhelyezkedése . . . a középzónában van, azon a részen, ahol a nyílt víz hatása már nem érvényesül és a víztükör ingadozása nem hat közvetlenül . . .".[5]

A nád hasznosítása az 1940-es években még nem volt olyan általános, mint napjainkban. Azokban az időkben főleg mint fedő-, burkoló- és szigetelőnádat az építőipar hasznosította. Elsősorban tetőfedésre alkalmazták, de fölhasználták egyéb épületelemként (stukatúrszövet, szigetelés, építőlemez stb.) is. Egyéb területeken is elég sokoldalúan alkalmazták a nádból készült különféle készítményeket (kerítés, kunyhók, töltésvédelem stb.). A mezőgazdaságban a nádat takarmányozásra, almozásra, melegágyak lefedésére, tojósátrak készítésére, üvegházakban fényvédő függönyként stb. használták. A vegyipar néha cellulóz, papír, műselyem és egyéb célokra is kereste. A nádat igen sok helyen tüzelésre is használták.

A nád legelőnyösebben az építőiparban volt hasznosítható, és ezért az akkori Esterházy Hercegi Hitbizományhoz tartozó mexikói nádgazdaság is elsősorban a legértékesebb, az úgynevezett ipari nád termelésére törekedett. Ezt mindenekelőtt a fertői nád minősége tette lehetővé. Köztudomású, hogy a jobb talajokon bár hosszú, de vastag, puha, sokszor görbe nád terem, amelyet az építőipar nem szívesen használ. Ezzel ellentétben a szegényebb talajokon, főleg a sziken — tehát a fertői nádasokban is — vékony, egyenes, kemény, vagyis igen értékes nád terem. A mexikói nádgazdaság legfőbb igyekezete a java minőségű nád termésének exportja volt, amelyet elsősorban a németek és Svájc kerosett. Igen érdekes, hogy még a kelet-poroszországi nádföldolgozó gyárak is — ahol pedig sok a nádas és sok a földolgozásra váró nád — Magyarországról vásároltak nádat, mert a mi „szikes nádasaink" nádja sokkal értékesebb volt, mint a poroszországi. A mexikó-pusztai nádtermés zömét a SÜROFA (Süddeutsche Rohrmatten Fabrik AG) vásárolta meg és exportálta.

A nád termelése és megfelelő hasznosítása elsősorban az aratástól függ. Ennek megfelelően mindenekelőtt azt kell rekonstruálni, hogy hogyan zajlott le az „uradalmi nádaratás" a mexikó-pusztai nádgazdaságban.

Minthogy az ipari célokat szolgáló nád kitermelése csak akkor kezdődhetik, amikorra a nád a levélzetét — vagy legalábbis annak nagy részét — elveszti, az első erősebb deret mindig megvárták. A dér ugyanis a levelekre rakódó jégkristályok súlyával, a szél segítségével a leveleket letördeli. Ezért az ilyen deres időjárást nem lehetett mellőzni, mert az esetleg visszamaradó levélzet megnehezíti a nád előkészítését és fölhasználását. Igazán értékes nád csak az lehet, amelyet még az aratás előtt sikerül a levélzetétől megfosztani.

Mindezeknek megfelelően az aratás november végén, decemberben szokott kezdődni — akkor még gépek hiányában — kézi munkával. Ezt szárazon, vízen vagy jégen végezték. Annak ellenére, hogy a mexikó-pusztai nádgazdaság aránylag fejlett árok-, gát- és zsiliprendszerrel rendelkezett, a szárazon való aratásra igen ritkán került sor.

[3] *Soó Rezső:* Systematische Übersicht der pannonischen Pflanzengesellschaften. Acta Botanica, 1957. 323—337. l.

[4] *Tóth L.—Szabó E.:* Botanikai és környezettani vizsgálatok a Fertő tó nádasaiban. Hidrológiai Tájékoztató, 1962. 132. l.

[5] Uo. 136. l.

Ugyanez vonatkozik az úgynevezett „vízből való" aratásra — amikor az alacsony vízben állva vágják a nádat —, mert akkor még nem voltak erre a célra alkalmas gumicsizmák.

A leggyakrabban a „vízen való" aratás dívott, pedig ez a módszer volt a legnehezebb és a legdrágább, mert már eleve széles körű csatornázást feltételez, hiszen ilyenkor az aratás csónakról történik, és így a csatornahálózat valójában a csónakok közlekedésére szolgáló víziutak (csónakutak) rendszere volt. Mexikó-pusztán mintegy 5000 méteres csatornahálózat állt a csónakok rendelkezésére. Ez — különösen a fő széliránnyal egybeeső észak—déli csatornák — előnyösen befolyásolta a vízkicserélődést és így a nádas növekedésére is kedvező hatású volt.

A „vízen való" aratáskor a nádas megközelítése, az aratás és a nád elszállítása csónakokkal történik. Erre a célra a mexikó-pusztai nádgazdaságban 6 m hosszú, 1,2—1,3 m széles, 0,45 m „oldalmagasságú" csónakokat használtak. A nádarató csónakok mindkét végén fölhajtott, az egyiken hegyes, a másikon „parthoz simuló" orrú, lapos fenekű vízi járművek voltak, mintegy 7—9 q teherbíró képességgel. A csónakokat főleg csáklyával (tolórúd), néha evezővel irányították. A gazdaság 57 csónakkal rendelkezett. Egy-egy csónakra tehát 6,4 k. hold tényleges nádterület jutott.

A nádat a nádvágó „kacorral" vágták. Ez az eszköz rendesen régi kaszának a hegyéből készült, 35 cm hosszú sarlószerű kés volt, amelyet egy 50 cm hosszú nyélre szereltek úgy, hogy a nyél a pengével körülbelül 110 fokos szöget képezzen.

Az arató csónakját „beállította a nád közé", majd a tati végében a csónakból kihajolva „bal karjával egy csomó nádat a hóna alá kanyarít és a jobb kezében levő nádvágókacorral azt lehetőleg minél mélyebben levágja" — írja *Tarpay*, és ezt a nádaratást a kendervágáshoz hasonlítja. Mexikó-pusztán rendkívül vigyáztak a nád mélyen való aratására, mert egyrészt így hosszabb, tehát értékesebb nádat lehetett nyerni, másrészt így a tarló kevésbé akadályozta a csónak mozgását. Az így levágott nádat az arató a csónakba gyűjtötte, majd — a nád tövétől számított 50 cm-re mérve — nagyjából 90 cm-es körméretű kévékbe kötötte. A kötözésre akkoriban általában nádból készített kötelet használtak.

Ezzel a módszerrel az arató ügyességétől, igyekezetétől és a kiszállítás távolságától függően — a mexikó-pusztai tapasztalatok szerint — 50—120 kéve nádat termelt ki egy ember egy nap alatt.

Az általában igen előnyösnek ismert, jégen végzett nádaratás a mexikó-pusztai nádüzemben alárendelt szerepet játszott. Ennek kettős oka volt. Egyrészt az ilyen aratáshoz szükséges „sima" jégkéreg a Fertőn ritkaság számba ment, másrészt, mert — mint már erről szó volt — az észak—déli irányban fekvő tó vize általában erős északi széllel szokott befagyni, és így a déli részeken, tehát a mexikó-pusztai nádasokban is, orhágy képződik. Orhágy képződésekor ugyanis a jégpáncél alól a víz részben eltávozik, és így a jég és a víz között üres tér keletkezik, mert az északi szél a déli részeken duzzadást idézve elő, a víz magasabban fagy meg, mint amilyen a tó átlagos szintje szélcsendben. Amikor az egyensúlyi helyzet helyreáll, a jég és a víz felülete között szintkülönbség támad. Az északi szél idején keletkezett jégréteg így a vízzel többé nemigen érintkezhetik, és nem tud tovább erősödni. A jégkéreg tehát rendszerint túl vékony marad, és a gyenge jégre nem lehet rámenni. A jégen való aratáshoz a Fertőn ugyanis legalább 10—12 cm jégkéreg szükséges.

A jégen való aratást nagymértékben akadályozhatja még, ha a víz úgy fagy be, hogy az előző évi nádtarló nem maradt a víz színe alatt, mert ilyenkor a tarlót is újra le kell törni, ami rendkívül nehezíti a tolókasza használatát.

Az említett nádgazdaságban a jégen való aratásnak az eszköze az úgynevezett „tolókasza" volt. „Ez egy 65 cm széles kaszapenge, amelynek mindkét végére, azzal derékszögben, egy-egy 320 cm hosszú nyél van felszerelve és a vége előtt egy keresztfával összekötve. A kaszapenge mögötti rész cca 50 cm hosszúságban be van deszkázva."[6] Ezzel a szerszámmal a mexikó-pusztaiaik, illetőleg a környékbeli — rendszerint részes — aratók úgy dolgoztak, hogy a két nyél közé állva, a tolókaszát erőteljes lökésekkel tolták előre a jégen. A tolókasza pengéje által levágott nádat — ha ez már elegendő mennyiséget tolt maga előtt — az előbb ismertetett módon kévébe kötötték. Eléggé bevált módszer volt, hogy két arató dolgozott egy kaszával. Az egyik vágta — helyesebben törte, mert a jégbe fagyott nád igen könnyen törik —, a másik a „levágott" nádat rendezte és kötötte. Akadt olyan aratópár is, akik közös erővel tolták a kaszát, majd együtt kötötték a kévéket. Ez az utóbbi módszer akkor bizonyult előnyösnek, amikor a jégen hótakaró volt, ami nehezítette a tolókasza „taszigálását". Ezzel a módszerrel a mexikó-pusztai nádgazdaság,

[6] *Tarpay* i. m. 4. l.

attól függően, hogy hány arató dolgozott egy-egy kaszával, naponta tolókaszánként 150—600 kéve nádat tudott kitermelni.

Akkoriban elengedhetetlennek tartották az olyan fatalpú papucsot, amelyet az aratók a csizmájukra húzhattak és ezzel védték az éles kopó (nádtarló) szúrásaitól.[7]

A learatott nádból készített kévéket az akkoriban „depó"-nak nevezett telephelyen gyűjtötték össze. Mexikó-pusztán természetesen több ilyen depó is volt. Rendszerint az aratás teljes befejezése után került sor az így „raktározott", általában „nyersnádnak" nevezett kévék anyagának földolgozására. Ezen a réven állították elő a nyersnádból az exportnádat „kihúzással". Erre a műveletre azért volt szükség, mert egyrészt a nyersnád-kévékben a legkülönbözőbb hosszúságú nádszálak kerültek össze, másrészt a kévék igen sok törmeléknádat is tartalmaztak. A „kihúzás" során a törmelék eltávolítása, a nád hosszúság szerinti osztályozása után új, 100 cm körméretű kévéket kötöttek. Ezeket a legalább 130 cm hosszú nádszálakból álló kévéket nevezték „exportkévéknek".

E munkát úgy végezték, hogy a föloldott nyersnád-kévét a földre fektették és a nádszálak zászlós végén — két egymás elé fektetett markolásokkal a kiálló szálakat összeszorítva — a többi közül kihúzták. Az első markolásokkal húzták ki a leghosszabb szálakat, a többivel fokozatosan csökkenő sorrendben a többit. Ezt az eljárást addig ismételgették, amíg a nyerskévében 130—140 cm-es vagy annál hosszabb szálakat lehetett megmarkolva kihúzni. Az így kihúzott szálakat hosszúság szerint elkülönítve nagyjából 20 cm-es különbségek szerint csoportosították, majd 12-es vassodronnyal kévékbe kötötték. A 200 cm-es és ennél hosszabb szálakat három, az ennél rövidebbeket két kötéssel úgy, hogy a kévék körmérete 100 cm-es, vagyis a kéve talpától (alsó, vastagabb végétől) számított mintegy 20 cm magasságban 1 méteres körméretű — az akkori exportkövetelményeknek megfelelő — lett.

Az 1942. évi aratáskor a mexikó-pusztai nádüzemben összesen 145 774 kéve nyersnádat termeltek ki. Ebből 121 400 kéve (83,3%) került kihúzásra, melyből 64 432 kéve (53,1%) exportnád lett. Az összes nyersnádból tehát végeredményben 44,2% exportnádat lehetett feldolgozni. Az exportnádat az alábbiak szerint osztályozták:

Kéve hossza, cm	%
120	2,5
140	4,8
160	9,6
180	16,0
200	27,2
225	20,0
250	19,9

Az 1953—62. évek átlagában a magyarországi nádkéve-exportból 100 cm-es 2,9%; 120 cm-es 8,4%; 140 cm-es 9,2%; 160 cm-es 24,7%; 180 cm-es 22,0%; 200 cm-es 16,5%; 222 cm-es 9,11%; 240 cm-es 6,8%; 300 cm-es 0,4% volt.[8]

Az ismertetett módon „kihúzott" exportnád azonban ilyenkor még nem volt alkalmas elszállításra, mert a nádszálak zászlóját (címerét) még el kellett távolítani. Ez ugyanis a nád fölhasználása szempontjából teljesen értéktelen, nehezíti a vagonok kihasználását és fölöslegesen növeli a fuvarköltséget.

Az exportkévék zászlóit „levágás"-sal távolították el. Erre a célra szolgált a „nádvágógép". Ez a szerkezet „vályúszerű alkotmány, amelynek egyik végén egy állítható oldaldeszka, másik végén egy kard alakú, egyik végén rögzített, egy pont körül forgó, fogantyúval ellátott kés van elhelyezve".[9] Az említett késsel vágták le a vályúba helyezett kévék végét. Az állítható oldaldeszka arra szolgált, hogy a levágandó nádszálak hosszúságát rögzíteni lehessen.

A „kihúzott" és „levágott" exportkévéket a nádgazdaság oldalfalak nélküli lóvasúti kocsikra rakva szállította el a vasúti állomás rakodójára és itt a diszpozícióknak megfelelően rakta be nyitott „speciális nádszállító" kocsikba (I-kocsik). A gazdaság lehetőleg kerülte a csukott kocsikban való szállítást, amelyet a rossz térkihasználás miatt drágának talált. Az exportkévék lefejezése után visszamaradó törmeléket a gazdaság részben almozásra, részben tüzelésre használta.[10]

[7] Uo.
[8] *Ruttkay A.—Tilesch S.—Veszprémi B.:* Nádgazdálkodás. Bp. 1964. 247. l.
[9] *Tarpay* i. m. 7. l.
[10] Ld. erre *Gaál László:* Az Esterházy Hercegi Hitbizomány gazdálkodása 1930—1939. c. kéziratos dolgozatot.

Rátérve a mexikó-pusztai nádüzem jövedelmezőségének tárgyalására mindenekelőtt nézzük az üzem legfontosabb adatait.

„A gazdaságunk nádasai az F.-tó déli partján cca 5 km hosszúságban elhúzódva, kelet—nyugati irányban feküsznek. Főképpen parti nádasok, eltekintve a cca 15%-ban szigeteken fekvő nádasoktól" — írja Tarpay. „Területe 605 kh, kat. tisztajövedelme 4077 a. k., átlag 6,75 a. k. A legközelebbi vasútállomástól 6, Németországba irányuló kivitelnél számításba jövő határállomástól pedig 64 km távolságra fekszik. A nádgazdaság központját és a vasútállomást keskenyvágányú vasút köti össze. A kitermelt nád ezen gazdasági vasút fölhasználásával szállíttatik a vasútállomásra úgy, hogy nádszállítási célokra fogaterőt, ritka kivételektől eltekintve, igénybe nem veszünk."[11]

Ennek az idézetnek elemzésekor két kérdés vár tisztázásra. Az egyik, hogy miért 605 kat. hold területet mond, amikor a kataszteri birtokívek szerint[12] a Mexikó-pusztához tartozó fertőszéplaki területből 128 kat. hold, a sarródiból 201 kat. hold nádas tartozott a Hitbizományhoz, összesen tehát 329 kat. hold. Igen érdekes, hogy bár Tarpay mindenütt 605 kat. holdra számítja a költségeket, a termelést, a jövedelmet stb., idézett jövedelemszámításának 10. oldalán ceruzával ez a bejegyzés olvasható: „Tényleges terület 363 kh (60%) 166 szoros" (Tarpay kézírását határozottan fölismerem). Ez a följegyzés nagyjából megfelel a birtokívek adatainak, mert az utóbbiak az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírásból származnak, és az azóta eltelt 7 év alatt a mexikó-pusztai céltudatos csatornázások és gátépítések könnyen növelhették 34 kat. holddal a tényleges nádterületet.

A kérdés alaposabb vizsgálata alapján — amit egyébként Tarpay tiszttartó egyik, ebben a gazdaságban hosszabb időt töltött volt kollégája is megerősített[13] — rájöttem arra, hogy a 363 kat. hold tényleges nádterületen kívül további 242 kat. hold egyéb terület is a nádgazdaság szerves része volt (partrészek, depók, mezei vasutak, rakodók, csónaktárolók, szerszámkamrák, védőépületek, nádőrök háza, kertje, illetményföldje stb.). Megítélésem szerint a „szolíd jövedelemszámítás" törvényeinek megfelelően az átlagszámításokat a 605 kat. hold összes területre helyes vetíteni. Az alábbi számítások tehát főképpen erre a területre vonatkoznak.

A másik kérdés az, hogy miért írja Tarpay, hogy „nádszállítási célokra fogaterőt, ritka kivételektől eltekintve igénybe nem veszünk". Hogyan történhetett fogatok nélkül a nád eljuttatása az aratás helyétől a vasúti rakodóig?

A mexikó-pusztai nádgazdaságban az 1942. évi termés 158 254 kéve nád volt. Egy kat. hold tényleges nádterületre számítva kat. holdanként 435,9 kéve. Az 1960. évi adatok szerint a Fertőn 340 kéve/kat. hold volt a learatott nádtermés [14] (Az összes terület) re számítva kat. holdanként 261,5 kéve volt a mexikó-pusztai nádtermés.) Ebből 12 480 kéve (7,9%) volt leveles (takarmány) nád, 145 774 kéve (92,1%) nyersnád. Ez utóbbiból 121 400 kéve került kihúzásra (83,3%) és ebből 64 432 kéve exportnádat (53,1%-nyertek. A kihúzásra került nyersnád az alábbi eredményeket adta:

Kihúzásra került	121 400 kéve nyersnád	á 11 kg =	13 354 q
Ebből lett	64 432 kéve exportnád	á 12 kg =	7 731 q
Almozásnak visszamaradt			5 622 q
Összesen:			26 707 q

vagyis a 363 kat. hold tényleges nádterület — a fenti súlyhoz hozzászámítva a 12 480 kéve levelesnád súlyát á 10 kg = 1248 q-át — mindösszesen (26 707 + 1248) 27 955 q vegyes nádat adott. Kat. holdanként — a tényleges területre számítva — 77,01 q-át.

Fentiek előrebocsátása után idézetben adom a mexikó-pusztai nádgazdaság 1942. évi jövedelmezőségi adatait.[15]

„Nyershozam:

1.	12 480 kéve takarmánynádért	á 0,30	3 744,00 P
2.	63 098 kéve exportnádért (Németországba)		160 706,18 P
3.	1 334 kéve exportnádért (itthon)		784,00 P
4.	24 374 kéve nyersnádért (itthon)		20 353,40 P
5.	5 622,16 q alomnádért (itthon)	á 1,00	5 622,16 P
	Összesen:		191 209,74 P

[11] *Tarpay* i. m. 4—5. l.
[12] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Bp. 1937. 269. l.
[13] *Szabó László* személyes közlése.
[14] *Ruttkay—Tilesch—Veszprémi* i. m. 244. l.
[15] *Tarpay* i. m. 9—10. l.

Üzemköltség:

1.	Felügyelet, tiszti fizetés, fogat, az összköltség 10%-a		3 200,89 P
2.	Irodaköltségek, posta, telefon, az összköltség 10%-a		442,80 P
3.	Adók		12 679,47 P
4.	Tűzbiztosítás		2 788,40 P
5.	2 nádcsősz költsége á 1587,37 P		3 174,74 P
6.	145 774 kéve nyersnád aratási költsége	á 0,20	29 154,80 P
7.	145 774 kéve nyersnád depózási költsége	á 0,015	2 186,61 P
8.	64 432 kéve exportnád kihúzási költsége	á 0,12	7 731,84 P
9.	64 432 kéve exportnád, azaz 98 vagon berakási és levágási költsége	á 12,00 P	1 176,00 P
10.	Csónakárkok tisztítási munkájáért		6 246,00 P
11.	12 480 kéve takarmánynád aratási költsége, 6 240 kéve t.nád	á 0,30	1 872,00 P
12.	98 vagon kiállítási költsége	á 1,30 P	127,40 P
13.	98 vagon berakásához felhasznált 301 fakaró		301,00 P
14.	98 vagon berakásához felhasznált 191 vagonkötél		573,00 P
15.	Fuvarköltség a magyar határig		5 047,30 P
16.	Külkereskedelmi Hivatalnak, lefölözés	98 × 50	4 900,00 P
17.	1317 kg vassodrony, nádkötözésre,	á 1,21	1 593,57 P
18.	A mezőgazdasági vasút fenntartásából a nádforgalomra eső rész (20 413 P 15%)		3 061,95 P
19.	Szállítási költségek a gazdaságban:		
	1 motorvezető 112 napja á 5,29 P 592,60		
	1 fékező 112 napja á 3,20 P 358,40		
	1472 kg benzin á 0,496 P 730,11		
	241 kg olaj á 3,96 P 954,36		
	24 kg tovotte á 3,60 P 86,40		
	1 sínmotor és 30 kocsi jav. költs. 713,82		
	1 sínmotor és 30 kocsi értékcsök. 17 000 P összérték 10% 1700, ennek a forgalomra eső része 30% 510,00		3 945,69 P
20.	57 db nádszállítócsónak javítása		312,20 P
21.	57 db nádszállítócsónak értékleírása, 3990 P 15%		598,50 P
	Összesen:		91 084,16 P

Összesítés

Nyershozam	191 209,74 P
Üzemköltség	91 084,16 P
Tisztahozam:	100 125,58 P"

A Tarpay-féle jövedelemszámításhoz röviden csak annyit, hogy a takarmánynádat nyilván részért aratták, és ezért szerepel a bevételekben 12 480 kéve takarmánynád értéke, a kiadásokban az aratási költség pénzbeli elszámolásakor viszont csak 6240 kéve természetben kiadott takarmánynád értéke. A felügyelet, tiszti fizetés, fogat 2 200,89 pengős tétele a mexikó-pusztai intézőség — amelyhez a szóban forgó nádüzem tartozott — ez irányú összes terheinek volt a 10%-a. Ugyanígy az egész gazdaság iroda-, posta-, telefon- stb. költségének a 10%-át jelenti a kiadási tételek között szereplő 442,80 pengős tétel.

A bevételi részben beállított árak alátámasztására az alábbiakban adom meg az akkori (1942) exportárakat német valutában:

Exportnád kévénként, cm	RM
120	1,15
140	1,25
160	1,35
180	1,45
200	1,55
225	1,79
250	2,00

Tarpay közlése szerint az akkori hivatalos árat a Külkereskedelmi Hivatal egy átlagos exportkévére vonatkozóan, frankó, vagonba rakva, ab magyar határ 1,45 RM-ban állapította meg. „Ezzel szemben a mi átlagos exportkévénk 1,55 RM-val, 6,9%-kal jobban értékesült, mert a kihúzási százalék a hosszabb és értékesebb nád javára az átlagosnál kedvezőbb volt."[16]

A jövedelemszámítást bírálva meg kell állapítani, hogy az pontos statisztikai adatokra építve igen tárgyilagosan készült, sőt a kiadási tételeknél a becsléssel megállapított százalékos adatokat (általános költségek, mezőgazdasági kisvasút fönntartás) igen szigorúan állította be, tehát a jövedelmezőségi végeredmények megnyugtatóan mértéktartók. A gazdaság a számításokat nem a nyilvánosság számára készítette, hanem kizárólag abból a célból, hogy a vezetés világosan lássa a nádgazdálkodási ágazat tényleges hasznosságát. Mindez elég alapot ad néhány — a mai helyzetben is aktuális, sőt a jövőre is hasznosnak látszó — tanulság levonására. Szabadjon itt is megismételni azt a talán már túl sokszor, de semmi esetre sem elégszer hangoztatott meggyőződésemet, hogy az agrártörténetírás leghasznosabb föladata — a múlt föltárásával és elemzésével — a jövő érdekében minél több hasznos tanulságot keresni és találni.

Ebből a szempontból vizsgálva a most ismertetett adatokat — mai szemmel nézve — mindenekelőtt szembeötlik, hogy a mexikó-pusztai gazdaság (intézőség) milyen rendkívül sok és nagy előnnyel foglalkozott nádgazdálkodással és hogy milyen előnyösen használta ki a természet adta helyzetet.

A jövedelemszámítás adatainak ismeretében a legkézenfekvőbbnek látszik a kérdést úgy vizsgálni, hogy mennyit értek ezek az előnyök pénzben kifejezve. Mindenekelőtt miben részesültek a nádgazdálkodásban alkalmazott munkások és egyéb munkavállalók?

Tiszti fizetés (fogatköltség nélkül)	2 678,89 P
Nádcsőszök fizetése	3 174,74 P
Aratási munkabérek (nyersnád)	29 154,80 P
,, ,, (takarmánynád)	1 872,00 P
A tárolás (depózás) munkabérei	2 186,00 P
Kihúzási munkabérek	7 731,84 P
Vagonrakási ,,	1 176,00 P
Árokrendszer (csónakutak) karbantartása	6 246,00 P
Motorvezetők és fékezők bére	951,00 P
Munkabérek összesen	55 171,27 P
Ehhez jön az állami részesedés (adók, lefölözés)	17 579,47 P
A tulajdonos haszna	100 125,58 P
Mindösszesen	172 876,32 P

Ez volt tehát az az összeg, amit a nádgazdálkodás a közösség számára — mai szóval élve a népgazdaság számára — adni tudott. A nádüzem hasznából a dolgozók 31,9, az állam 10,2, a tulajdonos 57,9%-ban részesültek.

A legérdekesebb azonban — és ez egyben a legfontosabb tanulság is — az 1 kat. hold területre vetített jövedelem. Ha az összes területet számítjuk, akkor a jövedelemből 1 kat. holdra 285,70 P, ha csak a tényleges nádterületet vesszük, akkor 1 kat. hold nádasra 476,20 P (!) jutott, vagyis a holdankénti jövedelem az akkori búzaárral számítva (30 P) 15,80 q búzának (!!) felelt meg.

A további gondolatmenet kézenfekvő. A nádgazdálkodás mai szemmel nézve is rendkívül fontos, sőt a régebbinél sokkal fontosabb lehet, mert a nád napjainkban a húsz évvel ezelőttinél is értékesebb, jó áron könnyen értékesíthető, valutaszerző ipari nyersanyagot adó növény, amely egyébként nemigen hasznosítható (nedves, mocsaras, szikes) területeken nagy termésekre képes. Nagyon is meggondolandó tehát, hogy elég megbecsüléssel foglalkozunk-e nádasainkkal, és kihasználunk-e minden lehetőséget nádgazdálkodás révén az erre alkalmas területeken most, amikor a cellulóz fontosságának növekedésével (műanyag-, papírgyártás stb.) a nádgazdálkodás egyre kedvezőbbnek ígérkezik.

A magyarországi 45 437 kat. holdnak nyilvántartott, de valójában csak kereken 40 000 kat. hold területű nádasok — különösen a kitűnő minőséget termő szikes vidékeken a mostani vízellátási lehetőségek (Keleti Főcsatorna) mellett — kiterjeszthetők lennének. A meglevő nádasaink az eddiginél szakszerűbb vízellátás (védőgátak, zsiliprendszerek,

[16] Uo. 7. l.

duzzasztó- és más vízszintszabályozó berendezések stb.) révén az eddiginél előnyösebb termelési módszerekkel sok hasznos lehetőséget tartogatnak a népgazdaság számára (több termés, téli foglalkoztatottság). Különös jelentőséget kap ez a kérdés napjainkban azért is, mert ma már kutatóink tudományosan is föltárták a hazai nád (biológia), a nádgazdálkodás (termelés, tárolás, hasznosítás, földolgozás, gépesítés stb.), a vízgazdálkodás, a hidrológia (limnológia) stb., továbbá az idevágó üzemgazdaság és közgazdaság ismeretanyagát. Milyen hasznos lenne pl. a nád nemesítésével intézményesen foglalkozni, amit ez — az egységnyi területről évente a legnagyobb cellulóztermést produkáló — növény föltétlenül megérdemelne. Szükséges lenne az érdeklődés homlokterében álló mikrostrukturális földolgozással is az eddiginél intenzívebben foglalkozni stb.

Mindezt aláhúzza, hogy az 1962. évi adatok szerint a növekedő trendet mutató magyarországi nádszükséglet így alakult:

Tetőfedő nád	4,0	millió	kéve
Export (Külkereskedelmi Minisztérium)	2,5	„	„
Hazai (Belkereskedelmi Minisztérium)	1,4	„	„
Építési (Építésügyi Minisztérium)	0,8	„	„
Egyéb (Nehézipari Min. stb.)	1,8	„	„
Összesen	10,5	millió	kéve

Ezt összevetve a terméssel (8,7 millió kéve), kereken 2 millió kéve nálunk hiányzik.[17] Az igények azóta is növekedtek és a jövőben is még csak növekedni fognak. Úgy tudom, a nádexport elég kedvező és a dollárkitermelése 30—40 forint körül mozog.

Dolgozatomban a mexikó-pusztai nádgazdaság 1942. évre vonatkozó jövedelmezőségi adatainak elemzésével — az agrártörténet hivatásának szellemében — kívántam fölkelteni a fokozottabb figyelmet a magyarországi nádgazdálkodás jelentőségére.

GAÁL LÁSZLÓ

ЛАСЛО ГАЛ

ПОМЕСТНОЕ КАМЫШЕВОЕ ХОЗЯЙСТВО ПРИ ОЗЕРЕ ФЕРТЁ (1942 г.)

Резюме

Значение камышевого хозяйства в Венгрии общеизвестно, однако, до сих пор не имелось таких данных, на основе которых можно было бы убедиться в рентабельности камыша. Автор исследовал и разработал взятые из 1942 года отчеты об одном, расположенном при озере Фертё, камышевом хозяйстве латифундии, принадлежавшей князю Эстерхази. Здесь камышевые заросли заняли 363 кад. хольда, а прочие, обслуживающие хозяйство и относящиеся сюда земли (участки и огороды сторожей, склады, береговые участки полевые железные дороги итд.) 242 кад. хольда.

В хозяйстве в с. Мексикопуста (Mexikó-puszta) в 1942 году с каждого кад. хольда был собран 448, 3 снопов камыша, принимая во внимание лишь действительные камышевые заросли.

Доход — принимая во внимание все хозяйство в целом — равнялся 285,70 пенгё, а если считать лишь камышевые заросли, то данная сумма соответствовала стоимости 15,80 центнеров пшеницы (476,20 пенгё), что значит, что камышевое хозяйство являлось более выгодным, чем зерновое хозяйство. Автор большое внимание уделяет отдельним моментам уборки урожая, а затем приходит к выводу, что 44,2% собранного камыша было экспортировано, в первую очередь в Германию. Преобладающая часть камыша была покуплена Süddeutsche Rohrmatten Fabrik A. G. Уборка урожая в первую очередь производилась рабочими-издольщиками, которые получали сырой камыш и камыш для фуража.

[17] *Ruttkay—Tilesch—Veszprémi* i. m. 247—48. l.

LÁSZLÓ GAÁL

HERRSCHAFTLICHE ROHRWIRTSCHAFTUNG AUF DEM NEUSIEDLERSEE (FERTŐ-TÓ) IN 1942

Zusammenfassung

Die Bedeutung der Rohrwirtschaftung von Ungarn ist allbekannt, aber bis jetzt ist kein solches Datum übergeblieben, voraus man eine sichere Schlussfolgerung auf die Wirtschaftlichkeit des Rohres hätte schliessen gekonnt. Der Verfasser hat nach den Abrechnungen vom Jahr 1942 eines Rohrbetriebes des Fideikommisses der Herzöge Eszterházy in Mexikó-puszta beim Neusiedlersee geforscht, und er hat sie bearbeitet.

Zum effektiven Rohrgebiet von 363 Katastraljoche kam auch ein Gebiet von 242 Kj dazu, das den Betrieb bedient hat (z. B. das Naturallohn der Rohrwächter in Form von Felder, ihr Gärten, die Lagehäuser, Uferteile, Landbahnen usw.).

Im Betrieb von Mexikó-puszta, in 1942, hat man auf dem Rohrgebiet 448,3 Garben Röhre von einem Kj bekommen (das effektive Rohrproduktionsfeld zählend). Das Einkommen — aufs ganze Feld projiziert — war 285,70 P. Wenn wir das Einkommen nur auf das rohrproduzierende Feld beziehen, entsprach das in Währung 15,8 q Weizen (476,20 P), d. h. war der Rohrbetrieb mehr lohnender als die Getreideproduktion.

Die Abhandlung beschäftigt sich mit einzelnen Momenten der Rohrernte, dann stellt er fest, dass 44,2 Prozente des eingeschneideten Rohres wurden exportiert, vor allem nach Deutschland. Die Hauptmasse der Produktion war von der Süddeutschen Rohrmatten Fabrik A. G. erkauft. Die Rohrernte wurde, vor allem, von Teilarbeitern vollgebracht, die für dies Rohrohr und Futterrohr bekommen haben.

VITA

„Ez a szegény, megölt Ondris nem volt Messiás, s akik élnek, okvetlenül többet érnek, mint ő, aki már halott. De ha valaki nem is Messiás, haló poraiban is hozzátartozhatik az Élethez és az élőkhöz, és ilyen halott Áchim András. Aki bántja élőket bánt, aki piszkolja bepiszkolódik, mert ő egy nem teljesen sikerült Dózsa György."

(Ady Endre)

ACHIM PARASZTPÁRTJÁNAK FŐ TÖRTÉNETI PROBLÉMÁI

Kevés olyan kérdés merült fel az utolsó száz év magyar történetében, amelyet annyira különbözően ítéltek volna meg, mint Achim L. András pártját.[1] Az irodalomban egyszerre lehet olvasni erről a mozgalomról az elismerés, a dicséret, valamint a harag és a lebecsülés hangján. A párt már régen felbomlott, Achim több mint fél évszázada nincs az élők között, és még mindig heves vitákat, sőt indulatokat kavar fel ennek a problémakörnek a tárgyalása. Méltán kérdezzük tehát: vajon kielégítően tisztázott-e Achim mozgalmának története?

És valóban, aki az Achim vezette mozgalom irodalmának lapjait forgatja, nem tudja átlépni azt a kételyt, hogy vajon megvizsgáltak-e a szerzők mindent alaposan, helyes módszerrel nyúltak-e a problémákhoz, és vajon melyik osztályítélet jutott közelebb a történeti valósághoz? Talán nem is annyira a belső ellentmondások a jellemzőek a mozgalomra és vezetőjére, hanem inkább az Achim-irodalom azoknak az osztályellentéteknek a kifejezője, amelyek többé-kevésbé hűen tükrözik az egykori osztályfrontok eszmei maradványát? Ha mindezeket a kérdéseket sorra vesszük, akkor az Achim mozgalmáról szóló írások túlnyomó többségében — az ellentmondások ellenére — egy közös módszertani fogyatékosság fedezhető fel: eddig hiányzott a mozgalom megítélésénél a jellegzetes *történész-aspektus*.

Achim mozgalmát csak a hírlapi forrásokra, a nyomtatott anyagra és a helyszíni gyűjtésre támaszkodva tárgyalták, *a levéltári anyag* érintetlen maradt. Nem keresték a mozgalom politikai forrásait és hajtóerejét, nem ágyazták be a parasztmozgalmak fejlődésébe. Nem tisztázták azt, hogy Achim fellépése milyen újat hozott a parasztmozgalmakban. *Az pedig fel sem vetődött, hogy ez a mozgalom mivel járult hozzá a magyar*

[1] Achim nevének írása körül elég nagy a bizonytalanság. Az utóbbi időben megjelent és Achim nevét említő írások szinte kivétel nélkül „Á"-val írják. Ezzel szemben maga Achim mindig „A" betűvel írta. Ennek a zavarnak a keletkezése több forrásra is visszavezethető. Az egyik ilyen az, hogy a békéscsabai szlovák ajkú parasztság a magyar „a "betűt inkább „á"-nak ejti. Mivel Achim párttagjainak jelentős része beszélte a szlovák nyelvet is, a pártvezér nevét ennek következtében mindig „á" betűvel ejtették ki. Ez átment az irodalomba, ott meghonosodott, és a témával foglalkozók később már nem nagyon ügyeltek a név helyes írására. — A zavar keletkezésében magamnak is részem van. Közel két évtizeddel ezelőtt tanulmányt készítettem Achim mozgalmáról az egyetemi tankönyvhöz. Ebben a tanulmányban Achim nevét — irodalmi hatásokra — magam is „Á" betűvel írtam. Ezt a tanulmányt sok történész használta azóta és ők is átvették ezt az írásformát. Achim L. András egyik veje, Medvegy Elemér figyelmeztetett arra, hogy Achim nevét helytelenül írom. Ezután részletesen megvizsgáltam a kérdést és ennek az eredménye a következő: 1. Achim L. András a nevét mindig „A" betűvel írta. Levelezésében és korai újságcikkeiben az aláírás mindig „A" betűvel szerepel. 2. Ezzel szemben a hírlapirodalomban 1906-tól kezdve egyre gyakoribb, hogy nevét „Á" betűvel írják. Ez annak köszönhető, hogy mozgalmában így ejtették ki a nevét. 3. Mértékadó lenne az, hogy az ősök hogyan írták és Achim keresztlevelében hogyan szerepel a neve. Achim apjának a nevét a keresztlevélbe „Á"-val írták be. Viszont Achim nagyapjának, Achim Jánosnak a nevét „A" betűvel írták be a keresztelési anyakönyvbe. (A békéscsabai ág. h. ev. egyházközség keresztelési anyakönyve. X. k. 402. l. N° 229.) Így a keresztelési anyakönyvek nem tudják egyértelműen eldönteni ezt a kérdést. Az anyakönyvekben gyakran található szlovák nyelvű bejegyzés. Így a szlovákos hatás ezen a területen is érvényesül. Mi az irányadó ezek után? Mindenképpen az, hogy a család és maga Achim is „A" betűvel írta a nevét. Erre az írásmódra kötelez az is, hogy az Achim-família nem szlovák származású. (*Tibori János:* Az Achim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom. Békéscsaba. 1961. Ugyancsak erre utal *Molnár József:* Achim L. András c. tanulmánya. Új Látóhatár [München]. 1961. 2. sz.) — Achim nevében szerepel az „L" betű. Sokan kérdezik: honnan származik? Az „L" betű a Liker melléknév rövidítése. Először Achim L. András (a politikus) használta. Apjának neve még „L" betű nélkül fordul elő. Erre a megkülönböztetésre azért volt szükség, mert Békés megyében sok Achim nevű személy élt. Sőt a békéscsabai képviselőtestületnek is volt egy másik Achim Andrása. Ennek a személynek a nevében az „F" betű szerepel, ami a Frankó melléknév rövidítése. (GyÁL [Gyulai Állami Levéltár] Békéscsaba nagyközség közgyűlésének jegyzőkönyve. 1899. jan. 16.) Békéscsabán három nagy Achim-família élt: a Huszár, a Frankó és a Liker család. (Lásd *Molnár József* i. m.) Achimnál ez a a nagyanyja szerinti megkülönböztetést jelenti. (A békéscsabai ág. h. ev. egyházközség. Sponsalia. I. k. 1867. okt. 31.)

agrárkérdés fejlődéséhez. Vajon mennyire korszerű ez a mozgalom és milyen indításokat adott a magyar történelemnek? Csak a legreakciósabb Achim-irodalom vette észre az agrárszocializmus és Achim mozgalmának kapcsolatát. Ez sem olyan kíváncsiság volt, amely a történeti valóság szenvedélyes megismerésének igényéből született, hanem az táplálta, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatására törekvő mozgalmat szocialistának bélyegezze és ezzel a polgári társadalom előtt jogosnak és méltányosnak tüntesse fel a mozgalom erőszakos fékezését és letörését. Mások elsiklottak a kérdés fölött, vagy nagyon természetesnek tartják ezt a kapcsolatot. Úgy gondolták, hogy Achim mozgalma az agrárszocializmusból nő ki, mindkettőnek a Viharsarok a szülőföldje, a kapcsolat nagyon is magától értetődik. Pedig ez nem így van! Nagyjából ugyanabban az időben, mikor Achim mozgalma zászlót bont, a Dunántúlon egy egészen más ívású parasztmozgalom keletkezik: Nagyatádi Szabó István mozgalma. Achim L. András osztályhelyzete olyan, hogy neki inkább ezt a mozgalmat kellett volna támogatnia, nem pedig egy olyan mozgalmat szerveznie, amely támaszkodott a szegényparasztság mellett az egész parasztságra. Mivel ezeket a kérdéseket eddig nem vették fel kellő intenzitással és nem szedték őket úgy csokorba, hogy a mozgalom titkaihoz közelebb lehetett volna férkőzni, nem is nagyon várható a mozgalom méltó történeti helyének kijelölése. Azon sem szabad túlságosan csodálkozni, hogy a nagybirtokos érdekek egyik tollforgatója, Takács Imre szinte ugyanazt írta Achim mozgalmáról, mint Gergely Győző a szociáldemokraták folyóiratában.[2] Pedig a felvetett kérdések tisztázása ad választ Achim politikai pályakezdésének sok, eddig nem megfelelően megvilágított problémájára. Az első ilyen komplexum, amelybe a történésznek bele kell botlania: az „agrárszocializmus" és Achim.

Achim és az agrárszocializmus

Az egyik legkorábbi, az 1891. május 2—3-án lezajlott békéscsabai agrárszocialista megmozdulás idején Achim L. András mindössze húsz éves volt.[3] Miután a szarvasi gimnáziumból az 1888/89. iskolaévben kimaradt,[4] az ifjú Achim a gerendási tanyára került és idejének java részét ott töltötte. Erre két körülmény is kényszerítette: édesanyja gyermekágyi lázban meghalt, apja újra nősült. A mostohaanya és az ifjú Achim között feszült viszony alakult ki.[5] Ezért már a gimnázium négy alsó osztályába nem hazulról járt, hanem Kovács Mihály békéscsabai gyógyszerésztől. Szarvason pedig nagybátyjánál, Achim Ádám paptanárnál lakott. A félbeszakadt gimnázium után nem maradt más számára, mint a gerendási tanya.[6] Ezenkívül a tanyai tartózkodásra kényszerítette az is, hogy betegeskedő apjának egyre inkább szüksége volt a segítségére a gazdaságban. Achim jól érezte magát a tanyán és annyira megszokta ezt az életformát, hogy még tíz év múlva is csak ügyeinek intézésére ment be Békéscsabára.[7] Ennek ellenére Takács Imre megkockáztatta — valamiféle helyi értesülés alapján — azt az állítást, hogy:

[2] *Takács Imre:* A békéscsabai Achim-féle agrárszocialista mozgalom. (Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléje c. folyóirat 1930. februári füzetéből.) *Gergely Győző:* Békéscsaba: Magyarország c. cikke. Szocializmus. 1911. Takács Imre szerint: „... a csabai parasztpárt személyi kultuszon és speciális alföldi parasztvárosi demagógián épült fel" (4. l.). Gergely Győző annak a riportsorozatnak a gyűjtése közben jutott ilyen végkövetkeztetésre, amelyet a budapesti Friss Újság 1911. máj. 3-i számától máj. 12-ig tettek közzé (a Békéscsabára szánt külön mellékletben). Ezt a riportanyagot foglalta össze Gergely a Szocializmus c. folyóiratban. Mind Takács, mind Gergely véleménye a gondolatok hasonlósága miatt arra utal, hogy írásuk anyaga közös forrásból származik. Ha figyelembe vesszük az akkori riportírás módszereit, valamint Takács utólagos nyomozását az Achim vezette mozgalomra vontakozóan, akkor nem nehéz ezt a közös forrást felfedezni. Az evangélikus egyház helyi vezetője, Szeberényi Zs. Lajos a parasztkérdésnek — a kor színvonalán — jelentékeny ismerője volt. Ezért az ebben a kérdésben kutató előbb vagy utóbb fel kellett hogy keresse. Szeberényi viszont Achim legelszántabb ellenfelei közé tartozott. Már burkoltan 1913-ban „Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban" c. Budapesten megjelent könyvében így írt: „Az alföldi parasztvárosok tömegvezérei anélkül, hogy tanulmányozták volna alaposan a demagógia elméletét [jegyzetben R. Barthels: Lehrbuch der Demagogik. Berlin. 1905.], rájöttek a karzat nagy jelentőségére" (75. l.). A burkolt fogalmazásra azért volt szükség, mert Achim meggyilkolása még túl közeli volt, és Békéscsaba parasztnépe Szeberényit bűnrészességgel vádolta. Achim meggyilkolása után 26 évvel, mikor már az emlékek kifakultak, Szeberényi egy újabb könyvében, „A parasztság történetében" — minden álarcot félretéve — így írt Achimról és mozgalmáról: „Achimnak csak Csabán volt igazi terepe, melynek minden zegét-zugát ismerte. Vidéki kirándulásai nem sikerültek, az igazi helyi demagógok közé tartozott." Majd lapokon keresztül Achim „demagógiájáról" ír. 255—67. l.

[3] Achim L. András 1871. március 16-án született Békéscsabán. A békéscsabai ág. h. ev. egyházközség keresztelési anyakönyve. X. k. 402. l. N° 229. A család szerint már 1871. március 15-én este megszületett. Medvegy Elemérnek 1961. ápr. 26-án hozzám írt levele alapján.

[4] A békési ágostai hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgimnázium évi értesítője 1888/1889-ről. Szarvason. 1899. Az ötödik osztályt ismételve elvégezte, de a hatodik osztályt végzők között már nem szerepel Achim neve.

[5] *Molnár József* i. m.

[6] Achim leányának, Medvegy Elemérnének a visszaemlékezése. Egyébként ugyanezt bizonyítja Achimnak a községi képviselőtestületi gyűléseken való részvétele is. A nagy nyári mezőgazdasági munkák idején csak akkor mozdult a tanyáról, ha olyan ügy szerepelt a napirenden, amely nagyobb jelentőségű közügy volt, vagy amely személyesen érdekelte. Lásd még *Tibori* i. m. 11. l.

[7] Achim a tanyájáról csak akkor költözött be véglegesen a városba, mikor képviselővé választották és a közügyek erősen lekötötték.

„Achim L. András 200 holdas csabai kisgazda állítólag már 1891-ben részt vett az orosházi (május 1) és a csabai (május 2—3) zavargásokban".[8] Achim és az agrárszocialista mozgalomnak ezt a korai kapcsolatát több szempontból is kétségbe lehet vonni. Takács Imrén kívül senki sem említi és ő sem hivatkozik ellenőrizhető forrásra. Sem az orosházi, sem a békéscsabai „zendülők" között nem szerepel Achim neve. Pedig az a személy, aki május 1-én Orosházán, május 2—3-án pedig Békéscsabán részt vett a parasztság „lázadásában", nem lett volna közömbös és jelentéktelen. De az állításnak az a része is képtelen, hogy a két jelentős mozgalomnál ott volt. Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy ezek spontán mozgalmak voltak, kirobbanásukban inkább a hatósági önkény játszott szerepet. (Persze a mozgalom részvevőinek indulatát nemcsak a hatósági önkény táplálta.) Így még a vezetők sem tudták előre, hogy hol lesz megmozdulás, még kevésbé a húsz éves Achim. De Achim életének 1891 utáni adatai is azt mutatják, hogy a viharsarki mozgalmak és Achim tényleges kapcsolata sokkal későbbi keletű. Achim 21 éves korában bevonult katonának.[9] 1894. november 13-án házasságot kötött Rajtár Ilonkával.[10] Hosszú betegeskedés után apja 1896. január 5-én meghalt.[11] Ezután a tekintélyes gazdaság minden gondja a fiatal Achim nyakába szakadt.[12] Ilyen gondok és elfoglaltság mellett nem igen maradt idő arra, hogy sokat törődjön az agrárszocialista mozgalmakkal.

A parasztpolitikusok pályakezdésének kiderítése mindig a legnehezebb feladat.[13] Achim politikai szereplésének első nyomait 1899-ben találjuk meg.[14] Apja halála után 1899-ben vált először esedékessé, hogy Békéscsaba nagyközség képviselőtestületének virilis jogon tagja legyen. De az 1899. január 16-iki közgyűlésen, ahol ekkor tettek esküt „. . . az összes újonnan megválasztott és eddig esküt nem tett elöljárósági tagok"[15],

[8] *Takács Imre* i. m.
[9] *Molnár József* i. m.
[10] GyÁL. A békéscsabai ág. h. ev. egyház esketési jegyzőkönyve. 1894.
[11] *Molnár József* i. m.
[12] Achim gazdaságának állapotát 1895-ben a következő adatokkal jellemezte a mezőgazdasági összeírás: Achim L. András földbirtokos, tulajdonos. Szántóföld: 156 kat. h., legelő: 3 kat. h., földadó alá nem eső terület: 1 kat. h. A birtok egy községben feküdt. A gazdaságban foglalkoztatott cselédek száma: 4 fő. A gazdasági felszerelés a következő darabokból állt: 1 db cséplőszekrény, 1 db vetőgép, 1 db rosta, 6 db eke, 2 db borona, 1 db henger, 3 db igásszekér. Szarvasmarha: 22 db, ló: 14 db, sertés: 20 db volt. 324—325. l. Achim gazdaságának ezek a jellemzői apjának halálakor mutatják a tényleges állapotot. Később a fiatal Achim vezetése alatt a gazdaság méretei megtöbbszöröződtek. Az adatok jól mutatják, hogy a 25 éves fiatalember vállára mennyi gond nehezedett apja halála után.

[13] E nehézségek ellenére a századforduló időszakában néhány törvényszerűség mégis megfogalmazható. A birtokos parasztság és a falusi értelmiség soraiból kikerülő parasztpolitikusok pályájukat az akkori önkormányzati szervekben kezdték el. Ebben a vontakozásban a falusi képviselőtestületek és a megyei törvényhatósági bizottságok jöttek számításba. Ezt az utat járta Nagyatádi Szabó István és egész vezérkara, valamint Szemere Kálmán. (L: *Király István:* Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt c. tanulmányát. MTA Dunántúli Tud. Int. Értekezések 1964—65. c. kötetében. Bp. 1966.) Achim útja ugyanezen a vonalon indult el. A szegényparasztság soraiból kikerülő politikusok vagyoni és társadalmi helyzetükből eredően nem járhatták ezt az utat. Számukra megmaradtak a nem hivatalos politikai tanácskozó testületek: pártok, egyesületek, egyletek, szakegyletek, olvasókörök stb. Ebből a légkörből nőtt ki Achim egész vezérkara, Pokróc Ferenc, Csizmadia stb. Ezután megállapítható az a törvényszerűség, hogy a parasztpolitikusok kiválasztódásában determináns volt — a politikai mondanivaló mellett — az a vagyoni és társadalmi helyzet, amely politikusokká válásuk előtt meghatározta helyzetüket. Amint a tények mutatják, a törvényhatósági bizottsági tagság — kiemelkedő politikai szerep mellett — egyes esetekben elvezethetett a hivatalos politika legmagasabb fórumáig, a parlamentig. Ezzel szemben az egyesületi légkörből kinőtt parasztpolitikusok számára a legmagasabb fokot a pártpolitika jelentette.

[14] Békéscsabai főszolgabíró iratai. 918/1899. sz. (Az irat Medvegy Elemér tulajdonában van.) „Békés vármegye közigazgatási bizottsága Achim L. András békéscsabai lakosnak Békéscsaba község igazoló választmánya által 1899. évi december 31-én 1. sz. alatt hozott s megnevezettnek községi képviselőtestületi taggá történt megválasztását megsemmisítő határozata ellen beadott fellebbezése folytán következőleg határozott.

Békéscsaba község igazoló választmányának 1899. évi december 31-én 1. sz. alatt kelt határozata, mellyel Achim L. András csabai lakosnak Csaba község IX. választó kerületében községi képviselőtestületi taggá történt megválasztása igazoltatik.

Indokok.

Miután igazolva lett az, hogy Achim L. András édesatyjának 1896. évi január 5-én bekövetkezett halála után, mint az annak hagyatékát képező vagyon egyedüli örököse, az 1896. évre s azóta is állami és községi adót fizetett. s az adófizetése alapján a vármegye legtöbb adófizető bizottsági tagok 1898. évi névjegyzékében is 128. sz. alatt elvétetett s törvényszerű jogait gyakorolta is, — s miután oly személyi okok ellenében fenn nem forognak, melynek alapján választási jogot nem gyakorolhatna: — kétségtelen, hogy nevezett Achim L. András községi választói jogosultsággal bír, s azon körülmény, hogy a községi választók névjegyzékébe, a névjegyzék visszaállításánál felmerült nyilvánvaló mulasztásból — fel nem vétetett —, nem változtat semmit azon, hogy választói jogosultsága tényleg fennállt, s nem zárja ki községi képviselővé történt, egyébként kifogás alá nem eső megválasztását: — minélfogva Békéscsaba község igazoló választmányának az 1886. évi XXII. tc. 40 §. rendelkezéseivel összhangzatban nem álló határozatát megsemmisíteni, s Achim L. András fellebbezéseinek helyt adva, községi képviseleti taggá történt megválasztását igazoltnak kimondani kellett.

Miről a csabai járás főszolgabírája, Csaba község képviselőtestülete, Korossy László és Achim L. András azzal értesíttetnek, hogy ezen határozat ellen, az 1896. évi XXVI. tc. 25 §-a alapján a közigazgatási bizottság elnökénél 15 nap alatt beadható és a közigazgatási bizottsághoz intézett panasszal lehet élni.

Békés vármegye közigazgatási bizottsága.

Gyulán, 1899. február 13.

Olvashatatlan aláírás
főispáni elnök."

[15] GyÁL Békéscsaba nagyközség közgyűléseinek jegyzőkönyve 1899. évre. A jan. 16-i közgyűlés jegyzőkönyve.

nem volt jelen, mert tagsága csak február 13-a után rendeződött. Először az április 13-án tartott képviselőtestületi gyűlésen jelent meg.[16] Ebben az évben még 13 képviselő-testületi gyűlést tartottak, de mindössze csak haton vett részt.[17] Ha tanulmányozzuk a gyűlések tárgysorozatát, akkor szembetűnik, hogy különösen azokon jelent meg, ahol valamiféle telek- vagy földeladásról, -vételről volt szó. Fontos ügyben kellett határozniuk 1899. augusztus 5-én. Eladásra került a Trautmanndorf-féle birtok, amely nagyjából 11 000 holdat tett ki. A birtok Csanád és Békés megyékben feküdt. A birtokot a regálé-jövedelem elzálogosításával bankkölcsönre vette meg Békéscsaba. A kölcsönt a Hitelbank adta 4 évre. A vétel nem volt valami előnyös, mert a birtok bérbe volt adva, és néhány bérlő bérlete még 10 évre szólt. Ezeket kártalanítani kellett. Ennek ellenére a főispán és a helyi közigazgatás nagy ügybuzgalmat fejtett ki a vásárlás nyélbe ütése mellett. A parcellázandó földekre a kondorosiak és a csabaiak tartottak igényt. A csabaiak szerették volna a vétel lehetőségétől elütni a kondorosiakat, de ez nem sikerült.[18] Achim ebben az ügyben igennel szavazott. Az egész képviselőtestületben egyedül Fábry Károly 48-as politikus ellenezte a vételt.[19]

A községi képviselőtestületi gyűlések jegyzőkönyvei és a helyi lapoknak a közgyűlésekre vonatkozó hírei azt mutatják, hogy Achim 1902-ig a helyi politikában csak annyira vett részt, mint a többi csabai paraszt Érdekes azonban az, hogy politikai szereplésének a legelején az agrárproblémák közül a földkérdésbe kellett belebotlania. A fiatal gazdálkodót talán nem is annyira a földvásárlás szándéka vitte ebbe az irányba, hiszen ő maga nem szenvedett földszűkében, hanem sokkal inkább az, hogy a körülötte levő paraszti világ legsúlyosabb gondjai közé tartozott a föld hiánya. A gazdaember ösztönös érdeklődése a földforgalom iránt az első pillanatban beleütköztette Achim L. András az egyik legsúlyosabb társadalmi kérdésbe, ennek óriási jelentőségét alig lehet tagadni a radikális politikai horizont kibontakoztatásában.

A Trautmanndorf-birtok megvétele és parcellázása Achim politikai látókörét más vonatkozásban is tágította. A város képviselőtestülete, ahol sok birtokos paraszt is jelen volt, a földvétel ügyében szinte egységes volt, sőt a földvételi tanácsot, amelyet ennek az üzletnek a lebonyolítására hoztak létre, továbbra is fenn akarta tartani. Ezzel azt a törekvésüket fejezték ki, hogy a város építsen ki olyan birtokpolitikát, amely hosszú távon az eladó nagybirtokok kedvezményes megvételével a parasztság földbirtokigényét lesz majd hivatott kielégíteni. Az ilyen törekvéseket a vármegyei vezetés nem engedte meg. A földvételi tanács megjutalmazásába belement, mivel feltűnő ügybuzgalmat mutattak, de a tanács további fenntartásához nem járult hozzá. A birtokos paraszti többségű képviselőtestület egységes álláspontja a birtok megvételében és a tartós birtokpolitika ellenzése a nagybirtokos vezetés alatt álló vármegyei vezetés részéről, talán első ízben mutatták meg Achimnak, hogy milyen nagy szakadék tátong az urak és a parasztok között. Ekkor fogalmazódhatott meg Achimban az a gondolat, hogy a város közügyeit a nagy többséget kitevő parasztság érdekeinek megfelelően kell irányítani. Később ezt programszerűen hangoztatta, amire még 1925-ben is emlékeztek a parasztok: „Ötvenezren vagyunk Csabán. Ebből negyvenkilencezer csupa paraszt. Tűritek, hogy ezer pantalló parancsoljon negyvenkilencezer csizmának?!"[20]

Achim képviselőtestületi működésének első három évében az összes felmerülő kérdésben igennel szavazott. Ezt az időszakot tehát úgy kell tekinteni, mint amikor a gyűlések ügymenetét figyelte és véleményét még nem fogalmazta meg határozottan és önállóan, még nem tartozott a képviselőtestület ellenzékéhez. Az első ellenszavazata 1902. július 17-én hangzott el.[21] Ettől az időponttól kezdve többször ellenvéleményt fejt ki a hivatalos állásponttal szemben. Főleg gazdasági és szociális kérdésekben formálta meg véleményét.[22] Első felszólalásai már mutatták azt a temperamentumot, amely egész politikai pályafutásán elkísérte.

A városi képviselőtestület gyűlésein a karzaton mindig sok nem képviselőtestületi tag is szorongott. Ezek főleg szegényparasztok voltak, vagy éppen munkára váró napszámosok, akik a térről gyakran bementek a városházára.

A csabai szegényemberek politikai gyülekező helye a Népegylet volt. Ez az egylet 1903. április 26-án alakult meg Pollák Arnold Berényi úti kocsmájában. Az első alkalommal ötszázan léptek be. A tagok között férfiak és nők egyaránt szerepeltek.[23] Az egylet

[16] Uo. Az ápr. 13-án tartott közgyűlés jegyzőkönyve.
[17] Uo. Az év összes jegyzőkönyvéből állítottam össze a jelenlétre és a távolmaradásra vonatkozó adatokat.
[18] Békés. 1899. aug. 13.
[19] Ua., mint a 15. j. Az aug. 5-i közgyűlés jegyzőkönyve.
[20] Világ. 1925. febr. 5.
[21] GyÁL. Békéscsaba nagyközség közgyűléseinek jegyzőkönyve. 1902. júl. 17.
[22] *Bodrogközi Zoltán:* Magyar agrármozgalmak története. Bp. 1927. 100. l.
[23] *Tibori János* i. m. 18. l.

célja: „. . . a demokratikus szellemet terjeszteni, politikai és társadalmi kérdéseket megvitatni, azokhoz állást foglalni, esetleg a törvények és jelen alapszabályok keretén belül megengedett mozgalommal azok ellen vagy azok mellett síkraszállni. Buzgó működés oly szellem meghonosítására, amely ember, vallás és faj közt különbséget nem ismer, egyedül a szabadság, testvériség, egyenlőség szabályait követi."[24] Achim energikus felszólalásai a községi képviselőtestületben megtetszettek az odajáró népegyleti tagoknak. Maguk között megbeszélték, hogy felkeresik gerendási tanyáján. Néhányan, közöttük Nigrinyi János, az egylet fiatal asztalossegéd titkára, aki már jól értett a tollforgatáshoz és aki — az őt ismerők véleménye szerint — nagyon tehetséges volt, 1903-ban felkeresték Achim L. Andrást.[25] Az eszmecsere eredménye az lett, hogy Achim az egylet lapjában cikkeket kezdett közzétenni, majd belépett. 1904 augusztusától kezdve pedig az egylet elnöke lett.[26]

Achim és az agrárszocialista mozgalom első, történetileg is igazolható kapcsolata tehát 1903-ban kezdett kialakulni. Az a felfogás, amely Achim és az agrárszocializmus első kapcsolatát 1891-re teszi, nélkülöz minden reális alapot. Bár Tibori János kétségbe vonta Takács állítását, amely szerint az Achim-mozgalom 1891-ig nyúlik vissza,[27] mégsem tudott annak a gondolatkörnek a terhétől megszabadulni, hogy a Viharsarokban szinte 1891-től permanens forradalmi állapot van. „A parasztmegmozdulások világító lángját a féktelen terror eloltotta, de a hamu alá kényszerített parázs izzását elfojtani nem tudta. Az egymást felváltó évek nem hoztak semmilyen enyhülést, legfeljebb a hatalmon levőknek, akik a kivándorlások és a látszat-parcellázások keserű mákonyával altatgatták felelősségüket . . .[28] Békés vármegyében csak egyetlen bátor, politikai küzdelemre és harcra elszánt »parasztvezér« volt, Achim L. András, aki nem dugta homokba a fejét pusztuló magyarságunk jajkiáltása elől . . ."[29] Tibori János Achim személyes teljesítményének, „bátorságának" tartja a vezetése alá került mozgalom fellendülését. Ez a szemlélet szubjektív. Figyelmen kívül hagyja, hogy nem Achim ment a Népegyletbe, hanem a népegyletiek invitálták magukhoz. Achim politikai értelemben megtalálta a helyét a Népegyletben, az ott tömörült békéscsabai szegényparasztok gondolatainak, politikai elgondolásának megfogalmazójává és kifejezőjévé vált és így lett a vezérük. Nem „a fiatal Achim először a Jaminába járt"[30] agitálni, hanem fordítva, Achimnak kellett megközelíteni azt a gondolatkört, ami a népegyletieket foglalkoztatta és így vált harcostársukká. Achimnak és a békéscsabai szegényparasztoknak ez összetalálkozása nem volt egészen zökkenőmentes és később sem vált abban az értelemben harmonikussá, hogy a Népegylet és Achim között egyáltalán nem lett volna vita. Achim egyik legelső irodalmi megnyilatkozásához bíráló megjegyzéseket fűzött a népegyleti vezetés.[31] De később is állandóan tapasztalható, hogy a népegyleti tömegek a politikai követelések megfogalmazásában sokkal messzebb jutnak, mint Achim. Sőt mi több, Achimnál ennek figyelembevételéből egy olyan politikai gyakorlat alakult ki, amely mindig számolt a tömegek akaratának változásával.[32] Távol áll tőlem, hogy tagadnám Achim személyes jelentőségét ebben a mozgalomban. Hiszen ő maga nemcsak ebben a mozgalomban jelent markáns politikai egyéniséget, hanem az akkori egész magyar politikai életben is. Itt csupán csak annak hangsúlyozására törekszem: ahhoz, hogy Achim mozgalmát a maga történeti helyére tehessük, meg kell szabadulni minden szubjektivizmustól. Ennek a szubjektív szemléletnek különös nyelvi erővel adott kifejezést Szabó Dezső: „És ekkor egy békéscsabai paraszt nőtt a látóhatárra. Úgy nőtt, mint a koranyári viharfelhő: mikor meglátták, már ijesztett árnyaival s tele volt villámmal, mennydörgéssel: a termő bőség gazdag fenyegetéseivel. A feladat, amelyre vállalkozott, a legbujább képzeletű mitológiák roppant erejű hősei számára is csodát jelentett volna. És csodálatos volt az az ember is, aki erre a feladatra vállalkozott."[33] Szabó Dezső képekben gazdag Achim-portréja jól eltalálja annak a feszültségnek az ábrázolását, amelyet ez a mozgalom váltott ki a politikai életben. Azt is észrevette, hogy Achim árnyaival ijesztett. De elfeledkezett arról, hogy ezeknek az árnyaknak, azaz a

[24] *Tibori János* i. m. 15. l.
[25] Medvegy Elemér visszaemlékezése, amelyet anyósától, özv. Achim L. Andrásnétól hallott.
[26] Igaz Eszme. 1904. szept. 25.
[27] *Tibori János* i. m. 18. l.
[28] *Tibori János* i. m. 7. l.
[29] *Tibori János* i. m. 9. l.
[30] *Féja Géza:* Viharsarok. Bp. é. n. 42. l.
[31] Igaz Eszme. 1904. márc. 2.
[32] Ennek a gyakorlatnak a tanújelét maga Achim adta 1908-ban, mikor a Huszadik Század c. folyóiratban a pártprogram vitájában azt írta: „Megkérdeztük mi a baja, mi a vágya a parasztságnak és összehevenyésztünk belőle egy programot. Ez a program korántsem állandó, már az elmúlt kongresszuson vitatva lett megváltoztatása, meg lesz változtatva, helyet talál benne minden kívánság, ami felszínre kerül a parasztság körében." (Huszadik Század. 1908. október. Achim vitazáró cikke.)
[33] *Szabó Dezső:* Az egész látóhatár. Bp. é. n. III. k. Achim András. 118—19. l.

tömegeknek sötét hátteréből elővillanó villám csak azért volt olyan fényes, mert a politikai kép alaptónusát a békéscsabai parasztok gazdasági és szociális törekvése rajzolta a vászonra. Achim minden tehetségével és személyes bátorságával csak abban a politikai közegben tudott történelmi személyiséggé válni, amelynek világa azonos volt az övével. A békéscsabai Népegylet meghatározó szerepét letagadni abban, hogy Achim L. Andrást választották vezérüknek, azonban nem lehet. Viszont azért, hogy Achim kitűnően és bátran képviselte a paraszti érdekeket, viszonzásul megkapta az egész magyar parasztságnak azt az odaadó ragaszkodását, amellyel működését mindvégig kísérte.

A békéscsabai Népegylet a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párthoz tartozott.[34] Sőt létrejöttében bizonyos mértékig maga Mezőfi Vilmos, a pártvezér is szerepet játszott.[35] Szeberényi egy későbbi visszaemlékezése szerint: „Mezőfi Vilmos Békéscsabán is alapított népegyletet".[36] A Mezőfi-féle mozgalom az agrárszocialista mozgalmaknak az egyik utolsó ága. Pontosan a századforduló évében kezd éledezni és sok községben elfoglalja az akkor már hanyatlóban levő Várkonyi-mozgalom helyét. Achim politikai szereplésének a legelején ehhez a mozgalomhoz kapcsolódik. De alig melegszik meg a csabai Népegyletben, máris ellentét keletkezik az Újjászervezett Pártközpont és a Népegylet között.[37] A Népegyleten belül mindinkább hódít az a nézet, hogy Mezőfi Vilmos: „. . . csak a szegény nép keserves filléreire spekulál és a népet bolondítja . . .".[38] Még az 1904-es és az 1905-ös esztendőt együtt harcolták végig, de az 1905-ös képviselőválasztás után Achim és Mezőfi között annyira meglazultak a kapcsolatok, hogy a szakítás elkerülhetetlenné vált. Az a kérdés, hogy a szakítás után örököse-e az Achim vezette mozgalom az agrárszocializmusnak?

Az örökség továbbvitelének kérdésében az a mértékadó, hogy Achim politikai programjába hogyan épülnek be az agrárszocialista követelések. Bár az agrárszocializmus nem egységes mozgalom, amelynek minden irányzatában felfedezhető ugyanaz az alapvető mozzanat, fejlődésében mégis integrálódási folyamatot fedezhetünk fel, amely szüntelenül — a problémáknak egyre magasabb fokon történő ismétlésével — előre viszi a parasztság politikai törekvéseit. Az 1891-es orosházi, békéscsabai és battonyai „lázadások" a paraszti mozgalmak primitív jeleit viselik magukon. De ezeket a mozgalmakat nem lehet ugyanakkor csak a nyomor, a szegénység és az „éhhalál" lázadásának felfogni.[39] Az 1891-es mozgalmak politikai jellege nem tagadható. Orosházán a munkásegylet zászlajának elkobzása, Békéscsabán az egylet alapszabályainak késedelmes kiadása, Battonyán pedig a munkakörülmények megjavítására indított mozgalom csírájában történő elfojtása vitte harcba a parasztokat. Ezeken a helyeken a nyomor már megteremtett egy bizonyos politikai tudatot. Míg a nyomor önmagában szertelen kitörésekhez vezet és társadalmilag is deprimáló, addig a Viharsarokban egy olyan elkeseredésnek vagyunk a tanúi, amely a politikai mozgalomba vetett hitével harcol egy reményteljesebb gazdasági állapotért. Ez a gondolat az agrárszocializmus különböző irányzatain keresztül eljutott az Achim vezette mozgalomig. A Parasztpárt programja szinte ugyanazzal kezdődik, ami 1891-ben elindította a viharsarki parasztságot az agrárszocializmus útján. „Az 1906. március 17-én több község részvételével megtartott alakuló gyűlésen hangsúlyozták, hogy a magyar törvényhozás a milliónyi magyar nép igazi őszinte képviseletének sohasem volt tekinthető, és a különböző politikai pártokkal való kísérletei keservesen kiábrándították abból a reményből, hogy bármelyik pártprogram győzelemre juttatása véget vetne szenvedéseinek és nyomorának. Elvesztették hitüket nemcsak a jelöltek soha be nem váltott ígéreteiben, hanem a pártprogramok őszinteségében és megbízhatóságában is. Ez érlelte meg a földműves magyar parasztnép körében azt a meggyőződést, hogy ha végképp elpusztulni és itthon a nyomor áldozatává lenni vagy százezerszámra Amerika fehér rabszolgáinak tömkelegében elmerülni nem akar, hanem hazájának rögén akarja boldogulásának és megélhetésének feltételeit megteremteni, akkor egymással kezet fogva olyan új politikai pártot kell alapítania, amely biztosítékot nyújt szociális reformalkotásoknak minden más kérdést megelőző sürgős megvalósítására és életbeléptetésére."[40] Ami felé 1891-ben a viharsarki parasztok ösztönösen törekedtek, mindaz tömören a Parasztpárt létrehozásának indoka. Így hát a

[34] Igaz Eszme. 1903. dec. 16. A lap a Népegylet hovatartozásáról a következőket írta: „Tekintve, hogy a Békéscsabai Általános Népegylet a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt szervezete, tagjai a Budapesten István út 67. szám alatt (Szabad Szó szerkesztősége) székelő vezetőség hívei."

[35] GyÁL. Főispáni iratok. 10/1903. res. sz. Mezőfi Vilmos 1902. nov. 30-án tartott gyűlést Békéscsabán.

[36] *Szeberényi Zs. Lajos:* A parasztság története. Bp. 1937. 251. l.

[37] Békés megyei Híradó. 1904. jún. 28. Az Újjászervezett SZDP békéscsabai szervezete július 27-én tartott gyűlést, ahol Mezőfi Vilmost azzal vádolták, hogy saját céljára 15 000 koronát tulajdonított el a pártkasszából.

[38] Paraszt Újság. 1906. ápr. 8.

[39] *Tibori János* i. m. 8. l.

[40] Paraszt Újság. 1906. ápr. 8.

Parasztpárt programkezdő szavait úgy kell felfogni, mint visszakanyarodást az 1891-es mozgalom indítóerőihez, hiszen közben a parasztság anyagi helyzetében nemhogy javulás, hanem éppen romlás állt be.

Az agrárszocializmus első, országos érdeklődést kiváltott megnyilvánulásai után kis szünet következett. Az 1892—93-as évek viszonylag békésen teltek el, bár az itt-ott előforduló jelentéktelenebb mozgalmak mégiscsak megzavarták a csendet. Az újabb szenzációt kiváltó esemény az 1894-es hódmezővásárhelyi „lázadás" volt. Ez a mozgalom összes ismertetőjegyeiben azt mutatja, hogy az agrárszocializmus fejlődésében új fokra jutott el. Míg az 1891-es megmozdulásokban szereplő személyek közül csak a vezéreknek volt laza kapcsolata a munkásmozgalommal, az 1894-es hódmezővásárhelyi mozgalomnak már igen sok résztvevője a helyi munkásegylet tagja, amely lényegében az SZDP helyi szervezete. Vezérükben, Szántó Kovács Jánosban a mezei munkásember élettapasztalata és a tudományos szocializmus bizonyos konzekvenciái különös visszhangot kaptak. Ebben a mozgalomban a politikai célok és követelések már sokkal nagyobb helyet foglaltak el, mint az előzőekben. Míg 1891-ben még a helyi politikai földmunkás- és paraszti szervezetek kiépítése előtt álltak, és ezt törte derékba Békés megyében a hatósági terror, 1894-ben Hódmezővásárhelyen már megtalálta a parasztság a politikai kereteket céljainak megvalósításához. Ezzel új erő jelentkezett a magyar politikai életben. Bár az uralkodó osztályok az 1891-es mozgalmak parasztjaival is már úgy számoltak, mint új politikai erővel, mégis az 1894-es mozgalomban a politikai tudatosság magasabb fokra emelkedik, a szervezeti keretek szorosabbá válnak, a parasztmozgalom az SZDP-n keresztül támaszkodik a munkásmozgalomra. És ez minőségileg új fokot jelent a parasztság mozgalmának fejlődésében. Az agrárszocialista mozgalmak jelentkezéséig a parasztság kizárólag a 48-as párt keretei között szervezkedett. Még 1894-ben ugyan nem fogalmazták meg világosan és egyértelműen, hogy szakítani kell a 48-as párttal, de az, hogy a parasztság egy része más párt szárnyai alatt kezdi politikai törekvéseit kibontani, csírájában mutatja, hogy nem sok idő választ el attól, mikor a parasztság egészének ez politikai létszükségletévé válik. Ezért az 1894-ben kulmináló vásárhelyi mozgalom politikai eredményeit annak a történeti eseménysorozatnak a kezdő lépéséhez számítom, amely sok kerülővel 1906 elején ugyancsak a Viharsarokban arról győzi meg a parasztságot, hogy az önálló pártkeretek engedik csak meg az energikus mozgalmat.

Az Achim L. András által vezetett mozgalom megértette és magáévá tette Szántó Kovács János mozgalmának eredményeit, a Szántó Kovács által szervezett mozgalmat politikai küzdelmük előzményének tartották. Amikor a híres népvezér meghalt, így emlékeztek vissza rá és a mozgalom jelentőségét a következőkben összegezték: „Amikor az ország elnyomott parasztsága évszázados álmából ébredezik, amikor mindenfelé harc készül a népjogokért, akkor a népjogok egyik leglelkesebb forradalmi bajnokáról, Szántó Kovács Jánosról szomorú hírt hozott a posta . . . Meghalt a 70-es évek [sic!] egyik legnagyobb forradalmárja, aki évtizedekkel ezelőtt már felébresztette mély álmából az Alföld alvó parasztjait, akinek egy szavára ezrek ragadtak kapát, kaszát és szembeszálltak a szuronyok hatalmával a nép, az istenadta nép jogaiért és szabadságáért. A híres hódmezővásárhelyi zendülésnek ő volt a vezére, aki feláldozta szabadságát, aki otthagyta hitvesét, síró gyermekeit a népért s bevonult a börtönbe, amelynek gyilkos levegője beteggé, nyomorékká tette az akkori idők Dózsa Györgyét . . . S most, amikor még alig pár éve, hogy kinyílott részére a börtön nehéz ajtója, elhatalmasodott rajta a fogságban szerzett betegség és megölte, elnémította forradalmi lelkét, aki nem magáért, hanem a népért halt meg. Szerdán volt a temetése. Hódmezővásárhely paraszt népének ezrei kísérték ki a temetőbe, ahova csak a testét temették. Lelke igazsága, szavainak tüze itt van közöttünk és lelkesíti élő társait, mindnyájunkat a jogokért vívandó küzdelemre."[41]

Az Achim vezette mozgalom történeti előzményének feltárása közben nem lehet kikerülni azt a kérdést, hogy miért az SZDP szárnyai alatt indul meg a viharsarki parasztság politikai szervezkedése? Az agrárszocializmus fejlődésének első szakaszában szükségszerű, hogy a radikális politikai célokkal fellépő és a mozgalomban vezető szerepet játszó földmunkásság az SZDP-hez csatlakozott. A 48-as párt azoknak a törekvéseknek nem tudott volna helyet adni programjában, amelyek a Viharsarok parasztjait fűtötték. A 48-as párt tömegeit a parasztság adta, a párt vezető magja és vezetése viszont úri volt. Ha a 48-as párt nem tudta ezeket a tömegeket befogadni, az önálló párt létrehozására még nem értek meg a feltételek; nem maradt más, mint a magyar politikai mezőny egyik legradikálisabb pártjához csatlakozni. Az SZDP programját, tevékenységét átitatta az ipari munkásság gondja, problémája. Nem kellett ahhoz különösebb politikai

[41] Paraszt Újság. 1908. jún. 14.

tapasztalat, hogy az első szempillantásra nyilvánvalóvá váljon: az adott politikai erőtérben az SZDP szárnyai biztosítják a legmelegebb fészket a földmunkás törekvéseknek. Szántó Kovács János bírósági tárgyalásán, mikor azt kérdezték a vádlottaktól, miért az SZDP-hez csatlakoztak, egyértelműen vallották: „Megszerettem a szocialistákat, mert jó tanokat hallottam tőlük".[42] Lukács Mária vallomása jól tükrözi a mozgalom eszmei érettségét. Szántó Kovács Jánost és néhány közvetlen harcostársát kivéve, a mozgalom résztvevőinek többsége nem a jövendő szocialista társadalom előkészítésének harcosa. A megmozdult parasztok többsége az adott gazdasági és politikai helyzetből indult ki, azon nem jutott túl. A szocializmus számukra a legjobb esetben is csak álomkép maradt. Ezért a hódmezővásárhelyi mozgalmat semmiképpen sem úgy tekintem, mint az agrárszocializmus kulminációs pontját.[43] Ezt az álláspontot sem politikailag, sem történetileg semmi sem támasztja alá. Szántó Kovács János, mint a parasztságból kinőtt vezető, akit már alaposan átformált a szocialista tudat, természetesen a magyar történelem kiemelkedő alakjai között foglal helyet. Azonban a vezető személyes erényeit és a mozgalom politikai érettségét sohasem szabad azonosítani. Szántó Kovács Táncsics óta az első hírnöke annak a néptribunnak, akiből többet is ad a századforduló forradalomtól terhes időszaka.

A Szántó Kovács által az agrárszocialisták között legelsőnek vállalt néptribuni szerepkört Achim tovább vitte és különös bátorsággal élte. A Paraszt Újságból vett, Szántó Kovácsról szóló idézetből kitűnik, hogy Achim mozgalma mennyire magáénak érezte Szántó Kovács cselekedeteit. Kétségtelen, hogy az agrárszocializmus első szakaszában a legkiválóbb agitációs készséggel Szántó Kovács rendelkezett. Bár igen sok hasonlatosság van Achim és Szántó Kovács között, mégis Achim stílusa egészen más az agitációban. Szántó Kovácsnál a munkásember megdöbbentően egyszerű logikája ötvöződik a belső meggyőződéssel. Achimnál a nagy retorikai készség és a csavaros észjárás, ami néha pamfletbe hajlik át, ejti ámulatba a publikumot.

Nagyon érdekes, bár csak a mozgalom külső jegyeihez tartozik az a szokás, ami szerint a mozgalomban résztvevők egymást elvtársnak szólították. Ez az érintkezési forma Szántó Kovács mozgalmából indult el, később átkerült Várkonyi, majd Mezőfi mozgalmába, onnan pedig egyenesen a Parasztpártba. De nemcsak elvtársnak szólították egymást, hanem az Achim vezette mozgalom sok tagja vallotta magáról, hogy „parasztszocialista". — Így tehát az organikus kapcsolatokon kívül kimutatható az is, hogy az agrárszocializmus korábbi áramlatai annyira átszőtték az Achim vezette mozgalmat, hogy ez alól kibújni szinte lehetetlen lett volna. Az azonban nagyon érdekes a tudatos vállalásban, hogy az agrárszocialisták harcát egy sorba állították a magyar nép nagy felszabadító küzdelmeinek vezéralakjaival: Dózsával, Rákóczival és Kossuthtal. Itt azonban Achim már túllépett a többi agrárszocialistán.

A Szántó Kovács János által vezetett mozgalom leverésével az agrárszocializmus fejlődésének első szakasza lezárult. A spontán mozgalom eljutott a pártkeretekig, és a politikai törekvéseknek egy laza szövésű megfogalmazása is megtörtént. A program, amely benn él a mozgalomban, de kevéssé az SZDP törekvéseiben, vajon mennyire marad meg a későbbiek során a mozgalomban és mi kerül át Achim pártjának programjába? A 90-es évek első felének mozgalmaiban széltében-hosszában szerepel az a követelés, hogy meg kell szüntetni a munkaszervezetben levő feudális maradványokat. Sőt ez a követelés néha olyan erős nyomatékot kap, hogy szinte az a benyomás: ez talán a legfontosabb a mozgalomban . . . Ugyan Achim politikai programjában nem szerepel a munkaszervezet feudális maradványainak eltüntetése, annál inkább az Achim által szervezett Magyarországi Földművelők, Kisgazdák és Kubikosok Országos Szakegyletének programjában. 1907 elején aratási szerződési mintatervezetet tettek közzé, amelyből teljesen száműzték a feudális jellegű kikötéseket. A harmadik pontban nyomatékosan kiemelték: „A munkások semmi néven nevezendő *ingyenmunkát teljesíteni nem tartoznak*. Bérért is a szerződésben nem foglalt munkákat csak akkor végzik, ha erre a birtokossal esetről-esetre meg tudnak egyezni."[44] Később pedig az éves cselédek számára tesznek közzé szerződési mintát, majd a napszámbérekre vonatkozóan adnak irányelvet.[45] Ezek a tervezetek kivétel nélkül olyanok, amelyek híven követik az agrárszocializmus első megnyilatkozásainak azt a követelését, hogy el kell tüntetni a feudális marad-

[42] Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon. Bp. 1962. I. k. 216. l.

[43] Uo. 218. l. *Simon Péter* szerint: „A hódmezővásárhelyi munkások, dolgozó parasztok, kisemberek képviselőit azonban csak a kizsákmányoló osztályok és azok bírósága ítélte el, az ország nyomorgó népe, valamint a külföld munkásai, haladó emberei előtt Szántó Kovács János és munkatársainak bátor fellépése a kizsákmányolás és a jogtalanság ellen, a haladásért, szocializmusért folytatott harc jelképévé magasztosult."

[44] Földmívelők Lapja. 1907. jan. 19.

[45] Földmívelők Lapja. 1907. jan. 26.

ványokat a munkaszervezetből. Természetesen ezek a tervezetek, minták éppúgy szót emeltek a tőkés kizsákmányolás korlátozásáért, mint a 90-es évek mozgalmai.

Az 1891-es békéscsabai mozgalomnak nagyon érdekes epizódja, hogy a néptömegek és a községháza ellentéte jóval megelőzte Achim mozgalmát. 1891. május 3-a után, a mozgalom leverésének szakaszában a parasztok kihúzódtak a jaminai szőlőkbe és ott azt hajtogatták: „Nem lesz itt mindig katonaság, akkor majd végzünk a városházával".[46] Az Achim vezette mozgalom tényeinek elferdítése közepette sokszor hangoztatták a mozgalom ellenségei, hogy a békéscsabai áldatlan közállapotokért Achim a felelős.[47] Íme itt a bizonyíték, hogy Achim még be sem lépett a politikai életbe, máris kiengesztelhetetlen az ellentét. Vajon miből adódott az osztályellentétnek ez a különös vetülete? A Viharsarok településein sok ember lakik együtt, némelyik község az ország más helyén beillene nagyvárosnak. Itt bármilyen szociális probléma rögtön a közügy erejével hat. Mivel a hatóságok igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy ők a társadalmi munkamegosztáson belül a közügyek intézését végzik, a parasztok között az a látszat keletkezett, hogy hatósági visszaélésről van szó, pedig valójában a nép bajaival való nemtörődés a hatóságok osztálytermészetéből adódott. Ez a forrása a demokratikus szabadságjogok követelésének. Achim, amint láttuk, szintén beleütközött a hatóságok és a parasztság szöges ellentétébe. Ő is nagyon fontosnak tartotta az osztályellentéteknek ezt a vetületét a politikai küzdelemben. A gondolatot és a törekvést ő is átvette, de lényegesen továbbfejlesztette. Elfogadta azt az alapgondolatot, hogy a jövendő demokratikus berendezkedésű államában a hatóságoknak elsősorban a nép ügyét kell szolgálniok. De nem állt meg itt. A községi képviselőtestületi és a vármegyei törvényhatósági bizottsági tagok egy részének a választása olyan résnek mutatkozott az államhatalom szervezetén, ahova a nép politikai összefogásával be lehet hatolni és ahol demokratikus nyomással változásokat lehet eszközölni. A sikert a politikai szervezettségtől, felvilágosultságtól tette függővé. Másrészről az államhatalmi szervezetet éppen a parasztság anyagi helyzete szempontjából fontos eszköznek tartotta. Ezeket a gondolatokat nem csupán az ő személyes politikai tapasztalatai adták, hanem az agrárszocializmus egész gondolatköre, ezenkívül a mozgalom keletkezésének helyi és történeti körülményei.

A 90-es évek első felében lezajlott agrárszocialista mozgalmak egyenesen az SZDP-hez kapcsolódtak, vagy legalább laza kapcsolatban voltak azzal. Éppen ezeknek a mozgalmaknak a viharos fellángolása tette szükségessé a magyar SZDP számára, hogy foglalkozzon az agrárkérdéssel. Az 1894-es kongresszuson „A mezei munkás-kérdés" c. határozatot fogadták el. A határozat egyik pontja a következőt mondja: „Az állami jószágok ne daraboltassanak fel . . . , hanem a földművelési tudomány és a technikai segédeszközök alkalmazása mellett műveltessenek, úgyszintén a kötött birtokok és egyházi jószágok az állam tulajdonába menjenek át és hasonlóan míveltessenek."[48] A határozatnak ez a pontja a Várkonyi- és a Mezőfi-féle mozgalmon keresztül hatott Achimra és pártjára. Egyrészt ez a hatás a magyarázata annak, hogy Achim első programjába a földosztás kérdése olyan formában került be, amely eddig vitára adott alkalmat. Ugyanis a 10 000 holdon felüli nagybirtokok államosítását követeli. Igaz ugyan az, hogy programjának második pontja követeli ezeknek a nagybirtokoknak kisparcellákban történő bérbeadását, majd tulajdonjogának megszerzését.[49] Ezért a programpont eme része alapvetően módosítja és szembeállítja Achim elgondolását a feudális nagybirtokrendszer leépítésében a szociáldemokrata állásponttal. Abban azonban a Parasztpárt történetének első időszakában megegyezik állásfoglalása az agrárszocialistákéval, hogy a nagybirtokos osztály gazdasági hatalmának megtörésében az államnak fontos szerepe kell hogy legyen.

Az Achim által megfogalmazott és a politikai fórumokon képviselt agrárprogram kialakításában nagyon nagy szerepe volt a Várkonyi István által vezetett Független Szocialista Párt programjának. Várkonyi mozgalma organikus kapcsolatba került Achim mozgalmával. A Parasztpárt megalakulása után a Várkonyi vezette mozgalom utolsó szervezeti maradványai 1906. április 15-én és 16-án Szentesen tartott egyesülési kongresszuson beolvadtak Achim pártjába.[50] Ebben az időben még Békés, Csanád és Csongrád

[46] *Simon Péter* i. m. 45–46. l.

[47] *Szeberényi Zs. Lajos* i. m. 251–267. l. Teljesen azonos véleményen volt vele a vármegyei közigazgatás is: „Békés vármegye közélete, de különösen Csaba községé, állandó forrongásban van. Az Országos Parasztpártnak székhelye és fő fészke Békéscsaba. Achim L. Andrásnak, a Parasztpárt vezérének innen indulnak ki és elsősorban és legnagyobb részben itt érvényesülnek izgatásai, melynek célja a jelenleg vezető osztályoknak, a hatóságoknak és egyáltalán az úri ember tekintélyének lejáratása s a demagógiának uralomra juttatása." GyÁL. Főispáni ált. iratok. 126/1906. A főispán bizalmas jelentése a belügyminiszternek.

[48] *Simon Péter* i. m. 83. l.

[49] Paraszt Újság. 1906. ápr. 8.

[50] Paraszt Újság. 1906. ápr. 22.

megyékben volt szervezete a Várkonyi-féle mozgalomnak.[51] Azonban nem ez a szervezeti egyesülés a domináns abban a hatásban, amelyet a Várkonyi-féle mozgalom a Parasztpártra gyakorolt. Hiszen a Parasztpárt programja akkor jelent meg, mikor még az egyesülés nem történt meg. Fontosabbnak kell tartani azokat a politikai hatásokat, amelyeket a Független Szocialista Párt mind Achim L. Andrásra, mind a mozgalmában résztvevőkre gyakorolt 1906 előtt. Ezeknek a hatásoknak az igen erős nyoma látszik a Parasztpárt programján, és ez az, ami a két mozgalom egyesüléséhez vezetett.[52]

A Független Szocialista Párt programjából három fontos kérdés, tartalmát tekintve, lényegtelen változtatással került át a Parasztpárt programjába. Ezek a következők: 1. az államosított nagybirtokok bérbeadása parasztoknak, 2. a progresszív adózás, 3. az állandó hadsereg eltörlése és helyébe az általános népfelkelés megszervezése. Az általános, egyenlő és titkos választójog kérdését nem lehet ide sorolni, mert az annyira benn él a kor politikai levegőjében, hogy egyetlen komoly baloldali párt azt nem nevezheti csak a magáénak. A választójog követelése szinte előfeltétele annak, hogy egy párt ellenzéki lehessen. A Parasztpárt programjában a nagybirtokok bérbeadásával a már említett 2. pont, a progresszív adózással a 4. pont foglalkozik. A katonai kérdésekkel a 15. pont foglalkozik, de még nem teljesen olyan formában, mint Várkonyi. Várkonyi törekvését ebben a tekintetben csak 1908—09 körül éri utol Achim. De ekkor valamivel már előbbre is megy, mint Várkonyi.[53]

A parasztmozgalmak az agrárszocializmus első szakaszában túlnyomó részben szegényparaszti problémákat firtattak. Várkonyi pártjának 1897-es kongresszusán a birtokos és a nincstelen parasztság gazdasági és társadalmi bajait már együtt tárgyalták. Ennek a pártnak az érdeme annak a felismerése, hogy a birtokos parasztság társadalmi elégedetlensége legalább akkora, mint a szegényparasztságé. Ez a felismerés nagy jelentőségű az agrárszocializmus programjának és társadalmi bázisának szélesedésében. De az 1897-es kongresszuson éppen hogy csak polgárjogot nyert a birtokos parasztság követeléseinek programba vétele. Várkonyinak még magának is küzdenie kellett azért, hogy a birtokos paraszti követelések elmaradhatatlan részeivé váljanak a forradalmi parasztmozgalomnak. Ezeknek a gondolatoknak a lassú térhódítása igen természetes, hiszen az agrárszocializmus földmunkás-követelésekkel indult. Az SZDP-ben is a munkáskövetelések találtak visszhangra. Így hát hosszú időre volt szükség, míg az a felismerés kikristályosodott, amit a Földmívelőben így fogalmaztak meg: a kisvagyonú földművelők „. . . egyedül csak a munkássággal karöltve a szociális lobogó alatt érhetnek el mindent".[54] A Várkonyi vezette Független Szocialista Párt történeti érdeme, hogy pártkeretei között érlelődött meg először: csak az egész parasztság politikai és gazdasági követeléseinek programba vétele tud szárnyat adni a parasztmozgalomnak. Várkonyi azonban csak a puszta felismerésig jutott el. Tudatosan mozgalmának középpontjába ezt a kérdést Achim L. András állította. Itt is átvette az alapgondolatot és azt továbbépítette. Minderről majd a Parasztpárt és a parasztegység c. fejezetben bővebben beszélek.

Várkonyi és pártjának vezető magja, miközben őszintén szélesíteni és magasabb szervezeti fokra emelni igyekezett a parasztság mozgalmát, szüntelenül beleütközött az SZDP politikai értetlenségébe.[55] Már kifejtettem, hogy miért csatlakozott a földmun-

[51] Budapesti Napló. 1906. márc. 25. — *Simon Péter* i. m. 195. l. arról tesz említést, hogy Várkonyi Istvánnak a XX. század elején mintegy 20—25 községben volt pártszervezete.

[52] Várkonyi lapja az egyesülés előtt a programbeli azonosságról a következőt írta: „Mivel pedig ők a bolondító Mezőfiiüket farba rúgták és függetlenül akarnak haladni, így ha nem is egy jelszó alatt, mégis a mi számunkat szaporítják. Szövetségeseink ők már nekünk, ha nem akarjuk is, mert egy érzés, egy felé való törekvés vezeti őket mivélünk." Földmívelő. 1906. márc. 25. Ez után a cikk után egyszer Várkonyi lakásán Budapesten és egyszer még Békéscsabán jöttek össze a két párt képviselői. Megvitatták az együttműködést, és rövid egy hónap alatt létrejött a két párt egyesülése.

[53] Paraszt Újság. 1908. okt. 25.

[54] *Simon Péter* i. m. 94. l.

[55] Az opportunista jelzőt, amelyet a korabeli szociáldemokrata politika jellemzésére széleskörűen használnak, tudatosan kerültem. Ugyanis az opportunista jelző azt a benyomást kelti, hogy az SZDP ebben a korban nem szélsőbaloldali párt, hanem erősen közeledik a nyiltan reakciós, jobboldali pártokhoz. Ez — a kor politikai erőviszonyait figyelembe véve — nem igaz. Bármennyire is helytelen elveket és gyakorlatot is képviselt az SZDP az agrárpolitikában, ez a párt az uralkodó osztályok pártjaiban legalább annyira ellenséges érzületet váltott ki, mint bármelyik agrárszocialista párt. De az opportunista jelző használata azért sem létjogosult, mert a kommunista elvek egyik nagy képviselője, Engels már ekkor meghalt, a II. Internacionálén belül pedig még nem alakult ki az a tábor, amely az opportunizmus gyökereit kiásta volna. Így a magyar SZDP-t egy olyan abszolút mérce elé állítjuk az opportunista jelző — történetileg még nem létjogosult — használatával, amely ellen folyó harcot még a fejlettebb országok munkásmozgalmától sem lehet elvárni. Az a véleményem, hogy az adott belpolitikai erőviszonyok között a radikális irányokhoz kell mérni az SZDP politikáját, és ebben a beállításban nem nyer hamis értelmezést tevékenysége. Azzal a felfogással sem tudok egyetérteni, amely az opportunista jelző használatát ebben a korban azért tartja indokoltnak, mert — véleményük szerint — a szociáldemokrata politikát a marxizmus elméleti fegyvertárához kell mérni. A marxizmus és a marxista politika kialakítása a különböző nemzeti munkáspártok gyakorlatában fázisdifferenciát mutat. Idő és történelmi tapasztalat kellett ahhoz, hogy az elméleti tanítások maradéktalanul átkerüljenek a politikába. Azzal az ellenérvvel szemben pedig, amely szerint az I. Internacionálé agrárprogramja sokkal haladóbb, mint a később

kásság a 90-es évek első felében az SZDP-hez. Azonban amennyi reményt keltett ez a párt a parasztokban a mozgalom legkezdetén, ugyanannyi csalódást okozott a forradalmi hullám növekedésének időszakában (1896—98). Nem tudott medret adni a mozgalomnak, hiányoztak azok a politikai célkitűzések, amelyek a parasztság gazdasági és szociális harcaiból származtak. Így a program elégtelensége, valamint az, hogy a parasztság egy jelentős hányada, *a birtokos parasztság* semmiképpen sem találta a helyét az SZDP-ben, szükségszerűvé tették a szakítást. Éppen ezért egyáltalán nem tartom sem történeti, sem politikai szempontból negatív jelenségnek Várkonyi kiválását az SZDP-ből. (Hiába tartalmazott Várkonyi programja és ideológiája anarchista és kispolgári elemeket, Magyarország társadalmi haladásának fő kérdésében, az agrárkérdésben messze megelőzte az SZDP-t, amely képtelen volt azokat az új jelenségeket általánosítani, amelyek éppen az agrárszocializmus keletkezésével kapcsolatosan merültek fel.) Ez a szakítás siettette a demokratikus társadalmi viszonyok kialakítását előmozdító agrárprogram kidolgozását. Mikor Várkonyi szakít az SZDP-vel, mozgalmában szinte hasonló gondolatok kerülnek kifejezésre,[56] mint mikor Achim parasztjai Nagyváradon megütköztek a félrevezetett munkásokkal. Ahogy Várkonyi az ipari munkásokat testvéreinek nevezi, ugyanúgy Achim a véres váradi összeütközés után alig fél órával testvéreinek nevezi a munkásokat, de szigorúan elhatárolja a munkásoktól a vezetőket.[57] Amit már egyszer megfogalmazott Várkonyi mozgalma, Achim mozgalma kénytelen újra megfogalmazni. Ennek oka pedig az, hogy az agrárkérdés megítélésében évtizedekig képtelen a holtpontról elmozdulni az SZDP. Az SZDP és a parasztmozgalmak között akkor robbannak ki heves viták, mikor a birtokos parasztság és a földmunkásság a politikai mozgalomban összetalálkoznak. Az SZDP semmiképpen sem akart belenyugodni abba, hogy hiányos programja nem tudta megnyerni a parasztság tömegeit. Ezt a hiányt először az SZDP-től eltávolodott agrárszocialista mozgalmak igyekeztek pótolni. Ezt az örökséget szinte első kézből veszi át és viszi tovább Achim.

Várkonyi és Achim mozgalmának közös vonása az is, hogy a résztvevők nagy összetartásról tettek tanúbizonyságot. Ez az összetartozás Várkonyi mozgalmában bizonyos titokzatos mázt kapott. Gyűléseiket éjjel és a falvak forgalmas részétől távol, sokszor imádságos szándékkal leplezve tartották. A mozgalmat foglalkoztató kérdésekről csak önmaguk között beszéltek, szájuk az idegen számára nem igen nyílott meg.[58] De erre szükség is volt, mert a csendőrök és a besúgók serege figyelte a parasztság mozgolódását. Ezért ennek a nagy titkolózásnak önvédelmi jellege van. Achim mozgalmában teljesen hasonló összetartásnak vagyunk a tanúi, azzal a különbséggel, hogy itt nincs olyan nagy titkolózás. Achim táborában a legritkább esetben fordul elő árulás. Parasztok a legritkább esetben hagyták cserben a mozgalmat. Inkább azok a személyek váltak árulóvá, akik nem tartoztak a parasztsághoz, hanem valamilyen számításból kapcsolódtak Achim mozgalmához. Achim pártjában az összetartozás kialakításában már nagy szerepe volt a pártfegyelemnek. Kevés olyan parasztmozgalom akad a magyar történelem során, ahol a pártfegyelmet olyan komolyan vették volna, mint Achim táborában. A mozgalom ellenségei mindig arról beszéltek, hogy Achim fanatizálja a köréje gyűlt tömeget. De a kortársak közül aki tárgyilagosan foglalkozott Achim pártjának békéscsabai sikereivel, hamarosan rájött arra, amit a helyi 48-asok lapja írt le: „Láthatjuk azt és el kell ismernünk, hogy különösen a községi választások alkalmával rendesen a Parasztpárt magatartása dönti el a harcot egyik vagy másik párt rovására, mert a Parasztpárt úgy van szervezve, hogy a párt határozata ellen annak egyik tagja sem vétene soha. Furcsának tetszik bizonyára mindenki előtt, ha azt állítjuk, hogy a Parasztpárt nem vak eszköze Achim L. Andrásnak, hanem, hogy a vezér is a párt állásfoglalásától teszi függővé az ő cselekedeteinek irányát is. A mostani községi választások alkalmával volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy milyen szívós és erős szervezete van a Parasztpártnak. A községi választásokat megelőzően a párt főbb emberei jöttek össze tanácskozásra és leszavaztak, hogy ki mellett foglal állást. Ezután a szűkebb választmány jött hasonlóképpen össze és szavazott le, majd a választmány és végül az egész párt

német és hazai programok, az hozható fel, hogy az I. Internacionálé agrárprogramja sokkal kisebb tömegeket érintett, mint ugyanez a problémakör a II. Internacionálé tömegpártjain belül. Nem lehet mechanikusan azt várni, hogy a munkásmozgalom elméleti tapasztalatai szüntelen növekedésen menjenek keresztül. Ahhoz, hogy a tömegek kijárják a marxista politika iskoláját, idő kell. Az első évtizedében levő SZDP-től rögtön helyes politikát várni maximalizmus, ez még nagyobb múlttal rendelkező pártoktól sem várható. Nem vitatom azt, hogy az SZDP politikájában már megtalálható a későbbi opportunizmus csírája. Itt csupán az opportunizmus magyar jelentkezésének pontos történeti körülhatárolását hiányolom, másrészt az opportunista jelző nem eléggé átgondolt használatát.

[56] *Simon Péter* i. m. 93. l.

[57] Budapesti Napló. 1908. aug. 19.; Szabadság (Nagyvárad) 1908. aug. 18.

[58] *Simon Péter* i. m. 101—02. l.

szerdán este megtartott pártértekezleten határozta el, hogy a párt minden tagja kire fog szavazni."[59] Ahogy Várkonyi mozgalmát hűségesen és odaadóan támogatták a parasztok, ugyanúgy el lehet ezt mondani Achim mozgalmáról is. A különbség az, és ebben magasabb fokra is emelkedett a parasztpárti mozgalom, hogy nem csupán a nagy közös eszme: a földosztás gondolatköre tartja össze őket, hanem már szervezeti elvek és azok következetes alkalmazása is szolgálja a mozgalom résztvevőinek összetartását. Míg Várkonyi mozgalmában bizonyos konspirációs módszerek kezdtek elterjedni, ezzel szemben Achim nyíltan hirdette, a magyar parasztságnak azért van joga a politikai szervezkedéshez, mert a parlamenti pártok és a társadalmi szervezetek semmit sem tettek a magyar parasztság anyagi helyzetének javítására. A politika útján és eszközeivel a parasztságnak a nyilvános politikai életben kell keresnie — minden más osztálytól és társadalmi csoportosulástól függetlenül — a maga társadalmi igazát. Ez a nyílt zászlóbontás változást idézett elő a hatóságok magatartásában is. A békéscsabai főszolgabíró, mikor Mezőfi először jelent meg a városban (1902. nov. 30.), rögtön kérte a főispánt a besúgóknak, az ún. ,,bizalmi embereknek" az alkalmaztatására.[60] De hamarosan meggyőződött, hogy abban a mozgalomban, amelyhez Achim kapcsolódott, ezek a módszerek teljesen feleslegesek.[61] A konspiráció kizárása a parasztmozgalom számára előnyösebb helyzetet teremtett, mivel a hatóságok nem vádolhatták a társadalmi rend felforgatásával a mozgalom vezetőit. Ez további lehetőségeket nyitott a szervezkedés területén. A konspirációnak bizonyos mértékig abban is szerepe volt, hogy a birtokos parasztság nagy tömegei távol tartották magukat a Várkonyi vezette párttól.

A parasztpárti mozgalom egyik meglepő ténye, hogy 1906 elején Achim olyan magabiztosan mond ítéletet a 48-asokról és a koalícióról, mint egy rutinos, öreg politikus. Ez a bírálat a koalíciós miniszterek politikájáról kiállotta a történelem próbáját is.[62] Sokkal gyorsabban és élesebben reagált a 48-as párt parasztárulására, egyáltalán a függetlenségi gondolat elárulására, mint az idős kecskeméti 48-as politikus, Szappanyos István.[63] Pölöskei Ferenc szerint: ,,Nagy szerepe volt Adynak abban, hogy Achim viszonylag gyorsan felismerte a koalíció — nemzeti frázisai mögötti — igazi arculatát, hatalomvágyát s népellenességét".[64] Ez a megállapítás erősen vitatható. Achim és Ady barátsága 1905 februárja után szövődött. Nyilvánvaló, hogy Ady politikai kérdésekben csak ezután hathatott Achimra.[65] Miért éppen 1906. ápr. 22-én mondja el súlyos ítéletét a koalícióról?

[59] Békés megyei Függetlenség. 1909. jan. 31.

[60] GyÁL. Főispáni iratok. 10/1903. res. A besúgók alkalmazását így indokolta a főszolgabíró: „... ez pedig csak úgy történhetik meg, ha a bizalmi egyének egyike, aki az itteni »agrárszocialisták« egyik agilis tagja, a hatóságokat úgy, mint eddig, a szocialisták minden mozzanatáról idejekorán értesíti". Az első agrárszocialista mozgalmak kirobbanása óta a főispáni hivatal a besúgókat rendszeresen fizette. Neveiket annyira titokban tartotta, hogy azokról a titkos írással készült jegyzékekről, amelyeken szinte havi fizetésszerűen kiutalták az árulás pénzét, még a mai napig nem sikerült megfejteni a nevüket.

[61] GyÁL. Főispáni iratok. 164/1903. res.

[62] *Pölöskei Ferenc:* A koalíció felbomlása és a Munkapárt megalakulása. 1909—1910. Bp. 1963. 46. l.

[63] Achim már a koalíciós kormány megalakulása előtt bizalmatlanságát fejezte ki a „nemzeti ellenállás" vezetői iránt. Nem hitt azoknak az ígéreteknek az őszinteségében, melyekkel a „nemzeti ellenállás" vezetői megnyerték a parasztságot, a kispolgárságot és az értelmiség egy részét, de a nemzeti küzdelmet sohasem becsmérelte. „Ítélet tudás nélkül" c. cikkében kijelentette: „... a mi mozgalmunk nem a becsületes 48-asok ellen, de a becstelen sáfárok ellen indult meg — tekintet nélkül arra, hogy az illető 48-as, 67-es vagy 1905-ös". Békés megyei Híradó. 1906. jan. 24. Amikor a koalíciós kormány megalakult, Békéscsaba közgyűlésén a következőt mondotta Achim: „Megnyugodva látja, hogy törvényes kormány váltotta fel a törvénytelent. De mi egyszerű nép, már annyiszor csalódtunk, hogy most figyelő álláspontra helyezkedünk. Várjuk az ígéretek teljesítését." Békés megyei Híradó. 1906. ápr. 18. De nem kellett egy hetet sem várni, máris nyilvánvalóvá vált a koalíciós ígéretek megtagadása. Választási programbeszédében már leleplezi a koalíció árulását: „Kimondja nyíltan, hogy a koalíciót a választói jog miatt hagyta ott, amit sok nagy ember is megtett: Ugron Gábor, Eötvös Károly és Bánffy Dezső. A Parasztpártnak egyik legfőbb programpontja az általános, egyenlő, titkos, községenkinti választójog. A nagy nemzeti minisztérium nem foglalt ebben a kérdésben nyílt álláspontot, ezért nem támogatja a Parasztpárt ... A koalíciós kormány nem hozott a nép számára semmit. Főnn akarja tartani a mostani, égbekiáltó gazsággal megteremtett adórendszert, a fokozatos adóról szó sincs a programjában ... A régi adó mellé hozott azonban a kormány egy más terhet, elvállalta a 450 milliós költséget az új ágyúkra. Kormányt vállaltak az önálló vámterület nélkül. Nem törődtek mással, csak a konccal, a zsíros állásokkal és ezért mindent elejtettek, veszni hagyták a magyar vezényszót, a nemzeti követeléseket, az önálló vámterületet. A nagy leszerelés után most tulipánnal akarják az önálló vámterületet megteremteni." Békés megyei Híradó. 1906. ápr. 24. Két hónappal később Achim nyilatkozott a koalíció sajtópolitikájáról. A sajtószabadság további korlátozását várta és „... megerősít abbeli örömömben, hogy ebből a díszes bandából idejekorán kiléptem". Békés megyei Híradó. 1906. júl. 15. — Viszont Szappanyos István a koalíciós miniszterek hivatalbalépése után három hónappal később ismerte fel árulásukat. Szappanyos az egyik kecskeméti lapban a következőket írta: „Három miniszteri székben ülnek függetlenségi és 48-as pártférfiak, de azért fájdalommal állapítja meg, hogy a rendszer nem változott; a rendszer maradt a régi és ez a rendszer nem a szabadság érvényesítésére törekszik, hanem az önérdek kielégítését szolgálja." Békés megyei Híradó. 1906. júl. 17.

[64] *Pölöskei Ferenc* i. m. 47. l.

[65] *Domokos József:* Két Ady-vers keletkezése c. cikkében (Magyar Nemzet 1968. febr. 4.) éppen azt mutatta ki, hogy nemcsak Ady hatott Achimra, hanem sokkal inkább Achim Adyra. Miért tételezi fel Pölöskei — dokumentum közlése nélkül —, hogy éppen Ady hatott a koalíció megítélésében Achimra? Vajon Achim a politikában nem annyira új színfolt-e, mint Ady a lírában? Egyébként az eddig fellelt források azt mutatják, hogy nem is annyira Achim érdeklődött 1905-ben Ady iránt, mint inkább Ady Achim iránt. Achim már 1905-ben híres ember, Ady csak az „Új versek" megjelenése után (1906 eleje) lép be a magyar irodalomba, addig legfeljebb mint újságíró számított.

Igaz, gyanúja már korábban is megvolt,[66] de ennek csak ritkán adott kifejezést. Kitől kapja azokat a közvetlen indításokat, amelyek a már említett időpontban a koalíció éles és elmés bírálatát kiváltották? (A bírálat kiváltásában azt a hatást nem vizsgálom, hogy a koalíció kormányra kerülése után üres kezekkel állt a nép elé, az ígéretekből semmit sem akart megvalósítani.) Ki hát az a személy, aki ebben az időpontban politikai értelemben erősen hatott Achimra? 1906 március végén kezdődött el a közeledés Achim és Várkonyi között, majd április közepére megtörtént a két mozgalom fúziója.[67] Várkonyi koalícióellenes politikát folytatott, bár nem tagadta a nemzeti függetlenségért folytatott harc létjogosultságát.[68] Ehhez még az járult, hogy Achim az Újjászervezett SZDP-től szakadt el. Mezőfi felszínes nacionalizmusa legalább annyira érlelte a szakítást, mint a programja. Bár 1906 elején Achim már bőségesen rendelkezett annyi politikai tapasztalattal, hogy időben észre tudta volna venni a parasztárulást, mégis a Várkonyi-féle mozgalommal való találkozást kell abban döntőnek tartani, hogy Achim ítélete annyira alapos volt ebben a fontos politikai kérdésben. Várkonyi hűséges kitartása a paraszti érdekek mellett, politikai tapasztalata és gyakorlata, Achim hűsége a parasztság ügyéhez, valamint éles politikai látása voltak ekkor együttesen azok a tényezők, amelyek a koalíció első és maradandó bírálatát eredményezték.

Achim politikai pártja ugyan az Újjászervezett SZDP-től szakadt el, mégis ez a párt hatott a legkevésbé az összes agrárszocialista párt közül a Parasztpárt programjának kialakulására. Mezőfi pártja programjának sok pontjában csak ismétli az SZDP és a Független Szocialista Párt programját. Emellett Achimnak a szakítást úgy kellett végrehajtania, hogy éppen az Újjászervezett SZDP hibáit tárta fel.

Mezőfi inkább szervezeti vonatkozású kérdésekben hatott erősebben Achimra. Itt mindenképpen Mezőfi pártszervező munkájának az a része érdemel figyelmet, amelyben nagyobb gondot fordított a helyi önkormányzati testületekben folytatott munkára.[69] Hiszen magára Achimra is a békéscsabai képviselőtestületben figyeltek fel. De a Mezőfi által vezetett mozgalom legfőbb területén is — az Alföld és Erdély érintkezési vonalán — ebben az időben a parasztság harca jelentős részben a helyi önkormányzati testületekben folytatott politika körül sűrűsödik. Ezek a harcok sokszor olyan élesek, hogy az államhatalom és a parasztság közötti küzdelem emberéletet kívánt.[70] A helyi önkormányzati testületekben folytatott politika jelentősége kettős. A parasztság politikai életének szakaszos felélénkülését megszüntette, ugyanis korábban csak a képviselőválasztások előtt jött erősebb mozgásba a parasztság. Míg a képviselőválasztások alkalmával csak a birtokos parasztság választójoggal rendelkező része aktivizálódott, a községi választásoknál megváltozott a helyzet, mert a választásokban a választójoggal

[66] Mikor a Parasztpárt megalakult, az a hír terjedt el, hogy a darabontkormányt támogatja. A Nap c. lap munkatársa megkérdezte Achim L. Andrást: „Úgy látom — vetette közbe munkatársunk —, hogy az Önök pártja koalícióellenes s így a kormány támogatását célozza?" Achim azt felelte: „Mind a két föltevés téves." Majd később éppen a hírlapokban történt híresztelések cáfolatára a Parasztpárt nyilatkozatot tett közzé: „Az alakuló nagygyűlés által egyhangúlag elfogadott határozati javaslat világosan hangsúlyozza, hogy a hazafias magyar népre támaszkodó szociális pártalakulás a kormánnyal és annak céljaival semmi közösséget nem vállal és az általános választói jog megvalósítására nézve tett ígéretét nem tartja komolynak. Viszont a koalíciótól is független kíván maradni, mert bár a nemzeti állam teljességéért folytatott harc céljaival egyetért és megvalósításukért szemben a nemzetközi szocialistákkal — a harcot alkalmas időben felvenni maga is kész: a követendő taktikára nézve és a legközelebbi jövőben megoldandó feladatokat illetőleg terve és álláspontja a szövetkezett pártokétól eltérő." Budapesti Napló. 1906. márc. 22.

[67] Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. Bp. 1962. I. k. 418. l. Téves ennek a munkának az az állítása, hogy 1906. március 25-én egyesült Várkonyi és Achim mozgalma. Ebben az időben még tárgyalás alatt állt a fúzió kérdése. A tényleges egyesülés 1906. április 15-én következett be a Szentesen tartott kongresszuson. Paraszt Újság. 1906. április 22.

[68] I. m. 375. l.

[69] *Simon Péter* i. m. 203. l. Mindenképpen az elöljárósági és bíróválasztásokra kell gondolni, valamint a vármegyei törvényhatósági bizottságokba választandó tagok beküldése körüli politikai munkára.

[70] A román szegényparasztok, valamint a birtokos parasztok ilyen irányú harcának néhány tényét idézi *Simon Péter* (203—06. l.). E sorok írója még az ötvenes évek elején elkezdte az 1905-öt megelőző parasztmozgalmak történetét felderíteni, de ez a munka még nem nyert befejezést. Az addig felkutatott anyagból a következő megállapítások nyerhetők: 1. Míg 1901 és 1902-ben a parasztmozgalmak területén elég nagy csend volt, 1903 közepétől kezdve a parasztság politikai mozgalma egyre erősödik. Ezek a mozgalmak éppúgy megelőzik a magyar 1905-öt, mint Oroszországban a hasonló jellegű mozgalmak. 2. A mozgalmak spontán jellegűek. A spontaneitáson túl közös vonásuk, hogy a résztvevőknek egy csekély része valamiféle kapcsolatba került a munkásmozgalomnak valamelyik szárnyával. 3. A mozgalomban nemcsak szegényparasztok vettek részt, hanem birtokos parasztok is, sőt Élesden egy gazdagparaszt lőtte le a csendőrőrmestert. 4. Bár az 1905-öt megelőző parasztmozgalmak túlnyomórészt nemzetiségi vidékeken zajlottak le, mégis a mozgalomnak nem nemzetiségi színezete van, hanem szociális. 5. A mozgalmak jelentős hányadánál a parasztokat a helyi közigazgatás kérdései és személyei foglalkoztatták. Így többek között Seprősön bíróválasztással kapcsolatosan keletkezett a mozgalom, Sályi községben (Szatmár) szintén bíróválasztás váltotta ki a megmozdulást (1903. júl.), 1904. jan. 4-én a talpasi parasztok zavarták el a jegyzőt, ugyancsak 1904 januárjában Kisjenőn a közigazgatás egyes intézkedései ellen tiltakoztak, miközben benyomultak az elöljárósági gyűlésre, Siklón a képviselőtestületi tisztújítás kapcsán tört ki mozgalom. (1904. jan.), 1904 februárjában Vermes községben (Krassó-Szörény) a jegyzőválasztáson az előre kijelölt személy miatt tört ki lázadás. Az ország más részein ugyancsak a helyi önkormányzati szervek működése miatt mozgalmak törtek ki.

nem rendelkezők is közvetlenül voltak érintve. Másrészt a reakciós politikai rendszer még a 67-es kiegyezés után hozott községi törvénnyel sem tudta a demokrácia látszatát teljesen kiirtani. Ezek közé tartozott, hogy az önkormányzati szervek felét időről időre választás útján újították meg. A Mezőfi vezetése alatt álló mozgalom ezt a lehetőséget észrevette és igyekezett kihasználni.

Achim a bíróválasztásokat igyekezett arra felhasználni, hogy a megválasztandó személyek ne csak a parasztság érdekeit képviseljék, hanem legyenek egyben tekintélyesek is. A Mezőfi által felvetett szervezési elveket tehát Achim igyekezett úgy átalakítani, hogy a községek politikai szervezetei — lassan demokratikus tartalommal megtöltve — egyben egy jövendő parasztdemokrácia sejtjei legyenek. Jól mutatja ennek a jelentőségét az, ahogy Békéscsabán a parasztság benyomult a képviselőtestületbe. Közvetlenül Achim halála előtt a — korábban teljesen úri befolyás alatt álló — képviselőtestületben 34-en támogatták Achim politikai tömörülését és csak 16-an voltak ellene,[71] azaz itt már a parasztság a helyi politikában nagy befolyásra tett szert. Achimnak ez a politikai törekvése annak az elvnek a gyakorlati megvalósítása, amelyet így lehet összefoglalni: a parasztság semmit sem várhat a „nagy politikától", önmagának kell kezébe vennie ügyeit; kezdje ezt a saját portája körül, nyomuljon egyre feljebb a politika lépcsőin, szerezzen politikai gyakorlatot, de úgy, hogy mindig érezze maga mögött tömegeit. Ezeket a gondolatokat az önálló parasztmozgalom létjogosultságának megfogalmazása közben fejtette ki Achim, mivelhogy azt a magyar politikai életben több oldalról is kétségbe vonták.[72] Ezeket a gondolatokat Achim mindig az agrárszocializmus politikai tapasztalataira támaszkodva szövi. Az önálló parasztpárt szükségességének felismerése mindenképpen Achim érdeme. Az utána jövő parasztpolitikusok már csak ismételni tudják ezt a gondolatot. Nagyatádi Szabó István is eljut ehhez a gondolathoz, de csak három évvel később.[73]

Achim Parasztpártjának megalakulása után (1906. március 17.) a magyar parasztmozgalmak történetében új szakasz kezdődött el. A kortársak közül többen is rádöbbentek erre abban a pillanatban, ahogy a távírók szétröpítették a hírt, hogy mit jelent a parasztság mint önálló politikai erő? Az Újságban Bartal Béla azt írta: „. . . az új Parasztpárt révén — hamarább, mint gondolják — a prókátorokban hitét vesztett parasztság elfordul azoktól, kik csak terhet, áldozatot követelnek tőle, de érte nem tettek semmit? . . . Nálunk a leghivatottabb körök is — a gazdatársadalom hivatott vezetői — csupa koalíciós gutgesinnt-ségből némán állnak, tétlenül nézik a szociális evolúciót, amelynek a nemzet életére való visszahatását Achim András az ő egészséges parasztészével kötetekre való disszertációknál jobban jellemezte, mikor azt mondta, hogy »éhes katonával nem lehet háborút csinálni«."[74] Rácz Gyula, a kor neves közgazdasági és szociológiai érdeklődésű politikusa, aki jelen volt a Parasztpárt megalakulásán, a szalontai Gál Gergely azon felszólalására, hogy „. . . itthon akar élni és itthon akar tisztességesen meg is élni a magyar paraszt", Parasztmozgalom c. cikkében válaszolt: „. . . abban a megyében, ahol az ezer holdnál nagyobb birtoktagok mindenikére 3335 kat. h. prímà föld esik, mintegy 60 000 földműves férfi-munkás él közel 66 000 eltartott családtaggal föld nélkül, cseléd és napszámos sorban naponta 1 korona keresetből, az évi átlagos munkabért véve alapul . . . Sötét, szomorú az a kép, amelyet a statisztika adatai az ország gazdasági állapotáról mutatnak. És a békéscsabai pártalakulásnak a politikai mértéken túlterjedő nagy társadalmi jelentősége abban van, hogy minden elfogulatlan ember figyelmét ráirányítja ezekre a veszedelmesen kóros állapotokra, de megmutatja

[71] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 29.

[72] Huszadik Század. 1908. október. Achim ebben a folyóiratban válaszolt az ellenérvekre. Többek között azt mondta: „Én hiszem becsületes hitemmel, hogy a parasztság hisz önmagában, a sok becsapás, a bőrén üzött politikai fortélyoskodás nagykorúvá tette a parasztságot." 309. l. Majd azzal kapcsolatban fejtette ki véleményét, hogy mit akar az önálló pártmozgalommal elérni a parasztság: „Szóval a parasztság, illetve egy magyar parasztpárt programja lényegében: földet a parasztnak, a föld a paraszt termelőeszköze, anélkül csak félember, irányító hatalmat az államban, a közigazgatásban, hogy biztosíthassa a parasztság fejlődését, kultúrát, iskolát biztosítani, hogy nevelődjön egy erős parasztnemzedék." 310. l. Az önálló parasztmozgalom Achim megfogalmazásában azt jelentette, hogy a 48-asoktól függetlenül, a saját erejére támaszkodva kísérli meg a parasztság a feudális maradványoktól való megszabadulást. Amint láttuk, ez a program arra a fokozatosságra épült fel, amely éppen a Viharsarokban nyilvánul meg a legszembeszökőbben. Először a szegényparasztok kerestek új utat, mert a megélhetési kérdések őket sújtották a legerősebben. A birtokos parasztság csak később és mérsékeltebb formában vetette fel az önállósodás kérdését. Achim — történeti értelemben — mintegy összekötő az agrárszocializmus és Nagyatádi Szabó között. Achim mozgalma az agrárszocializmusból nőtt ki, a szereplők egykori agrárszocialisták és újak, már eléri azt az időszakot, amikor az agrárkérdés és benne a parasztkérdés a maga komplexitásában merült fel (1905 után). Ezek a kérdések történetileg és problematikában is szerencsésen találkoznak Achim mozgalmában. Ezért a javasolt út az önálló parasztpárt számára az egyik igen realisztikus út.

[73] Lásd *Király István:* Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt c. tanulmányát: MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezések 1964—1965. Bp. 1966. 381—382. és 403—420. l.

[74] Az Újság. 1906. márc. 26. *Bartal Béla:* Paraszt-párt.

egyszersmind az útját annak is, hogyan kell kilábolni a veszedelemből és megnyitni a gazdasági és kulturális fejlődést az elhanyagolt és elnyomott néprétegek számára. Ha a kisbirtokos osztály felszabadul azoknak a politikai gyámsága alól, akik elsősorban felelősek a mai állapotokért, erős és hatalmas tényezője lesz az egészségesebb, új Magyarországnak."[75] A leglényegesebb változás, amit a Parasztpárt megjelenése elindított, az, hogy miután a koalíció az önálló állami élet követelését elárulta, előtérbe nyomult az ország egyik legégetőbb szociális kérdése, a parasztkérdés.[76] Majd más paraszti pártok megalakulásával ezek a politikai hangok felerősödtek. A 90-es években még a közjogi küzdelem volt az ellenzék fő működési tere, az akkor fellépő agrárszocialista mozgalmakat még társadalmi betegségként kezelték. 1906 után a közjogi küzdelem elszürkült. Achim földreformjavaslata a magyar parlamentben azt mutatja, hogy a magyar politika legmagasabb fórumán is kénytelenek tudomásul venni, hogy a magyar politikai élet képlete már nem a régi. A paraszti tömegeket azok a kérdések foglalkoztatják, amelyek éppen az 1891-es viharsarki mozgalmak után váltak nyilvánvalókká. Achim mozgalmát ezer szál fűzte az agrárszocialista mozgalmakhoz. Maga Achim ezeknek a mozgalmaknak a vértanúira emlékezve írta: „. . . tetemre tanúnak hívom e szent szerelmünkre Csernovát, Élesdet, Hódmezővásárhelyt, Békéscsabát, Nyírbélteket, mint parasztvérrel felszentelt oltárait a magyar muzsikok küzdelmeinek".[77] Ha Achim a fellépését megelőző másfél évtizedes paraszti küzdelmeket ennyire magáénak érezte, felmerül a kérdés: az ő mozgalma is agrárszocialista-e vagy nem? Erre eddig nagyon különböző választ adtak azok, akik ezzel a mozgalommal foglalkoztak. Az egyik csoport agrárszocialistának tartja,[78] a másiknak a véleménye szerint Achim mozgalma több, mint agrárszocialista[79], sőt akadt egy olyan vélemény is, amely kulák vezetés alatt álló birtokos paraszti mozgalomnak tartotta.[80] Mind a két vélemény szélsőségekben mozog és gátolja Achim mozgalmának megértését, történeti jelentőségének felismerését.

Az Achim vezette mozgalom gazdasági és társadalmi feltételeit a birtokviszonyoknak az a nagyfokú aránytalansága határozza meg, amely a Viharsarokra jellemző, politikai feltételeit pedig az agrárszocializmus.[81] A parasztpárti mozgalom szinte mindazt felölelte, ami előremutató volt az agrárszocializmusban. A lehanyatló agrárszocialista mozgalom harcosait szárnya alá gyűjtötte.[82] De ez a párt találkozóhelye volt azoknak is, akik rokonszenvvel fordultak a parasztság politikai küzdelme felé.[83] Achim azonban nem rekedt meg az agrárszocializmusnál. Ez a mozgalom több szempontból törvényszerűen hanyatlásra volt ítélve. A hanyatlást a szervezeti gyengeség, a pártprogramok elégtelensége és a parasztság egészéhez mért szűk osztálybázisa okozta. Bár Várkonyi és Mezőfi pártjaiban már vannak birtokos parasztok is, mindkét pártban már az ő érdekeiknek képviselete is vitatéma; mégis mind a két párt lényegében szegényparaszti párt maradt. Az agrárszocialista pártoknak, de bizonyos mértékig a magyar parasztmozgalmaknak is szerencsétlensége, hogy az első forradalmi paraszti megmozdulásoktól csak nagyon nehezen jutottak el az összparaszti érdekek képviseletéig. Az a másfél évtizedes fejlődés, amíg lépésről lépésre, teljesen magára hagyva kibontakozik a parasztmozgalom és eljut olyan fokra, hogy az országos politikai mezőnyben már tényezővé válhat, nem csak sok erőt és sok vargabetűt kívánt, hanem egyben az uralkodó osztályoknak is lehetőséget adott a mozgalom elemzésére. Az OMGE és a hatóságok szinte divatszerűen a kiadványok tömegét jelentetik meg az agrárszocialista mozgalmakról. Ennek a lázas érdeklődésnek, vizsgálódásnak az a nagy történelmi negatívuma, hogy az uralkodó osztályok vezetői rájöttek a tisztán szegényparaszti mozgalmak leszerelésének nyitjára. Tudatos gazdaság-

[75] Békés megyei Híradó. 1906. márc. 31. *Rácz Gyula:* Parasztmozgalom.
[76] *Pölöskei Ferenc* i. m. 44. l.
[77] Paraszt Újság. 1908. jún. 7.
[78] Agrárszocialistának tartja *Takács Imre, Mengyán György* (Achim L. András és az „agrárszocialista" mozgalom. Megjelent a Körös Népe c. kiadványban. Történelmi és néprajzi antológia. Békéscsaba. 1965. 162. és 168 l.), *Molnár József* (már idézett munkájában a következőt írta: „Achim valóban hosszú utat tett meg a függetlenségi politikától az agrárszocialista forradalmárságig, a nemzetiségi politikusokkal való együttműködésig."), *Nagy Imre* (Munkásmozgalom és „agrárszocializmus" a 19. sz. végén Magyarországon. Bp. 1950. 35. l.).
[79] A másik csoport többnek tartja agrárszocialista mozgalomnál, ide tartozik véleményével *Gergely Győző* („Így volt ez Békéscsabán is, ahol a mozgalom eredetileg határozottan proletármozgalom volt . . . És ebbe a tisztán proletár-egyesületbe jutott bele első »birtokos-elvtársnak« Achim L. András."), *Bodrogközi Zoltán* (Magyar agrármozgalmak története. Bp. 1929.), *Simon Péter* (i. m. 221. l.), *Erényi Tibor, Pölöskei Ferenc, Féja Géza, Kristóffy József* (Magyarország kálváriája. Bp. 1927).
[80] *Dobozy Imre:* Azért a víz az úr. (Századvégi agrármozgalmak Magyarországon.) Bp. 1950. 103—106. l.
[81] A viharsarki birtokmegoszlást jól tünteti fel *Simon Péter* i. m. 74. l.
[82] *Féja Géza* i. m. 30. l. „Csak egy parasztot szúrtak meg, belőle lett Achim leghűségesebb vezére."
[83] Nagyon érdekes kérdés az, hogy Achim körül néhány protestáns pap is gyülekezett. Ugyanis Nagyatádi mozgalmában is találkoztunk ezekkel a protestáns papokkal. Az aztán különösen érdekes, hogy az a Varga Dezső, akinek igen nagy szerepe volt a Nagyatádi-féle pártprogram kialakításában, korábban Achim lapjában, az Igaz Eszmében több cikket is írt. De a korból több olyan protestáns papot is fel lehet sorolni, akik a különböző agrármozgalmakban megfordultak.

politikával minden módon igyekeztek megakadályozni a szegény- és a birtokos parasztі tömegek találkozását. 1898-tól kezdve a gazdasági egyesületeken és a hatósági intézkedéseken keresztül a rendszabályok és szervezetek légióját sorakoztatják fel a birtokos parasztság és a szegényparasztság elválasztására. Ez a módszer aztán több évtizedre a magyar parasztmozgalmak leszerelésének kulcsává válik. (Természetesen a parasztság széttagolása mellett a hatósági terrornak legalább olyan szerepet szántak a magyar uralkodó osztályok.) Az a kényszerű helyzet, hogy a forradalmi magyar parasztmozgalmak fejlődésében szinte követ kőre kell rakni, a parasztság politikai erőinek készenléti állapotában mindig lemaradást okozott. 1905-höz úgy érkezik el a magyar parasztság politikai harca, hogy Achim éppencsak nekifog egy olyan párt megszervezésének, amely következetesen képviseli a demokratikus agrárfejlődés programját. Ha valahol és valamiben elmarasztalható a magyar SZDP, akkor mindenképpen abban, hogy mindannyiszor szenvedélyes haraggal fordult szembe az agrárszocialista mozgalommal, mikor ott birtokos parasztok jelentek meg. A szegény- és a birtokosparaszti mozgalom ellentétének hangoztatása lényegében öntudatlan hozzájárulás az uralkodó osztályok azon törekvéséhez, hogy a parasztmozgalmakat a parasztság belső erőivel szerelje le. Achim éppen ezekben a kérdésekben jut el messzebbre, mint az agrárszocializmus. Egyértelműen és következetesen teszi fel azt a kérdést, hogy ki a magyar parasztság egészének a legnagyobb ellensége? A válasz: a nagybirtokos osztály. Hogy ezt a nagy gazdasági és politikai hatalommal rendelkező osztályt meg lehessen törni, az egész parasztság politikai akcióegységén túl az összes baloldali erő összefogására van szükség. De ezekről a kérdésekről majd a tanulmány további fejezeteiben lesz szó.

Sommásan azt lehet mondani, hogy Achim mozgalma az egyébként szükségszerűen hanyatlásra ítélt agrárszocialista mozgalmak összes forradalmi hagyományát átmentette, a politikai tapasztalatokat megfelelően gyümölcsöztette és ebben méltó örökösévé vált az agrárszocializmusnak. Azokban a kérdésekben, így többek között a szociáldemokrata tévedések kritikájában, ahol mindig földhöz ragad az agrárszocializmus, tovább tud lépni. Pártját úgy szervezi meg, hogy az összparaszti párt legyen, programja a magyar agrárfejlődés demokratikus útját szolgálja, a politikában plebejus demokráciát akar, híve a dolgozó osztályok érdekétől áthatott igazi nemzeti függetlenségnek. Véleménye szerint a magyarság és a nemzetiségek rögtön megbékülnek, ha közösen harcolnak a haladást fékező erőkkel szemben. Ezért Achim pártját az agrárszocializmus örökösének kell tartani, de nem agrárszocialista pártnak, hanem olyan alföldi forradalmi parasztmozgalomnak, amely fejlődésében az első világháború előtt a legmesszebb jutott el.

Achim L. András osztályhelyzete, a vezetése alatt álló mozgalom osztálybázisa és a mozgalom földrajzi elhelyezkedése

Achim L. András osztályhelyzetét eddig a történettudomány még nem tisztázta kielégítő pontossággal. A róla írók hol nagyparasztnak,[84] hol pedig úri birtokosnak tartják.[85] Achim osztályhelyzetét egyik vélemény sem tükrözi hűen. A fiatal Achim a 12. jegyzetben részletezett gazdaságot örökölte.[86] Ehhez jött még felesége hozománya, amely mintegy 40 k. h. földet és a Mészáros (jelenleg Achim) utcai házat jelentette.[87] Ez a gazdaság 10 év alatt nagy fejlődésen ment keresztül. Éves cselédeinek száma 1904-ben elérte a 16 főt. Őket 1900 körül szerződtette gazdaságába.[88] De nemcsak az állandó cselédek száma szaporodott meg, hanem a részeseké is. Achim bevezette a dohánytermesztést és mintegy 30 k. holdon termelt elsőrendű dohányt.[89] Dohányföldjein sokszor 40 feles dohánytermesztő kertész is dolgozott. Jó tehenészete volt, és szép, tisztavérű lovakat tartott. A gazdasági egyesület megyei kiállításain gazdasági díjakat kapott.[90] A gazdaság fejlődését jól mutatja, hogy apjának csak egy cséplőszekrénye volt, viszont ő már két

[84] *Dobozy Imre* i. m. 103. l. „Achim kulák volt."

[85] Molnár József és Tibori János is Achim nemesi származásának taglalásával azt a véleményüket fejtették ki, hogy Achim lényegében úri birtokos. Molnár még külön hangsúlyozta is: „Nagygazda, de nem basaparaszt"

[86] Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. k. Gazdacímtár. Bp. 1897. 324–25. l.

[87] *Tibori János* i. m. 13. l.

[88] Igaz Eszme. 1904. márc. 30. *Achim L. András:* Üzenet a kígyósi grófnak. „Mondok végre egy kis példát. Én, alulírott, aki csak ezredrésznyi tényező vagyok vagyonilag a tisztelt gróf úrhoz képest, 16 évi állandó cselédet tartok. Ezek a tizenhatan (közülük tizenkettő újkígyósi) mind egytől-egyig újjászervezett szociáldemokraták jó magammal együtt, mind 5–6 éve vannak nálam és dicsekvés nélkül mondhatom, hogy ezek a legjobb munkásaim."

[89] Békés megyei Híradó. 1905. aug. 20. A hirdetés rovatban a következő olvasható: „Birtokeladás. Ezennel áruba bocsájtom gerendási, mintegy 160 holdas birtokomat egy kertész tanyával és egy belső, gazdasági, minden a kellő épülettel tökéletesen felszerelt tanyával, a birtok príma I. o. szántóföld, 30 hold dohány-engedéllyel, 20 hold kitűnő herével és 3 hold legjobb minőségű szőlőskerttel. A birtokeladás szabad kézből történik. Ügynökök figyelembe nem vétetnek. Achim L. András orsz. képviselő."

[90] *Molnár József* i. m.

darab cséplőgéppel rendelkezett.[91] De a speciális kultúrák sem hiányoztak gazdaságából. Egyik újságcikkéből megtudjuk, hogy 15 k. holdon termelt cirokseprűnek valót.[92] A 3 k. holdnyi szőlőben sok bor termett. Az 1906-os képviselőválasztás után megvendégelte választóit, a bort a vendégek részére embermagasságú hordókból mérték.[93] Kérdés, hogy Achim csak a saját földjén gazdálkodott-e, vagy volt bérlete is? Achim egyszer írásban nyilatkozott bérlete nagyságáról. Ugyanis azt a hírt terjesztette Az Újság c. lap róla, hogy „szegény, eladósodott" ember. Az válaszolta: „Ha így volna, nem szégyelleném bevallani, mert szegénynek lenni mifelénk nem szégyen. De ez sem való, mert ezer holdon gazdálkodom."[94] Egy másik forrás szerint Achim bérlete elérte a 2000 k. holdat.[95] Személyesen megkérdeztem leányát (Medvegy Elemérnét), aki a következő választ adta: apja bérlettel is foglalkozott, nagyságát nem tudja megmondani, de ezer hold felett volt, és különösen abban az időben ért rá erre, mikor megfosztották mandátumától.[96] Amint az adatokból látható, Achimnak tekintélyes bérleti gazdasága volt. Ez a saját nyilatkozata szerint is mintegy 800 hold lehetett, mivel gazdasága 200 k. h. volt, de valószínűnek kell tartani, hogy a bérlet 1907-ben megnövekedett. Egyébként adója is azt mutatja, hogy nemcsak a saját 200 hold földje után fizetett, hanem még kellett lennie más birtoknak is, mert a közel ezer korona adó nem terhelhette a 200 holdas birtokot.[97] Az adatok tehát semmiképpen sem azt mutatják, hogy Achim kulák vagy úri birtokos, hanem azt, hogy gazdaságának helyzetét a bérlet határozza meg. A 200 holdas gazdaság még a legintenzívebb gazdálkodás mellett sem tudta volna biztosítani azt a jövedelmet, amit Achim a vezetése alatt álló mozgalomra ráköltött. Halálakor mintegy 175 ezer K adósság maradt, de otthon is volt közel 100 ezer K készpénz.[98] Ez tehát azt mutatja, hogy Achim erősen részt vett a pénzügyi műveletekben is, ez pedig semmiképpen sem a kulákgazdaságok jellemzője Magyarországon ebben az időpontban, hiszen még a nyugati államokban sem kötötte ebben az időben ennyire össze a nagyparaszt a bankokkal a gazdaságát. Achim esetében egy kifejezetten tőkés bérleti gazdasággal állunk szemben. Ez apjának gazdaságából fejlődött ki. Egyébként erre utal az a megváltozott társadalmi helyzet is, amelyet Achim elfoglalt. Apja, nagyapja a város ügyeiben az első parasztgazdák közé tartoztak, de nem voltak a város vezetői.[99] Achim Békéscsaba parasztnépének vezetője, amely szinte adekvát azzal a gazdasági helyzettel, amit a fiatal Achim kivívott magának.

Már említettem, hogy Achim pártjának programjába a nagybirtok államosítása az agrárszocialisták programjaiból került át. Ez azonban önmagában nem ad elegendő magyarázatot, hiszen a parasztpártok programjai a résztvevők osztálytörekvéseit tükrözik. A vezérek pedig erősen kifejezésre juttatják egyrészt az általuk képviselt tömeg, másrészt a saját gondolataikat, amelyek gazdasági helyzetükkel kapcsolatosak. Achim mint bérlő évről évre érezte azt a terhet, amelyet a bérleti összeg kifizetése jelentett.

Korábban Európában egy haladó polgári mozgalom indult el, amely a föld államosításával a nagybirtokos osztály parazita módon megszerzett jövedelmét, a földjáradékot (amit éppen a bérleti összeg tartalmazott) igyekezett a „henyélők" kezéből kivenni. Achim tényleges osztályhelyzetének vizsgálata a kérdésnek erre a vonatkozására is ráterelí a figyelmet. Achimnak igen erős kapcsolata volt a magyar polgári radikálisokkal. Ennek az eszmének a közvetítője a polgári radikálisok valamelyik folyóirata vagy valamelyik polgári radikális volt.[100] A gondolat és a politikai törekvés — azon kívül, hogy tükrözi Achim tényleges osztályhelyzetét — Magyarország demokratizálásában fontos helyet

[91] Békés megyei Függetlenség. 1911. máj. 28. Achim özvegye két cséplőgarnitúra eladását hirdette.

[92] Idézi *Féja Géza:* Viharsarok. Bp. é. n. 39. l.

[93] Békés megyei Híradó. 1906. máj. 16–17. Ezen a lakomán 1500 ember vett részt, két ökröt, három hízót vágtak le. Fúvós és cigánybanda húzta a nótát.

[94] Békés megyei Híradó. 1905. febr. 24.

[95] *Féja Géza* i. m. 38. l.

[96] A beszélgetés 1965. jún. 17-én folyt le.

[97] Adójának összege egyébként állandó növekedést mutatott. 1901-ben 869,46 (Békés vármegye. 1901. aug. 7.), 1902-ben 896,65 (Békés. 1902. aug. 3.), 1904-ben pedig 972,67 Koronát fizetett (Békés megyei Híradó. 1904. szept. 10.).

[98] Arra vonatkozólag, hogy Achim saját vagyonából mennyit költött a mozgalomra, érdekes adatokat nyújt az 1907/1908-as pártévről szóló beszámoló. A Paraszt Újság harmadik évfolyamának a megindítása: „ez is, mint minden egyéb költség, szeretett vezérünk, Achim L. András áldozatkészségéből telt ki, akinek ezért a parasztság sohasem múló hálája, szeretete a fizetség." Paraszt Újság. 1908. jún. 7.

[99] A békéscsabai ág. h. ev. egyházközség. Sponsalia. I. k. 1867. okt. 31. Achim nagyapja neve mellé szlovákul a következő volt bejegyezve: „. . . az itteni egyház érdemesült gondnoka". Achim elődeiről *Molnár József* (i. m.) azt írja: „. . . 1827-ben tűnik fel az első Achim a község vezetői között: Achim Mátyás Békéscsaba bírája, másodszor 1845-ben, amikor ifj. Achim Jánost esküdtté választották. Achim L. András édesapját, a négy gimnáziumot végzett parasztgazdát pedig a Zsilinszkyek nagyapjával szemben választották meg Békéscsaba bírájává."

[100] Achim pártját az Ország 1906. márc 27-i száma egyenesen Eötvös Károly posti ügyvédnek tulajdonítja: „Nem is történt volna semmi különösebb dolog Achimmal, ha időközben az Abbázia kávéház Eötvös Károly asztaltársaságához nem kerül. Ez az asztaltársaság ugrasztotta be Achimot egy új párt alakításába, mely elfoglalt pártállásánál fogva azonos Bánffy és Eötvös álláspontjával."

foglalt el. A latifundiumok és a kötött birtokok nagy mennyiségű földet vontak el a normális kereskedelmi forgalomtól és ezzel fékezték a koncentrációt a mezőgazdaságban. Ennek pedig egyenes következménye, hogy a belső piac leszűkült, a mezőgazdasági népesség nagy része nehezen talált megélhetést, hogy a falu nyomorgott. Ezért a latifundiumok és a kötött, valamint a papi birtokok államosítása az ország demokratizálásán túl, új életlehetőségeket nyitott volna a falusi szegénység és szabadabb viszonyokat a birtokos parasztság számára, lényegesen kedvezőbb gazdálkodási viszonyokat teremtett volna az Achimmal egysorsú birtokosok számára.[101] A javaslat radikális szelleméből következett, hogy az éppen Achim pártjában talált visszhangra. Így hát a föld államosításának gondolata széleskörűen felölelte az Achim mozgalmában részt vevő személyek gazdasági érdekét, de megegyezett Achim osztályhelyzetéből következő személyes érdekével is. Ennek önmaga is tudatában lévén így fejezte be földreformjavaslatát a parlamentben: „Ennek az intézkedésnek természetszerű következése lesz, hogy a nép nyomorára spekuláló lelketlen földuzsora és kizsákmányolás eltűnik."[102] A föld államosításának gondolata központi helyet foglalt el a parasztpárti táborban, mivel annak oldaláról könnyen megközelíthető volt annak a sokféle osztályhelyzetű személynek a gazdasági érdeke, akik részt vettek a mozgalomban. Megfelelt a korábbi agrárszocialistáknak, megcsillantotta a földhözjutást a birtokos parasztok előtt, megszabadította volna a nagybirtoktól bérbevevő kis- és nagybérlőket a földjáradéktól, végül kielégítő garanciát adott volna a nagybirtokrendszer megszüntetésére és gátat vetett volna a mértéktelen tőkés földkoncentrációnak is.

*

Achim pártja osztályösszetételére nézve parasztpárt volt.[103] A párt mindenekelőtt széles és politikailag érett paraszti proletártömegekre támaszkodott. A Parasztpártot megelőző politikai alakulat, a békéscsabai Népegylet a megalakuláskor kb. 3000 agrárproletárt egyesített.[104] Ezeknek nagy része Békéscsaba legszegényebb negyedében, Jaminában (verem) élt.[105] A környező nagy falvakban és városokban, valamint az Alföld nagyobb településein koncentrálódott agrárproletariátus szintén fontos szerepet játszott a mozgalomban. „A paraszt-proletariátusból nőtt ki legelső csapata. E parasztproletárok közül alig bírt valaki szavazati joggal, de ők alkották Achim számára a gyorsan mozgósítható és elszánt harcos tömeget, s később, mikor Achim földmunkásszervezetekbe igyekezett tömöríteni őket, jól tudta, hogy minden követválasztásnál nagyobb győzelmet készít elő. A gazdák szervezéséhez akkor fogott, mikor ez a tömör politikai hátvéd már mögötte állott . . ."[106] Nagyon érdekes, hogy a Parasztpártot az egyik legfontosabb kérdésben, a földkérdésben a párt bihari szervezetének földmunkásai mozdították el arról az álláspontról, amely szerint a nagybirtokok felső határát 10 000 holdban szabták meg.[107] Igen érdekes kérdés az, hogy Achim lapja, a Paraszt Újság, mikor valamelyik szervezettel fuzionált vagy akcióegységre lépett és annak a szervezetnek is volt lapja, akkor ezek a lapok megmaradtak proletárérdekeket védő lapoknak, Achim lapja viszont birtokos paraszti érdekeket képviselt.[108]

Achim pártjának osztályösszetételét jól reprezentálja békéscsabai támogatóinak foglalkozása. Az 1910-es választáson az Achimra szavazók foglalkozását statisztikai

[101] Nagyon érdekes az a kapcsolat, amely K. Schriffert József gyulai 48-as képviselő és Achim L. András között kialakult. Schriffert ugyancsak néhány száz holddal rendelkező jómódú gazdaember volt. A Parasztpárt megalakulásakor az a hír terjedt el, hogy ő is belép a pártba, de később nyilatkozatot tett közzé, hogy nem lépett be. (Békés megyei Híradó. 1906. márc. 22.) Ennek ellenére a baráti kapcsolat megmaradt közöttük, sőt Achim nyilatkozata szerint a Parasztpárt létrehozását meg is vitatták: „Az elégedetlenségünk bizony jogosult. Schriffert barátomnak, meg nekem az a tervünk s ezt alaposan megvitattuk elvtársainkkal, hogy megalakítjuk a magyar kisgazdák pártját. A neve Parasztpárt lesz." (Békés megyei Híradó. 1906. márc. 18.) A Schrifferttel tartott barátság és az a tény, hogy pártjában jó néhány földbérlő is megfordult, azt mutatja, hogy a gazdagparasztság anyagi helyzetéhez közel álló bérlők politikai követelése nem ellenkezett a paraszti politikai követelésekkel.

[102] Képviselőházi Napló. 1906/10. II. k. 196. l.

[103] *Tíbori János* i. m. 3. l. Téved Tibori János, mikor Achim mozgalmát szegényparaszti mozgalomnak tartja.

[104] Budapesti Napló. 1906. márc. 17.

[105] Ez a városnegyed választotta be a községi képviselőtestületbe. Békés megyei Híradó. 1904. dec. 6. Ezeknek a tömegeknek a politikai jelentőségét jól aláhúzza az, hogy az 1906-os képviselőválasztások alkalmával a Jaminában Novák albíró udvarán külön választási gyűlést kellett tartani. Békés megyei Híradó. 1906. máj. 1.

[106] *Féja Géza* i. m. 42. l.

[107] Horváth Gusztáv, a nagyváradi szervezet titkára ebben az ügyben igen erősen tevékenykedett, ez derül ki a Paraszt Újság 1908. jún. 14-i számából. A következő számban pedig felülvizsgálta a Parasztpárt programjának a földkérdésre vonatkozó követelését. Paraszt Újság. 1908. jún. 21. *Horváth Gusztáv:* Elő a fegyverekkel c. cikke.

[108] Föld Népe. 1908. ápr. 18. A Parasztpárt és az Országos Földművelő Párt egyesülésekor írta a balmazújvárosi lap: „. . . a Paraszt Újság elsősorban a kisgazdák érdekeit, a Föld Népe pedig elsősorban a földmunkás és kubikos elvtársak érdekeit fogja szolgálni . . ." De ugyanez történt a Várkonyi-féle mozgalommal történt egyesüléskor is.

összegezésnek vetettem alá és a következő eredményt kaptam: 844 földműves, 44 kereskedő 14 földbérlő, 14 cséplőgéptulajdonos, 50 kisiparos (hentes, kőműves, ács, csizmadia, asztalos, kovács, szabó, cipész, mézesbábos, szűcs, kenyérsütő, cukrász, órás, fazekas, pálinkafőző, kerékgyártó, bádogos, kútfúró), 3 földbirtokos, 1 tőkepénzes, 1 gőzmalomtulajdonos, 1 ispán, 1 téglagyáros, 1 ügyvéd, 1 alkusz, 1 utazó, 1 gyógyszerész, 1 adótiszt, 1 fiákeres, 1 rendőrbiztos, 1 kalauz, 4 kocsirendező (MÁV), 1 fűtő, 1 lámpakezelő.[109] Az 1906-os választás alkalmával a választók foglalkozásbeli megoszlása nagyon hasonló az 1910-eshez. Itt is parasztokat, sertéskereskedőket, bérkocsisokat, kőműveseket, csizmadiákat, asztalosokat, szatócsokat, nádkereskedőket, kovácsokat, háztulajdonosokat, cséplőgéptulajdonosokat, kocsmárosokat és földbérlőket említ a felsorolás.[110] Az 1906-os májusi képviselőválasztásokon Achim szavazóinak többsége a tanyai parasztokból került ki.[111] A Parasztpárt országgyűlési képviselője, Pető Sándor szerint: „A Parasztpárt többsége kisebb-nagyobb birtokkal rendelkező választópolgárokból áll, programjuk radikális, de polgári alapon áll . . .”[112] A felsorolásokból látható, hogy Achim pártjában a parasztság mellett helyet foglalt a kispolgárságnak az a része is, amely akár vevőköre révén, akár származása folytán kapcsolatban volt a parasztsággal. De érdekes módon újra megtaláljuk a földbérlőket, sőt három — valószínű kisebb — földbirtokost is. Szerepel még néhány értelmiségi is. Ezekután a mozgalom osztálybázisát a következőképpen lehet meghatározni: parasztmozgalom általában, amely átfogja a szegény- és a birtokos parasztságot, valamint a parasztsággal szimpatizáns kispolgárságot és értelmiséget. De megtalálta a helyét a mozgalomban a bérlőknek az a csoportja, valamint a kisebb földbirtokosságnak az a része is, amely elégedetlen volt a nagybirtokrendszerrel.

*

Annak a felderítése, hogy egy-egy parasztmozgalom földrajzi határai hol húzódnak, nagyon nehéz feladat. A nehézség abból adódik, hogy a párt egykori tevékenységéről nem maradt fenn archívum, a párt iratai szétszóródtak, de sok fontos kérdésről nem is vezettek nyilvántartást. Még az olyan fontos pártgazdasági tevékenységről sem maradt fenn jegyzék, mint a költségekhez való hozzájárulás. Igaz, hogy ebben a pártban nem volt kötelező párttagsági díj, a hozzájárulás az egyéni jóakarattól függött. Ezért a mozgalom földrajzi elhelyezkedését közvetett adatokon kell nyomon kísérni.

A Parasztpárt 1906-ban, megalakulásakor elsősorban Békés megyei mozgalom.[113] Azonban a megalakulás után pár héttel már kilép ebből a keretből. Főleg a felbomló Bihar megyei Újjászervezett SZDP tagjai csatlakoztak Achim mozgalmához.[114] A Várkonyi mozgalmával való egyesülés után pedig újabb Békés, Csanád és Csongrád megyei községek parasztsága csatlakozott a mozgalomhoz.[115] Más forrás szerint a megalakulás után mintegy 118 község csatlakozott a Parasztpárthoz.[116] Nehéz lépésről lépésre nyomon követni a Parasztpárt gyarapodását. Tény az, hogy a koalíciós kormány igen erős üldözése ellenére is gyarapodott a párt. Nagyon nagy levelezést folytattak. Erre nyilvánvalóan azért volt szükség, mert a szervezetek az egész Alföldön szét voltak szórva. Az 1907—1908-as évek elején 34 500 K-át költöttek el sürgönyre, levelekre és a párttitkárság költségeinek fedezésére. A Békés megyében elért szervezési sikereket jól érzékelteti, hogy az 1907 novemberében megválasztott megyebizottsági tagok közül a parasztpártiak száma felszaporodott 86-ra. Békéscsabán a képviselőtestületi választások alkalmával 10 kerületből 9-ben győztek. Az Alföldön „. . . 128 községben az elöljáróság bíróval együtt pártunk tagjai közül választatott”.[117] 1907 nyarától kezdve a Parasztpárt szervezkedése mind erősebb hullámokat vert. Ebben a láncolatban az első lépés a Tótkomlóson tartott szer-

[108] Békés megyei Függetlenség. 1910. júl. 20. Az Achimra leadott szavazatok száma 1104 volt, viszont a lapban csak 996 személy foglalkozása volt feltüntetve.

[109] *Majer Jenő:* Achim L. András pöre. Nagyvárad. 1906.

[111] Békés megyei Függetlenség. 1906. máj. 8.

[112] Békés megyei Függetlenség. 1907. márc. 24.

[113] Budapesti Napló. 1906. márc. 19. A lap Doboz, Gyula, Békés és Vésztő kisgazdáit említi. *Takács Imre* (i. m.) szerint a mozgalom Békés megyében 11 községre terjedt ki: Tótkomlós, Tótbánhegyes, Ambrózfalva, Nagymajláth, Pitvaros, Albert, Sámson, Doboz, Mezőberény, Meggyesegyháza és Békéscsaba.

[114] Budapesti Napló. 1906. márc. 21. „. . . a Bihar megyei Újjászervezett SZDP teljesen szétzüllik. A párt elnöke, Gál Gergely már kilépett a pártból és most mozgalom indult meg Nagyszalontán, hogy az összes Bihar megyei községek, ahol Mezőfinek eddig hívei voltak, nyilvános népgyűlésen csatlakoznak az Achim András által alakított új szocialista párthoz. Mint értesültünk, Achim már a legközelebb Bihar megye több községében éspedig Nagyszalontán, Biharban, Élesden és Hosszúpályin tart népgyűlést.” Bár Gál Gergely jelen volt az alakuló gyűlésen, de még nem Achim pártjába, hanem az SZDP-be lépett be. (Békés megyei Híradó. 1906. márc. 23.) Ugyanakkor a jelzett területről sok újjászervezett csatlakozott a Parasztpárthoz.

[115] Budapesti Napló. 1906. márc. 25.

[116] Békés megyei Híradó. 1906. márc. 20.

[117] Paraszt Újság. 1908. jún. 7.

vezkedő gyűlés. Itt Lehoczky Mihály bíró hívei csatlakoztak Achim pártjához.[118] Majd azt a hírt lehet olvasni, hogy Meggyesegyházán, Tótbánhegyesen, Ambrózfalván, Apácán, Pitvaroson, Nagylakon, Gyulán, Kígyóson, Orosházán, Szeghalmon, Dobozon, Gyomán, Szegvárott és Békéscsabán lesz parasztpárti gyűlés.[119] A Parasztpárt terjeszkedése az 1908-as parasztkongresszus előtt annyira erős iramban folyt, hogy egy kissé még a párt vezetőit is meglepte: „Őszintén be kell vallanunk, hogy a rendelkezésre álló szűkös eszközök, a hatóság üldözése mellett is, nem várt mértékben mutatkozott agitációnk eredménye . . . Az Alföldön majdnem minden községben a választásokon felvette a küzdelmet pártunk." (Községi választásokról van szó.)[120] Közvetlenül a parasztkongresszus előtt Békés, Csanád, Csongrád, Bihar, Bács, Heves és Hajdú megyékben vannak szervezetei a Parasztpártnak. Megfelelő anyagi erőforrások mellett annak a lehetősége csillant meg, hogy mintegy 180 választási kerületben veheti fel a harcot a kormánypárttal.[121] Két év alatt a Parasztpárt szervezetileg megerősödött. Míg 1906-ban a szentesi kongresszuson csak 106 község képviselői jelentek meg, 1908 pünkösdjén már 405 község 967 küldöttel képviseltette magát.[122] A Parasztpárt iránti nagy érdeklődést mutatja az, hogy a párt programját magyar, német, román és szlovák nyelven 50—50 ezer példányban nyomatták ki. Ebben az időben azok a nemzetiségi pártok, amelyek akcióegységre léptek a Parasztpárttal, nem tartoztak szervezetileg ehhez a párthoz, mégis úgy kell őket számon tartani, mint a Parasztpárt segédcsapatait. Az akcióegységben részt vevő nemzetiségi pártok a következők voltak: Nyugatmagyarországi Parasztszövetség (szlovák parasztok pártja), Délvidéki Bauernbund (német parasztok tömörülése), a Dunántúli Radikális Földműves Párt (soproni német parasztpárt), ezenkívül azoknak a területeknek a parasztsága támogatta a parasztpárti törekvéseket, amelyeknek képviselői voltak Hodzsa Milán, Vlád Aurél. A román parasztokat és földmunkásokat Antal Mihály és Pál Lőrinc kapcsolta szorosabb kötelékbe a parasztpártiakkal. A Parasztpárt programja és politikai törekvése kielégítette a nemzetiségi pártokat is, hiszen ezek a pártok és politikai tömörülések, szociális törekvésüket tekintve, szintén parasztpártok voltak.

1908 júniusában a békéscsabai parasztkongresszuson az a probléma vetődött fel, hogy az eddigi csabai szervezési központot kerületi vezetőségekkel és párttitkárságokkal erősítsék meg. Ez a kongresszus egyik tárgyalási kérdéskomplexuma volt.[123] A kongresszuson megfelelő határozatot hoztak ebben a tárgyban és hozzá is kezdtek annak megvalósításához. Az aratás befejezése után rögtön Nagyváradon kezdték meg a szervezést. Az 1907—08-as tél végén Horváth Gusztáv nagyváradi földmunkásvezető kilépett az SZDP-ből. A kilépésnek politikai okai voltak. Horváthot nem elégítette ki az SZDP programja. „Meggyőződésem, hogy a Parasztpárt azon az úton halad, melyen hat és fél milliónyi földmunkás elérheti azt a jobb gazdasági helyzetet, amely előfeltétele az ország politikai átalakulásának."[124] Horváthtal együtt 1000 földmunkás lépett ki a nagyváradi SZDP-ből. Valamennyien átléptek a Parasztpártba. Létrehozták a nagyváradi parasztpárti titkárságot, amelynek vezetője Horváth Gusztáv lett. Úgy látszott, hogy ez a politikailag nagyon is fejlett földmunkástömeg alapját képezheti a békéscsabai pártszervezet mellett egy második vidéki központnak. De a helyi SZDP a politikai kudarcot nem tudta elviselni, ezért felbujtotta a nagyváradi munkásokat, és a parasztpártiak gyűlését véres verekedéssé aljasította le.[125] Majd a verekedés után a parasztpártiak átvonultak a Teleki utcába és ott folytatták a gyűlést. A gyűlésen 69 község volt képviselve. Megalakították a bihari 11-es bizottságot, amely tovább vitte a párt szervezését ezen a területen.

1908 elejére nyúlik vissza az a kapcsolat, amely a balmazújvárosi földmunkások és a Parasztpárt között kialakult. 1908. április 6-án a balmazújvárosi agrárproletárok újra megindították „a független földmívelők szocialista mozgalmát" és létrehozták az Országos Földművelő Pártot. Hogy eredményesen tudjanak harcolni az államhatalommal, szabad szervezetekbe tömörültek. Elegendő tagság esetében vezetőséget választottak, ha volt hozzá anyagi erejük, párthelyiséget szereztek. A párttagsági díj havi 4 fillér volt. A megalakulást megelőzően értekezleteket tartottak Orosházán, Szenttornyán, Csökmőn, Gyöngyösön és Jászkiséren. Ezeken a helyeken elhatározták, hogy csatlakoznak az Országos Földművelő Párthoz. A szabad szervezetekben való tömörülés ellenére a központi vezetőség szükségesnek tartotta, hogy levelezés útján az állandó kapcsolatot

[118] Békés megyei Függetlenség. 1908. ápr. 5.
[119] Békés megyei Függetlenség. 1908. ápr. 12.
[120] Paraszt Újság. 1908. jún. 7.
[121] *Kristóffy József* i. m. 534. l.
[122] Budapesti Napló. 1908. jún. 10.
[123] Paraszt Újság. 1908. máj. 24.
[124] Paraszt Újság. 1908. aug. 30.
[125] Budapesti Napló. 1908. aug. 19.

tartsák.[126] Ennek a pártnak a létrejötte felkeltette Békéscsabán is az érdeklődést. A parasztpárti vezetőség összeült és a párt hivatalos lapját, a Földnépét testvérlapjának fogadta „mindaddig, amíg az a föld népének igazi érdekeit szolgálja". A közeledés visszhangot váltott ki Balmazújvároson is: „Az Országos Földművelő Párt vezetősége a Magyarországi Parasztpárt vezetőségének határozatát tárgyalás alá vette és elhatározta, hogy: örömmel nyújt baráti kezet a pártnak az elnyomás elleni nehéz küzdelemre. A Parasztpártot testvérpártnak tekinti, a Földnépében állandó, erős küzdelmet fog folytatni az ő érdekeikért is. Azt azonban kijelenti, hogy ez az egyesülés nem jelenti az összeolvadást; pártunk elnevezése továbbra is az Országos Földművelő Párt marad és a két testvérpárt ügyeit külön-külön pártvezetőség intézi, amelyek közül a Parasztpárt vezetőségének székhelye Békéscsaba, a Földművelő Párté pedig Balmazújváros."[127] A politikai közeledés alapját az képezte, hogy a két párt programjában a fő követelések azonosak voltak. A választójogot, a sajtó- és gyülekezési szabadságot, a kötelező és ingyenes állami népoktatást, a nagybirtokok államosítását és parcellázását, a progresszív adózást, a fogyasztási cikkek árának csökkentését tartalmazta az Országos Földművelő Párt programja.[128] De volt abban is bizonyos rokonság, hogy a két párt demokratikus illúziókat táplált a királyi ház iránt.[129] A balmazújvárosi agrárproletárokat lelkesítette a Parasztpárt „rettenthetetlen harcot hirdető" magatartása a koalícióval szemben. Amikor egyesültek, éppen akkor került sor Tótkomlóson Lehoczky Mátyás községi bírónak és híveinek a kiválására a 48-as pártból. A gyűlésen megjelent 12 ezer ember előtt a Lehoczky Mátyás által tartott beszédet így kommentálta a párt lapja: „A tengernyi sokaság különvonatokon sereglett össze. Lehoczky Mátyás elvtárs, a község bírája, ki a 48-as párt elnökségét eldobta magától, mikor meggyőződött a koalíció népcsalásáról, igen szép beszédben buzdította az egybegyűlt parasztságot."[130] Különösen lelkesítette a Földművelő Pártot az a szövetség, amely a Parasztpárt által rendezett békéscsabai parasztkongresszuson jött létre a nemzetiségi parasztpártok és az alföldi forradalmi parasztpártok között. Később így emlékeztek erre vissza: „Fogadalmat tettünk mindannyian, hogy az általános, egyenlő, községenkénti, titkos választói jog kivívására pártjaink, a Magyarországi Parasztpárt, az Országos Földművelő Párt, a tót néppárt, a román nemzetiségi párt együttes, közös harcra szövetséget létesít, amely szövetségben egyesülni akarunk a városi proletariátus pártjával, a Magyarországi SZDP-tal." „Kétségbeesetten a koalíció árulásain, népellenes kormányzása felett, nem is látszott jobb eszköz a célra, mint a végsőkig folytatott, késhegyig menő harc."[131] Talán az is, hogy ennyire sokat vártak ettől a reakció elleni harctól, részese annak, hogy 1908 őszén a két párt közötti viszony megromlott. Fontosabb volt az az intrika, amelyet egy, a Földművelő Pártba befurakodott pesti újságíró, Boros (Brindus) Mihály folytatott Achim ellen.[132] A balmazújvárosiak megnyerésében segített az, hogy az SZDP nagyváradi szervezetével való véres összeütközés kicsit megtorpantotta Achim L. András. Ugyanis Achim messzemenően tudatában volt annak, hogy a koalíció elleni harcban, a választójogért folytatott küzdelemben milyen nagy szerepe van annak, hogy a forradalmi parasztmozgalmak és a munkásmozgalom együtt lépjenek fel. A csalódás, amit a nagyváradi verekedés okozott, idézte elő, hogy Achim kevesebbet mutatkozott a gyűléseken. Ebből a balmazújvárosiak azt a következtetést vonták le, hogy Achim szövetkezett a koalícióval.[132] De Boros hamarosan lelepleződött a Földművelő Pártban, és az általa kiadott Földnépe már 1909 februárjától kezdve nem a párt lapja. A balmazújvárosiak hamarosan megtalálták az utat vissza Achim politikai tömörüléséhez. 1909 novemberétől közösen adnak ki lapot: a Szabad Földet.[133]

1908 után a Parasztpárt tovább építi szervezeteit. Főleg a szervezetek megalapozásában és tagság számának gyarapodásában, valamint helyi befolyásának növelésében tesz előre lépéseket. Emellett újabb területeken is párthíveket szerez egészen Achim meggyilkolásáig. A Tiszántúlon, Bihar és Arad megyékben hódít politikai programja.[134] A kissé lelassult pártszervezést a történészek egy része annak tulajdonítja, hogy a gazdasági konjunktúra bontotta az egységes parasztmozgalmat szervező Achim társadalmi bázisát, egy másik vélemény szerint a parasztegység nem is történeti realitás Magyarországon ebben az időben, a harmadik csoport szerint Achim mozgalma gazdag-

[126] Földnépe. 1908. ápr. 18.
[127] Földnépe. 1908. ápr. 25.
[128] Földnépe. 1908. ápr. 18.
[129] Földnépe. 1908. máj. 22.
[130] Földnépe. 1908. ápr. 25.
[131] Földnépe. 1908. okt. 24.
[132] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben. Bp. 1910. 427. l.
[133] Uo.
[134] Szabad Föld. 1910. jan. 23.

paraszti érdekek hordozója.[135] Ezek a felfogások egytől egyig spekulatív eredetűek és nélkülöznek minden konkrét történeti kutatást. Az tény, hogy kissé hanyatlik a szervezés, de semmiképpen sem a felsorolt okok miatt. Bár ez a kérdés nem tartozik szigorúan ennek a fejezetnek az anyagához, mégis az egységes tárgyalásmód érdekében megemlítem, hogy a kisebb tempóban két tényező játszott döntő szerepet: a Parasztpárt rossz anyagi helyzete (ugyanis ennek a pártnak az anyagi bázisát Achim birtokának jövedelme képezte), valamint az a hallatlan reakciós terror, amivel üldözte mind Achim L. Andrást, mind a mozgalmat a koalíciós államhatalom, majd később a munkapárti uralom. De az is fékezte a parasztpárti mozgalmat, hogy 1909 körül a mozgalom néhány vezető személye különböző kicsinyes okok miatt szembefordult Achimmal. A parasztegység hirdetése semmiképpen sem vált a mozgalom terjeszkedésének akadályává. Ellenkezőleg, a parasztegység óriási vonzóerőt gyakorolt. Az üldözés, az anyagi eszközök hiánya ellenére az a sikersorozat, amelyet Achim és pártja az Alföldön elért, éppen annak a bizonyítéka, hogy Achim mozgalma a parasztegység hirdetésével új szakaszt nyitott a forradalmi parasztmozgalmak történetében.

Ha tehát Achim pártjának földrajzi elhelyezkedését röviden össze akarjuk foglalni, akkor az mondható, hogy *a Parasztpárt alföldi párt*. A mozgalom súlypontja Békés megyén kívül a Tiszántúlon van. A pártszervezésben — minden akadály ellenére — nagy sikereket ért el a Parasztpárt. A sikerek forrása az, hogy a mozgalom forradalmi volt, a maga korában a leghaladóbb paraszti követelésekkel lépett fel, másrészt annak köszönhető, hogy párt vezetői és maga Achim L. András olyan emberi tulajdonságok hordozói voltak, amelyek erőt és bátorságot adtak a reakció elleni harcban.

A Parasztpárt és a parasztegység

A Parasztpárt megszervezése eleve magában hordta a parasztegység gondolatát. Achim a Parasztpárt létrehozásához úgy fogott, hogy hangsúlyozta: el kell szakítani a parasztságot mind a 48-asoktól, mind a szociáldemokratáktól és bizonyos mértékig az agrárszocialistáktól, ahogy ő mondotta: „Mi is azt állítottuk, mikor agitálni kezdtünk a Parasztpárt érdekében, hogy az »agrárszocializmusnak« a Parasztpártban kell kifejezésre jutni."[136] A pártalapításnál azt hangsúlyozta, hogy nem elég csak a birtokos parasztságot szervezni, de ugyanúgy elégtelen csak a szegényparasztságot tömöríteni. Azt a nagy politikai erőt, amelyet a parasztság tömegénél és elesett társadalmi állásánál fogva képvisel, ki kell használni mind a saját sorsa, mind az egész ország ügyének jobbrafordítására. Achim politikai fellépésében az a döntően új, hogy véleménye szerint: „Egy pártba tartozik a munkájából élő, földtelen paraszt és a kisbirtokos: az egységes parasztérdek annyira kézenfekvő, hogy nem is kell mutatni."[137] A szociáldemokraták szerint: „A parasztság nem egységes érdekkel él a társadalomban. Másfelé húz a törpe birtokos, aki életét parcellájából és bérmunkájából együttesen tartja fenn; más irányba gravitál az a parcellás paraszt, aki nem szorul létfenntartásában bérmunkára, sőt már maga is egy vagy több bérmunkást tart. A parasztság mindkét rétegének vannak közös szenvedései is, azonban mégsem tud sem együtt, sem külön-külön más érdekeket kizárva, csupán a maga érdekében önálló pártban egyesülni."[138] A nagybirtokosok hivatalos szerve, az OMGE vallotta, hogy a kisgazdát és a nagygazdát a tulajdonosi érdek egy táborba viszi, és különösen a vagyonfelosztó szocialisták ellen közösen kell védekezniök. Azaz mind a szociáldemokraták, mind a nagybirtokosok szerint a parasztság nem képes önálló politikai erőként fellépni. Achim ezekkel a véleményekkel szembeszegezi: „Én hiszem becsületes hitemmel, hogy a parasztság hisz önmagában, a sok becsapás, a bőrén űzött politikai fortélyoskodás nagykorúvá tette a parasztságot."[139] De miért kell az egész parasztságnak politikai egységbe összeforrnia? Mi a parasztegységen munkálkodó Parasztpárt célja? Achim tömören így válaszol: „Szóval a parasztság, illetve egy magyar parasztpárt programja lényegében: földet a parasztnak, a föld a paraszt termelőeszköze, anélkül csak félember, irányító hatalmat az államban, a közigazgatásban, hogy biztosíthassa a parasztság fejlődését, kultúrát, iskolát biztosítani, hogy nevelődjön egy erős parasztnemzedék."[140] Az Achimmal együttműködő nemzetiségi politikusok még szélesebb mederbe ágyazták be a parasztegységet: „. . . míg az állami életünket lenyűgöző oligarchikus uralom letörve nem lesz,

[135] Idézi a Földmunkás- és szegényparaszti mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. c. kiadvány. I. k. 427—28.
[136] Huszadik Század. 1908. október. Vita a parasztpárti programról. *Achim* válasza Návay Lajosnak.
[137] Uo. *Achim L. András:* A vitás parasztpárti programról.
[138] Uo. *Tarcai Lajos* és *Jócsák Kálmán* hozzászólása.
[139] Ua., mint a 137-es jegyzet.
[140] Uo.

a kis- és nagyparaszt közötti érdekellentét az együttműködést nem fogja zavarni, mert közös érdekük nagyobb lévén, a cél eléréséig együttműködésre vannak utalva."[141] „... a Parasztpártot Magyarországon a történelmi fejlődésből következő politikai és gazdasági szükségletnek tartom, mert csak ilyen párt foglalhatja el fokozatosan a történelmi osztálypártokban máris támadó űrt. A Parasztpárt természetesen nem végleges alakulat, hanem egy átmeneti állapot fenntartója lesz, az átmenet pedig addig fog tartani, amíg a gazdasági és politikai reformmal túl nem teszi magát egy enyhe és főképp a nagybirtok élvezett előnyeit nem respektáló földadó-reformon, amíg a kisbirtok állománya nem nő meg annyira, hogy csillapíthassa a legégetőbb földéhséget és végül amíg az állam politikai és adminisztratív berendezésében nem teremt normális helyzetet."[142] Azaz a parasztegységet a nagybirtokrendszer magyarországi túltengése tette szükségessé. A falu fő osztályellentéte a nagybirtokos osztály és az egész parasztság osztályellentéte volt. A parasztság politikai szervezkedésének célja kiépíteni olyan nagybirtokellenes tömböt, amely tömegénél fogva, de szociális helyzete következtében is képes a nagybirtokrendszert megszüntetni. A parasztegység mint politikai stratégia azért új és nagy jelentőségű a magyar parasztmozgalmak történetében, mert az eddig külön vonalon futó és eltérő paraszti politikai törekvéseket (a jómódú paraszti törekvések a 48-as pártban és az agrárszegénység politikai törekvései az agrárszocialista pártokban) egy mederbe igyekezett terelni. A fordulat a politikai agitációban az, hogy nem a parasztság belső ellentéteit hangsúlyozza, hanem rátereli a figyelmet arra, ami a paraszti gazdasági és politikai sérelmekben közös. A parasztegység nem azt jelenti, hogy a birtokos paraszt ugyanazt követelje, mint a szegényparaszt, hanem azt, hogy politikájuk éle nagybirtokellenes legyen. Ezért Achim eleve számol azzal, hogy politikai programjának olyannak kell lennie, amely kielégíti az egész parasztságot. A saját programját ebből a szempontból így jellemzi: „Megkérdeztük, mi a baja, mi a vágya a parasztságnak és összehevenyésztünk belőle egy programot. Ez a program korántsem állandó, már az elmúlt kongresszuson vitatva lett megváltoztatása, meg lesz változtatva, helyet talál benne minden kívánság, ami felszínre kerül a parasztság körében. Nem félek tőlük, ezek a kívánságok csak radikálisak lehetnek."[143] A nemzeti történelem szempontjából pedig azért nagyjelentőségű politikai kérdés a parasztegység, mert ebben az időben Magyarországon a haladás fő kerékkötője a föld-, illetve a parasztkérdés megoldatlansága. Még az olyan nagy horderejű kérdésnek a mélyén is, mint a nemzetiségi kérdés, a parasztkérdés húzódik meg. Ezért hát nem kell azon csodálkozni, hogy a nemzetiségi képviselők közül mind Vlád Aurél, mind Hodzsa Milán tökéletesen megértette a parasztegység politikai jelentőségét, sőt — mint majd látni fogjuk — akcióegységre léptek Achim pártjával. Képes-e a parasztság egységesen és egyértelműen fellépni a nagybirtokosok ellen? A parasztegység annak fokmérője már a forradalom előkészítésének időszakában, hogy elegendő lesz-e a parasztság politikai szervezettsége a társadalmi berendezkedésben még megmaradt feudális lim-lom eltakarításához? Achim politikai szereplésének tengelyében a parasztegység állt. Mind az önálló és független parasztpárt létrehozása, mind a következetes nagybirtokellenes politika, mind a parasztegység annyira új és a reakciós uralkodó osztályok számára annyira veszélyes volt, hogy Achim szereplését a magyar politikai életbe való belépésének első pillanatától feszült érdeklődéssel és félelemmel figyelik haláláig. Maga Achim is tudatában volt annak, hogy politikai törekvése több, mint parasztpolitika. Saját programját jellemezve megemlítette: „... a legfontosabb dolog, amit a haladás hívei joggal várhatnak tőle, megvan benne: a társadalom átformálását célozza".[144] Achim, akárcsak barátja, Ady Endre várta és készülődött a forradalomra. Végső soron a forradalom erjesztésének, érlelének egyik igen fontos kérdése a parasztegység.

Vajon mikor merült fel először Achim L. András politikai tevékenységében a parasztegység kérdése? Rövid politikai pályafutásának rögtön a legelején. Mikor Mezőfi pártja elkezdett szervezkedni Békéscsabán, tapasztalniuk kellett, hogy a birtokos parasztság távol tartja magát tőlük.[145] Mielőtt még Achim maga is belépett az Újjászervezett SZDP-be, az „altera pars egyik tagjának és ösmerőjének" nevezi magát, azzal a különbséggel, hogy ő felismeri a paraszti szervezkedés létjogosultságát. A többi birtokos gazdának mondja: „Mi gazdák pedig, akik az elnyomottakkal majdnem egy tálból eszünk, összetett kézzel nézzük eme, a mi érdekünkben folyó harcokat — és miért? Először, mert azt hisszük, hogy nekünk egyikünknek, vagy másikunknak 100 vagy több hold földje van, gyűlésekbe járunk, a közigazgatásban részt veszünk, bankettezünk,

[141] Uo. *Vlád Aurél* hozzászólása.
[142] Uo. *Hodzsa Milán* hozzászólása.
[143] Ua., mint a 137-es jegyzet.
[144] Uo.
[145] Igaz Eszme. 1904. febr. 3. Kétkedés c. vezércikk.

alispánnal, főispánnal, sőt néha eleven miniszterrel parolázunk és így ránk ragad az úgynevezett „úri dölyf" salakjából valami, tehát nekünk, mint gazdaköri tagoknak is derogálna a mi béresünkkel egy népegyletbe járni, napszámosunk által magunkat elvtársnak szólíttatni, sőt azzal nyilvános helyen még talán koccintani is kellene, no hisz ez hiányzik még — mit szólna hozzá sok úri barátunk? !"[146] Achimnak ez a cikke a legelső irodalmi megnyilatkozása. Nem a különös véletlen játéka, hogy az első politikai természetű írásában azzal foglalkozott, ami a korabeli parasztmozgalmakat fejlődésükben — éppen belső megosztottságuk következtében — annyira akadályozta. A Viharsarok parasztságának politikai fejlődésében az a sajátos, hogy a szegényparasztság politikai öntudata az agrárszocialista pártokban másfél évtizeden át nagy fejlődésen ment keresztül. A birtokos parasztság politikai fejlődése nem tartott lépést ezzel a tempóval, nem alakult ki párhuzamosan olyan mozgalom, amely a birtokos parasztságot az önálló mozgalom létrehozásának irányába vitte volna. Már Mezőfi felismerte, hogy ezen a ponton kihasználatlan politikai tartalékokkal áll szemben, Achim pedig politikai szereplésének legelső lépésénél egyenesen erre a tartalékra hívta fel a figyelmet. Politikai agitációjának központjába éppen azért, mert a politikai tudatosság tekintetében a viharsarki birtokos parasztság elmaradt az ottani szegényparasztság mögött, Achim ezeknek a felvilágosítását helyezi. A békéscsabai képviselőtestület gazdasági intézkedései és a községi adóterhek állandó növekedése a birtokos parasztságot erősen sújtották, és szinte kínálkozott, hogy Achim éppen ebből az irányból közelítse meg a viharsarki kisgazdák politikai megnyerését. Achim érvelésének és politikai harcának az az érdekessége, hogy a parasztegység létrehozásában rögtön a legelején a legnehezebbet helyezi a figyelem kereszttüzébe.

Nem ad nagy teret ez a fejezet ahhoz, hogy külön foglalkozzam azokkal az okokkal, amelyek a századfordulón hozzájárultak a viharsarki szegény- és birtokos parasztság politikai különállásához. Kétségtelen, hogy több társadalmi és gazdasági tényező együttes hatásán túl az is közrejátszott, hogy a szegényparasztság az agrárszocializmus útján kereste a politikai kibontakozást. Ennek a mozgalomnak a radikalizmusa nem minden esetben volt csábító. A birtokos parasztság egy része az urakhoz közeledett és nagyon távol tartotta magát a sokszor vihart támasztó és emberéletet kívánó mozgalmaktól. (Mégis csak egy-egy birtokos paraszt egy ilyen elkeseredett mozgalomban nem úgy tette fel a kérdést magának, mint a teljesen nincstelen, semmit sem vesztő agrárproletár!) De ezt a politikai különállást semmiképpen sem lehet csak a parasztság viharsarki felbomlásával magyarázni.[147] A legfelső politikai vezetés — akár tudatosan, akár anélkül — mindig éles és sértő különbséget tett a parasztság birtokos és nincstelen része között. A községi törvény és a falu egész politikai és gazdasági berendezése a jobbágyfelszabadítás után kedvezett annak, hogy a birtokos parasztság egy szűk rétege politikai előnyökhöz jusson. Amikor Achim elkezd politizálni, szinte az a belépője, hogy ezt különös élességgel felfedi: „... a jelenlegi visszás állapotok között van szerencsém a t. közönség elé járulni egy pár példájával annak, hogy nem igen helyes az, amit a mi nem mindig túl bölcs tanácsunk a képviselőtestülettel derűre-borúra megszavaztat."[148] Majd hosszan sorolja azokat a példákat, hogy a birtokos parasztság a politikai tunyaság következtében nemcsak a parasztság egészének, de önmagának is ellenségévé válik. A Viharsarokban a parasztság különállását még fokozta az is, hogy szinte osztálykategóriák szerint földrajzilag is különböző helyen lakott. Azt sem lehet tagadni, hogy a Viharsarokban nem mutatkoznak a parasztság belső ellentétei. Ezek az ellentétek tapasztalhatók az ország bármelyik más részén is.[149] Achim tudatában volt annak, hogy az osztálykülönbségek növekedése a parasztságon belül már politikai síkon is megnyilvánult. Ezt egész programjának kialakításánál figyelembe vette. Földreformjavaslata annak a történetileg nagyon fontos szempontnak a kihangsúlyozásával készült, hogy 1848 óta a parasztság is előrehaladt a fejlődés útján. Ugyanakkor igen erősen ráterelte a figyelmet arra, ami az egész

[146] Igaz Eszme. 1904. febr. 10. *Achim L. András:* Miért nem akarnak szociáldemokraták lenini a gazdák!

[147] *Tibori János* i. m. 6. l. Tibori *Mendöl:* Békéscsaba település-földrajzi alakulása c. cikkére hivatkozva azt a megállapítást teszi: 1845-től „... megindult a parasztság éles társadalmi tagozódása, és állandóan fokozódó harcokban kezdtek kibontakozni a rétegkülönbségek és osztályellentétek. A múlt század utolsó évtizedeiben már igen éles a különbség a kitűnő földekből gyakran száz holdnál is nagyobb területet birtokló zsírosparasztok és az anyagi erejében egyre fogyó, de számban folytonosan növekedő mezőgazdasági munkásság között." Ezzel szemben elmondható, hogy semmiféle olyan társadalmi összeütközésről nincs tudomásom, amely a századforduló körül a Viharsarokban a birtokos parasztság és a szegényparasztság között fordult volna elő. Azt természetesnek kell tartani, hogy a parasztság vagyonos és nincstelen része között vannak ellentétek. Ezek az ellentétek akár személyes megnyilvánulásokhoz, összeütközésekhez is elvezethetnek. Éppen Achim az, aki egyik újságcikkében elítéli az egyik nagygazdát, mert véresre verte cselédeit.

[148] Igaz Eszme. 1904. febr. 10.

[149] *Király István:* A parasztság felbomlásának néhány kérdése a 20. század elején. Századok. 1952. 2. sz. 437–468. l.

[150] *Gergely Győző:* Békéscsaba: Magyarország. Szocializmus. 1910–1911.

parasztságot egy táborban tartotta. Egész parasztegység-koncepciójának az az új vonása, hogy élesen felismerte: a parasztság és a falu leghatalmasabb ellensége a nagybirtokos osztály. Azaz Achim a falu fő ellentétének a parasztság egészének és a nagybirtokos osztálynak az ellentétét tartotta. Ki az, aki nem áll teljesen következetesen ott, ahová érdekei következtében állnia kell? Achim politikai pályájának a legelején, sőt a legelső cikkében felismeri, hogy a birtokos parasztság és annak legfelső rétege rendelkezik a legnagyobb tehetetlenséggel a nagybirtokosokkal szemben álló táborban. Ezért agitál már első cikkében azért, hogy a parasztság egésze haladjon közös politikai úton.

Mit tett Achim a parasztegység érdekében? Köztudomású, hogy az egykori csabai Népegylet proletáregylet volt. Ide lépett be első birtokos „elvtársnak" Achim L. András.[150] Nagy tévedés lenne azt gondolni és elhinni Szeberényi Zs. Lajos azon állítását, hogy ezután özönlöttek az egyletbe a birtokos parasztok.[151] Ennek elérésére szívós politikai küzdelemre volt szükség. Achim személyesen, írásokban és szónoklatokon keresztül nyerte meg békéscsabai gazdatársait és az Alföld parasztságának egy részét a parasztegység gondolatának. Achim politikai tábora nem gombamódra nőtt és szaporodott. 1905-ben még a 48-as párt segítségével nyerte el a csabai kerület országgyűlési mandátumát.[152] Ez után a választás után indulnak meg a tanyasi parasztok Achim politikai tábora felé. 1906-ban már nincs szüksége semmiféle külső támogatásra, a tanyai középparasztok szavazatai meghozták Achim számára az újabb politikai győzelmet a képviselőválasztáson.[153] A népegylet agrárproletárjai és a tanyai középparasztok adták az alapját az 1906 márciusában megalakuló Parasztpártnak. De a gazdagparasztság még 1906-ban távol tartotta magát Achim pártjától, ők még 1906-ban a 48-as pártra szavaztak. Megnyerésükről azonban nem mondott le a Parasztpárt elnöke. Már 1906-ban kísérletezett Achim olyan szervezetekkel, amelyek közelebb hozták volna ezt a tömeget politikai elgondolásaihoz. A békéscsabai kisgazdák külön gazdasági szervezetbe tömörültek, a Kisgazda Egyesületbe. Achim a Népegyletet és a Kisgazdák Egyesületét szerette volna közelebb hozni egymáshoz. Ez a kísérlet azonban megbukott, mert az egyesület megszervezésében Achim egyik politikai ellenfele, Seiler főszolgabíró működött aktívan közre.[154] A képviselőtestületben részt vevő nagygazdákra olyan befolyást tudott gyakorolni Seiler, hogy azok ragaszkodtak az önállósághoz.[155] E sikertelen kísérlet után Achim a jómódú parasztok legfelső rétegét, a cséplőgéptulajdonosokat igyekezett megnyerni. Létrehozta az Alföldi Cséplőgépiparosok Szövetségét. A szervezet titkára ugyanaz a Nigrinyi János, aki egyben a Népegylet titkára is. A szövetségnek lapja volt, elnöke pedig Achim L. András. Alapszabályait a belügyminisztérium jóváhagyta, és egy évi működéséről van tudomásszm. A szervezet székhelye Békéscsaba volt.[156] A szövetség céljáról a lapjuk vall: „Legyen soabad kijelentenünk, hogy szervezkedésünk sem a munkások kizsákmányolására, sem pedig a nagytőkések ellen, csupán saját helyzetünk javítására irányul."[157] A jómódú parasztok a cséplési munkák megszerzése céljából szinte egymás között verték le a cséplési díjakat. Achim ezt a helyzetet arra használta fel, hogy ez előtt a jómódú paraszti réteg előtt hangsúlyozza a közös paraszti érdekeket és ezzel közelebb hozza őket a parasztegység gondolatához. De ezek az erőfeszítések sem hoztak nagy sikert a Parasztpártnak a parasztegység megteremtésében. Még két évig távol tartotta magát a jómódú békéscsabai parasztság Achim politikai tömörülésétől. 1906 nyarától kezdve, mikor országszerte nagyon nagy politikai nyomás nehezedett a forradalmi parasztmozgalmakra és így Achim pártjára is, a pártvezetőség minden törekvése az volt, hogy a megszerzett politikai pozíciókat tartani kell. Ez sikerült is, és első gyümölcsét 1908 elején aratta le a Parasztpárt. Békéscsaba környékén politikai erjedés indult meg, és a pozícióit szilárdan tartó Parasztpárt egyrészről vonzást gyakorolt a parasztság legfelső rétegére, más-

[151] *Szeberényi Zs. Lajos* i. m. 251. l.

[152] Achim az 1905-ös választáson még mint újjászervezett szociáldemokrata képviselő jutott be a parlamentbe. Békéscsabán 1905 januárjában Zsilinszky Mihály liberális, Barabás Béla 48-as és Achim lépett fel. Az alapválasztáson Barabás kiesett. 1905 februárjában így pótválasztásra került sor Achim és Zsilinszky között. A 48-as párt még az alapválasztás előtt szövetséget kötött a Parasztpárttal, hogy kötelesek egymást támogatni, ha egyikük sem ér el abszolút többséget. A Függetlenségi Párt Achim támogatására Barabást küldte le, ezenkívül levelet intézett a békéscsabai 48-as választókhoz. Ebben a levélben arra kérte őket, hogy támogassák Achim L. Andrást, mert így sikerül csapást mérni a régi kormányra. Achim a pótválasztáson győzött, és Mezőfivel együtt ketten képviselték az Újjászervezett SZDP-t. De közöttük hamarosan olyan ellentétek támadtak, amelyek szakításhoz vezettek.

[153] Békés megyei Függetlenség. 1906. máj. 8.

[154] Békés. 1905. máj. 14.

[155] Békés megyei Függetlenség. 1906. jún. 28. „Achim L. Andrásnak, úgy is, mint képviselőnek, úgy is, mint népegyleti elnöknek, régóta fáj az, hogy a békéscsabai kisgazdák köre minden közösséget megtagad a népegylettel s nem hajlandó Achim érdekeit támogatni. Achim L. András ezért akciót indított a kisgazdák köre ellen s Zsilák H. András-féle híveket szerzett — számszerint hatot — amaz eszméje keresztülvitelére, hogy a kisgazdák köre a Népegyletbe olvadjon."

[156] Híradó. 1907. jan. 20.

[157] Cséplőiparosok Lapja. 1906. márc. 13.

részt a koalíció parasztbecsapó politikája mind nagyobb erővel ábrándította ki még a régi 48-as parasztokat is. A törés az 1908 elején lezajlott községi választásoknál állt elő: „Békéscsabáról jelentik, hogy ott ma ment végbe az összes elöljárósági tagok választása, a képviselőtestület virilista többsége csupa koalíciós gazdákat jelölt, ezek azonban látván a nép elkeseredett hangulatát, tegnap éjjel tizenketten beléptek a Parasztpártba, magukat a legszigorúbb párthatározatnak vetették alá s a lemondási jogot a pártvezetőség kezébe tették le. A húsz elöljárósági tagságra tizenkét új és négy régi, összesen tizenhat parasztpárti jelöltet választottak meg. A választáson tízezer ember vett részt."[158] Achim első cikkétől tehát kereken négy esztendőre volt ahhoz szükség, hogy a parasztegység gondolata behatoljon a békéscsabai parasztok tudatába. Jellemző az a politikai ellenállás, amelyet a jómódú parasztságnál találni lehetett. A Paraszt Újság említette meg, hogy egy Lepény (szlovákosan Lapjen) nevű gazdagparaszt azzal dicsekedett, hogy visszautasította Achim meghívását a Parasztpártba.[159] De a kortársak közül is észrevették, hogy Achim L. András „. . . eleinte a legalsó osztályt ragadta el, utóbb a nehezen mozduló, a politika iránt érzéketlen gazda osztály is követte".[160] A parasztegység osztályalapja a mezőgazdaság tőkés fejlődése következtében már ingatag, de nem lehetetlen. Ez a békéscsabai példából — de később látni lehet majd más példából is — jól kitapintható. A gazdagparasztság közönyös volt az általános paraszti problémakörrel szemben, mert a szociális problémák nála már nem létkérdésként merültek fel, másrészt az uralkodó osztályok politikája és a hatósági befolyás aktívan közreműködött politikai mentalitásuk formálásánál. Achim a magyar parasztpolitikusok között a legelső, aki észrevette, hogy a parasztegység osztályalapja, a feudális maradványoktól terhes nagybirtokrendszer és a politikai hatalom mellett még létezik, de már más erők is bontják a parasztságot. Ugyanakkor, ha a parasztságot kiszabadítják a nagybirtokos politikai befolyás alól és a parasztság egészét közös akcióprogrammal fogják össze, lehetséges a parasztegység. Nem a csendes agitáció eredménye a békéscsabai jómódú parasztság megindulása a Parasztpárt felé. Az agrárproletariátus határozott fellépésére volt szükség ahhoz, hogy ott, ahol már oly régóta annyira polarizáltnak látszott a parasztság politikai élete, a parasztság összefogjon. És itt érdemes egy pillanatra megállni . . .

A magyar történészek egy része azt gondolja, hogy ebben a korban a parasztegység nem reális történeti valóság.[161] A parasztegységet a parasztság felbomlásából származó gazdasági erőknek a függvényévé teszik. Achim a parasztegységet mint politikai eszközt, a politika oldaláról közelítette meg. Kérdésfeltevése sokkal logikusabb volt, mint a parasztegységet tagadó történészeké. Vitán felül áll, hogy a parasztegység a nagybirtokrendszer leépítését szolgálta. A nagybirtokos osztály politikai hatalmának a megtörése és azoknak az előfeltételeknek a megteremtése, amelyek a nagybirtokrendszer megsemmisüléséhez elvezettek volna, mindenképpen politikai tett lett volna. Ezért az Achim-féle kérdésfeltevést — a magam részéről — nagyon is helyénvaló és a kor szükségletéből kinövő kérdésfeltevésnek tartom. Achim nagyon jól tudta — a saját mozgalma milliószor igazolta —, hogy a parasztmozgalomnak erőt a szegényparasztság tud adni. De tudva tudta, hogy a gazdagparasztság befolyása és politikai szerepe a faluban politikai tényező. Ezért emelte ki az 1907/08-as pártévről szóló jelentés, hogy már 128 alföldi faluban a bíró és a községi képviselőtestület parasztpárti.[162] Nem akarok külön foglalkozni azzal, hogy ebben a korban mennyire történeti realitás a parasztegység,[163] csupán azt hang-

[158] Budapesti Napló. 1908. jan. 10.
[159] Paraszt Újság. 1906. jún. 3.
[160] *Fábry Károly:* Csabai élet. Mezőberény. 1924. 160. l.
[161] A kétkötetes Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon. 1848—1948. c. könyv a 427—28. lapon felsorolja azokat a nézeteket, amelyek a parasztegységet tagadják. A szerző még azt a megjegyzést teszi: „Achimnak azonban — a mozgalom radikalizálódása érdekében — elsősorban nem a nagygazdákra, hanem a dolgozó parasztság tömegeire kellett volna támaszkodnia." Ezzel a megjegyzéssel azt a nézetet öltöztette új köntösbe, amely szerint Achim mozgalma kulákmozgalom. Sajnos történészeink egy része még mindig rabja annak a szociáldemokrata nézetnek, hogy ebben a korban a parasztmozgalmakon belül nem létszükséglet az önálló és egységbe forrott parasztpolitika és az azt kiszolgáló politikai keret. Ennek a nézetnek nagyon régen adott kifejezést a Világszabadság c. lap 1906. március 24-i száma: „Achim L. András, a volt békéscsabai képviselő megalakította a Parasztpártot. Azt mondja, a választói jogért fog küzdeni majd az a párt. Ezzel azt is megmondta, hogy az újonnan alakult pártra nincs szükség. Az olyan pártnak, mely semmi új, modernebb célt maga elé tűzni nem tud, hanem egy-két pontot kénytelen kicsenni a már meglevő pártok programjából — semmi létjogosultsága nincsen s az ilyen párt nem is életre való és nem is fog élni. Szerencsétlen ország az olyan, melyben minden ember, akármilyen programmal tud pártot alakítani! az ilyen ország még sokára jut el arra a fejlődésfokra is, hogy lakossága a saját sorsát maga intézze. Az Achim pártja csak arra lesz jó, hogy növelje s pár év múlva még nagyobb legyen a csalódott emberek száma." Azok a történészek, akik a régi szociáldemokrata nézeteket új variációk szerint adják elő, megfeledkeznek arról, hogy a magyar politikai élet dialektikája még az olyan birtokosparaszti pártban, mint Nagyatádi Szabó pártja, ahol a vezető magban igen erős a jómódú befolyás, elemi létszükségletként vetette fel az önálló és más osztályoktól független parasztpolitika kialakítását. Mennyivel inkább találja meg elsőnek és nagyon eredeti módon ezt a politikai nyomvonalat Achim forradalmi mozgalma.
[162] Paraszt Újság. 1908. jún. 7.
[163] L. Nagyatádi Szabó István és pártja . . . c. munkám bevezetőjét.

súlyozom, hogy Achim is tudatában volt az osztályalapon létrehozott parasztegység ingatagságának. Ő sohasem akart olyan földosztást, amely semmibe veszi az 1848 óta megtett utat az agrárfejlődésben és a paraszti földbirtokviszonyok nagymértékű egyenlősítését követelte volna. A saját programja is ennek a figyelembevételével készült, habár azt sohasem abszolutizálta. De azt is látta, hogy a jómódú parasztság politikai közönye inkább a politikai tunyaság, a régóta elesett társadalmi helyzetnek az eredménye, mint a parasztság belső ellentéteinek. Ezért az a megállapítása, hogy nálunk még a 100 holdas paraszt is forradalmi, mintegy sejteti, hogy a parasztság egésze politikailag önmagára talál. A parasztság nagybirtokosellenes erőinek ilyen tömör összefogását nem elsőnek hangoztatta. Nagy politikai előfutára, Várkonyi István már korábban megfogalmazta, hogy a 400 holdas paraszt is lehet szocialista.[164]

Achim a saját hazájában, a Viharsarokban megteremtette a parasztegységet. Ehhez négy évre volt szükség. Még egy ilyen szűk területen is, mint a Viharsarok és amellett az aktív hatás mellett, hogy a parasztegység gondolatának magyarországi első képviselője közvetlenül jelen volt és irányította a politikai harcot, elég hosszú időre volt szükség, hogy a parasztegység realitássá váljon. Vajon a saját hazáján kívül, azaz országosan mennyire tudta ezt a gondolatot elhinteni a parasztság között és milyen sikerrel?

Már a Parasztpárt indulása olyan, hogy az első hetekben széttöri a saját pártkereteit és a sok szétszórtan küzdő parasztpolitikusban azt a gondolatot ébreszti, hogy jó lenne közösen küzdeni. Ezért jelenik meg a korabeli sajtóban sok olyan hír, hogy több parasztpolitikus is belép a Parasztpártba.[165] A nagyobb politikai tömörülés akkor jött létre, mikor Várkonyi mozgalmának maradványai beolvadtak a Parasztpártba. Több félreértés és Várkonyi István fogsága miatt a két mozgalom együttes harca csak 1906 végéig tart.[166] Achimot politikai jogainak korlátozása akadályozta abban, hogy a parasztegység érdekében országosan is kiemelkedőt tegyen az 1907-es évben. Ennek ellenére a furfangos Achim saját hazájától távol, Sopronban kereste az ott élő és radikális szellemű parasztok fegyverbarátságát. 1907 szeptemberének első napjaiban kereste fel két békéscsabai parasztember kíséretében Achim L. András a Zsombor Géza vezetése alatt álló németajkú parasztok politikai tömörülését. A Zsombor vezetése alatt álló csoport közel állott a polgári radikálisokhoz. Achim tiszteletére szeptember 1-én este vacsorát adott a soproni radikális „polgárság". Másnap a papréti tornacsarnokban délután fél háromkor népgyűlést tartottak, és ott Achim beszédet mondott. Egy órán keresztül a nép elnyomott helyzetéről beszélt.[167] Ettől az időponttól kezdve alakult ki a szorosabb politikai együttműködés a két paraszti politikai tömörülés között. Zalkay Lajos, aki a Nyugatmagyarországi Földműves Pártnak tisztségviselője és a Radikal, valamint a Reform c. lapoknak szerkesztője, egyben a Parasztpártnak is titkára.

1908 elejétől kezdve, ahogy Achim visszanyerte politikai jogait, több érdekes esemény is történt a parasztegység országos kiépítésében. A Várkonyi-féle agrárszocialista mozgalom egyik mellékhajtásával, a balmazújvárosi agrárproletárok mozgalmával a Parasztpárt 1908 áprilisában akcióegységre lépett. Az önálló pártkeretek és pártvezetőségek megtartása mellett közös politikai akciókat indítottak. Mind a két párt lapja kölcsönösen támogatta egymást. A Paraszt Újság a munkamegosztásban inkább a birtokosparaszti érdekeket képviselte, a Föld Népe pedig az agrárproletár érdekek szószólója lett.[168] A két párt a választójog ügyében, a földkérdésben és egyéb, a népjogokat érintő közös érdekű kérdésekben akcióegységre lépett. Jó együttműködés alakult ki közöttük egészen 1908 végéig. Ekkor a balmazújvárosi pártba beférkőzött Boros (Brindus) ott befolyásra tett szert, amit Achim-ellenes hangulat felszítására használt fel. De hamarosan lelepleződött a balmazújvárosi agrárproletárok előtt, és a két párt újra megtalálta egymáshoz az utat.

Részkérdéseiben a mai napig megfoghatatlan a kutatás számára, hogy hogyan alakult ki a nemzetiségi pártok és a Parasztpárt között az az akcióegység, amely 1908

[164] *Szeberényi Zs. Lajos:* Parasztok helyzete Magyarországon. Bp. 1907. 74. l.

[165] Békés megyei Híradó. 1906. márc. 20.

[166] 1906 végén az Achim elnöklete alatt működő szakegyletben vita támadt a Várkonyi-féle csoporttal. A Várkonyi-csoport önhatalmúlag akarta vezetni a szakegyletet és nem törődtek a birtokos parasztok érdekeinek a képviseletével. De a vita keletkezésében az is szerepet játszott, hogy a mandátumától megfosztott Achim helyét nem Várkonyi foglalta el az 1906 októberében Békéscsabán megejtett pótválasztásokon. A vita vége az lett, hogy a Várkonyi-csoport vezetőit a szakegylet vezetéséből kibuktatták, és ezzel véglegesen szakított a Parasztpárt az utolsó agrárszocialista párttal is. Földmívelők Lapja. 1907. jan. 19.

[167] Soproni Napló. 1907. szept. 1. és 5. száma.

[168] Földnépe. 1908. ápr. 18.

pünkösdjén öltött testet.[169] Csupán azt látjuk, hogy a Parasztpárt által rendezett parasztkongresszuson a magyarországi nemzetiségek baloldali pártjai mind ott vannak és hozzájárulnak a közös határozati javaslathoz. A Magyarországon élő nemzetiségek szinte teljes számban képviselve voltak ezen a kongresszuson. Ott volt a már említett soproni radikális földmívesek pártja, a Délvidéki Bauerbund, a Nyugatmagyarországi Parasztszövetség (szlovák nemzetiségi tömörülés), a román nemzetiségi parasztok képviseletében Vlád Aurél, Antal Mihály és Páll Lőrinc, a Horvát Parasztpárt, a Bihari Földmunkásszövetség, az Alföldi Mezőgazdák Szövetsége és Hodzsa Milán szlovák nemzetiségi képviselő, valamint a már említett balmazújvárosi Földműves Párt.[170] A kétnapos kongresszus vitája annak a közös határozati javaslatnak az elfogadása fölött folyt, amelyre a résztvevő pártok akcióegysége fölépült. A határozati javaslatokat nem is kifejezetten Achim Parasztpártja terjesztette elő és indokolta meg, hanem sokkal inkább a részt vevő pártok. A kongresszus elnöksége is azt a széles paraszti politikai pártegységet reprezentálta, amelynek a kiépítéséhez éppen hozzáfogtak. A kongresszus bevezető szavaiban már a parasztegységet hangsúlyozta Achim L. András: „Akkor, amidőn minden oldalról csak az üldöztetést, nyomort s a szenvedést adják osztályrészül a parasztnak, amikor — úgymond — nemhogy újabb jogot adnának, hanem a régit is elrabolják tőlünk, akkor paraszttestvéreim össze kell tartani, szervezkedni kell faji és valláskülönbség nélkül a románnal, a tóttal, a némettel, a zsidóval és mindazokkal, akiket a hatalmasok éppen úgy elnyomnak, éppen úgy megfosztanak minden joguktól, mint minket parasztokat."[171] A nemzetiségi pártok vezetői szintén hangsúlyozták a közös paraszti összefogás szükségességét. „A nemzetiségi pártok szociális struktúrája túlnyomóan polgári, kis földműves és radikális burzsoá: a politikai és gazdasági kérdésekben tehát egymásra volnának utalva."[172] Az 1908 pünkösdjén Békéscsabán lezajlott parasztkongresszuson a Parasztpárt és a nemzetiségi parasztpártok összefogtak a reakciós politikai rendszer ellen. Ez az akcióegység a demokratikus forradalom előkészítésének szükségletéből fakadt. A közös határozati javaslatban a legfontosabb helyet foglalta el a földkérdésben hozott határozat. Achim 1906-os programját kiegészítették és radikálisabbá tették. A kongresszus első napján Horvát István foglalkozott a parasztság helyzetével és benyújtotta határozati javaslattervezetét, amelyet egyhangúlag elfogadtak. Ebből a határozati javaslatból a leginkább figyelmet érdemlő rész a földreformra vonatkozó: „. . . a Parasztpárt egyetértve Magyarország földművelő népével: követeli a nagybirtok megszüntetését, e célból a hitbizományok megszüntetésére törekszik, úgyszintén a klérus birtoklásában levő javak állami tulajdonná tételére. 1000 holdon felüli birtokrészek kötelező parcellázását, azok 10—20 éves bérletként való bérbeadását, csakis földművelőknek kívánja."[173] A parasztság helyzetével foglalkozó határozati javaslat azonban nemcsak a nagybirtokrendszer leépítésével foglalkozik, hanem kívánja a monopóliumok megzabolázását, az állam kizsákmányoló funkciójának korlátozását. A határozattervezetnek ezek a részei azt mutatják, hogy a faluban már léteznek más ellentétek is (adó, hitel, monopolárak), de az alapvető ellentét a nagybirtokos osztály és az egész parasztság ellentéte. Erre az ellentétre Achim nyomatékosan felhívta a figyelmet: „Az ország mágnásai, papjai azt hiszik, hogy panaszkodni, sírni, jajveszékelni és üres fenyegetések elmondására jöttünk össze, ahogy 40 év óta sokszor gyülekeztek, lármáztak és hazamenve tűrték tovább a jogtalanságot, a politikai és gazdasági pusztulást mindazon osztályok, melyek elnyomva, kizsákmányolva voltak. Meg kell mutatni nekik, hogy tévednek, tévednek lapjaik, tévednek ők maguk. A magyarországi parasztság megteszi, amit elhatároz, aki gyáva, az már most jelentse ki, hogy a régi harcmodort akarja folytatni. Egységes táborra van szükség."[174] A birtokos parasztság érdekeit szolgálta az új kataszteri becslés, az 1000 koronán aluli jövedelem adómentesítése és a tagosítás követelése. De nem kerülték el a figyelmüket a mezőgazdasági munkások érdekeit érintő követelések sem. A munkabér minimumának és a munkaidőnek törvényes szabályozását és egészséges munkáslakásokat követelnek.

A parasztkongresszuson részt vevő parasztpártok még a választójog kérdésében léptek akcióegységre. Ennek az akcióegységnek a további célja még az lett volna, hogy más baloldali erőket megnyerve küzdjenek a választójogért. A kongresszus „. . . kötelezi a párt vezetőségét, a lehető legrövidebb idő alatt lépjen összeköttetésbe az összes szocia-

[169] Achim halála után több zsák levelezés maradt hátra. Ezek között a levelek között megtalálható volt nemcsak a nemzetiségi képviselőkkel folytatott levelezés, hanem a kelet-európai országok parasztmozgalmainak vezetőivel váltott levelek is. Így többek között bolgár és ukrán parasztvezérekkel tartott kapcsolatot. A monarchián belül Radics horvát parasztpolitikussal levelezett. Ez a levélanyag elveszett. Létezéséről Achim veje révén tudok.

[170] Radikal. 1908. jún. 14.

[171] Paraszt Újság. 1908. jún. 14.

[172] Huszadik Század. 1908. II. félév. 241.

[173] Paraszt Újság. 1908. jún. 14.

[174] Uo.

lista pártokkal, valamint nemzetiségi és demokrata pártokkal, valamint az általános választói jog minden hívével, hogy ha a kormány a tervbe vett plurális és nyíltan gyakorlandó szavazási rendszert megvalósítani akaró tervétől el nem áll és erről a parlament előtt teendő megnyugtató nyilatkozatot nem ad már most, az aratás idejében Magyarország parasztsága, mezőgazdasági, ipari munkásai, valamint kispolgársága egy napi politikai tömegsztrájkot rendez."[175]

Amint az 1908-as békéscsabai parasztkongresszus mutatja, Achim pártja körül kialakult a baloldali paraszti politikai mozgalmaknak egy blokkja. Ennek a tömörülésnek az összetartó erejét egyrészről a nagybirtokrendszer megszüntetésére irányuló politika adta, másrészről az államrendszer demokratikus berendezésének igénye. És itt a szűkebb értelemben vett paraszti érdek összetalálkozott a széles társadalmi érdekkel. Achim Parasztpártját többek között ezért is a kor egyik radikális politikai csoportjának kell tartani, mert a paraszti táborban a következetesen baloldali politika terjesztője. A progresszió gondolatát a legkitűnőbben képviselte a mezőgazdaságból élő lakosság széles rétegei között.

A parasztegységért folytatott harc azonban nem zárult le a parasztkongresszussal. 1910-ben az országgyűlési választások előtt érintkezésbe került egymással a Parasztpárt és Nagyatádi Szabó ún. Gazdapártja (Kisgazda Párt). A kapcsolatot nem Achim kereste, hanem Nagyatádi Szabó. Bár igaz az is, hogy Achim és pártja élénk figyelemmel kísérte mindazt, ami korábban Nagyatádi politikai csoportulása körül történt. Nagyatádi ebben az időben sok más szétszórt paraszti politikai csoportosulásnak és az ő pártjának fúziójával rohamosan növelte mozgalmának földrajzi határait. A közelgő választások alkalmával szerette volna, ha a Parasztpártot is az ő pártjába olvaszthatta volna. Ezzel a választásokra kiállítható és esélyes képviselőjelöltjeinek számát növelhette volna. (Achim ebben az időben már országosan ismert politikus volt.) Nagyatádi azonban nem ismerte jól Achim pártjának célkitűzéseit. Alig jöttek össze két alkalommal, máris kiderült, hogy a két mozgalom ellentétes irányba fejlődik. Nagyatádi Szabó csak a birtokos parasztságot ismerte el politikai erőnek. Achim az egész parasztság politikai szerepét és súlyát hangsúlyozta. Achim radikális földreformot akart, tekintet nélkül a nagybirtokot sújtó tulajdonjogi hátrányra. Nagyatádi is reformot akart, de csak olyant, ami a feltűnő visszásságokat szünteti meg, de a tulajdonjogot alapjaiban nem bolygatja meg. Achim a nép meglopásának tartotta a nagybirtokrendszert, Nagyatádi a történelem során véletlenül kialakult szociális visszásságnak. Achim elismerte a földosztást jogos és szükséges politikai lépésnek, Nagyatádi nem. Achim volt az első, aki büszkén vállalta a paraszt elnevezést (addig még az ő vidékén is megbélyegző volt a paraszt szó), Nagyatádi ragaszkodott a szalonképes kisgazda, földműves elnevezéshez. Nagyatádi rá akarta erőszakolni programját a Parasztpártra, Achim sohasem tartotta általában két politikai csoport közötti együttműködés előfeltételének a közös programot. Bár a közeledést Nagyatádi kezdeményezte, mégis ő volt az, aki a tárgyalások fonalát elvágta. Achim visszautasította az elvtelen fúziót, leszögezte saját pártjának álláspontját, de nem csapta be maga mögött a tárgyalás kapuját. Ezekután 1910-ben a két jelentős mozgalomnak nem sikerült — Nagyatádi makacssága és kapzsisága miatt — erőiket megkétszerezni és a parasztmozgalmak politikai súlyát növelni. De a későbbi nyilatkozatok azt mutatják, hogy a tárgyalás újbóli felvételének az összes lehetősége nem volt még ezek után sem kizárva.[176] Az első találkozás utáni lehetőségek felmérésére már nincs mód, mert az egyik tárgyaló partnert, Achim L. András meggyilkolták, mozgalma pedig halála után gyorsan összezsugorodott azzá, amiből lett: a csabai Népegyletté.

Vajon hogyan képzelte el Achim a különböző paraszti pártok között a parasztegységet? Semmiképpen sem pártfúziókon keresztül. Ahol a fúzióra lehetőség volt, nem tért ki előle. Ennek azonban az volt az előfeltétele, hogy teljes programbeli azonosság legyen a két politikai csoportosulás között. Erre a legritkább esetben volt lehetőség. Egyébként a magyar parasztság politikai differenciálódása az ország két nagy tájegységén annyira különböző irányban fejlődött, hogy már több, mint árnyalati különbségek választották el a paraszti politikai szervezeteket. Ilyen esetben, ha Achim látta, hogy a fúzió gyengíti az együttműködő erőket, az akcióegység rugalmasabb politikáját folytatta, ami azt jelenti, hogy az önálló pártkeretek megtartása mellett, csak a fontos politikai kérdésekben cselekszenek együtt és közösen. Achim kitűnően érzékelte, hogy a magyar parasztság politikai fejlődése már nincs a kezdetén, és bizonyos differenciálódás máris előállt. Ezt így fejezte ki: „Azonban a vezetés nem lehet egységes, a vezetésnek meg kell oszlania nyelvi és lakhelyviszonyokhoz képest. Egységessé teszik a pártot az

[175] Uo.
[176] *Király István:* Nagyatádi Szabó István és pártja ... i. m. 422–25. l.

egységes törekvések."[177] Saját pártjának forradalmi programjából semmit sem volt hajlandó feladni az akcióegység kedvéért. Éppen ezért mindvégig igyekezett megőrizni az önálló szervezeti kereteket. „A Parasztpárt igyekezni fog barátságos viszonyban állni más politikai pártokkal, de megmarad megközelíthetetlennek. A jövőben lesznek esetek, hogy szinte bántólag fog hatni a parasztság semlegessége az őt nem érdeklő politikai kérdésekben, viszont a legélesebb ellentét, harc fog megnyilvánulni, ha a parasztság érdekeiről lesz szó. A Parasztpárt összetételénél fogva sohasem fuzionálhat semmiféle párttal, ha odáig menne a dolog, akkor inkább megszűnnék. Együttműködés igen is lehetséges, sőt szükséges minden olyan kérdésnél, ahol más párttal való érdekközösség áll fenn."[178]

Amint látható, Achim a magyar parasztmozgalmak forradalmi irányzata számára a parasztegységben jelölte meg politikai stratégiájának lényegét. A parasztegység megteremtéséhez vezető út kimunkálásának fő módszerét pedig a közös érdekű kérdésekben követett akcióegységben látta. Achim éppen azért kiemelkedő politikus, mert a magyar parasztság politikai mozgalmának történelmi fejlődéséből adódó feladatait úgy tudta kimunkálni, hogy az nemcsak a parasztság forradalmi energiáit fogta össze, hanem perspektivikusan előretekintett, megfelelő célokat tűzött ki, ezekhez a célokhoz megtalálta a megfelelő taktikát és végül mindez összhangban volt azzal, ami a magyar progressziót foglalkoztatta.

Felvetik néhányan, akik tagadják a parasztegység történeti realitását, hogy ha Achim ennyire jól látta a kérdéseket, akkor miért nem tudta megteremteni a parasztegységet? Ennek a teljes kimunkálásában a sok-sok apró akadályon kívül az akadályozta elsősorban, hogy egész politikai pályafutása mindössze egy évtizedig tartott. A gyilkos golyó negyvenéves korában oltotta ki életét, szinte akkor, amikor mások rendes körülmények között megkezdik politikai pályájukat. Ezen túl a hatósági üldözéseknek az az áradata, amely Achim egész politikai tevékenységét körülveszi, valamint az anyagi eszközök szűkös volta (sok pénz szükséges egy ilyen messzetekintő, komoly politikai organizációra támaszkodó mozgalomnak) mind akadályozták az országos parasztegység létrehozásában. Achim nem egyszerűen a parasztforradalom híve. Mikor Dózsa Györgyre hivatkozik, vagy Rákóczi kurucaiban, Kossuth honvédeiben meglátja a lázadó parasztokat, akkor nem a spontán és a társadalmi rendet felborító parasztlázadás híve — mint ahogy ellenségei állandóan ezzel vádolták —, hanem a tudatosságra, a meghatározott célokra figyelő és a társadalmi rendet újjáteremtő parasztforradalom híve. Az óriási nehézségek ellenére, amelyet az államhatalom és az uralkodó osztályok együttesen a Parasztpárt elé gördítettek, igen figyelemreméltó sikereket ért el Achim és pártjának vezérkara a parasztegység jelszava alatt a parasztság politikai mozgalmának szervezésében. Néha a pártvezetőség elárulja, hogy csodálkozik az elért sikereken. Természetes, hogy a forradalmi programnak és a magyar parasztság történeti fejlődésének realitásából táplálkozó mozgalomnak megvolt a maga vonzóereje. Az Alföldön ebben az időben mindenképpen a Parasztpárt a fő politikai-paraszti erő. Nagyon nagy szellemi és politikai befolyást gyakorolt Achim pártja a korabeli baloldali nemzetiségi mozgalmakra, amelyek társadalmi talajukat tekintve szintén parasztmozgalmak. A félország parasztmozgalmának szerves kapcsolata a Parasztpárttal és az Achim által kidolgozott politikai vonalvezetés meghatározó szerepe azt mutatja, hogy nagyon nagy, történetileg is jelentős politikai munkát végzett abban a rövid időszakban, amíg egyáltalán tevékenykedhetett. Amint már említettem, az egész magyar politikai közvélemény feszülten figyelte, hogy a Parasztpárt mit kezdeményez. Achim életének minden egyes mozzanatát 1905 után olyan szorgalmasan feljegyezték az újságok, mint kevés politikusét. De nemcsak a hazai lapokban szerepelt, a külföldi nagy lapok a mozgalommal és vezérével történő felháborító eseményeket, amelyeket az uralkodó osztályoktól kellett elviselniök, szintén megemlítik. Mindezt annak köszönhette, hogy a magyar politikai életben újat alkotott, hogy a magyar parlamentbe elsőnek vitte be a parasztság egészséges követeléseit. Végső célkitűzéseiben Achim mozgalma demokratikus fordulatot akart a magyar agrár- és politikai fejlődésben. Az ehhez vezető út egyik politikai eszköze a parasztegység.

[177] Huszadik Század. 1908. II. félév. 311. l.
[178] Uo.

A Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt

Sokan azok közül, akik 1945 után írtak az Achim vezette mozgalomról, és megemlítették a parasztmozgalom és a munkásmozgalom kapcsolatát, tévesen ítélik meg Achimnak és a Parasztpártnak ebben az irányban követett politikáját.[179] Achimnak hibájául róják fel, hogy nem értette meg a munkásmozgalmat. Mi az igazság ebben a vonatkozásban? Az az Achim, aki nagyon sok kérdésben kortársait megelőzve új és radikális álláspontot alakított ki, ebben a nagy jelentőségű kérdésben miért nem tud korának álláspontján túlemelkedni? Vagy a szerzők nem ismerik jól az eseményeket?[180]

Talán az első kérdés, amit tisztázni kell, hogy idegenkedik-e Achim és pártja az SZDP-től? Ennek a tanulmánynak eddigi anyaga is bizonyítja, hogy a Parasztpárt — a többi paraszti párt mellett — az SZDP-hez állt a legközelebb. Az egész mozgalom az SZDP-ből kivált Várkonyi- és Mezőfi-féle pártból nőtt ki. A parasztpárti vezetők közül sokan az Újjászervezett SZDP-ben megismerkedhettek a munkásmozgalom speciális kérdéseivel. Már az első fejezetben látni lehetett, hogy a munkásság politikai törekvése hatott a Parasztpárt programjára. Tehát Achim és tábora már az induláskor barátságos pozíciót foglalt el az SZDP-vel szemben. Nem így Nagyatádi Kisgazdapártja, ahol kifejezetten hangoztatták, hogy a „szocialistákat gyűlöljük".[181] Achim sohasem idegenkedett vagy táplált gyűlöletet az ipari munkások politikai törekvése iránt. A más pártokhoz fűződő kapcsolatot így összegezte: „Együttműködés igenis lehetséges, sőt szükséges minden olyan kérdésnél, ahol a más párttal való érdekközösség áll fenn".[182] Azt hiszem, hogy azt nem kell kifejteni: a munkásság és a parasztság közös érdeke ebben az időben a reakciós államhatalom szétzúzása! Így tehát az Achim által hangoztatott érdekközösség igenis fennállott.

Másként viselkedett az Achim vezette mozgalom önállósulásakor az SZDP. A Parasztpárt megalakulását a Világszabadság így kommentálta: „Achim L. Adrás, a volt békéscsabai képviselő megalakította a Parasztpártot. Azt mondja, a választói jogért és a fokozatos jövedelmi adóért fog küzdeni majd az a párt. Ezzel azt is megmondta, hogy az újonnan alakult pártra nincs szükség. Az olyan pártnak, mely semmi új, modernebb célt maga elé tűzni nem tud, hanem egy-két pontot kénytelen kicserélni a már meglevő pártok programjából — semmi létjogosultsága nincsen s az ilyen párt nem is életre való és nem is fog élni. Szerencsétlen ország az olyan, melyben minden ember, akármilyen programmal tud pártot alakítani. Az ilyen ország még sokára jut el arra a fejlődésfokra, hogy lakossága a saját sorsát maga intézze. Az Achim pártja csak arra lesz jó, hogy növelje s pár év múlva még nagyobb legyen a csalódott emberek száma."[183] Lehet, hogy ennek a véleménynek kialakulásában erősen közrejátszott az adott politikai helyzet. Achim az 1905-ös képviselőválasztáson az SZDP-vel ellentétes választási blokkban helyezkedett el. De nem lehet az SZDP-ben hangoztatott véleményeket csak ennek alapján megítélni, ugyanis Achim programjáról is nyilatkoztak. Így tehát ebben az esetben sokkal többről van szó, mint egyszerű pártvetélkedésről.

Még ezekután is a Parasztpárt és a békéscsabai parasztok jó szívvel vélekedtek az SZDP-ről. Achim L. Andrást másodszori képviselővé történt megválasztása után megfosztották mandátumától. A Parasztpártban felmerült, hogy ki lépjen Achim helyére? Mivel a Parasztpártban nem volt képviselőnek alkalmas parasztember, felmerült, hogy

[179] „... mély bizalmatlanság élt benne a várossal, a munkásmozgalommal, a radikális értelmiséggel szemben is." „Kisszerű csetepatékba bocsátkozott, hadilábon állt — bár nagyrészt az SZDP reformista vezetőinek a hibájából — a szocialistákkal, még helyileg is kevéssé sikerült a vagyonos és a nincstelen parasztság politikai-szervezeti egységét megteremtenie." *Hanák Péter* eme véleménye azt mutatja, hogy Achim mozgalmát narodnyik mozgalomnak tartja. Magyarország története. II. k. Bp. 1964. 223. l. *Simon Péter* már kifejezetten narodnyik mozgalomról beszél: i. m. 260. l. *Tibori János* (i. m. 83. l.) szerint: „... tagadta a munkásosztály vezető szerepét ...", bár előzőleg idézte a Nagyvárad c. lapnak azt a cikkét, amely szerint :„Achim L. Andrásban felvillant az a gondolat, hogy a »kalapácsnak és a kaszának« meg kell érteniök egymást, azaz az ipari munkásoknak segítő jobbjukat kell nyújtaniok a mezei munkásoknak és magukhoz kell emelniök a szervezkedés magasabb, öntudatosabb fokára." A Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon c. munka megismétli ezeket a véleményeket (I. k. 429. l.).

[180] Az itt idézett szerzők véleményét megelőzte Nagy Imrének 1949-ben a pártfőiskolán elhangzott ama véleménye, hogy az agrárszocialistákat magyar narodnyikoknak tartotta. Nagy Imre nem tett különbséget az agrárszocializmus és Achim mozgalma között. A parasztpárti mozgalmat az agrárszocializmus utolsó fellángolásának tartotta. Nézeteit így tálalta: „Az »agrárszocialista« mozgalom a múlt század második felében nem elszigetelt magyarországi jelenség volt. Találkozunk vele Oroszországban, ahol »narodnyik« néven vált ismertté, de feltalálható különböző válfajaiban majd minden más agrárországban is. A magyar »agrárszocializmus« kétségtelenül egyik válfaja a narodnyik irányzatnak, mind amellett attól lényeges eltérő sajátosságai vannak." *Nagy Imre:* Munkásmozgalom és „agrárszocializmus" a 19. század végén Magyarországon. Bp. 1950. 25. és 35. l. — A teljesség kedvéért megemlítem, hogy ezektől a véleményektől eltér *Pölöskei Ferenc* álláspontja. Ő már nem narodnyik mozgalomnak tartja Achim mozgalmát és helyesen közelítette meg az SZDP és a Parasztpárt viszonyát is. I. m. 50—51. l.

[181] Kaposvári Állami Levéltár. Főispáni bizalmas iratok. 85/1908.

[182] Huszadik Század. 1908. II. félév. 310. l.

[183] Világszabadság. 1906. márc. 24.

más baloldali pártból kellene jelöltet hozni. Néhány variáció között azt is szóba hozták, hogy szociáldemokrata képviselje a Parasztpártot. „Hírt adtunk már róla, és most újból aktuálissá vált, hogy Achim L. András hívei között erősen hódít az a felfogás, hogy a nép boldogulását szívén viselő párthoz, a nemzetközi Szociáldemokrata Párthoz, a hatalmasan szervezett munkáspárthoz kell csatlakoznia, amely párt szervezett erejében van annyi erő, hogy a nép érdekéért igazán küzdeni, de a mozgalom élére állított vezetőket meg is tudja védeni az olyatén támadások ellen, amilyenben most Achim L. Andrásnak volt része."[184] Az idézett vélemény a Népegyletben, tehát Békéscsaba legszegényebb politizáló rétegeiben merült fel. A népegyletiek a Népszava szerkesztőjére, Garami Ernőre gondoltak. Achim táborának éppen az ad nagy erőt, hogy a válságos időszakokban tudnak és mernek támaszkodni a városi proletárok segítségére. Garami jelölése elmaradt, de előzőleg sokáig azon tanakodtak, hogy szociáldemokrata vagy demokratapárti legyen-e a képviselőjelölt? A demokrata Pető Sándor képviselőjelöltetése Achim személyes akarata volt.[185] Helyesen cselekedett-e Achim, mikor Petőt ajánlotta jelöltnek Garami helyett? Ártott-e ez a lépés a munkás—paraszt szövetségnek? Ebben az időben a hatékony és történetileg is maradandó munkás—paraszt szövetségnek az az előfeltétele, hogy mindkét oldalon az agrárkérdésben helyes politikát kövessenek. Az SZDP programja és politikája a széles paraszti tömegek érdekeit nem tudta kifejezni. Achim programja sokkal radikálisabb volt és közelebb állt a parasztság egészéhez. Viszont a Parasztpárt ereje és szervezettsége kisebb volt, mint az SZDP-é. Amikor Achim Pető javára döntött, féltette fiatal pártját, amelyet oly sok nehézséggel épített föl. Azt mérlegelte, hogy az az eszmekör, amelyet az agrárszocializmustól elszakadva kiépített, nem tud érvényesülni szociáldemokrata országgyűlési képviselővel. A demokrata Pető, aki ígéretet tett a Parasztpárt megfelelő képviseletére, több biztosítékot látszott adni az előrehaladásra, mint Garami. Achim döntésében tehát nem szocialistaellenesség jut kifejezésre, hanem azokhoz a politikai elvekhez való ragaszkodás, amelyek létrehozták a Parasztpártot.

A választás alkalmával a csabai munkások támogatták a parasztpárti jelöltet. „A csabai szervezett munkásság pártértekezletet tartott tegnap este s az összes szakmák munkásai kimondták, hogy jelöltet ez alkalommal nem állítanak, hanem szavazataikkal és az agitáció minden eszközével Pető Sándornak, a munkásszervezetek jogvédőjének zászlaját fogják támogatni és a szervezettségükben rejlő minden erővel küzdenek a reakciós mágnás lobogó ellen."[186]

Az együttműködés a szociáldemokrata szervezetekkel 1906 decemberében újra felmerült. Az Achim befolyása alatt álló szakegyletben a saját aratási szerződéstervezet mellett a helyi szociáldemokraták is beterjesztették a Földmunkások Országos Szövetségének a szerződésmintáját: „. . . úgy határoztak, hogy mindkét javaslatot beterjesztik a gyomai kongresszus elé, ahol véglegesen döntenek".[187] A gyomai értekezlet úgy döntött, hogy Achim tárgyaljon a Földmunkások Országos Szövetségével, nyerje meg őket annak a gondolatnak, hogy mindkét szövetség ugyanazon aratási szerződés alapján vállaljon munkát.[188] A korabeli lapokból nem derül ki, hogy sor került-e tárgyalásra. Achim szakegyletét a belügyminiszter 1907 februárjában betiltotta, így valószínűleg nem is kerülhetett sor a közvetlen tárgyalásra. Az azonban világosan kitűnik, hogy Achim és tábora kereste az utat a munkásság szervezeteihez.

A Parasztpárt és a békéscsabai SZDP között — egy-két esettől eltekintve[189] — mindig barátságos, jó viszony volt. Achimot sokszor meghívták a szociáldemokraták a saját gyűlésükre, ahol rendszerint beszédet is mondott.[190] A békéscsabai pékek egyszer a város képviselőjét kérték, hogy segítsen helyzetükön.[191] Május elsejét Békéscsabán nem lehetett elképzelni Achim szónoklata nélkül. A Parasztpárt és a helyi SZDP mindig együtt tartotta a munka ünnepét. Ilyen alkalmakkor Achim szélesebb körű értelmezését adta a munkások és a parasztok küzdelmének. Ez a hatóságok fellépését vonta maga után.[192] Még akkor is, mikor Achimot megfosztották politikai jogaitól, a Parasztpárt vezére megtalálta a módját, hogy a munkások tüntetésén ott legyen. 1907. október 10-én munkásdemonstráció volt Békéscsabán. Achim nem állhatott a tüntetők közé, de befogta lovát hintójába és az ostortartóba két vörös zászlót tűzött. Így bejárta a várost, mintegy kísérve a tüntetést. Kocsijából meghallgatta a demonstráció szónokát. A hatalom helyi kép-

[184] Békés megyei Híradó. 1906. szept. 28.
[185] Paraszt Újság. 1906. okt. 14.
[186] Békés megyei Híradó. 1906. okt. 13.
[187] Békés megyei Híradó. 1906. dec. 4.
[188] Békés megyei Híradó. 1906. dec. 11.
[189] Építőmunkás. 1905. nov. 1.
[190] Békés megyei Híradó. 1905. aug. 29.
[191] Békés megyei Híradó. 1905. jún. 15.
[192] GyÁL. Főispáni iratok. 32/1908. eln.

viselőit mindez nagyon felbosszantotta, de Seiler főszolgabíró nem tudott mást tenni mint elkoboztatta a vörös zászlókat.[193]

A helyi szociáldemokraták és a parasztpártiak közös politikai akciói arra mutatnak, hogy ahol a gazdasági és a politikai hatalom képviselőivel közvetlenül meg kellett ütközniök, nem kerestek egyik oldalon sem mondvacsinált kibúvót. Achim hitét és tiszta szivét jól mutatja, hogy egyszerre vállalta a harcot az országos politikában és otthon. Ezért találta meg mindig az utat a tisztességes szándékkal és céllal harcoló helyi szociáldemokratákhoz. Achim indulatos férfi volt, az is előfordult, hogy indokolatlanul megsértette a helyi szociáldemokratákat. Ilyenkor nem szégyenlette a helyi munkások bocsánatát kérni és belátta hibáját.

Másként alakult a viszony az SZDP országos vezetőségével. Bár Achim — a szociáldemokrata sajtó lekicsinylő és semmibevevő cikkei ellenére — 1906. június 2-án meginterpellálta a belügyminisztert a szociáldemokrata földmunkások gyűléseinek betiltása miatt,[194] ez nem hozott enyhülést a Parasztpárt irányában. Változatlanul a földmunkásokat és a szegényparasztokat elhódító riválist szervezetet látták benne.

A két mozgalom között akkor romlott el véglegesen a viszony, miután a Parasztpárt 1908-as kongresszusán olyan határozatot hoztak, hogy a választójogi küzdelemben keresni kell az együttműködési lehetőségeket. A választójogért egynapos sztrájkot terveztek és ezt az SZDP-vel egyetértésben akarták végrehajtani. A Népszava a határozatot közölve, a szövegben a következő sorokat emelte ki: „Végül több pártkérdés elintézése után elhatározták, hogy a Parasztpárt a Szociáldemokrata Párttal szorosabb kapcsolatot létesít, ha a szociáldemokraták is közeledni akarnak a Parasztpárthoz".[195] Ez a közlési mód egyelőre még semlegesnek látszik. De a nagyváradi SZDP-szervezet már ellenségesen kommentálja a parasztpárti határozatot: „Az SZDP-vel is szeretnének szorosabb kapcsolatot létesíteni. Nekünk a küzdelemben minden becsületes harcostársra szükségünk van, *azonban a szorosabb kapcsolatból nem kérünk.* Nem mintha a parasztságra nem volna szükségünk, hanem azért; a Parasztpártot nem tartjuk elég komoly tényezőnek magának a parasztság érdekeinek a megvédelmezése szempontjából."[196] Ezután sorozatosan támadást indított a Nagyváradi Munkás Újság a Parasztpárt ellen. A támadások hátterében az állott, hogy Achim Nagyváradra készülődött menni. Az SZDP-ből kivált 800 agrárproletárból meg akarta szervezni a helyi pártszervezetet. A nagyváradi SZDP vezetői, akik között ügyvédek és ügyvédjelöltek szép számban voltak, féltek attól, hogy véglegesen elvesztik a kilépett földmunkásokat. De miért hagyták el az SZDP-t ezek a földmunkások? Vezetőjük így fogalmazta meg: „Meggyőződésem, hogy a Parasztpárt azon az úton halad, amelyen a hat és fél milliónyi földmunkás elérheti azt a jobb gazdasági helyzetet, amely előfeltétele az ország politikai átalakulásának".[197] A kiválást tehát az okozta, hogy a nagyváradi földmunkásokat nem elégítette ki az SZDP agrárprogramja, pedig a békéscsabai parasztkongresszuson ugyanaz a Horvát Gusztáv javasolta az SZDP-vel közösen indítandó harcot a választójogért, mint aki ezt a cikket írta. A Nagyváradi Munkás Újság először igyekezett lebeszélni Achimot a gyűlés megszervezéséről, majd később gúnyolódni kezdett: „Ha tehát ide jön Achim úr, gyönyörködhetünk a tejelő parasztokban. Vegye fel ezt a szerepet. Nem irigyeljük tőle. Mint minden meddő kísérletet, csak sajnálni tudjuk. Komoly politikusok nem vágynak primadonna szerepre és nem hagyják magukat ugratni."[198]

Achim kezdetben azt hitte, hogy a nagyváradi SZDP külön úton jár, a központ nem ezt a politikát követi, ezért nyílt levelet írt: „Az összetartást, amelyre mindnyájunknak szükségünk van, ilyen kicsinyes rossz akarattal nem szabad megbolygatni. Mi szívesen harcolunk az eszme győzelméért, mint eddig is, egy úton haladva a szociáldemokratákkal, ha azonban az összekötő kapcsok helyett a szétválasztó vonalakat keresik: a Parasztpárt tudni fogja, mi a kötelessége, s amit megtett eddig az eszme érdekében egy úton haladva a szociáldemokratákkal, azt meg fogja tenni ezután is, ha az utak el fognak válni. Nyíltan akarjuk tehát tudni, hogy a Szociáldemokrata Párt azonosítja-e magát a nagyváradi munkáslapnak azzal a támadásával, amelyet a Magyarországi Parasztpárt fölháborodva utasít vissza. Feleletet kérünk: velünk vagy ellenünk akarnak harcolni? Mert amint a tisztességnek, úgy a fegyverbarátságnak is van határa. Békéscsaba, 1908. aug. 2. Achim L. András a Magyarországi Parasztpárt elnöke."[199] A válaszban az SZDP

[193] Békés megyei Függetlenség. 1908. ápr. 19. és jún. 7.
[194] Paraszt Újság. 1906. jún. 17.
[195] Népszava. 1908. jún. 10.
[196] Nagyváradi Munkás Újság. 1908. aug. 9.
[197] Paraszt Újság. 1908. aug. 30.
[198] Nagyváradi Munkás Újság. 1908. júl. 12.
[199] Budapesti Napló. 1908. aug. 9.

először menteni próbálta a nagyváradi szervezetet. Horváth Gusztávot sikkasztással vádolta. Véleményét így zárta le: „Ami azonban nem jelenti azt, hogy most már muszáj egymást barátságosan fölfalnunk közös ellenségeink nagy örömére. Olyan idők közeledtek, hogy az általános választójog híveire sokkal komolyabb kötelezettség vár, mint a vélt vagy valódi egyéni sérelmek miatt való pörlekedés. Ha Achim úr az általános választójogért akar komolyan küzdeni, akkor okvetlenül találkozni fogunk útközben, bármilyen nagy egyéni sérelemnek tartja is ő a nagyváradi esetet. De csirkefogókat ne fogadjon vezérkarába, mert az ilyesmi nem vezethet jóra."[200] Az állásfoglalás felemás volt. De mi történt az Achim által tervezett gyűlésig? A Nagyváradi Munkás Újság már augusztus 9-én megírta: „Ha Achim mindenáron testvérharcot akar szítani, ha valami szélhámos új pártalakulással éket akar verni a nagyváradi proletárság táborába, hogy gyengítse őket a kapitalizmus és a koalíció elleni küzdelemben, akkor szembe szállunk vele."[201] A polgári lapok már a gyűlés előtt tudták, hogy a nagyváradi SZDP verekedést szervez.[202] A gyűlést megelőző napon a nagyváradi SZDP kiáltványában fordult a helyi munkássághoz: „A munkáltatók szócsövei, a polgári újságok tele vannak azzal a hírrel, hogy egy ember, a ti titkárotok, meg akarja mutatni, hogy nincs már Nagyváradon szocialista mozgalom, mert a népnek nem a szocialista párt kell már, hanem egy csabai *földbirtokos*, bizonyos Achim L. András, aki augusztus hó 16-án külön vonaton nagy fénnyel, pompával bevonul Nagyváradra és ország-világ előtt csúffá teszi a mi pártunkat. Ti is beláthatjátok, hogy azt semmiképpen sem nézhetjük ölbetett kézzel, hogy ez a polgári párt a mi mozgalmunkat, táborunkat megbontani és közibénk éket verni törekedjék."[203] Az SZDP nagyváradi vezetősége a munkások jóindulatát és a szervezeteikért való aggódást használta ki arra, hogy a munkást és a parasztot egymásnak ugrasszák. Úgy állították be a helyzetet, mintha Achim gyűlésével valami nagy veszély fenyegetné a munkásszervezetet. Ezt tette a nagyváradi szervezet, a központ pedig leküldte Markó Eleket a tervezett gyűlésre.

Az események 1908. augusztus 16-án zajlottak le. Achimot a gyűlésre 150 tagú küldöttség kísérte. Nagyszalontán a vonatukra felszállt Rozvány Jenő szociáldemokrata ügyvéd és 10 fiatal munkás. Már a vonaton vita támadt Achim és az ügyvéd között. Rozvány a gyűlés elhalasztását követelte. Achim ebbe nem ment bele.[204] Az állomáson és a Szent László téren az Achimmal jött parasztokhoz csatlakoztak a nagyváradi földmunkások. Az énekelve vonuló csoportot Achim vezette. Amíg az emelvény készült, Achim bement a Lloyd-kávéházba. Ide ment utána Kappner Ármin helyi szociáldemokrata titkár és Markó Elek központi kiküldött. Kappner elfogadhatatlan feltételeket szabott Achimnak: „. . . az elnökséget felerészben a mi embereink közül válasszák. Önön kívül parasztpárti szónok ne legyen. Nekünk 3—4 szónokunk lesz. Csak így lesz elkerülhető, hogy a gyűlést a szocialista párt túlnyomó számban megjelent tagjai szét ne zavarják."[205] Achim a javaslatot nem fogadta el. A szociáldemokraták távozása után Achim és kísérete kiment a Szent László térre, majd elkezdték a gyűlést. Az emelvényt parasztpártiak vették körül. Ezen a körön kívül voltak a szociáldemokraták. Az első szónok Farkas János volt, aki a következőket mondta: „A mai gyűlésünk nem a cécó kedvéért van. Ez a Bihar megyei parasztság első szervezkedő gyűlése. Kérdezik, miért választottuk Nagyváradot a gyűlés helyének és ezzel miért provokáljuk a szociáldemokrata anyapártunkat, a nagyváradi munkásságot, ahogy a bennünket gyalázó pártlap is hirdeti. Azért választottuk ezt a helyet, mert ez a megye központja, ahol megvolt, megvan a lehetőség arra, hogy vidéki nagyfejű, gonosz indulatú szolgabíróság kénye-kedvét elkerülve, a városi intelligens polgárságtól függő hatóság meg nem akadályozhatja üldözött pártunk gyűlését. A munkások pedig, akik testvérünk . . . (Óriási zajban elvész a hangja, valaki követ dob a szónok felé, a közelben álló négy-ötszáz fiatal inasokból álló csoportból valaki odakiáltja: nem vagytok testvérek, ellenségek vagytok, maradtatok volna otthon büdös parasztok.) A szónok a kezében levő iratcsomót összegyúrja, összetépi, a rettenetes zsivajban a közel állókhoz mondja: A Szociáldemokrata Párt vezetőségének hite beszél ebből a gyerekből. Ők a parasztot, akár csak az urak, nem ismerik, gyűlölik és nekik épp olyan büdös a paraszt, akár az urak. No hát tanuljátok meg, hogyha nektek a szerencsés körülmények több tudást adtak, azért a ti erős szervezeteiteket — ha csak mi erősek nem leszünk — a hatóság szuronyerdeje összetöri. A paraszt tudja és a paraszt fogja csak azt a forradalmi munkát elvégezni, amit ti a választói jogért vívandó harcok elején — csakhogy

[200] Népszava. 1908. aug. 9.
[201] Nagyváradi Munkás Újság. 1908. aug. 9.
[202] Nagyváradi Napló. 1908. aug. 15.
[203] Uo.
[204] Budapesti Napló. 1908. aug. 19.
[205] Uo.

a vezérurak gyűlölködő szándékait kielégítsétek — elfelejtettetek."[206] Ezután kőzápor zúdult a szónokra, majd megindult a verekedés. A 200 főnyi parasztpárti rendezőgárda a 6—7000-es tömeget megfutamította. A verekedés közben számos súlyos sebesülés történt. A parasztpártiak különösen erősen megverték a szociáldemokrata vezetőséget. Közben beavatkozott a rendőrség, ők viszont a parasztpártiakra támadtak. A gyűlést a rendőrség feloszlatta. A parasztpártiak közül 24-en megsebesültek. A rendőrök is megsebesültek. Ezután Achim tömege a Teleki utcába vonult. Itt 400-an gyűlést tartottak, amelyen Achim beszédet mondott. „A mai gyalázatos incidens senkit meg ne tántorítson meggyőződésében. Ez az eset ugyanaz, mint mikor a szocialista párt egy emberért, egyesek bűneiért felelőssé tette 1898-ban a parasztság egész mozgalmát és inkább pusztulni, veszni hagyta az egész parasztságot, hagyta a sötétségben, szervezetlenségben, csakhogy a vezérurak cirkulusait a parasztok ne zavarják. A szociáldemokrata munkásnak ezután is testvérei vagyunk, a mai nap tanulsága csak annyi, hogy ezután még erősebben küzdjünk az olyan szervezetek ellen, melyek egyes vezérek hatalmi őrjöngésének kiszolgáltatják a tömeget."[207] A gyűlésen 69 Bihar megyei község képviselői jelentek meg. Megalakították a bihari 11-es bizottságot, amely a továbbiakban a párt szervezésével foglalkozott.

Az események után Achim nyilatkozott a Nagyváradi Szabadságnak: „A nagyváradi szocialisták a mai délutánnal annak adták tanúságát, hogy pápábbak a pápánál. A szólásszabadságot és a gyülekezési jogot a szó szoros értelmében monopolizálni akarják. Csalódtam bennünk majdnem úgy, mint a koalícióban. Hogy engem, akit üldöz a hatalom, és akit nap-nap után törvény elé idéznek osztályellenes izgatásért, elnémítsanak, hát odadobták a rendőrkardnak a tömeget a vezérek."[208]

Ezt a munkás—paraszt verekedést azért kísértem olyan nagy figyelemmel, mert csak az események teljes ismerete mellett lehet arról képet alkotni, mennyire parasztellenes volt az SZDP akkori politikája. A megjelent tudósítások, a tanoncok ordítozása együttesen mutatja, hogy milyen mélyre rágta magát az akkori SZDP soraiban a parasztgyűlölet. Még a gondolattól is távol álltak, hogy a munkásnak és a parasztnak egyenrangú és testvéri kapcsolatban kell küzdenie a reakciós rendszer ellen. A parasztságra mint tömegre szükségük volt, de nem mint politikai erőre. A parasztsággal mindössze soraikat akarták kiegészíteni, de arra nem voltak hajlandók, hogy mérlegeljék a parasztságban élő politikai törekvéseket és hogy a jövendő forradalma szempontjából napról napra növeljék az egy táborba tartozókat. A politikai gyakorlat értette meg a parasztpártiakkal, hogy „a kalapácsnak és a kaszának" össze kellene fognia,[209] ezt a gondolatot a reakciós államrendszer mindennapos üldözései erősítették az Achim vezette mozgalomban. Az adódó munkás—paraszt szövetség után csak ki kellett volna nyújtania a kezét az SZDP-nek. Ehelyett a Parasztpártot komolytalan politikai tömörülésnek nyilvánították. Még azt sem vizsgálták meg, hogy a pártjukból kilépett 800 földmunkás miért lépett ki? Furcsa önelégültség lett úrrá ebben az időben a magyar SZDP-n. Azt gondolták, hogy elég az erős szervezet, és a reakciós államrend megdöntésében a dolgozók automatikusan támogatják őket. Joggal mondta Farkas János, hogy a forradalom tömegerejét a paraszt adja. A félrevezetett tanoncokkal a szociáldemokrata vezetők elhitették, hogy a paraszt ellensége a munkásnak. Achim az események lezajlása után félórával továbbra is nyilvánította, hogy a munkás a paraszt testvére. Lehet-e többet várni? Achim Várkonyi nyomdokain haladt és ő jutott eszébe, aki ugyanúgy elkülönítette a politizáló munkást a szociáldemokrata vezetőktől, ahogy neki ezt meg kellett tennie a szomorú események után. Achim keserűségét semmi sem világítja meg jobban, mint: „Csalódtam bennük majdnem úgy, mint a koalícióban". Ez a nagyváradi verekedés nemcsak a haladás ügyének elárulása volt, hanem egyben az alkotó nemzeti erőknek ostoba dezorganizációja is. Achim a munkás—paraszt összefogást nem a szocialista forradalom szemszögéből mérlegelte, hanem az akkori társadalmi és politikai viszonyok alapján. Ennél többet várni egy demokratikus-radikális parasztmozgalomtól nem lehet. Előttem érthetetlen, hogy a mai történészek közül néhányan miért róják fel Achimnak: nem ismerte el a munkásosztály vezető szerepét! A munkásosztály vezető szerepe a politikában nem deklaráció kérdése, hanem a fizikai és szellemi küzdelem végeredménye. A magyar szociáldemokráciának kellett volna kivívnia, hogy tekintélyt teremtsen politikájának. Hiába ismerte volna el azt Achim, ha a magyar szociáldemokrácia nem tudta a nemzet összes forradalmi erőit egy fókuszba gyűjteni, ez csak üres handabandázás maradt volna. Vajon mi alapján ismerte volna el Achim az SZDP vezető szerepét? Az

[206] Uo.
[207] Uo.
[208] Szabadság (Nagyvárad). 1908. aug. 18.
[209] Nagyvárad. 1908. márc. 15.

ilyen követelmények felállítása, ha azzal a szándékkal történt, hogy Achim tevékenységét kritikai oldalról mutassa, semmiképpen sem nevezhető szerencsés kérdésfeltevésnek.

Az SZDP és a Parasztpárt viszonyának az elmérgesedése súlyosan ártott a parasztmozgalomnak. Achim L. Andrást annyira bántotta és gondolkozóba ejtette a nagyváradi véres verekedés, hogy 1908 őszén szinte megakad minden kezdeményezése. Achim a munkásosztály felé úgy közeledett, mint a parasztság legtermészetesebb és legközelebbi szövetségese felé. Minden jószándéka ellenére ez a nagyváradi véres verekedés olyan helyzet elé állította, amiből nem volt kiút. Hiába leplezte le a szociáldemokrata vezetőket, mivel egyetlen munkáspárt volt és ezt a pártot a leleplezett vezetők vezették, a parasztság számára ez azt jelentette, hogy a legtöbb reményt keltő szövetséges kiesett a számításból. Mi maradt ezután? Csak a polgári radikálisokra, más paraszti csoportosulásokra és a nemzetiségi pártokra, valamint a baloldali 48-asokra lehetett számítani. Ez a számbavehető tábor pedig kevés volt azoknak a forradalmi céloknak a megoldásához, amelyet Achim és pártja tűzött ki. Így hát a szociáldemokrata vezetők leleplezése nem vitte előre a parasztmozgalmat. Lehet arról beszélni, hogy Achim hibát követett el, mikor rossz sorrendet követett. Előbb a munkás—paraszt szövetséget kellett volna kiépíteni és azután leleplezni a szociáldemokrata vezetőket. De ez is lehetetlen volt, mert minden erőlködés ellenére még csak a kezdő lépéseket sem lehetett megtenni. A szociáldemokrata vezetők magatartása annyira sértő és megalázó volt a parasztság irányában, hogy még tárgyalni sem lehetett. Itt nemcsak az agrárkérdésben kialakított hibás politikáról van szó, hanem arról is, hogy az önálló parasztmozgalom létjogosultságát fölényeskedve tagadták. Lehetett-e valami sértőbb Achim politikai táborában, mint ez?

Az SZDP által folytatott parasztpolitikát nagy nemzeti szerencsétlenségnek tartom, mert Achim és pártja jól aknázta ki azokat a forradalmi energiákat, amelyek az agrárszocializmusban felhalmozódtak. Achim pártja vitte tovább — paraszti oldalon — a forradalom fáklyáját. Amikor az SZDP a Parasztpárt által felkínált politikai együttműködésre — kicsinyes pártérdekek miatt — nemet mondott, a nemzet két legnagyobb politikai alkotóerejének parlagonhagyását készítette elő, és ez a jövő alakulása szempontjából bűnös lépés volt.

Achim L. András meggyilkolása

Achim halálának tényeit azért kell tisztázni, mert egyrészt Vér Andor írása,[21] Fé ja Géza[211] és Dernői Kocsis László könyve nyomán[212] ez a kérdés olyan beállításba került amely nem felel meg a valóságnak, másrészt azért, mert Bajcsy-Zsilinszky Endre történeti portréjához feltétlenül hozzátartozik és annak fontos része a „parasztkirály" halála. A történettudomány ezzel a kérdéssel eddig még nem foglalkozott. A történettudomány módszerére pedig éppen ennél a kérdésnél nagyon nagy szükség van. Nem elegendő az újságíró anyaggyűjtése és feldolgozása, sem pedig a hallomásokból vett ellenőrizhetetlen tényállás. De nem szabad olyan véleményeket sem leírni, amelyek kizártnak tartják, hogy egy ilyen kusza eseménysor valaha is tisztázható lesz.[213] A felsorolt munkák azzal a szándékkal készültek, hogy könnyítsék Bajcsy-Zsilinszkyék tettének terhét. E mögött a törekvés mögött az az ahisztorikus álláspont van, hogy az 1911. május 14-én elkövetett tett Bajcsy-Zsilinszky Endrének a 40-es években a nemzeti függetlenség érdekében folytatott küzdelmét kompromittálhatná. Mindez a történettudomány számára megengedhetetlen, mert a történeti eseményeket a maguk lefolyásának idején és társadalmi összefüggéseikben kell vizsgálni. Az egyes személyek felelőssége pedig annak alapján ítélhető meg, hogy az elkövetett cselekedet a társadalmi haladást szolgálta-e vagy nem.

A tényektől a legtávolabb álló álláspontot Achim meggyilkolásában Vér Andor képviseli. Olyan bírósági tárgyalási jegyzőkönyvre hivatkozik, amely eddig még nem került elő levéltári rejtekhelyéről.[214] A tragédia előzményének egy szenzációsnak tűnő eseményt tart. Az esemény „kiinduló pontja egy békésgyulai megyegyűlés volt, ahol Achim közbeszólásával valakit súlyosan megsértett s az alispán szavazásra tette fel a

[210] *Vér Andor:* Emlékezés Bajcsy-Zsilinszky Endrére és a „Szabadság"-ra. Részlet egy készülő önéletrajzi regényből. Borsodi Szemle. 1965. 1. sz.

[211] *Féja Géza:* Szabadcsapat. Bp. 1965.

[212] *Dernői Kocsis László:* Bajcsy-Zsilinszky. Bp. 1966.

[213] *Dernői Kocsis László:* i. m. 9—10. l. „Néhányan gyűjtögetik napjainkban az Achim-ügynek a világban szétszórt kövecskéit. Hogy magáról a gyilkosságról valaha is teljesen világos és hiteles képet kaphatnánk, nem hiszem." „Az igazságot felderíteni ma már elképzelhetetlen . . ."

[214] A Gyulai Állami Levéltárban a bírósági iratok között nem található az Achim-per jegyzőkönyve. Lehet, hogy a kúriai iratok között lapul valahol, de eddig még nem került elő.

kérdést: megbírságolja-e Achimot? Zsilinszky a bírságolás mellett szavazott. [Bajcsy-Zsilinszky apja.] Erre a közelében ülő Achim fenyegetően odaszólt neki: »ezt nem viszi el szárazon«. S valóban nem is vitte el. Mikor a megyegyűlés után este vonaton hazamentek Csabára, Achim utasítást adott a rá várakozó béreseknek. Ezek elkapták Zsilinszkyt, feldobták egy szekérre, kirobogtak vele Achim tanyájára, ahol az istállóban a jászolhoz kötötték. Később Achim is kiment cimboráival a tanyára, ahol nagy tivornyát csaptak. Hajnal felé a részeg, duhaj társaság bevonult az istállóba. »Látjátok ezt a barmot — mutatott rá Achim a jászolhoz kötött, meggyötört Zsilinszkyre — így jár mindenki, aki velem kikezd.« A cimborák nagyokat röhögtek, durván szidalmazták Zsilinszkyt, aztán Achim megoldotta a kötelet, s a meggyalázott áldozatát kirúgta az országútra. A fiúk reggel értesültek az apjukkal történtekről, s a lakásán keresték fel Achimot, hogy felelősségre vonják."[215]

Ez a történet teljesen légből kapott; nélkülöz minden történeti hitelességet. 1911. május 13-án, tehát az Achim meggyilkolását megelőző napon nem volt megyegyűlés. Rendkívüli megyegyűlést 1911. május 11-én tartottak Gyulán, ahol egyetlen egy napirendi pont szerepelt: Debreceny Endre volt főszolgabíró özvegyének nyugdíja.[216] A közgyűlésen jelenlevők sorában sem Achim, sem id. Zsilinszky neve nem szerepel.[217] Achim nem is lehetett jelen, mert ebben az időben Budapesten tartózkodott, csak a gyilkosságot megelőző nap este érkezett haza.[218] Zsilinszky szintén Budapesten volt. Azért utazott Budapestre, hogy Zsilinszky Mihály volt államtitkár véleményét kikérje, mitévő legyen az Achimmal folytatott sajtóvitában?[219] Az az utolsó megyegyűlés, ahol Achim L. András széksértésért megbírságolták, 1910. december 30-án volt.[220] A december 30-i megyegyűlés után azonban nem id. Zsilinszky Endrét „kapták el", hanem Szeberényi Zs. Lajost, a békéscsabai evangélikus vezetőlelkészt verte meg Achim. Nem béreseivel vette körül Szeberényit, hanem két párthíve volt jelen és személyesen ütötte és rúgta.[221] De Szeberényit nem dobták szekérre és nem robogtak ki vele Achim tanyájára, így a jászolhozkötés sem történt meg. A két Zsilinszky-fiú a tárgyalás során még ehhez hasonló előzményről sem tett említést, pedig egy ilyen eseménysor más beállítást adott volna tettüknek. A Zsilinszky-fiúk nem is ennek a kieszelt eseménysornak a megbosszulásáért mentek Achim lakására, hanem mint vallották: az apjukat ért sajtótámadásért akartak elégtételt venni.[222] Ezért Vér Andor írása a kérdés „végleges tisztázásához" nem járul hozzá, de nem tudja igazolni Bajcsy-Zsilinszky Endre idézett levelének azt a kitételét sem, hogy: „A kérdőrevonás tehát magától értetődő és természetes dolog volt".[223] Ezt a levelet Bajcsy-Zsilinszky Endre akkor írta egyik barátjának és rajta keresztül a Válasz munkatársainak, mikor már Féja cikke napvilágot látott.[224] A levélben nem található semmi olyan új, ami a lezajlott események jobb megvilágításához hozzájárulna. De fontos dokumentum abban a vonatkozásban, hogy Achim politikai pályafutása során volt olyan időszak, mikor a két család jóban volt egymással. Ilyen értelemben a levél cáfolja Vér Andor álláspontját és még jobban alátámasztja Féjának azt az 1938-ban vallott nézetét, hogy a gyilkosság egy osztály halálos ítéletének a kifejezője.[225] Bár ezt a nézetét új könyvében módosította Féja Géza. Újabb ítéletét arra alapozta, hogy a gyilkosságot megelőző este Achim a Zsilinszky-család nőtagjai felé tisztességtelen szavakat kiabált.[226] Ez a történet ugyanúgy nem felel meg a valóságnak, mint Vér Andor története. Achim 1911. május 13-án este fél kilenckor érkezett meg a gyorssal Budapestről a békéscsabai állomásra. Az állomásról egyenesen lakására ment. A házában sógorát találta, de kérte, hogy menjen haza, mert fáradt és szeretne pihenni. De ebben a vonatkozásban nem ezek a legfontosabbak, hanem az, hogy Zsilinszky Endre ezt a történetet csak a

[215] *Vér Andor* i. m. 75. l.

[216] Békés megyei Függetlenség. 1911. máj. 3. Ugyanennek a lapnak az 1911. máj. 14-i számában a következő olvasható: „A rendkívüli gyűlés a törvényhatósági tagokban nem nagy érdeklődést keltett, vidékről csak egy-két tag vett magának fáradságot arra vonatkozólag, hogy befáradjon Gyulára, ennek köszönhető, hogy a gyulai bizottkági tagokat és a tisztviselőket is beleszámítva, a hatalmas gyűlésteremben alig 40-en foglaltak helyet. A rendkívüli közgyűlés igen sima és gyors lefolyású volt, a jelenlevők egyhangú határozatot hoztak s ennek következtében jó félóra után a közgyűlés véget ért . . ."

[217] Békés. 1911. máj. 14.

[218] Békés megyei Függetlenség. 1911. jún. 18. Koren Pál szerint Achim szombaton (azaz 13-án) este jött haza a gyorssal Budapestről. Az Újság 1911. máj. 18-i száma szerint Achim L. András pénteken és szombaton Budapesten tartózkodott.

[219] Az Újság. 1911. jún. 22. A Zsilinszky-fivérek pöre.

[220] Békés megyei Függetlenség. 1911. január 1.

[221] Békés. 1911. jan. 1. Galád támadás.

[222] Az Újság. 1911. jún. 20. A Zsilinszky-fivérek pöre.

[223] *Vér Andor* i. m. 75. l.

[224] A Vér Andor által említett levél valóban létezik. Tudomásom szerint nincs az ő birtokában, de jó lenne, ha egyik levél- vagy kézirattárunkba kerülne.

[225] *Féja Géza:* Viharsarok. Bp. é. n. 47. l.

[226] *Féja Géza* i. m. 212. l.

tárgyaláson ismerte meg.[227] Így tehát a történet nem szerepelt az indítékok között. Az a levél, amelyet a Legújabbkori Múzeumban őriznek és amelyet a Zsilinszky-leányok egyik barátnőjétől, Achim Gusztáv leányától kaptak, nem bír hitelességgel, mert a Zsilinszky-fiúk maguk cáfolták meg a tárgyaláson, hogy nekik nem volt ilyesmiről tudomásuk. Megjegyzem, hogy Achim Gusztáv volt városi főmérnök szintén tagja volt annak az „úri klikknek", amely előkészítette a gyilkosságot. Féja Géza ezt a történetet hitelesnek fogadta el és ezért az újabb véleménye a Szabadcsapat c. könyvében nem megalapozott, bár az ő forrásismerete jóval nagyobb és alaposabb, mint Vér Andoré. A Válaszban, majd a Viharsarok c. könyvében közölt írása Achimról és a gyilkosságról sokkal jobban megközelítette a történeti valóságot.

Vér Andor azt állítja, hogy ebben a gyilkosságban szemernyi politikum sem volt. Az uralkodó osztályok nem ítélték halálra a parasztvezért, a gyilkosság nem ennek a kifejezője, hanem szubjektív indítékokból származott. Achim halálát a maga féktelenségének és demagógiájának köszönhette, a merénylet elkövetése után pedig annak, hogy nem hagyta magát időben megoperáltatni.[228] Ezeket az állításokat egyébként már elmondták a Zsilinszky-fiúk ügyvédjei a gyilkosság tárgyalásán.[229] Természetesen a mai magyar történettudomány nem fogadhatja el egykori osztálybíróságok ítéletét történeti események megítélésében zsinórmértéknek, népvezérek ügyében pedig különösen nem. Ezért az események elemzése, a történeti igazság feltárása szükségessé vált.

Vajon politikai jellegű gyilkosság okozta-e Achim halálát?

A tanulmány eddigi részeiből kitűnik, hogy Achim L. András az első olyan parasztpolitikus, aki mindenkit megelőzve önálló pártba tömörítette a magyar parasztság egy részét. Maga az a tény, hogy egy politikust megölnek, még nem jelenti azt, hogy a gyilkosságnak feltétlenül politikai gyilkosságnak kell lennie. Ennek tisztázásához azt kell figyelemmel kísérni, hogy hogyan alakult *a politikai viszony* id. Zsilinszky Endre, a Zsilinszky-család és Achim L. András között? Már Achim első politikai szereplésekor sem lehet ezt a viszonyt rózsásnak nevezni. Achim 1905-ben Zsilinszky Endre bátyjával, Zsilinszky Mihállyal szemben nyerte el a békéscsabai képviselői mandátumot. Kifejezett haragról ekkor még nem lehet beszélni, sőt egy alkalommal id. Zsilinszky Endre támogatta Achim politikai tömörülését.[230] Ezért a tettéért a békéscsabai úri társaság sokáig neheztelt is rá. A komolyabb politikai ellentét a két férfi között 1910 vége és 1911 eleje között alakult ki, bár a kortársak közül állítják, hogy 1910 végén még ez az ellentét nem mérgesedett el annyira, hogy gyilkossággal kellett volna végződnie.[231] 1910 végétől fokozatosan romlik a viszony közöttük, de ez sem annyira a kétoldalú akciók következtében állt elő, mint inkább az úri klikk ármánykodása következtében. Még 1911 áprilisának a végén is id. Zsilinszky közvetített Seiler, Korossy és Achim között.[232] Akkor tornyosultak komor felhők id. Zsilinszky és Achim viszonya fölé, mikor a csabai úri klikk fékeveszett sajtótámadást indított Achim ellen. A budapesti Friss Újságban interjúsorozat indult „A parasztkirály birodalmában" címmel. Elsőnek id. Zsilinszky nyilatkozott. Achimról állította, hogy gyűlölködést szít Békés megyében, pártja nem létezik, csak Achim-párt van. Hasznot húz a politikából. Az urak elleni politikai izgatás mellett megfélemlíti a parasztokat és ennek köszönheti sikereit. Politikai eszközei között a személyes megfélemlítésen kívül alig ismer mást.[233]

Achim nem kapott helyet a válaszadásra a budapesti hírlapokban. Ezért újságot alapított Békés vármegyei Friss Újság címmel. Válaszcikke két részben jelent meg „Zsilinszky Endre fotográfiája" címmel. Az első rész még kevéssé mérges hangú volt.[234] Erre a cikkre id. Zsilinszky Endre az összes csabai újságban „Achim gyanúsít és rágalmaz" címmel válaszolt. 1911. május 13-án este jelent meg a „Zsilinszky fotográfiája" c. cikk má-

[227] Friss Újság. 1911. jún. 23. „Seiler László 13 éves gimnáziumi tanuló vallomásában előadja: hogy az eset előtti napon nők sétáltak az utcán, és ő hallotta, amint Achim így szólt feléjük: — Ilyenkor is bitangolnak ezek az úri . . . Ebben a társaságban ott volt a kisebbik Zsilinszky-leány is. Mikor a kis Seiler ezt a vallomást teszi, a vádlottak padjáról indulatosan felpattan Zsilinszky Endre: — Kijelentem, hogy nem tudtam Achimnak erről a megjegyzéséről, de ha tudtam volna, nem mentem volna hozzá békés szándékkal." Az Újság 1911. június 23-i száma ugyanezt a jelenetet így írta le: „Seiler László gimnáziumi tanulót hallgatják ki. Igen restelkedve mondja el, hogy egy alkalommal Zsilinszkyéknál volt uzsonnán és egy nagy társasággal tértek haza este, amikor találkoztak Achimmal. Achim a Zsilinszkyékkel levő nőkre ilyen megjegyzést tett: Ezek az úri . . . még ilyenkor is csatangolnak. Zsilinszky Endre (izgatottan felugrik): Ezt nem tudtam, de ha tudtam volna, akkor nem mentem volna békés szándékkal Achimhoz."

[228] *Vér Andor* i. m. 74—75. l.

[229] *Kenedi Géza:* Védőbeszéd a Zsilinszky-fiúk pörében. Bp. 1911. Kiadta: Zay Lajos (gyorsíró).

[230] Békés megyei Hiradó. 1906. okt. 24., nov. 25., dec. 8. Világ. 1925. febr. 5. Zsilinszky Endre dr. levele Achimhoz, amelyet 1906. november 14-én írt Marcibázán.

[231] Békés megyei Közlöny. 1911. nov. 23. A Zsilinszky-pör szenzációja.

[232] Békés megyei Függetlenség. 1911. ápr. 23.

[233] Friss Újság. (A Békéscsabára szánt példányból) 1911. máj. 5. A parasztkirály birodalmában.

[234] *Fényes Samu:* Az Achim-per. Fellebbezés a közönséghez. Békéscsaba. 1911. 19. l.

sodik részlete.[235] Ennek az Achim-cikknek a hangvétele már hasonló, mint id. Zsilinszky cikkének hangja. Közben id. Zsilinszky és baráti köre is lapot alapított „Szabadság" címmel. A cím kifejező, mert az említett interjúsorozatban az úri szabadság elvesztését fájlalják. Ebből az újságból csak két szám jelent meg, azt is szinte teljes mértékben arra használták, hogy gyalázzák Achim L. András.[236] Az újság kifejezett célja az volt, hogy erkölcsileg megsemmisítsék a parasztvezért.[237] Achim halála után már nem jelent meg több száma.

A sajtóvita, amely a Zsilinszky-fivérek vallomása szerint is a közvetlen indítéka volt a gyilkosságnak, de a történeti rekonstrukció is ezt mutatja, teljesen politikai jellegű volt. Id. Zsilinszky demagógiával, elvtelenséggel vádolta Achimot, de nem kímélte családi életét sem. Achim a meggyesegyházi parcellázásból és a csabai Népbank bukásából húzott hasznot vetette id. Zsilinszky szemére. Gúnyosan írt arról, hogy csak szavakban híve az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak. Végül odavetette, hogy elvtelenül otthagyta Achim politikai tömörülését csupán azért, mert már nem tudta elviselni az úri presszió t. Ez a sajtóvita azt a politikai ellentétet takarja, amely a korabeli nagybirtokosság és az őt kiszolgáló értelmiség, valamint az államapparátus és az egész parasztság között fennállt. Zsilinszky szerint Achim félrevezeti és személyes céljaira használja ki a parasztságot. Achim állította, hogy id. Zsilinszky egy gyékényen árult a nagybirtokosokkal: a parasztság kizsákmányolásából gazdagodott meg. Így a gyilkosságot elindító sajtóvita politikai jellege kétségtelen, ebből eredően a gyilkosság politikai gyilkosság.

A gyilkossághoz elvezető eseménysorban a politikai viszály nem szűkült le a két személy politikai ellentétére. Ez a tanulmány már korábbi fejezeteiben is ízelítőt adott abból, hogy milyen nagyfokú politikai üldözésnek volt kitéve Achim és pártja. Az üldözés tüze Achim harmadszori képviselővé történt megválasztása után még jobban fellángolt. Achim 1910 decemberében képviselői beszámolót akart tartani, de Korossy László községi főjegyző nem volt hajlandó közhírré tenni.[238] Erre a beszámolóra a helyi reakció gondosan készült. Gyorsírót küldtek a helyszínre, hogy jegyezze fel Achim várható kifakadásait. Erre azért volt szükségük, hogy Achim mentelmi jogának felfüggesztését kérhessék és bíróság elé állíthassák. Fel is jelentette Ambrus Sándor alispán, Seiler Elek főszolgabíró, Korossy László főjegyző, Tóth László segédjegyző és Achim Gusztáv városi főmérnök 6 rendbeli rágalmazásért és egy rendbeli izgatásért.[239]

A következő összeütközés 1910. december 30-án történt meg a megyegyűlésen Achim és a helyi reakció között. Achim nem fogadta el az alispáni beszámolónak azt a részét, amely azt jelentette, hogy a megye közigazgatásában minden rendben van. Kifejtette, hogy a csabai közigazgatási apparátus kényére-kedvére jár el, és panaszt emelt a képviselői beszámolója körül mesterségesen támasztott huzavona miatt. A gyűlésen a helyzet pattanásig feszült, mikor az alispáni beszámoló fölötti vitában Szeberényi fel akart szólalni. Ott Szeberényi és Achim között parázs vita fejlődött ki. Achim valahogy megsejtette, hogy az ellene irányuló akciók rejtett mozgatója az evangélikus vezetőlelkész. A vitában közvetve el is ismerte azzal, hogy a Békés megyei Közlönyben közzétett Achim-ellenes cikk megállapításait a magáévá tette. A kiabálásig fajult vita azzal zárult, hogy Achimot 200 koronára büntették széksértés miatt. Szeberényit legalább annyira lehetett volna büntetni, mint Achimot, de ő nem kapott büntetést. (Később az alispán azzal védekezett, hogy nem hallotta, mit mondott Szeberényi.) A büntetés és az, hogy az ebédszünetben Szeberényi Achim arcába nevetett, annyira felbosszantotta a Parasztpárt elnökét, hogy még aznap este a békéscsabai állomáson a már leírt módon felpofozta.[240]

A verekedés után a különböző rendű és rangú csabai úriemberek szoros Achim-ellenes frontba tömörültek. Először Achim Gusztáv városi főmérnök vezette a városi tisztviselőket Szeberényihez, hogy kifejezzék együttérzésüket.[241] Majd a Kaszinó Egyletben — Korossy javaslatára — jegyzőkönyvileg fejezték ki megbotránkozásukat a Szeberényivel történtek miatt.[242] Végül Seiler Elek tett javaslatot az ág. h. ev. egyház pres-

[235] *Fényes Samu* i. m. 19. l.
[236] *Fényes Samu* i. m. 20–22. l.
[237] *Kenedi Géza* i. m. 17. l. Ifj. Zsilinszky Endre a gyilkosság előtt azt mondta: „Na, ha az mind igaz, ami a lapban áll, akkor Achim egy hónap múlva erkölcsi halott." Megjegyzése a Szabadság c. lap azon cikkére vonatkozott, amelyben Achim L. András rágalmazták. Ezt a lapot Bihari Sándor (Achim korábbi újságírója) és Székely Lajos (Achim korábbi pártügyésze) írták.
[238] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 1. Korossyval a csabai parasztok kisebb-nagyobb panaszai miatt kibékíthetetlen ellentétben állt Achim. A személyes meggyőződése az volt, hogy Korossy a város ügyeinek vitelére alkalmatlan személy.
[239] Békés megyei Függetlenség. 1911. márc. 12.
[240] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 1.
[241] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 4.
[242] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 11.

bitériumának ülésén arra vonatkozólag, hogy fejezzék ki hálájukat Szeberényinek.[243] Szinte már teljes számban együtt volt az a szűkebb társaság, amely az Achim-ellenes hajszában élen járt. Még egy személy hiányzott a gyilkosság közvetlen előkészítését végzők közül: Székely Lajos csabai ügyvéd, aki még ebben az időben a Parasztpárt jogtanácsosa. Székelyt a Parasztpárt azzal bízta meg, hogy készítsen javaslatot Békéscsaba várossá történő átalakítása érdekében. A gondolat Achimtól származott. Még 1905-ben fogalmazta meg először ezt, de a politikai hajsza, valamint az önálló parasztpárt szervezése elvonta ennek valóraváltásától. Mikor harmadízben képviselővé választották, a képviselői mandátum átvétele után a községháza erkélyéről ígérte meg: addig nem lesz nyugta, míg ez meg nem történik.[244] Székely a javaslatot az 1911. március 27-i községi képviselőtestületi gyűlésén nyújtotta be.[245] A javaslat tárgyalásánál úgy viselkedett, mintha a saját javaslatát nyújtaná be. Ezenkívül az ügy szorgalmazására alakított 20 tagú bizottság elnökének id. Zsilinszkyt javasolta. Mindez azt a gyanút érlelte meg Achimban, hogy Székely át akarja játszani a Parasztpárt helyi követeléseiben fontos szerepet játszó javaslatot az urak kezébe. A gyanút tovább fokozta, hogy Székely olyan új javaslattal állt elő, amely a Parasztpártot hivatalos ellenzékké züllesztette volna. Előre kitervelt, merev községfejlesztési politikát javasolt, amit az urak tervszerűen megtorpedózhattak volna. Achim ebbe nem ment bele, az volt a véleménye, hogy a politikai végcélnak kell alárendelni a helyi politikát is. De nézeteltérés keletkezett bizonyos belső pártgazdasági kérdés és egy kizárt tag miatt is.[246] A parasztpárti választmány a történtek után felszólította Székelyt, hogy ismerje be az elkövetett hibákat. Ő ezt megtagadta, mire kizárták a pártból.[247] Székely nem röstellt rögtön átmenni abba a politikai táborba, amellyel addig harcban állott. A csabai úri klikk személyével olyan embert nyert, aki jól ismerte a Parasztpárt belső helyzetét és híjával volt minden erkölcsi mértéktartásnak.

1911 áprilisában az Achim-ellenes hajsza új szakaszához érkezett. A Békés megyei Függetlenség heteken keresztül azzal támadta Achimot, hogy feladta a Békéscsaba várossá történő átalakítása érdekében folytatott harcot. A támadás azonban egycsapásra összeomlott, mert Achim az 1911 áprilisának végén tartott képviselőtestületi gyűlésen hevesen megismételte követelését. A lap visszavonta támadását.[248]

Ebben az időben az váltotta ki a legnagyobb izgalmat az úriemberek között, hogy Achim pártja szívós küzdelemben megszerezte a képviselői mandátumot, Békéscsaba képviselőtestületében többségre tett szert, és jelentős volt a képviselete a megyegyűlésen is.[249] Ezt a politikai előnyt Achim arra használta fel, hogy még jobban kidomborítsa a parasztság érdekeit szolgáló helyi politikájának demokratikus mivoltát. A gyűléseken a hivatalosan beterjesztett javaslatokat, ha azok sértették a közérdeket, a parasztpárti többség leszavazta. A kezdeményezést kivették a békéscsabai urak kezéből. Ezt nem tudták elviselni. Egyre többet beszéltek arról, hogy Békéscsabán felborult a közrend. Békéscsabát már nem a saját, hanem a „parasztkirály" birodalmának tartották. A hírlapokban és a helyi politikai fórumokon olyan magatartást mutattak, amiről mindent el lehetett mondani, csak azt nem, hogy úri volt. Ilyen légkörben azt is megfogalmazták, hogy ennek a politikai küzdelemnek mi lesz a várható vége. Bár ilyen megnyilatkozások már korábban is előfordultak, mégis annak, amelyet közvetlenül a gyilkosság előtt tettek közzé, egészen más volt a szerepe: „A mi speciális községünk társadalmi életének rákfenéjét holmi hideg borogatással meggyógyítani nem lehet. Itt csak radikális eszközről, császármetszésről lehet diskurálni."[250] Ez az újságcikk nem a véletlen következménye. Az alispánt 1911 januárjának elején az a gondolat foglalkoztatta, hogy mit kezdjen Achim L. Andrással? (Ebben az időben betöltetlen volt a főispáni szék, és így a vármegye politikai kérdéseivel is az alispán foglalkozott.) Hat gépelt oldalon jelentette a miniszterelnöknek, hogy a Parasztpárt térhódítása milyen problémák elé állította a megye politikai vezetését. Panaszkodott és tanácsot kért, hogy mitévő legyen? Megpróbálta Achimot lépre csalni, igyekezett a hiúságát felkelteni, de ő nem állt el a népérdekek következetes képviseletétől. Az alispán számára kiszámíthatatlan volt Achim. Latolgatta azt is, hogy erőszakosan eltávolítja a megye politikai életéből, de ennek ellentmondott az, hogy a Munkapárt pozíciói ezzel gyengültek volna. A jelentés befejező szakaszában azt a véleményét fejtette ki, hogy a közigazgatás érdeke — még ha a politikai érdekekkel ellentétes is — Achim

[243] Békés megyei Függetlenség. 1911. febr. 1.
[244] Békés megyei Függetlenség. 1911. ápr. 2.
[245] Békés megyei Függetlenség. 1911. márc. 29.
[246] Friss Újság. (A Békéscsabára szánt példányból) 1911. máj. 9.
[247] Békés megyei Függetlenség. 1911. ápr. 12.
[248] Békés megyei Függetlenség. 1911. ápr. 26.
[249] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 29.
[250] Békés megyei Függetlenség. 1911. ápr. 23.

teljes leszerelését kívánja.[251] Ez után a bizalmas jelentés után az úri társaságban és így az újságírók között is egyre többet beszéltek arról, hogy meg kell szabadulni Achimtól. Ezért a gyilkosságra utaló újságcikk nem a véletlen eredménye.

A tragédia közvetlen előzménye az 1911. április 20-án tartott békéscsabai rendkívüli községi képviselőtestületi gyűlésig vezethető vissza. A gyűlés a közmunkák tárgyalásával kezdte munkáját. Achim a benyújtott tervezetet nem fogadta el, mert az csak az urak által lakott városrészek útkarbantartásával foglalkozott. Achim szerint: „. . . a mellék- és további utcákra, sőt külterületekre is gondolni kell". A következő napirendi kérdés az újonnan alakult Sertéshizlaló Rt. azon kérvénye volt, amelyben telket kért a várostól. Achim ellenezte a kérvény támogatását, „. . . mert a részvénytársaság nem a közszolgálatért, de a nyerészkedés miatt alakult". Inkább azt javasolta, hogy a kért telket a város házhelynek adja el. Ezután hosszú és szenvedélyes vita alakult ki az urak és a Parasztpárt között. Achim azonban észrevette, hogy mi hajtja az ellentábort. „Csodálkozom azon, hogy a képviselőtestületi tagok oly nagy számmal jelentek meg ezen a közgyűlésen, de hát ennek az az oka, hogy a képviselőtestületi tagok egy része a részvénytársaságnál érdekelve van." A már eddig is a levegőben lógó vihar akkor robbant ki, mikor a kérdéshez Székely Lajos akart hozzászólni. Székely jelenlétét a parasztpártiak először még nyugodtan fogadták. Arra gondoltak, hogy itt akarja mandátumát visszaadni. Székely ugyanis a mandátumot a Parasztpárt segítségével nyerte el. Mikor látták a felszólalás legelején, hogy nem ezt akarja Székely, a parasztpárti tábor nem engedte szóhoz jutni. Óriási kavarodás keletkezett. A bíró a gyűlést felfüggesztette, de Achim és Székely a gyűlésteremben maradt. A két férfi megindult egymás felé úgy, mintha verekedésre készülne. Csak Achim egyik közeli párthíve, Pollák Arnold tudta a verekedést megakadályozni. Majd odament Korossy is, akivel hevesen szót váltott Achim. Harmincperces szünet után a gyűlést folytatták. Seiler főszolgabíró 30 K széksértést akart behajtani Achimon, de id. Zsilinszky javaslatára elállt szándékától. A gyűlést délután folytatták, ahol Achim módosított javaslatát fogadták el. A telek értékelésére és annak megállapítására, hogy a hizlalda létrehozása nem sérti-e az egészségügyi rendszabályokat, bizottságot küldenek ki, és csak ezután foglalkoznak a kérvény elbírálásával.

A déli ebédszünetben néhány képviselőtestületi tag összejött a bíró szobájában és arról beszéltek, hogy a délutáni gyűlésen hogyan lehetne megakadályozni a további rendbontást. Többek között arról volt szó, hogy a főszolgabíró adjon karhatalmat, de a jelenlevő Seiler ezt elutasította, azt azonban megígérte, hogy néhány csendőrt készenlétbe helyez. Ha mégis inzultus zavarná meg a gyűlést, akkor Seiler javaslatot fog tenni az alispánnak a képviselőtestület feloszlatására.[252] A gyűlésről az egyik helyi újságíró, Bihari Sándor, aki erősen részt vett az Achim-ellenes hadjáratban, hamis, szenzációhajhászó tudósítást adott a pesti lapoknak. A táviratban az szerepelt, hogy a gyűlésen összeverekedtek, a verekedésnek csendőrök vetettek véget, és a közeljövőben fel fogják oszlatni a békéscsabai képviselőtestületet.[253]

A hamis tudósítás után több újságíró jött a városba, hogy írjanak a helyi politikai viszonyokról. A hírlapírók egyike, Gergely Győző a Friss Újság munkatársa volt. Gergely nem a saját akaratából jött Békéscsabára. Később Achimné ügyvédje bizonyította, hogy azt a cikksorozatot, amelyet a Friss Újság 1911. május 3-i számától kezdve május 12-ig tettek közzé, a csabai úri klikk rendelte.[254] Az interjúsorozatban Achim régi és új ellenségei egymás után nyilatkoztak. Elsőnek id. Zsilinszky Endre mondta el véleményét a csabai állapotokról. A cikksorozat azt igyekezett bizonyítani, amit Gergely Győző a bevezetőben írt le: „Békéscsabán teljes a felfordulás. A különböző társadalmi osztályok vak gyűlülettel rontanak egymásnak. Az utcákon elkerülik egymást az emberek, ha pedig összekerülnek, vagy valaki más ellen izgatják egymást, vagy pedig egymásnak rontanak."[255] Ezekből a sorokból tényleg annyi az igaz, hogy az úri klikk — egyébként ők erre rá is értek — állandóan tanácskozott. Egymást tüzelték, hamis híreket terjesztettek, s főleg arról beszéltek, hogy Achim vakmerősége már elviselhetetlen.[256]

[251] GyÁL. Főispáni iratok. 1/1911. eln.
[252] Békés megyei Függetlenség. 1911. ápr. 23.
[253] Békés megyei Függetlenség. 1911. máj. 16.
[254] A budapesti Friss Újságnak ezeket a Békéscsabára szánt példányait, melyek betétlapként szerepelnek az újságban, eddig egyetlen közkönyvtárban sem sikerült felfedeznem. A kérdéses számokat magángyűjteményből néztem át, a gyűjtemény tulajdonosának ezúton is köszönetet mondok.
[255] Friss Újság. (A Békéscsabára szánt példányból) 1911. máj. 3.
[256] Az urak tanácskozásáról érdekes benyomását mondta el nekem Lipták Z. Pál még ma is élő békéscsabai lakos. Achim meggyilkolása előtt egy vagy két nappal ruhát vitt Zsilinszkyékhez. Ugyanis ebben az időben Lipták Z. Pál szabóinas volt Könyves T. Kálmán helybeli szabómesternél. A ruhát id. Zsilinszkyné vette át, és miközben várakozott, látta, hogy a belső szobában 6—8 úr tanácskozott. Köztük volt Szeberényi és egy ügyvéd, de az ügyvéd nevére már nem emlékezett, a többit nem ismerte.

A sajtóvita történeti szerepe az volt, hogy megteremtette azokat a lélektani körülményeket, amelyek nélkül a készülő gyilkosság orvgyilkosság lett volna. A polémia után úgy érezte a csabai úri klikk, hogy most már elérkezett a leszámolás, a „császármetszés" ideje. A gyilkosságot a sajtóvitában erősen érintett id. Zsilinszky Endre két „felnőtt fia" hajtotta végre.[257]

A gyilkosságot nemcsak a politikai körülmények készítették elő, hanem a két Zsilinszky-fiú maga is készült rá. Ennek egyik bizonyítékát a bírósági tárgyaláson maga id. Zsilinszky Endre adta. Elmondta, hogy fiai megkérdezték (kb. május 4—5-e körül), hogy miért nem hívja ki párbajra Achim L. Andrást? Ő azt felelte, hogy Achim nem olyan ember, akivel lehet lovagiaskodni.[258] Valószínű, hogy ez a beszélgetés is hozzájárult ahhoz: a két fiúban az a meggyőződés alakult ki, hogy véres elégtételt kell venni. A két fiú készülődését a gyilkosságra a tárgyaláson egyik barátjuk is vallotta, sőt Kenedi védőügyvéd, miután a gyilkosság terhét sikerült áthárítania Gáborra, nem is tagadta Endre készülődését. Ezt Kenedi jogosnak nyilvánította, mert szerinte Achim a Zsilinszky-család becsületét sértette meg.[259] A bírósági tárgyaláson két csendőrtanú vallotta, hogy mikor Zsilinszky Gábort „. . . . kocsin átszállította a gyulai ügyészség fogházába, a kocsin vallotta neki, hogy ő és fivére minden eshetőségre elkészülve mentek Achimhoz, tudták, hogy egyiküknek ott kell maradni".[260] A készülődést mutatja az is, hogy már a gyilkosságot megelőző este a két fiú fel akarta keresni Achim L. Andrást. A készülődésnek egyik igen szembeszökő jele az a felszerelés, amivel a két Zsilinszky-fiú a gyilkosság végrehajtására elindult. A felszerelés a legteljesebb mértékben alkalmas volt emberölésre. Mindkettőnél volt többlövetű pisztoly, Endrénél egy verekedésre alkalmas vastag bot (nem pedig sétálásra való, ahogy a tárgyaláson állították). Gábor a bosszúállásnak még egy másik eszközét, egy kutyakorbácsot gyűrt a zsebébe. Még a bíróság elnöke sem tudott szó nélkül elmenni a korbács mellett és hangoztatta, hogy a kutyakorbács csak a másik ember megalázására való. Ilyen sokoldalú előkészület után a végső következményeiben nem vitás kimenetelű látogatás nem lehetett békés szándékú. A tárgyaláson a két fiú váltig hangoztatta békés szándékát. Ezt azért tehették meg, mert a gyilkosság első perceiben Achim szobájában csak a két Zsilinszky-fiú és Achim tartózkodott. Achim azonban időközben meghalt, a két fiatal Zsilinszky pedig egyértelműen vallott. Ennek ellenére bizonyítható, hogy Zsilinszky Endre és Gábor az első pillanattól kezdve legalábbis a nagyon súlyos testi sértés szándékával indult „látogatóba".

1911. május 14-én reggel valamivel 8 óra előtt indultak el Achim házához a Zsilinszky-testvérek. A házat nem a kapu felől közelítették meg, mint ahogy az egy látogatáshoz illik, hanem az udvar felől. Ennek az oka az volt, hogy vasárnap lévén Achim házában ilyenkor sok parasztpárti szokott összejönni és együtt mentek istentiszteletre. Attól tartottak, hogy felismerik őket, valamint hátulról (akkor ott még egy üres telek volt) jobban ki lehet kémlelni a terepet. Először Achim Ilonkával, a félig rokon cselédlánnyal találkoztak. Neki nem mondták meg a nevüket, sem szándékukat, csak annyit közöltek vele, hogy Achimmal akarnak beszélni. Achim Ilonka bevezette őket az üveges verendára és bement Achimhoz, aki éppen öltözködött. Ahogy visszajött, közölte velük, hogy várniuk kell. Majd hellyel kínálta őket és újságot tett elébük. De ők sem az újsághoz nem nyúltak, sem pedig nem ültek le. Ebben az időben még két ember tartózkodott Achim házában: Viczián Mihály és annak fia, Mátyás. Mindketten az üveges verandán voltak. Azt kideríteni nem lehet, hogy a két fiatal Zsilinszky meddig várt. A Vicziánok szerint nagyon rövid ideig, a két Zsilinszky-fiú szerint $^1/_4$ óráig várakoztak. Nagyon sokáig azonban nem várakozhattak, mert a hazulról történt elindulás és

[257] Ifj Zsilinszky Endre, a későbbi Bajcsy-Zsilinszky Endre végezett jogász volt. 1886-ban született. Linder Károly csabai ügyvéd irodájában gyakornokoskodott. A külföldi tanulmányútról Békéscsabára visszakerült fiatalemberre nagy hatást gyakorolt a csabai úri klikk politikai hadjárata Achim ellen. Mindez kitűnik abból, hogy pár évvel korábban, mikor még heidelbergi diák volt, szimpatikus volt számára Achim és mozgalma. „Családom és a magam gondolkozására talán jellemző az is, hogy mint heidelbergi diák levelet írtam Achimnak és felháborodásomat fejeztem ki az otthoni szociális viszonyokon és jogtalan üldözésén." (*Vér* i. m. 74. l.) Ifj. Zsilinszky Endrének haza kellett jönnie és teljesen a csabai úri klikk szellemi befolyása alá kellett kerülnie, hogy képessé válhasson arra tettre, amelyet a későbbiek során vázolok.

Zsilinszky Gábor, Endre öccse 1888-ban született. Vegyészmérnöknek készült. Tanulmányait Budapesten és Karlsruhében végezte. (Keresztény Magyar Közéleti Almanach. Bp. 1940. 1216. l.) Egy évvel korábban abszolvált. Azért jött haza, mert várható volt katonai behívása. Apjának segített a gazdálkodásban. (Az Újság. 1911. jun. 20. Zsilinszky-fivérek pöre.) Koren Pál szerint a kisebbik fiú csendes magatartású volt.

[258] Az Újság. 1911. jún. 22. A Zsilinszky-fivérek pöre.

[259] *Kenedi Géza* i. m. 16. l.

[260] Az Újság. 1911. jún. 22. A Zsilinszky-fivérek pöre.

a főszolgabírói hivatalban történt jelentkezés között alig telt el több, mint félóra.[261] Hamarosan elfogyott a fiatalemberek türelme, és Endre kezdeményezte, hogy menjenek be hívás nélkül . . . Az idősebb Viczián meg akarta őket akadályozni, de ők azt felelték, hogy sürgős dolguk van Achimmal. Endre a kalapját a verandán hagyta, de a vastag botot magával vitte. Ettől az időponttól kezdve az eseményeknek kétféle leírásával találkozunk. Az egyik a Zsilinszky-fiúktól származik és ennek alapján döntött a bíróság, a másik leírás több forrásból állítható össze: Achim még életében tett vallomásából, Achim házanépe vallomásából, az első kihallgatást végző csendőröktől és a hatósági közegektől nyert értesülésekből. A Zsilinszky-fivérek vallomása ellentétben van az utólag is rekonstruálható tényekkel. A tényeket a bírósági tárgyalásról fennmaradt irodalom, egykori hírlapok, levéltári iratok, a helyszínen történt szemrevételezésem és az idősebb nemzedéktől nyert értesülések alapján próbálom újra megjeleníteni.[262]

A gyilkosság lefolyásának rekonstruálásához érdekes új adatokat ad egy, a Gyulai Levéltárban talált bizalmas főispáni irat. Az alispán valamelyik államtitkárnak jelentést írt a gyilkosságról. Az irat megfogalmazásához akkor kezdett hozzá, mikor még Achim élt, de ahogy elért a befejezéshez, már értesült Achim haláláról. A jelentés megszerkesztéséhez a főispáni hivatalnak rendelkezésére állt minden szükséges adat. Ezeket az adatokat a hatóságok azon frissében szolgáltatták. Így mindenekelőtt a főszolgabíró jelentése, aki rögtön elsőnek beszélt a Zsilinszky-fiúkkal a gyilkosság után, a gyulai ügyészség jelentése és az orvosok jelentése. Egyébként az a tény, hogy Achim még élt, nem tette szükségessé, hogy az úri klikk szépítse a gyilkosság tényeit. Az iraton történt módosítás azt tükrözi vissza, hogy a halál hírének vétele után egészen más álláspontot foglalt el az alispán. Szerencsére az áthúzott sorok elolvashatók, és mivel az eredeti szöveg ellentmondásban van a leglényegesebb kérdésekben a javítottal; megfogalmazható az, hogy a bírósági tárgyaláson a Zsilinszky-fiúk által előadott vallomás betanult tényelőadás, amelynek összeszerkesztésében az egész úri vezető klikk a hatóságoktól a közvetlen hozzátartozókig részt vett. Az iratnak még érdekessége, hogy a szépen író Ambrus Sándor a jelentés fogalmazásánál nagyon ideges volt, írása néha alig olvasható.

Az irat abban a nagyon is fontos kérdésben, hogy hányat lőttek és ki lőtt, a bírósági tárgyaláson elhangzottak közül azoknak a vallomását erősíti, akik terhelően szolgáltattak adatokat a Zsilinszky-fiúkkal szemben. A tárgyaláson az elnök és a védelem szinte úgy alkudta le kettőre a lövések számát. A jelentés négy lövésről tesz említést. Achimnak a fején kapott sérülését is golyó horzsolásának tulajdonítja. Mindenesetre ennek a jelentésnek az írásakor a helyszíni vizsgálat már megtörtént, látták Achim három helyen is átlőtt nadrágját, tehát a tényeket illetően a hatóságok már minden adatnak a birtokában voltak. Megjegyzem, hogy a korabeli lapok közül nem egy írt a gyilkosságról szóló első jelentésében arról, hogy Achim erősen vérző fejsebe golyóhorzsolástól származik. Ez az irat — nagy forrásértékénél fogva — máris arra utal, hogy nemcsak két lövés történt. Abban a másik fontos kérdésben, hogy ki lőtt, az irat a következőt mondja: „. . . Zsilinszky Endre csabai lakos két felnőtt fia, Endre és Gábor lakásán *lelőtték* Achim L. Andrást". A következő sorokban is úgy írt az alispán, hogy *mindkét* Zsilinszky lőtt. A bírósági tárgyaláson a csendőrök szintén azt vallották, hogy Endre is lőtt. Ezt a tanúvallomást azonban a bíróság különböző jogi manőverekkel semmisnek nyilvánította.[263] Az irat további érdekessége, hogy az áthúzott szövegrész szerint is lőtt Endre. Egyébként Achim még életében szintén vallotta, hogy Endre is lőtt. Ezt a jelentés így tükrözi vissza: „. . . amikor bementek hozzá a Zsilinszky-fiúk s azzal a bejelentéssel, hogy most leszámolnak vele, közre fogták s egyik elölről, másik hátulról lövöldöztek bele". A Zsilinszky-fivéreknek tulajdonított előadás szerint: „Achim L. András durván nekik támadt szóval, majd [botot ragadott, azzal] kézzel Zsilinszky Endre fejére ütött, Zsilinszky Endre az ütést [balkarjával] bottal viszonozta: ekkor Achim botot ragadott, de [felfogta, jobb kézzel pedig browning pisztolya után nyúlt és nyomban lőtt a vele szemben levő Achimra] . . ."[264] (Az áthúzott szövegrészek szögletes zárójelben.) Az áthúzott szövegrészt érdemes külön is megvizsgálni. Az alispán csak a Zsilinszkyek által előadott szövegrészt javította. Első variációban még elvetette Achim botos támadását. Később mégis így került bíróság elé. A további áthúzott részek éppen Zsilinszky Endre tettét igyekeznek menteni. Mindenképpen azt akarták letagadni, hogy ifj. Zsilinszky Endre is lőtt. Endre utolsó lövését már az egyik Viczián is látta. Erről így tett tanúvallomást a bírósági

[261] GyÁL. Alispáni iratok. 11703/1911.
[262] A bírósági tárgyalás anyagának mind teljesebb áttekintésére Fényes és Kenedi már idézett munkáit, valamint Az Újság, a Magyarország, a Friss Újság, a Békés megyei Függetlenség, a Magyar Hírlap, a Pesti Napló 1911. június 20-tól június 26-ig megjelent számait használtam.
[263] Az Újság. 1911. jún. 21. A Zsilinszky-fivérek pöre.
[264] GyÁL. Főispáni iratok. 11/1911. eln.

tárgyaláson: „Hallottam, hogy Achim azt kérdezte tőlük: mit akarnak? most dögölni kell! — volt a válasz és közvetlenül azután lövéseket hallott. Majd azt hallotta: Mátyás, Viczián bácsi lőnek rám, gyilkosok! Erre ő bement az ebédlőbe és rákiáltott a Zsilinszky-fiúkra: mit csináltok itt az anyátok istenit! Ebben a pillanatban Achim félre lökte a Zsilinszky-fiúkat, kirohant az ebédlőbe, ahova a nagyobbik fiú még utána lőtt." Az ebédlőben Achim dőlt helyzetbe került. Nincs tisztázva, hogy miért? Lehet, hogy a térdébe kapott lövés fájdalmától, de lehet, hogy megbotlott a szőnyegben. Így érte az a lövés, amiről Viczián Mihály vallott. A boncolás utáni orvosi szakvélemény megállapította, hogy így csak egy dőlt helyzetben levő személybe lehet belelőni.[265] Ez a golyó okozta Achim halálát. (A helyszínen tisztáztam, hogy a félig nyitva maradt ajtón még az utcai szobába is be lehet látni. A gyilkosság a Vicziánok tartózkodási helyétől 8—14 lépésre történhetett. A vasárnap reggeli csendes házban, ahol már a gyermekek sem voltak jelen és Achim felesége is Pesten tartózkodott, még csukott ajtók mellett is messze hangzik a beszéd. Különben is az ideges Zsilinszky-testvérek bizonyára nem suttogtak. Végül a Vicziánok vallomása nem áll ellentmondásban Achimnak még életében tett vallomásával. Így a Vicziánok vallomását az egész gyilkosság lefolyásának ügyében döntő jelentőségűnek tartom. Persze az úri osztálybíróság fogalmazásbeli pongyolaságukat jogi pedantériával igyekezett kihasználni és olyan helyzetet teremteni, hogy ne maradjon egyetlen tanú sem, aki Achim mellett tanúskodna.)

Zsilinszky Endrét a tanúvallomásokon kívül még más, az eljárás során felmerülő tények is terhelik. Az egyik ilyen az, hogy le akarta tagadni pisztolyát. A másik az, hogy pisztolyából nem lőttek ki golyót. 1911. május 14-én reggel 8 és 9 óra között a főszolgabírói hivatalban nem adta le pisztolyát, így azt ki is lehetett cserélni egy ki nem lőtt példányra. De össze is szedhette a kilőtt hüvelyeket, mert később távozott, mint öccse. Pedig kalapját és a vastag, erős botot elhagyta. Ha ezeket elhagyta, akkor mire volt gondja? Miért nem adta le pisztolyát? Miért Gábor csinált utat a távozáskor pisztolyával? Ez csak abból a lélektani körülményből érthető meg, hogy Endre követte el a súlyosabb testi sértést és ennek — lévén jogász — már a helyszínen tudatában volt. Ha végigkövetjük a bírósági tárgyalást, akkor az is megállapítható, hogy az egész gyilkosság kivitelezésében, az egyes cselekvési mozzanatokban a kezdeményezést mindig Endre indította el. Gábor ezt a bíróságon azzal magyarázta, hogy Endre volt az idősebb. De nem ez a döntő, hanem az, hogy egész életében lobbanékony természet volt. Nagyobb bűnösségére utal az is, hogy a halálos lövést nem lehetett közelről úgy kilőni, mint ahogy azt a sebészeti beavatkozás feltárta. A lábszárba belőtt golyót jóval közelebbről adták le, ami a behatolási szögből hámozható ki.

Térjünk azonban vissza azoknak a körülményeknek az elemzésére, amelyeket a Zsilinszky-testvérek vázoltak a bírósági tárgyaláson. Kihallgatásuk során azt állították, hogy tisztességtudó modorral és szándékkal állítottak be Achimhoz. Ezt cáfolja a készülődésükről már eddig elmondott tényállás, de cáfolja Fejős csendőrőrmester és Peszkár Jenő barátjuknak a vallomása is. Ezek szerint a két Zsilinszky-fiú Achim L. András az inzultálás szándékával kereste fel. De ellentmond állításuknak az a történeti előzmény is, amelyet módomban volt eddig is már felvázolni. A Zsilinszkyek és Achim között ekkor már olyan mérges volt a viszony, hogy Zsilinszky nem kereshette fel a parasztvezér házát békés szándékkal.[266] Vallomásuk további részében azt állították, hogy nem ők, hanem Achim támadott. Ebből verekedés lett, és Gábor a jogos önvédelem címén lőtt rá Achimra. A véletlennek is szerepe volt, mert Gábor pisztolya véletlenül sült el.

Foglalkozzunk először a két intelligens fiú modorával. Mikor megjelentek Achim házában, a cselédleánytól azt üzente nekik, ha felöltözködik, fogadja őket. Ezt azonban ők nem várták meg, le sem ültek, hanem minden hívás nélkül beállítottak Achim szobájába. Pedig Viczián Mihály még külön is mondta nekik, hogy ne menjenek be. Ezek után Achim joggal utasította ki őket, akár megelőzte szóváltás a lövéseket, akár nem. Ez az erőszakos behatolás Achim szobájába, valamint az épület udvar felőli megközelítése, nevük eltitkolása és végül az, hogy az első pillanatban Achim nem is tudta, hogy kikkel áll szemben és azokat milyen szándék vezeti, sokoldalúan utal a tudatos bosszúszándékra. (Achim még életében elmondta, hogy a nagyobbik fiúra emlékezett látásból.)

A Zsilinszky-fiúk szerint a szóváltás után Achim bottal támadta meg Endrét. Vallomásuknak ez a része több oldalról is kifogásolható. Először is Achim lábtörésének meggyógyulása óta nem járt bottal (1909). Másodszor az alispán által készített bizalmas jelentés végleges szövegében Achim kézzel támadta Zsilinszky Endrét. Harmadszor azt a botot, amelyet a bíróság bűnjelnek elfogadott, azon porosan hozták elő az éléskamrából

[265] Az Újság. 1911. jún. 21. A Zsilinszky-fivérek pöre.
[266] *Fényes Samu* i. m. 23. l.

a gyilkosság után, ahogy az már régebben ott hevert.[267] A botos támadás átlátszó és kitalált történet, mert a hivatalos vizsgálat Achim testén legalább négy súlyos ütéstől származó sérülést állapított meg, viszont Zsilinszky Endrén csak a háziorvosuk észlelt sérülést.[268] Vallomásuknak ez a része más oldalról is cáfolható. Ha Achim támadni akart volna, miért éppen az ujjnyi vastag bothoz folyamodott? Az éjjeliszekrényén töltött pisztoly volt, amit azóta tartott a hálószobájában, mióta belőttek ablakán és csak hajszálon múlott, hogy nem vesztette el életét. A pisztoly mégis csak hatásosabb támadó eszköz! De a pisztolyhoz nem nyúlt senki sem, a lövöldözés után a szomszédból átjött Bóka Ilonka még sértetlenül zsebkendővel letakarva látta.[269] Achim a támadásnál előnytelen helyzetben volt, mert őt akadályozták a bútorok, mert csak félig volt felöltözve, mert lassabb volt a mozgása a már kissé meghízott Achimnak, mint a fiatal Zsilinszkyeknek. Ha valakit meglepnek, — márpedig ez nem vitatható —, akkor nem a támadás látszik kézenfekvőnek, hanem a védekezés. Achim is ezt tette, mikor segélyért kiáltott. Pisztolyához pedig azért nem tudott nyúlni, mert a hirtelen támadás következtében a helyzetet nem is tudta átlátni, nem tudta hirtelen, hogy kikkel áll szemben és végül nem maradt ideje. A szobába behatoló két Zsilinszky-fiú közrefogta Achimot, nyomban ütötték és lőttek rá. A gyorsaságot az is megkövetelte, hogy tartani kellett a két Viczián segítségétől. De a gyors cselekvés is előre kitervelt volt, mert a csendőr tanú elmondta, hogy neki Gábor vallotta: tudták, hogy egyiküknek ott kell maradnia. Ezért az látszott célszerűnek, hogy Achimot gyorsan mozgásképtelenné tegyék.

A Zsilinszkyek szerint a szobába való behatolás és a pisztolylövések közé egy kétségbe vonható esemény iktatódik be, amelynek szerepe az volt, hogy a jogos önvédelmet igazolja. Szerintük a nagy és erős bottal támadó Endrét Achim leteperte és ágyán fojtogatta. A Zsilinszkyek szerint már korábban fejbevágta Endre botjával Achimot, ez a seb még a támadás után is sokáig erősen vérzett. Ha Achim az ágyán fojtogatta volna Endrét, a vérző sebéből vérnek kellett volna az ágyneműre jutnia. Ezzel szemben a hatósági személyek a gyilkosság után nyomban megejtett helyszíni szemlén az ágyat úgy találták, ahogy abból egy alvó ember kikelhet és azon semminemű vérnyomot nem láttak.[270] De ezt a történetet kizárja az is, hogy Achim nem tudta volna fél kézzel leteperni Endrét, a másik kezével pedig fojtogatni. Ezt a kitalált mesét azért lehetett hangoztatni, mert Achim már nem élt, és ebben az időpontban még nem volt szemtanú. Érdekes, hogy erről a meséről csak Achim halála után lehet hallani, előtte senki sem hangoztatta. Az alispán, aki előző napi értesülésekre támaszkodott, nem vette be a jelentésébe.[271]

A Zsilinszkyek a továbbiakban azt állították, hogy az ágyon dőlt helyzetben levő Achimba Gábor lőtt bele. Még mesterlövőnek is nagy teljesítmény lett volna, hogy a két dulakodó személy közül éppen Achimot találja el, nem pedig a félénk Gábornak. De erről a lövésről azt is állították, hogy véletlenül sült el a pisztolya.

1911. május 15-én déli egy óra után Achim végleg lehúnyta a szemét. Ezután felmerül az olvasóban a kérdés, mint minden politikai gyilkosság esetében: ki volt az úri klikken belül az, akinek a legtöbb köze volt a gyilkossághoz. Eddig csak úri klikkről beszéltem általában. Ezt megengedhetőnek tartottam, mert Féja Géza és Tibori János is a csabai úriemberek egy csoportjáról tett említést, akik a gyilkosság mögött álltak.[272] Tévedés lenne azt hinni, hogy id. Zsilinszky Endrének vagy a hatósági közegeknek vezető szerepe lenne a gyilkosság előkészítésében. Lehetne gondolni Székely Lajosra, de ő sem az a személy, akit a csabai úriemberek elfogadtak volna szellemi vezetőnek, bár a rágalmak nagy része tőle származott. Ki hát az, akinek ebben a társaságban nagy befolyása volt és aki a legjobban haragudott Achimra?

Ha végiggondoljuk az Achim vezette mozgalom történetét, akkor az Achim-ellenes felfordulásokban egy személyt mindig meg lehet találni: Szeberényi Zs. Lajost, a csabai evangélikus egyház igazgató-lelkészét. Nem foglalkozom részletesen azzal, hogy 1911 előtt hogyan alakult a két személy viszonya. Csupán csak annyit említek, hogy korábbi ellentétük is politikai természetű volt. Achim a csabai parasztoknak megfelelő képviseletet akart biztosítani az egyházközségben. Szeberényi egy csaló választási rendszerrel keresztülhúzta. 1911-ben Szeberényit már olyan szélsőséges indulatok

[267] *Fényes Samu* i. m. 23. l.

[268] Reisz Miksa, aki Zsilinszky Endre leletét kiadta, ellensége volt Achimnak. Egy ízben tett is olyan kijelentést, hogy Achim veséjét szeretné a műtőasztalán látni. Ez a harag is politikai természetű volt, mert az 1905-ben nyilvánosságra jutott kórházi lopások miatt Reiszt is elmarasztalták, ennek a lopásnak a közpellengérre állítása Achimtól származik. (Reiszt a perben kihallgatták.)

[269] Az Újság. 1911. jún. 21. A Zsilinszky-fivérek pöre.

[270] *Fényes Samu* i. m. 34. l.

[271] Békés megyei Függetlenség. 1911. jún. 14.

[272] *Féja Géza* i. m. 213. l. és *Tibori János* i. m. 71—77. l.

uralták Achim irányában, hogy fegyvert is hajlandó lett volna használni Achimmal szemben.[273] Dühét még jobban fokozta az, hogy a parasztpártiak mindig hangsúlyozták, hogy a pap ne politizáljon. Ha ezeket szemtől-szembe hallotta, mindig indulatosan kifakadt.[274] Haragja akkor hágott igen magas fokra, mikor Achim panaszt emelt ellene az egyházmegyei hatóságoknál és ezzel igen erősen rontotta azt az esélyét, hogy püspök lehessen. Az indulatok robbanásig felhalmozódtak benne, mikor Achim megverte. Az eset után négy és fél hónap telt el, de Szeberényi nem indított, bírósági eljárást Achim ellen. Pedig az egyik lap azt írta, hogy bepereli Achim L. Andrást.[275] Másként akart megfizetni Achimnak. Az úri klikkből messze kiemelkedő műveltsége és az a társadalmi szerep, amelyet mint az egyház vezetője betöltött, lehetővé tette, hogy az Achim-ellenes hadjáratot befolyásolja. Már a sajtóvitában „haramia-tempónak" nevezte Achim politikai harcát. Azaz a csabai vezető lelkész bűnnek nyilvánította Achim politikai tevékenységét. Ezzel mintegy előre igazolta az Achim-ellenes kampányt.[276] Szeberényi Achim meggyilkolása előtt hangoztatta, hogy valami nagy törvénytelenségbe kell belehajszolni.[277] A gyilkosság közvetlen előkészítésének munkájában való bűnrészességét a következő eset mutatja: „1911. május 15-én korán reggel Kacsán György tűzoltó a csendőrőrsre ment, és jelentette, hogy Achim L. András meggyilkolták, mire Fekete József azonnal Achim lakására szaladt. Achimot az udvarban találta ezt nyögdécselve: a gazemberek meggyilkoltak. Mivel a helyzet igen súlyosnak látszott, Fekete orvosért futott, hogy Achimot elsősegélyben részesítsék. Majd bement a szobába, ahol a gyilkosság történt, elkészítette a tényvázlatot. A szobát bezárta, lepecsételte és visszaindult a csendőrőrsre. Útközben találkozott a Zsilinszky-fiúkkal, akik éppen Seiler főszolgabírótól jöttek ki és hallotta, hogy Szeberényi Zs. Lajos az ablakból kihajolva azt kérdezte tőlük: sikerült fiúk? Igen! — volt a válasz."[278] Hasonló értesülést szerzett Féja Géza is 1945 után.[279]

Szeberényi bűnrészességét érezte a csabai nép is. Mikor a gyilkosság napján Szeberényi istentiszteletet szolgáltatott, a hívők egy része tüntetően kivonult a templomból. Erről megkérdezték a bíróságon is és így válaszolt: „. . . akik ott maradtak, megmondtam, hogy Achim halálának én nem vagyok az oka".[280] Amit a történeti tények sejtetnek Szeberényinek ebben a gyilkosságban betöltött szerepéről, egybeesik a csabai nép nyers ítéletével.

Zsilinszky Endre még életében erősen tiltakozott az ellen, hogy tettének osztályfunkciói lettek volna. Különösen Féja Gézával szemben hangsúlyozta: nem az uralkodó osztályok ítéletét hajtotta végre.[281] Vér Andor ebbe szintén belekapaszkodik és mentségéül hozza fel. Zsilinszky Endre tiltakozásának azonban a történetírás szempontjából nincs jelentősége. Ha a történelem menetét annak alapján ítélnénk meg, hogy az egyes személyek hogyan vélekednek a saját tetteikről, akkor letérnénk a tudományos vizsgálat útjáról. Zsilinszky Endre tiltakozása mit sem változtat azon, hogy a társadalmi érdekek szövevényében az általa végrehajtott gyilkosság az uralkodó osztályok érdekét szolgálta és az urak körében ujjongást váltott ki. Achim meggyilkolásának ilyen osztályfunkcióját sok korabeli lap ki is fejezte.[282] Az egyik békéscsabai lap így fogalmazott tömören a Zsilinszky-fiúk felmentésének hírére: „A hír Békéscsabán örömet és szomorúságot váltott ki: örültek azok, akiknek a szemében Achim és pártja szálka volt, kik örültek annak, hogy eltávozott az élők sorából ez a rettenetes erejű és fáradhatatlan energiájú ember; szomorkodtak azok, akik a nép védőjét, prófétáját és atyját látták a megboldogultban."[283]

Az Achim-pörben két ellentétes osztály ütközött meg. Az egyik csabai jogász a pör elején nyilatkozott a várható ítéletről: „Majdnem bizonyos, hogy fel fogják menteni a Zsilinszky-fiúkat, mert az esküdtek nem nézik a jogi problémákat. Az urak és a parasztok harca folyik itten, melyben az urak vannak többségben. Az esküdtek között van Wenckheim báró birtokának egyik tiszttartója és két uradalmi tisztviselője. Wenckheim

[273] Szeberényi Zs. Lajos vallomása a perben.
[274] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 1.
[275] Békés megyei Függetlenség. 1911. jan. 11.
[276] Friss Újság (A Békéscsabára szánt külön példányokból Szeberényi Zs. Lajos nyilatkozata.)
[277] *Fényes Samu* i. m. 13. l.
[278] *Tibori János* i. m. 76. l.
[279] Féja Géza személyes közlése, 1965. június 19-. melyért itt mondok köszönetet.
[280] Az Újság. 1911. jún. 22. A Zsilinszky-fivérek pöre.
[281] *Vér Andor* i. m. 74. l. „Féja most mégis úgy tüntet fel engemet és öcsémet, mintha egy osztály részéről hozott halálos ítéletet hajtottunk volna végre, még szép, hogy nem mondja, hogy öntudatosan, parancsszónak engedve. Hát ennél valótlanabb és igaztalanabb beállítást még legádázabb ellenségeimtől sem várhatnék."
[282] A gyilkosság osztályfunkciójára mutat rá többek között A munkás c. mezőtúri szociáldemokrata lap 1911 júniusi száma (nap nélkül), a Szövetkezés c. OMGE-lap 1911. május 17-iki száma, a Magyar Lobogó c. Nagyatádi-féle lap 1912. január 28-iki száma, Az Újság 1911. június 25-iki száma stb.
[283] Békéscsaba és Vidéke. 1911. jún. 25.

báró ma délben személyesen járt itt, hogy érdeklődjön a tárgyalás iránt."[284] Az esküdtek között két földműves és egy ács volt, a többi a vagyonos osztályhoz tartozott, vagy azok kiszolgálása volt az élethivatásuk.[285]

Még a per lefolytatásának miként je is azt mutatja, hogy ennek a gyilkosságnak vitathatatlanul osztályfunkciói voltak. A pert nagyon gyorsan tűzték ki. A gyulai bíróság a nyári szünetre hivatkozott. A tényleges ok az volt, hogy féltek a következő soros esküdtektől, mert azok között a parasztpártiak voltak többségben. De szempont volt az is, hogy a két úrifiú ne sínylődjön sokáig vizsgálati fogságban. A bíróság aztán szemrebbenés nélkül kimondta ítéletét, amely megegyezett a védelem érveivel: a társadalom csak hálás lehet a két szelíd úrifiúnak, hogy kiirtották a Viharsarok dúvadját. Valójában ez olyan politikai gyilkosság volt, amihez hasonlót nem találunk az egész dualizmus időszakában. A bíróság azonnal felmentette és szabadon bocsátotta a két Zsilinszky-fiút. Az egyik pesti lap Achim halála után a lényegre tapintva így mondta el véleményét: „Ezt a szörnyű esetet puszta véletlennek tulajdonítani nem lehet. A tragédia szereplői típusok, melyek a magyar Alföldön elharapódzott mélyreható és veszedelmesen kiélesedett szociális ellentéteket testesítik meg. A Zsilinszkyek képviselik abban az intelligens, úri rendet, amely sok ideig szellemi és anyagi vezére volt az alföldi parasztságnak és ezen réven nagy befolyásra, jelentékeny pozícióra tett szert. Achim L. András pedig a megtestesítője annak az úrgyűlöletnek, amely az úri befolyás reakciójaként az Alföld népében annyira elterjedt. Két világnézet ütközött itt össze és az összeütközés hevességét a lezajlott, megdöbbentő tragédia mutatja."[286]

A gyulai törvényszék ítélete országos felháborodást váltott ki. A sajtó egy része vádolta a bíróságot. A Kúria kénytelen volt megsemmisíteni az ítéletet azzal az indokkal, hogy az esküdtszék társadalmi befolyás hatása alatt hozta meg ítéletét. De az urak sem hagyták annyiban, és a Kúria másodszor is felmentette a Zsilinszky-fiúkat. A mai magyar történetírás elvesztene minden erkölcsi alapot, ha az egykori népvezéreket az egykori osztálybíróságok szemüvegén keresztül értékelné. A mai magyar ifjúság — távol az egykori események közvetlen hatásától — méltán kérdezi: micsoda világ is volt az, amelyben az urak büntetlenül ölték a parasztot!

Végezetül Vér Andornak az az állítása vár megválaszolásra, mely szerint: „A lövés nem volt halálos, de Achim nem engedte magát megoperálni".[287] Zsilinszky Endre a kérdésnek erre a részére még a bírósági tárgyalásról emlékezett. Ugyanis az egyik orvosszakértő azt hangoztatta: „Ha Achim idejekorán beleegyezett volna az operációba, rövid időn belül meggyógyult volna".[288] Hasonló véleményt adtak Feldmann Ignác és Bécsi Károly kórházi orvosok is. De igaz az is, hogy Remenár Elek csak valószínűnek tartotta, hogy esetleg felgyógyul.[289] Ezzel szemben az alispán jelentéséhez adott orvosi vélemény szerint Achim sérülései feltétlenül halálosak voltak.[290] Ezt a véleményt az alispán Remenár Elektől kapta. Az orvosok véleményének ingadozása összefüggésben van azzal, hogy Achim nem volt jó viszonyban a kórházi személyzettel. Ugyanis még politikai pályafutása legelején leleplezte a kórházban előfordult lopást. Az orvosok utólagos véleménye jól beleillett abba a beállításba, hogy az egész gyilkosság csak a véletlen műve. Achim tényleg vonakodott attól, hogy csabai orvosok operálják meg. Azt szerette volna, hogy egy gyulai orvos operálja meg, de az orvost nem találták otthon. A csabai orvosok az operáció megkezdése előtt két nyilatkozattervezetet tettek Achim elé, melyek közül a következőt írta alá: „Dacára annak, hogy az orvosok véleménye szerint sérüléseim annyira súlyosak, hogy azonnali operatív beavatkozás is már kevés reményt nyújthat az életbemaradásomhoz, mégis alávetem magamat az operációnak".[291] Remenár Elek 8 csabai orvos jelenlétében végezte el az operációt. A hasüregbe behatolt golyó két helyen átfúrta a hólyagot és hat helyen a beleket. Már az operáció közben nyilvánvalóvá vált, hogy Achim nem sokáig él. Az operáció lefolyásának megbízható idejére nézve nincs pontos adat a kezemben. Remenár Elek szerint $^3/_4$12-kor egyezett bele az operációba.[292] Az Újság c. lap szerint $^3/_4$11-kor megoperálták.[293] A súlyos sérülések még abban az esetben is, ha az operáció az orvosi kívánalmaknak megfelelő időben ment volna végbe,

[284] Magyar Hírlap. 1911. jún. 20.
[285] Az Újság. 1911. jún. 20.
[286] Magyarország. 1911. máj. 16. Csabai tragédia.
[287] *Vér Andor* i. m. 75. l.
[288] Pesti Napló. 1911. jún. 20.
[289] Pesti Napló. 1911. jún. 23.
[290] GyÁL. Főispáni iratok. 11/1911. eln.
[291] *Vas Vilmos:* Az Achim-éra. Igazságok az Achim-legendából. Kézirat. Idézi *Tibori János* 71. l. Tiborinak az az állítása, hogy ez a kézirat a Békéscsabai Múzeumban van, nem felel meg a valóságnak, mert ottjártamkor nem tudtak róla.
[292] Magyar Hírlap. 1911. jún. 23.
[293] Az Újság. 1911. máj. 16.

az akkori gyógyítási feltételek mellett kisebb reményt adtak a megmaradáshoz, mint amilyen biztos volt a halál. Ezek után az a megállapítás, hogy Achim a saját vonakodásának köszönhette halálát, elfogadhatatlan véleménnyé válik. Achim sérüléseibe halt bele. Abból, hogy valami remény volt életbenmaradásához, nem szabad azt a következtetést levonni, hogy nem történt gyilkossági kísérlet. Azt a véleményt, hogy Achim nem ragaszkodott az élethez, mártír akart lenni, cáfolja az, hogy mégis hagyta magát a vele ellenségesen szemben álló csabai orvosoktól megoperálni.

E fejezet utolsó kérdése, hogy Achim meggyilkolásának mi a történeti következménye? A századforduló körüli parasztmozgalmakban a vezető személyének mindig kiemelkedően fontos szerepe volt. Ez látható a Várkonyi István által vezetett mozgalom esetében, ugyanis a vezető bebörtönzése nem kis szerepet játszott a paraszti megmozdulások elapadásában. De igaz ez még olyan birtokosparaszti mozgalomra is, mint amilyen a Nagyatádi Szabó István által vezetett mozgalom. Bár Nagyatádi körül a közel két évtizedes politikai mozgalomban jelentős erők nevelkedtek fel, mégis halála után az alvezérek közül senki sem tudta örökségét úgy átvenni, hogy legalább annyi tekintéllyel és súllyal képviselje a birtokos parasztságot, mint ő. Achim mozgalmában a vezér elvesztése még súlyosabb volt. Míg Nagyatádi pártjának csak politikai vezetője volt, Achim teljes vagyonával és emberségével állt helyt a parasztvezér posztján. Lelke és lelkesítője volt a mozgalomnak. A csabai úri klikk szellemi vezetője, Szeberényi ezt élesen felismerte és még Achim halála előtt, de halála után is ennek a felismerésnek kifejezést adott írásaiban. Ha valaki tudta Békéscsabán, hogy mit fog jelenteni Achim meggyilkolása, akkor ez szinte csak egyedül az evangélikus egyház helyi vezető lelkészéről mondható el. Senki korábban és élesebben nem ismerte fel, hogy Achim átütő sikerének kulcsa a parasztegységre való törekvés, mint éppen Szeberényi. De látta Achim személyes képességeit és tudta, hogy ez a forradalmi-demokratikus parasztmozgalom erejével ötvözve nagyon nagy hatású politikai erővé válik. Szeberényi a nagyon konzervatív parasztreformok híve, aki nem passzívan szemlélte a parasztság helyzetének alakulását, hanem elemzett és a maga módján igyekezett újjal előállni. Az ő számára Achim nemcsak személyes és politikai ellenfelet jelentett, hanem a parasztkérdésben szögesen ellentétes álláspontot képviselő olyan parasztvezért, aki mögött lelkes néptömeg állt, akinek mozgalma — minden nehézség ellenére — hódított. Szeberényi politikus volt — amellett, hogy pap is — és messzemenően le tudta mérni Achim mozgalmának perspektíváit. Szeberényi a földkérdésről sokat írt és Békéscsabán elsősorban ő tudta, hogy Achim radikalizálódó földreform-követelése a magyar társadalmi berendezkedés jövendője szempontjából mit jelent. Amikor az Achim-gyilkosság körül lezajló események között egy pillanatra meglebbentettem a fátylat Szeberényi felett, főleg az a szándék vezetett, hogy keressem azt a kaputos személyt, aki Békéscsabán a társadalmi élet országos mértékeivel mért, és a gyilkosság kihatásait történelmi összefüggéseiben képes volt látni. A korabeli sajtónak százszorosan igaza van, mikor arról írt, hogy az eseményt nem lehet puszta véletlennek tekinteni. Már a kortársak előtt az események frissében nagyon világos volt, hogy a két fiatalember csak eszköz volt; valaki más adta a kezükbe a gyilkot. Sokáig elterjedt még a baloldali irodalomban is, hogy ez az uralkodó osztályok műve, ami általában igaz is, de a gyilkossághoz egyetlen földbirtokosnak sincs köze, a miniszteri rangú személyek közül is csak id. Zsilinszky Endre bátyja van közvetlenül érdekelve. A gyilkosság egyik fő szervezője mindenképpen Szeberényi. Ő pedig osztályhelyzetét tekintve nem tagja az uralkodó osztályoknak. Szellemi beállítottsága azonban közel állt éppen az agrárkérdésben a magyar nagybirtokos osztály közvetlen érdekeihez. Szeberényinek az agrárkérdésben elfoglalt pozíciója csak árnyalati különbségeket mutat a hivatalos OMGE-álláspontól. Ennek az ismerete ad arra választ, hogy egy osztályhelyzetében a nagybirtokos osztálytól távol álló, de ideológiai és politikai meggyőződésében az ő álláspontjukat támogató személy, lényegében az ő osztályakaratuknak szerez érvényt. Szeberényi és a Zsilinszky-család között barátság volt. Gyakran voltak egymásnál vendégek. Tudomásunk van arról, hogy éppen a gyilkosság előtt megfordult Zsilinszkyéknél. A Zsilinszky-fiúknak egykor lelkipásztoruk volt. Az id. Zsilinszky tisztségeket viselt az egyháznál, és még sok szál fűzte őket egybe. A kortársak és az utókor is elgondolkozik azon, hogy a két fiatalember nem tudta olyan mélységében tettük következményeit felmérni, mint amilyen volt, ezért gyakori a véletlen emlegetése ebben a vonatkozásban. Annál jobban ismerte Szeberényi. Ha valaki előveszi az 1937-ben kiadott A parasztság története c. könyvét és egészében elolvassa és mérlegeli az Achim-mozgalomról szóló fejezet súlyát és jelentőségét, akkor nem kell különösen bizonyítani, hogy a reakció oldaláról teljes világossággal látta az Achim vezette mozgalom történelmi jelentőségét, egy társadalmi megrázkódtatás esetén adódó szerepét. Az Achim-mozgalomról szóló fejezet azzal kezdődik, hogy teljes világossággal felfedi az agrárszocializmus és Achim kapcsolatának lényegét. És való-

ban, mint ennek az írásnak az első fejezetéből is látni lehetett, Achim átvette az örökséget, tudatosan beépítette az előremutató elemeket saját mozgalmába, de volt ereje arra is, hogy továbblépjen. Mindezt Szeberényi kristálytisztán látta, csak jobboldalról fogalmazta meg. Achim a 90-es években spontánul felszínre tört forradalmi parasztmozgalmak fáklyáját viszi tovább, és összekötő híd az agrárszocializmus és 1918 között. A gyilkosságot szervező békéscsabai úri klikkben egy ember a személyes haragon túl józanul tudatában volt annak, hogy a Parasztpárt törekvéseit koncentráltan kifejező Achim meggyilkolása ezt a mozgalmat gyorsan és könnyen szétzilálja. Elapadnak a mozgalom anyagi forrásai, eltűnik a bátor és mindenre elszánt politikus, de sokkal inkább a nagy demokrata és népvezér, aki a közelmúlt eseményeit olyan élességgel látta, hogy tőle még barátja Ady Endre is ihletet merített költeményei mondanivalójához. Teljesen új gondolatokat fogalmazott meg az önálló parasztpártról, a parasztegységről, a földreformról, a parasztság szövetségeseiről, hatásos taktikát dolgozott ki egy olyan demokrácia felépítésére, amelyben a paraszt megtalálja a helyét, és általában korát megelőző gondolatokat hirdetett a falu társadalmi és kulturális átalakításáról. A tét, amely éppen ennek a mozgalomnak a keletkezése és fejlődése következtében állt elő, igen nagy volt. Békéscsabán az urak már alig tudtak a régi módon kormányozni, az egész Alföld figyelt arra, amit Achim cselekedett, országosan a parasztpártok tájékozódni kezdtek Csaba felé. Achim ott ült a parlamentben, és a felszólalásai a magyar politikában, amelynek a levegője nem kevéssé áporodott volt, bátor és szép férfibeszéde révén olyanok voltak, mint a mezei virágok illata. A gondolkodó és az újságot olvasó paraszt szívét könnyen megfogta az a beszéd, amely földet követelt a parasztnak, az a képviselő pedig, aki azért nem szavazta meg az állami költségvetést, mert az nem gondolt a költségvetés tételeit kiizzadó paraszt gondjaira, gyorsan rokonszenves lett. Amikor a katonai szolgálati idő megrövidítését, az állandó hadsereg eltörlését és helyébe népfelkelés szervezését követelte, az egész parasztságot súlyosan terhelő gondokat vitt a parlamentbe. Szinte egyedül hívott fel a készülődő háború megakadályozására. Az első világháború kirobbantását előkészítő boszniai annexió idején írta: „Az egész magyar sajtó, kormánypárti vagy ellenzéki, még a szociáldemokrata is, hangosan vagy csendesen helyesli a hódító politikát. Büszkeség dagasztja keblünket, hogy tán mi is hódítunk. Hát bátran mondhatom, nekünk nem kenyerünk az imperialista politika, mi nem kérünk a hódításból, mi itthon akarunk hódítani jogot maguknak. Mi csak vesztünk az ilyen hódítással. Minékünk nem hódítás kell, hanem békességes munkálkodás. Mi dolgozni és kenyeret keresni akarunk és nem hódítani. Ha az egész ország közvéleménye hallgat, hát mi nem hallgatunk. Odakiáltjuk, hogy nem akarunk részt a nagyhatalmi hóbortból. Nem kell nekünk a Balkánra menni, itthon akarunk rendet csinálni, s ebben a harcban szívesen áldozzuk vérünket is."[294] Az uralkodó osztályok érdekeivel szorosan összefüggő és az előkészítés alatt álló első világháború ellen csak egyedül Achim tiltakozott a nép oldaláról. Mindez nagyon veszélyes politikai akció volt az uralkodó osztályok számára. Így hát az akkori földtulajdon-viszonyok, a politikai berendezkedés ellen és a távolabbi jövőt érintő uralkodó politika elleni harc és tiltakozás nemcsak Békéscsabán tette elviselhetetlenné az urak számára Achim L. András t. ha nem országosan is. Ezért a gyilkos golyó nem egyszerűen az urakkal szemben álló népvezér életét oltotta ki, hanem olyan politikusét, aki a készülődő demokratikus forradalom egyik legbaloldalibb, igazán plebejus vezére volt. A gyilkosság végzetes következményének tartom, hogy az első világháború alatt, különösen 1916 decembere óta, a mind jobban kibontakozó bel- és külpolitikai harcban, amely mindenekelőtt a parlamentben folyt, nincs ott az igazán baloldali és népi politikus, Achim. Ugyan nem hiányoznak a parasztok, és az is igaz, hogy Nagyatádi nagy fejlődésen ment végig a világháború alatt, de még ez is kevés volt ahhoz, hogy a politikai erőviszonyok 1918 őszén úgy alakuljanak, hogy a parasztság a forradalomban sokkal inkább magára találjon, és a régi Magyarországgal való szakítás egyértelműbb legyen. Bár Achim 1911. május 15-én meghalt, mégis tragikus árnyéka egészen 1918-ig nyúlik.[295] Achim a polgári demokratikus forradalom befejezésének viharmadara volt; tragédiája a magyar történelem szempontjából azért súlyos, mert élete előbb aludt ki, mint ahogy a forradalom megjelent a látóhatáron.

KIRÁLY ISTVÁN

[294] Paraszt Újság. 1908. okt. 25.
[295] Hasonlóképpen vélekedett *Féja Géza:* Viharsarok c. könyve 48. lapján.

ИШТВАН КИРАЛЬ

ОСНОВНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КРЕСТЬЯНСКОЙ ПАРТИИ АНДРАША Л. АХИМ

Резюме

Крестьянская партия была образована в марте 1906 г. в г. Бекешчаба. Председателем партии являлся Андраш Л. Ахим. Движение основалось на остатках раставшихся аграрно-социалистических партий. Позже к аграрному пролетариату приступило и земледельческое крестьянство. Крестьянская партия включила в свою программу все прогрессивное, что имелось в аграрно-социалистических движениях. Таким образом она стала наследником революционных традиций аграрного социализма. Однако Крестьянская партия не является больше аграрно-социалистической партией. Она выступала за организацию крестьянства в самостоятельной партии. В Венгрии эта партия попыталась в первый раз вырвать крестьянство из рядов партий господствующих классов и поставить его в качестве самостоятельной и новой политической силы.

Классовым базисом Крестьянской партии являлось целое крестьянство, значит, она стремилась организовать крестьянскую бедноту и богатое крестьянство в одном лагере, чтобы таким образом придать крестьянскому движению столь крупной политической силы, которая способна прекратить без остатков систему крупного земельного владения феодального происхождения. Руководитель партии со своей программой оказался одним из первых и смелых представителей стремления наделить крестьян землей. Когда Ахим был избран в депутаты парламента, он начал с того, чтобы предложить парламенту план радикальной земельной реформы. Это движение охватило всю Большую венгерскую низменность, а оно оказало значительное влияние и в территориях, населенных национальностями, а даже наладило тесные связи с движениями национальностей.

Крестьянская партия первой выступила против правительства, стремившегося демобилизировать революционные движения 1905 г. и провозглашавшего демократические фразы. Поэтому это правительство стремилось удушить, разгромить это движение. Андраш Л. Ахим был лишен депутатского мандата и он подвергался бесчисленным стеснениям со стороны властей. Принадлежащие к партии общества были запрещены. А все же не удалось совсем разгромить политическое движение крестьянства. Крестьяне г. Бекешчаба опять избрали Ахима в депутаты, а Крестьянская партия также уцелела от ударов, нанесенных ей властью имущих после 1906 г.

К троицыну дню 1908 г. был созван всенациональный крестьянский конгресс, на котором была преобразована программа, которая по самому важному вопросу, по земельному вопросу стала еще более радикальной. На этом конгрессе было решено начать совместную с партией рабочего класса, Социал-демократической партией политическую акцию за избирательное право. Однако лидеры Социал-демократической партии усматривали в Крестьянской партии соперника и не только что не укрепляли предложенный союз, а прямо подрывали его, стояли на открыто антикрестьянских позициях.

Вопреки тому, что Крестьянской партии не удалось осуществить прочный рабоче—крестьянский союз, в области организации она показала постоянное продвижение вперед. В 1910 г. Андраш Л. Ахим опять был избран в депутаты. В это время он выделился в парламенте главным образом своей антивоенной политикой. На этом форуме он почти один выступал против подготовки войны. В то же время в родном месте также вступил в бой за демократизацию органов местного самоуправления. Эта организационная работа продвигалась уже настолько, что в этих представительствах он располагал большинством или значительным числом сторонников. Все это сделало возможным, чтобы поданными против голосами прекратил осуществление воли господствующих классов. Местные представители власти и реакционное правительство, которое провалило прежнее правительство, провозглашавшее демократические иллюзии, не могли больше терпеть всего этого. Они создали такую атмосферу, в которой народилась идея убийства Ахима. Сыновья одного из политических противников Ахима, Эндре и Габор Байчи-Жилински под предлогом обиды, нанесенной их отцу, 14 мая 1911 г. убили Андраша Л. Ахим в его собственной квартире. Статья доказывает, что в отличие от установления судебного следствия не Габор являлся единственным убийцей, а Эндре убил крестьянского вождя. Одновременно она выясняет, кто стоял непосредственно за молодым человеком в подстрекательстве к убийству.

Убийство возмущало целый венгерский народ и демократическое общественное мнение. После убийства крупные отряды жандармерии были мобилизованы в Большой венгерской низменности. Венгерские господствующие классы на судебном следствии объявили осуществивших убийство молодых людей совсем невинными.

ISTVÁN KIRÁLY

DIE HAUPTSÄCHLICHSTEN GESCHICHTLICHEN PROBLEME DER BAUERNPARTEI VON ANDRÁS L. ACHIM

Zusammenfassung

Die Bauernpartei wurde in März 1906 in Békéscsaba gegründet. Der Präsident der Partei war András L. Achim. Die Bewegung baute sich auf den Überresten der aufgelösten agrarsozialistischen Parteien auf. Später hat sich die begüterte Bauernschaft dem Agrarproletariat angeschlossen. Die Bauernpartei hat alles, was in den agrarsozialistischen Bewegungen vorwärtsweisend war, in sein eigenes Programm eingebaut. So wurde sie zum Erben der revolutionären Traditionen des Agrarsozialismus. Die Bauernpartei ist aber keine agrarsozialistische Partei mehr. Sie verficht die Organisierung der Bauernschaft in einer selbständigen Partei. Diese Partei hat zuerst in Ungarn versucht die Bauernschaft aus den Parteien der herrschenden Klassen auszureißen, damit die Bauernschaft als eine selbständige und neue politische Kraft in der Politik erscheine.

Die Klassenbase der Bauernpartei ist die ganze Bauernschaft; sie wollte also die arme und die reiche Bauernschaft in einem einzigen Lager organisieren, damit die Bauernbewegung über eine große politische Kraft verfüge, die fähig wäre das Großgrundbesitzsystem feudalen Ursprungs restlos zu beseitigen. Der Führer der Partei mit seinem Program ist einer der ersten und mutigsten Vertreter der Bodenzuteilung der Bauernschaft. Als Achim zum Abgesandten gewählt wurde, hat er zu allererst einen radikalen Bodenreformvorschlag im Abgeordnetenhaus eingereicht. Diese Bewegung hat sich auf die ganze Große Ungarische Tiefebene erstreckt, sie verfügte aber über einen bedeutenden Einfluß auch in den Nationalitätsgebieten, erbaute sogar auch eine enge Verbindung mit den Nationalitätsbewegungen aus.

Die Bauernpartei hat sich als die erste der Regierung entgegengestellt, die die revolutionären Bewegungen von 1905 abwehrte und in demokratischen Phrasen eingehüllt aufgetreten ist. Daher strebte diese Regierung die Bewegung zu erdrosseln und zu zertreten. András L. Achim wurde seines Mandates beraubt, sehr vielen Belästigungen ausgesetzt. Die zur Partei gehörigen Vereine wurden verboten. Die politische Bewegung der Bauernschaft konnte aber nicht völlig zertreten werden. Die Bauern von Békéscsaba haben ihrem Vertreter ins Parlament wieder Einlaß verschaffen und auch die Bauernpartei hat sich von den Schlägen erholt, die die Besitzer der Macht ihr nach 1906 versetzt hatten.

Zu Pfingsten 1908 haben sie einen Landesbauernkongreß zusammengerufen, wobei sie ihr Programm umgestalteten und es in der wichtigsten Frage, in der Bodenfrage noch radikaler machten. In diesem Kongreß haben sie beschlossen, mit der Partei der Arbeiterklasse, mit der Sozialdemokratischen Partei eine gemeinsame politische Aktion um das Wahlrecht in Gang zu setzen. Die Führer der Sozialdemokratischen Partei haben aber in der Bauernpartei eine rivale Partei gesehen und das angebotene Bündnis nicht nur nicht gestärkt, sondern geschwächt, ja sogar einen offenen bauernfeindlichen Standpunkt vertreten.

Die Bauernpartei — obgleich es ihr nicht gelungen ist ein dauerhaftes Bündnis der Arbeiterklasse und der Bauernschaft auszubauen — zeigte einen beständigen Fortschritt auf dem Gebiete der Organisierung. In 1910 wurde András L. Achim wieder zum Abgeordneten gewählt. In diesem Zeitraum zeichnete er sich besonders durch seine kriegsfeindliche Politik in Parlament aus. In diesem Forum stellte er sich der Vorbereitung des Krieges beinahe allein entgegen. Gleichzeitig begann er einen heftigen Kampf für die Demokratisierung der örtlichen Selbstverwaltungsorgane auch in seiner eigenen Heimat. Die Organisationsarbeit machte solche Fortschritte, daß er eine Mehrheit oder am wenigstens eine bedeutende Anhängerschaft in diesen Körperschaften hatte. Dies alles hat möglich gemacht, daß er die Geltendmachung des Willens der regierenden Klassen vollständig aufhalten konnte. Dieses alles duldeten die örtlichen Größen der Macht und die reaktionäre Regierung, welche die die demokratischen Illusionen verkündende frühere Regierung gestürzt hatte, nicht mehr. Sie schufen eine Atmosphäre, in der der Plan der Ermordung von Achim zustande kommen konnte. Die Söhne eines seiner politischen Gegner, Endre und Gábor Bajcsy-Zsilinszky haben András L. Achim aus dem Grunde einer Beleidigung gegen ihren Vater, am 14. Mai 1911 in seiner eigenen Wohnung ermordet.

KRÓNIKA

ERDÉSZETTÖRTÉNET ÉS AGRÁRTÖRTÉNET

Az MTA Agrártörténeti Bizottsága már régebben kezdeményezte az agrártörténetírás és a társtudományok elvi problémáinak megvitatását a Bizottság egyes ülésein. Ennek a sorozatnak a keretében került sor 1969. jan. 22-én az agrártörténetírás és az erdészettörténeti kutatások közös kérdéseinek, az agrártörténeti és az erdészettörténeti kutatások közötti együttműködés elvi problémáinak megvitatására. Az alábbiakban a vita anyagából azokat a felszólalásokat tesszük közzé, amelyeket eljuttattak szerkesztőségünkhöz. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya vállalta magára a referátum elkészítését, amelyet az egyes felszólalások az itt közölt sorrendben követtek. A publikált felszólalásokon kívül felszólalt még *Penyigey Dénes*, *Balassa Iván*, *Matolcsi János*, *Székely György*, *Hoffmann Tamás*, *Gunst Péter* és *Wellmann Imre*. Megállapodás született az együttműködésre, valamint arra, hogy a Mezőgazdasági Múzeum adattára helyet ad az erdészettörténet írásos emlékeinek.

Csőre Pál:

Kétségtelen, hogy egy tudományág fejlődése nem azzal indul meg, hogy definiáljuk az összes fogalmat, amellyel foglalkozik majd. Nem lehet előre látni terjedelmét, határait és tartalmát. Mégis a kialakulás kezdeti szakaszában elér egy olyan ponthoz, ahol feltétlenül szükséges lesz tisztázni egyes fogalmakat, kijelölni a határokat és rögzíteni a szóhasználatot. Ennek mellőzése gátolná a továbbfejlődést. Érzésünk szerint az erdészettörténet most érkezett nálunk el fejlődésének abba a szakaszába, amelyben erre már elodázhatatlanul szükség van.

A t. Bizottság előtt fekvő anyag első részében erre tettünk kísérletet. Nem törekedtünk túlságosan részletes és kínosan precíz definíciókra, csupán arra, hogy a már magyar viszonylatban is mind határozottabb körvonalakban jelentkező erdészettörténet feladatait körvonalazzuk, fogalmait, szóhasználatát rögzítsük.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: miért szükséges ezt tennünk, hiszen az Erdészeti Kutatóintézetek Nemzetközi Szövetségének (IUFRO) illetékes szakosztálya ezt a feladatot már elvégezte, mégpedig azzal az igénnyel, hogy ezek a meghatározások általánosan érvényesek legyenek mindenütt. Erre azt kell válaszolnunk, hogy egyrészt a nyelvi adottságokkal szoros összefüggésben vannak az egyes elnevezések, amelyeknek a fogalmakkal való azonosítását minden nyelven külön kell elvégezni, másrészt az IUFRO által megadott fogalommeghatározásokat sem lehet egészen végérvényesnek tekinteni, és — ha ez indokoltnak látszik — semmi akadálya nincs annak, hogy azoktól eltérjünk. Az elsővel kapcsolatban talán elég itt ismételten arra emlékeztetnem, hogy magyarul nem lehet egy-egy szóval kifejezni a Forstgeschichte és a Waldgeschichte megfelelőit. Az anyagban javasolt elnevezéseknek talán egyetlen gyengéje, hogy az „Erdészettörténet"

részben gyűjtőfogalom, részben szűkebb értelemben az erdőtörténet és az erdőgazdálkodás története mellett szerepel. Ez a megoldás azzal a következménnyel jár, hogy vagy a „tágabb értelemben", „szűkebb értelemben" hosszadalmas jelzővel különböztetjük meg, vagy a félreérthetőséget kockáztatjuk meg. A magyar nyelv azonban az erdővel kapcsolatos kifejezésekben nem túl gazdag (valamikor lényegesen gazdagabb volt, de sok szó, kifejezés az idők folyamán feledésbe merült, a szaknyelv pedig viszonylag nem nagy múltra tekinthet vissza és sokszor a német szaknyelv nyomán alakult).

A szóhasználat mindig többé-kevésbé megegyezéses a szaknyelvekben. Az Erdészettörténetben ma még mód van az alakításra, formálásra, holnap azonban talán már kialakul, megszilárdul, és akkor már sokkal nehezebb megváltoztatni. Ezek a meggondolások vezettek minket akkor, midőn a mai ülésre készített beszámolónkban ezt a kérdést az Agrártörténeti Bizottság és egyidejűleg saját Szakosztályunk elé is tárjuk.

Az erdészettörténet három ága közül a gyakorlat számára az erdőtörténetnek van jelentősége. Ezt a Mantel-féle osztályozás két részre osztja és a történelem előtti idők erdőtörténetét elválasztja a történelmi időkétől, utóbbit az erdőgazdálkodás történetébe olvasztva be. De akár egynek vesszük, akár két részre bontjuk, igen érdekes adatokat szolgáltathat mind a két része a gyakorlati erdész, az erdőművelő számára. Nálunk aránylag kevés irodalma van a Kárpát-medence utolsó jégkorszak utáni időkben bekövetkezett erdőváltozásainak. A növénytakaró változásaiból következtetünk az éghajlatingadozásokra. Nyilvánvaló azonban, hogy az éghajlatváltozások nyomán egyes fafajok bizonyos ideig megakadályoztak másokat, hogy a számukra legkedvezőbb termőhelyeket elfoglalják. Később ebbe a folyamatba beleszólt az ember is a maga tevékenységével, és igyekezett szükségletei szerint alakítani az erdőt függetlenül a természet követelményeitől. Ma viszont mind inkább az a szempont nyomul előtérbe, hogy lehetőleg természetes erdőket alakítsunk ki, illetve segítsük ezek kialakulását. Ennek meghatározásánál nyújthat igen hasznos segítséget az erdőtörténet a termőhelyi ismeretekkel kiegészítve a jövő erdejének kialakítói számára.

Szeretném megemlíteni, hogy nemcsak II. József koráig, ill. az általa végeztetett térképezés idejéig lehet visszamenni írásos anyag alapján a régi erdőkép megrajzolásával. Kétségtelen, hogy a régebbi időkből ilyen pontossággal megrajzolt térképekkel és ilyen leírásokkal nem rendelkezünk. A kép természetesen mind elmosódottabb lesz, ahogy időrendben visszafelé megyünk. Ennek ellenére állíthatom, hogy a régi oklevelekből nagyon sok olyan adatot lehet összegyűjteni, amelyek segítségével a XIII—XIV. század Magyarországának erdeiről, az egyes fafajok elterjedéséről, az erdők állapotáról képet lehet alkotni.

Az erdészettörténet kétségtelenül része az agrártörténetnek. Ilyen szemléletben nem is együttműködésről vagy a két tudományág kapcsolatáról, hanem az erdészettörténetnek az agrártörténetbe való beillesztéséről kellene beszélni. Így fogja fel *Wellmann Imre* is a kérdést Agrártörténelmünk módszerének kérdéséről c. tanulmányában, midőn a magyar agrártörténeti atlasz megszerkesztésének feladatáról emlékezik meg.

Jórészt közös feladatot jelent mindenekelőtt a forrásanyag feltárása. A régi oklevelek, amelyek birtokadományozásokról, adásvételekről és egyéb, birtokokkal kapcsolatos jogügyletekről szólnak, közös forrásai az agrár- és az erdészettörténetnek. Ugyanígy a régi térképek, birtokleírások, számadáskönyvek. Ezek legtöbbször egymás mellett emlegetik a szántóföldet, rétet, legelőt, kaszálót, halastavat stb. és az erdőt. De ezen túlmenőleg sokszor egy és ugyanazon adat érdekes mindkét szempontból. Az elmondottak igazolására szabad legyen néhány oklevélből kiragadott idézetet felolvasnom:

„. . . nec aliqua prata seu familia in Campis vel ad hoc aptis locis vbi fena vtilia produci possent nisi in Silua quedam loca fenilia sub arboribus, que lygueth dicuntur esse allegabant . . ." Ez a Zichy Okmánytár I. k. 501. oldaláról vett idézet egy 1336-ban kiadott oklevélből való. „. . . terris arabilibus et terris in novalia convertendis, pratis et vineis ad culturam iam subiectis, absque fluviis et silvis alposis ac silvis glandinum . . . ac territoriis pro vineis aptis." Az egri káptalan előtt kötött birtokosztály-egyezsége a nagymihályiaknak. 1337. Sztárai Okl. I. 123.

Elsősorban talán az erdőirtás az a tevékenység, amely feltétlenül közös téma. Beletartozik nyilván az erdőgazdálkodás történetébe, de a szűkebb értelemben vett agrártörténetbe, hiszen ez az a tevékenység, amely a föld mezőgazdasági hasznosításának első mozzanata. Az égetéses, azután a bárddal végrehajtott erőirtással már sokszor foglalkoztak az agrártörténet, ill. a néprajz kutatói. Így például *Belényesi Márta:* A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. Néhány szó az erdő- és szántóföld váltógazdálkodás formájáról. Erdei irtások parlaggazdálkodása; *Imre Sándor:* Erdőlegelő gazdálkodás Kisrákoson c. tanulmányok bizonyítják, hogy a régi erdőirtások módjának felderítése

élénken foglalkoztatja az agrártörténet kutatóit anélkül, hogy ezt az erdőgazdálkodás történetének felderítése céljából tennék.

Az állattenyésztés történetének kutatóit feltétlenül érdekli az erdei legeltetés, makkoltatás története. Ez viszont a középkorban az erdő hasznosításának egyik leglényegesebb módja volt. A birtok, ill. az erdő értékére nézve döntő jelentősége volt, hogy a silva glandinosa mennyi sertés makkoltatását tette lehetővé. „. . . item silvam magnam et amplam, cuius latitudo et longitudo ad tria milliaria vel citra se extenderet, inter predictos possessiones, ut permittitur, habitam et eiusdem proventum decimalem annuatim tempore glandium quingentos porcos bonos . . . estimassen . . .” 1424. évi birtokbecslések (Zichy Okmánytár VIII. k. 152. l.).

A gyümölcstermesztés története is összefügg az erdőtörténettel. A régi oklevelekben az egyes birtokok határjárásánál gyakran gyümölcsfák szolgálnak határjel gyanánt, amelyek részben szelíd, részben vad gyümölcsfák. A gyümölcstermesztés történetéből tudjuk — utalok itt *Rapaics R.:* A magyar gyümölcs. Bp. 1940. c. könyvére —, hogy még a középkor végén is a gyümölcsök nagy része erdőben terem.

Az a munkaközösség, amely az 50-es években az „Anyagi kultúránk a XV. században” c. munka végrehajtása során széles körű forráskutatást végzett, nyilván sok erdőgazdálkodás-történeti adatot is összegyűjtött. Ezeknek a kiértékelése azonban éppen az együttműködés hiánya miatt mindeddig elmaradt. Az ebbe a témakörbe tartozó hazai ábrázolási anyag elég hiányos. Kiegészítésére az említett feladat végrehajtása során külföldön is végeztek anyaggyűjtést. Átnézték a hazai kalendárium-illusztrációkra is nagy hatást gyakorolt XV—XVI. századi német ősnyomtatványokat. Az átnézett anyagról 400 fényképmásolatot készítettek. Lehetséges, hogy ezeket fel lehetne használni az erdőgazdálkodás történetének feldolgozásánál. *Petrus Crescencius* művének a XV. században Speyerben megjelent kiadása sok mezőgazdasági munkaábrázolást tartalmaz. Akad azonban ezek között vadászati is. Ezt *Dombrowski* Geschichte der Beizjagd c., Bécsben 1886-ban megjelent könyvéből tudom, amelynek 3. és 4. képe solymászati rajzot tartalmaz P. Crescencius művéből.

De nemcsak a források felkutatásában és felhasználásában halad együtt az agrártörténeti és az erdészettörténeti kutatás, hanem a felkutatott anyag kiértékelésében is. Nem csupán például egy korszak anyagi kultúrájának megrajzolásában szerepel az erdőgazdálkodás története, hanem a helytörténeti kutatások vagy például egy-egy uradalom gazdálkodásának feldolgozása során felmerül az erdőgazdálkodásra vonatkozó adatok értékelésének szükségessége is. Egy ilyen feladat megvalósítása tehát szintén megkívánja az erdészettörténet és az agrártörténet művelőinek az együttműködését.

Az erdészekre, különösen a múltban, bizonyos elzárkózás volt jellemző. Más szakterületek művelőinek erdészeti vonatkozású megállapításairól nem szívesen vettek tudomást. Az erdészettörténeti szakosztályban azonban az a felfogás alakult ki, hogy éppen az erdészettörténet komplex, számos más tudományág eredményeire támaszkodó volta miatt ilyesmiről most már szó sem lehet, hanem kifejezetten szükség van elsősorban az agrártörténészekkel való együttműködésre. A fentiekben csak néhány példán keresztül világítottam rá arra, hogy milyen területeken és a munkának milyen fázisaiban van jelentősége az együttműködésnek. Az együttműködés természetesen más területeken is megnyilvánulhat, amire vonatkozólag az előterjesztett anyag tartalmaz néhány felvetést.

Itt szeretnék néhány szóval kitérni arra a célkitűzésre, amelyet az Országos Erdészeti Egyesület még 1893-ban tett. Ekkor határozták el a magyar erdőgazdálkodás történetének megíratását, és ennek előkészítése érdekében gyüjtették össze *Tagányi Károllyal* az erdészeti vonatkozású okleveleket. Utóbbi munka igen rövid idő alatt el is készült, mert a Magyar Erdészeti Oklevéltár már 1896-ban megjelent. Sajnos azonban a folytatás elmaradt ügyannyira, hogy a magyar erdőgazdálkodás történetét mind a mai napig nem írták meg. Még egyes részletkérdések (fahasználat, erdőművelés stb.) története sincs feltárva.

Most, midőn e nagy feladatok megvalósításának esetleges tervbevételét latolgatjuk, felmerül természetesen az a gondolat: érett-e a helyzet arra, hogy átfogó, az egész országra kiterjedő erdőgazdaságtörténetet írjunk, vagy előbb egyes részletkérdéseket kell alaposan kidolgozni. Esetleg egyes tájak erdőgazdálkodását volna talán célszerű kutatni, vagy időbeli részekre bontani az anyagot és egyes korokkal külön-külön foglalkozni. (Én pl. a magyar középkorral foglalkozva annyi anyagot gyűjtöttem össze, hogy abból egy kötetet kitevő munkát lehetne összeállítani. De a későbbi idők lényegesen nagyobb anyagának feldolgozására már nem tudnék egyedül vállalkozni és különösen nem másirányú elfoglaltság mellett.)

Annál inkább felmerülnek ezek a gondolatok, mert — eltekintve az Erdészeti Tudományos Intézetben szerény keretek között végzett munkától — hivatásos kutatók

nem foglalkoznak ilyen feladatokkal. Társadalmi munka keretében viszont belátható időn belül ez a nagy feladat nem valósítható meg, márcsak azért sem, mert — eltekintve attól a kis kapacitástól, amit a még oly lelkes szakosztályi tagok és más önkéntes munkatársak erre fordítani tudnak — a szükséges együttműködés sem teremthető meg. Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar erdőgazdálkodás történetének egyelőre legjobb esetben is csak egy része dolgozható fel, akár térben, akár időben, akár téma tekintetében hasítjuk ki a nagy egészből a kiválasztott részt.

Befejezésül megköszönve a t. Agrártörténeti Bizottságnak azt, hogy alkalmat adott nekünk, az erdészettörténeti szakosztály tagjainak munkánk és problémáink feltárására, legyen szabad az előterjesztett anyaggal kapcsolatban megjegyezni, hogy az abban foglaltak jelentékeny részét *Kolossváry Szabolcsné* hozta össze és a szakosztály tagsága is megvitatta. A vita során elhangzott felvetéseket is (lehetőség szerint) beépítettem az anyagba.

AZ ERDÉSZETTÖRTÉNETI IRODALOM ÉS KUTATÁS TÖRTÉNETÉNEK ÉS JELENLEGI HELYZETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Az erdészettörténet talán még fiatalabb tudományág, mint az agrártörténet. Ez nem azt jelenti, hogy nem lettek volna már a múltban olyan művek, amelyeket joggal sorolhatunk ebbe a tárgykörbe, hanem csak azt, hogy önállóan és kifejezetten ilyenként művelt ismeretkör nem létezett. Most viszont, hogy az utóbbi években az agrártörténelem művelése nagy lendületet vett, 1959-ben megalakult az Agrártörténeti Bizottság, továbbá az Agrártudományi Egyesület is létrehozott Agrártörténeti Szakosztályt, másrészt az Országos Erdészeti Egyesület keretében is létrejött az Erdészettörténeti Szakosztály, méltán felvetődik a kérdés: a két ismeretkör hogyan viszonylik egymáshoz. Az előbbi szélesebb körű és úgy is felfogható, hogy magában foglalja az utóbbit. Mivel azonban másmás szervezetben tömörültek a két tudományág művelői, és mivel az erdészet mint szervezet is, az idők folyamán legtöbbször több-kevesebb önállósággal rendelkezett, indokolt a két tudományág egymáshoz való viszonyát tisztázni és művelésükkel kapcsolatban az összehangolás kérdését megvitatni. Mielőtt azonban erre rátérnénk, célszerűnek látszik az erdészettörténettel kapcsolatban néhány alapvető fogalom tisztázása, a tudományok közt elfoglalt helyének meghatározása, valamint kialakulásának és eddigi fejlődésének ismertetése.

Fogalommeghatározások

Az „erdészettörténet" tulajdonképp meglehetősen heterogén elemekből összetett tudomány. Az erdészettörténet mint gyűjtőfogalom magába foglalja az erdőtörténetet,[1] az erdőgazdálkodás történetét és a szűkebb értelemben vett erdészettörténetet. Az első tulajdonképpen a botanika területére tartozik. Tárgya az erdő. Kutatja azokat a változásokat, amelyek az erdők kiterjedésében, összetételében az idők folyamán különböző hatások következtében végbementek. Az erdőgazdálkodás története az embernek az erdő, a benne levő faállomány, egyéb növények és növényi termékek, valamint állatok felhasználására irányuló tevékenységét kutatja. Mint ilyen, a gazdaságtörténet egyik részének minősíthető. Három lényegesebb részét különböztetjük meg: az erdőhasználat, az erdőművelés és az erdőrendezés történetét. Végül a szűkebb értelemben vett erdészettörténet már a kultúrtörténet részeként fogható fel. Az erdészeti jog, az erdészeti igazgatás története tulajdonképpen nem más, mint jogtörténet, az erdészeti kutatás, az erdészeti szakoktatás, valamint a szakirodalom története nem más, mint tudománytörténet. Ugyancsak a szűkebb értelemben vett erdészettörténet keretébe kell sorolnunk — a nálunk azelőtt, külföldön sokfelé ma is annyira kedvelt — erdészeti biográfiákat, valamint a bibliográfiát. (Utóbbi egyrészt mint általában az erdészeti irodalom retrospektív bibliográfiája, másrészt mint az erdészettörténeti irodalom regisztrálása jöhet szóba.)

Az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének (IUFRO) 02 (Forstgeschichte) szekciójában *K. Mantel* professzor, a freiburgi Egyetem Erdészettörténeti Intézetének vezetője az előzőekben vázolt felosztáshoz hasonlóan osztotta fel ezt a területet. Az egyetlen lényegesebb eltérés a nyelvi sajátosságokkal van összefüggésben. Mantel gyűjtőfogalomnak a „Forstgeschichte" elnevezést használja, ami „erdőtörténet"-

[1] Az „erdőtörténet" kifejezést a magyar erdészeti szakirodalom csak az utóbbi időben használja. Egyébként mint valamely megnevezett erdő története fordult elő (pl. *Banadics I.*: A Békés megyei erdő története az erdőműves tükrében).

et jelent és amit megkülönböztet a „Waldgeschichte"-től. A „Waldgeschichte" az erdők történetét tárgyalja, főleg az utolsó jégkorszak végétől addig az időig, amíg az emberi beavatkozás lényegesebb szerepet kezd játszani az erdők alakulásában. Innen már a „Forstgeschichte" körébe tartozik az erdőtörténet is. Mi azonban a „Waldgeschichte"-t ismét csak „erdőtörténet"-nek tudnánk fordítani. Ezért a „Forstgeschichte" nagyjából megfelel a mi „erdészettörténet"-ünknek mint gyűjtőfogalomnak azzal az eltéréssel, hogy ebbe belevesszük azt is, amit Mantel Waldgeschichte-nek nevez.[2]

Legutóbb a svájci *C. Hagen* foglalkozott az erdészettörténet fogalommeghatározási és módszertani kérdéseivel. Rámutatott: az eddigi kutatómunka során beigazolódott, hogy nem választható el egymástól az erdő- és az erdészettörténet. Az erdészettörténet (Forstgeschichte) tehát tágabb értelemben összefoglaló fogalom, amely magában foglalja a tulajdonképpeni erdészettörténetet (Forstgeschichte) és az erdőtörténetet (Waldgeschichte). Az erdészettörténet — az erdőben kifejtett emberi tevékenység és az erdővel kapcsolatos szellemi tevékenység története, vagyis az erdőgazdaság és az erdészeti tudomány története. Az erdőtörténet az ember befolyásától mentes, valamint az öntudatlanul vagy tudatosan befolyásolt erdőnek, mint a növénytakaró megjelenési formájának története.[3] — Ezek szerint tehát az erdőtörténet az időhatárokra és az emberi beavatkozásra tekintet nélkül egységet képez.

Láthatjuk, hogy a fogalommeghatározások a fent általunk vázoltaknak megfelelően alakulnak.[4]

Újabban a növénytársulástani és termőhelyi vizsgálatokkal kapcsolatos erdőtörténeti kutatás fejlesztette ki főleg a német nyelvterület államaiban a tájtörténeti (Regiongeschichte), az erdőgazdaságot alkotó — nálunk erdészetek, ill. erdőgondnokságok — egységek történetével foglalkozó erdőgondnokság történeti (Reviergeschichte) és az állománytörténeti (Bestandesgeschichte) kutatását, ill. az ágazati specializációt. Az utóbbi két terület művelői általában a gyakorlati erdőgazdaságban dolgozók; az erdőgazdaságok és erdészetek vezetői, szakelőadói, valamint az erdőrendezők.Tájtörténettel főleg a kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények munkatársai foglalkoznak a növényföldrajzi, erdőtipológiai és termőhelyi vizsgálatokkal kapcsolatban. Az erdőgondnokság- és állománytörténet-kutatás fő alapokmánya az erdőrendezőségek által készített üzemtervsorozat: ez teszi lehetővé a legkisebb kezelési egységig — erdőrészletig — az eddig alkalmazott gazdasági eljárások hatásának megállapítását. Az állománytörténet módszerére még 1951-ben *Sitte* adott igen jó metodikát.[5]

Az erdőtörténetben a növénytársulástan alkalmazására egyik legsikeresebb példa *H. Hesmer* és *F. G. Schroeder* könyve, amelyben egy adott táj erdeinek a XVIII. század előtti természetes fafaj-összetételét tárják fel a növénytársulástan módszereivel.[6]

Tárgyunkban tulajdonképpen sokféle tudományág eredményére támaszkodunk. Lényeges szerepet kap elsősorban a régészet és a paleobotanika, ezen belül is a pollenkutatás. Az erdőtörténet különösen a prehisztorikus idők erdeire nézve ismeretanyagát elsősorban ebből veszi. Nem utolsósorban szerepet játszanak azonban az ásatások során előkerülő famaradványok, famegmunkáló szerszámok, illetve a favágó és egyéb erdei munkát feltüntető régi ábrázolások, mint az erdőgazdálkodás történetének forrásai. Az írásbeli, a történettudomány által feltárt anyagból merít az erdőgazdálkodás és a szűkebb értelemben vett erdészettörténet. Régi oklevelek, erdőrendtartások, kéziratos és nyomtatott térképek stb. adják a források zömét. De mint ahogyan az agrártörténet, úgy az erdészettörténet sem nélkülözheti a néprajzi kutatások, a földrajz, a nyelvtudomány (nyelvtörténet) eredményeit.[7]

Szükségtelen talán hangsúlyozni, hogy a társadalom- és a gazdaságtörténet ismerete nélkül nem boldogulhat az erdészettörténet művelője sem. Különös tekintettel kell lennie azonban éppen az agrártörténetre, hiszen ezzel van igen sok ponton szoros érintkezésben. Az erdők kiirtása — ami különösen a középkori erdőgazdálkodás történetében visz nagy szerepet — az a pont, ahol a két ismeretkör érintkezik, hiszen ez lényeges az agrártörténetben is, mert ez vezeti be a föld mezőgazdasági használatát. Ha tekintetbe vesszük, hogy a határ sokszor elmosódik, mert az erdő kivágása sokszor nem jelent

[2] *Mantel, K.:* Arbeitsbereich und Aufgaben der internationalen forstgeschichtlichen Arbeit. Forstwissenschaftliches Centralblatt, 1964. 96–101. l.

[3] *Hagen, C.:* Umfang und Darstellung von Regional-, Revier- und Bestandesgeschichten. XIV. IUFRO Kongress München, 1967. Referate I. Section 01–02–11. Herausgeber: DVFF. 170–92. l.

[4] A fogalommeghatározásokról részletesen lásd *Csőre P.:* Erdő és történelem. Az Erdő 1965. 6. sz. 271. l.

[5] *Sitte, O.:* Zur Methodik bestandesgeschichtlicher Untersuchungen. Allg. Forstzeitschrift, 1951. 302–05. l.

[6] *Hesmer, H.–Schroeder, F. G.:* Waldzusammensetzung und Waldbehandlung im Niedersächsischen Tiefland ... Bonn, 1963. Decheniana Beihefte, Nr. 11.

[7] Az agrártörténettel kapcsolatban ezt *Wellmann I.* Agrártörténelmünk módszerének kérdéséről (At. Sz. 1962. 1–2. sz. 293–338. l.) c. cikkében fejti ki.

tökéletes irtást, és ha az emberi tevékenység alább hagy, a magára hagyott természet az erdőt részesíti előnyben — máris egy olyan korszak áll előttünk, amit mind a két ismeretkör magáénak vallhat és — ha helyesen akar eljárni — vállvetve deríthet fel. Az a sok gazdasági kölcsönhatás, ami az erdő- és mezőgazdaságot jellemzi, valamint a szervezetbeli összetartozás még inkább igazolja felismerésünk helyességét. Más gazdaságtörténeti ágakkal is megvan azonban — ha nem is ilyen mértékben — az összefüggés, Elég talán itt a bányászatra és a kohászatra utalni, amelyek mint nagy fafogyasztók, egészen a legutóbbi időkig nagy szerepet játszottak az erdőgazdálkodás, ill. az erdők történetében. Végül meg kell jegyezni, hogy ide sorolható a vadászat története is, annak ellenére, hogy azt mint a gyűjtögető és zsákmányoló életmód egyik megnyilvánulását, külön szokták tárgyalni. Mivel azonban sokszor az erdőgazdaság hasznai között éppen a vadászat volt a leglényegesebb, lehetetlen az erdőgazdálkodás történetéből ennek tárgyalását száműzni.

Tudománytörténeti áttekintés

A külföldi erdészettörténeti irodalom és kutatás

A magyar erdészettörténeti irodalomra gyakorolt hatásánál fogva, valamint azon körülmény folytán, hogy a Magyarországon rendelkezésre álló anyag zömét alkotja, elsősorban a német erdészettörténeti irodalom kialakulásának közelebbi szemügyrevétele látszik indokoltnak. Az 1700-as évek előtti mezőgazdasági és vadászati írásokban, valamint az ún. „Hausväterbücher"-ben fordultak elő erdőtörténeti részek. Az első önálló ilyen munka *F. Stisser* nevéhez fűződik, akinek „Forst- und Jagd-Historie der Teutschen" c. munkája 1737-ben jelent meg.[8] A vadászattal való kapcsolatot az erdőgazdaság akkori és megelőző viszonyai magyarázzák. *S. Behlen* 1831-ben megjelent munkája,[9] sőt még *K. Roth*[10] és *A. Schwappach*[11] nagy jelentőségű művei is az erdészet mellett külön kiemelten tárgyalják a vadászat történetét.

A német irodalomban az erdészettörténet egyes ágai szerint való specializálódás már a múlt század végén megkezdődött. *M. Endres*nek[12] az erdőhasználat történetéről szóló könyve 1888-ban jelent meg. *Weber* pollenkutatásai szintén a múlt század végén kezdődtek meg, amellyel megalapozta az erdőtörténetet. Az erdőtörténeti kutatás és irodalom a II. világháború után fejlődött ki nagy arányokban.

A Mantel-féle meghatározás szerinti Waldgeschichte körébe tartozó alapvető munkát írt *F. Firbas*,[13] aki a Közép-Európára vonatkozó erdőtörténeti adatokat kétkötetes művében dolgozta fel nagy alapossággal. Említést érdemel még *K. Bertsch*[14] hasonló tárgyú műve is. Hesmernek és Schroedernek fent említett művén kívül *H. Schlüter*[15] és *H. Minkwitz*,[16] *W. Schauer* és még sokan mások[17] írtak egy-egy táj erdőtörténetét felölelő munkát.

A két világháború között is több összefoglaló munka látott napvilágot a német erdőgazdálkodás történetére vonatkozóan (pl. *R. B. Hilf:* Der Wald in Geschichte u. Gegenwart. Potzdam 1938). A jelenlegi irodalomból különösen *H. Rubner* gazdaságtörténeti munkáit kell kiemelni, amelyek az erdőgazdálkodásnak az egyéb gazdasági ágakkal való összefüggését elemzik mélyrehatóan nemcsak Németországra, hanem Angliára és Franciaországra vonatkozóan is.[18]

A német irodalom után közvetlenül a lengyelt kell kiemelni, amelynek különösen erdőtörténeti része mutat fel jelentős eredményeket. Az 1820 óta megjelenő Sylwan az

[8] *Schwartz, E.:* Friedrich Ulrich Stisser (1689—1739) Arch. f. Forstwesen. 1959. 12. sz. 1047—056. l.
[9] *Behlen, S.:* Lehrbuch der deutschen Forst- und Jagdgeschichte. Frankfurt a. M. 1831.
[10] *Roth, K.:* Geschichte des Forst- und Jagdwesens in Deutschland. Berlin 1879.
[11] *Schwappach, A.:* Handbuch der Forst- und Jagdgeschichte Deutschlands. I—II. k. Berlin 1886.
[12] *Endres, M.:* Die Waldbenutzung von 13. bis Ende des 18. Jahrhunderts. Thübingen 1888.
[13] *Firbas, F.:* Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas . . . I—II. k. Jena 1949, 1952.
[14] *Bertsch, K.:* Geschichte des deutschen Waldes, Jena 1951.
[15] *Schlüter, H.:* Zur Waldentwicklung im Thüringer Gebirge . . . Arch. f. Forstwesen, 1963. 3. sz. 283—305. l.
[16] *Minckwitz, H.:* Der Einfluss des Menschen auf das Waldbild des Thüringischen Schiefgebirges . . . Arch. f. Forstwesen. 1962. 8. sz.
[17] *Schauer, W.:* Untersuchungen zur Waldflächenveränderung im Bereich des Grossblattes Templin—Schwedt—Freienwalde . . . Arch. f. Forstwesen, 1966. 3—25. l.
[18] *Rubner, H.:* Englands Bedeutung für die europäische Forstgeschichte. Schriftenreihe der Forstlichen Abteilung der Albert—Ludwig-Univ. Freiburg i. Br. 4. k. — Erfolge und Niederlagen der colbertistischen Forstwirtschaft. Arch. f. Forstwesen, 1966. 1041—056. l. — Forstwirtschaft u. industrielle Kriesen. Allg. Forstzeitschr. 1966. 389—92. l. stb.
[19] *Ralska-Jasiewicz, R.:* Correlation between the Holocene History of the Carpinus betulus and prehistoric settlement in North-Poland (Acta Soc. Bot. Pol. Vol. XXXIII. Nr. 2.)

1950-es évektől kezdve számos tanulmányt tett közzé e tárgyban. Jellemzőjük, hogy az erdők történetét, valamint az erdészet történetét is egy-egy korszakra vonatkozóan nem az eddig szokásos módon elszigetelten, hanem az erdő elsődleges termékének, a fának az adott időszakban betöltött gazdasági szerepével összefüggésben tárják fel. A lengyel erdészek igen behatóan foglalkoznak egyes fafajok elterjedési területének változásával is. Ezekben a munkákban az erdő- és az erdészettörténet együttesen jelentkezik.[19,20]

A Szovjetunióban a nagy nemzetközi tekintélyű, nemrég elhunyt *V. N. Szukacsov*[21] erdész-botanikus nyomdokain haladva, az erdőtörténet körébe eső kutatások (pollenanalízis, fosszilis famaradványok vizsgálata stb.) folynak, másrészt egyes nagy múltú erdőségek (pl. a sztyeppén szigetszerűen tenyésző híres buzuluki erdeifenyves, a Leningrádi Erdészeti Műszaki Akadémia liszinoi tanulmányi erdőgazdasága stb.) történetét dolgozták fel. Könyvek jelentek meg a sztyeppefásítás történetéről is. Az utóbbi évek legjelentősebb műve a Tyimirjazev Mezőgazdasági Akadémia kísérleti erdejében az 1862—1962. évek alatt folytatott kísérletek feldolgozását tartalmazza. Az évszázados kutatási tevékenységet egy szerzői kollektíva dolgozta fel *V. P. Tyimofejev*[22] professzornak, az Akadémia erdészeti kísérleti állomása vezetőjének irányításával és közreműködésével.

Csehszlovákiában a Zbraslav-Stradnyban levő Erdészeti és Vadászati Kutató Intézet erdészeti gazdaságtani osztályához tartozik az erdők és az erdészet történetének kutatása. A munkacsoport, amelynek *J. Nozicka*[23] a vezetője, az ország gazdaságilag legértékesebb fafajainak termesztés- és honosítástörténetét vizsgálja, továbbá a jelentős erdővidékek gazdaságtörténetét tárja fel.

Az NSZK-ban elsősorban a már említett és *K. Mantel* professzor vezetése alatt álló intézetben folyik erdőtörténeti kutatás. Ez azonban távolról sem az egyetlen ilyen tudományos intézet, amit a sokfelé megjelenő különböző erdészettörténeti publikációk nagy száma bizonyít.

Az NDK-ban az Eberswalde-i Erdészeti Tudományos Intézetben folyik erdészettörténeti kutatás az *A. Richter* professzor vezetése alatt álló erdőrendezési osztály keretében. Erdőtörténeti munkákon kívül nagyszámú erdészeti biográfia látott napvilágot az utóbbi időkben.

A FAO által készített összeállítás[24] szerint a következő államokban foglalkoznak kutatóintézetek erdészettörténeti kutatásokkal: Ausztrália, Ausztria, Csehszlovákia, Chile, Dánia, Egyesült Királyság, India, Indonézia, Jugoszlávia, Németország (Kelet és Nyugat), Olaszország, Svájc, USA. A felsorolás természetesen nem azt jelenti, hogy más államokban nem volna az erdészettörténetnek irodalma. Minket azonban elsősorban a környező államok ilyen irányú tevékenysége érdekel.

Az erdészettörténeti irodalom és kutatás kisebb-nagyobb területeket ölel fel. Az erdőtörténet ugyan legtöbbször nem igazodik az országhatárokhoz, de az erdőgazdálkodás története és a szűkebb értelemben vett erdészettörténet nemzeti jellegű. Érdekességként említjük meg, hogy *Nozicka* javaslatot tett a világ erdészettörténetének megírására,[25] amit rövid népszerű formában a francia *Deveze* meg is valósított.[26]

Az erdészettörténeti kutatások és azok nemzetközi összefogásának jelentőségét mutatja az a tény, hogy 1961-ben megalakult az International Union of Forestry Research Organisation (IUFRO) 02 (Forstgeschichte) szekciója, amely első ülését 1963-ban tartotta Freiburgban. Ezen Belgium, Finnország, Norvégia, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Svédország, Svájc, Spanyolország, az USA és természetesen a vendéglátó NSZK küldöttei vettek részt. A szekció vezetője K. Mantel professzor, aki ennek a kutatási területnek mintegy 40 éve művelője. Általában az általa kidolgozott fogalmakat, meghatározásokat és rendszereket fogadta el az IUFRO-nak ez a legfiatalabb szakosztálya. A magyar erdészetet 1965 óta ebben a szekcióban *dr. Csőre Pál* képviseli.

1965 augusztusában a szekció Bécsben kétnapos ülést tartott, amelyen számos érdekes előadás hangzott el. Ezek a legkülönbözőbb témákkal foglalkoztak. Az IUFRO 1967-ben Münchenben megrendezett XIV. Kongresszusán az Erdészettörténeti Szekció is igen nagyszabású programmal szerepelt. Az előadásokat több csoportban bonyolították

[19] *Zabko-Potopavicz, A.:* A lengyelországi erdőknek a fafaj szerinti megoszlása a XII. századig. Sylwan 1959.2.sz

[21] *Szukacsov, V. N.—Gorlova, R. H.:* Adatok az erdőtakaró holocén kori alakulásának történetéhez az orosz síkság középső részén. Bjal MOIP. Otd. Biol. 1960. 2. sz.

[22] *Tyimofejev, V. P.:* Itogi ekszperimental'nüh rabot v lesznoj opütnoj dacse TSzHA za 1862—1962 godü. Moszkva 1964.

[23] *Nozicka, J.:* Prehled vyvoje nasich lesu. Praha 1957.

[24] Forestry Research. Rome 1963.

[25] History Research of Our Forests and its Further Tasks. Comm. Inst. for Cech. Praha 1965.

[26] *Deveze, M.:* Histoire des Forests ... Paris 1965.

le. Az erdőművelési és erdőápolási csoportban hangzott el *K. Mantel*,[27] *J. Nozicka*[28] és *Csőre P.*[29] előadása, amelyek mindegyike az erdőművelés múltjával, a mesterséges erdősítés első nyomaival foglalkozott.

A magyar erdészettörténeti irodalom és kutatás története

Magyarországon az erdészettörténeti irodalom — néhány jelentéktelen megnyilatkozástól eltekintve — a múlt század második felében indul meg. A napvilágot látott munkák nagyobbrészt az erdőgazdálkodás történetével foglalkoznak. Az erdészeti lapok hasábjain számos cikk jelenik meg, amelyek történeti kérdésekkel foglalkoznak, vagy legalább kitérnek ilyenekre is. Ezek közül *Jakab Elek* néhány tanulmányát[30] érdemes megemlíteni, amelyekben az erdészettel foglalkozó jogszabályokat és ezen keresztül az erdőgazdaság történetét tárgyalja. Önálló nagyobb munkák az északnyugati bányavidék erdőgazdálkodásának történetével foglalkoznak *(Tomcsányi Gy.:* A garammenti erdőkben alkalmazott szállítási rendszer ismertetése. Besztercebánya 1895 és *Živuska J.:* A besztercebányai m. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke. Besztercebánya 1906). Ennek a magyarázata az, hogy a Garam menti bányavidéken indult meg legkorábban a rendszeres erdőgazdálkodás, és így ez volt a magyar erdészeti kultúra bölcsője. Érthető tehát, hogy a komoly történeti múlttal rendelkező erdőgazdálkodás kialakulásával és fejlődésével érdemes volt külön munkában foglalkozni. Mint a mezőgazdaság történetének egy részét tárgyalja *Wenzel G.* könyvében az erdőgazdálkodás és a vadászat történetét is (Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887). Ezek a könyvek — különösen a két utóbbi — csak mint adatközlések jöhetnek számításba. Az erdészeti lapokban megjelent cikkek csupán felületes ismeretanyagot közölnek, komolyabb kutatás ezek mögött nem áll. Kivételt csak az erdei fák régi magyar neveire vonatkozó cikksorozat[31] képez, amely részletes kutatás eredménye volt. Sajnos azonban ezeknek az adatoknak erdőtörténeti értékelése a tanulmány keretében nem történt meg.

Magyarországon tudományos értékű erdészettörténeti kutatást először *Tagányi Károly* végzett. Az erre vonatkozó megbízást az Országos Erdészeti Egyesület a Történelmi Társulat javaslatára 1894-ben adta Tagányinak. Tekintettel arra, hogy tervbe volt véve a Magyar Mezőgazdaság Történetének megírása, ezért az OEE Választmánya úgy vélte, hogy Tagányinak a mezőgazdaság történelmi adatainak összegyűjtése közben jó alkalma nyílik az erdészetet érdeklő anyag összegyűjtésére is. A megbízás így szólt: „Gyüjtessenek össze a magyar erdőgazdaságra vonatkozó nyomtatásban eddig meg nem jelent, valamint általában még ki nem adott összes történelmi adatok a honfoglalástól kezdve az 1867. évig terjedő időre." Ezenkívül kikötötte még az Egyesület, hogy a megbízott a kiadandó munkához tájékoztató előszót is tartozik készíteni. Ezt a tájékoztató előszót, ill. történeti áttekintést, amely a gyűjtemény első kötetében „A magyar erdőgazdaság fejlődése" címen jelent meg, tekinthetjük ma még a magyar erdőgazdálkodásnak a XVIII. század végéig terjedő idejéről készített legjobb összefoglalásának. Az 1896-ban megjelent háromkötetes „Magyar Erdészeti Oklevéltár" tulajdonképpen azt a célt lett volna hivatva szolgálni, hogy az ebben közzétett anyag felhasználásával elkészüljön a magyar erdőgazdálkodás története. Erre azonban — mint tudjuk — mind ez ideig nem került sor. Tagányi gyűjtése természetesen több munkához szolgáltatott adatokat. Anyagát azonban főleg *Lesenyi Ferenc*, a Soproni Erdőmérnök Főiskola tanára használta fel 1936-ban megjelent A magyar erdőgazdaság története és mai helyzete című, valamint az erdészeti szakoktatásról írt és 1940-ben megjelent munkájában.[31a]

Bármennyire is alapos munka volt a maga idejében Tagányi Erdészeti Oklevéltára, a mai követelmények szemszögéből nézve mégis számos vonatkozásban kiegészítésre szorul. Aránylag kevés a középkorra vonatkozó adat, és bár találunk anyagot benne a magyar vadászat történetéhez is, de ez meglehetősen távol áll a teljességtől. A régészet, néprajz, nyelvtörténet stb. azóta számos olyan adatot tárt fel, amelyekkel a magyar erdőgazdálkodás történetét hasznosan ki lehet egészíteni.

Jelentős, szűkebb értelemben vett erdészettörténeti munkák jelentek meg már az első világháború előtt is. Itt elsősorban *Vadas Jenő*nek, a selmecbányai Erdészeti Akadé-

[27] Die Anfänge der Waldpflege und Forstkultur im Mittelalter . . . Forstwiss. Cbl. 1968. 2. sz. 65—128. l.
[28] Die Anfänge der Aufforstung und der künstlichen Verjüngung der Wälder der Tschechoslowakei 1243—1770. XIV. IUFRO Kongress, München 1967.
[29] Traditionen der ungarischen Forstkultur. XIV. IUFRO Kongress, München 1967.
[30] *Jakab E.:* Az erdélyi törvényhozás közigazgatási erdőügyi intézkedéseinek röv. története. EL 1878. 670. l. *Uő:* Magyarország törvényhozási és közkormányzati erdőügyi intézkedéseinek történeti áttekintése. EL 1879. 173. l.
[31] *Szerémi:* Az erdei fák régi magyar nevei. EL 1882, 1883, 1884.

mia történetéről írott munkáját[32] említjük. *Kaán Károly* a híres felvidéki erdész, Decrett József életéről írt erdészeti biográfiát.[33]

Az első világháború után bekövetkezett területi változások miatt csökkent az erdőgazdálkodás jelentősége Magyarországon. Talán ezzel is magyarázható, hogy a magyar erdészettörténeti irodalom a két világháború közötti időben alig mutat fel néhány művet. Lesenyi Ferenc fent említett munkáin kívül *Kaán Károly* A magyar Alföld (Bp. 1927) és az Alföldi kérdések (Bp. 1932) c. műveit kell kiemelni, amelyekben részletesen kitér az Alföld erdőtörténeti múltjára is. Az erdőtörténet számára értékes adatokat szolgáltatott *Zólyomi Bálint*[34] pollenkutatása. Ezeknek a segítségével sikerült megrajzolni a Kárpát-medence erdeinek fejlődéstörténetét az utolsó jégkorszak óta. A kutatási adatokat külföldi szerzők Közép-Európára vonatkozó megállapításaival összevetve *Soó Rezső* értékelte.[35]

Az erdészettörténeti kutatás és irodalom a második világháború után lassan és tapogatózva indult meg. Az 50-es évek vége előtt csak egy-egy cikk foglalkozik — némelyik csak részben — erdőtörténeti kérdésekkel.[36] Az első nagyobb terjedelmű erdőtörténeti munka szerzője *dr. Keresztesi Béla*, aki a tölgygazdálkodásról híres sárvári uradalom erdőgazdaságának történetét dolgozta fel.[37] Bevezetőben rámutat a múltra vonatkozó adatok feltárásának az erdőgazdálkodásban való jelentőségére. Hangsúlyozza, hogy az erdők jelenlegi állapota csak a történeti adatok birtokában érthető meg, és csak így van lehetőség a jövőbeni gazdálkodás körvonalainak helyes meghatározására is.

A szűkebb értelemben vett erdészettörténet tud felmutatni néhány jelentősebb munkát.[38]

Ettől az időtől kezdve jelennek meg az OEE Erdészettörténeti Szakosztálya tagjainak a mellékletben felsorolt publikációi. Ki kell emelnünk *Reuter Camillón*ak Baranya megye erdőtörténetére vonatkozó kutatásait,[39] valamint számos erdővonatkozású nyelvtörténeti publikációját.

A 60-as években napvilágot látott jelentősebb történeti munka az Országos Erdészeti Egyesület története, amelyet fennállásának 100 éves évfordulója alkalmából az Erdészettörténeti Szakosztály egyes tagjai által végzett adatgyűjtés alapján *Király Pál* írt.

Felismerve az erdészettörténeti kutatómunka jelentőségét, néhány, erdészettörténeti témával foglalkozó kutató kezdeményezésére 1963 őszén az Országos Erdészeti Egyesület keretében megalakult az Erdészettörténeti Szakosztály. Tagjai legnagyobb részt olyan személyek, akik más irányú elfoglaltságuk mellett csupán „kedvtelésből" foglalkoznak erdészettörténeti kutatásokkal. Ez a körülmény is indokolja azt, hogy a munkák összehangolására kezdeményező lépés történjen. Ez az elképzelés azonban csak igen szűk keretek között valósulhatott meg, mert a szakosztály tagjai — az előbb elmondottakból érthetően — nagyobbrészt saját, önként választott témáikkal és az ahhoz szükséges kutatásokkal foglalkoznak. A szakosztály összetétele azonban lehetővé teszi azt, hogy elsősorban a 3—4 havonként rendezett szakosztályi ülések alkalmával a felmerülő kérdéseket az erdészettörténet sokoldalúságának megfelelően küönböző szempontokból lehessen megvitatni. A szakosztály vezetője 1967-ig dr. *Ágfalvy Imre* volt, jelenleg *Király Pál*.

A szakosztálynak jelenleg 21 tagja van. A szakosztály tagjai közül az erdészeti igazgatásban dolgozik 1, a felsőoktatásban 2, a középfokú oktatásban 1, az erdészeti kutatásban 2, erdőrendezőségeken 2, erdőgazdaságoknál 7 fő, továbbá a tagok között van 2 muzeológus, 1 néprajzkutató, 2 fő egyéb intézményeknél dolgozik, és 1 fő nyudíjas.

A szakosztályüléseken rendszerint 1—2 szakmai előadás hangzik el, amit a szakosztály tagjai részletesen megvitatnak. Újabban nemcsak Budapesten, hanem vidéki városokban is tartunk szakosztályi üléseket, amelyeket az Egyesület helyi csoportjai

[31a] *Lesenyi F.*: Erdészeti szakművelődésünk és felsőbb erdészeti szakoktatásunk történelmi alapjai. Sopron 1940.

[32] *Vadas J.*: A Selmecbányai m. kir. erdőakadémia története és ismertetője. Bp. 1896.

[33] *Kaán K.*: Decrett József élete és erdőgazdasági tevékenysége. 1774—1841. Adatok a magyar erdőgazdaság történetéhez. Bp. 1912.

[34] *Zólyomi B.*: Tízezer év története virágporszemekben. Természettud. Közl. 1936. 1920. sz. 504. l.

[35] *Soó R.*: A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve. I. k. Bp. 1964.

[36] *Firbás O.*: A soproni erdők történetéből. Eg. 1958. 1. sz. 19. l. *Banadics I.*: A Békés megyei erdők története az erdőművelés tükrében. E. 1962. 11. sz. 486—89. l. *Csapody I.*: A Sopron megyei „cseriföldek" erdeinek története. E. 1964. 5. sz. 224—30. l.

[37] *Keresztesi B.*: A sárvári erdők története. Erdészeti Kut. 1959. 1—2. sz.

[38] *Roth Gy.*: A magyar erdészeti kutatásügy története 1898—1940-ig. E. K. 1958. 3—4. sz. 5—18. l.; *Kolossváry Sz.-né*: A magyar erdészeti kutatásügy fejlődése 1945-től 1958-ig. E. K. 1958. 3—4. sz. 19—65. l.; *Lesenyi F.*: A selmecbányai Erdészeti Tanintézet története (1808—1846). Mell. Erdészettud. Közl. 1958. 2. sz. Bp. 1959.

[39] *Reuter C.*: Történelmi adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához (kézirat).

rendeznek. Ezeken rendszerint a helybelieket érdeklő témákat vitatunk meg. Azokat az erdészettörténeti dolgozatokat, amelyek részletességük miatt más erdészeti folyóiratban nem jelennek meg, a szakosztály évente sokszorosításban megjelenő Erdészettörténeti Közleményei-ben tesszük közzé. Eddig négy szám jelent meg..

Mint az irodalomjegyzékből is megállapítható, a specializáció szakosztályunkban is erősen fennáll. Tagjai mind középkori, mind újkori problémákkal foglalkoznak. Témakör szerint csoportosítva kutatásaik kiterjednek az erdészeti és vadászati jogra, az erdészeti igazgatásra, az alsó- és közép-, valamint a felsőfokú szakoktatásra, a kutatásügyre, az erdők és a fa kulturális-esztétikai jelentőségére, az etimológiára és a biográfiákra.

Az erdészettörténet iránt azonban nemcsak a szakosztály tagjai érdeklődnek, hanem számos más szakember is. Ezek sokszor elszigetelten egyes speciális témák kidolgozásával foglalkoznak. Az ilyen munkák is hozzájárulhatnak a hazai erdészettörténet gyarapításához. Szakosztályunknak feladata, hogy ezekkel a szakemberekkel a kapcsolatot felvegye, munkásságukat támogassa, eredményeiket a magyar erdészettörténet közkincsévé tegye.

Erdészettörténeti kutatások folynak — szerény keretek között — az Erdészeti és Faipari Egyetemen és az Erdészeti Tudományos Intézetnél.

Az erdészettörténeti kutatás további feladatai
Együttműködés az agrártörténészekkel

Az erdészettörténeti kutatómunka tudományunk összetett volta miatt rendkívül szerteágazó. Az erdőtörténeti kutatások pl. egészen más módszereket kívánnak, mint az erdőgazdálkodás vagy a szűkebb értelemben vett erdészettörténet kutatása. Tekintettel arra, hogy ma ilyen célú kutatásoknak hivatásos alapon való végzésére igen csekély anyagi erőt szánnak, az erdészettörténet jelentékeny részben más tudományos kutatások eredményeit igyekszik felhasználni. Így pl. a paleobotanikai kutatások eredményeit az erdőtörténetben, a néprajz, a régészet, a nyelvtudomány stb. eredményeit az erdőgazdálkodás történetének felderítésében. Mivel pedig éppen ebben halad párhuzamosan az agrártörténeti kutatásokkal, hiszen az agrártörténet is felhasználja ezeknek a tudományoknak eredményeit, kézenfekvő a gondolat, hogy az együttműködésnek igen széles lehetőségei kínálkoznak. A II. József korabeli országos felmérés kiértékelésében például az erdőtörténészek hathatós segítséget tudnának nyújtani az erdőkre vonatkozó adatok tekintetében. Hasonlóképpen valószínű, hogy „a parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában" témához nemcsak szakosztályunk néprajzkutató tagjai tudnak hasznos adatokat nyújtani, hanem az erdővidékek erdőmunkásainak helyzetével kapcsolatos adatokkal szakosztályunk többi tagjai is hasznosan hozzájárulhatnának a téma minél teljesebb feldolgozásához. Végül olyan uradalmak gazdaságtörténetének feldolgozásában, amelyekben az erdészet is jelentős ágazat volt, szintén szóba jöhet az erdőtörténészek közreműködése.

Az agrártörténetnek és az erdészettörténetnek egyaránt megvannak azonban a maga sajátos szempontjai, amelyek eléréséhez nem elegendőek kizárólag más tudományágak kutatási eredményei. Áll ez az erdészettörténeten belül különösen az erdőtörténetre, amelynek sajátos céljai és módszerei leginkább eltérnek más tudományágakétól. Ezért mindaddig, amíg a szervezett kutatásokat ezen a téren nem indítják meg, számottevő eredményeket nem lehet remélni. A gyakorlat számára rendkívül hasznos volna az erdészeti üzemek gazdaságtörténetének és ezzel kapcsolatban az állománytörténetnek a kutatása. Ez a munka szolgáltat a ma erdőgazdálkodásához az adott természeti és gazdasági viszonyoknak megfelelően gyakorlati értékű támogatást. Ennek a kutatómunkának a legfontosabb forrásai az üzemtervek, amelyeket az egyes levéltárakban lehet megtalálni. Ezeknek az üzemterveknek a felkutatása, nyilvántartásba vétele és erdőtörténeti célokra való felhasználása olyan munkaigényes feladat, amit társadalmi keretek között elvégezni nem lehet.

Végül ami az együttműködésre vonatkozó konkrét javaslatokat illeti, legyen szabad néhány elgondolást felhozni:

1. Az Agrártörténeti Szemle szerkesztősége felajánlotta, hogy erdészettörténeti cikkeknek, tanulmányoknak teret ad a Szemlében. Célszerű volna, ha az Erdészettörténeti Szakosztály tagjai élnének is ezzel a lehetőséggel.

2. Az Erdészettörténeti Szakosztály részére megrendeljük az Agrártörténeti Szemlét.

3. Az Agrártörténeti Szemle szerkesztőségi titkárát meghívjuk a szakosztályi ülésekre.

4. Olyan agrártörténeti tanulmányokat, amelyeknek erdészettörténeti részei is vannak, a Szakosztály tagjai elvállalják ilyen vonatkozásban való lektorálásra.

5. Célszerű volna felvenni a kapcsolatot az Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztályával.

6. A közös történelmi források feltárásában és feldolgozásában való együttműködésről külön megbeszélést kellene tartani az agrártörténészeknek és az erdészettörténet művelőinek. Sok párhuzamos munkát lehetne ezáltal megtakarítani.

Beszámolónkkal csatlakozni kívánunk ahhoz a beszámolósorozathoz, amelyet a Bizottság azért szervez, hogy az agrártörténet terén folyó kutatásokat koordinálja. Végeredményben az agrártörténet keretébe tartozó erdészettörténet művelésének a többi kutatásokkal való összehangolása jelentős mértékben hozzájárulna ahhoz, hogy az agrártörténet közvetlen vagy közvetett segítséget nyújtson a jelen változások előzményeinek feltárásához és elemzéséhez. Beszámolónkkal, munkánk ismertetésével ennek a koordinációnak a megteremtését kívánjuk elősegíteni egyrészt az eddig egymástól függetlenül folyt kutatómunka összehangolása, másrészt maguk a kutatók közötti személyes kapcsolatok megteremtése érdekében.

AZ ERDÉSZETTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLY TAGJAINAK ERDÉSZETTÖRTÉNETI PUBLIKÁCIÓI

Dr. Ágfalvi Imre

A magyar erdészeti jog történeti áttekintése (Erdészeti jog. Főiskolai jegyzet 1960. 172—190)

A magyar erdészeti államigazgatás fejlődése a felszabadulástól napjainkig (A Magyar Jogász Szövetség 1960. évre kiírt pályázatán díjat nyert munka. Kézirat 55)

A magyar erdészeti államigazgatás fejlődése a felszabadulástól napjainkig (Doktori disszertáció 1961. Kézirat 182 + 7)

Dr. Csapody István

A százötven éves Főiskola. Erdőgazdaság és Faipar, 1958. 8. sz. 12—4. l.

A Sopron megyei „Nagyerdő" története. Soproni Szemle, 1963. 3. sz. 217—26. l.

A Sopron megyei „cseriföldek" erdeinek története. Az Erdő, 1964. 224—30. l.

Adatok a Sopron megyei erdők 18—19. századbeli állapotához. Soproni Szemle, 1964. 2. sz. 163—65. l.

Sopron város erdeinek története Oderszky János jelentésétől (1837) Muck András működésének megkezdéséig (1872). Soproni Szemle, 1966. 4. sz. 320—30. l.

Sopron város és úrbéres községei erdeinek története a 17—19. században. Kézirat. Erdészettörténeti Szakosztály soproni ülésén elhangzott előadás.

Dr. Csőre Pál

Böngészés régi fanevek között. Erdőgazdaság és Faipar 1962. 12. sz. 20. l.

Adatok a magyarországi erdők XI—XV. századbeli történetéhez. Az Erdő, 1963. 2. sz. 55. l.

Az erdő szerepe a középkori Magyarországon. Erdőgazdaság és Faipar, 1963. 9. és 11. sz.

Somogy megye északkeleti részének erdősültsége a XIII. század első felében. Az Erdő, 1963. 5. sz. 231. l.

Erdő és történelem. Az Erdő, 1965. 6. sz. 271. l.

A mesterséges erdősítés első nyomai Magyarországon. Az Erdő, 1966. 1. sz. 34. l.

A királyi erdők és az azokban folytatott gazdálkodás a középkorban. Az Erdészettörténeti Szako. Közl. I., 1965. 9. l.

Erdészettörténet. Az Erdészettörténeti Szako. Közl. I., 1965. 27. l.

Magyar vonatkozású történelmi térképek Karlsruheban. Geodézia és Kartográfia, 1965. 1. sz. 48. l.

Traditionen der ungarischen Forstkultur. XIV. IUFRO-Kongr. 1967.

The first marks of artifical afforestotions in Hungary. Hung. Forestry Science Review, Bp. 1966. 113. l.

A földtulajdon és a vadászati jog viszonyának fejlődése. Jogtörténeti tanulmány (megjelent: Földtulajdon, vadászati jog és a termelőszövetkezetek címen) Jogtud. Közl., 1968. febr. 98. l.

Harasztfa, haraszterdő. Magyar Nyelv, 1968. 3. sz. 334. l.
Az erdők történetéről. Turista, 1968. 10. sz. 7. l.
Az erdő és a mitológia. Turista, 1968. 12. sz. 21. l.

Firbás Oszkár

Sopron legrégibb erdőtérképe. Soproni Szemle, 1957. 1—2. sz. 109—17. l.
Adalékok a soproni városi erdők XVIII. század eleji állapotához. Soproni Szemle, 1957. 3—4. sz. 276—81. l.
Tűzifa elosztás a polgárok között. Soproni Szemle, 1957. 3—4. sz. 302. l.
A soproni erdők történetéből. Erdőgazdaság, 1958. 19. sz.
Száz éve született Kiss Ferenc, a szegedi erdők atyja. Az Erdő, 1960. 4. sz. 145—51. l.
Száz éve született Kiss Ferenc. Erdészeti Technikum évkönyve, 1960. 5—12. l.
Kiss Ferenc, a szegedi erdők atyja. Természettudományi Közlöny, 1960. 559—61. l.
Kiss Ferenc, a szegedi erdők atyja, megyénk szülötte. Soproni Szemle, 1960. 4. sz. 380. l.
A kalapos király országleírásainak erdészeti forrásértéke a Tanulmányi Erdőgazdaság erdőinek tükrében. Az Erdő, 1963. 163—69. l.
A Sopron megyei erdők helyzete II. József korában. Soproni Szemle, 1963. 236—41. l.

Gertheis Antal

Az erdészet kérdései a Magyar Gazda hasábjain. Az Erdő, 1962. 9. sz. 410—15. l.

Király Pál

„Emlékezzünk . . .” (Kaán Károly). Az Erdő, 1967. 7. sz. 317—18. l.
Az Országos Erdészeti Egyesület története, 1866—1966. Bp. 1967. — Orsz. Erdészeti Egyesület 299. l.

Dr. Márkus László

A keszthelyi erdő- és vadászati iskola. Erdőgazdaság, 1959. 7. sz. 20. l.

Reuter Camillo

Havasi élet — havasi szókincs. Magyar Nyelvőr, 1962. 302—03. l.
Történeti adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához. Az Orsz. Erdészeti Egyesület sokszorosítása. Bp. 1963. 165. l.
Gyümölcsény. Magyar Nyelvőr, 1963. 368—70. l.
A cservágás. Magyar Nyelvőr, 1964. 60—63. l.
Cándra, candura és flandura. Magyar Nyelvőr, 1964. 63. l.
Surkuscher. Magyar Nyelvőr, 1964. 198—200. l.
Tölgy és haraszt. Magyar Nyelv, 1965. 80—89. l.
Dombécser. Magyar Nyelvőr, 1965. 479—83. l.
Cserfa. Az Orsz. Erd. Egyesület erdészettörténeti szakosztálya közleményei, 1965.1. sz. 16—20. l.
A fenyőfának hasznos voltáról. Uo. 20—27. l.
Körte. Magyar Nyelvőr, 1966. 198—9. l.
Milyen fa a cserefa? Magyar Nyelvjárások, XI. évf. 35—42. l.
Malogya. Magyar Nyelvőr, 1967. 65—70. l.
Csepel mint személynév. Magyar Nyelv, 1967. 359—60. l.
Cserfakéreg bocskor. Magyar Nyelvőr, 1967.
Hasfalva. Soproni Szemle, 1968. 278—80. l.
Ozolser. Magyar Nyelv, 1968. 217—20. l.
Fonca, kohanyec, klopacska. Magyar Nyelvőr, 1968. 233—5. l.
Fagyal. Magyar Nyelv, 1968. 346—7. l.

Kolossváry Szabolcsné:

BESZÁMOLÓ

az Erdészeti Tudományos Intézetben folyó erdészettörténeti kutatásokról

Az ERTI témáit az 1961—75. évekre szóló országos távlati kutatási tervben „Az erdőgazdálkodás és a faipar fejlesztése" c. fő feladat tartalmazza. Az intézet tématervében az „Erdészettörténeti kutatások" c. önálló téma 1959-től szerepel. 1961-ben célját az intézet a következőkben határozta meg: „Az elmúlt időszakok erdőgazdálkodásának eredményeiből következtetések levonása a jövő munkájának szakszerűbbé tétele érdekében". A témát az alkalmazott kutatások körébe sorolta. 1968-ig az erdőművelési és faterméstani kutatásokat magába foglaló feladatkörhöz tartozott, 1968-tól pedig „Az erdészeti gazdaságtan fejlesztése" c. feladat témái közé került át. Ennek a feladatnak kutatásait *Keresztesi Béla*, a mezőgazdasági tudományok doktora, az intézet igazgatója irányítja. Az erdészettörténeti téma az 1968. évi tématervben már mint alap- és alkalmazott kutatás szerepel. A kutatásban, ill. ennek irányításában részt vesz *dr. Márkus László* tudományos főmunkatárs is, az intézet erdészeti gazdaságtani osztályának helyettes vezetője.

1959-ben, a kutatások megkezdésekor az intézet az akkor még fennállt kísérleti erdészetek történetének feldolgozását jelölte meg feladatnak. Két olyan kísérleti erdészet gazdálkodásának múltját dolgoztuk fel, amelyekben az intézet termőhelyvizsgálatot, illetve erdőtipológiai kutatásokat végzett, és a történeti kutatás ezeknek a vizsgálatoknak mintegy kiegészítő része volt. Először a Kerekegyházai Homokfásító Kísérleti Erdészet[1] gazdálkodásának történetét dolgoztuk fel. Ennek a Duna—Tisza-közi homokfásítás története szempontjából legértékesebb részei a kunpeszéri és kunadacsi erdőteste, amelyek a második világháború előtt a volt királyi család ráckevei uradalmához tartoztak. Erdészeti üzemtervek — a kerekegyházai ún. Farkas-erdő kivételével — nem álltak rendelkezésre. A történeti okmányanyagot *Babos Imre*, a mezőgazdasági tudományok doktora, tudományos osztályvezető bocsátotta rendelkezésre, aki a ráckevei uradalomban több évtizeden át dolgozott és a történeti kutatással egyidőben a Kísérleti Erdészet termőhelytérképezését végezte. A történeti kutatásokról összefoglaló jelentés készült. Kutatásaink szorosan kapcsolódtak a termőhelyvizsgálathoz, amelynek célja a természeti adottságoknak megfelelő fafajok és ezek telepítési módszereinek meghatározása volt. Itt a történeti kutatás legjelentősebb eredményének a földár időszakos fellépése és az erdőtelepítések eredményessége közötti kapcsolatok feltárása tekinthető, vagyis azoknak a tapasztalatoknak közzététele, amelyeket a földárak idején a terep különböző kitettségeiben telepített különböző fafajokkal szereztek.

Kutatásunk másik objektuma a Bakonyban levő Ugodi Kísérleti Erdészet volt,[2,3] amely a múltban az Esterházyak pápa-ugodi hitbizományához tartozott. Itt *Majer Antal*, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, az ERTI akkori tudományos osztályvezetője már előzetesen erdőtípus-térképezést végzett, majd *dr. Márkus László*, a kísérleti erdészet kutatója a bükkösökben faterméssi vizsgálatokat folytatott. Az ugodi erdőbirtokra az üzemtervek 1891-től feltalálhatók voltak, sőt dr. Márkus a régi uradalmi épületben értékes gazdasági okmányanyagot is talált. Ezt az Országos Levéltárnak be is kellett szolgáltatnunk.

Az ugodi erdőbirtok történetével dr. Márkussal közösen foglalkoztunk.[4] Munkánk legértékesebb része az állománytörténeti kutatás, amelynek módszerét Márkus dolgozta ki faterméstani kutatásaival kapcsolatban.[5] Az ugodi erdészettörténeti kutatás az erdőtipológiai megállapításokhoz igyekezett illeszkedni, főleg az egyes erdőtípusok eredetét igyekezett feltárni. Az állománytörténeti kutatásokkal kimutathattuk, hogy azokat a területeket, amelyeket ma az erdőtipológia Carex pilosa bükkös erdőtípussal jellemez, a múlt század végén 60—80%-os elegyaránnyal fiatal gyertyánállomány borította. Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a tipikus bükk-termőhelyeken a gyertyán az erdőállomány

[1] *Kolossváry Szabolcsné:* Adatok a Kerekegyházai Homokfásító Kísérleti Erdészet történetéből. Erdészeti Kutatások, 1961. 1—3. sz. 241—73. l.

[2] *Kolossváry Szabolcsné:* Az ugodi erdők történetéből. Az Erdő, 1965. 2. sz. 83—93. l.

[3] *Kolossváry Szabolcsné:* A magasbakonyi ugodi erdőgazdaság története (1891—1958). Agrártörténeti Szemle, 1966. 1—2. sz. 156—77. l.

[4] *Márkus László:* Az ugodi erdők a XVIII. század második felében. Erdőgazdaság és Faipar, 1963. 5. sz. 13—4.l

[5] *Márkus László:* Állományszerkezeti és faterméstani vizsgálatok az ugodi bükkerdőtípusokban. Doktori disszertáció, Sopron, 1963. Erd. Faip. Egy.

természetes öngyérülése során adja át helyét a vele társulásban élő bükknek. A vizsgált területeken a gyertyán elegyarányának fölényét csak 70 éves kora után vesztette el. Elegyarányának csökkenése a fiatalkori természetes öngyérülés idejére nem volt kimutatható.

Harmadik kutatási összefoglaló jelentésünk a magyar erdészeti kísérletügy történetével foglalkozott.[6] Magyarországon az erdészeti kutatás szervezete 1898-ban épült ki. A 70 éves jubileumot megelőzően dolgoztuk fel az erdészeti kutatásügynek 1898-tól a második világháborúig terjedő történetét. Kísérletügyünk tevékenységére ebben az időszakban az a kapcsolat jellemző, amely az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségéhez fűzte. Tekintettel a kutatásügyünk munkásságát alapvetően meghatározó nemzetközi kapcsolatokra, történetét ezekkel, valamint a magyar erdészet gazdaságpolitikájával összefüggésben kíséreltük meg feldolgozni, és megpróbáltuk az agrártörténeti kutatásban alkalmazott nemzetközi összehasonlító módszert alkalmazni.

Az erdészettörténeti kutatás — mint említettük — 1968-tól az erdészeti gazdaságtani osztály keretében folyik. Távlati célkitűzéseit az osztály helyettes vezetője, dr. Márkus László tudományos főmunkatárs a következőkben rögzítette:

I. Adatgyűjtési feladatok

1. A nyomtatásban már megjelent hazai erdészettörténeti anyag cédulakatalógusának összeállítása (különböző levéltári kiadványokban, valamint a szaklapokban, elsősorban az Erdészeti Lapokban megjelent vonatkozó tartalmú közlemények katalogizálása).

2. A levéltári anyag katalógusának összeállítása (általános eseménytörténeti anyag jegyzékbe foglalása, az állami levéltárakban és az erdőrendezőségeken, valamint egyéb helyeken elfekvő lejárt üzemtervek, revíziók és térképek katalógusának összeállítása).

II. Feldolgozási feladatok

1. Magyarország erdősültségének változása a dokumentumok alapján (a II József-kori felvételek erdészeti feldolgozása).

2. Az erdészeti gazdaságpolitika változása az idő során (erdőrendtartások, erdészeti törvények, az erdőrendezés története).

3. Erdészeti ágazatok története (fahasználat, erdőművelés).

4. Az erdészeti tudomány, kutatás, oktatás története, bibliográfiák, életrajzok.

5. Egyes erdőtájak, tájegységek monografikus története.

Adatgyűjtésünk természetesen nem 1968-ban kezdődött. Eredményeként jelenleg többezer annotált cím, valamint jegyzet áll rendelkezésre. Az eddigi gyűjtés két nagy csoportra oszlik: egy általánosra, amely az állam erdészeti gazdaságpolitikájával kapcsolatos forrásmunkákat és jegyzeteket tartalmazza és egy táji vonatkozású gyűjtésre. Az előbbibe tartozik az erdészeti törvényhozás, birtokpolitika, erdőrendezés, igazgatás, az értékesítés és kereskedelem, a statisztikai adatgyűjtés, továbbá a házi- és gyáriparral, valamint a mezőgazdasággal való kapcsolatok, a szakoktatás, a kísérletügy és az erdészeti alkalmazottak helyzete. A második csoportba tartozó gyűjtés erdővidékenként tartalmazza a vonatkozó adatokat. Ehhez a Bedő-féle 1885. évi erdőstatisztikában meghatározott erdővidékeket vettük alapul és ezeken belül szükség szerint táji alosztásokat alkalmaztunk.

Adataink nagy része a XIX. századból származik. Közép-Európában az erdészet a XVIII. század végén vált rendszerbe foglalt, elismert tudományágazattá. Mind az erdőgazdálkodás, mind az erdészeti tudomány a XIX. század ipari fejlődésének hatására forradalmi fejlődésen ment át. A közelmúlt — a két világháború közötti időszak —, de a jelen erdőgazdálkodásának és erdészeti tudományának alapjait a XIX. század szolgáltatja. Az adatgyűjtés természetesen az ezt megelőző időszakokra is kiterjed, levéltári és egyéb források feltárásával. Ha majd egyszer a magyar erdészet történetének megírására sor kerül, erre — az eddigi tapasztalatok szerint — nemcsak a leghelyesebb, hanem a legszínesebb megoldás is a tájankénti feldolgozás lehet.

A történeti adatgyűjtést a vadászatra, ill. a vadgazdálkodásra is kiterjesztettük. Eddig csupán a sajtóban megjelent közléseket dolgoztuk fel, amelyekből elsősorban az ország vadászati politikájának története bontakozhatott ki, ezen belül pedig különösen a vadkár-probléma. A vadtenyésztési anyagot vadfajok szerint csoportosítottuk, további csoportot alkotnak a különböző vadászati módok (pl. solymászat, uhuzás, hajtóvadászat

[6] *Kolossváry Szabolcsné:* A magyar erdészeti kísérletügy a II. világháború előtt. Bp. 1968. Összefoglaló jelentés elért kutatási eredményről. 387. sz. ERTI.

vadászkutyákkal stb.), valamint a kiveszett vadfajokkal és a vadhonosítással kapcsolatos adatok.

Mind az erdészeti, mind a vadászati történeti adatgyűjtés folyamatos munka, amely azonban bizonyos témák feldolgozását máris lehetővé teszi.

Az „Erdészettörténeti kutatások" témán belül 1968 elején dr. Keresztesi Béla intézeti igazgató, a gazdaságtani osztály vezetője feladatként az erődgazdálkodás és a fát felhasználó ágazatok közötti történelmi kapcsolatok vizsgálatát adta. A kutatás célja az erdészet nyersanyagtermelése, valamint a fát és egyéb erdei termékeket felhasználó ágazatok igénye és fogyasztása közötti összefüggések kimutatása. Először — mintegy kísérletként — az erdészet és a gyári papíripar közötti történelmi kereslet—kínálat viszonyokat dolgoztuk fel. Az összefoglaló jelentés megírásához az anyag készen áll. Ez tette lehetővé, hogy intézeti belső használatra tanulmányt állítsunk össze a nyárfa korábbi cellulózipari felhasználásáról.

Munkánk legalapvetőbb része az adatgyűjtés. Segéderő hiányában azonban lassan halad. Az intézetben az erdészettörténeti témára eddig 1/0,2,1968-ra 1/0,3 kutatói kapacitás esik, vagyis egy fő évi munkaidejének 3 tizede.

Csapody István:

Az erdészettörténet sensu latu 3, elkülönítésre javasolt ága közül az erdőtörténetnek — amely a német Waldgeschichte egyenértékese — a történettudományokkal s így az agrártörténetírással semmi néven nevezendő kapcsolata sincs. Az erdőtörténet csak nevében őrzi a történetiséget, de mind metodikájában, mind konkrét ismeretanyagában a geobotanika, közelebbről a genetikai növényföldrajz körébe tartozik, s noha eredményeit a nyelvészethez, néprajzhoz, közgazdaságtanhoz stb. hasonlóan közvetve fel is használjuk, művelése nem tekinthető a történetírás feladatának.

Ezzel szemben az erdészettörténet sensu stricto, különösképpen pedig az erdőgazdálkodástörténet igen szorosan kapcsolódik az agrártörténethez, minthogy a kettőt összekapcsolja 1. a *történetiség;* 2. az a körülmény, hogy a térben és időben egymás mellett fejlődő, szorosan összefonódó gazdálkodási tevékenységet a *gazdaságtörténet* módszerével kívánja megközelíteni.

A *szemlélet* és a *módszer* el nem hanyagolható, közös szempontjai mellett jórészt közösek a *források* is, hiszen a szóbeli hagyományok és az erdő, ill. termőhely értékelhető tanúvallomásain kívül az erdőtörténésznek is kisebb részben a nyomtatásban megjelent, lehetőleg teljes anyagra, nagyobb részben azonban a közvetlen, feltáratlan, kéziratos levéltári anyagra és térképekre kell támaszkodnia.

Minthogy az erdőtörténet az erdő és a vele való gazdálkodás miként jét és időbeni változását történeti szellemben és módszerekkel, történeti források alapján kutatja, célját legjobban úgy tudja elérni, ha a hozzá legközelebb eső gazdaságtörténeti tudományág, az agrártörténetírás eddigi eredményeire támaszkodik. Ez véleményem szerint a első indok arra vonatkozóan, hogy az erdőtörténeti és agrártörténeti kutatások közötti kapcsolatokat szorosabbra fűzzük.

Az együttműködés másik indoka az, hogy az agrártevékenység két fő ága, a mezőgazdaság és az állattenyésztés, valamint az erdőgazdálkodás fejlődése sok analógiát, sőt párhuzamot mutat. Amikor pl. a kora-feudális korszakban a földművelés primitív és az állattenyésztés félnomád pásztorkodás volt, az erdőket is külterjesen kezelték, és kizárólag a fahasználat szempontjai érvényesültek. Amikor hazánkban a török hódoltság a fejlődésnek induló háromnyomásos földművelési rendszert lehetetlenné tette és az állattenyésztést visszavetette, a nagymértékű erdőirtások az eredetileg erdős sztyepp Alföld teljes elerdőtlenedéséhez vezettek. Amikor a török kiűzése után hazánk Bécs öncélú gazdaságpolitikájának eszköze lett, nemcsak a mezőgazdaság és állattenyésztés lendült fel, de felmerült az erdők tartamos használatának, az újraerdősítésnek igénye is. Az állattenyésztés növekedése a legelőerdők és a makkoltatásra alkalmas erdők kiterjesztésének igényét, jelentős állományleromlást és az állományok védelmében kellő óvó rendszabályok életbe léptetését eredményezte. Az 1720. évi összeírás adatai alapján a 720 000 kataszteri holdon tevékenykedő mezőgazdálkodás további izmosodása az ún. első foglalások, sessiók révén az irtásföldek gyarapodását és az egykori erdőterületek rohamos zsugorodását vonta maga után. Az úrbéri rendezés nemcsak agrár, de erdészeti vonatkozásban is döntő jelentőségű. Az agrártevékenység intenzívebbé, belterjesebbé válásával párhuzamosan az erdők üzemterv szerinti gazdálkodása jelentkezik. A feudális társadalmi rendből a kapitalista gazdálkodásba való áttérés szakaszában a két gazdálkodási ág egymást támogató és rivalizáló kölcsönhatása mind sokoldalúbbá válik.

Éppen ez utóbbi, nevezetesen az egymást váltó társadalmi formációk erdőgazdálkodásának feltárása, vagyis az erdőgazdálkodástörténet kutatása kell hogy elsőrendű célkitűzésünk legyen. Nézetem szerint a forrásanyag adta nehézségek miatt — e tekintetben várjuk a legtöbb támogatást hivatásos történészkutatóinktól — célszerűnek látszik a feladatot úgy kitűzni, hogy az ne nyúljon vissza a kora-középkorra. Az amúgy is hiányos középkori adatok ugyanis zömükben tulajdonjogiak (vö. *Tagányi* Erdészeti Oklevéltárát) és inkább érdekességek. Kutatásaink kezdetéül azt az időpontot jelölném meg, amely a tényleges erdőgazdálkodás megindulását jelenti hazánkban, s ez Mária Terézia 1769-ben megjelent erdőrendtartása vagy legfeljebb Miksa császár ill. király 1564-ben kiadott kötelező erdőrendtartása, a „Constitutio Maximiliana seu norma silvas camerales propagandi et colendi".

Vagy egyik, vagy másik időponttól kezdődően kívánatos volna az agrártörténet eddigi eredményeinek és periodizálásának figyelembevételével, továbbá az agrártörténet különböző területein működő kutatókkal konzultálva azoknak a kérdéskomplexumoknak feltárása, amelyek alapvetően befolyásolták mai erdőgazdálkodásunk kialakulását s amelyek nélkül helyesen erdőgazdálkodásunk hibáit és eredményeit történetileg ki sem értékelhetjük. Ilyen közösen kutatható témák lehetnének:

1. Hogyan ment végbe a feudális erdőgazdálkodásról a kapitalista erdőgazdálkodásra való áttérés, más agrártevékenységekkel párhuzamosan?
2. Mennyiben és milyen mértékben voltak hatással a korai erdőrendtartások rendelkezései a mezőgazdaságra?
3. A II. József-féle hivatalos felmérést követően hogyan változott hazánk erdőterülete időről időre napjainkig, kapcsolatban a művelési ágváltozásokkal?
4. Milyen eredménnyel járt az úrbéri rendezés és az úrbéri viszonyok megszüntetése?
5. Milyen változásokat hozott fahasználati, erdőművelési, vadgazdálkodási és egyéb területen a kapitalista gazdasági rendszer, s ez milyen ellentmondásokat érlelt?
6. Mit jelentett a kötelező üzemterv szerinti gazdálkodás a nemzetgazdaságra, az erdészetre és az agrártevékenységre?
7. Az egyes erdőtörvények hogyan tükrözik az agrár- és erdőgazdálkodás kapcsolatait, s mi volt hatásuk?
8. Milyen volt az erdőgazdálkodás árutermelő jellege, jövedelmezősége?
9. Milyen hatást gyakorolt az árutermelés piaci szükséglete az erdőgazdálkodásra?
10. Milyen helyzetet teremtett szocialista átalakulásunk az erdőgazdálkodásban, különös tekintettel az agrártevékenységre?

Csak néhány kiragadott kérdéskomplexum, amelyek megoldása az egész magyar erdőgazdálkodás megoldását rejti magában. A megoldás meghaladja nemcsak egy ember, de egy kutatókollektíva erejét is, ha azonnal országos érvényű megállapításokat kívánunk tenni. Ha azonban első lépcsőként nem az egész ország erdőgazdálkodásának történetét akarjuk az agrártevékenység más ágaival együttesen vizsgálva megírni, hanem tájjellegű kutatásokra fektetjük a hangsúlyt, a munka közeli jövőben sikerrel kecsegtet. Az egyetemes magyar gazdaságtörténet keretein belül csak 4—5 más jellegű tájon kezdjük kirakni szakmánk mozaikjait, s akkor majd kontúrjaiban kirajzolódik a kép, melynek megfestése régi adósság, de együttműködésünk várható gyümölcse.

Reuter Camillo:

Kétségtelenül elsőrendű érdeke minden tudománynak, hogy gondolatait, mondanivalóit szabatos, közérthető módon fejthesse ki. Helyes tehát, ha az erdészettörténet eleve is igyekszik ezt már indulásakor biztosítani. Éppen ezért kell értékelnünk a referátum ilyen irányú erőfeszítését a szaknyelvi kifejezések szabatos értelmezéséért.

Feltétlenül helyes az a megállapítás, hogy az erdészettörténet csakis az általános gazdaságtörténeti keretbe helyezve vizsgálható, kutatható. Művelőinek számos kiegészítő szakismerettel kell rendelkezniük, hogy a tudományt eredményesen, színvonalasan kutathassák. Megfelelő paleográfiai, latin nyelvi stb. ismeretek nélkül az értékes középkori és újkori anyaghoz nyúlni alig lehet. Ma a műszaki ismeretek fokozott terjesztésével a humán ismeretek visszaszorulása jár, ami nem kedvez a történettudományok művelésének, sőt eleve komolyan felveti azt a kérdést, hogy szakszerű módon képes-e nem hivatásos történész az okleveles és írásbeli anyagban ilyen munkát végezni?

Szinte úgy látszik már, hogy könnyebb egy történésznek képesítése mellett a szükséges erdészeti ismereteket az enciklopedikus tudást is meghaladó módon megszereznie, mint szakmáját művelő erdésznek az említetteket. Hiszen azt látjuk, hogy visszatekintve a múltba (sőt a jelenben is) igen kis részt alkotnak az önálló forráskutatáson

alapuló munkák, inkább az összeállítások dominálnak, illetőleg az ilyenek a XIX—XX. századi írásbeli anyagra támaszkodnak.

Kimondhatjuk azonban azt, hogy forrásfeltárás nélkül újat adni nem tudunk. Ezért látszik feltétlenül szükségesnek, hogy valamely tudományos intézeten belül az erdészetnek szerveztessék olyan főállású munkakör, amely elsősorban történész-levéltárosi képesítésű dolgozóval betöltve, a középkori és újkori források hozzáférhetővé tételével, tehát a források felkutatásával, forráskiadványokkal támogatja a kutatást. Az intézmény egyúttal központi gyűjteménye lehetne az erdészettörténeti vonatkozású levéltári anyag mikrofilm- és fényképgyűjteményének, hol térképtári anyag is elhelyezhető lenne.

Anyagiakban nem bővelkedő országnak elsőrendű érdeke forráskiadványokkal feltárni múltját. Ugyanis gyakorlatilag — szorosan a nyomdaköltséget tekintve — azonos költséget jelent egy színvonalas forráskiadvány megjelentetése, mint egy régi kiadványok nyomán készült kompilációs stílusgyakorlaté.

Az említett szegénység írja azt is elő, hogy a forráskiadvány úgy készüljön, hogy az összes társtudományok kívánalmait kielégítse. Mit értek ez alatt? Azt, hogy a forráskiadást úgy készítsük elő, egyeztessük, hogy az kielégítse a néprajzot, a jogtörténetet, sőt betűhív közléssel a távolabbinak látszó magyar nyelvtudományt is. Nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy mindezek a tudományok külön-külön elégítsék ki forráskiadványokkal igényeiket.

A XVII. századot bezárólag minden forrásanyag igen értékes, különösen most, amikor a második világháború során és után számos értékes levéltári anyag semmisült meg. Ennek bemutatására hivatkozom arra, hogy igen sajnálatos, hogy az egyetlen magyar erdészettörténeti forráskiadvány, az Erdészeti Oklevéltár éppen a magyar nyelvű anyagot közli — többször kivonatosan, válogatva — mindig átírva (a múlt század végi helyesírásnak megfelelően, fonetikusan). Sajnálatos, mert ennek következtében — nyelvészeti ismeretek nélkül — félreolvasások fordulnak elő, ami betűhív közlés esetében elkerülhető lett volna.

A magyar erdészettörténet 1920-ig azonos a Kárpát-medence erdészettörténetével. Az írásbeli források a magyar jogalkotást tükrözik, a magyar központi államhatalom ténykedésének nyomai. Ugyanígy a magyar erdészettörténet tárgya a még kellően fel nem tárt erdőnéprajz akkor is, ha a magyarság olyan részének anyagát tárgyalja, amely ma államhatárainkon kívül él. Gondolok itt elsősorban az erdélyi magyarságra (székelyek), akiknek élete erősen összefonódott az erdővel. Ezek nélkül a magyar erdészettörténet hiányos lenne.

Gondolok itt elsősorban az Országos Levéltárban tárolt erdélyi vonatkozású, magyar nyelvű erdőrendtartásokra, amelyekből szép példákat közöl *Tagányi* Károly. Gondolok azután az ugyanitt tárolt ún. Urbariales et Conscriptiones (U. et C.) anyagra, amelynek csak Baranyára vonatkozó korai, XVII—XVIII. sz. fordulóján készült összeírásai is igen tartalmas erdőleírásokat adnak. Olyannyira, hogy ezek alapján volt eldönthető a zselicségi erdeifenyvesek őshonosságának a kérdése is. Természetesen az összeírásokból nem lehet csak az erdészettörténeti anyagot kivonatolni, éppen ezért válogatni kell belőlük, s azt akár a „Gyalui vártartomány urbáriumai", akár az Országos Levéltár „Urbáriumok" kötetéhez hasonló előírások szerint lemásolni s válogatva kiadni. Ez kifejezetten levéltáros—történész—erdészettörténeti kutatói együttműködést kíván, amely nek megvalósítása egy intézmény igen szép feladata lehet.

Ez is mutatja, hogy kétségtelenül helyes a közeli jövőben az együttműködés a magyar mezőgazdaságtörténészek gárdájával. Részben, mert számos hivatásos tagja sok tanáccsal, útmutatással szolgálhat, másrészt a közös gazdaságtörténeti kutatás, forráskiadások területe állandó és szoros kapcsolatot jelent.

Szabad legyen egyúttal mindjárt javaslattal élnem, és az erdészettörténet egyik csendben dolgozó, de kiváló, hivatásos művelőjére felhívnom a figyelmet. Tóthné dr. *Mérey Klára* történészre, aki az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének tagjaként számos tanulmánnyal szaporította tudományunkat, mindig levéltári, feltáratlan forrásokból merítve, ami különös jelentőséget ad munkásságának. Javasolom, hogy szakcsoportunk építse ki vele a kapcsolatot, és tegyünk lépéseket abba az irányba, hogy munkahelyén munkatervében jelentős szerepet kapjon az erdészettörténeti kutatás s e munkásságát szakcsoportunk előtt is ismertesse, munkáit pedig az erdészeti bibliográfia tárgyalja.

SZEMLE

KALICZ NÁNDOR

A KORABRONZKORI NYÍRSÉGI CSOPORT TELEPE NYÍRPAZONY HATÁRÁBAN

Archaeológiai Értesítő 1967. 3—17. l.

A korabronzkor népi alapját Magyarországon a péceli (badeni) kultúra megszaporodott népessége alkotta, s ha e gazdaságtörténetileg igen lényeges korszak egyes leletcsoportjaival többé-kevésbé tisztában is vagyunk, még messze járunk attól, hogy a magyar korabronzkor kialakulásában döntő szerepet játszó kelet—nyugati és dél—északi mozgások mindegyikét világosan lássuk. A nyírségi csoport elkülönítése és jellegének meghatározása alig egy évtizedes múltra tekinthet vissza, pedig e csoport része annak a nagy kulturális komplexumnak, amely a bronzkor kezdetén igen jelentős történeti, társadalmi és gazdasági változások hordozója lett a Kárpát-medencében.

A nyírségi csoport északi határa a Bodrogköz mentén, a Hernád völgyében és Borsod megye alföldi szegélyén húzódik. A Nagysárrét peremén és a Berettyó vidékén vannak legdélibb lelőhelyei. Nyugaton a Hortobágyon találhatók települései. Keleti elterjedési határa nehezen határozható meg: pillanatnyilag a nagy Tisza-könyöktől a Berettyó országhatári szakaszáig egyenes vonal mentén húzódnak a lelőhelyek. Ezen az aránylag nem nagy területen több mint 200 lelőhely ismeretes, és nagy részük, mintegy 150 lelőhely a Nyírségben zsúfolódik össze.

A nyírségi csoport idején igen nagy települési sűrűség állapítható meg a Nyírség és a Bodrogköz homokdombjain, annak ellenére, hogy a talajviszonyok nem a legkedvezőbb feltételeket nyújtották a mezőgazdasági termelésre. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ez a települési sűrűség nem jelenti azonban az összes telepek egyidejűségét. A nyírségi csoportnak a Nyírség és Bodrogköz területén nem voltak tartós települései. Egy-egy telephelyen a felszíni rétegben szórványosan találhatók cserepek, és az altalajba is csak néhány települési hulladékkal megtöltött gödör mélyed. A telepek kiterjedése különböző. A felszíni megfigyelések szerint legtöbb helyen a telepjelenségek egészen kis felületen szóródnak szét. Sokszor a telepnek használt homokdombok szigetszerű jellege szabta meg a települések határát, és ezek néha nem haladták meg a 30 méteres átmérőt. Ismerünk azonban néhány olyan telepet is, melyek felszíni jelenségei igen nagy felületen, olykor többezer négyzetméteren figyelhetők meg. Ennek a kettősségnek oka a nagyobb feltárások híján többféleképpen magyarázható. Talán nem egészen elképzelhetetlen, hogy a kisebb telepek nyári, a nagyok pedig téli szállások voltak. A telepek elhelyezkedése mindig szigorúan a vízparti helyekhez kötött.

Kalicz Nándor ásatási beszámolója jól mutatja azt a hatást, amelyet a keleti, sztyeppei népek megjelenése jelentett, akik ugyan nem alkottak nagy tömegeket, de magukkal hozták az elfoglalt területek népességének egy részét is. Igen valószínű, hogy a földműves közösségek egyes csoportjai a sztyeppeiekkel együtt jutottak el hazánkba. Itt a Felső-Tisza mentén telepedtek meg és fejlett földművelő életmódot honosítottak meg az i. e. 1900—1800 közötti időben a Kárpát-medence északkeleti területén.

KŐHEGYI MIHÁLY

BÖKÖNYI SÁNDOR

DIE WIRBELTIERFAUNA DER SIEDLUNG VON SALGÓTARJÁN-PÉCSKŐ

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 1968. 59—100. l.

Régészeti kutatásunk egyre inkább felismeri, hogy a rézkorból a bronzkorba történő átmenet igen lényeges szakasz a magyar föld gazdaságtörténete szempontjából. Legutóbb Korek József és Patay Pál tárt fel egy ilyen települést Salgótarján-Pécskőn. A régészeti anyag a péceli (késő rézkor) és a zóki (korabronzkor) kultúra leleteit tartalmazta. A vastagabb réteg a péceli volt. A lelőhely gerinces faunáját *Bökönyi Sándor* határozta meg és tette közzé egy nagyobb, itt ismertetendő tanulmányban.

Ami első pillanatra is meglepő az anyagban, az a fajok igen nagy száma. Igaz ugyan, hogy a 18 fajt néhány esetben aránylag kevés csont képviseli, de ezek variációs skálája igen széles, sokszor kiemelkedően erőteljes egyedek maradványai. A fauna számszerű megoszlását illetően a háziállatok vannak döntő többségben, mintegy 70%-át képviselik a csontanyagnak. A vadászott állatok közül mindkét régészeti korban a *szarvas* gyakoribb a *bölénynél*. Említésre méltó két gímszarvas agancsrózsájának 300, illetve 360 mm átmérője, mert a Magyarországon vezetett 130 évi (1828—1959) adatok szerint a legnagyobb példány rózsaátmérője 333 mm volt. Mindez arra mutat, hogy a szarvasok a korabronzkorban jóval nagyobb testalkatúak voltak.

Meglepő — bár ez bizonyos fokig az eddigi adatokból is várható volt — egy *lócsont* előkerülése, melyről (ez a lényeg) gondos vizsgálat és összehasonlítás után joggal feltételezhető, hogy szelídített lótól származik. Régészetileg ugyan pillanatnyilag igen nehezen igazolható ez, de a bronzkorban széltében megjelenő zablapálcák komoly lótartásra mutatnak, és ez aligha mehetett egyik napról a másikra. Előzményeit nyilván a rézkorban kell keresnünk.

Nem hiányoznak a leletből a *házisertés*, valamint a *juh* és a *kecske* csontjai sem. Az utóbbi kettő csontjai igen nehezen, legtöbbször egyáltalán nem különböztethetők meg egymástól, s így együtt kénytelen tárgyalni őket a feldolgozó. A biztosan juhnak tartható példányokból kis termetű állatra következtethetünk. A háziasított *szarvasmarhák* testmérete igen különböző. Az egyik szarvcsapból ökörre lehet következtetni, ami első pillanatra talán szokatlanul hangzik, de nem ismeretlen jelenség Európa más őskori lelőhelyein sem. Mindenesetre fejlett tenyésztési tapasztalatokról árulkodik.

Az élelemszerzés céljából vadászott állatok közül az erdei *galamb* (Columba oenas) és a *mezeinyúl* jelenléte érdekes. Az előbbi ritkaságáért, az utóbbi azért, mert a salgótarjáni együttesben az egyetlen nem erdőben élő állatfajt képviseli. A hódot, farkast, rókát, vadmacskát bizonyára prémjéért ejtették el, ezt valószínűsíti az is, hogy igen nagy példányok csontjai kerültek elő. Ezzel szemben a *barnamedve* vadászata húsáért és értékes prémjéért egyaránt folyt. Húsának megevését a velőért feltört csontok bizonyítják. A *vaddisznó* őskori telepeink egyik leggyakoribb táplálékot nyújtó állata s a gímszarvas, valamint a bölény mellett ez jelenti a társadalom hústartalékát. Vadászatában közrejátszott az is, hogy a neolitikumtól kezdve egyre erőteljesebben háziasítják. Az ehhez szükséges fiatal malacokat csak az anya elejtése után foghatták be.

Bökönyi Sándor mintaszerű dolgozata újabb, megbízható adatokkal gazdagította az egyes állatok háziasításáról, őskori társadalmunk gazdasági berendezkedéséről alkotott hiányos képünket.

KŐHEGYI MIHÁLY

HORVÁTH BÉLA

AZ ÁRPÁD-KORI FALUSI HÁZ A KORABELI TÖRVÉNYEK TÜKRÉBEN

Folia Archaeologica, XVII. Bp. 1965. 127—34. l.

A magyarországi Árpád-kori falvak kutatása aránylag rövid múltra tekinthet vissza. Alig két évtizede lendült fel — néhány elszórt korábbi kezdeményezés után — ez a kutatási terület, mely művelődéstörténeti viszonyaink egyik legfontosabb részét foglalja magában. Egyelőre azonban nem tud olyan mennyiségű és minőségű adatot nyújtani, melyek birtokában átfogó következtetéseket vonhatnánk le a X—XIV. századi Magyarország települési viszonyairól. A nagyobb mérvű előrehaladást gátolja a teljes egészében feltárt Árpád-kori falvak hiánya. (Hozzátenném: a feltárást meg az anyagiak hiánya fé-

kezi.) Feltárt települések nélkül pedig nemhogy az említett kutatási területre, de egy-egy falu szerkezetére, a házak—utcasorok (ha voltak ilyenek) egymáshoz való viszonyára is igen nehéz következtetni. Falukutatásunk jelenlegi helyzete mellett nem tudunk pontos feleletet adni olyan fontos kérdésekre, mint például: hogyan tükröződik a társadalmi tagozódás a települések szerkezetében, a lakóházak formájában, volt-e különbség (nyilván kellett legyen) egy falun belül a szegényebb és módosabb lakók között a házak szerkezetét, építési anyagát illetően — s ha igen, milyen mértékben. Mennyiben vonta maga után a munkamegosztás kezdete egy-egy település képének megváltozását, volt-e különbség a más-más gazdasági ágakban dolgozók települései között, vagy településen belül volt megtalálható ezek bonyolult egymás mellett élése.

S ha itt pontot is teszünk az önkéntelenül feltoluló kérdéssorozat végére, csak azért tesszük, mert ennyi önmagában is nyomasztó, kár szaporítani. Nem kétséges bizonyára semelyikünk előtt, hogy Árpád-kori régészetünk jelenlegi helyzetében egymagában nem tudja e feladatokat megoldani. Ezért figyelemre méltó a szerző álláspontja, aki most korabeli törvényeink szövegét hívta segítségül a hajdani állapot minél tökéletesebb megismeréséhez. Az ide vonatkozó adatok soványságáról nem tehet, így is sikerült néhány ponton megerősítenie a sátor—kunyhó—földbeépített lakóház kérdéskörében eddigi ismereteinket. Egyetlen megjegyzést: érdemes lett volna a törvények gazdaságtörténeti adatait is kiaknázni és megtoldani az oklevelek tanulságaival, így talán több fény derült volna egy falusi háztartás külső képére. Az eddigi feltárások máris egy gazdasági épület (feltehetően istálló) hiteles formájának rekonstruálásával örvendeztettek meg bennünket Orosháza határában.

KŐHEGYI MIHÁLY

BANNER JÁNOS—JAKABFFY IMRE

A KÖZÉP-DUNAMEDENCE RÉGÉSZETI BIBLIOGRÁFIÁJA 1960—1966

Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 242 l.

A magyar régészek mindig is nagy gondot fordítottak tudományuk bibliográfiájának összeállítására. Így jelent meg *Alföldi András* tollából 1936-tól folyamatosan a Bibliografica Pannonia, majd *Banner János* összeállításában a Bibliographia Archeologica Hungarica 1793—1943 (Szeged, 1944). Egy évtizeddel később pedig, immár egy hivatásos könyvtáros közreműködésével, napvilágot látott *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája*, mely minden eddiginél alaposabban, megbízhatóbban és sokrétűbben tárta fel az időközben hatalmasra duzzadt anyagot. Azóta az 1954—59 közötti irodalom is megjelent, és most került ki a sajtó alól az 1960—66 közötti időszakot felölelő kötet. A szakirodalom mérhetetlenül megnövekedett számát jól érzékeltetik a felvett címek. Míg a XVIII. század végétől 1954-ig mintegy 1700 tétel szerepel, addig 1954—59 között közel négyezer, 1960—66 között majdnem hatezer címszó került felvételre. A bibliográfia beosztása nem változott, az egyes fejezetek között azonban súlyponti eltolódások tapasztalhatók. Változatlanul fájlalnunk kell az agrártörténeti szempontú régészeti cikkek alacsony számát. A történeti növény- és állattan jelentőségéhez képest még mindig nem foglalta el az őt méltán megillető helyet. Nem arról van itt szó, hogy folyóirataink nem közölnének örömmel ilyen jellegű cikkeket, még arról sem, hogy szakembereink nem dolgoznának a legnagyobb erőbedobással témájukon, de szakemberrel és anyagi lehetőségekkel szinte katasztrofálisan rosszul állunk. Változatlanul az a véleményünk — ezt már megírtuk e folyóirat hasábjain —, hogy az egész ügy igazi gazdája a Mezőgazdasági Múzeum kellene legyen. Itt lehet kiépíteni olyan kutatói bázist, mely országosan is képes lenne felmérni a múzeumokban levő anyagot. A folyamatosan készülő feldolgozások megjelentetése aligha jelentene nehézséget.

KŐHEGYI MIHÁLY

SZITA LÁSZLÓ

A PAPÍRKÉSZÍTÉS ÉS A PAPÍRGYÁRTÁS PÉCSETT 1764—1860

Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 79. sz. Pécs 1967. 74 l.

A hazai papíripar történetének kutatása hosszú ideig elhanyagolt területe volt gazdaság- és ipartörténetünknek. A nagyszámú publikációval rendelkező nyomdásztörténet igen keveset tudott a legutóbbi időkig legfontosabb alapanyagának, a papírnak

magyarországi történetéről. Kitűnő tanulmányok sorozata után, hatalmas anyaggyűjtő munka nyomán látott napvilágot alig néhány éve *Bogdán István* tollából az iparág történetét szintetizáló mű: „A magyarországi papíripar története". Hogy azonban a levéltárakban, különösen vidéken, még mindig nem apadtak el a papírmalmokra vonatkozó források, azt éppen ez a pécsi papírkészítés és papírgyártás monográfiájának is beillő kötet bizonyítja.

Az indítás mindjárt negatívummal kezdődik. Ez ideig ugyanis úgy tartottuk számon, hogy az 1553-ban Pécsett szereplő Papírjártó István a második ismert hazai mesterünk. *Káldy-Nagy Gyula* török forrásközléséből most már tudjuk, hogy Paizsjártó a helyes olvasat, s így el kell ejtenünk e korai — őszintén szólva: egyedülállósága miatt ez ideig is gyanús — kezdetet. Annál gazdagabban bontakozik ki az első papírmalom története. Az alapítás tervét 1764-ben tárgyalta a káptalani tanács, építése minden valószínűség szerint 1771-ben befejeződött. Költségeit Klimo György fedezte, tehát püspöki alapításúnak kell tekintenünk.

A technikai adatokon túl minket itt elsősorban a gazdasági mutatók érdekelnek. Az adatokból megállapítható, hogy 1773 és 1820 között a papírok minősége és mennyisége erősen ingadozik. Az árak pontosan kísérték a korban bekövetkezett általános áremelkedést. A termelés alakulását erősen befolyásolta a nyári hónapokban gyakran fellépő vízhiány, valamint a malom műveinek megkopása, hibája. Ennek alapján a malom gazdálkodásának mérlege változó képet mutat: 1778—80 között 1113 Ft nyereséggel, 1780—88 között évi 500—900 Ft veszteséggel zárták a számadást. Akkor miből élt meg a papírkészítő mester, teheti fel bárki jogosan a kérdést. Az erre adott felelet egyik legérdekesebb eredménye a tanulmánynak. A mesterek Pécsett *kettős gazdálkodást* folytattak. Ahogy gyengült a papírkereskedelemből befolyó jövedelem, úgy növekedett a mester érdeklődése a mezőgazdálkodás iránt. Öt-hat évi bérlet után a malom jövedelméből elcsipkedett összegekből szőlőt, kertet, házat, kaszálót ás állatokat vásároltak. A kettős gazdálkodás teszi számunkra egyedül érthetővé, hogy a sokszor nagy hiánnyal záródó gazdasági év után miért tud a malom bérlője zavar nélkül új évet kezdeni. Ez a helyzet azonban óhatatlanul azzal a következménnyel járt, hogy a mesterek figyelme magáról a papírkészítésről sokszor elterelődött. Az eredmény: bukás. 1859-ben a káptalan elárverezi a malmot. A város hamarosan sörfőzőt, lisztmalmot és egy fűrészmalmot rendez be a helyén.

KŐHEGYI MIHÁLY

ÜRÖGDY GYÖRGY

RÓMA KENYERE, RÓMA ARANYA

Gondolat kiadó, Bp. 1969. 247 l. 45 kép

Ürögdi György nagy sikerű könyve, „A régi Róma" után újabb tudományos-népszerűsítő munkát adott közre „Róma kenyere, Róma aranya" címmel. A szerző közgazdaságtudományi, mezőgazdasági, régészeti és történeti ismereteit egyesítve olyan, bárki számára hozzáférhető, magyar nyelvű római gazdaságtörténetet írt, amely régóta hiányzott irodalmunkból. Munkáját időben és térben korlátozta az i. e. 1. sz.—i. sz. 1. sz.-i Róma városára és Itáliára. Csak néhol enged meg kisebb előre- vagy hátrapillantást vagy más területekkel való összehasonlítást, hiszen az anyag óriási volta terjedelemben nagyon kötötte a szerzőt.

Könyvében feldolgozza az említett időszak mezőgazdaságát, bányászatát, az ipari és kereskedelmi életet, a pénz- és hitelügyleteket. A római mezőgazdaság tárgyalását a földért való küzdelemmel és e harc eredményeként hozott agrártörvények ismertetésével kezdi. A régi kisparaszti gazdálkodási formában döntő változást hozott a II. pún háború után kialakult latifundiális rendszer. A fejlett karthágói mezőgazdasági művelési módról Mago munkájából értesültek a római gazdák, ezt a művet éppen ez idő tájt fordították latin nyelvre. Cato agrártudományi munkássága is nagyjából erre az időre esik. A parasztgazdaságok sorvadását azonban megállítani sem törvényekkel, sem gazdasági tanácsokkal nem lehetett, ez a gazdálkodási forma a rabszolgatartó birodalom keretei között már idejét múlta. A bomlás egyre terjedt, és Augustus halála után egyre inkább a bérleti rendszer vált általánossá. A könyv második fejezetében a szerző a mezőgazdasági termelvényekkel foglalkozik. Auctoradatok és ásatási magleletek alapján tudomásunk van arról, hogy mit termeltek ebben a korban Itália földjén. Fő termék a gabonafélék (tönkölybúza, kétszemű búza, árpa), a szőlő és az olaj volt. E két utóbbi termesztésének ismeretét a déliitáliai görögöktől vették át a rómaiak. A kisbirtokosok önellátó gazdálkodásra rendez-

kedtek be, az egyes termékfajtákra való specializálódás csak a nagybirtokon volt lehetséges. A természátlag emelésére az agrárszerzők az öntözés és a trágyázás gyakorlatát ajánlották. Az eke egyszerű formájú volt, kormánylemez nélküli, a föld megforgatását nem végezte el. A legfontosabb mezőgazdasági eszközök közül ismerték még a boronát, gereblyét, kapát, ásót, sarlót. Ez utóbbival folyt az aratás is. A magot kézzel vetették el, a kerti növényeket kapával művelték meg. Az Észak-Galliában feltalált aratógépet a szerző véleménye szerint a munkaerőhiány hozta életre, de általános elterjedést a birodalomban nem ért meg. A cséplés általában taposással vagy cséphadaróval a szérűben végzett munka volt, a különféle cséplőszerkezetek nem váltak közkedveltté. Itália gabona szempontjából mindig behozatalra szorult, ezért itt nagyon jelentős termék volt a bor és az olaj. A szőlő termesztésébe rendeleteikkel még a császárok is beleszóltak. Jelentős volt Itáliában az állattenyésztés, főleg a nagyállattartás, a haltenyésztés, a méhészet, a gyümölcskertészet. A gazdálkodásban szabadok és rabszolgák egyaránt részt vettek, a birtok felügyelője, a vilicus többnyire felszabadított rabszolga volt. A rabszolga mint élőleltár teljesen a birtokhoz tartozott.

A könyv második része a bányászattal, a harmadik rész a kézművességgel és az iparral foglalkozik. Számunkra itt különösképpen az élelmiszeriparról szóló rész érdekes. A továbbiakban a kereskedelemről és a közlekedésről beszél. A kereskedelmi életnél mérlegeli a megélhetés és az árak összefüggését, majd a római mértékrendszerről ad tájékoztatást. A mű befejező része az államháztartás kérdéseivel és a pénzgazdálkodással foglalkozik. A kötet végén időrendi tábla, irodalmi tájékoztató segíti a témában elmélyülni kívánó olvasó érdeklődésének kielégítését. A kötetet szemléletessé korabeli ábrázolások fényképmásolatai teszik, olvasmányossá pedig a szerző kellemes elbeszélő stílusa. A szakemberek és a téma iránt érdeklődő olvasók is bizonyára szívesen veszik kézbe ezt a munkát.

R. Pető Mária

ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF

VESZPRÉM MEGYE HELYTÖRTÉNETI LEXIKONA

Magyarország Helytörténeti Lexikona. Megjelenik a Magyar Országos Levéltár és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Statisztikai Tanszéke kiadványaként. Szerk.: Kovacsics József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 438 l., 69 kép.

Sorozatindítás igényével készült el és jelent meg Veszprém megye Helytörténeti Lexikona *Ila Bálint* és *Kovacsics József* tollából. Úgy értesültünk, hogy Borsod, Fejér, Vas és Zala megyék kutatómunkái is megindultak, ezek közül 1969-ben a megyei tanács nagy anyagi áldozata nyomán befejeződött a Zala megyei kötet anyaggyűjtése és megkezdődött a szövegezése, folyik a munka Vas megyében is. Tudomásunk szerint más megyékben is foglalkoznak a lexikonkészítés gondolatával. A Veszprém megyei kötet 1800 példányban jelent meg, és már évek óta nem kapható a könyvesboltokban, felmerült egy második kiadás gondolata is. Mindez mutatja a megélénkülő helytörténeti érdeklődést, a helytörténet irányába mutató társadalmi igényt. Bár a Veszprém megyei kötetet megjelenése után közvetlenül többen ismertették,[1] az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán meg is vitatták,[2] azóta — tudomásunk szerint — újabb ismertetés nem jelent meg, felhasználhatóságának gyakorlati tapasztalatairól nem számoltak be. A Zala megyei kötet kutatómunkájának irányítása során a szerzők már részben hasznosították az elhangzott kritikai észrevételeket, alapvető változás azonban nem következett be. A szövegezés során pedig a kutatómunka hiányosságait már pótolni nem lehet. Éppen ezért úgy érezzük, hogy túl kell lépnünk az egyszerű ismertetés kereteit, a recenzensnek — aki maga is hivatalból egyik szövegezője a Zala megyei kötetnek — fel kell vetnie a Veszprém megyei kötet anyagával és módszerével kapcsolatos problémáit. Ezt kell tennie még akkor is, ha ez a szűkre szabott terjedelem miatt az arányok eltolódására vezet, ha hiányérzeteinek szóvátétele nagyobb súlyt is kap a munka erényeinek felsorolásánál. Természetesen nincs módunk a helytörténeti lexikon egész problematikájának rendszeres kifejtésére, hanem csak néhány — az agrárviszonyok fejlődése szempontjából is fontos — észrevételünk felvetésére.

[1] A teljesség igénye nélkül vö.: *Degré Alajos:* Levéltári Szemle, 1965. 3. sz. 175–78. l.; *D[ux Erik]né Nagy Katalin:* MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1964. 467–78. l.; *Éri István:* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 3. k. 291–300. l.; *Györffy György:* Levéltári Közlemények, 1965. 174–78. l.; *Kenéz Győző:* Történelemtanítás, 1964. 28–30. l.; *Wallner Ernő:* Földrajzi Közlemények, 1965. 169–72. l.

[2] A vita ismertetését : *Dux Erikné Nagy Katalin:* Levéltári Szemle, 1965. 3. sz. 206–222. l. és A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 3. k. 283–90. l.

A levéltáros-történész, aki már jelentős alkotásokkal tette ismertté nevét feudáliskori történetírásunkban, és a statisztikus, akinek úttörő érdemei vannak a magyar történeti statisztika alapvetésében, a volt Országos Községi Törzskönyvbizottság tagjaiként kezdtek foglalkozni a lexikonkészítés gondolatával, a bizottság munkája során felhalmozódott anyag közzétételével. Valóban impozáns az az anyagmennyiség, amit a két kutató a bevezetés tanúsága szerint viszonylag kevés munkatárs bevonásával hosszú évek munkája során összehozott, és amelynek nyilván csak egy töredék részét tudták a nyomtatott szövegben közzétenni. Munkájuk célkitűzését így határozták meg: „*a)* A helytörténetírás előmozdítása: Dokumentáció és útmutatás részben a számbajövő forrásanyagra, részben az elkészítendő történeti rekonstrukció szempontjaira. *b)* Szülőföldünk és hazánk története megismerésének elősegítése. *c)* Gyakorlati államigazgatási célok szolgálata.... *d)* Köteteink a források nagy tömegének feltárásával, a források genetikájával és adatainak megismertetésével, illetve közlésével elsőrangúan szolgálják a történeti statisztikai megfigyelés és módszer megalapozását s kifejlesztését. *e)* Magyarország újkori [helyesebben: későközépkori és újkori — S. E.] történeti földrajzának elkészítése."[3] Az államigazgatási célok szolgálatát — úgy érezzük — a kötet maradéktalanul ki is elégíti, az államigazgatási szervek a jövő terveinek előkészítése során nem igényelnek részletesebb tájékoztatást a települések múltjáról.

A helytörténeti kutatás alapvetésének és a népművelésnek a szolgálatát már nehezebb volt összeegyeztetni. A kötet rendszerében az utóbbi, anyagában az előbbi javára tesz engedményeket. A szerzők — bár nem mondják ki — a települések szintjén kívánták a helytörténetet művelni, ezért a kötet gerincét — mintegy négyötöd részét — „A megye községeinek és lakotthelyeinek lexikona" alkotja a helységek betűrendjében. Egy-egy címszó szerkezetileg négy részre tagolódik. Az első részben a szerzők felsorolják a települések nevének történelmi formáit és változatait (I. 1. pont), és megadják a ma is élő helységek nevének megfejtését, magyarázatát (I. 2. — Ez *Mikesy Sándor* munkája). A második részben a „Települések, lakotthelyek és puszták életrajza" címen a szerzők rövid szöveges vázlatot adnak a helység történetéről (II. pont). A harmadik részben adatközlések és táblázatok találhatók: a település területére és művelési ágak szerinti megoszlására vonatkozó adatok az 1857., 1895. és 1935. évekből (III.), a népesedés és társadalmi megoszlás adatai a feudális korból (IV. 1. pont — az úrbéres népességre vonatkozó adatokat az 1531., 1570. és 1696. évi dicalajstromokból, az 1720. és 1828. évi országos összeírásokból és az 1768. évi úrbérrendezás során készült tabellákból vették, a nemességre vonatkozóan 1550., 1666., 1715., 1754. és 1780. évekből közölnek adatokat), majd táblázatban közlik a helység lakosságszámának alakulását 1785 és 1960 között a II. József-féle, az 1857. évi osztrák, az 1869., 1890., 1910., 1930., 1941. és 1960. évi magyar népszámlálások és Ludovicus Nagy 1829. évi adatai alapján, a népesség alakulását az 1785. évi bázisra viszonyszámokban is kiszámítva (IV. 2.). Közlik továbbá a foglalkozási adatokat az 1910., 1941. és 1960. évi népszámlálás alapján (IV. 3.), az őstermeléshez tartozó népesség foglalkozási alcsoportok szerinti megoszlását 1910-ben és 1941-ben (IV. 4.), ez bizonyos képet ad a parasztság vagyoni tagozódásáról is. Végül táblázatot találunk a népmozgalom alakulásáról 1910 és 1940 között (V.) és a lakóházak számáról 1785-től (VI.). A negyedik részben a kéziratos és nyomtatott térképek, látképek és tervrajzok felsorolása (VII. pont — *Nagy Júlia* munkája) és a bibliográfia (VIII. pont — *Nagy László* munkája) található, amit a forráslelőhelyekre utaló — elég nehézkesen kezelhető — jegyzetanyag követ.

A népművelési célok szolgálatát jelenti a harmadik rész (III—VI. pontok) anyagának helységenként való közlése. A helytörténeti kutatás érdekében szívesebben láttuk volna ezeket megyei táblázatokba összevonva. Így kevesebb helyet is igényelt volna, lehetőséget adva további adatsorok közlésére, és talán a kutatót is jobban inspirálta volna az összehasonlításra, ami általában gyenge oldaluk a kezdő helytörténészeknek. Viszont a használt formában az adatközlések és táblázatok szükségszerű szűkszavúsága a járatlan olvasót megtévesztheti (pl. 1785 és 1828 között a legtöbb helységben a házak száma az adatsor szerint csökkent, holott csak a két összeírás eltérő alapjáról van szó).

Ezt a nehézséget is lenne hivatva a kötet első része áthidalni. Itt a szerzők a bevezetés után — ahol célkitűzéseiket, forrásaikat és rendszerüket ismertették — „Veszprém megye történetének összefoglalásá"-t nyújtják, amelynek során a megye területéről és közigazgatási beosztásáról, népességi, társadalmi és települési képéről, lakóinak foglalkozási összetételéről, megélhetési forrásairól, a természetes és tényleges népszaporodásról adnak rövid áttekintő képet, mintegy 60 oldalon. E rövid áttekintéstől nem várhatjuk el, hogy a megye történetének monográfiáját nyújtsa. Már mások is szóvátették, hogy ez az összefoglalás nem eléggé áttekinthető, rendszeres, az időrend figyelmen kívül hagyása za-

[3] Veszprém megye Helytörténeti Lexikona, 13. l.

varossá teszi. A szerzők ugyan — különösen a kapitalista és a szocialista korra vonatkozóan — sok hasznos szempontot vetnek fel, módszert mutatnak be, ezt azonban nem egy logikus rendben végzik el. Igen hasznos például a különböző forrásokból származó demográfiai adatok összevetése a népszámlálási eredményekből matematikai módszerekkel becsült adatokkal. Kár, hogy az 1785 előtti adatokat nem vetették össze ugyanezen függvények alapján becsült adatokkal. Az 1768. évi — az úrbérrendezés során készült tabellákból levonható — népességi adatok ellenőrzési kísérlete így nem vezetett megnyugtató eredményre. Nem teljesen érthető, hogy a szerzők 1785 előtt miért évi egy százalékos növekedéssel számolnak, amikor 1785 és 1869 között az évi átlagos növekedés alig valamivel több mint fél százalék. Fontos szempontot vetnek fel a szerzők az iparosodás nyomán bekövetkező társadalmi átrétegződés vizsgálatával, ennek vidékenként is különböző hatásáról tanulságos képet kapunk. Sajnos azonban a kezdő kutató az első részben sok fogalomnak nem találja meg a magyarázatát, nem kap — különösen feudális kori — adatainak kritikájához kielégítő segítséget. A feudális kori mezőgazdasági termelésről, a megélhetési forrásokról nyújtott kép elnagyolt, nem elég világos, megreked az illusztráció szintjén. Sajnálatos módon az összefoglalás feudális kori részében a „kuruc" nacionalizmus nyomaival,[4] az osztályharc idealista-morális szemléletével[5] és a fogalmak pontatlan használatával[6] is találkozunk.

A terjedelem, az idő és az anyagi erőforrások eleve szükségessé teszik, hogy a szerzők munkájuk határait kijelöljék. Mindent nem tartalmazhat a lexikon, viszont a szerzők céljai között az iránymutatás is szerepelt, ezért a falu életének legfontosabb tényezőit, történetének legfontosabb fordulópontjait nem hagyhatták volna figyelmen kívül. E határok kijelölése azonban nagyon esetlegesen történt. Nem érthetünk egyet azzal, hogy a helyhiányra való hivatkozással „eleve mellőzni kellett" olyan adatok közlését, mint az állatállomány alakulása és az úrbéres viszonyok tárgyalása. A parasztság feudális kori földellátottságának kérdését a szerzők úgy látszik nem is akarták megvizsgálni, mert mellőzését nem említették meg. A termelőerők és a termelési viszonyok történeti vizsgálatához mindez szervesen hozzátartozott volna, és nem nélkülözhető. Az egyes települések belső gazdasági és társadalmi struktúrájáról a kapitalista korból sokkal jobb képet kapunk: a határ művelési ágak szerinti megoszlása, a foglalkozási megoszlás, az őstermelők birtoknagyság szerinti tagozódása a táblázatokból jól leolvasható, a szöveges részben is történik utalás a belső struktúrára. Persze szívesen láttunk volna még további adatokat a birtokviszonyokra, az üzemi viszonyokra, az állatállományra, a mezőgazdaság eszközellátottságára, a vetésszerkezetre vonatkozóan is. A feudális korból közölt adatok azonban igen szegényesek, sokszor maradnak meg az általánosságoknál és még forrásaik lehetőségeit sem használják ki. A kötet a birtokviszonyok kérdését csak a földesurak oldaláról vizsgálja meg, amennyit ebben a tekintetben nyújt, az elégséges is, részletesebb képre nem is volna szükség (bár az adatok pontosabb kezelésére igen[7]). Az úrbéres népesség megoszlásánál azonban a szerzők megelégszenek a jobbágy—zsellér—lakó kategóriáival, és ezzel veszedelmes sematizálásra csábítják a feudális agrárviszonyokban járatlan helyi kutatót és olvasót. Mennyi volt az adó alatti föld mennyisége, és hogyan oszlott meg az adózók között? — ezek olyan kérdések, amelyeket a Mária Terézia-féle úrbérrendezés irataiból ésaz 1828. évi országos összeírásból is — e forrásokat a szerzők használták — meg lehetett és meg kellett volna állapítani. Az a tény, hogy a jobbágyság és a zsellérség kezén nemcsak úrbéri telki föld, nemcsak adózó föld volt, nem menthet fel bennünket annak kötelezettsége alól, hogy az úrbéres telki állomány mennyiségét és megoszlását megvizsgáljuk.

Sem a megyei összefoglalásból, sem az egyes helységek „életrajzából" nem tűnnek szemünk elé a falu történetének nagy fordulópontjai. Véleményünk szerint egy vázlatos falutörténeti áttekintés sem mellőzheti a következő fontos fordulópontok vizsgálatát (időben a jelenből a múlt felé haladva): 1. *A falu szocialista átalakulása*, a termelőszövetkezeti községgé alakulás. Ez Veszprém megyében a lexikon anyaggyűjtő munkájának lezáródása után történt, így itt nem hiányolható — bár a korábbi évek szövetkezeti mozgalmára történhetett volna anyaggyűjtés. 2. *A földreform*. Erre a szöveges részben több helységnél történik utalás, statisztikai feldolgozására azonban nem történik kísérlet, amit a forrásanyag ismeretében meg is értünk, de mellőzése mégis hiányérzetet okoz. 3. *A jobbágyfelszabadítás*, illetve ennek végrehajtása: a birtokrendezés. Nemesi községekben hasonló fordulópontot jelentett a tagosztály, a tagosítás.[8] Minderről a lexikonban

[4] Pl. uo. 48. l. 2. bekezdés.
[5] Pl. a földesúr „cinizmusa" — uo. 50. l. 4. bek.
[6] Pl. az ítélet és a törvény összekeverése — uo. 50. l. 1. bek.
[7] Pl. az Esterházy-család hercegi és grófi ágát nem lenne szabad összekeverni — uo. 58. l. 1. táblázat.
[8] Pl. Szentgál helységnél nem történik említés a tagosításról, pedig jelentőségére rámutat *Vajkai Aurél:* Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp. 1959. 10, 23. stb. l.

semmit sem találunk. A kötet szerzői teljesen mellőzték a birtokrendezési perek anyagait, amelyek pedig a falvak jelentékeny részére, falvanként csomózva megtalálhatók a Veszprém megyei Levéltárban.[9] A birtokrendezési eljárás során készült felmérési birtokkönyvek nemcsak a telki állomány pontos megállapítására nyújtanak lehetőséget, hanem megtalálható bennük a telken kívüli állomány egy részének (a maradvány- és irtásföldeknek), a majorsági földeknek, a közös legelő- és erdőterületnek a nagysága az 1848. évi állapot szerint. Mellőzésük miatt nem tudjuk meg azt sem, hogy mekkora volt az elkülönítés során a jobbágyoknak jutott legelő és erdő területe, csökkent vagy nőtt-e a jobbágyfelszabadításig a telkek száma. *4. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés.* Az a benyomásunk, hogy a szerzők ennek sem tulajdonítanak jelentőséget, arról következetesen az „úrbéri tabella idején" formában beszélnek. Szükségtelennek tartják közölni, hogy a rendezés milyen változásokat hozott (vagy nem hozott) a falu életében, kötöttek-e utána új szerződést, sikerült-e végrehajtani, volt-e a későbbi időben regulatio. Nem tudjuk meg, hogy a település a rendezés során melyik osztályba került, mennyi volt a telki illetmény, hány telek volt és hogyan oszlott meg, mit mond a tiszti jelentés a legelőről, az erdei haszonvételekről stb. A lexikon irányt akar mutatni a helytörténet kutatóinak, és nem hívja fel a figyelmet a feudális kor egyik legfontosabb forráscsoportjára, amely pedig kiinduló alap és támpont lehet a kutatónak. Ez a forrásanyag — a forrásjegyzék tanúsága szerint — Veszprém megyében is a szerzők rendelkezésére állt, azt bizonyos szempontból használták is.

Az egyes helységek szöveges életrajzai a legtöbb adatot a Mohácstól Mária Teréziáig terjedő időszakra nyújtják. Az viszont igen kérdéses, hogy Mohács olyan döntő korszakhatárt jelentett-e az egyes települések életében, hogy egy ilyen nagy munka kezdő évének elfogadható lenne 1527. Lehet, hogy gyakorlati okok kényszerítették erre a szerzőket — akkor ezt közölni kellett volna —, nem is kérhetjük számon a szerzőktől az egész okleveles anyag áttekintését. Az is igaz, hogy a tudományos kutatás számára a lexikon megjelenésekor rendelkezésre állt Csánki munkája, és ezzel a kapcsolatot a lexikon megteremti. Később sorozatosan jelentek meg a megye régészeti topográfiái, és készül az Árpád-kori történeti földrajz is. A lexikon azonban nemcsak a kutatás számára készült, a népművelési célkitűzés viszont szükségessé tette volna a teljes kép megrajzolását. De hasznos lett volna ez a szerzőknek is. A Mohács előtti időszak figyelmen kívül hagyása a jelenségek arányainak eltolódását eredményezte. Ezzel magyarázható például, hogy a szerzők a településszerkezet történeti változásainak a képét — véleményünk szerint — túlzottan hagyományos módon, külső tényezővel — a török hódítás katonai eseményeivel — hozzák kapcsolatba. Nem vesznek tudomást arról, hogy a szerkezet változása már a XV. században megindult. Pedig maguk utalnak arra, hogy 1488-ban 96 puszta nincs már benne a dicalajstromban, mégis a további összehasonlító táblázatban úgy veszik, mintha 1488-ban egyetlen puszta sem volna.[10]

A kötet szerzői — célkitűzéseiknek megfelelően — elsősorban a statisztikailag hasznosítható forrásanyag feltárására törekedtek, a feudális korból is elsősorban az összeírások anyagait hasznosították. Bár a szerzők nem közlik a felsorolt 143 levéltári forráscsoport évkereteit, a szövegek és a hivatkozások vizsgálata azonban arra mutat, hogy a nem összeírás jellegű levéltári forrásokat már a XVIII. század második felére is alig-alig hasznosították, a kapitalista korban pedig teljesen mellőzték. Ezzel megint a helytörténeti kutatás alapvetését célzó célkitűzésüket teljesítették csak korlátozottan: a helytörténeti kutató a lexikonból nem kap útmutatást és szempontot az új- és legújabb kor levéltári forrásainak a dzsungelében való eligazodásra. A társadalmi igény viszont éppen e korszak kutatását kívánja meg. Kétségtelen, hogy ebben a vonatkozásban még nincs kitaposott út. A kötet levéltáros munkatársának új utakat kellett volna törnie, esetleg a kapitalista korban járatos levéltáros munkatársakat bevonnia, csak szélesebb körű munkaközösség oldhatta volna meg ezt a feladatot. Erre a Veszprém megyei kötetnél sem idő, sem anyagi lehetőség nem volt. De éppen helytörténetírásunk e gyenge pontja igényelné a fokozott iránymutatást és problémafelvetést, a következő kötetek szerkesztőinek már az anyaggyűjtésnél kell erre a problémára gondolniuk — ez a Zala megyei kötetnél sem történt még meg, és már nem is pótolható —, a kutatás irányítóinak a rendelkezésükre álló anyagi erő egy részét e kérdés megoldására kell összpontosítaniuk.

Észrevételeinket folytathatnánk. Nem beszéltünk a falutörténeti vázlatok szerkezeti és tartalmi problémáiról (az időrend figyelmen kívül hagyásáról, a sokszor statikus képről), a sajtónak mint történeti forrásnak a mellőzéséről (pedig a múlt századi gazdasági szaklapok sok hasznos adatot tartalmaznak egy-egy helység életére), a bibliográfiáról.

[9] *Dr. Takács Endre* levéltári igazgató szíves közlése.
[10] Lexikon, 52. l.

Megdöbbentően kevés a lexikonban a térkép — ezt már többen szóvá tették —, teljesen hiányzik a községhatárokat is feltüntető áttekintő térkép, a domborzatot és a vízrajzot bemutató térkép, amelyek nélkül egy ilyen munkát el sem volna szabad képzelni, nemhogy megjelentetni. Észrevételeink során — egyes példák felemlítésén kívül — nem bocsátkozhattunk a részletekbe sem. De hasonlóképpen hosszan sorolhatnánk fel azt is, ami tetszett a kötetben. Észrevételeink nem csökkentik a szerzők úttörő érdemeit, munkájuk hasznos voltát. Egy helytörténeti lexikon nem lép — nem léphet — fel azzal az igénnyel, hogy a helytörténeti kutatás minden problémáját megoldja, kielégítse. Erre már csak azért sem képes, mert vannak kérdések — fontos, izgató kérdések, így a mezőgazdasági termelés történetének sok problémája —, amelyeket a települések szintjén megoldani nem is lehet, ezeket csak a nagyobb tájegységben — egy uradalom vagy egy vármegye területén — lehet és kell vizsgálni. A lexikon munkái során is sorozatosan merülnek fel olyan kérdések, amelyeket először megyei szinten kellene megvizsgálni és megoldani (például a feudális kori összeírások és a történeti valóság kapcsolatát vagy az egyes helyi piacok vonzásterületét). Csak az összefüggések sokoldalú feltárása teszi lehetővé egy-egy település múltjának megismerését, és ehhez hasznos elindítást ad a helytörténeti lexikon adatbősége.

SIMONFFY EMIL

SÁPI VILMOS

A MEZŐGAZDASÁGI BÉRMUNKÁSSÁG JOGVISZONYAI MAGYARORSZÁGON A XVI. SZÁZADTÓL 1848-IG

Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 292 l., 16 l. képmelléklet

Történetkutatásunk egyik fontos feladata a kapitalizmus előzményeinek, csíráinak a kutatása, a feudalizmus viszonyai között megjelenő újnak a vizsgálata és mennyiségi növekedésének feltárása. Csak ez teszi lehetővé a bekövetkezett minőségi változás módjának és formájának világos megértését. Ebben a vonatkozásban különös fontossággal bír a feudális struktúrán belül a bérmunka és a bérmunkásság helyének és szerepének feltárása. Mégis aránylag kevesen vállalkoztak e kérdés vizsgálatára, a feudális kori mezőgazdasági bérmunka átfogó monografikus feldolgozására pedig — *Sápi Vilmos* nyolcoldalas irodalomjegyzékének tanúsága szerint — eddig még nem került sor. Így a szerző — bár vizsgálódásait a bérmunkásság jogviszonyaira kívánta korlátozni — jogtörténeti beállítottsága ellenére sem térhetett ki a gazdasági és társadalmi problémák komplex vizsgálata elől.

A szerző ugyan korban elhatárolta vizsgálódási időszakát, ezeket a határokat azonban — helyesen — nem értelmezte túl mereven. A vizsgált három és fél évszázadot időben nem tagolta, hanem anyagát tematikusan csoportosította. Először tisztázza a fogalmakat: a bérmunka szempontjából megvizsgálja a rendi társadalom egyes elemeit, a mezőgazdasági bérmunkások különböző elnevezéseit, a zsellérség kettős — úrbéres és bérmunkás — jellegét. Sorra veszi az uradalmakban és a kisebb gazdaságokban foglalkoztatott cselédek és egyéb alkalmazottak különböző csoportjait, a női és a gyermekmunka szerepét. Gazdag tényanyagon keresztül mutatja be, hogy nemcsak a nagy uradalmak alkalmaztak jelentős számban bérmunkát, hanem a jobbágygazdaságok is. Áttekinti a munkabérviszonyok fő formáit, a munkabérek jellegét.

Munkája második részében a jogforrásokat veszi számba. A megváltozó gazdasági és társadalmi helyzet változtatott a rendi jogrendszeren is, a változásokat „alulról" kezdeményezték, a legfontosabb jogforrások a megyei és a városi statutumok. Egységes cseléd-rendtartás végül sem jött létre. A harmadik részben a mezőgazdasági bérmunkásság munkaszerződéseinek jellegét vizsgálja meg, külön az állandó munkások (cselédek), az idénymunkások (részesek, szakmányosok és summások) és az alkalmi munkások (napszámosok, hétszámosok) szerződéseit. A munkaszerződés minden esetben kétoldali megállapodás szóban vagy írásban. A cselédek szerződésére már a XVII. század végén kialakult egy séma, az idénymunkások tekintetében a XIX. század elején jelenik meg az írásbeliség igénye, a napszámosok mindvégig szóban egyezkedtek. Éppen ezért érthető is, hogy legrészletesebben a cselédek jogviszonyaival foglalkozik, ami azért is fontos, mert a cselédség egy számban is jelentős és határozottan elkülönülő társadalmi csoportot alkotott. A szerző gazdag anyagon keresztül mutatja be, hogyan történt a felfogadás és a felmondás, a munkaidő szabályozása, a bérfizetés. Megvizsgálja a munkaerőhelyzetet, a munkabéreket, a hatósági szabályozás formáit.

A negyedik részben a munkaszerződésekből eredő és az azokkal kapcsolatos vitás kérdések elintézésének módjait és eszközeit mutatja be. Megvizsgálja a bírói hatáskört és az illetékességet, a megye, elsősorban a szolgabíró szerepét, a városok és a mezővárosok, a falusi bírók tevékenységét, az úriszék hatáskörét. Sorra veszi az alkalmazott büntetések fajtáit is. Végül a ötödik részben a céhszervezkedési kísérletekről, az egyházak szerepéről, a munkásság szervezkedéseiről és osztállyá alakulásáról szól.

A szerző gazdag irodalomra és levéltári kutatásaira támaszkodva meggyőzően mutatja be, hogy a bérmunka milyen jelentős szerepet játszott a magyarországi feudalizmus utolsó három és fél évszázadában, az élet fejlődése hogyan törte át a rendi korlátokat. Kimutatja, hogy munkaadói mivoltukban a nemesi középbirtokosok azonos helyzetbe kerültek a jobbágygazdákkal, nemes és parasztgazda egyaránt gyakorolta cselédje felett a gazdai hatalmat függetlenül attól, hogy a cseléd személyében nemes vagy nemnemes volt. Az uradalomhoz elszegődött nemes is kénytelen volt alávetni magát az úriszéknek. A munkaadó—munkavállaló viszonylatában megszűnt a nemes és nemnemes kategóriája.

Sápi Vilmos véleménye szerint a bérmunka csírái már a XIII—XIV. században kialakultak Magyarországon, a XV. században már a mezőgazdasági bérmunkások osztálya is létrejött, a XVIII. században pedig számra már túl is szárnyalta a feudális társadalom alapvető osztályát, a jobbágyságot. E megállapítását alátámasztó statisztikai számításaival nem tudunk teljesen egyetérteni. A XVIII. században sem lehet mereven két csoportra osztani a mezőgazdasági foglalkozásúakat bérmunkából élőkre és önálló gazdákra. A szerző — elvégzett korrekciói ellenére is — lényegében a jobbágy és a zsellér rendi kategóriáit állította szembe, és hallgat azokról a kevésföldű gazdákról, akik időszakosan bérmunkára kényszerültek. Ez az átmeneti réteg számban igen tekintélyes lehetett, és ebbe a kategóriába mind a jobbágyság, mind a zsellérség soraiból sokan tartoztak. Az utóbbi évtized kutatásai világossá tették, hogy a termelőeszközökkel való ellátottság kérdését — legalábbis a feudális kor utolsó évszázadaiban — nem lehet csak az úrbéri kategóriák alapján szemlélni.

A könyv végén betűrendes irodalomjegyzék és tárgymutató található, a képmellékletek során a szerző bemutatja a legfontosabb iratféleségeket. A kiadó viszont ismét takarékoskodott az idegen nyelvű kivonattal.

SIMONFFY EMIL

AGRÁRTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ TANULMÁNYOK A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 1—6. KÖTETÉBEN

Szerk. Éri István, Veszprém, 1. k. 1963. 367 l.; 2 k. 1964. 479 l.; 3. k. 1965. 307 l.; 4. k. 1965. 377 l.; 5. k. 1966. 394 l.; 6. k. 1967. 431. l.

Az utóbbi évtizedben vidéki múzeumaink — az utóbbi években már vidéki levéltáraink is — sorozatosan jelentkeztek kiadványokkal, kiadványsorozatokkal, évkönyvekkel, helyet adva saját munkatársaik tanulmányain kívül egy szűkebb vagy tágabb külső szerzői gárda munkáinak is. Vidéki múzeumaink és levéltáraink mindinkább eleget tesznek azon feladatuknak, hogy ne csak a tág értelemben vett helytörténet tudományos kutatóintézményei legyenek, hanem egy-egy vidék helytörténeti centrumai is, amely összefogja, segíti, szervezi és bizonyos értelemben irányítja is vidékének helytörténeti kutatását. Mindez pedig rendszeres publikációs fórum nélkül nem lehetséges. Mégis országos folyóirataink viszonylag kevés teret szánnak e kiadványok ismertetésére, kritikai méltatására. Joggal jegyezhette meg egyik nyelvész kutatónk, hogy a múzeumi évkönyvek a tudományos közlemények temetői. A rendszerint szerteágazó tematika miatt sokszor nem is lehet egységes képet adni e munkákról, annál inkább fontos azonban, hogy időről időre beszámoljunk egy-egy tudományág e kiadványokban megjelenő közleményeiről.

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeinek hat impozáns, rangos kiállítású és gazdag tartalmú kötete fekszik előttünk. A szerteágazó tartalom mögött céltudatos szerkesztői tevékenység van, amint ezt a szerkesztő, *Éri István* a Közlemények indításakor ki is fejtette: a Közlemények profiljába tartozik Veszprém megye „. . . természetrajzi, régészeti, történeti emlékanyaga, beleértve a néprajz, az iparművészet, építéstörténet, ipar- és *mezőgazdaságtörténet* (a kiemelés tőlem; S. E.) és sok más témakör anyagát . . .” és „. . . minden, e tárgykörökbe vágó közlemény számára . . . helyet biztosítunk” (1. k. 6. l.). A szerkesztő nem időhöz kötött merev évkönyvsorozatot kívánt megindítani, és széles körű szervező munkával a sorozat egyes köteteinek sajátos arculatot is kívánt biztosítani. Így a felszabadulás 20. évfordulójára megjelent 3. kötet túlnyomó részben történe-

ti, a 6. kötet építészettörténeti tanulmányokat tartalmaz. A megjelent hat kötet egyértelműen bizonyítja, hogy a Veszprém megyei múzeumok valóban megyéjük helytörténeti kutatásának centrumává váltak, és jelentős mértékben hozzájárultak azon elmaradott állapotnak a megszüntetéséhez, ahogy a kutatás helyzetét Éri István még 1963-ban jellemezte (1. k. 5. l.). A hat kötetben 86 szerző írásával találkozunk, közülük két közleménnyel 12, három vagy több közleménnyel 16 szerző jelentkezett. A megyei múzeumigazgatóság évi beszámoló jelentésén kívül összesen 129 tanulmány, megemlékezés és ismertetés jelent meg a hat kötetben. A határterületek miatt nehéz a tematikus csoportosítás, de felesleges is. A forrásanyag mennyisége, a kutatás állapota és nem utolsósorban a személyi ellátottság és érdeklődés határozza meg, hogy a tárgykörök széles skálájából melyik érvényesül erősebben. Mégis úgy tűnik, hogy az agrártörténet mostohagyerek. Kimondottan mezőgazdaságtörténettel foglalkozó tanulmányt nem is találunk a kötetekben, kevés a több-kevesebb agrártörténeti vonatkozású tanulmány is. Míg az ipartörténet terén például céltudatos kutatómunka folyik Veszprém megyében, amit világosan mutatnak *Nagybákay Péter*, *Mihalik Sándor* és *Molnár László* sorozatos tanulmányai a céhes ipar emlékeiről, a kerámiaiparról, illetve a herendi porcelángyárról, addig ilyenről agrárvonatkozásban sajnos nem beszélhetünk. Még legtöbbet az egy-egy helység történetének egyes kérdéseit feldolgozó tanulmányok nyújtják.

Degré Alajos: *A keszthelyi polgárság úrbérellenes mozgalmai* (2. k. 259—66. l.) című tanulmányában az 1766-ban kibontakozott Kenyeres-féle mozgalmat mutatja be, beállítva a mezőváros XVIII. századi fejlődésébe. A Zala megyei végvárak egész sorában alakult ki az a kettősség, amit Keszthelyen is megtalálunk, a katonaszabadságának legalább a töredékeit megőrző „mezőváros", „belső város" és a földesúri jobbágyok lakhelyének, a „polgárvárosnak", a „külső városnak" a kettőssége. A földesurak törekvése mindenütt az, hogy a mezővárosokat is teljesen hatalmuk alá vessék. Keszthely mezővárosban az ellenállás ellenére is sikerült a tanácsot a földesúr eszközévé süllyeszteni, így az 1766. évi Kenyeres-féle mozgalom a városon belüli harc is volt, a város szegényebb rétegeinek harca a tanács ellen, elsősorban az adó igazságosabb elosztása érdekében. Kár, hogy a szerző a Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel és az 1838. évi új szerződéssel kapcsolatban nem hoz összehasonlító anyagot, mint ezt a korábbi időszakból megteszi, és az adóösszeírásokból kiolvasható népesedési és vagyoni adatokat nem ellenőrzi a II. József-féle népszámlálás adataival. Ez a politikai mozgalom plasztikus bemutatásán túlmenően teljesebb társadalmi és gazdasági kép megrajzolását tette volna lehetővé.

Címe alapján egy falu gazdasági fejlődésének teljes képét várnánk *Kisvarga Lajos* tanulmányából a jelzett időszakra vonatkozóan *(Sármellék gazdasági fejlődése 1731—1850 között.* 3. k. 43—68. l.). A szerző egyetemi doktori disszertációjából közöl részleteket. Sármellék 1731-ben települt újra, a telepítési szerződés igen kedvező helyzetet biztosított a falu népének. A tanulmány legjobb része a telepítés utáni első időszak gazdálkodásának leírása. Kiemeli az állattartás nagy jelentőségét, amit mutat az is, hogy a termett gabona egy részét takarmánynak használták fel, bemutatja a halászat fontos szerepét a falu életében. 1754-ben a falu már kedvezőtlenebb szerződésre kényszerült, majd folyik a küzdelem a földesurakkal egészen a jobbágyfelszabadítás végrehajtásáig. Részletesen bemutatja az 1828-as összeírást, ekkor háromnyomásos gazdálkodás folyt a faluban. Igen jó az a kép, ahogyan vázolja azt a folyamatot, amelynek során a keszthelyi Festeticsek a falu legnagyobb földesurai lettek. A tanulmány mégis több vonatkozásban ellentmondásra készteti a recenzenst. A tanulmány csak feltételezi, de nem bizonyítja a jobbágyok földállományának csökkenését. Az irtásföldek visszavételére adata nincs, a jobbágyok telki állományának felére csökkenését pedig a rovatos adóösszeírásokból véli kiolvasni. Az adóösszeírások közismert megbízhatatlansága folytán ez nem elegendő, annál inkább nem, mert 1848 után pontosan össze kellett vetni az 1848. évi helyzetet a Mária Terézia-korabelivel, tehát a telki állomány változása pontosan megállapítható. Nem meggyőzőek a szerzőnek Dávid Zoltán ellenében Acsády védelmére felhozott állításai. A keresztelési (nem születési!) anyakönyvnek csak az évi összesítését végzi el, meg sem kísérli az anyakönyvben szereplő neveket az összeírásokban szereplő nevekkel összevetni, nem használja az első magyarországi népszámlálás adatait sem. Mind a Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel, mind az 1848-as jobbágyfelszabadítással és ennek végrehajtásával kapcsolatos nézetei korszerűtlenek, elavult irodalomra hivatkozik. Félreérti a használatos területmértéket, amikor azt írja, hogy a hold nem a kataszteri holdat jelentette, „hanem annak kb. a felét kitevő 3 pozsonyi mérős holdat". Bár itt nincs jegyzete (különben is igen szűkmarkúan használja a jegyzeteket), mégis megállapítható, hogy a XVIII—XIX. században használatos holdat összetévesztette a királyi öllel mért 864 négyszögölből álló királyi holddal, ami számításunk szerint (1 öl = 16 alapmérték à kb. 18 cm) körülbelül 1992 bécsi négyszögöl, tehát körülbelül 1,2 kat. hold területet jelent. A szerző függelékben közli a sármelléki jobbágyok,

illetve adózók névsorát az 1754., 1776. és 1845/46. évekből. A puszta névsorok közlését minden vagyoni adat nélkül feleslegesnek érezzük, amellett a közlés is pontatlan (pl. 1776-ban 20. és 21. szám nem Csiszár, hanem Köszörűs, 29. szám nem Sheres, hanem Stéder, 34. szám nem Iucz, hanem Lucz, 48. szám nem Szabó, hanem Szőke stb.).

Hasonlóan egy falu gazdasági képét kívánja megrajzolni *Péterdi Ottó (Gazdasági életkép Bakonypéterdről 1800 körül.* 4. k. 205—19. l.). A XVIII. században Ausztriából származó németekkel benépesült telepesközség viszonyaira jó képet ad az 1787-ben készült összeírás, amikor a falu a pannonhalmi főapátság többi birtokával együtt a Vallásalap kezére került. Ezt egészítette ki a szerző az 1828. évi országos összeírás, valamint az 1856-ban készült birtokkönyv és térkép adataival. Igen tanulságos a telkes jobbágyok, földes és házas zsellérek elhelyezkedéséről készült térkép, a határhasználat bemutatása: az „úrbérköteles" földek beletartoztak a háromnyomásos rendszerbe, az „úrbérmentesek" kívülestek. A földesúri tizedből megkísérli a jobbágyok gabonatermelését megbecsülni, számítása szerint őszi gabonából az átlagos termés 7,5 q/kat. hold volt. A XIX. században a falu lakosai újabb irtásokkal növelni tudták szántóterületüket. Jelentékeny volt a szőlő területe is és az állattartás. Végül számítást végez, hogy a jobbágyok gabonatermése mennyiben fedezhette a földesúri szolgáltatásokat, az adót, a pap, a tanító, a pásztorok stb. járandóságait, a vetőmagot, a család fejadagját. A sajnos sok feltételezéssel terhelt számítás végeredményeként megállapítja, hogy egy jobbágynak 1,25 q búzája és 2,95 q rozsa maradt egyéb kiadásokra. Sajnos, a szerző nem a történeti irodalmunkban megszokott terminológiát használja (pl. 1856-ban örökváltságról beszél,holott más helyen úrbéri telket említ, a belsőséget úrbérmentes földnek nevezi stb.), így nincs lehetőség arra, hogy adatait egyértelműen összevethessük más helységek viszonyaival.

A jobbágyfelszabadítás végrehajtásának problémáját vizsgálja meg *Szij Rezső* egy faluban *(Urbéri elkülönítés és tagosítás Inotán (1857—1864).* 5. k. 273—81. l.). Részletesen ismerteti egy sablonos, lényegében problémamentes, egyezséggel lezárult úrbéri birtokrendezési és elkülönítési per lefolyását. Az egyezség elemzését mellőzi, nem hasznosítja a per során keletkezett birtokkönyvek adatait, így nem vonja meg a végső mérleget. Nem tudjuk meg, hogy végül is a közös terület hány százaléka lett a volt úrbéreseké, a földesúr mért mondott le a viszonylag magas legelő- és erdőjárandóság (telkenként 19 hold) mellett még a maradványváltságról is.

A Közlemények egyik legjobb történeti tanulmánya *Farkas Gábor* tollából származik *(Földosztás, házhely- és határviták Sümegcsehi községben (1945—1948).* 3. k. 191—204. l.). A véleményünk szerint nagyrészt felesleges bevezetés után példamutató módon mutatja be a nagybirtokrendszer megszüntetésének korszakalkotó folyamatát egy községben. A püspöki uradalomból még 1940-ben kiosztottak 86 kat. holdat, ebből 110 falubeli kapott 400—1200 n-ölet. 1945 áprilisában az MKP járási szervezetének kezdeményezésére alakult meg a Községi Nemzeti Bizottság, amelyik kinevezte az igényjogosultak közül a Községi Földigénylő Bizottságot. A földreformrendeletet részleteiben nem ismerték, közel 1200 holdat sajátítottak ki, ebből 307 hold volt a szántó. A kiosztást tíz nap alatt végrehajtották, a legelőt nem engedték felosztani, hanem a közlegelőhöz csatolták. Az új birtokosok rövidesen el is vetettek. Később azonban két vonalon is hosszan elnyúló küzdelmekre került sor. Sümegcsehi már kezdetben átengedett Döbröcének 45 és Bazsinak 11 holdat, később azonban Sümeg, Sümegprága és Bazsi lépett fel további igénnyel. Sümeg és Bazsi Csehi rovására akarta a jogos prágai igényeket kielégíteni. Hosszas tárgyalások kezdődtek, az ügy különböző fórumokat járt meg, végül is Prága 200, Bazsi 80 holdat kapott. A másik probléma a házhelyek miatt támadt. 1945 árpilisában a házhelyigényeket úgy elégítették ki, hogy a belsőségben sajátítottak ki területet, ennek birtokosai kétszeres mennyiségű szántóföldet kaptak. Ebben kezdetben meg is nyugodtak, a politikai helyzet éleződésével azonban kertjeik visszaszerzésére törekedtek, ami végül sikerült is. Míg a szomszéd községekkel szemben a falu egységesen lépett fel, a házhely kérdésében már a falun belüli rétegek egymás elleni küzdelmét tapasztalhatjuk. Farkas Gábor tanulmányát olvasva csak sajnálhatjuk, hogy mért vállalkoznak olyan kevesen a helyi ismeretekkel rendelkezők közül arra, hogy megvizsgálják a magyar falu életének e nagy korfordulóját.

Két — agrártörténeti vonatkozásban igen fontos — forrásismertetést, illetve közlést találunk a kötetekben. *Herényi István* egy százholdas kisnemesi gazda naplóját ismerteti *(Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója.* 3. k. 101—112. l.). Székely 1835-ben kezdte el vezetni naplóját és 1866-ban hagyta abba, közben vezető szerepet játszott a faluban, több éven át volt bíró, esküdt, presbiter, a tagosítást ellenzők vezére. A naplóból kibontakozik előttünk egy árutermelő, spekuláló, kupeckedő parasztnemes képe, aki már 1848 előtt sem volt érdekelve a feudális járadékban. A napló sok feljegyzést tartalmaz a termelésről, a gazdasági munkákról, időjárásról, állatgyógyászati módokról, a

környékbeli balesetekről. A világ és az ország eseményeiről viszont nincs sok mondanivalója. Érdemes volna a naplót — legalább szemelvényes formában — kiadni. *Békefi Antal Egy bakonyi szegényember élettörténete* címen (5. k. 283—302. l.) a borzavári Benis Gyula magnetofonszalagra rögzített visszaemlékezését közli teljes terjedelemben. Kibontakozik előttünk egy néhány holdas szegényember küzdelmes, dolgos élete, amelynek kezdetén még a határ fele ugaron maradt, kis apró magyar lovakat használtak, nyomtattak. Apja házassága miatt elküldi hazulról, erdei munkából él, abból szerez darabonként két és egynegyed hold földet, házat, állatokat, amihez a földreform során öt holdat kap. Majd szövetkezeti állatgondozó lesz. Sok adatot nyerhetünk a gazdálkodási módokra, az erdei munkákra, a szénégetésre vonatkozóan.

Agrártörténeti szempontból jól hasznosíthatók a néprajzi tanulmányok is. *Petánovits Katalin* mintaszerű leírásából megismerhetünk egy ma is élő, sőt átalakuló népszokást (*A vörsi bábtáncoltató betlehem*. 5. k. 303—24. l.), *Mendele Ferenc* egy 1825-ben épült, a közép-dunántúli füstöskonyhás háztípushoz tartozó paraszttház feltárását és helyreállítását írja le (*Egy nagyvázsonyi paraszttház helyreállítása*. 2. k. 329—36. l.), *Vajkai Aurél* pedig a balatoni szőlőhegyek présházaival foglalkozik (*Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez*. 1. k. 171—81. l.; *A Balaton északi partjának présházai*. 5. k. 181—246. l.), nemcsak szakszerűen leírja az épületeket és feltárja építéstörténetüket, hanem rámutat az építkezés társadalmi és gazdasági vonatkozásaira és összefüggéseire is. Az építkezési formák változatossága összefügg azzal, hogy a szőlőbirtokosok között parasztok, nemesek és polgárok is voltak már a XVIII. században is, magyarok és németek egyaránt. Többosztatú, nagyobb építményeket ott találunk, ahol a birtokos távolabb lakott, az eszközök (pl. a szőlőprés) fejlődése kihatott az építkezésre is.

Tanulságosak a helynévgyűjtések közzétételei is, különösen, ha az a történeti és élő névanyagnak olyan pontos összegyűjtésével és egybevetésével történik, mint ezt *Vajkai Aurél* közleményében láthatjuk (*Cserszegtomaj helynevei*. 2. k. 303—24. l.; ezenkívül még *Baki Ernő: Nyárád földrajzi nevei*. 6. k. 287—98. l. és *Piller Dezső: Zamárdi község helynevei*. 6. k. 299—314. l.).

A Közlemények politikai történeti tanulmányai is tartalmaznak agrártörténeti jellegű adatokat. *Ságí Károly* (*Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez*. 6. k. 329—44. l.) Süle Sándorral vitázva a Georgikon alapítójának pozitívabb értékelése mellett áll ki. A földmunkások mozgalmaira, a felszabadulás utáni tavaszi munkák elindítására, a földreformra, a termelőszövetkezeti mozgalom első szakaszára is találunk adatokat a Közlemények köteteiben (*Ságí Károly: Adatok a keszthelyi munkásmozgalom történetéhez (1902—1914)*. 2. k. 365—84. l.; *Czeglédy József—Ságí Károly: Adatok a Tanácsköztársaság keszthelyi történetéhez*. 3. k. 163—90. l.; *Beszteri Béla: A nemzeti bizottságok tevékenysége Veszprém megyében (1945 április—1949 január)*. 3. k. 205—44. l.; *B. Blickle Ilona: A tanácsrendszer létrehozása és a tanácsok kezdeti tevékenysége Veszprém megyében (1950—1954)*. 3. k. 245—82. l.). A régészeti tanulmányok ismertetését mellőztük, mert a bennük található agrártörténeti adatokkal *Nováki Gyula* foglalkozik a Szemle hasábjain.

A Közlemények technikai szerkesztése és kivitelezése kifogástalan, igényes, nyomdahiba alig fordul elő. Véleményünk szerint hasznos volna a két-három sornál hosszabb idézetek nyomdatechnikai megkülönböztetése (rövidebb sor vagy más betűtípus), mert egyes esetekben nem szembeötlő az, hogy a szerző szövegéről vagy idézetről van-e szó. A tanulmányokat kezdetben csak német, később német, francia és orosz nyelvű tartalmi kivonatok követik.

A recenzens azzal a reménnyel teszi le a tollat, hogy a következő kötetekben nagyobb teret kap az agrártörténet, olvashat a mezőgazdasági termeléssel, eszközanyagával és munkamódszereivel kapcsolatos cikkeket is.

SIMONFFY EMIL

IMREH ISTVÁN

A JOBBÁGYMUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSA A TOLDALAGI BIRTOKON (1789—92)

Magyar Történeti Tanulmányok I., Debrecen 1967. 71—100. l.

A jobbágyi szolgáltatásokkal foglalkozó történeti munkák meglepően keveset foglalkoznak a robot uradalmi (allodiális) gazdálkodásban betöltött szerepével, felhasználásának körülményeivel, módozataival és hatékonyságával (amit elsősorban az ide vonatkozó forrásanyag hiánya magyaráz). *Imreh István* e viszonylag keveset kutatott kérdéskörrel és az e témához kapcsolódó levéltári forrásanyagnak a termelési technika re-

konstrukciójában történő hasznosításával foglalkozik. A tanulmány a késő feudalizmuskori árutermelés jellegét, lehetőségeit és kiúttalanságát mutatja meg. Adatainak rendszeressége sem feledteti, hogy a kapitalizmus csírái a robotgazdálkodás szorításában nem fejlődhetnek természetes útjaikon.

A jobbágyi munkaerő sokoldalú felhasználását bemutató adatsorai a kisebb uradalmak belső munkarendjének, munkaerőelosztásának és bizonyos mértékig, a forrás által megszabott határok között a termelőerők hatásfokának felmérését és megértését is nagyban elősegítik. Példamutató pontossággal és következetességgel foglalja táblázatba és magyarázza — különös tekintettel a szőlőművelésre — a robotmunkaerő évszakonkénti, havonkénti, hetenkénti felhasználását a Toldalagi-birtokon (bár hasznos lett volna a forrás adta lehetőségen belül, egy jobbágycsalád esetében is összeállítani e robotkötelezettségek mennyiségét és évi elosztásának rendszerét), miközben nem mulasztja el felhívni a figyelmet a talajművelési technikát illetően egy-egy érdekes vonásra (pl. talajerőpótlás trágyázással több részuradalomban, 1789—91-ben !). E tanulmány is bizonyítja, hogy az uradalmi gazdálkodás forrásainak hiányosságai, más szempontú felmérései ellenére, alapos forrásfeldolgozó munkával az egyes XVIII. század végi, XIX. századi kisebb uradalmak struktúrája és talán termelékenységi mutatói is rögzíthetők.

VELIKY JÁNOS

SÜLE SÁNDOR

A KESZTHELYI GEORGIKON 1797—1848

Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 245 l.

A reformkori magyar mezőgazdaság egyik központi problémáját az okszerű gazdálkodásra való törekvés alkotta. A földbirtokosok közül a XIX. század elején csak igen kevesen tudták birtokukon megvalósítani a modern árutermelést. Az ez irányban tett első lépéseket a jobbágyi robotra épülő, feudális gazdálkodás mellett a tőkehiány, a magyar hitelélet fejletlensége akadályozta. A fejlődés elé tornyosuló akadályokat csupán néhány művelt, külföldet járt, ugyanakkor hatalmas vagyonnal rendelkező földbirtokos tudta legyőzni. *Süle Sándor* e kevesek egyikének, Festetics Györgynek egyedülálló kezdeményezését, felsőfokú agrártudományi szakiskoláját, a keszthelyi Georgikont mutatja be könyvében.

A keszthelyi Georgikon magánintézmény volt, melynek megszervezésével az alapító uradalmai számára képzett munkaerőt kívánt biztosítani, mivel a piac lehetőségeinek kiaknázásához a modern gazdálkodásban járatos uradalmi tisztekre, jogászokra, mérnökökre, kertészekre, gazdákra volt szüksége.

A szerző munkájának első fejezeteiben részletesen foglalkozik a Georgikon felépítésével, a tanárok és tanulók helyzetével, valamint az intézetben oktatott tárgyakkal. Festetics György iskoláját körültekintő alapossággal szervezte meg. Az alapítás idején tanulmányozta Bonqui gráci, Classen dániai, Lüder pomerániai, az angol Board of Agriculture és Thaer intézetét. A hazai szaktekintélyek közül kikérte Tessedik Sámuel és Rausch Ferenc véleményét is, ugyanakkor kiváló szakemberek (pl. Pethe Ferenc, Asboth János) meghívásával intézménye hírnevét tartósan megalapozta. A szerző az alapítás körülményeinek tisztázása kapcsán foglalkozik Nagyváthy János szerepével is, és az eddigi felfogással szemben arra a megállapításra jut, hogy a kitűnő mezőgazdásznak semmilyen közvetlen szerepe nem volt az intézmény megszervezésében. Az intézmény magánjellegéből következően a professzoroknak az oktatott tárgyak területén az állami, illetve egyházi irányítás alatt álló főiskolákhoz viszonyítva jóval kevesebb szabadságot engedélyeztek. A mezőgazdaság legújabb eredményeit csak a gróf vagy a Direkció (az uradalmak központi igazgatósága) engedélye után oktathatták. A legtöbb esetben azonban az uradalom vezetősége az ilyen kérések elől mereven elzárkózott, és a legfrissebb újításokkal szemben a már gyakorlatban előbb bevált eljárásokat vezette be. Festetics György a tanulói létszámot birtokának munkaerőszükséglete alapján határozta meg, a felvételnél pedig rátermettség, tudás és képesség szerint döntött. A Georgikon professzorainak legfontosabb feladata az intézet belső tanulóinak (főpraktikáns, alpraktikáns, prisztaldusz) és a különböző mesterségre szegődötteknek (erdész, vadász, kertész, ménesmester, mérnök, földmérő stb.) oktatása volt.

Az intézet tanulóinak létszámát minden évben igen nagyszámú nem ösztöndíjas hallgatóság (külső főpraktikánsok, préparandusok) gyarapította. Az első tanévben

(1797—98) 2, az utolsóban (1847—48) 60, 51 év alatt összesen közel 1600 diák tanult Keszthelyen.

A tekintélyes mennyiségű elméleti anyagot feltűnően kevés, napi 2-3 óraszámban oktatták. Ugyanis a Georgikonban elsősorban gyakorlati képzés folyt. A tanulók egész nap szakterületüknek megfelelően a tangazdaságban gyakorlati munkát végeztek. A kemény munkát csak déli 1—2 óra, valamint délután 5—6 óra között szakította meg elméleti foglalkozás. A Georgikon hallgatósága leendő beosztásának megfelelően különböző szinten foglalkozott a mezőgazdaság tudományával. A főpraktikánsok (végzés után az egyes uradalmak irányítói) „oeconomiával" („plánták, marhák, ásványok technológiája", valamint úrbéres jog ismertetése), „mathézishez tartozó tárgyakkal" (aritmetika, algebra, stereometria, trigonometria, mechanika, hidrostatika, építészet, számvitel stb.) és „historia naturalis és veterinariabeli tárgyakkal" (zoológia, botanika, fizika, kémia, anatómia stb.) foglalkoztak. A többi, alárendelt szak képviselői elsősorban saját munkaterületük elméleti és gyakorlati problémáival ismerkedtek és jóval kevesebb általános, közgazdaságtudományi előadást hallgattak. A 3—4 évig tartó oktatásra tehát a gyakorlati képzés primátusa jellemző, mivel a heti 13—15 elméleti óraszám csupán felületes közgazdasági ismeretszerzést tett lehetővé.

A Georgikon tangazdasága a tőkebefektetést, a szakmai eredményeket, valamint a jövedelmi mérleget tekintve a Festetics-uradalmak között első helyen állt. Létesítésével a grófi majorokat nemcsak jó szakemberekkel, hanem korszerű mezőgazdasági módszerekkel is segíteni kívánták. A tangazdaságban bevált vetésforgó-rendszert előadásokon ismertették, a legjobb nemesített növénymagvakból rendszeresen küldtek minden uradalom számára, stb.

A racionális gazdálkodás említett feltételeihez tartozik még *a jobbágyi robot helyett alkalmazott bérmunka*. Festetics György nagyon jól látta e változtatás döntő jelentőségét és szükségességét, azonban utódai sem megfelelő szorgalommal, sem tehetséggel nem rendelkezvén, ésszerűtlen befektetéseket eszközöltek, megszüntették a bérfizetést, és a dekonjunktúra idején visszatértek a georgikoni tangazdaságban is a robotoltatáshoz. Intézményüket hermetikusan elzárták a külvilágtól. Elutasítottak minden újítást, ugyanakkor semmilyen tudományos információt sem szolgáltattak ki az érdeklődőknek. A Festetics-uradalom rendezetlen helyzete miatt, megfelelő perspektíva hiányában és az ország zilált politikai viszonyai következtében 1848 májusában a Georgikon kapuit végleg bezárták.

Süle Sándor munkájának nagy elismerése mellett csupán két problémát említenénk. A keszthelyi Georgikonról szóló monográfiájában a szerző hatalmas anyagmennyiséget, eredeti forrásanyagot használt. Eközben figyelme csaknem kizárólag a belső problémákra összpontosult. Talán nem lett volna szükségtelen, ha Festetics György egyedülálló kezdeményezését összehasonlítja a korabeli magyar és európai mezőgazdasági törekvésekkel. Ennek szükségességét érezvén maga a szerző, a Georgikon alapításának történetét taglalva, említést tesz Festetics hazai és külföldi kapcsolatairól. Továbbá az intézet céljainak, eredményeinek, munkamódszereinek és megszüntetésének bemutatása rendszeresebb kortörténeti kitekintés hiányát kelti. A Georgikon jelentőségének megítélését segítette volna az is, ha értékelése az egyes Festetics-uradalmak 1797 utáni helyzetének tükrében nyer megvilágítást (pl. hogyan fogadták és milyen eredménnyel alkalmazták a tangazdaság új eredményeit a többi grófi uradalmakban).

Süle Sándor a XIX. század első felének eddig nem tisztázott kérdését vizsgálja, s alapvető segítséget nyújt a reformkori magyar mezőgazdaságtörténet problémáinak megértéséhez.

VELIKY JÁNOS

CSERVENYÁK LÁSZLÓ

NYÍREGYHÁZA ÖRÖKVÁLTSÁGA A DESSEWFFYEKKEL

Magyar Történeti Tanulmányok I., Debrecen 1967. 101—115. l.

Az örökváltsági szerződések között az egyik legkorábbi Nyíregyháza örökváltsága egyik földesurával, a Dessewffyekkel. Nyíregyháza e lépése a reformkor változásokat követelő ellenzékének sokat emlegetett példája volt, mellyel a parasztpolgári fejlődés előnyeit akarták bizonyítani. A mezőváros, a szabad egyezkedésen alapuló örökváltság országgyűlési beiktatását megelőzve, 1803-ban önerejéből váltakozott meg.

A tanulmány írója ezt az eseményt vizsgálva két probléma köré csoportosítja az adatok logikai láncolatát, mellyel a téma valóságos összefüggéseit követi: milyen tényezők segítették elő a korai megváltakozást? Ezzel kapcsolatban utal a telepítési feltételekből adódó aránylag kedvező feudális kötöttségekre, melyek Nyíregyháza gazdasági felvirágzását segítették, továbbá a Dessewffyek pénzügyi nehézségeire, illetve részletesen tárgyalja a szerződés megkötésének előzményét, körülményeit és teljesítésének feltételeit. Az örökváltság pénzügyi hátterét vizsgálva hű és valóságos képet kapunk az országban uralkodó igen kezdetleges hitelviszonyokról, melyek egyéb tényezőkkel összekapcsolódva a mezőgazdaság tőkés jellegű fejlődését rendkívül súlyos akadályok elé állították. *Cservenyák* dolgozatában világos formába önti a korai örökváltsági szerződések egyik nagyon érdekes formáját (ugyanis a Károlyiak mint a nyíregyházi határ eszmei felének birtokosai továbbra is földesúri hatalommal rendelkeznek a városban!), és értékes adattal gazdagítja a jobbágyi örökváltság történeti irodalmát.

VELIKY JÁNOS

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK SZEGEDI KÖNYVTÁRA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VIII. 29. — Terjedelem: 27.30 (A/5) ív
70.68230 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966. (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 575
Szita László: A papírkészítés és a papírgyártás Pécsett 1764—1860 (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 575
Ürögdy György: Róma kenyere, Róma aranya (Ism.: *R. Pető Mária)* 576
Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona (Ism.: *Simonffy Emil)* 577
Sápi Vilmos: A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig (Ism.: *Simonffy Emil)* 581
Agrártörténeti vonatkozású tanulmányok a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1—6. kötetében (Ism.: *Simonffy Emil)* 582
Imreh István: A jobbágymunkaerő felhasználása a Toldalagi-birtokon (Ism.: *Veliky János)* 585
Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797—1848. (Ism.: *Veliky János)* 586
Cservenyák László: Nyíregyháza örökváltsága a Dessewffyekkel (Ism.: *Veliky János* 587

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft.

Ára: 30,— Ft.

Évi elõfizetési ára: 48,— Ft.

INDEX: 25.103

СОДЕРЖАНИЕ

Янош Барта: Об источниках венгерского труда по сельскому хозяйство 277
Дёрдь Сёрфи: Управление сельским хозяйством во время венгерской советской республики 309
Пэтэр Гунст: Развитие животноводства Венгрии в 1920—1938-х годах 325

СООБЩЕНИЯ

Вера Зиманьи: Снабжение мясом города Шопрон в 1567, 1570 и 1593 гг. 435
Иштван Хетьеши: Письменное ручатемство крепостных и раздоры из-за пастбищ в западной Венгрии 469
Эмма Иваньи: Данные к истории тарговии скотом в XVII веке 486
Лайош Тарди: Шамуэль Мартини и грузинское винодение 490
Ласло Гал: Поместное камышевое хозяйство при озере Фертё (1942 г.) 496

ДИСКУССИЯ

Иштван Кираль: Основные исторические проблемы крестьянской партии Андраша Л. Ахим 505

ХРОНИК 556

ОБЗОР 573

INHALTSVERZEICHNIS

János Barta, Jr.: Über die Quellen des ungarischen landwirtschatflichen Fachwerkes „Pallérozott mezei gazdaság" 277
György Szőrfy: Die landwirtschaftliche Verwaltung der ungarischen Räterepublik 309
Péter Gunst: Die Entwicklung der Tierzucht in Ungarn von 1920 bis 1938 325

BEITRÄGE

Vera Zimányi: Die Fleischversorgung der Stadt Sopron in 1567, 1570 und 1593 435
István Hetyéssy: Bürgschaftsscheine für Leibeigenen und Zwistigkeiten für Weiden in Westungarn 469
Emma Iványi: Ein Beitrag zum Viehhandel im 17. Jahrhundert 486
Lajos Tardy: Sámuel Martiny und die Weinproduktion von Grusien 490
László Gaál: Herrschaftliche Rohrwirtschaftung auf dem Neusiedlersee (Fertő-tó) in 1942 496

DISKUSSION

István Király: Die hauptsächlichsten geschichtlichen Probleme der Bauernpartei von András L. Achim 505

CHRONIK 556

BESPRECHUNGEN 573